आचार्यप्रवर मलधारि श्री देवप्रभसूरिविरचितं

पाण्डव चरित्र महाकाव्यम्

संपादकाः

प्रसिध्दप्रवचनकारपूज्यपादाचार्यश्रीमद्

विजयश्रेयांसप्रभसूरीश्वराः

प्रकाशकम्

श्री स्मृतिमन्दिर प्रकाशनम्

मलधारीश्रीदेवप्रभसूरिविरचितम्

पाण्डवचरित्रमहाकाव्यम्

• सम्पादकाः •

• प्रसिद्धप्रवचनकारा सूरिमन्त्रसमाराधका •

पूज्यपादाचार्यदेव श्रीमद्विजय-

श्रेयांसप्रभसूरीश्वराः

• प्रकाशकम् •

श्रीस्मृतिमन्दिर प्रकाशनम् [ट्रस्ट]

ए/१. घनश्याम फ्लेट, १७, आनंदनगर सोसायटी,

पालडी, अहमदाबाद-३८०००७

सूरिमन्त्रपञ्चप्रस्थानसमाराधनग्रन्थश्रेणी नं. १५

ग्रन्थनाम : पाण्डवचरित्रमहाकाव्यम्
ग्रन्थकार : मलधारीश्रीदेवप्रभसूरीश्वरमहाराजाः

प्रथम सम्पादक : केदारनाथ-वासुदेवशर्माणौ
प्रकाशकम् : काव्यमाला (पुस्तकम्)
प्रथम प्रकाशन वर्ष : वि.सं. 1911

द्वितीय सम्पादन : जेठालाल शास्त्री
प्रकाशकम् : मेसर्स ए एन्ड कम्पनि (प्रतः)
द्वितीय प्रकाशन वर्ष : वि.सं. 1992

नूतन संस्करण सम्पादनम् : प्रसिद्ध प्रवचनकार पूज्यपादाचार्य
श्रीमद् विजय श्रेयांसप्रभसूरीश्वराः
प्रकाशकम् : श्रीस्मृतिमन्दिर प्रकाशनम्
नवीनसंस्करण : वीर सं. 2068, इ.सं. 2012

मूल्य : रु. ५००-००
पत्रम् : 12+844+2

॥ सम्पादक परिचयः ॥

दीक्षादिव्यदुन्दुभिवादक, दीक्षामार्गोद्घाटक, व्याख्यानवाचस्पति पूज्यपादाचार्यदेव
श्रीमद् विजय रामचन्द्रसूरीश्वराणाम्,
पट्टप्रभावक-सिंहगर्जनास्वामि-पूज्यपादाचार्यदेव
श्रीमद् विजय मुक्तिचन्द्रसूरीश्वराणाम्
पट्टप्रद्योतक-प्रशमरसपयोनिधिपूज्यपादाचार्यवर्य-
श्रीमद् विजय जयकुंजर-सूरीश्वराणाम्
पट्टालङ्कारपूर्वदेशकल्याणकभूमितीर्थोद्धारकपूज्यपादाचार्यवर्य
श्रीमद्विजय मुक्तिप्रभसूरीश्वराणाम्
पट्टविभूषकप्रसिद्धप्रवचनकार-सूरिमन्त्रसनिष्ठसाधकपूज्यपादाचार्यवर्य
श्रीमद् विजय श्रेयांसप्रभसूरीश्वराः

• प्राप्तिस्थान •

अहमदाबादः श्रीस्मृतिमन्दिर प्रकाशनम् ट्रस्ट
ए/१. घनश्याम फ्लेट, १७, आनंदनगर सोसायटी, पालडी,
अहमदाबाद-३८०००७ फोन : (ओ.) २६६०५८६४
Email : Muktikiran99@yahoo.com
मुद्रकः श्रीस्मृतिमन्दिर प्रकाशनम् ट्रस्ट-पालडी - अहमदाबाद

मोदनम्...

अनुमोदनम्...

❖ ग्रंथस्य द्रव्यसहायक ❖

श्रीचिंतामणि पार्श्वनाथ-श्वेताम्बर-मूर्तिपूजक

नाशिक जैन संघस्य ज्ञाननिधेः अयं ग्रंथः

❖ संस्कारितः ❖

तत्र भवतां भवतां ज्ञानभक्तेः

पुनः पुनः अनुमोदना

श्री स्मृतिमंदिर प्रकाशन ट्रस्ट-पालडी

अहमदाबाद

पूर्वसम्पादकस्य भूमिका

जैनकविः श्रीदेवप्रभसूरिः कदा समुत्पन्न इति समुपस्थिते विचारे श्रीधरकृताया न्यायकन्दल्या वृत्तिं रचितवता राजशेखरेण स्वग्रन्थे लिखिता एते श्लोका दृष्टिपथमागताः–

श्रीप्रश्नवाहनकुले कोटिकनामनि गणे जगद्वन्द्ये।
श्रीमध्यमशाखायां वंशे श्रीस्थूलिभद्रमुनेः ॥१॥
गच्छे हर्षपुरीये श्रीमज्जयसिंहसूरिवरशिष्यः।
षष्ठाश्रमीव्रततपाः षड्विकृतित्यागसाहसिकः ॥२॥

....

....

तत्क्रमिको देवप्रभसूरिः किल पाण्डवायनचरित्रम्।
श्रीधर्मसारशास्त्रं च निर्ममे सुकविकुलतिलकः ॥१३॥

राजशेखरोऽयं कदासीदिति तु डेक्कनकालेजपुस्तकालये विद्यमानान्यायकन्दलीपुस्तकादेवं ज्ञायते यदयं १४८० शकसंवत्सरात्पूर्वमेवासीदिति यतस्तत्पुस्तकशकाङ्कोऽयं (१४८०=A.D.) स्पष्टमेवोल्लिखितः। अतः शकादस्मात् पूर्वभवत्वं सिद्धमेवास्य पाण्डवचरितविधातुर्देवप्रभस्य। सोऽयं देवप्रभसूरिः कोटिगणमध्यमशाखायां श्रीप्रश्नवाहनवंश्ये हर्षपुरीयगच्छे समासीदिति पाण्डवचरित-स्यैवन्ते समासादितयानया प्रशस्त्या विद्मः–

श्रीकोटिकाख्यगणभूरिरुहस्य शाखा
या मध्यमेति विदिता विटपोपमास्याः।
श्रीप्रश्नवाहनकुले सुमनोऽभिरामः
ख्यातोऽस्ति स्वच्छ इव हर्षपुरीयगच्छः ॥१॥
तत्राजनि श्रुतसुधाम्बुधिरिन्दुरोचिः–
स्पर्धिष्णुकीर्तिविभवोऽभयदेवसूरिः।
शान्तात्मनोऽप्यहह निस्पृहचेतसोऽपि
यस्य क्रियाखिलजगज्जयिनी बभूव ॥२॥
बद्धक्रीड इवावतीर्य परमज्योतिविवर्तः क्षितौ
तत्पट्टे वरचन्द्रमाः समजनि श्रीहेमसूरिप्रभुः।
चित्रं यद्वचनामृतानि नृपतिः श्रीसिद्धराजः
पपौ विश्वेषामपि लेभिरे तनुभृतामायूंषि वृद्धिं पुनः ॥३॥

तस्य पदे मदनादिद्वेषजयी विजयसिंहसूरिरभूत्।
यद्वपुषि स्पर्धाभूल्लावण्यामृतशमामृतयोः ॥४॥
श्रीचन्द्रसूरिरभवत्तदीयपदभूषणं गुणैकनिधिः।
विद्यायाश्च मदस्य च येन वितेने चिरवियोगः ॥५॥
धर्मज्ञानविवेकसंयमतपःसंकेतकेलीगृहं
स श्रीमान्मुनिचन्द्रसूरिरभवत्तत्पट्टभूषणामणिः।
ब्रूमस्तस्करपुष्करस्य महिमा किं नाम यत्सौरभै-
र्गण्यन्ते बत मादृशा अपि जनैः संख्यासु संख्यावताम् ॥६॥
श्रीदेवप्रभसूरिर्बभूव तुच्चरणकमलरोलम्बः।
येन कलैः कीर्तिरवैरभितो मुखरीकृतं भुवनम् ॥७॥
मुनिचन्द्रसूरिपट्टे श्रीदेवानन्दसूरयोऽभवन्।
स्तोत्राय यद्गुणानां ध्रुवं न वेधा अपि सुमेधाः ॥८॥
तेषां कल्पतरुत्रिविष्टपगवी चिन्ताश्मवैहासिका-
दादेशात्कविमार्गवल्गनकलानैपुण्यशून्यैरपि।
श्रीदेवप्रभसूरिभिस्तनुभुवां पाण्डोश्चरित्रं किम-
प्येतत्तद् विबुधादिशिष्यहृदयोल्लासार्थमग्रन्थ्यत ॥९॥
श्रीयशोभद्रसूरिणां तथात्र व्यापृता दृशः।
यथैतदगमत्सर्वं विद्वल्लोकावलोक्यताम् ॥१०॥
ज्ञानैकमयमूर्तीनामस्मिन्नवरसान्विते।
श्रीनरचन्द्रसूरीणां प्रज्ञया कतकायितम् ॥११॥
प्रीत्यावलोकनेनैव कर्णक्रोडनवातिथेः।
कर्तुमातिथ्यमर्हन्ति ग्रन्थस्यास्य मनीषिणः ॥१२॥

मङ्गलं महाश्रीः ॥

श्रीमदभयदेवसूरिः प्रथमो गुरुस्ततस्तता परम्परा प्रशस्तितः स्पष्टैव। श्रीदेवप्रभसूरिणान्येऽपि रचिता ग्रन्था इति तत्कर्तृत्वेन प्रसिद्धान्मृगावतीचरितादवसीयते। पुस्तकस्यास्य मुद्रणे प्रतीकत्रयमस्माभिः समुपलब्धम्। एकमजयमेरुतोऽस्माद्यं सहृदयैः श्रीभवदत्तशास्त्रिभिः प्रेषितमन्यद्द्वयमपि पुण्यपत्तनस्थदक्षिणपाठशालापुस्तकालयतः श्रीके.बी. पाठकमहोदयैः सकृपं प्रेषितमासीदित ताभ्यामपर्यन्तौ धन्यवादान् विरमावः।

સંપાદકનું સંવેદન

ચરમતીર્થનાયક શ્રમણભગવાન્ ત્રિલોકબન્ધુ દેવાધિદેવ શ્રીમહાવીરદેવના નિર્વાણ પછી ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ માસે પંચમ-આરાનો પ્રારંભ થયો, શ્રીગૌતમભગવાન અને શ્રીસુધર્માસ્વામીજીના નિર્વાણ પછી છેલ્લા કેવળજ્ઞાની શ્રીજંબુસ્વામીજી પણ પ્રભુના નિર્વાણના ૬૪ વર્ષે સિદ્ધિગતિએ પધારી ગયાં, પછીના શ્રીશ્રુતકેવળી મહાપુરુષોએ એમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી મહારાજાએ નિર્યુક્તિગ્રન્થો આદિની રચના કરીને શ્રીગણધરદેવોએ આપેલી દ્વાદશાંગીના સૂક્ષ્મ-ગંભીરભાવો જિજ્ઞાસુભવ્ય જીવોને માટે સુલભ બનાવ્યાં, ને પછી સમર્થ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણ-કરણાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગના વિષયને વિશદસ્વરૂપે રજૂ કરતું વિપુલસાહિત્ય રચ્યું છે, સાહિત્યજગતને સમૃદ્ધ બનાવતી એ મહર્ષિઓની અદ્ભુત-રચનાઓ દિગ્ગજ વિદ્વાનોને પણ મોંમાં આંગળાં નંખાવી દે તેવી અદ્ભુત છે.

જૈનશાસનનાં સર્વજ્ઞભાષિતપદાર્થો તો અદ્ભુત હોય જ પણ તેને આગવી ભાષામાં રજૂ કરીને, સન્માર્ગની સિદ્ધિ, ઉન્માર્ગનું ઉન્મૂલન કરનારી અકાટ્ય દલીલો દ્વારા ભવ્યજીવોના હૃદયમાં માર્ગની સ્થાપના કરનારાં વિધાનો દ્વારા અને ચરિત અને કલ્પિત-ધર્માર્થીઓ દ્વારા સંવેગ-નિર્વેદનારસને પ્રગટાવતી અને ઉપમાઓ વગેરે દ્વારા સાહિત્યભાષાના શણગારોથી સુશોભિત એ રચનાઓએ તે-તે વિષયનું જિજ્ઞાસુઓ, વિદ્વાનો અને પ્રેમીઓને શ્રેષ્ઠ આલંબન પૂરું પાડ્યું, હજી તો વિવિધ ભાષાઓમાં હસ્તલિખિતરૂપે જ સચવાઈ રહેલ કે અપ્રકાશિત રહેલ અણમોલ સાહિત્ય જેમ-જેમમળશે ને પ્રકાશિત થશે, તેમ-તેમ એ ખજાનાનો લાભ મેળવનારા પોતાના બુદ્ધિધનને સમૃદ્ધ બનાવતા રહેશે.

છેલ્લી સદીમાં આગમાદિ ગ્રંથો માટે અને વિપુલસાહિત્યના સંશોધન માટે લોહી-પાણી એક કરનારા માર્ગસ્થમહાનુભાવોએ જે વિશિષ્ટ યોગદાન કર્યું છે તેની નોંધ તો ઈતિહાસમાં લેવાઈ છે, સાહિત્યપ્રેમીજ્ઞાનપિપાસુઓ એ લેતા જ આવ્યા છે **શ્રી સ્મૃતિમન્દિર પ્રકાશન - પાલડી અમદાવાદ**, પણ આ ક્ષેત્રે પાપા પગલી ભરી રહ્યું છે. એ અનુમોદના પાત્ર છે.

એમાં, ભારતવર્ષના ભવ્યજીવો ઉપર જેઓશ્રીનો અમાપ ઉપકાર છે અને વિદાય લેતી સદીના સન્ધિકાળમાં જેમનો ઈતિહાસ સ્વર્ણાક્ષરે અંકિત થયો છે, તે વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, મહારાષ્ટ્રદેશોદ્ધારક દીક્ષાદિવ્યદુંદુભિવાદક જૈનશાસનજ્યોતિર્ધર, તપાગચ્છાધિપતિ પૂ.આચાર્યદેવશ **શ્રીમદ્-વિજયરામચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા**, વિ.સં. ૧૯૬૮ના પોષસુદ-૧૩મી મંગલપ્રભાતે મંગલમૂર્તિ પૂ.મુ.શ્રી **મંગલવિજયજી** મ.ના વરદહસ્તે શ્રીગંધારતીર્થમાં **'મુનિશ્રી રામવિજયજી'** નવ-અક્ષરી મંત્રાક્ષર તુલ્ય નામે દીક્ષિત થયા, ને ઓગણ્યાંએશી વર્ષનો ચારિત્રપર્યાય પાળી સમતાસમાધિ સાધી ગયાં. તેના આ ૨૧મા વર્ષે તેઓશ્રીના દીક્ષાગ્રહણ

સ્મૃતિના ૧૦૦માં વર્ષનો પ્રારંભ થતો હોવાથી દીક્ષા-શતાબ્દી રૂપે જન-જનને દીક્ષા ધર્મનો મહિમા પામવાનો અવસર મળ્યો છે, ત્યારે તેઓશ્રીની સ્મૃતિમાં પ્રાચીનગ્રંથોના પ્રકાશનો અને તેઓશ્રીના પ્રવચનાદિ સાહિત્યનું નવા સાજ-સજ્જા સાથેનું પુનઃ પ્રકાશનમાં વધારો કરવાનો નિર્ણય **શ્રી સ્મૃતિમન્દિર પ્રકાશન-પાલડી અમદાવાદે** પણ કર્યો છે.

તે અન્વયે પ્રકાશિત થઈ રહેલું આ 'શ્રીપાંડવચરિત્રમ્' ધર્મકથાનુયોગના અનેક આગવી વિશેષતા ધરાવતા ગ્રન્થરત્નમાં વિશાળકદ, ભાષાસૌષ્ઠવ અને છન્દ-અલંકારોનું વૈવિધ્ય ધ્યાનાકર્ષક છે. જૈનગ્રન્થાવલીના ઉલ્લેખ મુજબ સામાચારી[1], મૃગાવતીચરિત્ર અને સુદર્શનાચરિત્રના રચિતા મલધારગચ્છીય આચાર્યપ્રવર **શ્રીદેવપ્રભ-સૂરીશ્વરજી મહારાજાએ** આઠહજારશ્લોક પ્રમાણમાં આની રચના કરી છે. **શ્રીનરચન્દ્રસૂરીશ્વરજી** અને **શ્રી યશોભદ્રસૂરીશ્વરજીએ** એનું સંશોધન કર્યું છે. ગ્રન્થકારના ખુદના ઉલ્લેખ મુજબ શ્રીત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર, અને શ્રી જ્ઞાતાધર્મકથાંગનું અવલોકન કરીને આની રચના કરાઈ છે.

વિ.સં. ૧૯૧૧ની સાલમાં પં. **કેદારનાથ** અને પં. **શિવશર્મ** દ્વારા સંપાદિત પ્રથમાવૃત્તિ **કાવ્યમાલાના** અન્વયે અને પછી બીજી આવૃત્તિ **જેઠાલાલ શાસ્ત્રી** દ્વારા સંપાદિત મેસર્સ એન્ડ-કંપનીના અન્વયે પ્રકારે સંપાદિત થયેલ હતા જે ક્રમશઃ પાટણ કેશરબાઈ જ્ઞાનમંદિરમાંથી અને વલ્લભીપુર જૈનસંઘના જ્ઞાનભંડારમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલો, જેના શુદ્ધીકરણ માટે મુનિરાજ **શ્રી ધર્મરત્નવિજયજીના** પ્રયત્નથી **શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજ્ઞાનમંદિર** પાટણમાંથી મળેલ હસ્તપ્રત અતિઉપયોગી બનેલ છે.

મુનિરાજશ્રી **સમ્યગ્દર્શનવિજયજી**ના માર્ગદર્શન મુજબ મુનિશ્રી દિવ્યદર્શન વિજયજીએ પરિશિષ્ટચતુષ્ટ્ય તૈયાર કર્યા છે, જેમાં પ્રથમમાં આખા ગ્રન્થના શ્લોકોનાં અકારાદિક્રમ છે જ્યારે બીજામાં સુક્તિ-સુભાષિતોનો સંગ્રહ છે. ત્રીજામાં વિશિષ્ટ નામોનો અકારાદિક્રમ લેવાયો છે જ્યારે ચોથામાં સમાનવાચી-સંગ્રહ કર્યો છે. મુનિશ્રીનો પોતાના ચાલુન્યાયાદિના અધ્યયન સાથે પ્રૂફસંશોધન આદિમાં સ્તુત્યપ્રયાસ રહ્યો છે. જ્યારે **પં.શ્રી અમૃતભાઈ પટેલે** પણ પ્રૂફસંશોધન દ્વારા ખૂબ સહાયતા કરી છે. **શ્રી અખિલેશ મિશ્રાજીએ** અક્ષરાંકનની મહત્ત્વપૂર્ણ જવાબદારી અદા કરી છે, આમ'ઝાઝા હાથ રળીયામણાં'ની ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરતું આ સંપાદન મારા ફાળે તો માત્ર નામમાત્રરૂપે જ રહ્યું છે. નિત્યપ્રવચનો-વાચના આદિની વિવિધ જવાબદારીઓના કારણે, અને આ વિષયનો ઊંડો અને પહોળો અનુભવ ન હોવાથી રહેલી ક્ષતિઓનું વિદ્વાનો સંમાર્જન કરે અને સપ્રેમ જણાવે તેવી અભ્યર્થના સાથે ક્ષમાયાચનાપૂર્વક વિરમું છું.

વિ.સં. ૨૦૬૮ પોષ શુક્લ-૧	**પરમગુરુ પૂ.આ.શ્રીવિજયમુક્તિચન્દ્ર-**
સં.માતુશ્રી સુશીલાબેનની ૧૩મી સ્વર્ગતિથિ	**જયકુંજર -મુક્તિપ્રભસૂરિ**
વિરમગામ.	**ચરણ સેવા હેવાકી આચાર્ય વિજયશ્રેયાંસપ્રભસૂરિ**

---

१. सामाचारी १३६ अधिकारा मलधारि देवप्रभ सूरिया (बृ.टि)

पुनः प्रकाशनावसरे...

विशदमपि भवेद् विशदं विशदया मनीषया मनीषिणाम् ।
सहजमपि शुचिसद्रत्नं शाणेनोत्तेजितं महसा ॥१॥ (अमृत)

सद्वृन्दैर्नूतनसंस्कारसुधयाऽनवरतं संसिच्यमानाः समूलचूलं च विवर्धमानाः साहित्यशाखिनो विद्वद्वृन्दस्यानन्दवल्लरीभ्योऽखण्डशाखिनो विटपिनो भवन्ति।

मलधारीदेवप्रभसूरिभिर्देवप्रभाववर्धिन्या देववाण्या विरचितमेतत् 'पाण्डवचरित्र-महाकाव्यम्, प्राज्ञानां प्रज्ञापादपाय पीयूषायते।

तच्चेदानींतने समये नूतनविधया प्रकाश्यमानताया अवकाशमर्हति स्म, अतो भीमसीमाणेकनाम्ना श्राद्धमहोदयेनास्य गूर्जरगिरायामनुवादो द्विः प्रकाशितः, प्रथमं क्राईस्टे १८७८ तमे, ततः १९१५ तमे क्राइस्टे वर्षे च, तदनन्तरं 'काव्यमाला' नाम ग्रन्थप्रकाशनश्रेण्यां केदारनाथ-वासुदेवशर्माऽभिधाभ्यां विद्वद्भ्यां क्राइष्टे १९११ (विक्रमे १९६७) तमे वर्षे, तथा जेठालालहरिलाल शास्त्री महाशयेन संपादितमेतत्, प्रकाशितं च १९३६ (१९९२ विक्रमार्क) तमे वर्षे पादलिप्तपुर्यां संस्थितया 'ए एम एण्ड कम्पनी' इत्यभिधया संस्थया इति। अधुना च 'पुनः पुनः प्रथितं किञ्चिद् नवां नवां शुद्धिं संस्कारमाप्याऽधिकं जाज्वल्यते' इति मनीषया, अस्मद्गुरुभिः श्रीश्रेयांसप्रभसूरिभिः पुनः संशोध्य, शुद्धमपि शुद्धतरं विहितम्, प्रकाशितं च **राजनगर [अमदावाद] स्थितया 'स्मृतिमंदिर' नाम्न्या संस्थया । देवप्रभाचार्यः** सुकविकुलतिलकः कवितासुधा-ऽब्धीयमानः कां भूमिं निजजन्मना व्यभूषयत्, कं वा वंशं मातर-पितरं वेति ज्ञातुमलं साधनाभावबाधितानस्मान् केवलं तस्य गुरुपर्वक्रमज्ञप्त्यै पाण्डवचरित्रस्य प्रशस्तिरेवाधिकारिणी-यतो ज्ञायते यद् **कोटिका**ख्यगणस्य **मध्यमा**भिधानशाखायां **प्रश्नवाहन**कुले सुमनोभिरामो **हर्षपुरीय**गच्छोऽभवत्, तत्र श्रुतसुधाम्भोधिचन्द्रमाः तर्कपञ्चाननः प्रथमो 'मलधारी' **अभयदेव**सूरिरासीत्,

तत्पट्टांबरचन्द्रमाः मलधारिश्री**हेमचन्द्र**सूरिर्यो निजवचनज्योत्स्नां **सिद्धराज**मपीप्यत्, तत्पदे च मदनमदोच्छेदि**विजयसिंह**सूरिः, तस्य च पट्टे श्री**चन्द्रसूरि**स्तस्य च पट्टे श्री**मुनिचन्द्रः** सूरिचन्द्रोऽभवत्, तत्पट्टे **देवानन्द**सूरिरभवत् यस्यादेशाद् **देवप्रभाचार्यः, पाण्डवचरित्रं** '**नायाधम्मकहा**'-नामषष्ठागम-कलिकाल-सर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितत्रिषष्टिशलाका पुरुषचरित्रोपजीवितम् विरचितवान्। अमुना च शैमुषीशेखरेण कतमे संवत्सरे विरचितमिति नोक्तम्, तथापि प्रायो विक्रमार्क १२७० तमाब्दसविधे विरचितं स्यादिति-कल्प्यते, यतोऽनेनैव 'मृगावतीचरित्रम्' विक्रमस्य १२७० तमे विरचितम्-

सहृदयानां सुधास्वादनिःस्यन्दिन्यस्मिन् काव्ये अष्टादशसर्गप्रमिते, विविधचित्रकृत संरचनाचमत्कृतिद्युतिद्योतितमनीषिमनोमुकुरेऽष्टाधिकसहस्राऽनवद्यपद्यमणयो भासन्ते, महाकाव्यं चैतत् **यशोभद्रसूरिणा**, कवेश्चाऽस्य शिष्य**नरचन्द्र**सूरिणा संशोधितम्।

अनुष्टुप्छन्दसा प्रतिसर्गमण्डितमिदं महाकाव्यं प्रतिसर्गमनेकैविविधछन्दोभिर्वसन्ततिलका-मालिनी-शिखरिणी-शार्दूलविक्रीडित-श्लोक-स्रग्धरा-रथोद्धतादिभिरपि विराजते, **मुरारि**कविप्रणीतेऽनर्घराघवाभिधाने काव्ये 'अनर्घराघवकाव्यादर्शं विवरण-विधाताऽयं देवप्रभसूरिर्यद्यपि 'विद्वद्द्विरेफार्पितमहिम'-महाकाव्यं विहितवान्, तथापि '**कविमाग**कलानैपुण्यशून्योहमितिप्रतिपेदानो निजनिरहंकारत्वं प्रख्यापति, किंतु कवि-मार्गनैपुण्यं तु काव्येऽस्मिन् प्रतिसर्गं-रत्नकोटे रश्मिवीचय इव पौनःपुन्येन प्रादुर्भवत्येवातः कति च तानि पद्यरत्नानि निदर्शयेयम्?, कथासङ्घटना चात्र प्रतिसर्गम्-

यथा-1 सर्गे नाभिनंदन-शान्तिजिन-नेमिनाथ-पार्श्वप्रभु-वर्धमानजिनानां विशिष्ट-गुणवर्णनेन मङ्गलं कृतम्, यथा-नाभिसमुद्भवो जिनो विश्वत्रयत्राणनिष्णः, शान्तिश्च नखत्विषा दुरन्तदुरितारण्यं दाहयति, नेमिस्तु निजवाग्सुरभ्या मोक्षसुखक्षीरं प्रस्त्रावयति, पार्श्वनाथश्च पातुमलम्, वर्धमानश्चजिनो मोहान्धतमसध्वंसने हेलीयति, ततः कथाप्रारम्भे पाण्डवानां पूर्वभवाः व्यावर्णिता

२ सर्गे कृष्ण–नेमिजिन–युधिष्ठिराणां जन्मवर्णनम्, द्वारकायाश्च नगर्याः स्थापना।

३ सर्गे–भीम–दुर्योधनादीनां जन्मवर्णनम्।

४ सर्गे पाण्डव–कौरवाणां कलाभ्यासः कला परीक्षा च।

५ सर्गे द्रौपद्याः स्वयंवरस्य वर्णनम्।

६ सर्गे अर्जुनस्य तीर्थयात्रा युधिष्ठिरस्य च राज्याभिषेकः।

७ सर्गे नलवृत्तान्तः द्यूतेन विनाशः।

८ सर्गे लाक्षागृहे पाण्डवदहनकल्पना, हिडम्ब–बकराक्षसोर्भीमेन कृतः क्षयः।

९ सर्गे किरातेन अर्जुनस्य युद्धम्, तलातालस्य च वधः, कमलमानेतुं पाण्डवानां सरसि गमनम्, तत्र तेषां देवताकृतमपहरणम्।

१० सर्गे अर्जुनेन कृता दुर्योधनस्य मुक्तिः, कृत्याऽऽख्यराक्षस्याकृतोपद्रवस्य–निवारणम्।

११ सर्गे विराटनगरे पाण्डवानां वासः, कीचककृतगोहरणे कीचकस्य स–शतबन्धो विनाशः।

१२ सर्गे कृष्णेन हस्तिनापुरे दूतः प्रहितः।

१३ सर्गे धृतराष्ट्रेन संजयेन च उपदेशे कृतेऽपि दुर्योधनस्यौद्धत्यम्, कृष्णस्यापि दौत्यकृत्यम्।

१४ सर्गे कृष्ण–पाण्डवयोः सेनागमनम्, पाण्डवकौरवयोः सेनयोर्विग्रहसज्जनम्।

१५ सर्गे पाण्डव–कौरवयोर्विग्रहवर्णनम्।

१६ सर्गे जरासन्धस्य वधः।

१७ सर्गे भीष्मपितामहस्य देवभूयत्वम्।

१८ सर्गे–नेमिनाथस्य विवाहसज्जता, किंतु तस्य प्रव्रजनम्, द्रौपद्याश्च धातकी–खण्डद्वीपे देवतयाऽपहरणम्, कृष्णपाण्डवादीनां तत्र गमनम्, पद्मनाभस्य विग्रहे निग्रहः,

सर्वेषां प्रत्यागमनम्, द्वारकानगर्याः दाहः, कृष्णस्यावसानम्, बलदेवमुनेः स्वर्गगमनम्, नेमिनाथस्य पाण्डवानां च प्रव्रजितानां निर्वाणगमनम्, कवेश्च पाण्डवचरित्राय मंगलकामना प्रान्ते निजगुरुक्रमवर्णनगर्भिता प्रशस्तिः,

सहकारनुमोदनम्—महाकाव्यस्य पुनःसंशोधनाय मुनिश्री**धर्मरत्नविज**येन हस्तप्रतस्य प्रतिकृतिर्दत्ता, तया हि संशोधनं कृतम्, वलभीपुरसङ्घस्य ग्रंथागारात् मुद्रिता प्रतिः प्राप्ता, अपरं य केसरबाइज्ञानभण्डारपाटणतोपि पुस्तकं प्राप्तम् । अतोऽनृणी-भवितुकामोऽभिनंदनेन, श्री**अखिलेश**-मिश्राजीमहाभागेन निष्ठापूर्वकमक्षराङ्कनं कृतम्, **मुनिश्रीदिव्यदर्शनविजयेन** अक्षराङ्कने क्षतिनिवारणं कृतम्, अन्तिमे चाक्षराङ्कने कांश्चित् क्षतिः **पटेल अमृतलाले**नापि निवारिता।

पूज्यपादाचार्यदेवश्री विजय श्रेयांसप्रभसूरि चरणसरोजरेणुः

मुनिसम्यग्दर्शनविजयः

क्रमनिर्देशः

पाण्डवपूर्वजवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥	३-४८
कृष्ण-नेमिजन्म-द्वारिकास्थापनयुधिष्ठिरजन्मवर्णनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥	४९-८६
भीम-दुर्योधनादिजन्मकुमारकलारोपणास्त्रदर्शनवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥	८७-१२५
द्रौपदीस्वयंवरवर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥	१२६-१६२
पार्थतीर्थयात्रा-युधिष्ठिरराज्याभिषेकवर्णनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥	१६३-२०४
नलोपाख्याने द्यूतवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ॥	२०५-२८३
जतुगृह-हिडम्ब-बकवधनिरूपणो नाम सप्तमः सर्गः ॥	२८४-३३८
किरातार्जुनीय-तलतालवध-कमलाहरणवर्णनो नामाष्टमः सर्गः ॥	३३९-३८२
दुर्योधनमोचन-कृत्योपद्रवनिवर्तनवर्णनो नाम नवमः सर्गः ॥	३८३-४१२
विराटावस्थाने गोग्रहवर्णनो नाम दशमः सर्गः ॥	४१३-४४९
द्रुपदपुरोहितसंजयविष्णुदौत्यवर्णनो नामैकादशः सर्गः ॥	४५०-४८०
दूतसोमकागमनप्रयाणवर्णनो नाम द्वादशमः सर्गः ॥	४८१-५२०
पाण्डवकौरवयुद्धवर्णनो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥	५२१-६०६
जरासंधवधवर्णनो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥	६०७-६३२
गाङ्गेयस्वर्गमनवर्णनो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥	६३३-६४२
श्रीनेमिविवाहोपक्रम-व्रत-केवलज्ञानवर्णनो नाम षोडशः सर्गः ॥	६४३-६६९
द्रौपदीप्रत्याहरणद्वारकादाहकृष्णावसानवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ॥	६७०-६९७
बलदेवस्वर्गगमनश्रीनेमिनाथपाण्डवनिर्वाणवर्णनो नामाष्टादशः सर्गः ॥	६९८-७१९
प्रशस्तिः	७२०
परिशिष्टः[१]पाण्डवचरित्रमहाकाव्यगतगाथानामकाराद्यनुक्रमः ॥	७२१-८०७
परिशिष्टः[२]पाण्डवचरित्रमहाकाव्यगत सूक्तिरूपपद्यांशानाम् सुभाषितानांश्च क्रमः ॥	८०८-८२८
परिशिष्टः[३]विशेषनाम्नामकाराद्यनुक्रमः ॥	८२९-८४२
परिशिष्टः[४]पाण्डवचरित्रमहाकाव्यगतविशेष-नाम्नाम्समानवाचीशब्दानाम् क्रमः ॥	८४३-८४४

जैनशासन शिरताज तपागच्छाधिराज पूज्यपाद
आचार्यदेव श्रीमद् **विजय रामचन्द्रसूरीश्वरजी महाराजा** के
चरणो में भावभरी वंदना

यह है पावनभूमि, यहाँ बार बार आना, सूरिराम के चरणो में, आकर के झुक जाना।

॥ पाण्डवचरित्रमहाकाव्यम् ॥

श्रीमलधारिदेवप्रभसूरिविरचितं

पाण्डवचरित्रम् ।

प्रथमः सर्गः ॥

श्रियं विश्वत्रयत्राणनिष्णः पुष्णातु वः प्रभुः ।
[१]शङ्करः पुण्डरीकाक्षः श्रीमन्नाभिसमुद्भवः ॥१॥
पान्तु श्री शान्तिनाथस्य पदप्रेङ्खन्नखत्विषः ।
दुरन्तदुरितारण्य-प्रज्वलज्ज्वलनश्रियः ॥२॥
पुण्यप्रसूतिः श्री**नेमेः** पातु वो देशना गवी ।
[२]घासः [३]स्मरादयो यस्याः क्षीरं मोक्षसुखं पुनः ॥३॥
पार्श्वनाथः स वः पायाद्यदङ्गद्युतिसागरे ।
[४]प्रवालकन्दलायन्ते फणिरत्नप्रभाङ्कुराः ॥४॥
जयन्ति **वर्धमान**स्य[५] जितदम्भोलिवैभवाः ।
मोहान्धतमसध्वंसे हेलयः सत्त्वकेलयः ॥५॥
चरित्रं **पाण्डु**पुत्राणां पवित्रमभिदध्महे ।
श्रुतं हितोपदेशाय यज्जने पर्यवस्यति ॥६॥
क्व वृत्तं पाण्डवेयानां क्व चाहं जडिमैकभूः ।
मेरुमारोढुकामोऽस्मि मूढात्मा पङ्गुरप्यतः ॥७॥
बहुस्तद्बहुमानस्तु मामत्यन्तमुदस्यति ।
समीरणेन किं रेणुरुद्धृतः खे न खेलति ? ॥८॥
आसीन्निःसीममाहात्म्यपदमाद्यो महीभृताम् ।
प्रथमस्तीर्थनाथानां नाभिभूरिह भारते ॥९॥
शतमासन्सुतास्तस्य तेष्वेकः **कुरु**संज्ञकः ।
ख्यातं यस्याख्यया क्षेत्रं **कुरुक्षेत्र**मिति क्षितौ ॥१०॥

---

१. शम् करोति । २. तृणम, भक्ष्यम् । ३. कामादिकाः । ४. परवाळ इति भाषायाम् । ५. सूर्याः ।

सुतो बभूव **हस्तीति** [१]दानोत्तरकरः **कुरोः** ।
तदुपज्ञं क्षितावस्ति पुरं श्री**हस्तिनापुरम्** ॥११॥
स्फुरदम्भःसरोदम्भात्सैंहिके[२]यभयादिव ।
राकामृगाङ्काः संभूय विभान्ति शरणागताः ॥१२॥
यस्याऽऽदर्शोज्ज्वले वप्रः सङ्क्रान्तः परिखाऽम्भसि ।
आत्मनः कमनीयत्वं दिदृक्षुरिव लक्ष्यते ॥१३॥
दारिद्रस्यैव दारिद्र्यमधर्मस्यैव पीडनम् ।
भयस्यैव भयं तस्मिन्नन्यायस्यैव निग्रहः ॥१४॥
तत्र [३]**हस्त्यन्**वयोदन्वत्कौस्तुभाः स्तुतिभाजनम् ।
संजज्ञिरे महौजस्काः परेलक्षाः क्षमाभुजः ॥१५॥
सनत्कुमार इत्यत्र चक्रवर्ती क्रमादभूत् ।
चिकित्सति स्म यो भावरोगान्वैराग्यभेषजैः ॥१६॥
शान्तिः कुन्थुरश्चैव तत्र वित्रासितद्विषः ।
बभूवुश्चक्रिणो धर्मचक्रिणोऽपि क्रमात्ततः ॥१७॥
विक्रमाक्रान्तसामन्तचक्रश्चक्रिसमप्रभः ।
क्रमाद**नन्तवीर्यो**ऽभूत्तत्र धात्रीपुरंदरः ॥१८॥
ततो दुर्वारदोर्वीर्यः **कृतवीर्यो**ऽभवन्नृपः ।
यस्य दानेन नाभूवन्नर्थिनः पुनरर्थिनः ॥१९॥
अथोग्रमहसां भूमिः **सुभूम**श्चक्रवर्त्यभूत् ।
अवैरायत वीरेण **यमदग्नेः सुतेन** यः ॥२०॥
अतिक्रान्तेष्वसंख्येषु ततो राजस्वजायत ।
प्रशान्तः **शान्तनु**र्नाम तेजोधाम प्रजापतिः ॥२१॥
अन्यायकन्दमुच्छिन्दन्सिञ्चन्न्यायमहीरुहम् ।
समस्तक्षितिपालानामुपमानं बभूव यः ॥२२॥
कर्म मर्माविदन्योन्यं प्रजानामस्तु दूरतः ।
यस्य राज्ये त्रिवर्गोऽपि नाधाद्बाधां परस्परम् ॥२३॥

---

१. दानोदात्तकरः इति प्रतिपाठ । २. राहुभयात् । ३. हस्तिराजकुलसागरे कौस्तुभमणयः ।

निखिलव्यसनत्यागपवित्रस्यापि **शान्तनोः** ।
विवेकिनोऽप्यभूदेकं मृगव्ये व्यसनं परम् ॥२४॥
सोऽन्यदाऽनन्यसामान्यवेगमारुह्य वाजिनम् ।
दूरवर्धिष्णुपापर्द्धिबुद्धिर्मृगवनं ययौ ॥२५॥
तत्रैकं प्रेमरङ्गेण कुरङ्गीं चाटुकारिणम् ।
दूरात्कुरङ्गमालोक्य सोऽधिज्यं विदधे धनुः ॥२६॥
स प्रेयसीं पुरस्कृत्य संत्रासतरलेक्षणाम् ।
पलायामास सारङ्गः कांदिशीकमनाः पुरः ॥२७॥
स वल्लभानुरोधेन मन्दं मन्दं[१] प्लुतोऽपि सन् ।
मनोऽभिराममारामं विवेश विवशाशयः ॥२८॥
बाणगोचरभूतेऽपि दृष्टिमार्गातिगे मृगे ।
विशति स्म तमारामं शरं संहृत्य **शान्तनुः** ॥२९॥
तत्र प्रासादमालोक्य समारुह्य च विस्मयात् ।
एकामालोकयामास स बालां सप्तमे[२] क्षणे ॥३०॥
अभ्युत्थाय महीनाथमर्घ्य[३]मर्घ्यादि[४]पूजया ।
सा सत्कृत्य यथौचित्यं स्वपल्यङ्के न्यवीविशत् ॥३१॥
विलोक्यानर्गलप्रेमरोमाङ्कुरकरम्बिताम् ।
सुमुखीं संमुखासीनां भूपालस्तामभाषत ॥३२॥
कल्याणि ! काऽसि कस्यासि तनया विनयान्विता ? ।
प्रभातेऽम्भोजिनीवासि किंवा ? कस्माद्विकस्वरा ? ॥३३॥
इत्याकारेङ्गितज्ञेन राज्ञा हृष्टेन पृष्टया ।
ततो दृष्ट्या तयाऽऽदिष्टा वयस्यैवं व्यजिज्ञपत् ॥३४॥
विद्याधरपतिर्**जह्नु**रस्ति **रत्नपुरे** पुरे ।
तस्य पुत्री पवित्राङ्गी सेयं **गङ्गेति** गीयते ॥३५॥
अन्यदाऽङ्कस्थितामेतां **जह्नुः** स्नेहादवोचत ।
वत्से ! रूपानुरूपस्ते कीदृगालोक्यतां वरः ? ॥३६॥

---

१. विविशाशयः इत्यऽपि पाठः । २. उपरितनभूमौ । ३. पूज्यम् । ४. पाद-शौचादिविधिना ।

एषाऽप्युवाच यस्तात मदुक्तं नातिवर्तते ।
सुरूपेणापि किं भर्त्रा वचोऽतिक्रमकारिणा ? ॥३७॥
व्यवस्थयाऽनयाऽनल्पे **जह्नुना** नृपसूनवः ।
एतदर्थे वृताः किं च स्त्रीवशत्वं न मन्य[न्व]ते ॥३८॥
दौर्मनस्यमथैतस्याः किमप्याविरभूत्तथा ।
धर्माय स्पृहयामास यथैकस्मै दिवानिशम् ॥३९॥
चारणश्रमणात्प्राप्य दुरापं धर्ममार्हतम् ।
ततःप्रभृति सौधेऽस्मिँस्तस्थुषी जिनमर्चति ॥४०॥
जिनार्चनकृतार्घा[र्था]नि लूनान्यपि लताग्रतः ।
अद्यैतस्याः फलन्ति स्म कुसुमानि मनीषितम्[१] ॥४१॥
यदुद्यानेऽत्र पूर्वेद्युस्तातेन सह **जह्नुना** ।
एत्य नैमित्तिकः **सत्यवाणि**रेनामवोचत ॥४२॥
भद्रे ! भद्रंकरादस्मात्सिद्धं धर्मात् तवेप्सितम् ।
मृगानुपदिकः प्रातः पुमानेकः समेष्यति ॥४३॥
मनोऽभिरुचितः पुत्रि ! स ते भर्ता भविष्यति ।
हस्तिनापुरभूपालं तं तु जानीहि **शान्तनुम्** ॥४४॥
तदुक्तिश्रवणादद्य प्रासादशिखरस्थयोः ।
आवयोर्भवतो मार्गं पश्यन्त्योः सिद्धमीप्सितम् ॥४५॥
अथोचे नृपति**र्गङ्गां** मृगो मे मृगलोचने ! ।
महोपकारी येनासि दर्शिता नेत्रकौमुदी ॥४६॥
नानोपायैर्जनो लक्ष्मीमखिलोऽप्यभिलष्यति ।
किं ब्रूमस्तस्य यमियं[२] स्वयमेवाभिलाषुका ॥४७॥
त्वद्वचोऽतिक्रमत्यागः प्रियस्य हितहेतवे[३] ।
वैद्योपदेशनिर्माणं रोगशान्त्यै हि रोगिणः ॥४८॥
दण्डोऽयं पुण्डरीकाक्षि ! त्वद्वचोऽतिक्रमेऽस्तु मे ।
यत्तदैव परित्यागं कुर्वीथाः सर्वथा मम ॥४९॥

---

१. वांछितम् । २. यं जनम्, इयं लक्ष्मीः । ३. प्रियहेतवे इतिप्रत्यन्तरपाठः ।

हर्षादिति वदत्येवं नृपसैन्यमुपागमत् ।
जह्नुरप्याययौ तत्र तनयादर्शनोत्सुकः ॥५०॥
सखीमुखेन निःशेषं तं वृत्तान्तं त्रपानता ।
गङ्गा रङ्गादथोत्थाय जनकाय व्यजिज्ञपत् ॥५१॥
सोऽपि पल्लवितप्रीतिः स्फीतान्योऽन्यानुरागयोः ।
तयोर्निर्वर्त्तयामास पाणिग्रहमहोत्सवम् ॥५२॥
पाणिमोक्षोत्सवे [1]लब्धहास्तिको **हस्तिनापुरम्** ।
सदारोऽथ सरोमाञ्चतनुः **शान्तनु**राययौ ॥५३॥
तत्र प्रेमानुरूपाणि स्फीतराज्योचितानि च ।
तौ दम्पती यथौचित्यं सुखान्यनुबभूवतुः ॥५४॥
अन्यदा निबिड[2]स्थेमप्रेमबन्धस्य **शान्तनोः** ।
[3]अन्तर्वत्नी बभौ पत्नी निधिगर्भेव [4]काश्यपी ॥५५॥
[5]धामैकधाम गङ्गाया गङ्गाया इव [6]भास्करम् ।
गर्भमन्तर्दधानाया दुरालोकमभूद्वपुः ॥५६॥
महामहिम्नस्तस्याथ सा गर्भस्यानुभावतः ।
सुमेरुं कन्दुकं मेने पाथोनाथं च गोष्पदम् ॥५७॥
सा मुहूर्ते शुभे सौम्यं सुखेन सुषुवे सुतम् ।
यत्प्रभान्यक्कृतैर्जातं दीपैश्चित्रगतैरिव ॥५८॥
तदा तन्नगरं सर्वं सोत्साहजनसङ्कुलम् ।
बभूव केवलं शून्यप्रचारं [7]चारकान्तरम् ॥५९॥
गङ्गाऽपत्यस्य **गाङ्गेय** इति सार्थकमर्थवित् ।
तस्यात्मजन्मनो नाम निर्ममे नृपसत्तमः ॥६०॥
भूपालं मृगयाऽऽरम्भगाढसंरम्भमन्यदा ।
मूर्द्धबद्धाञ्जलि**र्गङ्गा** सानुरागं व्यजिज्ञपत् ॥६१॥
प्रजाप्रियः प्रियन्यायः प्राणेश ! स्थामधामवान् ।
परोपकारी प्रज्ञावानस्ति कस्त्वादृशः क्षितौ ? ॥६२॥

---

१. प्राप्तहस्तिसमूहः । २. स्थेम(न्)स्थिरता । ३. गर्भिणी । ४. पृथ्वी । ५. तेजसामेकस्थानम्। ६. तेजस्वि । ७. कारागारमध्यम् ।

परं परमसौन्दर्यशालिनस्ते कलावतः ।
मृगव्यव्यसनं दोषो लक्ष्मेव [१]मृगलक्ष्मणः ॥६३॥
अरण्यबद्धरङ्गाणां कुरङ्गाणां निरागसाम् ।
व्यापादनेन मृगया सत्यं पापर्द्धिरुच्यते ॥६४॥
वधः कृतापराधानां निर्मन्तूनां च पालनम् ।
उर्वीपतीनां सर्वेषामेष धर्मः सनातनः ॥६५॥
आपदं श्वापदान्ये(ने)वं मा स्म नैषीर्नयोज्ज्वल ! ।
हिंसकानां हि नेदीयान्नरकोत्सङ्गसंगमः ॥६६॥
तत्त्यज व्याधसाधर्म्यं धर्म्यं कर्म समाचर ।
मम विज्ञापनामेनां नातिक्रमितुमर्हसि ॥६७॥
अथाऽऽह पृथिवीपालः प्रिये ! साधु त्वमभ्यधाः ।
इमं चावैमि निःशेषं पापव्यापारमात्मनः ॥६८॥
किं तु कान्ते ! दुरुच्छेदः सैष मे व्यसनग्रहः ।
यो लङ्घयति ते वाचं [२]समयस्मरणोपमाम् ॥६९॥
इत्युक्त्वा तामवज्ञाय मृगयामगमन्नृपः ।
सा च तं बालमादाय पितुर्मन्दिरमभ्यगात् ॥७०॥
पुरे **रत्नपुरे** तस्मिन्नाढ्ये **वैताढ्य**मण्डने ।
तं शिशुं वर्धयामास सा सती बन्धुवत्सला ॥७१॥
पत्नीवृत्तं यथावृत्तं व्यावृत्तो मृगयावनात् ।
अथ पर्यश्रुरश्रौषीन्मेदिनीशः परिच्छदात् ॥७२॥
तत्सकर्णः समाकर्ण्य सोऽन्वशेत निजाशये ।
पश्चात्तापकृते कस्य न स्याद्व्यसनमादृतम् ॥७३॥
नृपः स्मृत्वा स्मितस्मेरमात्मजास्यमखिद्यत ।
विरहः सुसहः केन तादृशस्याङ्गजन्मनः ॥७४॥
अथ पुत्रकलत्राभ्यां विप्रयुक्तोऽवनीपतिः ।
अग्निमग्न इवानैषीच्चतुर्विंशतिवत्सरीम् ॥७५॥

---

१. चन्द्रस्य । २. सिद्धान्तस्मरणसदृशीम् ।

हायनैः सोऽथ तावद्भिर्विस्मृत्य विरहव्यथाम् ।
अभूद्भूयोऽपि पापर्द्धिव्यसनस्य वशंवदः ॥७६॥
मृगव्यव्यसनी दूरं विहरन्नन्यदा नृपः ।
एत्य विज्ञपयाञ्चक्रे व्याधेनैकेन हर्षतः ॥७७॥
देव ! देव ! सरित्तीरे नातिदूरेऽस्ति काननम् ।
यदेकं ते विनोदाय पर्याप्तमिति मे मतिः ॥७८॥
यत्रातिविस्मृतत्रासाः सन्ति संख्यातिगा मृगाः ।
घोरैर्घुरघुरारावैः शूकराश्च भयङ्कराः ॥७९॥
सन्ति यत्र महाकायाश्चित्रकायाः सहस्रशः ।
सरिद्‍गमितमध्याह्नवासराश्चापि कासराः ॥८०॥
ततस्तं लुब्धकश्रेष्ठं पृष्ठमाधाय तत्क्षणात् ।
तदुपद्रोतुमारेभे काननं मेदिनीपतिः ॥८१॥
वागुरापाश[१]वीतंस[२]विहस्तोभयपाणयः ।
प्रसस्रुः परितः स्वैरवादिनस्तत्र सादिनः ॥८२॥
अमुच्यन्त नवाकल्पसरमाः सरमासुताः ।
दधाव विविधारब्धकूटः कूटमृगीगणः ॥८३॥
दुःसाधव्याधहक्काभिर्भीमैर्व्याघातनिस्वनैः ।
क्षणादलभत क्षोभं भयात्तत्काननं तदा ॥८४॥
आशशंस शशस्त्राणं कुरङ्गोऽभूत्कुरङ्गकः ।
समीपी नाभवद्द्वीपी किरति स्म किरिः स्मयम् ॥८५॥
शरभः शरभङ्गाय पूर्वकायमुदास्थित ।
भीतः ससार काशारनीरं सपदि कासरः ॥८६॥
गोमायुरायुरन्तेऽभूत्[३]तरक्षुर्दिक्षु पुप्लुवे ।
दूरमुद्धुशितान्दध्रे केसरी केसरान्पुनः ॥८७॥
वनमालोडयन्नेवं मन्दराद्रिरिवार्णवम् ।
केनाप्येत्य नृपो यूना मास्म मास्मेत्यवार्यत ॥८८॥

---

१. वीतंसः-पक्षिग्रहणाय जालः । २. विहस्तः सहितः । ३. लघुव्याघ्रः ।

तद्ध्वनेरध्वनिक्षिप्तचक्षुः क्षितिपतिः पुरः ।
मण्डलीकृतकोदण्डं तूणीरद्वयधारिणम् ॥८९॥
साक्षादिव धनुर्वेदं वने रक्षितुमागतम् ।
युवानमेकं पीनाङ्गमनङ्गो[1]पममैक्षत ॥९०॥ युग्मम् ।
तमभ्यधाच्च भो भद्र ! कान्तारान्तरवासिषु ।
मृगेषु मृगयाशीलान्कथमस्मान्निषेधसि ? ॥९१॥
सोऽप्युवाच महाभाग ! वन्यानेतान्निरागसः ।
[2]भयार्तान्भव्यनीतिज्ञ ! न जन्तून्हन्तुमर्हसि ॥९२॥
भवन्ति हि भवादृक्षाः सर्वप्राणिप्रियङ्कराः ।
प्राणिनां च प्रियाः प्राणास्त्रायस्व तदिमानहो ! ॥९३॥
ऊचे नृपश्चलेष्वेषा शिक्षा लक्ष्येषु दोर्भृताम् ।
मृगयेति विदुः पूर्वे तदलं विचिकित्सया ॥९४॥
तदितोऽपेहि मुग्धोऽसि विदग्धै[3]र्विप्रतारितः ।
विलोकय विनोदं मे सर्वक्षत्रमनोहरम् ॥९५॥
स युवोवाच साक्षेपं हुं ज्ञातोऽसि धनुर्धरः ।
शिक्षाक्रममश्चले लक्ष्ये गत्वाऽन्यत्र विधीयताम् ॥९६॥
इत्थं यदा निषिद्धोऽपि मृगान्हन्ति स्म भूपतिः ।
रूक्षाक्षरमदाक्षिण्यं तदा तेन व्यभाष्यत ॥९७॥
धिङ्निस्त्रिंश ! वृथा वृद्ध ! गर्भव्याध ! न बाधसे ।
जन्तूनरुंतुदैर्बाणैः किन्तु मामेव बाधसे ॥९८॥
ततो धर्मविरुद्धेऽत्र प्रथयन् पथि पान्थताम् ।
इदानीं दुर्नयस्यास्य सदृशं फलमाप्नुहि ॥९९॥
इत्याक्षिप्य क्षुरप्रेण लघुहस्ततया तया ।
स चिच्छेद बिसच्छेदं [4]भूपालरथकेतनम् ॥१००॥
हन्तुमोजायमानोऽपि कल्लोलिकरुणारसः ।
स्वापं प्रस्वापनास्त्रेण सोऽनैषीन्नृपसारथिम् ॥१०१॥

---

१. कामदेवम् । २. भयानभिज्ञान्नीतिज्ञ । ३. धूर्तैः । ४. ध्वजाः ।

नवाभिनवसम्भारप्रबुद्धक्रोधभीषणः ।
क्षितिपोऽपि निचिक्षेप क्षिप्रं तं प्रति पत्रिणः ॥१०२॥
महाबलेन ते तेन सपत्राः पादपा इव ।
वायुनेव व्यधीयन्त द्विधामार्गेऽपि मार्गणाः ॥१०३॥
वीक्ष्य द्वेधाऽपि वैलक्ष्यं प्रपेदानमथ प्रभुम् ।
मृगैरिव मृगारातिः स रुद्धो नृपसैनिकैः ॥१०४॥
स भटः सुभटालोकरोमाञ्चिततनुस्तदा ।
तान्प्रत्येकं शरैरेको निर्ममे [1]दक्षिणेर्मणः ॥१०५॥
काश्यपीशो दशन्कोपाद्दशनैर्दर्शन[2]च्छदम् ।
यावद्धनुषि संधत्ते सायकं [3]शत्रुशायकम् ॥१०६॥
जितकाशी भृशं तावन्निजबाणेन भूपतेः ।
धनुःस्थं च भुजस्थं च गुणं द्वेधापि सोऽच्छिदत् ॥१०७॥
तेन विक्रमिणाऽऽक्रान्तः सिंहसब्रह्मचारिणा ।
[4]अभूद्विहस्तो हस्तीव **हस्तिनापुर**नायकः ॥१०८॥
आससाद विषादस्य निषादस्येव पाप्मनः ।
स्पर्शदोषाद्दिशामीशः सर्वाङ्गमलिनात्मताम् ॥१०९॥
अथ क्ष्मापालमालिन्यमपनेतुमिवोत्सुका ।
विज्ञाय **गङ्गा** संग्राममागमत्तं धनुर्धरम् ॥११०॥
अभ्यधत्त च तं वत्स ! तव केयमहंयुता[5] ।
समं यन्निजतातेन ग्रहिलः कलहायसे ॥१११॥
ततोऽसौ विस्मयस्मेरः पृच्छति स्मेति मातरम् ।
कथमेष महीनाथस्तातो मे वनवासिनः ॥११२॥
अथाह जननी वत्स ! पिताऽसौ तव **शान्तनुः** ।
मृगव्यव्यसनादस्मान्न व्यरंसीत्कथञ्चन ॥११३॥
जातमात्रं तदादाय त्वामुपागां गृहं पितुः ।
पितैव शरणं स्त्रीणामविधेये हि भर्तरि ॥११४॥

---

१. दक्षिणे ईर्म-व्रणं येषां तान् दक्षिणपार्श्वविद्ध । २. ओष्ठम् । ३. शत्रुनिद्राकरम् [शी+अक]। ४. व्याकुलः । ५. गर्वः [अहंयुः=गर्विष्ठः तस्य भावः अहंयुता] ।

प्रत्युवाच स तां मातर्यद्यप्येवं तथापि मे ।
ततोऽपि नाधुना तातः कर्मठो यः कुकर्मसु ॥११५॥
असौ प्रत्युत मे शत्रुः पालितेभ्यो मयाऽनिशम् ।
[1]बाल्यात्कान्तारजन्तुभ्यो यदमीभ्योऽपि द्रुह्यति ॥११६॥
पिता [2]वाऽस्तु परो वाऽस्तु नामुं मुञ्चे कथञ्चन ।
प्राणिनो मे प्रियानेतान्निर्घृणश्चेज्जिघांसति ॥११७॥
ततो **गङ्गा** समागत्य वसुधाऽधिपमभ्यधात् ।
आर्यपुत्र ! स्वपुत्रेण कोऽयं ते **भीषणो** रणः ? ॥११८॥
एतत्तस्या वचः श्रुत्वा स्फारिताक्षः क्षमापतिः ।
इयं **गङ्गा** कथमयं **गाङ्गेय**श्चेत्यतर्कयत् ॥११९॥
समुद्धुषित[3]रोमाञ्चो रथादुत्तीर्य पार्थिवः ।
प्रौढं प्रमोदमारूढस्त्वरितं सुतमभ्यगात् ॥१२०॥
[4]अपरोऽप्य परोप्याशु चापं पर्यश्रुलोचनः ।
आगत्य भूमिलुठनैः पादयोरपतत्पितुः ॥१२१॥
पिताऽप्युत्थाप्य सर्वाङ्गमालिङ्गन्नङ्गजं निजम् ।
तत्सुखं प्राप पीयूषसेकतोऽप्यतिरेकि यत् ॥१२२॥
परं परस्परस्नेहं वीक्ष्य प्रत्यक्षतस्तयोः ।
यामुवाह मुदं तां तु सैव जानाति [5]**जाह्नवी** ॥१२३॥
अथ पुण्यपरीपाकसम्पन्नाङ्गजसङ्गमः ।
आलिङ्गन्नयनैः प्रीत्या प्रियां प्रोवाच पार्थिवः ॥१२४॥
कस्तूरीस्तबकश्यामनवश्मश्रुरसौ मया ।
प्रिये ! सुतोऽपि शौण्डीर्यविस्मयान्नोपलक्षितः ॥१२५॥
कथं कान्तारवास्तव्यः सुतो मे समजायत ? ।
कथं वा यौवनावस्थामिमामानायितस्त्वया ? ॥१२६॥
गङ्गा जगाद राजेन्द्र ! कथयामि निशम्यताम् ।
पुरे मातामहस्यायं तदोपेतः समं मया ॥१२७॥

---

१. 'बलात्' इति प्रत्यन्तरत्रयपाठः । २. 'वाऽस्त्वपरो' इति प्रत्यन्तरत्रयपाठः । ३. रोमाऽथ इति प्रत्यन्तरत्रयपाठ । ४. संहृत्य । ५. गङ्गा ।

[1]अतुलैर्मातुलानीनामङ्कपर्यङ्कखेलनैः ।
पञ्चातिक्रामयन्वर्षाण्ययमेकाहलीलया ॥१२८॥
विद्याधरकुमाराणां मध्ये सवयसां स्थितः ।
तिरश्चकार रूपाणि तेजांसीव तवात्मजः ॥१२९॥ युग्मम् ।
ततः **पवनवेगेन** मातुलेनायमादरात् ।
अध्यापयितुमारेभे विद्यां विद्यान्तदृश्वना ॥१३०॥
पपाठाल्पेन कालेन विनयात्तनयस्तव ।
वर्धिष्णुप्रतिभो वार्धिमगस्तिरिव [2]वाङ्मयम् ॥१३१॥
अध्यगीष्ट धनुर्वेदमनिर्वेदमसौ तथा ।
गुरुः **पवनवेगो**ऽपि यथाऽत्यन्तं विसिष्मिये ॥१३२॥
नीतस्तेन ततः सर्वविद्यापारीणतामयम् ।
तृणवद्गणयामास विद्याधरपतीनपि ॥१३३॥
मत्पितुः सदने हास्यात्सुलभं वोऽवहेलनम् ।
ततः समस्तैस्तैः सार्धं पुत्रस्ते कलहायते ॥१३४॥
ज्ञात्युपालम्भतो भीता त्वत्पाणिग्रहसाक्षिणि ।
प्रासादे निवसाम्यस्मिन्नाचरन्ती जिनार्चनम् ॥१३५॥
चारणश्रमणश्रेणिमुखाद्धर्मं निशाम्यतः ।
बभूवास्य दयाधर्मः सुतरां हृदयङ्गमः ॥१३६॥
ततः कल्लोलितश्रद्धा[3]निष्पतद्बाष्पशीकरः ।
व्यधान्निरपराधानां निषेधं प्राणिनां वधे ॥१३७॥
ततः कारुण्यनिष्णेन योजनानि चतुर्दश ।
वनेऽस्मिन्परितोऽनेन सत्त्वरक्षा प्रवर्तिता ॥१३८॥
नामुनाऽप्यध्वना व्याधः कोऽपि सञ्चरते भिया ।
अस्मिन्हिनस्ति हिंस्रोऽपि न विरोधी विरोधिनम् ॥१३९॥
कान्तारेऽत्र कृतान्तोऽपि श्वापदानामनापदाम् ।
त्वत्पुत्रभीतो नैतेषां प्रभवत्यपमृत्यवे ॥१४०॥

---

१. मातुलपत्नीनाम् । २. 'वाङ्मयीम्' प्रत्यन्तरपाठः । ३. निर्गच्छदश्रुबिन्दुः ।

प्राणसत्रं स्वपुत्रस्य सर्वसत्रशिरोमणिम् ।
आर्यपुत्र ! परित्रातुं सर्वथा तत्त्वमर्हसि ॥१४१॥
पत्नीमुवाच [१]रोमाञ्चमतनुं **शान्तनु**र्वहन् ।
सर्वाऽप्यतः परं त्यक्ता त्वद्गिरा मृगया मया ॥१४२॥
तदेहि सह पुत्रेण सच्चरित्रेण सम्प्रति ।
उदग्रा जाग्रतु व्यग्रं पुनर्मे भाग्यसम्पदः ॥१४३॥
साऽभ्यधादधुना लीनं मनो मे धर्मकर्मणि ।
व्यथन्ते तद्दिनान्यन्तः प्राच्यान्यप्य फलानि माम् ॥१४४॥
तन्मेऽधुना जिनस्यैव वासना पर्युपासने ।
पुत्रं त्वादाय राजेन्द्र ! व्रज शाधि वसुन्धराम् ॥१४५॥
इत्युदीर्य प्रजानाथं सा तनूजमवोचत ।
वत्स ! गच्छ पितुः स्वस्य समर्थय मनोरथान् ॥१४६॥
ईदृक्कस्यास्ति जनकः ? कस्यास्ति त्वादृशः सुतः ? ।
तदस्तु युवयोर्योगो बुधचन्द्रमसोरिव ॥१४७॥
ततो जगाद **गाङ्गेय**स्त्यक्तुं त्वामम्ब ! नोत्सहे ।
त्वं मे पिता च माता च दृष्टपूर्व्यस्मि नापरम् ॥१४८॥
तवोपचर्याशून्यं मे मा स्म भूदेकमप्यहः ।
इत्युक्त्वा व्यक्तमुक्ताश्रुः सोऽपतन्मातृपादयोः ॥१४९॥
अथोत्थाप्य प्रमृज्याश्रु जनन्या सोऽन्वनीयत ।
बलिः क्रियेऽहं [२]वत्सस्य कातर्यमिदमुत्सृज ॥१५०॥
पुत्र ! त्वमसहायस्य सहायः स्वपितुर्भव ।
सूनुर्जनयितुश्चिन्ताभारहारी हि वार्धके ॥१५१॥
वात्सल्यं वत्सलस्तातस्तथा ते प्रथयिष्यति ।
यथा न त्वमिहस्थाया मम वत्स ! स्मरिष्यसि ॥१५२॥
इत्यादियुक्तिभिर्व्यक्तं बोधितो बुद्धिमानपि ।
अम्बायाः स विलम्बेन वचनं प्रत्यपद्यत ॥१५३॥

---

१. 'रोमाञ्चकवचं' इति प्रत्य. । २. ते वत्स ! इति प्रत्यन्तर त्रय पाठः ।

गङ्गामापृच्छ्य **गाङ्गेय**मादाय दयितः क्षितेः ।
उत्तोरणं पताकाङ्कगोपुरं पुरमाययौ ॥१५४॥
नृपोऽथ सूनवे तस्मै यौवराज्यपदं ददौ ।
योग्यं सुतं वा शिष्यं वा नयन्ति गुरवः श्रियम् ॥१५५॥
एकातपत्रां सोऽप्युर्वीं कुर्वन्नहितनिग्रहात् ।
विनीतात्मा तनोति स्म प्रसादं सदृशं पितुः ॥१५६॥
विनीततनयोत्खातचिन्ताशल्यश्चिरं नृपः ।
स्वच्छन्दोल्लसदा[१]नन्दं विजहार महीतले ॥१५७॥
अन्यदा यमुनातीरे विहरन्स मनोहराम् ।
कन्यामालोकयामास कांचिन्नावि निषेदुषीम् ॥१५८॥
स तस्याः स्पृहणीयेन रूपेण हृतमानसः ।
काऽसि त्वमिति तामेत्य पप्रच्छ मदनोत्सुकः ॥१५९॥
जगाद साऽपि भूपालं **कालिन्दी**कच्छवासिनः ।
नौतन्त्राधिपतेः पुत्री कन्या **सत्यवती**त्यहम् ॥१६०॥
ताताज्ञां प्राप्य धर्मेण वाहयामि तरीमहम् ।
भवेत्कन्या कुलीना हि पित्रादेशवशंवदा ॥१६१॥
श्रुत्वेति नीतितत्त्वज्ञः क्षणेन क्षितिपोत्तमः ।
तदर्थमर्थी भवितुं ययौ तत्पितुरन्तिके ॥१६२॥
स्वागतक्रिययाऽऽनन्द्य सोऽपि **शान्तनु**भूपतिम् ।
देवा ! ऽऽज्ञया प्रसीदेति विनयेन व्यजिज्ञपत् ॥१६३॥
अभाषिष्ट निविष्टं तं पतिर्धात्र्यास्तरीपतिम् ।
सधर्मचारिणी मेऽस्तु सुता **सत्यवती** तव ॥१६४॥
अथाभ्यधत्त नौतन्त्रस्वामी विनयवामनः ।
गृहमभ्यागतो देव ! त्वमर्थी केन लभ्यसे ? ॥१६५॥
परं पतिवरामेनां न तुभ्यं दातुमुत्सहे ।
गाङ्गेयः खेचरीगेयबाहुर्यत्तेऽस्ति नन्दनः ॥१६६॥

---

१. क्रियाविशेषणमेतत् ।

सति राज्यधरे [1]तस्मिन्दोष्मदूष्मनिषूदने ।
अस्या यस्तनयो भावी तस्य राज्यं कदापि न ॥१६७॥
वधूनामवरोधत्वं कारागारं विदुर्बुधाः ।
यासामभाग्यभाजां हि राजा भवति नात्मजः ॥१६८॥
तत्प्रसीद कलत्रार्थमन्यत्र व्यवसीयताम् ।
उदारास्त्वादृशां दाराः [2]संपत्स्यन्ते पदे पदे ॥१६९॥
[3]अप्रार्थ्यप्रार्थनः सोऽथ बभार म्लानमाननम् ।
सकृदप्यपराद्धेषु धानुष्कः किं न दूयते ? ॥१७०॥
दध्यौ नृपोऽभ्यधादेष नौपतिः सोपपत्तिकम् ।
नृपश्चेन्नास्य दौहित्रः किं जामात्रा मया फलम् ? ॥१७१॥
न चान्तरेण गाङ्गेयं धुर्यो राज्यस्य सम्भवी ।
न ह्याकाशप्रकाशाय प्रभुरन्यो विना रविम् ॥१७२॥
दत्तेऽवश्यं न चान्यस्मै [4]राज्यमूर्जस्वि शान्तनुः ।
सुधासर्वस्वमम्भोधिर्न्यधात्पुत्रे कलानिधौ ॥१७३॥
इतः कर्षति चेतो मे नौतन्त्राधिपतेः सुता ।
सङ्कटे पतितोऽमुष्मिन्मूढधीः करवाणि किम् ? ॥१७४॥
इत्थं विकल्पैर्भूपालः काममाक्रान्तमानसः ।
मोघफाल इव द्वीपी निजं पुरमुपाययौ ॥१७५॥
तदानीमागतो राजसेवावसरलालसः ।
निर्वर्ण्य तातवैवर्ण्यं चिन्तां **शान्तनवो**ऽव्यधात् ॥१७६॥
विनयातिक्रमः किं मे ? किमाज्ञाऽलङ्घि केनचित् ? ।
किंवा सस्मार मे मातुर्यन्मे श्यामाननः पिता ॥१७७॥
तातस्तावन्न पृष्टोऽपि यथावत्कथयिष्यति ।
अमात्यात्तात[5]सध्रीचः सर्वं जानाम्यदः पुनः ॥१७८॥
ततः सर्वात्मना यत्नात्करिष्ये पितुरीप्सितम् ।
इत्थं विमृश्य सोऽमात्यं पप्रच्छ विजने सुधीः ॥१७९॥

---

१. [दोष्मद्=वीर, ऊष्मन्=बलं, निषूदने=विनाशके] वीरगर्वनाशके । २. संभवन्ति इति प्रत्य० । ३. अपार्थप्रार्थनाः प्रत्यन्तर । ४. महत् । ५. पितृतुल्यात् ।

तस्मान्निःशेषमागम्य सोऽगमन्नौपतेर्गृहम् ।
विहितस्वागतश्चैनमवदन्नृपनन्दनः ॥१८०॥
महाभाग ! महाभाग्यैरर्थी **शान्तनु**राप्यते ।
इत्थं निराकृथा यत्तत्सुष्ठु नानुष्ठितं त्वया ॥१८१॥
अवदन्नौपतिः प्रीतः कुमार ! शृणु कारणम् ।
शान्तनोरपि येनास्मि प्रार्थनाभङ्गहेतवे ॥१८२॥
सोऽन्धकूपे क्षिपेत्पुत्रीं ससापत्न्ये ददीत यः ।
वसन्त्याः **शान्तनो**र्गेहे सपत्नोऽस्यास्त्वमेव हि ॥१८३॥
सपत्नीतोऽपि तज्जातं नितान्तमतिरिच्यते ।
कोशातक्याः फलेष्वेव रसः परिसमाप्यते ॥१८४॥
नररत्न ! सपत्नोऽसि येषां तेषां कुतः सुखम् ।
जाग्रत्यसहने सिंहे सुखायन्ते कियन्मृगाः ? ॥१८५॥
अप्रसन्नः प्रसन्नो वा भवान्येषां द्वयेऽपि ते ।
आपदां पदमाद्याः स्युः सम्पदामपरे पुनः ॥१८६॥
कुमार ! मम दौहित्रो यस्तु भावी कथञ्चन ।
दूरे महोदयस्तस्य समीपे विपदः पुनः ॥१८७॥
त्वां समुत्सृज्य राज्यश्रीः श्रीमन्किं वृणुते परम् ? ।
हित्वा वार्धिं महासिन्धुः किं तल्लमुपसर्पति ॥१८८॥[१]
यः सर्वकमनीयायाः श्रूयते जनकः श्रियः ।
प्रजानुरागजलधिः सोऽपि त्वय्येव जृम्भते ॥१८९॥
स्नेहतो दुहितुः पश्यन्नायतौ दुःखमायतम् ।
प्रणयातिक्रमं तेन कृतवानस्मि ते पितुः ॥१९०॥
जगाद **शान्तनोः** सूनुर्मातामह ! महान्भ्रमः ।
तवैष यदिदं वाक्यं तुच्छोचितमुदाहरः ॥१९१॥
भिदेलिमा हि प्रकृतिः **कुरु**वंशान्यवंशयोः ।
भवेत्स्वभावो नह्येकः कलहंसबकोटयोः ॥१९२॥
सापत्न्यमिति सम्बन्धो विवेकिनि **कुरोः** कुले ।
अभूतपूर्व एवायं नैव विज्ञायते क्वचित् ॥१९३॥

---

१. कासारम्।

मम **सत्यवती** माता **गङ्गा**तोऽपि विशिष्यते ।
सम्बन्धो जन्मसम्बन्धात्प्रतिपन्नो महान्ननु ॥१९४॥
यस्त्वस्या भविता सूनुः स ममैवोपयाचितैः ।
शुभः स देशः कालो वा यत्र भ्रात्रा समागमः ॥१९५॥
स्वादयिष्यति ते पुत्री पुत्रेण विहितं मया ।
सुखं विनयतः पूर्वं पश्चात्तु तनुजैः कृतम् ॥१९६॥
दूयते किं च तातोऽपि मया भृशमबन्धुना ।
रथस्यैकरथाङ्गस्य प्रत्यूहो हि पदे पदे ॥१९७॥
एकां शृणु प्रतिज्ञां मे बाहुमुत्क्षिप्य जल्पतः ।
सत्यवत्यास्तनूजस्य राज्यं नान्यस्य कस्यचित् ॥१९८॥
अहं तु हन्तुमेतस्य प्रत्यूहव्यूहमन्वहम् ।
[१]चापभृत्तां करिष्यामि सुतोऽस्मि यदि **शान्तनोः** ॥१९९॥
अद्यैवाप्तं मया राज्यं तुष्टाश्च मम देवताः ।
सत्यवत्या सधर्मिण्या यत्तातः सुमना भवेत् ॥२००॥
उदात्तामिति **गाङ्गेय**गिरमाकर्ण्य विस्मितैः ।
स्थिराणि खेचरैर्व्योम्नि विमानानि वितेनिरे ॥२०१॥
विस्मयोत्फुल्लनयनस्ततः **सत्यवतीपिता** ।
अत्यन्तलुब्धो विश्रब्धं कुमारं पुनरभ्यधात् ॥२०२॥
साधु साधु कुमारेन्द्र ! त्वमेव पितृवत्सलः ।
स्फीतं गुणगणक्रीतं यदेवं राज्यमुज्झसि ॥२०३॥
राजपुत्रा हि राज्यार्थमकृत्यान्यपि कुर्वते ।
[२]उदात्तं तत्क्रमायातं को नाम त्वमिव त्यजेत् ? ॥२०४॥
परं कुमार ! ये केचिद्भवितारस्तवात्मजाः ।
न तेऽन्यस्य सहिष्यन्ते राज्यमूर्जितबाहवः ॥२०५॥
त्वत्तो ये जन्म लप्स्यन्ते पवित्रक्षात्रतेजसः ।
कस्तानीशिष्यते सोढुमन्यः सिंहानिवाहवे ॥२०६॥

---

१. चापभृज्जागरिष्यामि इति प्रत्यन्तरद्वयपाठः । २. 'उदात्तः' इति प्रत्यन्तरद्वयपाठः ।

राज्यमाच्छेतुमुत्सिक्तैः शक्तैस्ते तनुजन्मभिः ।
[१]आत्तश्रीः पुनरश्रीको भविता मत्सुतासुतः ॥२०७॥
इत्थं नानाऽऽधिवैधुर्यं भावि सम्भाव्य भूरिशः ।
सुतायामायतौ तात ! पुनः स्खलति मे मनः ॥२०८॥
इत्युक्तवन्तं तं हृष्यन्नन्तः **शान्तनवो**ऽभ्यधात् ।
एतामपि तवेदानीं चिन्तां व्यपनयाम्यहम् ॥२०९॥
शृणु त्वं व्योम्नि शृण्वन्तु सिद्धगन्धर्वखेचराः ।
ममैकं मुषिताशेषपापग्रहमभिग्रहम् ॥२१०॥
स्वर्गश्च सोऽपवर्गश्च यस्य ख्याता फलद्वयी ।
आजन्म तन्मयोपात्तं ब्रह्मचर्यमतः परम् ॥२११॥
माता मातामहस्तातो भाविनो बान्धवाश्च ये ।
एषामानन्द[२]धुर्यस्य व्रतस्यास्य किमुच्यते ? ॥२१२॥
चारणश्रमणैः पूर्वमिति मे प्रतिपादितम् ।
प्रथमं च चतुर्थं च व्रतेष्वनुपमे व्रते ॥२१३॥
प्रतिपेदे मया पूर्वं प्राणिनामभयव्रतम् ।
ब्रह्मव्रतमिदानीं तु मम भाग्यमहो ! महत् ॥२१४॥
अस्तु [३]त्रस्तविपद्वार्तं तार्तीयीकमपि व्रतम् ।
पितृशुश्रूषणं नाम ममाजन्म निरत्ययम् ॥२१५॥
इति प्रस्तुवतस्तस्य श्रद्धालोर्मूर्ध्नि बन्धुरम् ।
भृङ्गबद्धस्वनोत्कर्षं पुष्पवर्षं दिवोऽपतत् ॥२१६॥
उच्चैरुरिति वाचश्च [४]देवा धन्याऽसि **जाह्नवि** ।
त्वं चासि **शान्तनो** ! श्लाघ्यः सोऽयमीदृग्ययोः सुतः ॥२१७॥
सर्वेऽपि ज्ञानिनो ब्रूत पृच्छामः खेचरा वयम् ।
यद्येतद्व्रतमारब्धं केनापि गृहमेधिना ? ॥२१८॥
तत्त्वसत्त्वैकनिःस्यन्दमयो यदयमाददे ।
ईदृग्ब्रह्मव्रतं भीष्मं **भीष्म**स्तेनैष गीयताम् ॥२१९॥

---

१. आत्ता-गृहीता श्री यस्य सः । २. 'धुर्येन' इति प्रत्यन्तरत्रयपाठः । ३. त्रस्ता विपदां वार्त्ता यस्मात्तत् । ४. देवि ! इति प्रतिद्वयपाठः ।

सत्त्वं चेदेकमप्यस्ति किमन्यैर्बहुभिर्गुणैः ।
तदेव हन्त ! चेन्नास्ति किमन्यैर्बहुभिर्गुणैः ॥२२०॥
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च पितृभक्तिश्च निश्चला ।
त्रयस्त्रिभुवने श्लाघ्याः **शान्तनोस्तनुजे** गुणाः ॥२२१॥
[1]सर्वव्रतानां पारीणो मा स्म रौ[2]णः क्वचिद्भवेः ।
इत्यभिष्टुत्य निश्छद्म सद्म स्वं खेचरा ययुः ॥२२२॥
ततो दुहितरं तूर्णमाहूयोत्सङ्गसङ्गिनीम् ।
कुर्वन्नुदीरयामास कुमारं नाविकेश्वरः ॥२२३॥
गुणग्रामैकवास्तव्यो नास्त्येव त्वत्समः पुमान् ।
पितुरर्थे कृतं सद्यो यद्ब्रह्मव्रतमद्भुतम् ॥२२४॥
तवानेन चरित्रेण चित्रीयितमनाश्चिरम् ।
वृत्तान्तमेकमाख्यामि कुमार ! शृणु साम्प्रतम् ॥२२५॥
कालिन्दीकूलपालीषु विहरन्नहमेकदा ।
[3]अशोकानोकहतले विश्रामाय समागमम् ॥२२६॥
[4]तदात्वजातां केनापि तत्र निस्त्रिंशचेतसा ।
सश्रीकामुज्झितामेकामद्राक्षं मङ्क्षु बालिकाम् ॥२२७॥
अपत्यमनपत्योऽहं स्पृहयालुरहर्निशम् ।
सुरूपां तामुपादातुं प्रवृत्तोऽस्मि सविस्मयः ॥२२८॥
विजातिर्वा सुजातिर्वा काऽप्यसाविति वेत्ति कः ? ।
एवं विकल्प्य व्यावृत्य [5]चलितोऽस्मि स्ववेश्मनि ॥२२९॥
अत्रान्तरेऽन्तरिक्षान्तरुल्ललास [6]सरस्वती ।
अस्ति **रत्नपुरे** स्वस्तिधाम्नि **रत्नाङ्गदो** नृपः ॥२३०॥
तस्य **रत्नवती** कुक्षिशुक्तिमुक्तेयमात्मजा ।
खेचरेणापहृत्यात्र विमुक्ता पितृवैरिणा ॥२३१॥
तामेतामतनुप्रेमा **शान्तनुः** परिणेष्यति ।
इति व्योमगिरा बालां ग्राहितस्तामहं तदा ॥२३२॥

---

१. भवेव्रतानां इति प्रतौ । २. स्खलितः । ३. अनोकहः-वृक्षः । ४. तत्कालोत्पन्नाम् ।
५. 'चलितश्चास्मि वेश्मनि' प्रत्यन्तरपाठः । ६. आकाशवाणी ।

तनयामनपत्यायाः प्रियायास्तामुपानयम् ।
नामधेयं व्यधां चास्याः सत्यं **सत्यवती**त्यहम् ॥२३३॥
मम पत्न्या च यत्नेन वात्सल्यजलकुल्यया ।
केलिकाननवल्लीवदियं वृद्धिमनीयत ॥२३४॥
त्रिलोकीतिलकीभूता प्रभूतगुणमन्दिरम् ।
सेयं **सत्यवती** पुत्री कृत्रिमा मम नौरसी[१] ॥२३५॥
पिता भवत्यपत्यानामीदृशां मादृशा कुतः ? ।
आस्पदं कल्पवल्ल्या हि सुमेरुर्न पुनर्मरुः ॥२३६॥
तदस्या दिव्यवाचैव निर्णीतः **शान्तनुः** पतिः ।
वीक्षितुं पितृभक्तिं तु त्वदीयामित्यजल्पिषम् ॥२३७॥
तदिदानीमुपादत्स्व मत्सुतां तातहेतवे ।
अतःपरं त्वमेवास्या विश्रामः सुखदुःखयोः ॥२३८॥
इत्यालप्य कुमारस्य प्रसरत्पुलकाङ्कुरः ।
सुतां **सत्यवतीं** प्रीतामर्पयामास नौपतिः ॥२३९॥
अलमम्ब ! विलम्बेन रथोऽयमधिरुह्यताम् ।
इति तां रथमारोप्य पुरं **शान्तनवो** ययौ ॥२४०॥
नभश्चरेभ्यो निःशेषं वृत्तान्तं ज्ञातपूर्विणः ।
प्रसन्नस्य पितुर्नीत्वा स चक्रे तामुपायनम् ॥२४१॥
पिताऽपि **भीष्म**माश्लिष्य निर्भरस्नेहपूर्वकम् ।
आत्मैकवेद्यमानन्दममन्दभरमन्वभूत् ॥२४२॥
दृशा पीयूषवर्षिण्या श्रीविश्राममहीरुहम् ।
सिञ्चन्नुवाच **गाङ्गेय**मुत्सङ्गस्थापितं पिता ॥२४३॥
शृण्वन्ति पितुरादेशं ये तेऽपि विरलाः सुताः ।
आदिष्टं ये तु कुर्वन्ति सन्ति ते यदि पञ्चषाः ॥२४४॥
आत्मना यस्तु विज्ञाय करोति पितुरीप्सितम् ।
एक एव स मे सूनुर्जाह्नवीशुक्तिमौक्तिकम् ॥२४५॥

---

१. न औरसी = न स्वशरीरजा इत्यर्थः ।

ततः परसहस्राणि वत्सराण्यायुरस्तु ते ।
एतस्य **कुरु**वंशस्य पताकाश्रियमाप्नुहि ॥२४६॥
प्रमोदादेवमाशीर्भिरभिनन्द्य निजात्मजम् ।
नृपः **सत्यवतीं** सौम्ये मुहूर्ते परिणीतवान् ॥२४७॥
ततः **सत्यवतीं** पत्नीं नवप्रेमां समीयुषः ।
भूपालस्य पुमर्थेषु कामः [१]कामं प्रियोऽभवत् ॥२४८॥
[२]रतिपुत्रफला दारा इति नीतिवचस्तया ।
सत्यापयन्त्या सुषुवे पुत्र**श्चित्राङ्गदा**भिधः ॥२४९॥
तेजस्वितिलकः पादैराक्रमन्भूभृतां शिरः ।
योऽभवज्जातमात्रोऽपि बालार्क इव दुःसहः ॥२५०॥
विचित्रवीर्य इत्यासीत्**सत्यवत्याः** सुतोऽपरः ।
बभूव भूभृतो यस्माद्वंशः प्रांशुप्रसृत्वरः ॥२५१॥
तदा तयोः समग्रेषु हितकर्मसु जाग्रतः ।
प्रादुर्बभूव सौभ्रात्रं **गङ्गासूनोर**कृत्रिमम् ॥२५२॥
सोऽग्रजन्माऽनुजन्मानौ कृत्वाऽङ्कतलतल्पगौ ।
उल्लापैः श्रोत्रपीयूषैः खेलयामास भूरिशः ॥२५३॥
क्षत्रगोत्रोचितैस्तैस्तैरन्यबालविलक्षणैः ।
एतयोर्बाल्यचापल्यैः स तुतोष क्षणे क्षणे ॥२५४॥
अथाल्पीयो विदित्वायुरग्रिमस्तत्त्वदृश्वनाम् ।
शुभध्यानेन तत्याज **शान्तनु**र्मानुषीं तनुम् ॥२५५॥
विधिवद्विदधे **भीष्मः** पितुः स्वस्यौर्ध्वदेहिकम् ।
इह च प्रेत्य च प्रीत्यै तादृशा हि सुताः पितुः ॥२५६॥
सोऽथ **चित्राङ्गदं** राज्ये शिशुमेव न्यवीविशत् ।
न हि विस्मृतिमभ्येति प्रतिपन्नं महात्मनाम् ॥२५७॥
[३]स ग्रीष्मेणेव **भीष्मेण** तथोग्रं धाम लम्भितः ।
उदयन्नपि दुष्प्रेक्ष्यो यथाऽभूद्भानुमानिव ॥२५८॥

---

१. भृशम् । २. 'रति-पुत्रौ फलं यासां ताः । ३. स हि ग्रीष्मेण भी० इतिप्रत्य ।

अभूत्कश्चित्स भूपानां हृदि **चित्राङ्गदो** गदः ।
नागदो नागदङ्कारः कोऽप्यासीद्य चिकित्सने ॥२५९॥
तेन नैष्यत **भीष्मो**ऽपि संविभागी जयेऽपरः ।
अतः स युद्धमेकाकी चक्रे सार्धं विरोधिभिः ॥२६०॥
स निर्मलकलासद्मच्छद्मनाऽभ्येत्य [1]जग्रसे ।
नीलाङ्गदेन संग्रामे शीतांशुरिव राहुणा ॥२६१॥
शिरःशेषोऽपि चेद्वैरी तदा बाधेत राहुवत् ।
उपानीयत **भीष्मेण** सोऽप्यतो नामशेषताम् ॥२६२॥
अथ राज्यं कनिष्ठाय गरिष्ठो **जाह्नवीसुतः** ।
ददौ **विचित्रवीर्या**य बन्धवे बन्धुवत्सलः ॥२६३॥
तं **भीष्म**चापमाहात्म्यादपचक्रे न कश्चन ।
यूथनाथान्तिके केन कलभः परिभूयते ॥२६४॥
चतसृष्वपि विद्यासु गतावद्यासु कौशलम् ।
चक्रे कनीयसो भ्रातु**र्भीष्मः** [2]सज्ये च धन्वनि ॥२६५॥
[3]अनहंयुतयाऽत्यन्तं भूम्ना वैनयिकेन च ।
बबन्ध बान्धवस्नेहं **भीष्म**स्तस्मिन्विशेषतः ॥२६६॥
दाराणामनुरूपाणां भ्रातुरुद्वाहहेतवे ।
गवेषणाय स प्रैषीन्निजान्प्रतिदिशं नरान् ॥२६७॥
मार्गदत्तदृशे तस्मै कदाचिद्धूलिधूसरः ।
तेषामेकतमोऽभ्येत्य कथयामासिवानिति ॥२६८॥
देव ! श्री**काशिराजो**ऽस्ति प्रकाशः [4]काश्यपीतले ।
यस्य मन्दाकिनी नित्यमनर्घ्या गृहदीर्घिका ॥२६९॥
अम्बिकाऽम्बालिकाऽम्बा च तिस्रस्तस्यासते सुताः ।
विभान्ति पुरतो यासां तृणवत्त्रिदिवस्त्रियः ॥२७०॥
तासां तातेन विश्रब्धं प्रारब्धोऽस्ति स्वयंवरः ।
रचयाञ्चक्रिरे मञ्चास्तत्र वैचित्र्यशालिनः ॥२७१॥

---

१. ग्रासं चक्रे=विनाशितः । २. ज्यासहिते धनुषि च । ३. न अहंयु-तस्य भावेन=अगर्विष्ठतया। ४. पृथिवीतले इतिप्र० ।

राजानो राजपुत्राश्च शतशः सन्त्युपस्थिताः ।
आपतन्त्यधुना केचिदापतिष्यन्ति केचन ॥२७२॥
ततः कालकलापेन रूपेण वयसाऽपि च ।
योग्या **विचित्रवीर्यस्य** सुतास्ताः **काशिभूपतेः** ॥२७३॥
गाङ्गेयस्तद्वचः श्रुत्वा तत्त्वदृष्टिर्व्यतर्कयत् ।
किमहो **काशिराजेन** नानुजो मे निमन्त्रितः ? ॥२७४॥
न गन्तव्यमनाहूतैर्महीपालैः स्वयंवरे ।
अतो गत्वाऽहमेवैकः करिष्ये सर्वमीप्सितम् ॥२७५॥
एवं विमृश्य **गाङ्गेयो** रथेन [१]प्रस्थितो द्रुतम् ।
जवनैर्वाजिभिर्वेगादगमच्च स्वयंवरे ॥२७६॥
तत्र सिंहासनासीनानुच्चैर्मञ्चेषु भूपतीन् ।
सोऽपश्यद्भा[२]सुराकल्पान्विमानेष्वमरानिव ॥२७७॥
उरोलोलन्मनोहारिहारास्तिस्रोऽपि बालिकाः ।
दृष्ट्वा **विचित्रवीर्यार्थे** स हर्तुमकरोन्मनः ॥२७८॥
प्रत्येकमात्मनः कन्यालाभं सम्भाव्य भूपतीन् ।
तांस्तान्विवृण्वन्तो भावान्हसति स्म स मानसे ॥२७९॥
अथ तासां पुरो धात्र्या कीर्त्यमानेषु राजसु ।
रथात्तार्क्ष्य इवोत्फालः स रङ्गाङ्गणमाविशत् ॥२८०॥
स तं स्वयंवरं राजनक्रचक्रसमाकुलम् ।
बाढं विलोडयामास पयोधिमिव लीलया ॥२८१॥
आच्छिद्य कन्यारत्नानि सर्वेषामेव पश्यताम् ।
रथमारोपयामास **भीष्मो** भीष्मपराक्रमः ॥२८२॥
स्यन्दने भयनिस्पन्दा वेपमानवपुर्लताः ।
सुताः स **काशिराजस्य** **स्निग्धमुग्धमभाषत** ॥२८३॥
वत्साः ! किमपि मा भैष्ट नानिष्टं वः करिष्यते ।
भीष्मोऽस्मि **शान्तनोः** सूनुर्भवतीनां प्रियङ्करः ॥२८४॥

---

१. प्रास्थित इति प्र०द्वय । २. दीप्तभूषणान् ।

राजा **विचित्रवीर्यो**ऽस्ति जैत्रदोर्वीर्यदुर्जयः ।
एते सर्वेऽपि यस्याग्रे गुणैर्बहुतृणं नृपाः ॥२८५॥
अनुभूय प्रियाभूय तस्य स्मरसमाकृतेः ।
हस्तिनापुरसाम्राज्यं चिरं निर्विशताद्भुतम् ॥२८६॥
विनयावर्जितोऽत्यन्तं तस्याहं बन्धुरग्रजः ।
तदर्थं रथमारुह्य युष्मानानेतुमागतः ॥२८७॥
तस्मिंस्ता निस्तरङ्गेण[१] रागेणाक्रान्तचेतसः ।
इदं **गाङ्गेय**वचनं तथेति प्रतिपेदिरे ॥२८८॥
प्रतिपत्तिचलन्मौलिनृत्यत्ताटङ्करश्मिभिः ।
ताः स्फीतप्रीतयश्चक्रुस्तस्य नीराजनामिव ॥२८९॥
राज्ञां मनोरथैः सार्धं रथं **भीष्मो** न्यवर्तयत् ।
कुर्वन्कुण्डलितं चापमुच्चैः स्वरमुवाच च ॥२९०॥
सर्वे शृणुत भो[२] ! भूपाः प्रौढदोःस्थामशालिनः ।
युष्माकं पश्यतां सैष **भीष्मः** कन्या हरत्यमूः ॥२९१॥
ततो वः कोऽपि जागर्ति यदि दोर्दण्डचण्डिमा ।
तदा कोऽप्यायुधं धत्तामयमूर्ध्वंदमोऽस्म्यहम् ॥२९२॥
तदा क्षुब्धार्णवनिभो रङ्गक्षोभभवो ध्वनिः ।
स कश्चिदासीन्मन्येऽसौ बिभिदे येन रोदसी ॥२९३॥
रभसोत्थास्नुभूपानां कृष्टाभिः सिचयाञ्चलैः ।
भूगताभिर्भयं भूरि प्रसूतमसिधेनुभिः ॥२९४॥
पलायनकृतेऽवश्यं व्यवस्यन्तोऽपि कातराः ।
[३]संबाधकृतसंरोधात्प्रचेलुर्न पदात्पदम् ॥२९५॥
मुक्ताकलापमुक्तानां चूर्णैः कीर्णाऽवनिर्बभौ ।
अमेय**गाङ्गेय**यशश्चन्दनेनेव चर्चिता ॥२९६॥
रत्नाङ्गदानामन्योन्यकोटिघट्टनसम्भवः ।
क्षोमाणि क्षोणिपालानामधाक्षीदाशुशुक्षणिः[४] ॥२९७॥

---

१. नित्यरङ्गेण इति प्र० द्वय । २. पूर्लोकाः इति प्रत्य० । ३. संबाधः-सङ्कीर्णता, तया संरोधो येषां ते । ४. अग्निः ।

तदानीं तत्र केषाञ्चिदभ्यस्तस्तेयकर्मणाम् ।
मूलोन्मूलितदौर्गत्यः स्तुत्यः **शान्तनवो**ऽभवत् ॥२९८॥
वीक्ष्य **भीष्मं** भयक्षोभाच्छिरस्तः स्रस्तबन्धनः[१] ।
केनापि राजपुत्रेण किरीटो नोपलक्षितः ॥२९९॥
नृपपञ्चाननाः केचिल्लीलालालसचेतसः ।
असिमुष्टिमवष्टभ्य यथास्थितमवस्थिताः ॥३००॥
अथ शौण्डीरदोर्दण्डाः केऽपि सम्भूय भूमिपाः ।
सद्यः संवर्मयामासुरस्तिवीरा हि काश्यपी ॥३०१॥
पुलकोद्भेदमेदस्विवपुषां पौरुषस्पृशाम् ।
तेषां वर्मत्रुटत्संधियुद्धसन्धां व्यधाद् दृढम् ॥३०२॥
काशिराजपुरोगैस्तैर्भृशं सर्वाङ्गवर्मितैः ।
विपक्षक्षितिपैरेत्य **भीष्मो** भीष्ममभाष्यत ॥३०३॥
हंहो ! क्षत्रकुलोत्तंस ! किमक्षत्रं वितन्यते ? ।
अयं स्वयंवरध्वंसो महांस्ते हेतुरंहसाम् ॥३०४॥
श्रियः स्त्रियो वा मा भूवन्नाहूता दुर्नयेन याः ।
विपदावर्तगर्ते यत्पातयन्त्येव ताः पतिम् ॥३०५॥
तत्प्रतीच्छ शरैस्तीक्ष्णैः पापस्यास्य व्यपोहकम् ।
गुरुस्तवास्मदिष्वासः[२] प्रायश्चित्तं प्रदास्यति ॥३०६॥
अथाभाषत गम्भीरं धीरः **शान्तनुनन्दनः** ।
भो ! भूमिपालाः ! सुष्ठूक्तं युष्माभिर्न्यायनिष्ठुरैः ॥३०७॥
परमुर्वी च कन्या च सर्वसाधारणी भवेत् ।
गृह्णातु स हि यस्यास्ति विक्रमो निपुणः पुनः[३] ॥३०८॥
नैवास्ति विक्रमो यस्य स हास्यः स्पृहयन्निमाम् ।
दरिद्र इव रत्नानि विविधानि धनं विना ॥३०९॥
विक्रमेण धनेनैव विना यत्तस्करा इव ।
कन्यारत्नानि गृह्णीथ तद्यूयमपराधिनः ॥३१०॥

---

१. स्रस्तवानधः इति प्र० द्वय० । २. धनुः । ३. पणः इति प्र० द्वय० ।

आगस्विनां च दण्डाय कोदण्डो मम पण्डितः ।
इत्युक्त्वा स क्षुरप्रेण तेषां केतूनपातयत् ॥३११॥
अथ तेऽपि रथश्रेणिप्रारब्धपरिमण्डलाः ।
मध्येकृत्य शितै**र्भीष्मं** पत्रिभिः पर्यताडयन् ॥३१२॥
अभ्यापतन्तो युगपन्निपीत[1]तपनातपाः ।
तस्य ते विशिखा[2]श्छायां तेनिरे [3]नापनिन्यिरे ॥३१३॥
वीरंमन्यतया दृप्तानन्यनिन्दापटीयसः ।
स तानवज्ञयाऽपश्यन्मृगारातिर्मृगानिव ॥३१४॥
प्रतिक्षिपन्तः स्वच्छन्दमायुधान्युद्धतानि ते ।
जैत्रस्थामानमात्मानं मेनिरे जितकाशिनम् ॥३१५॥
इत्थं प्रगल्भमानेषु ससंरम्भेषु तेष्वथ ।
खिन्ना नरेन्द्रनन्दिन्यः स्वं निनिन्दुर्मुहुर्मुहुः ॥३१६॥
धिगस्मान्मन्दभाग्यानां धुरि वर्तामहे वयम् ।
इतो भ्रष्टास्ततो भ्रष्टा भविता स्मोऽधुना ध्रुवम् ॥३१७॥
क्वैते नृपाः परोलक्षाः क्व चायं दोर्द्वितीयकः ।
तदिदानीं विपन्नेऽस्मिन्विपन्नं नो मनोरथैः ॥३१८॥
इत्थं ताः कुमुखीर्वीक्ष्य **भीष्म**स्तत्कर्म निर्ममे ।
मूर्धानं धूनयद्भिर्यत्त्रिदशैर्ददृशे दिवि ॥३१९॥
निशितैः सर्वतो मुष्ट्या तान्प्रत्येकं व्रणाङ्कितान् ।
शरैश्चकार सुश्लोकां स्वप्रशस्ति लिखन्निव ॥३२०॥
यावद्विपक्षमक्षेपं लघुहस्तः क्षिपन्निषून् ।
वीक्षाञ्चक्रे स तैरेकोऽप्यसंख्यैरात्मसंख्यया ॥३२१॥
भीष्मग्रीष्मरवेः **क्षिप्ता**मार्गणैः किरणैरिव ।
क्वाप्यल्पा अपि नैक्ष्यन्त क्षत्रनक्षत्रजातयः ॥३२२॥
राजैकः **काशिराज**स्तु विच्छायवपुरञ्जसा ।
रणव्योमैकदेशस्थः स्तोकस्तोकं विलोकितः ॥३२३॥

---

१. नितरां पीतः सूर्यातपो यैस्ते । २. बाणाः । ३. न स्खलयाञ्चक्रिरे ।

हृष्यन्मनोभिः कन्याभिर्मुक्तामिव विलक्षताम् ।
जाह्नवीसूनुरह्नाय तदानीं प्रत्यपद्यत ॥३२४॥
उपेत्य प्रीणयामास स तथा काशिभूपतिम् ।
यथा **विचित्रवीर्या**य स्वयं प्रादादसौ सुताः ॥३२५॥
स प्रीतिस्फारनेत्राभिस्ताभिर्बालाभिरन्वितः ।
हस्तिनापुरमारब्धमहोत्सवमुपाययौ ॥३२६॥
स वैवाहिकमाङ्गल्यास्तिस्रस्ताः **काशिनन्दिनीः** ।
भ्रात्रा **विचित्रवीर्ये**ण प्रमोदादुदवाहयत् ॥३२७॥
ताः प्राप्य नृपतिः प्रेमरसैककनका[१]लुकाः ।
सिञ्चन्पञ्चापि विषयान्सिषेवे सोऽतिशाड्वलान् ॥३२८॥
इषून्पञ्चापि पञ्चेषुः प्रक्षिपन्नपि लक्षशः ।
प्रेयसीनामसौ मान्य इति तस्य प्रियोऽभवत् ॥३२९॥
कामोऽनासक्तिसेव्योऽपि तेनादृश्यत गौरवात् ।
प्रायेण यौवनान्धानां सुलभो हि विपर्ययः ॥३३०॥
ततो **विचित्रवीर्य**स्य संप्राप्तावसरः स्मरः ।
धर्मार्थौ जग्रसे राहुः सूर्याचन्द्रमसाविव ॥३३१॥
स प्रेयसीनां तिसृणां यश्चतुर्थः सदाऽभवत् ।
तल्लोके लोकपालानां भवति स्म न पञ्चमः ॥३३२॥
कामासक्तस्य तस्येत्थं प्रावर्तत बलक्षयः ।
अनङ्गेऽतिप्रसङ्गो हि विरङ्गायैव केवलम् ॥३३३॥
क्षीयमाणबलं ज्ञात्वा **गाङ्गेय**स्तमवोचत ।
असौ दोषस्त्वयि स्वच्छे वत्स ! त्रासो मणाविव ॥३३४॥
पीनवर्मितसर्वाङ्गान्कथं शत्रून्विजेष्यसे ? ।
अनङ्गेनापि कल्याणिन् ! यस्त्वमेवमजीयथाः ॥३३५॥

---

१. आलुः पात्रविशेष 'झारी' इति भाषायाम् ।

धर्मार्थावेव न परं कामासक्तस्य नश्यतः ।
मूलं सर्वपुमर्थानां वपुरप्यपचीयते ॥३३६॥
दुःसहाः पुष्पबाणस्य बाणाः पुष्पमया अपि ।
यत्तेऽभूवंस्ततः प्रौढान्सोढासि कथमायसान् ? ॥३३७॥
व्यधीयत तवैताभिरबलाभिर्बलक्षयः ।
बलवद्भिस्तु रुद्धस्य न जाने किं भविष्यति ? ॥३३८॥
कुरङ्गाक्षीषु नात्यन्तः प्रसङ्गः सङ्गतः सताम् ।
अत्यासन्नाभिरेताभिर्दूरे स्युर्गुरवो गुणाः ॥३३९॥
भीष्मो विचित्रवीर्याय शिक्षामेवं प्रयच्छति ।
तत्र पुत्रानुशिष्ट्यर्थमाययौ **सत्यवत्यपि** ॥३४०॥
साऽप्यभाषिष्ट तनयं बाष्पाविलविलोचना ।
अकस्मादेव मे वत्स ! किं छिनत्सि मनोरथान् ॥३४१॥
मुखं स्नुषाणामुद्वीक्ष्य मुदमासादयं पराम् ।
इदानीमस्मि सोत्कण्ठा तवापत्यविलोकने ॥३४२॥
सा नु साम्प्रतमेतेन त्वद्दौर्बल्येन दुर्बला ।
सहोदयव्ययाः पुत्रैः सवित्रीणां मनोरथाः ॥३४३॥
सर्वासां क्षत्रियस्त्रीणां परं वीरप्रसूरहम् ।
इमं वत्स ! ममोत्सेकं लीलयैव त्वमच्छिदः ॥३४४॥
कुरुवंशकुलस्त्रीणां पुत्रिणीनामहं त्वया ।
धुरि संस्थापिता वत्स ! त्वयैवोत्थापिताऽधुना ॥३४५॥
[१]तत्स्वगोत्रोचिताचारव्यभिचारं समाचरन् ।
अस्मिंस्त्वत्पूर्वजो ब्रूहि पथि कः पथिकोऽभवत् ? ॥३४६॥
तदाऽऽयुष्मंस्तव ज्यायान्बन्धुर्धत्ते मुदं यथा ।
यथा सिध्येन्ममेच्छा च प्रवर्तेथास्तथाऽनिशम् ॥३४७॥
अनुशिष्टिमिति श्रुत्वा भ्रातुर्मातुश्च सादरम् ।
विचित्रवीर्यः स्वं कर्म स्मृत्वा [२]दूरमलज्जत ॥३४८॥

---

१. स्वस्वगोत्रो० प्र० द्वय० । २. दूरात्० प्र० ।

अदीपिष्ट तदादिष्टं निर्मले तस्य चेतसि ।
अर्पितं दर्पणे भानोर्भृशमुज्जृम्भते महः ॥३४९॥
शिक्षामादाय तां मूर्ध्ना प्राञ्जलिस्तौ विसृज्य च ।
राजा धर्मार्थकामेषु समवृत्तिरजायत ॥३५०॥
आबभारा**म्बिका** गर्भमन्यदोद्दामदोहदम् ।
सुलग्ने सुतमुद्दीप्तप्रभापूतमसूत च ॥३५१॥
भीष्मेण सत्यवत्या च महोत्सवपुरःसरम् ।
धृतराष्ट्र इति श्लाघ्यं तस्य नाम विनिर्ममे ॥३५२॥
स दधौ जनुषाऽन्धत्वं केनापि प्राच्यकर्मणा ।
स नास्ति प्राङ्निबद्धे हि यो रुणद्धि शुभाशुभे ॥३५३॥
अम्बालिकाऽपि तनयं तस्यानुजमजीजनत् ।
आजन्म पाण्डुरोगित्वाद्यः **पाण्डु**रिति पप्रथे ॥३५४॥
गुणाम्बुनिधि**रम्बा**यास्तनूजः समजायत ।
यं चक्रुर्गुरवः सर्वविदुरं **विदुरा**भिधम् ॥३५५॥
अथ तेषु **कुरो**र्वंशं जन्मनाऽलङ्करिष्णुषु ।
शुभैरुज्जृम्भितं भावैः प्रलीनमशुभैः पुनः ॥३५६॥
सूचकश्चरटश्चौरः कृपणः पारदारिकः[1] ।
एते शब्दास्तदा प्रापुरभिधेयेन वन्ध्यताम् ॥३५७॥
लेभे[2] सर्वत्र साम्राज्यमेकच्छत्रं नयस्तदा ।
निरन्वयविनाशेन व्यनश्यद्दुर्नयः पुनः ॥३५८॥
तदा नाधिर्न च व्याधिर्बाधते स्म जनं क्वचित् ।
न दुर्बलो बलिष्ठेन कश्चनाप्यभ्यभूयत ॥३५९॥
नावृष्टिर्नातिवृष्टिश्च तदा प्रादुरभूद्भुवि ।
ईतिः प्रीतिविघाताय नान्याऽप्यासीत्कुटुम्बिनाम् ॥३६०॥
पुष्यन्ति स्म फलन्ति स्म कालेऽवश्यं महीरुहः ।
पुष्यन्ति स्म रसोत्कर्षं पुष्पेषु च फलेषु च ॥३६१॥

---

१. अर्थेन । २. समूलनाशेनेत्यर्थः ।

अनुभावात्कुमाराणामित्यभूदुदयो भुवः ।
भवेद्वाङ्मनसातीतः प्रभावो हि महात्मनाम् ॥३६२॥
किन्तु स्त्रीव्यसनेन[१]ातिमनोऽभीष्टेन सर्वदा ।
चिराय मिलितेनेव भूयोऽप्यालिङ्गितो नृपः ॥३६३॥
ततः क्षीणतनुः सोऽभूत्प्रियास्वासक्तमानसः ।
रामासु भृशमासक्तिः कारणं राजयक्ष्मणः ॥३६४॥
राजयक्ष्मपरीवारः कासश्वासोऽपनिद्रता ।
रुजोऽन्या अपि राजानमरुज[२]न्ननुवासरम् ॥३६५॥
चित्रै**र्विचित्रवीर्य**स्तैरातङ्कैराकुलीकृतः ।
सञ्चक्राम परं लोकं कामस्याहो ! दुरन्तता ॥३६६॥
तस्मिन्नस्तमिते सूनुभानौ **सत्यवती** तदा ।
शोकान्धकारवैधुर्यमधत्त द्यौरिवाधिकम् ॥३६७॥
विललाप च हा वत्स हा ! परिच्छदवत्सल ।
हा ! **कौरव**कुलोत्तंस हाऽगमः कामिमां दशाम् ॥३६८॥
इत्थं सा विलपन्त्येव मूर्च्छिता भूतलेऽपतत् ।
अस्तोकं शोकसंतापं तदा च न विवेद तम् ॥३६९॥
मूर्छाव्यपगमं प्राप्ता कथञ्चिच्चन्दनादिभिः ।
स्मृत्वा पुत्रगुणान्भूयो मुक्तकण्ठं रुरोद सा ॥३७०॥
अभ्युपेत्य तदाभ्यर्णमुरस्ताडनपूर्वकम् ।
रुदन्ति स्म गलद्वाष्प**मम्बिका**प्रमुखाः स्नुषाः ॥३७१॥
वयमेकपदे स्वामिंस्त्वयास्तं समुपेयुषा ।
दुस्थामवस्थामानीता नलिन्य इव भानुना ॥३७२॥
क्रीडादिष्वपि न क्रीडामेकाकी कृतवानसि ।
इदानीं तु विमुच्यास्मान्किमेको गतवानसि ? ॥३७३॥
विप्रयोगासहिष्णूनां त्वदुपास्तिसुखस्पृशाम् ।
कस्मादकस्मादस्माकमिदं वैमुख्यमागमः ? ॥३७४॥

---

१. नापि इति प्र० द्वय० । २. अपीडयन् ।

निजमेनं प्रियावर्गं जानासि विरहासहम् ।
तदेहि देहि प्राणेश ! द्रुतं प्रतिवचोऽधुना ॥३७५॥
एवं विलापवैकल्यं प्राप्ताः संस्थाप्य तास्तदा ।
चकार तस्य **गाङ्गेयो** निवाप[१]प्रमुखाः क्रियाः ॥३७६॥
बाल्ये(ल्य) चापल्यललितैः कुमाराणां मनोरमैः ।
स **शोकं** स्तोकतां निन्ये **सत्यवत्याः** कथञ्चन ॥३७७॥
तथाऽजनि कुमाराणां बन्धुस्नेहः परस्परम् ।
यथैषां क्षणमप्यस्थादेको नैकतमं विना ॥३७८॥
बालेष्वपि कुमारेषु स्वर्गतेऽपि नराधिपे ।
भयाद्भीष्मस्य राजानो सीमानं न ललङ्घिरे ॥३७९॥
तेषां शस्त्रे च शास्त्रे च **भीष्म** एवाभवद् गुरुः ।
अम्भोधराणामम्भोधिरेव कुक्षिभरिर्भवेत् ॥३८०॥
नृलोक इव लोकेषु तेषु त्रिष्वपि बन्धुषु ।
गोत्राधारतया **पाण्डु**र्मध्यमोऽपि व्यशिष्यत ॥३८१॥
कनिष्ठं **धृतराष्ट्र**स्तं गुणज्येष्ठममन्यत ।
लघीयानपि जायेत गुणैर्लोकंपृणैर्गुरुः ॥३८२॥
धृतराष्ट्रमभाषिष्ट **भीष्मो** मधुरया गिरा ।
वत्स ! राज्यमिदानीं त्वां ज्यायांसमुपतिष्ठताम् ॥३८३॥
स जगाद न योग्योऽस्मि राज्यस्याहं ध्रुवं ततः ।
पाण्डुमभ्येति राज्यश्रीर्दिनश्रीरिव भास्करम् ॥३८४॥
असौ त्रयाणामस्माकं योग्यो राज्यधुरंधरः ।
उक्तो मुक्ताकलापेऽपि मध्यस्थो नायकः परम् ॥३८५॥
गुणश्रेणिसुधासिन्धुबन्धोरुज्जागरौजसः ।
अहं तु नित्यमेतस्य दास्यायैव कृतस्पृहः ॥३८६॥
इति निर्बन्धतस्तस्य सुमुहूर्ते महोत्सवात् ।
राज्याभिषेकमाधत्त **पाण्डोर्भीष्मः** प्रमोदतः ॥३८७॥

---

१. तर्पणादिकाः ।

कीर्तिज्योत्स्नाभरव्याप्तरोदसीकन्दरोदरे ।
तत्रोदिते नवे राज्ञि भृशं मुमुदिरे प्रजाः ॥३८८॥
भीष्मे च **धृतराष्ट्रे** च धृतराज्यधुरे सति ।
न विदामास साम्राज्यचिन्ताभारक्लमं नृपः ॥३८९॥
दुष्टनिग्रहनिःशूक[1]जागरूकभुजद्वयः ।
पाण्डुः प्रचण्डदोर्दण्डान्वशीचक्रे विशांपतीन् ॥३९०॥
कन्दर्पकामिनीरूपदर्पसर्पस्य जाङ्गुलीः ।
गान्धारीप्रभृतिरष्टावुपादायासोदरा(रीः) ॥३९१॥
सुबलक्ष्मापतेः **सूनुर्गान्धार**पतिरन्यदा ।
शकुनिर्भीष्ममभ्येत्य बद्धाञ्जलिरभाषत ॥३९२॥ युग्मम् ।
कुलदेव्योपदिष्टाय विशिष्टक्रमशालिने ।
तिष्ठन्ते **धृतराष्ट्राय** स्वसारो मे पतिंवराः ॥३९३॥
अम्बिकासूनुना नूनमन्यूनगुणधारिणा ।
एतास्तदार्य ! सोत्साहं विवाहयितुमर्हसि ॥३९४॥
इत्थमभ्यर्थितस्तेन [2]स्वह्नि **जह्नुसुतासुतः** ।
एतासां पतिमष्टानां **धृतराष्ट्र**मतिष्ठिपत् ॥३९५॥
अनुरूपगुणग्रामा **पाण्डो**रुड्डा[3]मरौजसः ।
का कलत्रं भवित्रीति चिन्ता भूद्**भीष्म**चेतसि ॥३९६॥
भीष्मः पाण्डुयुतो जातु पान्थं राजपथे क्वचित् ।
चित्रचित्रपटव्यग्रकराग्रं कञ्चिदैक्षत ॥३९७॥
नारीरूपं पटे तत्र दृष्ट्वा **पाण्डु**रचिन्तयत् ।
एतस्यामेव पर्याप्तं सौन्दर्यकथया ध्रुवम् ॥३९८॥
नह्येषा रूपरेखा स्यान्मानुषीषु पुरंध्रिषु ।
तदियं किं रतिः किं वा **कमला** ? किमु **रोहिणी** ? ॥३९९॥
एतस्याः कोमलाकारावङ्घ्री पङ्केरुहे ध्रुवम् ।
अङ्गुल्यो यत्र पत्रन्ति सौन्दर्यं मकरन्दति ॥४००॥

---

१. निर्दयः । २. सुदिने । ३. उत्कटबलवतः ।

जङ्घाकाण्डे किलैतस्या नाले पादसरोजयोः ।
रम्भास्तम्भायितं चाभ्यामूरुभ्यां यौवनोत्सवे ॥४०१॥
नितम्बस्थलमेतस्या जैत्रभूमिर्मनोभुवः ।
यः सदैवात्र वास्तव्यः शास्ति विश्वत्रयीमसौ ॥४०२॥
बलिष्ठ एव मध्योऽस्याः कृशोदर्याः कृशोऽपि हि ।
यो वलित्रितयाक्रान्तोऽप्यधिकं पुष्यति श्रियम् ॥४०३॥
अपूर्वं निर्वृतिस्थानमेतस्याः स्तनमण्डलम् ।
मुक्ता व्यक्तं विलोक्यन्ते यत्र हारिणि भासुराः ॥४०४॥
एतस्याः सरलाकाराः रोमराजिर्विराजते ।
कन्दर्पदन्तिनो बिभ्रत्यालानस्तम्भविभ्रमम् ॥४०५॥
यदस्या वदनौपम्ये पार्वणेन्दोर्विलोकनम् ।
गुञ्जापुञ्जेन सार्धं तत्तपनीयस्य तोलनम् ॥४०६॥
अस्याः सुकेश्याः कबरीभारः केनोपमीयते ? ।
समालम्बितरोलम्बैः सुस्निग्धो यस्य कालिमा ॥४०७॥
इत्येवं चिन्तयत्येव स्मेरवक्त्राम्बुजे नृपे ।
सौधमानीय **गाङ्गेयः** पृच्छति स्म तमध्वगम् ॥४०८॥
भद्र ! प्रबुद्ध[१]राजीवमुखी केयमलिख्यत ।
इह चित्रपटे नारी दिव्यनारीविजित्वरी ? ॥४०९॥
पान्थः पुरस्तादस्तोकविस्मयस्मेरचेतसे ।
अथासौ मूलतस्तस्मै तं वृत्तान्तमचीकथत् ॥४१०॥
मथुरेत्यस्ति वास्तव्यैः श्रीमद्भिर्भूषिता पुरी ।
आलिङ्गतीव कालिन्दी[२] या मुदा वीचिबाहुभिः ॥४११॥
तेजोधाम **यदु**र्नाम तस्यामासीन्नरेश्वरः ।
यतोऽभूद्भुवनोत्तंसो वंशो **यादव**भूभुजाम् ॥४१२॥
प्रतापी तनुजस्तस्य **शूरः** शूरसमोऽभवत् ।
लीनं यत्रोदिते शत्रुकौशिकैर्गिरिकन्दरे ॥४१३॥

---

१. विकसितकमलमुखी । २. यमुना ।

तस्य **शौरिः सुवीरश्च** द्वावभूतां तनूद्भवौ ।
कविबद्धै[१]रपि भ्रान्तं भुवि स्वैरं ययोर्गुणैः ॥४१४॥
राज्यं च यौवराज्यं च तयोर्दत्त्वा यथाक्रमम् ।
ययौ तपस्यामध्यास्य दिवं **शूर**नराधिपः ॥४१५॥
रामलक्ष्मणयोः साम्यं तैस्तैस्तौ भेजतुर्गुणैः ।
ताभ्यां परमरातिभ्यो वनक्लेशः समर्पितः ॥४१६॥
दत्त्वा **शौरिः सुवीराय** राज्यमुज्जृम्भवैभवम् ।
स्वयं **कुशार्त**देशेषु विजहार यदृच्छया ॥४१७॥
स तेषु वासवस्पर्धिशौर्यः **शौर्यपुरं** व्यधात् ।
[२]श्रीपतीन्बिभ्रता भूरीञ्जिग्ये **[३]येनामरावती** ॥४१८॥
अन्धकवृष्णिप्रमुखास्तत्र **शौरे**स्तनूरुह(हाः) ।
बभूवुर्बहवो बाहुस्थामसंस्थापितश्रियः ॥४१९॥
शौरिर्वितीर्य साम्राज्यं सुता**यान्धकवृष्णये** ।
प्रतिगृह्य परिव्रज्यां शिवश्रियमशिश्रियत् ॥४२०॥
संजज्ञिरे **सुवीरस्य भोजवृष्ण्या**दयः सुताः ।
अम्लायन्यत्प्रतापेन शत्रुस्त्रीपत्रवल्लयः ॥४२१॥
सुवीरो माथुरं दत्त्वा साम्राज्यं **भोजवृष्णा**ये ।
सौवीराख्यं पुरं कीर्तिसिन्धु **सिन्धुषु** निर्ममे ॥४२२॥
विहरन्नन्वहं तत्र वाप्यां वाप्यां वने वने ।
पुण्यप्रागल्भ्यलभ्यानि स सुखानि न्यसेवत ॥४२३॥
भुञ्जतो **मथुरा**राज्यं **भोजवृष्णे**र्महौजसः ।
उग्रसेनोऽरिसेनानामन्तकृत्तनयोऽभवत् ॥४२४॥
आसी**दन्धकवृष्णे**श्च **सुभद्रे**ति सधर्मिणी ।
निष्ठा(ष्ठां) यत्र सदाचारतारतम्यमुपाययौ ॥४२५॥
दिशां नाथा इव प्रौढा दशाभूवन्सुतास्तयोः ।
येषु नीतिनिवासेषु नाभवत्कोऽपि गोत्रहा ॥४२६॥

---

१. कविभिः रचितैः गीतैरिति विरोधपरिहारः । २. धनिकान्, पक्षे विष्णून् । ३. येन शौर्यपुरेण ।

समुद्रविजयः पूर्वमक्षोभ्यस्तदनन्तरम् ।
स्तिमितः सागरश्चैव हिमवानचलस्ततः ॥४२७॥
धरणः पूरणस्तस्मादभि**चन्द्रा**भिधोऽपि च ।
वसुदेवश्च दाशार्हो दशाप्येते प्रकीर्तिताः ॥४२८॥ युग्मम् ।
तेषामुपरि पुत्राणां **सुभद्रा** सुषुवे सुताम् ।
परमां मुदमध्यास्त यज्जन्मनि जगन्मनः ॥४२९॥
यज्जन्मलग्नमालोक्य ज्ञानिनोऽकथयन्निदम् ।
यद्भवित्री सवित्रीयं सम्राजामङ्गजन्मनाम् ॥४३०॥
जनानां प्रोषितं दुःखैः सुखैरुन्मुषितं पुनः ।
किं न जन्मोत्सवे तस्याः शुभोदर्कमभूद्भुवि ॥४३१॥
पुत्रजन्ममहेभ्योऽपि विशिष्टो**ऽन्धकवृष्णि**ना ।
तस्या जन्मोत्सवश्चक्रे प्रीतिरत्र प्रयोजिका ॥४३२॥
कल्याणपुषि पौषेऽह्नि दीनोद्धरणपूर्वकम् ।
प्रीत्या पितृभ्यामेतस्या नाम **कुन्ती**ति निर्ममे ॥४३३॥
सा बभूव शिशुत्वेऽपि कामपृथुमनोरथा ।
पृथेति प्रथितामाख्यामपरामभजत्ततः ॥४३४॥
प्रापत्प्रसर्पत्कन्दर्पं सा क्रमान्नवयौवनम् ।
यत्र पित्रोर्वरस्यार्थे चिन्ता जागर्ति चेतसि ॥४३५॥
अस्याः स्वच्छन्दमुत्सङ्गखेलिन्यामन्यदा नृपः ।
ज्येष्ठं **समुद्रविजयं** व्याजहार तनूरुहम् ॥४३६॥
एतस्या मम वत्सायाः को नाम भविता वरः ? ।
इति मे वत्स ! महतीं चिन्तामुच्छेत्तुमर्हसि ॥४३७॥
सोऽप्यभाषिष्ट यद्येवं प्रेष्यतां कोऽपि पूरुषः ।
देव ! देशेष्वशेषेषु वरवीक्षाविचक्षणः ॥४३८॥
यथा स प्रतिभाप्रौढोऽभिरूपं रूपशालिनम् ।
स्वसुर्मे सदृशं शुद्धान्वयमन्वेषते वरम् ॥४३९॥
स्वयंवरे तु दोषोऽयं यदेकस्मिन्वरे वृते ।
ईर्ष्यया कलहायन्ते नितान्तमपरे नृपाः ॥४४०॥

इति ज्येष्ठात्मजगिरा मामाहूय महीपतिः ।
आदिशत्सर्वदेशेषु यथा **कोरक** ! गम्यताम् ॥४४१॥
वरः कश्चिद्वरेण्यश्रीर्यस्तुभ्यमवभासते ।
उपागत्य तमस्माकं वेगेनैव निवेदय ॥४४२॥
भूपाल ! दुहितुस्तस्या रूपं चित्रपटे ततः ।
लेशेनालिख्य देशेषु क्रमाद्भ्राम्यन्निहागमम् ॥४४३॥
असौ रूपेण कन्दर्पदर्पहा **पाण्डु**भूपतिः ।
मया दृष्टश्च हृष्टश्च जातोऽस्मीप्सितलाभतः ॥४४४॥
आर्य ! **शौर्यपुरे**शस्य सुता तत्**पाण्डु**भूभुजा ।
युज्यतामनुरूपेण द्विरेफेणेव मालती ॥४४५॥
किं च काञ्चनवर्णाऽस्याः कनिष्ठाऽस्ति सहोदरा ।
नाम्ना **माद्री**ति रूपेण यस्याः श्रीरिव सोदरा ॥४४६॥
विख्यातो **दमघोषा**ख्यस्तां वृणीते स्म चेदिपः ।
ज्यायस्यां किंत्वनूढायामियं नोद्वाहमर्हति ॥४४७॥
तदार्य ! सर्वकार्येषु तिष्ठते त्वयि निर्णयः ।
एते सुखिन्यौ कन्ये स्तामास्तामन्यद्विकल्पनम् ॥४४८॥
इत्थं तेनार्थितो **भीष्म**स्तत्सर्वं प्रत्यपद्यत ।
स्वयं वाञ्छितमागच्छत्को निराकुरुते कृती ॥४४९॥
अथोत्पाद्य नवं रागं सा मृगाक्षी मनोभुवा ।
आलिख्यत पटात्तस्मात्**पाण्डो**श्चित्रपटे तदा ॥४५०॥
स मध्येमानसं **कुन्ती**मश्रान्तं धारयन्नपि ।
बहिरालोकयामास स्थाने स्थाने पुरःस्थिताम् ॥४५१॥
कदा **कुन्ती**मुखाम्भोजे मन्नेत्रभ्रमरद्वयी ।
पाता लावण्यकिञ्जल्कमित्यासीदुत्सुको नृपः ॥४५२॥
पृष्ट्वा **सत्यवतीं शौर्यपुरे कोरक**संयुतम् ।
कार्यस्थैर्याय **भीष्मः** स्वं प्रेषयामास पूरुषम् ॥४५३॥
अथ **शौर्यपुरे** गत्वा समेतस्तेन **कोरकः** ।
कुन्तीविभूषितोत्सङ्गमपश्यद्यादवेश्वरम् ॥४५४॥

व्यजिज्ञपच्च राजेन्द्र ! तवादेशाद्गतोऽस्म्यहम् ।
अध्वक्रमात्सदामत्तहास्तिके **हस्तिनापुरे** ॥४५५॥
उत्फुल्लपुण्डरीकाक्षस्तत्र **पाण्डु**क्षितीश्वरः ।
अदृश्यत दृशामेकः पार्वण[1]श्चन्द्रिकोदयः ॥४५६॥
नेत्रयोस्तत्र पुंरत्ने गते विषयतां मया ।
अद्यापि रत्नगर्भेति भूरियं पर्यभाव्यत ॥४५७॥
तस्य पीनोन्नतावंसौ लीलाशैलौ नृपश्रियः ।
विशालं वीरलक्ष्म्याश्च तल्पकल्पमुरःस्थलम् ॥४५८॥
प्रीणितार्थिजनस्तस्य पाणिः कल्पद्रुपल्लवः ।
विश्वत्राणकृतो बाह्वोः कः पुरीपरिघः पुरः ? ॥४५९॥
चक्रवर्त्यतिवर्तीनि तदङ्गे लक्षणान्यपि ।
शक्रोऽपि स्पृहयत्येव यस्मै सौभाग्य-विक्रमैः[2] ॥४६०॥
पात्रं कलाकलापस्य विश्वस्य नयनोत्सवः ।
असौ योग्यो वरः **कुन्त्या** रोहिण्या इव चन्द्रमाः ॥४६१॥
पितृतुल्यः पितृव्योऽस्ति **पाण्डोर्भीष्म** इति श्रुतः ।
स चित्रपटवृत्तान्तं सर्वं वेत्ति स्म मन्मुखात् ॥४६२॥
कुन्तीं वरीतुं तेनायं प्रहितो निजपूरुषः ।
देवः सम्प्रति कर्तव्यमेतस्या दिशतु स्वयम् ॥४६३॥
सम्भाव्य भूमिपालस्तमौदासीन्यस्पृशा दृशा ।
प्रातरावेदयिष्याम इत्युक्त्वा व्यसृजत्तदा ॥४६४॥
उत्थितायां सभायां च **कोरकः** स्वं गृहं ययौ ।
प्रीता **पाण्डुगुणैः कुन्ती** कन्यान्तःपुरमाययौ ॥४६५॥
पाण्डोरवनिमार्तण्डस्यावदातान्गुणान्रहः ।
धात्र्या निवेदयाञ्चक्रे **कुन्ती**साकूतमानसा ॥४६६॥
पराक्रमेण रूपेण विनयेन नयेन च ।
असमः सैष मातस्ते जामाता प्रतिभाति मे ॥४६७॥

---

१. चन्द्र । २. सो शास्ति विक्रमः इति प्रत्यन्तर ।

भाग्यान्याविर्भविष्यन्ति न जाने कीदृशानि मे ।
विघटन्ते हि कार्याणि प्रतिकूले विधातरि ॥४६८॥
अथादिष्टो विशां पत्या प्रातराकार्य **कोरकः** ।
पाण्डवे पाण्डुरोगित्वान्न दातास्मि निजां सुताम् ॥४६९॥
कोरकेण नरेन्द्रोक्तं पुरुषाय न्यवेद्यत ।
तेनापि **भीष्मपाण्डुभ्यां हस्तिनापुर**मीयुषा ॥४७०॥
एकान्ते तं नरं नीत्वा **पाण्डुः** पप्रच्छ सादरम् ।
ब्रूहि राजसुता भद्र किं नु मय्यनुरज्यते ? ॥४७१॥
सोऽशंसद्देव ! तां वेद्मि रागिणीमिङ्गितैस्त्वयि ।
यदा त्वां वर्णयामास **कोरकः** क्षितिपाग्रतः ॥४७२॥
भृशं रोमाञ्चितौ तस्याः कपोलफलकौ तदा ।
निमेषविमुखे जाते नेत्रे स्फारितपक्ष्मणी ॥४७३॥
सा श्रोत्रपुटमाधत्त निषिद्धविषयान्तरम् ।
सवेपथुं वपुर्यष्टिमुवाह च मुहुर्मुहुः ॥४७४॥
मन्मथेनाथ पृथ्वीशः पञ्चभिर्युगपच्छरैः ।
प्रहतः प्राप तं तापं येन नाप रतिः क्वचित् ॥४७५॥
क्षणं तस्थौ नृपः सौधे धारा[1]यन्त्रगृहे क्षणम् ।
क्षणं पल्लवपल्ल्यङ्के कौसु[2]मस्रस्तरे क्षणम् ॥४७६॥
[3]जलार्द्राचन्दनं चन्द्रकर्पूराण्यपि भूपतेः ।
विलुम्पन्ति स्म संतापं न स्मरज्वरसम्भवम् ॥४७७॥
अविन्दन्नरविन्दानामपि तल्पे रतिं क्वचित् ।
ययावुपवने **पाण्डुः** पुष्पाडम्बरबन्धुरे ॥४७८॥
कुन्तीविरहदाहार्तिप्रतीकारचिकीर्षया ।
तत्र प्रतिद्रु विश्राम्यन्सोऽद्राक्षीत्खदिरद्रुमम् ॥४७९॥
तस्य स्तम्बे निरालम्बं कीलैः कीलितमायसैः ।
एकं नरं निरुच्छ्वासं दुःखितं स समैक्षत ॥४८०॥

---

१. 'फुवारो' इति भाषायाम् । २. कुसुमैःकृतायां शय्याम् । ३. आर्द्रव्यजनम् ।

स्मरसोदरमाकारं तस्यालोक्य क्षितीश्वरः ।
आचकर्ष बलोत्कर्षाल्लीलया लोहकीलकान् ॥४८१॥
छिन्नद्रुपातमपतत्सोऽतिमूर्छाविसंस्थुलः ।
भूपतिर्लम्भयामास चेतनां चन्दनैश्च तम् ॥४८२॥
स पुमान्मुद्रिकान्यस्तमणिस्नपनवारिभिः ।
सेचं सेचं व्रणश्रेणीं प्रगुणीकृतवान्स्वयम् ॥४८३॥
अथोचे पृथिवीनाथः पृथुना प्रश्रयेण तम् ।
ब्रूहि कोऽसि महाभाग ! कथं चेयं दशा तव ? ॥४८४॥
स जगाद जगद्बन्धो ! **वैताढ्य**गिरिमण्डनम् ।
अस्त्यनेकास्तिमत्पौरं[१] पुरं **हेमपुरा**भिधम् ॥४८५॥
तस्य स्वामी **विशालाक्ष**नामा विद्याधरोऽस्म्यहम् ।
भ्रमन्स्वैरविहारेण महीमिह समागमम् ॥४८६॥
वनस्यास्य श्रियं पश्यन्नुपेत्य रिपुभिश्छलात् ।
बद्धोऽस्मि करिणीव्यग्रः करीव करिबन्धकैः ॥४८७॥
यच्छन्प्राणानतुच्छैवं किं तन्मे यस्य नेशिषे ? ।
तद्ब्रूह्ययं जनः किं ते प्रियं कर्तुं प्रवर्तताम् ? ॥४८८॥
अवदन्नृपतिर्भ्रातः ! किं ममातः परं प्रियम् ? ।
यस्त्वं विद्याधरेन्द्रत्वं कुशली पालयिष्यसि ॥४८९॥
पुनरूचे **विशालाक्षः** सशल्य इव लक्ष्यसे ।
भद्र ! त्वमपि तद्ब्रूहि पुरो मम मनीषितम् ॥४९०॥
अथाकथयदुर्वीशः सर्वमाकूतमात्मनः ।
आवेदिता हि सुहृदां फलन्त्येव मनोरथाः ॥४९१॥
ततः प्राह **विशालाक्षो** नृत्यत्प्रीतिमना[२] नृपम् ।
मम वंशक्रमायाता मुद्रिका गृह्यतामियम् ॥४९२॥
असौ तव विनाक्लेशं दाता सपदि कामितम् ।
देवतोपहितानां हि वस्तूनां महिमाऽद्भुतः ॥४९३॥

---

१. अनेके अस्तिमन्तः-धनिकाः पौराः यस्मिन् तत् । २. प्रीत्या नृत्यन्मना इति प्रत्य ।

अदृश्यीकरणं वश्यीकरणं व्रणरोहणम् ।
विषनिग्रहणं चास्याः प्रथमः कुसुमोद्‌गमः ॥४९४॥
शतकृत्वश्च निर्णीतप्रभावेयमिति ब्रुवन् ।
पाण्डोस्तामर्पयामास बलाद्विद्याधरेश्वरः ॥४९५॥
इयं संक्रामतु प्रीतिरावयोः पुत्रसंततौ ।
स किं स्नेहो न यः पुंसां संतानमनुधावति ? ॥४९६॥
इत्याख्याय **विशालाक्षे** स्वपुरीं समुपेयुषि ।
मुद्रिकां तां धरित्रीशः पर्यधत्त निजाङ्गुलौ ॥४९७॥
दृष्टप्रतिकृतिं **कुन्तीं पाण्डु**श्चित्ते चकार च ।
तदात्मानमपश्यच्च तत्र यत्रास्ति सा वने ॥४९८॥
तत्र तां निभृतं धात्र्या समं विश्रम्भभाषिणीम् ।
अदृश्य एवं शुश्राव प्रजानामधिभूरिति ॥४९९॥
दूरन्तयाऽनया मातर्दुःस्थयाऽवस्थया मम ।
कथञ्चिद्दिवसो यातः कथं यास्यति यामिनी ? ॥५००॥
जलार्द्रयाऽनया शुष्कं शुष्कमेभिश्च पङ्कजैः ।
मम निर्वर्ण्यतामेषा वपुःसंतापवर्णिका ॥५०१॥
मुक्ता मुक्ताकलापस्य मुक्ताः संतापशान्तये ।
ध्यानास्फोटं स्फुटन्ति स्म पश्य मातर्ममोरसि ॥५०२॥
मृणालवलयैरेभिरेभिश्चन्दनचर्चनैः ।
अलं मातरलं मातः ! किमु स्वं क्लेशयिष्यसि ? ॥५०३॥
कोरकेण समाख्यातः स शीतद्युतिशीतलः ।
मातर्मयि कथङ्कारमग्नेरपि विशिष्यते ? ॥५०४॥
निर्मन्तुमपि मां बाणैर्बाधते कुसुमायुधः ।
तिरस्कृतोऽपि रूपेण न तं हन्ति मनागपि ॥५०५॥
स्मरस्तस्मिन्नपि शरैर्निशितैः प्रहरेद्यदि ।
सुभगः सुस्थितंमन्यः स मां किं न स्मरेत्ततः ? ॥५०६॥
गण्डोपर्यपरो ह्येष विकटः पिटकोदयः ।
उन्निदचन्द्रिकावीचिरिन्दुर्यदयमुद्‌गतः ॥५०७॥

विपर्येति विपर्यस्तैर्भाग्यैर्भुवनमप्यदः ।
मम येनोल्मुकायन्ते चन्द्रस्यापि मरीचयः ॥५०८॥
हेतोः कुतोऽपि तातो मां न तस्मै दातुमीहते ।
हा ! हा ! मातर्निराशाऽस्मि शरणं मृत्युरेव मे ॥५०९॥
ततस्तामभ्यधाद्धात्री वत्से ! मा स्मोत्सुका भव ।
दुष्प्रापः प्राप्यते प्रेयान्कृशोदरि ! किमुत्सुकैः ॥५१०॥
उपायं चिन्तयिष्यामि कञ्चिदव्यभिचारिणम् ।
झटित्येव यदाकृष्टं द्रष्टासि पुरतः प्रियम् ॥५११॥
इत्थमाश्वास्यमानाऽपि यादवेन्द्रसुता यदा ।
भृशं लब्धात्मलाभेन सन्तापेनाभ्यभूयत ॥५१२॥
तदा धात्री ययौ दूरं नवपल्लवहेतवे ।
त्वरन्ते भृशमाप्ता हि स्वजनव्यसनोदये ॥५१३॥
अथान्तश्चिन्तयामास यादवेश्वरनन्दिनी ।
दिष्ट्या निरन्तरायोऽयं समयो मम मृत्यवे ॥५१४॥
विचिन्त्येति दृढाबद्धनीविः संयमितांशुका ।
अशोकपादपस्याधः सन्नद्धोद्बन्धनाय सा ॥५१५॥
इह सन्निहिताः सर्वाः शृण्वन्तु वनदेवताः ।
जन्मान्तरेऽपि भूपालः **पाण्डु**रेवास्तु मे पतिः ॥५१६॥
अभिधायेति शाखायाः कण्ठे पाशं व्यधात्**पृथा** ।
अयं प्रायः प्रतीकारः स्त्रीणां हि व्यसनोदये ॥५१७॥ युग्मम् ।
पाशालम्बितमात्मानं सा स्म यावद्विमुञ्चति ।
असिधेनुकरस्तावद्धात्रीपतिरधावत ॥५१८॥
एतेनालमलं बाले ! साहसेन तवाधुना ।
इति जल्पन्नृपः कण्ठात्तस्याः पाशमपाच्छिदत् ॥५१९॥
अधःपतन्तीमुद्गच्छन्मूर्छामुत्सङ्गशायिनीम् ।
कृत्वा पृथ्वीपतिः क्षौमपल्लवैस्तामवीजयत् ॥५२०॥
संज्ञामासेदुषी साऽथ चिन्तयामास शङ्किता ।
पुमानहह ! को नाम मामेवं वीजयत्ययम् ? ॥५२१॥

पाण्डोरन्यस्य हा ! क्रोडे शेते **कुन्त्य**पि धिग्विधिम्[1] ।
जीवितादपि सत्यो हि धनायन्ति सतीव्रतम् ॥५२२॥
एषोऽपि **कोरका**ख्यातरूपसारुप्यमश्नुते ।
नृणामन्योन्यमाकारसंवादो वा पदे पदे ॥५२३॥
कथमस्य वपुःस्पर्शो मां सिञ्चत्यमृतद्रवैः ? ।
ममानुकम्पया तत्किं स एवायमुपागमत् ? ॥५२४॥
कुतोऽथ वा ममैतानि भागधेयानि जाग्रति ? ।
इति चिन्तापरा यावद्दृशा स्पृशति तद्वपुः ॥५२५॥
कारुण्यादिव शीतांशुरस्यास्तावददर्शयत् ।
नृपकङ्कणयोः **पाण्डुरा**जस्यै[2]वाक्षरावलीम् ॥५२६॥
ततः स्निग्धैश्च मुग्धैश्च सविकल्पैश्च लोचनैः ।
पश्यन्तीं तामभाषिष्ट सप्रेमा पृथिवीपतिः ॥५२७॥
अलं विकल्पैस्तन्वङ्गि ! स एवास्मि तव प्रियः ।
गुणैः कुन्दावदातैस्तेः समाकृष्टः समागमः(मम्) ॥५२८॥
पटचित्रेऽपि दृष्टा मे मनःपूर्वमपाहरः ।
कृशाङ्गि ! वपुरप्यागान्मनोऽनुपदि मेऽधुना ॥५२९॥
मण्डलीकृतकोदण्डः स्वयं साहायके स्थितः ।
ममात्तमार्गणो मार्गे स्मर एवाभवत्पुरः ॥५३०॥
इति वादिनि भूपाले तत्र धात्री समेयुषी ।
तैस्तैर्निश्चित्य तं **पाण्डुं** चिह्नैः **कुन्ती**मवोचत ॥५३१॥
वत्से ! **पाण्डु**महाराजस्त्वामुपागात्प्रियोऽतिथिः ।
प्रथयातिथ्यमुत्थाय तन्मनः प्रणयोचितम् ॥५३२॥
इत्युक्ता सा समुत्तस्थौ सलज्जमवदच्च ताम् ।
जानामि किमहं मातरुचितं सर्वमाचर ॥५३३॥
तयोर्विधाय गान्धर्वं विवाहमथ भूपतिम् ।
उवाच धात्री धात्रीश ! य[3]त्ते कस्यास्ति तत्कुलम् ॥५३४॥

---

१. धिग्विधिः, धिग्विधेः इति प्रत्य । २. राजस्येत्यक्ष० प्र० द्वय० । ३. यत् कुलं ते तवास्ति, तत्कुलं कस्यान्यस्य अस्ति ? नास्तीत्यर्थः ।

यत्राभूत्त्रिजगद्दत्तशान्तिः **शान्तिजिनेश्वरः** ।
द्वेधा क्षमाभृतां चक्रे चक्रवर्ती बभूव यः ॥५३५॥
रञ्जितं भवता विश्वं स्वगुणैर्धवलैरपि ।
रागं गुणानुरागेण तदेषाऽपि त्वयि व्यधात् ॥५३६॥
यादवेन्द्रमतिक्रम्य मया वां सङ्गमः कृतः ।
त्वमप्युर्वीश ! कुर्वीथास्तद्यत्तव कुलोचितम् ॥५३७॥
इत्युदीर्य प्रयातायां तस्यां क्वापि लतान्तरे ।
तस्य प्रेम्णोऽनुरूपेण यथा तावप्यदीव्यताम् ॥५३८॥
मन्मथो मिथुने तत्र भृशमादेशकारिणि ।
धर्मार्थाभ्यां पुमर्थाभ्यां बहुंमन्यस्तदाऽभवत् ॥५३९॥
स्मरः प्राप परां कोटिमनयोरेकचित्तयोः ।
मूलं समरसापत्तिर्निकामं काममोक्षयोः ॥५४०॥
तयोः क्रीडाजुषोः स्वैरं क्षीणा क्षणमिव क्षपा ।
गच्छन्कालः सुखोत्कर्षी[1] भूयानपि न लक्ष्यते ॥५४१॥
निशि जातप्रभातायां[2] नृपो धात्र्या व्यसृज्यत ।
यूनोः प्रच्छन्नसङ्गैः स्यात्तादृशां[3] हि प्रमाणता ॥५४२॥
अङ्गुलीयकमाहात्म्यान्नृपः स्वं स्थानमाययौ ।
अधिपश्च गभस्तीनां पूर्वशैलेन्द्रचूलिकाम् ॥५४३॥
सम्प्राप्तसङ्गमाप्रावृट्पयोदेनेव **पाण्डुना** ।
अन्तर्वत्नी विभाति स्म **कुन्ती** गूढाङ्कुरेव भूः ॥५४४॥
क्रमाद्धात्री तथाभूतां तां विज्ञाय विचक्षणा ।
किमप्यपाटवव्याजं कृत्वा छन्नमधारयत् ॥५४५॥
आविर्बभूव शौर्यं तत्तस्या गर्भप्रभावतः ।
बिडौजसोऽपि येनौज मन्यते स्म तृणाय सा ॥५४६॥
तदा तस्याः कृताश्चर्यमौदार्यं तदजृम्भत ।
येन सर्वस्वदानेऽपि किं दत्तमिति खिद्यते ॥५४७॥

---

१. -त्कर्षे प्र० द्वय० । २. नातिप्रभा० प्रतिद्वय । ३. रात्रिसदृशानाम् ।

प्रत्याशंप्रसरद्दीप्तिमण्डले मणिकुण्डले ।
शस्त्राणि च प्रियाण्यासंस्तस्याः प्रसृमरौजसः ॥५४८॥
मार्तण्डमण्डलभ्रान्तिजनकं निजतेजसा ।
अथ सा नवमासान्ते सूते स्म सुदिने सुतम् ॥५४९॥
पुत्रजन्मेति सानन्दा प्रच्छन्नमिति शङ्किता ।
त्याज्योऽयमिति च[१] म्लास्नुः सा दधौ भावसङ्करम् ॥५५०॥
शौण्डीर्यौदार्यसाम्राज्यबीजं वीक्ष्याङ्गलक्षणम् ।
कुन्तीधात्र्यावदूयेतां तत्त्यागोपक्रमे तदा ॥५५१॥
असौ लोकविरुद्धेन वर्त्मना जात इत्यमुम् ।
उज्झितुं रत्नमञ्जूषा ताभ्यामानीयत क्षणात् ॥५५२॥
क्षिप्त्वा तत्र स्वयं धात्र्या मणिकुण्डलमण्डितः ।
रहः प्रवाहयाञ्चक्रे सोऽन्तर्गङ्गं सबाष्पया ॥५५३॥
त्यक्ते **कुन्ती** सुते तस्मिन्नुवाह महतीं शुचम् ।
तादृशा पुत्ररत्नेन वियुक्तः को न खिद्यते ॥५५४॥
अथापृच्छि रहो जातु धात्री राज्या **सुभद्रया** ।
कथमन्यमिवाकारं धत्ते **कुन्ती** सुता मम ॥५५५॥
कथं चान्तःसशल्येव वहति म्लानमाननम् ? ।
अथ तं कथयामास धात्री वृत्तान्तमादितः ॥५५६॥
राज्यप्याख्यत् क्षितीशाय तस्याः सोऽप्येवमादिशत् ।
वरान्तरेण पर्याप्तमधुना दुहितुः प्रिये ! ॥५५७॥
इत्यालोच्य निजः सूनु**र्धरणोऽन्धकवृष्णि**ना ।
दत्त्वा शिक्षां **पृथा**युक्तः प्रहितो **हस्तिनापुरे** ॥५५८॥
अश्वैरुत्थापितं रेणुं करेणुमदवारिभिः ।
स्थापयन्नाप **धरणः** पुरं **पाण्डु**महीपतेः ॥५५९॥
भागीरथीतनूजेन प्रत्युद्योतो **यदूद्भवः** ।
पुरीपरिसरे रम्ये निवासान्स्वैरमाददौ ॥५६०॥

१. म्लायमाना ।

रागिणीं सानुरागेण स मुदा मुदिताननाम् ।
कुमारः **पाण्डु**राजेन स्वसारं पर्यणाययत् ॥५६१॥
दत्तं दन्तावलशतं शतानि दश वाजिनाम् ।
वराय **पाण्डवे** तेन पाणिमोचनपर्वणि ॥५६२॥
कृत्वा विवाहकार्याणि कुमारो **धरण**स्ततः ।
पाण्डोरवाप्तसत्कारः सम्प्राप्तः स्वपुरं क्रमात् ॥५६३॥
अथो **कुमुद्वती** नाम **देवक**क्षितिपात्मजा ।
विदुषा **विदुरे**णापि प्रेमतः पर्यणीयत ॥५६४॥
माद्रीति **मद्रराज**स्य सुतां सर्वगुणान्विताम् ।
राज्यवृद्धोपदेशेन पुनः **पाण्डु**रुपायत ॥५६५॥
भीष्मे च **धृतराष्ट्रे** च भक्तिः **पाण्डो**रनुत्तरा ।
नित्यमभ्युदयाशंसि मनस्तस्मिंस्तयोरपि ॥५६६॥
अथ पालयतः **पाण्डो** राज्यं निर्जितशात्रवम् ।
अभ्याजगाम सुरभिः पुष्पैस्तमिव सेवितुम् ॥५६७॥
रसालस्निग्धकण्ठीभिः पिकाभिः पञ्चमच्छलात् ।
प्रावेशिकी वसन्तस्य ध्रुवा ध्रुवमगीयत ॥५६८॥
पान्थनिर्मन्थनिर्व्यूढगाढप्रौढि[1]र्वने वने ।
मल्ली भल्लीव भाति स्म स्मरभिल्लस्य भासुरा ॥५६९॥
ववौ **विचित्रवीर्य**स्य सुतानामधिमानसम् ।
कुसुमायुधजा[2]गर्यादक्षिणो दक्षिणानिलः ॥५७०॥
कदाचिन्मदनादेशात्ते त्रयोऽपि प्रियासखाः ।
दिनानि निन्युः स्वच्छन्दं दोलान्दोलनकेलिभिः ॥५७१॥
प्रेङ्खाप्रेङ्खोलन[3]प्रेङ्खद्भयोर्मिभ्यो मुहुर्मुहुः ।
प्रियाभ्यस्ते लभन्ते स्म गाढालिङ्गनकौतुकम् ॥५७२॥
प्रेङ्खासुखप्रकर्षस्य न तृप्यन्ति स्म तत्प्रियाः ।
समं प्रियतमैस्तादृक्सङ्गमो हि कुतोऽन्यथा ॥५७३॥

---

१. प्रौढिः-महत्ता । २. कामजागरणेन । ३. प्रेङ्खाया आन्दोलनेन स्पृशन्तः भयोर्मयः यासां ताभ्यः ।

प्रेयसीभिः समं ताभिः काननेषु कदाचन ।
स्वैरं ते विहरन्ते स्म स्मरादेशवशंवदाः ॥५७४॥
चम्पकोत्तंसविधिना मल्लीधम्मिल्लबन्धनैः ।
ते स्वयं रचयाञ्चक्रुः प्रेयसीनां प्रसाधनम् ॥५७५॥
मालाकारोपनीतेषु पुष्पाकल्पेष्वनेकशः ।
तासां दूरमनास्थाऽभूत् न हि ते प्रियकर्तृकाः ॥५७६॥
उत्फुल्लमल्लीनिष्पन्नपुष्पाऽऽभरणशालिनः ।
ते भृशं बिभरामासुर्मधोर्मूर्तिमतः श्रियम् ॥५७७॥
श्रान्ता वनविहारेण जलकेलिचिकीर्षया ।
क्रीडावापीषु रम्यासु तेऽवतेरुः प्रियान्विताः ॥५७८॥
हतास्तोयेन कान्तैस्ताः प्रमोदेन प्रपेदिरे ।
अहतास्तु विषादेन विपरीतो हि मन्मथः ॥५७९॥
सार्धं प्रियाभिरभ्यस्तविलासायुधशासनैः ।
चन्द्रिका चन्द्रशालासु वासन्ती तैरसेव्यत ॥५८०॥
मधोरतिक्रमे कामं जलार्द्रा चन्द्रचन्दनैः ।
अलभ्यन्त तदभ्यर्णसेवावसरवासराः ॥५८१॥
सेकातिरेकसान्द्राणि मध्ये कदलिकाननम् ।
निकामं काय[१]मानानि कामिभिस्तैः सिषेविरे ॥५८२॥
प्रावृषि प्रेयसीवर्ग संसर्गप्रीतचेतसाम् ।
बभूवुः केकिनां के[२]कास्तेषां हर्षैकहेतवः ॥५८३॥
उज्जृम्भितैर्भ्रमद्भृङ्गनिकरैर्मकरन्दिभिः ।
प्रेयसीर्भूषयामासुस्ते कद[३]म्बकदम्बकैः ॥५८४॥
मिलत्परिमलश्रीषु मालतीषु प्रियासु च ।
भृङ्गयूनां च तेषां च पर्याप्तं भोगसम्पदा ॥५८५॥
हित्वा मनोहरान्हारान्दूरतस्ता मृगीदृशः ।
पर्यधुर्ग्रथिता नाथैः शारदे[४]न्दीवरस्रजः ॥५८६॥

---

१. तृणगृहाणि । २. ध्वनिः । ३. कदम्बपुष्पसमूहै । ४. शारदकमलमालाः ।

मृगनेत्राः प्रियाः प्राप्य हैमनीर्यामिनीश्च ताः ।
स्मरपारायणं साङ्गमध्यगीषत तेऽखिलम् ॥५८७॥
ते प्रियाणां तदा कण्ठे गण्डयोः स्तनमण्डले ।
मसृणैर्घुसृणक्षोदैर्लिलिखुः पत्रवल्लरीः ॥५८८॥ [१]
प्रियावक्षोजघर्मोर्मिनिरस्ततुहिनापदाम् ।
शिशिरोऽप्यकरोत्तेषां मधुवच्चन्दने स्पृहाम् ॥५८९॥
दयितादशनौपम्य सुभगं भावुकं तदा ।
आसीद्विशेषतस्तेषां कुन्दमानन्दहेतवे ॥५९०॥
सौधे कदाचन कदाचन काननेषु, वाप्यां कदाचन कदाचन केलिशैले ।
पञ्चेषुसायकसहाः सह वल्लभाभिः, सर्वर्तुचक्रमतिचक्रमुरेवमेते ॥५९१॥

[वसन्ततिलका]

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये
पाण्डवपूर्वजवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥१॥

● ● ●

---

१. कुङ्कुमचूर्णैः ।

द्वितीयः सर्गः ॥

अथाऽन्येद्युरतिस्फीता पत्यौ प्रीतिमुपेयुषी ।
बभार गर्भं गान्धारी शमीवा[१]निलसारथिम् ॥१॥
[२]उन्मीलितमहौद्धत्यो जज्ञेऽन्तर्मनसं मदः ।
बहिरापीनभावश्च तस्या वक्षोजकुम्भयोः ॥२॥
अवसादः शरीरस्य तस्या गर्भभवोऽभवत् ।
जगदाक्रमणोत्साहश्चेतसस्तु व्यजृम्भत ॥३॥
गर्भेणाभ्यधिकं तस्याः कृतमुज्ज्वलमाननम् ।
अजायेतां तु वक्षोजौ कामं श्याममुखौ तदा ॥४॥
ससत्वा **धृतराष्ट्रस्य** सा बभूवातिवल्लभा ।
कृषिः कृषीवलस्येव सम्पन्नान्तःफलोदया ॥५॥
तस्या गर्भानुभावेन दोहदैर्जातमुद्धतैः ।
अन्तर्द्रव्यानुरूपा हि पयस्यामोदसम्पदः ॥६॥
उग्रेण विग्रहेणैव विपदामुदयेन च ।
जनानां जायमानेन तस्याः सम्पेदिरे मुदः ॥७॥
तस्याः [३]सनीडसम्पन्ना निगडध्वानबन्धुराः ।
बबन्धुर्बन्धनागारे हाकारध्वनयो धृतिम् ॥८॥
तया निष्कारणक्रोधविकटभ्रकुटीजुषा ।
पूज्येष्वपि विसृज्यन्ते न्यक्कारविरसा गिरः ॥९॥
मत्तमातङ्गमारुह्य पुरे पुरुषवेषभृत् ।
सा स्वच्छन्दविहारेण पूरयामास दोहदम् ॥१०॥

---

१. अग्निम् । २. विकसितं महत् औद्धत्यं यस्मिन् सः । ३. समीपे प्राप्ताः ।

प्रौढभावं बभारान्तस्तस्या गर्भो यथा यथा ।
क्रूरकर्मसु हेवाकः[1] पाकमागात्तथा तथा ॥११॥
पृथातः प्रथमं गर्भो ममाभूदिति गर्विता ।
विनयस्य विपर्यासं सा चकार गुरुष्वपि ॥१२॥
पृथाऽपि तत्तिरस्कारजागरूकमनःक्लमा ।
स्पृहयालुरपत्याय धर्ममेव विनिर्ममे ॥१३॥
फलैः फलार्थिनी तैस्तैः परिणाममनोरमैः ।
वीतरागं तदेकाग्रस्थिरभक्तिरुपास्थिता ॥१४॥
प्रावर्तयद्भयार्तानां प्राणिनामभयोत्सवम् ।
साधर्मिकाणां वात्सल्यं विधिवत्सा व्यधत्त च ॥१५॥
सा दीननिवहोद्धारधुरीणा पाणिभूषणम् ।
कङ्कणादि गुणीकृत्य[2] दानं मुख्यतया व्यधात् ॥१६॥
अन्येद्युः सागरं मेरुं सूर्यं चन्द्रमसं श्रियम् ।
दृष्ट्वा स्वप्नानिमान्पञ्च साऽथ राज्ञे व्यजिज्ञपत् ॥१७॥
गाम्भीर्यादिगुणस्तोमसंदानित[3]जगत्त्रयः ।
सुतस्ते भविता देवि तस्यै सोऽप्येवमभ्यधात् ॥१८॥
आरभ्य तद्दिनाद्देवी गर्भमाणिक्यमासदत् ।
सुरोपितः फलत्येव सद्यः सुकृतपादपः ॥१९॥
स्तनयोरपि पीनत्वं पाण्डुभावश्च गण्डयोः ।
लावण्यं च दृशोस्तस्या गर्भं व्यानञ्ज[4] रंहसा ॥२०॥
अन्तर्वत्नी विशांपत्युः पत्नी भृशमधारयत् ।
अन्तःसंक्रान्तशीतांशुपीयूषसरसीश्रियम् ॥२१॥
नानाविपदवस्कन्ददीनवृत्तिषु जन्तुषु ।
कारुण्यलहरीसान्द्रास्तस्याः पेतुर्दृशस्तदा ॥२२॥
आसक्तिर्जिनधर्मेषु या तस्याः समजायत ।
सा नार्थेऽर्थैषिणो[5] दृष्टा न कामे कामुकस्य च ॥२३॥

---

१. मनोऽभिप्रायः । २. अप्रधानीकृत्य । ३. संदानितं-बद्धम्-वशीकृतमित्यर्थः । ४. व्यानञ्ज-रञ्जसा० प्र० । ५. धनेच्छोः ।

परोपकारः कारान्तःक्लान्तप्राणिविमोचनम् ।
मारिवारणमश्रान्तमयं तद्दोहदोदयः ॥२४॥
पत्युः प्रसादादेतस्याः सर्वोऽपूरिष्ट दोहदः ।
पाण्डौ भर्तरि लोकेषु तस्याः किं नाम दुर्लभम् ॥२५॥
अथ **ज्येष्ठा**युते **चन्द्रे** वारे **मङ्गल**नामनि ।
वृश्चिकाख्ये शुभे राशावुच्चस्थेषु ग्रहेष्वपि ॥२६॥
अजायत सुतस्तस्या मुहूर्ते तत्र कुत्रचित् ।
आक्रान्तचतुराशान्ता जायन्ते यत्र चक्रिणः ॥२७॥ युग्मम्
परां तज्जन्मनि प्रीतिं स्थावराणि चराणि च ।
भूतान्यनुभवन्ति स्म **सर्वमत्यद्भुतं सताम्** ॥२८॥
भीष्मं च **धृतराष्ट्रं** च **पाण्डुं** च **विदुरं** तथा ।
दिष्ट्याऽमून्वर्धयामासुर्जनाः शुद्धान्तवासिनः ॥२९॥
अम्बालिकाम्बिकाम्बानां सत्यवत्याश्च सत्वरम् ।
गत्वा दास्यः प्रसन्नास्याः पुत्रजन्म न्यवेदयन् ॥३०॥
जातमात्रे सुते तस्मिन्बालार्कसमतेजसि ।
उच्चचार वियत्युच्चैरशरीरा सरस्वती ॥३१॥
असौ सत्यवतां मुख्यः सतामग्र्यः समग्रधीः ।
शौण्डीर्यस्थैर्यगाम्भीर्यवसतिर्विनयी नयी ॥३२॥
धर्मबद्धरतिर्भूपः सार्वभौमो भविष्यति ।
वार्द्धके व्रतमादाय निर्वाणं च गमिष्यति ॥३३॥ युग्मम् ।
तत्समाकर्णनान्न स्यु**र्भीष्मादीनां** मुदः कथम् ? ।
अपरेषामपि तदा हर्षं नाख्यातुमीश्महे ॥३४॥
स्वयमेव पुरे पौरैरुत्सवो निर्मितस्तदा ।
आदेशस्तु विशांपत्युरभवत्सिद्धसाधनम् ॥३५॥
निःशेषदिविषद्वर्गप्रमोदपिशुनास्तदा ।
समाकर्ण्यत सानन्दं दुन्दुभिध्वनयो दिवि ॥३६॥
सुतस्य तस्य भीष्माद्यैः किञ्चिद्वीक्ष्याङ्गलक्षणम् ।
युधिष्ठिर इति श्लाघ्यमन्वर्थं नाम निर्ममे ॥३७॥

तपोधर्मैकनिष्ठायाः[१] **पृथाया** जात इत्यसौ ।
लेभे नाम्नी **तपःसूनुर्धर्मसूनु**रिति क्षितौ ॥३८॥
तस्य पश्चा**दजातारि**रिति त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
तेन तेनावदातेन नामधेयमजायत ॥३९॥
समाजग्मुर्महीपालैः प्रहितानि सहस्रशः ।
प्राभृतानि सहस्राणि **पाण्डो**रात्मजजन्मनि ॥४०॥
उपायनमुपादाय **कुन्त्याः** पितृगृहादपि ।
आययौ विकसद्रोमकोरकः **कोरक**स्तदा ॥४१॥
गौरवार्हविशेषेण तं **पाण्डु**पृथिवीपतिः ।
सत्कृत्य कृत्यनिष्णातः स्नेहसारमवार्तयत् ॥४२॥
महीतलमिलन्मौलिमाश्वास्य[२] विहितानतिम् ।
कुन्ती नितान्तवात्सल्यात्पृच्छति स्मेति **कोरकम्** ॥४३॥
श्वश्रूभिः सकृदप्यस्मि न विसृष्टा पितुर्गृहे ।
तद्ब्रूहि कुशलं कच्चिद्बन्धुवर्गस्य मेऽधुना ॥४४॥
बन्धुसन्तानवृद्ध्या च मामानन्दय सम्प्रति ।
इति पृष्टोऽभवद्धृष्टो[३] व्याकरोति स्म **कोरकः** ॥४५॥
श्रूयतां देवि साम्राज्यं **देवेनान्धकवृष्णिना** ।
समुद्रविजये न्यस्य प्रव्रज्या स्वयमाददे ॥४६॥
भोजवृष्णेश्च तनयो **मथुरा**राज्यमूर्जितम् ।
उग्रसेनः करोतीति प्रागपि ज्ञातवत्यसि ॥४७॥
ततःप्रभृति मे स्वामी **समुद्रविजयो**ऽनुजान् ।
आत्मनोऽप्यधिकं पश्यन्नपा**च्छौर्यपुर**प्रजाः ॥४८॥
पूर्वोपार्जितसौभाग्यः स्वच्छन्दं व्यचरत्[४]पुरे ।
वसुदेवकुमारस्तु रेमे बन्धुप्रसादतः ॥४९॥
अन्यदा **वसुदेवस्य** तत्रत्यः पुत्रमात्मनः ।
वणिक् **सुभद्रं कंसा**ख्यमर्पयामास सेवकम् ॥५०॥

---

१. तानायाः प्रतिद्वय० । २. 'माश्वास्य' प्रतिद्वय । ३. पृष्टः सहृष्टोऽथ प्रतिद्वय । ४. विचरन्-विहरन् इ प्रतौ ।

तथा कलाभिस्तेनापि कुमारः पर्यचर्यत ।
समानमात्मनो मेने स यथा तमहर्निशम् ॥५१॥
अस्ति चात्र **जरासंधो** राजा **राजगृहे** पुरे ।
स्वैरं क्रीडति यस्याज्ञा त्रिखण्डक्षितिमण्डले ॥५२॥
विसृज्य दूतमेतेन भूमण्डलबिडौजसा ।
अकस्मात्स्वामिनोऽस्माकमादिष्टमिदमन्यदा ॥५३॥
अस्ति निर्व्याजशौण्डीर्यसिंहः **सिंहपुरे** पुरे ।
नृपः **सिंहरथो** नाम स चाज्ञां नो न मन्यते ॥५४॥
जीवग्राहं गृहीत्वाऽमुं बद्ध्वा पाप्मानमानय ।
आनीते [१]तत्र दास्यामि स्वां **जीवयशसं** सुताम् ॥५५॥
रुचिरं पुरमेकं च काञ्चनाञ्चितमन्दिरम् ।
ततो विसृज्य तं दूतं प्रतस्थेऽस्मत्प्रभुः स्वयम् ॥५६॥ युग्मम् ।
प्रणम्य **वसुदेवो**ऽथ ज्येष्ठबन्धुं व्यजिज्ञपत् ।
किमिदं **देव** ! सिंहस्य चपेटोत्पाटनं मृगे ॥५७॥
सति मय्यपि भृत्ये च स्वयं कोऽयमुपक्रमः ।
अरुणे प्रगुणे ध्वान्तं न ह्यपाकुरुते रविः ॥५८॥
एवमाबद्धनिर्बन्धं बान्धवं लघुमात्मवत् ।
वरूथिन्यामवस्थाप्य जयाय व्यसृजन्नृपः ॥५९॥
सोऽपि शौर्यावतंसेन **कंसेन** सह जग्मिवान् ।
बद्ध्वा **सिंहरथं** बन्धोर्दिनैरल्पैरुपानयत् ॥६०॥
कृत्वा जयोत्सवं यान्तं मुदा **राजगृहं** नृपम् ।
क्रोष्टुकिः समभाषिष्ट ज्ञानी रहसि सानुजम् ॥६१॥
येयं **जरासंध**सुता कर्मण्यत्र पणीकृता ।
क्षयकृल्लक्षणैरेषा पितृश्वशुरपक्षयोः ॥६२॥
इत्यूचिवांसं विद्वांसं तं विसृज्य प्रजेश्वरः ।
ऊचे कुमारमारम्भः शुभोदर्कोऽस्ति नैष नः ॥६३॥

---

१. तव इति प्र० ।

ततो व्यज्ञपयद्राज्ञे **वसुदेवः** कृताञ्जलिः ।
सा स्यात्कन्या यथाऽन्यस्य तथोपायोऽस्ति मे स्मृतः ॥६४॥
सावधानोऽधुना देवः श्रोतुमेतं प्रसीदतु ।
इतो युष्माकमादेशादस्मि **सिंहपुरे** गतः ॥६५॥
कन्दरादिव निर्गत्य सिंहः **सिंहरथः** पुरात् ।
भटान्स्त्रासयामास बल्राद्दन्तावलानिव ॥६६॥
ममाप्यत्यद्भुतैस्तैस्तैर्भुजविक्रमवैभवैः ।
तेन प्रादुरभाव्यन्त भाले घर्मजलोर्मयः ॥६७॥
प्रसादपात्रं पीनांसः **कंसाख्यो** मम सारथिः ।
भङ्गुरं बलमालोक्य रथात्तूर्णमवातरत् ॥६८॥
रथं **सिंहरथस्या**सौ जितशक्रपराक्रमः ।
[१]भुजदम्भोलिना [२]भूभृद्गर्वचौरमचूरयत् ॥६९॥
मयूरबन्धं बद्ध्वा च ततः **सिंहरथो** रथी ।
मन्मानसैकहंसेन **कंसे**नाक्षेपि मे पुरः ॥७०॥
ततो विषस्वसुस्तस्या दुहितुर्मगधेशितुः ।
असौ **सिंहरथा**ऽऽनेता परिणेताऽस्तु सम्प्रति ॥७१॥
उवाच श्रीसमुद्रोऽथ **समुद्रविजयो** वचः ।
गतापायमुपायं मे मनोहरमुदाहरः ॥७२॥
परं पुरा वणिक्पुत्रस्त्वयाऽसौ प्रतिपादितः ।
तदस्मै वणिजे पुत्रीं **जरासंधो** न दास्यति ॥७३॥
इति जल्पत एवास्य **कंसः** सेवार्थमागमत् ।
वसुदेवश्च तं राज्ञे **कंसो**ऽसावित्यचीकथत् ॥७४॥
तेजः साक्षादिव क्षात्रं तमूर्जस्विभुजार्गलम् ।
प्रांशुमांसलमालोक्य नृपतिः पुनरभ्यधात् ॥७५॥
अत्यद्भुतोऽयमाकारः सुलभो न वणिक्कुले ।
ततोऽस्य पितरं पृष्ट्वा क्रियते कुलनिर्णयः ॥७६॥

---

१. भुजवज्रेण । २. भूभृतां-राज्ञां गिरीणां च गर्वं चूरयित्वा ।

अथाहूय महीभर्त्रा पृष्टः शपथपूर्वकम् ।
सुभद्रः सत्यमाचख्यौ सर्वं **कंस**स्य पश्यतः ॥७७॥
यमुनायामनुस्रोतो वहन्तीमहमेकदा ।
अपश्यं कांस्यमञ्जूषां प्रातः शौचार्थमीयिवान् ॥७८॥
आदाय तामथोद्घाट्य पार्वणेन्दुसमाननम् ।
उच्छृङ्खलप्रभाजलमिममालोकयं सुतम् ॥७९॥
उग्रसेनस्य नामाङ्कामेतां च मणिमुद्रिकाम् ।
एतच्च पत्रमत्रेदं लिखितं वाच्यते यथा ॥८०॥ युग्मम् ।
उग्रसेनसधर्मिण्या धारिण्या गर्भकर्तृकः ।
अभवद्दोहदो भर्तृमांसभक्षणलक्षणः ॥८१॥
कथञ्चित्पूरिते तस्मिन्नमात्यैर्मतिशालिभिः ।
पौषे कृष्णचतुर्दश्यां विष्टौ सूनुरजायत ॥८२॥
तं दोहदानुभावेन निर्णीय जनकद्विषम् ।
विन्यस्य कांस्यपेटायामुद्भटाकारधारिणम् ॥८३॥
माताऽपि तदहर्जातं **मथुरा**तोऽथ **धारिणि** ।
पत्युः क्षेमाय चिक्षेप गम्भीरे **यमुना**म्भसि ॥८४॥ युग्मम् ।
इति पत्रार्थतो देव ज्ञातोऽसा**वुग्रसेन**जः ।
पुत्रस्नेहस्तथाऽप्यत्र तदा प्रादुरभून्मम ॥८५॥
अथानीय निजं गेहमस्योत्सवपुरःसरम् ।
कांस्यपेटोपलब्धत्वान्नाम **कंस** इति व्यधाम् ॥८६॥
असावपुष्णाद्वर्धिष्णुस्तेजः क्षत्रकुलोचितम् ।
ततः क्रीडन्बलादेष बालकैः कलहायते ॥८७॥
जनेभ्योऽहमुपालम्भं लेभे च प्रतिवासरम् ।
कुमार**वसुदेव**स्य ततोऽमुं सेवकं व्यधाम् ॥८८॥
ततो जगाद सानन्दं **समुद्रविजयो** नृपः ।
अस्मद्गोत्राहते कस्य दृश्यते बलमीदृशम् ? ॥८९॥
इत्युक्त्वा सह **कंसेन** गत्वा **राजगृहे** च सः ।
चक्रे **सिंहापुरा**धीशमुपदां **मगधे**शितुः ॥९०॥

अस्यायमवदातस्य **कंसः** कर्तेति सादरम् ।
नृपो निवेदयामास मगधानां महीभुजे ॥९१॥
ततः प्रीत्या ददौ पुत्रीं **कंसाय** मगधेश्वरः ।
प्रतिपन्नं युगान्तेऽपि नान्यथा हि महात्मनाम् ॥९२॥
उग्रसेननृपद्वेषान्**मथुरा**मेव सादरम् ।
कंसाय याचमानाय स दत्ते स्म प्रसादतः ॥९३॥
अथ **सिंहरथो**ऽप्युच्चैरुत्खातः प्रतिरोपितः ।
नत्वा प्रसादयामास तं फलैः कलभो[भं?] यथा ॥९४॥
जरासंधेन सत्कृत्य विसृष्टाः स्वपुरं प्रति ।
जग्मुस्तिग्मेन वेगेन **समुद्रविजया**दयः ॥९५॥
सत्यसंधजरासंधसमर्पितबलो बली ।
कंसस्तु मथुरां गत्वा तातं निष्करुणोऽरुधत् ॥९६॥
सेनाभि**रुग्रसेनो**ऽपि तेन सार्धमयुध्यत ।
अखिद्यत जयश्रीस्तु तयोर्युद्धे गतागतैः ॥९७॥
कथञ्चनापि निर्जित्य **कंसः** क्रूरशिरोमणिः ।
साक्षेपचेताश्चिक्षेप पितरं काष्ठपञ्जरे ॥९८॥
दृढं निगडबद्धोऽपि ज्ञाते तस्मिन्निजात्मजे ।
सुतेन विजितोऽस्मीति पिता तु मुदमावहत् ॥९९॥
सुभद्रवणिजं **शौर्यपुरा**दानाय्य सोऽञ्जसा ।
कृतज्ञमानी सम्पूज्य पर्युपास्ते स्म तातवत् ॥१००॥
इतश्च केलिशैलेषु प्रासादेषु वनेष्वपि ।
शौरिः शौर्यपुरेऽत्यन्तं विजहार यदृच्छया ॥१०१॥
वसुदेवः सुनेत्राणां[२] नेत्राणाममृताञ्जनम् ।
मनसस्तु सदा ध्येयो मन्त्रोऽभूच्चतुरक्षरः ॥१०२॥
समुद्रविजयः पौरैरेत्य विज्ञापितोऽन्यदा ।
देव त्वयापि नाथेन वयमत्यन्तदुःखिताः ॥१०३॥

कन्दर्पस्य सरूपेण रूपेणाक्षिप्तचेतसः ।
शौरिमेवानुधावन्ति त्यक्त्वा वेश्मानि नः स्त्रियः ॥१०४॥
अनुगामुकतां **शौरि**स्तासु प्राप्तासु सर्वतः ।
कलत्रकर्तृका काऽपि शुश्रूषा नास्ति नः प्रभो ! ॥१०५॥
अथ पृथ्वीपतिः प्रीत्या सान्त्वयित्वा विसृज्य तान् ।
वसुदेवं समाहूय रहस्येवं समादिशत् ॥१०६॥
वत्स ! स्वच्छन्दचर्याभिरभूरत्यन्तदुर्बलः ।
कुरु सर्वकलाभ्यासं सौधमध्यस्थ एव तत् ॥१०७॥
कुर्वन्नुर्वीपतेराज्ञामेवं राजानुजोऽन्यदा ।
एकामपश्यदायान्तीं दासीमन्तःपुरोदरात् ॥१०८॥
विलेपनं करात्तस्याः सोऽलुम्पन्नर्मलीलया ।
ततः सकोपं साक्षेपं **वसुदेवं** जगाद सा ॥१०९॥
कुमार ! मेदुरा[1]मोदमङ्गरागं किमाच्छिदः ? ।
देवाय **शिवया** देव्या प्रेमतः प्रहितो ह्यसौ ॥११०॥
सौधमध्ये निरुद्धोऽसि [2]स्थाने देवेन धीमता ।
विशत्यविनयादेव पञ्जरे सिंहशावकः ॥१११॥
साऽथ पृष्टा कुमारेण निजसंरोधकारणम् ।
तत्पुरे पौरवृत्तान्तं सर्वं मूलादचीकथत् ॥११२॥
ततो म्लानमुखाब्जश्रीर्व्यतीत्य कथमप्यहः ।
वसुदेवो विभावर्यामेकाक्येव क्वचिद्ययौ ॥११३॥
प्रातरन्वेषणे पूर्वप्रतोलीद्वारि **दूरतः** ।
दग्धमानुषसंस्थानो भस्मराशिरदृश्यत ॥११४॥
प्रतोल्यां लम्बमानं च पत्रमेकमुदैक्ष्यत ।
[3]शुचोच्चैर्वाचयामास **समुद्रविजयः** स्वयम् ॥११५॥
पुंसो यस्य [4]गुरून्यावदुपालम्भः प्रवर्तते ।
तस्य श्रेयस्करो मृत्युर्जीवितं तु त्रपाकरम् ॥११६॥

---

१. अतिसुगन्धम् । २. स्थाने इति सम्यगर्थेऽव्ययम् । ३. तच्चो । ४. गुरुन् यावत्-गुरुसमीपे इति भावः ।

ततः **शौरिः** कृतोद्वेगो गुरूणामगुणैकभूः ।
विरचय्य चितामत्र कृशानुमविशत्स्वयम् ॥११७॥
तदेवं वाचयन्नेव देवो मूर्छामुपागमत् ।
ज्ञात्वा विपन्नं सोदर्यं को हि धैर्यं न मुञ्चति ? ॥११८॥
व्यलपच्चाप्तचैतन्यो हा ! वत्स ! गुरुवत्सल ! ।
दत्त्वा नः शोकमस्तोकमगमः कामिमा दशाम् ॥११९॥
भाग्यैकलभ्यं सौभाग्यं **वसुदेव**स्य संस्मरन् ।
राजानमनुचक्रन्द सर्वोऽपि विधुरो जनः ॥१२०॥
जनन्यास्तु **सुभद्रायाः** सुत[1]शोकाशुशुक्षणिः ।
तथा नितान्तं जज्वाल प्राणानप्यहरद्यथा ॥१२१॥
न गीतं गीतशालासु न लास्यं लास्यवेश्मनि ।
बभूव **शौरि**शोकेन न च तूर्यध्वनिः क्वचित् ॥१२२॥
वसुदेवशुचा देवो न [2]दिदेव शरद्यपि ।
वसन्ते च वसन् वेश्मन्यरोदीद्दीनलोचनः ॥१२३॥
एवं वर्षाणि भूयांसि भूशक्रस्यातिचक्रमुः ।
एत्यान्यदा निमित्तज्ञो बभाषे **क्रोष्टुकि**र्नृपम् ॥१२४॥
दिष्ट्याद्दृष्टं निमित्तेन भृशं निश्चिन्वता मया ।
यज्जीवति प्रफुल्लश्री**र्वसुदेवो** निरामयः ॥१२५॥
एवं तद्गिरमाकर्ण्य कर्णपीयूषसारणिम् ।
भूयोऽपि राजकार्येषु किञ्चित्प्रावर्तत प्रभुः ॥१२६॥
स्वयंवरेऽथ **रोहिण्याः** सुताया **रुधिर**ाह्वयः ।
अरिष्टनगरस्वामी स्वामिनं नः समाह्वयत् ॥१२७॥
देवोऽपि बन्धुभिः सार्धं महर्धिकपरिच्छदः ।
शौरिशोककविनोदार्थं न कन्यार्थं पुनर्ययौ ॥१२८॥
जरासंधमहाराजप्रमुखे राजमण्डले ।
आसीने मञ्चमत्युच्चमध्युवास नृवासवः ॥१२९॥

---

१. पुत्रशोकाग्निः । २. चिक्रीड ।

मन्मथाङ्कुररोहिण्या रोहिण्याऽथ कटाक्षिताः ।
भूपाः स्वं रोचयाञ्चक्रुः स्फुटितानन[1]चेष्टिताः ॥१३०॥

परं धात्रीपतेर्धात्र्या[2] संकीर्तितगुणश्रियाम् ।
तेषामेकोऽपि **रोहिण्या**[3] रोचते स्म न कश्चन ॥१३१॥

राज्ञोऽवज्ञाय सर्वांस्तानेकं पाटहिकं दृशा ।
ईक्षांबभूव साकाङ्क्षं सा मृगाक्षी मुहुर्मुहुः ॥१३२॥

सोऽप्येवं वादयामास पटहं प्रकटाक्षरम् ।
अकालक्षेपमेणाक्षि[4] ! स्रजा क्रीणीहि मामिति ॥१३३॥

गुणैः कुमुदकुन्देन्दुसुन्दरैः सा वंशवदा ।
तस्य कण्ठे निचिक्षेप स्रजं कुब्जकृतेरपि ॥१३४॥

कृतकोलाहलाः सर्वे वृते पाणविके तया ।
जरासंधाज्ञया योद्धुमुपचक्रमिरे नृपाः ॥१३५॥

तं पाटहिकमप्यूरीकुर्वाणं **रुधिरं** प्रति ।
तं पराक्रमिणश्चक्रुः कुन्ताकुन्ति शराशरि ॥१३६॥

उद्बुद्धप्रबलक्रोधो **रुधिर**स्तानयोधयत् ।
न हि क्षुभ्यन्ति शौण्डीराः प्रत्यर्थिषु बहुष्वपि ॥१३७॥

अथ प्रत्यर्थिभूपाले **रुधिरे** विधुरीकृते ।
तैः समं तौर्यिकस्तूर्णं समरायोदतिष्ठत ॥१३८॥

नभश्चरोपनीतेन सायुधेन रथेन सः ।
तानेकोऽपि पिनष्टि स्म स वैरितिमिरार्यमा ॥१३९॥

अबलं स्वबलं वीक्ष्य **जरासंधो** धराधवः ।
देवं समुद्रमादिक्षत्तस्याक्रमणहेतवे ॥१४०॥

तौर्यिकोऽयमिति ज्ञात्वा सावज्ञमभिषेणयत् ।
तेन निर्लुम्पता सैन्यं निन्ये देवोऽपि विस्मयम् ॥१४१॥

रूपाद्विसदृशं तेजस्तस्य पश्यन्स्वयं ततः ।
देवः **शौर्य**पुराधीशः शरं धनुषि संदधे ॥१४२॥

---

१. स्पष्टितानेकचेष्टिताः इति प्रत्यन्तरत्रयपाठः । २. धात्र्यां । ३. रोहिण्यै इति प्रत्यन्तरपाठः साधुः । ४. हे मृगाक्षि ! ।

तेनापि[१] प्रहितं देवो विनीतमिव सेवकम् ।
एवं[२] साक्षरमद्राक्षीत्पादाग्रे पतितं शरम् ॥१४३॥
कौतुकेन तमादाय व्यक्तां मुक्ताफलोपमाम् ।
तत्रोच्चैर्वाचयामास देवस्तामक्षरावलीम् ॥१४४॥
शवदाहमयं छद्म कृत्वाऽगाद्यः पुरा पुरात् ।
स ते पादाम्बुजं देव ! **वसुदेवो** नमस्यति ॥१४५॥
मुक्त्वा स्यन्दनमानन्द-स्यन्दमानाश्रुलोचनः ।
आगच्छ वत्स ! वत्सेति देवो जल्पंस्तमभ्यगात् ॥१४६॥
सोऽपि स्वरूपमास्थाय रथादुत्तीर्य वेगतः ।
ववन्दे देवपादाब्जं स्नपयन्नयनाम्बुभिः ॥१४७॥
गाढमालिङ्ग्य वेगेन[३] स पुरो विनयान्वितः ।
कुत्र वर्षशतं वत्स ! स्थितवानित्यपृच्छ्यत ॥१४८॥
सोऽपि व्यज्ञापयद्देव ! त्वत्प्रभावादगञ्जितः[४] ।
कृतरूपपरावर्तः स्वैरं भ्रान्तोऽस्मि भूतले ॥१४९॥
इत्थं तदा विदित्वा तं **समुद्रविजया**नुजम् ।
प्रमोदमेदुरं चेतो दधिरे **रुधिरादयः** ॥१५०॥
ततः स **रोहिणीं** रोहद्विशेषप्रेमविक्लवाम् ।
उपायंस्त सदानन्दश्चन्द्रमा इव रोहिणीम् ॥१५१॥
शौरिं जगाद देवोऽथ वत्सा गच्छ निजां पुरीम् ।
ग्रहा अपि परक्षेत्राच्छ्लाघ्याः स्वं क्षेत्रमागताः ॥१५२॥
ततः **शौरि**रभाषिष्ट त्वदादिष्टं तथेति मे ।
परं स्वपुरमेष्यामि कालेन कियताऽप्यहम् ॥१५३॥
स्नुषा[५] वः शतशः सन्ति नरखेचरकन्यकाः ।
ततस्ताः शीघ्रमादाय प्रणन्तास्मि भवत्क्रमौ ॥१५४॥
एवमापृच्छ्य निर्बन्धात्स जगामोत्तरां दिशम् ।
देवोऽपि सपरिवारः पुरमात्मीयमाययौ ॥१५५॥

---

१. तौर्यिकेण । २. एकं प्रतिद्वय० । ३. देवेन इत्यऽपि पाठः । ४. अतिरस्कृतः ।
५. लघुभ्रातृपत्न्यः-मम भार्याः इत्यर्थ ।

शौरि शौर्यकथाबन्धैः समयं गमयन्मुदा ।
अश्रौषीदेकदा देवः कौबेर्यां[1] तूर्यनिःस्वनम् ॥१५६॥
दृशौ व्यापारयंस्तस्यामपश्यन्मणिनिर्मितम् ।
स्वामी श्रेणीं विमानानामभ्यायान्तीं विहायसा ॥१५७॥
नभोनिभालनोत्फुल्लनयनस्य नरेशितुः ।
एत्यः **शौरिः** समेतीति कश्चिदूचे नभश्चरः ॥१५८॥
प्रत्युद्गम्य ततो देवः प्रवर्तितमहोत्सवे ।
उत्तुङ्गतोरणश्रेणौ **शौरिं** प्रावीविशत्पुरे ॥१५९॥
मथुरातः समागम्य **कंसः** संस्मृतसौहृदः ।
शौरेश्चकार माङ्गल्यमन्यराजन्यजित्वरम् ॥१६०॥
अथ देवमनुज्ञाप्य चिरं शुश्रूषणेच्छया ।
विनयादनय**च्छौरिं मथुरां मथुरा**पतिः ॥१६१॥
पुत्रीं निजपितृव्यस्य **देवकस्य** स **देवकीम्** ।
सुरूपामनुरूपेण **शौरि**णा पर्यणाययत् ॥१६२॥
कंसबन्धुर्विविक्तात्मा मुक्तिकामो**ऽतिमुक्तकः** ।
उत्सवे तत्र भिक्षार्थी शमवान्मुनिराययौ ॥१६३॥
कंसपत्नी **जीवयशा** यौवनोन्मादमेदुरा ।
तदानीं सम्मुखीनाऽऽसीन्निःसीमतपसो मुनेः ॥१६४॥
असौ शिथिलधम्मिल्ला मुनिं स्रस्तस्तनांशुका ।
[2]क्षीबा श्लथ(थी)भवन्नीवी दृश्यनाभिस्तमभ्यधात् ॥१६५॥
एहि देवर ! नृत्यावः स्वसुस्तव महोत्सवे ।
तमित्यालप्य सा दोर्भ्यां कण्ठे साग्रहमग्रहीत् ॥१६६॥
आः ! तारुण्यमहारण्यभल्लूकि ! निरपत्रपे ! ।
अपेहीति स तां रूक्षमधिक्षिप्योक्तवानिति ॥१६७॥
यद्विवाहोत्सवे मत्ता नृत्यस्यत्यन्तगर्विता ।
तस्याः सप्तमगर्भेण तव घातिष्यते पतिः ॥१६८॥

---

१. उत्तरायांदिशि । २. मदिरा मदोन्मत्ता ।

एवं वाङ्मयमन्त्रेण वित्रासितमदोदया ।
साऽमुञ्चच्च मुनेः कण्ठं सोऽगमच्च यथागतम् ॥१६९॥
सा **कंसस्य** तदाचख्यौ सोऽपि क्षोभमगाद्भृशम् ।
मृत्युदौर्गत्ययोर्वार्ता न स्यात्कस्यार्तिहेतवे ॥१७०॥
मृत्युतो बिभ्यदन्येद्युः **कंसः** कूटैककोविदः ।
दाक्षिण्यस्य निधिं नीत्वा रहः **शौरि**मभाषयत् ॥१७१॥
कृतार्थितार्थिनं मित्र ! किञ्चित्त्वामहमर्थये ।
ये गर्भाः सप्त **देवक्या** भवेयुस्ते भवन्तु मे ॥१७२॥
बलभद्रादयः सन्ति भूयांसोऽपि ममात्मजाः ।
एभिः सप्तभिरेषोऽस्तु ममापत्यैरपत्यवान् ॥१७३॥
एषोऽप्यमून्यपत्यानि स्नेहतो लालयिष्यति ।
इत्यालोच्य प्रियां **शौरि**स्तथेति प्रतिपन्नवान् ॥१७४॥ युग्मम् ।
जातमात्रानपि **क्रूरः** संरक्ष्यारिष्टमन्दिरे[1] ।
ततः **कंसो**ऽग्रहीद्गर्भा**न्देवक्याः** षडपि क्रमात् ॥१७५॥
मथुरायामियं वार्ता प्रावर्तत समन्ततः ।
सुताः षडप्यहन्यन्त ते **कंसेन** दुरात्मना ॥१७६॥
खेदोऽभू**च्छौरिदेवक्यो**रिमां श्रुत्वा जनश्रुतिम् ।
पुत्रव्यापादनोदन्तः पीडायाः परमोऽवधिः ॥१७७॥
दधौ सप्तमहास्वप्नसूचितं निश्चितोदयम् ।
उदारमन्यदा देवी **देवकी** गर्भमद्भुतम् ॥१७८॥
पत्युः शशंस सा स्वप्नान्प्रातस्तामरसानना ।
भरतार्धपतिः पुत्रो भावीत्याख्यत्स तत्फलम् ॥१७९॥
अवादी**द्देवकी** देवी स्वामिन्नात्मजलाभतः ।
कंसदौष्ट्याच्च मे चेतः प्रसीदति विषीदति ॥१८०॥
त्वयि नाथेऽप्यनाथाऽस्मि प्रभो ! धिङ्मामपुण्यकाम् ।
पुत्रं यज्जातमात्रं मे **कंसो** विध्वंसते मुहुः ॥१८१॥

---

१. सूतिकागृहे ।

यद्येनमप्यसौ पुत्रं पापो व्यापादयिष्यति ।
देवक्यपि तदा स्वामिन् ! विपन्नैव न संशयः ॥१८२॥
अथाभाषत **शौरि**स्तां प्रिये ! जीवन्मृतोऽस्म्यहम् ।
यस्य मे पश्यतः **कंसो** जघान पशुवत्सुतान् ॥१८३॥
तन्मया तनयः सोऽयं संरक्ष्यः **कंस**राक्षसात् ।
स्वगर्भं दोहदैर्हद्यैः पालयेर्मा स्म खिद्यथाः ॥१८४॥
रक्षोपायस्त्वसावस्ति **नन्दो** मे **गोकुला**धिपः ।
तनूजमेनं यत्नेन स गुप्तं वर्धयिष्यति ॥१८५॥
इति पत्या कृताश्वासा जातविश्वासमानसा ।
देवकी पालयामास गर्भं सुखसुखेन तम् ॥१८६॥
अयं मे हन्त ! हन्तेति भीतः **कंसो**ऽपि पत्तिभिः ।
रक्षां सप्तमगर्भस्य करोति स्म विशेषतः ॥१८७॥
अथोर्जस्विप्रभाजालं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ।
[१]श्रावणस्यासिताष्टम्यां लग्ने लोकोत्तरे निशि ॥१८८॥
लक्षणाख्यातसम्भाव्य**भरता**र्धमहर्द्धिकम् ।
देवताधिष्ठितं देवी **देवकी** सुषुवे सुतम् ॥१८९॥ युग्गम् ।
ये यत्र गर्भरक्षार्थमासन्**कंस**पदातयः ।
ते **भरतार्धदेवी**भिर्निद्रामानिन्यिरे तदा ॥१९०॥
ज्ञात्वा निद्रावतस्तांस्तु देवी **शौरि**मजूहवत् ।
सोऽपि तं बालमादाय प्रतस्थे **गोकुलं** प्रति ॥१९१॥
देवमुक्तपतत्पुष्पदन्तुरीभूतभूतलम् ।
प्रज्वलद्दीपिकाश्रेणिविश्राणितनवश्रियम् ॥१९२॥
शौरिः सुरैर्धृतच्छत्रमुद्धूताद्भुतचामरम् ।
तनयं तं नयन्नु**ग्रसेने**नाजल्पि गोपुरे ॥१९३॥ (युग्मम्)
किमेतद्दृश्यते नेत्रप्रियं भावुकमद्भुतम् ।
कथय प्रथय श्रोत्रपुटे पीयूषसारणिम् ॥१९४॥

---

१. "श्रावणस्य" इति पण्डितदेवविजयगणिविरचिते गद्यमये पाण्डवचरिते स्थितः पाठः । अत्र "श्रावणस्यासिताष्टम्याम्" इति भवेत् । आश्विनस्य इति क्वचित्पाठो दृश्यते तत्रेदमाधेयं यत् अत्र कृष्णपक्षादिर्मासो गृहीतः [मारवाडीमास] ।

तत:[1] स्मेरमुख: **शौरि**रितस्मात्काष्ठपञ्जरात् ।
यस्त्वां मोचयिता सोऽयमिति मन्दमचीकथत् ॥१९५॥
सोऽप्यूचे **कंस**त: प्राप्तो बन्धोऽप्येष धिनोति माम् ।
येन जागरितोऽद्राक्षमपूर्वमिदमद्भुतम् ॥१९६॥
शिशोस्तस्यानुभावेन सुखोत्तारमिति द्रुतम् ।
उत्तीर्य **यमुनां शौरि**रगमन्**नन्द**गोकुलम् ॥१९७॥
तदैव दैवयोगेन **यशोदा नन्द**गेहिनी ।
तनयां जनयाञ्चक्रे मनोरमतमाकृतिम् ॥१९८॥
तामादाय यशोदाया: समर्प्य च तनूरुहम् ।
कृतकृत्यमना: **शौरि:** स्वस्थानं पुनराययौ ॥१९९॥
तां **नन्द**पुत्रीं **देवक्या:** स च वेगादुपानयत् ।
दूरीकृतप्रमादास्ते पत्तयश्च जजागरु: ॥२००॥
बालिकां तामुपानिन्युस्ते **कंसा**य निरादरा: ।
सावज्ञं वीक्ष्य सोऽप्येनामकरोल्लूननासिकाम् ॥२०१॥
प्रीत्या भीत्या च योऽश्रान्तं स्मर्यते मित्रशत्रुभि: ।
वध्य: सोऽप्यनया **कंस:** कूट सत्यं मुनेर्वच: ॥२०२॥
इत्थं हसित्वा सोल्लुण्ठ**मतिमुक्त**महामुनिम् ।
स मृत्युञ्जयमात्मानं मन्वानो राज्यमादधे ॥२०३॥ युग्मकम् ।
कन्यामवज्ञया **कंसो देवक्या:** पुनरार्पयत् ।
उड्डाम[2]रभुजस्थाम्नामनास्था क्षामधाम[3]सु ॥२०४॥
अथाभूद्गोकुलं सर्वं शिशुना तेन कान्तिमत् ।
पूर्वाद्रिरिव बालेन प्रालेयद्युति[4]ना शिर: ॥२०५॥
तदाऽऽसीदुद्यदानन्दं मनो **नन्दयशोदयो:** ।
तादृशस्य सुतस्याप्तौ को हि नाम न हृष्यति ? ॥२०६॥
नन्दोऽथ तस्य कृष्णत्वान्नाम **कृष्ण** इति व्यधात् ।
अङ्कमारोप्य गोप्यस्तं लालयन्ति स्म विस्मिता: ॥२०७॥

---

१. 'अथ' इतिप्रतिद्वय । २. अधिक बाहुबलानाम् । ३. हीनतेजस्सु । ४. चन्द्रेण ।

ववृधे गोकुले बालः पाल्यमानो **यशोदया** ।
सिच्यमानः शचीदेव्या कल्पद्रुरिव नन्दने ॥२०८॥
गच्छन्नुत्सङ्गमुत्सङ्गात्पाणिं पाणेश्च सञ्चरन् ।
स गोकुलमृगाक्षीणामभूदत्यन्तवल्लभः ॥२०९॥
तं तमुत्सवमुद्दिश्य तनयालोकनोत्सुका ।
अगमद् गोकुले **देवी** वात्सल्येनान्तरान्तरा ॥२१०॥
साऽपीप्यत्सूनवे स्तन्यं स्नेहतः प्रस्नुतस्तनी ।
मुहुरुल्लापयाञ्चक्रे विविधोल्लापपण्डिता ॥२११॥
ध्रुवं भाग्यैरहं त्यक्ता त्यक्ताऽनेन सुतेन यत् ।
इति स्वमन्तर्निन्दन्ती **नन्दपत्नी**मुवाच सा ॥२१२॥
त्वं **यशोदे** ! त्रिभुवनस्त्रीणामुपरि वर्तसे ।
तनयेनामुना नित्यमङ्कस्ते यदलङ्कृतः ॥२१३॥
कुलं वा गोकुलं वाऽपि रम्यं यत्रैष खेलति ।
प्रशस्यैवं **यशोदां** सा मन्थरं मथुरां ययौ ॥२१४॥
वैरं पूर्वमथ स्मृत्वा **पूतना शकुनि**स्तथा ।
विद्याधर्यावुपागत्य **विष्णो**र्निधन[१]मीषतुः ॥२१५॥
ते च देवतया मृत्युं लम्भिते **कृष्ण**गृह्यया ।
स एव निधनं गच्छेदिच्छेदत्यहितं सताम् ॥२१६॥
रिङ्खन्नस्खलितं **कृष्णः** कण्ठीरवकिशोरवत् ।
गोकुले दधिदुग्धानां हठाद्भाण्डान्यलूलुठत् ॥२१७॥
सोऽभूत्तथापि गोपालप्रेयसीनामतिप्रियः ।
पश्य कस्यापि न द्वेष्यस्तपनोऽतितपन्नपि ॥२१८॥
सप्ताष्टहायनः सोऽथ यशोभिर्व्यानशे दिशः ।
चम्पकप्रसवो नव्यः स्फुटन्परिमलैरिव ॥२१९॥
गुणैर्लोकोत्तरैस्तैस्तैरिदानीं **नन्दनन्दनः** ।
विजयी **गोकुले**ऽस्तीति पप्रथे **मथुरान्तरे** ॥२२०॥

---

१. मरणम् ।

कीर्तिकोलाहलं श्रुत्वा तं सूनोः **कंस**शङ्कितः ।
हिताय प्राहिणो**च्छौरिर्बलदेवं** तदन्तिके ॥२२१॥
कृष्णः प्रीत्या तमद्राक्षीदविदन्नपि बान्धवम् ।
जन्मान्तरकृतः स्नेहः प्रह्वयत्येव[1] मानसम् ॥२२२॥
बलदेवान्तिकेऽध्यैष्ट स कलाः सकला अपि ।
उपाध्यायश्च बन्धुश्च स तस्य द्वयमप्यभूत् ॥२२३॥
अगस्तेः पिबतो वार्धीन्कालो यावानभूत्पुरा ।
तावानेव चतुर्विद्याबोधे **कृष्णस्य** बुध्यताम् ॥२२४॥
रम्ये वपुषि **कृष्णस्य** बाल्ययौवनयोः समम् ।
त्रुट्यच्च वर्धमानं च प्रभुत्वमभवत्तदा ॥२२५॥
अभिरूपेण रूपेण जितः **कृष्णेन मन्मथः** ।
जघान स तु गोपस्त्रीः कोपात्तत्रानुरागिणीः ॥२२६॥
ताडिताः पञ्चभिर्बाणैः पञ्चबाणेन तास्तदा ।
कृष्णमेव न्यषेवन्त तज्जेतारमहर्निशम्[2] ॥२२७॥
काश्चिदत्युच्चरोमाञ्चाः सानन्दाश्चन्दनद्रवैः ।
मांसलेंऽसस्थले तस्य लिलिखुः पत्रवल्लरीः ॥२२८॥
उच्चित्य शिखिपिच्छानि प्रोच्छलत्पुलकाङ्कुराः ।
चक्रुः काश्चन **कृष्णस्य** मौलिमण्डनमद्भुतम् ॥२२९॥
वेपमानकराः काश्चिन्नवैः कुसुमदामभिः ।
वक्षःस्थलमलञ्चक्रुस्तस्य श्रीवत्सलाञ्छितम् ॥२३०॥
गोप्यस्ताः परितः **कृष्णं** मण्डलीबन्धबन्धुरम् ।
प्रदत्ततालमुन्मीलल्लीलं **हल्लीसकं** जगुः ॥२३१॥
रतिस्तावत्सुखं तावत्तावदानंदथुः[3] पृथु ।
गोपालसुदृशां तासां याव**त्कृष्णस्य** दर्शनम् ॥२३२॥
ताभिरध्यापितः सोऽथ ललितं **मान्मथं** तदा ।
यथा कामकथावादे पराजीयन्त तेन ताः ॥२३३॥

---

१. आनन्दयति । २. कामजेतारम् । ३. आनन्दः ।

बन्धुना **बलदेवेन** रक्ष्यमाणः प्रतिक्षणम् ।
इति **कृष्णः** सुखं क्रीडन्गोकुले कालमत्यगात् ॥२३४॥
इतश्च श्री**शिवादेवी** स्थिता **शौर्यपुरे** पुरे ।
एकदा **कार्तिके** कृष्णद्वादश्यां क्षणदाऽत्यये ॥२३५॥
गर्भावतारपिशुनान्महास्वप्नांश्चतुर्दश ।
दृष्ट्वा चित्रागते चन्द्रे निद्रामुद्रां व्यमुञ्चत ॥२३६॥ युग्मकम् ।
प्रहृष्टा यावदाचष्टे देवी देवाय तान्प्रगे ।
क्रोष्टुकिस्तावदागच्छच्चारणश्रमणोऽपि च ॥२३७॥
तान्निशम्य वरस्वप्नांस्तत्फलं तावशंसताम् ।
तीर्थंकराणां जननी राजन्नेतान्समीक्षते ॥२३८॥
ततो जगत्रयत्राणव्यवसायविशारदः ।
लोकोत्तरप्रभावोऽयं भावी तीर्थंकरः सुतः ॥२३९॥
श्रुत्वेति राजा राज्ञी च पीवरां प्रीतिमीयतुः ।
ज्ञानिनो(नौ) बहुमानेन नत्वा व्यसृजतां च तौ ॥२४०॥
देवी विशेषलावण्यं देवश्चाभ्युदयं परम् ।
देशश्च दुरितध्वंसं लेभे गर्भानुभावतः ॥२४१॥
श्रावणे श्वेतपञ्चम्यां चन्द्रे चित्रागते निशि ।
लग्ने सौम्यग्रहैर्दृष्टे **शिवया** सुषुवे सुतः ॥२४२॥
तदानीं दिक्कुमारीभिः सूतिकर्म विनिर्ममे ।
स्नात्रं च चक्रे **शक्रेण** तस्येत्यश्रौषमाप्ततः ॥२४३॥
कुन्ति ! देवि ! मयापीदमीक्षितं चक्षुषा पुनः ।
यद्वैर्यादवेन्द्रस्य रत्नैः सौधमपूर्यत ॥२४४॥
आजन्मानाप्तसौख्यानामपि प्राणभृतां तदा ।
जातमात्रेऽप्यहो ! तत्र सुखाद्वैतमजायत ॥२४५॥
तस्य जन्मोत्सवे देवः कारागारमशोधयत् ।
अमारिं घोषयामास दीनांश्चोपचकार च ॥२४६॥

सोऽरिष्टानि पिनष्टि स्म तदा **नेमि**[१]र्लता इव ।
अरिष्टनेमिरित्यस्य ततो नाम विनिर्ममे ॥२४७॥
उपास्यमानः स सुरैर्नन्द्यमानश्च यादवैः ।
पाल्यमानश्च धात्रीभिः सुखं सुखमवर्धत ॥२४८॥
निर्ममे **शौरिणा** पूर्वं **कृष्णे** जातेऽपि नोत्सवः ।
मथुरायां ततश्चक्रे तज्जन्मनि विशेषतः ॥२४९॥
आगतो **देवकीं** द्रष्टुं **कंसः शौरि**गृहेऽन्यदा ।
छिन्नैकनासिकां कन्यां क्रीडन्तीं तामुदैक्षत ॥२५०॥
तामालोक्य मुनेर्वाक्यं स्मृत्वा सोऽभूद्भयातुरः ।
न मृत्युसदृशं दुःखं न सन्तोषसदृक्सुखम् ॥२५१॥
स सौथमेत्य पप्रच्छ कञ्चिन्नैमित्तिकं रहः ।
मुनिना यन्मयि प्रोक्तं, तत्सत्यं किमुतान्यथा ? ॥२५२॥
सोऽवोचन्नृप ! तत्सत्यं नान्यथा मुनिभाषितम् ।
जीवत्येव तवारातिर्**देवक्याः** सप्तमः सुतः ॥२५३॥
न वेद्मि क्वचिदस्तीति ज्ञानोपायं तु ते ब्रुवे ।
प्रदीपेनेव ते वैरी येनावश्यं प्रकाश्यते ॥२५४॥
वपुष्मानिव दर्पोष्मा श्यामलो विन्ध्यबान्धवः ।
ऊर्जस्विगर्जितो यस्ते **दुष्टोऽरिष्टा**भिधो वृषः ॥२५५॥
यश्चास्ति भृशमभ्यस्तदौःशील्यः **केशि**संज्ञकः ।
लोकोपद्रवनिःशूकः[२] शूकलस्[३]ते तुरङ्गमः ॥२५६॥
एतावानीय पीनत्वमुद्दाममदमेदुरौ ।
मुच्येतां **मथुरा**पुर्यां बहिःस्वच्छन्दचारिणौ ॥२५७॥
तावुभाविभवन्मत्तौ हेलया यो हनिष्यति ।
केसरीवान्तकृत्तेऽसौ राजकुञ्जर ! नान्यथा ॥२५८॥
शाङ्र्ग यदस्ति ते धाम्नि दुःस्पर्शमितरैर्जनैः ।
तस्याधिज्यस्य यः कर्ता प्राणहर्ता तवापि सः ॥२५९॥

---

१. रथचक्रधारा । २. निर्दयः । ३. दुर्विनीताश्वः ।

शाङ्गं तु शाङ्गंपाणेस्तद्भविष्यति भविष्यतः ।
एतत्त्वादिष्टमुत्कृष्टज्ञानैर्मुनिवरैः पुरा ॥२६०॥ युग्मम् ।
[१]मल्लस्तेऽप्रतिमल्लो यः शूरश्चा**णूर**संज्ञकः ।
यस्तं हन्ता स ते हन्ता मा कृथाः **कंस** ! संशयम् ॥२६१॥
गजौ स्तस्ते श्रियः पद्मौ च **पद्मोत्तर-चम्पकौ** ।
एतयोर्जीवितान्तस्य यो विधाता तवापि सः ॥२६२॥
वास्तव्यो योऽस्ति **कालिन्द्यां कालियो** नाम पन्नगः ।
यस्तस्य दमकः स्वैरं प्राणानां शमकः स ते ॥२६३॥
श्रुत्वेति प्रोल्लसत्कम्पः **कंसः** कातरलोचनः ।
तं विसृज्य समादिक्षत्तूर्णमामन्त्र्य मन्त्रिणम् ॥२६४॥
स्वादुभिर्मृदुभिर्घासैरेतावानीय पीनताम् ।
वृषाश्वौ स्वेच्छया मुञ्च यमुनावनराजिषु ॥२६५॥
चाणूरमुष्टिकौ पुष्टिमुपानय रसायनैः ।
यथा नियुद्धे जीयेते [२]तौ च मल्लौ न केनचित् ॥२६६॥
मन्त्रिणा प्रौढमन्त्रेण यथादिष्टमनुष्ठितम् ।
निस्तन्द्रचन्द्रशालिन्या शरदा च विजृम्भितम् ॥२६७॥
जगुर्जगच्चमत्कारि कलं [३]कलमगोपिकाः ।
मदः सप्तच्छदामोदैः सहैव करिणामभूत् ॥२६८॥
सरोजानां रजःपुञ्जैरयुज्यन्त जलाशयाः ।
दिगन्तास्तु व्ययुज्यन्त पयोदानां कदम्बकैः ॥२६९॥
गोष्ठोपकण्ठे सोत्कण्ठगोपीयुक्तोऽथ रासकैः ।
चन्द्रिकोन्निद्रचन्द्रासु **कृष्ण**श्चिक्रीड रात्रिषु ॥२७०॥
दिवसे तु स धेनूनां वृन्दं वृन्दावने वने ।
पालयामास गोपालबालकैः परिवारितः ॥२७१॥
अथ कूलेषु **कालिन्द्या**स्तदा स्वच्छन्दचारिणौ ।
अरिष्टकेशिनौ दुष्टौ क्रमाद्गोष्ठमुपेयतुः ॥२७२॥

---

१. मल्लोऽस्त्यप्रति० इति प्रत्य० । २. नैव मल्लेन केनचित्, इति प्र० । ३. कलमः शालिधान्यविशेषः ।

तत्र तौ चक्रतुर्लोकं सशोकमुपमर्दनात् ।
पयांसि [१]पपतुस्तक्रमन्थनीश्च ममन्थतुः ॥२७३॥
आभ्यां वृषतुरङ्गाभ्यां चक्रे गोकुलमाकुलम् ।
वत्सः **कृष्णो**ऽत्र नास्तीति **नन्दः** खेदमुपासदत् ॥२७४॥
गोपेभ्यस्तदुपश्रुत्य वनाद् गोष्ठमुपागतः ।
दुर्नयप्रह्वमाह्वास्त **कृष्णस्**तं दुर्मदं वृषम् ॥२७५॥
सोऽपि शृङ्गे महाभीष्मे रोषादाधाय सम्मुखे ।
अधावत्**कृष्ण**माहन्तुं यम[२]सैरिभसन्निभः ॥२७६॥
मृणालकन्दलीमोटं मोटयित्वा शिरोधराम् ।
निष्ठुरं मुष्टिना हत्वा सोऽन्तं **कृष्णे**न लम्भितः ॥२७७॥
यः **कृष्णे** मुष्णति प्राणांस्तस्याभूद्विधुरो ध्वनिः ।
स एवासीत्तदा नान्दी **कंस**विध्वंसनाटके ॥२७८॥
कृष्णे जयिनि गोपीनां योऽभूज्जयजयारवः ।
स तद्यशः प्रबन्धस्य प्रथमः पणवोऽभवत् ॥२७९॥
तदैवाथ जनोन्माथप्रवृत्तं वीक्ष्य **केशिनम्** ।
कृष्णस्तमक्षरै रूक्षैः साक्षेपमिदमभ्यधात् ॥२८०॥
दुर्विनीत ! विनेतारं किं रे ! मां न निरीक्षसे ।
अनाथमिव मथ्नासि यदेवं मम गोकुलम् ॥२८१॥
इत्याक्षिप्तः स **कृष्णे**न खुरैः कुद्दालयन्महीम् ।
दशनैर्दशनान्पिषन्नाभिमुख्यमुपागमत् ॥२८२॥
प्रक्षिप्य **कूर्परं** तस्य यमदण्डोपमं मुखे ।
कृष्णस्तंजीर्णपटवत्पाटयामास लीलया ॥२८३॥
अञ्चलोत्तारणैर्वृद्धास्तरुण्यस्त्ववगूहनैः ।
तस्य प्रचक्रिरे घोषयोषितः पारितोषिकम् ॥२८४॥
नन्दनन्दनचापल्यकर्तृको**ऽरिष्टकेशिनोः** ।
वधः शशंसे **कंसा**य घोषान्तश्चारिभिश्चरैः ॥२८५॥

---

१. पिबतः स्म । २. महिष ।

तं निशम्य मुनेर्वाचं सत्यां निश्चित्य सोऽन्यदा ।
आहूयाभिदधेऽमात्यं मृत्युभीतो **बृहस्पतिम्** ॥२८६॥
अस्त्यमात्य ! ममारातिः सानन्दं **नन्दगोकुले** ।
तत स्तद्ग्रहणोपायं निरपायं विचिन्तय ॥२८७॥
बृहस्पतिरथोवाच देव ! देवसभोपमम् ।
रङ्गं **शाङ्‍र्गा**धिरोपाय निर्मापय मनोरमम् ॥२८८॥
आहूयन्तां च भूपालाश्चापारोपमहोत्सवे ।
विहायाहवशौण्डीरान्दशार्हान्सुतवत्सलान् ॥२८९॥
इदं चाघोष्यतां चापं यः समारोपयिष्यति ।
तस्मै **कंसः** स्वसारं स्वां **सत्यभामां** प्रदास्यति ॥२९०॥
निजैरनुत्सुकैः छेकैः शौण्डीरैरुद्भटैर्भटैः ।
धृतासिदण्डैः कोदण्डमण्डपः परिवेष्ट्यताम् ॥२९१॥
आयातश्च ततश्चापसमारोपणकर्मणि ।
स तैर्गोपस्तवारातिर्जीवग्राहं ग्रहिष्यते ॥२९२॥
इत्यासूत्रितमन्त्रं तं मन्त्रिणं **मथुरा**पतिः ।
त्वमेवेदं विधेहीति सप्रसादं समादिशत् ॥२९३॥
मन्त्रिणाऽनुष्ठिते तस्मिन्मिलत्सु क्षोणिभर्तृषु ।
इमं वृत्तान्तमज्ञासीदना**धृष्टि**र्बलाग्रजः ॥२९४॥
छन्नं **शौर्यपुरा**त्सोऽथ प्रस्थितो **मथुरां** प्रति ।
अवात्सीद्बन्धुवात्सल्याद् गोकुलेऽनाकुलो निशि ॥२९५॥
बलं बलादनुज्ञाप्य **कृष्ण**मादाय गच्छतः ।
प्रातर्द्रुमाकुले मार्गे वटेऽस्य स्यन्दनोऽस्खलत् ॥२९६॥
रथं महारथो नेतुं नालं ज्येष्ठो यदाग्रतः ।
तदा दूर्वामिवोन्मूल्य **कृष्णो** दूरेऽक्षिपद्वटम् ॥२९७॥
वीक्ष्य विष्णोर्भुजस्थामहृष्टो**ऽनाधृष्टि**रञ्जसा ।
तमालिलिङ्ग सर्वाङ्गं भूयो भूयश्चुचुम्ब च ॥२९८॥

उपेत्य **मथुरां** सोऽथ पुष्पप्रकरदन्तुरम् ।
मुक्तमुक्ताफलोच्चूलं[१] संप्रापच्चापमण्डपम् ॥२९९॥
उच्चमञ्चस्थितान्पश्यन्स्वःपतीनिव भूपतीन् ।
रथं मुक्त्वा बहिस्तत्र स विवेश **सकेशवः** ॥३००॥
मण्डपान्तकृतार्चस्य धन्वनोऽन्तेनिषेदुषीम् ।
निर्जितामर्त्यरामां स **सत्यभामां** न्यभालयत् ॥३०१॥
निपेतुः **सत्यभामायाः** पीवरांसस्थले हरौ ।
मुग्धाः स्निग्धा विदग्धाश्च पञ्चेषुविवशा दृशः ॥३०२॥
कलिङ्गवङ्गकाश्मीरकीरप्रभृतिभूमिपाः ।
आगम्य धनुरानम्य स्वं स्वं मञ्चं पुनर्ययुः ॥३०३॥
हसित्वा ताननाधृ**ष्टि**र्धृष्टो धन्वजिघृक्षया ।
व्यापारितकरो दूरात्पतति स्म विसंस्थुलः ॥३०४॥
भग्नमाणिक्यमुकुटः त्रुटन्मुक्तालतश्च सः ।
सतालं **सत्यभामा**या वयस्याभिरहस्यत ॥३०५॥
कोदण्डं चण्डदोर्दण्डः कोपादारोप्य तं तदा ।
विष्णु[२]रुत्थापयत्तासां हास्यस्थानेऽद्भुतं रसम् ॥३०६॥
कोऽयं दुर्वारदोर्वीर्य ? इति चिन्ताकुले जने ।
पत्याऽमुना च **भामा**यां कृतार्थमन्यचेतसि ॥३०७॥
प्रसह्य गृह्यतामेष चापारोपणलम्पटः ।
मा स्म यासीदसौ येन रुष्टोऽस्मै **मथुरा**पतिः ॥३०८॥
इति **कंस**भटोत्तंसहक्कां **केशिनिसूदनः** ।
धीरं शुश्राव गोमायुनिनादमिव केसरी ॥३०९॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
अनाधृष्टिं पुरस्कृत्य तदानीमकुतोभयः ।
निरगात् तान्भटान्भित्त्वा **कृष्णो** भानुर्घनानिव ॥३१०॥
याति यात्येष गृह्णीत गृह्णीताह्वायसादराः ।
इति ब्रुवाणाः सुभटा यावद्धावन्ति पृष्ठतः ॥३११॥

---

१. वितानम् । २. रस्थापयत् इति प्रत्य० ।

रथाश्ववेगतस्तावदनाधृष्टिर्जनार्दनम् ।
गोष्ठे बलान्तिके मुक्त्वा ययौ **शौर्यपुरे**[१] स्वयम् ॥३१२॥
नायमस्मादृशां साध्य इत्युपागत्य ते भटाः ।
कंसायावेदयामासुस्तस्योर्जितमनुत्तरम् ॥३१३॥
तदाकर्ण्य भृशं कीर्ण[२]ज्वलिताङ्गारदुःसहम् ।
मनोदुःखं वहन्**कंसः** प्रकृतिव्यत्ययं ययौ ॥३१४॥
आराध्यमप्यनाराध्यं गुरुमप्यगुरुं तदा ।
मथुराधिपतिर्मेने प्रत्यासन्नविपत्तिकः ॥३१५॥
कोपप्रसादावस्थाने व्यवस्थाया व्यतिक्रमम् ।
न्यायस्यापि विपर्यासं स चक्रे मरणातुरः ॥३१६॥
नियुद्धच्छद्मना पेष्टुमरिष्टारिं स दुष्टधीः ।
चापस्योत्सवमारोप्य[३] पुनर्भूपानजूहवत् ॥३१७॥
वसुदेवो[४]ऽथ दुर्भावं तस्य ज्ञात्वाऽऽप्तमानुषात् ।
रामाय दापयामास सर्वां शिक्षां मनोगताम् ॥३१८॥
समुद्रविजयादीनां सर्वेषामग्रजन्मनाम् ।
शौरिर्विज्ञापयामास **कंसा**चरणमादितः ॥३१९॥
अजूहवच्च **शौरि**स्तान्**कृष्णा**वष्टम्भहेतवे ।
अन्यैव हि मनःस्फूर्तिर्गुरुष्वभ्यर्णवर्तिषु ॥३२०॥
अथ **कंसा**ज्ञया राज्ञः प्रतीहारो यथोचितम् ।
तदोपदेशयामास पृथग्मञ्चेषु गौरवात् ॥३२१॥
ततः क्षौमकृतोल्लोचं मञ्चमेकं मनोरमम् ।
कंसोऽपि स्वयमध्यास्त विमानमिव वासवः ॥३२२॥
दशार्हा दशदिक्पालसमाः **शौरि**निमन्त्रिताः ।
न्यवेश्यन्त कृतोच्चूले मञ्चे **कंसेन** सादरम् ॥३२३॥
अथालोक्य नृपान्कांश्चिद्गच्छतो गोकुलाध्वना ।
अवोचत **बलं विष्णु**र्मल्लालोकनकौतुकी ॥३२४॥

---

१. शौरपुरे इति प्रत्य० । २. कीर्णाः-विस्तृताः । ३. मारभ्य-प्रतिद्वय । ४. ऽपि० प्रति० ।

मथुरामार्य ! गच्छावः पश्यावो [१]मल्लसंयुगम् ।
प्रसीद माऽन्यथा कार्षीः पूर्यतां मे मनोरथः ॥३२५॥
एतस्य पितुरादेशमाख्यातुं समयोऽधुना ।
इति **रामो**विनिश्चित्य **यशोदा**मभ्यधात्तदा ॥३२६॥
मथुरां गन्तुमिच्छावस्ततो नौ स्नपय द्रुतम् ।
सा प्रत्यूचे न युवयोः स्नपनावसरो मम ॥३२७॥
क्रोधारुणाक्षः साक्षेपं **बलस्तां** प्रत्यभाषत ।
अरे ! दासि ! न जानासि स्वात्मानमतिगर्विता ? ॥३२८॥
तामित्युक्त्वा करे धृत्वा **कृष्णं** कृष्णमुखं रुषा ।
स्नानायाह्नाय **कालिन्दीं कालिन्दीकर्षणो** ययौ ॥३२९॥
उपनीरं स वानीरतले **विष्णु**मभाषत ।
वत्स ! विच्छायवदनः किमिदानीं विलोक्यसे ? ॥३३०॥
हरिः प्रत्याह दासीति किमात्थ मम मातरम् ? ।
मातुर्न्यक्कारमाकर्ण्य सकर्णो हि क्षमेत कः ॥३३१॥
रोहिणीतनयः कृष्णं मूर्ध्नि चुम्बन्नवोचत ।
यशोदा नैव ते माता न च **नन्दः** पिता तव ॥३३२॥
देवकाङ्गभवा देवी **देवकी** जननी तव ।
स्तन्यं या तुभ्यमभ्येत्य ददाति स्मान्तरान्तरा ॥३३३॥
पिता च **वसुदेवो** नौ सुभगः खेचरार्चितः ।
कुशार्ताधिपतिर्यस्य **समुद्रविजयो**ऽग्रजः ॥३३४॥
ममार्य ! किमु सोदर्य ? इत्युक्तो **विष्णुना बलः** [२] ।
अवदद्वत्स बन्धुस्ते वैमात्रेयोऽस्मि केवलम् ॥३३५॥
उद्दामबहुधामानो यादवा ज्ञातयस्तव ।
भरतार्धपतिस्त्वं च ज्ञानिभिः कथितोऽसि नः ॥३३६॥
ईदृशि त्वादृशां जन्म न गोपालकुले भवेत् ।
मरुस्थले हि कल्पद्रुरात्मलाभं लभेत किम् ॥३३७॥

---

१. मल्लयुद्धम् । २. बलः ।

देवकीवसुदेवाभ्यां वत्सवात्सल्यतः परात् ।
पितृभ्यां गोत्रसर्वस्वं गोपितोऽसि भयादिह ॥३३८॥

कृष्णः पप्रच्छ सम्भ्रान्तः कुतो भयममूदृशाम् ? ।
येनक्षिप्तोऽस्मि पित्राऽस्मिन्गोकुले गोपसंकुले ॥३३९॥

तत स्तं [१]**कंस**वृत्तान्तं व्याजहार **हरेर्बलः** ।
कर्षकेणेव सद्बीजमुप्तं काले फलेद्वचः ॥३४०॥

अथ बन्धुवधोद्बुद्धरोषोऽरिष्टारिरभ्यधात् ।
सर्वे मे सिद्धगन्धर्वाः प्रतिज्ञां शृणुत क्षणम् ॥३४१॥

सर्वेषां पश्यतां राज्ञां पापं **कंसं** न हन्मि चेत् ।
ध्रुवं तदाऽहं गृह्येयं तदीयभ्रूणहत्यया ॥३४२॥

रोहिण्यङ्गरुहो रोहत्पुलकाङ्कुरदन्तुरः ।
ततो भ्रातरमालिङ्ग्य निजगाद प्रमोदतः ॥३४३॥

साधु वत्स ! त्वयाऽऽत्मीयकुलस्य तिलकायितम् ।
भूभृदाक्रमणोर्जस्वि तेजो यस्य रवेरिव ॥३४४॥

तदिदानीमिह स्नात्वा व्रजावो **मथुरां** प्रति ।
इत्युदीर्य **बलः कृष्णं** निनाय **यमुना**जले ॥३४५॥

तत्र दृष्टिविषः कालः **कालियो** नाम पन्नगः ।
तीरवासी जले क्रीडन्**कृष्णं** दष्टुमधावत ॥३४६॥

[२]निःशूकं दन्दशूकं तं लोकः स्फारस्फटोत्कटम् ।
हरिं च बालमालोक्य हाहारवपरोऽभवत् ॥३४७॥

सोऽतिभीष्मो विषोल्काभिर्यावद्दशति **केशवम्** ।
असौ तमग्रहीताावल्लीलया गलकन्दले ॥३४८॥

लीलाकमलनालेन [३]नस्तयित्वा **जनार्दनः** ।
आरुह्य वाहयामास तमहिं जात्यवाजिवत् ॥३४९॥

दुर्दमं दम्यमानं तं पन्नगं वीक्ष्य विस्मिताः ।
तस्थुर्धृत्वा विमानानि नभोभागे नभश्चराः ॥३५०॥

---

१. ततः कंसस्य वृत्तान्तं इति प्रत्यन्तर । २. निर्दयम् । ३. 'नासिकाबन्धं विधाय नस्त=[नाकविंधीने दोरी बांधवी]नुं नामधातुनुं सं.भू. कृदन्त छे.

कृष्णेन दृढमूरुभ्यामाक्रम्य दमितस्तथा ।
स यथा सर्वथा जज्ञे निर्विषो मरणावधि ॥३५१॥
[1]प्रमीतप्रायमालोक्य लोकोत्तरकृपापरः ।
दूरादुत्सृज्य तं **विष्णुः** स्नात्वा तीरमुपागमत् ॥३५२॥
यमुनातीरवास्तव्यैर्वीतविघ्नैस्तपस्विभिः ।
स यथार्थाभिराशीर्भिरभ्यनन्द्यत भूरिशः ॥३५३॥
तेन नव्यावदातेन सानन्दैर्**नन्दनन्दनः** ।
घोषादागत्य वेगेन गोपालैः पर्यवार्यत ॥३५४॥
गायद्भिः **कृष्ण**गीतानि वादयद्भिश्च शृङ्गिकाः ।
तैः समं **रामगोविन्दौ** चेलतुर्**मथुरां** प्रति ॥३५५॥
विस्मयोत्फुल्लनयनैर्वीक्ष्यमाणः पुरीजनैः ।
मथुरागोपुरं गोपैरुपेतः प्राप **केशवः** ॥३५६॥
अतुल्ययोः प्रतोल्यन्तर्विशतो **रामकृष्ण**योः ।
कंसादिष्टमहामात्रप्रयुक्तौ मदविह्वलौ ॥३५७॥
पद्मोत्तरो हरिं हन्तुं **चम्पकश्च** हलायुधम् ।
उद्धुरौ सिन्धुरौ प्रेतपतिप्रायावधावताम् ॥३५८॥ (युग्मम्)
लीलायितशतैस्तैस्तैः **पद्मोत्तरम**नुत्तरैः ।
कुशलो गजशिक्षासु खेलयामास **केशवः** ॥३५९॥
उत्खाय दन्तमुशले सलीलं तस्य दन्तिनः ।
निष्ठुरैर्मुष्टिभिर्**विष्णु**र्ददौ [2]कीनाशदासताम् ॥३६०॥
[3]कण्ठीरव इवोत्प्लुत्य भित्त्वा कुम्भस्थलं बलात् ।
हन्ति स्म **रौहिणेयो**ऽपि निष्कम्पश्**चम्पक**द्विपम् ॥३६१॥
विपुलं वालुकाकीर्णं विकीर्णकुसुमोत्करम् ।
सश्रीकमुत्पताकं तौ जग्मतुर्मल्लमण्डपम् ॥३६२॥
रङ्गं विशति **गोविन्दे** निवृत्तविषयान्तराः ।
लोकस्य विस्मयस्मेरा निपेतुर्युगपद्दृशः ॥३६३॥

---

१. मृतप्रायम् । २. यमस्य किङ्करत्वं । ३. सिंहः ।

स एष **केशिकीनाशः** स एष वृषमर्दनः ।
नन्दस्य नन्दनः सोऽयं सोऽयं सर्पस्य दर्पहा ॥३६४॥
गोपालतिलकः सोऽयं सोऽयं सिन्धुरघातकः ।
श्लाघ्यमानो जनैरेवमदर्श्यत परस्परम् ॥३६५॥
अपरं जनमुत्सार्य सोत्साहः सपरिच्छदः ।
आरुरोह दुरारोहं मञ्चमेकं **जनार्दनः** ॥३६६॥
अथाभ्यधत्त तं **रामो** वत्स ! सोदर ! वत्सल ! ।
व्यापार्यतामितो दृष्टिर्विषवृष्टिर्द्विषज्जने ॥३६७॥
इमं किरीटकेयूरहारकुण्डलमण्डितम् ।
उच्चैः सिंहासनासीनं पश्य **कंसं** स्ववैरिणम् ॥३६८॥
असौ ते बन्धुविध्वंसनवनाटकसूत्रभृत् ।
तदस्य दर्श्यतामङ्को मृत्युनामाद्य नूतनः ॥३६९॥
इतोऽपि ज्ञातिवर्गं स्वं दृशा स्वीकुरु सान्द्रया ।
असौ तव पिता ज्येष्ठः **समुद्रविजयो** नृपः ॥३७०॥
अयं च **वसुदेवाख्यः** ख्यातो जनयिता तव ।
अक्रूराद्यास्तवैतेऽत्र बन्धवः शौर्यसिन्धवः ॥३७१॥
इतश्चान्येऽपि राजानो जानन्तस्त्वामुदित्वरम् ।
विस्मयेन निरीक्षन्ते निरीक्ष्यन्तां त्वयाऽप्यमी ॥३७२॥
कंसे च ज्ञातिवर्गे च द्विष्टे प्रीतिपरेऽप्यथ ।
क्रोधरूक्षा बहुस्नेहमुग्धाश्चासन्दृशो **हरेः** ॥३७३॥
समुद्रविजयो राजा **कृष्णं** नेत्रपुटैः पिबन् ।
वसुदेवं प्रति स्निग्धां मुदा गिरमुदाहरत् ॥३७४॥
वत्स ! प्रसेदुरस्माकमद्यैव कुलदेवताः ।
सुतस्त्रैलोक्यमाणिक्यं यदसौ ददृशे दृशा ॥३७५॥
इयन्तं समयं यावद्वञ्चिते मम लोचने ।
वत्सः **कृष्णः** सतृष्णाभ्यां यन्नैताभ्यामपीयत ॥३७६॥
अथाभाष्यत **कंसेन हरिं** वीक्ष्य **बृहस्पतिः** ।
शत्रावमुत्र जैत्रे स्युर्वाचः कथमृषेर्मृषा ? ॥३७७॥

अरक्ष्यत कथं चासौ मयि वैरिणि **शौरिणा** ।
अथवा सति **चाणूरे** रक्षितोऽपि न रक्षितः ॥३७८॥
इति **कंसे** वदत्येवं तुङ्गजूटोद्भटाकृती ।
चन्दनद्रवलिप्ताङ्गौ न्यस्तांसस्थासकौ[१] तदा ॥३७९॥
दृढं **चण्डातकौ** चण्डभुजौ पुष्टवपुष्टरौ[२] ।
अध्यूषतुः सभामध्ये हृष्टौ **चाणूरमुष्टिकौ** ॥३८०॥ युग्मम् ।
ततोऽभ्यर्णीभवन्मृत्युः कातरो **मथुरा**पतिः ।
नियुद्धायादिशद्दूराच्**चाणूरं** दृष्टिसंज्ञया ॥३८१॥
कृष्णं कटाक्षयन्दृष्ट्या **चाणूरः** क्रूरमानसः ।
वाचमुच्चारयाञ्चक्रे राजचक्रस्य पश्यतः ॥३८२॥
योऽत्रास्ति क्षत्रियोत्तंसः शूरंमन्यश्च यः किल ।
अधुना मल्लयुद्धेन स मया सह युध्यताम् ॥३८३॥
इत्याक्षिप्तो **हरिः** क्षिप्रं फालयोत्तीर्य मञ्चतः ।
चाणूरस्याग्रतो भूत्वा प्रगल्भमिदमभ्यधात् ॥३८४॥
एषोऽस्मि क्षत्रियोत्तंसः[३] शूरमानी तथास्म्यहम् ।
तवास्मि रे कृतान्तश्च विपक्षक्षोददीक्षितः ॥३८५॥
अथावोचत **चाणूरः** सिन्दूरारुणलोचनः ।
अरे रे ! बालगोपाल ! किमलीकं प्रगल्भसे ? ॥३८६॥
नाद्यापि ते मुखस्यास्य स्तन्यगन्धो निवर्तते ।
ततस्त्रपन्ते गात्रेऽस्मिन्पतन्तो मम मुष्टयः ॥३८७॥
पयःपानेन पीनत्वमानीतो गोष्ठतर्णकः ।
रे ! कक्षाकोटरे क्षिप्तो मया क्षिप्रं विनङ्क्ष्यसि ॥३८८॥
अरिष्टारिरभाषिष्ट ततो धीरोचितं वचः ।
विकत्थनं तवापीत्थं **मल्लराज** ! न राजते ॥३८९॥
आजन्मविहिताभ्यासः क्व त्वं मल्लमतल्लिका[४] ।
गोपालकुलविद्यानां पारदृश्वा क्व चास्म्यहम् ॥३९०॥

---

१. स्थासकः सुगन्धितैलेन मर्दनम् । २. पुष्टशरीरौ । ३. शत्रुचूर्णने दीक्षितः । ४. श्रेष्ठमल्लः ।

किंत्वनेन नियुद्धेन द्रक्ष्यतेऽन्तरमावयोः ।
चण्डेन पवनेनैव तूलपूल[१]-नगेन्द्रयोः ॥३९१॥
इत्युक्त्वा स भुजास्फोटं **केशवे** वल्गु वल्गति ।
हाहाकारपरो लोकः परस्परमभाषत ॥३९२॥
तरुणः क्व नु **चाणूरः** ? क्व चासौ गोकुलार्भकः ? ।
न युक्तमनयोर्युद्धं वृष-तर्णकयोरिव ॥३९३॥
एवमाकर्ण्य लोकोक्तिं **कंसः** कोपादवोचत ।
असौ यदृच्छालापेषु दक्षो दुःशिक्षितो जनः ॥३९४॥
इह केन समाहूतावायातौ गोपदारकौ ।
दुग्धमत्तौ स्वयं ह्येतौ युध्येते को निषेधति ? ॥३९५॥
इत्याक्षेपवचः श्रुत्वा **शूरसेन**महीपतेः ।
लोकस्तदा तदाकूतं मत्वा मौनमशिश्रियत् ॥३९६॥
गर्वात्कुर्वन्भुजास्फोटं स्फोटयन्निव रोदसी ।
तत**श्चाणूर**मल्लोऽपि नियोद्धुमुपचक्रमे ॥३९७॥
तयोर्नवनवोन्मीलन्मल्लविज्ञानदर्शिनः ।
तदेकताना राजानो जाताश्चित्रार्पिता इव ॥३९८॥
बाल्यचापल्यललितै**र्हरे**र्मल्लातिशायिभिः ।
समुद्रविजयादीनां तदा कन्दलिता मुदः ॥३९९॥
विष्णुर्विज्ञाननिष्णातस्तदानीं पाददर्दरैः[२] ।
कंसस्य मनसा सार्धं कम्पयामास मेदिनीम् ॥४००॥
भीतस्ततो **हरिं** हन्तुमपरं **मथुरा**पतिः ।
दुष्टं **मौष्टिक**मादिक्षन्नास्त्यकृत्यं दुरात्मनाम् ॥४०१॥
श्रीपतिं प्रतिधावन्तं दृष्ट्वा **मौष्टिक**मादरात् ।
सीरपाणिरभाषिष्ट रोषपाटललोचनः ॥४०२॥
रे ! रे ! दुष्ट ! दुराचार योद्धुमुत्तिष्ठसे कथम् ? ।
चण्डदोर्दण्डकण्डूतिमेष व्यपनयामि ते ॥४०३॥

---

१. पूग० प्रति० । २. पादघातैः ।

इत्युदीर्य समुत्तीर्य मञ्चाद्रोमाञ्चितो **हली** ।
द्राग्योधयितुमारेभे स मुष्टामुष्टि **मौष्टिकम्** ॥४०४॥
आहतो हृदये **विष्णुश्चाणूरे**णाथ मुष्टिना ।
यादवानां समं बाष्पैः पतति स्म भुवस्तले ॥४०५॥
हरिं मूर्च्छालमालोक्य चक्रे हाहारवं जनः ।
उच्छलन्नासनात्**कंसः** पुनः किलकिलारवम् ॥४०६॥
हरेः पुनः प्रहाराय स स्वं मल्लं समादिशत् ।
भवेदासन्नपातानां मर्यादाया व्यतिक्रमः ॥४०७॥
समुद्यते हरिं हन्तुं तस्मिन्[१]नुत्सृज्य **मौष्टिकम्** ।
तं दृढैः कूर्पराघातैर्बलाद्व्यावर्तय**द्बलः** ॥४०८॥
अथोन्मीलितचैतन्यः स्फारोज्जागरपौरुषः ।
उत्तस्थौ **केशवः** साकं यादवानां मनोरथैः ॥४०९॥
मूर्च्छामेघावलीमुक्तस्तेजस्तीव्रं वहन्**हरिः** ।
कंसस्य कौशिकस्येव भानुवद्दुःसहोऽभवत् ॥४१०॥
कृष्णेन विकसद्वक्त्राम्भोजमोजायितं तथा ।
चाणूरेण यथा वेगात्कृतान्तस्यातिथीयताम् ॥४११॥
कंसस्य वदनाम्भोजे **समुद्रविजयस्य** च ।
हिमांशुश्चाहिमांशुश्च **विष्णुरेको**ऽप्यभूत्तदा ॥४१२॥
मृत्युमेभिरभिज्ञानैर्ज्ञात्वाऽरिष्टादिदारिभिः ।
कंसः कक्षीकृतक्षोभः स्वान्भटानिदमब्रवीत् ॥४१३॥
रे ! रे ! गृह्णीत गृह्णीत **चाणूरपरिपन्थिनम्** ।
स्वयंभूमल्लमुन्मत्तमेनं गोपालबालकम् ॥४१४॥
एतद्[२]गृह्यश्च संगृह्य निग्राह्यो निर्भयैः परः ।
चौरस्वीकारकर्ताऽपि शीर्षच्छेद्यो हि चौरवत् ॥४१५॥
व्याजहार **हरिः कंसं** विकटभ्रुकुटिस्ततः ।
किं दुरात्मन्ननात्मज्ञ ! जिह्वामालोच्य नोच्यते ? ॥४१६॥

---

१. मल्ले । २. एतस्य पक्षपाती ।

अस्मिन् रङ्गगृहान्तर्मे भुजसूर्योष्मणा[१] कृतः ।
त्वया दुष्कर्मकिंपाकपरीपाकोऽनुभूयताम् ॥४१७॥
इति व्याहृत्य संहर्तुं **कंसं** संतमसोपमम् ।
हरिस्तन्मञ्चमारोहदुदयाचलसोदरम् ॥४१८॥
बालबान्धवविध्वंसस्मरणारुणलोचनः ।
तत्रारूढः पुनः प्रौढमभ्यधत्त स निर्भयः ॥४१९॥
सन्ति ये तव मित्राणि सन्ति ये ते च बान्धवाः ।
राजानस्ते महोजस्काः सन्तु त्राणाय तेऽधुना ॥४२०॥
अरे ! स्मरसि निस्त्रिंश ! जातमात्रान्ममाग्रजान् ।
निःशूकहृदय ! स्फारशिलास्वास्फालयिष्यसि ॥४२१॥
आसीद्दोर्दण्डशौण्डीर्यगर्वः खर्वेतरस्तव[२] ।
तत्त्वया त्रातुमात्मानमायुधे दीयतां मनः ॥४२२॥
इत्युक्त्वाऽङ्घ्रिप्रहारेण भङ्क्त्वा मुकुटमुद्भटम् ।
क्षितौ चिक्षेप तं मञ्चाद्धृत्वा केशेषु **केशिजित्** ॥४२३॥
रामोऽपि युद्धमाधत्ते **मौष्टिकेन** समं दृढैः ।
बन्धैस्तथा यथा मञ्चाः सर्वेऽप्युच्चैः प्रचुक्रुशुः ॥४२४॥
प्रस्विद्यद्वेपमानाङ्गः साश्रुणी भयकातरे ।
दिक्षु रक्षणसाकाङ्क्षः **कंस**श्चिक्षेप चक्षुषी ॥४२५॥
अत्रान्तरे कृतान्ताभाः सुभटा **मथुरा**पतेः ।
अरे ! पापमिमं गोपं हिंस्त हिंस्तेति वादिनः ॥४२६॥
केचित्कुन्तकराः केचित्तीक्ष्णनिस्त्रिंशपाणयः ।
युगपत्ते **हरिं** हन्तुं स्वामिभक्त्या डुढौकिरे ॥४२७॥ युग्मम् ।
रुद्धं **कंस**भटैः **कृष्णं** वीक्ष्य दोःपाशपीडनात् ।
रामेण मौष्टिकश्चक्रे **चाणूर**परिचारिकः ॥४२८॥
ततः[३] स मञ्चादेकस्मादुत्पाट्य स्तम्भमुत्कटम् ।
भटान्निर्द्धाटयाञ्चक्रेतांस्तार्क्ष्यः पन्नगानिव ॥४२९॥

---

१. भुजशोर्यो० प्रति । २. बहुतरः प्रति । ३. 'निर्घाटयाञ्चक्रे' इति स्यात् ।

मध्येरङ्गं विडम्ब्योच्चैर्हृदि पादप्रहारतः ।
कीनाशग्रासतां निन्ये **कंसः केशिविनाशिना** ॥४३०॥

कंसेन कृष्णभीतेन स्वात्मरक्षणकाङ्क्षिणा ।
जरासंधस्य यत्पूर्वमानिन्ये सैन्यमुद्भटम् ॥४३१॥

हन्तुं **कंसस्य** हन्तारमहङ्कारवशाद्भृशम् ।
सर्वं संवर्मयामास तद्धुर्योधमुदायुधम् ॥४३२॥

समुद्रविजयानीकैस्तद्बलं **मगधे**शितुः ।
प्रभञ्जनैरिव रजस्तूर्णं निन्ये विशीर्णताम् ॥४३३॥

बन्धुविध्वंससामर्षः **कंसं** स्वकुलपांसनम् ।
रङ्गाद्बहिर्निचिक्षेप धृत्वा केशेषु **केशवः** ॥४३४॥

इतः किलकिलारावमुखराः **शौरि**वेश्मनि ।
दत्त्वा श्रीस्थानमास्थानं तस्थुः सर्वेऽपि यादवाः ॥४३५॥

हृष्टो रथ**मनाधृष्टिर्बलेन** सह **केशवम्** ।
आरोप्य प्रापयामास **शौरि**मन्दिरमादरात् ॥४३६॥

कृष्णमायान्तमालोक्य लोकोत्तरवपुःश्रियम् ।
पिबन्तो नेत्रपुटकैर्यादवाः प्रययुर्मुदम् ॥४३७॥

शौरिस्तु निस्तुषापत्यस्नेहसोल्लासमानसः ।
प्रत्युद्याय हृषीकेशमाशिश्लेष मुहुर्मुहुः ॥४३८॥

पादारविन्दं **गोविन्दो** ववन्दे ज्यायसः पितुः ।
तं सोऽप्युद्धुररोमालिरालिङ्ग्याङ्के न्यवेशयत् ॥४३९॥

समुद्रविजयः पश्यन्नास्यतामरसं **हरेः** ।
सम्पन्नसुमनोभावः स्वं चक्रे निर्निमेषताम् ॥४४०॥

अभ्येत्य **देवकी** तत्र प्रस्रवत्क्लिन्नकञ्चुका ।
चिरेण पुत्रगात्रस्य स्पर्शसौख्यमशिश्रयत् ॥४४१॥

चकार **मथुरानाथमुग्रसेनं** नरेश्वरः ।
सत्यभामां सुतां सोऽपि जिष्णवे **विष्णवे** ददौ ॥४४२॥

दिव्यस्य धनुषः पूर्वमारोपणपणीकृताम् ।
गुरुभिस्तामनुज्ञातः परिणिन्ये **जनार्दनः** ॥४४३॥

इतः परीतः शोकेन **कंस**सीमन्तिनीजनः ।
विललाप विलिप्ताङ्गः सर्वतः क्षोणिरेणुभिः ॥४४४॥
समस्ताभिः सपत्नीभिः समेताऽत्यन्तदुःखिता ।
ययौ **जीवयशा**स्तत्र यत्र **कंसो**ऽस्ति संस्थितः ॥४४५॥
व्यात्तदीनाननं दूराद्रजोभिरवगुण्डितम्[१] ।
तमुद्वीक्ष्य मृगाक्ष्यस्ताः समस्ता मुमुहुर्मुहुः ॥४४६॥
अवसाने च मूर्छायाः प्रोच्छलच्छोकविह्वलाः ।
सोरस्ताडं सपूत्कारमरुदन्मेदिनीगताः ॥४४७॥
अथ **कंस**स्य संस्कारे जातेऽपि **मगधा**त्मजा ।
यादवेष्वतिसाक्षेपा न निवापाञ्जलिं ददौ ॥४४८॥
उच्चैरवोचदेतच्च **सरामैः सजनार्दनैः** ।
यादवैः सह दास्यामि प्राणेशाय जलाञ्जलिम् ॥४४९॥
सप्रतापाज्जरासंधात्क्व दवादिव **यादवाः** ।
कान्दिशीकाः प्रयास्यन्ति शरणाय मृगा इव ? ॥४५०॥
इति प्रतिज्ञामेतस्या निशशाम विशांपतिः ।
उद्बुद्धक्रोधकल्लोललोलमेतज्जजल्प च ॥४५१॥
प्रगल्भते किमत्रैवं मुधा **मगधनन्दिनी** ।
यच्छिक्षितं तदाख्यातु पितुर्गत्वाऽधुनैव सा ॥४५२॥
इत्यवज्ञागिरं राज्ञः श्रुत्वा सा[२]ऽथ समुत्सुका ।
जगाम ग्रामनगराण्युल्लङ्घ्य पितुरालयम् ॥४५३॥
राजा राजगृहे यातामेतां विज्ञाय सादरम् ।
अभीत इव भीतोऽपि सर्वानाह्वास्त यादवान् ॥४५४॥
अथ **क्रोष्टुकि**माहूय नृपः पप्रच्छ तैः सह ।
विरोधिनि **जरासंधे** यत्कर्तव्यमतः परम् ॥४५५॥
स व्याजहार राजंस्ते भवितारौ सुताविमौ ।
भरतार्धमहर्द्धीनां विश्रामौ **रामकेशवौ** ॥४५६॥

१. व्यासम् । २. राज्ञी इति प्रत्य० ।

किन्तु क्षेत्रं च कालं च समाश्रित्य शरीरिणाम् ।
भवन्ति भागधेयानि विविधानि न संशयः ॥४५७॥
ततः क्षेत्रमिदं मुक्त्वा पश्चिमाम्भोधिरोधसि ।
युष्माभिः सपरीवारैर्गम्यतामधुना द्रुतम् ॥४५८॥
तस्मिन्यत्र स्थितः **कृष्णो**(ष्ण)भाग्यजागरडिण्डिमौ ।
सत्यभामा सुतौ सूते तत्र स्थाप्या पुरी वरा ॥४५९॥
इत्युपश्रुत्य सत्कृत्य तं विसृज्य प्रजेश्वरः ।
कुशार्तमथुरालोकैः सह प्रस्थानमादधे ॥४६०॥
बिभ्राणो भाविकल्याणपिशुनैः शकुनैर्मुदम् ।
सरिद्भूधरकान्ताराण्यतिचक्राम स क्रमात् ॥४६१॥
स **क्रोष्टुकि**समादिष्टे पश्चिमाम्भोधिरोधसि ।
सैन्यं निवेशयामास वितीर्णनगरभ्रमम् ॥४६२॥
सुतावसूत **सत्याऽपि** तत्र सौस्थ्येन तस्थुषी ।
कल्पद्रुमावनिद्राणसुवर्णा मेरुभूरिव ॥४६३॥
ततो नैमित्तिकादेशा**त्केशवो** लवणाधिपम् ।
सुस्थितं सम्मुखीकर्तुमकार्षीदष्टमं तपः ॥४६४॥
आहूतस्तपसा तेन रत्नप्राभृतसम्भृतः ।
उपेन्द्रमुल्लसत्प्रीतिरुपतस्थेऽथ **सुस्थितः** ॥४६५॥
व्याहरच्च **हृषीकेशं** निदेशस्थितमात्मनः ।
जनमेनं विजानीहि ततः कार्ये नियोजय ॥४६६॥
प्रीत्या प्रत्याह **गोविन्द**स्तोयधेः संविधेहि मे ।
प्रवरं नगरीस्थानं पूर्वकेशवरूढितः ॥४६७॥
इत्युक्तो नगरीभूमिं पाञ्चजन्यं च मञ्जुलम् ।
कौस्तुभं च **मुकुन्दाय** प्रदायान्तर्दधेऽम्बुधिः ॥४६८॥
अहोरात्रेण तत्रेन्द्रनिदेशा**द्धनदः** स्वयम् ।
चक्रे **द्वारवतीं** नाम विजितस्वःपुरीं पुरीम् ॥४६९॥

वप्रो वज्रमयस्तस्यां नभःस्पृक्कपिशीर्षकः ।
अभ्रंलिहानि वेश्मानि नानामणिमयानि च ॥४७०॥
[1]दिनानर्धचतुर्थांश्च यक्षा **वैश्रवणा**ज्ञया ।
रत्नैरनर्धैर्ववृषुर्जलैर्वर्षाघना इव ॥४७१॥
तत्राभिरामानारामान्**नन्दनो**द्यानबान्धवान् ।
किङ्करैः कारयामास **कुबेरो** वासवाज्ञया ॥४७२॥
ततो द्वारवतीराज्ये **समुद्रविजया**दिभिः ।
मुकुन्दः प्रोद्यदानन्दसौरभ्यैरभ्यषिञ्चत ॥४७३॥
पुरन्दरपुरीसख्यां राजन्वत्यां[2] सुरा इव ।
तस्यां पुरि सदानन्दाः स्वैरं नन्दन्ति **यादवाः** ॥४७४॥
लीलावनेषु वापीषु क्रीडाद्रिषु यदृच्छया ।
समं **नेमि**कुमारेण रेमाते **रामकेशवौ** ॥४७५॥
आश्चर्यं ! पश्चिमा येयं ज्योतिषामस्तकारिणी ।
यादवानां पुनः साऽपि महाभ्युदयहेतवे ॥४७६॥
इति प्रीतस्य देवस्य **जनार्दन**महोदये ।
साम्प्रतं त्वेतदायातमुत्सवादुत्सवान्तरम् ॥४७७॥
यद्देवि ! **कुन्ति** ! ते पुत्रजन्मना यादवेश्वरः ।
दिष्ट्येति वर्धितश्चारैरायातै**र्हस्तिनापुरात्** ॥४७८॥
पुत्रोत्पत्तिं तवाकर्ण्य मुदमुद्वहताऽधिकम् ।
त्वन्माङ्गल्याय देवेन तदद्य प्रहितोऽस्म्यहम् ॥४७९॥
इति वृद्धिं स्वबन्धूनां श्रुत्वा सर्वातिशायिनीम् ।
कुन्ती वहन्ती रोमाञ्चं प्रत्यवोचत **कोरकम्** ॥४८०॥
साधु **कोरक** साधु त्वं कथामिष्टामचीकथः ।
महोत्सवानुबन्धी मे जातोऽयं तनयोत्सवः ॥४८१॥

---

१. अत्र पुंस्त्वं चिन्त्यम् । दिवसान् । २. धर्मिष्ठनृपाधिष्ठितायाम् ।

बान्धवा मम जीयासुर्जीयासुर्बन्धुसूनवः ।
ममाशिषमिमां तेषां प्रियंवद ! निवेदयेः ॥४८२॥
इत्थमा[१]भाष्य सत्कृत्य **कुन्त्या** कृत्येषु दक्षया ।
कोरकः प्रोद्गतप्रीतिर्गमनाय व्यसृज्यत ॥४८३॥
युधिष्ठिरकुमारोऽपि बालकल्पाङ्घ्रिपोपमः ।
मातृवात्सल्यपीयूषैः पोषितो ववृधे क्रमात् ॥४८४॥
अव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रचारो रिङ्खन्कदाचन कदाचन पादचारी ।
नव्योल्लसद्दशनहास्यमनोहरास्यः कस्य प्रतिक्षणमभून्न मुदे कुमारः ? ॥४८५॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये कृष्णनेमिजन्मद्वारिकास्थापनयुधिष्ठिरजन्मवर्णनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥२॥

● ● ●

---

१. 'मालप्य' इति प्रति० ।

तृतीयः सर्गः ॥

धर्मकल्पद्रुमस्याथ पुनरेव फलार्थिनी ।
नासिक्येऽकारयत्**कुन्ती** श्री**चन्द्रप्रभ**मन्दिरम् ॥१॥
प्रदीपा यत्र निस्त्रास[1]नानामणिविनिर्मिते ।
प्रभाध्वस्ततमःस्तोमे मङ्गलायैव केवलम् ॥२॥
प्रसादभुक्तिरात्मीया **नासिक्य**मिति तत्र सा ।
गत्वा गत्वा पुनश्चक्रे जिनधर्मप्रभावनाम् ॥३॥
धर्मकर्मैकनिर्माणव्यसनव्यवसायिनी ।
पुनरापन्नसत्त्वाऽभूत्**पाण्डु**राजसधर्मिणी ॥४॥
तस्याः स्वप्नेऽक्षिपद् वृक्षभञ्जनोऽथ प्रभञ्जनः ।
आनीय **नन्दनो**द्यानादङ्के कल्पमहीरुहम् ॥५॥
पत्ये शशंस सा स्वप्नमेनमेनो[2]विनाकृता ।
[3]तदर्थमर्थिकल्पद्रुस्तत्पुरः सोऽप्यचीकथत् ॥६॥
पवमानोपमानस्ते बलिष्ठैकशिरोमणिः ।
प्रदत्तजगदाश्वासो भविता तनयोऽद्भुतः ॥७॥
इत्याकर्ण्य दधौ साऽन्यं हर्षरोमाञ्चकञ्चुकम् ।
उत्कल्लोलं भवेच्चेतः श्रुतेऽपि तनुजन्मनि ॥८॥
उत्पाटयामि शैलेन्द्रमपि निर्दलयामि वा ।
तस्याः प्रादुरभूदेवं स्फूर्तिर्गर्भानुभावतः ॥९॥
दूरमुज्जागरौजस्का वज्रमप्य[4]ङ्गुलीमुखैः ।
सा तदा पक्वकर्पूरकणचूरमचूरयत् ॥१०॥

---

१. त्रासो मणेर्दोषविशेषः । २. एनः पापं, तद्रहिता । ३. स्वप्नभावम् । ४. अङ्गुल्यग्रैः ।

गर्भाविर्भावितस्थामजनितोत्साहसाहसा ।
अमन्दोन्माद्यदानन्दा सा दिनान्यत्यवाहयत् ॥११॥
इतश्च गर्भदौरात्म्यात्कृतैरौपयिकैरपि ।
गान्धारी प्रसवं प्राप न मासैस्त्रिंशताऽपि हि ॥१२॥
उदरं बिभ्रती दूरम[1]लिञ्जरसहोदरम् ।
क्लेशावेशवशाच्चित्ते **गान्धारी**दमचिन्तयत् ॥१३॥
अहो ! मे दत्ततापस्य पापस्य परमो विधिः[2] ।
यदेतन्नारकं दुःखमिहैवानुभवाम्यहम् ॥१४॥
यत्त्वीदृशं पुरस्तान्मे **कुन्ती** सुतमजीजनत् ।
पश्य सर्वंकषस्याऽऽपि सा दुःखस्यापि चूलिका ॥१५॥
अधुनाऽपि निराधिर्यन्निकटप्रसवा पुनः ।
तन्मामन्तःशितैः कुन्तैः **कुन्ती** हन्ती प्रतिक्षणम् ॥१६॥
इति चिन्तापरस्वान्ता नितान्तं दुःखविह्वला ।
उदरं ताडयामास सा शीघ्रप्रसवार्थिनी ॥१७॥
पीडोत्पीडकृताबाढमाधिना ताडनेन च ।
अभूदपरिपूर्णोऽपि गर्भस्तस्यास्तदा बहिः ॥१८॥
मांसपिण्डोपमं सा तं पश्यन्ती साश्रुलोचना ।
विषादमासदद्दूरं दत्ते क्रुद्धो विधिर्न किम् ॥१९॥
त्वं मे मनोरथानित्थं किं निकृन्तसि निष्कृप ! ।
इति दैवमुपालभ्य लब्धार्तिः सा मुहुर्मुहुः ॥२०॥
विस्रेण मांसपिण्डेन किमनेन ममाधुना ? ।
इत्युत्स्रष्टुं समारेभे सा बहिस्तमवज्ञया ॥२१॥
अथ ज्ञातप्रबन्धाभिरेत्य वृद्धाभिरादरात् ।
प्रत्यषिध्यत सा बाढं मा मा मेत्युक्तिपूर्वकम् ॥२२॥
अजल्पंश्च पपातेदं पुत्ररत्नं तवोदरात् ।
अभाग्येनार्धनिष्पन्नं वायुनेव तरोः फलम् ॥२३॥

---

१. महत् । २. ऽवधि इति साधुः । आपि=आप्ता, मयेति शेषः ।

एतत्तु तव कल्याणि ! न मौग्ध्यं ज्ञातुमीश्महे ।
यदुपक्रमसे त्यक्तुमवस्करमिवात्मजम् ॥२४॥
अथ साऽकथयत्तथ्यं मातरः ! श्रृणुत क्षणम् ।
गर्भादाने ममामुष्मिन्प्रवृत्तमिति चेतसा ॥२५॥
अहं महीपतेः पत्नी न तावदभवं पुरा ।
भविष्यामि महीपालमाता त्वेतत्प्रसादतः ॥२६॥
इत्थं मयि कृताशायां **कुन्त्यसूत युधिष्ठिरम्** ।
तां सम्प्रत्यहमश्रौषमासन्नप्रसवां पुनः ॥२७॥
ततो मे[1]दस्विनिर्वेदात्स्वं निन्दन्ती मुहुर्मुहुः ।
तूर्णप्रसवसाकाङ्क्षा कुक्षिं निजमकुट्टयम् ॥२८॥
उशन्ति सत्यमेवैतद्बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तदिदं जातमीक्षध्वं ब्रूत यत्तत्करोम्यहम् ॥२९॥
ततस्तामभ्यधुर्वृद्धा आधिं वत्से ! मुधा व्यधाः ।
कर्माणि हि प्रतिप्राणि पृथक्प्रसवते फलम् ॥३०॥
वत्से मात्सर्यमुत्सार्य परमार्थे मनः कुरु ।
पश्यैकाग्रमनाः **कुन्ती** धर्ममाराधयत्यलम् ॥३१॥
धर्मप्रभावसम्पन्ननिःशेषाभीष्टसम्पदि ।
ततश्च मत्सरं वत्से ! धत्से **कुन्त्यां** कथं वृथा ॥३२॥
स्वल्पैः [2]कल्पद्रुमप्रायैर्धर्मं नोपमिमीमहे ।
संकल्पतुलया ते हि यल्लोकमुपकुर्वते ॥३३॥
यदीच्छावीरुधं वत्से ! विधातासि फलेग्रहिम् ।
धर्मालवालमेतस्याः सिञ्च श्रद्धामृतैस्ततः ॥३४॥
लक्ष्यते लक्षणैरेभिर्भावी [3]बहु **युधिष्ठिरः** ।
तवात्मजोऽपि तन्मा स्म खिद्यथाः सर्वथा शुभे ॥३५॥
असौ ते त्रिंशतं मासान्गर्भे तस्थाविदं कियत् ।
द्वादशापि समाः कश्चित्तिष्ठत्युदरकन्दरे ॥३६॥

---

१. अतिखेदात् । २. कल्पवृक्षसदृशैः कामघटादिभिरित्यर्थ । ३. अत्यन्तं युधिष्ठिरसदृशः इत्यर्थः ।

इदानीं तु सुतस्यास्य जीविताय यतामहे ।
इत्युक्त्वा ताभिरभ्यक्तः सर्पिषा तूलसञ्चयः ॥३७॥
तेन प्रावृत्य तां बालं स्वर्णकुंड्यां निधाय च ।
एकान्ते तं व्यवस्थाप्य निधानमिव दध्रिरे ॥३८॥
अथ सम्पूर्णसर्वाङ्गो मातुः स्तन्येन सोऽर्भकः ।
दधौ वृद्धिं परां बालविटपीव घनाम्भसा ॥३९॥
असूत दिवसे यस्मिन्**गान्धारी** तं तनूरुहम् ।
तस्मिन्यामैस्त्रिभिः पश्चात्सुतं **कुन्त्य**प्यजीजनत् ॥४०॥
तयोर्भाग्यमहो भिन्नमप्येकदिनजातयोः ।
यदाद्योऽजनि दुर्लग्ने सुलग्ने **कुन्तिसूः** पुनः ॥४१॥
उद्दिश्य **पाण्डु**जन्मानमभून्नभसि भारती ।
विजयी वज्रकायोऽयमुद्दामबलमन्दिरम् ॥४२॥
भक्तः सहोदरे ज्येष्ठे जगद्विधुरबान्धवः ।
भावी मोहच्छिदाच्छेकः क्रमात्सिद्धिवधूवरः ॥४३॥ युग्मम् ।
प्रीता **कुन्ती**सुतेनैव दिवि देवा महोत्सवम् ।
चक्रुश्चकार **पाण्डु**स्तु युगपत्सुतयोर्द्वयोः ॥४४॥
दुर्योधन इत्याद्यस्य **भीम** इत्यपरस्य च ।
धृतराष्ट्रश्च **पाण्डु**श्च पुत्रयोर्नाम चक्रतुः ॥४५॥
भीमस्यातोऽभवन्नाम **मरुत्तनय** इत्यपि ।
स्वप्ने कल्पद्रुमव्याजाद्दत्तोऽसौ मरुता यतः ॥४६॥
पञ्चभिर्लालितौ यत्नाद्धात्रीभिर्मातृवत्सदा ।
तौ क्रमाज्जग्मतुर्वृद्धिं पञ्चास्य[१]पृथुकाविव ॥४७॥
रिङ्खन्**दुर्योधनः** पश्चादेत्य **भीमेन** रिङ्खता ।
बलिना बालचापल्याद्धृत्वा पादे व्यकृष्यत ॥४८॥
कदाचिच्च स **भीमेन** प्रीत्या मात्रा समर्पितम् ।
भक्ष्यं हठेन हस्ताग्रादाच्छिद्योच्चैररोद्यत ॥४९॥

---

१. सिंहकिशोरकौ ।

मिथः कलिकरौ जातु जातु केलिपरायणौ ।
[१]एकामत्रभुजौ जातु तावभूतामनारतम् ॥५०॥
हासयन्नथ वासन्तीं चन्द्रिकाचन्दनाञ्चितः ।
मल्लिकामोदसुरभिः **सुरभिः** समजृम्भत ॥५१॥
वसन्तेनोपनीतानि प्राप्य चूताङ्कुरच्छलात् ।
नवान्यस्त्राणि पुष्पास्त्र[२]स्तूर्णं जगदजीगणत् ॥५२॥
[३]जगज्जिगीषोः पञ्चेषोः प्रयाणे जयशंसिनः ।
ध्वनयोऽदुन्दुभीयन्त मधुराः पिकयोषिताम् ॥५३॥
गलद्बहुलकिञ्जल्कपङ्किलीभूतभूतलम् ।
पुष्पडम्बरितं **पाण्डुः** क्रीडावनमथागमत् ॥५४॥
भीमं षण्मासदेशीयमादाय मधुराकृतिम् ।
पत्या सह ययौ **कुन्ती** वसन्तश्रियमीक्षितुम् ॥५५॥
विकाशिकेशरे पुष्पत्तिलके चारुचम्पके ।
पत्न्या सार्धं वने राजा विजहार मनोरमे ॥५६॥
लीलयाऽपि क्षिपन्पार्ष्णिं बालः सुलभचापलः ।
मूलादुन्मूलयामास विविधान्सविध[४]द्रुमान् ॥५७॥
प्रियया सार्धमासाद्य दोलान्दोलनकौतुकम् ।
आरुरोह महीपालः सहेलः केलिपर्वतम् ॥५८॥
कुन्त्यपि प्रेक्षितुं शैलग्रामणी रमणीयकम् ।
समारोहद्वरारोहा पत्यानुपदिकी मुदा ॥५९॥
स्वैरमाराममारामं वापीं वापीं सरः सरः ।
सर्वमालोकयाञ्चक्रे गिरेस्तस्य नृपप्रिया ॥६०॥
पर्यन्तशिखरस्याग्रे समासादितजन्मनः ।
कङ्केलिपादपस्याधः सा विधत्ते स्म विश्रमम् ॥६१॥
कुरुवंशनवोत्तंस ! जगन्नेत्रसुधाकर ! ।
इत्थमुल्लापयामास **भीमं** कृत्वाऽङ्कखेलिनम् ॥६२॥

---

१. एकपात्रे भोजनं कुर्वन्तौ । २. कामः । ३. जेतुमिच्छोः । ४. समीपवृक्षान् ।

एवमुल्लाप्यमानस्य **भीम**स्योत्सङ्गसङ्गिनः ।
श्रमध्वंसाय धात्रीव निद्राऽभून्नेत्रगोचरा ॥६३॥
वने च विहरन्स्वैरममन्दानन्दकन्दलः ।
स्वयं **चम्पक**पुष्पाणां स्रजं जग्रन्थः पार्थिवः ॥६४॥
तामुपादाय दायादतुल्यां निजतनुद्युतेः ।
आत्मसम्मुखमायान्तं **कुन्ती** कान्तं व्यलोकयत् ॥६५॥
त्वं कण्ठ ! वर्धसे दिष्ट्या प्रेम्णा प्रेयानिमां स्रजम् ।
यत् तुभ्यमुपनेतेति[१] मुदः साऽभूद्वशंवदा ॥६६॥
पिबन्ती लोचनैर्नाथमभ्युत्तस्थौ झटित्यसौ ।
विस्मृतात्मा न चाबोधि **भीम**मुत्सङ्गशायिनम् ॥६७॥
तदैव नृपतिः कान्ताकण्ठे चिक्षेप च स्रजम् ।
भीमोऽतिनिःसहवपुस्तदुत्सङ्गात्पपात च ॥६८॥
करौ व्यापारयामास पुत्ररक्षार्थमेकतः ।
स्रजोऽर्थे चान्यतः कण्ठं सा शोकप्रमदाकुला ॥६९॥
ततः शृङ्गाल्लुठन्[२]बालो हाहारवमुखैर्जनैः ।
गण्डशैलकलां बिभ्रत्साश्रुनेत्रैरदृश्यत ॥७०॥
अधोऽधः पततस्तस्य शिलासोपानतः क्रमात् ।
प्रादुर्बभूवुष्ठात्कारा: **कुन्ती**हृन्मर्मभेदिनः ॥७१॥
पूर्वकायनता **कुन्ती** विलापतुमुला सुतम् ।
तत्पीडागमनायेव सिञ्चति स्माश्रुवीचिभिः ॥७२॥
पश्यतामेव सर्वेषां लोठं लोठं तटात् तटे ।
स बालः स्थूलपाषाणामुपागमदुपत्यकाम् ॥७३॥
प्लवंगमा इवोत्प्लुत्य जङ्घाला[३] वायुरंहसः ।
तस्यानुपदमुत्तालमुत्तेरुर्नृपपत्तयः ॥७४॥
हा ! वत्स ! क्वासि ! दृश्योऽसि मया जीवन्पुनः कदा ? ।
दूरतः पेतुषो वत्स ! यद्वा ते जीवितं कुतः ? ॥७५॥

---

१. 'तुभ्यमेवोपनेतेति' इति प्रतिभाति । २. बिभ्रदश्रुने प्रति० । ३. जङ्घाबलवन्तः ।

इत्थं विलापैरत्यन्तकरुणैर्मर्मभेदिभिः ।
उच्चैः प्रतिरवव्याजाद्रोदयन्ती गिरीनपि ॥७६॥
कुन्ती शोकाकुला जाता डिम्भेन[१] सह **पाण्डुना** ।
पुत्रालोकनसोत्कण्ठा शनैःशोकादवातरत् ॥७७॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
उवाच राज्ञी प्राणेश ! केनैताश्चूर्णिताः शिलाः ? ।
न जानामीति तेनोक्ते देवी पुनरभाषत ॥७८॥
अमून् भीमद्रुहः कोहि दारुणान् दारयिष्यति ? ।
शङ्के स्वेनैव पापेन शीर्णास्तु कणशः स्वयम् ॥७९॥
तेनानवाप्तपूर्वेण नगोत्तारक्लमेन च ।
पुत्रशोकेन चात्यन्तं **कुन्ती** वैक्लव्यमागमत् ॥८०॥
अथातिरंहसा कांश्चिद् व्याकोशास्य[२]कुशेशयान् ।
पत्तीनागच्छतो दूराद्वीक्षाञ्चक्रे क्षितीश्वरः ॥८१॥
तत्प्रमोदानुमानेन परिज्ञाय नृपोऽभ्यधात् ।
देवि ! त्वं वर्धसे दिष्ट्या कुशली तव नन्दनः ॥८२॥
इति वर्धयतो राज्ञीं राज्ञस्तेऽपि व्यजिज्ञपन् ।
अग्रेऽसौ विजयी स्वामिन्नक्षताङ्गस्तवात्मजः ॥८३॥
देवीक्रोडस्थितस्यैव त्वत्पुत्रस्य मनागपि ।
पेतुषोऽपि गिरेः शृङ्गान्मुखरागो न भिद्यते ॥८४॥
एतत्कथितमस्माभिरन्यदत्यद्भुतं पुनः ।
पुरो गत्वा स्वबालस्य स्वयमालोकयिष्यसि ॥८५॥
इति वार्तासुधापानप्रोषिता[३]शेषवशसा ।
त्वरितं त्वरितं **भीम**जननी पुरतो ययौ ॥८६॥
राजाऽपि राजमानास्यः प्रेयसीपृष्ठतो व्रजन् ।
समाससाद तं देशं यत्रास्ति क्षेमवान्सुतः ॥८७॥
शिलाचूर्णमये तल्पे सुखोत्तानशयं सुतम् ।
अक्षतं शतपत्राक्षं तौ निरीक्षाम्बभूवतुः ॥८८॥

---

१. डिम्बः-हाहारवः । २. विकसितमुखकमलान् । ३. नष्टसर्वविघ्ना ।

तमुद्वीक्ष्य तयोरासीत्प्रीतिर्वाचामगोचरा ।
तौ समालोक्य बालोऽपि हर्षादुद्बाहु नृत्यति ॥८९॥
ऊर्ध्वमूर्ध्वं लसद्बाहुं **भीम**मादाय वक्षसा ।
कुन्ती सानन्दमालिङ्ग्य चुचुम्ब प्रस्नुतस्तनी ॥९०॥
गतप्रत्यूहमुत्फुल्ललोचनं **पाण्डु**भूपतिः ।
बलादाच्छिद्य पत्नीतः सानन्दं सस्वजे सुतम् ॥९१॥
पृथा पप्रच्छ पृथ्वीशमार्यपुत्र ! द्रढीयसी ।
असौ शिला समग्राऽपि बिभिदे कणशः कथम् ? ॥९२॥
पार्थिवः कथयामास प्रिये ! तव तनूरुहः ।
वज्रकायोऽयमाख्यायि भारत्या ननु दिव्यया ॥९३॥
तदस्य वपुषा बाढं वज्रेणेवाभिताडिता ।
शिलेयं केलिशैलस्य चूर्णीभावमुपाययौ ॥९४॥
योऽपि खण्डीकृतो दृष्टः प्रस्तरोऽद्य त्वया पथि ।
तदापि त्वत्तनूजस्य तनूघातविजृम्भितम् ॥९५॥
तच्छ्रुत्वा विस्मितस्वान्ता **कुन्ती** कान्तिमुपेयुषी ।
आदाय दयिता**द्भीम**मालिलिङ्ग मुहुर्मुहुः ॥९६॥
प्रपातभूमिं **भीम**स्य भृङ्गारावर्जितैर्जलैः ।
निषिच्य श्रेयसे वृद्धाः क्षणादानर्चुरक्षतैः ॥९७॥
ततो मुदितयोपात्तसुतया प्रियया समम् ।
उत्तम्भितध्वजां राजा राजधानीमुपाययौ ॥९८॥
अभ्रमूवल्लभ[१]मारूढं निशाशेषे कदाचन ।
स्वप्ने महेन्द्रमद्राक्षीत्**पृथा** पृथुमनोरथा ॥९९॥
सा स्वप्नं कथयामास पत्युः प्रातः प्रमोदिनी ।
तस्यै सोऽपि समाचख्यौ शक्राभं भाविनं सुतम् ॥१००॥
ततः प्रीतिं परां प्राप्ता श्लाघ्यं गर्भं बभार सा ।
प्रातःकालोपलब्धो हि स्वप्नः सद्यःफलप्रदः ॥१०१॥

१. ऐरावणगजारुढम् ।

स्वयं सागरपर्यन्तां मेदिनीमनुपद्रवाम् ।
मण्डलीकृतकोदण्डाकर्तुमीहाम्बभूव सा ॥१०२॥
समयेऽपि समागत्य प्रजाः संहरतस्तदा ।
कृतान्तस्यापि सा कर्तुं स्पृहयामास निग्रहम् ॥१०३॥
सूर्याचन्द्रमसौ जातु यत्तुतोद विधुंतुदः[१] ।
तस्मिन्नपि बभूवेयमभिषेणनकाङ्क्षिणी ॥१०४॥
इत्थं गर्भप्रभावोत्थधीरोदात्तमनोरथा ।
तनयं जनयामास सा मुहूर्ते मनोहरे ॥१०५॥
तदैव दिवि वाग्देवी सर्वतः शुश्रुवेतराम् ।
असावाराधितज्येष्ठो जगदेकधनुर्धरः ॥१०६॥
दुर्धर्षोऽत्यन्तसौम्यास्यः सामर्षो[२] नयवत्सलः ।
भविष्यति क्रमात्कर्मनिर्मुक्तो मुक्तिवल्लभः ॥१०७॥ युग्मम् ।
तदनन्तरमाकाशे सङ्गीतमुदजृम्भत ।
रम्भोर्वशीप्रभृतयो नृत्यमप्सरसो व्यधुः ॥१०८॥
जगुर्जगन्मनोहारिमूर्छनं[३] किन्नरेश्वराः ।
अजायत पुनर्वाद्यनादाद्वैतं तथा दिवि ॥१०९॥
प्रदत्तत्रिदशानन्दे तस्मिन्नात्मजजन्मनि ।
प्रमोदकृतसंवादः **पाण्डु**श्चक्रे महोत्सवम् ॥११०॥
तं चकार स नाम्नाऽपि गुणैरजुनमर्जुनम् ।
इन्द्रस्य दर्शनात्स्वप्ने जातोऽसा**विन्द्रसू**रिति ॥१११॥
अथ श्लाघ्यतमस्वप्नसूचितौ निचितौ श्रिया ।
युग्मलौ जनयाञ्चक्रे **मद्रराज**सुता सुतौ ॥११२॥
तावप्याकाशभारत्या कथितौ यद्भविष्यतः ।
सत्त्वशौर्ययुतौ सिद्धिगामिनौ गुरुवत्सलौ ॥११३॥
प्रदत्तया पितृभ्यां तौ विनीतौ नयशालिनौ ।
नकुलः सहदेवश्चेत्याख्यया ख्यातिमीयतुः ॥११४॥

---

१. राहुः । २. सक्रोधः । ३. जगतो मनोहारिणी मूर्छना यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा ।

अमी कुमाराः पञ्चापि दिविषत्पादपा इव ।
यशःकुसुमसौरभ्यसुभगाः ख्यातिमाययुः ॥११५॥
गान्धारीप्रमुखाश्चाष्टौ **धृतराष्ट्रस्य** याः प्रियाः ।
अजायन्त सुतास्तासां क्रमा**द्दुर्योधना**नुजाः ॥११६॥
पुत्राणां नवनवतिस्तेषां नामानि तद्यथा ।
आसीद्दुः**शासनः** पूर्वो **दुःसहो दुःशल**स्तथा ॥११७॥
रणः श्रान्तः समाढ्यश्च **विन्दः सर्वसहो**ऽपि च ।
अनुविन्दः सुभीमश्च **सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः** ॥११८॥
दुर्मर्षणः सुगात्रश्च **दुष्कर्णो दुःश्रवा**स्तथा ।
[1]**वरवंशो विकीर्ण**श्च **दीर्घदर्शी सुलोचनः** ॥११९॥
उपचित्रो विचित्रश्च **चारुचित्रः शरासनः** ।
दुर्मदो दुष्प्रगाहश्च **युयुत्सुर्विकटा**भिधः ॥१२०॥
ऊर्णनाभः[2] **सुनाभ**श्च तथा **नन्दोपनन्दकौ** ।
चित्रबाणश्चित्रकर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥१२१॥
अयोबाहुर्महाबाहुः श्रुतवान्पद्मलोचनः ।
भीमबाहुर्भीमबलः सुषेणः पण्डितस्तथा ॥१२२॥
श्रुतायुधः सुवीर्यश्च **दण्डधारो महोदरः** ।
चित्रायुधो निषङ्गी च **पाशो वृन्दारक**स्तथा ॥१२३॥
शत्रुञ्जयः शत्रुसहः सत्यसन्धः सुदुःसहः ।
सुदर्शनश्चित्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ॥१२४॥
पराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो जयस्तथा ।
दृढहस्तः सुहस्तश्च **वातवेगसुवर्चसौ** ॥१२५॥
आदित्यकेतुर्बह्वाशी निर्बन्धोऽपि [3]**प्रयास्यपि** ।
कवची रणशौण्डश्च **कुण्डधारो धनुर्धरः** ॥१२६॥
उग्ररथो भीमरथः शूरबाहुरलोलुपः ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा **दृढरथा**भिधः ॥१२७॥

---

१. महाभारते तु विविंशतिः । २. चित्रवर्मा । ३. प्रयाद्यपि ।

अनाधृष्यः कुण्डभेदी विराजी दीर्घलोचनः ।
प्रमथश्च प्रमाथी च **दीर्घालापश्च वीर्यवान्** ॥१२८॥
दीर्घबाहुर्महावक्षा दृढवक्षाः सुलक्षणः ।
कनकः काञ्चनश्चैव सुध्वजः सुभुजस्तथा ॥१२९॥
विरजाश्चेत्यमी सर्वे रणकर्मविशारदाः ।
सर्वे शौण्डीरदोर्दण्डाः सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥१३०॥
धृतराष्ट्रोऽथ **भीष्मा**दीनुपावेश्य परेद्यवि ।
मौहूर्तिकान्समाहूय पप्रच्छ स्वच्छमानसः ॥१३१॥
आख्यातमशरीरिण्या भारत्या **यद्युधिष्ठिरः** ।
भविता भुवनश्लाघ्यो न कोऽप्यत्रास्ति संशयः ॥१३२॥
किन्त्वनन्तरमेतस्माद्राजा **दुर्योधनः** किमु ।
भविष्यति न वेत्येवं ज्ञानेनालोच्य शंस नः ॥१३३॥
अत्रान्तरे दिगन्तेषु रजोभिः परिजृम्भितम् ।
उदतिष्ठन्त निर्घाताश्चकम्पे च वसुन्धरा ॥१३४॥
शिवाश्चाशिवशंसिन्यो विरेसुर्विरसं तथा ।
मार्तण्डमण्डलं चाभूत्परिवेषेण भीषणम् ॥१३५॥
एतानि दुर्निमित्तानि प्रेक्ष्य तल्लक्षणानि च ।
ज्ञानिनः सर्वविदुरं **विदुरं** प्रत्यचीकथन् ॥१३६॥
अयमूर्जस्वलो[1] राजा राजचक्रविजित्वरः ।
भविष्यति परं कालः कुलस्य च जनस्य च ॥१३७॥
इति नैमित्तिकादिष्टमनिष्टं **विदुरस्त**तः ।
सभासमक्षमाचख्यौ **धृतराष्ट्रस्य शृण्वतः**[2] ॥१३८॥
तच्चाकर्ण्य विषं कर्णपुटयोर**म्बिकासुतः** ।
पुनःपर्यनुयुङ्क्ते स्म कुले शान्तिः कथं भवेत् ? ॥१३९॥
अथ संदेहसंदोहच्छिदुरो **विदुरस्त**था ।
[3]अप्रेयोऽपि वचः पथ्यं तथ्यं च तमुदाहरत् ॥१४०॥

---

१. बलवान् । २. पृच्छतः इति प्रत्य० । ३. अप्रियमपि ।

निखिलस्य कुलस्यास्य क्षेमं चेत्कर्तुमिच्छसि ।
तदेनमेनसां पात्रं दुष्पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ॥१४१॥
तनयेनापि किं तेन कुलप्रलयकारिणा ? ।
तेन हेम्नाऽपि किं कार्यमार्य ! कर्णौ छिनत्ति यत् ॥१४२॥
आसतां शतमेकोनमपि स्वस्तिकृतः सुताः ।
अल्पमल्पेतरस्यार्थे[1] त्याज्यमित्थं विदुर्बुधाः ॥१४३॥
आम्बिकेयस्तदाकर्ण्य न यावत्प्रत्यभाषत ।
पाण्डुरुड्डामरप्रीतिस्तावद्**विदुर**मभ्यधात् ॥१४४॥
ईदृशानि न लभ्यन्ते पुत्रभाण्डानि कुत्रचित् ।
ममोपयाचितैरेष जातो **दुर्योधनः** सुतः ॥१४५॥
क्षयः कुलस्य चेत्पुत्राद्वृद्धिस्तर्हि कुतो भवेत् ।
भानोश्चेद् ध्वान्तमाकाशे प्रकाशः स्यात्कुतस्ततः ? ॥१४६॥
युधिष्ठिरादपि ज्येष्ठः पूर्वं गर्भावतारतः ।
असौ राज्याब्जसविता भविता गोत्रवर्धनः ॥१४७॥
तच्छिवाः सन्तु पन्थानः स्वस्थानगमनाय वः ।
अभिधायेदमास्थानादुदस्थात् **पाण्डु**भूपतिः ॥१४८॥
दुर्योधनस्य **दुःशल्या** नाम यामि[2]र्बभूव या ।
सिन्धूनामधिराजस्तामुपयेमे **जयद्रथः** ॥१४९॥
अथ ते **धृतराष्ट्रस्य** वर्धन्ते स्म शतं सुताः ।
दोष्णोर्येषां स्म जागर्ति स्फूर्तिस्त्रैलोक्यतोलने ॥१५०॥
धार्तराष्ट्राः शतं पञ्च **पाण्डवा**स्ते तु संहताः ।
शतं पञ्चोत्तरं स्वैरं रेमिरे **हस्तिनापुरे** ॥१५१॥
भीष्मं च **धृतराष्ट्रं** च **पाण्डुं** च **विदुरं** च ते ।
प्रतिप्रभातमभ्येत्य नमस्यन्ति स्म भक्तितः ॥१५२॥
ततः **सत्यवतीं** पूज्यामम्**बिकाऽम्बालिके** तथा ।
अम्बा-**गन्धारिका**-**कुन्ती**-मुख्याश्च प्राणमन्नमी ॥१५३॥

---

१. बहोः प्रयोजनाय । २. स्वसा ।

मातृणां च पितृणां च तया वात्सल्यवत्तया ।
निर्विशेषं मनस्तेषु गुरवो हि समाशयाः ॥१५४॥
शैशवादप्यजायन्त **पाण्डवाः** परमार्हताः ।
यस्य यादृक्परो लोकस्तस्य चेष्टा हि तादृशी ॥१५५॥
दिवा वा यदि वा नक्तं भक्तिप्रह्वीकृता इव ।
चेतस्तेषां न मुञ्चन्ति पञ्चापि परमेष्ठिनः ॥१५६॥
रंहस्वि[1]तापरीक्षार्थं निर्णीतपणपूर्वकम् ।
सहस्रतालमुत्तालास्ते कदाचिद्दधाविरे ॥१५७॥
गङ्गायाः पुलिने जातु सिकताकणकोमले ।
सर्वे कुमाराश्चिक्रीडुस्ते शश्वत्पांशुकेलिभिः ॥१५८॥
तुङ्गात्तटीविटङ्कात्ते जलकेलिकुतूहलात् ।
यमुनायां कदाचिच्च झम्पापातं वितेनिरे ॥१५९॥
रंहःकेलि-रजःकेलि-जलकेलिषु लीलया ।
तान्बन्धूनधरीचक्रे बलोदारो **वृकोदरः** ॥१६०॥
सदाऽवदातप्रकृतिर्धर्मात्मा **धर्मनन्दनः** ।
बबन्ध बन्धुषु स्नेहं विशेषेण **सुयोधने** ॥१६१॥
वत्सलोऽपि निसर्गेण बान्धवेषु **वृकोदरः** ।
क्रीडयाऽलोलयद्बालान्**दुःशासन**मुखानिति ॥१६२॥
क्षिप्ताः कदाचित्कक्षायां **भीमेन** भुजपीडनात् ।
श्वासावरोधदौस्थ्येन संस्थि[3]ता इव तेऽभवन् ॥१६३॥
भीमः कदाचिदेतेषामन्योन्यं शिरसा शिरः ।
नालिकेरद्वयास्फालमास्फालयदनेकशः ॥१६४॥
धृत्वा कदाचित्पादाग्रे क्रोशमात्रां भुवं नयन् ।
नासाजानुललाटादौ त्वचयामास तानसौ ॥१६५॥
तान्बद्ध्वा बाहुपाशेन मज्जयित्वा चिरं जले ।
भीमः केलिप्रियो जातु मृतप्रायानमुञ्चत ॥१६६॥

---

१. वेगवत्तापरीक्षार्थम् । २. विशेषेण इति प्रत्यन्तर । ३. मृता ।

धार्तराष्ट्राः कनीयांसः क्रीडन्तस्ते कदाचन ।
कुतूहलात्**कपित्थादी**नुच्चानारुरुहुस्तरून् ॥१६७॥
ततः पादप्रहारेण तानाहत्य महीरुहान् ।
फलैः सार्धमपात्यन्त ते **भीमेन** भुवस्तले ॥१६८॥
खेदिता अपि **भीमाय** न ते किञ्चन चुक्रुधुः ।
स्नेहोऽयं न पुनर्द्रोहस्तस्येति ज्ञातपूर्विणः ॥१६९॥
लब्धास्पदं मनोधात्र्यां वैरिभूरुहकारणम् ।
मात्सर्यबीजमाबाल्यादभू**द्दुर्योधन**स्य यत् ॥१७०॥
तदानीं **भीमसेन**स्य बलविस्फूर्तिकीर्तिभिः ।
तच्चक्रे किञ्चिदुच्छूनं नव्याभिरिव वृष्टिभिः ॥१७१॥
ओजायितानि **भीम**स्य खिद्यमानांश्च बान्धवान् ।
वीक्ष्यावलेपात्कोपाच्च बाढं **दुर्योधनो**ऽभ्यधात् ॥१७२॥
कदर्थ्यन्ते कथं **भीम** ! भ्रातरोऽमी स्तनंधयाः ? ।
तव दोर्दण्डकण्डूतिहरोऽस्मि तदुपेहि माम् ॥१७३॥
तेनेत्थं स्पर्धमानेन समाहूतो **वृकोदरः** ।
अभ्यधत्त महाभाग ! नाहं बन्धुषु दुर्मनाः ॥१७४॥
परमित्थं मम स्नेहचापल्यं पर्यवस्यति ।
वनेषु दन्तिनो दन्तक्रीडाऽपि तरुभञ्जिनी ॥१७५॥
ततोऽवलेपं कोपं वा मुधा **दुर्योधन** ! व्यधाः ।
यद्वा नैवास्ति मर्यादा काऽप्यनालोच्य वादिनाम् ॥१७६॥
त्वया हि मम दोःकण्डूर्न मनागप्यपोह्यते ।
न ह्येरण्डो गजेन्द्रस्य कटकण्डूयने क्षमः ॥१७७॥
अस्ति चेत्तव दोर्दर्पो यद्वाऽसूया बलीयसी ।
तदेहि त्वं नियुध्यस्व बुध्यस्व बलमात्मनः ॥१७८॥
इत्याक्षिप्तः स **भीमस्य** नियुद्धाय पुरोऽभवत् ।
किं लोकाधिकधामानः सहन्ते तेजसो वधम् ॥१७९॥
यदा विरमतो नैतौ निरोद्धरि **युधिष्ठिरे** ।
तदा तौ परितस्तस्थुः कुमाराः प्रेक्षकाः परे ॥१८०॥

मर्मप्रहारनिर्मुक्तमनलंकृतरम्ययोः ।
नियुद्धमेतयोरासीदशिक्षितमनोहरम् ॥१८१॥
तयोर्द्वयोरपि ख्यातबलिभ्योऽपि बलिष्ठयोः ।
प्रावर्ततौत्तराधर्यपरावृत्तिः क्षणे क्षणे ॥१८२॥
[१]दिनेन्दुदिननाथाभैस्तयोर्जयपराजयौ ।
दुःशासनार्जुनादीनामकथ्येतां मुखैस्तदा ॥१८३॥
नियुध्यमानो वज्राङ्गः क्रीडयाऽपि **वृकोदरः** ।
क्रमा**द्दुर्योधनं** दूरान्निन्ये निःसहदेहताम् ॥१८४॥
चिराद[२]दभ्रं बिभ्राणः पराजयपराभवम् ।
श्यामास्यः प्रययौ बन्धुमध्या**द्दुर्योधनः** शनैः ॥१८५॥
तथैवावस्थितं रङ्गे **भीममेत्य युधिष्ठिरः** ।
रजोऽवगुण्डितं प्रेम्णा प्रममार्ज स्ववाससा ॥१८६॥
बन्धोर्नियुद्धखिन्नस्य वपुर्विपुलमांसलम् ।
स्नेहात्संवाहयामास मृदुपाणि**र्धनंजयः** ॥१८७॥
नकुलः सहदेवश्च प्रमोदादभितः स्थितौ ।
स्वाञ्चलव्यजनै**र्भीमं** वीजयाञ्चक्रतुश्चिरम् ॥१८८॥
दुर्योधनो रहःस्थाने स्थित्वा चक्रे जडोचितान् ।
निजाशयप्रमाणेन विकल्पानब्जनालवत् ॥१८९॥
अर्धराज्यहरो योऽपि सोऽपि वध्यो महौजसाम् ।
किं पुनर्ब्रूमहे तस्य ? सर्वराज्यहरो[३]ऽपि यः ॥१९०॥
ततः सर्वप्रकारेण मम वध्यो **युधिष्ठिरः** ।
उदीयमानोऽप्युच्छेद्यो विरोधी व्याधिवद्बुधैः ॥१९१॥
किं त्वसाध्यः परीतोऽयं **भीमेन विजयेन** च ।
भूपाल इव सम्पन्नो विक्रमेण नियेन च ॥१९२॥
ततो **भीमार्जुना**वेव पुरस्ताद्वधमर्हतः ।
द्वौ दुर्वारमहावीर्या**वजाता**[४]**रे**र्भुजाविव ॥१९३॥

---

१. दिनेश-दिनचन्द्राभैः प्रति० । २. प्रभूतम् । ३. 'हि' इति प्रत्यन्तरे । ४. युधिष्ठिरस्य ।

तत्रापि प्रथमं निर्भीर्**भीमो** निःसीमविक्रमः ।
[1]**कीनाश**पुरवास्तव्यः कर्तव्यः [2]प्रसभं मया ॥१९४॥
व्यापादिते मयाऽमुष्मिन्**युधिष्ठिरकिरीटिनौ** ।
भवितारौ हठात्कृष्टस्तम्भप्रासाददुर्बलौ ॥१९५॥
तदा नियुद्धसम्बन्धरजःपरिचयादिव ।
मलीमसामिमां सन्ध्यां चक्रे **दुर्योधनो** रहः ॥१९६॥
ततश्छिद्राणि दुष्टात्मा **भीम**स्य स्वच्छचेतसः ।
नित्यमन्वेषयामास स नटः कूटनाटके ॥१९७॥
परं विविधकेलीभि**र्गङ्गायाः** कूलपालिषु ।
समं सर्वैः कुमारैस्तैः सोऽपि चिक्रीड सर्वदा ॥१९८॥
कुमारान्क्रीडतस्तत्र विदित्वा सुतवत्सलः ।
भूपतिः काय[3]मानानि कमनीयान्यकारयत् ॥१९९॥
क्रीडाशौण्डतया तेषु भुक्तिं सुप्तिं च ते व्यधुः ।
सर्वदाऽप्यधिकः किं तु **भीमो**ऽभूद्भोजनादिभिः ॥२००॥
कूले परेद्यु**र्गङ्गायाः** सौगन्धिकसुगन्धिनि ।
सुष्वाप सिकतातल्पे केलिश्रान्तो **वृकोदरः** ॥२०१॥
आहारं मधुरं स्निग्धं तस्य भुक्तवतस्तदा ।
बभूव सुखनिद्राऽपि दीर्घनिद्राविजित्वरी ॥२०२॥
इदमन्तरमासाद्य दुष्टबुद्धिः **सुयोधनः** ।
भीमं बद्ध्वा लतापाशैः प्रचिक्षेप छलाज्जले ॥२०३॥
लतापाशान्बिसच्छेदं छे[4]कश्छित्वा **वृकोदरः** ।
स्नात्वा क्षणेन **गङ्गायाः** करीन्द्र इव निर्ययौ ॥२०४॥
निद्रायमाणमन्येद्युस्तं तथैवाङ्गमर्मसु ।
धार्तराष्ट्रोऽतिधृष्टात्मा [5]दन्दशूकैरदंशयत् ॥२०५॥
सकोपाः सफणाटोपा दंष्ट्रया गरलोग्रया ।
तीक्ष्णाग्रया दशन्तोऽपि बिभिदुस्ते न तत्त्वचम् ॥२०६॥

---

१. यमः । २. बलात् । ३. तृणगृहाणि । ४. चतुरः । ५. सर्पैः ।

क्रमाज्जागरितो निर्भीर्**भीम**स्तानवहेलया ।
दूरेणापोहयन्नागाञ्शिशुनागानिव क्षणात् ॥२०७॥
ततः **सुयोधनो** दौष्ट्याद्**भीमे** भोक्तुमुपस्थिते ।
अज्ञातमशनस्यान्तर्विषमं विषमक्षिपत् ॥२०८॥
सद्यःप्राणहरे तस्मिन्दत्ते **भीमं सुयोधनः** ।
कृतान्तदन्तयन्त्रान्तर्गतवन्तममन्यत ॥२०९॥
प्रत्युतोर्जितमातेने तेन **भीमस्य** तत्क्षणात् ।
पुंसां जाग्रत्सु भाग्येषु विपत्तिरपि संपदे ॥२१०॥
क्रीडामात्रमिदं सर्वमेतस्येति विचिन्तयन् ।
भीमो न कोपमलिनं मनश्चक्रे मनागपि ॥२११॥
धृतराष्ट्रतनूजास्तु निष्फलारम्भदुःस्थिताः ।
तेजोभिः **पाण्डु**पुत्राणां दन्दह्यन्ते स्म केवलम् ॥२१२॥
विदित्वा **विदुर**स्तेषामेनमुच्छृङ्खलं कलिम् ।
विजने **भीष्म**मुख्यानां पुरस्तादिदमभ्यधात् ॥२१३॥
अमी वर्महराः सर्वे प्रतिभोत्कर्षशालिनः ।
कुमाराः समजायन्त तन्नोपेक्षितुमर्हथ ॥२१४॥
कलाकलापोपनिषन्निषण्णमनसो यथा ।
एते भवन्त्यु**पाध्यायात्** प्रयतध्वं तथाऽधुना ॥२१५॥
अस्त्वेषां कः कलाचार्यः सर्वविद्याब्धिपारगः ।
साकाङ्क्षमिति पृष्टस्तैराचष्ट **विदुरः** पुनः ॥२१६॥
अत्रैवास्ति **कृपो** नाम कलाचार्यः प्रसिद्धिभाक् ।
देवस्य **शान्तनो**र्नित्यं यत्रासीत्पुत्रवासना ॥२१७॥
स वः प्रार्थनया विद्वानेतानध्यापयिष्यति ।
लभ्यतेऽयमुपाध्यायः पुण्यैरत्यन्तपीवरैः ॥२१८॥
तत्समाकर्ण्य **गाङ्गेयः** कुमारान्निखिलानपि ।
समाकार्य **कृपाचार्य**मध्यापयितुमार्पयत् ॥२१९॥
अध्यगीषत ते शास्त्रं शब्दपारायणादिकम् ।
ततः प्रारेभिरेऽध्येतुं धनुर्वेदमनिर्विदः ॥२२०॥

लघुसंधानविच्छेदप्रहारच्छेकबाहवः ।
तेषामभूवन्भूयांसः शस्त्रे सब्रह्मचारिणः[1] ॥२२१॥
इतोऽभूत्तत्र वास्तव्यः सधर्मा[2] विश्वकर्मणः ।
पुमान**तिरथि**र्नाम सदाचारैकमन्दिरम् ॥२२२॥
विधोरिवानुराधाऽभूत्तस्य **राधा** सधर्मिणी ।
कदाचिदपि या नैव ज्येष्ठोपास्तिम**पास्थत** ॥२२३॥
तयोः **कर्ण** इति ख्यातः सुतः सत्त्वैकभूरभूत् ।
यत्रौदार्यं च शौर्यं च द्वयं निःसीमतां गतम् ॥२२४॥
पङ्कोपमे कुले तस्मिन्परां वृद्धिमुपेयुषः ।
नलिनस्येव तस्यासीदुत्तमैरेव सङ्गतिः ॥२२५॥
कलाकूपारपाराय[3] स्पृहयालुरहर्निशम् ।
स शिक्षां शस्त्रशास्त्राणामियेष गुरुसन्निधौ ॥२२६॥
प्रणिपत्य **कृपा**चार्यमेत्य सोऽपि खलूरिकाम्[4] ।
कुमारैः सममाधत्त शस्त्रश्रममनारतम् ॥२२७॥
कृपाचार्योपदेशाख्यस्वातिवर्षस्य सर्वतः ।
तेषु **कर्णकिरीटि**भ्यां मुक्ताशुक्तिपुटायितम् ॥२२८॥
आत्तेऽपि विद्यासर्वस्वे **कृपा**चार्यात्समंततः ।
किरीटिकर्णयोः प्रज्ञा मनागपि न तृप्यति ॥२२९॥
क्रीडाजुषां कुमाराणां पुरीपरिसरेऽन्यदा ।
तदीयाघातभीत्येव कूपान्तः कन्दुकोऽपतत् ॥२३०॥
विदधुर्विविधोपायान्कन्दुकाकर्षणं प्रति ।
परां क्लान्तिं कुमारास्ते वृथारम्भास्तु लेभिरे ॥२३१॥
तेष्वेवं क्लिश्यमानेषु वर्षीयान्[5]पथिको द्विजः ।
विप्रेण सममेकेन यूना कश्चिदुपागमत् ॥२३२॥
ततो जगदिरे तेन कुमारास्ते द्विजन्मना ।
एतस्य कन्दुकस्यार्थे कथं ताम्यत(थ) पुत्रकाः ? ॥२३३॥

---

१. सदृशाः । २. समानः । ३. कलासमुद्रपारगमनाय । ४. शस्त्राभ्यासभूमिम् । ५. अतिवृद्धः ।

इयं वो मधुरा मूर्तिरियं वः स्फूर्तिरुत्तरा ।
इयं वश्चातुरी चापे किणसञ्चयसूचिता ॥२३४॥
तदल्पीयसि कार्येऽस्मिन्किमारम्भोऽयमीदृशः ? ।
करप्राप्ये फले को हि समारोहति भूरुहम् ॥२३५॥
तदेषोऽहमिदानीं वः करिष्यामि समीहितम् ।
इत्युक्त्वाऽदर्शयत्तेषामिषीका[1] करवर्तिनीः ॥२३६॥
मयाऽभिमन्त्रिता ह्येताः समानेष्यन्ति कन्दुकम् ।
इत्याख्यायाक्षिपत्तासामेकां विप्रोऽनुकन्दुकम् ॥२३७॥
बिभेद कन्दुकं सद्यः सा च नाराचलीलया ।
सुहस्तहस्तमुक्तानि बाणायन्ते तृणान्यपि ॥२३८॥
अन्ते तामन्ययाऽविध्यत् तामप्यपरया तथा ।
एवं परम्परायोगादुपादत्त स कन्दुकम् ॥२३९॥
भुवनाद्भुतभूतेन कर्मणा तेन विस्मिताः ।
प्रणम्य बद्धाञ्जलयः कुमारास्तं व्यजिज्ञपन् ॥२४०॥
आर्येक्षाञ्चक्रिरेऽस्माभिश्चापाचार्याः सहस्रशः ।
परं नृलोके नालोकि कस्यापि प्रौढिरीदृशी ॥२४१॥
गुरुर्वा त्वं पिता वा त्वमस्माकमसि सम्प्रति ।
एते स्मः किङ्कराः सर्वे ब्रूहि किं करवाम ते ॥२४२॥
कुरुवंशे ध्वजायध्वमध्वनीनाः[2] सदध्वनि ।
इत्याश्वास्य द्विजः सर्वान्प्रसन्नांस्तानवोचत ॥२४३॥
[3]अध्वश्रमाविलं दूरमनेन विनयेन वः ।
मनो मे कतकेनेव वारि निन्ये प्रसन्नताम् ॥२४४॥
दर्शयध्वमुपाध्यायं ममेदानीं तमात्मनः ।
ननु युष्माकमातिथ्यं भवतादिदमेव मे ॥२४५॥
स हि युष्मदुपाध्यायः **कृपाख्यः** स्वजनो मम ।
तस्यान्तेवासिनो युष्मान्दृष्ट्वा हृष्टोऽस्मि सम्प्रति ॥२४६॥

---

१. शरशलाकाः । २. पान्थाः । ३. मार्गश्रमेण मलिनं व्याकुलं मे मनः ।

इत्युक्तैर्मण्डलीभूय सर्वैस्तैः परिवारितः ।
पार्थदत्तभुजालम्बः प्रविवेश द्विजः पुरे ॥२४७॥
गृहाभिमुखमायान्तं तमालोक्य गुणालयम् ।
प्रत्युज्जगाम रोमाञ्चसंवर्मितवपुः **कृपः** ॥२४८॥
स्वच्छन्दनिर्यदानन्दबाष्पवीचिविलोचनः ।
पञ्चाङ्गालिङ्गितक्षोणिर्नमस्यति[१] च तं **कृपः** ॥२४९॥
कृपं दृशा पिबन्सोऽपि प्रसारितभुजद्वयः ।
तथाऽऽलिङ्गद्यथा जातौ तावेकवपुषाविव ॥२५०॥
कृपः सिंहासने भक्त्या निवेश्य तमभाषत ।
अद्येदं मन्दिरं पूतं यदाक्रान्तं भवत्क्रमैः ॥२५१॥
संवत्सरे समग्रेऽपि वासरोऽयं सुवासरः ।
अवतारः सरस्वत्यास्त्वं यत्रातिथिरागतः ॥२५२॥
अनमस्यत् **कृपा**चार्यमादरेण द्विजो युवा ।
अभ्यनन्दत्तमाशीर्भिः सोऽपि स्वजनवत्सलः ॥२५३॥
कोऽयं महात्मा ? यस्येत्थं कुरुध्वे पर्युपासनाम् ।
इति राजसुतैः प्रष्टः **कृपः** पुनरवोचत ॥२५४॥
वत्साः ! सोऽयं गुरु**र्द्रोणः** कलानां कुलमन्दिरम् ।
अयमेव रहस्यज्ञो धनुःपारायणे पुनः ॥२५५॥
प्रख्यातः सूनुरस्याय**मश्वत्थामे**ति नामतः ।
न परं पितरं मूर्त्या योऽनुचक्रे गुणैरपि ॥२५६॥
इत्याख्याय विसृष्टेषु कुमारेषु मुदा **कृपः** ।
द्रोणाचार्याय विदधावातिथ्यमतिथिप्रियः ॥२५७॥
प्रसन्नमन्यदा **द्रोणं** व्याजहार रहः **कृपः** ।
प्रणयात्प्रार्थ्यसे किञ्चिन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥२५८।
चापाचार्यस्त्वदन्योऽस्ति यथा न भुवनत्रये ।
तथाऽमीभ्यः कुमारेभ्यो नास्ति सप्रतिभः परः ॥२५९॥

---

१. नमस्यामास तं प्रतिद्वय० ।

व्याकुरुष्व तदेतेभ्यश्चापोपनिषदं निजाम् ।
स्थानन्यासेन विद्यायास्त्रैलोक्यप्रथितो भव ॥२६०॥
शालिबीजं च विद्यां च वप्तुकामैर्मनीषिभिः ।
सुक्षेत्रं च सुपात्रं च विना पुण्यैर्न लभ्यते ॥२६१॥
एतावद्भिर्दिनैरेते भित्तिवच्चित्रकर्मणाम् ।
मया त्वदुपदेशानामुपानीयन्त योग्यताम् ॥२६२॥
तथेत्यङ्गीकृते तेन गत्वा **भीष्मा**न्तिकं **कृपः** ।
सर्वमावेदयामास **द्रोण**वृत्तान्तमादितः ॥२६३॥
द्रोणाचार्यमथाकार्य सत्कृत्य कनकोत्करैः ।
अर्पयामास **गाङ्गेयः** पौत्रान्ग्राहयितुं कलाः ॥२६४॥
तदा वैकटिकस्येव[1] माणिक्येषु सुजातिषु ।
संस्कारस्तेषु सर्वेषु दिदीपे सुतरां गुरोः ॥२६५॥
संयोगो गुरुशिष्याणामन्योन्यं प्रीतिशलिनाम् ।
तेषामत्यद्भुतः सोऽभूदिन्दुकैरवयोगवत् ॥२६६॥
वृष्टिं मेघ इवाचार्यः शिक्षां समतया ददौ ।
सा त्वाधारवशाद्दध्रे परिणामं पृथक्पृथक् ॥२६७॥
उपदिष्टं धनुर्वेदं सर्वं वेत्ति स्म **फाल्गुनः**[2] ।
विवेदानुपदिष्टं तु स्वयं शुश्रूषणं गुरोः ॥२६८॥
धनंजयस्य गुर्वङ्गसंवाहनभवश्रमः ।
महान्तमपि हन्ति स्म शस्त्राभ्यासपरिश्रमम् ॥२६९॥
सुधास्वादु गुरोः पादपयः पीत्वा रजस्वलम् ।
निजां **कपिध्वजश्चक्रे** चित्रं प्रज्ञामनाविलाम् ॥२७०॥
विनयं कुर्वताऽत्यर्थ**मर्जुने**न विशेषतः ।
सर्वशिष्यप्रियस्यापि गुरोरावर्जितं मनः ॥२७१॥
गुरुभक्तिसुधासेकसंपत्त्या **सितवाजिनः**[3] ।
शिक्षावल्लिः फलस्फातिमाततानातिशायिनीम् ॥२७२॥

---

१. मणिपरिक्षकस्य । २. अर्जुनः । ३. अर्जुनस्य ।

सर्वातिशायिसद्बोधमकरन्दकरम्बिते ।
शिष्यप्रसूनपुञ्जेऽस्मिन्**नर्जुने**नाम्बुजायितम् ॥२७३॥
लक्ष्ये स्थिरे चले दूरेऽनपराद्धेषुमर्जुनम् ।
पश्यञ्जज्ञे सकर्णोऽपि **कर्णो** मनसि मत्सरी ॥२७४॥
असौ साधारणः पन्थाः 'पुत्रो भवति यत्प्रियः' ।
गुणैर्गुरोस्ततोऽप्यागात्प्रियता**मर्जुनः** पुनः ॥२७५॥
अवोचदेकदाऽऽचार्यो विनयावर्जितो**ऽर्जुनम्** ।
कर्तास्मि त्वां गुणैरेभिर्जगत्येकधनुर्धरम् ॥२७६॥
प्रसादः स गुरोस्तच्च चापचातुर्यमद्भुतम् ।
पार्थस्येदं द्वयं बाढं बाधते स्म **सुयोधनम्** ॥२७७॥
सद्गुणैः **पाण्डवैः** सार्धमुच्छलन्मत्सरौ तदा ।
कर्णदुर्योधनौ मैत्रीमन्वभूतां परस्परम् ॥२७८॥
अनध्यायदिने क्वापि गोधा[1]धारी धनुर्धरः ।
वने पुष्पकरण्डकाख्ये **किरीटी** क्रीडितुं ययौ ॥२७९॥
अपश्यत्तत्र तूणीवत्पूर्णास्यमफलैः शरैः ।
सारमेयममेयान्तर्विस्मयः कश्चि**दर्जुनः** ॥२८०॥
अभूत्तस्य मनस्येवं तं वीक्षितवतस्तदा ।
अस्ति क्वापि प्रदेशेऽस्मिन्धुर्यः कश्चिद्धनुष्मताम् ॥२८१॥
अथासावग्रतो गच्छन्[2]योग्यानिरतमुन्नतम् ।
एकं पुमांसमद्राक्षील्लक्ष्यभेदैककोविदम् ॥२८२॥
संधानाऽऽदानमोक्षेषु तस्य संप्रेक्ष्य लाघवम् ।
पार्थस्तं विस्मितोऽपृच्छत्कोऽसि त्वं कश्च ते गुरुः ? ॥२८३॥
सोऽवदद्भद्र ! पल्लीन्दो**र्हिरण्यधनुषः** सुतः ।
एकलव्याभिधानोऽस्मि पुलिन्दकुलसम्भवः ॥२८४॥
शस्त्रतत्त्वाम्बुधिद्रोणी **द्रोणाचार्य**श्च मे गुरुः ।
श्रूयते धन्विनां धुर्यः शिष्यो यस्य **धनंजयः** ॥२८५॥

---

१. हस्तबन्धनचर्मपट्टकधारी । २. योग्यायां-शस्त्राभ्यासे निरतं-तत्परम् ।

प्रत्यावृत्तस्ततः **पार्थो** विच्छायवदनः पथि ।
आगच्छन्नुच्छलन्मन्युर्मनस्येवमचिन्तयत् ॥२८६॥
कुन्देन्दुधवलैरेष मां पराजयते गुणैः ।
शङ्के शिष्यप्रसादोऽपि चक्रेऽस्य गुरुणाऽधिकः ॥२८७॥
इति चिन्तामषीलेपश्यामलः साश्रुलोचनः ।
पार्थो व्यर्थश्रमंमन्यो गुर्वन्तिकमुपाययौ ॥२८८॥
अथोन्नमय्य चिबुकं तं स्नेहाद् गुरुरब्रवीत् ।
दिनेन्दुवत्कथं वत्स ! वहसि म्लानमाननम् ? ॥२८९॥
कृतान्तः कुपितस्तस्य तस्य सन्निहितो**ऽशनिः** ।
साक्षेपस्**तक्षक**स्तस्य निकारं[1] ते चकार यः ॥२९०॥
यथार्थमवदत्**पार्थः** कः प्रभोऽन्यक्करोति माम् ।
किं केशरिकिशोरोऽपि केनचित्परिभूयते ॥२९१॥
किं त्वाश्लिष्य पुरा प्रोक्तस्त्वयाऽहं वत्स ! ते समः ।
मम शिक्षामधीयानो न धन्वी भविता परः ॥२९२॥
इति प्राक्सुकृताऽऽसाद्यात्प्रसादाद्यदुदीरितम् ।
वचस्तत् तेऽभवन्मिथ्या मथ्नाति मम मानसम् ॥२९३॥
यत्ते शिक्षाग्रणीरेको मयाऽद्य ददृशे वने ।
अहं प्रभो ! पुरस्तस्य कलां नाप्नोमि षोडशीम् ॥२९४॥
उज्जगार गुरुर्वत्स ! शिष्यो मे नास्ति कश्चन ।
यस्त्वया हन्त तुल्योऽपि त्वयाधिक्ये तु का कथा ? ॥२९५॥
एवंवादिनमाचार्य**मर्जुनो** विनयान्वितः ।
एनं वो दर्शयामीति वदन् निन्ये तदन्तिके ॥२९६॥
पादपान्तरितो भूत्वा तत्तादृक्तस्य लाघवम् ।
गुरुः प्रथममालोक्य जगाम पुरतस्ततः ॥२९७॥
आयान्त**मेकलव्यो**ऽपि **द्रोण**मुद्वीक्ष्य दूरतः ।
आगत्य भूमिलुठनैर्न्यपतत्तस्य पादयोः ॥२९८॥

---

१. अपमानम् ।

ज्याकठोरप्रकोष्ठाङ्कं प्रशान्तं ब्रह्मचारिणम् ।
चिरं सम्भावयामास **द्रोण**स्तं सान्द्रया दृशा ॥२९९॥
अब्रवीच्च कुतो वत्स सैष शिक्षाक्रमस्तव ? ।
न हीदृशं [1]ममाम्नायं भवेत्कार्मुककौशलम् ॥३००॥
विहस्य गुरवेऽशंसद**ेकलव्यः** कृताञ्जलिः ।
विदाङ्कुरुत मे विद्यां **द्रोणा**चार्याज्जगद्गुरोः ॥३०१॥
नासौ विद्योपदेशस्ते मत्तः किं भाषसे मृषा ? ।
यथार्थं भद्र जल्पेति गुरुस्तं भृशमभ्यधात् ॥३०२॥
एवमुक्तो विनीतात्मा **पल्लीपति**तनूरुहः ।
मृण्मयं दर्शयामास स **द्रोणं द्रोणपार्थ**योः ॥३०३॥
पार्थः पृथुलवेदिस्थां चम्पकैरर्चितार्चनाम् ।
तां गुरोः प्रतिमां वीक्ष्य वन्दते स्म मुहुर्मुदा ॥३०४॥
एकलव्यं च पप्रच्छ भ्रातरावेद्यतां मम ।
आजगाम **गुरुद्रोणः** कुत्र ते नेत्रपात्रताम् ? ॥३०५॥
सोऽप्यस्मै कथयामास महाभाग ! मयैकदा ।
गुरुरभ्यर्थितश्चापशिक्षाहेतो रहःस्थितः ॥३०६॥
तदा विनयनम्रोऽपि योग्योऽयोग्योऽप्यहं सखे ! ।
हेतोः कुतोऽपि गुरुणा सर्वथाऽपि निराकृतः ॥३०७॥
गुरुपादाः प्रसादाय [2]ध्यानाध्यक्षीकृता अपि ।
भवन्त्येवेति निश्चित्य प्रदेशेऽत्र समागमम् ॥३०८॥
साक्षादिव गुरुं पश्यन्नभ्यर्च्य प्रतिमामिमाम् ।
दिवानिशमिषून[3]स्यन्नभ्यासमहमादधे ॥३०९॥
नमोऽस्तु गुरवे तस्मै प्रसादाद्यस्य पश्यतः ।
मादृशो मलिनात्माऽपि विधत्ते चापचापलम् ॥३१०॥
यो हि स्मरणमात्रेण हन्ति संतमसं भृशम् ।
अवाप्नोतु गुरोस्तस्य तरणिः करणिं कथम् ? ॥३११॥

---

१. सदभ्यासं विना । २. ध्यानेन प्रत्यक्षीकृताः । ३. क्षिपन् ।

इति जल्पन्तमानन्दात्तं सरोमाञ्चकञ्चुकम् ।
अतुच्छ**पार्थ**वात्सल्यविवशो गुरुरब्रवीत् ॥३१२॥
पल्लीन्द्रपुत्र ! चेदस्मि गुरुरङ्गीकृतस्त्वया ।
तदत्रार्थे कृतार्थेन दीयतां गुरुदक्षिणा ॥३१३॥
एकलव्यस्तदाकर्ण्य विकस्वरमुखाम्बुजः ।
तं बभाषे प्रभो ! ब्रूहि वस्तु किं तेऽस्तु दक्षिणा ? ॥३१४॥
विभवो वा शिरो वाऽस्तु मदीयं तव दक्षिणा ।
एतेनाप्याधमर्ण्यात् ते न विमुच्येय निश्चितम् ॥३१५॥
इत्युक्तो गुरुरप्यूचे वाचं निर्स्त्रिशतोचिताम् ।
वामेतरकराङ्गुष्ठो निर्लूय मम दीयताम् ॥३१६॥
तन्निशम्य प्रसन्नास्यः कृतार्थंमन्यमानसः ।
सोऽसिधेनुकया छित्वा गुरवेऽङ्गुष्ठमार्पयत् ॥३१७॥
पुष्पवृष्टिः सुरैर्मुक्ता तस्योपर्यपतत्तदा ।
[1]गुरुभक्तिद्वितीयेन कः सत्त्वेन न रज्यते ? ॥३१८॥
द्रोणाचार्योऽपि साश्चर्यः प्रीतचेतास्त्रपानतः ।
तमाश्लिष्याभ्यधाद्वत्स ! दुष्करं कृतवानसि ॥३१९॥
अतःप्रभृति कोदण्डमङ्गुलीभिरपि स्फुटम् ।
आकर्षन्नपराद्धेषुः[2] कदाचिन्न भविष्यसि ॥३२०॥
इति प्रीत्या तमाश्वास्य व्यावृत्तो वर्त्मनि व्रजन् ।
गुरुर्धनंजयेनैतद्विनयादन्वयुज्यत ॥३२१॥
तैस्तैः शिष्यगुणैः काममुपेतोऽपि प्रभो ! त्वया ।
असौ गुणैकगृह्येण कथं न ग्राहितः श्रमम् ॥३२२॥
इति पर्यनुयुक्तोऽथ **द्रोणा**चार्योऽप्यचीकथत् ।
शृणु कारणमत्रार्थे वत्स ! त्वं गुरुवत्सल ! ॥३२३॥
शस्त्रे शास्त्रे च केनापि मा स्म **पार्थो**ऽतिशय्यताम् ।
इयं मम प्रतिज्ञाऽस्मिन्नवज्ञाहेतुतां ययौ ॥३२४॥

---

१. गुरुभक्तिः द्वितीया यस्मिन् तेन । २. स्खलितबाणः ।

यथार्थमिदमासाद्य गुरोरुत्तर**मर्जुनः** ।
मेने प्रत्युपकाराय प्राणानपि न किञ्चन ॥३२५॥
अथागत्य विनीतांस्ताञ्शिष्यानध्यापयद् गुरुः ।
अमुक्ते करमुक्ते च शस्त्रे तेऽपि व्यधुः श्रमम् ॥३२६॥
अशिक्षेतां गदायुद्धं **भीमदुर्योधनौ** पुनः ।
कलापारंगमैर्जातं कुमारैरखिलैः क्रमात् ॥३२७॥
शिखिपिच्छमवस्थाप्य तालपादपमूर्धनि ।
द्रोणाचार्योऽथ कोदण्डे [1]तानारेभे परीक्षितुम् ॥३२८॥
लक्ष्याभिमुखमालीढं स्थानमास्थाय तिष्ठतः ।
शरस्तु मद्गिरा मोच्यो गुरुस्तानित्यशिक्षयत् ॥३२९॥
मण्डलीकृत्यकोदण्डं गुर्वादेशानुसारतः ।
निक्षिप्तचक्षुषो लक्ष्ये ते तस्थुः स्थिरचेतसः ॥३३०॥
प्रत्येकं तेऽन्वयुज्यन्त गुरुणा किमु पश्यथ ।
मां च वृक्षं च लक्ष्यं च बन्धूनेतांश्च पुत्रकाः ! ॥३३१॥
तेऽप्यभाषन्त पश्यामस्त्वां चैनं च महीरुहम् ।
सर्वांश्च बान्धवानेतान् लक्ष्यं चैतत् पुरःस्थितम् ॥३३२॥
तेन तद्वचसाऽऽचार्यः सव्यथोऽन्तरचिन्तयत् ।
अजात्यरत्नवदमी योग्या नोत्तरकर्मणः ॥३३३॥
अथ **पार्थं** व्यवस्थाप्य तथैव गुरुरादिशत् ।
प्रेक्षे चन्द्रकमेवाहं पिच्छेऽस्मिन्निति सोऽवदत् ॥३३४॥
ता**मर्जुन**गिरं श्रुत्वा निश्चिक्ये मुदितो गुरुः ।
राधावेधोपदेशस्य योग्योऽयमिति चेतसि ॥३३५॥
अन्यदा स्वर्[2]णदीतोये मज्जनाय गुरुर्ययौ ।
कुमारा अपि सर्वेऽपि सुविनीतास्तमन्वयुः ॥३३६॥
मज्जन्तमन्तःसलिलं गम्भीरिमगुरुं गुरुम् ।
जङ्घाकाण्डेऽथ जग्राह **ग्राहः** कश्चिद्दृढग्रहः ॥३३७॥

---

१. तानारोप्य इति प्रत्य० पाठः । २. गंगानदीजले ।

स विक्रमकलासारान्कुमारानखिलानपि ।
अलंभूष्णुरपि ग्राहनिग्रहाय समादिशत् ॥३३८॥
अगाधजलदुर्गस्थं ते च तं हन्तुमक्षमाः ।
उदासांचक्रिरे सर्वे गुरोः पार्श्वचराश्चिरम् ॥३३९॥
अकिञ्चित्करतां तेषां विभाव्य गुरुरादरात् ।
मुखमालोकयामास प्रह्वबाहोः **किरीटिनः** ॥३४०॥
गुरुं रक्षन्निजग्राह ग्राहं **पार्थः** पतत्त्रिभिः ।
हस्तवांश्च मनस्वी च किं न कुर्याद्धनुर्धरः ? ॥३४१॥
द्रोणाचार्योऽथ **पार्थाय** पृथुदोर्वीर्यशालिने ।
राधावेधोपदेशाख्यं प्रददौ पारितोषिकम् ॥३४२॥
प्रदत्तोपनिषत्तेन भृशं रेजे **धनंजयः** ।
वार्धिविश्राणितसुधासर्वस्व इव वासवः ॥३४३॥
आकलय्य कुमारांस्तान्सर्वविद्यास्वधीतिनः ।
द्रोणाचार्योऽथ **भीष्मा**द्यैरुपेतं **पाण्डु**मभ्यगात् ॥३४४॥
सत्कृत्य विष्टरेऽभ्यर्णं स भूपेनोपवेशितः ।
अभाषत सभां दन्तज्योत्स्नाभिः स्नपयन्निव ॥३४५॥
महाराज ! कुमारास्ते समस्तेऽप्यस्त्रवर्त्मनि ।
परमां प्रौढिमारूढाः परीक्ष्यन्तां ततोऽधुना ॥३४६॥
अभिनन्द्य गुरुं प्रीत्या राजा **विदुर**मादिशत् ।
पुरीपरिसरे रम्ये रच्यतां[1] रङ्गभूरिति ॥३४७॥
अपशल्यां समां सौम्यां भुवमभ्यर्णपाथसम्[2] ।
अदर्शयत्तदोपेत्य **विदुरस्य** गुरुस्ततः ॥३४८॥
तत्राहतेन गुरुणा निर्मिते बलिकर्मणि ।
विदुरोऽपि क्षितीशार्थं प्रेक्षाऽगारमकारयत् ॥३४९॥
अवरोधवधूहेतोर्वेदिकाश्च गरीयसीः ।
उर्वीशवर्गयोग्यांश्च मञ्चानुच्चानचीकरत् ॥३५०॥

---

१. सज्ज्यतां प्रति । २. जलसमीपस्थाम् ।

दिने गुरुसमादिष्टे दूताहूता महीभुजः ।
एत्य मञ्चानलञ्चक्रुर्गिरीनिव मृगारयः ॥३५१॥
सहितो **धृतराष्ट्रेण जाह्नवीयेन** चान्वितः ।
[1]प्रेक्षागारमगात्**पाण्डुः** पुत्रशिक्षादिदृक्षया ॥३५२॥
कुन्ती निजतनूजानां विक्रमालोकनोत्सुका ।
सत्यवत्यादिभिस्तत्र समं श्वश्रूभिराययौ ॥३५३॥
कुमारास्त्रपरीक्षायां क्ष्माचर-व्योमचारिणाम् ।
रेजे समाजो निर्व्याजप्रीति-संमीलितस्तदा ॥३५४॥
द्रोणाचार्य**कृपा**चार्यौ विविधायुधपाणिभिः ।
तैरा[2]नुपदिकैः सार्धं रङ्गे प्राविशतां तदा ॥३५५॥
युधिष्ठिरं तथा **भीमकर्णदुर्योधनार्जुनान्** ।
मुक्त्वाऽन्येषां गुरुः प्रादादनुज्ञां श्रमदर्शने ॥३५६॥
केचित्तेषु कुमारेषु गजाश्वाद्यधिरोहिणः ।
कोदण्डे दर्शयामासुर्निजं शिक्षासु कौशलम् ॥३५७॥
तेषामाबाणसंधानाल्लक्ष्यभेदावधेरपि ।
एकमेव जनः कालं कलयामासिवांस्तदा ॥३५८॥
सञ्चरत्सु यथालक्ष्यं तद्बाणेषु नभोऽङ्गणे ।
भयेन सङ्कुचन्ति स्म सर्वतः प्रेक्षिणो जनाः ॥३५९॥
[3]राजन्यतनयोपज्ञे लक्ष्यभेदे पदे पदे ।
साधु साध्विति लोकस्य कलः कलकलोऽभवत् ॥३६०॥
स्थिरत्वं सौष्ठवं केचिल्लाघवं दृढमुष्टिताम् ।
आश्रित्य दर्शयामासुस्ते खड्गादिषु कौशलम् ॥३६१॥
अमुक्ते यन्त्रमुक्ते च पाणिमुक्तेऽप्यदर्शयन् ।
समस्तेऽप्यायुधे किञ्चिद् गुरुशिक्षां विचक्षणाः ॥३६२॥
अथोपतस्थे रङ्गान्तर्गुर्वादिष्टो **युधिष्ठिरः** ।
लोकश्च तत्र चिक्षेप स्रग्दामसदृशो दृशः ॥३६३॥

---

१. प्रेक्षागेहम्, प्रति० । २. अन्वागच्छद्भिः । ३. राजपुत्रप्राक्प्रारम्भे ।

एकां लक्ष्ये निचिक्षेप निजां दृष्टिं सुनिश्चलाम् ।
तस्मिन्विस्मयनिष्पन्दां कोटिसंख्यां जनः पुनः ॥३६४॥
असावचिन्त्यमाहात्म्यप्रह्वीकृतजगत्त्रयः ।
असावशेषशौण्डीरचूडारत्नमनुत्तरम् ॥३६५॥
असावनुपमन्यायपथैकपथिकोत्तमः ।
असावनन्यसामान्यसत्यपूतवचःक्रमः ॥३६६॥
इत्थं लोककृतां श्लाघां श्रुत्वाऽतिप्रीतचेतसः ।
पुण्डरीकोपमाः **पाण्डोर्दृशः पेतुर्युधिष्ठिरे** ॥३६७॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
रथी सोऽथ रथारूढः प्रौढविक्रमसंक्रमः ।
निःशेषं दर्शयामास शस्त्रकौशलमात्मनः ॥३६८॥
अथ तौ नित्यसंसृष्टौ[१] **दुर्योधनवृकोदरौ** ।
गदायुद्धाय सन्नद्धौ रङ्गोत्सङ्गेऽवतेरतुः ॥३६९॥
रङ्गेण रङ्गगगने सूर्याचन्द्रमसाविव ।
तौ प्रदक्षिणचारीभिरभितश्चेरतुश्चिरम् ॥३७०॥
तौ विस्मयेन पश्यन्तस्तदा दिविषदो दिवि ।
फलमाकलयामासुर्नेत्रयोर्निर्निमेषयोः ॥३७१॥
दुर्योधने च **भीमे** च पक्षपातात्पृथक्पृथक् ।
एकाऽपि परिषत्तत्र द्वैधीभावमुपाययौ ॥३७२॥
धैर्यं **दुर्योधन**स्याहो ! **भीम**स्याहो सुसौष्ठवम् ।
इति लोकप्रशंसाभिः शब्दाद्वैतं तदाऽभवत् ॥३७३॥
ततो हृदि स्थिते **भीम**प्राणनाशोपदेशकृत् ।
गुरु**र्दुर्योधन**स्योच्चैर्जागरामास मत्सरः ॥३७४॥
ततो लोचनयोः किञ्चिद् **गान्धारी**तनुजन्मनः ।
क्रोधाश्रयाश[२]ज्वालेव प्रादुरास पिशङ्गता ॥३७५॥
धृतराष्ट्रतनूजस्य क्रोधान्धस्य शरीरतः ।
स्वेदबिन्दुव्रजव्याजान्निर्ययुर्मत्सरोर्मयः ॥३७६॥

---

१. संहृष्टौ – पाठः । २. आश्रयं अश्नाति इति (दहनेन विनाशकृत्) आश्रयाशः – अग्निः ।

ततो वीक्ष्य तदाकारं निर्विकल्पमना अपि ।
विदाञ्चकार परितस्तदाकूतं **वृकोदरः** ॥३७७॥
क्रोधधूम[1]ध्वजस्फूर्जद्धूमसञ्चयसन्निभः ।
उज्जृम्भते स्म **भीम**स्य मूर्ध्नि मूर्धरुहोच्चयः ॥३७८॥
क्षणाद्दशनभीत्येव स्फुरति स्मौष्ठपल्लवः ।
तस्याङ्गान्यपि रोमाञ्चव्याजात्प्रा[2]सानसञ्जयन् ॥३७९॥
कोपाटोपादधावेतां तावुद्[3]गूर्णगदौ ततः ।
संहारमारुतोद्धूताविव **विन्ध्यहिमालयौ** ॥३८०॥
सङ्गमाते न तौ यावत्प्रहाराय परस्परम् ।
अभाषिष्ट गुरुस्ताव**दश्वत्थामा**नमात्मजम् ॥३८१॥
वत्स ! वत्सौ महावीरौ निवारय जवादिमौ ।
माभूत्क्षोभः क्षणादेवं रङ्गस्यास्य गरीयसः ॥३८२॥
उभावपि ततस्तेन वारितौ गुरुसूनुना ।
तावुपाविशतां स्थानं सा[4]वहित्थौ निजं निजम् ॥३८३॥
निवार्य तूर्यनिर्घोषं रोदसीभेदभैरवम् ।
कोलाहलं च लोकानां गुरुर्गिरमवोचत ॥३८४॥
यो मे पुत्रादपि प्रेयान्प्राणेभ्योऽपि प्रियङ्करः ।
सर्वास्त्राम्भोधिपारीणस्तं **पार्थं** पश्यताधुना ॥३८५॥
आनद्धोभयतूणीरः करोपहितकार्मुकः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणः कवचच्छन्नविग्रहः ॥३८६॥
ततो विवेश बी[5]भत्सुर्गिरान्तःसदसं गुरोः ।
मध्येसुरपुरं [6]यन्तुर्यत्नेनेव सुरद्विपः ॥३८७॥ युग्मम् ।
त्रिजगत्येकवीरोऽयमयमस्त्रविदां वरः ।
कुरुगोत्रप्रदीपोऽयमयं भुवनरक्षिता ॥३८८॥
तेजसामेकधामायमयं न्यायनिकेतनम् ।
कीर्तीनां कुलवेश्मायमयमुत्साहमन्दिरम् ॥३८९॥

---

१. धूमध्वजः–अग्नि । २. कुन्तास्त्राणि । ३. उत्क्षिप्तगदौ । ४. स्वस्थौ । ५. अर्जुनः । ६. नियन्तुः ।

इत्यानन्दाज्जनैरुक्ताः शृण्वत्याः सर्वतो गिरः ।
प्रस्रवेण समं **कुन्त्याः** पेतुः प्रीत्याऽश्रुविप्रुषः ॥३९०॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

धृतराष्ट्रस्य **पाण्डो**श्च पुलकच्छद्मना बहिः ।
फाल्गुनं[१] पश्यतोर्जाताः शुभस्नेहा[२]ङ्कुरा इव ॥३९१॥

दिदृक्षयेव **पार्थ**स्य लोकवक्त्रेषु राकया ।
एत्याऽमावस्यया तस्थे **गान्धारी**वदने पुनः ॥३९२॥

[३]संसज्जनोत्थितैस्तैस्तैर**र्जुन**स्तुतिघट्टनैः ।
दिदीपे कोपसप्तार्चिः **सुयोधन**शमीतरौ ॥३९३॥

कर्णस्तु सर्वशस्त्राब्धिकर्णधारभुजोर्जितः ।
सार्जुनं तं जनं हन्तुमियेष प्रस्तुतस्तुतिम् ॥३९४॥

कलितोद्दण्डकोदण्डमालीढस्थानमास्थितः ।
किरीटी ददृशे साक्षाद्धनुर्वेद इवाङ्गवान् ॥३९५॥

जनस्याभून्मुदा तूर्यनिनादैरभिनन्दितः ।
ब्रह्माण्डभाण्डभेदीव कलः कोलाहलो महान् ॥३९६॥

उपजग्मुषि विश्रान्तिमथ तस्मिन् कथञ्चन ।
अस्त्रकौशलमात्मीयं दर्शयामास **फाल्गुनः** ॥३९७॥

लक्ष्ये चले स्थिरे स्थूले लघीयसि च लाघवम् ।
के नाम विस्मयं नापुः पश्यन्तः **सव्यसाचिनः** ? ॥३९८॥

दृढानि दृढमुष्टित्वाद्दुर्भेद्यान्यपि भिन्दिना ।
जिष्णुना वैरिवारस्य दृढं चेतोऽप्यभिद्यत ॥३९९॥

तस्मिन्बहूनि चित्राणि विचित्राणि वितन्वति ।
चित्रीयन्ते स्म के नाम न माद्यद्दोर्मदा अपि ॥४००॥

शरग्रहणसंधानसमाकर्षणमुक्तयः ।
शतशो लक्ष्यभेदाश्च तस्यैक्ष्यन्त समं जनैः ॥४०१॥

न यत्र निपतन्ति स्म नायना[४] अपि रश्मयः ।
लक्ष्यं तत्राप्यणीयोऽपि भिन्दन्ति स्मार्जुनेषवः ॥४०२॥

---

१. अर्जुनम् । २. सुतस्ने० प्रति० । ३. संसत्-सभा । ४. नयनसंबंधिनः ।

चक्रवद्भ्रमतो लोहवपुषो य[1]न्त्रपोत्रिणः ।
निचखान मुखे पञ्च बाणान्युगपद**र्जुनः** ॥४०३॥
राधावेधादिकं तत्तत्**पार्थो**ऽन्यदपि दुष्करम् ।
करोति स्म यदालोक्य सुरैरपि विसिष्मिये ॥४०४॥
चक्रप्रासगदाखड्गप्रभृतिष्वपि कौशलम् ।
शस्त्रेषु **श्वेत**[2]**वाहस्य** निर्वाहमगमत्परम् ॥४०५॥
क्षणात्प्रां[3]शुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाद्भूमौ क्षणाद्दिवि ।
क्षणात्क्रीडन्नथ क्रोडे तत्र **जिष्णु**रदृश्यत ॥४०६॥
मन्त्रास्त्राण्यप्यनुध्यानमात्रजातोदयानि **सः** ।
आग्नेय-वारुणादीनि **कुरुभर्तु**रदर्शयत् ॥४०७॥
ततः समर्थितप्राये तस्मिन्महति कर्मणि ।
सभालोके च सर्वस्मिन्नानन्दमकरन्दिते ॥४०८॥
संवर्त्तपुष्करावर्त्तनिध्वानप्रियबान्धवः ।
भुजास्फोटध्वनिः कर्णस्फोटकृद्भैरवोऽभवत् ॥४०९॥ युग्मम् ।
भूभृतः किमु शीर्यन्ते ? दीर्यते किमु मेदिनी ? ।
पतन्ति विद्युतः किंस्वित् क्षुभ्यन्ति किमुताब्धयः ? ॥४१०॥
विकल्पजातमित्यन्तः कुर्वन्नुद्भ्रान्तमानसः ।
विसंस्थुलं समुत्तस्थौ सर्वोऽथ स सभाजनः ॥४११॥
आवव्रे पञ्चभि**र्द्रोणः पाण्डवैः** सायुधैस्तदा ।
मूर्तिमान्परमात्मेव महाभूतैः शरीरिभिः ॥४१२॥
अश्वत्थामान्विताः स्थामबन्धुरा बान्धवाः शतम् ।
तारका इव शीतांशुं परिवव्रुः **सुयोधन**म् ॥४१३॥
अमन्दमन्दरक्षु[4]ब्धक्षुभ्यदम्भोधिभैरवम् ।
कातरीकृतशौण्डीरं सिंहनादं समावहन् ॥४१४॥
भुजास्फोटानुसारेण प्रक्षिप्तनयनाम्बुजैः ।
विस्मयस्तिमितैस्त्रासलोलैश्चालोकितो जनैः ॥४१५॥

---

१. यन्त्रवराहस्य । २. अर्जुनस्य । ३. उन्नतः । ४. मन्थानः ।

भीमाकृतिरपि प्रांशुः सासि–तूणीर–कार्मुकः ।
काञ्चनं कवचं बिभ्रत्सुमेरुरिव जङ्गमः ॥४१६॥
बीभत्सुं प्रति बीभत्से क्षिपन्गुञ्जारुणे दृशौ ।
रङ्गमध्यमथाध्यास्त **कर्णः** शौर्यमहार्णवः ॥४१७॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
ततः **कर्णः कृपाचार्यं द्रोणं** च **द्रुहिणो**[1]पमम् ।
ननाम नामितारातिर्नीतिप्रह्वान्तराशयः ॥४१८॥
ततः सगर्वं सोऽवोचत्**पार्थ** माऽनेन कर्मणा ।
मंस्थाः कर्मठमात्मानं मामालोकय सम्प्रति ॥४१९॥
अथ **पार्थो** यथा यद्यत्कर्म निर्मितवान्पुरा ।
कर्णः सातिशयं तत्तत् प्रथयामासिवांस्तथा ॥४२०॥
ततः सहर्षमुत्थाय **धृतराष्ट्र**त्मजाग्रणीः ।
कर्णं निबिडमालिङ्ग्य प्रणयादित्यवोचत ॥४२१॥
कर्ण ! त्वमेकवीरोऽसि त्वं त्रिलोकीविभूषणम् ।
त्वं धनुर्वेदविद्यायाः परां सीमानमीयिवान् ॥४२२॥
त्वमेव वैरिदोर्दर्पसम्पदां [2]पश्यतोहरः ।
त्वमेव कीर्तिनिर्वासडिण्डिमः सर्वधन्विनाम् ॥४२३॥
इदं राज्यमिमे प्राणा इमाः **कुरु**कुलश्रियः ।
सर्वं त्वदीयमेवैतद्ब्रूहि येन प्रयोजनम् ॥४२४॥
कर्णोऽप्युवाच मेऽस्त्येव समस्तं सुहृदि त्वयि ।
प्रार्थये केवलं भूयात्सौहार्दं ते मयि स्थिरम् ॥४२५॥
किं तु **पार्थ**स्य दोर्दण्डकण्डूतिज्वरितात्मनः ।
इच्छन्ति द्वन्द्वयुद्धेन भुजो भिषजितुं मम ॥४२६॥
गिरमाकर्ण्य **कर्ण**स्य [3]तामधिक्षेपपांसुलाम् ।
हुतो वह्निरिव क्रोधाज्ज्वलितः **फाल्गुनो**ऽभ्यधात् ॥४२७॥
कर्ण ! निर्नाम ! निर्मज्जन् मदीयशरसागरे ।
अस्त्रोदकैर्निजस्त्रीणां दृशः किं प्लावयिष्यसि ? ॥४२८॥

---

१. ब्रह्मोपमम् । २. चौरः । ३. अधिक्षेपेण–तिरस्कारेण पांशुलां सपापाम् ।

कर्णस्ततोऽब्रवीत्कोपात्**पार्थ** ! केयं बिभीषिका ।
गृहाणास्त्रं हराम्येष सर्वं गर्वं तवाधुना ॥४२९॥
ततो **द्रोणा**भ्यनुज्ञातः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
युद्धश्रद्धाय **कर्णाय** [१]**कपिकेतु**रतिष्ठत ॥४३०॥
तयोः समरसंरम्भदर्शनोत्सुकचेतसाम् ।
आसीत्कुसुमितेव द्यौर्विमानैस्त्रिदिवौकसाम् ॥४३१॥
तदीयसमरारम्भविलोकनकुतूहली ।
[२]**अनूरुसारथि**स्तस्थौ स्थिरीकृतरथः क्षणम् ॥४३२॥
तौ प्रजाभिरदृश्येतां रणायान्योन्यसम्मुखौ ।
विन्ध्याद्रिविपिनोत्सङ्गे मत्तौ दन्तावलाविव ॥४३३॥
अभूवन्**कर्ण**तः केचित्केचिद**र्जुन**तः पुनः ।
खेचरामरमर्त्यानां तदा द्वैधमजायत ॥४३४॥
पुरः **कर्ण**स्य को जिष्णुरिति **दुर्योधना**दयः ।
कः **कर्णो**ऽग्रेऽर्जुनस्येति दधु**र्भीमा**दयो मुदम् ॥४३५॥
कुन्ती तु कुन्तभिन्नेव तन[३]यस्नेहविक्लवा ।
मूर्च्छान्धकारविधुरा पपात जगतीतले ॥४३६॥
तां तथा **विदुरः** प्रेक्ष्य प्रेष्याभिश्चन्दनद्रवैः ।
क्षणादाश्वासयामास शीतैश्च व्यजनानिलैः ॥४३७॥
विषमैव गतिः कामं समरस्येति कातरम् ।
पाण्डोर्वदनमालोक्य **राधेय**[४]**म**वदत्**कृपः** ॥४३८॥
कुन्तीकुक्षिसरोहंस-कुरुवंशैकमौक्तिकम् ।
पाण्डुहेमाद्रिकल्पद्रु**र्बीभत्सु**र्विदितोऽस्ति नः ॥४३९॥
तत्त्वमप्यात्मनो ब्रूहि मातरं पितरं कुलम् ।
ताम्यतस्तव चेद्वाहू रणाय **कपिकेतुना** ॥४४०॥
तां **कृप**स्य कृपाणाग्रशितामाकर्ण्य भारतीम् ।
झटित्युत्थाय संरम्भादभाषत **सुयोधनः** ॥४४१॥

---

१. अर्जुनः । २. सूर्यः । ३. नूतनस्ने० प्रति० । ४. कर्णम् ।

किं कुलेन पितृभ्यां वा ? गौरवं हि गुणैर्नृणाम् ।
अधिरोहति मूर्धानमरविन्दं किमन्वयम् ॥४४२॥
रणः शौण्डीरिमापेक्षः कुलं न क्वाप्यपेक्षते ।
शौण्डीरस्तद्बलात्**कर्णः फाल्गुनं** योधयिष्यति ॥४४३॥
किं नाम सोऽपि शौण्डीरः ? क्षमते यः परानपि ।
न नाम सहते सिंहो गर्जाभिः स्फूर्जतो घनान् ॥४४४॥
अथ जल्पथ[१] ना राज्ञा विधत्ते युद्धम**र्जुनः** ।
राज्ये **कर्ण**स्तद**ङ्गाना**मभिषिक्तो मयाऽधुना ॥४४५॥
इत्युदीर्य **कृपा**चार्यप्रभृतीन्**धृतराष्ट्र**सूः ।
कर्णराज्याभिषेकाय तत्कालमुपचक्रमे ॥४४६॥
पुरोहितमथाहूय **कर्णं** स्वर्णासनस्थितम् ।
स्वभुक्ते सोऽङ्गसाम्राज्येऽभ्यषिञ्चत् तीर्थवारिभिः ॥४४७॥
निष्कलङ्कमृगाङ्काभं तस्य च्छत्रमधार्यत ।
अर्जितं निजदोर्दण्डैर्यशः स्वमिव पिण्डितम् ॥४४८॥
[२]प्रकीर्णकानि **कर्ण**स्य धूयन्ते स्म वधूजनैः ।
अभिषेक्तुं तमायाता गङ्गोर्मय इवाम्बरात् ॥४४९॥
चिरं जयाङ्ग**राजे**ति शब्दोद्गारपुरःसरम् ।
तस्य भोगावलीं[३] पेठुर्बन्दिनो विश्वनन्दिनः ॥४५०॥
कर्णः प्रत्युपकाराय ययाचेऽथ सुयोधनम् ।
स्थेमानमर्थयांचक्रे सोऽपि[४] सौहार्दसम्पदः ॥४५१॥
सौहार्दं हि कियन्मात्रं ? प्राणा अपि तवैव मे ।
इत्युक्तवन्तं **राधेयं** मुदाऽश्लिष्यत्**सुयोधनः** ॥४५२॥
ततः प्राप्ताङ्गसाम्राज्यः पुनरादाय कार्मुकम् ।
रणारम्भाय **राधेयो** दूरादाह्वास्त **फाल्गुनम्** ॥४५३॥
साम्राज्यमङ्गदेशानामुपश्रुत्यात्मजन्मनः ।
स्मरदानन्दसन्दोहविसंस्थुलपदक्रमः ॥४५४॥

---

१. जल्पवता राज्ञा इति प्रत्यन्तर । २. चामराणि । ३. स्तुतिम् । ४. सुयोधनः ।

स्रस्तोत्तरीयसिचयः प्रफुल्लनयनोत्पलः ।
कर्णस्य जनकोऽभ्यागात्तत्रा**तिरथि**सारथिः ॥४५५॥ युग्मम् ।
कर्णः पितरमालोक्य दूरादुत्सृज्य कार्मुकम् ।
पपात पादयोस्तस्य **दैवतं हि परं पिता ॥४५६॥**
अङ्गराज्याभिषेकार्द्रमानन्दाश्रुकणोदकैः ।
पुनरुक्तं शिरः सोऽपि तनूजस्याभ्यषिञ्चत ॥४५७॥
आलिङ्गति स्म सर्वाङ्गं सुतमुत्थाप्य सारथिः ।
उन्मीलत्पुलको मूर्ध्नि भूयोभूयश्चुचुम्ब च ॥४५८॥
विज्ञाय विज्ञतिलकस्तमित्थं सारथेः सुतम् ।
कर्णमभ्यर्णमागत्य वदति स्म **वृकोदरः** ॥४५९॥
सूतात्मज ! न **पार्थेन** कथञ्चिद्योद्धुमर्हसि ।
गृह्यतां [1]प्राजनं चापमपहाय कुलोचितम् ॥४६०॥
अङ्ग ! त्वमङ्गसाम्राज्ययोग्योऽसि न कथञ्चन ।
मृगारातिपदे हन्त गोमायुः किमु जायते ॥४६१॥
इति व्याहरति स्वैरं **भीमे** ! भीमभुजोर्जिते ।
आगत्य रभसाद् भ्रातृमध्या**द्दुर्योधनो**ऽभ्यधात् ॥४६२॥
वीराचारानभिज्ञोऽसि **भीम** ! यत्कुलमीक्षसे ।
चुलुकाऽऽचान्तसप्ताब्धेः कुलं [2]कुम्भोद्भवस्य किम् ? ॥४६३॥
तत्त्वान्तरं किमप्येतत्**कर्ण** इत्युदितं भुवि ।
दिव्याङ्गलक्षणं [3]सूती न सूते सुतमीदृशम् ॥४६४॥
अथा**तिरथि**राह स्म साधु साधु **सुयोधन** ! ।
असौ मे नाङ्गजः सूनुर्यथा प्राप्तस्तथा शृणु ॥४६५॥
त्रिःस्रोतःस्रोतसि पुरा प्रभाते गतवानहम् ।
अपश्यं रत्नमञ्जूषां पुण्यलक्ष्मीं निजामिव ॥४६६॥

---

१. अश्वनोदनयष्टिः । २. अगस्त्यमुनेः । ३. सारथिभार्या ।

गृहे नीत्वा पुरः पत्न्यास्तामुद्घाट्य तदन्तरे ।
सकुण्डलं स्फुरत्कान्ति वचनागोचरश्रियम् ॥४६७॥
राजकुञ्जरदर्पोष्मध्वंससम्भाविताकृतिम् ।
एकमालोकयं बालं सिंहार्भकमिवोद्भटम् ॥४६८॥ (युग्मम्)
तमालोक्य कृतालोकं[1] पत्नीं **राधामथाभ्यधाम्** ।
अनपत्या प्रिये ! सम्प्रत्यनेन भव पुत्रिणी ॥४६९॥
इत्युक्ता साऽपि मामाह प्राणेश ! घुसृणारुणे[2] ।
जाते प्राच्या दिशो वक्त्रे स्वप्नोऽद्य ददृशे मया ॥४७०॥
जानामि भानुमानेत्य सप्रसादं जगाद माम् ।
वत्से ! सम्पत्स्यते तेऽद्य शौण्डीरतिलकः सुतः ॥४७१॥
तं दृष्ट्वा दधती हर्षमुज्जागरमजागरम् ।
तदैव च त्वयाऽनेन दिष्ट्या पुत्रेण वर्धिता ॥४७२॥
इत्याख्याते शुभे स्वप्ने प्रियायाः पुलकस्पृहः ।
मञ्जूषातः[3] समाकृष्य तमङ्के बालमक्षिपम् ॥४७३॥
कर्णस्याधः करं कृत्वा सुतः प्राप्तोऽयमित्यसौ ।
प्रापितः **कर्ण** इत्याख्यां तनयः सुदिने मया ॥४७४॥
स्वप्ने रविवितीर्णत्वादपरं **रवि**भूरिति ।
अस्योद्यद्भागधेयस्य नामधेयमजायत ॥४७५॥
भवन्ति स्म गुणा बाल्यादस्मिन्नस्मत्कुलातिगाः ।
पङ्के पङ्केरुहो वृद्धिः सौरभं तु स्वतोभवम् ॥४७६॥
असौ राजकुले क्वापि लब्धजन्मा न संशयः ।
इति कुन्दोज्ज्वलैरस्य गुणैरनुमितं मया ॥४७७॥
असौ मद्वंशजत्वेन यदधिक्षिप्यते मुहुः ।
काकोलकुलजत्वेऽपि[4] कुत्सनं कोकिलस्य तत् ॥४७८॥

---

१. कृतप्रकाशम् । २. कुङ्कुमारुणे । ३. षान्त० प्रति । ४. द्रोणकाकः-काकजातिविशेषः ।

इमामाकर्ण्य **कर्ण**स्य कथाम**तिरथे**र्मुखात् ।
दधुः सभासदः सर्वे विस्मयस्तिमितं मनः ॥४७९॥
कुन्ती तु चिन्तयामास दिष्ट्या जीवति मे सुतः ।
नेत्रयोश्चिररात्राय[१] ममाभूत्पारणाविधिः ॥४८०॥
सैवेयं यन्मणिस्तोममण्डिता कुण्डलद्वयी ।
अहमेकैव धन्याऽस्मि यस्याः **कर्णार्जुनौ** सुतौ ॥४८१॥
कोऽन्यः स्पर्धेत **पार्थेन** ? यो हि न स्यात्सहोदरः ।
अमृतेनामृताभीशुरेव[२] स्पर्धितुमर्हति ॥४८२॥
कर्णो वः सोदरो बन्धुरिति सम्बन्धमादितः ।
समये **धर्मजादी**नां ज्ञापयिष्यामि जातुचित् ॥४८३॥
एवं विकल्पकल्लोलैः **कुन्त्या**माक्रान्तचेतसि ।
सभायां भुजमुत्क्षिप्य क्रुधा **दुर्योधनो**ऽभ्यधात् ॥४८४॥
अभिषिक्तोऽयम**ङ्गे**षु यादृशस्तादृशो मया ।
नाभीष्टो[३] यस्य कस्यापि स नामयतु कार्मुकम् ॥४८५॥
तामाकर्ण्य गिरं **पाण्डु**सूनुषु ज्वलितात्मसु ।
भयोद्भ्रान्तस्य लोकस्य जज्ञे कोलाहलो महान् ॥४८६॥
पाण्डुर्द्रोणमभाषिष्ट[४] दृष्ट्वा तदसमञ्जसम् ।
प्रचण्डः पुत्रभाण्डानामकाले कलहः किमु ? ॥४८७॥
एषामस्माभिरासूत्रि कलामात्रपरीक्षणम् ।
कुमाराणां विरोधोऽयं तदाचार्या ! निवार्यताम् ॥४८८॥
मिथो विरोधं बन्धूनामवेक्षितुमिवाक्षमः ।
तदानीं च **पतिर्भा**सामस्तगह्वरमाविशत् ॥४८९॥
अथोत्क्षिप्य भुजं **द्रोणः पाण्डवान्कौरवान**पि ।
सिंहपोतानिवान्योन्यं युध्यमानान्न्यवारयत् ॥४९०॥

---

१. चिरकालेन । २. चन्द्र । ३. भीष्टं प्रति० । ४. 'भाण्ड' इत्यं देश्यः शब्दः, 'भाइभांडु' इति भाषायामपि ।

भुजोत्कर्षाच्च **बीभत्सोः** कुमाराणां च मत्सरात् ।
आनन्दश्च विषादश्च समं **पाण्डोरभूद्**द्वयम् ॥४९१॥

धृतराष्ट्र-कृप-द्रोण-गाङ्गेयादिभिरन्वितः ।
विसृज्य संसदं **पाण्डुर्**निजमन्दिरमासदत् ॥४९२॥

कृत**कर्ण**स्तुतिः कश्चित्कश्चित्**पार्थ**स्तवोल्बणः ।
कश्चिद्**दुर्योधन**स्तोता जनः स्वं स्वं गृहं ययौ ॥४९३॥

इतरेतररन्ध्रवीक्षिणस्ते विनयाच्छादितमत्सराः कुमाराः ।
सकलासु कलासु केलियोग्या, मिलिता एव वितन्वते स्म नित्यम् ॥४९४॥ [ ]

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये भीम-दुर्योधनादिजन्मकुमारकलारोपणास्त्रदर्शनवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥३॥

• • •

चतुर्थः सर्गः ॥

अथान्यदाऽवदातश्रीः श्रीमान्पीनांसकुट्टिमः ।
खण्डितारातिदोष्काण्डः **पाण्डुः** संसदमासदत् ॥१॥
हिरण्मयमयं भेजे शारदाम्भोधरद्युतिः ।
भद्रासनं शशिक्रान्तसुमेरुशिखरोपमम् ॥२॥
दधार रत्नकेयूरे स प्रभाऽरुणिताम्बरे ।
वमद्भ्यामिव बाहुभ्यां प्रतापं मूर्त्ततां गतम् ॥३॥
अरातिकीर्तिसर्वस्वमावर्त्यैव विनिर्मितम् ।
स बभारोज्ज्वलं हारमुरःस्थलविलम्बिनम् ॥४॥
शिरस्युवाह पीतानां विपक्षमहसामिव ।
अमान्तमन्तः संदोहं स रत्नमुकुटच्छलात् ॥५॥
कपोलदर्पणे द्रष्टुमात्मीयकमनीयताम् ।
वि[१]कर्तनाविवायातौ स दधौ स्वर्णकुण्डले ॥६॥
जयप्रशस्तिमेतस्य चामरग्राहिणीगणाः ।
कङ्कणौघरणत्कारकैतवेन वितेनिरे ॥७॥
हारयष्टिं महीपृष्ठे तस्यैव विशदं यशः ।
पुञ्जयन्तः क्षितीशास्तं प्रणम्योपाविशन्पुरः ॥८॥
मणि[२]कोटीरसंक्रान्तमूर्त्तिरार्त्तैकबान्धवः ।
उह्यमान इव भ्रेजे शिरोभिः सोऽवनीश्वरैः ॥९॥
स्त्यानीभूयं गतैर्मूर्तिमद्भिः कामरसैरिव ।
निर्मिताः परितो वारनार्यस्तं पर्यवृण्वत ॥१०॥

---

१. सूर्यौ । २. कोटीर–मुकुट ।

गाङ्गेय-धृतराष्ट्रादिगुरुवर्गोऽपि गौरवात् ।
अलञ्चक्रे तदास्थानमानन्दभरमेदुरः ॥११॥
यथास्थानमथासीने सामन्तामात्यमण्डले ।
स्तुवत्सु तद्यशो विश्वश्रोत्रानन्दिषु बन्दिषु ॥१२॥
पुष्पावचूलरो[१]लम्बकदम्बध्वनिडम्बरैः ।
मुहुर्निह्नूयमानासु गाथकी-कलगीतिषु ॥१३॥
नानासूक्तीः कवीन्द्रेषु रसभङ्गितरङ्गिताः ।
उद्गिरत्सु जनश्रोत्रपटुपीयूषवर्षिणीः ॥१४॥
विशारदेषु पुरतो **भरतादि**महीभुजाम् ।
प्रथयत्सु कथास्तथ्या नितान्तम[२]घमर्षणीः ॥१५॥
अभ्येत्य भूमिन्यस्तैकजानुरानम्य भूपतिम् ।
मूर्धन्यञ्जलिमाधाय प्रतीहारो व्यजिज्ञपत् ॥१६॥
देव ! सेवककल्पद्रो ! **द्रुपदस्य** महीपतेः ।
आकारविदिताकूतो दूतस्ते द्वारि वर्तते ॥१७॥
जाह्नवेय-धृतराष्ट्र-विदुराणामथाशयम् ।
ज्ञात्वोर्वीपतिरादिक्षत् तत्प्रवेशाय तं भ्रुवा ॥१८॥
आक्षिप्तचक्षुरालानलालितैः केलिलोलुपैः ।
सविभ्रमा[३]भ्रमातङ्गबन्धुभिर्गन्धसिन्धुरैः ॥१९॥
[४]वनायुदेश्यैर्देवाश्वदेशीयैर्म[५]न्दरोदरे ।
भृशमोजस्विभिः क्लृप्तनेत्ररङ्गैस्तुरङ्गमैः ॥२०॥
सङ्गीतरङ्गनिःसङ्गमृदङ्गध्वनिलासिभिः ।
हृष्यन्नजस्रविस्रम्भा[६]दलोलैः केलिकेकिभिः ॥२१॥
वपुर्विसारिसौरभ्यसम्भावितनभोऽन्तरे ।
निविष्टदृष्टिरुत्फाले केलिकस्तूरिकामृगे ॥२२॥
स दूतः पूतवाङ्निन्दन् संसदं शात[७]मन्यवीम् ।
उपतस्थे नृपास्थानं प्रतीहारपुरःसरः ॥२३॥ पञ्चभिः कुलकम् ।

---

१. रोलम्बा-भ्रमराः । २. पापक्षयकारिणीः । ३. ऐरावण । ४. वनायुदेशे-अरबस्थाने भवाः तैः । ५. अश्वशालामध्ये । ६. दालोलै प्रतिद्वय । ७. इन्द्रसंबन्धिनीम् ।

स प्रणम्य यथास्थानमुपविश्य विशाम्पतिम् ।
विज्ञो विज्ञपयामास मौलिकुड्मलिताञ्जलिः ॥२४॥
अरिव्रातकृतासेव ! देव ! **द्रुपदभूपतिः** ।
प्राहिणोदनणुप्रेमप्रणयी मां त्वदन्तिके ॥२५॥
सुताऽस्य **द्रौपदी**त्यस्ति प्राणेभ्योऽपि प्रियङ्करा(री) ।
इमां स यस्मै कस्मैचिद्दातुमुत्सहते न हि ॥२६॥
व्यक्तं च वक्ति यः कोऽपि राधावेधं विधास्यति ।
तस्मै सुतेयमस्माभिर्दास्यते पारितोषिकम् ॥२७॥
[1]आम्नातिनो धनुर्वेदे सर्वाञ्जित्वाऽस्त्रकोविदान् ।
वर्तन्ते भवतो विश्वविश्वानन्दननन्दनाः ॥२८॥
ततः[2] सत्यपि दोर्दण्डमण्डने राजमण्डले ।
नेतुर्नः पूरयिष्यन्ते नूनमेतैर्मनोरथाः ॥२९॥
मत्तद्विपकपोला हि मदपानकुतूहलम् ।
पूरयन्ति द्विरेफस्य नाऽऽलेख्यकरिणां कटाः ॥३०॥
जगत्यामेकधानुष्कैरागत्य सह सूनुभिः ।
स्वयंवरं भुवो भर्तुस्तदलङ्कर्तुमर्हसि ॥३१॥
मतमादाय **गाङ्गेय**प्रभृतीनां **कुरूद्वहः** ।
दूतस्य भारतीमेतामोमिति प्रत्यपद्यत ॥३२॥
रत्नकुण्डलकेयूरकङ्कणाद्यैरनेकशः ।
काममानन्द्य तं दूतं विससर्ज विशाम्पतिः ॥३३॥
अथ प्रतस्थे **काम्पिल्यं** पृतनाभिः प्रकम्पयन् ।
मेदिनीमण्डलं **पाण्डु**र्भुग्न[3]भोगीन्द्रधारितम् ॥३४॥
प्रस्थानमङ्गलं तस्य सहितस्य तनूरुहैः ।
विदधे कुलवृद्धाभिर्मूर्ताभिरिव सिद्धिभिः ॥३५॥
तत्कालोन्मीलदानीलदानाम्भःश्रु(स्रु)तिभिर्भुवि ।
द्वैतीयिकीं वितन्वन्तं **कलिन्दतनया**मिव ॥३६॥

---

१. सदभ्यासवन्तः । २. अस्माकं नेतुः-द्रुपदनृपस्य । ३. भुग्नः अवनतः ।

गर्जाभिः स्निग्धमन्द्राभिः शिखण्डिकुलताण्डवम् ।
कुर्वाणं वारणाधीशमारुरोह महीपतिः ॥३७॥ युग्मम् ।
दुकूले कलयामास स प्रयाणक्षणोचिते ।
दधच्चन्द्रातपाश्लिष्टगिरीश[1]गिरिविभ्रमम् ॥३८॥
नासौ मदुपजीव्यस्य रवेस्तेजः क्षमिष्यते ।
इति छत्रच्छलान्मन्ये तस्येन्दुरुपरि स्थितः ॥३९॥
युधिष्ठिरादयः पञ्च शतं **दुर्योधनादयः** ।
विविधं यानमारूढाः परिवव्रुस्तमात्मजाः ॥४०॥
हयौघहेषितैर्दन्तिबृंहितैरुपबृंहितः ।
आविर्बभूव गम्भीरः प्रयाणपटहध्वनिः ॥४१॥
वाहिनी हास्तिका-श्वीयऽरथ्या-पादातमेदुरा ।
तमन्वगच्छदह्नाय जाह्नवीव भगीरथम् ॥४२॥
निस्वाननिस्वनस्तस्य दारयन्गिरिकन्दरान् ।
[2]उच्चचार स्वमाधारमम्बरं स्फारयन्निव ॥४३॥
अनुकूलानिलोद्धूताः स्वयंवरदिदृक्षया ।
पुरो गन्तुमिवेच्छन्त्यो वैजयन्त्यो विरेजिरे ॥४४॥
अनुयातः स सामन्तैः समन्तात्परमर्द्धिभिः ।
साक्षात्सुरैरिव **हरिः** परीतो ददृशे जनैः ॥४५॥
असौ **कुन्त्या** च **माद्र्या** च याप्ययानाधिरूढया ।
बभौ **गङ्गामृडानीभ्यां**[3] **चन्द्रचूड**[4] इवान्वितः ॥४६॥
धृतराष्ट्रादिभिः सर्वैः स्वस्वशुद्धान्तशालिभिः ।
स बभौ वल्लभाबद्धसङ्गैर्भृङ्गैरिव द्रुमः ॥४७॥
सैन्धवोद्धूतधूलीभिः पिदधे **घर्मदीधितिः** ।
तद्यशश्**चन्द्रमाः** कामं जगत्यामद्युतत्पुनः ॥४८॥
नेत्रैः सेन्दीवरा वक्त्रैः सेन्दवोऽङ्गैः सवीरुधः ।
तद्दिदृक्षुमृगाक्षीणां विरेजुः पुरवीथयः ॥४९॥

---

१. महादेवस्य गिरिः कैलासपर्वतः । २. ऊर्ध्वं चचार । ३. गङ्गा-पार्वतीभ्याम् । ४. शिवः ।

अभिरामगुणग्रामगरीयान्नगरश्रियम् ।
अवेक्षमाणः स प्राप प्रतोलीमतुलद्युतिः ॥५०॥
अन्योन्यजङ्घासङ्घट्टसीदन्निखिलसादिका ।
दूरत्रस्तजनोर्जस्विगर्जत्तुङ्गमतङ्गजा ॥५१॥
जाह्नवीव **तुषार**ाद्रिसद्मपद्मह्रदोदरात् ।
निर्जगाम चमूः **पाण्डोः** शनकैः पुरगोपुरात् ॥५२॥ युग्मम् ।
कुरूणां प्रवरैच्छायाप्रवालफलकुड्मलैः ।
प्रथयामासुरातिथ्यं **जाह्नवी**तीरभूरुहः ॥५३॥
सैनिकानां नगोत्तुङ्गवीचिसञ्चारमन्थरैः ।
स्वेदाम्बुततिराचेमे **गाङ्गेयैः** पवनोर्मिभिः ॥५४॥
हैयङ्गवीनगोमुख्यैर्ग्रामीणोपायनैरसौ ।
मुमुदे मेदिनीपालः कालः प्रत्यर्थिनां पथि ॥५५॥
रथाश्वे–भादिभिः सीमसामन्तानभ्युपस्थितान् ।
स पश्यन्नन्दयामास प्रसादस्निग्धया दृशा ॥५६॥
मनोहरसरःशैलकेलिदुर्ललिता क्रमात् ।
कौरवी दूरमध्वानमतिचक्राम सा चमूः ॥५७॥
काम्पिल्यस्याथ सीमानमाससाद **कुरूद्वह**ः ।
प्रमोदस्तु विवेशान्तरुत्फुल्लजनसूचितः ॥५८॥
तमभ्यगच्छदुत्सर्पिबलोर्मितुमुलैर्दिशः ।
द्रुपदो बधिरीकुर्वन् मृगाङ्कमिव नीरधिः ॥५९॥
अम्भोदरवगम्भीरः परस्परचमूचरैः ।
दूरमाकर्णयामाहे वाहिनीतुमुलध्वनिः ॥६०॥
तुरङ्गमखुरक्षुण्णः क्षोणिरेणुः परस्परम् ।
सस्वजे प्रणयेनेव सैन्ययोरुभयोरपि ॥६१॥
द्वयोरपि वरूथिन्योर्दुन्दुभिध्वनिभिस्तयोः ।
स्वैरं दिगन्तविश्रान्तैः प्रतिशब्दायितं मिथः ॥६२॥

बलौघः **पाण्डु**जन्मा च [१]**द्रौपदी** च पताकिनी ।
अयुज्येतां [२]तदा तावद्भाव्यर्थपिशुनाविव ॥६३॥
ते वाहिन्यौ तदाऽन्योन्यमेकीभावमुपागते ।
चकासामासतु**र्गङ्गा-पतङ्ग**[३]**तनये** इव ॥६४॥
पदातौ **द्रुपदे** जाते सन्त्यज्य जयकुञ्जरम् ।
उज्झाञ्चकार करटिप्रकाण्डं **पाण्डु**भूपतिः ॥६५॥
तौ वितत्य भुजौ प्रीत्या सस्वजाते यशस्विनौ ।
अन्योन्यं विकटं वक्षो मिमानाविव वक्षसा ॥६६॥
वाल[४]वायज-नीलाश्म-[५]कुरुविन्दकरम्बितम् ।
बिडौजसा जितेनेव प्रतापैरुपदीकृतम् ॥६७॥
रथं पवनजङ्घालोत्तालकाम्बोजवाजिनम् ।
उपानिनाय **काम्पिल्य**काश्यपीनाथसारथिः ॥६८॥ युग्मम् ।
दत्तहस्तावलम्बस्तं स्वयं **काम्पिल्य**भूभुजा ।
पुरः प्रेङ्खत्पताकाङ्कमारुरोह कुरूद्वहः ॥६९॥
क्रान्तविश्वस्य तेजोभि**रुष्णा**रश्मेरि**वारुणः** ।
चकार **कुरु**नाथस्य सारथ्यं पृथिवीपतिः ॥७०॥
प्रियालापमिवान्योन्यं प्रीत्या [६]ज्ञातेयजातया ।
कुर्वाणे किङ्किणीक्वाणैस्तयोश्छत्रे विरेजतुः ॥७१॥
दुन्दुभिध्वनिभिस्तारैरवश्यमुभयैरभूत् ।
ब्रह्माण्डभाण्डनिर्भेदशङ्की पङ्के[७]रुहासनः ॥७२॥
ईक्षाम्बभूव **काम्पिल्य**मावासैरवनीभुजाम् ।
परीतं परितः(तं) प्रीत्या **पाण्डुः** शाखापुरैरिव ॥७३॥
तरङ्गहस्तविन्यस्तविकस्वरसरोरुहा ।
मुदाऽर्घमुत्क्षिपन्तीव ददृशे तेन **जाह्नवी** ॥७४॥
उदारमञ्जरीसारसहकारप्रियङ्गरे ।
विकासिबकुले फुल्लमल्लिकामोदमालिनि ॥७५॥

---

१. द्रुपदनृपसंबन्धिनी । २. तदाऽतीवभाव्य० प्र० । ३. सूर्यपुत्री-यमुना इत्यर्थः । ४. वैडूर्यमणिः । ५. रत्नविशेष । ६. ज्ञातित्वेन जातया । ७. ब्रह्मा ।

कदम्बजम्बूजम्बीरनिकुरम्बकरम्बिते ।
विपाकपिङ्गनारङ्गपिशङ्गितदिगन्तरे ॥७६॥
असङ्गभृङ्गसङ्गीतसुभङ्गभावुकद्रुमे ।
रसालाङ्कुरवाचालकोकिलालापशालिनि ॥७७॥
द्रुपदस्य गिराऽगृह्णन्निवासान्भूमिवासवः ।
वसन्त इव कुत्रापि स्वःसरित्तीरकानने ॥७८॥ कुलकम् ।
तस्मिन्विलासवापीषु स्नायं स्नायमनेकशः ।
विनिन्ये सैनिकैर्दूरमार्ग चङ्क्रमणक्लमः ॥७९॥
हित्वा हिरण्यकोटीरान् कुरुविन्दा[१]ङ्कुराङ्कितान् ।
चक्रुः सकिंशुकैः केचिच्चम्पकैरवतंसकान् ॥८०॥
नित्यमेकधुरीणानि पूर्णेन्दुकर[२]कन्दलैः ।
केचिन्मृणालनालानि मुक्ताहारपदे दधुः ॥८१॥
नवस्रस्तरमास्तीर्य कि(क)ङ्केल्लिद्रुमपल्लवैः ।
केऽपि च्छायासु सान्द्रासु पथिश्रान्ता विशश्रमुः ॥८२॥
पीयूषरसगण्डूषमदमोषीणि हर्षुलैः ।
नालिकेरीफलाम्भांसि कैश्चिदापपिरे भृशम् ॥८३॥
मृगारिकरजाकारान् वीक्ष्य किंशुककोरकान् ।
वारणेन्द्राः प्रणश्यन्तः कथञ्चित्तत्र धारिताः ॥८४॥
सैकते कुसुमभ्रश्यत्परागपरिपिञ्जरे ।
[३]वाह्लीकान्वेल्लयाञ्चक्रुरक्रमेण तुरङ्गिणः ॥८५॥
भारावरोहणायान्यैः कृतयन्त्रशतैरपि ।
नाक्षम्यतौक्षकं[४] नेतुं सारणीतृणलोलुपम् ॥८६॥
क्षुद्रेतरैः परिक्षिप्ते कदलीकेलिकाननैः ।
आदर्शदर्शितातङ्कमृगाङ्कमणिकुट्टिमे ॥८७॥
सारणीशीकरासारलघुसञ्चारमारुते ।
उन्मीलन्मुकुलामोदमदिरामोदितालिनि ॥८८॥

---

१. मुस्ता नाम वनस्पतिः । २. कन्दलं-नवाङ्कुरः । ३. अश्वान् (बाह्लीक इत्यमरकोषे) । ४. वृषयूथम् ।

सान्द्रशीततरच्छाये बकुलोर्वीरुहस्तले ।
द्रुपदादेशिनस्तेनुः [1]पाण्डवं पटमण्डपम् ॥८९॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
स्थलेभ्योऽभ्यधिकं [2]दूर्वासहजास्तरणा व्यधुः ।
प्रमोदमवरोधानामतिमुक्तकमण्डपाः ॥९०॥
स्मेरयन्तोऽधिकं दर्पं श्रियः साक्षादिवर्तवः ।
महीरुहः श्रयन्ति स्म सामन्ताः केऽपि कानपि ॥९१॥
तस्मिन् **युधिष्ठिरः** **प्रष्ठ**कुमारकुलकैतवात् ।
कानने विहरन् रेजेऽनेकमूर्तिरिव स्मरः ॥९२॥
काम्पिल्यनाथः कल्याणीभक्तिः प्रीतेन **पाण्डुना** ।
अनुज्ञातोऽथ सानन्दमन्तर्नगरमाविशत् ॥९३॥
सोऽप्रीणयत्तथा **पाण्डो**रुपचारैश्चमूचरान् ।
निजस्य न यथाकामं स्मरन्ति स्म पुरस्य ते ॥९४॥
शिल्पिभिः कलयामास **सर्वस्वैर्विश्वकर्मणः** ।
सधर्माणं सुधर्मायाः स स्वयंवरमण्डपम् ॥९५॥
महानीलमयी तत्र बभार तलमेदिनी ।
प्रतिच्छायाच्छलादन्तर्द्वितीयमिव मण्डपम् ॥९६॥
नीलाश्मकुट्टिमे तस्मिञ्श्वेतसोपानभूर्बभौ ।
कालिन्दीशङ्कयोद्वीचिरारोहन्तीव **जाह्नवी** ॥९७॥
स्तम्भाः स्वर्णमयास्तस्मि**न्नश्मगर्भ**मयक्षितौ ।
वातोत्थ**यमुना**पद्मपांसुदण्डनिभा बभुः ॥९८॥
तस्मिन्स्वयंवरालोककौतुकास्त्रिदिवाङ्गनाः ।
प्रतिस्तम्भमुपारूढाः शालभञ्जीनिभा बभुः ॥९९॥
नीलवेदीपरिक्षिप्ता क्वचिदिन्दूपलक्षितिः ।
वनीवलयितक्षीरनीरधिश्रियमश्नुते ॥१००॥
तस्मिन्हरिन्मणिस्तम्भाः पद्मरागप्रभाञ्चिताः ।
लीनां(लां) नीलत्विषः क्वापि तन्वते पीत[3]वाससः ॥१०१॥

---

१. पाण्डोः संबंधिनं । २. दूर्वा एव स्वाभाविकम् आस्तरणं येषु ते । ३. कृष्णस्य ।

क्वचित्कार्तस्वरस्तम्भास्तस्मिन्नीलाश्मकन्दलैः ।
मेरुं विडम्बयामासुर्जम्बूराजिविराजितम् ॥१०२॥
क्वचिन्नीलमणिक्षोर्णी परितोऽर्काश्मवेदिका ।
दध्रेऽम्भोधितटाश्लिष्टनिर्वृष्टाम्भोदविभ्रमम् ॥१०३॥
कर्केतना-ऽर्क-माणिक्य-वज्र-वैडूर्यकान्तिभिः ।
तस्य च्छन्नः करामर्शाद् द्वारदेशोऽध्यगम्यत ॥१०४॥
नीलाश्मद्वारशाखांशुश्रेणिरुत्पलकोमला ।
तत्र शाश्वतिकं दध्रे कदलीस्तम्भविभ्रमम् ॥१०५॥
सन्ध्याम्भोदसनाभीनि तत्प्रदेशेष्वनेकशः ।
शिल्पिनः पञ्चरूपाणि वितानानि वितेनिरे ॥१०६॥
तस्मिन्मुक्तावचूलेषु स्थानस्थानावलम्बिषु ।
पेतु**र्मधुव्रत**व्राताः पुष्पस्तबकशङ्किनः ॥१०७॥
तस्मिन्भान्ति स्म सङ्क्रान्तकान्तप्रालम्बमौक्तिकाः ।
पुष्पोपहारहारिण्यः सदैव मणिभूमयः ॥१०८॥
कुर्वतः सर्वतः स्वर्गिविमानश्रीविमाननाम् ।
नृपस्तं परितो मञ्चानुच्चकैर्निरमापयत् ॥१०९॥
विश्वकर्माऽपि निर्माणनैपुण्यमवलोकयन् ।
मन्ये तच्छिल्पिनामैच्छदन्तेवासित्वमात्मनः ॥११०॥
नानारत्नमयं तेषामेकैकमपि पश्यतः ।
द्रुपदे स्वर्गलुण्टाकवासना कस्य नाभवत् ॥१११॥
तानालोक्यात्मनः संपल्लोपाशङ्का पिशाचकी ।
भूमौ लुठन् रसत्युच्चैरद्यापि ध्रुवमर्णवः ॥११२॥
सुदुस्तपतपःक्लेशप्राप्तं नूनमवेक्ष्य तान् ।
अनिन्द्यत गतानन्दैः सुरैः स्वर्वासवैशसम् ॥११३॥
स्तम्भमुत्तम्भयामास हैमं मध्येस्वयंवरम् ।
पञ्चालभूपति**र्जम्बूद्वीपान्तर्मेरु**विभ्रमम् ॥११४॥

---

१. विघ्नम् ।

रेजुर्भ्रमन्ति चत्वारि वामं चत्वारि दक्षिणम् ।
रत्नचक्राणि नक्षत्रचक्राणीवास्य मूर्धनि ॥११५॥
भाति स्म रत्नपाञ्चाली मूर्ध्नि तेषामवाङ्मुखी ।
तद्भ्रमोग्रजवालोककौतुकेनेव निश्चला ॥११६॥
अधःस्तम्भस्य दम्भोलिसारैरिव विनिर्मितम् ।
राजाऽमुञ्चत् क्रमायातं देवताऽधिष्ठितं धनुः ॥११७॥
अथ मौहूर्तिकादिष्टे दृष्टे पूर्णशुभग्रहैः ।
उच्चस्थैश्चाऽऽस्थिते लग्ने प्रीतिनिर्मग्नमानसः ॥११८॥
पञ्चालपृथिवीपालः सायमर्वाचि[1] वासरे ।
[2]प्रातराहूय तान्दूतान्प्राहिणोत्प्रतिपार्थिवम् ॥११९॥ युग्मम् ।
तदा रविरलङ्कर्तुमिव **द्रुपदनन्दिनीम्** ।
रत्नसारमुपादातुमाशु रत्नाकरेऽविशत् ॥१२०॥
वयं [3]दवीयोवास्तव्याः स्वयंवरकुतूहलम् ।
न द्रक्ष्याम इतीवाशास्तमःश्यामास्यतां दधुः ॥१२१॥
कला काऽप्यस्ति भूपानां **द्रौपदी**प्राप्तिकारणम् ।
इति ज्ञातुमना मन्ये कलानांनिधिरुद्ययौ ॥१२२॥
पाञ्चालीनयनौपम्यमहमेव लभे परम् ।
इत्यवश्यमिदं हर्षादुन्मिमील महोत्पलम् ॥१२३॥
पाञ्चालीस्पृहयालूनां भूभुजामथ मन्मथः ।
मुमोच मार्गणश्रेणिमीर्ष्ययेव समं हृदि ॥१२४॥
अङ्गेष्वनल्प[4]सङ्कल्पसूनुसन्तापशान्तये ।
रचयाञ्चक्रिरे केचिज्**जाह्नवी**मसरोरुहाम् ॥१२५॥
द्रौपदीवदनाम्भोजप्रतिस्पर्धितया स्फुटम् ।
अभूत्केषाञ्चिदानन्दन्निन्दुरप्यास्पदं रुषाम् ॥१२६॥
[5]प्रेङ्खोलयद्भिरत्युष्णनिःश्वासपवनोर्मिभिः ।
[6]शातितः शीतिमा कैश्चित् कदलीदलमारुतैः ॥१२७॥

---

१. प्रथमे । २. प्रातराहूतयेदूतान् इति प्रत्यन्तर० । ३. दुरतरनिवासिन्यः । ४. सङ्कल्पसूनुः कामः । ५. उच्छलद्भिः । ६. नाशितः ध्वस्त इत्यर्थः ।

भ्रातर्जानीहि जातेयमस्मदुत्सङ्गसङ्गिनी ।
सुहृदं केचिदित्यूचुः कार्मुकाभ्यासकर्मठाः ॥१२८॥
अङ्गारीयति हारोऽयं हिमांशुस्[1]तपनीयति ।
तमस्तोमीयति ज्योत्स्ना स्वगुप्तीयति[2] पङ्कजम् ॥१२९॥
नाडिका यामकल्पाऽद्य यामोऽभूद्यामिनीसमः ।
यामिनीवर्षदेश्या च धिक्केयं विपरीतता ॥१३०॥
द्वीपान्तरेऽपि कस्याश्चित्स्वयंवरमहोत्सवम् ।
रविरालोकयत्यद्य नाभ्युदेति किमन्यथा ? ॥१३१॥
इति **द्रुपद**कन्याङ्गसङ्गमोत्सवमिच्छताम् ।
बभूव सर्वभूपानां कोटियामेव यामिनी ॥१३२॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
अन्तर्विचिन्त्य **पाण्डु**स्तु दोर्दण्डानात्मजन्मनाम् ।
अपास्तचिन्तासन्तापः सुखी सुष्वाप निर्भरम् ॥१३३॥
कुरुवंशाङ्कुराणां तद्विलोक्य ललितं वपुः ।
परं **पाञ्चाल**भूपालः स्वं निनिन्द मुहुर्मुहुः ॥१३४॥
इत्थं पृथ्वीभुजां नानाविकल्पाऽऽचान्तचेतसाम् ।
कृच्छ्रलब्धाल्पनिद्राणां विरराम विभावरी ॥१३५॥
दिगुद्भूतारुणोद्भेदा बभासे शातमन्यवी[3] ।
सकाश्मीराङ्गरागेव पत्यौ भास्वत्युपेष्यति ॥१३६॥
राजाऽस्मि निर्वसुः प्रातर्लज्जिष्ये राजमण्डले ।
इत्यालोच्येव पीयूषद्युतिर्देशान्तरं ययौ ॥१३७॥
मुक्ताकणभ्रमादुच्चैः **पाञ्चाली**हारहेतवे ।
उच्चितानीव केनापि नक्षत्राणि क्षणाद्ययुः ॥१३८॥
कलङ्क्यपि ममोच्छेदकारीन्दुः किमु निर्मलः ।
कृष्णाऽऽस्येन्दुर्विधातेति भियेव बिभिदे तमः ॥१३९॥
सम्मुखं सर्वभूपालमनोभिरभिधावितैः ।
रविः करेष्विवाकृष्य पूर्वाद्रिमधिरोपितः ॥१४०॥

---

१. चन्द्रः । २. स्वगुप्ता-'रीसामणी' इति भाषायाम् । ३. शतमन्योः इन्द्रस्य इयं= शातमन्यवी, ऐन्द्री-पूर्वा इत्यर्थः ।

राजन्यमुखराजीवसरोराजीव कानने ।
तुल्यमुल्लासयन्भानुर्नभोङ्गणमगाहत ॥१४१॥
अथ काम्यतमा[१]कल्पकल्पनाल्पेतरश्रियः ।
मञ्चानारोढुमौत्सुक्याद्धावन्ति स्म धराभुजः ॥१४२॥
मञ्जुलैर्मङ्गलातोद्यैर्बन्दिकोलाहलैरपि ।
विहाय विकसच्चक्षुः शनैर्निद्रां सुखासिकाम् ॥१४३॥
विधाय विधिवत्सर्वप्रातःकृत्यानि कृत्यवित् ।
प्रतिपाल्य मिलत्सैन्यसामन्तामात्यमण्डलम् ॥१४४॥
औचित्यरचिताकल्पान्कल्पवृक्षाङ्कुरानिव ।
कुमारान्स्वान्पुरस्कृत्य नित्यदोर्दण्डमण्डनान् ॥१४५॥
ययौ स्वयंवरं **पाण्डु**रखण्डमहिमोदयः ।
रम्यं च मञ्चमारोह**त्काम्पिल्य**पतिदर्शितम् ॥१४६॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
सिंहासने स नीलाश्ममयूखपरिवेषिणि ।
स्वरक्षार्थमयःशालशालिनीव न्यविक्षत ॥१४७॥
बद्धकायानिव न्यायानुत्साहानिव देहिनः ।
वपुष्मन्तीव तेजांसि मूर्त्तान्कीर्तिचयानिव ॥१४८॥
कुमारान्मारजैत्रांस्तान्पश्यतां काश्यपीभुजाम् ।
राज्येऽप्यभवदाच्छेदशङ्कापङ्काविलं मनः ॥१४९॥ युग्मम् ।
साक्षादिव धनुर्वेदं वीरं रसमिवाङ्गिनम् ।
[२]ज्योतिर्विवर्त्तमुत्तीर्णमादिपुंस इवावनौ ॥१५०॥
तेषामपि विशेषेण विलोक्य **कपिकेतनम्**[३] ।
नात्मानमपि के नाम विस्मरन्ति स्म भूभुजः ॥१५१॥ युग्मम् ।
तनूरुहपरीवारस्तस्मिन् रेजे स राजके[४] ।
पाण्डुर्बद्धफलः कल्पशिखरीवावकेशिषु ॥१५२॥
अथ स्वयंवरागारमानेतुं नित्ययौवनाम्[५] ।
साधु प्रसाद(ध)यामासुः प्रीतिप्रह्वाः प्रसाधिकाः ॥१५३॥

---

१. इष्टतमभूषणानां रचनयाऽनल्पशोभावन्तः । २. ज्योतिषां समूहः । ३. अर्जुनम् । ४. वन्ध्यवृक्षेषु । ५. द्रौपदीम् अभि.-माला-७१० ।

अलक्तकरसस्तस्याः पादयोर्निहितो बभौ ।
जितैः पङ्केरुहैः शङ्के स्वकान्तिरुपदीकृता ॥१५४॥
तस्याः स्वर्णाभमत्यच्छचन्दनच्छुरितं वपुः ।
बिभर्ति स्माभ्रकच्छन्नप्रदीपकलिकोपमाम् ॥१५५॥
तस्या बिम्बोष्ठयोर्व्यक्तमलक्तकरसच्छलात् ।
आदधे रागसर्वस्वनिधानं कुसुमायुधः ॥१५६॥
[1]अरालनीलभ्रूवल्लिप्रतिबिम्बविडम्बिनी ।
बभौ कपोलयोस्तस्याः कस्तूरीपत्रवल्लरी ॥१५७॥
तस्याः शङ्के दृशौ पुष्पधन्वनः केलिदीर्घिके ।
लावण्यजलजम्बाल[2]मञ्जुलं कज्जलं पुनः ॥१५८॥
तस्याः स्म भासते भाले मृगनाभिर्ललाटिका[3] ।
कृताक्रान्तिरिव क्रुद्धो विधुबुद्ध्या विधुंतुदः ॥१५९॥
धम्मिल्लो मल्लिदामाङ्कस्तस्या मूर्धन्यधारयत् ।
मुक्तवैरमिथःश्लिष्टशशिस्वर्भानु[4]विभ्रमम् ॥१६०॥
असौ विशदकौशेयसंवीतवपुराबभौ ।
तपस्यासमये गङ्गावीचिश्लिष्टेव **पार्वती** ॥१६१॥
तस्याश्चकासे माणिक्यकिरीटकिरणोत्करः ।
उदेष्यत इवानङ्गतरणेररुणोदयः ॥१६२॥
निर्मलः[5] सम्पदे सद्यः श्रितानामिति नान्यथा ।
द्विरुक्तिमीयतुस्तस्याः कुण्डले तेन गण्डयोः ॥१६३॥
कर्णोत्तंसमणिव्याजादेत्य देवः स्वयं स्मरः ।
तस्याः कटाक्षविक्षेपनिदेशाकाङ्क्षया स्थितः ॥१६४॥
जगज्जिगीषोः कामस्य तस्या वक्षःस्थलाश्रमे ।
तपस्यतोऽक्षमालेव भाति स्मैकावलिच्छलात् ॥१६५॥
परितो रत्नकेयूरमरीचिपटलच्छलात् ।
रागोऽन्तर्मानसं तस्याः प्रविविक्षुरिवैक्ष्यत ॥१६६॥

---

१. अराला-वक्रा । २. पङ्क । ३. कस्तूरितिलकम् । ४. स्वर्भानुः राहुः । ५. अभ्रकः ।

लक्ष्म्यादिललनाकीर्तिमावर्त्येव विनिर्मिते ।
करयोः कङ्कणे मुक्तामये तस्या विरेजतुः ॥१६७॥
तस्याश्चकासे जघने रसनागुणनिस्वनः[१] ।
तुमुलः कामसैन्यस्य निवासानिव गृह्णतः ॥१६८॥
झङ्कारमुखरौ तस्याः पादयोर्मणिनूपुरौ ।
विभ्राजेते स्म सर्वाङ्गलक्ष्मीवैतालिकाविव ॥१६९॥
इति प्रसाधिता साऽभूदतिमात्रमनोहरा ।
कामं रम्या हि वासन्ती वसन्तश्रीवतंसिता ॥१७०॥
अथ बन्धुपुरंध्रीणामुलूलुध्वनिबन्धुरे ।
स्फुरत्यम्भोधिगम्भीरे विश्वतस्तूर्यनिःस्वने ॥१७१॥
उन्मीलत्यभितो वैतालिककोलाहले मुहुः ।
वेत्रिणां बद्धतुमुले मूर्च्छत्युत्सारणाध्वनौ ॥१७२॥
किङ्कि[२]णीक्वाणनिर्वाणपुष्पोच्चूलालिनिक्वणम् ।
तपनीयपताकान्त[३]र्मूर्च्छन्मार्तण्डदीधिति ॥१७३॥
विमानरत्नमारुह्य नरवाह्यं नृपात्मजा ।
व्योमाङ्कमिन्दुलेखेव स्वयंवरमवातरत् ॥१७३॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
तां भवानीभ्रमान्नेत्रैरेकहेलानिपातिभिः ।
भूपाः सौभाग्यभाग्याय भेजुरिन्दीवरैरिव ॥१७५॥
तस्मिञ्शिल्पाद्भुते विश्वशिल्पिनः कन्यकामये ।
दूत्यायेव मनः सर्वे प्राहिण्वन्नवनीभुजः ॥१७६॥
तां पश्यन्तोऽतिनिर्बन्धात्सर्वेऽप्युर्वीभुजस्तदा ।
स्वनेत्रायापि तेऽकुप्यन्निमेषमधिकुर्वते ॥१७७॥
तां दृशामुत्सवज्योत्स्नामेवमेवापि पश्यते ।
ईर्ष्यामासुर्मुहुः प्राणप्रियाय सुहृदेऽपि ते ॥१७८॥
समस्तकरणस्तोमस्तैस्तदा निखिलैरपि ।
व्यापारं लोचनस्यैव कलयन्नभ्यलक्ष्यत ॥१७९॥

---

१. निक्वणः प्रति । २. किङ्किणीशब्देन निर्वाणः शान्तः पुष्पमयध्वजपटस्थ भ्रमराणां शब्दः यस्मिन् तत् । ३. मूर्च्छ० प्रतिद्वय ।

तेषामनीक्षमाणस्य मृगाक्षीं तां शतक्रतोः ।
निन्दास्पदं तदा नेत्रसहस्रतमप्यभूत् ॥१८०॥
प्रलोभनाय तच्चेतोमृगस्य स्वैरचारिणः ।
रोमहर्षमिषादेते दधुर्दूर्वाङ्कुरोत्करान् ॥१८१॥
जगन्नयनपीयूषनवकादम्बिनीमिमाम् ।
पश्यन्तश्चिन्तयामासुरन्तः सर्वेऽपि भूभुजः ॥१८२॥
भुवनस्य य एवास्य निर्माताऽस्याः स एव न ।
तदीयशिल्पसीमा हि स्थिता गौरीन्दिरादिषु ॥१८३॥
यद्वा तस्यापि यः कश्चिदाचार्यः शिल्पकर्मणि ।
त्रिलोकीमण्डनं नूनमियं तेनैव निर्ममे ॥१८४॥
मुखेन्दू[१] रचयत्यस्या नित्यराकामयीं महीम् ।
जडप्रकृतिरेवायमुद्गच्छन्मृगलाञ्छनः ॥१८५॥
चक्षुर्निमज्जदेतस्या लावण्यक्षीरसागरे ।
उरोऽन्तरीय(प)[२]मासाद्य निर्वृतिं लभते यदि ॥१८६॥
इत्यादीन्कोटिशस्तर्कांस्तन्वन्त स्मेरित[३]स्मराम् ।
विलोकयन्तः **पाञ्चाली**मचेष्टन्तेति भूभृतः ॥१८७॥
तस्याः किमिह वास्तव्या लक्ष्मीरभ्येति तुल्यताम् ? ।
इतीवालोकयाञ्चक्रे कश्चिल्लीलासरोरुहम् ॥१८८॥
अन्यस्य करमारूढामप्याच्छेत्तुमलंतमाम् ।
इमामहमितीवांसं मुहुः कश्चिदवैक्षत ॥१८९॥
निपतन्ति मयि स्वैरं कुतोऽमी स्मरमार्गणाः ? ।
इतीव पार्श्वतः कश्चित्पश्यति स्म मुहुर्मुहुः ॥१९०॥
कश्चिदैक्षिष्ट कस्तूरीतिलकं रत्नकङ्कणे[४] ।
भालाक्षरलिपीस्तस्या लाभायेव निभालयन् ॥१९१॥
राधावेधे तवैवास्मिन्मुखमीक्षामहे वयम् ।
इतीव भुजमस्पृक्षत्कोऽपि केयूरकैतवात् ॥१९२॥

---

१. मुखेन्दौ प्र० । २. उर एव द्वीपम् । ३. स्मारित प्र० । ४. न्यभालयत् प्रति० ।

कश्चित्कुपितपुष्पेषुशरपातभयादिव ।
प्रावारवाससा चक्रे सर्वाङ्गमवगुण्ठनम् ॥१९३॥
कश्चिन्नागरखण्डानि खण्डयन्दशनाङ्कुरैः ।
प्रकुप्यतः स्मरस्याग्रे क्षिपतीव मुखेऽङ्गुलिः ॥१९४॥
बहिर्विभाव्यमानाऽपि योगिनीवेयमीक्ष्यते ।
कथमन्तरितीवान्यो हृदयं मुहुरैक्षत ॥१९५॥
परिभ्रष्टमिव क्वापि निजमालोकयन् मनः ।
लिलेख कश्चिदानम्रः पादाङ्गुष्ठेन पीठिकाम् ॥१९६॥
इत्याविर्भूतभावेषु तेषु सर्वेषु राजसु ।
चिक्षेप क्षोणिभृत्कन्या स्वभावसरलां दृशम् ॥१९७॥
पाण्डोः पुत्रांस्तु पञ्चापि विभाव्य मधुराकृतीन् ।
धृतिं बबन्ध तच्चक्षुः पणमुद्वीक्ष्य चाधृतिम् ॥१९८॥
विमानादथ रम्भेव देवभूमीभृत[1]स्तले ।
हेममूर्तेरधो राधास्तम्भस्येयमवातरत् ॥१९९॥
तस्मिन्नूर्ध्वमधस्तिर्यक्संक्रान्तप्रतियातना[2] ।
पाञ्चाली काममेकापि बभार बहुरूपताम् ॥२००॥
ऊर्ध्वीकृत्य भुजं लोकतुमुलं प्रतिषिध्य च ।
धृष्टद्युम्नस्ततो वाचमुवाच **द्रुपदा**त्मजः ॥२०१॥
दोर्दण्डचण्डिमाक्रान्तजगतो जगतीभृतः ।
गिरमेतामुभाकर्णि सर्वेऽप्याकर्णयन्तु मे ॥२०२॥
साक्षीकृत्य वियत्यर्कसिद्धगन्धर्वखेचरान् ।
क्षितौ च ललनाबालगोपालप्रमुखं जनम् ॥२०३॥
इदमस्मत्कुलोत्तंसं देवताशतसेवितम् ।
चापमारोप्य यः कोऽपि राधावेधं विधास्यति ॥२०४॥
भुवनाद्भुतसौभाग्यभागिनी भगिनी मम ।
शौण्डीर्यवेतनं[3] तस्मै **कृष्णे**यं कल्पयिष्यते ॥२०५॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।

---

१. मेरुपर्वतस्य । २. प्रतिमा । ३. वेतने इति वा पाठः ।

अथाभ्युत्तिष्ठतो भूपान् कार्मुकारोपकर्मणि ।
प्रगल्भवाक्प्रतीहारी **याज्ञसेन्यै**[१] व्यजिज्ञपत् ॥२०६॥
भूपति**र्दमदन्तो**ऽयं रिपुदन्तिमदान्तकृत् ।
चापारोपार्थमुत्तस्थौ देवि ! त्वामभिलाषुकः ॥२०७॥
श्रियो विहितविश्रान्तेर्यस्य दोर्दण्डमण्डपे ।
भाति वैडूर्यपर्यङ्क इव ज्याकिणपद्धतिः ॥२०८॥
सम्मुखीनक्षुतेनायमागच्छन् विनिवारितः ।
आसने पुनरप्राप्ततेजोहानिरुपाविशत् ॥२०९॥
उत्तिष्ठत्येष वामाक्षि ! **धरो** नाम धराधवः ।
नवाऽऽलवालं यत्कीर्तिवीरुधो **मथुरापुरी** ॥२१०॥
यच्छुद्धान्तवधूनेत्रकज्जलैर्जलकेलिषु ।
हृतैरिव बभूवेयं **कालिन्दी** कालिमास्पदम् ॥२११॥
यमुनाया इवासत्तेः प्रकामश्यामलत्विषः ।
तन्वते तन्वि ! यन्नेत्रानन्दं **वृन्दावन**द्रुमाः ॥२१२॥
उपत्यकावने यस्य क्रीडतः प्रेयसीजुषः[२] ।
विलासवेश्मतां यान्ति **गोवर्धन**गिरेर्गुहाः ॥२१३॥
किमेष पर्षदं राज्ञामवज्ञायोपहासिनीम् ।
अवतीर्यावनौ मञ्चं पुनरप्यधिरोहति ॥२१४॥
विराटाधिपतिः सोऽयमासनादुच्चलन्निव ।
लक्ष्यते मृगशावाक्षि ! वीरलक्ष्मीस्वयंवरः ॥२१५॥
काङ्क्षन्ती कीर्तिसंहर्षात्[३] द्यामारोढुमिवोच्चकैः ।
देवि ! यस्यांसशैलाग्रमश्रान्तं श्रीरशिश्रियत् ॥२१६॥
करसम्पर्कमासाद्य यस्य सूते धनुर्लता ।
शरश्रेणीं च कीर्तिं च युगपद्वैरिदुःसहाम् ॥२१७॥
भूपतिः किमयं भूमिमागत्य कियतीमपि ।
जातस्तम्भ इवाकस्मात्तस्थौ चित्र इवार्पितः ॥२१८॥

---

१. द्रौपद्यै । २. युजः प्र० । ३. संहर्षा प्र० स्पर्धातः, अभि-माला १५१५ ।

असौ वैरिमनःशल्यं **शल्यो** नाम सुमध्यमे ! ।
उज्जिहीते जगन्नेत्रानन्दी **नन्दिपुरेश्वरः** ॥२१९॥
आरोहति परां कोटिं गुणश्चापस्य चास्य च ।
परेभ्यः शरणायातानरातीनपि रक्षतः ॥२२०॥
यत्खड्गदण्डे निःश्वासपवनं पी[1]वयत्यपि ।
स्फुरन्ति चित्रं शत्रूणां भाले घर्मोदबिन्दवः ॥२२१॥
उल्लसद्दैवतज्योतिःपराहतविलोचनः ।
चापमप्येतदब्जाक्षि ! क्षमते नायमीक्षितुम् ॥२२२॥
कुमारः **सहदेवो**ऽयं देवि देवसमाकृतिः ।
दूरादुपहसन्ने(सन्त्ये)नं झगित्यासनमत्यजत् ॥२२३॥
अस्ति दोर्विक्रमाक्रान्तत्रिखण्डक्षितिमण्डलः ।
जैत्रकीर्ति**र्जरासन्धो** राजा राजगृहेश्वरः ॥२२४॥
आहुतीकृत्य भूदेवो य[2]श्चक्रोदर्चिषि द्विषः ।
प्रतापं वर्धयामास यशश्चागमयद्दिवम् ॥२२५॥
नमद्भूपालभालेषु राजेति लिपिमुल्बणाम् ।
असूययेव लुम्पन्ति यस्य पादरजःकणाः ॥२२६॥
आस्थानीमास्थिते यस्मिन्निदेशैकाभिलाषिणः ।
अश्रान्तमेव तिष्ठन्ति देवा अप्यौप[3]जानुकाः ॥२२७॥
तस्मादसौ महातेजाः प्रदीप इव पावकात् ।
अजायत जगज्जैत्रो **जयन्त** इव **वासवा**त् ॥२२८॥
शुचिर्यद्विक्रमस्तालुवारीणि रिपुयोषिताम् ।
भालव्योमाङ्कमारोप्य वर्षत्यश्रुकणच्छलात् ॥२२९॥
आत्मनैकधुरीणेऽस्मिन्न्यस्तविश्वम्भराभरः ।
अपरां [4]विषयग्रामचिन्तां वितनुते पिता ॥२३०॥
कोदण्डमिदमादाय [5]कान्तिदायादचन्द्रिके ! ।
पुनर्विमुञ्चत्यानम्य सोऽयमप्युल्लसत्त्रपः ॥२३१॥

---

१. वर्धयति । २. चक्राग्नौ । ३. जानुसमीपे स्थायिनः । ४. भोगसमूहचिन्ताम् । ५. कान्तिविभागग्राहिणि ।

कृशाङ्गि ! **शिशुपालो**ऽयं **चेदी**नामधिदैवतम् ।
बान्धवैरुपरुद्धोऽपि राधावेधाय धावति ॥२३२॥
खड्गेनाम्बुभृता सिक्ताः प्रतापग्रीष्मतापिते ।
हृदये नोदगुः कस्य यस्य[1] विक्रान्तिवीरुधः ॥२३३॥
शौण्डीर्याहङ्कृतीः कामं निर्वास्य चिरवासिनीः[2] ।
तेनिरे येन वास्तव्या विद्विषां हृदये भियः ॥२३४॥
क्षणं बाणावलीर्वर्षन् जिहीर्षोः किल **रुक्मिणीम्** ।
चक्रे यश्चक्रिणोऽप्यन्तःशङ्कापङ्काकुलं मनः ॥२३५॥
अरिकीर्तीः क्षिपंस्ताराः पद्मोल्लासं दिशन् युधि ।
प्राक्सन्ध्यां करिसिन्दूरैर्यस्य कालः करोत्यसिः ॥२३६॥
कार्मुकं नमयन् बाहुसारसर्वाभिसारतः ।
अयमप्यवनीपालैः सस्मितैरवलोक्यते ॥२३७॥
देवि ! दर्पादनुत्थास्नुरपि मित्रोपरोधतः ।
नृपः **कर्णो**ऽयमभ्यर्णमभ्येति धनुषः शनैः ॥२३८॥
धनुर्वेदकृतं ज्ञानचक्षुर्वागवस्थितम् ।
प्रयोगः पुनरेतस्य ततोऽपि पुरतोऽगमत् ॥२३९॥
समरे येन निर्माय मण्डपं काण्डपङ्क्तिभिः ।
पाणौ चक्रे परासूनां द्विषां श्रीरपि[3] रक्षिता ॥२४०॥
मार्गणाः सङ्गरे यस्य पश्चान्मुञ्चन्ति कार्मुकम् ।
द्विषां प्राणास्तु तद्भेदभियेव पुरतो ययुः ॥२४१॥
संयुगे यस्य पश्यद्भिरिष्वासाभ्यासलाघवम् ।
स्ववीरैः[4] कृतकृत्येव मन्यते निर्निमेषता ॥२४२॥
दत्ते लक्ष्यमसौ[5] प्राणानप्यस्य रिपवः[6] पुनः ।
तत्कं स्तुम इतीवावाङ्मुखा यन्मार्गणा रणे ॥२४३॥

---

१. शिशुपालस्य विक्रमलताः । २. वासिनी प्रतिचतुष्टयपाठो न सम्यग् भाति । ३. श्रीरपरिक्षता प्र० । तत्र न परिक्षता-नष्टाऽखण्डितेति यावत् । ४. देवैः । ५. लक्ष० प्रतित्रयपाठः । ६. रिपवस्तु नः० प्रतिद्वय० 'रिपवस्तु न' इत्येका प्रतिः ।

अथास्यामिति जल्पाक्यामुन्मीलत्स्वेदमेदुरा[१] ।
श्यामीभवन्मुखाम्भोजा **पाञ्चाली**दमचिन्तयत् ॥२४४॥
सूतसूति[२]रिति ख्यातो जगत्येकधनुर्धरः ।
अस्मिंश्च रमते हन्त मनो मे न मनागपि ॥२४५॥
रतिं त्वेतेऽङ्गजन्मानः **पाण्डो**स्ताण्डवयन्ति मे ।
विडम्बयितुमारब्धा तत्किं नामास्मि वेधसा ? ॥२४६॥
मया बद्धोऽञ्जलिर्बाढमयं वः कुलदेवताः ।
रक्षणीयः पतिः **पाण्डो**रात्मजेभ्यो ममापरः ॥२४७॥
इति पृथ्वीपतेः पुत्रीमन्तश्चिन्तां वितन्वतीम् ।
व्याजहार प्रतीहारी पुनः श्रोत्रामृतं वचः ॥२४८॥
हेलया चापमारोप्य हठग्रहकुतूहली ।
राधावेधी न **राधेयो** जनन्या नामसाम्यतः ॥२४९॥
परं त्वत्कुलदेवीनां प्रभावप्रहतौजसः ।
नहि स्वयंवरक्षोभे कस्यापि प्रभविष्णुता ॥२५०॥
बलप्रद्युम्नसाम्बाद्यैः प्रवीरैः परिवारितः ।
अद्याप्यासीन एवास्ते **कृष्णः** केनापि हेतुना ॥२५१॥
[३]अन्धसा **कंस**रूपेण कीनाशं भोजयिष्यता ।
चाणूराद्याः कृता येन तेऽफलाः फलिका[४]पदे ॥२५२॥
[५]**कंस**क्षत्रेषु भास्वान् यत्प्रतापः पत्र[६]वल्लरीः ।
अशोषयत्तथा भूयः प्ररोहन्ति स्म नो यथा ॥२५३॥
द्वैराज्यस्य द्विषन् कश्चित्स्वदायादमवेक्षितुम् ।
विवेश हृदि नो कस्य यद्भुजस्तम्भविक्रमः ? ॥२५४॥
वैरिनारीदृशो यस्य ददतीवाश्रुकैतवात् ।
प्रियस्यास्तमुपेतस्य विलासस्य जलाञ्जलिम् ॥२५५॥
वक्षोऽङ्कितं द्विषद्दन्तिदन्ताघातकिणार्बुदैः[७] ।
यस्य श्रीराश्रयद्दुर्गमिवानेकाऽद्रिदुर्ग्रहम् ॥२५६॥

---

१. लत्खेद० प्रतित्रय । २. सूतस्य सारथेः सूतिः जन्म यस्य सः, सूतपुत्रः । ३. ओदनेन । ४. शाकस्थाने । ५. कंसभार्यासु । ६. चन्दनादिलेपान् । ७. अर्बुदः पर्वत विशेषः, पक्षे घातकिणजन्यः ग्रंथिविशेषः 'फोडलो, फोल्लो' इति भाषाचार । ८. नेकारि प्र० ।

असौ लोलेक्षणे ! सर्वकर्मीणभुजवैभवान् ।
कर्मणीह कृतोत्साहान् सुतानपि निषेधति ॥२५७॥

धृतराष्ट्राङ्गभूर्योधलक्षयोधी सुयोधनः ।
स एष मातु**र्गान्धार्या** रोमाञ्चेन सहोत्थितः ॥२५८॥

यस्यांसशैलमालम्ब्य घनपल्लवितश्रियम् ।
कुरुवंशः परां काञ्चिदुत्तंसयति सम्पदम् ॥२५९॥

आकृष्य प्रीतिलुण्टाकीः सुहृच्चेतोनिकेतनात् ।
योऽसूत्रयद्धियः शत्रुमनःकाराकुटुम्बिनीः ॥२६०॥

केचित्तत्कालमानम्राः क्षणात् केऽपि पलायिताः ।
नास्यं यस्याभ्यमित्रस्याप्यपश्यन् वैरिणो रणे ॥२६१॥

त्राणाय शत्रुभिर्यस्य बृहत्कटकशालिनः ।
उभयेऽपि निषेव्यन्ते महीयांसो महीभुजः[1] ॥२६२॥

दर्पादिष्वासमादातुं नम्रीभूतोऽपि भामिनि ! ।
हेतोः कुतोऽप्यसौ कामं नमस्यति महाभुजः ॥२६३॥

अन्येऽपि **धृतराष्ट्रस्य** सुता **दुःशासनादयः** ।
दोर्वैभवावधिं वीक्ष्य निषीदन्ति विषादिनः ॥२६४॥

एते तु **भगदत्ताश्वत्थामभूरिश्रवःशलाः** ।
जयद्रथमहासेनचारुदेष्णादयोऽपि च ॥२६५॥

तथैव तस्थुर्दोःस्थाम निजमालोच्य चेतसि ।
सतामात्मज्ञता नाम महर्द्धिमहिमास्पदम् ॥२६६॥ युग्मम् ।

प्रचेलुर्मञ्चतः पश्य देवि ! भ्रूसंज्ञया **हरेः** ।
विस्मयस्मेरराजन्यनेत्रनीराजिताननाः ॥२६७॥

कटाक्षकोटिभिः प्रत्युद्याताः कस्याश्चिदादरात् ।
स्मरेषव इवोच्चण्डाः **पाण्डोः** पञ्चापि सूनवः ॥२६८॥ युग्मम् ।

देवि ! पञ्चभिरप्येतैः कुलं **कुरुनरेशितुः** ।
पाण्डवैर्मण्डयाञ्चक्रे शरीरं करणैरिव[2] ॥२६९॥

---

१. पर्वताः राजनश्च । २. इन्द्रियैः ।

रसो वीरश्च शान्तश्च व्योम्नीवार्क-निशाकरौ ।
तिष्ठतो यत्र किं नाम तस्या**जातरिपोः** स्तुवे ॥२७०॥
भुजैर्युद्धेष्वरिस्तोमयमयो**र्यमयो**[१]रपि ।
स्वःकुरङ्ग[२]दृशां भर्तृसुभिक्षं निर्ममेतमाम् ॥२७१॥
रिपुघ्नं युधि नामापि **भीमफाल्गुनयोः** पुनः ।
हरे[३]र्वित्रासयत्येव प्रतिशब्दोऽपि दन्तिनः ॥२७२॥
व्योम्नि त्रस्तसुरस्त्रैणे प्रहितैः कलितैः[४] पुनः ।
युधि क्रीडति **भीमो**ऽयं कुञ्जरैः कन्दुकैरिव ॥२७३॥
अर्जुनस्य पुनर्बाणाः शत्रुप्राणापहारिणः ।
अमुक्ता अपि चापेन विविशुः कस्य नो हृदि ? ॥२७४॥
शरैर्यस्यारिनारीणां लूनाः पत्रलतास्तथा ।
यथा सह व्यलीयन्त कटाक्षसुमनोलिहः ॥२७५॥
इदम[५]स्थास्नुकल्पान्तस्थायिन्येषां तु भूरिति ।
मन्ये यन्मार्गणा लक्ष्यमादायापि श्रयन्ति ताम् ॥२७६॥
यस्य बाणा रणे वक्षो मन्थन्ति प्रतिपन्थिनाम् ।
तच्छुद्धान्तवधूनां तु स्रंसन्ते हारवल्लयः ॥२७७॥
केयमात्तविमुक्तीनामपि नः कर्मनिघ्नता ।
इत्या**दित्यमि**व प्रष्टुं द्यां ययुर्यच्छरा रणे ॥२७८॥
धनुर्वेदोपनिषदं पश्यन् यत्रात्मनोऽधिकाम् ।
गुरुर्द्रोणोऽपि नियतं यं गुरुं कर्तुमिच्छति ॥२७९॥
इत्यस्यां वेत्रधारिण्यां धात्रीशदुहितुः पुरः ।
निगदन्त्यां मुदा प्राप चापसामीप्य**मर्जुनः** ॥२८०॥
कस्यापि विस्मयस्मेराः कस्याप्युत्प्रास[६]पांशुराः ।
क्रोधताम्राश्च कस्यापि दृशः पेतुः **किरीटिनि** ॥२८१॥
क्षणात्प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य च कार्मुकम् ।
ज्येष्ठबन्धोरथादेशादुच्चिक्षेप **कपिध्वजः** ॥२८२॥

---

१. सहदेव-नकुलयोः । २. देवीनाम् । ३. सिंहस्य । ४. हस्ते गृहीतैः । ५. लक्ष्यम् । ६. उपहासेन पापिष्ठाः ।

साहङ्कारस्ततस्तारमुज्जगार **वृकोदरः** ।
एतदत्यद्भुतं कर्म कुर्वाणे **कपिकेतने** ॥२८३॥
दोर्भृतो यस्य कस्यापि शिरःशूलमुदेष्यति ।
गदेयमगदङ्कारस्-तस्य जागर्ति मामकी ॥२८४॥ युग्मम् ।
पार्थोऽप्यनमयच्चापं समं मानैर्महीभृताम् ।
निनाय शिञ्जिनी[१]कोटिमात्मना सह धन्विषु ॥२८५॥
तदानीमासदन् कान्ति सुहृदां वदनेन्दवः ।
तत्प्रणुन्न इव ध्वान्तो मुखमाशिश्रियद्द्विषाम् ॥२८६॥
अमुञ्चदङ्कुरान् **कुन्ती** मनस्यानन्दकन्दलान्[२] ।
गान्धारी हृदि तु स्वैरमप्रीतिविषवल्लरीम्[३] ॥२८७॥
आसन् **युधिष्ठिरा**दीनां प्रमोदविशदा दृशः ।
तदा **दुर्योधना**दीनां पुनर्दोषकषायिताः ॥२८८॥
अभूत् कर्मेदमेतावत्पुरो भवतु देवता ।
इत्याशंसारसाद्भेजे **द्रौपदी** विशदां[४] दृशम् ॥२८९॥
पाण्डुं च **धृतराष्ट्रं** च **भीष्मं** च गुरुरब्रवीत् ।
अर्जुनस्य भुजौर्जित्यमितः पश्यत पश्यत ॥२९०॥
शनकैराकृषेर्वत्स ! चापमेतच्चिरन्तनम् ।
सहिष्यते न ते सारमिति **भीमे**ऽनुशासति ॥२९१॥
आसनाद्रभसोत्तालवाचालवदनोदरे ।
पश्यति द्रुतमुत्थाय पृथिवीपालमण्डले ॥२९२॥
कुतूहलान्मिलन्तीनां सिद्धगन्धर्वयोषिताम् ।
व्योम्नि वक्त्रैर्विमानान्तर्लक्षितैः शतचन्द्रिते[५] ॥२९३॥
सुहृद्वपुषि रोमाञ्चः प्रस्वेदो द्वेषिवर्ष्मणि ।
काण्डः[६] कोदण्डदण्डे च संदधे **सव्यसाचिना** ॥२९४॥ चतुर्भिः कुलकम् ।
अथान्तस्तैलकुण्डस्य प्रतिबिम्बवतामधः ।
जवेन भ्राम्यतां तेषां चक्रकाणामरान्तरे ॥२९५॥

---

१. प्रत्यञ्चाग्रम् । २. 'न्दलः' प्रतित्रयपाठः । ३. वल्लरी प्रतित्रयपाठः । ४. विवशां दृशाम् विवशां दशाम् इति प्रत्य० । ५. शतचन्द्रवति कृते सति । ६. शरः ।

लक्ष्यीकुर्वन् नमद्वक्त्रो राधाया वाममीक्षणम् ।
ऊर्ध्वीकृत्य हृशं[1] पूर्वां वक्षोऽन्तम(र)परां नयन् ॥२९६॥
कटाक्षैः सह **कृष्णायाः कुन्त्याः** प्रस्रवनिर्झरैः ।
पितुरानन्दबाष्पैश्च चकर्ष धनु**रर्जुनः** ॥२९७॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
तथाभूतः स भाति स्म हन्तुं देवानिवोद्यतः ।
दीनं च तन्मुखाम्भोजमनीक्षितुमना इव ॥२९८॥
अदभ्रसम्भ्रमैः कैश्चिदासनात् पतयालुभिः ।
स्थगयद्भिः श्रुती पाणिपल्लवाभ्यां च कैश्चन ॥२९९॥
उद्बुद्धसाध्वसैः कैश्चित्परिभ्रष्टोत्तरीयकैः ।
अतिभूरिभयोद्भ्रान्तैर्वेपमानैश्च कैश्चन ॥३००॥
भिन्दानोऽद्रितटीस्तन्वन् शब्दाद्वैतमयं जगत् ।
फाल्गुनाकृष्टकोदण्डक्रेंकारः श्रूयते स्म सः ॥३०१॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
मन्ये तस्माद्धनुर्ध्वानात् त्रस्तैरश्वै**र्विवस्वतः** ।
एकचक्रो रथश्चक्रे **मेरो**रास्फाल्य सानुषु ॥३०२॥
भुजैः सह महीशानां मार्गणो[2] गुणमत्यजत् ।
बिभेद मङ्क्षु लक्ष्यं च तदीयहृदयैः समम् ॥३०३॥
क्षणादूर्ध्वं शरः प्राप शरव्यं[3] **सव्यसाचिनः** ।
लोकाग्रं पुनरासेदुर्भुजविस्फूर्तिकीर्तयः ॥३०४॥
पुष्पवर्षं मरुत्पर्षदुपरिष्टात् **किरीटिनः** ।
दिवोऽङ्कादमुञ्चत्प्राप्तमानन्दमिव मूर्त्तताम् ॥३०५॥
विलेसुर्दिवि गीर्वाणदुन्दुभिध्वनयोऽधिकम् ।
धनंजयधनुर्ध्वानप्रतिध्वानसनाभयः ॥३०६॥
मुदा लोकस्य सर्वस्याप्युल्ललास जयध्वनिः ।
सूत्रयन् मातृकां देवीं वर्णद्वयमयीमिव ॥३०७॥
आनन्दैकमयं सम्पन्मयं स्फीतयशोमयम् ।
तदा **कुन्त्याश्च पाण्डोश्च** बभूव निखिलं जगत् ॥३०८॥

---

१. 'हृढं' प्रतित्रय । २. बाणः । ३. लक्ष्यम् ।

साकाङ्क्षमथ पश्यन्ती दृशः कोणेन कोटिशः ।
सुतान् पञ्चापि **पाञ्चाली** **पाण्डो**रुद्दण्डविक्रमान् ॥३०९॥
रोमहर्षमिषान्नव्यस्मराङ्कुर[1]करम्बितम् ।
वपुर्लीलावनं भूम्ना सिञ्चन्ती स्वेदवारिभिः ॥३१०॥
स्वैरमुज्जृम्भितस्तम्भा[2] पृथुप्रथितवेपथुः ।
मदौत्सुक्य-त्रपा-हर्षसाध्वस-स्फार[3]चारिमा ॥३११॥
वरीतुकामा पञ्चापि लोकनिर्वादशङ्किता ।
दौवारिकीकराब्जाभ्यां कण्ठपीठे **किरीटिनः** ॥३१२॥
वरमालां निचिक्षेप सा तु दिव्यानुभावतः ।
लोकैः प्रत्येकमेकाऽपि तेषां कण्ठेष्वदृश्यत ॥३१३॥ (पञ्चभिः कुलकम्)
उच्चचार ततस्तारा[4] व्योम्नि वागशरीरिणी ।
साधु साधु वृतं राजकन्यया मा स्म शङ्क्यताम् ॥३१४॥
चिन्ता चतुर्णामन्येषामनुरूपा स्नुषाऽस्तु मे ।
इदानीमपयातेयमिति **कुन्ती** मुदं दधौ ॥३१५॥
किमेषामपि भाग्येन दत्तभूयिष्ठसौष्ठवः ।
कर्मेदमादधे **जिष्णु**रिति **पाण्डु**र्विसिष्मिये ॥३१६॥
[5]परिवेत्ता भविष्यामि नाहमुद्वाहशालिनि ।
तपःसुते च **भीमे** चेत्यप्रीयत **कपिध्वजः** ॥३१७॥
पञ्चभ्यस्तनयामेकां नाऽमीभ्यो दातुमुत्सहे ।
ददानो हि गमिष्यामि साधूनामुपहास्यताम् ॥३१८॥
वरमाला च पञ्चानामपि कण्ठे लुलोठ सा ।
दिव्यवाक् केयमुत्तस्थौ तत्किं नाम भविष्यति ॥३१९॥
इति चिन्तातुरो यावदभूद् **द्रुपदभूपतिः** ।
चारणश्रमणः कश्चित्तावदागाद्दिवोऽध्वना ॥३२०॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
दिशः काञ्चनकान्ताभिर्दिहानं[6] देहकान्तिभिः ।
परमज्योतिषः प्रान्तं विवर्तमिव मूर्त्तताम् ॥३२१॥

---

१. सहितम् । २. प्राप्तस्तब्धता । ३. सुन्दरता । ४. महती । ५. परिवेत्ताऽनुजोऽनूढे जेष्ठे दारपरिग्रहात् इत्यमरः । ६. लिम्पन्तम् ।

तमभ्युदस्थुः **पाञ्चालविष्वक्सेनादयो** नृपाः ।
स्फुरदम्भोरुहारामपवमान[1]मिवालिनः ॥३२२॥ युग्मम् ।
तमासयित्वा सर्वेऽपि रत्नसिंहासने मुनिम् ।
धात्रीलुठितमूर्धानः प्रणेमुः पृथिवीभुजः ॥३२३॥
अथावसरमासाद्य देशनान्ते मुनीश्वरम् ।
किं धवाः पञ्च **पाञ्चाल्या** ? इत्यपृच्छज्ज**जनार्दनः** ॥३२४॥
सोऽब्रवीदेतया पूर्वजन्मोपात्तनिदानया ।
वृताः पञ्च धवास्तद्भो ! कृतं मीमांसयाऽनया ॥३२५॥
पुरा हि पुरि **चम्पायां** भूमिदेवास्त्रयोऽभवन् ।
सोमदेव-सोमभूति-सोमदत्ताः सहोदराः ॥३२६॥
तेषामासन् क्रमात् त्रिस्रः प्रेमजन्मभुवः प्रियाः ।
नागश्रीरथ **भूतश्री**र्**यक्षश्री**श्चेति नामतः ॥३२७॥
मिथः स्निग्धतया तेषामियमासीद्व्यवस्थितिः ।
यत्पर्यायेण भोक्तव्यं सर्वैरेकस्य[2] वेश्मनि ॥३२८॥
अथ क्रमात् समायाते भुक्तिवारकवासरे ।
नागश्रीराश्रितानेकरसां रसवतीं व्यधात् ॥३२९॥
कटुतुम्बीफलं तस्यामनेकद्रव्यसंस्कृतम् ।
अपाक्षीदियमज्ञासीत् पाकान्ते च कथञ्चन ॥३३०॥
नानावस्तुव्ययोद्भूतं कार्पण्येन न साऽत्यजत् ।
केवलं क्वचिदेकान्ते निधाय तदधारयत् ॥३३१॥
तदन्यैर्विविधैर्भोज्यैः स्वादुभिः पतिदेवरान् ।
भोजयामास सा प्रीता क्षणात् तेऽपि बहिर्ययुः ॥३३२॥
तदा **सुभूमिभागाख्ये** पुरोद्याने महामनाः ।
धर्मघोषाभिधः सूरिर्ज्ञानवान् समवासरत् ॥३३३॥
तस्य **धर्मरुचिः** शिष्यो मासक्षप(म)णपारणे ।
किरात्या इव कल्पद्रुगृहं **नागश्रियो** ययौ ॥३३४॥

---

१. वायुः । २. सर्वेषामेव वेश्मनि इत्येकप्रतिपाठः ।

वृथा मा भूदिदं तावद्भवेदेषोऽपि तोषितः ।
इत्यालोच्य तया तस्मै तत्तुम्बीव्यञ्जनं ददे ॥३३५॥
अपूर्वमिति सञ्चिन्त्य तद्ग्रहानुग्रहेच्छया[1] ।
असौ वसतिमागत्य गुरूणां तददर्शयत् ॥३३६॥
तेऽपि तद्गन्धमाघ्राय वात्सल्यादिदमूचिरे ।
यदीदं भोक्ष्यसे वत्स ! सद्यो मृत्युमवाप्स्यसि ॥३३७॥
विशुद्धे स्थण्डिले मङ्क्षु तत्परिष्ठापय क्वचित् ।
इत्यादेशाद्गुरोः सोऽपि जगाम नगराद् बाहिः ॥३३८॥
बिन्दौ निपतिते तस्य कथञ्चित् तत्र पात्रतः ।
सक्ताः स मुनिरद्राक्षीन्म्रियमाणाः पिपीलिकाः ॥३३९॥
दध्यौ च बद्धसंवेगो बिन्दुरप्यस्य यद्यसौ ।
प्राणिनामियतां हन्ता तत्सर्वं किं करिष्यति ? ॥३४०॥
वरमेकस्य मे मृत्युः कोटिशो न तु देहिनाम् ।
इत्यालोच्य सरोमाञ्चस्तदसौ बुभुजे स्वयम् ॥३४१॥
सिद्धप्रत्यक्षमालोच्य समाधिमधुरं मनः ।
दधत्सर्वार्थसिद्धेऽगान्मुनिः प्राणान् विहाय सः ॥३४२॥
बहि**र्धर्मरुचेः** कस्माद्विलम्ब ? इति वेदितुम् ।
गुरुः श्री**धर्मघोषो**ऽथ निदिदेश परान् मुनीन् ॥३४३॥
तं परासुं बहिर्वीक्ष्य तद्रजोहरणादिकम् ।
आदाय गुरुपादानां तेऽपि सर्वं न्यवेदयन् ॥३४४॥
विज्ञायातीन्द्रियज्ञानोपयोगेन यथास्थितम् ।
सर्वं मुनीनां **नागश्रीवृ**त्तान्तं तेऽप्यचीकथन् ॥३४५॥
ज्ञात्वा कथञ्चिल्लोकानां वाक्परम्परया जनाः ।
सोमदेवादिविप्राणां तस्या दुश्चेष्टितं जगुः ॥३४६॥
काममाक्रुश्य विप्रास्ते तां गृहान्निरवासयन् ।
लोकैर्धिक्क्रियमाणा च साऽपि बभ्राम सर्वतः ॥३४७॥

---

१. आग्रहः ।

कासश्वासज्वरोत्कम्पकुष्ठाद्यैः क्रान्तविग्रहा ।
रोगैः षोडशभिर्लेभे साऽत्रैव नरकव्यथाम् ॥३४८॥
क्षुत्पिपासार्दिता लोकैर्निन्द्यमाना पदे पदे ।
दुःखं भ्रमन्ती सा मृत्वा षष्ठं नरकमासदत् ॥३४९॥
तस्मादुत्पद्य मीनेषु सप्तमं नरकं ययौ ।
पुनर्मीनत्वमासाद्य तस्मिन्नेव जगाम सा ॥३५०॥
द्विर्द्विरेवं सिषेवेऽसौ नरकान् सकलानपि ।
पृथ्वीकायादिषूत्पेदे तदुद्वृत्ता च भूरिशः ॥३५१॥
चम्पायामथ सा कर्मलाघवात् **सुकुमारिका** ।
सुता **सागरदत्तस्य सुभद्रा**कुक्षिभूरभूत् ॥३५२॥
जिनदत्तात्मजस्तत्र **भद्रा**जश्चास्ति **सागरः** ।
वेश्मस्थां तत्पिताऽन्येद्युर्ददर्श **सुकुमारिकाम्** ॥३५३॥
तनयस्य मदीयस्य योग्येयमिति चिन्तयन् ।
सह बन्धुभिरभ्येत्य पितरं तामयाचत ॥३५४॥
सोऽप्यूचेऽतिप्रिया मेऽसौ न भवाम्यनया विना ।
ममास्तु गृहजामाता **सागर**स्तत् तवात्मजः ॥३५५॥
सुतमालोचयामीति **जिनदत्तो**ऽगमद् गृहम् ।
सागरस्य तदाख्यच्च मौनमालम्ब्य स स्थितः ॥३५६॥
अनिषिद्धं ह्यनुमतमिति न्यायेन तत्पिता ।
मेने **सागरदत्ताय** गृहजामातरं सुतम् ॥३५७॥
आश्चर्यकृत् तयोर्जज्ञे पाणिग्रहमहोत्सवः ।
नक्तं शिश्रियतुस्तौ च पल्यङ्कं वासवेश्मनि ॥३५८॥
पूर्वकर्मवशात् तस्याः स्पर्शमङ्गारसोदरम् ।
आसाद्य **सागरस्त**स्थौ क्षणं तत्र कथञ्चन ॥३५९॥
तस्यां सुखप्रसुप्तायां स प्रणश्य गृहं ययौ ।
निद्रात्ययेऽरुदत् कान्तमपश्यन्ती च सा भृशम् ॥३६०॥
अथादिष्टा तयोर्दन्तशौचहेतोः **सुभद्रया** ।
प्रातरैक्षिष्ट तां चेटी रुदन्तीं वल्लभोज्झिताम् ॥३६१॥

सा गत्वाऽऽख्यत् **सुभद्रायै** साऽपि स्वप्रेयसे क्षणात् ।
पितुरेषोऽपि जामातुरुपालम्भं ददौ स्वयम् ॥३६२॥
सोऽप्याह तनयं वत्स ! न युक्तं विदधे त्वया ।
गच्छाधुनाऽपि तत्तत्र माऽन्यथा मद्वचः कृथाः ॥३६३॥
सागरोऽप्यूचिवानग्नौ वरं झम्पां तनोम्यहम् ।
न पुनस्तात ! गन्तास्मि वेश्म तस्याः कदाचन ॥३६४॥
इदं **सागरदत्तो**ऽपि तत्कुड्यान्तरितोऽश्रृणोत् ।
जगाद च गृहं गत्वा निराशः **सुकुमारिकाम्** ॥३६५॥
कथञ्चित् सर्वथा वत्से ! विरक्तः **सागर**स्त्वयि ।
तन्मा खिद्यस्व कोऽप्यन्यः पतिस्तव विधास्यते ॥३६६॥
कौपीनाम्बरमात्रैककर्परं मक्षिकावृतम् ।
भिक्षुकं कञ्चिदद्राक्षीत् स गवाक्षस्थितोऽन्यदा ॥३६७॥
आहूय तेन सोऽम्भोभिः स्नापयित्वा सुगन्धिभिः ।
विलिप्य चन्दनैर्दिव्यवासांसि परिधाप्य च ॥३६८॥
ऊचे तुभ्यं मया दत्ता पुत्रीयं **सुकुमारिका** ।
मदीयां विलसन् लक्ष्मीं सुखमास्स्व सहानया ॥३६९॥ युग्मम् ।
इत्युक्तः सोऽविशद् वासवेश्म साकं तया निशि ।
मेने च तद्वपुःश्लेषमग्निप्लोष[१]मिवात्मनः ॥३७०॥
सहसोत्थाय वेषं स्वमादाय स पलायितः ।
तथैव रुदतीं तां च विलोक्य जनकोऽब्रवीत् ॥३७१॥
सोऽयं प्राक्कर्मणां वत्से ! विपाकोऽन्यन्न कारणम् ।
तदास्स्व ददती दानं शान्तात्मा मम वेश्मनि ॥३७२॥
तथैव कुर्वती तस्थौ सा धर्मैकपरायणा ।
प्रापुस्तद्गेहमन्येद्युः साध्व्यो **गोपालिका** इति ॥३७३॥
शुद्धैरशनपानाद्यैः सा भक्त्या प्रतिलाभ्य च ।
तन्मुखाद्धर्ममाकर्ण्य विरक्ता व्रतमग्रहीत् ॥३७४॥

---

१. अग्निदाहम् ।

तपोऽथ कुर्वती नित्यं तुर्य-षष्ठाऽष्टमादिकम् ।
आर्यिकाभिः सहैताभिर्विहारमकरोदियम् ॥३७५॥
आर्यास्ताः सा कदाऽप्यूचे तनोम्यातापनामहम् ।
सुभूमिभागोद्यानस्था दत्तदृष्टिर्विवस्वति ॥३७६॥
सा प्रत्यभिदधे ताभिरिति ह स्मागमोक्तयः ।
आतापना न साध्वीनां कल्पते वसतेर्बहिः ॥३७७॥
अनाकर्ण्य च तद्वाचं वने तस्मिन्नुपेत्य सा ।
यावदारभते क्षिप्तचक्षुरातापनां रवौ ॥३७८॥
तावदुत्सङ्गमेकस्य श्रयन्तीमपरस्य तु ।
अङ्के न्यस्ताङ्घ्रिमन्येन बध्यमानावतंसकाम् ॥३७९॥
परेण विधृतच्छत्रां वीजितामितरेण च ।
गणिकामागतं तत्र **देवदत्तां** ददर्श सा ॥३८०॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
तां वीक्ष्यापूर्णभोगेच्छा निदानमिति साऽकरोत् ।
भवेयं तपसाऽनेन पञ्चप्रेयस्यसाविव ॥३८१॥
तन्वती देहशौचाद्यमभ्युक्षन्ती क्षणे क्षणे ।
वार्यमाणेयमार्याभिर्मनसीदमधारयत् ॥३८२॥
पुरा बहुमताऽभूवमार्यिकाणामगारिणी ।
तिरस्कुर्वन्ति मामेता भिक्षुकीमधुना पुनः ॥३८३॥
इत्यालोच्य विनिर्गत्य विभिन्नवसतिस्थिता ।
व्रतं सा पालयामास चिरं स्वच्छन्दवर्तिनी ॥३८४॥
मासान् संलेखनामष्टौ कृत्वाऽनालोच्य [१]संस्थिता ।
नवपल्योपमायुष्का सौधर्मे देव्यभूदियम् ॥३८५॥
च्युताऽभवच्च **कृष्णेयं** प्राचीनाच्च निदानतः ।
भर्तारो जज्ञिरेऽमुष्याः पञ्चैते कोऽत्र विस्मयः ? ॥३८६॥
इत्येतां गिरमुद्गीर्य जगाम नभसा मुनिः ।
कुर्वते चिरमेकत्रावस्थितिं नहि तादृशाः ॥३८७॥

---

१. मृता ।

पाण्डवानां वधूलाभे दधुः[1] स्वजनभूभृतः ।
विकासमुदये भानोररविन्दाङ्कुरा इव ॥३८८॥
अथ वैवाहिकं कर्म प्रारभेते स्म तत्क्षणात् ।
पाण्डुः पाञ्चालभूपश्च लक्ष्मीसम्भारभासुरम् ॥३८९॥
प्रमोदोत्फुल्लनेत्राभिः सौधमानीय सादरम् ।
पाञ्चाली कुलवृद्धाभिः स्नानपीठे न्यवेश्यत ॥३९०॥
उद्गिरन्ती बहिःस्नेहं **पाण्डुपुत्रे**ष्विवाऽऽन्तरम् ।
कृष्णा सुगन्धिभिस्तैलैः कृताभ्यङ्गा स्म भासते ॥३९१॥
तस्याः पिष्टातकक्षोदक्षरदुद्वर्तनीमिषात् ।
विक्षिप्तं यौवनेनाङ्गात् खण्डयित्वेव शैशवम् ॥३९२॥
रतेरिव निधानानि श्रीखण्डतिलकान् नव ।
तस्याः सहर्षमङ्गेषु चक्रिरे कुलयोषितः ॥३९३॥
नवीनयौवनावासहेतोरिव तदङ्गके ।
तर्कुसूत्रमिषात् सूत्रं स्वगोत्राऽविधवा दधुः ॥३९४॥
जृम्भते स्म भृशं विश्वश्रोत्रपीयूषवर्षिणः ।
कुललीलावतीवर्गमङ्गलध्वनयस्तदा ॥३९५॥
चिक्षिपुः कुलवामाक्ष्यो **द्रौपदीमि**ति वर्णके ।
तथैव तस्याः सानन्दमुद्वर्णकमपि व्यधुः ॥३९६॥
अथान्तःक्षिप्तकर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमैरिमाः ।
वारिभिः स्नपयाञ्चक्रुः कवोष्णैर्नित्ययौवनाम् ॥३९७॥
मार्जितं गन्धकाषाय्या **पाञ्चाल्याः** शुशुभे वपुः ।
नवमाणिक्यपाञ्चाल्या इव तत्कालसंस्कृतम् ॥३९८॥
आचार इति तास्तैस्तैर्भूषणैस्तामभूषयन् ।
नहि प्रकृतिरम्याणामाहार्यैः[2] काऽप्यलंकृतिः ॥३९९॥
लावण्यवारिधाराभिर्वर्षन्तीव दशामिषात् ।
पारिणेत्रदुकूलानि सा तदा पर्यधाप्यत ॥४००॥

---

१. कमलाकराः । २. कृत्रिमैः ।

उत्पाट्य योषितो हर्षादिमां मातृगृहेऽनयन् ।
आसयंश्च स्मरस्मेरलोचनां काञ्चनासने ॥४०१॥
पाण्डवा अपि निर्वृत्तवर्णकोद्वर्णकक्रियाः ।
निर्माय मङ्गलस्नानमामुक्तोचितभूषणाः ॥४०२॥
औपवाह्यानथारुह्य वारणेन्द्रान् पृथक्पृथक् ।
समं पञ्चापि **पाञ्चालीं** परिणेतुं प्रतस्थिरे ॥४०३॥ युग्मम् ।
मौलिनीलमणिज्योतिर्भानुज्योतिःपराहतम् ।
मूर्ध्नीव पिण्डितं तेषां मायूरच्छत्रमाबभौ ॥४०४॥
रेणुर्[1]मङ्गलतूर्याणि पुरस्तेषामनेकशः ।
तारैराकारयन्तीव दिशामीशान् प्रतिस्वनैः ॥४०५॥
पश्चादुच्चैरुरद्रीन्द्रकन्दरा दारणोल्बणाः ।
शात्रवावस्थितिक्रोधादिव निस्वान[2]निस्वनाः ॥४०६॥
सर्वंकषेषु तेजस्वितेजसां **पाण्डुसूनुषु** ।
पतन्ति नित्यमेतस्य[3] जगत्यां किममी कराः ॥४०७॥
मिलत्स्वजनभूपालतुरङ्गमखुरोद्धतः ।
इतीव स्थगयामास पांशुरंशुमतो[4] वपुः ॥४०८॥ युग्मम् ।
अध्यासितुं मदश्रो(स्रो)तो भूषा कुसुमदाम च ।
सामन्तसामजेन्द्राणां द्विरेफाः समशेरत ॥४०९॥
स्वजनोर्वीपतिश्वेतच्छत्रैश्छन्नं नभो बभौ ।
विवाहमीक्षितुं सर्वराकेन्दुभिरिवागतैः ॥४१०॥
ध्वजैर्विरेजे वेल्लद्भिरनुकूलेन वायुना ।
द्रौपदीकौतुकागारवर्तनीदेशकैरिव ॥४११॥
नारीमङ्गलसङ्गीतश्रवणप्रवणाश्चिरम् ।
सादिनं खेदयामासुस्ते पतङ्ग[5]तुरङ्गमाः ॥४१२॥
तदा **कुन्ती** च **माद्री** च **गान्धारी**प्रमुखा अपि ।
शृङ्गारैरद्भुतैः प्रापुर्दिव्या(देवा)नामप्यवेक्ष्यताम् ॥४१३॥

---

१. दध्वनुः 'रण' शब्दे [हैमधातुपाठाङ्क २६०,] इति धातोः परोक्षारूपमेतत् ।
२. वादित्रध्वनयः । ३. सूर्यस्य । ४. सूर्यस्य । ५. सूर्याऽश्वाः ।

श्रुतीर्मत्सरिणां तूर्यैः स्फोटयद्भिः स्फुटारवैः ।
आलोकनाय लोकं च विकर्षद्भिरितस्ततः ॥४१४॥
सर्वतः स्तूयमाने च बन्दिभिर्भुजवैभवे ।
अथ क्रमात् समाजग्मुर्मण्डपद्वारि **पाण्डवाः** ॥४१५॥ युग्मम् ।
कृतं प्रतीक्ष्य श्वश्रूभिरवतारणमङ्गलम् ।
मातृगेहमुपाजग्मुस्तेऽथ तिग्मांशुतेजसः ॥४१६॥
पाञ्चाल्या दक्षिणः पाणिस्तदीयैर्दक्षिणैः करैः ।
तत्र सङ्गमयांचक्रे वेधसेव **पुरोधसा** ॥४१७॥
वृद्धावचोभिः **पाञ्चाली** त्रपातरलितां दृशम् ।
कथञ्चिन्मिश्रयामास दृशा(ग्भिः) **पाण्डुतनूरुहाम्** ॥४१८॥
ततो दधन्ति पञ्चाङ्गमन्त्राङ्गाणीव मूर्त्तताम् ।
साक्षाल्लक्ष्म्येव **काम्पिल्यनाथ**नन्दनयाऽन्विताः ॥४१९॥
वैवाहिकी ऋचोऽधीत्य हुतं हव्यैर्द्विजन्मना ।
दक्षाः प्रदक्षिणीचक्रुस्ते वेद्यां जातवेदसम् ॥४२०॥ युग्मम् ।
द्रुपदोऽप्युपदीचक्रे पाणिमोचनपर्वणि ।
पाण्डवानां विना दारान् गृहसर्वस्वमात्मनः ॥४२१॥
पिकीपञ्चमनिर्ह्रादकलमङ्गलगीतयः ।
दुन्दुभिध्वनिभिस्तारैराहूतपुरयोषितः ॥४२२॥
राजलक्ष्मीमिवाध्यक्षामादाय **द्रुपदात्मजाम्** ।
पाण्डवा रथमारुह्य निजावासमुपागमन् ॥४२३॥ युग्मम् ।
कृष्णादिभिर्नृपैराप्तैः सदारैः स्वात्मजन्मभिः ।
अनुद्रुतः प्रतस्थेऽथ **पाण्डुर्नि**जपुरं प्रति ॥४२४॥
अनुगच्छन्तमाक्रम्य कियतीमपि मेदिनीम् ।
बलान्निवर्तयामास **पाण्डुर्द्रुपदभूपतिम्** ॥४२५॥
अथ प्रत्यालयोन्मीलन्नीलवन्दनमालिकम् ।
सर्वराजपथोत्क्षिप्तपताकापीतपुष्करम्[१] ॥४२६॥

---

१. आकाशम् ।

स्थानस्थानोल्लसन्मञ्चविमानितविमानकम् ।
ककुप्कुक्षिंभरिक्षुभ्यन्नादकम्पितमानकम् ॥४२७॥
प्रेक्षाकौतूहलाहूतनारीनयनपङ्क्तिभिः ।
नवेन्दीवरकेदारकरम्बितमिवाभितः ॥४२८॥
अनुयातः सहायातस्वजनोर्वीशमण्डलैः ।
तैः सदारैः कुमारैश्च **पाण्डुः** स्वपुरमाविशत् ॥४२९॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
विहाय **कृष्णं** सत्कृत्य हास्तिका-ऽश्वीय-काञ्चनैः ।
विससर्ज स्वदेशेभ्यः सर्वं राजाऽथ राजकम् ॥४३०॥
लीलाशैलोच्चयोद्यानकेलिवापीषु **पाण्डवाः** ।
दिनान्यतीयुः क्रीडन्तः समं **कृष्णेन** यामवत् ॥४३१॥
अथालोच्यायतिं स्नेहात् **कृष्णः** शुभफलोदयाम् ।
समाहूय रहः किञ्चिद् यावद् वद **पाण्डवान्** ॥४३२॥
तावद्व्योम्ना महःपुञ्जधौतदिक्कुञ्जकालिमा ।
आययौ नेत्रपीयूषनीरदो **नारदो** मुनिः ॥४३३॥
प्रीतान्तःकरणः काममभ्युत्थानासनादिभिः ।
पाण्डवेभ्योऽनुशिष्टिं स विततार हरेर्गिरा ॥४३४॥
आकर्ण्य कर्णपीयूषं युष्मदुद्वाहमङ्गलम् ।
प्राप्तोऽस्मि परमब्रह्मलयादप्यधिकां मुदम् ॥४३५॥
वत्साः ! किन्त्वेकजानित्वं किञ्चिदन्तर्दुनोति वः ।
वैरवारिधरोल्लासप्रावृषः खलु योषितः ॥४३६॥
आरूढस्य परां प्रौढिं बन्धुस्नेहमहीरुहः ।
हन्त दावानलज्वालामाहुर्मृगविलोचनाम् ॥४३७॥
स्रोतस्विनीप्रवाहाणामिव बान्धवचेतसाम् ।
द्वैधीभावकरी शैलतटीव तरलेक्षणा ॥४३८॥
वत्साः ! कुटुम्बसंहारकारणं हरिणेक्षणा ।
यथा समभवत् पूर्वमाकर्णयत तां कथाम् ॥४३९॥

अस्ति **रत्नपुरं नाम** पुरं भरतभूषणम् ।
न यत्रार्थिजनाभावात् कोऽपि त्यागी[1]ति विश्रुतः ॥४४०॥
तत्र **श्रीषेण** इत्यासीद्दासीभूतरिपुर्नृपः ।
न्यायविक्रमयोर्येन धर्मः संधिकरः कृतः ॥४४१॥
तस्याभिनन्दितेत्याद्या द्वितीया **शिखिनन्दिता** ।
प्रिये बभूवतुः प्रीति-रती इव मनोभुवः ॥४४२॥
सतीललाम सूते स्म नन्द**नावभिनन्दिता** ।
जगदुद्द्योतनौ प्राची सूर्याचन्द्रमसाविव ॥४४३॥
इन्दुषेण इतीन्दुश्रीराद्योऽभून्नयनोत्सवः ।
स्मरलीलालताकन्दो **बिन्दुषेण**स्ततोऽपरः ॥४४४॥
कुमारयोस्तयोः शङ्के शास्त्रस्पर्धाऽनुबन्धतः ।
शस्त्रमप्यभवत्सर्वजगतो मात्रयाधिकम् ॥४४५॥
क्रमान्मदसरस्तीरसान्द्रदुर्विनयद्रुमम् ।
तौ स्मराने[2]कपक्रीडावनं यौवनमीयतुः ॥४४६॥
गुरुस्ताभ्यां गुणारामराजिनी राजकन्यकाः ।
अनेकरसपीयूषवाहिनीरुदवाहयत् ॥४४७॥
तस्मिन्नेव पुरे सर्वकलानां पारदृश्वरी ।
गणिका**ऽनङ्गसेने**ति गुणानां जन्मभूरभूत् ॥४४८॥
तस्यां लावण्यपीयूषसरस्यां रागिणां दृशः ।
मज्जन्त्यः प्राप्य वक्षोजकुम्भौ प्रीतिं ययुः पराम् ॥४४९॥
यूनां तदीयवैदग्धवागुरापतितं मनः ।
स्वच्छन्दमदनव्याधविद्धं न पदमप्यगात् ॥४५०॥
द्वावप्युर्वीपतेः पुत्रौ तस्यामासक्तमानसौ ।
तौ मिथः कलहायेतां करिण्यां करिणाविव ॥४५१॥
कुर्वाणौ कलहं नित्यमत्यन्तोत्रासितत्रपौ ।
खेदादन्येद्युराहूय तौ महीपतिरन्वशात् ॥४५२॥

---

१. दाता । २. अनेकपः हस्ती ।

वत्सौ ! किमिदमारब्धं मलीमसकुलोचितम् ।
कलहायेत नान्योऽपि वेश्यार्थे किमु बान्धवौ ? ॥४५३॥
स्वल्पाऽप्युज्जृम्भते यासु न प्रेमसलिलार्द्रता ।
सुखशाखिप्ररोहोऽस्तु कस्तास्वद्रिशिलास्विव ? ॥४५४॥
विलोकन्तेऽन्यमन्यस्य कण्ठाश्लेषं वितन्वते ।
चित्ते दधति याश्चान्यं तासु वेश्यासु का रतिः ? ॥४५५॥
यासां काऽप्यार्द्रता तावद्यावद्दानाम्बुवृष्टयः ।
वेश्यासु मरुदेश्यासु तासु रज्येत कः सुधीः ? ॥४५६॥
निर्धनत्वादिपुष्पस्य नरकादिफलस्य च ।
मूलं वेश्यैव जानीतं[1] महाव्यसनशाखिनः ॥४५७॥
नित्यमित्यादिभिर्वाक्यैर्भूभृता बोधितावपि ।
तौ नितान्तमयुध्येतामत्यन्तोत्सिक्तमत्सरौ ॥४५८॥
तयोः संरब्धयोरेवं[2] द्रष्टुं मृत्युमनीश्वरः ।
विषमं विषमास्वाद्य परलोकं ययौ नृपः ॥४५९॥
पत्युर्विपत्तिशोकेन विक्लवे ते अपि द्रुतम् ।
विपेदाते तथै**वाभिनन्दिता-शिखिनन्दिते** ॥४६०॥
बद्धानुरागावत्यन्तं तस्यां तदपि निस्त्रपौ ।
मिथः क्रोधोद्धतौ युद्ध्वा मृत्युं तावप्यवापतुः ॥४६१॥
इत्थं कुटुम्बसंहारः स्त्रीनिमित्तोऽभवत्पुरा ।
अनर्थबीजं राजीवचक्षुषो[3] हि प्रचक्षते ॥४६२॥
वत्सास्तद्वो रिरंसूनामेकामेव मृगीदृशम् ।
क्षेमं खलु न पश्यामि तत एवागतोऽस्म्यहम् ॥४६३॥
तत्सर्वैरपि युष्माभिरात्मनः शिवतातिभिः[4] ।
अनेन समयेनैव[5] वर्तितव्यमहर्दिवम् ॥४६४॥
यदा युष्माकमेकस्य **द्रौपदी**वासवेश्मनि ।
कार्यतोऽपि तदाऽन्येन न गन्तव्यं कथञ्चन ॥४६५॥

---

१. 'जानीत' जानीहि' इतिप्रत्यन्तर० । २. कुपितयोः । ३. कमलनेत्राः स्त्रियः । ४. मङ्गलश्रेणिभिः । ५. प्रतिज्ञया ।

कथञ्चिदथ यः कोऽपि भिनत्ति समयं यदि ।
वनवासाय गन्तव्यं तेन द्वादशवत्सरीम् ॥४६६॥
मुनेर्गिरमिमां काममायतिक्षेमकारिणीम् ।
अनुमेने **मुकुन्दो**ऽपि **कौन्तेयानां** हितेच्छया ॥४६७॥
तां वाचमुररीचक्रुर्वाचंयमपतेर्मुदा ।
पाण्डवा अपि, को नाम नात्मनीनाय[१] धावति ? ॥४६८॥
मुनीन्द्रोऽपि यथार्थाभिराशीर्भिरभिनन्द्य तान् ।
विकस्वरमनाः स्वैरमुत्पपात विहायसा ॥४६९॥
कामं हृष्यन् **हृषीकेशो**ऽप्युपचारैरनेकशः ।
पाण्डुं पाण्डुतनूजानप्यापृच्छ्य द्वारकां ययौ ॥४७०॥
इति समयनिरुद्धकामचाराः प्रणयप्रह्वधियः परस्परेण ।
सहविहितसमस्तकेलिरम्यं गमयन्ति स्म दिनानि **पाण्डवेयाः** ॥४७१॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये द्रौपदीस्वयंवरवर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥४॥

• • •

१. आत्महिताय ।

पञ्चमः सर्गः ॥

अथानुजग्मुषां तेषामन्वहं समयं मुनेः ।
परस्परमभूत्प्रीतिरखण्डा **पाण्डुजन्मनाम्** ॥१॥
मनोभिः पञ्चभिस्तेषां कृतमेकं महन्मनः ।
तेनैव नियतं ख्याता महामनस इत्यमी ॥२॥
अवश्यमेक एवात्मा तासु मूर्त्तिषु पञ्चसु ।
न खल्वेकैव पत्नी स्याद्भूयसां पतिदेवता ॥३॥
अविशेषकृतोपास्तिः शशिलेखेव शूलिनाम् ।
निष्कलङ्कैव **पाञ्चाली** तेषामासीदतिप्रिया ॥४॥
पतिव्रता न **गङ्गाऽपि हरा**दम्भोधिमीयुषी ।
श्रयन्ती हन्त पञ्चापि **द्रौपदी** तु पतिव्रता ॥५॥
पञ्चभ्योऽपि क्रमात्तेभ्यः प्रियेभ्यस्त्रिजगत्प्रियान् ।
लोकपालोपमान् पञ्च **पाञ्चाली** प्रापदात्मजान् ॥६॥
पाञ्चालीलब्धजन्मत्वात् पृथग्भिन्नाभिधा अपि ।
एते पञ्चापि **पाञ्चाला** इति पप्रथिरे भुवि ॥७॥
सौभ्रात्रं **पाण्डुपुत्राणां द्रौपद्याश्च** सतीव्रतम् ।
अवलोकितुकामेव ततः शरदुपागमत् ॥८॥
भेजे विप्रोषितप्रावृड् भुजङ्गीविषवल्गितैः ।
औषधीशकरामर्शादिव[1] वैशद्यमम्बुदैः ॥९॥
घनोपरोधनिर्मुक्तो ध्वस्तध्वान्तरिपुः शशी ।
भाति स्म दिग्वधूक्षिप्तैर्नक्षत्रैरक्षतैरिव ॥१०॥

---

१. चन्द्रकिरणस्पर्शात् ।

नम्रीभूतशिरःपक्वशालिकेदारकं बभौ ।
जनकस्येव जीमूतकालस्य विरहासहम् ॥११॥
जिगीषुनृपसैन्याश्वरजोमलिनमम्बरम् ।
अहसन्नमलाः स्मेराम्भोजव्याजाज्जलाशयाः ॥१२॥
दिशः शरदमायातां चिरात् प्रियसखीमिव ।
आलपन्त्य इवैक्ष्यन्त सरसैः सारसारवैः ॥१३॥
मरालैः कमलोत्तंसाः सरस्यः पुनराश्रिताः ।
सेव्यते हि प्रभुः प्रायो विशदैरपि सम्पदि ॥१४॥
दृप्तसप्तच्छदामोदा विरेजुर्वनभूमयः ।
क्रीडत्कामेभसम्भूतदानाम्भःसौरभा इव ॥१५॥
सम्पन्नसर्वसस्यौघमण्डितां **पाण्डुसूनवः** ।
शरदं निर्विशन्ति स्म शश्वदुद्यानकेलिभिः ॥१६॥
गोचरेऽपररात्रस्य[१] निर्गतं बहिरन्यदा ।
समस्तमप्यपाहारि तस्करैः पुरधेनुकम् ॥१७॥
तत्क्षणा[२]द्दक्षिणेर्माणस्तस्करश्रेणिमार्गणैः ।
भूशक्रस्यैत्य पूच्चक्रुर्मन्दिरद्वारि वल्लवाः ॥१८॥
तदीयध्वनिमाकर्ण्य कर्णयोः क्रकचोपमम् ।
उज्झाञ्चकार **बीभत्सुर्**निद्रातन्द्रालुतां क्षणात् ॥१९॥
ततो जीवधनं दस्युहृतं विज्ञाय तन्मुखात् ।
शौण्डीरचूडामाणिक्यमन्तर्जज्वाल **फाल्गुनः** ॥२०॥
अर्जुनेन प्रजाकार्ये प्राणानपि जिहासता ।
तदा समय[३]भेदोऽपि सानन्दमुररीकृतः ॥२१॥
ततो धनुः सतूणीरमादातुं **फाल्गुनो**ऽविशत् ।
वासवेश्मनि **कृष्णायाः** क्रोडक्रीडत् **युधिष्ठिरे** ॥२२॥
आदाय **विजय**स्तस्मान्निजतूणीरकार्मुके ।
तस्करानुपदं वीरः क्रोधावेशादधावत ॥२३॥

---

१. रात्रिचरमसमये । २. पारधिना दक्षिणपार्श्वेविद्धो मृगो दक्षिणेर्मोच्यते स प्राणधारणे निराशो भवति तत्सदृशा इमे वल्लवाः-गोपाः । ३. प्रतिज्ञाभङ्गः ।

स वीरग्रामणीर्बाणै रणे निर्जित्य तस्करान् ।
प्रीत्याऽभिनन्दितः पौरैः पुरस्कृत्याऽऽनिनाय गाः ॥२४॥
विगाहते स्म गायद्भिस्तद्भुजस्फूर्तिचर्चरीः ।
गोपैरेत्य वृतः प्रीत्या नरो नारायणोप[1]मः ॥२५॥
पार्थस्येव यशः साक्षात् क्षरन्त्यः क्षीरमुज्ज्वलम् ।
स्वस्ववत्सोत्सुका गावः स्वं स्वं धामोपतस्थिरे ॥२६॥
कश्चिदभ्येत्य **बीभत्सो**रादेशादथ पार्थिवम् ।
कुन्ती-युधिष्ठिरप्रष्ठ[2]कुटुम्बोपेतमभ्यधात् ॥२७॥
दिष्ट्या त्वं वर्धसे देव ! भुजैः पार्थस्य यैस्तव ।
पुरजीवधनत्राणात् कीर्तयः सुरभीकृताः ॥२८॥
पुरद्वारि स्थितो मूले सहकारमहीरुहः ।
किन्तु विज्ञापयत्येवं देव ! त्वां **कपिकेतनः** ॥२९॥
अभिद्यत मुनेरद्य प्रजार्थे समयो मया ।
विवेचयन्ति नो किञ्चित् **कुरुवंश्या** हि तत्कृते ॥३०॥
करिष्ये तीर्थयात्रां तद्वने द्वादशहायनीम् ।
ताः प्रमाणीभवन्त्वद्य गरीयस्यो मुनेर्गिरः ॥३१॥
तन्मे तीर्थाद्रिकान्तारविहाराय प्रसीदत ।
अविघ्नं च करिष्यन्ति युष्मत्पादाः स्थिता हृदि ॥३२॥
तामाकर्ण्य गिरं दुःखजननीमवनीपतिः ।
सपरीवार एव द्राग्जगामोप**कपिध्वजम्** ॥३३॥
स्वेदमेदस्विनिःश्वासः करे धृत्वा **किरीटिनम्** ।
सोऽन्व[3]शात्किं त्वयाऽऽरब्धं वत्स ! विश्वैकवत्सल ! ॥३४॥
नवे वयसि कोऽयं ते तीर्थारण्यमनोरथः ? ।
सुतोपहितभारा हि **कुरवो** वनवासिनः ॥३५॥
तदस्मत्कृत्यमेवैतन्नैव त्वं कर्तुमर्हसि ।
भारे महोक्षवाह्ये हि किमु [4]दम्यो नियम्यते ? ॥३६॥

---

१. पमा, पमम् इति प्रतिपाठाः । २. मुख्यः । ३. अकथयत् । ४. दमनयोग्यो वत्सतरः ।

सर्वतोऽस्मत्प्रतापाग्नेर्वैरिवंशान् दिधक्षतः ।
प्रभञ्जनायते[1] वत्स ! तवैव भुजविक्रमः ॥३७॥
मा गास्ततः क्वचिद्देहि नेत्रानन्दं चिराय मे ।
इति जल्पति भूपाले **कुन्ती** साश्रुरवोचत ॥३८॥
पितुर्वाचमिमां वत्स ! नान्यथाकर्तुमर्हसि ।
प्रायश्चित्तं गुरूणां हि वचांसि निखिलैनसाम् ॥३९॥
मामुदश्रुमुखीमेवं त्यक्तुमुत्सहसे कथम् ? ।
हा ! मम त्वां विना वत्स ! वत्सरीयति वासरः ॥४०॥
दाधिकैरथ सार्पिष्कैः पायसैरपि पोषितम् ।
कथं वर्तिष्यते वत्स ! वन्याहारैर्वपुस्तव ? ॥४१॥
रुद्धस्पर्शः पुरा छत्रैर्भानुः सेर्ष्य इवाधुना ।
तापः सर्वाभिसारेण त्वां पथि व्यथयिष्यति ॥४२॥
नवानुरागकल्लोलां स्नुषामिन्दुमुखीमिमाम् ।
पर्यश्रुलोचनां वत्स ! विहातुं कथमीहसे ? ॥४३॥
जनन्यामिति वादिन्यां बन्धुज्येष्ठो **युधिष्ठिरः** ।
स्फुरदस्तोकशोकोर्मिपीतप्रीतिरभाषत ॥४४॥
त्वद्वियोगासहौ वीर ! पितरौ मावमानय ।
नातिक्रान्तगुरूणां हि क्रिया काऽपि फलेग्रहिः ॥४५॥
समयोऽपि मुनेरद्य त्वया कोऽयमभिद्यत ? ।
अत्याहिते[2] हि साधूनामतिभूमिर्न दूषिता ॥४६॥
भिन्न एवाथवा तस्य प्रायश्चित्तमपि त्वया ।
एताः पौरगवीः किन्तु न प्रत्याहरता कृतम् ? ॥४७॥
मनसेव न मन्येऽहमन्तरं वपुषाऽपि ते ।
आत्मन्यतःस्थिते भेदः समयस्य न चात्मनः ॥४८॥
प्रतिध्वान इवैतां च वाचमाजातशात्रवीम् ।
अनुगम्य गिरं दीनां निजगाद **वृकोदरः** ॥४९॥

---

१. वायुरिवाचरति । २. अतिभयजनके कार्ये ।

गन्तुकामोऽपि मां भ्रातरवस्थानाय मानय ।
हृदयं स्फुटतीवेदं भवद्विरहकातरम् ॥५०॥
यमावप्यूचतुर्भ्रातः ! कान्ताराय गते त्वयि ।
नित्यं विविधकेलीभिः को हि नौ लालयिष्यति ? ॥५१॥
अथ स्फुटमवष्टभ्य धैर्यं धीमानवोचत ।
स्व[1]प्रतिश्रुतनिर्वाहबद्धबुद्धिर्**धनंजयः** ॥५२॥
पृथग्जनोचिता हन्त केयं कातरताऽद्य वः ।
भवन्मनस एवायमन्तेवासी पविर्न तु ॥५३॥
ममाङ्गीकृतनिर्वाहव्रतचर्याव[2]कीर्णिनः ।
युष्मानेवायशः कामं नन्विदं लज्जयिष्यति ॥५४॥
तद्बलादनुमन्यध्वमरण्यगमनाय माम् ।
सत्याः सन्तु मुनेर्वाचो ममापि पुरुषव्रतम् ॥५५॥
इति सस्नेहमापृच्छ्य **बीभत्सौ** गन्तुमिच्छति ।
तमस्तान् व्यानशे सर्वान् दिक्कुञ्जानिव भास्वति ॥५६॥
अथानम्य क्रमान् म[3]न्युगद्गदाशीर्गिरो गुरून् ।
प्रीत्याऽऽलिङ्ग्यानुगच्छन्तौ कनीयांसौ न्यवर्तयत् ॥५७॥
अमङ्गल्यधिया बाष्पबिन्दुपातं निरुन्धती ।
प्रस्थितं **पार्थ**मभ्येत्य जगाद **द्रुपदात्मजा** ॥५८॥
पुंसां मतीः क्वचिद्योषिन्मतयो नातिशेरते ।
तदप्युदीर्यते नाथ ! त्वयाऽऽरब्धं न साध्विदम् ॥५९॥
यदियं मन्मनःप्रीतिः प्रस्थिता पुरतस्तव ।
गणनाभिर्दिनानां तु धरिष्ये यदि जीवितम् ॥६०॥
पन्थानस्तीर्थशैलानां शिवाः सन्तु तथापि ते ।
निष्प्रत्यूहं वितन्वन्तु तथापि कुलदेवताः ॥६१॥
भ्रमन् कान्तारमेकाकी माभूत् क्वापि प्रमद्वरः ।
मलीमसानि चेतांसि साधुष्वपि हि पाप्मनाम् ॥६२॥

१. प्रतिज्ञा । २. भङ्गकारकः । ३. शोकः ।

सञ्चरन् पुरुषान् पश्यन् प्रतिस्थाननवान्नवान् ।
विद्याः कीर्तीश्च लक्ष्मीश्च नूतनाः काश्चिदर्जयेः ॥६३॥
तथा किमपि माकार्षीर्भ्रमन् देशाननेकशः ।
यथा नाथ वयं स्याम वैमनस्यवशंवदाः ॥६४॥
पावितं सुकृतैर्नानातीर्थाभिगमजन्मभिः ।
त्वामुपागतमालिङ्ग्य मयाऽऽत्मा पावयिष्यते ॥६५॥
मया ते स्खलितस्वैरसञ्चारस्य पदे पदे ।
मा भूत्पुण्यक्रियाविघ्न इत्यागच्छामि नो समम् ॥६६॥
इति ब्रुवाणां प्रणयप्रह्वीभूतान्तराशयाम् ।
आलिङ्ग्य मुहुरालप्य वचोभिः स्नेहनिर्भरैः ॥६७॥
अनुव्रजन्तीं दयितामवस्थाप्य कथञ्चन ।
प्रतस्थे पुरतः **पार्थः** सतूणधृतकार्मुकः ॥६८॥ युग्मम् ।
आलोचनपथात् **पार्थं** पथिकं सा पपौ दृशा ।
प्रेम्णा सोऽप्यचलन्मन्दमन्दं वलितकंधरः ॥६९॥
[1]मन्द्रारघट्टनिर्घोषशिखण्डिकृतताण्डवान् ।
माद्यन्मधुव्रतव्रातझङ्कारमुखरोदरान् ॥७०॥
सान्द्रनैकद्रुमच्छायानिपीततपनातपान् ।
पश्यन् परिसरारामान् स जगाम शनैः शनैः ॥७१॥ युग्मम् ।
तीरप्ररोहसानन्दमाकन्दप्रायपादपम् ।
कूजत्कुरर-हारीत-कपिञ्जल-जल[2]द्विकम् ॥७२॥
तारुण्ये तरणेः क्षोणिमतीत्य कियतीमपि ।
पार्थः [3]क्षीरोददायादमाससाद महासरः ॥७३॥ युग्मम् ।
तत्राङ्गशौचमाधाय प्रणिधाय जिनेश्वरम् ।
आहारं सरसैस्तैस्तैः फलौघैः **फाल्गुनो** व्यधात् ॥७४॥
असङ्गभृङ्गसङ्गीतमतिमुक्तकमण्डपम् ।
सपुष्पतल्पमध्यास्य स मध्यंदिनमत्यगात् ॥७५॥

---

१. गम्भीरध्वनिः । २. द्विकः काकः । ३. क्षीराब्धिसदृशम् ।

इति क्रामन् क्रमाज्जिष्णुर्बहुकौतूहलां महीम् ।
विवेश भैरवाभोगदत्तमोहां महाटवीम् ॥७६॥
केलिहुंकारिणः क्वापि क्रूरा हरिणवैरिणः ।
मृगानुपदिकाः कोपसाटोपा द्वीपिनः क्वचित् ॥७७॥
क्वाप्यन्योन्यरणारम्भप्रह्वपोत्रा[1]श्च पोत्रिणः[2] ।
तस्यां किमपि न क्षोभं कुर्वते स्म **किरीटिनः** ॥७८॥ युग्मम् ।
स्वैरमस्यां च **बीभत्सु**रभीर्गच्छन् पुरः पुरः ।
गिरिं धात्रीशिरोरत्नं रत्नसानुमुदैक्षत ॥७९॥
यस्य निर्झरझात्कारशब्दाद्वैतैकतार्किकी[3] ।
द्रुमैरभ्रंकषैः केषां मुदे नाभूदुपत्यका[4] ? ॥८०॥
अध्यास्यन्ते स्म तिग्मांशुगभस्तीनाम्[5]असंस्तुताः ।
यस्य विद्याधरैर्विद्यासिद्धिक्षेत्राणि कन्दराः ॥८१॥
किन्नरीकेलिसङ्गीतनिस्तरङ्गा[6] मृगा अपि ।
यस्मिन्नैक्षन्त मोक्षाय प्राणायामोल्बणा इव ॥८२॥
द्रुमैः कुसुमितैस्तैस्तैर्विलोभितविलोचनः ।
सव्यसाची गिरौ तस्मिन्नारुरोह कुतूहलात् ॥८३॥
इन्द्रनीलाङ्कितद्वारं शोणसोपानपद्धतिम् ।
शातकुम्भ[7]मयस्तम्भकुम्भसम्भारभासुरम् ॥८४॥
नीरैरनुक्षपं[8] चन्द्रकरव्यतिकरोद्भवैः ।
अदेवमातृकोन्माद्यदुद्यानजगतीरुहम् ॥८५॥
तत्रोत्फलाप्रभाजालनिपीताहर्पतिद्युति ।
चन्द्राश्ममयमद्राक्षीदर्जुनो जिनमन्दिरम् ॥८६॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
क्षालिताङ्गस्तदुद्यानदीर्घिकाम्भसि रंहसा ।
मेदुरामोदमादाय तदीयकमलोत्करम् ॥८७॥
तस्मिन्नमरनिर्मुक्तपुष्पप्रकरदन्तुरे ।
अविक्षत् कौतुकाक्षिप्तचक्षुः क्षितिपनन्दनः ॥८८॥ युग्मम् ।

---

१. किरिमुखाग्रम् । २. किरयः वराहा इति यावत् । ३. तर्क शास्त्रसंबन्धिनी । ४. पर्वतस्यासन्ना भूमिः । ५. सूर्यकिरणानाम् । ६. निश्चलाः । ७. सुवर्णम् । ८. अनुरात्रम् ।

तत्र प्रदक्षिणीकृत्य त्रिर्युगादिजिनेश्वरम् ।
बद्धरोमाञ्चमभ्यर्च्य स तुष्टावेति तुष्टिमान् ॥८९॥
जय नाभिकुलक्षीरनीराकरनिशाकर ! ।
जयाशेषजगद्दुःखनिदाघजलदागम ! ॥९०॥
देव ! संसारकान्तारपर्यन्तपुरपादपाः ।
पादास्तव भवक्लान्तिविच्छेदाय भवन्तु मे ॥९१॥
इत्यभिष्टुत्य **नाभेयं** निकेतं परितोऽपि तत् ।
विलोक्य कलयामास **बीभत्सुर्न**यनोत्सवम् ॥९२॥
गिरेरधित्यकारामरामणीयकलोलुपम् ।
चक्षुर्विनोदयन् याव**त्पार्थः** प्रस्थान्तरं[1] ययौ ॥९३॥
तावन्मुहुर्मुहुर्मौलिं खेलयन्त्या पदाम्बुजैः ।
अङ्गुलीर्वदने दैन्यात्प्रक्षिपन्त्या मुहुर्मुहुः ॥९४॥
मुहुर्मुहुर्वितन्वत्या प्रीत्या चाटूनि कोटिशः ।
उत्तरीयपटप्रान्तमाकृषन्त्या मुहुर्मुहुः ॥९५॥
कयाचिद्योषिता रुद्धस्वैरचारं पदे पदे ।
युवानमेकमैक्षिष्ट गत्वाऽभाषिष्ट चादरात् ॥९६॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
तव प्रसादनप्रह्वामिमामत्यन्तदुःखिताम् ।
किं नाम भद्र ! कल्याणीं त्वमेवमवमन्यसे ? ॥९७॥
प्ररूढप्रणयं सन्तो नान्यमप्यवजानते ।
किं पुनः प्रेमसर्वस्वविक्लवाम्[2]बलां क्वचित् ? ॥९८॥
एतस्यामाकृतौ शङ्के न व्यलीकलवं क्वचित् ।
कथ्यतां यदि नाकथ्यं तदस्यां कोपकारणम् ॥९९॥
पाणिसम्पुटमाबध्य सोऽभ्यधत्त **धनंजयम्** ।
महती खलु वार्तेयं पुरस्तात् कस्य कथ्यते ? ॥१००॥
परं विश्वैकविश्वास्यमूर्ते किं गोप्यमस्ति ते ।
किन्तु त्वां कर्तुमिच्छामि न दुःखौघविभागिनम् ॥१०१॥

---

१. अन्यशिखरम् । २. व्याकुलाम् ।

बीभत्सुरभ्यधाद्भूयः स्खलितव्यं नहि त्वया ।
परिज्ञाय **कुरून्** विश्वदुःखत्राणैकदीक्षितान् ॥१०२॥
ससौष्ठवं तदाकर्ण्य वचः स पुनरब्रवीत् ।
वैताढ्ये दक्षिणश्रेण्यामस्ति **रत्नपुरं** पुरम् ॥१०३॥
वैरिदोर्दण्डकण्डूतिवैद्यो विद्याधरेश्वरः ।
ख्यातश्**चन्द्रावतंसा**ख्यस्तत्र धात्रीधवोऽभवत् ॥१०४॥
पतिव्रतामयं ज्योतिः सौभाग्यव्रतदेवता ।
मूर्त्तेव श्रीरभूत्तस्य प्रिया **कनकसुन्दरी** ॥१०५॥
वात्सल्यवाहिनीसिन्धु**र्मणिचूड**स्तयोः सुतः ।
आसीत् कन्दलितानन्दा नन्दना च **प्रभावती** ॥१०६॥
कुमारः केलिलीलाभिः सोऽतिवाहितशैशवः[१] ।
पितृभ्यां ग्राहयामास गुरुभ्यः सकलाः कलाः ॥१०७॥
लावण्यसरसीं पुण्यतारुण्यवनसानुमान् ।
चन्द्राननामुपायंस्त **चन्द्रापीड**सुतामसौ ॥१०८॥
दत्ता **प्रभावती** साऽपि कलाकुलनिकेतनम् ।
हिरण्यपुरनाथाय **हेमाङ्गद**महीभुजे ॥१०९॥
कुलक्रमागताः सर्वाः पति विद्याः परेद्यवि ।
मणिचूडकुमाराय विततार तरस्विने ॥११०॥
तस्मिन्नसिद्धविद्येऽपि साधनक्रमवेदिनि ।
सद्यो माद्यद्गदावेगः[२] पिता लोकान्तरं ययौ ॥१११॥
क्लृप्ताभिषेकसम्भारः प्रेक्षमाणः शुभं क्षणम् ।
न यावत्पदमात्मीयं सोऽध्यासामास पैतृकम् ॥११२॥
तावदागत्य दायादः खेचरानीकिनीवृतः ।
विद्युद्वेगस्तमाक्रम्य नगरान्निरवासयत् ॥११३॥
दायादहृतसाम्राज्यं त्याज्यमेतद्वपुर्मया ।
इत्यन्तश्चिन्तयन् दुःखादेकाङ्गः सोऽचलत्ततः ॥११४॥

---

१. निर्गमितबाल्यावस्थः । २. व्याधिः ।

तमन्वगाद्विसृष्टाऽपि प्रसह्य पितृवेश्मनि ।
चन्द्रानना प्रिया तस्य कुलस्त्रीणां व्रतं ह्यदः ॥११५॥
सोऽस्मिन् पदाभ्यामभ्येत्य **रत्नसानु**गिरौ क्रमात् ।
संसारमरुकल्पद्रुमद्राक्षीद् **वृषभध्वजम्** ॥११६॥
पुण्यपाथेयमादाय **नाभिनन्दन**दर्शनात् ।
साम्प्रतं सोऽहमिच्छामि स्वर्लोकपथपान्थताम् ॥११७॥
इयं तु मे प्रिया **चन्द्रानना** प्रणयकातरा ।
प्राणत्यागाय गच्छन्तं मां रुणद्धि पुनःपुनः ॥११८॥
असौ मन्मृत्युमत्यन्तमनलंभूष्णुरीक्षितुम् ।
विहातुमीहते प्राणान् हन्त प्रथममेव हि ॥११९॥
दयां मयि तदाधाय बन्धो ! सम्बोध्यतामियम् ।
येनासूनाशु मुञ्चामि प्रस्थेऽस्मिन् सार्वकामिके ॥१२०॥
अथोज्जगार **गाण्डीवी** भाले ताण्डवयन् भ्रुवौ ।
कोऽयं मरणनिर्बन्धो बान्धवे मयि सत्यपि ? ॥१२१॥
अपि देवेन्द्रदेशीयै(यं)र्मार्गणैर्वैरिणं रणे ।
निहत्य वितराम्येष पैतृकीं ते पुनः श्रियम् ॥१२२॥
अवैधव्याध्वरे नित्यदीक्षितेयं मृगेक्षणा ।
चिरं त्वदङ्गसङ्गेन दत्तानन्दा च नन्दतु ॥१२३॥
बभाण **मणिचूडो**ऽथ भ्रातरस्यास्तवाकृतेः ।
असाध्यं नाम नास्त्येव [1]स्वाराज्यमपि तेऽन्तिके ॥१२४॥
किं तु व्योमाङ्गणस्वैरसञ्चाराः खेचराः खलु ।
शक्यन्ते ते पराजेतुं न विद्यैश्वर्यवर्जितैः ॥१२५॥
ततोऽनवद्य ! मे विद्यास्त्वं गृहाण यथाविधि ।
साधिताशेषविद्यस्य द्विषन्नीषज्जयः स ते ॥१२६॥
तासां सत्त्वैकसाध्यानां विद्यानां च त्वमास्पदम् ।
वाहिनीनां हि सर्वासामाधारो वारिधिः परम् ॥१२७॥

---

१. स्वर्गराज्यम् ।

विलुप्तसत्त्वतत्त्वस्य शात्रवैः समराङ्गणे ।
नाधुना साधने तासां मम नु क्रमते मतिः ॥१२८॥
सोऽभिधायेति निर्बन्धाद्दाक्षिण्यक्षीरनीरधेः ।
अनिच्छतोऽपि **बीभत्सो**र्विद्यास्तास्ताः प्रदत्तवान् ॥१२९॥
विज्ञायाथ विधिं विज्ञग्रामणी**र्मणिचूडतः** ।
तासां क्रमादुपाक्रंस्त[1] साधनाय **धनञ्जयः** ॥१३०॥
स्नानक्रियां वितन्वानः शश्वत् कासारवारिणि ।
विधाय विधिवत्सर्वां पूर्वसेवां महामनाः ॥१३१॥
वशी निविविशे सोऽथ पश्यन् सिद्धिं करस्थिताम् ।
तस्यैव भूभृतः क्वापि कन्दरामन्दिरोदरे ॥१३२॥ युग्मम् ।
बभूव सर्वकर्मीणः[2] स एवोत्तरसाधकः ।
विद्याधरकुमारोऽस्य दूरावस्थापितप्रियः ॥१३३॥
बद्धपद्मासनो नासाप्रान्तविश्रान्तलोचनः ।
पार्थः षाण्मासिकं जाप्यविधिमारब्धवान् सुधीः ॥१३४॥
तस्मिन् मनागसम्पूर्णनिर्माणे जाप्यकर्मणि ।
आविर्बभूवुः क्रव्यादा व्यादाय मुखमुल्बणम् ॥१३५॥
मांसखण्डानि चर्वन्तः स्वादयन्तोऽसृगासवम्[3] ।
साट्टहासमटीकन्त[4] साटोपाः केऽपि तत्पुरः ॥१३६॥
कर्त्रिकाभिः पुरस्तस्य दारं दारं शवोदरम् ।
चित्राभिरन्त्रमालाभिः केऽपि हारं वितेनिरे ॥१३७॥
केचिदुत्तुङ्गमातङ्गरूपाः कोपान्धचेतसः ।
तत्सम्मुखमधावन्त दन्तक्रीडाविधित्सया ॥१३८॥
केऽपि कण्ठीरवीभूय भूयोभूयस्तलं भुवः ।
घोरक्ष्वेडारवा रौद्रैः पुच्छाघातैरताडयन् ॥१३९॥
विसङ्कटस्फुटाभोगा भुजङ्गमवपुर्भृतः ।
भोगैरावेष्टयामासुराविष्टाः केऽपि तद्वपुः ॥१४०॥

१. आरभत । २. सर्वकर्मसमर्थः । ३. रुधिरमद्यम् । ४. अचरन् ।

कदाऽप्यागत्य केऽप्यूचुस्त्वदानयनहेतवे ।
कुरूणामग्रणीर्देवः स्नेहेन प्रजिघाय नः ॥१४१॥
केचिदभ्यधुरभ्येत्य त्वदीयविरहातुरा ।
नित्यमश्रूणि मुञ्चन्ती **कुन्ती** निर्मम ! ताम्यति ॥१४२॥
ऊचुः केचिदपि स्वप्ने त्वदालिङ्गनमङ्गलम् ।
प्राप्य पश्चादपश्यन्ती **कृष्णा** त्वां खिद्यतेतमाम् ॥१४३॥
इत्याद्युपद्रवैस्तैस्तैः कोटिशः पिशिताशिनाम्[१] ।
प्रतीपैरप्रतीपैश्च चकम्पे न **कपिध्वजः** ॥१४४॥
विधौ षाण्मासिके तस्मिन् परिपूर्तिमुपेयुषि ।
ध्यानासीनस्य तस्याविरासीत्काऽपि सुराङ्गना ॥१४५॥
साऽब्रवीन्नन्वितो दृष्टिर्विष्टपाश्रय ! दीयताम् ।
देव्यो विज्ञापयन्त्यष्टौ त्वां प्रज्ञप्तिपुरःसराः ॥१४६॥
लोकाद्भुतैर्भवत्सत्त्वचेष्टितैस्तोषिता वयम् ।
अन्तर्विचिन्त्य तद्ब्रूहि किं नाम तव कुर्महे ? ॥१४७॥
अथोन्मील्य दृशौ सत्यं तदेवे**त्यार्जुनो**ऽभ्यधात् ।
कुमार**मणिचूडो**ऽयं भगवत्यनुगृह्यताम् ॥१४८॥
सा विहस्य पुनः प्राह परोपकृतिकर्मठ ! ।
नन्वेतदेव ते सत्त्वं देवतातोषहेतवे ॥१४९॥
किन्तु क्रमोऽयमस्माकमाराध्यति य एव नः ।
कामं तस्यैव तुष्यामो नापरस्य कदाचन ॥१५०॥
तवास्मिन्नपि चेतश्चेदुपकारतरङ्गितम् ।
तदस्य तोषमेष्यामः सकृदाराधनादपि ॥१५१॥
ततः **किरीटिना** कामं भवत्वेवमितीरिते ।
सा गीर्वाणमृगी[२] चक्षुरन्तर्धानमुपागमत् ॥१५२॥
वाचं जय जयेत्युच्चैरुच्चरन्ती कृतानतिः ।
क्षणादाविरभूत्तस्य वियच्चरचमूः[३] पुरः ॥१५३॥

---

१. मांसाशिनां-राक्षसानाम् । २. देवाङ्गना । ३. विद्याधरसेना ।

नेत्रकोणेन **कौन्तेय** सप्रसादमुदीक्ष्यताम् ।
स्मृतिमात्रादुप[1]स्थेयं भूयोऽपीति विसृष्टवान् ॥१५४॥
मणिचूडस्तदालोक्य कलितोत्साहसाहसः ।
विद्याः साधयितुं **जिष्णो**र्निदेशादुपचक्रमे ॥१५५॥
स्वल्पैरेव दिनैः **पार्थे** स्वयमुत्तरसाधके ।
विद्यास्तस्याभवन्सर्वा निर्विघ्नं निघ्न[2]वृत्तयः ॥१५६॥
अथोद्यत्किङ्किणीक्वाणझणत्कारिदिगन्तरम् ।
मूर्च्छितार्कच्छविस्वर्णपताकाशतभूषितम् ॥१५७॥
विद्युदुद्द्योतसध्रीचीर्मरीचीः परितः किरत् ।
विमानद्वयमाकाशान्मणीमयमवातरत् ॥१५८॥ युग्मम् ।
ततोऽवतीर्य [3]पर्यायवर्जमूर्जस्वलद्युतः ।
पार्थं च **मणिचूडं** च प्रणेमुर्व्योमचारिणः ॥१५९॥
तदा[4]त्वमङ्गमुद्वर्त्य दिव्यैरुद्वर्तनैस्तयोः ।
स्नपयाञ्चक्रिरे केचित्कवोष्णैर्गन्धवारिभिः ॥१६०॥
गोशीर्षचन्दनक्षोदैर्विलिप्यान[5]वलेपिनः ।
तावुभौ रभसा केचिद्दिव्यवासांस्यवासयन् ॥१६१॥
हारकुण्डलकेयूरकिरीटकटकादिभिः ।
माणिक्यखचितैः केचिद्भूषणैस्तावभूषयन् ॥१६२॥
कैश्चिद्वारिभराभुग्ननूतनाम्भोदसोदरम् ।
तयोरुपरि मायूरमातपत्रमधार्यत ॥१६३॥
अनेकप्रहतातोद्यवेणुवीणालयानुगम् ।
पुरः संगीतमातेनुस्तयोर्विद्याधराङ्गनाः ॥१६४॥
तयोर्निःसीमसत्त्वश्रीप्रशस्तिविशदाक्षरम् ।
अकठोरगिरः पेतुः पुरः खेचरबन्दिनः ॥१६५॥
चन्द्रानननामथादाय भेरीभाङ्कारडम्बरैः ।
हयौघहेषितैर्दन्तिबृंहितैर्भटगर्जितैः ॥१६६॥

---

१. आगन्तव्यम् । २. वशवर्तिन्यः । ३. अनुक्रमं वर्जयित्वा । ४. तत्कालम् । ५. अगर्विष्ठाः नम्रा इति यावत् ।

नभो **बीभत्सुना** सैन्यसम्भारेण नभःसदाम् ।
तावुभौ द्राक् प्रतस्थाते **विजयार्धगिरिं** प्रति ॥१६७॥ युग्मम् ।
प्रभापल्लवितैः क्षुद्रविमानैः परिवारिते ।
चक्रतुस्तद्विमाने द्यामपरार्केन्दुतारकाम् ॥१६८॥
तौ बाहुवीर्याद् वैताढ्यौ वैताढ्यगिरिमूर्धनि ।
बलोर्मिदुर्धरौ **रत्नपुरद्वार**मुपेयतुः ॥१६९॥
तत्रा[१]पत्रासमावासान् परिगृह्य **धनंजयः** ।
क्षणेन प्राहिणोद्दूतं **विद्युद्वेगाय** वाग्मिनम् ॥१७०॥
स **विद्युद्वेग**मभ्येत्य कृतावष्टम्भमभ्यधात् ।
जल्पति त्वामनल्पौजा मध्यमः पाण्डवो**ऽर्जुनः** ॥१७१॥
मदीयसुहृद**श्चन्द्रावतंस**तनुजन्मनः ।
अर्पय श्रियमागत्य मार्ग[२]णा मार्गयन्ति मे ॥१७२॥
नो चेदमी पुरस्तावत्कलान्तरपदे शिरः ।
भवदीयं ग्रहीष्यन्ति ततोऽनु सुहृदः श्रियम् ॥१७३॥
तन्निशम्य वचः स्माह सक्रोधान्धभविष्णुधीः ।
भूमिगोचरकीटोऽयमरे ! को नाम सो**ऽर्जुनः** ? ॥१७४॥
द्रुममेवा**र्जुनं** विद्मः स चेत्कश्चिदिहागतः ।
तस्योच्छेदाय जागर्ति सैष कौक्षेयको मम ॥१७५॥
मद्दोर्वीर्यानलस्याद्य **मणिचूडं** दिधक्षतः ।
भविष्यति ध्रुवं सोऽय**मर्जुनः** प्रथमेन्धनम् ॥१७६॥
तदरे ! सत्वरं गत्वा ब्रूहि त्वं निज**मर्जुनम्** ।
अयमायात एवास्मि रणाय प्रगुणो भव ॥१७७॥
इत्युदीर्य स दोर्वीर्यगर्वज्वरितमानसः ।
अनभिज्ञातदैन्यानि सैन्यानि समवर्मयत् ॥१७८॥
दूतोऽपि [३]वाग्निकारं तमागत्याऽऽख्यत् **किरीटिने** ।
रिपोरना[४]त्मनीनेन तेनाभूत्सोऽपि सस्मितः ॥१७९॥

---

१. भयरहितं यथा तथा । २. बाणाः । ३. वाचाऽपमानम् । ४. आत्मनोऽहितेन ।

पार्थोऽपि नातिसंरम्भादनीकं समनीनहत् ।
मृगोच्छेदेऽपि किं कामं सिंहः संरंभते क्वचित् ? ॥१८०॥

विद्युद्वेगोऽथ निर्गत्य नगरात्पृतनाभरैः ।
क्षणादरौत्सीद् **बीभत्सुं** घनैरिव रविं नभः ॥१८१॥

साक्षेपः प्रतिचिक्षेप **पार्थार्क**स्तान् सुदुःसहैः ।
आदाये[1]षमिवेष्वासं मार्गणैः किरणैरिव ॥१८२॥

ततः कार्मुकमारोप्य रोषात्कोपारुणेक्षणः ।
खेचरः स्वयमारेभे **बीभत्सु**मभिवर्षितुम् ॥१८३॥

ववर्ष शरधाराभिरब्दवत् स यथा यथा ।
प्रकर्षमगमल्लक्ष्मी**रर्जुनस्य** तथा तथा ॥१८४॥

पाण्डवेयस्य दोर्दण्डचण्डिमानं विलोकयन् ।
भीतचेतास्ततः सोऽभूदिति कर्तव्यविक्लवः ॥१८५॥

काममुत्थातुकामोऽपि **मणिचूडो** रणाङ्गणे ।
जिष्णोः सर्वरिपूज्झिष्णोर्न लेभेऽवसरं क्वचित् ॥१८६॥

वीरव्रतविपर्याससम्पन्नतृणलाघवः ।
पक्षवातैरिव क्षिप्तः क्वापि **कौन्तेय**पत्रिणाम् ॥१८७॥

विद्युद्वेगो रणक्षोणेः पलायामास रहंसा ।
संवर्त्तमारुतावर्त्तेः कियद्दीपः प्रदीप्यते ॥१८८॥

प्राणत्राणाय सम्भूय **बीभत्सु**मभयङ्करम् ।
आगत्य विग[2]लन्मानमानेमुस्तच्चमूचराः ॥१८९॥

मणिचूडं पुरस्कृत्य **विजयो** विजयोर्जितः ।
पुरं विवेश पौराणां मनश्चानन्दमेदुरम् ॥१९०॥

प्रविश्य तत्र धात्रीशधाम्नि सत्यप्रतिश्रवः ।
मणिचूडं पदे सद्यः सोऽभ्यषिञ्चत पैतृके ॥१९१॥

स प्राप्य पुनरात्मीयां सम्पदं [3]सम्मदप्रपाम् ।
चकाशेऽधिकमम्भोदमुक्त[4]राकामृगाङ्कवत् ॥१९२॥

---

१. आश्विनमासम् । २. मानरहितं यथा तथा । ३. हर्षस्य प्रपारुपाम् । ४. पूर्णिमाचन्द्रः ।

तैस्तैस्तद्भक्तिकल्लोलैः प्रथमानैः **पृथासुतः** ।
बहून् मुहूर्तवत्तत्र वासरानत्यवाहयत् ॥१९३॥
मणिचूडमथान्येद्युर्मन्यु[1]पर्यश्रुलोचनम् ।
आपपृच्छेऽप्यनिच्छन्तं **पार्थ**स्तीर्थदिदृक्षया ॥१९४॥
ततो विमानमारुह्य **जिष्णु**र्वर्धिष्णुधर्मधीः ।
[2]एनःसेनाभिरस्पृष्ट**मष्टापदगिरं** ययौ ॥१९५॥
भगवानादितीर्थेशो यत्र पत्रलभूरुहि ।
चिरं विश्रान्तिमातेने निर्वाणनगराध्वगः ॥१९६॥
किन्नरीः कान्तकेलीषु तमस्तोमाभिलाषिणीः ।
खेदयन्ति सदोद्द्योता यस्य काञ्चनकन्दराः ॥१९७॥
नाभेयदर्शिनः काम्यकन्दरोद्यानखेलिनः ।
स्वर्गिवर्गस्य भाग्यानां जन्मभूर्भोगभूश्च यः ॥१९८॥
तस्मिन्पवितुमात्मानमायातैस्तोयदैरिव ।
आनीलबहलच्छायैः काननैः परिवेष्टितम् ॥१९९॥
लीलावापीभिरभ्यस्तक्षीरोदक्षीरकेलिभिः ।
स्मेरदम्भोजखण्डाभिर्मण्डितोपान्तभूतलम् ॥२००॥
ददर्श दर्शनो[3]न्मृष्टनिःशेषजनकल्मषम् ।
प्रासाद**मादिनाथ**स्य **पार्थो भरत**कारितम् ॥२०१॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
सपरीवार एवायं राजीववनराजिनि ।
दीर्घिकावारिणि स्नानमाततान ततः सुधीः ॥२०२॥
हेमाम्भोज[4]ततीर्दिव्यशाखिनां कुसुमानि च ।
अथावचाययाञ्चक्रे परिवारनभश्चरैः ॥२०३॥
धीमान[5]वस्त [6]पर्यस्तदुग्धोदलहरीमदे ।
स धौतवाससी दिव्ये निजं मन इवामले ॥२०४॥
सर्वस्वर्गिगणाकीर्णे सर्वाश्चर्यनिकेतने ।
सर्वरत्नमये तस्मिन् स विवेश जिनौकसि ॥२०५॥

---

१. शोकः । २. पापसमूहैः । ३. उन्मृष्टं-ध्वस्तम् । ४. तति-श्रेणिः । ५. पर्यदधात् । ६. पर्यस्तः निरस्तः ।

यथाविधि सुधीस्तिस्रः कृतपूर्वाप्रदक्षिणाः ।
समाहितमनाः सोऽयमानर्च **वृषलाञ्छनम्** ॥२०६॥
मृदङ्गपणवादीनि रचितोच्चण्डताण्डवाः ।
स्वच्छन्दं वादयामासुरातोद्यानि नभश्चराः ॥२०७॥
खेचरेषु क्षणान्नीचैः कलसङ्गीतशालिषु ।
अथाभिष्टोतुमारेभे **नाभेयं** जिनमर्जुनः ॥२०८॥
देव ! दुःखाग्निनिर्दग्धजगत्पीयूषवारिद ! ।
फलेग्रहि विलोक्य त्वां नेत्रनिर्माणमद्य मे ॥२०९॥
तद्भाग्यमपि भूयोभि-र्भाग्यैरेवोपलभ्यते ।
येन त्वं दृश्यसे देव ! शेवधिः शिवसम्पदाम् ॥२१०॥
स्वामिन्पुरातनैर्भाग्यैर्बभूव तव दर्शनम् ।
त्वद्दर्शनभवैर्भावि यत्तु किं तस्य कथ्यते ॥२११॥
कृतस्तुतिरिति प्रह्वचेताः **श्वेताश्ववाहनः**[1] ।
नमस्यति स्म **नाभेयम**वनिन्यस्तमस्तकः ॥२१२॥
प्रत्येकं स्वस्वसंस्थानमानवर्णादिशालिनः ।
नमश्चकार तीर्थेशान् त्रयोविंशतिमप्यसौ ॥२१३॥
भ्रश्यद्भवभ्रमीसादः[2] प्रासादकमनीयताम् ।
निर्गत्यालोकयञ्श्लाघां कुर्वन् भरतसम्पदः ॥२१४॥
मूर्त्तं धर्ममिव ज्ञानज्योतिर्विश्वतमोपहम् ।
चारणं मुनिमेकान्तलीनमेकं ददर्श सः ॥२१५॥ युग्मम् ।
सोऽभिवन्द्य तमानन्दादुपविश्य तदन्तिके ।
भवाम्भोधितरीकल्पामश्रौषीद्धर्मदेशनाम् ॥२१६॥
धर्मोऽयं यैः श्रियो रक्षाकोविदः सौविदः[3] कृतः ।
चिराय ते भजन्त्येतामखण्डितसतीव्रताम् ॥२१७॥
जगद्भयंकरस्मेरमुखः संसारकेसरी ।
धर्मद्रुमाधिरूढानां यदि न प्रभवत्यसौ ॥२१८॥

---

१. अर्जुनः । २. खेदः । ३. अन्तपुररक्षकः ।

सिच्यन्ते धर्मकुल्याभिर्मुक्तिशर्ममहीरुहः ।
तासां[1] तटतृणायन्ते सुरासुरनरश्रियः ॥२१९॥
अयं च निर्ममे धर्मस्तथा प्राग्जन्मनि त्वया ।
निःशेषभुवनोर्जस्वी यथेदानीमजायथः ॥२२०॥
इदं च जगदाधाय दोस्तम्भैरकुतोभयम् ।
भविष्यसि भवेऽत्रैव मोक्षलक्ष्मीस्वयंवरः ॥२२१॥
इत्याकर्ण्य गिरं कर्णकीर्णपीयूषविप्रुषम् ।
आनन्दाम्भोधिनिर्मग्नमन्तरात्मानमुद्वहन् ॥२२२॥
मुनिमानम्य तं मौलिलालिताङ्घ्रिसरोरुहः ।
विमानेन ततः **पार्थः** प्रतस्थे मरुतां पथा ॥२२३॥ युग्मम् ।
शिवश्रीदत्तसङ्केतः[2] **सम्मेत**प्रभृतिष्वसौ ।
तीर्थेष्ववन्दत ध्वस्तसमस्तवृजिना[3]ञ्जिनान् ॥२२४॥
अतीत्य तीर्थसेवाभिः सोऽथ द्वादशहायनीम् ।
प्रत्यचालीच्चिरोत्कण्ठाविहस्तो **हस्तिनापुरम्** ॥२२५॥
पृथुकीर्तिः **पृथासूनु**र्गच्छन् गगनवर्त्मना ।
आक्रन्दमिश्रमश्रौषीदधस्तात् तुमुलध्वनिम् ॥२२६॥
स वीरः सपदि प्रैषीत् तदानुपदिकीं दृशम् ।
ईक्षांचक्रे च शोकार्त्तलोकसङ्कुलितं वनम् ॥२२७॥
खेचरं **केसरं** नाम तस्योदन्तं स वेदितुम् ।
प्राहिणोत्करुणावेश्म गत्वाऽऽभ्येत्य च सोऽभ्यधात् ॥२२८॥
हिरण्यपुरमित्यस्ति पुरमिन्द्रपुरोपमम् ।
स्वामिंस्तस्मिन्नरि[4]ग्रामगदो **हेमाङ्गदो** नृपः ॥२२९॥
प्रेयसी तस्य निःशेषसतीसीमन्तमौक्तिकम् ।
देहद्युतिजितस्वर्णप्रभासम्पत् **प्रभावती** ॥२३०॥
तामद्य यामिनीशेषे चन्द्रशालाऽधिशायिनीम् ।
कलविङ्की[5]मिव श्येनः कोऽप्यकस्मादपाहरत् ॥२३१॥

---

१. धर्मकुल्यानाम् । २. संकेत-सम्मेत इति एकप्रतिपाठः साधुः । ३. दुःखम् । ४. शत्रुसमूहे व्याधिरुपः । ५. चटकाम् ।

आर्यपुत्रार्यपुत्रेति तदीयकरुणध्वनिः ।
समं हृदयशोकेन राजानमजजागरत् ॥२३२॥

भ्रुकुटीभीषणः कर्षन्कृपाणमकृपाशयः ।
दधावे भूधवश्चौर ! तिष्ठ ! तिष्ठेति विब्रुवन् ॥२३३॥

अपश्यंश्च पुरः किञ्चिद्धावित्वा कियतीं[१] भुवम् ।
फालच्युत इव द्वीपी तस्थौ दोःस्थाम निर्विदन् ॥२३४॥

ततो रिपुमपाकर्तुं प्रत्याहर्तुं च वल्लभाम् ।
तेन संवर्मयाञ्चक्रे चक्रं शक्रसमश्रिया ॥२३५॥

ततः कुतोऽप्यविज्ञातदयितादस्युप[२]द्धतिः ।
किंकर्तव्यविमूढात्मा स तस्थौ पृथिवीपतिः ॥२३६॥

स्त्रीजातिस्नेहसङ्क्रान्तदुःखेवाथ निशीथिनी ।
जगाम तां धराधीशप्रेयसीमनुधाविता ॥२३७॥

तत्याज राजलोकस्य हृदयेष्विव सर्वतः ।
सङ्क्रान्तः क्षणदाध्वान्तो रोदसीकन्दरोदरम् ॥२३८॥

प्रियापहारिणं हन्तुमुद्यतस्य महीपतेः ।
प्रतिग्रहमिवाधातुमधावत पतिस्त्विषाम् ॥२३९॥

तस्याः शिथिलधम्मिल्लमाल्यश्रेणिं निपेतुषीम् ।
करैरदर्शयन् भास्वान् कृपयेवावनीपतेः ॥२४०॥

चचाल पृथिवीपालस्तया कुसुमलेखया ।
दर्शिताध्वा चमूध्वानैर्मङ्क्षु कुक्षिभरिर्दिशाम् ॥२४१॥

इयतीं भुवमायातः स पुष्पश्रेणिमाश्रयन् ।
अभाग्यस्य निधिश्रीवत्तस्यादृश्याऽत्र साऽप्यभूत् ॥२४२॥

तस्मिन्नस्तोकशोकार्त्तिविक्लवे विफलक्रियम् ।
कान्दिशीकं ततोऽनीकं भ्राम्यतीदमितस्ततः ॥२४३॥

सुदुःश्रवामुपश्रुत्य **केसरस्ये**ति भारतीम् ।
कपिकेतुः किमप्यन्तश्चिन्तयन्निदमब्रवीत् ॥२४४॥

---

१. निर्वदन्-निन्दन् प्रति० पाठः । २. मार्गः ।

हिरण्यपुरभूपालहेमाङ्गदसधर्मिणी ।
प्रभावती न खल्वेषा **मणिचूडस्य** सोदरा ॥२४५॥
हन्त स्वसा ममैवेयमपरा वाऽस्तु साऽपि मे ।
कृपालोर्ननु सोदर्या वार्या व्यसनवारिधेः ॥२४६॥
तद्याहि ब्रूहि राजानं मा स्म खेदं वृथा कृथाः ।
अर्जुनः पाण्डवेयोऽयमाहर्ता तव गेहिनीम् ॥२४७॥
जानीहि हत एवायमिदानीमहितस्तव ।
तिग्मद्युतेः परित्रस्तस्तमःस्तोमः क्व लीयते ? ॥२४८॥
क्षणं तद्भवताऽत्रैव स्थेयमव्यवसायिना ।
इत्युदीर्य पुन**र्जिष्णुः** प्रेषयामास **केसरम्** ॥२४९॥
सोऽपि प्रियावियोगार्त्तिप्रतप्ताय महीभुजे ।
कथयित्वा यथाऽऽदिष्टमुपा**र्जुन**मुपागमत् ॥२५०॥
[१]किंवदन्तीं **प्रभावत्याः** सर्वां संविद्य[२] विद्यया ।
व्योमाध्वना दधावेऽथ क्रोधाध्मातः **कपिध्वजः** ॥२५१॥
धनुर्धरैकधौरेये विद्याविस्फूर्जितोर्जिते ।
प्रियोपलम्भं सम्भाव्य **जिष्णौ** नाग्रेऽगमन्नृपः ॥२५२॥
अथ केऽप्यग्रकान्तारे गत्वा हृदयपीडया ।
भूवल्लभमभाषन्त प्रत्यागत्य तुरङ्गिणः ॥२५३॥
दिष्ट्या त्वं वर्धसे देव झगित्यागम्यतां पुरः ।
अस्ति **प्रभावती** देवी कुर्वाणा कुसुमोच्चयम् ॥२५४॥
सम्पन्नहृदयाश्वासः सोऽथ त्वरितमभ्यगात् ।
मनोभीष्टे हि नेदिष्ठे[३] को न धावति वस्तुनि ॥२५५॥
पुरः प्रभावतीं देवीमपश्यत् काश्यपीधवः ।
परं चानन्दसंदोहं गाहते स्मान्तरात्मना ॥२५६॥
[४]प्रस्तौति प्रणयालापं यावदभ्येत्य भूपतिः ।
अकस्माद्दन्दशूकस्तामदशत् तावदुत्फणः ॥२५७॥

---

१. कथाम् । २. ज्ञात्वा । ३. समीपस्थे । ४. प्रीणाति प्रणयालापैः इत्येकप्रतिपाठः ।

आर्यपुत्रार्यपुत्राहं दृष्टा दुष्टात्मनाऽहिना ।
इति प्रलापवाचाला बाला मूर्च्छालतामगात् ॥२५८॥
ततः क्षितिपतिः क्षोभादवधीरितधीरिमा ।
क्रन्दन् विषागदङ्काराञ्जवादाह्वास्त विह्वलः ॥२५९॥
यावत्किञ्चिदुपक्रान्तं प्रचण्डैराहितुण्डिकैः ।
तावत्तेषामचैतन्यं पश्यतामेव साऽभ्यगात् ॥२६०॥
क्षणप्रीतस्य राज्ञोऽथ शोकः शतगुणोऽभवत् ।
कृतविध्यातदीपस्य तमो हि बहुलायते ॥२६१॥
ततो विस्रस्तधम्मिल्लः क्षिप्रक्षौमो लुठद्भुजः ।
निमीलिताक्षो मूर्च्छालः क्ष्मापालः क्ष्मातलेऽपतत् ॥२६२॥
अथ द्विगुणशोकस्य कोकस्येव दिनात्यये ।
लोकस्य दूरमुत्तस्थुराक्रन्दध्वनयोऽधिकाः ॥२६३॥
वीजितः परिवारेण वनान्तकदलीदलैः ।
कथञ्चित् कलयामास चैतन्यमवनीपतिः ॥२६४॥
ततः प्रियतमां प्रीत्या कुर्वन्नुत्सङ्गसङ्गिनीम् ।
रोदयन्नटवीसत्त्वान् विललापेति भूपतिः ॥२६५॥
हन्त ! **हेमाङ्गदे** धातः ! कुतोऽपि कुपितोऽसि चेत् ।
ततः [1]प्रथममस्यैव प्राणान्हरसि किं नहि ॥२६६॥
प्राणेश्वर्याममुष्यां वा सत्यां हर्तुमनीश्वरः ।
मन्ये पूर्वं तदेतस्या जीवितव्यमपाहरः ॥२६७॥
देवि ! बुध्यस्व बुध्यस्व दीनो जल्पत्ययं जनः ।
किङ्करं न कदाचिन्मां त्वमवज्ञातपूर्विणी ॥२६८॥
कोपश्चेत् कोऽपि ते किंचिन्न [2]स्वमागः स्मराम्यहम् ।
पुरावधीरितश्चास्मि नापराधशतैरपि ॥२६९॥
किं नाम तदकाण्डेऽपि न पश्यसि दृशाऽपि माम् ।
आसतां भवदुद्दामप्रेमपल्लविता गिरः ॥२७०॥

---

१. प्रथममस्या मे प्रत्यन्तरपाठोऽपि साधुः । २. अपराधम् ।

परं [1]निरनुरोधाऽसि मयि त्वं न कदाचन ।
किं त्वेतत्तेऽहरत्प्राणान्दैवमेवापराध्यति ।।२७१।।
[2]ममाप्यमीभिः किं प्राणैस्त्वद्वियोगमलीमसैः ? ।
वैरङ्गिको मृगाङ्कोऽपि [3]कौमुदीरचितः सताम् ।।२७२।।
भूपालमतिवाचालमित्यादिपरिदेवितैः ।
काममुद्यच्छमानं च जीवितान्ताय कर्मणे ।।२७३।।
पौरामात्यादयः पादपीठाऽऽलुठितमौलयः ।
मुहुः प्रसादयामासुः साश्रुनेत्रममृत्यवे ।।२७४।। युग्मम् ।
ततो विदन्निदं भूमिबिडौजस्त्वं विडम्बनाम् ।
जानञ्जीवितमप्येतदापदं च पदे पदे ।।२७५।।
प्रेयसीविप्रयोगार्त्तः प्रकाममवमन्य [4]तान् ।
चितामासूत्रयामास मेदिनीपतिरात्मने ।।२७६।। युग्मम् ।
ततः [5]पताकिनीलोकः समस्तोऽपि पृथक् पृथक् ।
निर्ममेऽनुमहीपालं देहत्यागोचिताश्चिताः ।।२७७।।
अर्घमुत्क्षिप्य धर्मांशोरर्थिभ्योऽर्थं वितीर्य च ।
प्रदक्षिणयति स्माग्निं [6]चित्यमौचित्यविन्नृपः ।।२७८।।
चितामध्यं ततो लोके हाकारमुखरानने ।
प्रियामुत्सङ्गमारोप्य विशति स्म विशांपतिः ।।२७९।।
अपरोऽपि महीपालप्रसादविवशाशयः ।
अन्तश्चितं चमूलोकः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ।।२८०।।
[7]चितासप्तार्चिषि ज्वाला यावद्भूपस्य नोदगुः ।
तावत् सह **प्रभावत्या पार्थो**ऽभ्यागान्नभोऽध्वना ।।२८१।।
बिभ्राणं नवसंवर्तपुष्करावर्तविभ्रमम् ।
व्याप्तान्तरिक्षमद्राक्षीद्धूमस्तोमं **कपिध्वजः** ।।२८२।।
शुश्राव दुःश्रवाः सैन्यलोकाक्रन्दगिरो**ऽर्जुनः** ।
विश्राणयन्तीरश्रूणि [8]वनान्तर्वयसामपि ।।२८३।।

---

१. अननुकूला । २. विरागवान्-कान्तिरहित इत्यर्थः । ३. ज्योत्स्नारहितः । ४. पौरामात्यादीन् । ५. सेनाजनः । ६. चितासंबन्धिनं वह्निं । ७. चिताग्नौ । ८. वनमध्यपक्षिणाम् ।

स्वकीयैरिव विध्यायमानाः शोकाश्रुवारिभिः ।
धूमायमानाः सोऽपश्यत्कोटिशो रचिताश्चिताः ॥२८४॥
सममश्रुजलोत्पीडैः कश्चिदर्घाञ्जलिं जनः ।
रवेरुदस्यन्नुत्पश्यः **फाल्गुनेन** विलोकितः ॥२८५॥
जानन् जलमिव ज्वालां चितावह्निः कियानपि ।
लोकः प्रदक्षिणीकुर्वन् वीक्षितः **सितवाजिना** ॥२८६॥
देवि ! तीर्णासि चेत्कृच्छ्रादप[1]हारमहोदधिम् ।
किमिदानीं दशेयं ते विधेरहह वामता ॥२८७॥
स्वर्लोकपथिकीं देवि ! राजापि त्वामनुव्रजन् ।
आनृण्यमिच्छति प्रीतेः का कथा मादृशां पुनः ? ॥२८८॥
देवि ! त्वद्विरहे प्राणाः क्षणं न स्थातुमीशते ।
ततस्तवैव सार्थेन प्रार्थयन्ति त्रिविष्टपम् ॥२८९॥
एतावतो जनस्यास्य प्राणान् हर्तुमनाः समम् ।
कोऽप्यहिच्छद्मना मन्ये देवो दैत्योऽथवाऽऽगतः ॥२९०॥
निशम्येति परीवारपरिदेवितभारतीम् ।
कौन्तेयस्याभवत्कामं द्विधेव हृदयं तदा ॥२९१॥
तदुद्वीक्ष्य क्षणान्मर्मच्छेदमूर्च्छालमानसा ।
इत्यचिन्तयदुद्भूतदुःखभारा **प्रभावती** ॥२९२॥
हा विधे ! विदधे किं नु भवतेयं **प्रभावती** ? ।
विहिताऽपीयतः किं वा कृता दुःखस्य भाजनम् ? ॥२९३॥
प्रतारितस्तया दुष्टविद्यया तस्य पाप्मनः ।
कृतज्ञो मत्कृते प्राणान् प्रियस्तत्याज मे ध्रुवम् ॥२९४॥
तमनु प्रस्थिता नूनं सर्वेऽप्येतेऽनुजीविनः ।
शोषिते हि न पाथोधौ जीवन्ति जलजन्तवः ॥२९५॥
तन्मे प्राणेश्वरः प्राप्तः किञ्चिद[2]त्याहितं यदि ।
मङ्क्षु मोक्ष्यति तन्नूनं **प्रभावत्य**पि जीवितम् ॥२९६॥

---

१. अपहार हानिः एव महासमुद्रस्तम् । २. प्राणत्यागरुपमनर्थम् ।

विकल्पानिति कुर्वन्त्यां तस्यां पर्यश्रुचक्षुषि ।
विशदाश्वोऽपि निश्वासान् विमुञ्चन्नित्यचिन्तयत् ॥२९७॥
ममाफलित एवायमुपकारमहीरुहः ।
हा ! किमुन्मूलयाञ्चक्रे हतेन विधिदन्तिना ? ॥२९८॥
बभूव भूपतेः किञ्चिद्यदि तावदमङ्गलम् ।
तदसावप्यसून्मुञ्चेत्सत्यो हि दयितानुगाः ॥२९९॥
विपत्तिर्दर्शिता[1]ऽनेन भगिन्या भगिनीपतेः ।
तज्जीवितेन किं नाम **फाल्गुनो**ऽपि करिष्यति ॥३००॥
एवमालोचयन्नुच्चैरन्तः **श्वेतहयो** ययौ ।
तत्कालज्वलितोदर्चिर्महीपतिचितान्तिकम् ॥३०१॥
मन्त्रपूतैः **प्रभावत्या** पाणिसंस्पर्शपावितैः ।
भूमिभर्तुश्चिताऽम्भोभिः सिषिचे **सव्यसाचिना** ॥३०२॥
राजलोकस्य सर्वस्य तत्क्षणोत्थितहे[2]तयः ।
तेन[3] व्योमचरैरन्याः सेचयाञ्चक्रिरे चिताः ॥३०३॥
प्रभावत्याश्च जिष्णोश्च साकं शोकहविर्भुजा ।
ततः प्रशान्तिं तत्कालमाललम्बे हुताशनः ॥३०४॥
विमुक्तस्फारफेत्कारा तदोत्सङ्गान्महीपतेः ।
पलायामास वेगेन सा प्र[4]पञ्चप्रभावती ॥३०५॥
ततो विश्वंभराभर्ता विस्मयस्मेरलोचनः ।
निर्जगाम चितामध्यात्प्रेयसीविरहादिव ॥३०६॥
वियोगार्तिमनुप्राप्तः शोक एव परासुताम् ।
ननु **प्रभावती** देवी न चान्यः कोऽपि तामनु ॥३०७॥
प्रमोदाविष्टया दृष्ट्या भूयः सम्भाव्य वल्लभाम् ।
पीयूषह्रदनिर्मग्नमिवात्मानममन्यत ॥३०८॥
केसरश्च पुरोभूय भूमिवल्लभमभ्यधात् ।
अर्जुनः पाण्डुपुत्रोऽयमानिनाय तव प्रियाम् ॥३०९॥

---

१. विपत्तिदर्शिनाऽनेन प्रतित्रयपाठः । २. हेतिः–अग्निशिखा । ३. अर्जुनेन । ४. प्रपञ्चेन–प्रभावतीरूपिणी विद्या ।

ततः स सहसाऽभ्येत्य **बीभत्सु**मभिषस्वजे ।
तदीयाङ्गपरिष्वङ्गैः स्वमङ्गं पावयन्निव ॥३१०॥
वृत्तान्तेन ततस्तेन प्रेङ्खोलितमनास्तदा ।
किमेतदिति **बीभत्सु**मन्वयुङ्क्त महीपतिः ॥३११॥
अथास्मै कथयामास **पार्था**देशेन **केसरः** ।
वदेयुरवदानं हि सन्तो नात्मीयमात्मना ॥३१२॥
तदानीं त्वामवस्थाप्य राज**ञ्जिष्णो**र्निदेशतः ।
पुनस्त्वरितमेतस्य पादान्तिकमुपागमम् ॥३१३॥
विमानरत्नमारूढो मनसोऽप्यधिकत्वरम् ।
किरीटो हेमकूटाख्यं क्षणादद्रीन्द्रमासदत् ॥३१४॥
तत्रैकच्छत्रसाम्राज्यसगर्वतिमिरे क्वचित् ।
वृक्षलक्षपरिक्षिप्ते प्रभुर्नः कन्दरेऽविशत् ॥३१५॥
मर्त्यकीटेन ते देवि ! कृतसर्वाङ्गसङ्गतेः ।
मां विधाय धवं धातुरद्य पाप्मा[1] विलुप्यताम् ॥३१६॥
देवि ! विद्याधरी पाणिपल्लवोद्धूतचामरम् ।
वैडूर्यपुरसाम्राज्यमुपभोक्तुं प्रसीद मे ॥३१७॥
सद्यः कन्दलिते विद्यावैभवेन नवे नवे ।
प्रासादपर्वतोद्याने देवि ! क्रीड मया सह ॥३१८॥
देवि ! हित्वा प्रतीपत्वं[2] द्वीपशैलाननेकशः ।
व्योमयानेन वीक्षस्व मदुत्सङ्गैकसङ्गिनी ॥३१९॥
इति **प्रभावतीं** तत्र **मेघनादः** प्रसादयन् ।
ददृशे खेचरो वैरिकेतुना **कपिकेतुना** ॥३२०॥ पञ्चभिः कुलकम् ।
आः पाप ! चापलं मुञ्च जीवितं विजहासि **किम्** ? ।
मम पत्युः पुरो हन्त ! **पुरुहूतो**ऽपि कातरः ॥३२१॥
मत्कान्तराज्ये स्वाराज्यगर्वसर्वंकषे सति ।
स्तुतेर्विद्याधरादीनां न पदं राज्यसम्पदः ॥३२२॥

---

१. पापम् । २. प्रतिकूलताम् ।

नानाश्चर्यमयद्वीपशैलालोकनकौतुकम् ।
चिरायु**र्मणिचूडो** मे सोदरः पूरयिष्यति ॥३२३॥
निद्राणे मत्प्रिये चौर ! मामहार्षीस्त्वमक्षतः ।
मृगारौ जागरूके हि का मृगस्य प्रभूष्णुता[1] ? ॥३२४॥
पारदारिक ! चेत्पाणिं मदङ्गे लगयिष्यसि ।
तेनैव पाप्मना मङ्क्षु भस्मसात्त्वं भविष्यसि ॥३२५॥
सिद्धविद्यः स चेद्विद्यान्मद्बन्धुप्रियबान्धवः ।
पार्थः कथां कुतोऽप्येनां ततस्त्वमसि किं क्वचित् ? ॥३२६॥
विद्याधरं तमित्यादि विब्रुवाणां **प्रभावतीम्** ।
निध्याय मुदमध्यात्मं स्फारयामास **फाल्गुनः** ॥३२७॥ सप्तभिः कुलकम् ।
कोऽयं **हेमाङ्गदो** नाम ? कः सोऽपि **कपिकेतनः** ? ।
मणिचूडोऽपि कस्तन्वि तन्वाने मयि धन्विताम् ? ॥३२८॥
स्वयं दीर्घाक्षि ! दास्याय जनोऽयमनुमन्यताम् ।
पठन् हठकठोरत्वं पुनः[2] केन निषेत्स्यसे ? ॥३२९॥
इत्यादिभिर्वचोभिस्तं भीषयन्तं **प्रभावतीम्** ।
जगाम जगतां सादहरः[3] **श्वेतहरिः** क्रुधा ॥३३०॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
दूरतो भव रे विद्याधरसन्तानपांसन[4] ! ।
मैतां पतिव्रतां श्वासपवनैरपवित्रय ॥३३१॥
पतिव्रतामयं ज्योतिरिमामपहरिष्यतः ।
वपुस्तव क्षणादेव किं बभूव न भस्मसात् ? ॥३३२॥
बन्धुः पतिर्वा यद्यस्या गणितौ नावलेपतः ।
त्वयाऽन्तश्चिन्तिता किं न **फाल्गुन**स्यापि बाहवः ? ॥३३३॥
सतीचिन्तामणेरस्यास्तनुसंस्पर्शपाप्मनः ।
प्रायश्चित्तं विधाता ते क्षणात्कौक्षेयको मम ॥३३४॥
तदा प्रमोदकल्लोलैराकुलीकृतमानसा ।
इत्यन्तश्चिन्तयामास फुल्लचक्षुः **प्रभावती** ॥३३५॥

---

१. सामर्थ्यम् । २. पुरः प्रतित्रयपाठः । ३. दुःखहरः । ४. अधमः ।

चेतस्त्वं वर्धसे दिष्ट्या मम भ्रातुः प्रियः सुहृत् ।
कुतोऽप्यत्र बताऽऽयातः स एवायं **धनंजयः** ॥३३६॥
प्रभावोऽस्ति **प्रभावत्याः** सत्यं सुकृतसम्पदः ।
सतीव्रतसरःसेतुः **कपिकेतु**र्यदागमत् ॥३३७॥
सरलैकस्वभावोऽयं मा स्म मायाविनाऽमुना ।
खेचरेण रणे शान्तं यद्वा नन्वेष **फाल्गुनः** ॥३३८॥
सर्वाः सम्भूय **बीभत्सो**र्भवत्यः कुलदेवताः ।
शरीरमधितिष्ठन्तु यथा स्याद्विजयी युधि ॥३३९॥
पतिव्रताव्रतस्यास्य कोऽपि मे महिमाऽस्ति चेत् ।
किरीटिना दुरात्माऽयं जीयतां तन्नभश्चरः ॥३४०॥
अस्याममूदृशानल्पविकल्पाकुलचेतसि ।
उवाच **विजयो** वाचं खे[1]चरापसदं पुनः ॥३४१॥
गृहाण रे क्षणात्पाणौ किमप्यायुधमात्मनः ।
खड्गोऽयं दुष्ट ! ते रुष्टस्तदेष न भविष्यसि ॥३४२॥
ऊचे च **फाल्गुनं** वल्गु स वल्गन् समराङ्गणे ।
रे ! मनुष्यकृमे ! नश्य किमु रोदयसि प्रियाम् ? ॥३४३॥
विद्याधरवधूवर्गवैधव्यव्रतदीक्षिता ।
कष्टं कृपाणयष्टिर्मे पतन्ती त्रपते त्वयि ॥३४४॥
बालां को नाम मत्पाणे रे ! तामाच्छेतुमिच्छति ।
को हि कण्ठीरवाक्रान्तां मृगीमाक्रष्टुमीश्वरः ? ॥३४५॥
ममामर्षहुताशेऽस्मिन्नाहुतीयन्मुधा ततः ।
कथं मनुष्यलोकस्य कौतुकान्यपनेष्यसि ? ॥३४६॥
इत्युदीरयति स्वैरं तस्मिन् वक्ति स्म **पाण्डवः** ।
रे न शौ[2]ण्डीरिमा वाचि भुजेष्वेवावतिष्ठते ॥३४७॥
किन्तु दुर्दान्तवृत्तीनां शासनाय भवादृशाम् ।
उद्यता अपि नो पूर्वं प्रहरन्ति कुरूद्वहाः ॥३४८॥

---

१. विद्याधराधमम् । २. पराक्रमः ।

ततः स्थेमानमानीय मानसं [1]साध्वसाकुलम् ।
निपातयतु निस्त्रिंशं नृशंसं ! प्रथमं भवान् ॥३४९॥
इत्याक्षेपगिरा सोऽपि दूरोज्जागरपौरुषः ।
अपकोशमसिं कृत्वा प्रजहार **कपिध्वजम्** ॥३५०॥
तेन गाढप्रहारेण [2]दक्षिणेर्मा **धनंजयः** ।
तमूर्जितभुजं दृष्ट्वा कष्टजय्यममन्यत ॥३५१॥
ततः **कपिध्वजो** धौतधारेण तरवारिणा ।
बाह्वोः सर्वाभिसारेण तं हन्तुमुदतिष्ठत ॥३५२॥
निहतः स तथा शत्रुः स्कन्धकोटौ **किरीटिना** ।
यथा पपात मूर्च्छालः शुष्कतालुर्भुवस्तले ॥३५३॥
चेलान्ततालवृन्तेन तमुपानीय चेतनाम् ।
सुधीः सधैर्यप्रागल्भ्यमभ्यधत्त **धनंजयः** ॥३५४॥
हंहो ! विद्याधराधीश दूरमालम्ब्य दोर्बलम् ।
पुनः प्रहर निःशङ्कं मा कलङ्कय पौरुषम् ॥३५५॥
इत्यवष्टम्भसंरम्भं विभाव्य भयभङ्गुरः ।
विहाय सहसा खड्गमानमत्खेचरो**ऽर्जुनम्** ॥३५६॥
नीचैरूचे च तं वीर ! [3]व्यलीकं क्षम्यतामिदम् ।
भूर्भुवःस्वस्त्रयीलोकत्राणशौण्डा हि पाण्डवाः ॥३५७॥
शौण्डीरचूडारत्नेन परस्त्रीप्रियबन्धुना ।
सर्वथैव त्वया नाथ ! विजिग्येऽहमनीदृशः ॥३५८॥
चारणेभ्यो भुजस्तम्भस्फूर्तयस्ते मुहुः श्रुताः ।
खलीकृतोऽसि विश्वेश ! साक्षात्कर्तुं मयाऽद्य ताः ॥३५९॥
परं बद्धरणारम्भसंरम्भे हरिणद्विषि ।
न द्विपेन्द्रोऽप्यलं स्थातुं का कथा हिरणस्य तु ॥३६०॥
धर्मन्यायसदाचारपरोपकृतयस्तव ।
सहायास्तत् त्वया वीर ! जगज्जितमहं तु कः ? ॥३६१॥

---

१. भयाकुलम् । २. दक्षिणे ईर्म व्रणमस्येति । ३. अपराधम् ।

किंचोपकृतमप्यस्यामिदं भावि तवाफलम्[1] ।
यदि पश्चाद्वने देव ! सम्प्रत्येव न धावसि ॥३६२॥
मुक्ताऽस्ति मार्गकान्तारे मायामेधाविना मया ।
विद्या **प्रभावती**रूपधारिणी यत्प्रतारिणी ॥३६३॥
सर्वोऽप्यनुपदी लोकस्तया हन्त प्रतारितः ।
विनङ्क्ष्यति क्षणादेव **छद्मना को न वञ्च्यते ?** ॥३६४॥
तदुपादाय दीर्घाक्षीमेतां गत्वा च सत्वरम् ।
भ्रातस्त्रायस्व विश्वस्य जन्तुजातस्य जीवितम् ॥३६५॥
अहं तु गन्तुमिच्छामि भावज्ञ ! त्वदनुज्ञया ।
नातः परं तवाप्यस्मि मुखं दर्शयितुं क्षमः ॥३६६॥
ततो विसृज्य तं प्रीत्या प्रणिपत्य **प्रभावतीम्** ।
यानमारोप्य च स्वैरं दधावे **श्वेतसैन्धवः** ॥३६७॥
भवत्प्राणपरित्यागाशङ्कातरलिताशयः ।
देवस्त्वरितमेवायमुद्देशमिममागमत् ॥३६८॥
कपिध्वजप्रभावत्योर्दृष्टैतत्तव वैशसम्[2] ।
भूपाल ! यदभूद्दुःखं जानीतस्तदिमौ परम् ॥३६९॥
नश्यति स्म ततो देवीपाणिपूताम्बुसेकतः ।
विध्यातायाश्चितायास्ते सेयं विद्या प्रतारिणी ॥३७०॥
परप्रमोदसम्भारसम्भूतपुलकाङ्कुरः ।
ततो **हेमाङ्गदो** राजा व्याजहार **कपिध्वजम्** ॥३७१॥
शङ्के परोपकाराय सृष्टिर्भुवि भवादृशाम् ।
निर्माणं हि सहस्रांशोर्जगदालोकहेतवे ॥३७२॥
वीरोत्तंस ! त्वया देवीमिमामाहरताऽधुना ।
इयतो जन्तुजातस्य संहारः परिरक्षितः ॥३७३॥
कोटिशः श्रुतमद्वैतं त्वद्भुजस्तम्भवैभवम् ।
साक्षात्कृतमिदानीं तु दैवादेवमितं मया ॥३७४॥

१. तथा–इति प्रत्यन्तरपाठः । २. विघ्नम् हिंसाम् इत्यर्थः ।

वस्तु नास्त्येव तद्येन तव स्यात्प्रत्युपक्रिया ।
जनोऽयमनुमन्तव्यः किङ्करत्वाय केवलम् ॥३७५॥
इति व्याहृत्य[१] भूपेन प्रश्रयेण गरीयसा ।
अनुनीय तदा निन्ये **हिरण्यपुरमर्जुनः** ॥३७६॥
उत्सवैकमयं स्मेरदानन्दलहरीमयम् ।
सर्वसम्पन्मयं स्वर्गसर्वाङ्गीणकलामयम् ॥३७७॥
प्रत्याहर्ता **प्रभावत्या** बतायमय**मर्जुनः** ।
इति निर्दिश्यमानोऽसौ लोकैः प्रीत्याऽविशत्पुरीम् ॥३७८॥ युग्मम् ।
राज्ञा च राजपत्न्या च राजवेश्मन्यनुद्रुतः ।
विवेश विक्रम-श्रीभ्यां मूर्तिमद्भ्यामि**वार्जुनः** ॥३७९॥
तत्र सिंहासने हैमे निवेश्य विवशो मुदा ।
जगाद पार्थिवः **पार्थ**मित्थं विनयवामनः ॥३८०॥
प्रीतिक्रीतानिमान्प्राणान्भुजक्रीतिरिमाः श्रियः ।
गुणक्रीतमिदं राज्यं कृतार्थय यथारुचि ॥३८१॥
पार्थोऽब्रवीदसामान्यसौजन्य-स्वजने त्वयि ।
स्वर्गाधिपत्यमप्येतन्ममैव किमिवापरम् ? ॥३८२॥
प्रौढप्रणयमन्योऽन्यमित्युल्लापवतोस्तयोः ।
क्षणेन **मणिचूडो**ऽपि तत्र व्योमाध्वनाऽऽगमत् ॥३८३॥
प्रणिपत्य यथौचित्यं तानशेषान् विशेषवित् ।
स खेचरपतिः **पार्थ**मुवाच रचिताञ्जलिः ॥३८४॥
भगिनीहरणोद्भूतं जयोदाहरणं तव ।
उपगीतमुपश्रुत्य खेचरैरहमागमम् ॥३८५॥
एकैकमवदानं[२] ते वागीशस्यापि नेशते ।
गरीयस्यो गिरो वक्तुं किं पुनर्मादृशामिमाः ? ॥३८६॥
कृते किन्तु **प्रभावत्याः** प्रत्यानयनकर्मणि ।
राज्यदानाधमर्णोऽहं ब्रवीमि किमतः परम् ? ॥३८७॥

---

१. कथयित्वा । २. पराक्रमः ।

तमूचेऽथ **पृथासूनु**रहो ! किमिदमुच्यते ? ।
[१]आत्मन्येवात्मनः किं स्यादुत्तमर्णाधमर्णता ? ॥३८८॥
किं च मामुल्लसत्प्रीतिर्भगिनीयं **प्रभावती** ।
शश्वत् त्रैलोक्यजैत्राभिराशीर्भिरभिनन्दतु ॥३८९॥
ततस्तद्भक्तिसम्भाररज्जुसंदा[२]निताशयः ।
निनाय दिवसान् **पाण्डुपुत्रस्त**त्रैव कांश्चन ॥३९०॥
कश्चिदप्यन्यदा पूर्वसंस्तुतो **हस्तिनापुरात्** ।
अभ्येत्य रभसोत्फालः **फाल्गुनाय** व्यजिज्ञपत् ॥३९१॥
कुमार ! चारचक्रेभ्यो निशम्य त्वामिहागतम् ।
स्नेहादाह्वातुमह्नाय पिता ते प्रजिघाय माम् ॥३९२॥
वार्द्धकार्हाः क्रियाः कर्तुं स्वयं राज्ये **तपःसुतम्** ।
अभिषेक्तुमनाः काममुर्वीशस्त्वामपेक्षते ॥३९३॥
प्रतिप्रातरपश्यन्ती **कुन्ती** त्वद्वदनं पुनः ।
वहत्यजस्रमस्राम्बु जम्बाल[३]जटिले दृशौ ॥३९४॥
इत्युपश्रुत्य तद्वाचमाचान्तहृदयो मुदा ।
पित्रोः स्नेहेन **बीभत्सु**र्नितरामौत्सुकायत ॥३९५॥
ततस्तमाह **बीभत्सुराद्यं शत्रुंजये** जिनम् ।
नमस्कृत्याहमायात एव त्वं तु पुरो व्रज ॥३९६॥
इति सम्प्रेष्य तं **शत्रुंजयं** प्रति **धनंजयः** ।
सार्धं भू-खेचरेन्द्राभ्यां चलति स्म विहायसा ॥३९७॥
तस्मिन्परमया भक्त्या वन्दित्वा**ऽऽदिजिनेश्वरम्** ।
द्वारकामगमत्कृष्णदर्शनोत्कण्ठितो**ऽर्जुनः** ॥३९८॥
प्रत्युज्जगाम **गोविन्द**स्तमायान्तं नभोऽध्वना ।
नीलकण्ठ[४] इवोत्कण्ठातरलो नवनीरदम् ॥३९९॥
तौ मिथः परिरेभाते प्रत्यक् प्रागनिलाविव ।
शरीरद्वयमुत्सृज्य बिभ्रतावेकतामिव ॥४००॥

---

१. आत्मनैवा० प्रत्यन्तरम् । २. संदानितः-बद्धः । ३. जम्बालः-पङ्कः । ४. मयूरः ।

पीयमानं तरत्तारैः पौरनारीविलोचनैः ।
निन्ये **हरि**र्निजं धाम सपरीवार**मर्जुनम्** ॥४०१॥
फाल्गुनाय मुरारातेरुपचारं चिकीर्षतः ।
स्वाराज्यमपि निर्जेतुमाचकाङ्क्ष मनस्तदा ॥४०२॥
कृष्णोऽस्य स्वागतीचक्रे **सुभद्रां** भगिनीं निजाम् ।
अभीष्टो ह्यतिथिः कामं गृहसर्वस्वमर्हति ॥४०३॥
यादवीमङ्गलोद्गीतिनवपीयूषतोयदः ।
अभून्मुदितगीर्वाणस्तत्पाणिग्रहणोत्सवः ॥४०४॥
पाणिमोक्षविधौ **जिष्णो**र्यद्यद्भूयोऽप्यदित्सत ।
अल्पीय इति **कंसारि**स्तेन तेनाप्यलज्जत ॥४०५॥
पित्रोरुत्कण्ठितोऽप्युच्चै**र्जिष्णुः कृष्णा**नुरोधतः ।
उत्सवैकमयान् कांश्चित्तत्रातीयाय वासरान् ॥४०६॥
कृष्णमन्येद्युरापृच्छ्य समं पत्न्या **सुभद्रया** ।
हस्तिनापु[१]**र**सोत्कण्ठः प्रतस्थे **कपिकेतनः** ॥४०७॥
ततः स खेचरानीकविमानैस्तिरयन्नभः ।
चचाल **मणिचूडेन** समं **हेमाङ्गदेन** च ॥४०८॥
विमानमनु[२]कामीनमध्यासीनो विलोकयन् ।
सरःसरिन्नगारामपुरग्राममयीं महीम् ॥४०९॥
खेचरेन्द्रनरेन्द्राभ्यां श्रिताभ्यामभितोऽन्तिके ।
दत्ततालं मिथस्तास्ताः कुर्वन्प्रमदसंकथाः ॥४१०॥
पु(प्लु)ष्यन्तं चाऽदवीयस्त्वात्तापैस्तीव्रैर्विवस्वतः ।
शुष्यन्तं च दधत्स्वेदं बंहीयोभिर्नभोऽनिलैः ॥४११॥
वहन् हर्षभरोल्लुण्ठमुत्कण्ठतरलं मनः ।
आसीदत् सीददानन्दं **हस्तिनापुरमर्जुनः** ॥४१२॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
धावन्तः खेचराः काममहंपूर्विकया ततः ।
आयान्तं पृथिवीभर्तुः **पृथासूनुम**चीकथन् ॥४१३॥

१. पुरं सोत्कं ठ इति चेत्, साधुः । २. इच्छानुसारि ।

शोकमानन्दतां निन्ये मेदिनीशस्य तद्वचः ।
शुद्धः सिद्धरसः [1]शुल्वं महारजततामिव ॥४१४॥
हर्षाश्रुबिन्दुसंदोहः स्थाने शोकाश्रुविप्रुषाम् ।
पृथायाः पप्रथे कृत्स्नो ज्योत्स्नेव तमसां पदे ॥४१५॥
बभूव रभसाच्चेतः सोदराणां विकस्वरम् ।
भास्वत्युदीयमाने हि किमु जीवति नाम्बुजम् ? ॥४१६॥
आदिश्य पुरि तत्कालमुत्सवं सपरिच्छदः ।
तनूजं मनसः पश्चाद्भूपतिः प्रत्युदव्रजत् ॥४१७॥
मेदिनीपतिमा(रा)गत्य पुरद्वारवनावनौ ।
अनेदीयांसमुद्द्योतसंभारं भृशमैक्षत ॥४१८॥
मार्तण्डमण्डलैः [2]पूगतिथैरिव मरुत्पथः ।
व्याप्यमानो विमानौघैस्ततः क्ष्मापेन वीक्षितः ॥४१९॥
क्षणादैक्ष्यन्त सामन्तमायूरातपवारणैः ।
सैन्यानि पितुरुद्यानभ्रमं पुष्णन्ति **जिष्णुना** ॥४२०॥
महीयोभिर्महःपुञ्जैर्मुहुर्मञ्जरयद्दिशः ।
विमानमवनम्यैकमाजिहीत महीतलम् ॥४२१॥
नरेन्द्रखेचरेन्द्राभ्यां ताभ्यां तस्मादनुद्रुतः ।
नितान्तमुदितस्वान्तः **कपिकेतुर**वातरत् ॥४२२॥
पित्रोः क्रमात्क्रमाम्भोजमाकुलालिकुलायितैः ।
ममार्जावर्जयन् मौलिं **कौन्तेयः** कुन्तलोच्चयैः ॥४२३॥
उत्थाप्य रभसात्ताभ्यामानन्दाश्रुकणोत्करैः ।
सिच्यमानतनुः स्वैरमालिलिङ्गे **धनंजयः** ॥४२४॥
तीर्थतोयाभिषेकोत्थपावित्र्यस्यैव काम्यया ।
ताभ्यां **कपिध्वजो** मूर्ध्नि मुहुर्मुहुरचुम्ब्यत ॥४२५॥
समस्त**जाह्नवेया**दिगुरुवर्गे समन्ततः ।
प्रतिपेदे यथौचित्यमाचारः **सव्यसाचिना** ॥४२६॥

---

१. ताम्रम् । २. पूगीफलतूल्यैः ।

स ननाम क्रमाज्ज्येष्ठबान्धवान् विश्वबान्धवः ।
श्लिष्यति स्म च सानन्दं वन्दमानान्कनीयसः ॥४२७॥
भूपतिप्रमुखं सर्वं ततः स्वजनमण्डलम् ।
आरोहयद्विमानं तत्स्वयमप्यारुरोह सः ॥४२८॥
झणज्झणितिमाणिक्यकिङ्किणीमालभारिणा ।
मार्जनोर्जस्वलस्वर्णवैजयन्तीविराजिना ॥४२९॥
सौरभोदारमन्दारकुसुमोच्चूलशालिना ।
[1]अनत्यन्तीनया नीचैर्गत्या तेनाथ गच्छता ॥४३०॥
प्रमोदविशदैः पौरनेत्रैर्नीराजितोऽर्जुनः ।
अविशद्दिव्यसर्वाङ्गशृङ्गार[2]मधुरं पुरम् ॥४३१॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
विस्मयस्मेरनेत्राभिः खेचराणामितस्ततः ।
विमानानि मृगाक्षीभिर्निरीक्षांचक्रिरेतराम् ॥४३२॥
दध्वान दुन्दुभिर्बाढं हतो विद्याधरैर्दिवि ।
तत्संहर्षादिव क्षोणीपीठे [3]वण्ठैश्च ताडितः ॥४३३॥
कौङ्कुमीनामपामाप्य पांशवः सङ्गमोत्सवम् ।
नालमुत्थातुमश्वीयखुरक्षुण्णा अपि क्षितेः ॥४३४॥
राजवर्त्मध्वजा रेजुर्मरुद्वेल्लितपल्लवाः ।
विद्याधरविमानानां कुर्वन्तो गणनामिव ॥४३५॥
पश्यन्तः परितः पौरयोषितः पोषितश्रियः ।
हस्तिनापुरमेव द्याममन्वत नभश्चराः ॥४३६॥
निध्यायन्तः सरोमाञ्चं मञ्चान् गगनचारिणः ।
विमानेषु मनश्चक्रुरनास्थाशिथिलं मुहुः ॥४३७॥
पार्थमेकमनेकासां पौरसारङ्गचक्षुषाम् ।
नेत्रपत्रैः पिबन्तीनां युक्तं यन्नाशितं[4]भवः ॥४३८॥
इभालोकभिया भ्रष्टनीविः स्रस्तोत्तरीयका ।
काऽप्युच्चैर्दर्शयाञ्चक्रे खेचरैः सस्मितैर्मिथः ॥४३९॥

१. अनतित्वरया । २. मधुरः प्रतिद्वयपाठः । ३. भृत्यैः । ४. तृप्तिः ।

वदनाम्भोजसौरभ्यभ्रमद्भृङ्गकुलाकुला ।
नर्तयन्ती करौ काचित्खेलयामास खेचरान् ॥४४०॥
पार्थालोकनलाम्पट्यात्पणांस्तांस्तान् प्रतिश्रुतान् ।
गाढाश्लेषमुखान् पत्या काचिदस्मार्यताधिकम् ॥४४१॥
प्रतिस्थानमथ स्यूतपूतपल्लवतोरणम् ।
रम्भास्तम्भपरीरम्भमीलत्तरणिदीधिति ॥४४२॥
प्रतिद्वारमलिन्देषु मुदा गोत्राङ्गनाजनैः ।
मौक्तिकस्वस्तिकोदात्तदत्तकुङ्कुमगोमुखम्[1] ॥४४३॥
कक्षान्तरगवाक्षस्थ**पाञ्चाली**लोचनैर्[2]मुहुः ।
प्रत्युद्यातः शनैर्भेजे राजमन्दिर**मर्जुनः** ॥४४४॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
सत्कृत्यवित्पुरस्कृत्य भूपतिप्रभृतीन् गुरून् ।
जगन्मानसमारूढो विमानादवतीर्णवान् ॥४४५॥
प्रीत्या **कुन्त्या** कृतं तत्तदवतारणमङ्गलम् ।
प्रतिगृह्य प्रतीहारैर्दूरमुत्सारितप्रजः ॥४४६॥
सर्वतः खेलदुत्तालबन्दिकोलाहलाकुलम् ।
मध्यमुर्वीन्द्रसौधस्य विशति स्म **धनंजयः** ॥४४७॥
आस्थानीपीठमास्थाय **पाण्डु**श्चण्डांशुतेजसा ।
स्नेहालापैश्चिरं तस्थौ भक्तिनम्रेण सूनुना ॥४४८॥
तयोरानम्रताभाजोः[3] सुतस्य प्रियमित्रयोः ।
आवासौ स निजावासदेशीयावदिशन्मुदा ॥४४९॥
स्वस्थानं मेदिनीभर्तुरादेशाद्गतयोस्तयोः ।
प्रणम्य प्रणयप्रह्वः **पार्थः** स्वावसथं ययौ ॥४५०॥
आग्रहात्प्रतिजग्राह तत्र दाक्षिण्यदीक्षितः ।
पौरजानपदामात्यसामन्तोपायनान्यसौ ॥४५१॥
हर्षसोत्कर्षमाभाष्य विसृज्य निखिलं जनम् ।
प्रेमपल्लवितः सोऽथ सैरंध्री[4]सौधमाविशत् ॥४५२॥

---

१. गोमुखं-लेपः । २. अवलोकनक्रियाभिः । ३. निजावासतुल्यौ । ४. द्रोपदीसौधम् ।

चेतसा प्रथमं **पार्थ**मभ्युत्तस्थौ ततो दृशा ।
देहेन तदनु स्वेदरोमाञ्चसचिवेन सा ॥४५३॥
अनीशाऽपि भृशोन्मीलत्साध्वसा प्रतिपत्तये ।
कामं बहुमता जज्ञे **याज्ञसेनी किरीटिनः** ॥४५४॥
बलादातन्वतोर्नेत्रप्रवर्तननिवर्तने ।
पश्यन्त्यां तं रणस्तस्यामौत्सुक्य-त्रपयोरभूत् ॥४५५॥
कृष्णा जिष्णौ चिराद्गेहमुपेयुषि ददौ मुदा ।
कटाक्षपटलव्याजादर्घ्यमिन्दीवरैरिव ॥४५६॥
क्षेप्तुकाम इवात्यन्तमन्तर्देहं **कपिध्वजः** ।
भुजोपपीडं प्रक्रीडत्प्रीतिरालिङ्गति स्म ताम् ॥४५७॥
तदाश्लेषसुखास्वादनिमीलितविलोचनः ।
चिरप्रवसनक्लेशमपनिन्ये **धनंजयः** ॥४५८॥
साऽपि विश्वत्रयीं मेने तदा तत्सङ्गमोत्सवे ।
सुधामयीमिवानन्दपरिस्पन्दमयीमिव ॥४५९॥
अध्यासामास पल्यङ्कं तुल्यः कुसुमधन्वना[१] ।
जिष्णुरध्यासयाञ्चक्रे तां च प्रतिकृतिं रतेः ॥४६०॥
प्रेमवार्तास्तया सार्धं तास्ताः कुर्वन् **कपिध्वजः** ।
तदमन्यत निःशेषमहोरात्रमपि क्षणम् ॥४६१॥
हेमाङ्गदश्च भूपालो **मणिचूडश्च** खेचरः ।
चिरं **सितहय**प्रीत्या पुरे तस्मिन्नतिष्ठताम् ॥४६२॥
मेदिनीपतिरन्येद्युराहूय **विजयं** रहः ।
विश्वस्य कुशलोदर्कं[२] वितर्कं स्वमचीकथत् ॥४६३॥
वत्स ! वीक्षस्व कर्णान्तपलितंकरणीं जराम् ।
इयं प्रवर्तयत्यद्य धर्मकर्मणि मां बलात् ॥४६४॥
विषयाः सहवास्तव्याः श्यामलैरेव कुन्तलैः ।
सितीभूतैः पुनर्धर्मः सख्यं हि समशीलयोः ॥४६५॥

---

१. कामदेवेन । २. कुशलपरिणामम् ।

जरस्यपि मनः कुर्वन्नरो भोगाभिलाषुकम् ।
प्राकृतैरपि हस्येत किं पुनर्विशदाशयैः ॥४६६॥
धर्मपीयूषकूपस्य पीतपूर्वी पयः पुमान् ।
मृत्युं मरुमिवातीत्य याति मुक्तिपुरीं सुखम् ॥४६७॥
तन्निक्षिप्य क्षमाभारं सर्वज्येष्ठे **युधिष्ठिरे** ।
धर्म्या एव क्रियाः कामं कर्तुमिच्छति मे मनः ॥४६८॥
प्रह्वीभूतस्तथा लोको गुणोघै**र्धर्मजन्मनः** ।
तत्कथाभिर्यथा जज्ञे नित्यमुज्जागरः पुरे ॥४६९॥
गुणैरस्येन्दुदायादै[1]र्मनोवेश्मनिवासिभिः ।
[2]अवक्रय इव प्रीतिः प्रकृतीनामदीयत ॥४७०॥
गाङ्गेयधृतराष्ट्राद्या ज्यायांसोऽपि **तपःसुते** ।
राज्यधुर्योऽयमेवेति सर्वे मनसि मन्वते ॥४७१॥
अस्तु राजन्वती भूमिस्तदेतेन चिरादियम् ।
सर्वस्याप्यस्य लोकस्य पूर्यन्तां च मनोरथाः ॥४७२॥
वत्स ! प्रतीक्षितोऽसि त्वमेतावन्ति दिनानि तु ।
मधोरभ्युदयः श्रेयान्विना न मलयानिलम् ॥४७३॥
उभाकर्णीदमाकर्ण्य वचः प्रीत्या महीपतेः ।
सव्यसाची ततो वाचमुवाच विनयान्विताम् ॥४७४॥
इदं तातस्य को नाम वचो न बहुमन्यते ? ।
कोविदः को हि कुर्वीत मीमांसा[3]मागमोक्तिषु ॥४७५॥
प्रियङ्करा च नो कस्य श्रीसङ्क्रान्ति**स्तपःसुते** ? ।
श्रयन्तीह सुधारश्मिं न मुदे कस्य कौमुदी ॥४७६॥
गिरमेतां च तातस्य यः प्रमाणयिता न हि ।
मामकास्तस्य मूर्द्धानं सहिष्यन्ते न सायकाः ॥४७७॥
इत्यात्मजन्मनो वाचा प्रीतचेताः क्षितीश्वरः ।
धर्मात्मजाभिषेकाय तत्कालमुपचक्रमे ॥४७८॥

---

१. चन्द्रसदृशैः । २. मूल्यम् । ३. विचारणाम् ।

कृष्णादीनवनीपालान् दूतैराह्वाययन्नृपः ।
दूरात्पुष्पंधयान्[1] पुष्पसौरभैरिव भूरुहः ॥४७९॥

निवासाः क्ष्माभुजां रेजुः परितो **हस्तिना**पुरम् ।
सर्वतोऽपि तुषारांशुमालिनं[2] तारणा(का) इव ॥४८०॥

तूर्यप्रणादमेदस्विनारीमङ्गगीतिभिः ।
शब्दाद्वैतमयस्तस्मिन्पुरे प्रावर्ततोत्सवः ॥४८१॥

व्योमलक्ष्मीविनिर्मीयमाणनिर्माजर्नश्रियः ।
वैजयन्त्यो जनैस्तस्मिन्समुच्चिक्षिपिरे पुरे ॥४८२॥

हर्षाकुलचलच्चेटीकुचसङ्घट्टचूर्णितैः ।
राजवेश्मभुवो हारैश्चक्रिरे बद्धसैकताः ॥४८३॥

तोरणानि जनैः स्वस्वमन्दिरेषु चिकीर्षुभिः ।
निष्पत्राश्चक्रिरे केलिकाननाम्रवनश्रियः ॥४८४॥

प्रतिमन्दिरमुत्क्षिप्तकदलीस्तम्भकान्तिभिः ।
नगरं तन्महानीलशिलामयमिवाबभौ ॥४८५॥

राजते स्म जनैर्दिव्यनेपथ्याभरणोज्ज्वलैः ।
तत्पुरं सामरेव[3] द्यौरवतीर्णा महीतलम् ॥४८६॥

नानाग्रामागतग्राम्यस्त्रैणपाणिंधमाध्वनि[4] ।
अपूर्यत पुरे तस्मिन् पौराणां नेत्रकौतुकम् ॥४८७॥

मिलन्निखिलभूपालतुरङ्गखुरखण्डितम् ।
अभिषेकजलप्लावभियेव द्यां ययौ रजः ॥४८८॥

गान्धारीमाद्रिकामुख्यमालोक्यान्तःपुरीगणम् ।
रचितानेकरूपेव मन्यते स्म **शची** जनैः ॥४८९॥

तपःसुताभिषेकाय माणिक्यमयमद्भुतम् ।
विमानं मानवेन्द्रेण पर्यकल्प्यत[5] शिल्पिभिः ॥४९०॥

तत्र धात्रीपतिर्विप्रैः कृतनीराजनाविधिम् ।
वशी निवेशयामास भद्रपीठे **युधिष्ठिरम्** ॥४९१॥

---

१. भ्रमरान् । २. चन्द्रम् । ३. सदेवा द्यौः-स्वर्ग इव । ४. अन्धकारावृते (पाणिं धमतीति पाणिंधमः) । ५. अकार्यत ।

पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रसंस्कारपावितैः ।
पार्थिवस्तीर्थपाथोभिरभ्यषिञ्चत् **तपःसुतम्** ॥४९२॥
सर्वेऽप्युर्वीभृतः स्वर्णकलशावर्जितैस्ततः ।
सहर्षमभ्यषिञ्चन्त वारिभि**र्धर्मनन्दनम्** ॥४९३॥
पतन्तः पयसामोघास्तस्य मूर्ध्नि विरेजिरे ।
प्रावृषेण्यपयोवाहप्रभवा इव भूभृतः ॥४९४॥
चित्रं तस्यारिभूमीभृद्वंशदाहहविर्भुजः ।
अभिषेकजलैर्लक्ष्मीमगाहत महः परम् ॥४९५॥
प्रवाहः पयसां **धर्मपुत्र**गात्रपवित्रितः ।
पुपूषुरिव तत्[१]कालं पपात स्वःसरिज्जले ॥४९६॥
मूर्त्तैरिव यशोबीजैर्दूर्वाङ्कुरकरम्बितैः ।
अवाकिरंस्तमाचारलाजै राजीवलोचनाः ॥४९७॥
गम्भीरमधुरैस्तूर्यनिनदैरुच्छ्रितोच्छ्रितैः ।
कल्याणशंसिभिः प्रीतिरजागर्यत कस्य न ॥४९८॥
गोत्रधात्रीशसंतानस्तुतिपूता**स्तपःसुतः** ।
शुश्राव श्रवणानन्दस्यन्दिनीर्बन्दिनां गिरः ॥४९९॥
अर्थिभ्यः स ददौ तावद्द्रव्यमव्याहताशयः ।
यावता जज्ञिरे तेऽपि शश्वदर्थिजनार्थिनः ॥५००॥
मुञ्चन्सकृत्यधारालवैरक्रूरान् रिपूनपि ।
स क्षणादकरोत्काराविशोधनमधिद्युतिः ॥५०१॥
अधर्मद्रुमसन्तानच्छेदनादभ्रमावहः ।
दीयते स्म तदादेशादमारिपटहः पुरे ॥५०२॥
दग्धकर्पूरधूमोत्थनवमेघालिमालिषु ।
स पुरेऽकारयज्जैनमन्दिरेषु महोत्सवम् ॥५०३॥
निधीशनिधिसर्वस्वभ्रमकारीणि भूभुजाम् ।
मङ्गलोपायनान्यस्य प्रविशन्ति स्म वेश्मनि ॥५०४॥

---

१. 'तत् कामम्' इति पाठान्तरे तत्-गङ्गाजलं कामं-अतीव इत्यर्थः कर्तव्यः ।

ततस्तमभिषेकान्ते कक्षान्तरनिवेशिनम् ।
दिव्यैः प्रसाधिकास्तैस्तैर्नेपथ्यैरुपतस्थिरे ॥५०५॥

तास्तस्य भ्रमरश्यामान् नयद्भिर्निविरी[1]सताम् ।
केशानुद्वापयामासुर्धूमैरगरुजन्मभिः ॥५०६॥

तस्य मूर्द्धनि धम्मिल्लं मल्लिकादामगर्भितम् ।
मुक्तावलयितोपान्तं रचयन्ति स्म तास्ततः ॥५०७॥

छादितादित्यमत्यच्छं शरदभ्रं जिगीषुभिः ।
चन्दनैश्च तदीयाङ्गं व्यलिम्पंश्चम्पकद्युति ॥५०८॥

शरज्ज्योत्स्नासमुच्छेकच्छेदच्छेकतरद्युती ।
ताः पर्यधापयन्नेनं दुकूले हंसलक्ष्मणी ॥५०९॥

उदयाद्रिशिरश्चुम्बिचण्डरोचिर्विडम्बनम् ।
कार्तस्वरकिरीटं च तदीये मूर्द्धनि न्यधुः ॥५१०॥

तथ्यगीरथदेश्याऽऽस्यचक्रद्वयमनोरमे ।
न्यस्यन्ति स्म तथा तस्य कर्णयो रत्नकुण्डले ॥५११॥

माणिक्यनि[2]ष्कसध्रीचीमामुञ्चन्हारवल्लरीम् ।
कण्ठे चास्य सितां कीर्तिं प्रतापकलितामिव ॥५१२॥

अथोत्थाय ततो वारस्त्रैणचालितचामरः ।
मृगाङ्कमण्डलाकारश्वेतच्छत्रविराजितः ॥५१३॥

मुदितैर्बन्दिसंदोहैरुदीरितजयध्वनिः ।
धावद्दौवारिकव्रातविहितालोकनिःस्वनः ॥५१४॥

तत्कालं **फाल्गुना**देशा**न्मणिचूडेन** निर्मिताम् ।
सभां रत्नमयीं दिव्यामध्यतिष्ठद् **युधिष्ठिरः** ॥५१५॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।

नभः-स्फटिकभित्तीनां यस्यामविदितान्तरः ।
तमसीव करस्पर्शादालोकेऽप्यचलज्जनः ॥५१६॥

ज्वलन्माणिक्यतेजोभिरलक्षितनतोन्नताः ।
यस्यामन्तःपतन्तः के नागमञ्जनहास्यताम् ? ॥५१७॥

---

१. सान्द्रताम् । २. निष्कम् - वक्षोभूषणविशेषः ।

द्युतिसादृक्ष्यदुर्लक्ष्यजले नीलाश्मकुट्टिमे ।
दिव्या यस्याामभून्मत्तमधुपालिर्मृणालिनी ॥५१८॥
इन्द्रनीलक्षितिर्यस्यामर्काश्मपरिवारिता ।
बभौ ज्योत्स्नाभिरावृत्य रुद्धेव तिमिरावलिः ॥५१९॥
नानारत्नान्तरस्तम्भकान्तिसङ्क्रान्तितो बभुः ।
यस्यां ज्योतीरसस्तम्भाः सर्वरत्नमया इव ॥५२०॥
आश्रितानेकवर्णाढ्यवितानप्रतियातना[१] ।
सवितानेव भाति स्म यस्यां भूरप्यधस्तनी ॥५२१॥
रत्नस्तम्भेषु विश्रान्तसर्वाङ्गप्रतिमास्तदा ।
यस्यां वारविलासिन्यः पाञ्चालीतुलनां दधुः ॥५२२॥
ततः स भूपतिस्तस्यां मणिसिंहासनं महत् ।
आक्रान्तवान्**सुनासीरः सुधर्मा**यामिवाबभौ ॥५२३॥
प्रणेमे मणिकोटीरकोटिकुट्टितकुट्टिमैः ।
स राजाऽभिनवो भूपैराज्ञाभारानतैरिव ॥५२४॥
ततः सचिवसामन्तपौरजानपदादयः ।
तं रत्नाश्वकरिप्रायैरुपतस्थुरुपायनैः ॥५२५॥
सेवायातैर्दिशामीशैरिव सामीप्यवर्तिभिः ।
बभौ साक्षादिवोपायैः[२] स चतुर्भिः सहोदरैः ॥५२६॥
अथ तस्य पयोराशिरसनायामपि क्षितौ ।
आज्ञालेखा विनिर्जग्मुः प्रतापा इव जङ्गमाः ॥५२७॥
मयि सत्यपि को नाम जगत्यस्मिन्निनो[३]ऽपरः ? ।
इतीवाश्वखुरोत्खातपांशुपीतार्कमण्डलः ॥५२८॥
खेचरा अपि पश्यन्तु राजपाटीक्रमं मम ।
इतीव दन्तिदानाम्भःशमिताशेषभूरजाः ॥५२९॥
मा स्म दिक्कुञ्जरेन्द्रेभ्यः कुप्यन्तु मम दन्तिनः ।
इतीव सौम्यमायूरच्छत्रच्छन्नदिगन्तरः ॥५३०॥

---

१. प्रतिमाः प्रतिकृतिरित्यर्थः । २. साम-दाम-दण्ड-भेदाः एते चत्वार उपायाः । ३. स्वामी रविश्च ।

नयनाञ्जलिभिः पौरनारीभिश्चालिताञ्चलम् ।
पीयमानो मुहुः प्रीत्या हास्तिनं सोऽत्यहस्तयत् ॥५३१॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
बन्धुप्रीत्या गुरूणां च पर्यालोचेन तत्क्षणात् ।
दुर्योधनं स राजानम**िन्द्रप्रस्थे**ऽभ्यषिञ्चत ॥५३२॥
अन्येषामपि बन्धूनां **धृतराष्ट्रा**त्मजन्मनाम् ।
पार्थिवः स यथौचित्यं ददौ देशान् पृथक्पृथक् ॥५३३॥
उत्सर्पदुत्सवमयं स विभुः समाप्य, राज्याभिषेकमहमिद्धमहःप्ररोहः ।
सत्कृत्य **कैटभरिपु**प्रभृतीन्नरेन्द्रान् रत्नोत्करैर्निजनिजान्प्रजिघाय देशान् ॥५३४॥
इति जितपुरुहूतः स्फीतपुण्योपहूतः [1]प्रतिनतनृपतिश्रीसेव्यमानाङ्घ्रिपद्मः ।
ससुरभिगुणमालो मालतीदामकुन्दस्तबकविशदकीर्तिः [2]पूगमह्नां निनाय ॥५३५॥

इति मलधारीश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये पार्थतीर्थयात्रा-युधिष्ठिरराज्याभिषेकवर्णनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

● ● ●

१. प्रतिनव-प्रतित्रयपाठः । २. समूहम् ।

षष्ठः सर्गः ॥

अथ **पाण्डु**र्विमुक्तश्रीरात्मारामैकमानसः ।
मुक्तावुत्थातुकामोऽपि तत्रैवास्थात्सुताऽऽग्रहात् ॥१॥
धृतराष्ट्रं पुनः सूनुर्भक्तमानी **सुयोधनः** ।
इन्द्रप्रस्थं व्यवस्थाविन्निनाय सममात्मना ॥२॥
युधिष्ठिरगुणग्रामकामसंदानिताशयाः ।
गाङ्गेय-विदुर-द्रोणा हास्तिने व्यवतस्थिरे ॥३॥
पाण्डोस्तपःसुते बाढं रेजिरे राज्यसम्पदः ।
भृशायन्ते हि तेजांसि प्रदीपे जातवेदसः ॥४॥
सौम्ये च दुःप्रधर्षे च तस्मिन् पल्लविता भृशम् ।
वनराजीव राज्यश्रीः शिशिरोष्णे मधाविव ॥५॥
प्रतापदुःसहे तस्मिन्पुष्णाति स्म तरङ्गितः ।
कीर्तिकल्लोलिनीर्धर्मो घर्मर्ताविव नीरधिः ॥६॥
तत्तेजोऽग्निस्तनूर्मूषाः प्रताप्य विरसा द्विषाम् ।
तारैर्यशोभिराश्चर्यं पूरयामास रोदसी ॥७॥
ध्वान्तध्वंसिनि सत्येव गलद्वयसि राजनि ।
भास्वत्युदित्वरे तस्मिन्ननन्दुरधिकं प्रजाः ॥८॥
दिग्जिगीषाकृतोन्मेषं तस्य ज्ञात्वा मनोऽन्यदा ।
कनीयांसः समं नत्वा चत्वारोऽपि बभाषिरे ॥९॥
किं नाम जगदुद्द्योतहेवाकेषु गभस्तिषु ।
तमःसम्भारभेदाय भानुरुद्यच्छते स्वयम् ? ॥१०॥

---

१. व्यवस्थायै० प्रतिद्वये ।

देव ! दक्षिणवातेन्दुवसन्तादिषु सत्स्वपि ।
मानिनीमानभङ्गाय कामः किं धावति स्वयम् ? ॥११॥
पुरःसरेषु किं नाम तरङ्गसमिरोर्मिषु ।
जलाशयः स्वयं पान्थखेदच्छेदाय सादरः ॥१२॥
सत्सु तत् त्रिजगज्जैत्रभुजेषु निजबन्धुषु ।
दिशां जयाय देवेन न प्रस्थातव्यमात्मना ॥१३॥
इत्याकर्ण्य वचस्तेषां जहर्ष जगतीपतिः ।
निदेश्यैर्हि जयो राज्ञां कीर्तिमावहते पराम् ॥१४॥
क्रमाम्भोजनतान् नीतिचतुरश्चतुरोऽपि तान् ।
अंसयोरामृशन्प्रीत्या स दिशो जेतुमादिशत् ॥१५॥
राजाज्ञेत्यन्वमन्यन्त चतुरङ्गां चमूममी ।
मृगेन्द्रः करिणो हन्ति किं मृगैः परिवारितः ? ॥१६॥
कुन्ती-माद्र्यादिभिर्गोत्रवृद्धाभिः कृतमङ्गलाः ।
तेऽथ प्रतस्थिरे सैन्यैश्चत्वारोऽपि पृथक् पृथक् ॥१७॥
भीमः प्राचीं दिशं **जिष्णुर**पाचीं **नकुलः** पुनः ।
प्रतीचीं सहदेवस्तु किलोदीचीमशिश्रियत् ॥१८॥
चतुर्भिरप्यनीकैस्तैराक्रान्तां परितः क्षितिम् ।
बभार समभारत्वात्सुखमेव फणीश्वरः ॥१९॥
एभिः प्रसभमारब्धाः कुर्युः किं नाम भूमिपाः ? ।
इतीव द्रष्टुमुच्चैर्द्यामारोहद्वाहिनीरजः[१] ॥२०॥
निःशेषारिवधूनेत्रसलिलैः कूलमुद्रुजाः[२] ।
स्रवन्तीर्नौभिरुत्तेरुस्ते गुल्फद्वयसीरपि ॥२१॥
दिग्निकुञ्जेषु मूर्च्छन्तस्तेषां निस्वाननिस्वनाः ।
भूभृतां दारयामासुर्दरीश्च हृदयानि च ॥२२॥
आत्मीयमपि ते बाह्वोरूष्माणमसहिष्णवः ।
केतना[३]ऽऽलिच्छलान्मन्ये कदलीवनसेविनः ॥२३॥

---

१. सैन्यधूलिः । २. तटभेदिन्यः । ३. ध्वजश्रेणिमिषात् ।

क्षुण्णा हरिखुरैर्दन्तिपादापातैर्मतीकृता[१]: ।
भुवस्तत्कीर्तिबीजानां वापयोग्या इवाबभुः ॥२४॥
अथ **भीमः** क्रमात्**कामरूपान्** भीमभुजो ययौ ।
सैन्यदन्तिमदस्पर्द्धिकालागुरुरसस्रुतीन्[२] ॥२५॥
तदीयां श्रियमादाय स ततार **सुरापगाम्** ।
लम्भयन्कुम्भिनां दानैर्य**मुना**सङ्गमोत्सवम् ॥२६॥
ततोऽ**ङ्गा**न् भक्तिनम्राङ्गान्**सुह्मा**ञ्जिह्मितविक्रमान् ।
[३]स्वानमाद्**वङ्ग**बद्धाङ्गान्स चकार भुजौजसा ॥२७॥
स वितेने रणारम्भनिष्कलानु**त्कलान**पि ।
कलिङ्गानपि निर्मुक्तराजलिङ्गानसूत्रयत् ॥२८॥
अथारोप्य जयस्तम्भान् गङ्गासागरसङ्गमे ।
उन्मूलयन्स **पाञ्चालडहाला**दीन्व्यवर्तत ॥२९॥
अर्जुनोऽप्यर्जुनच्छायमर्जयन्मार्गणैर्यशः ।
न तेष्वक्षुण्णदाक्षिण्यो दक्षिणामाविशद्दिशम् ॥३०॥
भ्रष्टराष्ट्रान्**महाराष्ट्रान् कर्णाटांश्चा**टुकारिणः ।
तिलङ्गानङ्गुलिव्यङ्गान्कुर्वाणः स रणे शरैः ॥३१॥
केरलीकुरलान्लुम्पन्**वैदर्भी**विभ्रमान्हरन् ।
द्रमिलीकेलिमुल्लुम्पन्**मलयो**पत्यकां ययौ ॥३२॥ युग्मम् ।
तस्यामालानितैस्तस्य चन्दनद्रुमकानने ।
नामसाम्यादिव क्रुद्धैर्नागैर्**नागा** निरासिरे ॥३३॥
तत्र तस्य लवङ्गैलालवलीस्वादलालसाः ।
सल्लकीपल्लवग्रासे वैमुख्यमभजन् गजाः ॥३४॥
पाण्डवः सह मुक्ताभिः **पाण्ड्याना**माहरन् यशः ।
ताम्रपर्णीयुजि प्राप दक्षिणाम्भोधिरोधसि ॥३५॥
तत्रोत्तम्भ्य जयस्तम्भान्सेतुबन्धैकबन्धुरे ।
द्वैराज्यं रामकीर्तीनां चकार निजकीर्तिभिः ॥३६॥

---

१. समीकृताः मलीकृताः इति प्रत्यन्तरे । २. स्रुतिः-स्रवः । ३. 'स्वान-मान्यङ्गवद्वङ्गान्' प्रत्यन्तरः ।

स्वादं नागरखण्डानां वनवासस्थलीषु सः ।
लम्भयन्सैनिकांस्तस्थौ [१]**कुन्तली**लोलुपश्चिरम् ॥३७॥
कौङ्कणीकङ्कणान् भञ्जन्नालिकेरीद्रुमैः सह ।
लाटीकटाक्षलुण्टाकः सोऽथ व्यावर्तत क्रमात् ॥३८॥
यशःकुसुमसौरभ्यवासितक्षितिमण्डलः ।
नकुलोऽपि विवेशान्तः प्राचेतस्या दिशस्तदा ॥३९॥
प्रापयन्नन्तमत्यन्तमावन्तीनयनाञ्जनम् ।
उच्छिन्दन्बहलच्छायाः **सौराष्ट्री**पत्रवल्लरीः ॥४०॥
महार्णवसरस्वत्योः प्रियमेलकपावितम् ।
प्रभासक्षेत्रमक्षोभ्यबलोर्मिर्**नकुलो** ययौ ॥४१॥ युग्मम् ।
प्रक्षाल्य मलमुद्वीक्ष्य तत्र **चन्द्रप्रभ**प्रभुम् ।
जयस्तम्भान् महारम्भो न्यस्यति स्म स धीरधीः ॥४२॥
शृण्वन्स **द्वारिका**लोकगीतं [२]**कंसजितो** यशः ।
[३]पूगपुगवता **कच्छान्** [४]कच्छेनैवांबुधेर्ययौ ॥४३॥
गापयित्वा★ निजां कीर्तिविस्फूर्तिं तत्र चारणान् ।
पारसीकाननीकेन स चकारात्मकिङ्करान् ॥४४॥
तत्रास्य पिण्डखर्जूरस्वादमेदस्विसम्मदैः ।
चिरमध्यूषिरे **कच्छाः** सैनिकैः पश्चिमाम्बुधेः ॥४५॥
यवनीवदनाम्भोजविकासतुहिनोत्करः ।
शकीसम्भोगशृङ्गारसमुद्र[५]कलशोद्भवः ॥४६॥
माद्यत्**पञ्चनद**स्त्रैणमदामोदमलिम्लुचः ।
सैन्धवीवर्गवैधव्यव्यसनी स न्यवर्तत ॥४७॥
सहदेवोऽपि देवेन्द्रदेश्यशौण्डीरिमक्रमः ।
व्यगाहत महाबाहुः [६]कुबेरचरितां दिशम् ॥४८॥
संदिशन्हारसंहारि **जाङ्गली**नाममङ्गलम् ।
आस्कन्दति स्म **काम्बोजा**नोजस्विभुजविक्रमः ॥४९॥

---

१. कुन्तलदेशस्त्रीषु लुब्ध । २. कृष्णस्य । ३. पूगवृक्षसमूहवता । ★ 'गोपयित्वा' इति काव्यमालायाम् पाठः । ४. तीरेण । ५. कलशोद्भव-अगस्त्यः । ६. उत्तराम् ।

उपनीय हयानुच्चैर्न्यञ्चितोच्चैःश्रवःश्रियः ।
तदुर्वीपतिरात्मानमवति स्म कुरूद्वहात् ॥५०॥
तस्य **नेपाल**भूपालः केलिकस्तूरिकामृगान् ।
उपदीकृत्य पाति स्म श्रियं पूर्वक्रमार्जिताम् ॥५१॥
क्षुण्णकुङ्कुमकेदारपांशुपूरपिशङ्गिताः ।
कश्मीरेषु हयास्तस्य बिभ्रतिस्मैकवर्णताम् ॥५२॥
हिमालयमथारुह्य पार्वतीयान् विजित्य च ।
निचखान जयस्तम्भांस्तदुच्छ्रयं विवर्धयन् ॥५३॥
नानाश्चर्यमयात्तस्मादवरुह्य गिरेः शनैः ।
आदिदेश स **हूणीना**मुरःकुट्टनपाटवम् ॥५४॥
पिबन्**कीर**यशःक्षीरं **खस**श्रीरसमाहरन् ।
नितान्तपुष्टसर्वाङ्गः स प्रत्याववृते ततः ॥५५॥
इत्यादाय दिशां लक्ष्मीं नगरे **नाग**साह्वये ।
तपःसूनोः कनीयांसश्चत्वारोऽप्यापयुः समम् ॥५६॥
दिक्कुक्षिंभरिभिः सैन्यै राजा प्रत्युज्जगाम तान् ।
प्रवाहानिव सिन्धूनामूर्मिभिर्मकराकरः ॥५७॥
तेन बन्धुबलौघास्ते चत्वारोऽप्यालुलोकिरे ।
पयोधय इवायाताः सेवितुं तमिव स्वयम् ॥५८॥
ततो निलीयमानानि सैन्ये महति भूपतेः ।
ब्रह्मणीव स्फुलिङ्गौघास्तानि सैन्यानि रेजिरे ॥५९॥
तान्यनीकानि पञ्चापि तत्र प्राप्तानि सङ्गमम् ।
शरीरिणां शरीरेषु भूतानीव बभासिरे ॥६०॥
प्रीतिप्रह्वाः प्रणेमुस्ते **कनीयांसस्तपःसुतम्** ।
तानालिङ्ग्य मुदा सोऽपि ब्रह्मानन्दमिवान्वभूत्[१] ॥६१॥
मरुत्प्रेङ्खोलितानेकध्वजताण्डवमण्डितम् ।
कस्तूरीमिश्रकाश्मीरसिक्तघण्टापथ[२]क्षिति ॥६२॥

---

१. 'ब्रह्मास्वादम्' इति ख. ग. प्रतित्रयपाठः । २. राजमार्गः ।

उज्जृम्भिदुन्दुभिध्वानप्रतिध्वानितमन्दरम्[१] ।
दीप्यमानमनोरागनागरोत्सर्पदुत्सवम् ॥६३॥
विमानलक्ष्मीलुण्टाकमञ्चरोमाञ्चितप्रजम् ।
स्मेरपौरवधूवर्गनेत्रकैरवकाननम् ॥६४॥
[२]वारसारङ्गनेत्राभिः प्रीतिचालितचामराः ।
सिन्धुरेन्द्राधिरूढास्ते निजं नगरमाविशन् ॥६५॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
सिंहासने निवेश्याथ राजानं मन्दिराजिरे ।
पादपङ्केरुहोत्सङ्गे भृङ्गीकृत्य शिरोरुहान् ॥६६॥
गीर्वाण[३]गिरिदायादाः पुरस्तस्यानुजन्मभिः ।
दिगन्तसम्पदां कूटास्त्यक्तकूटैर्वितेनिरे ॥६७॥ युग्मम् ।
विश्वे विश्वम्भराभर्तुस्ते [४]परीणाहशालिनः ।
वेदिका इव भान्ति स्म प्रमोदपृथिवीरुहाम् ॥६८॥
विशांपत्युर्यशःक्षीरनीरराशेर्विसारिणः ।
सर्वैरभ्रंकषैरेतैरभ्यन्तरगिरीयितम् ॥६९॥
अपि पुण्यजनाधीशमप्यनेकनिधीश्वरम् ।
राजराजमपि ख्यातमपीश्वरसुहृत्तया ॥७०॥
भूपः सुपर्वधर्मत्वाद्विश्वाशाः परिपूरयन् ।
जिगाय [५]मर्त्यधर्माणमुत्तराशावलम्बिनम् ॥७१॥ युग्मम् ।
समुत्पेदे तदाऽन्योऽपि नृपस्यानन्दकन्दलः ।
पार्थवध्वाः **सुभद्राया**स्तनूजो यदजायत ॥७२॥
कृतार्थानर्थिनः कृत्वा [६]स्वापतेयैर्यथेप्सितैः ।
काश्यपीपतिरस्याख्याम**भिमन्यु**रिति व्यधात् ॥७३॥
सिञ्चञ्श्रद्धाजलैर्धर्मफलाकाङ्क्षी प्रतिक्षणम् ।
सप्तक्षेत्र्यां वसून्येष वपति स्म गतस्मयः ॥७४॥
दृढे जन्मान्तरद्वीपक्षेमगामिन्यनारतम् ।
स सहस्रगुणीकर्तुं धर्मपोते श्रियो न्यधात् ॥७५॥

---

१. मन्दिरं इतिप्रतित्रयपाठः । २. वारमृगाक्षिभिः वेश्याभिः । ३. मेरुतुल्याः । ४. विस्तारशालिनः । ५. कुबेरम् । ६. धनैः ।

अवाप्तजन्मनस्तत्र तत्र वृद्धिमुपेयुषः ।
तत्रैव चक्रवर्तित्वलक्ष्मीदीक्षादिशालिनः ॥७६॥

नानारत्नैरधःकुर्वन् गर्वं गीर्वाणवेश्मनाम् ।
विहारः कारयाञ्चक्रे तेन **शान्तिजिनेशितुः** ॥७७॥ युग्मम् ।

ज्वलत्कनकमाणिक्यमयमालोक्य तं जनः ।
चकार सुरशैलेन्द्रदिदृक्षाशिथिलं मनः ॥७८॥

इन्द्रनीलमयद्वारशाखांशुश्रेणिकैतवात् ।
सान्द्रच्छायोल्लसत्तीरवनराजीविराजिनी ॥७९॥

तत्र स्फटिकसोपानप्रभाव्याजेन **जाह्नवी** ।
रेजे पवितुमात्मानमागतेव तरङ्गिता ॥८०॥ युग्मम् ।

शातकुम्भीय[१]कुम्भौघप्रतिबिम्बैर्व्यडम्बयत् ।
नीलाश्मकुट्टिमं तस्मिन्सहेमकमलां यमीम्[२] ॥८१॥

ज्योतीरसमयक्षुद्रजैनवेश्मपरिष्कृतः ।
मुक्तानद्धः क्षितेः कर्णताटङ्क इव स व्यभात् ॥८२॥

शश्वदभ्रंलिहे तस्य स्फाटिकस्य शशी निशि ।
ज्योतिर्जालजले मज्जन्सस्मार क्षीरनीरधेः ॥८३॥

तत्रालोक्य ध्रुवं रूपशालिनीः शालिभञ्जिकाः ।
अमरैरमरीरूपशिल्पी काममनिन्द्यत ॥८४॥

यदि वा नास्ति तत्स्वर्गे नावनौ न रसातले ।
यदुपैत्युपमानत्वं तस्य यच्चोपमेयताम् ॥८५॥

विश्वाद्भुतश्रियस्तस्य ध्वजारोपणपर्वणि ।
दूतैराह्वाययामास सर्वं राजा स राजकम् ॥८६॥

प्रहित्य **नकुलं** प्रौढप्रश्रयप्रवणाशयः ।
प्रीत्या निमन्त्रयामास **केशवं** धरणीधवः ॥८७॥

बन्धुवात्सल्यसोल्लासमना **दुर्योधनं** पुनः ।
सहदेवेन भूमीन्द्रः सबान्धवमजूहवत् ॥८८॥

---

१. शातकुम्भं स्वर्णम् । २. यमुनाम् ।

स्वस्वदेशप्रसूतानि तस्य चेतःप्रसत्तये ।
उपायनान्युपादाय तत्राजग्मुर्महीभुजः ॥८९॥
पराभूताभ्रमातङ्गैः पौरस्त्याः पृथिवीभुजः ।
मदामोदिकपोलैस्तं करीन्द्रैरुपतस्थिरे ॥९०॥
वज्रवैडूर्यमुक्तादि रत्नजातमधिद्युति ।[1]
आदाय तमुपासीदन् दाक्षिणात्याः क्षितिक्षितः ॥९१॥
दिव्यैः कौशेयवासोभिर्भूषणैश्च हिरण्मयैः ।
अपरान्तमहीपालास्तमभ्येयुर्भयापहम् ॥९२॥
स्वस्वदेशोद्भवैस्तैस्तैः सुरसै[2]न्धवबान्धवैः ।
उपसेदुस्तमश्वीयैरौत्तराहा महीभृतः ॥९३॥
मनुष्यमयमश्वेभमयं लक्ष्मीमयं च तत् ।
बभूव सर्वभूपालैः सङ्गतैर्नगरं तदा ॥९४॥
अथ लग्नदिने धाम्नि षोडशस्य जिनेशितुः ।
विश्वं सङ्गमयाञ्चक्रे राजचक्रं महीपतिः ॥९५॥
समं तैः सर्वसामन्तैरुत्सवेन गरीयसा ।
पार्थिवस्तीर्थवारीणि पीवरप्रीतिरावहत् ॥९६॥
रक्षामन्त्रादिसंस्कारक्रियाकन्दलितद्युतः ।
तत्कालं ते कलामैन्द्रीं सत्यमेवाश्रयन्नृपाः ॥९७॥
कृपाणपाणयः केऽपि प्रतिष्ठाक्षोभशान्तये ।
तत्क्षणं दिक्षु सर्वासु भूनेतारोऽवतस्थिरे ॥९८॥
वेदिरक्षाकृते केचिद्दधतो वैणवीं लताम् ।
कुर्वन्तस्तद्दवीयांसं लोकं तस्थुर्महीभृतः ॥९९॥
उदस्तकलशाः केचिज्जलाहरणहेतवे ।
इतस्ततः ससंरम्भं धावन्ति स्म धराधवाः ॥१००॥
स्नानीयानि जलस्यान्तरौषधानि न्यधुः परे ।
ऊचुरत्युच्चकैरन्ये स्नात्रसूक्तानि भूभृतः ॥१०१॥

---

१. राजानः । २. अश्वः ।

भूमीभृतश्चतुःषष्टिर्ध्वजदण्डं हिरण्मयम् ।
स्नपयाञ्चक्रिरे स्वैरं वारानष्टादश क्रमात् ॥१०२॥
स्नात्रान्तरेषु व्योमान्तःसूत्रितामोदितोयदम् ।
धूपमुच्चिक्षिपुः केऽपि कर्पूरागुरुसम्भवम् ॥१०३॥
तिलकानपरे चक्रुः सरसैश्चन्दनद्रवैः ।
पुष्पस्रजं वितन्वन्तः स्नात्राणामन्तरान्तरा ॥१०४॥
मन्त्रैर्यथोदितैस्तैस्तैराहूताखिलदैवतम् ।
नन्दावर्तं परे यत्नाद् रक्षन्ति स्म क्षितीश्वराः ॥१०५॥
दधिरे चामरान्केचिदपरे दर्पणं दधुः ।
धारयामासुरन्ये तु सर्पिर्दध्यादिभाजनम् ॥१०६॥
इतरे ढौकयामासुर्द्राक् फलाफलिकादिकम् ।
गन्धसर्वैषधीवृद्धिऋद्ध्यादि दधिरे परे ॥१०७॥
इति भूमीन्दुसन्दोहे विश्वव्यापारहारिणि ।
शुभायां लग्नवेलायामनुकूलग्रहाश्रयात् ॥१०८॥
श्रीबुद्धिसागराचार्यैस्तत्र श्रीशान्तिवेश्मनि ।
अचीकरद्ध्वजारोपं यथाविधि **युधिष्ठिरः** ॥१०९॥ युग्मम् ।
स विरेजे ध्वजः प्रेङ्खन्मरुत्कल्लोललोलितः ।
रजो विश्वभ्रमासक्तं तत्कीर्त्ते र्विनयन्निव ॥११०॥
विस्मयस्मेरराजन्यवीक्षितं क्षितिवासवः ।
दशाहिकोत्सवं चक्रे सम्पत्सम्भारभासुरम् ॥१११॥
ततः प्रवर्धमानेन श्रद्धाशुद्धेन चेतसा ।
सङ्घमभ्यर्चयाञ्चक्रे यथौचित्यं स कृत्यवित् ॥११२॥
सत्कृत्य वस्तुभिस्तैस्तैस्तदानीतोपदाधिकैः ।
अथ भूमीभुजो राजा प्रैषीद्देशं निजं निजम् ॥११३॥
समुद्रविजयाह्वानादुत्सुकं **धर्मनन्दनः** ।
औचितीचञ्चुरभ्यर्च्य विससर्ज **गदाग्रजम्** ॥११४॥

---

१. विमुञ्चन्तः० प्रतौ ।

दुर्योधनं पुनर्बन्धुप्रेमप्रह्लादिमानसः ।
दिनानि कतिचित्तत्र **धात्रीपति**रधारयत् ॥११५॥

साकं **शकुनिना** तत्र मातुलेन **सुयोधनः** ।
पाण्डवस्फाति[१]सेर्ष्योऽपि गूढाकारोऽवसच्चिरम् ॥११६॥

लीलाशिलो[२]च्चयक्रीडावापीकेलिवनादिषु ।
चक्रीड **पाण्डवैः** सार्धं सुमनोभिः स दुर्मनाः ॥११७॥

विविक्तपरिवारेण पूर्वमुर्वीभृताश्रिताम् ।
अपरेद्युः सभां दिव्यां विवेश **धृतराष्ट्रसूः** ॥११८॥

तत्राप इति विज्ञाय नवस्फटिककुट्टिमे ।
दुकूलाञ्चलमुत्कर्षन्नहस्यत स किङ्करैः ॥११९॥

स्थलाब्जिनीधिया धावन्नादातुमरविन्दिनीम् ।
स गूढे तज्जले मज्जञ्जहसे **वायुसूनुना** ॥१२०॥

[३]ततः स्मेरकपोलाक्षस्तत्क्षणादनुजीविभिः ।
तस्यापराणि वासांसि काश्यपीपतिरार्पयत् ॥१२१॥

तेनाङ्कुरितकोपोऽपि निगूहन्नाकृतिं निजाम् ।
अनालोकितकेनैव स धीमांस्तानि पर्यधात् ॥१२२॥

दूरोन्नतामपि क्वापि जानन्नुर्वीमनुन्नताम् ।
स्खलित्वा स पतन्नुच्चैरुपाहस्यत **जिष्णुना** ॥१२३॥

अपावृतादपि द्वाराद् भाभिरावृतशङ्कया ।
व्यावृत्तं हसतः स्मैनं दत्ततालं मिथो **यमौ** ॥१२४॥

[४]इत्याद्यैः **पाण्डवेयाना**मुपहासैर्मुहुर्मुहुः ।
कौरवाधिपतेरन्तरुज्जजागार मत्सरः ॥१२५॥

सत्कृत्य प्रणयार्द्रेण प्रेषितः **पाण्डुसूनुना** ।
इन्द्रप्रस्थं प्रतस्थेऽथ सोऽभिमानी समातुलः ॥१२६॥

---

१. स्फातिर्वृद्धिः । २. पर्वतः । ३. कपोलवालमध्येऽसौ, विरोधद्दुरिवाङ्गवान् बभौ फलाय कस्मैचिद् विलक्षस्मितपुष्पितः ॥२०॥ धिग्गतास्मि समग्र क्षमा-पतिक्षयनिमित्तताम् । इत्यन्तः पतिते तत्र चकम्पे केलिवापिका ॥२०॥ इत्याधिकौ श्लोकौ । ४. तस्याग्रे स्फाटिकीं भित्ति-मच्छामनवगच्छतः । गच्छतःस्खलिते मौलौ ते पुनर्जहसुर्जनाः ॥२६॥ इति श्लोक एकास्यां प्रतावधिको दृश्यते ।

स दीनवदनाम्भोजः शून्यात्मा निश्वसन्मुहुः ।
यदा किञ्चिद्ददौ कामं जल्प्यमानोऽपि नोत्तरम् ॥१२७॥
तदा सविधमभ्येत्य मातुलः **सौबलो** बलात् ।
जगाद पथि गच्छन्तं करे धृत्वा **सुयोधनम्** ॥१२८॥
किमेतत् ते मुखं धत्ते प्रातः शीतरुचो रुचम् ? ।
इति जल्पन्तमस्वल्पं **गान्धारेयस्त**मभ्यधात् ॥१२९॥
जीवञ्जगति किं नाम वर्तते मम मातुलः ।
एवमत्यन्तमृध्यन्ति पश्यतो यस्य शत्रवः ॥१३०॥
सहस्रशो मणिज्योतिर्निर्मिताऽमरकार्मु(मु)का ।
सुधर्मामप्यधःकृत्य जृम्भते भुवि सा सभा ॥१३१॥
दिगन्तसम्पदः सम्प्रत्यहंपूर्विकयाऽखिलाः ।
धर्मनन्दनमायान्ति द्वीपवत्य इवार्णवम् ॥१३२॥
आदाय सत्करैर्ग्रीष्मभास्वानप इव श्रियः ।
साम्प्रतं परितो वर्षन्हर्षयत्यखिलामिलाम् ॥१३३॥
कुबेरीकृतनिःशेषवनीपक[१]कुलाः श्रियः ।
तस्य न्यक्कुर्वते गर्वं गीर्वाणेन्द्रश्रियामपि ॥१३४॥
विहाय हेमकोटीरं मूर्ध्नि स्रग्दामवासिते ।
उत्तंसीकुर्वते तस्य शासनं मेदिनीभृतः ॥१३५॥
ध्वजारोपोत्सवे तावत्त्वयाऽप्यालोकितं तथा ।
यथाऽस्य प्रश्रयानम्रै राजकैः किङ्करायितम् ॥१३६॥
तथाऽस्य सर्वथा जज्ञे काश्यपी वशवर्तिनी ।
करैः पतद्भिरस्थानेऽप्यसौ नोद्विजते यथा ॥१३७॥
एतदुत्पश्यतः सर्वं प्राप्तनिष्ठं **युधिष्ठिरे** ।
कामं ममान्तरात्मानं दहतीव हुताशनः ॥१३८॥
बलीयः पुण्यमेवैकं न पुनः पौरुषं क्वचित् ।
पाण्डवा हन्त जीवन्ति यन्निर्मूलयतोऽपि मे ॥१३९॥

---

१. वनीपको याचकः ।

इदानीमप्यहं शत्रूंस्तानुच्छेत्तुमलंतमाम् ।
सहायमद्भुतं कञ्चित्किन्तु पश्यामि नात्मनः ॥१४०॥
इमामुद्वीक्षितुं लक्ष्मीं विपक्षाणामशक्नुवन् ।
अत्रैवात्मानमुद्बध्य तन्मरिष्याम्यसंशयम् ॥१४१॥
त्वं पुनर्मे पितुर्गत्वा सर्वमेतन्निवेदयः ।
इत्युक्त्वा विरते तस्मिन्पुनः **शकुनिर**ब्रवीत् ॥१४२॥
धार्तराष्ट्र ! न खल्वेतदाभिजात्योचितं[1] वचः ।
सन्तो हि स्फुटदानन्दकन्दलाः स्वजनोदये ॥१४३॥
पैत्र्यमेव क्षितेः खण्डं **पाण्डवै**रुपभुज्यते ।
मनागपि न तन्न्यूनमुपभुङ्क्ते भवानपि ॥१४४॥
भुवनाद्भुतसौभाग्यैर्भाग्यैरेतावतीं यदि ।
तल्लक्ष्मीरगमत्कोटिं नामर्षस्तेऽत्र साम्प्रतम् ॥१४५॥
भ्रातृभिर्यदि भूभर्तुस्तस्य सङ्गरभङ्गुराः ।
किङ्करीचक्रिरे भूपाः किमानन्दायते न तत् ॥१४६॥
यत्तु व्याकुरुषे तादृक्सहायो नास्ति कोऽपि मे ।
नानुमोदामहे वाचं तामेतां ते मनागपि ॥१४७॥
जगतीगीतदोःकीर्तिप्रबन्धा बान्धवास्तव ।
पयोधय इवोद्वेलाः पृथिवीप्लावनक्षमाः ॥१४८॥
तेष्वप्यरातिभूपालमौलिलालितशासनः ।
रणे **दुःशासनः** पाकशासनेनापि[2] दुःसहः ॥१४९॥
तव प्रत्युपकारैकलम्पटः सुभटाग्रणीः ।
सर्वारिहृदयोत्कीर्णः **कर्णः** प्राणाञ्जिहासति ॥१५०॥
अहमेकधुरीणस्ते समरेषु ससोदरः ।
तत्सहायैरिमामेतैः स्वच्छन्दं मेदिनीं जय ॥१५१॥
अथाह **कौरव**स्तर्हि विजयेः **पाण्डवा**न्पुरः ।
एतैर्जितैर्जितैवेयमखिलाऽपि वसुन्धरा ॥१५२॥

---

१. कुलीनोचिताम् । २. इन्द्रेण ।

सौबलोऽप्यभ्यधाद्भूयः सेयं मिथ्या मतिस्तव ।
न सोऽप्याखण्डलः **पाण्डुपुत्र**[1]जैत्रायुधे युधि ॥१५३॥
निहन्ति यत्प्रतापोऽपि शौण्डीरजडिमज्वरम् ।
कः सहेत तमभ्यर्णं **तपःसुतरविं** रणे ? ॥१५४॥
भीमेतिनामसाधर्म्यशङ्कितैरिव कुञ्जरैः ।
युद्धे **गजासुरा**कारैः प्रणेशे **पवनात्मजात्** ॥१५५॥
खन्यते विशिखै**र्जिष्णो**र्वैरिवक्षःस्थलक्षितिः ।
अम्भःसिरास्तु जृम्भन्ते नेत्रयोस्तन्मृगीदृशाम् ॥१५६॥
कालिन्दीसोदरं कान्त्या करवालं यमोपमम् ।
धारयन्तौ करे युद्धे दुर्नियम्यौ **यमावपि** ॥१५७॥
विष्वक्सेनादयस्तेषां सुहृदस्ते रणे मुहुः ।
असृक्पानोत्सवं चक्रुर्द्वयेषामपि [2]पत्रिणाम् ॥१५८॥
तदित्यजय्यदोर्दण्डताण्डवाः खलु **पाण्डवाः** ।
शस्त्राशास्त्रि विनाऽप्येकः किं तूपायोऽस्ति तज्जये ॥१५९॥
अथोत्फुल्लमुखाम्भोजमभ्यधत्त **सुयोधनः** ।
को नामायं झगित्येव कथ्यतां कथ्यतामिति ॥१६०॥
बभाषे **सौबलः** श्रीमन्देवता इव [3]देवनाः ।
परं मयि प्रसीदन्ति नातिक्रामन्ति मे मनः ॥१६१॥
नित्यं दुरोदरक्रीडात्यक्तव्रीडो **युधिष्ठिरः** ।
असौ क्रीडितुमाहूतः क्षणं न स्थातुमीहते ॥१६२॥
देवितुं च न वेत्त्येव वीर ! खिद्यस्व मा स्म तत् ।
केनापि छद्मना स्वस्मिन्नयमाहूयतां पुरे ॥१६३॥
तल्लक्ष्मीमखिलां येन करमारोहयामि ते ।
परं सर्वोऽय[4]मालोचः पितुः स्वस्य निवेद्यताम् ॥१६४॥
दुर्योधनोऽभ्यधान्नाहमाख्यातुमिदमीश्वरः ।
सर्वमेतन्महीभर्तुस्त्वमेव कथयिष्यसि ॥१६५॥

---

१. जैत्रं-जेतृ आयुधं यस्य सः । २. बाणानां सिंचानकपक्षि विशेषाणां च । ३. द्यूतक्रीडाः । ४. विचारः ।

इत्यन्योऽन्यकृतालोचसूत्रितोपायनिर्णयौ ।
शकुनिर्धार्तराष्ट्रश्च ताविन्द्र**प्रस्थ**मीयतुः ॥१६६॥
प्रविश्य सहसा तत्र **धृतराष्ट्र**महीपतिम् ।
न्यञ्चत्पञ्चाङ्गमानम्य तावुपाविशतां पुरः ॥१६७॥
मुखकूलङ्कषोत्तालनिःश्वासलहरीमुचम् ।
दुर्योधनं प्रियं पुत्रं धरित्रीपतिरब्रवीत् ॥१६८॥
वत्स ! वल्गन्ति निःश्वासा दीर्घदीर्घाः किमद्य ते ? ।
प्रस्तुत[१]स्तत्र केनापि किं तवापि पराभवः ? ॥१६९॥
जातवेदसि को दातुं झम्पासम्पातमीहते ? ।
आच्छेत्तुमिच्छति स्वैरं कः फणीन्द्रफणामणिम् ? ॥१७०॥
ततः **शकुनि**रह्नाय महीपतिमवोचत ।
राजन् ! सुतं तवेन्द्रोऽपि पराभवितुमप्रभुः ॥१७१॥
अन्यत्किमपि तद्दुःखमस्त्यन्तस्तनयस्य ते ।
येनैष म्लानिमानिन्ये तरुवत्कोटराग्निना ॥१७२॥
उवाच भूपतिर्वाचं चिन्ताचान्तमनाः पुनः ।
चिन्तयन्नपि पश्यामि न ते दुःखस्य कारणम् ॥१७३॥
विनयाञ्चितमूर्धानो बान्धवाः सुहृदोऽप्यमी ।
गुरोर्गिरमिवाश्रान्तं नातिक्रामन्ति ते वचः ॥१७४॥
दूरापास्तकिरीटेषु गलन्माल्येषु मौलिषु ।
वत्सेदानीं तवाज्ञेव भूभृतामवतंसति ॥१७५॥
किञ्च ते पुरमप्येतत्**कुबेरपुर**जित्वरम् ।
जुगुप्सिताप्सरोरूपास्तव शुद्धान्तयोषितः ॥१७६॥
जितदिग्दन्तिसन्तानमिदमस्त्येव हास्तिकम् ।
अश्वीयमपि देवाश्वदेशीयं जृम्भते तव ॥१७७॥
तव श्रीवेश्मनि स्मेरप्रभापिञ्जरिताम्बराः ।
दृश्यन्ते सुरशैलेन्द्रसपत्ना रत्नराशयः ॥१७८॥

---

१. 'स्तनु' इत्येकस्यां प्रतौ ।

तव सौधं विनिर्धूतविमानं मानवेश्वर ! ।
अश्नासि च यथा स्वादु स्वैरं परिदधासि च ॥१७९॥
तदित्यालोचयन् खेदनिदानं ते न वेद्म्यहम् ।
अन्यत्किमपि चेत्कथ्यं कथ्यतां वत्स ! तन्मम ॥१८०॥
व्याजहाराथ नीहारस्पृष्टपङ्केरुहाननः ।
मन्युसम्भारसोत्कम्पवपुरुच्चैः **सुयोधनः** ॥१८१॥
तात ! यत्सत्यमस्त्येव श्रीर्ममेयमनुत्तरा ।
शश्वन्मनसि वास्तव्या यस्य त्वत्पादपांसवः ॥१८२॥
तृणाय सर्वमप्येतत्किं तु मन्येऽहमात्मनः ।
झलज्झलायितां दृष्ट्वा **तपस्तनयसम्पदम्** ॥१८३॥
नदी मोदयते तावद्यावन्नालोक्यतेऽर्णवः ।
तावदालोककृद्दीपो यावन्नोदेति भानुमान् ॥१८४॥
किंश्रियो यासु नोत्कर्षतारतम्यस्य विश्रमः ।
किंशूरः[1] समरे यस्मै तिष्ठतेऽन्योऽपि दोर्मदात् ॥१८५॥
चित्ररूपाऽपि मे सम्पत्सर्ववर्णमनोरमा ।
चण्डैः **पाण्डुसुतौ**न्नत्यधूमैर्ध्यामलिताऽधुना ॥१८६॥
क्षीयेऽहमसिते पक्षे [2]यामिनीकामिनीशवत् ।
विरोधिनस्तु वर्धन्ते तमस्तोमा इवान्वहम् ॥१८७॥
हेमन्तहिमसम्भारे स्फारीभवति वैरिणि ।
भाति मेऽर्कोऽपि निर्लज्जो निस्तेजाः स्वं प्रकाशयन् ॥१८८॥
स्तुमो जलधिमेवैकमशेषितजलाशयम् ।
वल्गत्यपि रिपौ ग्रीष्मे यस्याभ्युन्नतिरीदृशी ॥१८९॥
नानारत्नप्रभाजालदत्तसन्ध्याभ्रविभ्रमाम् ।
संसदं तां **तपःसूनो**र्वासवोऽप्यभिलाषुकः ॥१९०॥
ध्यायन्ति हृदये नित्यं विस्मृताशेषदेवताः[3] ।
परब्रह्मेव भूपालास्तस्याज्ञामेव केवलम् ॥१९१॥

---

१. 'शूरसमरे' प्रतिद्वयपाठो न साधुः । २. चन्द्रवत् । ३. दैवते इत्येकप्रतिपाठोऽपि साधुः ।

नमन्नृपतिकोटीरमणीनामपि दुर्धराः ।
सहन्ते न महस्तस्य पादाम्भोजरजःकणाः ॥१९२॥
हर्म्याङ्गणे नृपास्तस्य मण्डलीबन्धशालिनः ।
प्रेक्षाक्षणं प्रतीक्षन्ते प्रस्तुतान्योऽन्यसङ्कथाः ॥१९३॥
भूपालोपायनायातैर्गजैस्तन्मन्दिराजिरम् ।
श्यामलीक्रियते दाननिर्जितैरिव नीरदैः ॥१९४॥
तत्तुरङ्गखुरोत्खातैः पांशुभिस्तलि[१]नाऽवनिः ।
बभूव भूभृतोऽप्यासन्नत्युच्चाः शृङ्गसङ्गिभिः ॥१९५॥
तद्वेश्मन्युपदारत्नकूटकान्तितिरोहितः ।
लक्ष्यतेऽभ्युदितोऽप्यर्कः सभाकमलिनीस्मितैः ॥१९६॥
तदेतत्तात ! निःशेषं पश्यतस्तस्य मन्दिरे ।
द्विधेव हृदयं मेऽभूद्विदलत्सन्धिबन्धनम् ॥१९७॥
अथाभ्यधत्त संरम्भाद्**धृतराष्ट्रः सुयोधनम्** ।
धिग्वत्स ! मत्सरः कोऽयमस्थाने ते गरीयसः ? ॥१९८॥
लक्ष्मीरसंस्तुतानामप्यानन्दाय महीयसः ।
किं पुनः प्रेम सर्वस्वशालिनां कुलजन्मनाम् ? ॥१९९॥
[२]वलक्षमुदये भानोः पुण्डरीकं विकस्वरम् ।
मलिनं पश्य सङ्कोचमन्दमिन्दीवरं पुनः ॥२००॥
ममैवेति **तपःसूनोः** किं न चिन्तयसि श्रियः ? ।
प्रथन्ते मन्मथस्यैव वसन्तस्य हि सम्पदः ? ॥२०१॥
नन्वात्मनीन एवायमात्मीयानां खलूदयः ।
किं नाम्भोधिः स्पृशेल्लक्ष्मीमुदये मृगलक्ष्मणः ? ॥२०२॥
तदानन्दपदे वत्स ! विषादस्ते न साम्प्रतम् ।
कोऽयं राकानिशीथिन्यामन्धकारः प्रगल्भते ? ॥२०३॥
इत्यूचिवांसमाह स्म धराधीशं **सुयोधनः** ।
न तथा बाधते तात ! तल्लक्ष्मीर्मामनुत्तरा ॥२०४॥

---

१. कृशा । २. उज्ज्वलम् ।

यथा तस्यां सभायां तैः **पाञ्चालीसचिवैः** कृतः ।
प्रहासो बाधते तं च मातुलः कथयिष्यति ॥२०५॥ युग्मम् ।
अथाख्यद्**धृतराष्ट्राय** मूलतः **सौबल**स्तदा ।
यथा यथा हसन्ति स्म **पाण्डवेयाः सुयोधनम्** ॥२०६॥
दुर्योधनोऽभ्यधाद्भूयः **कृष्णया** सममाददे ।
सम्पदं यदि तेषां तत्तात ! जीवामि नान्यथा ॥२०७॥
किं गण्यते स जीवन् ? यः परिक्लिष्टोऽपि जीवति ।
किमिन्दोरुदयः सोऽपि यः पयोदैस्तिरोहितः ? ॥२०८॥
खञ्जिताङ्घ्रेर्वने दैवाद्गतविक्रमतेजसः ।
वरं मृत्युर्मृगारातेर्न करिभ्यः पराभवः ॥२०९॥
इति व्याहरति क्रोधात्तस्मिन्नीर्ष्यामलीमसे ।
धृतराष्ट्रः पुनर्वाचमुवाच गरिमोचिताम् ॥२१०॥
पाण्डवेयैः सहास्माकं शस्त्राशस्त्रिकथामपि ।
कुर्वतां खर्वति क्षिप्रं कीर्तिर्लज्जा तु दीर्घति ॥२११॥
सवंश्यैः समरारम्भनूतनाम्भोदवारिभिः ।
करोषि **कुरुवंशे**ऽस्मिन्किं कलङ्कनवाङ्कुरम् ? ॥२१२॥
वर्षीयान[1]पि भूपालः पुत्रवात्सल्य[2]पिच्छिलः[3] ।
नूनं जातस्तनूजानां यच्छिनत्ति न मत्सरम् ॥२१३॥
इति विश्वेऽपि किं विश्वे परीवादं ददासि मे ।
तदेतस्मादपस्माराद्विनिवर्तितुमर्हसि ॥२१४॥ युग्मम् ।
सर्वैरप्यात्मनो मा गाः सहायैस्त्वमहंयुताम्[4] ।
नयेयुः **पाण्डवेया हि** वीरलक्षानपि क्षयम् ॥२१५॥
इति भाषिणि भूमीन्द्रौ जगाद **शकुनिः** शनैः ।
एकमौपायिकं वेद्मि स्वीकारे **पाण्डवश्रियः** ॥२१६॥
पतन्ति पत्त्रिणो यस्मिन्नाङ्गे कस्यापि सङ्गरे ।
अकीर्तिश्च न विस्फूर्तिमियर्ति जगति क्वचित् ॥२१७॥

---

१. अतिवृद्धः । २. पुत्रवात्सल्येन पिच्छिलः-अम्लकांजीसदृशः मूढ इति यावत् । ३. 'वत्सलः' प्रत्यन्तर । ४. गर्विष्ठताम् ।

द्यूतक्रीडामहं वेद्मि न पुन**स्तपसः सुतः** ।
तया हरामि तल्लक्ष्मीमनुजानाति चेद्भवान् ॥२१८॥
धार्तराष्ट्रोऽब्रवीत्तात ! त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।
आविष्कृतसुखोपायामिमां मातुलभारतीम् ॥२१९॥
ऊचे नृपतिराहूय **विदुरं** गजसाह्वयात् ।
तस्यालोचेन निश्चेष्ये स्थितो यस्थास्मि शासने ॥२२०॥
खिन्नः **सुयोधनो**ऽप्याह त्वं[१] चेदालोचयिष्यसि ।
न दास्यति मतं तेऽसौ ततो मृत्युर्मम ध्रुवम् ॥२२१॥
मृते च मयि राजेन्द्र ! **विदुरेण** सुखी भव ।
उभावपि समेतौ च भुञ्जीयाथां महीमिमाम् ॥२२२॥
उन्नमय्य मुखं स्नेहात्पाणिना शिरसि स्पृशन् ।
अथ रुष्टमभाषिष्ट **धृतराष्ट्र**स्तनूद्भवम् ॥२२३॥
लक्ष्मीस्ते हास्तिकप्राज्या स्वाराज्यस्यापि जित्वरी ।
धर्मात्मजन्मनो लक्ष्म्याः किञ्चनापि न हीयते ॥२२४॥
अथाद्भुता सभा तादृङ् मम नास्तीति खिद्यसे ।
मा खिद्यस्व तथा कुर्वे यथा स्याः पूर्णवाञ्छितः ॥२२५॥
तनूजं सान्त्वयित्वेति **धृतराष्ट्रो**ऽतिशायिनीम् ।
सभां निर्मातुमादिक्षत्तत्क्षणं स्थपतीश्वरान् ॥२२६॥
निर्ममे तै**स्तपःसूनु**सभासब्रह्मचारिणी ।
शतद्वारा मणिस्तम्भसहस्रसुभगा सभा ॥२२७॥
सर्वसन्देहसन्दोहभिधुरं **विदुरं** ततः ।
आप्तैराकारयामास भूपति**र्हस्तिनापुरात्** ॥२२८॥
आगत्य प्रणयप्रह्वः प्रणम्य चरणाम्बुजम् ।
क्षितीशितुरुपाविक्षत्प्राञ्जलि**र्विदुरः** पुरः ॥२२९॥
सुत-सौबलयोः सर्वं कैतवाकूतपांसुरम् ।
ततः क्षोणिपतिस्तस्य तमालोचमचीकथत् ॥२३०॥

---

१. तं, प्रतिद्वये ।

अथोचे **विदुर**स्तीव्रविषादच्छिदुराशयः ।
युष्मन्मन्त्रोऽयमन्त्राणि हहा मेऽन्तर्निकृन्तति ॥२३१॥
वचो विद्यानवद्यानां नान्यथा भवति क्वचित् ।
कुलारण्यैकदावाग्निरुत्थितोऽयं **सुयोधनः** ॥२३२॥
किं न श्रुतं यथापूर्वं नल-कूबरयोरपि ।
अनर्थफल एवायमभूद् द्यूतविषद्रुमः ॥२३३॥
तथा हि **कोसले**ष्वस्ति कोशास्तधनदैर्जनैः ।
अलकाविजयप्रौढकौशला **कोशला**पुरी ॥२३४॥
तस्यामासीद् [1]यशोम्भोभिः प्लाविताशेषभूतलः ।
कृतवैरिवधूहारनिषेधो **निषधो** नृपः ॥२३५॥
तस्याभूत्तनयो वैरिकुलकालानलो **नलः** ।
द्वितीयः खण्डितारातिडम्बरः **कूबरः** सुतः ॥२३६॥
वेत्रिणाऽवेदितोऽन्येद्युरुपगम्य प्रणम्य च ।
दूतः कश्चिन्महीपालं मीलिताञ्जलिरब्रवीत् ॥२३७॥
विदर्भेषु भुवः कर्णकुण्डलं **कुण्डिनं** पुरम् ।
देवास्ति देवदेशीयस्तस्मिन् **भीमरथो** नृपः ॥२३८॥
तस्य निःसीमरूपश्री**र्दमयन्ती**ति विश्रुता ।
तनयाऽस्ति जगन्नेत्रकुमुदाऽऽनन्दकौमुदी ॥२३९॥
नेत्रपीयूषवापीं तां निर्माय नियतं विधिः ।
स एवाहमुतान्योऽस्मि विस्मयादित्यचिन्तयत् ॥२४०॥
हित्वा जलाशयान्हंसाः कैलाससरसीमिव ।
गुणाः स्वयं श्रयन्ति स्म संश्रयस्पृहयैव ताम् ॥२४१॥
तनोति नित्यमद्यापि देवी वाचामधीश्वरी ।
[2]अक्षावलिच्छलात् तस्या गुणौघगणनामिव ॥२४२॥
शश्वन्मनसि कुर्वाणा केवलं धर्ममार्हतम् ।
तत्यजे तद्भयेनेव पापवार्ताभिरप्यसौ ॥२४३॥

---

१. यशोम्भोधिप्ला० प्रति० । २. जपमालामिषात् ।

अनुरूपो वरः कश्चिद्दुहितुर्मे भवत्विति ।
स्वयंवरमुपाक्रंस्त तत्कृते **भीम**भूपतिः ॥२४४॥
सर्वानाह्वातुमुर्वीशानन्यान् **वैदर्भभूपतिः** ।
प्राहिणोदपरान्देवदूतानाकूतकोविदान् ॥२४५॥
अहं तु देवपादानामन्तिके मेदिनीभृता ।
प्रहितः परमात्मेव स्वस्वरूपे मुमुक्षुणा ॥२४६॥
तन्निजाभ्यां कुमाराभ्यां सहाभ्येत्य स्वयंवरम् ।
भूमीन्दो ! **भीमभूपा**लमानन्दयितुमर्हसि ॥२४७॥
मेदिनीशोऽथ तद्वाचमोमिति प्रतिपद्य ताम् ।
आदिदेश **विदर्भेषु** प्रस्थानाय वरूथिनीम् ॥२४८॥
[1]प्रजासञ्जनितत्रासं निग्रहीतुमिवान्तकम् ।
प्रत्यपाचीं दिशं सैन्यैः प्रतस्थेऽथ प्रजापतिः ॥२४९॥
क्रमात्प्रत्युद्गतः प्रीत्या **विदर्भ**पृथिवीभुजा ।
विवेश क्षोणिषट्खण्डमण्डनं **कुण्डिनं** नृपः ॥२५०॥
नलं विलोक्य कन्दर्पकल्पद्रुनवकन्दलम् ।
[2]दर्भीयति स्म **वैदर्भ**जनोऽन्यानवनीभुजः ॥२५१॥
कुण्डिनेशनिदेशेन नेदीयःकेलिकानने ।
निवासानग्रहीत्प्रीत्या महीपतिपताकिनी ॥२५२॥
यथौचित्यधृताकल्पास्तेऽथ कल्पद्रुमा इव ।
मञ्चानुच्चैरलञ्चक्रुः क्षोणिशक्राः स्वयंवरे ॥२५३॥
कोशलापतिरप्येकं माणिक्यमयमद्भुतम् ।
कुमाराभ्यां समारोहन्मञ्चमुच्चूलशालिनम् ॥२५४॥
क्षत्रियाणामगाल्लक्ष्मीर्नक्षत्राणामिव क्षणात् ।
विश्वभास्वत्युपारूढे मञ्चपूर्वाचलं **नले** ॥२५५॥
नवपर्युप्तवैडूर्यमौक्तिकप्रायभूषणा ।
मधुव्रतकुलाकीर्णपुष्पास्तीर्णेव माधवी ॥२५६॥

---

१. प्रजामञ्जरितत्रासं प्रतित्रयपाठः, तत्र प्रजायाः मञ्जरितः-विकसितः त्रासः यस्मात्तम् इत्यर्थः । २. तृणीयति ।

हर्षोत्फुल्लचलच्चेटीकृतालोकध्वनिस्ततः ।
लक्ष्मीर्मूर्त्तेव **वैदर्भी** विवेशान्तःस्वयंवरम् ॥२५७॥ युग्मम् ।
इमां रति-शची-लक्ष्मी-पार्वतीरूपजित्वरीम् ।
निर्माय महतो जज्ञे निर्वादस्य पदं विधिः ॥२५८॥
स्मरेन्द्र-**मुरजित्**-**कण्ठेकाल**-लीलाजयी न यत् ।
अनेन निर्ममे कश्चिदित्यतर्कि जनैस्तदा ॥२५९॥ युग्मम् ।
मनोभिः सर्वभूपानां वितन्वद्भिर्गतागतम् ।
अन्तराध्वा तदङ्गानां तदा पाणिधमोऽभवत् ॥२६०॥
शृङ्गाररसपूर्णायां केदारभुवि शालिवत् ।
जातः स्तम्बकरिस्तस्यामभिलाषो महीभुजाम् ॥२६१॥
तां वीक्ष्य पुण्यतारुण्यां **नलो**ऽप्यन्तरचिन्तयत् ।
कात्यायन्या[१] तपस्वी धिग्मृडः[२] कामं विडम्बितः ॥२६२॥
अथ तस्याः स्मरोद्रेकसूत्रितानेकविभ्रमान् ।
नामग्राहं महीपालान् दर्शयामास वेत्रिणी ॥२६३॥
देवि ! तैस्तैर्गुणैः सोऽयमगाधो **मगधाधिपः** ।
वपुर्लावण्यकल्लोलैर्जितानङ्गोऽय**मङ्गराट्** ॥२६४॥
एष विद्विषतां लुप्तसप्ताङ्गो **वङ्गभूपतिः** ।
वारितारिकुरङ्गाक्षीशृङ्गारोऽयं **कलिङ्गराट्** ॥२६५॥
असौ भग्नरिपुस्त्रैणकङ्कणः **कङ्कणेश्वरः** ।
शत्रुवित्रासनाट्यैकनटोऽयं **लाटनायकः** ॥२६६॥
प्रत्यर्थिप्रार्थितप्राणत्राणोऽयं **हूणदैवतम्** ।
असौ जनितविद्वेषिडिम्बः **कम्बोज**भूमिभुक् ॥२६७॥
इत्थमस्थास्नुमेतेषु सिन्दुवारेष्विवालिनीम् ।
दृशमुद्वीक्ष्य **वैदर्भ्याः** पुनर्दौवारिकी जगौ ॥२६८॥
देवि ! पश्य पुरः सोऽयं **निषधाया** विशेषकः ।
विवेक-विक्रम-न्यायनिधि**र्निषध**भूपतिः ॥२६९॥

---

१. दुर्गादेव्या । २. शिवः ।

एतौ च पुरतोऽमुष्य तनयौ नल-कूबरौ ।
शम्भोरसूययेवाभूत् द्विमूर्तिरिव मन्मथः ॥२७०॥
सारिणीवारिवच्चक्षुस्तस्याः सिञ्चन्नृपद्रुमान् ।
पपात बृहदावाले शाखिनीव **नले** चिरम् ॥२७१॥
उच्चरन्प्रौढरोमाञ्चमथ सैतदचिन्तयत् ।
देवः किमागतः कामः स्वयमेव स्वयंवरम् ? ॥२७२॥
अनेकविरहिस्त्रैणहत्यापातकिनोऽथवा ।
कुतस्तस्येदृशी मूर्तिर्मालतीदलकोमला ? ॥२७३॥
प्रकामकमनीयेऽस्मिन्निर्मितेऽम्भो[1]जभूर्ध्रुवम् ।
अनुरूपगुणग्रामनिर्माणे विक्लवोऽभवत् ॥२७४॥
नमोऽस्तु विधये तस्मिन्नोपकारो ममापरः ।
कृतार्थयितुकामेन येन मामयमादधे ॥२७५॥
चिन्तयन्तीदमानन्दाद् **दमयन्ती** सवेपथुः ।
वरमालां निचिक्षेप **नलस्य** गलकन्दले ॥२७६॥
तत्पाणिनखमाणिक्यमयूखैररुणीकृता ।
गुम्फितेव बभौ पुष्पैः सा[2]ऽनुरागद्रुमोद्भवैः ॥२७७॥
उल्लङ्घ्य भू[3]भृतः सर्वान् **वैदर्भी**सरिताश्रिते ।
नलाम्भोधौ बभूवुस्ते श्यामास्तत्सैवलैरिव ॥२७८॥
भीमस्य निषधस्यापि स्वजनप्रीतिगङ्गया ।
द्विषदप्रीतिकालिन्द्या तत्प्रयागीयितं सदः ॥२७९॥
कोशलेश्वर-भीमाभ्यां यथामनसमुच्चकैः ।
आरभे **नलवैदर्भ्यो**र्विवाहमहिमोत्सवः ॥२८०॥
अतःप्रभृति जन्मान्तं प्राणा अपि ममैव ते ।
इतीव दक्षिणं पाणिमाददातामिमौ मिथः ॥२८१॥
मन्ये विलीय निर्गत्य पाणिपीडनपर्वणि ।
तयोरगच्छतामैक्यं मनसी स्वेदकैतवात् ॥२८२॥

---

१. ब्रह्मा । २. वरमाला । ३. नृपान् पक्षे पर्वतान् ।

प्रदक्षिणीकृते वह्नौ हस्तमोचनपर्वणि ।
भीमो नलाय दत्ते स्म रत्नाश्वेभादिकं बहु ॥२८३॥

निषधापतिरादाय सवधूकमथात्मजम् ।
भीमेनानुगतो हर्षादचलत् **कोशलां** प्रति ॥२८४॥

काञ्चिदप्यवनीं गत्वा निदेशात् **कोशलेशितुः** ।
निवृत्तः **कुण्डिनाधीश**स्तनूजामन्वशादिति ॥२८५॥

व्यसनेऽपि भवेर्वत्से पतिवर्त्मानुवर्तिनी ।
पतिमेव परं प्राहुर्दैवतं हि मृगीदृशाम् ॥२८६॥

प्रतिगृह्य नमन्मौलिरनुशिष्टिमिमां पितुः ।
नलस्य रथमारुह्य प्रतस्थे **भीमनन्दिनी** ॥२८७॥

नलः कान्तावपुःस्पर्शलालसः किल वर्त्मनि ।
स्यन्दनं सादिनाऽवन्या[१]मुद्घातिन्यामनाययत् ॥२८८॥

ज्ञातेऽप्यगा[२]दिकप्रश्ने गद्गदे तद्[३]वचःप्रियः ।
किं ब्रवीषीति भूयोऽपि **भैमीं** वक्ति स्म **नैषधिः** ॥२८९॥

अनुरागो **नले भैम्या** दिनान्ते वा ममाधिकः ? ।
इति ज्ञातुमिवागच्छत्सन्ध्या सैन्यस्य गच्छतः ॥२९०॥

त्रपाबन्धिग्रहात्काममाकर्षन्ती **विदर्भजाम्** ।
आगात्तमी तमःसैन्यैः सखीव हृदयङ्गमा ॥२९१॥

नवं **नल**करस्पर्शचुम्बनालिङ्गनादिकम् ।
वेत्रीव दर्शयन्**भैम्या** जजृम्भे तिमिरोत्करः ॥२९२॥

तथाऽपि पथि नाऽऽवासानग्रही**न्निषधापतिः** ।
स्वपुरं प्रति लोकानामुत्कण्ठा हि बलीयसी ॥२९३॥

नलेन दमयन्त्या च व्रजद्भ्यामथ वर्त्मनि ।
कर्णामृतमिवाश्रावि रोलम्ब[४]तुमुलध्वनिः ॥२९४॥

नलं भैमी बभाषेऽथ नाथ ! नात्र विभाव्यते ।
रम्या द्रुमावलिः काचित् तत्किं कोलाहलोऽलिनाम् ? ॥२९५॥

---

१. विषमायाम् । २. पर्वतादिसंबन्धिप्रश्ने । ३. तस्या वचः प्रियं यस्य । ४. भ्रमरः ।

रम्भोरु ! तिमिरैः किञ्चित्कारणं नावगम्यते ।
निवेदिते **नलेने**ति **भैमी** भालं स्वमामृशत् ॥२९६॥
तदैवाविरभूत् तस्यास्तिग्मदीधितिबान्धवः ।
[१]त्रासयन् सैन्यलोकस्य लोचने तिलकोऽलिके ॥२९७॥
ततोऽपृच्छन्**नल**स्तन्वि ! किमेतदिति विस्मितः ।
साऽप्युवाच मम स्वामिञ्जन्मसब्रह्मचार्यसौ ॥२९८॥
तदुद्योतेन मत्तालिकुलदंशस्रुता[२]सृजम् ।
तौ मुनिं कञ्चिदैक्षेतां दम्पती प्रतिमास्थितम् ॥२९९॥
गण्डकण्डूमपाकर्तुं केनचिद् वनदन्तिना ।
घट्टितोऽयं स्फुटं ध्यानस्थेमवान्स्थाणुशङ्कया ॥३००॥
तदीयमदसंसक्तै-र्द्विरेफैरप्यनुद्रुतः ।
समाधेर्नायमभ्रश्यत् तद्वहत्यस्य कस्तुलाम् ? ॥३०१॥
इत्यन्तस्तर्कयन्तौ तमाधाय निरुपद्रवम् ।
उल्लसत्प्रीतिकल्लोलविक्लवौ तौ **प्रणेमतुः** ॥३०२॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
प्रतिमामुपसंहृत्य मुहूर्तेन महामनाः ।
जगाद स मुनिर्ज्ञानी धर्मस्थेमकरीं गिरम् ॥३०३॥
न धर्मो नूतनः कोऽपि युवयोरुपदिश्यते ।
ययोर्भूतं भवद्भाविजन्मधर्मैकबन्धुरम् ॥३०४॥
चतुर्विंशतिमुद्दिश्य **दमयन्ती** जिनेश्वरान् ।
तपश्चक्रे ददौ रत्नतिलकांश्च पुराभवे ॥३०५॥
तेनास्याः शाश्वतं भालस्थलालङ्करणं नवम् ।
अस्मिञ्जन्मनि मार्तण्डविडम्बी तिलकोऽभवत् ॥३०६॥
जन्मान्तरे तथा सिक्तः कुमार ! भवताऽप्यसौ ।
धर्मद्रुः फलितः शश्वज्जज्ञे तैस्तैः फलैर्यथा ॥३०७॥
अधिगम्याऽऽर्हतं धर्ममागामिन्यपि जन्मनि ।
सर्वकल्याणकल्लोलपारावारौ भविष्यथः ॥३०८॥

---

१. 'भासयन्' एकप्रति । २. रुधिरम् ।

तामित्यमृत[1]सध्रीचीं तौ निशम्य मुनेर्गिरम् ।
प्रतस्थाते रथारूढौ प्रौढप्रह्लादमेदुरौ ॥३०९॥
पुरीपरीसराऽऽराममुपेयुषि नृपे क्रमात् ।
नलः प्रमोदसम्फुल्लः प्रेयसीमित्यवोचत ॥३१०॥
देवि ! पश्य निजश्रीभिर्जयन्तीम**मरावतीम्** ।
तव श्वसुरसन्तानराजधानीमिमां पुरीम् ॥३११॥
इतः क्रीडातडागानि केलि[2]धात्रीधरा इतः ।
इतो लीलावनश्रेणिरितः प्रमददीर्घिकाः ॥३१२॥
इत्यादि तत्तदुन्मीलत्प्रमोदलहरीजुषः ।
अदर्शयन्नयादर्शो **विदर्भदुहितुर्नलः** ॥३१३॥ युग्मम् ।
वधूवरं पुरस्कृत्य प्रारब्धविविधो[3]त्सवम् ।
विवेश **निषधः** शक्रसंकाशः **कोशलापुरीम्** ॥३१४॥
तस्यामुद्वीक्ष्य **वैदर्भी** जिनवेश्मानि भूरिशः ।
पत्या **नलेन** मेने स्वं पुमर्थत्रयशालिनम् ॥३१५॥
समं **नलस्य** निर्व्रीडं क्रीडतः कान्तया तया ।
दिनैर्यामायितं कामं क्षणदाभिः क्षणायितम् ॥३१६॥
क्रीडाद्रिललितैर्जातु जातु काननकेलिभिः ।
दोलालीलायितैर्जातु जातु वारिविगाहनैः ॥३१७॥
कुसुमावचयैर्जातु जातु मालाभिगुम्फनैः ।
उत्तंसरचनैर्जातु नयतः स्म दिनानि तौ ॥३१८॥ युग्मम् ।
अथान्यदा **नलं** न्यस्य राज्ये **निषध**भूपतिः ।
कूबरं यौवराज्ये च परिव्रज्यामुपाददे ॥३१९॥
तस्मिन् राज्ये प्रजाः सर्वास्तरङ्गितघनोदये ।
अध्यारोहन्परां लक्ष्मीं तपात्यय इवापगाः ॥३२०॥
चूर्णीकृत्य प्रतापाग्नौ रिपुस्त्रीहारवल्लरीम् ।
स कामं धवलीचक्रे यशःप्रासादमात्मनः ॥३२१॥

---

१. अमृततुल्याम् । २. क्रीडापर्वताः । ३. °त्सवाम्० एकप्रतौ ।

प्रतापमिव कल्पाग्निसम्पन्नमसहिष्णवः ।
ममज्जुर्द्विषदुर्वीशश्रियस्तस्यासिवारिणि ॥३२२॥
स सैन्यैः साधयामास **भरता**र्धमधिद्युतिः ।
करैरुष्णांशुमालीव गगनार्धमशेषतः ॥३२३॥
भरतार्धाधिराजस्य राजानस्तस्य तेनिरे ।
सम्भूय भूरिसम्भारमभिषेकं हरेरिव ॥३२४॥
कूबरः क्रूरचेतास्तु तस्य राज्याभिलाषुकः ।
रन्ध्राण्यन्वेषयामास मृगारेरिव जम्बुकः ॥३२५॥
नलस्तु सह तेनैव बान्धवप्रीतिबन्धुरः ।
नित्यं दुरोदरक्रीडां तनोति विशदाशयः ॥३२६॥
अन्येद्युस्तु [१]गम-चर-बन्ध-मोक्षसुधीरपि ।
कूबरं देवनैर्दैवाज्जेतुं नालं **नलो**ऽभवत् ॥३२७॥
नलस्य काङ्क्षितो नाक्षः पतति स्म कथञ्चन ।
मारयामास तच्छारीन्भूयोभूयस्तु कूबरः ॥३२८॥
नगरग्रामखेटादि हारयन्नभवन्नलः ।
गलल्लक्ष्मीः क्रमात् पक्षे शशीव [२]विशदेतरे ॥३२९॥
विषसाद जनः सर्वः **कूबर**स्तु मुदं ययौ ।
दुःखी ध्वान्ते हि लोकोऽयमुलूकः पुनरुन्मदः ॥३३०॥
आकर्ण्य लोकहाकारकोलाहलमुदित्वरम् ।
अभ्यधान्**नल**मभ्येत्य सभयं **भीम**नन्दिनी ॥३३१॥
स्वामिन्कोऽयं विपर्यासः सम्प्रत्यभिनवस्तव ।
विनोदमात्रमेवैतद्दुरोदरमुदीरितम् ॥३३२॥
त्वादृशा अपि चेदस्मिन् मज्जेयुर्व्यसनार्णवे ।
ततस्तारयिता कः स्यान्मज्जतां मन्दमेधसाम् ? ॥३३३॥
प्रतिपक्ष इवाक्षोऽयं तवाद्य प्रातिलोमिकः ।
इयत्यपि गते तस्मादपाकुरु दुरोदरम् ॥३३४॥

---

१. (गम-चरौ तु द्यूतप्रभेदौ) गमे च चरे च बन्धे च मोक्षे च निपुणः । २. कृष्णे ।

अभिषिञ्च स्वयं राज्ये भ्रातरं **कूबरं** वरम् ।
प्रसह्य हृतराज्यस्तु बाढमुत्त्रासयिष्यसे ॥३३५॥
गिरमित्यादिकामुच्चैरुच्यमानां **नलस्तया** ।
न विन्दति स्म गम्भीर[1]वेदीव निशितां शृणिम् ॥३३६॥
अथाप्तपुरुषै**र्भैमी**निदेशाज्जगदे **नलः** ।
वृथैव पृथिवी किन्नु हार्यते कृच्छ्रतोऽर्जिता ? ॥३३७॥
किं न द्यूतं परित्यज्य जीवयस्यनुजीविनः ? ।
शुष्के हि सरसि ग्रीष्मे कियन्नन्दन्ति दर्दुराः ॥३३८॥
इत्येषामप्यनादृत्य वचश्चिक्रीड **नैषधिः** ।
विपर्येति भृशं पुंसां बुद्धिः क्रुद्धे हि वेधसि ॥३३९॥
नलस्ततोऽवरोधेन समं **भैमी**महारयत् ।
तारकाभिः सह प्रातः कौमुदीमिव चन्द्रमाः ॥३४०॥
हारयामास भूपालः शरीराभरणान्यपि ।
वसन्तस्य व्ययारम्भे कुसुमानीव चम्पकः ॥३४१॥
जगर्ज जगती[2]नाथश्रीलाभे **कूबरो**ऽधिकम् ।
दुर्धराः सरितामोघाः प्राप्तौ ह्यम्भोदसम्पदः ॥३४२॥
राज्यभ्रंशे भुवो भर्तुः प्रजाश्चक्रन्दुरुच्चकैः ।
[3]कुलायभूरुहो भङ्गे पत्त्रिणामिव पङ्क्तयः ॥३४३॥
कूबरो नलमित्यूचे मदीयां मुञ्च मेदिनीम् ।
पिता दत्ते स्म ते राज्यं ममेदानीं तु देवनः ॥३४४॥
गर्वं कमपि माकार्षीर्न दूरे दोर्भृतां श्रियः ।
इत्युक्त्वाऽम्बरखण्डैकमात्रश्रीरचल**न्नलः** ॥३४५॥
मया जिताऽसि मा यासीर्मदन्तःपुरमाश्रय ।
नलानुयायिनीं भैमीमित्यवोचत **कूबरः** ॥३४६॥
ततस्तमूचिरे पौराः किमेतां प्रतिषिध्यसि ? ।
मृत्युमाप्नोति शार्दूल्याः पतीयन् मृगधूर्तकः ॥३४७॥

---

१. दुर्धरहस्तीव । २. 'नाथः' प्रतिद्वये । ३. नीडवृक्षस्य निवासवृक्षस्येति यावत् ।

मातृवद्दयितां भ्रातुस्तत्त्वमेतां महासतीम् ।
प्रणम्य रथमारोप्य प्रेषय प्रेयसा सह ॥३४८॥
इत्युक्तस्तैर्नमस्कृत्य वैदर्भीं रथमार्पयत् ।
अलं तव रथेनापि **नलेने**ति न्यषेधि सः ॥३४९॥
नृपागारात्पुरस्कृत्य प्रेयसीमतिधीरधीः ।
नलोऽचलन्मुखाम्भोजात्पदार्थ इव भारतीम् ॥३५०॥
प्रियानुव्रज्य यातस्य प्रस्थितस्य शनैःशनैः ।
प्रयाणपटहैर्जातमाक्रन्दैरनुजीविनाम् ॥३५१॥
लीलाकुरङ्गक-क्रीडासारिका-केलिबर्हिणः ! ।
गृहपारावताः ! सद्मकीर-वापीसितच्छदाः ! ॥३५२॥
प्रेयांसमनुगच्छन्तीमनुजानीत मां मनाक् ।
वदन्तीति तदा **भैमी** कस्यार्द्रं नाकरोन्मनः ॥३५३॥ युग्मम् ।
पुरे पौरवधूनेत्रैः प्रारब्धप्रावृषि क्षणात् ।
तस्याः प्रियानुगामिन्याः प्रसस्रुः प्रीतिवीरुधः ॥३५४॥
धिग्विधिं यो **नलस्या**पि दशामेतामदर्शयत् ।
न धिग् वाऽस्य स्वभावोऽयं चन्द्रमस्यपि दृश्यते ॥३५५॥
चिकीर्षेयं तवासीच्चेत्किं विधे ! **भरतार्ध**भुक् ।
चक्रे नलस्त्वया **यद् वा महाऽऽरोहो महापदे ॥३५६॥**
यां सतीं शापशङ्कीव करैः सूरोऽपि नास्पृशत् ।
सहते सा कथं **भैमी** पादचङ्क्रमणक्लमम् ॥३५७॥
धिक् कूबरं कुतोऽस्यापि स्थैर्यमेष्यन्ति सम्पदः ।
भ्रातरं भ्रातृजायां च य एवं निरवासयत् ॥३५८॥
इति व्रजति **वैदर्भी**सहाये **नल**भूपतौ ।
अन्तर्नगरमुच्चैरुर्नागराणां गिरस्तदा ॥३५९॥ पञ्चभिः कुलकम् ।
तदा **भैमी**क्रमस्पर्शपूतंमन्येव मेदिनी ।
धावत्पौरजनोद्धूतरजोव्याजाद्दिवं ययौ ॥३६०॥
पौरामात्यादिभिर्लोकैरुपनीतानि कोटिशः ।
निराकुर्वन्**नलो** यानान्यगच्छन्नगराद्बहिः ॥३६१॥

सह प्रस्थास्नवः कामं कुलामात्याः क्षमाभृता ।
तैस्तैर्वाक्यैः समं पौरैर्न्यवर्त्यन्त कथञ्चन ॥३६२॥

दुःखादभ्येत्य **वैदर्भ्या** विभाव्य मुखमुज्ज्वलम् ।
पौर्यः पुनर्ययुर्धाम तत्सतीत्वविकस्वराः ॥३६३॥

भीमात्मजानिभा[1]ल्लक्ष्मीमिवादाय **नलो**ऽचलत् ।
गतेऽस्मिन्सर्वमप्यासीन्निर्लक्ष्मीकं कुतोऽन्यथा ? ॥३६४॥

पुरीपरिसरारामचारिमा[2]द्यैर्विनोदयन् ।
विदर्भदुहितुश्चक्षुर्नलोऽगच्छत्पुरः पुरः ॥३६५॥

भैम्याः पुराऽभवत्प्रीतिरातपत्त्रैर्न तावती ।
पत्या धृतोत्तरीयायाः सातपे पथि यावती ॥३६६॥

पार्थिवस्तां पथि श्रान्तां यत्र तत्रोपवेशिनीम् ।
निर्व्याजं वीजयामास स्वेदिनीं सिचयाञ्चलैः ॥३६७॥

क्वापि श्रमेण विश्रान्तां संवाह्य चरणौ चिरम् ।
पार्थिवः प्रार्थयाञ्चक्रे पुरस्ताद्गमनाय ताम् ॥३६८॥

तां क्वचिन्मार्गखेदेन तरुच्छायनिषादिनीम् ।
नलोऽब्जिनीदलानीतं पयः शीतमपाययत् ॥३६९॥

क्वचिच्च सत्त्वमालम्ब्य पादसंवाहनोद्यता ।
भूपालेन बलाद् **भैमी** स्मितपूर्वमवार्यत ॥३७०॥

अतीयतुः फलैस्तैस्तैस्तौ मध्याह्नं कृताह्निकौ ।
सेव्यमानौ सरस्तीरे शिशिरैरूर्मिमारुतैः ॥३७१॥

अन्योऽन्यनिबिडाऽऽश्लेषवीतचङ्क्रमणक्लमौ ।
तौ लतामण्डपे क्वापि निन्यतुः पथि यामिनीम् ॥३७२॥

अन्येद्युरुन्मदोत्फालव्याल[3]व्याकुलितोदरम् ।
एकच्छत्रद्रुमच्छायामीयतुस्तौ महाटवीम् ॥३७३॥

तामवस्थामिवोष्णांशुस्तयोरीक्षितुमक्षमः ।
विधौ क्रोधादिवाताम्रो जगामास्तनगान्तरम् ॥३७४॥

---

१. निभात्-मिषात् । २. सौन्दर्यम् । ३. सर्पः ।

अधावन्नभितो दिग्भ्यस्ततास्तिमिरवीचयः ।
वनान्तगहनध्वान्तबन्धुस्नेहोत्सुका इव ॥३७५॥
कान्तारसरितं काञ्चिद् गत्वा धौताऽऽस्य-दोः-क्रमौ ।
ततो भूपश्च **भैमी** च यथेच्छं पपतुः पयः ॥३७६॥
विश्रामाय लतावेश्मक्रोडे कङ्केल्लिपल्लवैः ।
नलः शिलातले रम्ये क्वापि तल्पमकल्पयत् ॥३७७॥
वृन्तैरपि वपुर्ग्लानि**र्वैदर्भ्या** मा स्म भूदिति ।
उत्तरीयपटप्रान्तं स व्यधत्तोत्तरच्छदम् ॥३७८॥
समुच्चार्य ततः पञ्चपरमेष्ठिनमस्क्रियाम् ।
तौ स्म संविशतस्तस्मिन् मिथः संसक्तदोर्लतौ ॥३७९॥
अथाभाग्यभरै**र्भैम्याः** क्ष्मापालोऽन्तरचिन्तयत् ।
गन्तव्याया भुवः क्रान्तो बिन्दुरस्त्यर्णवः पुरः ॥३८०॥
देवीसखश्च गन्तास्मि तस्य पारीणतां कुतः ।
पथि स्वच्छन्दचारस्य प्रत्यूहो हि स्त्रियो महान् ॥३८१॥
तद्याम्येतां परित्यज्य वनेऽस्मिन् सुखशायिनीम् ।
प्रातर्गच्छेदियं वेश्म पितुर्वा **कूबरस्य** वा ॥३८२॥
इत्यालोचयतस्तस्य निद्राति स्म **विदर्भजा** ।
मार्गसम्पातखिन्नानां निद्रा ह्यभ्यर्णवर्तिनी ॥३८३॥
ततः शनैः परीरम्भमुद्रां[१] निर्भिद्य **नैषधिः** ।
क्रष्टुकामो निजं **भैमी**भुजसंवलितं भुजम् ॥३८४॥
गाढविश्रम्भसंरम्भादतिस्वच्छन्दशायिनीम् ।
तामजागरयन्नूचे नीचकै**र्निषधापतिः** ॥३८५॥ युग्मम् ।
मुञ्च मुञ्च **नलं** मुग्धे चण्डालं कुलपांसनम् ।
स्पर्शेनाप्यस्य पापस्य पातकैरुपलिप्यसे ॥३८६॥
सुप्तामेकाकिनीमेव वने विश्वस्तमानसाम् ।
प्रेमामृतस्रवन्तीं यस्त्वामपि त्यक्तुमिच्छति ॥३८७॥

---

१. आलिङ्गनमुद्राम् ।

कल्पद्रुमभ्रमान्मुग्धे श्रिताऽसि विषपादपम् ।
तदवाप्नुहि निःशेषं फलं तस्यात्मकर्मणः ॥३८८॥
धिग् धातः ! कुर्वता मूढ ! **वैदर्भीनल**सङ्गमम् ।
हंसी-काकोलयोः कोऽयं त्वयाऽऽकारि समागमः ? ॥३८९॥
यदि वा सर्वदैवासि त्वमनौचित्ययोगकृत् ।
अमेध्य[1]दोहदश्चक्रे केतक्या(क्याः) कथमन्यथा ? ॥३९०॥
इत्याकृष्य भुजं भूयो मन्दं मन्दं **नलो**ऽवदत् ।
देवीक्रान्तमिदं वासश्छेत्तुं बाहो ! प्रसीद मे ॥३९१॥
यद्वा पूर्वं त्वमेवास्या व्यापृतोऽसि करग्रहे ।
जातस्त्वमेव सर्वाङ्गसौरभ्यप्रथमातिथिः ॥३९२॥
तेन मन्येऽहमेतस्यां दाक्षिण्यां दक्षिणस्य ते ।
सदा [2]सध्रीचि किं नाम **नले**ऽसि त्वमदक्षिणः ? ॥३९३॥
तद्विधायानुरोधं त्वमसिधेनुमलङ्कुरु ।
क्षुरिकायामिति स्वैरं क्षितीशः पाणिमक्षिपत् ॥३९४॥
तामूचे च मया कोशः समं राज्येन तत्यजे ।
[3]तत्ते केयं मदीयायाः कोशेऽप्यत्यागवासना ? ॥३९५॥
मम पाणिग्रहे यद्वा त्वमपि त्यागशङ्किनी ।
मूढासि न हि **भैमीव** भवत्यप्यङ्घ्रिशृङ्खला ॥३९६॥
इत्याकृष्य स्वतेजोभिस्तमः कल्पान्तशिल्पिभिः ।
हसन्तीमिव तां चक्रे पटसंश्लेषिणीं **नलः** ॥३९७॥
पुनर्जगाद तां देवीक्रान्तस्य मम वाससः ।
छेदाय क्षुरिके ! देवि ! प्रसीदायं कृतोऽञ्जलिः ॥३९८॥
यद्वा स्त्रीजातिकारुण्यविक्लवा न व्यवस्यति(सि) ।
कारुण्यं किं हि निस्त्रिंशसुतायास्तव ? कथ्यताम् ॥३९९॥
इति चिच्छेद मेदस्विपतदश्रुकणाङ्कितम् ।
मन्युसम्भारनिर्भिन्नचेताश्चेलाञ्चलं नलः ॥४००॥

---

१. विष्ठायाः दोहदः । २. सहचारिणि । ३. मामकयास्तव केयं तत् इति प्रतिद्वयपाठः ।

अब्रवीच्च दृशौ देव्याः कामं निद्रे ! निमीलयेः ।
मा स्म भून्मम हिञ्जीरः स्निग्धमस्या विलोकितम् ॥४०१॥
अस्मि त्यक्तस्त्वया देवि ! न व्यलीकशतैरपि ।
निर्व्यलीकामपि त्वां तु हा ! दुरात्मा त्यजाम्यहम् ॥४०२॥
मन्ये मे नेदमप्यागस्त्वय्यागस्त्वं गमिष्यति ।
नाविर्भवति कौमुद्यां कज्जलस्यापि कालिमा ॥४०३॥
इयमापृच्छ्यसे देवि प्रणामोऽयमपश्चिमः ।
त्वामपि क्षेप्तुमिच्छामि नात्मीयव्यसनार्णवे ॥४०४॥
सतीव्रतपवित्रायाः कोऽपि नोपद्रवस्तव ।
परं पूजैव ते गेहे पितुर्वा श्वशुरस्य वा ॥४०५॥
इत्युक्त्वा तत्पटप्रान्ते लिखति स्म निजासृजा ।
अक्षराणि क्षरद्बाष्पबिन्दुक्लिन्नाननो **नलः** ॥४०६॥
वामतोऽयं वटेनाध्वा **विदर्भा**मु(नु)पतिष्ठते ।
दक्षिणेन पुनः स्मेरैः किंशुकैः **कोशलां पुरीम्** ॥४०७॥
देवि ! तत्र व्रजेर्यत्र कुत्रापि प्रतिभाति ते ।
अहं तु खलु न क्वापि मुखं दर्शयितुं क्षमः ॥४०८॥
वर्णावलिं लिखित्वेति चचाल वलिताननः ।
पश्यन् **भैमीं** तथा सुप्तां मन्दं मन्दं रुदन्नलः ॥४०९॥
पुनर्व्यावृत्य वैदर्भी-मुखमालोक्य निर्भरम् ।
जगाद दैवदुष्कर्म-विद्धमर्मा महीपतिः ॥४१०॥
हा विधे ! विहितेयं चेदीदृग्विश्वातिशायिनी ।
तत्किमेतावतीं दीनामवस्थां लम्भिता त्वया ? ॥४११॥
[2]**नान्योऽपि स्वयमारोप्य छिनत्ति बदरीमपि ।**
फलिताशेषसङ्कल्पां किं पुनः कल्पवल्लरीम् ? ॥४१२॥
यदि वा जड एवासि मन्येऽम्भोजनिवासतः ।
तेनेन्दुमपि निर्माय कदर्थयसि राहुणा ॥४१३॥
मम विज्ञापनां सर्वाः शृण्वन्तु वनदेवताः ।
[3]दुर्बुद्धिविधिवद्देव्यामस्यां मा भूत निर्दयाः ॥४१४॥

---

१. निगडः बन्धनशृङ्खलेति यावत् । २. नाज्ञो-प्रतौ । ३. मूढदैववत् ।

तथा कुरुत केनापि यथोपद्रूयते नहि ।
मार्गं च विन्दति प्रातरसौ स्वजनवेश्मनः ॥४१५॥
इत्युदीर्य मुहुर्जायां पश्यन्नावृत्तकन्धर ।
गच्छति स्म **नल**स्तावद् यावदा(द)गादहश्यताम् ॥४१६॥
वन्यसत्त्वोद्भवः शङ्के स्यादस्याः कोऽप्युपद्रवः ।
तल्लतावृत एवैतां रक्षाम्येकाङ्गशायिनीम् ॥४१७॥
प्रबोधसमये प्रातर्गमिष्यामि यथारुचि ।
गच्छत्वेषाऽपि केनापि मदावेदितयोः पथोः ॥४१८॥
इत्यालोच्य निवृत्त्याशु **नल**स्तस्थौ लतान्तरे ।
तथाभूतां च तां दृष्ट्वा पुनरन्तरचिन्तयत् ॥४१९॥
अहो **नलस्य** शुद्धान्तमसूर्यंपश्यमीदृशम् ।
वासवेश्मनि शेते च कीदृश्युच्चूलशालिनी ॥४२०॥
हा दुरात्मन्**नल** ! क्षिप्रं कथं यासि न भस्मसात् ।
इत्याद्यालोचयत्यस्मिन् विरराम विभावरी ॥४२१॥
निलीनमिव तत्कालं नलस्य मनसोऽन्तरे ।
सर्वतोऽपि दिगन्तेषु तुच्छत्वमगमत् तमः ॥४२२॥
उदेति न रविर्यावद्यावज्जागर्ति न प्रिया ।
साश्रुनेत्रो **नल**स्तावज्जगाम त्वरितक्रमम् ॥४२३॥
गच्छन्नच्छिन्नसञ्चारमथ तस्मिन्वनान्तरे ।
धूमस्तोमं स वर्द्धिष्णुं विन्ध्यस्पर्द्धिनमैक्षत ॥४२४॥
भीमास्तदन्तरुत्तस्थुर्ज्वालाः कालानलोपमाः ।
निर्गता रत्नगर्भाया[१] गर्भरत्नप्रभा इव ॥४२५॥
क्षणेन व्यानशे सर्वं वनं तद्दावपावकः ।
मानसं **कोशलाभर्तु**रिव शोकहुताशनः ॥४२६॥
जन्तूनां दह्यमानानामाक्रन्दानुपकर्णयन् ।
मानुषीं गिरमश्रौषीन्**नलो** गच्छन्स्त(न्त)दन्तिकम् ॥४२७॥

---

१. पृथिव्याः ।

ऐक्ष्वाक ! **नल**भूपाल ! जगत्यार्तैकबान्धव ! ।
दावाग्निदह्यमानाङ्गं महात्मन् रक्ष रक्ष माम् ॥४२८॥
तस्या वाचोऽनुसारेण **नलः** प्रहितलोचनः ।
वल्लीवलयमध्यस्थं ददर्शैकं भुजङ्गमम् ॥४२९॥
तं सोऽभ्यधाद्भुजङ्गेन्द्र ! मम नामा-ऽन्वयौ कथम् ।
जानासि त्वं कथं चेत्थं ब्रूषे मनुजभाषया ? ॥४३०॥
आह स्माहिर्मनुष्योऽहमभूवं पूर्वजन्मनि ।
तत्संस्काराद्भवेऽप्यस्मिन् मानुषी मे सरस्वती ॥४३१॥
निर्बाधमवधिज्ञानमप्यस्ति मम भूपते ! ।
करस्थमिव पश्यामि तेन विश्वं चराचरम् ॥४३२॥
तत् त्रायस्व जगत्त्राणसत्र ! धूमध्वजादितः ।
त्वां प्रत्युपकरिष्यामि निरपेक्षमपि क्षणात् ॥४३३॥
तेनेत्युक्ते भुजङ्गेन **नलः** कारुण्यनीरधिः ।
अन्तर्लतावितानं स्वमुत्तरीयमलम्बयत् ॥४३४॥
स भोगी वपुषा वृक्षं वल्लीव तदवेष्टयत् ।
उदपानाद्[१]वरत्रावच्च्यकर्षोर्ध्वं च **नैषधिः** ॥४३५॥
भूतले तृणकाष्ठादिरचिते तममुञ्चत ।
यावदुर्वीपतिस्तावदश्यते स्म करेऽमुना ॥४३६॥
नलः क्षोणीतले पाणिमाच्छोट्य तमपातयत् ।
विषादाच्चाब्रवीत् सेयं तव प्रत्युपकारिता ॥४३७॥
यद्वा हन्यान्मृगारिस्तं य एवोन्मीलयेद्दृशौ ।
य एव पाययेत्क्षीरं त्वज्जात्याऽपि स दश्यते ॥४३८॥
इत्यादि निगदन्नेव तदीयविषवैभवात् ।
अधिज्यधनुराकारं कलयामासिवान् **नलः** ॥४३९॥
तया कुब्जतयाऽत्यन्तं राजा वैराग्यमीयिवान् ।
जीवितव्यानपेक्षोऽभूद् व्रतादानमनाः क्षणात् ॥४४०॥

---

१. वरत्रा चर्ममयरज्जुः ।

ततोऽपश्यदहिस्थाने **नलः** कन्दलितप्रभम् ।
तमःपद इवोद्योतं दिव्यमूर्तिं पुरःसरम् ॥४४१॥
जल्पति स्म स भूपालं कथं वत्स ! विषीदसि ! ।
हितैकबद्धहेवाकस्तवास्मि **निषधः** पिता ॥४४२॥
तदा व्रतमुरीकृत्य तपस्तप्त्वाऽतिदुस्तरम् ।
कृतानशनकर्माऽन्ते **ब्रह्मलोके** सुरोऽभवम् ॥४४३॥
परिज्ञायावधिज्ञानादिमं ते व्यसनोदयम् ।
आयातोऽहमिदं सर्वं मम मायाविजृम्भितम् ॥४४४॥
तदात्मनीनमेवैतद्विद्धि वैरूप्यमात्मनः ।
अनेनानुपलक्ष्यं त्वां नोपद्रोष्यन्ति शत्रवः ॥४४५॥
अधुनैव व्रतादानस्पृहामपि हि मा कृथाः ।
भोक्तव्यमेव तेऽद्यापि तावदेवावनीतलम् ॥४४६॥
यदा वत्स ! परिव्रज्यासमयस्ते भविष्यति ।
ज्ञापयिष्यामि दैवज्ञ इवाभ्येत्य स्वयं तव ॥४४७॥
फलं तु श्रीफलस्येदमिमां चापि करण्डिकाम् ।
गृहाण द्वयमप्येतत्कामं रक्षेः प्रयत्नतः ॥४४८॥
यदा च रूपमास्थातुमात्मीयं ते स्पृहा भवेत् ।
निर्भिद्य श्रीफलं दिव्यदुकूलानि तदाऽऽकृषेः ॥४४९॥
अस्याः करण्डिकायाश्च हाराद्याभरणोत्करम् ।
क्षणादमीभिरामुक्तैर्निजं रूपमवाप्स्यसि ॥४५०॥ युग्मम् ।
इत्युक्त्वा तद्द्वयं देवः समर्प्य पुनरब्रवीत् ।
किं भ्राम्यसि वने ? स्थानं नयामि त्वां यियासितम् ॥४५१॥
नलोऽप्युवाच मां तात ! **सुंसुमारपुरे** नय ।
इति जल्पन् स्वमैक्षिष्ट तस्य द्वारि पुरस्य सः ॥४५२॥
यावच्चचाल विस्मेरमानसः पुरसम्मुखम् ।
तावद्बहलमश्रौषीज्जनकोलाहलं **नलः** ॥४५३॥
पलायध्वं पलायध्वं सर्वतस्त्वरितं जनाः ।
क्षणादित्यश्ववाराणां ध्वनिं शुश्राव **नैषधिः** ॥४५४॥

किमेतदिति सञ्चिन्त्य यावत्तस्थौ क्वचिन्नलः ।
तावन्निर्मुक्तदृग्मार्गः प्रतिकारैरपि[1] द्रुतम् ॥४५५॥
तिर्यक्प्रवृत्तदानाम्भःस्नपितप्रतिमानकः[2] ।
स्वच्छायायामपि क्रोध(धं)क्रूरः परिणमन्मुहुः ॥४५६॥
नभस्वन्तमपि स्वैरं विधुन्वन्नासनस्पृशम् ।
मुहुर्विहङ्गमस्यापि धावन् विस्फुरितः पुरः ॥४५७॥
मठा-ऽट्टालक-शाला-ऽट्ट-मन्दिरादीनि पातयन् ।
कल्पान्तमातरिश्वेव[3] भञ्जन्नुद्यानपादपान् ॥४५८॥
प्राकारगोपुरारूढैर्वीक्षितश्चकितैर्जनैः ।
निशिताऽऽराकरैः पश्चादारिकैः परिवारितः ॥४५९॥
दत्तझम्पान् द्रुमान्तेभ्यो हिंसन्हस्तिपकाग्रणीन् ।
अग्रतः कृष्टबालस्त्रीवृद्धः कौतुकिभिर्नरैः ॥४६०॥
पूत्कारसीकराऽऽसारक्लृप्तझञ्झासमीरणः ।
धूननोद्धूतसिन्दूरपूरपिञ्जरिताम्बरः ॥४६१॥
सप्तश्रोतःस्रवद्दानपङ्किलीकृतभूतलः ।
गतो मातङ्गरूपेण समवर्त्तीव[4] मूर्त्तताम् ॥४६२॥
दूरतो **दधिपर्णेन** राज्ञाऽनुगतपद्धतिः ।
नलेनोन्मूलितालानः कोऽप्यदृश्यत कुञ्जरः ॥४६३॥ नवभिः कुलकम् ।
तं कस्मिन्नपि नागेन्द्रं वशीकर्तुमनीश्वरे ।
ऊर्ध्वीकृत्य भुजं राजा व्याजहारेति भारतीम् ॥४६४॥
वारणेन्द्रमिदं व्यालं यः कोऽपि कुरुते वशे ।
अवश्यं तस्य वश्यत्वं लक्ष्मीमेतां नयाम्यहम् ॥४६५॥
इत्युक्तवति भूपाले **नलः** कल्लोलिविक्रमः ।
अस्पृशन्निव पादाभ्यां भुवं वेगादधावत ॥४६६॥
निवर्तस्व निवर्तस्व कुब्ज ! माऽऽविश माऽऽविश ।
इति लोकैर्निषिद्धोऽपि **नलः** सिंह इवाविशत् ॥४६७॥

---

१. हस्तिपकैः । २. गण्डस्थलाधोभागः । ३. कल्पान्तवायुः । ४. यम इव ।

नलो नागमभाषिष्ट लेष्टुना[१] प्रणिहत्य तम् ।
रे ! रे ! मातङ्ग एवासि स्त्रीबालादीनुपद्रवन् ॥४६८॥
तदेतत्सर्वमुत्सृज्य ममैवानुपदीभव ।
अयमग्रेऽस्मि ते दानवृष्ट्यव[२]ग्रहदुर्ग्रहः ॥४६९॥
इत्युक्तः सोऽप्यधाविष्ट क्रोधादन्धंभविष्णुदृक् ।
साक्षाद्विन्ध्य इवोत्पातवातैर्धूतो **नलं** प्रति ॥४७०॥
धावञ्जातु भ्रमञ्जातु लेष्टुभिर्जातु ताडयन् ।
पतञ्जातु लुठञ्जातु वचोभिर्जातु भर्त्सयन् ॥४७१॥
जातु पुच्छान्तमालम्ब्य चक्रवद्भ्रमयन्मुहुः ।
नलस्तैस्तैः प्रकारैस्तं खेदयामास दन्तिनम् ॥४७२॥ युग्मम् ।
हर्षकोलाहलैर्जातु जातु हाहारवोत्करैः ।
जनानां पश्यतामासीच्छब्दाद्वैतं पुरे तदा ॥४७३॥
खिन्नस्यापि भृशं कोपात्कुञ्जरस्यानुधावतः ।
क्षिपति स्म पुरः क्षिप्रमुत्तरीयपटं **नलः** ॥४७४॥
पपात पुरतो रूपमित्यस्मिन्परिणामिनः ।
नताग्रवपुषः स्कन्धमास्कन्दद् दन्तिनो **नलः** ॥४७५॥
ततः कण्ठवरत्रायां प्रक्षिप्तचरणौ **नलः** ।
आस्फालयन्करैः कुम्भे कुञ्जरं तमसान्त्वयत् ॥४७६॥
पश्चादेत्य प्रतीकारैरादायोल्लालितां शृणिम् ।
नलो दन्तावलेन्द्रं तमन्वालानमचालयत् ॥४७७॥
मायाकुब्जः सुरः कोऽपि किमेष भुवमागतः ? ।
यश्चक्रे हस्तिमल्लस्य प्रतिमल्लमिमं वशे ॥४७८॥
इत्यन्तर्विस्मितो राजा स्वयमारुह्य गोपुरम् ।
रत्नदाम न्यधात्कण्ठे तस्याधस्तादुपेयुषः ॥४७९॥
कुब्जावदानमेदस्विहर्षबाष्पायितेक्षणाः ।
बभूवुर्जयशब्दैकमुखराः सर्वतः प्रजाः ॥४८०॥

---

१. लेष्टुर्दृढमृत्पिण्डः । २. अवग्रहः प्रतिबन्धः ।

[1]श्रमानुत्तानमालाने गजमाकलयन् **नलः** ।
सर्वपौरजनानां तु प्रमोदमधिमानसम् ॥४८१॥
ततः सलीलमुत्तीर्य कुब्जः कक्षावरत्रया ।
अभ्यर्णे **दधिपर्ण**स्य वयस्यवदुपाविशत् ॥४८२॥
अलङ्कारान्दुकूलानि तुष्टस्तस्मै ददौ नृपः ।
स्वान्तिकेऽस्थापयच्चैनं गौरवेण गरीयसा ॥४८३॥
अभ्यधात्सवि[2]धासीनं तमन्येद्युर्महीपतिः ।
कलेयं गजशिक्षायां कुब्ज ! कौतस्कुती तव ? ॥४८४॥
कश्चासि ? क्व च वास्तव्यः ? कुत्र चाभिजनस्तव ? ।
कला नियतमन्याऽपि काऽपि सम्भाव्यते त्वयि ॥४८५॥
कुब्जेनाभिदधे राजञ्जन्मभूर्मम **कोशला** ।
सर्वः स्वजनवर्गोऽपि शश्वत्तत्रैव वर्तते ॥४८६॥
हुण्डिकः सूपकारोऽस्मि **नलस्य** पृथिवीपतेः ।
स एव हि कलाः सर्वाः प्रीतिपात्रे मयि न्यधात् ॥४८७॥
किं च वेत्ति स वा सूर्यपाकां रसवतीं भुवि ।
अहं वा तत्पदोपास्तिप्रसादाद्वेद्मि नापरः ॥४८८॥
सोऽधुना **कूबरे** बन्धौ क्षोणिं मंक्षु दुरोदरे ।
हारयित्वा सदारोऽपि जगाम जनवद्वनम् ॥४८९॥
विपेदे तत्र [3]स त्वां तु कलानिलयमागमम् ।
श्रितोऽहमविशेषज्ञं मायिनं नतु **कूबरम्** ॥४९०॥
आकर्ण्य **दधिपर्णस्तां नल**मृत्युकथामथ ।
रुरोद प्रेतकृत्यं च चकार सपरिच्छदः ॥४९१॥
जातुचित्सूर्यपाकायां रसवत्यां कुतूहली ।
हुण्डिकाय नृपः शालिप्रमुखं सर्वमार्पयत् ॥४९२॥
स स्थालीरातपे न्यस्य विद्यां [4]वैवस्वतीं स्मरन् ।
चक्रे रसवतीं दिव्यामशेषरसपेशलाम् ॥४९३॥

---

१. श्रमेण नम्रमुखम् । २. समीपे स्थितम् । ३. स त्वां तत् इति प्रत्यन्तरे । ४. सूर्यसंबन्धिनीम् ।

तया च भोजयामास राजानं सानुजीविनम् ।
प्रीतश्चास्मै ददौ सोऽपि वस्त्रालङ्करणादिकम् ॥४९४॥
लक्षमेकं च टङ्कानां ग्रामपञ्चशतीमपि ।
सर्वमेतद्विना ग्रामान्**हुण्डिको**ऽप्यग्रहीत्तदा ॥४९५॥
ततो भूयोऽपि भूपालः प्रीतिमांस्तमभाषत ।
कुब्जं ! सर्वं ददे तत्ते यदन्यदपि वाञ्छसि ॥४९६॥
इत्युक्तः क्षोणिपालेन कुब्जः स्मेरेक्षणोऽवदत् ।
राजन् यावद्भुवः खण्डं भुजादण्डः प्रशास्ति ते ॥४९७॥
द्यूतं मद्यं मृगव्यं च तावति प्रतिषिध्यताम् ।
इत्यस्य वचसा सर्वं तच्चकार धराधवः ॥४९८॥ युग्मम् ।
तत्रैव परमं राजप्रसादमधिजग्मुषः ।
वसतस्तस्य भूयांसि हायनान्यतिचक्रमुः ॥४९९॥
परेद्यवि सरस्तीरे द्रुमच्छायां निषेदुषः ।
कुब्जस्याभ्यर्णमभ्येत्य विप्रः कश्चिदुपाविशत् ॥५००॥
सोऽथ सर्वाङ्गमालोक्य कुब्जमाकूणितेक्षणः ।
जगौ श्लोकद्वयीमेतां **नल**निन्दाविशारदाम् ॥५०१॥
निर्घृणानामलज्जानां निःसत्त्वानां दुरात्मनाम् ।
नलस्यैव धुरीणत्वं सुप्तां तत्याज यः प्रियाम् ॥५०२॥
सुप्तामेकाकिनीं स्निग्धां विश्वस्तां दयितां सतीम् ।
गतः किं न वने त्यक्तुकाम एव न भस्मसात् ? ॥५०३॥
इत्युपश्रुत्य तद्गीतं कुब्जः पर्यश्रुलोचनः ।
तमभ्यधादहो रक्तकण्ठोऽसि द्विजसत्तम ! ॥५०४॥
गीतेनानेन ते काममुद्यत्करुणवीचिना ।
ममाप्येताः कृताः पश्य चक्षुषोरश्रुविप्रुषः ॥५०५॥
ततः कथय कोऽसि त्वं ? कुतश्चागम्यतेऽधुना ? ।
दुर्धियश्च **नल**स्यायमुदन्तः क्व त्वया श्रुतः ? ॥५०६॥
सोऽप्याख्यत् **कुशला**ख्योऽस्मि **कुण्डिना**च्चाहमागमम् ।
तत्राश्रौषमिमां सर्वां **नल**भूमीपतेः कथाम् ॥५०७॥

कुब्जोऽभ्यधात्ततो बिभ्रद्विकाशविशदे दृशौ ।
श्रुता ब्रह्मन् ! पुराणीयं **भैमी**त्यागावधिः कथा ॥५०८॥
ततः परं यदातेने **भीमभू**र्विरहातुरा ।
तत्स्वरूपं समस्तं मे निवेदयितुमर्हसि ॥५०९॥
जगादाथ द्विजो **भैमीं** परित्यज्य गते **नले** ।
निशि प्रभातप्रायायां स्वप्नमेवं ददर्श सा ॥५१०॥
यदहं पत्रलं बद्धमञ्जरीकं सषट्पदम् ।
फलितं चूतमारूढा तत्फलान्यादमिच्छया ॥५११॥
तं चाभ्येत्य करी कश्चिदकस्मादुदमूलयत् ।
अहं च तत्परिभ्रष्टा पतिताऽस्मि भुवस्तले ॥५१२॥
ततो जागरिता प्रातरदृष्ट्वा प्रियमन्तिके ।
दिक्षु चक्षुर्निचिक्षेप **भीमभू**र्भयविक्लवा ॥५१३॥
अचिन्तयच्च मे दैवमद्यापि प्रातिलोमिकम् ।
व्यालाकीर्णे वनान्तेऽस्मिन् मां प्रियोऽपि यदत्यजत् ॥५१४॥
यद्वा सलिलमानेतुमास्यक्षालनहेतवे ।
प्रयातः सरसि क्वापि प्राणेशो मे भविष्यति ॥५१५॥
रन्तुं विद्याधरी काचित्काऽपि वा वनदेवता ।
सुभगं तमपाहार्षीत्सोऽन्यथा न जहाति माम् ॥५१६॥
नर्मणा[१] वा किमस्त्येष व्रतत्यन्तरितः क्वचित् ।
तत्तमुत्थाय पश्यामि क्व गन्ता स ममाग्रतः ? ॥५१७॥
इत्युत्थाय प्रतिक्षोणीरुहमुद्वीक्षणादपि ।
निजं कान्तमपश्यन्ती रुदत्युच्चैर्जगाद सा ॥५१८॥
एह्येहि त्वरितं नाथ याति मे हृदयं द्विधा ।
चिरं न खलु नर्मापि शर्मदं भवति क्वचित् ॥५१९॥
इत्याद्यैर्वचनैः कान्ते दृग्गोचरमनीयुषि[२] ।
विदर्भदुहितेत्यन्तः स्वप्नस्यार्थं व्यचारयत् ॥५२०॥

---

१. हास्येन । २. अप्राप्ते सति ।

यश्चूतो मत्प्रियः सोऽयं राज्यं पुष्पफलादिकम् ।
तद्भोगश्च फलास्वादः षट्पदाश्च परिच्छदः ॥५२१॥
मूलादुन्मूलनं यच्च चूतस्य वनदन्तिना ।
मदीयप्रेयसो राज्याद् भ्रंशनं **कूबरेण** तत् ॥५२२॥
यच्चाहं पतिता चूतात् प्रियेण विरहः स मे ।
तत्स्वप्नेनामुना नूनं वल्लभो दुर्लभोऽधुना ॥५२३॥
इत्यालोच्य ययौ मूर्च्छां दुःखसम्भारनिर्भरा ।
उच्चैश्च प्राप्तचैतन्या रुरोद व्यलपच्च सा ॥५२४॥
हा ! नाथ ! किं तवाभूवं हताऽहं भारहेतवे ? ।
स्थूले अपि निजे शृङ्गे भाराय वृषभस्य किम् ॥५२५॥
न दृष्टः क्वाप्ययं पन्थाः सात्त्विकानां विवेकिनाम् ।
यदीदृशि वने पाणिगृहीती त्यज्यते प्रिया ॥५२६॥
नैष ते यदि वा दोषो मत्कर्मैवापराध्यति ।
भवेन्मतिविपर्यासस्त्वादृशामपि किं क्वचित् ? ॥५२७॥
जल्पं जल्पमितिप्रायं तारं पूत्कुर्वती मुहुः ।
अरोदयद्वने भैमी श्वापदान् पादपानपि ॥५२८॥
पटप्रान्ते चिरात्कान्यप्यक्षराणि निरीक्ष्य सा ।
वाचयामास सानन्दं दध्यौ चान्तःस्मिताशया ॥५२९॥
दिष्ट्याऽद्याप्यस्मि तच्चेतःकेतकीकाननालिनी ।
ददौ मे गमनाऽऽदेशं यत्स्वयं लिखिताक्षरैः ॥५३०॥
तन्न्यग्रोधाध्वनाऽऽनेन पितुर्वेश्म व्रजाम्यहम् ।
नारीणां पतिशून्यानां पितैव हृदयार्तिहृत् ॥५३१॥
पतिं विना तु तद्गेहे वसन्त्या[१] निस्तनूरुहः ।
साध्व्या अपि कुरङ्गाक्ष्याः पराभूतिः पदे पदे ॥५३२॥
इत्यालोच्य पितुर्गेहं प्रत्यचालीन्न**लप्रिया** ।
कांदिशीका दृशौ दिक्षु प्रक्षिपन्ती मुहुर्मुहुः ॥५३३॥

---

१. 'निवसन्त्यास्तनुरुहः' प्रतिद्वयपाठः ।

दर्भसूचिव्यथोद्भूतशोणितारुणितक्रमा ।
पाटितोभयजङ्घा च क्षुद्रकैर्बदरीवणैः ॥५३४॥
मलीमसांशुका स्वेदमेदुरा रेणुरूषिता ।
विकीर्णकुन्तला वक्त्रमभितस्तरलेक्षणा ॥५३५॥
प्रेयोविरहपीडाभिर्निगीर्ण[1]निखिलव्यथा ।
दरिद्रस्त्रीव सा मार्गे त्वरितं त्वरितं ययौ ॥५३६॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
जाङ्गुलीमिव[2] भोगीन्द्राः सिंहीमिव वनद्विपाः ।
वह्निज्वालामिव व्याघ्रास्तां सतीं वीक्ष्य दुद्रुवुः ॥५३७॥
यान्ती चाचिन्तयद्यावत् सार्थः कश्चिद्भवेद्यदि ।
तेन साकमरण्यस्य पारमस्य व्रजाम्यहम् ॥५३८॥
तावत्पुरः पराभोग[3]भासुरं लोकसङ्कुलम् ।
सङ्कटं शकटव्रातैः सार्थं कश्चिदुदैक्षत ॥५३९॥ युग्मम् ।
तमासाद्याभवद् भैमी यावत्स्वस्थमना मनाक् ।
तावत् स रुरुधे हक्कामुखरैर्दस्युभिः क्षणात् ॥५४०॥
सा तानूर्ध्वभुजाऽवादीदरे रे ! यात तस्कराः ! ।
आरम्भोऽस्मिन् मया त्राते सार्थेऽनर्थफलो हि वः ॥५४१॥
तामवज्ञाय भूतात्तामिव वातकिनीमिव ।
यदा लुण्टयितुं सार्थस्तैर्बलादुपचक्रमे ॥५४२॥
ध्वस्तद्विषदहङ्कारान्हुङ्कारान्साऽमुचत्तदा ।
सिंहीरवैरिवामीभिस्ते कुरङ्गा इवानशन् ॥५४३॥
ततो नः पात्यसौ नूनं काऽप्यस्मत्कुलदेवता ।
इति सार्थपतिर्भक्त्या तां ससार्थजनोऽनमत् ॥५४४॥
पृच्छति स्म च कल्याणि काऽसि त्वं महिमैकभूः ।
अस्मिन्नेकाकिनी किंवा वने भ्राम्यसि निर्जने ? ॥५४५॥
ततोऽस्मै बान्धवायेव भारत्या दैन्यशून्यया ।
भीमभूरानलद्यूतान्निजामकथयत्कथाम् ॥५४६॥

---

१. निगीर्णा–अन्तर्भाविता निखिला व्यथा यस्याः सा । २. जाङ्गुली विषविद्या । ३. 'पुराभोग' प्रतित्रये ।

[१]रक्षणान्**नल**पत्नीत्वज्ञानाच्चैष विशेषतः ।
प्रीतिमन्तर्वहन्भैमीं निन्ये पटकुटीं निजाम् ॥५४७॥
स्नानभुक्त्यादिना तत्र हृतश्रान्तिमधारयत् ।
स तैस्तैरुपचारैस्ता[२]माराध्यद्देवतामिव ॥५४८॥
अथ प्रववृते प्रावृड्गर्जामुरजनिस्वनैः ।
जनेभ्यः शिखिनां नृत्तं दर्शयन्ती वने वने ॥५४९॥
ततो मुशलधाराभिः पुष्करावर्तकोपमाः ।
विरामरहितं मेघास्त्रिरात्रं ववृषुस्तराम् ॥५५०॥
तदा शकटसंचारभङ्गमञ्जरितोर्जितः ।
चिक्रीड विपिने पङ्कः क्षोभयन् पथिकव्रजान् ॥५५१॥
चिरावस्थानमाशङ्क्य सार्थस्य **नल**वल्लभा ।
केनाप्यविदिता वृष्टिपर्यन्ते निर्ययौ ततः ॥५५२॥
यान्ती च पुरतो रौद्रमञ्जनाचलसोदरम् ।
फेत्कारनिर्यदास्यो[३]ल्कानिरस्तसतडिद्घनम् ॥५५३॥
नरास्थिभूषणं दंष्ट्राकरालं कर्त्रिकाकरम् ।
साक्षादिव यमं **भैमी** कञ्चिदैक्षिष्ट राक्षसम् ॥५५४॥ युग्मम् ।
भाषते स्म स तां भीतिकल्लोलतरलेक्षणाम् ।
क्व यासि ? भक्षयिष्यामि त्वामेष क्षुधितश्चिरात् ॥५५५॥
ततः सौष्ठवमालम्ब्य जगाद **नल**गेहिनी ।
निशम्य मद्गिरं कुर्यास्तुभ्यं यदिह रोचते ॥५५६॥
न नाम परमार्हत्याः किञ्चिन्मृत्युभयं मम ।
मृत्योर्हि सम्भृतानेकसुकृतो नाभिशङ्कते ॥५५७॥
किन्तु मामनिशं पूतमानसां परमेष्ठिभिः ।
पराङ्गनां स्पृशन्नेव भद्र ! यास्यसि भस्मसात् ॥५५८॥
राक्षसस्तामवष्टम्भमयीमाकर्ण्य तद्गिरम् ।
ऊचे कल्याणि ! तुष्टोऽस्मि सत्त्वेनैव तवामुना ॥५५९॥

---

१. 'लक्षणा०' प्रतिद्वये । २. माराध्यन् देव० प्रतित्रये । ३. उल्का-तेजोविशेषः ।

ब्रूहि तत्किमिदानीं ते मनोऽभीष्टं करोम्यहम् ।
निशम्येति वचस्तस्य **कुण्डिनेशसुता**ऽवदत् ॥५६०॥
यदि तुष्टोऽसि मे सत्यं राक्षस ! व्यन्तरेश्वर ! ।
तदाऽऽचक्ष्व कदा भावी पत्या मम समागमः ? ॥५६१॥
विलोक्यावधिना सद्यस्तामवोचन्निशाचरः ।
अतिक्रम्य परित्यागदिनाद् द्वादशहायनीम् ॥५६२॥
पितृधाम्नि स्थितायास्ते भविता पतिसङ्गमः ।
तदादिशसि चेत् तत् त्वां तत्र वेगान्नयाम्यहम् ॥५६३॥ युग्मम् ।
अथोचे **भीम**भूर्भर्तृसमागमनिवेदनात् ।
किं नाम नोपचक्रे मे त्वया दाक्षिण्यसिन्धुना ? ॥५६४॥
किं त्वन्यपुरुषैः साकं क्वचिन्नैव व्रजाम्यहम् ।
तद् गच्छ स्वस्ति ते भूयाद्धर्मगृह्यो भवेश्चिरम् ॥५६५॥
ततः प्रेङ्खत्प्रभाजालमालोलमणिकुण्डलम् ।
दर्शयित्वा निजं रूपं तस्मै रात्रिंचरोऽगमत् ॥५६६॥
अथ द्वादशवर्षान्ते विज्ञाय पतिसङ्गमम् ।
भैमी सतीव्रतोत्तंसानग्रहीदित्यभिग्रहान् ॥५६७॥
रक्तवासांसि ताम्बूलं कुसुमाभरणानि च ।
विकृतीश्च ग्रहीष्येऽहमर्वाग्न प्रियदर्शनात् ॥५६८॥
सा चलन्ती पुरो नानाफलितद्रुमशालिनीम् ।
चेतःस्वास्थ्यकरीं प्राप कंदरां कस्यचिद् गिरेः ॥५६९॥
तत्राम्भोदागमं नेतुमवस्थानं चकार सा ।
प्रतिमां मृन्मयीं **शान्ते**स्तत्कोणे च न्यवीविशत् ॥५७०॥
स्वयं गलितपुष्पैस्तामर्चयन्त्यनुवासरम् ।
धर्मध्यानामृताम्भोधिस्नानसानन्दमानसा ॥५७१॥
चतुर्थादि तपः शश्वद्वितन्वाना निरत्ययम् ।
कुर्वाणा पारणां वृक्षफलैः स्वरससपातिभिः ॥५७२॥

एकाकिन्यपि निर्भीका स्मरन्ती चा[१]घमर्षणम् ।
परमेष्ठिनमस्कारमन्त्रं सा कालमत्यगात् ॥५७३॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
सोऽथ सार्थपतिः सार्थे तामपश्यन्नितस्ततः ।
मा स्म भूत् क्वचिदक्षेममित्यानुपदिकोऽभवत् ॥५७४॥
कंदरां तां क्रमादेत्य **भैमीं** कुशलशालिनीम् ।
अर्चयन्तीं जिनस्यार्चां **स** नि[२]ध्याय दधौ मुदम् ॥५७५॥
नत्वा चोपाविशत्पार्श्वे **भीम**जाऽपि समाप्य ताम् ।
देवार्चां स्वागतप्रश्नपूर्वकं तमवार्तयत् ॥५७६॥
सोऽथ पप्रच्छ तां कस्य देवस्यार्चेयमर्च्यते ? ।
साऽपि **शान्ति**जिनेशस्य षोडशस्येत्यचीकथत् ॥५७७॥
आकर्ण्यैतां तयोर्वाचमन्योन्यालापशालिनीम् ।
आसन्नाश्रमवास्तव्यास्तत्रायान्ति स्म तापसाः ॥५७८॥
सार्थेशाय ततो **भैमी** तेषु सन्निधिवर्त्तिषु ।
विशुद्धमार्हतं धर्ममहिंसाद्यमुपादिशत् ॥५७९॥
सोऽप्युन्मीलन्मनोभावत्रुट्यत्कर्मततिस्ततः ।
भैमीमेव गुरूकृत्य तं धर्मं प्रत्यपद्यत ॥५८०॥
ऊचे चाहं पुरा नाम्ना **वसन्तो**ऽस्म्यधुना पुनः ।
सत्यीकृतस्त्वया धर्मतिलकस्यास्य सौरभैः ॥५८१॥
तत्रान्तरे च धाराभिः सगोत्राभिः शरोत्करैः ।
वर्षितुं कलितोत्कर्षमारेभे [३]स्तनयित्नुभिः ॥५८२॥
ताभिरम्भोदधाराभिराहतास्ते तपस्विनः ।
वञ्चयामः पयः क्वैतदित्यभूवन् भयाकुलाः ॥५८३॥
ततो मा भैष्ट मा भैष्ट तापसा इति वादिनी ।
कुण्डिनेशात्मजा कुण्डं यष्ट्या तान्परितोऽकरोत् ॥५८४॥
ऊच्चैरूचे च यद्यस्मि सती यद्यस्मि चार्हती ।
ऋजुस्वान्ता च यद्यस्मि माऽस्मिन् वर्षतु तद् घनः ॥५८५॥

---

१. पापनाशनम् । २. दृष्ट्वा । ३. मेघैः ।

तत्तथैवाभवत्तेऽथ तापसा इत्यचिन्तयन् ।
काचिद्देवीयमन्यस्याः शक्ति-रूपे न हीदृशी ॥५८६॥
वृष्टेरुपरमे धर्मं निन्दन्तः स्वं दयोज्झितम् ।
विस्मितास्ते तदाख्यातं धर्मं सम्यक् प्रपेदिरे ॥५८७॥
पुरमुड्डामरश्रीकं तत्र सार्थपतिर्व्यधात् ।
चैत्यं च **शान्तिनाथस्य** काम्याकारमकारयत् ॥५८८॥
यतः पञ्चशतान्यस्मिन् प्रत्यबुध्यन्त तापसाः ।
तेन ख्यातिमगाद्धात्र्यां तत् **तापसपुरा**ख्यया ॥५८९॥
नैगमप्रमुखाः सर्वे[१] पुरुषार्थनिकेतने ।
तत्राभ्येत्य वसन्ति स्म स्वैरमुच्चावचाः प्रजाः ॥५९०॥
स च सार्थपतिस्ते च तापसाः सा च **भीमसूः** ।
प्रजास्ताश्चावसंस्तस्मिन्नर्हद्धर्मपराश्चिरम् ॥५९१॥
अन्यदा जितमार्तण्डमण्डलद्युतिरैक्ष्यत ।
मध्यरात्रे शिरस्यद्रेरुद्द्योतो **नल**कान्तया ॥५९२॥
उत्पतन्तः पतन्तश्च तयाऽथ विहगा इव ।
विस्मयस्मेरमैक्ष्यन्त सुरासुरनभश्चराः ॥५९३॥
तत्संपातभवैः कोलाहलैर्जागरिताः क्षणात् ।
तानुत्पश्यदृशः पौरा अप्यपश्यन्सविस्मयाः ॥५९४॥
ततः सार्थपतिर्भैमी ते च सर्वे तपस्विनः ।
पौरा अप्यखिलाः शैलशिरस्यारुरुहुः क्षणात् ॥५९५॥
सिंहकेसरिणः साधोर्नवकेवलसम्पदः ।
कुर्वतो महिमानं ते ददृशुः सुर-खेचरान् ॥५९६॥
ततः कन्दलितानन्दा नत्वा केवलिनं पुरः ।
भैमी च सार्थवाहश्च पौराश्च समुपाविशन् ॥५९७॥
तदानीं श्री**यशोभद्रसूरयो** गुरवो मुदा ।
तं केवलिनमानम्य न्यविक्षन्त तदन्तिके ॥५९८॥

---

१. सर्वयु० प्रतिद्वये ।

यथौचित्यमथासीने जने सुरनरादिके ।
कर्ममर्माविधं धर्मदेशनां केवली व्यधात् ॥५९९॥
संसारेऽस्मिन्ननित्यानि जीवितं यौवनं श्रियः ।
सत्केरेष्वेव हा मूढैर्मानुषं जन्म हार्यते ॥६००॥
अस्य मानुष्यकल्पद्रोः फलं मुक्तिसुखं परम् ।
उत्तिष्ठध्वं जनास्तस्मै विमुच्य मृगतृष्णिकाम् ॥६०१॥
देशनान्ते पुनः स्माह केवली संशयच्छिदे ।
तेषां तपस्विनां तस्य सार्थेशस्य च धीमतः ॥६०२॥
यदाख्यद्**दमयन्ती**यं धर्मतत्त्वमनुत्तरम् ।
तत्तथैव न कर्तव्यः संशयोऽस्मिन्मनागपि ॥६०३॥
इयं हि धार्मिकी सत्यपूतवाक्परमार्हती ।
सती सर्वजनीना[१] च जातु जल्पति नान्यथा ॥६०४॥
दस्युनाशादिरम्भोदवृष्टिस्तम्भादिकोऽपि च ।
कस्को नाम प्रभावोऽस्याः प्रत्यक्षोऽभून्न वः पुरा ॥६०५॥
अस्मिन्नपि वने व्याघ्रभिल्लभल्लूकसङ्कुले ।
प्रभावपरिपीतापन्निर्विशङ्का वसत्यसौ ॥६०६॥
इत्येतया मुनेस्तस्य गिरा संवेगभाग् भृशम् ।
प्रीतो ययाचे **विमलमतिः** कुलपतिर्व्रतम् ॥६०७॥
मुनिरूचे **यशोभद्रसूरि**रेष महामतिः ।
दीक्षां दास्यति ते भद्र ! गुरुर्यस्मान्ममाप्यसौ ॥६०८॥
ततः कुलपतिर्भूयो बभाषे स्मेरविस्मयः ।
गृह्णीते स्म कथं नाम प्रव्रज्यां भगवन् भवान् ? ॥६०९॥
अथाख्यत्केवली राजा **कोशलायां नलो**ऽभवत् ।
यदीया **दमयन्तीयं** दयिता पतिदेवता ॥६१०॥
कनीयान् **कूबरो** नाम बान्धवस्तस्य विश्रुतः ।
शास्तीदानीं तदीयं यो राज्यमुज्जागरोर्जितः ॥६११॥

---

१. सर्वलोकहितकारिणी ।

तस्याहं तनयः **सिंहकेसरी** साम्प्रतं त्वहम् ।
राज्ञः **केसरिणः शृङ्गापुरी**शस्य यशस्विनः ॥६१२॥

पाणौकृत्य सुतां **बन्धुमतीं** गच्छन्पुरीं निजाम् ।
रम्यामुपत्यकामस्य गिरेरध्यासिषि क्रमात् ॥६१३॥ युग्मम् ।

भाग्यैरत्र **यशोभद्रसूरी**नेतानवन्दिषि ।
चक्रुश्च देशनामेते संसारानित्यतामयीम् ॥६१४॥

तदन्ते मे कियत्स्वामिन्नायुरित्युदिते मया ।
ज्ञात्वा पञ्च दिनानीति ज्ञानिनो मां बभाषिरे ॥६१५॥

ततो मृत्युभयाद्दीनमुखं सम्भ्रान्तलोचनम् ।
मां विलोक्यावदन्नेते विश्ववात्सल्यवार्धयः ॥६१६॥

मा भैषीर्वत्स मा भैषीर्व्रतमादत्स्व सम्प्रति ।
जन्ममृत्युभयं हन्ति कृतमेकाहमप्यदः ॥६१७॥

तदैवैतद्गिरा लक्ष्मीं प्रियां **बन्धुमती**मपि ।
हित्वाऽमीषां पदाम्भोजमूलेऽहं जगृहे व्रतम् ॥६१८॥

एतदादेशतः शैलशृङ्गमारूढवानिदम् ।
निहत्य घातिकर्माणि केवलालोकमासदम् ॥६१९॥

इत्युक्त्वा सूत्रयन् योगनिरोधं स मुनीश्वरः ।
निरंशीकृत्य कर्माणि जगाम परमं पदम् ॥६२०॥

तत्कायस्याग्निसंस्कारं पुण्यक्षेत्रे व्यधुः सुराः ।
व्रतं कुलपतिः पार्श्वे **यशोभद्रस्य** चाग्रहीत् ॥६२१॥

वैदर्भीं याचमानां स व्रतं स गुरुरब्रवीत् ।
त्वं भोगान्भोक्ष्यसेऽद्यापि तद्दीक्षा ते न युज्यते ॥६२२॥

प्राग्भवे हि **नलो** राजा **मम्मणो**ऽभून्महीपतिः ।
त्वं तु वीरमती नाम तस्याभूर्दयिता किल ॥६२३॥

युवाभ्यां जातु गच्छद्भ्यां क्रीडया मृगयावने ।
सार्थेन सार्धमागच्छन् सम्मुखं मुनिरैक्ष्यत ॥६२४॥

---

१. पर्वतस्यासन्नां भूमिम् ।

कोपादशकुनं सोऽयमिति स्वैः पत्तिभिस्तदा ।
तं संग्राह्य निवृत्याशु युवामागमतं गृहम् ॥६२५॥

कथञ्चिदपि विस्मृत्य कोपमाकार्य तं मुनिम् ।
क्व गन्तासि ? कुतश्चागा ? इत्यवार्तयतं युवाम् ॥६२६॥

ततस्तद्गिरमाकर्ण्य शमामृततरङ्गिताम् ।
सान्द्रानन्दं तमभ्यर्च्य मुनिं व्यसृजतं युवाम् ॥६२७॥

युवाभ्यां यत्तदा रुद्धः साधुर्द्वादशनाडिकाः ।
तेनायं विरहो जज्ञे युवयोर्द्वादशाब्दिकः ॥६२८॥

वर्षस्य द्वादशस्यान्ते तेन पत्या समेयुषी ।
पुनस्त्वं तादृशानेव भोगान् **वैदर्भि** ! भोक्ष्यसे ॥६२९॥

गतायामथ यामिन्यां **यशोभद्रगुरुर्**गिरेः ।
उत्तीर्यालङ्करोति स्म **तत्तापसपुरं** पुरम् ॥६३०॥

शान्तेश्चैत्यं प्रतिष्ठाय स तस्मिन्देशनाम्बुधिः ।
सम्यक्त्वारोपणं चक्रे पौरलोकस्य कोटिशः ॥६३१॥

विदर्भजन्मनस्तत्र निवसन्त्या गुहागृहे ।
अतीयाय जिनोपास्तिपरायाः सप्तहायनी ॥६३२॥

अन्यदा कश्चिदभ्येत्य तद्गुहाद्वारमध्वगः ।
सुधामुचमिमां वाचमवोच**न्नलव**ल्लभाम् ॥६३३॥

वैदर्भि त्वत्पतिर्नातिदूरे देशे मयेक्षितः ।
उत्सुकोऽहं तु गन्तास्मि सार्थो मे न प्रतीक्षते ॥७३४॥

इत्युदीर्य प्रयाति स्म स पान्थस्त्वरितक्रमम् ।
साऽपि तच्छब्दमाकर्ण्य गुहातो निरगाज्जवात् ॥६३५॥

भद्र ! भद्र ! त्वया सोऽयं क्व दृष्ट इति भाषिणी ।
पान्थं तमनुधावन्ती **भीमभू**र्विपिनेऽपतत् ॥६३६॥

गच्छन्त्याश्च पुरस्तस्या निःस्वाया इव शेवधिः ।
पान्थः सोऽगाददृश्यत्वं ततो व्यावर्तते स्म सा ॥६३७॥

कंदरायाः पुनर्मार्गमज्ञात्वा गहने वने ।
भीमभूरुभयभ्रष्टा दुःखक्लिष्टेत्यचिन्तयत् ॥६३८॥

अहो ! किमपि मे दैवमपकारि पदे पदे ।
येनाभवदिदानीं मे न पान्थो न च कंदरा ॥६३९॥
किं करोमि क्व गच्छामि घोरेऽस्मिन् पतिता वने ।
भावी मृत्युरपि श्रेयानार्तध्यानस्पृशोऽत्र मे ॥६४०॥
इत्याकुलमनास्तस्मिन्नश्रुपूराऽऽविलेक्षणा ।
ययौ तस्थावुपाविक्षद्व्यलुठद्व्यलपच्च सा ॥६४१॥
भ्राम्यन्तीं च वने काचित्तामपश्यन्निशाचरी ।
मा स्म गा भक्षयिष्यामि भवन्तीमित्युवाच च ॥६४२॥
तां वीक्ष्य भयसम्भ्रान्ता बभाषे **भीमनन्दिनी** ।
नलादन्यं पुमांसं चेत्स्पृशत्यपि न मे मनः ॥६४३॥
ममार्हन्नेव देवश्चेद् गुरवश्चेत् सुसाधवः ।
रतिश्चेज्जैनतत्त्वे च हताशा भव राक्षसि ? ॥६४४॥ युग्मम् ।
इति तस्या गिरामन्त्रवाचेव च्युतविक्रमा ।
ययौ नक् तंचरी नत्वा **सत्यो हि दुरतिक्रमाः ॥६४५॥**
ततो दत्तजलभ्रान्तिमूर्मिमत्सिकताचिताम् ।
क्वचिद्गिरिनदीं काञ्चिदुदन्यन्ती[१] जगाद सा ॥६४६॥
तामनम्भसमालोक्य सा जगाद तृषार्दिता ।
मनो मे यदि सम्यक्त्वसौरभ्यसुरभीकृतम् ॥६४७॥
तदेतस्यां पयः प्रादुरस्तु द्रागमृतोपमम् ।
इत्युक्त्वा पार्ष्णिना स्वैरं महीतलमताडयत् ॥६४८॥ युग्मम् ।
साऽभूत्कूलंकषा[२]ऽन्वर्थनामाऽम्भोभिस्तदुत्थितैः ।
स्नात्वा पीत्वा पयश्चास्यां **भैमी** निन्ये परिश्रमम् ॥६४९॥
पुरो यान्ती च सा खिन्ना न्यग्रोधस्य तले क्वचित् ।
निविष्टा पथिकैः कैश्चित्सार्थाऽऽयातैरभाष्यत ॥६५०॥
भद्रे ! काऽसि ? किमत्रासि वटस्याधो निषेदुषी ? ।
ईदृगद्वैतरूपा त्वं काचिन्नु वटदेवता ? ॥६५१॥

१. उदकमिच्छती । २. नदी ।

अथाह **भीमभू**र्नाहं देवता किन्तु मानुषी ।
वणिक्पुत्री समं पत्या यान्त्यभूवं पितुर्गृहे ॥६५२॥
सुप्तामेकाकिनीमत्र मां संत्यज्य पतिर्ययौ ।
बान्धवा ! गमयध्वं मां त**त्तापसपुरा**ध्वना ॥६५३॥
तेऽप्यूचुर्यत्र सूर्योऽस्तमेत्यध्वाऽस्य पुरस्य सः ।
तं तु दर्शयितुं नालमिदानीमुत्सुका वयम् ॥६५४॥
आगताः स्म इहाम्भोऽर्थं सार्थादायासि तत्र चेत् ।
कुत्रापि वसतिस्थाने नयामस्त्वां सुखेन तत् ॥६५५॥
साऽथ तैः सह सार्थेऽगाद् **धनदेवस्य** तेऽपि ताम् ।
कथामाख्याय तत्प्रोक्तां सार्थनेतुरदर्शयन् ॥६५६॥
सार्थेशोऽपि ममासि त्वं सुता नेष्यामि तत्सुखम् ।
त्वां स्थाने वसतीत्युक्त्वा स्नानादिभिरनन्दयत् ॥६५७॥
तामारोप्याद्भुते याने सार्थेशोऽथाचलत्प्रगे ।
नीत्वाऽ**चलपुर**द्वारि क्रमाच्चैनां मुमोच सः ॥६५८॥
तत्राध्वचङ्क्रमक्लान्ता वाप्यां कस्यांचिदप्यसौ ।
प्रविश्य जलपानादि विधाय बहिरागमत् ॥६५९॥
आकाशपतितेवासौ पावयन्ती दृशा पुरम् ।
किंकर्तव्यजडा वापीद्वारवेद्यामुपाविशत् ॥६६०॥
ऋतुपर्णो जनाकर्ण्यकीर्तिस्तत्र नृपस्तदा ।
चन्द्रोपमयशा**श्चन्द्रयशा**श्चास्य प्रियाऽभवत् ॥६६१॥
तस्याश्चेट्यस्तदा वाप्यां नीरमाहर्तुमागताः ।
तामपश्यज्जगच्चेतोहारिरूपां सविस्मयम् ॥६६२॥
वाप्यन्तर्वलितग्रीवं ताः पश्यन्त्योऽथ तां मुहुः ।
शनैःशनैर्विशन्ति स्म निरीयुश्च शनैःशनैः ॥६६३॥
गत्वा कौतुकिता**श्चन्द्रयशसे** तां न्यवेदयन् ।
आनेतुं साऽपि तां प्रीत्या भूयोऽपि प्रजिघाय ताः ॥६६४॥
एत्य तास्तत्र तामूचुर्देवी **चन्द्रयशाः** शुभे ! ।
त्वामाह्वयति भूयस्या पुत्रीप्रीत्या नृपप्रिया ॥६६५॥

एत्य तत्प्रेमपीयूषैस्तापं निर्वापयाऽऽत्मनः ।
त्वं स्थिताऽत्र पुनः शून्यचेताः स्थलम[१]वाप्स्यसि ॥६६६॥
इत्यासां वचनै**र्भैमी** प्रह्वीभूतमना मनाक् ।
[२]प्रश्रयोद्‌गारिवक्त्राभिस्ताभिः परिवृताऽचलत् ॥६६७॥
मम **चन्द्रयशा** मातुः **पुष्पदन्त्याः** सहोदरा ।
इति ज्ञातेयमज्ञासीन्न जातु **नलवल्लभा** ॥६६८॥
जामेयी **दमयन्ती** मेऽस्तीत्यजानान्नृपप्रिया ।
तदानीं बाल्यदृष्टत्वात्तां नोपालक्षयत्पुनः ॥६६९॥
साऽभ्येत्याऽऽलिङ्गदायान्तीं पुत्रीप्रेम्णा तथापि ताम् ।
तत्त्वेनाविदितेऽप्यर्थे प्रमाणं हि मनः सताम् ॥६७०॥
[३]प्रक्षिप्तशिरसं मातृस्नेहेनाङ्घ्रिसरोरुहे ।
उत्थाप्य साऽवद**द्भैमीं** प्रीतिकल्लोललोलिता ॥६७१॥
वत्से ! त्वमसि मे पुत्र्या**श्चन्द्रवत्याः** प्रियस्वसा ।
उभे अपि युवां लक्ष्मीं तत्कृतार्थयतं मम ॥६७२॥
परमात्मस्वरूपं मे कथयेत्युदिताऽनया ।
सार्थपुंसां यदाख्यातं तदेवाख्य**न्नलप्रिया** ॥६७३॥
दीनानाथकृते **चन्द्रयशो**देव्याः पुराद् बहिः ।
वर्तते सुकृतोद्‌गारं सत्रागारमवारितम् ॥६७४॥
भैम्यूचे तां ततः सत्रे दानं दास्येऽहमन्वहम् ।
यदि नाम पतिं वीक्षे जात्वस्मिन्भोजनार्थिनम् ॥६७५॥
ओमित्युक्ते तया **भैमी** सत्रे दानं ददौ स्वयम् ।
तेन तोषं विशेषेण कलयामासुरर्थिनः ॥६७६॥
साऽपश्यत्कञ्चिदन्येद्युः सत्रस्था बद्धमग्रतः ।
चौरमारक्षकैर्नीयमानमाहतडिण्डिमम् ॥६७७॥
स तां वीक्ष्यावदद्दीनं रक्ष मां देवि ! रक्ष माम् ।
सा कृतं किमनेनेति पप्रच्छारक्षकांस्ततः ॥६७८॥

१. निर्जलप्रदेशम् । २. प्रेमोद्‌गारि मुखं यासां ताभिः । ३. प्रक्षिप्तं शिरो यया ताम् ।

तेऽप्यूचुरमुना **चन्द्रवत्या** रत्नकरण्डिका ।
जह्रे तेनैष वध्यत्वान्नीयते वधभूमिकाम् ॥६७९॥

ततः साऽवोचदारक्षानेनं मुञ्चत मुञ्चत ।
सर्वत्रोत्तरमेतस्य कर्तास्मि किमतः परम् ? ॥६८०॥

इत्युक्तेऽपि तया यावत्ते न मुञ्चन्ति तस्करम् ।
तावत् साऽच्छोटयद्बन्धांस्तस्याम्भश्चुलुकैस्त्रिभिः ॥६८१॥

ते झटित्यत्रुटंस्तस्य तत्सतीत्वप्रभावतः ।
नागराणां ततो जज्ञे हर्षकोलाहलो महान् ॥६८२॥

तमुपश्रुत्य सम्भ्रान्तस्तत्र राजाऽप्युपागमत् ।
तद्वीक्ष्य कौतुकं **भैमीं** हृष्टोऽप्येवमुवाच सः ॥६८३॥

धर्मः क्षोणीभृतां शिष्टपालनं दुष्टनिग्रहः ।
[1]मात्स्योन्यायोऽन्यथा वत्से ! भवेद्भुवनघस्मरः ॥६८४॥

लोकेभ्यः करमादाता चौरेभ्यस्तानरक्षिता ।
तदीयैर्लिप्यते राजा पातकैरिति हि स्मृतिः ॥६८५॥

तन्मोचयसि चेदेनं भविष्यत्यव्यवस्थितिः ।
इत्युक्ता भूभुजा **भैमी** दयालुरिदमब्रवीत् ॥६८६॥

तात ! दस्युर्विपद्येत यदि दृष्टोऽप्यसौ मया ।
तदर्हद्धर्मवेदिन्याः केयं मम कृपालुता ? ॥६८७॥

तदाग्रहमिति ज्ञात्वा राजा दस्युममोचयत् ।
माननीया महासत्यो हन्त भूमीभुजामपि ॥६८८॥

स दस्युस्तत्पदाम्भोजमानम्येति तदाऽवदत् ।
देवि माताऽसि मे नव्यजन्मदानादतःपरम् ॥६८९॥

इत्युक्त्वा स जगाम स्वं स्थानमानन्दमेदुरः ।
अभ्येत्य चानमन्नित्यं मातेत्यस्याः क्रमाम्बुजम् ॥६९०॥

पृष्टोऽन्यदा स **वैदर्भ्या** स्वं स्वरूपमचीकथत् ।
वसन्तः सार्थवाहोऽस्ति **यस्तापसपुर**प्रभुः ॥६९१॥

---

१. एको महामत्स्योऽन्यं लघुमत्स्यं खादति तं चान्यः, तं चान्य इति मात्स्यो न्यायः ।

तस्याहं **पिङ्गलो** नाम दासस्तत्सदनेऽन्यदा ।
खात्रं दत्वाऽपहृत्याथ रत्नजातं पलायितः ॥६९२॥
मार्गेऽन्यैर्लुण्टितश्चौरैः **क्षेमं दुष्टात्मनां कुतः ।**
अत्रायातः क्रमेणाहं राजसेवामसूत्रयम् ॥६९३॥
परेद्यवि नृपावासे सञ्चरन्ननिवारितः ।
वीक्ष्य शून्यामपाहार्षं तां माणिक्यकरण्डिकाम् ॥६९४॥
वेगात्प्रक्षिप्य कक्षायां तां सर्वाङ्गावगुण्ठनः ।
राज्ञा निर्यन्नलक्ष्येऽहं **दक्षा हीङ्गितवेदिनः** ॥६९५॥
समर्प्यारिक्षकाग्रण्यः सोऽथ मां वध्यमादिशत् ।
तत्पुंभिर्नीयमानं च हन्तुं स्वामिन्यमोचयः ॥६९६॥
तद्देवि ! त्वत्प्रसादस्य क्वापि नानृण्यमस्ति मे ।
कादम्बिन्याः कथं नाम जीवलोकोऽनृणी भवेत् ? ॥६९७॥
अपरं च यदा देवि ! त्वं **तापसपुराद्** गता ।
सार्थवाहस्तदा दुःखाद्भुक्तिमप्यत्यजत्सुधीः ॥६९८॥
बोधितः **श्रीयशोभद्र**गुरुणाऽन्यैर्जनैश्च सः ।
सप्ताहाद् बुभुजे सार्थवाहो निर्वाहिसङ्गरः ॥६९९॥
उपायनमुपादाय रत्नस्वर्णाद्यनेकशः ।
नृपं **कूबर**मद्राक्षीत्**कोशला**मेत्य सोऽन्यदा ॥७००॥
तया चोपदया तुष्टस्तं **तापसपुरे**श्वरम् ।
राजानमकरोद्भूपश्छत्रचामरलाञ्छितम् ॥७०१॥
नाम्ना चैनं **वसन्तश्रीशेखरं** स विनिर्ममे ।
प्राहिणोच्च पुरे प्रीत्या भम्भया ताड्यमानया ॥७०२॥
प्रविश्योत्सवसोत्साहः शास्तीदानीं पुरं स तत् ।
साऽपि त्वन्महिमप्रौढिः स्वामिन्येवं श्रियोऽस्य यत् ॥७०३॥
ऊचेऽथ **भीमभूर्**वत्स ! पाप्मनोऽस्य छिदाकरीम् ।
दीक्षामादत्स्व सोऽप्यङ्गीचक्रे तद्वचनं मुदा ॥७०४॥
शुद्धैः सत्कृत्य पानान्नैर्मुनिद्वितयमन्यदा ।
भैमी वक्ति स्म यद्यस्ति **पिङ्गल**स्यास्य योग्यता ॥७०५॥

तदस्मै व्रतदानेन भगवन्तौ प्रसीदतम् ।
मुनी अप्यूचतुर्दीक्षायोग्य एवैष **पिङ्गलः** ॥७०६॥
प्रार्थितावथ तेनापि चैत्ये नीत्वा तदैव तम् ।
प्रव्रज्य तौ मुनी सार्धमेतेनान्यत्र जग्मतुः ॥७०७॥
हरिमित्रोऽन्यदा विप्रः **कुण्डिना**त् पूर्वसंस्तुतः ।
एत्य भूमिपतिं दृष्ट्वा ययौ **चन्द्रयशो**ऽन्तिके ॥७०८॥
बद्धाञ्जलिं निविष्टं तमग्रे भूपप्रियाऽभ्यधात् ।
विदर्भभूभुजः क्षेमं **पुष्पदन्त्या**श्च मे स्वसुः ? ॥७०९॥
दम्पत्योरनयोर्देवि ! क्षेमलक्ष्मीः सनातनी ।
नलस्य दमयन्त्याश्च सा तु चिन्ताऽस्ति साम्प्रतम् ॥७१०॥
सम्भ्रान्तया किमात्थेति तयोक्तः सोऽब्रवीत्पुनः ।
जातु शुश्राव नः स्वामी लोकाख्यातामिमां कथाम् ॥७११॥
यथा **नलो** महीमक्षैः **कूबरेण** सबन्धुना ।
हारितो निरगाद् **भैमीं** पुरस्कृत्य पुरान्निजात् ॥७१२॥
तामरण्ये परित्यज्य सोऽगमत्तदनन्तरम् ।
वार्ताऽपि न तयोर्विश्वे काऽपि कुत्रापि वर्तते ॥७१३॥
तदुपश्रुत्य नः स्वामी स्वामिनी **पुष्पदन्त्य**पि ।
वज्राहताविवोन्मीलद्दुःखभारौ मुमूर्च्छतुः ॥७१४॥
मूर्च्छान्ते विलपन्तौ च समन्वेष्टुमितस्ततः ।
जामातरं तनूजां च प्राहैष्टां तौ तदैव माम् ॥७१५॥
प्रत्यरण्यं प्रतिग्रामं प्रतिपत्तनमप्यहम् ।
भ्राम्यन् क्रमान्महीमेतामिहेदानीमुपागमम् ॥७१६॥
न तयोः पुनरश्रौषं वार्तामात्रमपि क्वचित् ।
तत्क्लेशफलमेवैतद्बभूव भ्रमणं मम ॥७१७॥
श्रुत्वेति गिरमाक्रन्दमुच्चैश्**चन्द्रयशा** व्यधात् ।
नलस्य कुर्वती निन्दां तां तां **भैम्याः** स्तुतिं पुनः ॥७१८॥
क्रन्दद्भिरनु तां लोकैः शोकाद्वैतं तदाऽखिले ।
जातं राजकुले **नेतुरनुगा ह्यनुजीविनः** ॥७१९॥

ततः स विप्रः क्षुत्क्षामकुक्षिः क्षितिपमन्दिरात् ।
निर्गत्य भोजनाकाङ्क्षी दानशालां जगाम ताम् ॥७२०॥
तत्र सोऽधिकृतां प्रेक्ष्य **भैमी**मुत्फुल्ललोचनः ।
प्रधाव्य रभसा तस्याः पादपङ्केरुहेऽपतत् ॥७२१॥
ऊचे च दिष्ट्या दृष्टाऽसि भ्राम्यता भुवनं मया ।
अद्य स्वस्त्यस्तु सर्वेषां [1]भवज्जीवितजीविनाम् ॥७२२॥
अथैत्य स जवा**च्चन्द्रयशो**देवीमवर्धयत् ।
तच्छोकाश्रुपदेऽभूवन्क्षणात्प्रीत्यश्रुविप्रुषः ॥७२३॥
सत्रागारमुपेत्याथ सा मुदाऽऽलिङ्ग्य **भीमजाम्** ।
साश्रुरूचे बलिस्तुभ्यं क्रियेऽस्यां चावतारणम् ॥७२४॥
हा ! हा ! धिग्मामियत्कालं न मयाऽप्युपलक्षिता ।
जगद्विलक्षणाऽपि त्वमेतैर्लोकंपृणैर्गुणैः ॥७२५॥
वञ्चिताऽस्मि कथं वत्से ! त्वया कृत्वा स्वगोपनम् ? ।
मातृस्वसापि मातैव तत्पुरः का खलु त्रपा ? ॥७२६॥
किं त्यक्ताऽसि **नलेन** त्वं ? **नल**स्त्यक्तस्त्वयाऽथवा ।
यदि वा न पतिं जातु त्यजसि त्वं पतिव्रता ॥७२७॥
विडम्बितसहस्रांशुर्ललाटतिलकः क्व ते ? ।
सेति मार्ष्टि स्म तद्भालं सनिष्ठीवेन पाणिना ॥७२८॥
प्रादुरास ततस्तस्याः स भालतिलकः क्षणात् ।
यस्यान्ते[2]वासितामन्यतेजांसि दधतेऽन्वहम् ॥७२९॥
तां धृत्वाऽथ करे नीत्वा वेश्मन्युर्वीशवल्लभा ।
स्वयमस्नापयद् गन्धवारिभिर्देवतामिव ॥७३०॥
परिधाप्य दुकूले च ज्योत्स्नासब्रह्मचारिणी ।
तैस्तैः प्रेमोपचारैस्तां राज्ञी काममनन्दयत् ॥७३१॥
तां चालम्ब्य करे गत्वा राज्ञोऽभ्यर्णमुपाविशत् ।
सोऽप्यपृच्छत्ततो **भैमीं** राज्यभ्रंशादिकां कथाम् ॥७३२॥

---

१. भवत्या जीवितेन जीविनाम् । २. शिष्यत्वम् ।

साऽप्युदश्चच्छुचे तस्मै साश्रुराख्यदधोमुखी ।
नलकूबरयोः सर्वां तां कथामादुरोदरात् ॥७३३॥
राजाऽप्युन्मार्जयन्नश्रु तस्याः प्रावारवाससा ।
ऊचे खिद्यस्व मा वत्से ! **बली को नाम कर्मणाम् ?** ॥७३४॥
तमोभिस्तिरयन् विश्वं तदाचास्तं रविर्ययौ ।
चकास्ति स्म प्रकाशस्तु मध्येसंसत्तथैव सः ॥७३५॥
रात्रौ किमद्यमुद्द्योत ? इति विस्मितमानसम् ।
राज्ञी **चन्द्रयशाः** स्मेरवक्त्रा भूपालमभ्यधात् ॥७३६॥
वैदर्भीतिलकस्यास्य देव ! लीलेयमद्भुता ।
भैमीभालं पितेवाथ पाणिना पिदधे नृपः ॥७३७॥
सभान्तरस्फुरद्ध्वान्तः सूचिभेद्यश्च तत्क्षणात् ।
पुनः पाणिमपाकर्षत् सविस्मयमना नृपः ॥७३८॥
तदा कश्चिद्दिवोऽभ्येत्य संसदि द्युतिभासुरः ।
भूमिलन्मौलिरानम्य **भैमी**मित्यवदत्सुरः ॥७३९॥
देवि ! त्वया पुरा त्रातश्चौरो यः **पिङ्गला**भिधः ।
प्रतिबोध्यसुधाकल्पैर्वाक्यैश्चाग्राह्यत व्रतम् ॥७४०॥
क्रमेण विहरन्भूमौ स **तापसपुरं** ययौ ।
तत्र प्रतिमया तस्थौ स्मशाने निशि जातुचित् ॥७४१॥
तदा चाभ्यर्णमायाते चितावह्निभवे दवे ।
स सात्त्विकशिरोरत्नं व्यधादाराधनां स्वयम् ॥७४२॥
समाधेरच्युतः सोऽहं ज्वालासंवलितस्ततः[१] ।
वपुः संत्यज्य सौधर्मे सुरोऽभूवं महर्द्धिकः ॥७४३॥
तत्प्रबोध्य तदा चेन्मां व्रतं नाग्राहयिष्यथाः ।
गतस्य नरके तन्मे क्वाभविष्यन्निमाः श्रियः ? ॥७४४॥
सर्वस्तव प्रसादोऽयं चिराय विजयस्व तत् ।
इत्युक्त्वाऽगात्सुरो हेम्नः सप्तकोटीः प्रवृष्य सः ॥७४५॥

---

१. ज्वालया व्याप्तः ।

साक्षीकृत्य महीनाथोऽप्यर्हद्धर्मस्य तत्फलम् ।
प्रत्यपद्यत तं हर्षभरव्याप्तान्तराशयः ॥७४६॥
अथावसरमासाद्य **हरिमित्रो**ऽभ्यधान्नृपम् ।
स्थिताऽत्र सुचिरं **भैमी** यात्विदानीं पितुर्गृहे ॥७४७॥
पुष्पदन्ती च सा माता पिता च स **विदर्भराट्** ।
प्रवासश्रवणादस्यास्तिष्ठतो देव ! दुःखितौ ॥७४८॥
तत**श्चन्द्रयशोदे**व्या मतमादाय तत्क्षणात् ।
ओमित्युक्त्वा ततो **भैमीं** प्राहिणोत्सह सेनया ॥७४९॥
तामायान्तीं सुतां श्रुत्वा **भीमभूपति**रभ्यगात् ।
निरीक्ष्य पितरं साऽपि दूरतो यानमत्यजत् ॥७५०॥
धावित्वा रभसाद् भैमी पादयोरपतत् पितुः ।
तयोः प्रीत्यश्रुवर्षेण पङ्किला तत्र भूरभूत् ॥७५१॥
मातरं च सहाऽऽयातां वीक्ष्याश्लिष्यत्प्रमोदिनीम् ।
तस्याः कण्ठे लगित्वा च तारतारं रुरोद सा ॥७५२॥
सुतां भूपः पुरं क्लृप्तमहोत्सवमवीविशत् ।
मुदा च गुरुदेवार्चां सप्तरात्रमकारयत् ॥७५३॥
पृष्टा भूमीभुजा कुब्ज ! जातुचिन्मम पश्यतः ।
तामेतां **भीमभूः** सर्वां निजामकथयत्कथाम् ॥७५४॥
ऊचे च पृथिवीनाथस्तां स वात्सल्यया गिरा ।
वत्से ! विदधती धर्मं वसास्मत्सदने सुखम् ॥७५५॥
करिष्यते तथा कश्चिदतः परमुपक्रमः ।
यथा कुतश्चिदभ्येत्य पतिस्तव मिलिष्यति ॥७५६॥
ददौ च **हरिमित्राय** ग्रामपञ्चशतीं नृपः ।
तुष्टोऽभ्यधाच्च राज्यार्धं तुभ्यं दास्ये **नलाग**मे ॥७५७॥
अन्यदा **दधिपर्ण**स्य भूपतेः स्नेहवर्त्मना ।
दूतस्तत्र ययौ धीमान् **सुंसुमारपुरा**दितः ॥७५८॥
स जातु वार्ताप्रस्तावेऽकथयद् **भीमभूभुजः** ।
यथाऽस्मत्स्वामिनः पार्श्वे प्राप्तोऽस्ति **नल**सूपकृत् ॥७५९॥

स वेत्ति सूर्यपाकाया रसवत्या विधिं सुधीः ।
वक्ति चास्यामुपाध्यायो बभूव **नल** एव मे ॥७६०॥
श्रुत्वैतल्लोकतो **भैमी** भूपमेत्य व्यजिज्ञपत् ।
न तां रसवतीं तात ! वेत्ति कश्चिन्**नलं** विना ॥७६१॥
तत्प्रेक्ष्य कञ्चिज्जानीहि किंरूपः किंकलश्च सः ।
अवश्यं गोपितात्मैव **नल** एव स वल्लभः ॥७६२॥
मामाहूय ततो दत्त्वा शिक्षां प्रैषीद् **विदर्भराट्** ।
क्रमादत्रैत्य भद्र ! त्वां पृच्छन्पृच्छन्निहागमम् ॥७६३॥
एवंरूपं च वीक्ष्य त्वां विषादादित्यचिन्तयम् ।
काचे मरकतभ्रान्ति**र्वैदर्भ्याः** किमभूदियम् ? ॥७६४॥
नलः क्व दिविषद्देश्यः ? कुब्जश्चायं क्व सूपकृत् ? ।
क्व सर्षपः ? क्व मेरुश्च ? क्व खद्योतः ? क्व चार्यमा ? ॥७६५॥
तथाऽप्येनं परीक्षिष्ये विचिन्त्येति पठंस्त्वया ।
नलाक्षेपमयौ श्लोकावापृच्छ्येऽहं कथामिमाम् ॥७६६॥
तदस्तु स्वस्ति ते यामि व्यावृत्य नगरं निजम् ।
यथादृष्टं च **वैदर्भ्या**स्त्वत्स्वरूपं निवेदय ॥७६७॥
भैमीस्मरणसम्भूतं कथञ्चन ततः सुधीः ।
बाष्पपूरं निरुन्धानः कुब्जः कुशलमब्रवीत् ॥७६८॥
पूज्योऽसि कथयन् विप्र ! पुण्यपात्र ! कथामिमाम् ।
तदागच्छ ममाऽऽवासं गृहाण मम सत्कृतिम् ॥७६९॥
इत्युदीर्य द्विजन्मानमानीय स गृहे निजे ।
रसवत्या तया सूर्यपाकया तमभोजयत् ॥७७०॥
अभूच्च भूधवाल्लब्धं यट्टङ्काभरणादिकम् ।
तत्प्रदायाखिलं कुब्जोऽनुमेने गमनाय तम् ॥७७१॥
सोऽथ विप्रो **विदर्भायां** समभ्येत्य विषादवान् ।
भैमीभूमीभुजोः कुब्जस्वरूपं तदचीकथत् ॥७७२॥
स्वयं रसवतीं तां च भुक्तामाख्याय स द्विजः ।
टङ्कलक्षादि तत्सर्वं कुब्जदत्तमदर्शयत् ॥७७३॥

सुंसुमारजनाऽऽख्याताः करीन्द्रदमनादिकाः ।
कुब्जस्य ताः कला राजप्रसादं च न्यवेदयत् ॥७७४॥
अथाऽऽह **भीमभू**स्तात ! त्वज्जामातैव स ध्रुवम् ।
कुब्जत्वमगमत्सैष नूनं केनापि हेतुना ॥७७५॥
यतः सा रसवत्येताः कलाः सेयमुदारता ।
त्रैलोक्येऽपि न कस्यापि तव जामातरं विना ॥७७६॥
तत्कथञ्चिदिहानीय वीक्ष्यते स खलु स्वयम् ।
[१]इङ्गितैर्लक्षयिष्यामि यद्यस्ति **नल** एव सः ॥७७७॥
बभाषे भूपतिर्वत्से पुनर्गतपतेस्तव ।
कृत्वा स्वयंवरव्याजं **दधिपर्णो** निमन्त्र्यते ॥७७८॥
निशम्यैतत् कुब्जोऽपि तेन सार्धं समेष्यति ।
न खल्वात्मप्रियां यान्तीमन्यत्र सहते सुधीः ॥७७९॥
भूपः सोऽभूत्त्वदाकाङ्क्षी प्राक्तनेऽपि स्वयंवरे ।
त्वया वृते **नले** त्वेष विलक्षोऽभूद्भृशं तदा ॥७८०॥
तदासन्नदिनाऽऽहूतं तूर्णमागन्तुमक्षमम् ।
ताम्यन्तं त्वत्कृते काममारोप्य जविनं रथम् ॥७८१॥
तं चेदानेष्यते कुब्जः स ध्रुवं **नल** एव तत् ।
हृदयं हि तुरङ्गाणां वेत्ति नान्यो विनाऽमुना ॥७८२॥ युग्मम् ।
इत्यालोच्य वितीर्य[२]ाथ शिक्षामक्षामधीगुणः ।
भूभुजे **दधिपर्णाय** दूतं प्रातिष्ठिपन्नृपः ॥७८३॥
स तन्नगरमासाद्य कुब्जे सन्निधिवर्तिनि ।
आचख्यौ **दधिपर्णाय भीम**भूपालवाचिकम् ॥७८४॥
यथा न ज्ञायते तावत् स क्वचिन्**नल**भूपतिः ।
करिष्यति ततो **भैमी** देव ! भूयः स्वयंवरम् ॥७८५॥
चैत्रस्य शुद्धपञ्चम्यां[३] प्रातः स भविता ध्रुवम् ।
यथाऽस्मिन्नुपतिष्ठेथाः कुर्वीथास्त्वं तथा नृप ! ॥७८६॥

---

१. चेष्टितैः । २. दत्त्वा । ३. आगच्छेः ।

इत्याख्याय गते दूते स कुब्जोऽन्तरचिन्तयत् ।
महच्चित्रमहो कुर्याद्यद् **भैम्यप्यपरं** वरम् ॥७८७॥
स्यादेवमपि वा जातु **बलीयान्खलु मन्मथः** ।
जीवतो मम **वैदर्भीं** कः पुनस्तां ग्रहीष्यति ॥७८८॥
किं नु केनापि गृह्यन्ते जीवतोऽपि हरेः[१] सटाः ? ।
तक्षकस्य फणारत्नं कृष्यते श्वसतोऽपि किम् ॥७८९॥
सोऽथ तं पृथिवीपालं निर्मीलन्[२]मुदमभ्यधात् ।
जृम्भते भूप ! किं नाम दौर्मनस्यं तवाप्यदः ? ॥७९०॥
यस्य सोऽहं सहायोऽस्मि सर्वकर्मीण[३]तास्पदम् ।
तस्यापि तत्किमप्यस्ति नैव यत्करगोचरम् ? ॥७९१॥
[४]यामाः स्वयंवरादर्वाक् षट् सन्त्यद्यापि तद्यदि ।
मनस्ते **भीमजन्मानं** तां मृगीदृशमिच्छति ॥७९२॥
तदर्पय रथं कंचिद् दृढं जात्यांश्च वाजिनः ।
दर्शयामि यथा प्रातर्भुवं **कुण्डिन**मण्डिताम् ॥७९३॥ युग्मम् ।
गृहाण स्वेच्छयेत्युक्तः क्षितीशेन स बुद्धिमान् ।
जग्राह रथमश्वांश्च सर्वलक्षणलक्षितान् ॥७९४॥
सज्जीकृत्य रथं युक्तवाहमाधाय च क्षणात् ।
इहाऽऽरोहेति तं कुब्जः क्षोणिपालमभाषत ॥७९५॥
राजा [५]स्थगीधरश्छत्रधारश्चामरधारिणौ ।
कुब्जश्चेति षडारोहन्नरास्तस्मिन्वरू[६]थिनि ॥७९६॥
ततो बिल्वकरण्डौ यौ दत्तौ **निषधनाकिना** ।
तावाबध्य कटौ कुब्जः प्राजति स्म तुरङ्गमान् ॥७९७॥
कुब्जेन प्रेरितान्वीक्ष्य वाहाननिलरंहसः ।
दधिपर्णनरेन्द्रोऽथ विस्मयादित्यचिन्तयत् ॥७९८॥
अहो कश्चित्पुमानेष मर्त्यानत्येति सर्वतः ।
अद्यापि रत्नगर्भेयं वहते नाम सान्वयम् ॥७९९॥

---

१. सिंहस्य । २. हर्षरहितम् । ३. सर्वकर्मणि समर्थतास्पदम् । ४. प्रहराः । ५. स्थगी ताम्बूलपात्रविशेषः । ६. रथे ।

क्वचिद्वेगानिलोद्धूतेप्रावारे[१] पतिते भुवि ।
नृपोऽवोचत्पटीं गृह्णे ध्रियन्तां कुब्ज ! वाजिनः ॥८००॥
कुब्जोऽप्यूचे स्मितास्यस्तं यत्र ते पतिता पटी ।
ततः स्थानादतिक्रान्ता पञ्चविंशतियोजनी ॥८०१॥
इमे हि मध्यमा एव वाहाश्चेत्तु स्युरुत्तमाः ।
पञ्चाशद्योजनीं राजल्लँङ्घेरन्नियतं ततः ॥८०२॥
वृक्षमक्षाख्यमुद्वीक्ष्य क्वाप्यथो फलमांसलम् ।
कुब्जं राजाऽभ्यधादात्मकलोत्कर्षं विशेषयन् ॥८०३॥
फलानां भूरुहस्यास्य संख्यामगणयन्नपि ।
वेद्म्यहं कथयिष्यामि व्यावृत्तः कुब्ज ! ते क्षणात् ॥८०४॥
कुब्जोऽब्रवीदिदानीं त्वं कालक्षेपाद्बिभेषि किम् ? ।
मा भैषीरधुनैवैतां राजन्नाख्यातुमर्हसि ॥८०५॥
अष्टादश सहस्राणीत्युक्ते भूपतिना ततः ।
आहत्य मुष्टिना कुब्जस्तं फलौघमपातयत् ॥८०६॥
रथादुत्तीर्य भूपेन सूत्रिते गणनाविधौ ।
तावत्येवाभवत्संख्या न च न्यूना न चाधिका ॥८०७॥
भूभुजे याचिते[२] विद्यां तुरङ्गहृदयात्मिकाम् ।
दत्त्वाऽस्मादाददे संख्याविद्यां कुब्जोऽथ विस्मयात् ॥८०८॥
अथाऽऽगादुदय[३]प्रस्थे स्यन्दनोऽनूरु[४]सारथेः ।
विदर्भनगरद्वारि कुब्जसूतो रथः पुनः ॥८०९॥
तदा झगिति निःशेषैः सरोरुहवनैः समम् ।
अवाप **दधिपर्णस्य** विकाशं मुखवारिजम् ॥८१०॥
तस्मिन्नेव निशाशेषे स्वप्नमैक्षिष्ट **भीमजा** ।
उत्थाय शयनीयाच्च प्रीता पितुरचीकथत् ॥८११॥
अद्य प्रातर्मया स्वप्ने प्रैक्षि निर्वृतिदेवता ।
तयेहानीय मे व्योम्नि दर्शितं **कोशला**वनम् ॥८१२॥

---

१. उत्तरीयवस्त्रे । २. याचमानाय । ३. उदयाचलशिखरे । ४. सूर्यस्य ।

रसालं फलपुष्पाढ्यमारोहं तत्र तद्गिरा ।
विकचं शतपत्रं च ममार्प्यत करे तया ॥८१३॥
पुराऽऽरूढो झटित्येव विहगः कोऽपि भूतले ।
अकस्मादपतत्तस्माच्चूतादध्यासितान्मया ॥८१४॥
भीमोऽप्यूचे त्वया दृष्टः पुत्रि ! स्वप्नोऽयमुत्तमः ।
तथा हि भाग्यसम्भारः प्रत्यक्षस्तव निर्वृतिः ॥८१५॥
[१]**कोशला**प्राभवं तद्यत्कोशलोद्यानदर्शनम् ।
माकन्दपादपाऽऽरोहः साक्षात्ते प्रियसङ्गमः ॥८१६॥
माकन्दाद्यस्त्वदाक्रान्ताद्भ्रंशः कस्यापि पक्षिणः ।
पातः पातकिनो नूनं साम्राज्यात्**कूबरस्य** सः ॥८१७॥
निशावसाने स्वप्नस्य दर्शनान्**नल**सङ्गमः ।
अद्य भावी **प्रभाते हि स्वप्नः सद्यः फलेग्रहिः** ॥८१८॥
तदोपेतं पुरद्वारि **दधिपर्णं** ससम्भ्रमः ।
अभ्येत्य **मङ्गलो** नाम कोऽप्याख्यद् **भीम**भूभुजे ॥८१९॥
भीमोऽभ्येत्य तमायान्तं प्रीत्याऽऽश्लिष्य वयस्यवत् ।
सौधा[२]र्पणाद्यमाधाय स्वागतं चेत्यवोचत ॥८२०॥
कुब्जस्ते सूपकृत् सूर्यपाकां रसवतीमसौ ।
वेत्तीति श्रूयते तां मे दर्शयास्ति कुतूहलम् ॥८२१॥
गिराऽथ **दधिपर्णस्य** कुब्जो रसवतीं स ताम् ।
निष्पाद्याभोजयद् **भीम**भूपालं सानुजीविनम् ॥८२२॥
दधिपर्णोपरोधेन तत्स्वादं च परीक्षितुम् ।
आनाय्य **भैम्य**पि स्थाले कृत्वा तां बुभुजे स्वयम् ॥८२३॥
तत्स्वादमुदिता **भैमी** जगाद पितरं रहः ।
कुब्जः खञ्जोऽस्तु वा तात **नलः** सैष न संशयः ॥८२४॥
मुनिर्ज्ञानी ममाऽऽचख्यौ पुरा ह्येतद्यथा भुवि ।
नलो रसवतीं सूर्यपाकां जानाति नापरः ॥८२५॥

---

१. कोशलायाः प्रभुत्वम् । २. प्रासादस्य अर्पणादिकम् ।

परीक्षान्तरमप्यस्ति स्वसंवेदनसिद्धिकम् ।
संस्पर्शमात्रतोऽप्यस्य स्यां सरोमाञ्चकञ्चुका ॥८२६॥
दधिपर्णमथाहूय स्वगृहे सपरिच्छदम् ।
वैदर्भस्त्वं **नलो**ऽसीति कुब्जं वक्ति स्म सादरः ॥८२७॥
कुब्जोऽप्यूचे स्मितं कुर्वन्नयं वः क इव भ्रमः ? ।
क्व **नलः** स्मरसंकाशः क्व चाहं दृग्विषाञ्जनः ॥८२८॥
भैम्यवोचत्ततस्तात ! मनागपि वपुर्मम ।
अङ्गुल्या संस्पृशत्वेष कुर्वे येनास्य निर्णयम् ॥८२९॥
राजाऽऽदेशात्ततः कुब्जस्तस्याः सूक्ष्मनिपातया ।
वक्षश्चास्पृशदङ्गुल्या जातं च पुलकाङ्कुरैः ॥८३०॥
आः शठोऽसि परिज्ञातः क्व यास्यसि ममाग्रतः ? ।
इत्याद्युदीर्य तं **भैमी** बलादभ्यन्तरेऽनयत् ॥८३१॥
भैम्याः प्रेमोचितैस्तैस्तैर्वाक्यैरार्द्रीभवन्मनाः ।
तस्माद‌द्बिल्वात्करण्डाच्च दुकूलाभरणानि सः ॥८३२॥
पर्यधाच्च समाकृष्य रूपं चासादयन्निजम् ।
विरहोपचितप्रेमा तमाश्लिष्यत् प्रियां नलः ॥८३३॥ युग्मम् ।
पुनर्द्वारि समायातं परिरभ्योपवेश्य च ।
निजे सिंहासने **भीमस्तं** कृताञ्जलिरब्रवीत् ॥८३४॥
एताः श्रिये इमे प्राणास्त्वदीया एव भूपते ! ।
तत्कृत्यमादिशेत्युक्त्वा भीमो वेत्रित्वमातनोत् ॥८३५॥
दधिपर्णोऽपि सम्भ्रान्तः प्रणम्य **नल**मभ्यधात् ।
देव ! प्राचीनमज्ञानादपराधं क्षमस्व मे ॥८३६॥
त्यक्तकुब्जत्ववैरूप्यो **नलः** स्वं रूपमास्थितः ।
[१]निर्मुक्त इव भोगीन्द्रस्तदानीं दिद्युतेतराम् ॥८३७॥
सार्थेशो **धनदेवो**ऽथ सोपायनकरस्तदा ।
कुतोऽपि **भीम**भूपालं द्रष्टुकामः समागमत् ॥८३८॥

---

१. कञ्चुकरहितः ।

प्रा[क्]कृतोपकृतेस्तत्तद्बन्धुवत्तस्य गौरवम् ।
कृतज्ञा कारयामास **वैदर्भी भीमभूभुजा** ॥८३९॥
ऋतुपर्णनृपं **चन्द्रयशश्चन्द्रवती**युतम् ।
दूतैस्तं च **वसन्तश्रीशेखरं भैम्य**जूहवत् ॥८४०॥
भीमभूमीभुजा नित्यमुपचारैर्नवैर्नवैः ।
ते कृतप्रीतयः सर्वे निन्युर्मासं मुहूर्तवत् ॥८४१॥
अन्येद्युः कश्चिदभ्येत्य **भीमसंसदि** कान्तिमान् ।
सुरः पश्यत्सु सर्वेषु **वैदर्भी**मित्यवोचत ॥८४२॥
भैमि ! स्मरसि संबोध्य यं पुरा **तापसेश्वरम्** ।
प्रापयिष्यसि सम्यक्त्वं प्रव्रज्यां च शुभोदयाम् ॥८४३॥
सोऽहं तप्त्वा तपोऽप्युग्रं सौधर्मे धर्मभाग् मृतः ।
श्रीकेसरसुरोऽभूवं विमाने **केसरा**ह्वये ॥८४४॥
यस्त्वयाऽऽकृष्य मिथ्यात्वादर्हद्धर्मेऽस्मि रोपितः ।
तस्यैवैतत्फलं तन्मे त्वमत्यन्तोपकारिणी ॥८४५॥
इत्युक्त्वा तपनीयस्य सप्त कोटीर्विकीर्य सः ।
कृतज्ञचूडामाणिक्यं यथागतमगात्सुरः ॥८४६॥
वसन्त-दधिपर्णर्तुपर्णा भीमोऽपरेऽप्यथ ।
अभ्यषिञ्च**न्नलं** राज्ये महीयांसो महीभृतः ॥८४७॥
ते **नला**देशमासाद्य कम्पयन्तोऽथ काश्यपीम् ।
सर्वाणि स्वस्वदेशेभ्यः सद्यः सैन्यान्यमेलयन् ॥८४८॥
अथ प्रतस्थे दैवज्ञदत्तेऽह्नि सहितो नृपः ।
कोशलां प्रति लक्ष्मीं स्वां ग्रहीष्यन्बलवान्नलः ॥८४९॥
स क्रमात्तिरयन्सैन्यपांशुपूरैरहस्करम् ।
अध्यतिष्ठदयोध्यायाः काननं **रतिवल्लभम्** ॥८५०॥
बहिरुद्यानमायातमाकर्ण्यातिबलं **नलम्** ।
कूबरस्य मनोऽकार्षीत्संकथां मृत्युना समम् ॥८५१॥
तं दूतेन **नलो**ऽवादीद् दीव्यं भूयोऽपि देवनैः ।
त्वल्लक्ष्म्यः सन्तु मे हन्त मल्लक्ष्म्यस्तव सन्तु वा ॥८५२॥

मृत्युभीतिमथापास्य **कूबरः** प्रीतिबन्धुरः ।
भूयो द्यूतमुपाक्रंस्त लब्धाऽऽस्वादो हि तत्र सः ॥८५३॥
क्षणात्**कूबर**तोऽजैषीत्काश्यपीं निखिलां **नलः** ।
पुंसां भाग्येऽनुकूले हि सिध्यन्ति सकलाः क्रियाः ॥८५४॥
राज्यं भूयोऽप्यलञ्चक्रे **नलो**ऽनलसविक्रमः ।
नभोऽङ्गणमिव प्रातर्देवः [1]कमलिनीपतिः ॥८५५॥
जितश्रीरपि दुष्टोऽपि स्वबन्धुरिति **कूबरः** ।
राज्ञाऽऽर्द्रमनसा चक्रे पूर्ववद्यौवराज्यभाक् ॥८५६॥
तत्तदाऽभून्**नलः** कामं सतां श्लाघास्पदं परम् ।
कूबरः स पुनः क्रूरकर्मा निन्दानिकेतनम् ॥८५७॥
प्राज्यभाग्ये **नले** भूयः स्वराज्यमधितस्थुषि ।
माङ्गल्योपायनान्[2]येयुर्**भरता**र्धमहीभुजाम् ॥८५८॥
नलश्च दमयन्ती च राज्यश्रीभिरलङ्कृतौ ।
बद्धोत्सवं ववन्दाते **कोशला**चैत्यमण्डलीम् ॥८५९॥
भरतार्धधराधीशशिरोभिर्धृतशासनः ।
भूयांस्यब्दसहस्राणि मेदिनीमभुनग्नलः ॥८६०॥
आख्यातसमयोऽभ्येत्य निषधः स्वर्गिणा दिवः ।
पुष्कलाख्ये सुतेऽन्येद्युर्न्यस्य राज्यभरं **नलः** ॥८६१॥
जातसंसारवैराग्यो **वैदर्भ्या** सह कान्तया ।
जिनसेनाभिधाऽऽचार्यपादान्ते व्रतमग्रहीत् ॥८६२॥ युग्मम् ।
अन्तेऽनशनमाधाय मृत्युमाप्य समाधिना ।
नलः सुरः **कुबेरो**ऽभूज्जज्ञे **भैम्य**पि तत्प्रिया ॥८६३॥
इतीयम**म्बिकासूनो** ! **नलकूबरयोः** कथा ।
मया ते कथिता तत्त्वमस्याः सम्यग् विचार्यताम् ॥८६४॥
कूबरेण जिता द्यूतच्छद्मनेयं वसुन्धरा ।
न नाम स्थास्नुतामागात् **कियत्क्रूरधियां श्रियः ॥८६५॥**

---

१. सूर्यः । २. आसमन्तादीयुरित्यर्थः (आजग्मुः) ।

प्रत्युताभूत्परा मानग्लानिरेतस्य दुर्धियः ।
पदादध्यासितात्पातस्त्रपाकारी हि दोष्मताम् ॥८६६॥
तदेवं **कूबरस्येव** जयोऽप्यस्मिन्दुरोदरे ।
नाऽऽभाति मे शुभोदर्कस्त्वदीयतनुजन्मनः ॥८६७॥
जितामपि महीमेते **पाण्डवा** नार्पयन्ति चेत् ।
तदा को नाम गृह्णीयादत्यन्तबलवानपि ॥८६८॥
कर्ता वा कलहं कश्चिच्चेद् ग्रहीतुमहंकृतः ।
तत्तैर्घातिष्यते नूनं सुतस्ते सह बान्धवैः ॥८६९॥
सत्यवाक् तपसःसूनुरर्पयेद्वा जितां महीम् ।
तथापि शाश्वती नास्य जीवतो**भीम-पार्थयोः** ॥८७०॥
आच्छिन्नश्रीर्बलात्ताभ्यां स **कूबर** इवोच्चकैः ।
यास्यति त्वत्सुतोऽवश्यं लोकस्यैवास्य हास्यताम् ॥८७१॥
किं **चेन्द्रप्रस्थ**मप्यस्य तदा न स्थास्नु मन्यते ।
तल्लाभमिच्छतो मूलक्षतिः शङ्केऽस्य भाविनी ॥८७२॥
न कश्चि**न्नल**तुल्योऽस्ति **कूबरस्येव** यः पुनः ।
श्रियं तव तनूजस्य क्रूरस्यापि प्रदास्यति ॥८७३॥
देशत्यागं तदा कुर्यात्सैष युद्ध्वा म्रियेत वा ।
[1]प्रच्युतप्राभवैः स्थातुं न शक्यं [2]संस्तुते जने ॥८७४॥
तदेनं कथमप्यस्मान् निवर्तय कदाग्रहात् ।
द्यूतं हि नाऽऽयतिक्षेमंकरं कस्यापि दृश्यते ॥८७५॥
इत्यसौ **विदुर**स्योक्ति**र्धृतराष्ट्र**हृदि क्वचित् ।
पूर्णेऽम्भोबिंदुवत्कुम्भे नावकाशं समासदत् ॥८७६॥
तावदाप्त[3]गिरो धर्मकृत्यमायतिचिन्तनम् ।
गृह्णाति देहिनां मोहो यावन्मनसि न स्थितम् ॥८७७॥
उदारदुःखसम्भारविभिन्नहृदयस्ततः ।
[4]रचितोपेक्षमुत्थाय स्वस्थानं **विदुरो** ययौ ॥८७८॥

१. नष्टप्रभुत्वैः । २. परिचिते । ३. गिरा इति प्रतौ । ४. कृतोपेक्षं यथा स्यात्तथा ।

सभावलोकनव्याजादथाह्वातुं **तपःसुतम्** ।
हास्तिनं नगरं प्रैषीद् **धार्तराष्ट्रो जयद्रथम्** ॥८७९॥
हस्तिनापुरमभ्येत्य सवेगाद्वाग्मिनां वरः ।
स्नेहदाक्षिण्यभूयिष्ठं **युधिष्ठिर**मभाषत ॥८८०॥
देव ! **दुर्योधनस्तु**भ्यं मया विज्ञापयत्यदः ।
बान्धवेषु समग्रेषु त्वमेव मम जीवितम् ॥८८१॥
तन्ममाभिनवां दिव्यां संसदं द्रष्टुमर्हसि ।
मनोज्ञमपि नाभीष्टैरदृष्टं हि मुदे सताम् ॥८८२॥
इन्द्रप्रस्थं ततः प्र[1]स्थमेयानन्दं त्वदागमे ।
अद्यास्तु नूतनोत्सर्पदुत्सवक्षी[2]वतां गतम् ॥८८३॥
इत्याकर्ण्य **तपःसूनुर्जयद्रथ**सरस्वतीम् ।
इन्द्रप्रस्थं ततः प्रीत्या चचाल सरलाशयः ॥८८४॥
सह **द्रुपदनन्दिन्या** कनीयांसस्तमन्वयुः ।
पौरस्त्यमारुतं सार्धं विद्युतेव पयोमुचः ॥८८५॥
तरङ्गपवनोद्धूतमनुस्वर्धुनि गच्छतः ।
सहगामीव धर्मोऽस्य विरेजे कैतकं रजः ॥८८६॥
तस्यासेदे बलैः सम्पन्माद्यदुद्यानमण्डिता ।
अखिन्नातमनःशल्यै**रिन्द्रप्रस्थो**पशल्यभूः ॥८८७॥
तं प्रत्युदगमत्सैन्यैः पृष्ठतो **धृतराष्ट्रसूः** ।
पूर्वं वामानिलानीतस्तत्परागस्त्वभाग्यवत् ॥८८८॥
सहानीकै**रजातारि**र्मनोरथ इवाङ्गवान् ।
प्राविशन्नगरं तस्य तत्कालकलितोत्सवम् ॥८८९॥
बहिर्विकीर्णवात्सल्यं **धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः** ।
सबान्धवोऽपि बाह्यार्द्रं शमीतरुमिवानमत् ॥८९०॥
तथा **दुर्योधन**स्तस्य तास्ताः स्वागतिकीः क्रियाः ।
करोति स्म यथा मेने तस्मिन्नैकात्म्यमेव सः ॥८९१॥

---

१. प्रस्थः परिमाणविशेषः तेन मेय आनन्दो यस्य यस्मिन् वा । २. क्षीवता-मत्तता ।

भिद्यन्ते हि प्रदीयांसः[1] प्रेमभिः कृतकैरपि ।
[2]**दारवीयोऽपि नाराचो भिनत्ति कदलीद्रुमम्** ॥८९२॥
भीष्मद्रोणादयो वृद्धाः स्नेहग्रहिलचेतसः ।
चिरयत्या**त्मजे पाण्डोरिन्द्रप्रस्थ**मुपाययुः ॥८९३॥
अथ क्वचन निःसङ्गचतुरङ्गदुरोदराम् ।
क्वचिद्गम[3]-चरोदारशारक्रीडामनोहराम् ॥८९४॥
क्वचित्प्राप्तजयद्यूतकारवाचालतालिकाम् ।
क्वचिच्च कलितोत्कर्षशलाकाकेलिशालिनीम् ॥८९५॥
प्रतिपट्टं प्रतिस्तम्भं प्रत्यस्रि प्रतिपुत्रिकम् ।
अशक्यदर्शनामेकदेशमग्रेक्षणत्वतः ॥८९६॥
स्वरामणीयकाक्षिप्तस्वःसदं संसदं निजाम् ।
दर्शयामास **गान्धारीतनयो धर्मसूनवे** ॥८९७॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
भ्राम्यन्तौ तौ ततस्तस्यां वीक्षमाणावितस्ततः ।
युवां क्रीडिष्यथः किं नेत्यजल्पेतां महाक्षिकैः ॥८९८॥
दुर्योधनोऽप्यभाषिष्ट विष्टपश्रीविशेषक[4] ! ।
माननीया महान्तोऽमी दीव्यामो देवनैः क्षणम् ॥८९९॥
ओमित्युक्तेऽथ **धर्मात्मजन्मना** तावुभावपि ।
क्रीडितुं प्रक्रमेते स्म देवनैरितरेतरम् ॥९००॥
तदा सरलचेतोभिर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
रेजे **धर्मात्मजः** पारिजातः कल्पद्रुमैरिव ॥९०१॥
धार्तराष्ट्रोऽप्यधाद्दुष्टैरावृतः **सौबलादिभिः** ।
कण्टकिद्रुपरीतस्य विलासं विषशाखिनः ॥९०२॥
द्वौ द्विकौ द्वौ चतुष्कौ च दश चेत्यादिवादिनोः ।
अक्षद्यूतमनुस्यूतं[5] ततः प्रववृते तयोः ॥९०३॥
क्रीडामात्रकमित्यादौ पत्रपूगादिकः पणः ।
ततोऽङ्गुलीयकाद्योऽभूद् द्यूते वृद्धिमुपेयुषि ॥९०४॥

---

१. अतिमृदवः । २. काष्ठनिर्मितः । ३. गमादयो द्यूतभेदाः । ४. युधिष्ठिरस्य संबोधनमिदम् । विशेषतः इति प्रत्यन्तरे । ५. ग्रथितम् ।

यदा यस्य जयस्तस्य तदानीं पारिपार्श्वकाः ।
मोदन्ते स्म **रविर्यत्र तत्रैव कमलोत्सवः** ॥९०५॥
ताम्बूलं वासरो रात्रिर्भुक्तिपानादिकाः क्रियाः ।
जगाम विस्मृतिं सर्वं तयो रङ्गेण दीव्यतोः ॥९०६॥
आसीज्जयस्तयोरन्यतरस्याप्युभयोरपि ।
जज्ञे पराजयोऽप्येवं यावद् द्यूतमभूदृजु ॥९०७॥
गान्धारीकुक्षिसूगृह्यैः शकुनिप्रमुखैस्ततः ।
कौटिल्यसद्मभिश्छद्मद्यूतं तैरुपचक्रमे ॥९०८॥
अन्धवन्मन्त्रविष्टब्धदृष्टिवद् बद्धपट्टवत् ।
पतितोऽपि ततो नैक्षि स्वदायो **धर्मसूनुना** ॥९०९॥
गान्धारस्वामिना पूर्वोपदिष्टात् करकैतवात् ।
अपातयत्पुनर्जैत्रमेवाक्षं **धृतराष्ट्र**भूः ॥९१०॥
समूर्द्धन्यमणीन्यङ्गभूषणानि **तपःसुतः** ।
मरुत्पथ इव प्रातर्भानि सेन्दून्यहारयत् ॥९११॥
कर्णादीनां ततः प्रीतिबीजैरुच्छ्वसितं मनाक् ।
कौशि[1]का हि सहस्रांशुव्यसनस्पृहयालवः ॥९१२॥
कियदेतदिति भ्रातृमण्डली **पाण्डुजन्मनः** ।
न विव्यथेऽलिमालेव द्वित्रपुष्पव्यये वने ॥९१३॥
अहारयत्क्रमात्कोशसम्भृतं वसु[2] **धर्मसूः** ।
ग्रीष्मर्तुं पिण्डितं चण्डधामेव जलदागमे ॥९१४॥
ततः सन्तापघर्मर्तुरावसत्सुहृदां हृदि ।
विद्विषामुदमीलंस्तु मनस्याह्लादमल्लिकाः ॥९१५॥
क्रीडारसात्पणीकुर्वन् रथ्यां[3] साश्वीयहास्तिकाम् ।
अभ्यधीयत सम्भ्रान्तै**र्गाङ्गेयाद्यैस्तपःसुतः** ॥९१६॥
क्रीडामात्राय वां द्यूतमस्माभिर्बह्वमन्यत ।
सम्प्रत्युन्मत्तमेतत्तु नानुमन्यामहेतमाम् ॥९१७॥

---

१. धूकाः । २. धनं, पक्षे किरणसमूहम् । ३. रथसमूहम् ।

द्यूताद्यैश्चेद्विजेष्यन्ते व्यसनैस्त्वादृशा अपि ।
देवस्तदुष्णधामापि तमोभिर्न्यक्करिष्यते ॥९१८॥
व्यसनैः सह वास्तव्याः किंनाम स्युर्गुणाः क्वचित् ? ।
दृष्टं क्वाप्येकपात्रस्थं पीयूषं च विषं च किम् ? ॥९१९॥
द्यूतदावानलादस्मात्तन्निवर्तितुमर्हसि ।
ज्वलत्येवैष ते पश्य हहा ! गुणमयः पटः ॥९२०॥
इत्येतां न गिरं तेषा**मजातारि**रजीगणत् ।
सतामपि विधौ क्रुद्धे विपर्यस्यति शेमुषी ॥९२१॥
द्यूतासक्तमनीशास्तमीक्षितुं केचिदत्यजन् ।
त्यजन्ति राजहंसा हि मेघाऽऽलिमलिनं तमः ॥९२२॥
हारितेभरथाश्वीयः स कर्णादीनमोदयत् ।
घनास्तग्रहतारेन्दु व्योमेव तिमिरोत्करान् ॥९२३॥
अथाकरपुरग्रामसमग्रमवनीतलम् ।
ग्लहीकुर्वति **कौन्तेये** सभ्याः सम्भ्रान्तमभ्यधुः ॥९२४॥
न नाम भवति क्षोणिपणोऽयमवधिं विना ।
हन्त **दुर्योधन**स्यापि [१]मद्रकारोऽवधिः कृतः ॥९२५॥
सर्वथा निजसाम्राज्यनिराशान्**पाण्डवा**नमून् ।
को निवारयिता विश्वेऽप्यपणीकुर्वतः पणम् ॥९२६॥
सूत्रिते त्ववधौ राज्यप्रत्याशासुस्थिताशयाः ।
अन्यायं वाग् विपर्यासं लज्जयाऽपि न तन्वते ॥९२७॥
इत्याकर्ण्य गिरः **कर्णः** सदस्यानामुदाहरत् ।
सीमा भूमिग्रहेऽमुष्मिन्नस्तु द्वादशवत्सरी ॥९२८॥
तां **कर्ण**भारतीमोमित्युररीकृत्य देवितुम् ।
पुनः प्रावर्तिषातां तौ द्यूतकारावुभावपि ॥९२९॥
हारितायां क्षणादक्षकैतवेन क्षितावपि ।
चतुरोऽपि पणीचक्रे बान्धवान् **धर्मनन्दनः** ॥९३०॥

---

१. मद्रकारः क्षेमंकर इति शब्दकल्पद्रुमः ।

तैश्च दासेरवत्कर्म कर्तव्यं द्यूतहारितैः ।
अधिमन्दिरमाजन्म धृतराष्ट्राङ्गजन्मनः ॥९३१॥
दुःखस्फुटितहृन्मर्म[१]कीकसध्वनिबान्धवः ।
उदगात्पारिषद्यानां महान्हाहारवो मुखात् ॥९३२॥
शरीरमिदमात्मीयमस्यैव हि पुनः क्व तत् ।
यत्र कुत्रचिदित्यन्तः खेदिनस्तस्य नानुजाः ॥९३३॥
राधेयसौबलादीनामनिन्दन्केऽपि कैतवम् ।
निनिन्दु**र्धार्तराष्ट्रस्य** केऽपि विश्वस्तघातिताम् ॥९३४॥
निन्दन्ति स्म **तपःसूनोः** केचिदत्यार्जवं मुहुः ।
धृतराष्ट्रं सुतस्नेहमोहितं केऽप्यनिन्दिषुः ॥९३५॥ युग्मम् ।
क इवैतादृशो ज्येष्ठबन्धुः स्वाधीनजीवितः ।
इति **वायुसुता**दींस्तु तुष्टाः सर्वेऽपि तुष्टुवुः ॥९३६॥
हारितेषु प्रतीपेन वेधसाऽवरजेष्वपि ।
अजातरिपुरात्मानं चकाराकृपणः पणम् ॥९३७॥
मा मेति परिषद्वाक्यैराक्रन्दैरनुजीविनाम् ।
लोकशोकप्रवादैश्च शब्दाद्वैतं तदाऽभवत् ॥९३८॥
शृङ्गाग्रवद्गिरेरापः प्रतिषेधपरा गिरः ।
भीष्मादीनामवस्थानं लेभिरे न **युधिष्ठिरे** ॥९३९॥
पणाभावात् **पृथासू**नुरथाऽऽत्मन्यपि हारिते ।
आसीत् किंकार्यतामूढस्तरुभ्रष्टप्लवङ्गवत् ॥९४०॥
ततस्तं स्वजनीभूय बभाषे **सुबलात्मजः** ।
पणस्तवास्ति **पाञ्चाली** तयाऽऽत्मानं विमोचय ॥९४१॥
इत्युक्ते तेन वैकल्यपल्यङ्कः सह कीर्तिभिः ।
द्रौपदीमपि **कौन्तेयो** निनाय पणतां तदा ॥९४२॥
गान्धारीसुतगृह्याणामपि केषांचिदक्षिषु ।
तदाऽऽविरासन्नश्रूणि **गुणाः सर्वप्रियङ्कराः** ॥९४३॥

---

१. कीकसम्-अस्थि ।

दुर्जनैकधुरीणाय तस्मै द्यूतसृजे नमः ।
येन कामप्यनीयन्त महान्तोऽपीदृशीं दशाम् ॥९४४॥
द्रौपदीपणमाहात्म्याद्यदि नाम **तपःसुतः** ।
इदानीं जयतीत्यादि तदाऽऽन्योन्यं जगुर्जनाः ॥९४५॥
क्षणेनाथ भुजाऽऽस्फोटनादकन्दलितोदयाः ।
जितं जितमिति स्वैरमुच्चेरुः **शकुने**र्गिरः ॥९४६॥
स्तम्भिता इव मूर्च्छाला इव चित्रार्पिता इव ।
मृता इव ग्रहग्रस्ता इव सभ्यास्तदाऽभवन् ॥९४७॥
शत्रवः **पाण्डु**पुत्राणां हरन्तो राज्यसम्पदम् ।
तेनुरुद्धूतसत्त्वानां निःसपत्नां सुखश्रियम् ॥९४८॥
कौरवाः पर्यपूर्यन्त सम्मदैः क्षयहेतुभिः ।
अन्यायसम्भृताऽऽभोगैर्विभवैरिव दस्यवः ॥९४९॥
अथ **दुर्योधना**देशाद्धावद् **दुःशासनो** मुदा ।
वासांसि **पाण्डवे**यानामपक्रष्टुमचेष्टत ॥९५०॥
तावत्ते स्वयमुत्सृज्य चीवराण्यम्बरश्रियः ।
धृताधोवसनाः पर्षद्युपाविक्षन्नवाङ्मुखाः ॥९५१॥ युग्मम् ।
अत्रैवाऽऽनीयतां साऽपि पुंश्चली पञ्चवल्लभा ।
इत्यादिशत्कनीयांसं मन्दमेधाः **सुयोधनः** ॥९५२॥
ततो **दुःशासनो** लुप्तगरीयःसाधुशासनः ।
स्मेरवक्त्राम्बुजोऽभ्येत्य **पाञ्चली**मित्यवोचत ॥९५३॥
तेन दुर्मेधसा पत्या हारिताऽसि दुरोदरे ।
त्वं जिताऽसि च **पाञ्चालि ! धार्तराष्ट्राग्रजन्मना** ॥९५४॥
ततः स भवतीं प्रीति[१]प्रह्वमाह्वयति द्रुतम् ।
न चेदेष्यसि नेष्यामि तद्बलादपि भामिनी ! ॥९५५॥
पाञ्चालदुहिताऽवोचन्नन्वद्यास्मि रजस्वला ।
एकांशुका च तत्संसद्युपागच्छाम्यहं कथम् ? ॥९५६॥

१. क्रियाविशेषणमेतत् ।

किञ्च किञ्चन पृच्छामि किंस्विदात्मनि हारिते ।
अहारिते वा तेनास्मि हारिता जगतीभुजा ? ॥९५७॥
हारिताऽपि न तेनास्मि हारिता हारिताऽऽत्मना ।
स्वकायेऽप्यस्वतन्त्रस्य का नाम प्रभविष्णुता ? ॥९५८॥
प्रातरुच्चण्डमार्तण्डरोचिराचान्तदीधितिः ।
जानीहि रजनीनाथो रजन्या अप्यनीश्वरः ॥९५९॥
तामित्युक्तवतीं क्रुध्यन्नूचे **दुर्योधनानुजः** ।
धिग्वाचालाऽसि **पाञ्चालि** पुरो भवसि किं न हि ॥९६०॥
[1]धर्मस्थैर्ये त्वमेवासि साम्प्रतं किमधीतिनी ? ।
जाने तमपि जानासि बृहस्पतिमकोविदम् ॥९६१॥
इत्युदीर्य स कस्तूरीभराङ्कुरितकान्तिषु ।
चकर्ष विहिता[2]मर्षः केशेषु **द्रुपदात्मजाम्** ॥९६२॥
आः ! पाप ! **कुरु**भूपालगोत्रकिंपाकपादप ! ।
किं मामेवंविधामेवं नेतासि गुरुसन्निधौ ॥९६३॥
नीरङ्गीस्थगितं यस्याः कोऽपि नापश्यदाननम् ।
हा सर्वेऽनावृताङ्गीं तां द्रक्ष्यन्ति गुरवोऽद्य माम् ॥९६४॥
दुरात्मन् किं भवत्कर्म कर्मसा[3]क्ष्यपि नेक्षते ? ।
यन्न क्षणात् क्षिणोति त्वां परस्त्रीस्पर्शपांशुलम् ॥९६५॥
क्रन्दन्तीति गलन्नेत्रनीरनीरजि[4]तक्षितिः ।
तेनाकृष्टा जनैर्दृष्टा सा मृगीव मृगारिणा ॥९६६॥
शतसः शपमानानां तदा **दुःशासनं** सताम् ।
नवसारस्वतोल्लासलासिनी रसनाऽभवत् ॥९६७॥
तपःसूनोरपि ज्ञानधर्मन्यायशमादिषु ।
जनः सावज्ञ एवाभूत् क्लिश्यमानां विलोक्य ताम् ॥९६८॥
नेताश्रुसलिलैः कूलंकषस्त्रोतस्विनीमयी ।
नूतना प्रावृडारेभे लोकैः शोकाकुलैस्तदा ॥९६९॥

---

१. 'धर्मशास्त्रे इति प्रतिद्वये' । २. कृतक्रोधः । ३. सूर्यः । ४. नीरजिता-रजोविनाकृता ।

तामेकवसनामश्रुविक्लवाक्षीं त्रपानताम् ।
निनाय न्यायशून्याऽऽत्मा हठाद् **दुःशासनः** सभाम् ॥९७०॥
उल्लसद्दैन्यमालिन्यां सा मषीकूर्चिकामिव ।
तत्र व्यापारयामास मुखेषु प्रेयसां दृशम् ॥९७१॥
तामालोक्य तथाभूतां त्रपाकलुषिताऽऽशयाः ।
प्रेक्षामासुः **सुताः पाण्डो**र्विविक्षव[1] इव क्षितिम् ॥९७२॥
गृहेऽप्येतदरक्षन्तः किं द्रष्टव्याऽऽनना वयम् ? ।
इतीव पिदधुर्वक्त्रं ह्रिया **भीष्मा**दयोंऽशुकैः ॥९७३॥
दृशो **द्रुपदनन्दिन्यां** नवरागतरङ्गिताः ।
कौरवाधिपतेः पेतुः कामपल्लविता इव ॥९७४॥
कृशोदरि ! चिरादासीदनुरागो मम त्वयि ।
हन्तायमन्तरायोऽभूत् **पाण्डवैः** पाणिपीडनम् ॥९७५॥
इदानीमप्युपागत्य झटित्येवास्यतामितः ।
इत्यूरुं दर्शयामास **याज्ञसेन्याः सुयोधनः** ॥९७६॥ युग्मम् ।
अथावोचत **पाञ्चाली** कोपकम्प्रतराधरा ।
कुरुराजान्वयोदन्वत्कालकूटकुलाशने[2] ! ॥९७७॥
भस्मसात् किं न जातोऽसि चिन्तयाऽप्यनया मयि ? ।
कोटरान्तर्गतोऽप्यग्निर्दहत्येव महीरुहम् ॥९७८॥ युग्मम् ।
यदि गोत्रगरीयांसः केऽपि स्युर्महिमोन्नताः ।
वल्लभा अपि केऽपि स्युर्यदि मे भुजशालिनः ॥९७९॥
मर्षयेयुस्तदेतस्य किमेतदनुजस्य च ।
जीवितव्यकथाकन्थामित्थमन्यायवर्तिनोः ॥९८०॥ युग्मम् ।
किञ्चान्तःस्वान्तमालोच्य कथयन्तु सभासदः ।
हारितः स्वात्मना भर्ता भवेयं यदि हारिता ॥९८१॥
अथाभ्यधत्त **राधेयः** सभ्यान् किमियमङ्गना ।
विजिते राज्यसर्वस्वे न तदन्तर्गता जिता ? ॥९८२॥

---

१. प्रवेष्टुमिच्छवः प्रतित्रये विवक्षवः इति पाठो दृश्यते स न सम्यक् । २. कुले-वंशे अशनिः-वज्रसमानः तत्संबुद्धौ ।

अथैकवाससोऽमुष्या मध्येसंसन्मतं न वः ।
बलादानयनं काऽपि[१] नेयमप्यव्यवस्थितिः ॥९८३॥
एक एव पतिर्लोके योषितामुपगीयते ।
अनेकप्रेयसीयं तु बन्धक्येव न संशयः ॥९८४॥
तदेकवसनत्वं वा वस्त्रराहित्यमप्यथ ।
पर्षदानयनं वाऽपि नैतस्याः खल्वसाम्प्रतम् ॥९८५॥
इति **कर्णो**क्तिमाकर्ण्य क्रोधाध्माताशया अपि ।
दुर्योधनभिया सभ्यास्तूष्णीमेवाललम्बिरे[२] ॥९८६॥
गान्धारेयोऽभ्यधात्क्रोधस्फुरदोष्ठपुटोऽनुजम् ।
जितैवेयं मया सभ्यैरजल्पद्भिर्निवेदिता ॥९८७॥
तत्सतीमानिनीमेनामुन्मोच्याग्रेतनाम्बरम् ।
परिधाप्य जरद्दण्डीखण्डं दासीषु निर्दिश ॥९८८॥
इति **दुःशासनो** दुष्टज्येष्ठबान्धवशासनात् ।
नितम्बादम्बरं **पाण्डु**स्नुषायाः स्वैरमाकृषत् ॥९८९॥
माऽमेति दीनजल्पाक्याः प्रक्षिपन्त्या मुखेऽङ्गुलीः ।
रुन्धत्यास्तत्करौ कामं पश्यन्त्याः पर्षदाननम् ॥९९०॥
दुष्टात्मनांशुके कृष्टे तेनास्या ददृशुर्जनाः ।
दैवतेनानुभावेन तादृगेवान्यदंशुकम् ॥९९१॥ युग्मम् ।
मनुष्यपांसनः क्षिप्रमाचकर्ष तदप्यसौ ।
भूयोऽप्याविरभूत्तादृक्तस्याः श्रोणितटेऽम्बरम् ॥९९२॥
इत्थमाकर्षतस्तस्य बभूव वसनोत्करः ।
क्लान्तश्चायमपीयाय दृष्टः स्मेराननैर्जनैः ॥९९३॥
अथ क्रोधोदयात्ताम्रचक्षुरुद्धर्षिजकुन्तलः[३] ।
रोमाञ्चकवची स्वेदमेदुराङ्गः सवेपथुः ॥९९४॥

---

१. क्वापि प्रत्यन्तरपाठः । २. वावलम्बिरे - इति प्रत्यन्तर । ३. रुद्धर्षिकुन्तलः- इत्येकप्रतिपाठः साधुः ।

पाणिना पाणिमुत्पिंषन्सर्वतो वीक्ष्य संसदम् ।
विकाशिनासिकाकोशः प्रत्यज्ञासीद् **वृकोदरः** ॥९९५॥ युग्मम् ।
येनानीता सभां **कृष्णा** बलादलम्ब्य कुन्तलैः ।
गुरूणां पश्यतां चास्याः श्रोणेराकृष्टमम्बरम् ॥९९६॥
बाहुदण्डं न चेत्तस्यामूलादुन्मूलयाम्यहम् ।
कवोष्णैश्चाभिषिञ्चामि न वक्षःशोणितैः क्षितिम् ॥९९७॥
येन च स्मरकल्लोलकेलिभिर्लोलितात्मना ।
द्रौपद्या दर्शितः स्वैरमूरुदेशो रिरंसुना ॥९९८॥
तस्योरुं गदया तूर्णं चूर्णीभावं नये न चेत् ।
तन्न मे **पाण्डुना** जन्म न च क्षत्रव्रतं क्वचित् ॥९९९॥
इत्युदीरितवत्युच्चै**र्भीमे** सम्भावितौजसि ।
सभाक्षोभोऽजनि क्षीरपाथोधिमथनोपमः ॥१०००॥
मध्येसभमथोत्थाय **धृतराष्ट्र**मदुष्टधीः ।
जगाद **विदुरः** शोकसम्भारभिदुराशयः ॥१००१॥
प्रसूतमात्र एवायं पुराऽऽख्यायि मयाऽपि ते ।
दुरात्मा कुलकल्पान्तधूमकेतुः सुयोधनः ॥१००२॥
किमीदृक् क्रियते कर्म चण्डालानां कुलेष्वपि ।
कैतवेन विजीयन्ते भ्रातरोऽपि यदात्मनः ? ॥१००३॥
पुरो गुरूणामानीय केशैरादाय तत्प्रियाम् ।
तन्नितम्बस्थलाद् वासो निःशङ्कं यच्च कृष्यते ॥१००४॥
तत्कथं सहतां नाम **भीमः** कान्तापराभवम् ? ।
न प्रियागःसहास्तेऽपि पक्षिणः किमु दोर्भृतः ? ॥१००५॥
अदुःशासनमद्रोणमकर्णमसुयोधनम् ।
अभीष्मधृतराष्ट्रं च राष्ट्रं भीमः करिष्यति ॥१००६॥
तत्कथं सर्वसंहारमिदानीमप्युपेक्षसे ? ।
घातय क्रूरकर्माणमेनमेकं सुयोधनम् ॥१००७॥

नैवं चेत्तदमुं पापं पापादस्मान्निवर्तय ।
अमी वनाय गच्छन्तु **पाञ्चाल्या** सह **पाण्डवाः** ॥१००८॥
पुनरेत्यावधेरन्ते भुञ्जन्तां जगतीं निजाम् ।
न चेत्कुटुम्बसंवर्त[१]स्तवाद्यायमुपस्थितः ॥१००९॥
इति भ्रातुर्गिरा भीतिप्रथमानाङ्गवेपथुः ।
बभाषे भृशमाक्रोशन्**धृतराष्ट्रः सुयोधनम्** ॥१०१०॥
आः ! पापकर्म चाण्डाल ! सदाचारवनद्विप ! ।
निरपत्रप ! नाद्यापि दुष्कर्मभ्यो निवर्तसे ? ॥१०११॥
विसृज स्वैरचाराय बान्धवान्सह जायया ।
न चेन्मत्करवालोऽयं शिरस्ते न सहिष्यते ॥१०१२॥
पितुर्गिरमिति श्रुत्वा मनःकलुषमुच्चकैः ।
भीष्मादीनां च सम्भाव्य भाषते स्म **सुयोधनः** ॥१०१३॥
ममाप्येकं वचस्तर्हि वर्षीयांसो ! भवत्वदः ।
नेतव्यं **पाण्डवैः** क्वापि गुप्तैर्वर्षं त्रयोदशम् ॥१०१४॥
निगूढानप्यमूंस्तस्मिंश्चेज्जानामि कथञ्चन ।
तन्मेदिनीमिमां भुञ्जे पुनर्द्वादशवत्सरीम् ॥१०१५॥
अमीभिस्तु पुनस्तावद्विधातव्या वने स्थितिः ।
इत्युक्ति **पाण्डवास्तस्य** गुर्वादेशात्प्रपेदिरे ॥१०१६॥
निदेशा**द्धृतराष्ट्रस्य द्रोणगाङ्गेययो**रपि ।
आर्पयत्पाण्डुपुत्राणां प्रावारान्[२]**कौरवाग्रणीः** ॥१०१७॥
गुरूणामनुरोधेन **पाण्डवे**यानधोमुखान्[३] ।
नित्ययौवनया सार्धमनुमेने वनाय सः ॥१०१८॥
याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य मूर्तां धृतिमिवात्मनः ।
पदातयः सुताः **पाण्डोरिन्द्रप्रस्था**त्प्रतस्थिरे ॥१०१९॥
जाह्नवेयादयो वृद्धाः स्नेहसंदोहमोहिताः ।
मन्यूर्मिमलिनास्यास्तानन्वगुः पादचारिणः ॥१०२०॥

---

१. कुटुम्बप्रलयः । २. वस्त्राणि । ३. मुख प्रतिद्वय ।

संतताश्रुपयःपूर-पङ्किलीकृतवर्त्मभिः ।
ते तथा पथि गच्छन्तो निरीक्षाञ्चक्रिरे जनैः ॥१०२१॥

हारिताखिलनरेन्द्रसम्पदः **पाण्डवाः** स्फुरदखण्डतेजसः ।
मातरं च पितरं च वीक्षितुं **हस्तिना**पुरमुपागमन्पुनः ॥१०२२॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये नलोपाख्यानद्यूतवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ॥६॥

● ● ●

सप्तमः सर्गः ॥

अथ **धर्मसुतः** सत्यनिर्वाहस्पृहयालुना ।
मनसा वनवासाय प्रतस्थे **हस्तिनापुरात्** ॥१॥
भीमादयः सह [1]व्रज्याव्रतसन्नद्धबुद्धयः ।
स्वस्वशस्त्रादिसामग्रीसमग्राश्चेलुरग्रतः ॥२॥
पाण्डुश्च धृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च स्नेहमोहिताः ।
निर्यद्बाष्पजलोत्पीडाः **पाण्डवा**ननु वव्रजुः ॥३॥
सत्यवत्यादयः सर्वाः शोकार्ता ज्येष्ठमातरः ।
दासीहस्तकृतालम्बा बभूवुः **पाण्डवानुगाः** ॥४॥
भद्रं तवास्तु क्रीडाद्रे ! क्रीडावापि ! नमोऽस्तु ते ।
क्रीडावन ! तव क्षेमं पुनर्वः सङ्गमः कुतः ? ॥५॥
हंहो ! बर्हिन्नहो ! हंस ! [2]हले हरिणि ! हे शुक ! ।
कुशलं वोऽस्त्वसौ दैवाद् याति वः परिचारिका ॥६॥
इत्यापृच्छ्य पतद्बाष्पा केलिपात्राणि सर्वतः ।
बद्ध्वा परिकरं **कृष्णा कुन्ती**पृष्ठस्थिताऽचलत् ॥७॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
लोकोऽपि पुरवास्तव्यो गुणगृह्यतया परम् ।
विहाय गृहसर्वस्वं **धर्मनन्दन**मन्वगात् ॥८॥
सर्वैः साकं सशोकैस्तैः पार्वणेन्दुसमाननः ।
धर्मात्मजः पुरान्निर्यन्मूर्तो धर्म इवाबभौ ॥९॥
विसङ्कटेऽपि सङ्कटसङ्कटे पथि गच्छताम् ।
परस्परस्य लोकानां मिथः पप्रथिरे कथाः ॥१०॥

---

१. व्रज्या-प्रयाणं सैव व्रतम् । २. हला प्रतित्रय ।

निजं **नलेन** साम्राज्यं पुरा द्यूते पणीकृतम् ।
हा ! हा ! **युधिष्ठिरे**णापि तदिदानीमनुष्ठितम् ॥११॥
धिग् धिग् **दुर्योधनं** येन महात्मा **धर्मनन्दनः** ।
कृत्वा द्यूतमयं छद्म त्याजितो राज्यसम्पदम् ॥१२॥
दुर्योधनस्य न स्थास्नु राज्यमात्तमपि ध्रुवम् ।
यावद्विजयिनावेतौ **वृकोदरकिरीटि**नौ ॥१३॥
किं चान्यत्प्रति**पाञ्चालि** यदनेन प्रपञ्चितम् ।
[१]आलप्यालं तदस्माकमेतस्यैव फलिष्यति ॥१४॥
जनानां सानुरागाणामित्थमुत्तस्थिरे गिरः ।
केषां न पक्षपातः स्यात्तादृशेषु महात्मसु ? ॥१५॥
अथान्यमनसं **कृष्णां** क्रूरः **किर्मीर**राक्षसः ।
अकस्मान्नभसोऽभ्येत्य भापयामास वर्त्मनि ॥१६॥
मषीकृष्णवपुः पिङ्गविकीर्णघनमूर्द्धजः ।
स मौलिप्रज्वलाद्दावो विन्ध्याचल इवाबभौ ॥१७॥
गवलश्यामलो बिभ्रदङ्गारसदृशौ दृशौ ।
जहास प्रलयाकाशमुदिताङ्गार[२]कद्वयम् ॥१८॥
भुजङ्गीतरलां जिह्वां बिभ्राणां **द्रौपदी**पुरः ।
दन्तैः कृतान्तकुन्ताभै**र्भीमं** स व्याददौ मुखम् ॥१९॥
ततो भयार्तमत्युच्चमुच्चरत्प्रतिनिस्वनम् ।
द्रौपदी रोदसीभेदकोविदं विदधे ध्वनिम् ॥२०॥
तेनाथ ध्वनिनाऽऽकृष्टः कोपाटोपादुपेत्य तम् ।
भीमो निर्भर्त्सयाञ्चक्रे किमिदं पाप ! चापलम् ॥२१॥
दीर्घाध्वपथिकीं श्रान्तां प्रवासेन विषेदुषीम्[३] ।
प्रियां भीषयसे मे त्वमधुना भुङ्क्ष्व तत्फलम् ॥२२॥
इत्याक्षिप्य गदाघातैस्तं नीत्वाऽन्तं **वृकोदरः** ।
योऽस्ति **दुर्योधन**क्रोधस्तन्मुष्टिं कृष्टवांस्तदा ॥२३॥

---

१. उक्त्वाऽलम् । २. भौमग्रहः । ३. खिन्नाम् ।

दुर्योधनवधारम्भे **किर्मीरं** तस्य वल्लभम् ।
निहत्यास्थापयद्**भीमो** भद्रायोंकारमादिमम् ॥२४॥
इमं **किर्मीर**वृत्तान्तमाविदन्नेव भूपतिः ।
आजगाम लतारम्यं **काम्यकं** नाम काननम् ॥२५॥
तदा विकर्तनः[1] कर्तुमात्मानमिव पावनम् ।
अध्यास्य नभसो मध्यमास्यं तस्यास्पृशत्करैः ॥२६॥
कुकर्मकर्मठेऽत्यन्तक्रोधादिव **सुयोधने** ।
कर्मसाक्षी तदा मङ्क्षु जज्वाल ज्वलनोपमः ॥२७॥
मातापितृजनः सर्वः पादचारेण खिद्यते ।
तत्पञ्चरात्रमत्रैव देवावस्थीयतामिति ॥२८॥
मुहुर्विज्ञापितो **भीमसेने**न वसुधाधिपः ।
सर्वेषामपि लोकानामप्रयाणं समादिशत् ॥२९॥ युग्मम् ।
अपाथेयो जनस्तत्र तपनातपविक्लवः ।
बाहूपधानः सर्वोऽपि सुष्वाप प्रतिपादपम् ॥३०॥
तादृशे वनवासेऽपि तेषामात्मानुगामिनाम् ।
वृत्तिचिन्ता दुनोति स्म **धर्मनन्दन**मानसम् ॥३१॥
ज्ञात्वा तादृग् मनो राज्ञः **पार्थः** सस्मार सत्वरम् ।
विद्यां मनोहराहारसमाहरणकोविदाम् ॥३२॥
ततस्तयोपनीतायां रसवत्यां **पृथा**ज्ञया ।
तं जनं भोजयामास प्रमोदाद् **द्रुपदात्मजा** ॥३३॥
विनयान्निजबन्धूनां राज्यसौख्यातिशायिनाम् ।
सुखेन **धर्मसूनु**स्तं गमयामास वासरम् ॥३४॥
अपरेद्युर्महाबाहुः पित्रादेशात्स्वदेशतः ।
पाञ्चालदुहितुर्बन्धुर्**धृष्टद्युम्नः** समाययौ ॥३५॥
प्रणम्य **धर्मपुत्रा**दीनुपतस्थे स सोदराम् ।
अवादीच्चकथं दीनमित्थं धत्से मुखं स्वसः ! ॥३६॥

---

१. सूर्यः ।

हस्तिनापुरचारिभ्यश्चारेभ्यश्छद्मना कृतम् ।
श्रुत्वा प्रवासमेवं वस्तातेन प्रहितोऽस्म्यहम् ॥३७॥
इदानीमपि सोदर्ये ! निजशौर्येण विष्टपम् ।
आ**दुर्योधन**मादध्यां मन्यते नु पतिर्न ते ॥३८॥
ततः सत्यजडो यावद्वने द्वादशवत्सरीम् ।
नीत्वा ते पतिरभ्येति तावदेहि गृहं पितुः ॥३९॥
इत्युक्ता प्रत्यभाषिष्ट **पाञ्चाल**नृपतेः सुता ।
दुर्योधनवधे विघ्नो राजैव **भीमपार्थयोः** ॥४०॥
पाण्डवानां पदैर्यानि पावनानि वनान्यपि ।
मह्यं तान्येव रोचन्ते कृतं पितृगृहेण मे ॥४१॥
केवलं सरलान्बालान्भागिनेयान्निजानमून् ।
पश्चाप्यादाय **पाञ्चालान्** व्रज त्वं विजयी भव ॥४२॥
एवमुक्तस्तया स्नेहाद् **धर्मसूनो**रनुज्ञया ।
धृष्टद्युम्नः पतद्बाष्पस्तान् गृहीत्वा गृहं ययौ ॥४३॥
अन्येद्युरभ्रमू[१]कान्तकान्तदन्तावलं बलम् ।
बिभ्रन्**नारायणः** प्रीत्या **युधिष्ठिर**मुपाययौ ॥४४॥
प्रत्युद्गम्य तमायान्तं प्रणमन्ति स्म **पाण्डवाः** ।
ववन्दे द्रुतमभ्येत्य सोऽपि **कुन्ती**पदाम्बुजम् ॥४५॥
कंसध्वंसी सुखासीनो निविष्टं विष्टरे पुरः ।
मनःसङ्क्रान्ततद्दुःखो **धर्मनन्दन**मभ्यधात् ॥४६॥
दुर्योधनकवीन्द्रेण स्पष्टाभीष्टार्थदृष्टिना[२] ।
दुरोदरप्रबन्धोऽयं व्यधायीति श्रुतं मया ॥४७॥
दुर्योधननरेन्द्रस्य द्यूतमन्त्रैकसाधने ।
उभावभूतां **शकुनिः कर्ण**श्चोत्तरसाधकौ ॥४८॥
अभविष्यन्नि[३]कारोऽयं मयि सन्निहिते न ते ।
रोहिणीरमणं राहुर्ग्रसते न बुधान्तिके ॥४९॥

---

१. कोषेषूपलभ्यमानस्याभ्रमुशब्दस्य ह्रस्वत्वाद्दीर्घत्वमत्र चिन्त्यम् । अभ्रमुकान्तः–ऐरावणः ।
२. 'सिद्धिना' 'वृष्टिना' इति प्रत्यन्तरपाठः । ३. पराभवः ।

इमौ तु बिभितस्तुर्[1]थ्यं भीमौ **भीमाधनंजयौ** ।
अन्यथा कुरुतो ह्येतौ वसुधाम**सुयोधनाम्** ॥५०॥
इदानीमप्यमुं दृप्तं रिपुमुच्छिन्दतो ध्रुवम् ।
तवायं सत्यनिर्वाहजडिमैव ममार्गला ॥५१॥
यत्तु दुश्चरितं तस्य **पाञ्चाल्याः** केशकर्षणम् ।
तदेतया ममामीभिर्बाष्पैः पश्य निवेद्यते ॥५२॥
नूतनो मम कोपाग्निः **पाञ्चाली**[2]नयनाम्बुभिः ।
ज्वलितोऽतीव **गान्धारी**दुरपत्यं दिधक्षति ॥५३॥
ततः सतीतिरस्कारपाप्मनामधुना फलम् ।
तं दुष्टं लम्भयिष्यामि मा स्म प्रत्यूहमावहः ॥५४॥
इत्युक्त्वा विरते **विष्णौ कृष्णा**हृदयवल्लभः ।
मूर्ध्ना प्रणम्य सद्बुद्धिर्बद्धाञ्जलिरदोऽवदत् ॥५५॥
कंसान्तक ! त्वयि क्रुद्धे नहि शक्रोऽपि विक्रमी ।
मनुष्यकृमयः केऽमी पुन**र्दुर्योधना**दयः ? ॥५६॥
सत्यातिक्रमकौलीनं मदीयं किन्तु लोकतः ।
समाकर्ण्य त्वमेवात्र विश्वत्रातस्त्रपिष्यसे ॥५७॥
निषिद्धौ बान्धवावेतौ मयाऽऽदेशवशंवदौ ।
त्वं तु व्यावर्तसेऽमुष्मादारम्भाच्चेत्प्रसीदसि ॥५८॥
इत्थं **हरौ** शमं नीते विनीतो नीतिकोविदः ।
धर्मजो बान्धवैः सार्धं **भीष्मस्या**भ्यर्णमभ्यगात् ॥५९॥
अब्रवीच्च बृहत्तात ! गुरुभ्योऽपि गुरुर्भवान् ।
व्यसनत्रासिनीं शिक्षां देहि मे पारिपार्श्विकीम् ॥६०॥
अथाभाषत **भीष्मोऽपि कुरुगोत्र**शितद्युते ।
विश्वत्रयी[3]संवननं तवैवेदृग्गुणार्जनम् ॥६१॥
मित्रामित्रपरीक्षार्थं मन्ये व्यसनमप्यदः ।
त्वयैवात्तं स्वयं नो चेत् क्व भवान् क्व दुरोदरम् ? ॥६२॥

---

१. चतुर्थी चिन्त्या । २. दग्धुमिच्छति । ३. लोकत्रयवशीकरणम् ।

जगज्जैत्रकलाः पार्श्वे यस्यैते सन्ति बान्धवाः ।
सोऽपि द्यूते विजीयेत स्यान्न चेद्भवितव्यता ॥६३॥
एकाकिनैव कान्तारविहारस्पृहयालुना ।
नियतं त्यक्तुमारब्धा वयमेकपदे त्वया ॥६४॥
भूत्वा समस्तवस्तूनां संविभागपरः पुरा ।
इदानीं कथमेकाकी भोक्ष्यसे वनसम्पदम् ? ॥६५॥
तन्मामप्यनुजानीहि सहागमनहेतवे ।
चूडाचन्द्रं महेशोऽपि न जातु त्यजति क्वचित् ॥६६॥
कुर्वन्नित्याग्रहं **भीष्मः** पादावाधाय मूर्धनि ।
विनयाद् **धर्मपुत्रेण** वारितः पुनरब्रवीत् ॥६७॥
ग्राह्याः प्रतिभुवः[1] पञ्च चौरास्तु त्रिगुणास्ततः ।
निग्राह्याः क्षोणिपालेन श्रियःस्थेमानमिच्छता ॥६८॥
दानम्[1] औचित्यविज्ञानं[2] सत्पात्राणां परिग्रहः[3] ।
सुकृतं[4] सुप्रभुत्वं[5] च पञ्च प्रतिभुवः श्रियः ॥६९॥
सदा वशंवदैरेतैः प्रतिभूभिरभून्नृपः ।
एतेभ्यस्त्रिगुणान् वत्स विद्धि राज्यहरान्पुनः ॥७०॥
अरिषड्वर्गसंसर्गः[6] प्रकृतौ[7] अयोग्यकर्मसु[8] ।
नये[9] धर्मे[10] प्रतापे[11] च विमुखत्वमनारतम् ॥७१॥
अज्ञानम्[12] अनृतं[13] लञ्चा[14] निखिलव्यसनं[15] तथा ।
एते राज्यहृतौ वत्स स्युः पञ्चदश दस्यवः ॥७२॥
प्रत्येकमेषां राज्यश्रीहरणे प्रभविष्णुता ।
पश्यैकेनापि ते द्यूते व्यसनेन कियत्कृतम् ? ॥७३॥
उच्छेदाय तदेतेषां यतेथास्तात ! सर्वथा ।
पुनराच्छिद्य तैरात्तामाददीथाः[2] श्रियं यथा ॥७४॥
वर्तेथाश्च तथा तात ! मानसेनाऽप्रमादिना ।
पूर्णेऽवधौ निवर्तेथाः काननात्कुशली यथा ॥७५॥

---

१. साक्षिणः । २. तेभ्यस्ता प्रत्यन्तर ।

इत्याभाष्य गृहान् भीष्मे प्रत्यावृत्ते **युधिष्ठिरः** ।
द्रोणाचार्यकृपाचार्यावापृच्छत वनेच्छया ॥७६॥
द्रोणोऽवादीदविद्राण[1]वात्सल्यो वत्स ! वत्स्यसि ।
आकल्पममुना सत्यव्रतेन हृदये सताम् ॥७७॥
वत्स ! धर्मेण सत्त्वेन विनयेन नयेन च ।
अमुना भुवनस्यास्य भवितासि निदर्शनम् ॥७८॥
द्रोणो गुरुरमी सर्वे शिष्याः **पाण्डवकौरवाः** ।
यद्यप्येवं तथाऽप्यस्मि युष्मासु सविशेषदृक् ॥७९॥
तत्रापि पुत्रवात्सल्यादस्त्रे निष्पादितस्तथा ।
मया **पार्थो** यथा तैस्तैर्गुणैर्जयति मामपि ॥८०॥
तदेतस्मिन्समीपस्थे न ते प्रत्यूहसम्भवः ।
दुस्तरे सन्तु कान्तारे पन्थानः शिव[2]तातयः ॥८१॥
उपोषितानां [3]पीयूषबन्धुना दर्शनेन ते ।
अचिरेणैव भूयान्मे नेत्राणां[4] पारणोत्सवः ॥८२॥
इत्युदीर्य गते **द्रोणे सकृपे** साश्रुलोचने ।
निर्व्याजं व्याजहारेति **धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः** ॥८३॥
ज्येष्ठतात ! नमस्तुभ्यं प्रसन्ना देहि नो दृशः ।
दुर्योधनस्य संदेशं गतो व्याहर्तुमर्हसि ॥८४॥
भ्रातः ! **कुरुकुलो**त्तंस ! तथैताः पालयेः प्रजाः ।
पूर्वजोपार्जिता कीर्तिर्नाश्नुते म्लानतां यथा ॥८५॥
तस्य वैनयिकं पश्यन्स्वसूनोर्दुर्नयं पुनः ।
अपत्रपिष्णुस्तूष्णीको **धृतराष्ट्रः** पुरं ययौ ॥८६॥
ज्यायस्यः **सत्यवत्याद्याः** प्रसाद्य नतिपूर्वकम् ।
धर्मजेन वने यातुमन्वज्ञाप्यन्त मातरः ॥८७॥
अभिनन्द्यतमाशीर्भिर्निर्भिन्नहृदया इव ।
अतुच्छशोकमूर्च्छालास्तास्ततः कथमप्यगुः ॥८८॥

---

१. प्रभूतवात्सल्यः । २. कल्याणश्रेणयः । ३. चन्द्रेण । ४. 'नेत्रयोः' इति चेत्, साधुः ।

अथ कार्यविदाऽऽकार्य लोकमस्तोकमेकतः ।
नगराय निवर्तध्वमिति भूपतिरादिशत् ॥८९॥
लोकोऽप्यजल्पदाकल्पमस्माकमनुजीविनाम् ।
पादा नन्दन्ति यत्रैते तत्रैव नगरं प्रभो ! ॥९०॥
आत्मानुयायिनीं छायां व्यावर्तयसि चेदिमाम् ।
तदा वयं महीनाथ ! व्यावर्तेमहि नान्यथा ॥९१॥
तं तथा बद्धनिर्बन्धं जनं जानन् **युधिष्ठिरः** ।
अनुमत्य सहायान्तमवादीद् **विदुरं** ततः ॥९२॥
वितनोषि त्वमेवार्य ! प्रीतिमस्मासु पैतृकीम् ।
देवस्याजनि **पाण्डोस्तु** केवलं जन्मकर्तृता ॥९३॥
एतावस्मद्वियोगार्तिकातरौ पितरौ पुरः ।
सहैव नेतुं मोक्तुं वा ब्रूहि किं मम साम्प्रतम् ? ॥९४॥
जगाद **विदुरो** वत्स ! मत्सरी ते **सुयोधनः** ।
अतः सर्वकुटुम्बेन समं गन्तुं न युज्यते ॥९५॥
तदत्रैव तटस्थेन स्थेयं देवेन **पाण्डुना** ।
देवी स्थास्यति **कुन्ती** तु नैव वो विरहासहा ॥९६॥
एनमादृत्य तन्मन्त्रं नत्वा **पाण्डुं युधिष्ठिरः** ।
सबाष्पं स्थापयामास विनीतो **विदुरान्तिके** ॥९७॥
अवियोगाद्वियोगाच्च तदानीं पुत्रभर्तृभिः ।
अवाप युगपत्कोटिं **कुन्ती** हर्षविषादयोः ॥९८॥
तवासौ [१]पर्यवस्थाता न स्थाता स्वव्यवस्थया ।
तद्भवेः सावधानस्त्वमध्वनीनो वनाध्वनि ॥९९॥
इति **धर्मसुतं** स्नेहादनुशास्य सगद्गदम् ।
रुदन्तीं **विदुरः कुन्तीमनमन्नम्रमस्तकः** ॥१००॥ युग्मम् ।
अथ साश्रुमुखः **पाण्डुरभाषिष्ट युधिष्ठिरम्** ।
कान्तारेषु कथं वत्स ! सकुटुम्बो भ्रमिष्यसि ? ॥१०१॥

---

१. न विरुद्धमाचरिष्यति ।

कथं च त्वद्वियुक्तोऽहं भविष्यामि हताशयः ? ।
विना चन्द्रं समुद्रस्य दशा जायेत **कीदृशी** ? ॥१०२॥
न शक्नोमि परं वत्स ! वचस्ते कर्तुमन्यथा ।
क्षेमवानचिरेणैव दर्शयेर्मुखमात्मनः ॥१०३॥
किञ्च रत्नमयीमेतां स्फुरद्[1]धामोर्मिमूर्मिकाम्[2] ।
गृहाणार्तिप्रहाणाय धारयेः पारिपार्श्विकीम् ॥१०४॥
इत्युदीर्य निवेद्यास्याः सर्वं सम्भवमादितः ।
प्रीतश्चिक्षेप **पाण्डुस्तां** ज्येष्ठात्मजकराङ्गुलौ ॥१०५॥
कुर्वीथाः पुत्रभाण्डेषु देवि ! यत्नमिति ब्रुवन् ।
आपृच्छ्य प्रेयसीं **पाण्डुर्ययौ सविदुरः** पुरम् ॥१०६॥
मातस्तातमहोरात्रं शुश्रूषस्वेति **धर्मजः** ।
उदीर्य सादरं **माद्रीं** मुमोच पितुरन्तिके ॥१०७॥
वत्सौ ! बान्धवसेवायां कुर्यातं निश्चितं मनः ।
इत्यादिश्य **यमौ** सापि जगाम सह **पाण्डुना** ॥१०८॥
अथ प्रतस्थे पुरतः पौरोपेतः **पृथासुतः** ।
केवलं **केशवे** नासौ त्याजितः पादचारिताम् ॥१०९॥
कोऽपि रंहस्विनं वाहमारुरोह मनोहरम् ।
कोऽप्यात्माभिमतां मत्तमतङ्गजमतल्लिकाम् ॥११०॥
अन्ये विमानमन्यानि याप्ययानानि लीलया ।
[3]प्रासादरुन्दमानन्दस्यन्दिनं स्यन्दनं परे ॥१११॥ युग्मम् ।
स एवं वाहनारूढैः प्रौढश्रीभिः स्वबान्धवैः ।
साकं **नासिक्यनगरं** सहितो **हरिणा**ऽभ्यगात् ॥११२॥
तत्र निर्मापितां मात्रा श्रीम**च्चन्द्रप्रभ**प्रभोः ।
असौ मणिमयीमर्चामानर्च विकचाम्बुजैः ॥११३॥
गोविन्दः पुनरानन्दबाष्पाविलविलोचनः ।
चिरं **चन्द्रप्रभं** देवमुपासामास भक्तितः ॥११४॥

---

१. स्फुरत्प्रभातरङ्गाम् । २. मुद्रिकाम् । ३. प्रासादसदृशम् ।

स्तोत्रैश्चित्रैरभिष्टुत्य तौ **कुन्तीदेवकी**सुतौ ।
निजं सौधं समध्यास्य बुभुजाते जनैः सह ॥११५॥
जिनप्रभावनारम्भनिशुम्भितनिजांहसः ।
ते सर्वे गमयामासुर्वासराणि कियन्त्यपि ॥११६॥
उपेत्यान्येद्युरासीनं **कृष्णाभ्यर्णे युधिष्ठिरम्** ।
ऊचे **पुरोचनो** नाम **दुर्योधन**पुरोहितः ॥११७॥
आबद्धपाणिमुकुलस्तव बन्धुः **सुयोधनः** ।
इदानीं मन्मुखेनेदं विज्ञापयति सादरम् ॥११८॥
आर्य ! धुर्यस्त्वमार्याणामनार्याणामहं पुनः ।
त्वमग्रणीर्गुणवतां निर्गुणानामहं पुनः ॥११९॥
उत्तंसः सज्जनानां त्वं दुर्जनानामहं पुनः ।
धौरेयस्त्वं सुबुद्धीनां दुर्बुद्धीनामहं पुनः ॥१२०॥
शेखरस्त्वं कृतज्ञानां कृतघ्नानामहं पुनः ।
त्वमुत्तमानां माणिक्यमधमानामहं पुनः ॥१२१॥
आदिमस्त्वं महेच्छानामल्पेच्छानामहं पुनः ।
त्वमाद्यः कृतविद्यानां निर्विद्यानामहं पुनः ॥१२२॥
मया विवेकशून्येन यत्तवापकृतं पुरा ।
प्राकृतेष्वपि तन्न स्यात् **कुरुवंशे** तु का कथा ? ॥१२३॥
तानीदानीं व्यलीकानि त्वं मम क्षन्तुमर्हसि ।
स्खलितं यत्कनिष्ठस्य बन्धोर्ज्येष्ठस्य तन्मुदे ॥१२४॥
भवन्त्युच्चावचा वाचो याः काश्चन दुरोदरे ।
तासामनुपदी कः स्याद्विशेषेण भवादृशः ॥१२५॥
तत्प्रसीद समभ्येहि गृहाननुग्रहाण माम् ।
सञ्चरस्व पुनः स्वैरं हस्तिना **हस्तिनापुरे** ॥१२६॥
यज्जज्ञे त्वय्यवज्ञाभिः पुरा कितवकैतवे ।
स्वक्रमाम्भोजरजसा रजस्तन्मे प्रमृज्यताम् ॥१२७॥
सदाऽस्तु मालतीपुष्पस्तबकप्रातिवेश्मिकी ।
अतः परं तवाज्ञा मे मौलिपल्यङ्कखेलिनी ॥१२८॥

अथ चेदार्य ! तेऽत्यन्तं सत्यव्रतविपर्ययात् ।
राज्योपभोगैर्लज्जेत चेतः केतकनिर्मलम् ॥१२९॥
सदाऽमुनाऽध्वना ये हि साधवः सञ्चरिष्णवः ।
स्यात्तेषां व्रतनिर्वाहे जाड्यमुड्डामरं परम् ॥१३०॥
ततोऽनुग्रहमाधाय संविधाय स्थिरं मनः ।
स्वस्थेन स्थेयमार्येण नगरे **वारणावते** ॥१३१॥
आर्यस्य सानुजस्यापि स्वैरं तत्रापि तिष्ठतः ।
आत्मचेतोऽनुरूपाणामुपनेतास्मि सम्पदाम् ॥१३२॥
इति विज्ञापितं तुभ्यमधुना तेन बन्धुना ।
अन्वहं च नियुक्तोऽहमादेशाग्रेसरस्तव ॥१३३॥
इत्याख्याय स्थिते तस्मिंस्तूष्णीं **कृष्णा**दयो मुदा ।
अर्थः समर्थ एवायमेतस्येत्यनुमेनिरे ॥१३४॥
अनुव्रजन्मनस्तेषां तदानीं **धर्मनन्दनः** ।
वचः प्रमाणमेवेदमित्युवाच **पुरोचनम्** ॥१३५॥
स चचाल स**कृष्णोऽपि पुरोचन**पुरोगमः ।
बन्धुभिः सममारूढवारणै**र्वारणावतम्** ॥१३६॥
तद्वास्तव्यः समस्तोऽपि जनः प्रीतितरङ्गितः ।
मङ्गल्योपायनस्तस्य सम्मुखीनः समागमत् ॥१३७॥
फुल्लवक्त्रारविन्देन **गोविन्देन** समं पुरम् ।
प्रविवेश विशामीशः स्वःपतिः स्वःपुरे यथा ॥१३८॥
स तत्र चित्रशालाभिर्विशालाभिरलंकृतम् ।
सौधमद्भुतमध्यास्त मध्यास्तविविधासनम् ॥१३९॥
उपचर्याशतैस्तैस्तैरजस्रं **धर्मजन्म**ने ।
आत्मानं रोचयाञ्चक्रे चातुर्येण **पुरोचनः** ॥१४०॥
अतिस्तुतिपदं वस्तु समस्तं **हस्तिनापुरात्** ।
तेषां **दुर्योधनो** नित्यमुपदीकुरुते तदा ॥१४१॥
तथा पृथ्वीभुजा सर्वः सममाजग्मिवाञ्जनः ।
प्रसादितो यथा जातु न सस्मार निजं गृहम् ॥१४२॥

सवित्री **पाण्डुपुत्राणां** दानैकरुचिमानसा ।
पाणिर्व्यापारयामास दीनोद्धरणकर्मणि ॥१४३॥
प्रियेषु सानुरागेषु मनीषितविधायिषु ।
नोदकण्ठत **पाञ्चाली** कदाचिन्नृपतिश्रिये ॥१४४॥
इत्थं कुटुम्बसौस्थ्येन **सुयोधन**गिराऽपि च ।
अभूत्तत्रैव वासाय स्थिरचेता **युधिष्ठिरः** ॥१४५॥
हस्तिनापुरसाम्राज्यसपिण्डां **पाण्डव**श्रियम् ।
दृष्ट्वा हृष्टो विसृष्टस्तैर्जगाम **द्वारकां हरिः** ॥१४६॥
मातुरुत्कण्ठिता सार्धमात्मजे**नाभिमन्युना** ।
सुभद्रा सह **कृष्णेन** प्रहिता **पाण्डूसूनु**ना ॥१४७॥
तानथो सुस्थितंमन्यः पौरानप्यश्रुवर्षिणः ।
कथञ्चिदपि सम्बोध्य **हास्तिनं** प्राहिणोन्नृपः ॥१४८॥
अन्यदा द्रुतमभ्येत्य **विदुर**प्रहितो रहः ।
अन्वितं **भीमपार्था**भ्यां तं जगाद **प्रियंवदः** ॥१४९॥
देव ! त्वां **विदुरः** प्राह यदिहोपेयुषा मया ।
धृतराष्ट्रान्तिकस्थेन रहो **दुर्योधनः** स्थितः ॥१५०॥
कर्णदुःशासनादीनां मन्त्रेण विगतत्रपः ।
पुरोचनं ब्रुवन्नेवं निगूढं शुश्रुवे स्वयम् ॥१५१॥ युग्मम् ।
परिच्छदबहुत्वेऽपि निजत्वेन निरन्तरम् ।
मह्यं त्वदपरः कश्चित् **पुरोचन** ! न रोचते ॥१५२॥
भद्र ! त्वमपि जानासि **पाण्डवान्** मम वैरिणः ।
जीवत्सु तेषु राज्यं मे गन्धर्वनगरायते ॥१५३॥
वह्नेरुद्दीपनैर्द्रव्यैः सणसर्जरसादिभिः ।
आचितं जातुषं सौधं विदध्या **वारणावते** ॥१५४॥
सकुटुम्बमवस्थाप्य विनयात्तत्र कृत्रिमात् ।
कुर्यास्तं **धर्मजं** कृष्णचतुर्दश्यां कृशानुसात् ॥१५५॥
सा परं न परिज्ञाता काऽपि कृष्णा चतुर्दशी ।
ततोऽवधानमाधेयं प्रतिकृष्णचतुर्दशि ॥१५६॥

इत्याख्यायि मया तुभ्यमिदं **विदुर**वाचिकम् ।
प्रमादितां तदत्रार्थे पृथिवीनाथ ! मा कृथाः ॥१५७॥
तस्याकर्ण्य विषाकीर्णां गिरमेतां **युधिष्ठिरः** ।
सक्रोधैर्बन्धुभिः सार्धं परीक्षामास तद्गृहम् ॥१५८॥
असौ सद्ममयं छद्म तन्निर्णीय गुणार्णवः ।
मातृभ्रातृकलत्राणां प्रत्येकं मन्त्रमग्रहीत् ॥१५९॥
पूर्वं **भीमो**ऽभ्यधादार्य ! विदार्य हृदयं रिपोः ।
आदिश द्रुतमभ्येमि किमद्यापि विलम्बसे ? ॥१६०॥
अर्जुनोऽप्यब्रवीदार्य ! मम लध्वार्यदर्शितः ।
पक्षोऽयमुचितो भाति गूढं वा गम्यतेऽग्रतः ॥१६१॥
प्रकाशमेव वा स्वैरं व्योमयात्रैव सूत्र्यते ।
तव भ्रूक्षेपसापेक्षा विमानानां यतः श्रियः ॥१६२॥
बन्धुभ्यामुद्धतं धीरमुदीरितमिदं वचः ।
निशम्य सम्यगालोच्य मनसाऽवोचदग्रजः ॥१६३॥
वत्सौ ! यच्चौर्यधुर्याणामाकल्पं[१] तदजल्पता(त)म् ।
दुर्योधनवधे किन्तु सत्यं स्यान्मे मलीमसम् ॥१६४॥
गच्छन्तोऽपि पथिच्छन्नमुच्छन्नानीकसौष्ठवाः[२] ।
निर्लज्जेन वयं तेन लक्ष्येमहि पदे पदे ॥१६५॥
वशीकृतदिगन्तस्य तस्यानन्तबलौजसः ।
वयमेकाकिनः पान्थाः स्थाने स्थाने न दुर्ग्रहाः ॥१६६॥
न च विद्याबलेनापि गन्तुं सम्प्रति युज्यते ।
सत्यस्य निकषो ह्येवं न मे प्रादुर्भवेद्भ्रशम् ॥१६७॥
श्रूयतां तु ममाकूतमवधाय मनोऽधुना ।
अतिगुप्तेङ्गिताकारैरास्यतेऽत्रैव वेश्मनि ॥१६८॥
यदा स्वामिनिदेशार्थमुत्सहेत **पुरोचनः** ।
तदाऽस्माभिरितो गेहान्निर्गन्तव्यं सुरङ्गया ॥१६९॥

---

१. योग्यम् । २. नष्टं सैन्यसौष्ठवं येषां ते ।

ततश्च दग्धान् विज्ञाय कोऽप्यन्विष्यति नैव नः ।
तदेवमेकमस्माकं श्रेयः स्यादपरं त्विदम् ॥१७०॥
पाण्डवेयाः प्रचण्डेन ज्वालाजटिलमूर्तिना ।
सुखं मम प्रपञ्चेन दन्दह्यन्ते स्म वह्निना ॥१७१॥
मुदं मेदस्विनीमेतां हृदि धत्ते **सुयोधनः** ।
गमयामः सुखेनेत्थं वयं द्वादशवत्सरीम् ॥१७२॥ युग्मम् ।
निर्गमोऽस्तु सुरङ्गायाः प्राच्यां द्वैतवनाध्वना ।
सम्प्रत्यालोक्यतां कोऽपि सुरङ्गाखनकः पुनः ॥१७३॥
इत्युक्ते **धर्मपुत्रेण** भूयोऽवादीत् **प्रियंवदः** ।
प्रहितो **विदुरे**णास्ति खनकः **शुनका**भिधः ॥१७४॥
अयं तव पितृव्यस्य बहिर्मन इव स्थितम् ।
विश्रम्भस्य परा भूमिरात्मेव वपुरन्तरे ॥१७५॥
इत्याख्याय **समाहूय** नृपाय तमदर्शयत् ।
ननाम सोऽपि भूपालं भूतलन्यस्तमस्तकः ॥१७६॥
भद्र ! भद्रां सुरङ्गां नः स्वैरचारमनोहराम् ।
कुरुष्वेति पतिर्भूमेः सप्रसादं समादिशत् ॥१७७॥
पुरबाह्यगृहस्यान्तः स्थित्वा सोऽपि प्रतिक्षपम्[१] ।
दिवाऽन्यत्कर्म कुर्वाणः खनति स्म शनैः शनैः ॥१७८॥
अधस्ताद् **भीमत**ल्पस्य बिलद्वारं विधाय सः ।
निजव्यापारपारीणं स्वं नृपाय न्यवेदयत् ॥१७९॥
अविश्वासाः सविश्वासं निर्मुदः समुदं तदा ।
लोकेभ्यो दर्शयामासुरात्मानं तेऽपि **पाण्डवाः** ॥१८०॥
प्रतिप्रत्यूषमुत्थाय जात्यमारुह्य वाजिनम् ।
चतुर्दिशं पथः सर्वान् विदामास **वृकोदरः** ॥१८१॥
कुन्त्याश्च याज्ञसेन्याश्च यमयोश्च कनीयसोः ।
अभ्यासार्थं **पृथासूनुः** सुरङ्गान्तरदर्शयत् ॥१८२॥

---

१. क्षिपम् प्रतित्रयपाठोऽपि साधुः, क्षिपाशब्दोऽपि रात्रिपर्यायोऽस्ति कोषे ।

पञ्चापि चन्द्रशालायां निषण्णास्ते नभोगतैः ।
नक्षत्रैः क्षत्रमार्तण्डा निशि निश्चिक्यिरे पथः ॥१८३॥
कुन्ती शुभाय पुत्राणामाहारैः सुमनोहरैः ।
दीनानाथजनं सर्वं प्रीणयामास सर्वतः ॥१८४॥
अर्चामभ्यर्चयामास श्री**शान्तेः** शान्तकल्मषाम् ।
परमेष्ठिमयं मन्त्रं ध्वस्तपापं जजाप च ॥१८५॥
विश्वस्तं बन्धुभिः सार्धं दृष्ट्वा हृष्टं **युधिष्ठिरम्** ।
पूर्णामेव निजां मेने रुचिं पापः **पुरोचनः** ॥१८६॥
अथ कृष्णचतुर्दश्यां कस्यांचित्पञ्चभिः सुतैः ।
स्नुषया चैकया साकं वृद्धा काचिदुपाययौ ॥१८७॥
पञ्चपुत्रपवित्रां च वृद्धामालोक्य तां **पृथा** ।
आत्मतुल्यतया मेने भगिनीमिव सोदराम् ॥१८८॥
मधुरस्निग्धमाहारं तां वृद्धामृजुमानसा ।
सात्मजां भोजयामास **कुन्ती**देवी सगौरवम् ॥१८९॥
आमृशद्भिर्मुहुस्तुन्दं सुतैः सौहित्य[1]शालिभिः ।
सार्धं वृद्धाऽऽध्वना खिन्ना तत्रैवाशेत निःसहा ॥१९०॥
दुर्निमित्तैस्तमीं[2] **भीमस्**तां सम्भाव्य भयङ्करीम् ।
सकुटुम्बं सुरङ्गायां **युधिष्ठिर**मतिष्ठिपत् ॥१९१॥
निर्विलम्बं कुटुम्बेन समं जग्मुषि बान्धवे ।
भीमसेनः स्वयं तस्थौ द्वारि सञ्चारिलोचनः ॥१९२॥
द्वारतो दीपयन्नुच्चैरर्चिष्मन्तं **पुरोचनः** ।
उन्निद्रमनसा **तेन** दुष्टो दृष्टः स्वचक्षुषा[3] ॥१९३॥
धूमै**र्धूमध्वजो** यावन्नालिङ्गति नभोऽङ्गणम् ।
तस्य क्रोधानलस्तावज्ज्वालाजालममुञ्चत ॥१९४॥
ततः **पुरोचनं** धृत्वा तं केशेषु विसंस्थुलम् ।
आचकर्ष हठेनासौ हरिणं हरिणारिवत् ॥१९५॥

---

१. तृप्तिशालिभिः । २. रात्रिम् । ३. 'सचक्षुषा' धीमता इत्यर्थः ।

तं नीत्वा मुष्टिना मृत्युं स दम्भोलि[१]सनाभिना ।
प्रदीप्य जातुषागारं चकार द्रुतमग्निसात् ॥१९६॥
सोत्कण्ठमानसो **वाततनयो**ऽपि सुरङ्गया ।
एत्यं सङ्घट्टितः पश्चाज्झटित्येवाग्रजन्मना[२] ॥१९७॥
अचिरेणैव पुंनागा नागलोकोपमाद्बिलात् ।
विनिर्याय प्रयान्ति स्म पथि ते रथवर्जिताः ॥१९८॥
तेषां प्रदीपनोद्योतः पृष्ठतस्तीव्रवेगतः ।
दिष्ट्या **पुरोचनो** दग्ध इत्याख्यातुमिवाययौ ॥१९९॥
अस्तं नीत्वा तमःस्तोमं तेनालोकेन दर्शितः ।
हस्तदीपोपमेनैषामध्वा सौध इव ध्रुवम् ॥२००॥
सम्पत्पुटकिनी[३]खण्डमार्तण्डाः **पाण्डवा** इमे ।
त्वमेतान् किं मुधाऽधाक्षी रे हताश ! हुताशन ! ॥२०१॥
आपन्नार्तिच्छिदाछेकदोर्दण्डाः **पाण्डवा** इमे ।
एतान्हन्त दहन्नेवं पुरोचन ! किमाचरः ? ॥२०२॥
दीनानाथसमुद्धारपण्डिताः **पाण्डवा** इमे ।
एतांस्ते निघ्नतः कीदृक् **सुयोधन** ! धनार्जनम् ? ॥२०३॥
त्रैलोक्यत्राणशौण्डीरकोदण्डाः **पाण्डवा** इमे ।
अमूनेवं तिरस्कुर्वन्वैधेयो[४]ऽसि विधे ! ध्रुवम् ॥२०४॥
परिदेवित[५]वाक्यानि लोकानामित्यनेकशः ।
कर्णावतंसीकुर्वन्तः पुरतस्ते प्रतस्थिरे ॥२०५॥ पञ्चभिः कुलकम् ।
भाग्यराशिरिवामीषामालोकः स तिरोदधे ।
बन्धु**र्दुर्योधन**स्येव प्रादुरास तमश्चयः ॥२०६॥
युगपद्ध्वान्तमध्वा च द्वयमेतदुपागतम् ।
तनोति स्म श्रमाह्वानं तत्सवित्रीकलत्रयोः ॥२०७॥
आलोकशब्दमाधत्तः पुरो **भीमकिरीटिनौ** ।
राज्ञः प्रथमपान्थस्य तथाऽप्यस्खलतां क्रमौ ॥२०८॥

---

१. वज्रसदृशेन । २. जन्मनः प्रतिद्वय । ३. पुटिकिनी–पद्मलता पद्मसमूहो वा । ४. मूर्खः । ५. विलापवचनानि ।

नकुलः सहदेवश्च पथि श्रान्तावुभावपि ।
ज्यायसां मा स्म खेदोऽभूदिति तूष्णीमगच्छताम् ॥२०९॥
पादचारं सदाचारभूमीरुहभुवोरपि[१] ।
मातुः पत्न्याश्च निध्यायन्दध्यौ विश्वम्भराधिपः ॥२१०॥
यस्यां कथञ्चिन्नापैति सुतानामधमर्णता ।
मयाऽद्य निष्क्रयो मातुस्तस्याः क्लेशोऽयमर्प्यते ॥२११॥
कष्टं दृष्टं यया नैव पितुर्भर्तुश्च वेश्मनि ।
मातेयममितं क्लेशं मयैवमनुभाव्यते ॥२१२॥
अहो ! पाणिगृहीतीयं **पाण्डवानां** महौजसाम् ।
दरिद्रगृहिणीचारं चरत्येव वनावनौ ॥२१३॥
पश्यतां **पाण्डु**पुत्राणां कलत्रस्य कुशाङ्कुरैः ।
अम्भोजभेदं भिद्येते हहा ! चरणपल्लवौ ॥२१४॥
न जानाति प्रिया दुःखमेकस्मिन्नपि भर्तरि ।
पञ्चस्वपि प्रियेष्वेका क्लिश्यते **द्रुपदात्मजा** ॥२१५॥
इत्यस्मिंश्चिन्तयत्येवं(व) मार्गे दुर्गे तमोभरैः ।
श्रान्ता **कुन्ती** च **कृष्णा** च निःसहं भुवि पेततुः ॥२१६॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
[२]राज्यभ्रंशं भयं शत्रो रात्रौ पद्भ्यां पलायनम् ।
धिग् विधिं योऽव्यधादेवं **पाण्डवानां** विडम्बनम् ॥२१७॥
उष्णालुभिरपच्छत्रैः शीतालुभिरनंशुकैः ।
बुभुक्षुभिरपाथेयैः पन्थानो दुरतिक्रमाः ॥२१८॥
शिरीषसुकुमाराङ्ग्यौ निपतन्त्यौ पदे पदे ।
दुर्गकान्तारपारीणे कथमेते भविष्यतः ? ॥२१९॥
इति खेदपरं दृष्ट्वा नृपमूचे **वृकोदरः** ।
आकुलो मा स्मभूर्देव ! पदातौ प्रगुणे मयि ॥२२०॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
ततोऽम्बां दक्षिणे स्कन्धे वामे प्रियतमां पुनः ।
अध्यारोप्य ययौ **भीमो** भञ्जन्मार्गमहीरुहः ॥२२१॥

---

१. सदाचारवृक्षाणां स्थानयोः । २. राज्यभ्रंशो इति प्रत्यन्तरपाठः साधुः ।

उभावपि कनीयांसौ पश्चाद्दूरान्तरस्थितौ ।
मार्गखेदोच्छलच्छ्वासौ मन्दं मन्दमुपेयतुः ॥२२२॥
व्यवस्थाप्य त्रिक[१]स्थाने तावुभावभितस्तदा ।
निन्ये **भीमो** भुजालम्बाद् **धर्मपुत्रार्जुना**वपि ॥२२३॥
निशीथमारुतः शीतः कुमुदामोदमेदुरः ।
आचचाम श्रमं तस्य दयालुरिव दूरतः ॥२२४॥
न निद्रोपद्रवस्तस्य वैधुर्यं नान्धकारजम् ।
ललङ्घे पथपाथोधिं पूर्ववत्**पवनात्मजः** ॥२२५॥
विलोक्य क्लान्तिमायातौ **धर्मपुत्रार्जुना**वपि ।
महेभ इव **भीम**स्तान्सर्वान्पृष्ठेऽध्यरोपयत् ॥२२६॥
महाध्वनि निमग्नानामगाधे जलधाविव ।
यानपात्रायितं तेन स्वबन्धूनां महात्मनाम् ॥२२७॥
आससाद सदारम्भसम्भृतश्रेयसो भृशम् ।
भीमस्याध्वतिरोधानपापेनेव क्षपा क्षयम् ॥२२८॥
कुन्देन्दुसित**कौन्तेय**कीर्तिवित्रासितैरिव ।
तमोभिर्विरलीभूतं प्रभूतैरपि सर्वतः ॥२२९॥
वृकोदरमुखाम्भोजविलोकनकुतूहली ।
कर्मसाक्षी[२] किलारोहदुदयाचलचूलिकाम् ॥२३०॥
स्वबन्धुभक्तमीक्षध्वं दूरादेत्य **वृकोदरम्** ।
इति स्वां जातिमाह्वातुमिवाकूजन् विहङ्गमाः ॥२३१॥
शङ्के **पाण्डु**कुटुम्बस्य करालम्बनदित्सया ।
करान्व्यापारयामास वासराणामधीश्वरः ॥२३२॥
सुखदुःखे समं तेषामारोहति रवौ नभः ।
मार्गालोकाच्च तापाच्च शनैः प्रादुर्बभूवतुः ॥२३३॥
ते ललाटंतपे भानौ खिन्नाङ्गाः **पाण्डुसूनवः** ।
वनोद्देशैकदेशस्था रहः क्वापि विशश्रमुः ॥२३४॥

---

१. पृष्ठे । २. सूर्यः ।

अथोचे **विजयं**[1] राजा वत्स कष्टे महत्यपि ।
न स्मर्तव्या त्वया विद्या प्रसिद्ध्येकनिबन्धनम् ॥२३५॥

सन्तः स्त्रोतस्विनीस्त्रोतःश्रितानालोक्य वेतसान् ।
दैवमेवानुवर्तन्ते पुनरुन्नतिकाङ्क्षिणः ॥२३६॥

उपनीतानि **पार्थेन** कन्दमूलफलान्यथ ।
भोजयित्वा पतीन् श्वश्रूं **पाञ्चाली** बुभुजे स्वयम् ॥२३७॥

अथैवं[2] पथि कष्टेन **पृथायाः** सूनवः पुनः ।
मध्याह्नं गमयामासुर्मेदुरस्वेदबिन्दवः ॥२३८॥

तृष्णातिशुष्कतालूनामुष्णालूनामनारतम् ।
पयो दवीयो[3]ऽप्यानीय **भीमस्**तेषामढौकयत् ॥२३९॥

क्रमेण **वारुणी**[4]शैलशिरःस्त्रस्तकरे रवौ ।
वनमेकमनेकद्रु प्रापुस्ते निरुपद्रवाः ॥२४०॥

भूरपि त्रासकृद्यत्र रौद्राकारा द्रुमा अपि ।
मार्गोऽपि कीकसैर्दुर्गः क्रूरा दूरं मृगा अपि ॥२४१॥

तत्र प्रविष्टमात्राणां तेषामस्तं रविर्ययौ ।
क्रुद्धो विधिरुपाधत्ते विपदो हि पदे पदे ॥२४२॥

साम्राज्यं पुनरुज्जृम्भि विभाव्य तमसां तदा ।
आरोहमवरोहं च विपदां तेऽपि जज्ञिरे ॥२४३॥

भीषणेऽपि वने तत्र ध्वान्तेनान्धंभविष्णवः ।
ते विश्रान्तिजुषस्तस्थुर्निशाविश्रामकाम्यया ॥२४४॥

कङ्केलिपादपस्याधस्ते ध्यातपरमेष्ठिनः ।
पल्लवै**र्भीम**विन्यस्तान्स्त्रस्तरानध्यशेरत ॥२४५॥

आपृच्छ्य बन्धून्वात्सल्यादुत्सहिष्णुमनास्ततः ।
जगाम जलमानेतुं मध्यमः **पाण्डुनन्दनः** ॥२४६॥

गव्यूतिमात्रमध्वानमतिक्रम्य स विक्रमी ।
सारसस्वरनिर्णीतमाससाद पुरः सरः ॥२४७॥

---

१. अर्जुनम् । २. तथैवपथिकत्वेन० प्रतिद्वये । ३. अतिदुरस्थम् । ४. पश्चिमाचल ।

[१]उपेयिवानुपादाय पयः पुटकिनीपुटे ।
अक्षामनिद्रमद्राक्षीत्स्वकुटम्बं **वृकोदरः** ॥२४८॥
तत्तथाभूतमालोक्य शोकेन विवशीकृतः ।
विललाप विमुच्यापः स बाष्पाविललोचनः ॥२४९॥
पल्यङ्कं यः सतूलीकमध्युवास नृवासवः ।
धिग्विधिं सोऽधुनाऽध्यास्ते [२]स्थपुटं स्रस्तरं भुवि ॥२५०॥
पुरोपतल्पं यस्यासीन्निःसीमो गीतनिस्वनः ।
वर्तते साम्प्रतं तस्य भैरवः फैरवो रवः ॥२५१॥
कस्तूरीसंस्तुतैः पूर्वं यस्याभूच्चन्दनद्रवैः ।
अङ्गे तस्याङ्गरागोऽयं पांशुभिर्मार्गसम्भवैः ॥२५२॥
दृष्टौ कष्टेन यस्याङ्घ्री सेवायातैर्नृपैरपि ।
नरव्याघ्रस्य जिघ्रन्ति शृगालास्तस्य साम्प्रतम् ॥२५३॥
पूर्वं व्योम्नि विमानेन यो बभ्राम सविभ्रमम् ।
रङ्कस्वापं स्वपित्येवं कान्तारे सोऽय**मर्जुनः** ॥२५४॥
द्विषद्यशस्तुषारांशुराहवो यस्य बाहवः ।
सहते सोदरादेशात्क्लेशं सोऽपि **कपिध्वजः** ॥२५५॥
एतौ सदापि नः क्रोडक्रीडादुर्ललितौ पुरा ।
हा शयाते कनीयांसौ दरिद्रपथिकाविव ॥२५६॥
पाण्डवानामियं माता पत्नी **पाण्डुमही**पतेः ।
क्रमचङ्क्रमणक्लान्ता शेते **कुन्ती** हहा ! भुवि ॥२५७॥
[३]कथं सहिष्यते क्लेशं नासौ यस्यास्तनूरुहाः ।
वयं प्रोद्दामशौण्डीर्यप्रपञ्चाः पञ्च **पाण्डवाः** ॥२५८॥
इयं निद्रायते भूमौ कष्टं **द्रुपदनन्दिनी** ।
एतामवस्थामेतस्याः पश्यन् **भीमो**ऽपि जीवति ॥२५९॥
अरण्यपान्थैरस्माभिः पश्यत प्रेयसी निजा ।
असौ कान्तारसञ्चारशिक्षामध्याप्यते हहा ! ॥२६०॥

---

१. बन्धुसमीपे इति शेषः । २. विषमम् । ३. वक्रोक्तिरियम् ।

इत्युच्चैर्विलपन् **भीमो** भीषणाकारधारिणीम् ।
एकां युवतिमायान्तीं पिङ्गलाक्षीमुदैक्षत ॥२६१॥
भीमस्याभ्यर्णमभ्यागाद्युवतिः सा यथा यथा ।
रूपं प्रकाशयामास मनोहारि तथा तथा ॥२६२॥
भीमः समीपमायातां तामुवाच सुलोचने ! ।
काऽसि भीष्मं च सौम्यं च रूपमप्यकृथाः कथम् ? ॥२६३॥
बभाषे साऽपि सुश्रोणिः सुभग ! श्रूयतां त्वया ।
अस्ति दत्तजगड्डिम्बो **हिडम्बो** नाम राक्षसः ॥२६४॥
इदमस्याख्यया ख्यातं **हिडम्ब**वनमुत्कटम् ।
नास्मिन् मनुष्यजातीयः कश्चित्सञ्चरते पथा ॥२६५॥
कथञ्चिद्दैवदुर्योगादेतस्यां वनसीमनि ।
नरः शूरोऽपि यद्येति राक्षसाऽनेन भक्ष्यते ॥२६६॥
अस्य चाहमहङ्कारमन्दिरस्य सहोदरा ।
अनूढाऽस्मि **हिडम्बेति** बन्धुगेहनिवासिनी ॥२६७॥
ममाप्यस्ति क्रमाऽऽयाता विद्या सर्वाऽपि राक्षसी ।
इदानीं तु स्थितः सौधे बन्धुर्मामभ्यधादिदम् ॥२६८॥
अधुना मानुषो गन्धः क्षुधं मे बोधयन्नयम् ।
प्रियंभविष्णुर्घ्राणस्य कुतोऽप्येति सहोदरे ! ॥२६९॥
तन्मानवानवेक्ष्यैतान्कुतोऽप्यानय सत्वरम् ।
येनेयं चिरसत्राय शममभ्येति मत्क्षुधा ॥२७०॥
तदहं दहनज्वालालोले कृत्वा विलोचने ।
विधित्सुर्बान्धिवादेशं देशमेनमुपागमम् ॥२७१॥
वने मानवसङ्घातमेनं निःसहविग्रहम् ।
निद्रायमाणमद्राक्षं बुभुक्षोपशमक्षमम् ॥२७२॥
विलोक्य त्वां च कन्दर्परूपदर्पापहं पुरः ।
विस्मृत्य भ्रातुरादेशं स्मराऽऽदेशे स्थिताऽऽस्म्यहम् ॥२७३॥

---

१. डिम्बः युद्धम् ।

यज्जातोऽसि महाबाहो ! मम नेत्रसुधाञ्जनम् ।
असौ रूपपरावर्तः प्रावर्तत जवात्ततः ॥२७४॥
तदाधेहि प्रसादं मे पाणिपीडनकर्मणि ।
सत्योपयाचिताः सन्तु सकलाः कुलदेवताः ॥२७५॥
तस्मान्मा स्म विलम्बस्व पुरा नन्वेति राक्षसः ।
त्रपां विहाय मां रात्रिचरीं सहचरीं कुरु ॥२७६॥
मयि सहचारिण्यामसौ दूरेऽस्तु राक्षसः ।
नान्येऽपि प्रभविष्यन्ति प्रबला वनवैरिणः ॥२७७॥
अथाभाषिष्ट भीमस्तां भद्रे ! प्रेमार्द्रमभ्यधाः ।
पुण्यप्रागल्भ्यतो लभ्या त्वादृग्नारी स्वयंवरा ॥२७८॥
सुगात्रि ! परमत्रार्थे कारणं मे निशम्यताम् ।
ममैते बान्धवाः सन्ति चत्वारोऽपि शयालवः ॥२७९॥
ऋद्धा गुणैरियं वृद्धा या तु स्वपिति निर्भरम् ।
जानीहि जननीमेनामस्माकं स्मेरलोचने ! ॥२८०॥
एषा शिरीषमृद्वङ्गी सुखं सोषुप्यते तु या ।
पञ्चानामपि साऽस्माकं प्राणेभ्योऽपि प्रिया प्रिया ॥२८१॥
एकयाऽपि सधर्मिण्या साधारण्याऽनया वयम् ।
कृतार्थाः पुरुषार्थेषु निखिलेष्वपि निर्मिताः ॥२८२॥
अनुमन्यामहे[१] नान्यां प्रेयसीं श्रेयसीमपि ।
प्राप्य कल्पलतां स्वल्पाः कोऽनुरुध्येत वीरुधः ॥२८३॥
उपन्यस्तस्[२]त्वया यस्तु लोभः साहायकं प्रति ।
सोऽपि शौण्डीर्यचण्डानां दोर्दण्डानां त्रपाकरः ॥२८४॥
बाह्यसाहाय्यसापेक्षं क्षणं वो मा स्म भून्मनः ।
इत्यस्मासु स्वदोर्वीर्यनिष्ठं ज्येष्ठस्य शासनम् ॥२८५॥
इति सा प्रतिषिद्धाऽपि सदैन्यं पुनरभ्यधात् ।
मामात्मशरणां स्वामिन् ! यद्यपीत्थमपाकृथाः ॥२८६॥

---

१. अङ्गीकुर्महे । २. दर्शितः ।

यावज्जीवं त्वमेवासि जीवितेशस्तथापि मे ।
तद्यदा रोचते नाथ ! कुरु मामात्मसात्तदा ॥२८७॥
किं त्वेतामधुना तावद्विद्यामादत्स्व चाक्षुषीम् ।
यया ते भवितोद्योतस्तामसीष्वपि रात्रिषु ॥२८८॥
सैवमाख्याय भीमाय सम्मदात्तामदात्तदा[१] ।
तस्मै पठितमात्रैव सा प्रकाशमसूत्रयत् ॥२८९॥
अत्रान्तरे ददत् त्रासमट्टहासेन भीषणः ।
आजगाम **हिडम्बो**ऽपि प्रेतनाथं[२] विडम्बयन् ॥२९०॥
वेपथुस्वेदरोमाञ्चैर्यामिमागम्य कामुकीम् ।
प्रसभं सोऽभ्यधादेनां भ्रकुटीविकटाननः ॥२९१॥
आः पापे ! प्रौढकंदर्पाकुले ! कुलकलङ्किनि ।
बुभुक्षितमुपेक्ष्यैवं मामभूरिह कामुकी ॥२९२॥
त्वां विधायेन्धनं पूर्वं जाठरस्याशुशुक्षणेः[३] ।
ततोऽमूनाहुतीभावं लम्भयिष्यामि मानवान् ॥२९३॥
एवमाक्षिप्य कोपेन रक्तचक्षुः स राक्षसः ।
दूराच्चपेटामुत्पाट्य दधावे सोदरां प्रति ॥२९४॥
ततस्तमाह माहात्म्यभूमि**र्भीमः** ससौष्ठवम् ।
निरागसं निजां यामिमरे ! मोघं जिघांससि ॥२९५॥
रक्षोवंशानुरूपं ते यद्भगिन्यपि हन्यते ।
उपेक्षितुं क्षमे साक्षान्न स्त्रीहत्यामहं पुनः ॥२९६॥
उत्तिष्ठ निष्ठुरं कर्म मुञ्चेदं किञ्चिदायुधम् ।
करे कुरु **कुरुश्रेष्ठा नहि घ्नन्ति निरायुधम्** ॥२९७॥
इति क्रोधादधिक्षिप्तस्तामत्याक्षीत्स राक्षसः ।
एकं पादपमुद्यम्य **भीमं** च प्रत्यधावत ॥२९८॥
भीमोऽपि गतभीरेकं विधायाऽऽयुधमङ्घ्रिपम् ।
जाग्रतु भ्रातरो मेति तूष्णीको युद्धमादधे ॥२९९॥

---

१. हर्षात् । २. यमराजम् । ३. अग्नेः ।

चण्डौजसा **हिडम्बेन** निर्विलम्बं बलीयसा ।
प्रहतः प्रसभं **भीमः** क्षणाद् वृक्षेण वक्षसि ॥३००॥
पाण्डवोऽपि **हिडम्बाय** ददौ पीडां प्रहारतः ।
यया तत्प्रथमं निन्ये सोऽपि मूर्च्छारसज्ञताम् ॥३०१॥
मूर्च्छाविरामे स क्ष्वेडामव्रीडः क्रीडयाऽकरोत् ।
यया **युधिष्ठिरा**दीनामभून्निद्रादरिद्रता ॥३०२॥
कुन्ती पुरस्तादुद्वीक्ष्य **हिडम्बा**मिदमभ्यधात् ।
का त्वं पुत्रि ! कथं चात्र ? तथ्यं मे कथ्यतामदः ॥३०३॥
साऽप्यस्यै निजमावेद्य सर्वं वृत्तान्तमादितः ।
आख्याति स्म तनूजस्ते युध्यते रक्षसा सह ॥३०४॥
उच्छलत् सिंहनादेन रक्षसा प्रहतो हृदि ।
धाव्यतां देवि ! पुत्रस्ते हहा पतति मूर्च्छितः ॥३०५॥
इत्युक्ते **धर्मपुत्राद्या भीमा**भ्यर्णमुपाययुः ।
तं च मूर्च्छालमालोक्य जननी पर्यदेवत[१] ॥३०६॥
अस्माकं मार्गपङ्गूनां वोढा त्वं प्रौढविक्रमः ।
दुष्टेन रक्षसा वत्स ! गमितः कामिमां दशाम् ? ॥३०७॥
निरालम्बकुटुम्बस्य करालम्ब ! त्वया विना ।
दूरात्पानीयमानीय तृषं नः कोऽपनेष्यति ॥३०८॥
कुसुमानि समानीय वन्यान्येतां तपस्विनीम् ।
नव्यधम्मिल्लबन्धेन वधूं कोऽलङ्करिष्यति ? ॥३०९॥
तदह्नाय समुत्थाय देहि प्रतिवचो मम ।
नयास्मान्पुरतोऽध्वानं पुरोऽभ्येति रिपोश्चमूः ॥३१०॥
इत्थं विलापवैधुर्यधुर्यचेतसि मातरि ।
अञ्चलव्यजनैश्चक्रे **भीमं** प्रगुण**मर्जुनः** ॥३११॥
अथोत्थाय नियुद्धाय स्पृहयालु**र्वृकोदरः** ।
प्रति प्रत्यर्थिनं धावन्बभाषे ज्येष्ठबन्धुना ॥३१२॥

---

१. अशोचत् ।

स्थिरो भव तव भ्राता भुजभ्राजिष्णु**रर्जुनः** ।
अस्त्येव वत्स ! तच्छत्रौ दुष्टे कष्टायसे कथम् ? ॥३१३॥
इत्युक्तः सोऽवदद्देव ! मम सम्प्रति दोर्बलम् ।
तव दृष्ट्या सुधावृष्ट्या सिक्तं पल्लवितं पुनः ॥३१४॥
तवानुजस्य पुरतः कोऽयं राक्षसपांसनः ? ।
पुरो हि पूष्णः[1] पुष्णन्ति न चयं ध्वान्तवीचयः ॥३१५॥
वीक्ष्यमाणस्य देवस्य प्रसन्नाक्षस्य राक्षसम् ।
एनं नयामि पञ्चत्वं पञ्चानन इव द्विपम् ॥३१६॥
अमानुषप्रचारेऽस्मिन्कानने निरुपद्रवः ।
प्रसादेन तवेदानीमस्तु पन्थाः सुसञ्चरः ॥३१७॥
तदस्तु **फाल्गुनः** शत्रोः करिष्ये फल्गु वल्गितम् ।
इति व्याहृत्य संहर्तुं स रिपुं प्रत्यधावत ॥३१८॥
अथाहवं महाबाह्वोर्बाहूबाहवि कुर्वतोः ।
तयोर्जयश्रीर्दोलेव करोति स्म गतागतम् ॥३१९॥
पाण्डवश्च हिडम्बश्च वल्गन्तौ क्षोणिरेणुभिः ।
तमांसि मांसलीभावं लम्भयामासतुस्तदा ॥३२०॥
दृष्ट्वा **हिडम्ब**दोर्दण्डचण्डिमानं **युधिष्ठिरः** ।
अ**भीमं** जगदद्येति विद**न्नर्जुन**मभ्यधात् ॥३२१॥
त्वर्यतां त्वर्यतां वत्स ! गच्छ क्षपय राक्षसम् ।
दोर्दण्डाभ्यां **हिडम्बेन** पीड्यतेऽसौ तवाग्रजः ॥३२२॥
जल्पत्येवं **तपःसूनौ भीम**स्तं राक्षसं क्षणात् ।
ग्रीवायां बाहुपाशेन पशुमारममारयत् ॥३२३॥
कुन्ती सुतस्य सानन्दमुदतारयदञ्चलम् ।
भ्रातुर्वपुरजातारिः सरजस्कममार्जयत् ॥३२४॥
अर्जुनाद्याः कनीयांसस्तस्य चेलाञ्चलानिलैः ।
रणखेदभवस्वेदच्छेदमातेनिरेतराम् ॥३२५॥

---

१. सूर्यः ।

क्षणादेकान्तमासाद्य **भीमं** रोमाञ्चशालिनी ।
स्तनोपपीडमालिङ्गदानन्दाद् **द्रुपदात्मजा** ॥३२६॥
कंदर्पेण **हिडम्बा**यास्तदा बन्धुवियोगजः ।
शोकः शोकापनोदेन गुरुणा विरलीकृतः ॥३२७॥
शुश्रूषाबहुमानाभ्यां निबिडाभ्यां **हिडम्बया** ।
कुन्तीद्रुपदनन्दिन्योर्मनःपरवशीकृतम् ॥३२८॥
अथो निशीथिनीशेषे पन्थानं ते प्रपेदिरे ।
प्रमाद्येत्कः सविद्यो हि महीयसि विरोधिनि ? ॥३२९॥
आश्वासयन्कनीयांसौ तेषां पृष्ठंगमोऽर्जुनः ।
निजाग्रजन्मनो दत्तबाहु**र्भीमः** पुरोगमः ॥३३०॥
पृष्ठे वहन्ती **कुन्तीं** च **कृष्णां** च विनयाञ्चिता ।
अम्बरेण **हिडम्बा** च तेषां मध्यस्थिताऽचलत् ॥३३१॥ युग्मम् ।
अन्यदा तु महाटव्यामत्युत्कटपिपासया ।
भीष्मग्रीष्मतपश्रान्ता **कुन्ती** मूर्च्छामुपाययौ ॥३३२॥
बीभत्सुरेकतो वेगादन्यतस्तु **वृकोदरः** ।
प्रत्याशमतिसम्भ्रान्तौ तोयहेतोरधावताम् ॥३३३॥
मातरं मूर्च्छितां पश्यन्मत्वेवाम्भोऽतिदुर्लभम् ।
निजाभ्यामेव नेत्राभ्यामानिन्येऽम्बु **युधिष्ठिरः** ॥३३४॥
अचिन्तयच्च रे दैव ! सदैव प्रत्यनीकताम् ।
सर्वंकषां किमस्मासु निर्वाहयसि केवलम् ? ॥३३५॥
दृशा पीयूषवर्षिण्या सिञ्चन्ती या प्रतिक्षणम् ।
हन्ति नः प्रत्यहं तापं साऽपि प्रापदिमां दशाम् ॥३३६॥
प्रियापरिभवो राज्यभ्रंशः पथपरिश्रमः ।
नैते तथा व्यथन्ते मां यथा मातुरियं दशा ॥३३७॥
इति चिन्तातुरे राज्ञि क्वाप्यप्राप्य पयस्तदा ।
आजग्मतुर्निरानन्दौ **वृकोदरकिरीटिनौ** ॥३३८॥
एतावपि महाबाहू विह्वलावुपरि स्थितौ ।
कदुष्णैर्नयनाम्भोभिर्जननीं पर्यषिञ्चताम् ॥३३९॥

निराशमनसां तेषां क्षिपन्तां दिक्षु चक्षुषी ।
आनीयोपानयन्नीरं **हिडम्बा** बिसिनीदले ॥३४०॥
तेषां नयनपात्रेभ्यो निझरेभ्य इवाधिकम् ।
बाष्पैस्तथैव निर्यातमानन्दशिशिरैः परम् ॥३४१॥
सस्यानामिव शुष्काणां शोकचिन्तातपःक्लमात् ।
आपुरापस्तदा तेषां ताः स्वात्यम्बुविडम्बनाम् ॥३४२॥
अस्मत्कुटुम्बजीवातुर्मातुरातुरघातिनी ।
निजेति तेषां चेतःसु **हिडम्बा** प्रतिबिम्बिता ॥३४३॥
मातुः संवाहयन् पादौ स्थाने स्थाने **युधिष्ठिरः** ।
पन्थानमतिचक्राम प्रत्यहं सह बान्धवैः ॥३४४॥
एकदा क्वापि पश्यन्ती कान्ताररमणीयताम् ।
द्रौपदी द्वीपिनं[१] दृष्ट्वा कान्दिशीका पलायत ॥३४५॥
प्रचण्डः [२]पुण्डरीकोऽपि पुण्डरीकविलोचनाम् ।
तामन्वगच्छदौत्सुक्यात्क्रमः क्रूरात्मनामयम् ॥३४६॥
तदानुपदिके तस्मिन् साभयोत्थितवेपथुः ।
नितम्बस्तनभारेण न शशाक पलायितुम् ॥३४७॥
दंष्ट्राकरालमुत्फालमालोक्य तमुपागतम् ।
साऽवतस्थे समालम्ब्य धैर्यमूर्ध्वंदमा[?] पुरः ॥३४८॥
अत्रापि **धर्मपुत्रो** मे त्रातेत्यालोच्य तत्पुरः ।
लीलालतिकया रेखां सा विधायेदमभ्यधात् ॥३४९॥
यदि मे प्राणनाथेन सत्यरेखा न लङ्घिता ।
तदा त्वमप्यमूं रेखां मा स्म शार्दूल ! लङ्घय ॥३५०॥
तयेत्युक्ते स तेष्वेव पदेषु सपदि स्थितः ।
अहो ! महानुभावानां प्रभावो दुरतिक्रमः ॥३५१॥
मुक्ता विधुंतुदेनेव द्वीपिना तेन पाप्मना ।
सितदीधितिलेखेव सा भृशं शुशुभे तदा ॥३५२॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।

---

१. व्याघ्रम् । २. व्याघ्रः ।

प्रियोपस्थायिनं मार्गमविदन्ती मनागपि ।
यूथच्युतकुरङ्गीव शून्यं बभ्राम सा वने ॥३५३॥
[१]निःशूकं दन्दशूकेन सा व्रजन्ती यदृच्छया ।
दुष्टेन दष्टुमारब्धा तमप्येवमवोचत ॥३५४॥
कायेन मनसा वाचा चेत्पञ्चापि न वञ्चिताः ।
मया कदापि प्रेयांसः सर्प ! [२]सर्प तदान्यतः ॥३५५॥
इत्याक्षिप्तस्तया मङ्क्षु ययौ सोऽपि भुजङ्गमः ।
वाचस्पतेरपि सतीमहिमा नहि गोचरः ॥३५६॥
यदुष्णकिरणः **कृष्णां** सतीं पादैरुपास्पृशत् ।
तन्मन्ये सद्य एवायं मज्जति स्म तदाम्बुधौ ॥३५७॥
अथाऽऽचक्राम दिक्चक्रमुच्छृङ्खलतमं तमः ।
सर्वातिशायी शोकश्च **पाञ्चालदुहितुर्मनः** ॥३५८॥
प्रेयोभिर्विप्रयुक्तायाः कथं यास्यति यामिनी ।
एषा ममेति सा चिन्ताक्रान्ता यावदजायत ॥३५९॥
हिडम्बां पुरतस्तावदालोकत कृताञ्जलिम् ।
व्यानशे च प्रमोदेन सुधासेकसनाभिना ॥३६०॥
फुल्लत्कपोलफलका बभाषे सा **हिडम्बया** ।
आर्ये ! त्वद्विरहात्प्रापुः **पाण्डवाः** शोकताण्डवम् ॥३६१॥
यदान्विष्य वनान्तस्त्वां ते कुत्रापि न लेभिरे ।
ततो धूलीविलिप्ताङ्गा वसुधां परिरेभिरे ॥३६२॥
तेषां सम्प्रति बाष्पाम्बुधाराधोरणिभिः पुरः ।
जातानि जानुदघ्नानि पल्वलानि भुवस्तले ॥३६३॥
श्वापदैरापदं रात्रौ **द्रौपदी** नेष्यते ध्रुवम् ।
तां विना जीवितेनापि पर्याप्तमधुनाऽमुना ॥३६४॥
इति निश्चित्य ते सन्ति प्राणत्यागविधित्सवः ।
जीविते निस्पृहा जज्ञे **पृथाऽपि** तनयाऽनुगा ॥३६५॥ युग्मम् ।

---

१. निर्दयम् क्रिया विशेषणमेतत् । २. गच्छ ।

इत्थम[1]त्याहितं तेषां विलोक्याकुलमानसा ।
कान्तारार्णवमालोड्य तवाभ्यर्णमुपागमम् ॥३६६॥
इति वृत्तान्तमावेद्य समुत्प्लुत्य विहायसा ।
सा **द्रौपदी**मुपादाय **पाण्डवाना**मुपानयत् ॥३६७॥
स्रोतस्विनीररण्यानीस्ते बहूंश्च शिलो[2]च्चयान् ।
हेलयैव **हिडम्बायाः** साहाय्येन ललङ्घिरे ॥३६८॥
अथाधमर्णमन्याभ्यां **हिडम्बायाः** पदे पदे ।
निवेश्य **कुन्तीकृष्णा**भ्यामभ्यधीयत सा रहः ॥३६९॥
भद्रे ! तवोपकाराणामियत्तैव न विद्यते ।
आवां त्वस्यामवस्थायां किं ते प्रत्युपकुर्वहे ॥३७०॥
तथाऽपि ब्रूहि कल्याणि ! किञ्चिदीप्सितमात्मनः ।
काचिदानृण्यकरणाद् यथा स्यात्प्रीतिरावयोः ॥३७१॥
अथोवाच **हिडम्बा**ऽपि **कुन्तीं** प्रति कृताञ्जलिः ।
विश्वोपकारिणि ! क्वाहं ? क्व च त्वं **पाण्डवप्रसूः** ? ॥३७२॥
किं तवोपकरिष्यन्ति राक्षस्यो देवि ! मादृशः ? ।
उपकुर्वीत किं नाम दरिद्रश्चक्रवर्तिनः ? ॥३७३॥
उपकुर्वन्ति सन्तस्तु पू[3]र्वानुपकृता अपि ।
केनाप्युपकृता किंनु लोकं प्रीणाति चन्द्रिका ? ॥३७४॥
विज्ञापयामि तदपि स्वं किञ्चन मनीषितम् ।
पुत्रस्ते दृष्टमात्रोऽपि मया वव्रे **वृकोदरः** ॥३७५॥
तत्प्रसीद तथाऽऽधेहि यथा स्यादेष मे वरः ।
एवं सम्बन्धमाधाय स्वस्य मां कुरु किङ्करीम् ॥३७६॥
इत्याख्याते तया **कुन्ती** स्नुषाया मुखमैक्षत ।
साऽपि विज्ञा कृतज्ञा च जगाद मुदितानना ॥३७७॥
प्राणैरपि प्रियं कर्तुमेतस्याः स्पृहयाम्यहम् ।
तुच्छानां भर्तृभोगानां संविभागे तु का कथा ? ॥३७८॥

---

१. अनर्थम् । २. पर्वतम् । ३. पूर्वमनुपकृताः ।

ततः स्वयं समुत्थाय ताभ्यामभ्येत्य चान्तिके ।
अनिच्छन्नपि **भीम**स्तां प्रसह्य[१] परिणायितः ॥३७९॥
सर्वर्तुरमणीयानि कृत्वोद्यानानि विद्यया ।
कृत्रिमं सौधमाधाय रेमे **भीमेन** सा समम् ॥३८०॥
सैकतेषु स्रवन्तीनां[२] शैलानां शिखरेषु च ।
नीत्वा यदृच्छया **भीमं** रमयामास सा सुखम् ॥३८१॥
स्वाधीनपतिका प्राप्य कामानतिमनोरमान् ।
क्रमादापन्नसत्त्वाऽसौ जज्ञे पुण्यजनेश्वरी[३] ॥३८२॥
अथ क्रमादतिक्रम्य पन्थानं **पाण्डुसूनवः** ।
नगर्या**मेकचक्रायां** काननान्तःकृतस्थितिम् ॥३८३॥
सुवर्णकमलासीनं दिशन्तं धर्ममुत्तमम् ।
वपुष्मदिव चारित्रं ज्ञानिनं ददृशुर्मुनिम् ॥३८४॥ युग्मम् ।
मुनेर्दर्शनमात्रेण सुधास्नपनबन्धुना[४] ।
तेषां श्रद्धाजुषामध्वश्रमः सर्वो व्यलीयत ॥३८५॥
तेऽन्तर्मलमपाकर्तुमुत्तालमनसस्तदा ।
मुनिपादारविन्दस्य वन्दनार्थमुपाययुः ॥३८६॥
भवभ्रान्तिपरिक्लान्तजन्तुविश्रान्तिपादप ! ।
परोपकारनिर्व्याज ! मुनिराज नमोऽस्तु ते ॥३८७॥
इत्यानन्दपतद्बाष्पमभिष्टुत्य **युधिष्ठिरः** ।
सभान्तः सङ्कुचज्जानुः सानुजः समुपाविशत् ॥३८८॥
दरिद्रपान्थवेशेषु दिविषन्मूर्तिधारिषु ।
तदानीं तेषु सभ्यानां निपेतुर्युगपद् दृशः ॥३८९॥
अथाऽऽपदापगोत्तारे[५] द्रोणीमिव दृशं क्षिपन् ।
तानाश्रित्य विशेषेण मुनिराधत्त देशनाम् ॥३९०॥
एक एव पुमर्थेषु धर्मश्चूडामणीयते ।
दया च सर्वसत्त्वेषु तस्यापि तिलकायते ॥३९१॥

---

१. बलात् । २. नदीनाम् । ३. राक्षसी । ४. अमृतस्नानसदृशेन । ५. आपगा-नदी ।

प्रावृट्पाथोदवीथी च करुणा चाप्यकृत्रिमा ।
वनराजीं च राज्यं च नवतां नयतः पुनः ॥३९२॥
दया प्राणिषु सर्वेषां गदानामगदः परः ।
अनर्घ्यमायुर्दैर्घ्यस्य कारणं करुणां विदुः ॥३९३॥
शुक्तिरुन्नतिमुक्तानां मुक्तिसङ्गमदूतिका ।
दया नियतमेकाऽपि सर्वकल्याणकारणम् ॥३९४॥
इत्याकर्ण्य **हिडम्बाथ** राक्षसान्वयदुर्लभम् ।
निर्मन्तुत्रसजन्तूनां[1] प्रतिषेधं वधे व्यधात् ॥३९५॥
देशानाऽन्ते स्वयं **कुन्ती** संशयापगमक्षमम् ।
मुनिं पर्यनुयुङ्क्ते[2] स्म विनयाद्विहिताञ्जलिः ॥३९६॥
पराभवसहस्राणां पदमापदमीदृशीम् ।
किमेते निस्तरिष्यन्ति कदापि मम सूनवः ॥३९७॥
त्रिलोकीं हस्तविन्यस्तकुवलीफल[3]लीलया ।
पश्यन्मुनिरिमां वाचं व्याजहार मनोहराम् ॥३९८॥
विभावय महाभागे ! भवितारः सुतास्तव ।
क्रमेणानुपमानाया भुक्तेर्मुक्तेश्च भाजनम् ॥३९९॥
पुनरेव निजं राज्यं कैश्चिदासाद्य वासरैः ।
ज्येष्ठोऽयं दुष्टसंहर्ता कर्ता धर्मप्रभावनाम् ॥४००॥
क्रमात्कर्माणि निर्मूल्य संयमाराधनादमी ।
पञ्चापि विश्वत्रातारो यातारः पञ्चमीं गतिम् ॥४०१॥
इमां निशम्य ते वाचं वाचंयमशिरोमणेः ।
पीयूषसेकसोदर्यामासेदुः परमां मुदम् ॥४०२॥
तत्र ज्ञानसुधाम्भोधावन्यत्र प्रस्थिते मुनौ ।
धर्मानुरागिणीं ज्यायान् **हिडम्बां पाण्डवो**ऽभ्यधात् ॥४०३॥
निष्कारणोपकारिण्याः शुभे ! साहाय्यकात्तव ।
अटवीतटिनीप्रायः पन्था दुर्गोऽपि लङ्घितः ॥४०४॥

---

१. त्रसंवनम् । २. पृच्छति स्म । ३. कुवलीफलं बदरीफलम् ।

वयं नगर्यामेतस्यां स्थास्यामः कतिचिद्दिनान् ।
तद्गच्छ भद्रे ! स्वभ्रातुः सनाथां कुरु सम्पदम् ॥४०५॥
गर्भाभिधाने मद्भ्रातुर्निधाने यत्नमातनु ।
पात्रे न्यासीकृता सम्पदधिकां वृद्धिमश्नुते ॥४०६॥
स्मृता तु समये वत्से ! समुपस्थातुमर्हसि ।
मनोऽभ्युपेतनिर्वाहे सावधानं महात्मनाम् ॥४०७॥
अथाङ्गीकृत्य तत्तस्थौ **हिडम्बा** वनमेत्य सा ।
वीतरागसपर्यासु पर्याकुलकराम्बुजा ॥४०८॥
मुद्रामादृत्य विप्राणां तदाचारमनोहराम् ।
एकचक्रामुपाजग्मुर्नगरीं **पाण्डुनन्दनाः** ॥४०९॥
अदृश्यन्त विशन्तस्ते पुर्यामार्येण वर्त्मनि ।
द्विजेन जनतादत्तशर्मणा **देवशर्मणा** ॥४१०॥
उपलभ्यो[1]पसंग्राह्यान् गुणगृह्यः स तान्कृती ।
गतच्छद्मा निजं सद्म नीत्वा काममपूजयत् ॥४११॥
अभणच्च गुणश्रेष्ठं ज्येष्ठं पाण्डवमादरात् ।
भो ! भूमिदेव ! दैवेन योजितः किञ्चिदर्थ्यसे ॥४१२॥
इदं मे वेश्म तामेतां पत्नीं सौजन्यशालिनीम् ।
इमं पुत्रमिमां पुत्रीं जानीयाः सर्वमात्मनः ॥४१३॥
वसन् गेहे सुखेनात्र पवित्रय पुरीमिमाम् ।
सरत्ना [2]रत्नगर्भेति जनो जानातु सम्प्रति ॥४१४॥
तथेति प्रार्थनां गुर्वीं प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिरः ।
चक्रे कुटुम्बसम्मत्या निवासं तस्य वेश्मनि ॥४१५॥
विप्राचारभृतो बाह्ये स्वान्ते तु परमार्हताः ।
ते धर्मकर्मठास्तत्र वासरानत्यवाहयन् ॥४१६॥
श्वश्रूशुश्रूषणप्रीतचेताः **पाञ्चालनन्दिनी** ।
पुत्रीप्रीतिपरा तस्यां **कुन्ती** चानर्चतुर्जिनम् ॥४१७॥

---

१. वन्दनयोग्यान् । २. पृथ्वी ।

कुटुम्बस्यानुकूल्येन प्रातिकूल्यं विधेस्तदा ।
न किञ्चित्ते विदाञ्चक्रुरेक**चक्रा**निवासिनः ॥४१८॥
सावित्री नाम तस्यास्ति कलत्रं **देवशर्मणः** ।
तया वैनयिकात् (विनयेन) **कुन्त्या** मनः परवशीकृतम् ॥४१९॥
कुन्ती कृष्णासधर्माणं स्नुषां तामप्यजीगणत् ।
पौत्रावेव च तत्पुत्रौ[1] **गङ्गादामोदरा**भिधौ ॥४२०॥
सा तेन सहवासेन विस्मृतात्मनिकेतना ।
अनेकान् गमयामास मासानेकाहलीलया ॥४२१॥
अन्यदा पवमानस्य तनये गृहवर्तिनि ।
अपरेष्वे**कचक्रा**न्तः स्वैरसञ्चारशालिषु ॥४२२॥
देवशर्मकुटुम्बस्य कटुमाक्रन्दमुच्चकैः ।
आकर्ण्य **कुन्ती** कुन्तेन भिन्नेव हृदयेऽभवत् ॥४२३॥ युग्मम् ।
गत्वाऽथ **देवशर्माणं** सा जगाद सगद्गदम् ।
तव वत्स ! कुतोऽमूलमेतद्दुःखं सुदुःसहम् ? ॥४२४॥
अथासौ कथयामास कथां **कुन्त्याः** सुदुःश्रवाम् ।
अस्यां पुरि पुरारिष्टमतिकष्टमजायत ॥४२५॥
पुरोपरि शिलागुर्वी दर्शिताऽकाण्डविड्वरा ।
समालोक्यत कल्पान्तपुष्करावर्त्तसोदरा ॥४२६॥
युगान्तज्वलनोपज्ञ[2]धूमस्तोमोपमस्तदा ।
घोरान्धकारो विधुरं पुरीजनमजीजनत् ॥४२७॥
खण्डयन्भूरुहां खण्डान् ववौ चण्डः समीरणः ।
कनीयान्बान्धवो यस्य किल कल्पान्तमारुतः ॥४२८॥
अदृष्टपरचक्रार्त्ति**मेकचक्रां** पुरीं तदा ।
भयस्याभिज्ञतां निन्युस्तान्यरिष्टानि सर्वतः ॥४२९॥
[3]अबलाभिश्च बालैश्च प्राणान्तिकभयाकुलैः ।
भर्तॄणां च पितॄणां च चक्रे कण्ठग्रहस्तदा ॥४३०॥

---

१. पुत्री च पुत्रश्चेत्येकशेषे पुत्रौ । २. व्याकुलम् । ३. असौ गाथा (P) पुस्तके न दृश्यते ।

प्रत्येकं कुलदेवीनामीषुर्[१]जानुस्थिताः पुरः ।
उपायाचितलक्षाणि पुरीवृद्धपुरंध्रयः ॥४३१॥
नैमित्तिकानिमित्तानि ग्रहान्मौहूर्तिकाः पुनः ।
शकुनं शकुनज्ञाश्च सर्वेऽप्यालोकयंस्तदा ॥४३२॥
नृपश्च पौरमुख्याश्च बद्धाञ्जलिपुटाः समम् ।
धूपमुत्क्षिप्य निक्षिप्य दृशमूर्ध्वमथाभ्यधुः ॥४३३॥
यक्षो वा यदि वा रक्षो योऽस्ति क्रुद्धः पुरीं प्रति ।
अस्मास्वाज्ञाविधेयेषु साम्प्रतं स प्रसीदतु ॥४३४॥
अथाकस्मान्मषीकालः कालरात्रिसहोदरः ।
पिङ्गाक्षिचिकुरः क्रूरः कश्चित्तैर्ददृशे दिवि ॥४३५॥
भीतास्ते कम्पमानाङ्गास्तमूचुः प्रश्रयाञ्चिताः ।
कोऽसि ? ब्रूहि महाभाग ! देवो वा दानवोऽथवा ॥४३६॥
असौ संहारसंरम्भः समारेभे कुतस्त्वया ? ।
तव नेतुं विना मन्तुमन्तं जन्तून्न साम्प्रतम् ॥४३७॥
क्लिश्यन्ते हि महात्मानः परोपकृतिकाम्यया ।
तरणेः कारणं किन्तु ? यद्भ्राम्यति नभोऽङ्गणे ॥४३८॥
दधत्यार्तं सुखीकर्तुं कुलीनास्तापमात्मना ।
सुदुःसहं सहन्ते हि तरवस्तपनातपम् ॥४३९॥
ततस्त्वमपि विश्वस्य शल्यमुद्धर्तुमर्हसि ।
एतत्कर्तुमकर्त्तव्यं किं पुनस्तव युज्यते ? ॥४४०॥
एवमुच्चैस्तरामुक्तः सोऽभ्यधत्त नभःस्थितः ।
अरे ! विद्याधराधीशं मां जानीत **बका**भिधम् ॥४४१॥
रत्नशैलाभिधे शैले पुरीसंविधवर्तिनि ।
दुःसाधा साधयाञ्चक्रे मया विद्याऽद्य राक्षसी ॥४४२॥
ततः स्वविद्यामाहात्म्यविलोकनकुतूहली ।
पुरीसंहारमधुना विधित्सुरयमस्म्यहम् ॥४४३॥

---

१. ऐच्छन् ।

अरे ! वराकाः सपदि स्मरताभीष्टदेवताम् ।
शिलासञ्चूर्णितास्तूर्णमिदानीं न भविष्यथः ॥४४४॥
तेऽथ तेनैवमाक्षिप्ताः पुनरेवं बभाषिरे ।
विद्याविद्याधराधीश ! किं न कुर्यादसंशयम् ? ॥४४५॥
नैतावतैव कार्येण पुरीं संहर्तुमर्हसि ।
को नाम कीलिकाहेतोः प्रासादोच्छेदमिच्छति ? ॥४४६॥
इदं विद्यापरीक्षायै पुरीसंहरणं वृथा ।
भस्मने भस्मसात्कुर्यात्को हि चन्दनकाननम् ? ॥४४७॥
तदेनमेनसामेकं सङ्क्रमं प्रक्रमं[1] त्यज ।
किं च त्रिलोकीत्राणाय विद्या व्यापार्यतामियम् ॥४४८॥
सोपरोधमिति प्रोक्तः सोऽभ्यधान्निष्कृपः पुनः ।
मांसैकलुब्धमनसो दैन्यगृह्या[2] न राक्षसाः ॥४४९॥
अस्ति युष्माकमेकस्तु पणः प्राणप्रियङ्करः ।
मम दत्तोपहारं चेदेकं मानवमन्वहम् ॥४५०॥
मदीयपुरनेदीयः[3]कान्तारे **भैरवाभिधे** ।
मत्प्रसादार्थिभिः प्रांशुः प्रासादश्च विधाप्यताम् ॥४५१॥
जातु नैवं कृतेऽवश्यं भविता वः पराभवः ।
सदैव दैवतेभ्योऽपि परचक्रात्तु का कथा ? ॥४५२॥
इदं वोऽस्तु पुरीं त्रातुमेकमौपयिकं परम् ।
तदरे ! रोचते यद्वस्तदाचरत सम्प्रति ॥४५३॥
इति व्याहृत्य विरते दुर्नयाऽऽसेवके **बके** ।
अनिष्टामपि तां पौरास्तद्गिरं प्रतिशुश्रुवुः ॥४५४॥
अथेन्द्रजालिकेनेव राक्षसेन्द्रेण तत्क्षणात् ।
अपासार्यत सर्वोऽपि शिलादिर्दिवि डम्बरः ॥४५५॥
ततः कुमारिकाकृष्टनामपत्रनियोगतः ।
पर्यस्थाप्यत पर्यायः पौरैः पुरनिवासिनाम् ॥४५६॥

---

१. आरम्भम् । २. दैन्येन ग्रहीतुं शक्याः । ३. समीपम् ।

बकमूर्तिसनाथश्च प्रासादो निरमाप्यत ।
बलिनश्च विधातुश्च नियोगः केन लङ्घ्यते ॥४५७॥
एकस्ततः प्रभृत्यम्ब ! पुमांस्तस्योपदीयते ।
असौ द्रोणप्रमाणश्च शाल्योदनमयो बलिः ॥४५८॥
तदेनं बलिमादाय मातर्नृपनिदेशतः ।
पर्यायोपगतः[१] सोऽहं यास्यामि विपिनेऽधुना ॥४५९॥
तन्निराशं निरालम्बं कुटुम्बं मम रोदिति ।
आश्रयद्रुमनाशे हि दीनाः क्रोशन्ति पक्षिणः ॥४६०॥
किं चान्यत्सङ्कटं यन्मे तन्मातः ! शृणु सम्प्रति ! ।
यदेषा ब्राह्मणी वक्ति मामिदानीं पुनःपुनः ॥४६१॥
किं कार्यममुना नाथ ! त्वां विना जीवितेन मे ।
साऽपत्याऽपि भृशं लप्स्ये त्वद्दते हि पराभवम् ॥४६२॥
ततोऽहमुपहाराय तस्य यस्यामि रक्षसः ।
कल्पायुस्त्वं पुनर्भूया भुञ्जानो भूयसीं श्रियम् ॥४६३॥
त्वत्प्राणत्राणकारिण्याः कुलेऽस्तु कलशो मम ।
भर्तुर्विपदमाच्छेत्तुमतिच्छेकाः कुलस्त्रियः ॥४६४॥
भुक्तं मृष्टं[२] सुखं स्पृष्टं दृष्टं मुखमपत्ययोः ।
त्वत्तः किं किं मया नाप्तं ? नास्ति मृत्योर्भयं मम ॥४६५॥
व्रजन्तं केवला नेयं मां रुणद्धि सधर्मिणी ।
असावप्यात्मजेदानीं सुदती वदतीति नौ ॥४६६॥
मा मातर्मा स्म वा तात गच्छतं राक्षसो मुखे ।
आहारमुपहारं च कर्तुं तस्योद्यताऽस्म्यहम् ॥४६७॥
बालो यद् युवयोरेव जीवतोरेष जीवति ।
माताऽपि तातशुश्रूषां करोत्वाकल्पजीविनी ॥४६८॥
यदि मां नानुमन्यध्वे(मंस्येथे) युवां नास्मि तथाप्यहम् ।
युवयोर्गेहवास्तव्या परार्था हि पतिंवरा ॥४६९॥

---

१. पर्यायेण–अनुक्रमेण उपगतः प्राप्तः । २. स्वादिष्ठम् ।

इति **कुन्ति** ! कुटुम्बं मां नानुजानाति मृत्यवे ।
अनुमन्येऽहमप्येतत्कथं रक्षोमुखे पतत् ॥४७०॥
आदेशस्तु नरेशस्य सर्वथा दुरतिक्रमः ।
तत्किंकर्तव्यतामूढः पतितोऽस्म्यत्र वैशसे ॥४७१॥
इति विप्रे वदत्येव काशकम्बां विलोलयन् ।
वेगादागत्य बालस्तानवोचत्पञ्चहायनः ॥४७२॥
मा रोदीस्तात ! मा स्माम्ब रोदीर्मास्म रुदः स्वसः ।
अनया कम्बया गत्वा तं हनिष्यामि राक्षसम् ॥४७३॥
मुहुर्मुहुर्ब्रुवन्नेवं चालयंस्तां लतां शिशुः ।
बाष्पप्लुते दृशौ तेषां प्रममार्ज पुनः पुनः ॥४७४॥
तेषामेकैकशो नेत्रे स ममार्ज यथा यथा ।
अम्भस्तथा तथा ताभ्यां निर्झराभ्यामिवाभ्यगात् ॥४७५॥
अथ **कुन्ती** बलोदात्तां तां बालस्य सरस्वतीम् ।
रक्षोवधैकपिशुनामुपश्रुति[2]ममन्यत ॥४७६॥
द्विजन्मानमवादीच्च दयालुहृदयाऽधिकम् ।
हतमेवेति तं वत्स ! लक्षये राक्षसाधमम् ॥४७७॥
वध्यवेषममुं मुञ्च किं च सिञ्चन्कुटुम्बकम् ।
वात्सल्यामृतकुल्याभिश्छायां नय पुरातनीम् ॥४७८॥
शौण्डीर्योपचिताः पञ्च ममामी सन्ति सूनवः ।
तेषामेकतमो गत्वा तं हनिष्यति हेलया ॥४७९॥
इति **कुन्तीवचः** श्रुत्वा हसन्नाह द्विजोत्तमः ।
न जानासि जगज्जैत्रं त्वमम्ब ! **बक**विक्रमम् ॥४८०॥
तस्मिञ्शौ[3]ण्डीर्यशौण्डानां दोर्दण्डबलडम्बरम् ।
अन्तर्मज्जति मार्तण्डे तेजस्तेजस्विनामिव ॥४८१॥
अहमेव वरं मातर्यातः कीनाशदासताम् ।
न तु विश्वजनीनात्मा[4] तनयस्तव कश्चन ॥४८२॥

१. विघ्नैः । २. शकुनम् । ३. पराक्रमदक्षाणाम् । ४. विश्वजनहित आत्मा यस्य सः ।

इति द्विजन्मनो वाचं व्याख्यात**बक**विक्रमाम् ।
आकर्ण्य मातुरभ्यर्णवर्ती **भीम**स्तमभ्यधात् ॥४८३॥
त्वया पुत्रवतीमन्या माता नः सर्ववत्सला ।
पश्यन्त्यपायमायातमन्तःसन्तप्यतेतराम् ॥४८४॥
जननीयं कृतज्ञानां त्वं च विश्वोपकारिणाम् ।
धौरेयतामयासिष्टमिति पश्यति मे मतिः ॥४८५॥
भवन्तमन्तकप्रायाद् योऽभिरक्षति राक्षसात् ।
तमेव सुतमात्मीयमम्बा मनसि मन्यते ॥४८६॥
तदहं विहितोत्साहो मातुराधातुमीप्सितम् ।
त्वं तिष्ठ निष्ठुरं दुष्टमुपस्थातास्मि राक्षसम् ॥४८७॥
देवशर्मा ततः प्राह मैवं वद महामते ! ।
न क्षमे श्रोतुमप्येतामब्रह्मण्यां गिरं तव ॥४८८॥
उररीकृत्य ते मृत्युं नात्मानं त्रातुमुत्सहे ।
इन्द्रनीलोपमर्देन कः काचं परिरक्षति ? ॥४८९॥
मादृशस्य द्विजस्यार्थे नररत्नं भवादृशम् ।
राक्षसायोपनेतव्यमिति कोऽन्योऽपि मन्यते ? ॥४९०॥
त्वादृक्षो विरलः कोऽपि परोलक्षास्तु मादृशाः ।
स्वल्पः कल्पतरुर्लोके भूयांसोऽन्ये हि भूरुहः ॥४९१॥
म्रियन्ते पञ्च-षाण्येव मानुषाणि मृते मयि ।
अस्या मूर्तेर्विपत्तौ तु सर्वा सीदति मेदिनी ॥४९२॥
एतौ तव भुजौ वीक्ष्य स्वयं त्रस्यन्ति शत्रवः ।
अक्षामस्थामधामाऽयं न पुन**र्बक**राक्षसः ॥४९३॥
बक एव **बको** यद्वा तव दोःपाशयोः पुरः ।
केवलं केवलिप्रोक्ता गिरः संशयकारणम् ॥४९४॥
यतोऽमुष्यां पुरा पुर्यां **केवली** मुनिरार्हतः ।
उदियाय पुरः शैलचूलायामिव भास्करः ॥४९५॥

सर्वे वन्दारवः[1] पौरास्तभ्यर्णमुपाययुः ।
सोऽपि कारुणिकस्तेभ्यः परं धर्ममुपादिशत् ॥४९६॥
तेनोपदेशपीयूषपानेन प्रसन्मुदः ।
समये विश्वमार्तण्डं मुनीन्द्रं तेऽन्वयुञ्जत[2] ॥४९७॥
प्रभो ! प्रसीद सीदन्ति पौराः सर्वे निवेद्यताम् ।
विरंस्यति जनस्यास्य राक्षसोपद्रवः कदा ? ॥४९८॥
मुनिनाथोऽप्यथाऽऽचख्यौ भो ! भद्राः **पाण्डुसूनवः** ।
जिता द्यूते यदैष्यन्ति वनवासक्रमादिह ॥४९९॥
असौ तदानीं भविता नगरी निरुपद्रवा ।
सदाऽप्यगोचरो वाचां महिमा हि महात्मनाम् ॥५००॥
इत्याख्याय स लोकाय जगाम मुनिपुङ्गवः ।
तादृशां हि महीं सर्वां प्रियां कर्तुमुपक्रमः[3] ॥५०१॥
तेन चन्द्रातपेनेव मुनीन्दोर्वचनेन ते ।
बभूवुः प्रीतिकल्लोलैर्नागराः सागरा इव ॥५०२॥
वर्णा[4] अपि सुधाकीर्णाः पाण्डवाः पाण्डवा इति ।
एतद्वाच्या भविष्यन्ति पुमांसः कीदृशाः पुनः ॥५०३॥
इत्युक्तैः कुलदेवीभ्यः पाण्डवागमनैषिभिः ।
उपायाचितलक्षाणि पौरैः प्रत्येकमीषिरे ॥५०४॥ युग्मम् ।
हस्तिनापुरमार्गेण नानोपायनपाणयः ।
प्रत्युद्ययुश्च ते नित्यं **पाण्डवेयान्**प्रति प्रगे ॥५०५॥
जनानां जानतामेतानद्यश्वीनसमागमान् ।
एकदा पथिकः कश्चिदाययौ तेन वर्त्मना ॥५०६॥
स तैरप्रच्छि भोः पान्थ ! कथयास्मिन्पथि क्वचित् ।
उदन्तः पाण्डवेयानां कश्चित्क्वचित्त्वया श्रुतः ? ॥५०७॥
शशंस सोऽपि भोः पौराः ! पथि चङ्क्रमणक्रमात् ।
आगतोऽस्मि श्रियो वासवारिजे **वारणावते** ॥५०८॥

१. वन्दनशीलाः । २. अपृच्छन् । ३. प्रिया-प्रियी इति प्रत्यन्तरे० । ४. अक्षराणि ।

जनेभ्यस्तन्निवासिभ्यः सबाष्पेभ्यः पदे पदे ।
इति कर्णविषं तस्मिन्नश्रौषमतिदारुणम् ॥५०९॥
दुर्योधनस्य वचसा वसन्तो जातुषे गृहे ।
इह चण्डाः सुताः पाण्डोर्दाहं प्रापुः प्रदीपनात् ॥५१०॥
इहानुजीविभिस्तेषां विरचय्योचिताश्चिताः ।
प्राणास्तेनैव सार्थेन प्रहिताः प्रभुवत्सलैः ॥५११॥
वीक्ष्य भस्मस्थलीः स्थूलाः कीर्तीस्तेषां निशम्य च ।
ममापि निरमाप्यन्त बाष्पैः कूलंकषा दृशः ॥५१२॥
अथावेद्य कथामेतां स पान्थः प्रस्थितः पुरः ।
आक्रन्दश्**चैकचक्रायां** चक्रेऽतितुमुला दिशः ॥५१३॥
न मातुर्न पितुर्नैव स्वामिनो मृत्युवार्तया ।
अभवत्तादृशः शोकः पौराणां यादृशस्तदा ॥५१४॥
निःप्रत्याशैर्निरानन्दैस्ततःप्रभृति नागरैः ।
पूर्यते यातुधानस्य[1] विशेषेण मनीषितम् ॥५१५॥
तदिदानीं द्रुतं यामि प्रणम्य कुलदेवताम् ।
सर्वेषामेव युष्माकं जज्ञेऽनुज्ञाञ्जलिर्मम ॥५१६॥
इति व्याहृत्य धैर्येण संवर्मितमनास्ततः ।
सकुटुम्बोऽप्यगाद्विप्रः प्रणन्तुं कुलदेवताम् ॥५१७॥
अथाभ्यधात् **पृथा भीमं** वत्स ! त्वयि तनूरुहे ।
एकस्यापि द्विजस्यास्य नाभूवमभयप्रदा ॥५१८॥
धन्यास्ते सति सामर्थ्ये धरायां वार्धिसीमनि ।
ये सर्वप्राणिरक्षार्थं ददत्यभयडिण्डिमम् ॥५१९॥
ये तूपकारकस्यापि विपन्नद्यां निपेतुषः[2] ।
निबिडं नोडुपायन्ते तेषामजननिर्वरम् ॥५२०॥
महाऽऽपदमपाकर्तुमेतामस्योपकारिणः ।
अहं न चेदलंभूष्णुस्तन्मां धिक् धिक् च मे सुतान् ॥५२१॥

---

१. राक्षसस्य । २. पतितस्य ।

तद्गच्छ बलिमादाय निवासं तस्य रक्षसः ।
विदधीथास्तथा तत्र सत्यः स्यात् **केवली** यथा ॥५२२॥
एवमादेशमासाद्य मातुः पादौ प्रणम्य च ।
सच्छायपादपं प्राप **बकोद्यानं वृकोदरः** ॥५२३॥
पश्यन्स्मेरमुखस्तस्य वनस्य कमनीयताम् ।
पुरतः पुरुषं कञ्चिद् दृष्ट्वाऽभाषिष्ट **पाण्डवः** ॥५२४॥
शंस मे भद्र ! कस्यायं प्रासादः प्रांशुरग्रतः ? ।
कश्च त्वं ? कुत्र वा तिष्ठेद् रक्षोभक्ष्यः पुमानिह ? ॥५२५॥
सोऽवोचत्कारितः पौरैः प्रासादः सैष राक्षसः ।
स्थाने चास्मिन्बलिः शेषराक्षसेभ्यो निधीयते ॥५२६॥
अहं तु पौरनिर्दिष्टः प्रासादपरिचारकः ।
पर्यायोपगतोऽध्यास्ते वध्यो वध्यशिलामिमाम् ॥५२७॥
महात्मन्कौतुकात् किंतु किञ्चित्पर्यनुयुज्यसे ।
त्वादृग्लोकत्रयीजैत्रभुजः कोऽप्यत्र नाययौ ॥५२८॥
नाप्यस्ति वध्यवेषस्ते न च ते दीनमाननम् ।
लम्बते निम्बमाला च न तवाधिशिरोधरम् ॥५२९॥
इति प्रश्नपरे तस्मिन्नकस्मादेव दुःश्रवः ।
पुरो याहि पुरो याहीत्येवं कोलाहलोऽभवत् ॥५३०॥
तं श्रुत्वा स पुनः प्राह नन्वसावेति राक्षसः ।
ततो व्यवहितो भूत्वा देव ! स्थास्यामि सम्प्रति ॥५३१॥
इत्युक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन्दूरादायाति राक्षसे ।
पल्यङ्किकामिव शिलां लीलयाऽध्यास्त **पाण्डवः** ॥५३२॥
अथोपेतः समं प्रेतपिशाचैः स निशाचरः ।
सुखोत्तानशयं क्रूरः प्रेक्षांचक्रे **वृकोदरम्** ॥५३३॥
अचिन्तयच्च कोऽप्यद्य पीवरोरुर्महोदरः ।
आगात्पुमान्न यो माति विपुलेऽपि शिलातले ॥५३४॥
असौ बुभुक्षाक्षामस्य भूत्वा कुक्षिंभरिर्मम ।
पीनः परिच्छदस्यापि भविष्यत्युदरंभरिः ॥५३५॥

इति प्रमुदितस्वान्तो दन्तान्सोऽत्यन्तदारुणः ।
देहे व्यापारयामास मांसले **पाण्डुजन्मनः** ॥५३६॥
भीमस्य वज्रकायस्य काये व्यापारिता अपि ।
अवापुः कुण्ठतां तस्य दन्ताः कुन्ता इवाश्मनि ॥५३७॥
भीमवक्षःस्थले स्थूलंभावुकक्षुत्क्लमोदयः ।
खननोपक्रमं चक्रे नखकुद्दालकै**र्बकः** ॥५३८॥
त्रु(त्र)टत्कारकरास्तस्य नखरास्ते खरा अपि ।
मृणालकदलीभङ्गं भज्यन्ते स्म समन्ततः ॥५३९॥
विस्मितश्च विलक्षश्च लज्जितः सज्जितश्च सः ।
रक्षोनिवहमाह्वास्त समस्तं स्वस्य सन्निधौ ॥५४०॥
ऊचे न नरमेकैकं स्वादयन्नहमन्वहम् ।
अस्मिन्भूभृति भूयांसमनेह[1]समलङ्घयम् ॥५४१॥
परं न कोऽप्यभूदीदृक्पुरुषः परुषच्छविः ।
न च स्थिरो न च स्थूलवपुर्नाप्यकुतोभयः ॥५४२॥
तदेनं स्वे नगे नीत्वा तीक्ष्णेन तरवारिणा ।
उत्कृत्योत्कृत्य कर्तास्मि सर्वेषामाशितं[2]भवम् ॥५४३॥
तदवश्यमुदस्यध्वमेनं मानुषमादरात् ।
इत्युक्तास्ते तथा चक्रुरुद्दामबलशालिनः ॥५४४॥
भीमभारभराक्रान्ता मुखेनोद्वान्तशोणिताः ।
नक्तंचराः पिशाचास्ते निपेतुर्धरणीतले ॥५४५॥
अथ सम्भूय भूयोभिस्तैः समं **बकराक्षसः** ।
भीमं कथञ्चिदुत्पाट्य निनाय निजभूधरम् ॥५४६॥
इतः साकं कुटुम्बेन विलापविकलात्मना ।
प्रणम्य सर्वदेवेभ्यो **देवशर्मा** गृहे गतः ॥५४७॥
दूरादधिगृहद्वारमदृष्ट्वा शकटं बलेः ।
स द्विजो द्विजवा[3]चालं ज[4]ङ्घालः काननं ययौ ॥५४८॥ युग्मम् ।

---

१. कालम् । २. भोजनम् । ३. पक्षिभिर्वाचालम् । ४. धावकः ।

तत्रालोक्य गदां पादसम्मर्दं च शिलान्तिके ।
स प्रत्यासन्नमासन्नमूर्च्छः पप्रच्छ देवलम्[1] ॥५४९॥
ब्रूहि बन्धो ! प्रबन्धोऽयमधुना कीदृशोऽभवत् ? ।
वनमायातपूर्वो च लक्ष्यते राक्षसो यतः ॥५५०॥
शशंस सोऽपि भो विप्र ! कोऽपि पीनवपुः पुमान् ।
अध्यशेत शिलामेत्य तूलिकामिव लीलया ॥५५१॥
वेगादागत्य तमितो द्वितीयमिव पर्वतम् ।
निरीक्ष्य रक्षसां नेता निनाय निजभूधरम् ॥५५२॥
एतावत्यन्तरे क्रूरैरुत्कृत्योत्कृत्य खण्डशः ।
ध्रुवं कवलयाञ्चक्रे स रक्षोभिर्बुभुक्षितैः ॥५५३॥
त्वां वध्यवेषमुद्वीक्ष्य ध्रुवं सम्भावयाम्यहम् ।
कश्चित्तवैव पर्याये[2] सुकृती त्यक्तवानसून् ॥५५४॥
तच्छ्रुत्वाऽतीव चक्रन्द वज्राहत इव द्विजः ।
हा परोपकृतिप्रौढ ! निर्व्यूढाद्भुतसाहस ! ॥५५५॥
ममाधमर्ण्यमाधाय गत्वा राक्षसपांसनम् ।
विश्वरक्षाक्षमैर्भ्रातः ! प्राणैरप्रीणयः कथम् ? ॥५५६॥
न त्वया विदधे साधु प्राणैर्मामपि रक्षता ।
यतस्तृणमणिस्थाने हन्त चिन्तामणिर्गतः ॥५५७॥
स विप्रो विलपन्नेवं निजं सम्प्रेष्य मानुषम् ।
पृथायाः कथयामास कथां दत्तव्यथामिमाम् ॥५५८॥
पृथाऽपि सह **पाञ्चाल्या** पङ्किलं मार्गमश्रुभिः ।
कुर्वती वनमभ्यागात्सार्धं **धर्मसुतादिभिः** ॥५५९॥
काम्ये[3]ऽपि कानने तस्मिन्नस्पृशन्तो रतिं क्वचित् ।
सङ्गताः[4] केसरस्याधस्ते सर्वे **देवशर्मणा** ॥५६०॥
अथ शोकेन पक्ष्मान्तवान्ताश्रुकणधोरणिः ।
युधिष्ठिरमभाषिष्ट द्विजः स्वानुशयाऽऽशयः ॥५६१॥

---

१. देवपूजकम् । २. स्थाने । ३. सुन्दरे । ४. मिलिताः ।

इदं विश्वजनीनेन मत्प्राणत्राणकाङ्क्षिणा ।
ह हा हा दुःश्रमं(वं) तेन त्वद्भ्रात्रा कर्म निर्ममे ॥५६२॥
प्रणन्तुं कुलदेवीभ्यो यद्गतोऽस्मि दुनोति तत् ।
तत्रान्तरे महात्माऽसौ गत्वा रक्षोमुखेऽपतत् ॥५६३॥
अथोवाच **तपःसूनुः** सूनृतैकनिकेतनम्[1] ।
मा विषीद महाभाग पर्याप्तं परिदेवितैः[2] ॥५६४॥
न जातु यातुधानेन मद्बन्धुः परिभूयते ।
तमस्काण्डेन चण्डांशुः किं कदाऽपि विलुप्यते ? ॥५६५॥
भीमस्य भुजपाशेन लीलयाऽपि निपीडितः ।
कृतान्तस्यान्तिकं गन्ता **बको** बक इव ध्रुवम् ॥५६६॥
इति तस्मिन् वदत्येव मुक्तसूत्कारमम्बरात् ।
पपात मुण्डमुच्चण्डगण्डशैलोपमं पुरः ॥५६७॥
चकम्पे काश्यपी शैलाः पेतुर्यस्मिन्निपेतुषि ।
तत् किमेतदिति क्षोभात्ते प्रैक्षन्त मुहुर्मुहुः ॥५६८॥
भीमस्य प्रथितैस्तेऽथ चिह्नैर्निश्चिक्यिरे शिरः ।
तदैव मुक्तकण्ठं च सर्वे परिदिदेविरे ॥५६९॥
चक्रन्द नन्दनः **पाण्डो**र्ज्यायानुज्झितधीरिमा ।
हा ! वत्स ! विश्वसाधार ! हा ! हिडम्बविडम्बन ! ॥५७०॥
अवधीस्त्वं नरव्याघ्र ! पुरा राक्षसकुञ्जरान् ।
किमिदानीं **बके**नापि लम्भितोऽसि दशामिमाम् ? ॥५७१॥
बकं हत्वा ध्रुवं **पार्थो** विधाता वैरयातनाम् ।
त्वयाऽधुना विमुक्तास्तु भविता स्मः कथं वयम् ? ॥५७२॥
सुखं निद्रायमाणानामतिश्रान्तिजुषां पथि ।
को नाम यामिकोऽस्माकं भविष्यति विना त्वया ? ॥५७३॥
प्रचण्डतरसाऽस्माकमगाधेऽध्वमहाम्बुधौ ।
उपात्तोदात्तकाष्ठेन[3] वत्स ! पोतायितं त्वया ॥५७४॥

---

१. सत्यैकगृहम् । २. शोकैः । ३. त्तोद्योत० त्तोद्यत० प्रत्यन्तरे ।

मामिदानीं त्वया सौम्य[1] त्यक्तं विधु[2]मिवाधुना ।
बाढं बाधिष्यते क्रूरः सुयोधनविधुंतुदः ॥५७५॥
अथवा तव सार्थेन यास्यतो मम निश्चितम् ।
विरोधेसावधानोऽपि किं विधाता सुयोधनः ? ॥५७६॥
इत्थं विलापविकलो यावदालोकते पुरः ।
तावद् **धर्मात्मजः कुन्तीं** जातमूर्च्छामुदैक्षत ॥५७७॥
तनूजैस्तैस्ततः **कुन्ती** वीजिता प्राप्य चेतनाम् ।
पर्यदेवत हा ! वत्स ! सत्त्वोदार ! **वृकोदर** ! ॥५७८॥
मुनिभिर्वज्रकायस्त्वं कथितस्तत्कथं **बकः** ।
मृणालकन्दलीछेदमिदं चिच्छेद ते शिरः ? ॥५७९॥
तवैतस्योत्तमाङ्गस्य क्रियेऽहमवतारणम् ।
पुरो येन गिरिग्रावा भस्मचूरमचूर्यत ॥५८०॥
प्रकाशः प्राग् ययोरासीत्तामसीष्वपि रात्रिषु ।
नेत्राभ्यामधुना ताभ्यां कथं मामपि नेक्षसे ? ॥५८१॥
तेषु तेष्ववदातेषु मुहुराघ्रायि यो मया ।
सोऽयं सन्मूर्द्धजो[3] मूर्द्धा कथं लुठति भूतले ? ॥५८२॥
इत्थं विसंस्थुलं **कुन्त्यां** विलपन्त्यां मुहुर्मुहुः ।
तमुपादाय मूर्द्धानं **द्रौपदी** विदधे हृदि ॥५८३॥
व्यलपत्तुमुलं साऽपि पादपान्तरिता ततः ।
हा ! नाथ ! मथितारते ! क्व गतोऽसि विहाय माम् ॥५८४॥
मया प्राणेश ! ये केशा विकीर्णाः करकङ्कतैः ।
धूलिधूसरितास्तेऽमी विलुठन्ति भुवस्तले ॥५८५॥
विद्रुमाभः पुरा योऽभूत्सुधास्वादुस्तवाधरः ।
धिग्विधे(धिं) सोऽधुना धत्ते प्रम्लानेन्दीवरश्रियम् ॥५८६॥

---

१. सौम्यो बुधः । तेनत्यक्तो रहितस्तम् ।
२. 'ग्रहपञ्चकसंयोगं दृष्ट्वा न ग्रहणं वदेत् ।
यदि न स्याद्बुधस्तत्र तं दृष्ट्वा ग्रहणं वदेत्' ॥
एतदनुगामिनीयं कल्पना । ३. सुकेशः ।

अध्यशेत ममोत्सङ्गे यः शयालुरनेकधा ।
अयं स एव मौलिस्ते गाहते हि महीतलम् ॥५८७॥
जानीयास्त्वमिदानीं मा मात्मान्तिकमुपेयुषीम् ।
एवं विलप्य **पाञ्चाली** चितामारचयत्तदा ॥५८८॥
राज्यभ्रंशं प्रवासं च विना **भीमेन** दुःसहम् ।
विभाव्य **धर्मपुत्राद्यै**र्मरणायोपचक्रमे ॥५८९॥
अहमेवाभवं हेतुरेतस्मिन्नसमञ्जसे[१] ।
इति निश्चित्य संनद्धं मृत्यवे **देवशर्मणा** ॥५९०॥
अथाश्रूयत तैः सर्वैर्ब्रह्मस्तम्बोदरंभरिः ।
गुहागह्वरवर्धिष्णुर्मुहुः किलकिलारवः ॥५९१॥
श्रुत्वा तं चिन्तयामास सक्षोभं **धर्मनन्दनः** ।
भीमं हत्वाऽयमभ्येति हन्तुमस्मान्निशाचरः ॥५९२॥
शीर्षच्छेद्यो ह्यसौ दिष्ट्या स्वयमेत्यस्मदन्तिकम् ।
वैरं निर्यात्य[२] **भीमस्य** करिष्यामः स्वमीप्सितम् ॥५९३॥
विचिन्त्येत्यवदत् **पार्थं** वत्सागच्छति राक्षसः ।
अस्य जीवितमादाय **भीम**मुज्जीवय द्रुतम् ॥५९४॥
इत्यादिष्टः सकोपेन **किरीटी** ज्येष्ठबन्धुना ।
अधिज्यं धनुरादाय तस्थौ रक्षोदिशं प्रति ॥५९५॥
कुन्ती तु चिन्तयामास **पार्थः** कर्षति सम्प्रति ।
राक्षसापसदस्यास्योदरादाशु **वृकोदरम्** ॥५९६॥
अस्मिन्कृतान्तपादान्तपरिचारिणि वैरिणि ।
अन्वेष्यामि[३] सुखेनैव **भीम**मत्यन्तवत्सलम् ॥५९७॥
चक्रे मनसि **कृष्णाऽपि** भयात्कृष्णमुखी ततः ।
हा ! हताऽस्मि पतीनेतान्हन्तुमेति क्षपाचरः ॥५९८॥
यत्र निर्नाम[४] निर्मग्नं **भीम**स्यौजो महोजसः ।
तत्र **पार्थस्य** शौण्डीर्यं किन्नु नाम करिष्यति ? ॥५९९॥

---

१. अयोग्ये । २. वालयित्वा । ३. अनुगमिष्यामि । ४. नामरहितम् ।

दुष्टस्य यस्य निर्व्यूढश्चण्डांशावपि चण्डिमा ।
ग्रसते स सुधारश्मिं राहुरत्र किमद्भुतम् ॥६००॥

तन्मे भर्तृवधं वेधा दुर्मेधा दर्शयिष्यति ।
न च वीक्षितुमेतं च क्षमेते मम लोचने ॥६०१॥

इत्यालोच्य चिताभ्यर्णे निमील्य नयने निजे ।
तथैव भृशमस्वस्थां तस्थौ **द्रुपदनन्दिनी** ॥६०२॥

देवशर्माऽपि **सावित्रीं** स्वकलत्रमभाषत ।
उत्पातस्याहमेतस्य सञ्जातोऽस्मि निबन्धनम् ॥६०३॥

निहितो बन्धुरेतेषां दृशोरविषये मम ।
रक्षसा हन्यमानांस्तु द्रष्टुं शक्ष्याम्यमून्कथम् ? ॥६०४॥

तच्चेदुद्बन्धनं कुर्यां विशेयं वा महीं यदि ।
विदीर्येयं स्वयं चेद्वा स्यात्तदैव मम प्रियम् ॥६०५॥

इति जल्पत एवास्य कुर्वन्किलकिलारवान् ।
बभूव **भीमः** सर्वेषां तेषां लोचनगोचरः ॥६०६॥

अथ व्यापारितस्फारफालमालोक्य तं तदा ।
तेषां रोमोद्गमव्याजात्सर्वाङ्गं मुदितं मुदा ॥६०७॥

अथ स्फूर्जदवष्टम्भमभाषिष्ट **युधिष्ठिरः** ।
बन्धु**र्भीमो** मदीयः किं राक्षसैः परिभूयते ? ॥६०८॥

भवितारस्तरां पञ्चाप्यजय्या जगतोऽप्यमी ।
इयं नो भारती दिव्या जन्मोत्था हि किमन्यथा ? ॥६०९॥

गतिं भवन्तो गन्तारः क्रमात्पञ्चापि पञ्चमीम् ।
इत्याख्यायि मुनीन्द्रैर्यत्तदसत्यं भवेत् किमु ? ॥६१०॥

एवमस्मिन्वदत्येव वेगादेत्य **वृकोदरः** ।
कुन्तीं च ज्येष्ठबन्धुं च नमस्यामास सादरम् ॥६११॥

दूरात्प्रणमतो बन्धून्समालिङ्ग्य कनीयसः ।
स्मितोत्फुल्लमुखो **भीमः** पप्रच्छ क्षोभकारणम् ॥६१२॥

अथ **पार्थः** समाचख्यौ यथावृत्तं तदातनम् ।
दिक्षु **भीमो**ऽथ चिक्षेप चक्षुः **कृष्णा**दिदृक्षया ॥६१३॥

दृष्ट्वा **कृष्णां** तथाभूतां चितानिकटवर्तिनीम् ।
स गत्वा पिदधे तस्याः पाणिभ्यां क्रीडया दृशौ ॥६१४॥
भयेन वेपमानाङ्गी **कृष्णाऽथ** गिरमादधे ।
रात्रिंचर ! दुराचार ! रे ! पाप ! परतो भव ॥६१५॥
आर्यपुत्रस्य **भीमस्य** [१]बलाद्वधविधानतः ।
अद्रष्टव्यमुखोऽसीति मया नेत्रे निमीलिते ॥६१६॥
मम प्रियवधे हस्तौ यौ तव व्यापृतौ पुरा ।
उग्रदण्डोचितौ दुष्ट ! तावेतौ दूरतः कुरु ॥६१७॥
हंतैवाहं पुरा हन्त ! जीवितेशवधात् त्वया ।
हे ! (रे) दुरात्मन्निदानीं तु कुरुषे मृतमारणम् ॥६१८॥
कान्तमन्वेतुकामाऽहमारोहामि स्वयं चिताम् ।
निजाङ्गस्पर्शतः पाप ! मा मा मां मलिनीकुरु ॥६१९॥
नाद्याप्यसौ भयं शत्रोर्मुञ्चतीति विचिन्तयन् ।
अपसार्य निजौ पाणी **भीम**स्तामिदमभ्यधात् ॥६२०॥
प्रिये ! **द्रौपदि** मा भैषीर्विलोकय निराकुला ।
पुरस्ते न ह्ययं रक्षो रक्षोघाती तु ते प्रियः ॥६२१॥
पङ्कजोत्फुल्लनयना नयनाभ्यामुदैक्षत ।
सा प्रेयांसमुदाराङ्गं नोत्तमाङ्गं तु तत्पुरः ॥६२२॥
दिष्ट्या मे जीवितव्येशः कुशलीति मुदं पराम् ।
कि(नु) मायाविनो माया राक्षसस्येति सम्भ्रमम् ॥६२३॥
क्व नु तेनोत्तमाङ्गेन प्रयातमिति विस्मयम् ।
मया रक्षोभयात्प्रोक्तमसम्बद्धमिति त्रपाम् ॥६२४॥
इत्थं वहन्ती सङ्कीर्णान्भावान् प्रियतमेन सा ।
तथाऽऽश्लेषि यथा तन्वोर्भेदवादो न्यवर्तत ॥६२५॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
स्तनोपपीडमाश्लिष्टा प्रेयसा सा रसान् परान् ।
मुक्त्वा जितसुधासेकमेकमानन्दमन्वभूत् ॥६२६॥

---

१. च्छलाद्० प्रतौ ।

प्रियाप्रेम्णाऽतिरेकेण तेनासम्प्राप्तपूर्विणा ।
अनेशदाशु **भीमस्य** सर्वोऽपि समरश्रमः ॥६२७॥
अनवद्यैर्महावाद्यैः शङ्खाद्यैर्मेदुरीकृतः ।
तस्याथ दुन्दुभिध्वानः कर्णजाहमगाहत ॥६२८॥
ज्ञातप्रबन्धमायान्त**मेकचक्रा**नरेश्वरम् ।
सोऽपश्यदन्वितं पौरैर्नानामङ्गल्यपाणिभिः ॥६२९॥
पार्थदत्तासनासीन**स्तपःसूनु**पदान्तिके ।
वेगादागत्य विनयी निषसाद **वृकोदरः** ॥६३०॥
अकृत्रिमत्रपारङ्गनीरङ्गी सुभगाकृतिः ।
श्वश्रूपार्श्वं समेयाय द्रुतं **द्रुपदनन्दिनी** ॥६३१॥
चक्रवर्त्ये**कचक्रायाः** समेत्याथ **युधिष्ठिरम्** ।
वर्धयामास माङ्गल्यैरङ्गे रोमाङ्कुरं वहन् ॥६३२॥
अहंप्रथमिकापूर्वं सर्वेऽपि नगरीजनाः ।
ज्यायसः पाण्डवेयस्य मङ्गलानि वितेनिरे ॥६३३॥
अस्मत्कुटुम्बजीवातो ! जीव त्वं जीवितेन नः ।
इत्याशास्य पुरीवृद्धा भ्रमयामासुरञ्चलम् ॥६३४॥
विहिताद्भुतशृङ्गाराः शृङ्गारास्त्रस्य[१] सायकाः ।
तत्र नृत्यं स्त्रियः काश्चिद्व्यधुः कुलवधूचितम् ॥६३५॥
हल्लीसकप्रबन्धेन वीररत्नप्रसूरिति ।
अमन्दानन्दसंदोहाः **कुन्तीं** काश्चिज्जगुर्मुहुः ॥६३६॥
नूतनोलूलकल्लोलैर्निःसीमं **भीम**विक्रमम् ।
काश्चिद् बकवधाधानमनोहरमुदाहरन् ॥६३७॥
इत्थं मनसि काये वा न पौराणां ममुर्मुदः ।
प्रीत्यै शुभोदयोऽन्योऽपि किं पुनर्जीवितागमः ? ॥६३८॥
बद्धाञ्जलिरथोवाच भूपति**स्तपसःसुतम्** ।
एकाचक्राप्रजाप्राणसत्रिन् ! कल्याणमस्तु ते ॥६३९॥

---

१. कामदेवस्य ।

यतः प्रभृति कल्याणिन्नुपागान्नगरीमिमाम् ।
ततः प्रभृति पौराणामभूदभ्युदयो महान् ॥६४०॥
इदानीं तु समानीते **बके** कीनाशदासताम्[1] ।
सञ्जातोऽस्य शरण्यानां प्रजानामभयप्रदः ॥६४१॥
अतः परं प्रजाः सन्तु पुत्रेभ्यः स्पृहयालवः ।
लभन्तां कुलदेव्यश्च पुत्रार्थमुपयाचितम् ॥६४२॥
जनन्योऽनुपमस्नेहाः पालयन्तु तनूरुहान् ।
चिराय वरिवस्यन्तु[2] सवित्रीः[3] स्वाः सुता अपि ॥६४३॥
एतत्तु कथ्यतां सौम्य ! कतमस्ते स बान्धवः ? ।
इन्द्रेण पाकवच्चक्रे **बको** येन यमातिथिः ? ॥६४४॥
ततो **धर्मात्मज**स्तस्मै कथयामास लीलया ।
बन्धुः सैष कनीयान्मे संहर्ता सकलापदाम् ॥६४५॥
तदुपश्रुत्य सर्वेषा**मेकचक्रा**निवासिनाम् ।
मुग्धाः स्निग्धाः सुधासान्द्रा विकसत्पक्ष्मसम्पुटाः ॥६४६॥
निमेषविमुखाः क्रोडीकृतानन्दाश्रुबिन्दवः ।
जीवितव्यप्रदे **भीमे** निपेतुर्युगपद् दृशः ॥६४७॥ युग्मम् ।
अथ पप्रच्छ निःशोको लोको **बकनिषूदनम्** ।
कथ्यतां प्रथयाञ्चक्रे कथं **बक**वधस्त्वया ॥६४८॥
इमामुदाहरिष्यामि कथां कथमिवात्मनः ? ।
इति तूष्णीं स्थिते **भीमे** जने चावहितेऽधिकम् ॥६४९॥
अवतीर्य नभःक्रोडात्पुरतः **पाण्डुजन्मनाम्** ।
उभौ युवा च वृद्धश्च पुरुषावेत्य तस्थतुः ॥६५०॥ युग्मम् ।
तयोरुवाच वर्षीयान् विस्मितं **धर्मनन्दनम्** ।
बकराक्षसराजस्य दुर्बुद्धिः सचिवोऽस्म्यहम् ॥६५१॥
अयं महाबलो नाम धाम धाम्नां तदात्मजः ।
निजान्वयपुरीं **लङ्कां** समयेऽस्मिन् गतोऽभवत् ॥६५२॥

---

१. यमराजदासत्वं-मरणमित्यर्थः । २. पूजयन्तु । ३. मातॄः ।

व्यावृत्तस्त्वधुनाऽपृच्छत्केनेत्थं मे पिता हतः ? ।
मयाऽऽख्यायि महाकायः कोऽप्यद्यागात्पुमान् **बलिः(ली)** ॥६५३॥
जज्ञेतमां तमालोक्य स्वामिनो नो मनोरथैः ।
यथाचिरात्कुटुम्बस्य भवत्वद्याशितम्भवः[1] ॥६५४॥
स्वाम्यादेशात्ततः शैले समानीतं कथञ्चन ।
वीक्षमाणैरमुं रात्रिचरैश्चित्रीयितं चिरात् ॥६५५॥
सूर्यहासमसिं कृष्ट्वा प्रजिहीर्षुः प्रहर्षतः ।
तेनाथ भूतलोत्थायमभ्यधीयत नः प्रभुः ॥६५६॥
रे रे ! निस्त्रप ! निस्त्रिंश ! दुराचार ! निशाचर ! ।
निर्मन्तुजन्तुविध्वंसपापप्राग्भारपङ्किल ! ॥६५७॥
भवस्येष कथाशेषस्त्वमिदानीमसंशयम् ।
परं प्रहर रे ! पूर्वं हन्तुं प्राग्नास्मि शिक्षितः ॥६५८॥
इत्थमुत्तेजितस्तेजःशालिनामग्रतःसरः ।
नक्तंचरमहेन्द्रस्तं हतवांस्तरवारिणा[2] ॥६५९॥
तत्राथ वज्रजैत्राङ्गे प्रयुक्तमधिपेन नः ।
क्षणेन मण्डलाग्रं[3] तज्जगाम शतखण्डताम् ॥६६०॥
सोऽधावन्मुष्टिना हन्तुं नक्तंचरपतिं ततः ।
पर्वतोच्चतरः क्रूर**श्चाणूर**मिव **केशवः** ॥६६१॥
मुष्टिना ताडितस्तेन धृतदम्भोलिकेलिना ।
पपात भुवि नः स्वामी सपक्ष इव भूधरः ॥६६२॥
ततः कुमार ! ते ताते जाते मूर्च्छाविसंस्थुले ।
रक्षोभिर्विरलैर्जातं हन्त सैन्यमनायकम् ॥६६३॥
तथाऽप्येतस्य कूटेन[4] कुटुम्बं संहराम्यहम् ।
विमृश्येति प्राहिणवं **सुमायं** नाम राक्षसम् ॥६६४॥
शिक्षां मम समादाय गते तस्मिन्स्वसिद्धये ।
मूर्च्छां शीतोपचारेण स्वामिनः प्रापयं क्षयम् ॥६६५॥

---

१. भोजनेन तृप्तिः । २. असिना । ३. असिः । ४. कपटेन ।

घट्टितस्य तथा तेन करीषाग्नेरिवाधिकम् ।
धगद्धगिति जज्वाल तेजस्तेजस्विनः प्रभोः ॥६६६॥
अथ स्वबाहुपाशेन मोटयित्वा शिरोधराम् ।
तमधो न्यस्य नः स्वामी समारोहदुरःस्थलम् ॥६६७॥
लब्धविक्रमपाकेन **बकेना**क्रम्य वक्षसि ।
निरुच्छ्वासां दशां नीतः प्रमीत[1] इव सोऽभवत् ॥६६८॥
प्रावर्तत ततो मङ्क्षु रक्षःकिलकिलारवः ।
पुनरासादितोल्लासैः पुष्पितं मे मनोरथैः ॥६६९॥
तत्र कृत्रिममुण्डे[2] च **सुमायेन** प्रपञ्चिते ।
अत्र नः स्वामिनश्चैवं विस्फूर्जति पराक्रमे ॥६७०॥
कुलं **लङ्का**पतेर्जैत्रमित्युत्सेकपरे मयि ।
तृणं त्रिलोकीमप्येतां मन्यमाने च नः प्रभौ ॥६७१॥
तेन छद्मप्रमीतेन परिवर्तनलाघवम् ।
तच्चक्रे ददृशे येनौत्तराधर्य्यविपर्ययः ॥६७२॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
बकवक्षःस्थलारूढः सप्रौढभुजविक्रमः ।
मुष्टिमुद्गरमुद्यम्य नीतिमानिदमभ्यधात् ॥६७३॥
स्वयं दोष्मन् ! पदे विद्धः कण्टकेनापि दूयसे ।
प्राणानपि परेषां नु नित्यं हरसि लीलया ॥६७४॥
अमारिं कारयाञ्चक्रे **लङ्केश**ः परमार्हतः ।
कुलं तस्य किमेतेन कलङ्कयसि कर्मणा ? ॥६७५॥
इदानीमपि दुष्कर्म दूरान्मुञ्चसि चेदिदम् ।
तद्भवत्वभयं तुभ्यं नष्टं नाद्यापि किञ्चन ॥६७६॥
तस्य तेनातिसाम्नाऽपि प्रभुरभ्यधिकक्रुधा ।
जाज्वल्यते स्म तप्ताज्यमिव चन्दनबिन्दुना ॥६७७॥
अभ्यधाच्च किमाचार्य इव वाचाल ! जल्पसि ? ।
एता वाचो न मे किञ्चिच्चरन्ति श्रवणान्तिके ॥६७८॥

---

१. मृतः । २. दण्डेन मुण्डे च प्रत्यन्तर ।

क्षुधार्तः कल्यवर्तं[१] त्वां विधाय विधिनाऽधुना ।
सर्वासामपि दास्यामि त्वद्वाचामुत्तरं ततः ॥६७९॥
इत्युदीर्य स्वधैर्येण प्रतिष्ठासुर्भृशं प्रभुः ।
पूर्वकायेन नितरामुत्पपात पपात च ॥६८०॥
आक्रान्तस्यापि तेनोच्चैः स्वामिनश्चेष्टया तया ।
रक्षोलोकस्य शोकेऽपि हास्यमास्ये समुद्ययौ ॥६८१॥
सोऽभ्यधान्नः प्रभुं भूयस्तदरे ! स्मर दैवतम् ।
महामांसाशिनां क्वापि नहि कल्याणसम्पदः ॥६८२॥
इति व्याहृत्य तेनाथ नाथोऽस्माकमनाथवत् ।
मूर्द्धानं मुष्टिना भित्त्वा प्राप्यतैकोऽपि पञ्चताम् ॥६८३॥
विद्याविदितवृत्तान्तः **सुमायश्च** तदैव सः ।
विहङ्गराजवेगेन[२] व्यावृत्त्येह समाययौ ॥६८४॥
श्रुत्वेति विक्रमस्फारः कुमारोऽसौ महाबलः ।
निहन्तुं तातहन्तारं स्वीचक्रे सांयुगीनताम्[३] ॥६८५॥
शक्तेऽस्मिन्नोचितं युद्धं तद्भक्त्याऽभ्यर्च्य पृच्छ्यताम् ।
कुलविद्येति सम्बोध्य रुद्धः संवर्मयन्मया ॥६८६॥
एकतानेन साऽनेन देवी सम्यगुपासिता ।
यदादिदेश तदसौ स्वयमावेदयिष्यति ॥६८७॥
महाबलस्ततोऽवोचन्मदुपास्तिवशंवदा ।
देवी मामादिशद्वत्स ! रुषं त्यज शमं भज ॥६८८॥
गत्वा सान्त्वय सद्भावतत्परः पुरुषानमून् ।
एते हि निहतानीतिप्रपञ्चाः[४] पञ्च पाण्डवाः ॥६८९॥
मया पुराऽपि ते तातः समादिष्टो भृशं यथा ।
प्रतीपः पाण्डवेयानां मा स्म भूर्वत्स ! जातुचित् ॥६९०॥

१. प्रातर्भोजनं । २. गरुडवेगेन । ३. युद्धसज्जताम् । ४. निहिता प्रतित्रयपाठो न साधुः ।

भक्त्यानुकूलिता ह्येते कामदाः कल्पपादपाः ।
भवेयुः प्रतिकूलास्तु विषमा विषपादपाः ॥६९१॥
महामांसनिषेधं चेत्त्वत्तातः प्रत्यपत्स्यत ।
नाहनिष्यत्तदाऽवश्यमेनं **मध्यमपाण्डवः** ॥६९२॥
तद्गत्वा विनयीभूत्वा तान् प्रित्रीयितुमर्हसि ।
पुत्रीयिष्यन्ति तेऽपि त्वां सन्तो हि नतवत्सलाः ॥६९३॥
इति देवीसमादेशादस्मि युष्मानुपस्थितः ।
मामप्यात्मविधेया[१]नामन्त्यं सङ्ख्यातुमर्हथ ॥६९४॥
पश्यतामथ पौराणां व्याजहार **वृकोदरः** ।
आर्यपादाः प्रसन्नास्ते निवर्तस्व वधान्नृणाम् ॥६९५॥
इत्युक्तस्त्यक्तवान्सोऽथ तमधर्म्यं वधक्रमम् ।
अभ्यषिञ्चत साम्राज्ये पैतृके तं **तपःसुतः** ॥६९६॥
इमे ते विस्फुरत्कीर्तिताण्डवाः **पाण्डवा** इति ।
ज्ञातवद्भिस्तदा पौरैर्भूयोऽपि मुमुदेतमाम् ॥६९७॥
नृपति**श्चैकचक्रायाः** पौराश्च **तपसःसुतम्** ।
समं विज्ञापयामासुः पुर्यां पादोऽवधार्यताम् ॥६९८॥
विन्यस्तस्वस्तिकां कामं तोरणप्रवणापणाम् ।
गन्धाम्बुसिक्तसर्वाध्वपुष्पप्रकरदन्तुराम् ॥६९९॥
सबन्धुर्बन्धुरश्रीका**मेकचक्रां युधिष्ठिरः** ।
महाबलोपनीतेन विमानेन ततोऽविशत् ॥७००॥ युग्मम् ।
आगन्तूनामभिज्ञाभि**र्भीमः** पौरपुरन्ध्रिभिः ।
बद्धानुरागमङ्गुल्या सप्रमोदमदर्श्यत ॥७०१॥
असौ नगरजीवातुरसौ **बकनिषूदनः** ।
जगुरेवं पुरस्तस्य बन्दिनो बिरुदावलीम् ॥७०२॥

---

१. अधीनः ।

एकचक्रानरेन्द्रेण विनयाऽऽनम्रमूर्तिना ।
निजं सौधमनीयन्त तदानीं **पाण्डुसूनवः** ॥७०३॥

वासराणि व्यतिक्रम्य पञ्च-षाणि **युधिष्ठिरः** ।
पितृराज्याय सत्कृत्य विससर्ज **महाबलम्** ॥७०४॥

[१]परिचरितपदाब्जः स्वैरसातत्यसेवा-वसरसरभसानां नागराणां गणेन ।
विपुलधृतिरनेकांस्तत्र मासान् किलैकं, दिवसमिव सबन्धु**र्धर्मसूनु**र्निनाय ॥७०५॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये जतुगृह-हिडम्ब-बक-वध-निरूपणो नाम सप्तमः सर्गः ॥

● ● ●

१. सेवितचरणकमलः ।

अष्टमः सर्गः ॥

एकदा तु कृशां पश्यन्नन्तर्मनसमायतिम् ।
एकान्ते मन्त्रयामास बन्धुभिर्**धर्मनन्दनः** ॥१॥
भीमोपज्ञ**बक**ध्वंसकीर्तिकोलाहलोदयात् ।
अभूम भूमावेतस्यामवश्यं विदिता वयम् ॥२॥
इयं च सम्प्रति ख्यातिः सर्वथाऽप्यहितैव नः ।
सन्निपातज्वरार्तानां हारहूरेव[१] हारिणी ॥३॥
जीवतो जातु जानीयादस्मान् **दुर्योधनो** यदि ।
राज्यश्रीदुर्मदः किञ्चिदोजायेत ध्रुवं तदा ॥४॥
तदुपक्रम्यते गन्तुमितो नक्तमलक्षितैः ।
यः षाड्गुण्यप्रयोगेषु कालज्ञः स हि सर्ववित् ॥५॥
ओमिति प्रतिपेदानैः समेतस्तैर्**युधिष्ठिरः** ।
सहैव **कुन्तीकृष्णा**भ्यां रजन्यामचलत्ततः ॥६॥
अरण्यपथपान्थानां तेषामको **वृकोदरः** ।
विभावर्यामवष्टम्भयष्टिरासीत्पदे पदे ॥७॥
स्कन्धं ममाधिरोहेति प्रार्थनायां **बकद्विषः** ।
बभौ मुखेऽङ्गुलिक्षेपः पुरो मातुः पुनः पुनः ॥८॥
वत्सला शुशुभे **कुन्ती** प्रार्थनां तामकुर्वती ।
अर्थी पुनः पुनर्दैन्यात् **भीमस्तु** शुशुभेतमाम् ॥९॥
नाध्यारोहदधिस्कन्धं पुत्रक्लमभयात् **पृथा** ।
मातुस्तु पादचारेण **भीमस्या**भूद्भृशं क्लमः ॥१०॥

१. द्राक्षाविशेषः ।

तेषां **भीमो**ऽभवद्दीपो निशि मार्गप्रकाशकः ।
विद्याऽनवद्या तस्यापि चाक्षुषी करदीपिका ॥११॥
स्कन्धारोहार्थनाभङ्गजागरूकरुषि प्रिये ।
कृष्णा चचाल पश्यन्ती वलितग्रीवमग्रतः ॥१२॥
अतिश्रमात्स्वयं भूत्वा भर्तुः कण्ठावलम्बिनी ।
पतिप्रणयभङ्गस्य प्रायश्चित्तं चकार सा ॥१३॥
आलिङ्गनोपदादानात्सा तूष्णीमेव तस्थुषी ।
आदेशातिक्रमक्रुद्धमनुनीतवती पतिम् ॥१४॥
वक्षो वक्षोजकलशैर्लसत्प्रेमरसोर्मिभिः ।
निषिच्य **कृष्णाया** पत्युस्तापः सर्वोऽप्यपाकृतः ॥१५॥
तस्या निषेधपारुष्यमकुर्वाणो **वृकोदरः** ।
नितान्तमुदिताकारश्चकार गरिमोचितम् ॥१६॥
मारुतिर्मातरं स्कन्धे बलादारोप्य दक्षिणे ।
प्रियामारोपयद्वामे क्रमाभिज्ञा हि तादृशाः ॥१७॥
तदा पत्तीयितं क्वापि क्वापि तेषां सखीयितम् ।
सूपकारायितं क्वापि क्वापि तेन रथायितम् ॥१८॥
भीमसाहायकध्वस्तसमस्ताध्वपरिश्रमाः ।
अहर्दिवं वहन्तस्ते दीर्घमध्वानमत्यगुः ॥१९॥
क्रमेण रेणुदिग्धाङ्गास्ते मलीमसवाससः ।
ययुर्वैपुल्यनिर्लुप्तद्वैतं **द्वैतवनं** वनम् ॥२०॥
कुत्रापि कुररी-कोक-कोकिला-कुलमञ्जुलम्[2] ।
कुत्रापि वृक-शार्दूल-शृगाल-व्यालसङ्कुलम् ॥२१॥
क्वचिच्चम्पक-पुंनाग-नाग-केसर-भासुरम् ।
क्वचिज्जरत्तरुक्रीडद्घूक-घूत्कारदारुणम् ॥२२॥
स्वाध्यायध्वनिवाचालतापसाश्रममेकतः ।
द्विप-द्वीपि-वधक्रुद्धव्याधसम्बाध[3]मन्यतः ॥२३॥ चतुर्भिः कलापकम् ।

---

१. विस्तारेण नाशितः द्वैतभावो येन तत् । २. मङ्गलम् प्रति० । ३. संकटम् ।

विदित्वाऽतिसुलभ्यानि कन्दमूलफलान्यथ ।
विदधुर्वसतिं तत्र कानने **पाण्डुसूनवः** ॥२४॥
ते वन्येनापि वेषेण वहन्ति स्म श्रियं पराम् ।
त्यजन्ति मणयस्तेजस्त्रपुणोपहिता हि किम् ? ॥२५॥
भीमो नवनवैर्वन्यैराहारैः सुमनोहरैः ।
लीलयैव समानीय(तैः) प्रीणयामास बान्धवान् ॥२६॥
दुकूलकोमलैः स्नेहात् **सहदेवो** दिवानिशम् ।
वल्कलोपायनैर्नव्यैरुपचक्रे कुटुम्बकम् ॥२७॥
कृत्वा पलाशैः[1] पालाशैरुटजं विकटाजिरम् ।
भक्तिं चक्रे कुटुम्बस्य **नकुलः** स कुलोचिताम् ॥२८॥
क्षुद्रोपद्रवकर्तॄणां निधनाय **धनंजयः** ।
कुण्डलीकृतकोदण्डस्तस्थौ जाग्रदहर्निशम् ॥२९॥
स्मरन्ती जिनपादानां दीने दुःस्थे दयावती ।
शान्त्यै सुतानां धर्म्याणि **कुन्ती** कर्माणि निर्ममे ॥३०॥
परमेष्ठिस्मृतौ निष्ठां ग्राहितास्तनयास्तया ।
अनारतमजायन्त तन्मयीकृतचेतसः ॥३१॥
व्यापिप्रिये तथा **कृष्णा** सर्वेषु गृहकर्मसु ।
यथाऽतीव तदा तेषां मेधिता[2] गृहमेधिता ॥३२॥
प्रियामेकैकशस्तेऽपि कुसुमाभरणैर्नवैः ।
प्रेम्णाऽलञ्चक्रिरे तत्र वने सर्वर्तुशालिनि ॥३३॥
सर्वर्तुसम्भवैः पुष्पैः स्वयं कान्तैरलङ्कृता ।
विरेजे **द्रौपदी** साक्षाद् ऋतूनामिव देवता ॥३४॥
पुलिन्दप्राभृतैर्दब्धं कुम्भिकुम्भोत्थमौक्तिकैः ।
हारं मनोहरं **भीमः** प्रेयसीं पर्यधापयत् ॥३५॥
विनयात्तनयानां च स्नुषायाश्चातिनिस्तुषात् ।
सस्मार राजसौख्यानां नैव **कुन्ती** कदाचन ॥३६॥

---

१. पर्णैः । २. वृद्धिगताः ।

द्रौपद्या च कलत्रेण **कुन्त्या** मात्रा च **पाण्डवाः** ।
कृतार्थमानिनः प्रापुः सुखं राज्यश्रियोऽधिकम् ॥३७॥
प्रेयोभिस्तैस्तथा श्वश्र्वा मेने सानन्दमानसा ।
निजामप्रच्युतां राज्यसंपदं **द्रुपदात्मजा** ॥३८॥
चक्रे **धर्मसुतो** बन्धुसेवाहेवाकरञ्जितः ।
हस्तिनापुरसंवासात्प्रवासमपि तं वरम् ॥३९॥
अजस्रसेवावसरं प्राप्य पूज्ये सहोदरे ।
चत्वारोऽपि कनीयांसः कृतार्थं जन्म मेनिरे ॥४०॥
अन्यदाऽन्तस्तरुश्रेणि दिशत्सु [1]किशलश्रियम् ।
रवे करेषु भूपालः [2]प्रभातस्थानमभ्यगात् ॥४१॥
वेद्यां वेत्रासनस्थस्य भूपतेः पदपङ्कजम् ।
अङ्कमारोप्य **भीमे**ऽथ संवाहयति भक्तितः ॥४२॥
नृपान्तिकनिषण्णायाः **कुन्त्या** वचनवीचिषु ।
अर्पितश्रोत्रपात्रायां देव्यां **द्रुपदजन्मनि** ॥४३॥
सहदेवे महीभर्तुरातपत्रविडम्बिनीम् ।
स्वपटीं विनयाधारे धारयत्येकतः स्थिते ॥४४॥
नकुले चालयत्याराच्चामरोपममञ्चलम् ।
नृपस्येत्यनुजोपास्तिराजिन्यां राज्यसम्पदि ॥४५॥
वेत्रदण्डोपमं पाणौ कोदण्डं धारयन्दृढम् ।
आयान्तं कथयामास पान्थमेकं **धनंजयः** ॥४६॥ पञ्चभिः कुलकम् ।
व्यापार्याऽम्भोजसोदर्यां दृशं दूरे महीपतिः ।
उवाच रभसाद्वत्स ! किं नासौ स्यात् **प्रियंवदः** ॥४७॥
अथ **कृष्णा** विहस्याऽऽह क्व नामात्र **प्रियंवदः** ? ।
सोऽप्यभाग्यः किमस्मद्वत् किं ? वाऽस्माभिः करिष्यति ? ॥४८॥
ततो विलोकयामासुस्ते सर्वे पुरतो दिशि ।
क्रमादभ्यर्णमायातस्तैर्निश्चिक्ये **प्रियंवदः** ॥४९॥

---

१. किशलं पल्लवो–अभि० ११२३ । २. प्रातःकालसभाम्, यदि वा कान्तियुक्तसभाम् ।

प्रत्युद्यायाथ **पार्थेन** प्रदत्ताद्भुतगौरवः ।
भूमिपीठलुठन्मौलिः स ननाम **युधिष्ठिरम्** ॥५०॥
निबिडोत्कण्ठमाश्लिष्टो भुजाभ्यां पृथिवीभुजा ।
सहदेवार्पिते नीचैरुपविष्टः स विष्टरे ॥५१॥
दृशा पीयूषवर्षिण्या सिञ्चन्भूपस्तमभ्यधात् ।
कच्चित्कुशलिनो वत्स ! तातपादाब्जरेणवः ? ॥५२॥
कच्चित्कल्याणवान् [१]कल्पवात्सल्यभरमेदुरः ।
विदुरो नित्यमस्मासु क्षेमनिर्माणदीक्षितः ? ॥५३॥
कच्चिदस्मत् प्रियः सौम्य ! क्षेमवान्नः पितामहः ? ।
द्रोणः कल्याणवान्कच्चिद्गुरुः पूज्यतमोत्तमः ? ॥५४॥
धृतराष्ट्रः सुखी कच्चित् पिता नः पुत्रवत्सलः ? ।
कच्चिदास्माकमातॄणां ज्यायसीनामनामयम् ? ॥५५॥
कच्चित्पूर्णाभिलाषोऽभूद्बान्धवो नः **सुयोधनः** ? ।
तत्र प्रदीपनादूर्ध्वं किं च किं च तदाऽभवत् ? ॥५६॥
कथं च वयमत्रस्था विदांचकृमहे त्वया ।
एतत्स्वरूपमस्माकं **प्रियंवद** ! वदाद्भुतम् ॥५७॥
अथ **प्रियंवदो**ऽवादीद्देव दुःस्थेऽपि चेतसि ।
वर्तन्ते वपुषा तावत्सर्वे कुशलशालिनः ॥५८॥
तस्मिन्नभ्रंलिहज्वाले कराले जातवेदसि ।
दह्यन्ते **पाण्डवा** हा धिगित्येवं पूत्कृतं जनैः ॥५९॥
लोकः शोकाकुलः कामं तं कृशानुं कृशेतरम् ।
वेगाद्विध्यापयामास बाष्पद्विगुणितैर्जलैः ॥६०॥
प्रदीपनेन नानेन मम किञ्चन दह्यते ।
इत्यौदासीन्यसुस्थोऽहं न किञ्चिद्दुःखमस्पृशम् ॥६१॥
नेत्रयोः पात्रतां तत्र [२]भटित्रीभूतमूर्तयः ।
दोष्मन्तो युष्मदाकारा नागरैर्निन्यिरे नराः ॥६२॥

---

१. प्रभूतम् । २. भटित्रं शूलपक्वमांसम् । अर्धदग्धमित्यर्थः ।

असौ **धर्मसुतो** यस्य मृतस्यापि मुखाम्बुजम् ।
दासीकरोति निजया पार्वणेन्दुमपि श्रिया ॥६३॥
एष स्थूलवपु**र्भीमो** भुजावानय**मर्जुनः** ।
बृहद्बन्धुसमीपस्थौ मुग्धौ सौम्याविमौ **यमौ** ॥६४॥
इयं **कुन्ती** जगन्माता न माता भुवनत्रये ! ।
तुषाराद्रितुषारांशुशुभ्रा यस्य गुणावली ॥६५॥
असौ द्राघीयसीं निद्रां गता **द्रुपदनन्दिनी** ।
या प्रेयस्यपि पञ्चानामुच्यते स्म महासती ॥६६॥
इत्थं निश्चित्य निश्चित्य देव ! युष्मांस्तथा जनैः ।
रुद्यते स्म तथा सर्वैं रुदितं पादपैरपि ॥६७॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
युष्मद्गुणानुरागेण वीक्ष्य तान् क्रन्दतो भृशम् ।
आसीज्ज्ञातप्रबन्धस्य विकल्पो मम चेतसि ॥६८॥
क्वापि ते पुण्यनामानः स्वैरं जग्मुः सुरङ्गया ।
हा ! दग्धाः **पाण्डवा** एते मुधैव विलपन्त्यमी ॥६९॥
ततः कुतूहलाद् गत्वा ते मया पञ्च वीक्षिताः ।
युष्मदत्यन्तसादृश्यान्मूढोऽथाहमचिन्तयम् ॥७०॥
धूमस्तोमेन नाद्राक्षुः सुरङ्गाद्वारमाकुलाः ।
तेनाग्नेरिन्धनीभूताः स्वामिनो मम **पाण्डवाः** ॥७१॥
यद्वा कान्तारदौरात्म्यादेतत्ते तेनिरे स्वयम् ।
भवेद्धि तादृशी बुद्धिर्यादृशी भवितव्यता ॥७२॥
इति प्रत्यक्षतो जातयुष्मद्व्यापत्ति[1]निश्चयः ।
तारपूत्कारपर्याप्तरोदो[2]रन्ध्रमरोदिषम् ॥७३॥
अस्पृशं समतामन्यैः शोकेनैवानुजीविभिः ।
भक्तिनिर्वहणे त्वस्मिंस्तेभ्योऽहमधमाधमः ॥७४॥
मन्वानास्तृणवत्प्राणान् यत्ते त्वामन्वगुस्तदा ।
दर्शयाम्येष वो वक्त्रमहं तु प्रियजीवितः ॥७५॥

---

१. व्यापत्तिः-मरणम् । २. रोदसी-द्यावापृथिव्यौ ।

ततो **गजपुरे** गत्वा वार्तया वः शुचा जनम् ।
एकं **दुर्योधनं** मुक्त्वा स्वसधर्माणमादधाम् ॥७६॥
देवेन **पाण्डुना** छन्नमार्येण **विदुरेण च** ।
पृष्टोऽहं कथ्यतां भद्र ! भद्रं मे तनुजन्मनाम् ॥७७॥
अचीकथं यथादृष्टमिष्टेतरदहं तयोः ।
तावप्यशृणुतां पश्चात्पूर्वं मूर्च्छामगच्छताम् ॥७८॥
मयोपवीज्य चैतन्यं लम्भितौ तौ विलेपतुः ।
हा ! वत्साः ! स्थ कथं दग्धा दहनेन दुरात्मना ॥७९॥
कथं शिक्षाऽस्मदीयाऽपि विस्मृता वः शुभोदया ।
यद्वा **मतिर्विपर्येति**[१] **वेधसि प्रातिकूलिके** ॥८०॥
विदुषा **विदुरेणा**थ पिता ते समबोध्यत ।
शोको निर्वार्यतामार्य ! मनो धैर्याय दीयताम् ॥८१॥
सर्वे किमधुना पूर्णाः पिशुनानां मनोरथाः ? ।
किंवा **प्रियंवदो** भ्रान्तः संशयोऽयं ममाशये ? ॥८२॥
दिनैः कतिपयैरेव सर्वमाविर्भविष्यति ।
आपदः संपदो वाऽपि न स्युश्छन्ना महात्मनाम् ॥८३॥
विदुरस्यानया वाचा स्वल्पीचक्रे शुचं बहिः ।
बभार भूयसीं देवस्तामन्तर्मनसं पुनः ॥८४॥
मातरः **सत्यवत्याद्या** व्यपद्यन्त[२] शुचाऽनया ।
न हि दावानलज्वालां सहन्ते मालतीलताः ॥८५॥
विदुराश्वासनावाक्यैर्महापद्वार्तया च वः ।
देवः **पाण्डु**रियत्कालमासीज्जीवन्मृतोपमः ॥८६॥
कीर्ति**र्बक**वधोद्भूता स्वर्धुनी[३]वाधुना तव ।
पावयन्ती भुवं देव ! **हस्तिनापुर**मभ्यगात् ॥८७॥
सख्यं मष्याः सुधायाश्च सीताऽपि युगपत्तदा ।
अलम्भयदमित्राणां मित्राणां च मुखानि सा ॥८८॥

---

१. विपरीता भवति । २. अम्रियन्त । ३. गङ्गा ।

तदानीं युष्मदीयैस्तैः श्रुतैरपि यशोजलैः ।
देवस्तं निबिडं **पाण्डुः** शोकपङ्कमपाकरोत् ॥८९॥
स **पाण्डुना** परित्यक्तः सर्वः सुखविपर्ययः ।
साभिमान इवोर्वीशं **दुर्योधन**मशिश्रियत् ॥९०॥
न प्रियाङ्के न पल्यङ्के न वने भवने च न ।
न स्थले न जले क्वापि रतिमालम्बते स्म सः ॥९१॥
अथाभ्येत्य तथाऽवस्थं **शकुनि**स्तमभाषत ? ।
धराधव ! तव व्याधिराधिर्वा कोऽयमुत्कटः ? ॥९२॥
येन दावानलज्वालादग्धस्थाणूपमं वपुः ।
वहसे सहसाऽस्माकं ब्रूहि दंदह्यते मनः ॥९३॥
अथाभ्यधत्त **गान्धारीतनयो** दुर्नयैकभूः ।
सर्वसहः सहायोऽस्मि त्वं मातुल ! ममातुलः ॥९४॥
पश्य मां विफलारम्भं कृत्वा जीवन्ति **पाण्डवाः** ।
विरोधिनि विधौ पुंसां वृथैव स्युर्मनोरथाः ॥९५॥
विषं पीयूषगण्डूषः पश्य तेषामजायत ।
जातुषागारदाहोऽपि पयोवाहजलप्लवः ॥९६॥
हिडम्ब-बक-किर्मीरवधाडम्बरडिण्डिमैः ।
भुर्भूवःस्वस्त्रयीरङ्गे तेषां कीर्तिः प्रनृत्यति ॥९७॥
आजन्म विद्विषो ये ते जीवन्तीत्यपि दुःसहम् ।
किं पुनर्जनितानन्दा नन्दन्ति प्रतिपत्तनम् ॥९८॥
धुर्यो मर्माविधामेष व्याधिर्मां बाधतेऽधिकम् ।
तदेतस्यागदङ्कारः सम्प्रत्यप्रतिमो भव ॥९९॥
इत्युदीर्णमनःखेदमाकलय्य **सुयोधनम्** ।
सदा दुर्नयदुर्गन्धो **गान्धारीबान्धवो**ऽभ्यधात् ॥१००॥
त्वयि देवेन्द्रशौण्डीर्यविमन्तरि निहन्तरि ।
यमगेहाङ्गणारब्धताण्डवान् विद्धि **पाण्डवान्** ॥१०१॥
पाण्डवाः क्व ? भवान् भूमीमण्डलाखण्डलः क्व च ? ।
कः साम्यं बहु मन्येत खद्योतद्युतिमालिनोः ? ॥१०२॥

यदूर्जितभुजेनेदं त्वया साम्राज्यमर्जितम् ।
शतांशेनापि तन्नासीद् **युधिष्ठिर**महीपतेः ॥१०३॥
सावलेपास्**तपःसूनो**राज्ञां ये नानुमेनिरे ।
तेऽपि भूपतयो जातास्तवादेशवशंवदाः ॥१०४॥
सन्त्येते हस्तिमल्लस्य प्रतिमल्ला इव द्विपाः ।
एते च देवदेवाश्वबान्धवाः सैन्धवाः पुरः ॥१०५॥
साम्परायिकसञ्चारकृतार्थरथिनो रथाः ।
पत्तयश्चाप्युपानीतवैरिव्रातविपत्तयः ॥१०६॥
चमूरमूदृशी विश्वे त्वद्दते कस्य दृश्यते ? ।
तमोपहा रवेरेव केवलं किरणावलिः ॥१०७॥
श्रीरियं ते कृतार्थीस्यात्पश्येयुर्यदि **पाण्डवाः** ।
दृष्टा मित्रैरमित्रैश्च संपत् संपन्निगद्यते ॥१०८॥
गोकुलालोकनव्याजाद्व्रज **द्वैतवनं** वनम् ।
ततस्तत्र दशां शोच्यामुपेतान्पश्य **पाण्डवान्** ॥१०९॥
राजा राज्यच्युतान् भोगी भोगैः काममपाकृतान् ।
ससैन्यो निष्परीवारानकृशोऽतिकृशाङ्गकान् ॥११०॥
यदा वीक्षिष्यसे तांस्ते तदा मोदिष्यते मनः ।
अन्याश्रित्रातपापाये स्युर्धान्यस्य मुखे[1] श्रियः ॥१११॥
तेऽपि त्वामद्भुतश्रीकं दृष्ट्वा म्लास्यन्ति निश्चितम् ।
व्यथन्ते पार्वणे चन्द्रे दृष्टे दन्ता हि दन्तिनाम् ॥११२॥
यद्वीक्ष्यते विपक्षाणां मानिभिः श्रीर्विपद्गतैः ।
स एव मृत्युरेतेषां मृत्युस्तु न तु जीवितम् ॥११३॥
अथ **सत्यव्रतं** बन्धोरनपेक्ष्य शुभैस्तव ।
सामर्षावायुधं धत्तः करे **भीमार्जुनौ** यदि ॥११४॥
ततो जानीहि सञ्जातं भूमण्डलम**पाण्डवम्** ।
महार्णवमिवानीकं तव को हि स्खलिष्यति ? ॥११५॥

---

१. मुखश्रियः ।

तदिमं **शकुने**र्मन्त्रं **कर्णदुःशासना**वपि ।
ज्ञंमन्या[1]वनुमेनाते दुष्टात्मानो ह्यमी त्रयः ॥११६॥
ततोऽस्मा**च्छकुने**र्मन्त्राद्दुष्टाशयतया तया(था) ।
युष्मदन्तिकमागन्ता कदाचन **सुयोधनः** ॥११७॥
एवं विभाव्य मनसा सावधानतया भृशम् ।
युष्माभिः स्थेयमित्येतदुक्तं **विदुर**वाचिकम् ॥११८॥
विदुरेणेदमाख्याय यदाऽहं प्रहितः पुरा ।
इदं मया तदा पृष्टं कुत्र ते सन्ति **पाण्डवाः** ? ॥११९॥
विदुरेण समादिष्टं पूर्वेऽह्नि [2]नृपसंसदि ।
आयातै**रेकचक्रात**श्चरैरावेदितं ह्यदः ॥१२०॥
एकचक्रास्थितैर्देव ! शुश्रुवेऽस्माभिरीदृशम् ।
पुरस्य निखिलस्यास्य दत्ताः प्राणाः **पृथात्मजैः** ॥१२१॥
चिरं नन्दन्तु भूयोऽपि राज्यं कुर्वन्तु **पाण्डवाः** ।
सूर्याचन्द्रमसौ यावज्जीवन्त्वास्माकजीवितैः ॥१२२॥
धन्या **कुन्त्येव** यत्कुक्षिसरसीसरसीरुहैः ।
एभिः कृपाजपारामैरामोदितमिदं जगत् ॥१२३॥
पुरीप्राणहरः सोऽयं पापपङ्कबको **बकः** ।
अपरेणान्तरेणामून् किं प्रसह्य निगृह्यते ? ॥१२४॥
प्रतिपन्थी यथाऽस्माकममीभिर्लम्भितः क्षयम् ।
तथैषामस्मदाशीर्भिर्विपक्षः क्षीयतां क्षणात् ॥१२५॥
अहो ! [3]अमीषां माहात्म्यं वसेयुर्यत्र पत्तने ।
ईतिर्न तत्र नानीतिर्न व्याधिर्न च विप्लवः ॥१२६॥
न मारिर्न च दुर्भिक्षं न च भीः परचक्रजा ।
केवलं सुखसंपद्भिर्मोदन्ते सप्रजाः प्रजाः ॥१२७॥ युग्मम् ।
चरेयुर्यदि कान्तारे प्रच्छन्ना अपि ते क्वचित् ।
तत्रापि पादपाः सत्यं नित्यपुष्पफलर्द्धयः ॥१२८॥

---

१. पण्डितमानिनौ । २. दुर्योधनसभायाम् । ३. स्वरे वा (हे.१.३.२४) ।

अन्योन्यं कलहायन्ते न शाश्वतिकवैरिणः ।
दधते रससौन्दर्यमन्यद्वन्यफलान्यपि ॥१२९॥

अथ पृष्ठो जनोऽस्माभिः क्व ते सम्प्रति **पाण्डवाः** ? ।
तेनाप्याख्यायि ते भद्रा ययुर्**द्वैतवने**ऽधुना ॥१३०॥

अथागमाम[1] तैश्चिह्नैर्यत्र[2] ते सन्ति **पाण्डवाः** ।
पुलिन्दवृन्दमध्यस्थांस्तांश्चापश्याम निश्चलाः(लान्) ॥१३१॥

सहकारतरोर्मूले वन्यमासनमुत्तमम् ।
प्रातस्तदा विमुक्ताधिव्याधिस्तस्थौ **युधिष्ठिरः** ॥१३२॥

न केवलं विनीतास्तमुपासाञ्चक्रिरेऽनुजाः ।
दूरं मुक्तान्यकर्तव्या आरण्याः पशवोऽपि च ॥१३३॥

पाण्डवेयसभाबन्धोरुटजद्वारवर्तिनः ।
परावर्तत न च्छाया तस्य माकन्दभूरुहः ॥१३४॥

तेषामद्भुतलक्षाणि स्वयं साक्षात्कृतान्यपि ।
अपि जिह्वासहस्रेण को वर्णयितुमीश्वरः ? ॥१३५॥

श्रुत्वेति **पाण्डवो**दन्तं तदा जज्ञे **सुयोधनः** ।
मषीभिः स्नपितः किं नु नीलिभिः किं नु रञ्जितः ? ॥१३६॥

स विषण्णतदास्थानं विससर्ज चरैः सह ।
पुंसामुदित्वरे दुःखे न किञ्चिदपि रोचते ॥१३७॥

ततस्त्वमपि चारैकैस्तत्र तैस्तैः **प्रियंवदः** ! ।
लक्षणैर्लक्षये मङ्क्षु **पाण्डवानां** निवेशनम् ॥१३८॥

आदिश्य **विदुरेणै**वं प्रहितोऽहं हिताय वः ।
एकचक्रां पुरीं पश्यन्क्रमेणात्र समागमम् ॥१३९॥

नकुलं दन्दशूकेन **हरिणं** हरिणारिणा ।
सह क्रीडन्तमालोक्य विज्ञासिषमिहास्मि[3] वः ॥१४०॥

इत्युक्तवन्तमत्यन्तप्रीतस्तं **पवनात्मजः** ।
पप्रच्छ वर्तते राष्ट्रे **धार्तराष्ट्रः** कथं कथम् ? ॥१४१॥

---

१. अगच्छाम । २. स्तत्र ते यत्र पाण्डवाः इति प्रतित्रये० । ३. अस्मि इत्यव्ययमहमर्थे ।

स किं शास्त्यधुना धात्रीमनयेन नयेन वा ? ।
स्नेहात्तमनुरुध्यन्ते **भीष्मद्रोणादयो**ऽपि किम् ? ॥१४२॥

इति पृष्टे यथादृष्टं समाचष्ट प्रियंवदः ।
कुरु[१]नीतिरनीतिश्च नैति राज्ञि **सुयोधने** ॥१४३॥

पितरीवातिवात्सल्यात्प्रजाऽभ्युदयतत्परे ।
संपद्भिः **कुरव**स्तस्मिन्प्रशासति चकासति ॥१४४॥

पुरुषार्थाः किलैकत्र निवासस्पृहयालवः ।
नवे तत्र धरित्रीशे न बाधन्ते परस्परम् ॥१४५॥

स प्रज्ञामृतकुल्याभिः सेचंसेचमनारतम् ।
अनपायमुपायद्रूनादत्ते फलमुत्तमम् ॥१४६॥

आकर्णितभवन्मृत्युनिराशीभूतमानसाः ।
भीष्माद्याश्चक्रिरे तेन सर्वथाऽऽत्मवशंवदाः ॥१४७॥

संप्रत्यावर्जितास्तेन दानेन विनयेन च ।
प्राणैरपि समीहन्ते ते विधातुं तदीप्सितम् ॥१४८॥

आत्मानं मन्यते क्षोणिषट्खण्डाखण्डलोपमम् ।
स यद्यपि तथाप्यन्तर्भवद्भ्यो वहते भियम् ॥१४९॥

अर्जुनात्तरुनाम्नोऽपि स स्मृता**र्जुन**विक्रमः ।
भीतो मुञ्चति निःश्वासान्कम्पते च मुहुर्मुहुः ॥१५०॥

वने **वृकोदरं** क्वापि दृष्ट्वा स्मृत्वा **वृकोदरम्** ।
मृगव्य[२]व्यावृतोऽप्याशु स खिद्यति भयातुरः ॥१५१॥

स्वप्ने **भीमार्जुनौ** वीक्ष्य द्रुतं जागरितो भयात् ।
स क्षोभं लम्भयत्येवं भृशं **भानुमती**मपि ॥१५२॥

इत्याकर्ण्य **तपःसूनुः** प्रत्युवाच **प्रियंवदम्** ।
मद्गिरा भद्र ! विज्ञाप्यौ तौ तातविदुरौ त्वया ॥१५३॥

निखिलं युष्मदादिष्टं प्रहृष्टाः प्रतिशुश्रुमः ।
नमस्यामश्च भक्त्या वः क्षोणीमिलितमौलयः ॥१५४॥

---

१. कुरुष्वीतिरनीतिश्च० प्रति । २. व्यापृतो प्रतौ ।

स्नेहादापदमस्मासु नैवाशङ्कितुमर्हथ ।
युष्मदाशीर्भिरस्माकं रिपुर्न प्रभविष्यति ॥१५५॥
कृकलासः कृतोल्लासमारूढः शिखरं वृतेः ।
व्युत्पश्यन्सतिरस्कारं भास्करस्य करोति किम् ? ॥१५६॥
इति **धर्मसुतः** प्रीतः समर्प्य प्रतिवाचिकम् ।
सत्कृत्य वन्यसत्कारैर्विससर्ज **प्रियंवदम्** ॥१५७॥
धार्ष्ट्यं तद् **धार्तराष्ट्रस्य** श्रुत्वा श्रवमदुःसहम् ।
विहाय स्त्रैणमर्यादां जगाद **द्रुपदात्मजा** ॥१५८॥
छद्मना मेदिनीं जित्वा कृत्वा मे केशकर्षणम् ।
दत्त्वा कान्तारवासं च रिपुर्नाद्यापि तृप्यति ॥१५९॥
एवं वनेचरानस्मान् येनागत्य जिघांसति ।
निर्मर्यादा ह्यकृत्येषु मत्सरच्छुरिताशयाः ॥१६०॥
देवि ! वन्ध्येव **कुन्ति** ! त्वं न [1]शूरप्रसवा किमु ।
पुत्रिणीनां त्रपाकारि कथं क्लीबप्रसूरभूः ? ॥१६१॥
अहो सुबाहवः **पाण्डोः** सूनवोऽभिनवौजसः ।
पुरतः पश्यतां येषां प्रिया केशेषु कृष्यते ॥१६२॥
आर्यपुत्र ! **तपःसूनुः** सत्यमेव त्वमुच्यसे ।
रिपोः परिभवेऽप्येवं क्षमा ते कथमन्यथा ? ॥१६३॥
[2]निकारं **कुरु**वंशोऽपि संसहेत यदीदृशम् ।
तर्हि सा नाम निर्नाम निर्ममज्ज मनस्विता ॥१६४॥
यदि नाम वनक्लेशो लेशतोऽप्यस्ति नात्मनः ।
किं दुनोति न ते चेतो बन्धुदत्तापदो[3]ऽप्यसौ ? ॥१६५॥
सूक्ष्मक्षौमोचिता येऽमी बन्धवस्तव भूधव ! ।
वल्कलानि वसानांस्तान् किमु पश्यन्न लज्जसे ? ॥१६६॥
भ्रातरः सिन्धुरारोहकेलिदुर्ललिता हि ये ।
चरन्तः पादचारेण त्वां व्यथन्ते न ते किमु ? ॥१६७॥

---

१. नाऽऽसीरप्रसवा प्रतौ । २. तिरस्कारम् । ३. दत्तापदे दत्तपदो इति प्रत्यन्तरपाठः ।

वनेऽस्मिन् क्लिश्यते स्नेहमोहिता वो हिताय या ।
देवी साऽपि न किं **कुन्ती** तवोद्बोधयति क्रुधम् ? ॥१६८॥
निश्चिन्तोऽसि किमेवं त्वमसावभ्येति ते रिपुः ।
उत्तिष्ठस्व ततः स्वामिन् निधेहि दृशमायुधे ॥१६९॥
प्रतिज्ञाभङ्गभीतोऽथ न त्वमुत्सहसे स्वयम् ।
इहायातमरिं हन्तुं **भीम-पार्थौ** तदादिश ॥१७०॥
अथैनां **द्रौपदी**वाचमिष्टामनुवदंस्तदा ।
भीमोऽभ्यधत्त देवास्ति तवाज्ञैव ममार्गला ॥१७१॥
तवादेशं वहन्मूर्ध्नि पुराऽहं नाहनं रिपुम् ।
तं जिघांसुमिहाऽऽयातं न सहिष्येऽधुना पुनः ॥१७२॥
देव ! प्रसादितोऽसि त्वमागतश्चेत्स दुर्मतिः ।
तदा मम गुरुर्न त्वं न विधेयोऽप्यहं तव ॥१७३॥
हस्तिनापुरसाम्राज्यगर्वपर्वतमस्तकात् ।
लीलयैव पराजित्य पातयिष्यामि विद्विषम् ॥१७४॥
अथास्या **भीम**भारत्यास्तदा वाचः **किरीटिनः** ।
विवृण्वत्यस्तमेवार्थं भाष्यलीलायितं दधुः ॥१७५॥
एतास्तेषां गिरः श्रुत्वा वाचमूचे **युधिष्ठिरः** ।
अभ्यधीयत युष्माभिः क्षत्रवंशोचितं वचः ॥१७६॥
परं ममानुरोधेन हायनानि कियन्त्यपि ।
बहुधाऽपि विराध्यन्तं विपक्षं क्षन्तुमर्हथ ॥१७७॥
वनवासावधौ पूर्णे तीर्णे सत्यव्रते मया ।
को युष्मानभ्यमित्रीणान्स्खलिष्यत्यर्णवानिव ? ॥१७८॥
तदा **भीमाद्** रणे भीमाद्दुः**शासन**समन्वितः ।
लब्धा **दुर्योधनः** कृष्णाकेशाकर्षणनिष्क्रियम् ॥१७९॥
तदिदानीमितो गत्वा सेव्यन्तां स्वः[2]सनाभयः ।
उल्लसल्लवलीगन्धा **गन्धमादन**भूमयः ॥१८०॥

---

१. विनयस्यः, अभि० ४३२ । २. स्वर्गतुल्याः ।

निजश्रीगर्वितोऽरातिर्न दृश्येत तथा सति ।
वनवासकृशास्तेन दृश्येमहि वयं न च ॥१८१॥
प्रत्यपद्यन्त **भीमा**द्यास्तामाज्ञामग्रजन्मनः ।
अप्युल्लुण्ठधियां पुंसां गुर्वादिशो नवाङ्कुशः ॥१८२॥
मातृभ्रातृप्रियोपेतः प्रतस्थेऽथ महीपतिः ।
उदात्तः सह यूथेन यूथाधिप इव द्विपः ॥१८३॥
वरिव[१]स्यन्स तीर्थानि नमस्यंश्चारणान्मुनीन् ।
नाना चित्राणि पश्यंश्च ययौ पूर्वोत्तरां दिशम् ॥१८४॥
क्रमाद्भुवमतिक्रम्य तटिनीशैलसंकट(टा)म् ।
[२]भूधरं स ययौ सार्धं बन्धुभि**र्गन्धमादनम्** ॥१८५॥
नक्तमिन्दूपलोद्वान्तैर्वारिभिर्यत्र पूरिताः ।
प्रावृषेण्यां तरङ्गिण्यः शश्वदश्नुवते श्रियम् ॥१८६॥
प्रियैरुपासितोपान्ता यस्मिन्नादेशवर्तिभिः ।
विलासान् दधते तांस्तानीप्सितानप्सरोगणाः ॥१८७॥
तस्मिन्स्वादुफलश्लाघ्येभूरिनिर्झरशालिनि ।
बबन्धुर्वसतिप्रीतिं **पाण्डवेया** निराधयः ॥१८८॥
सर्वर्तुकमनीयानां वनानां रामणीयकम् ।
तेषां विस्मृतिमानिन्ये तत्र शत्रुपराभवम् ॥१८९॥
कुन्ती क्रियासु धर्म्यासु तत्र व्यापृतमानसा ।
हस्तिनापुरराज्यस्य न सस्मार मनागपि ॥१९०॥
विदित्वाऽथ समीपस्थ**मिन्द्रकीलं** नगोत्तमम् ।
सव्यसाची महीभर्तुर्दर्शयामास विस्मितः ॥१९१॥
देव ! यन्नितरामिन्द्रः क्रीडत्यत्र शचीसखः ।
इन्द्रकील इति ख्यातिं ततः प्रापदसौ गिरिः ॥१९२॥
खेचरैर्व्योमगैरेव खिन्नैश्छाया महीरुहाम् ।
अत्राधोगामितिग्मांशौ सेव्यन्ते सान्द्रशीतलाः ॥१९३॥

---

१. सेवमानः । २. भूधवः प्रतिद्वये० ।

वीक्ष्य स्वप्रतिमामन्यस्त्रीशङ्काकुपिताः प्रिये ।
सुरीः प्रसादयत्यब्जवायुर्यत्राम्बुकेलिषु ॥१९४॥
असाधुसाधुपुत्राभ्यां पितेवासौ दिवानिशम् ।
सूर्यकान्तेन्दुकान्ताभ्यां तापं शैत्यं च लभ्यते ॥१९५॥
मध्येमणितटीक्रोडं परिभ्राम्यन्नभोमणिः[1] ।
नित्यं कन्दलयत्यस्मिन् किंनरीणां मणिभ्रमम् ॥१९६॥
तदस्मिन्युष्मदादेशादुपेत्य गुरुगह्वरे ।
[2]आराधितचरीविद्याः पुनरावर्तयाम्यहम् ॥१९७॥
इत्यापृच्छ्य नृपं **कुन्तीं** प्रणम्य विनयानतः ।
याज्ञसेनीं स सम्भाष्य ययौ तस्मिन् **धनंजयः** ॥१९८॥
गच्छतोऽस्य **तपःसूनु**रङ्गुलीयकमङ्गुलौ ।
तातख्यापितमाहात्म्यं बलादेव न्यवेशयत् ॥१९९॥
जिष्णुर्मणिमयं तस्मिन्नर्हत्प्रासादमुत्तमम् ।
अद्राक्षीत् तर्कयन्नन्यं भूधरोपरि भूधरम् ॥२००॥
शशाङ्कोपलसोपानां विकचोत्पलशालिनीम् ।
उत्कल्लोलजलां वापीं सोऽपश्यत्तस्य वामतः ॥२०१॥
तस्यां स्नात्वा गृहीत्वा च विकचाम्भोजसञ्चयम् ।
अर्चामानर्च तस्यान्तर्गत्वाऽऽद्यस्य जिनेशितुः ॥२०२॥
स्तुत्वा स्तोत्रैर्जिनं **जिष्णुः** कृतवानष्टमं तपः ।
तपो हि विहितं तीर्थे भवेदिष्टार्थसिद्धये ॥२०३॥
जिनवेश्मान्तिकेऽध्यास्य पावनीमवनीं क्वचित् ।
स परावर्तयामास विद्योपनिषदं निजाम् ॥२०४॥
प्रादुर्बभूवुर्भूयोऽपि पुरतस्तस्य देवताः ।
किं कुर्म इत्यजल्पंश्च को न भक्तेर्वशंवदः ? ॥२०५॥
स्मृताभिः सन्निधातव्यं भवतीभिर्द्रुतं मम ।
आदृतो वः स्मरिष्यामि मन्थने परिपन्थिनाम्[3] ॥२०६॥

---

१. सूर्यः । २. आराधितप्रायाः । ३. शत्रूणाम् ।

इति विज्ञाप्य सत्कृत्य सर्वा विद्याधिदेवताः ।
उपकारोत्सुकाः कामं विससर्ज **धनंजयः** ॥२०७॥ युग्मम् ।
गतासु तासु **पार्थो**ऽपि शैललक्ष्मीदिदृक्षया ।
नन्दनोद्यानसध्रीचि विजहार वने वने ॥२०८॥
बाणभिन्नवपुः कश्चिद्[1]यमसैरिभसन्निभः ।
निःशूकः शूकरस्तेन दृष्टः सम्मुखमापतन् ॥२०९॥
क्रुधाऽसौ ध्रुवमभ्येति नृशंसो मज्जिघांसया ।
एवं विमृश्य सोऽधिज्यं धनुष्मान् धनुरादधे ॥२१०॥
पार्थेन पोत्रिणः[2] प्राणमार्गणो[3]ऽक्षेपि मार्गणः ।
दत्त्वा प्राणांस्तिरश्चापि तेन सोऽथ कृतार्थितः ॥२११॥
आगतः शूकराभ्यर्णे बाणग्रहणहेतवे ।
आयान्तं रौद्रमद्राक्षीत् किरातं कश्चिदर्जुनः ॥२१२॥
सगुणं धारयन्धन्व यमभ्रूभङ्गभङ्गुरम् ।
शरांश्च पञ्च-षान्पाणौ सोऽप्युपक्रोडमाययौ ॥२१३॥
पार्थोऽथ पश्यतस्तस्य स्वर्णपुङ्खमनोरमम् ।
आददानो निजं बाणं बभाषे तेन सौष्ठवात् ॥२१४॥
सौम्य ! वीक्षे तवाचारमाकारव्यभिचारिणम् ।
क्वान्यथा पुण्यमूर्तिस्त्वं ? क्व च स्तैन्यममूदृशाम् ? ॥२१५॥
वरं तृणमिव प्राणांस्त्यजन्त्युज्ज्वलबुद्धयः ।
न पुनर्जातु कर्मेदृगाऽऽद्रियन्ते मलीमसम् ॥२१६॥
सदाचारसमीचीना भिक्षा माधुकरी वरम् ।
[4]अतिचार्व्योऽप्यनाचारदूताहूता न तु श्रियः ॥२१७॥
तन्मामकीनमारण्यपशुशोणितपायिनम् ।
विषदिग्धशिखं नैनं विशिखं हर्तुमर्हसि ॥२१८॥
मयाऽसौ **कुरु**चन्द्रस्य तव द्रोहसमीहया ।
वराहराहुरागच्छन् बुधेनेव निवारितः ॥२१९॥

---

१. यमराजमहिषतुल्यः । २. शूकरस्य । ३. मार्गणोत्क्षेपि० प्रतित्रयपाठो न सम्यगाभाति ।
४. अतिसुन्दराः ।

ततः स्वच्छन्दमाच्छिन्दन् बाणरत्नमिदं मम ।
हन्त प्रत्युपकारार्थमित्थं प्रक्रमसे किमु ? ॥२२०॥
रिपुव्यापादनपणक्रीतं मित्रं भविष्यसि ।
इत्याशा मम दूरेऽस्तु प्रत्यर्थी प्रत्युताभवः ॥२२१॥
अमुना सञ्चरन्ते चेद्वर्त्मना त्वादृशा अपि ।
पथिकस्तत्पथि न्याय्ये को नाम भविता ? वद ॥२२२॥
अथासि त्वममुं दिव्यं पृषत्क[1]मभिलाषुकः ।
त्वन्मैत्रीसुखसाकाङ्क्षं तत् किं प्रार्थयसे न माम् ? ॥२२३॥
अर्थिनां प्रार्थनाभङ्गं विधातुं नास्मि शिक्षितः ।
पुण्यप्रागल्भ्यलभ्यो हि त्वादृशः प्रणयी जनः ॥२२४॥
यस्ते मुक्तापरापेक्ष[2]मिषोरेष हठग्रहः[3] ।
न ते स मामनिर्जित्य निर्वाहमवगाहते ॥२२५॥
इति व्याहृत्य विरतं तं **बीभत्सुर**भाषत ।
उदीरितमिदं सर्वमसत्यं सत्यवत्त्वया ॥२२६॥
स्वबाणग्रहणे केयमुपालम्भपरम्परा ? ।
लुम्पन्ति हन्त मर्यादां दुर्जनाः सुजनेष्वपि ॥२२७॥
दुर्जनः कालकूटश्च ज्ञात[4]मेतौ सहोदरौ ।
अग्रजन्माऽनुजन्मा वा न विद्मः कतरोऽनयोः ॥२२८॥
मां चौरंकारमाक्रोशन्क्रूरचेता मुहुर्मुहुः ।
भवितासि कथं मित्रममित्रः प्रकटोऽसि यः ॥२२९॥
का नाम पामरेणास्तु सङ्गतिर्मतिशालिनः ? ।
तमस्काण्डेन चण्डांशोः सौहार्दं हन्त कीदृशम् ? ॥२३०॥
कलयामि न कालुष्यं दुर्वाक्यैरिमकैस्तव ।
किमारवैः शृगालानामिभारिः[5] क्षुभ्यति क्वचित् ॥२३१॥
एनमह्नाय गृह्णामि पश्यतस्ते निजं शरम् ।
अस्ति दोर्दण्डयोः शक्तिर्यस्यासौ मां निषेधतु ॥२३२॥

---

१. शरम् । २. अन्यापेक्षारहितं यथा स्यात्तथा । ३. स्वयंग्रहः प्रत्यन्तरे । ४. इति ज्ञातं मया इत्यर्थः कर्तव्यः अन्यथा ज्ञातावेतौ इति पाठः स्यात् । ५. सिंहः ।

न नरेन्द्रो न देवेन्द्रः खेचरेन्द्रोऽपि नो पुरः ।
त्वय्यप्यधिज्यतां बिभ्रत् त्रपते हन्त मे धनुः ॥२३३॥
अथाऽऽह शबरस्वामी सौम्य ! मिथ्या प्रगल्भसे ।
फणिनः किं फणाटोपः कुर्यात्खगपतेः[१] **पुरः** ? ॥२३४॥
तत्तिष्ठ सौष्ठवमिदं मा त्याक्षीर्मयि योद्धरि ।
इति जल्पन्ननल्पौजाः संदधे शबरः शरम् ॥२३५॥
वल्गितं **फाल्गुनो**ऽप्यस्य पश्यन्बाणासने शनैः ।
रोप[२]मारोपयाञ्चक्रे किरिशोणितशोणितम् ॥२३६॥
अखर्वमौर्वीटङ्कारः साहंकारस्तयोस्ततः ।
विडम्बितयुगावर्तः प्रावर्तत रणो महान् ॥२३७॥
निषादिसादिभीमेन निःसीमेन समेयुषा ।
तदा गजाश्ववृन्देन पुलिन्दः पर्यवार्यत ॥२३८॥
यावत्प्रतिभटं बाणान्मुञ्चता **सव्यसाचिना** ।
तस्य क्षणादनीकस्य दिदिशे कान्दिशीकता ॥२३९॥
पार्थबाणाङ्किताः सैन्या व्यावर्तन्ते स्म ते यदा ।
तदाऽसौ दर्शयामास युद्धकौशलमात्मनः ॥२४०॥
तदानीं द्रष्टुकामानां विमानैर्व्योमचारिणाम् ।
व्योमाभोगतडागोऽभूत्संकुलः कमलैरिव ॥२४१॥
वारम्वारमजायन्त तेनार्धपथखण्डिताः ।
पत्रिणः **श्वेतवाहस्य**[३] निःस्वस्येव मनोरथाः ॥२४२॥
अस्मार्षीदस्त्रमाग्नेय**मर्जुनः** स्फूर्जदूर्जितम् ।
दावानलमयो येन सर्वतोऽजनि पर्वतः ॥२४३॥
अस्त्रमाह्वत् किरातोऽपि वारुणं तन्निवारणम् ।
प्रावृषेव जलासारैर्येनाद्रिर्निरवाप्यत ॥२४४॥
शस्त्रैरस्त्रैश्च दुर्वारमवधार्य **तमर्जुनः** ।
धनुर्विहाय बाहुभ्यां योद्धुं क्रुद्धः प्रचक्रमे ॥२४५॥

---

१. गरुडस्य । २. शरम् । ३. अर्जुनस्य ।

विमुच्य चापमुत्तालः पुलिन्दोऽपि कलानिधिः ।
[1]नियुद्धमुद्धतारम्भमारेभे **कपिकेतुना** ॥२४६॥
मदोत्कटभुजास्फोटरव[2]संस्तवपीवरैः ।
अत्रुटन्नद्रिकूटानि तयोश्च [3]रणदर्दुरैः ॥२४७॥
दन्तघातानिव तदा ददतौ तलहस्तकान् ।
कुञ्जराविव रेजाते तौ **किरात-किरीटिनौ** ॥२४८॥
पूर्वकायोन्नतैर्मल्लयुद्धमत्युद्धतं तयोः ।
आसनोत्थायमालोकि गणैर्दिविषदां दिवि ॥२४९॥
अथावसरमासाद्य तमुपादाय पादयोः ।
मूर्धानं परितः **पार्थो** भ्रमयामास लीलया ॥२५०॥
शिलायां यावदेकस्यामास्फालयति **फाल्गुनः** ।
तमेव तावदद्राक्षीद्दिव्याकारधरं पुरः ॥२५१॥
इन्द्रजालमिदं [4]किञ्चिदिति विस्मितमानसम् ।
किरीटिनमभाषिष्ट सोऽतिहृष्टः कृताञ्जलिः ॥२५२॥
तव शौर्यपरीक्षार्थं मया मायेयमाहिता ।
वरं वृणीष्व तुष्टोऽहममुना विक्रमेण ते ॥२५३॥
प्रसाध्य विद्याः **प्रज्ञप्ति**प्रमुखाः प्राप्तवैभवम् ।
अवैहि मां **विशालाक्ष**तनयं **चन्द्रशेखरम्** ॥२५४॥
सापदः सुहृदः कार्ये त्वदन्तिकमुपागमम् ।
तप्तस्य विष्टपस्यार्थे क्षीरोदमिव वारिदः ॥२५५॥
आस्तां वरस्तावदयं समये प्रार्थयिष्यते ।
कार्यं ब्रूहीति **पार्थेन** स पृष्टः पुनरभ्यधात् ॥२५६॥
इतोऽस्ति पुरमभ्यर्णे **वैताढ्य**गिरिमण्डनम् ।
अवनीवनितारत्ननूपुरं **रथनूपुरम्** ॥२५७॥
तत्र शत्रुमृगाक्षीणां क्षपिताखिलमण्डनः ।
नमेरभवदाम्नाये[5] नाम्ना **विद्युत्प्रभो** नृपः ॥२५८॥

---

१. बाहुयुद्धम् । २. परिचयः । ३. रणमेघैः । ४. किंस्विदिति । ५. वंशे ।

तस्याभूतां सुतौ तीव्रतेजसौ विपुलौजसौ ।
इन्द्राभिधस्तयोराद्यो **विद्युन्माली** तथाऽपरः ॥२५९॥
संस्थाप्येन्द्रं निजे राज्ये स्वाराज्य[1]सुहृदि स्वयम् ।
कनिष्ठं यौवराज्ये च प्रव्रज्यामाददे नृपः ॥२६०॥
चिरत्नानां[2] यतीनां च भूपतीनां च वर्त्मना ।
मुनीन्द्रश्च नरेन्द्रश्च प्रपेदाते परं पदम् ॥२६१॥
इन्द्रो न नाम नाम्नैव संपदाऽपि बभूव सः ।
सर्वे तत्रेन्द्रपर्यायाः प्रायुज्यन्त जनैस्ततः ॥२६२॥
इन्द्रेण सर्वथा त्यक्तां युवराट् यौवनोद्धतः ।
कृपयेव समादत्त सादरं दुर्विनीतताम् ॥२६३॥
गृह्णाण दारान्पौराणां सर्वस्वानि मुषाण च ।
पुषाण च महापीडां स पुरीमित्युपद्रवत् ॥२६४॥
ततः पौरैरुपालब्धः संतप्तैर्नीतिवत्सलः ।
कृत्वैकान्ते कनीयांसं क्षोणीपतिरशिक्षयत् ॥२६५॥
समजायत वैराय तस्मिञ्शिक्षाऽपि दुर्मदे ।
विषाय किं न पीयूषमपि स्यात्पन्नगेऽर्पितम् ? ॥२६६॥
अथ मुक्त्वा पुरीं कोपाद्दुरात्मा तस्थिवान्बहिः ।
निजवंशनभश्चन्द्र**मिन्द्र**मुच्छेत्तुमिच्छति ॥२६७॥
निवातकवचा नाम **खरदूषण**वंशजाः ।
राक्षसाः सुहृदस्तस्य **सुवर्णपुर**वासिनः ॥२६८॥
भूयांसस्ते बलीयांसः कृतान्तादप्यभीरवः ।
ततो लोकेन सर्वेण कीर्त्यन्ते **कालकेतवः** ॥२६९॥
तालुन्येकपदे विद्धे समं पाणितलेन यत् ।
विपद्यन्ते निगद्यन्ते तेन ते तलतालवः ॥२७०॥
नित्यं युतस्तैर्दोःप्रौढै**र्वैताढ्या**भ्यर्णवर्तिभिः ।
समास्कन्दत्यवस्कन्दै[3]**र्विद्युन्माली** स्वमग्रजम् ॥२७१॥

---

१. स्वर्गसदृशे । २. पुरातनानाम् । ३. धाटीभिः ।

सङ्क्रन्दन[१]स्तदाक्रान्तावनलंभूष्णुदोर्बलः ।
भीतभीतस्सदैवास्ते पिहितैः पुरगोपुरैः ॥२७२॥
इन्द्रः सोपद्रवं राज्यमाकलय्य कलानिधिः ।
[२]अन्वयुङ्क्त **बुधं** नाम नैमित्तिकशिरोमणिम् ॥२७३॥
अमी दुर्वारदोर्वीर्या दुर्जया मम वैरिणः ।
कथञ्चनापि जीयेरन् यदि तद्भद्र कथ्यताम् ॥२७४॥
ज्ञानेनालोक्य सोऽप्याह देवामी तव शत्रवः ।
विजीयन्तेऽ**र्जुनेनै**व नैव चान्येन केनचित् ॥२७५॥
नास्त्येव तत्समो धन्वी त्रैलोक्येऽपि विलोक्यताम् ।
यच्चापाद्युगपद्यावदमित्रं स्यु पतत्त्रिणः[३] ॥२७६॥
विद्याः प्रसादयन्नद्रा**विन्द्रकीले**ऽस्ति सोऽधुना ।
प्रार्थ्यतां प्रार्थनाशूरस्तद्गत्वा प्रश्रयोज्ज्वलम् ॥२७७॥
इत्याख्यातवतस्तस्य कृत्वा सत्कारमादरात् ।
मामभ्यर्णस्थितं स्नेहाद् व्याहरत्खेचरेश्वरः ॥२७८॥
सखे ! खेदापनोदाय यतस्वा**ऽर्जुन**मानय ।
पुंस्कुञ्जरेण तेनारीनुन्मूलय तरूनिव ॥२७९॥
किं चा**र्जुनेन** सौजन्यमस्त्येव तव पैतृकम् ।
प्राक् **पाण्डुना विशालाक्षो** बद्धस्ते मोचितः पिता ॥२८०॥
इति त्वां मित्रकार्यार्थं **पार्थ** ! सोऽहमुपस्थितः ।
तदेहि देहि भूयोऽपि राज्य**मिन्द्रस्य** पैतृकम् ॥२८१॥
इदं च यत्तवोद्दीप्तमङ्गुलीयकमङ्गुलौ ।
विशालाक्षस्य पाण्डोश्च तत्प्रीतेः प्रतिभूर्मिथः ॥२८२॥
ततः **पाण्डु**महाराजकृतामुपकृतिं पराम् ।
सहस्रशो **विशालाक्षः** कथयामास संसदि ॥२८३॥
सन्ति मे व्रणसंरोह-विहायोगमनादयः ।
अङ्गुल्याभरणस्यास्य प्रभावानुभवा मुहुः ॥२८४॥

---

१. इन्द्र विद्याधरनृपः । २. अपृच्छत् । ३. शराः ।

तदस्य स्नपनाम्भोभिः कुरु दिव्यौषधैरिव ।
निजाङ्गे [१]गुणमाणिक्यरोहण ! व्रणरोहणम् ॥२८५॥
इत्युक्त्वा विरते तस्मिन्नस्मयः **कपिकेतनः** ।
ज्येष्ठबन्धुमिवाश्लिष्य खेचरेन्द्रमवोचत ॥२८६॥ युग्मम् ।
आज्ञा **युधिष्ठिरस्येव** तवापि ज्येष्ठबान्धव ! ।
परोपकारसुरभिर्मौलिमाल्यायतां मम ॥२८७॥
एतच्च वेद्मि यत्पूर्वं प्रस्थितस्य वनं प्रति ।
अर्पयित्वेदमार्यस्य **पाण्डुस्तातः** समादिशत् ॥२८८॥
अङ्गुलीयमिदं वत्स **विशालाक्षेण** मेऽर्पितम् ।
महाप्रभावमेतद्धि सदा दध्याः स्वसन्निधौ ॥२८९॥
अत्र चागच्छतः क्षिप्तमार्येणापि ममाङ्गुलौ ।
कनीयसि गरीयस्यो ज्यायसां प्रेमसम्पदः ॥२९०॥
विशालाक्षस्य पाण्डोश्च द्वयोरपि तयोस्ततः ।
निष्प्रत्यूहमयं स्नेहः [२]सन्तानमनुवर्तताम् ॥२९१॥
इत्युक्त्वा विरतं भूत्वा स्यन्दने सारथिः स्वयम् ।
रूढव्रणगणं **पार्थ**मनैषीच्च**चन्द्रशेखरः** ॥२९२॥
अनुद्घातं सुखेनाशु रथेन मरुतां पथि ।
स गच्छन्दर्शयामास **वैताढ्यं सव्यसाचिनः** ॥२९३॥
स एष **भरत**क्षोणेः **सीमन्तः** पुरतो गिरिः ।
मुदा विद्याधरीवृन्दैस्त्वद्यशो यत्र गीयते ॥२९४॥
पञ्चाशद्योजनी पिण्डस्तदर्धं च समुच्छ्रितम् ।
त्वद्यशोराशिविशदः सैष राजति [३]राजतः ॥२९५॥
गतायां दशयोजन्यामूर्ध्वश्रेण्यावुभे शुभे ।
अभितःशैलमासाते दशयोजनविस्तृते ॥२९६॥
इमां च दक्षिणश्रेणिं वेगतो वयमागताः ।
रथो रथाङ्गबाहुभ्यां पश्याऽऽश्लिष्यति काश्यपीम् ॥२९७॥

---

१. गुणरत्नानां रोहणाचल ! । २. पुत्रपौत्रादिपरंपराम् । ३. रजतमयः रुप्यमयः इत्यर्थः ।

अयं पन्थाः **पृथासूनो** ! प्रयाति **रथनूपुरम्** ।
अस्ति **वास्तोष्पति**[1]र्यत्र त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ॥२९८॥
अयं वामः पुनः पन्थास्तद्रिपूनुपतिष्ठते ।
सन्ति येषूद्धता योद्धुमुद्धता**स्तलतालवः** ॥२९९॥
अथाऽऽह **पार्थः** सोत्कण्ठं प्रतिपन्थिषु मे मनः ।
मुखमेषामनालोक्य नैवेन्द्रं द्रष्टुमुत्सहे ॥३००॥
तच्चन्द्रचूड ! यत्रैते तत्रैनं स्यन्दनं नय ।
यथा जानामि ते हन्त ! कियन्तः सन्ति शत्रवः ॥३०१॥
ऊचे **चन्द्रावतंसो**ऽथ तत्र किं गमनेन ते ।
प्रतिपक्षाः परोलक्षास्त्वं तु बाहुपरिच्छदः ॥३०२॥
यदा प्रत्यर्थिसैन्ये स्याः समुद्रे सक्तुमुष्टिवत् ।
अरण्यरुदितप्रायास्तदा स्युर्नो मनोरथाः ॥३०३॥
इन्द्रादिष्टामधिष्ठाय ध्वजिनीं तत् **कपिध्वज** ! ।
शत्रूनुच्छेत्तुमागच्छेर्मन्त्रस्तावदयं मम ॥३०४॥
अर्जुनः पुनरप्यूचे किं चमूभिरमून्प्रति ।
भिनत्ति कुम्भिनां कुम्भानिभारिः किं परिग्रहः ? ॥३०५॥
खेचरस्तदवष्टम्भमुदितोऽथ रथं ततः ।
नुनोद यत्र शौण्डीर्यकेतवः **कालकेतवः** ॥३०६॥
दृढं कवचितास्ते च गृहीतविविधायुधाः ।
सव्यसाचिनमायान्तं पश्यन्तो जगदुर्मिथः ॥३०७॥
रथोऽभ्येति यदैन्द्रोऽयं **चन्द्रशेखर**सारथिः ।
आहूतः **पुरुहूतेन पार्थ**स्तद् ध्रुवमागतः ॥३०८॥
पञ्चत्वमस्मादस्माकं मुहुर्मौहूर्तिकैरहो ।
आदिष्टमिति नो माति हास्यमास्ये प्रसृत्वरम् ॥३०९॥
अस्त्रैः शस्त्रैश्च निःशेषैरशेषेण[2] भुजौजसा ।
सर्वैश्छद्मप्रयोगैश्च शत्रुमेतं निशुम्भत ॥३१०॥

---

१. इन्द्रः० । २. नाशयत ।

इत्यालोच्य प्रहर्तुं ते प्रावर्तन्त **धनंजयम्** ।
बाणैः फणैरिवोत्फालैर्वैनतेयमिवाहयः[1] ॥३११॥
तदा तेषामनीकेषु रसन्ति स्म समन्ततः ।
रणतूर्याणि कीनाशप्रवेशपटहा इव ॥३१२॥
तरणेः किरणश्रेणिं ते बन्धीचक्रिरे शरैः ।
तांस्तु च्छित्त्वा बिसच्छेदं मोचयामास **फाल्गुनः** ॥३१३॥
स्थित्वा स्थले जले व्योम्नि तेऽयुध्यन्त यथा यथा ।
तान् रथावस्थितः **पार्थः** प्रतीयेष तथा तथा ॥३१४॥
किं सारथिमथो रथ्यान् रथिनं वा महारथम् ।
वर्णयामः किमेतेषां मुह्यन्ति स्मेति खेचराः ॥३१५॥
कपिकेतुः पुनर्लक्ष्मीमुपेन्द्रं नेतुमुत्सुकः ।
रथेन मन्दरेणेव ममन्थ समरार्णवम् ॥३१६॥
वयो मधुरमल्पीयः परं चारिषु पौरुषम् ।
पश्यन् **पार्थ**कुमारस्य मुमुदे **चन्द्रशेखरः** ॥३१७॥
चलन्तः **पार्थ**मनसा सांयुगीन[2]पदक्रमाः ।
वाजिनो रेजु**रिन्द्रस्य** जयश्रीस्निग्धबन्धवः ॥३१८॥
प्रत्येकं विशिखांश्छिन्दन्नेकोऽपि **कपिकेतनः** ।
तेऽभूवन् युधि यावन्तस्तावान् वा ददृशे स तैः ॥३१९॥
मुक्ता यथा तथा बाणा नैतत्प्राणापहारिणः ।
[3]**पार्थो**ऽतस्तान्न चिक्षेप तांश्चिच्छेद द्विषां पुनः ॥३२०॥
न कृता दक्षिणेर्माणो[4] दुष्कर्माणः **किरीटिना** ।
ततः सर्वाभिसारेण जघ्नुस्ते जितकाशिनः ॥३२१॥
एकत्र पिण्डितान् शत्रून्वीक्ष्य प्रहरतो मुहुः ।
पार्थः किञ्चिदिवौत्सुक्यादवोच**च्चन्द्रशेखरम्** ॥३२२॥

---

१. सर्पाः । २. युद्धनिपुणपदक्रमाः । ३. अत्र 'पार्थोऽपि तान् निचिक्षेप चिच्छेद द्विषतां पुनः' । इति गद्यपाण्डवचरितधृतः पाठो युक्तः प्रतिभाति । ४. दक्षिणे ईर्माणि व्रणानि येषां ते ।

प्रगल्भबुद्धयो योद्धुमलङ्कर्मीणबाहवः ।
शत्रवो दुर्जया ह्येते तद्रथं वालय क्षणात् ॥३२३॥
सोऽप्यभाषत **कौन्तेय** ! तवैतन्नोचितं वचः ।
ऐन्द्रोऽरिविधनिस्तन्द्रः सांयुगीनो रथो ह्ययम् ॥३२४॥
अभ्यस्तमस्य चक्राभ्यां भूमेराक्रमणं पुरः ।
रणकर्मविपश्चिद्भ्यां पश्चात्तु न कदाचन ॥३२५॥
मन्येऽरीणां विधेयानि भागधेयानि साम्प्रतम् ।
यत्त्वं युद्धधुरीणोऽपि रणाद्वालयसे रथम् ॥३२६॥
पार्थोऽवादीदहो नाहं कालं कञ्चिदपि क्षमे ।
तवायमञ्जलिर्बद्धो रथं वालय वालय ॥३२७॥
[1]कर्णजाहं न गाहन्ते यद्वा तेऽमूर्गिरो मम ।
वरेण प्राक्प्रदत्तेन रथो व्यावर्त्यतां रणात् ॥३२८॥
इत्युक्तः सोऽथ कृष्णास्यः स्यन्दनं तं व्यवर्तयत् ।
ते चानुपदिकास्तस्य जैत्रंमन्या दधाविरे ॥३२९॥
जयश्रीवल्लभंमन्या मुखाग्रन्यस्तपाणयः ।
ते क्ष्वेडां[2] युगपच्चक्रुः कृतान्ताह्वानसन्निभाम् ॥३३०॥
स्मृत्वा **द्रोणार्पितं** मन्त्रमनेकविशिखप्रसूः ।
बाणः प्राणहरस्तेषां मुमुचे **सव्यसाचिना** ॥३३१॥
एकस्मादप्यथैतस्मात्स्फुलिङ्गा इव पावकात् ।
[3]यावद्विद्वेषि निर्जग्मुः प्रेङ्क्षत्पुङ्खाः शिलीमुखाः ॥३३२॥
युगपच्चलितास्ते च तालूनि सह पाणिभिः ।
अरीणां लीलया भित्त्वा निर्ययुर्जीवितैः सह ॥३३३॥
[4]शराशनिहताः पेतुर्भुवि ते पर्वता इव ।
पपात पुष्पवर्षं च **पार्थ**मूर्ध्नि नभोऽङ्गणात् ॥३३४॥
तदत्यद्भुतमालोक्य श्रुत्वा च दिवि दुन्दुभिम् ।
बभार सारथिः फुल्लत्पुण्डरीकमिवाननम् ॥३३५॥

---

१. कर्णमूलम् । २. सिंहनादम् । ३. यावन्तो विद्वेषिणस्तावन्तो यथास्यात् तथा ।
४. अशनिः वज्रम् – शरासनिहिताः इति क्वचित्पाठः ।

साधु साधु महाबाहो ! **धनंजय** ! चिरं जय ।
एते प्रत्यर्थिनः प्रौढा लीलयैव त्वया जिताः ॥३३६॥
इत्यानन्दपरः **पार्थ**मभिनन्दन्पुनःपुनः ।
आलिलिङ्ग स सर्वाङ्गमुन्मीलत्पुलकाङ्कुरः ॥३३७॥ युग्मम् ।
अथ व्योम्नि विमानेन हर्षादायान्तमन्तिके ।
[१]**वासवं** दर्शयामास सारथिः **पाण्डुसूनवे** ॥३३८॥
दिष्ट्या दृष्टिमितो देहि सखेचरपरिच्छदः ।
सङ्ग्रामकौतुकादेति पुरतस्ते **पुरंदरः** ॥३३९॥
रथस्थ एव **पार्थ**स्तं प्रीतः प्रत्युद्ययौ दृशा ।
कृत्वा विमानमासन्नं तमिन्द्रोऽप्यध्यरोहयत् ॥३४०॥
पाण्डवं प्राग्दृशा पीत्वा सस्नेहमुपगूह्य च ।
निवेश्य चासनस्यार्धे स बद्धाञ्जलिरभ्यधात् ॥३४१॥
तवैतस्योपकारस्य माभून्मे प्रत्युपक्रिया ।
उपकर्तरि दुःस्थे हि भवेत्प्रत्युपकारिता ॥३४२॥
तवोपश्लोकनावाक्यं किं ब्रूमः किं त्वतः परम् ।
इदं राज्यममी प्राणा व्यापार्यन्तां यदृच्छया ॥३४३॥
नेत्रोत्सवाय पौराणां त्वमेहि **रथनूपुरम्** ।
खेचरीमङ्गलाचारः संस्तुतोऽस्तु तवाधुना ॥३४४॥
समानवयसं वीक्ष्य **पाण्डुना** तं **धनंजयः** ।
भक्तिभारनमन्मूर्धा सप्रश्रयमवोचत ॥३४५॥
तातेन **पाण्डुने**(नै)वाहं भवद्भिः परवानिह ।
केवलं यातुधानानां राजधानीं ममाधुना ॥३४६॥
प्रसिद्धं **सिद्धकूटं** च द्रष्टुमस्ति कुतूहलम् ।
इति विज्ञाप्य विनयी **पार्थस्तू**ष्णीकतां दधौ ॥३४७॥ युग्मम् ।
हुंकारेण ततः प्रेर्य विमानं गगनाध्वना ।
इन्द्रः प्रीतिपरोऽवादी**न्निवातक**[२]**वचद्रुहम्** ॥३४८॥

---

१. इन्द्रं-नृपम् । २. निवातकवचस्य राक्षसस्य शत्रुम्-अर्जुनमित्यर्थः ।

अवस्था पर्यवस्थातृसार्थेऽधः **पार्थ** ? वीक्ष्यताम् ।
त्वया छत्रेषु भग्नेषु छाया गृध्रैर्विधीयते ॥३४९॥
रेणवश्चन्दनायन्ते शोणितं कुङ्कुमायते ।
रुष्टेनापि त्वयाऽरीणां दत्तमङ्गप्रसाधनम् ॥३५०॥
सुखकृत्त्वं प्रतीपोऽपि यत्ते शत्रून् प्रिया इव ।
शिवाः श्लिष्यन्ति चुम्बन्ति दारयन्ति नखैरपि ॥३५१॥
असौ हहा ! कुसंसर्गान्निसर्गसरलाशयः ।
गतः परासुतां वत्सो **विद्युन्माली** दुनोति माम् ॥३५२॥
भवत्यपेया पीयूषगर्गरी गरसङ्गिनी ।
सूत्रं तु पुष्पसंसर्गादारोहति शिरः सताम् ॥३५३॥
इदं हिरण्यहर्म्याकं **सुवर्णपुरमग्रतः** ।
वयं यत्र स्थितैरेतैर्मुहुर्मुहुरुपद्रुताः ॥३५४॥
युद्धोपाध्याय ! शत्रूणां स्त्रियः शोकं त्वयाऽधुना ।
अध्यापिताः पुरस्तारैः पूत्कारैर्गुणयन्त्यमूः ॥३५५॥
काश्चिच्चिकुरसंभारं त्रोटयन्ति मुहुर्मुहुः ।
काश्चित्प्रतिक्षणं वक्षःकुट्टिमं कुट्टयन्ति च ॥३५६॥
क्षिपन्ति दूरमश्रूणि हारमुक्ताश्च काश्चन ।
मन्यन्ते च दुकूलानि प्रतिकूलानि काश्चन ॥३५७॥
त्वत्क्षुरप्रा द्विषां क्षिप्रं लग्नाश्छिन्दन्तु कंधराम् ।
कथं कुचस्थले तासां लुलुपुः पत्रवल्लरीम् ? ॥३५८॥
वयं वेगाद्विमानस्य वैमनस्यविनाशकृत् ।
अर्हच्चैत्याञ्चितं वत्स ! सिद्धकूटमुपागताः ॥३५९॥
अथोत्तीर्य विमानेभ्यः सर्वे श्रद्धालुचेतसः ।
तत्र शाश्वततीर्थेशं **वर्धमानं** ववन्दिरे ॥३६०॥
दुष्प्रापं दर्शनं मत्त्वा विशेषाज्जिन**मर्जुनः** ।
स्नात्रानन्तरमानर्च तुष्टाव च मुहुर्मुहुः ॥३६१॥

---

१. प्रतिपक्षसमूहे ।

गङ्गाम्बुविमला तस्य जिनोपासनवासना ।
पापपङ्कमपाकर्तुमपुष्णात्प्रभविष्णुताम् ॥३६२॥
पुनर्विमानमारुह्य कीर्त्यमानोऽथ बन्दिभिः ।
उत्क्षिप्तकेतनां[1] पुष्पप्रकराञ्चितचत्वराम् ॥३६३॥
उत्तोरणां रणत्तूर्यां सूर्यप्रतिनिधिद्युतिः[2] ।
पार्थः खेचरराजस्य राजधानीमुपाययौ ॥३६४॥ (युग्मम्)
सानन्दैः खेचरीवृन्दैर्लाजाक्षेपपुरःसरम् ।
पीयमानाङ्गलावण्यः स सौधद्वारमागमत् ॥३६५॥
प्रस्नुतोलूलुकल्लोलं लोलाक्षीभिः **किरीटिनः** ।
प्रवेशमङ्गलाचारं चकारेन्द्रप्रिया स्वयम् ॥३६६॥
स्वयं सिंहासनासीनस्तं कृत्वोत्सङ्गसङ्गिनम् ।
वासवः कारयामास पुरः सङ्गीतमङ्गलम् ॥३६७॥
स चिरात्खेचरास्त्राणि किरीटं कवचं तथा ।
तदा प्रदाय **पार्थाय** स्वं कृतार्थममन्यत ॥३६८॥
अग्रजः सर्वपुत्राणां मम सूनुरसौ जनैः ।
ज्ञातव्य इति सर्वत्र घोषयामास वासवः ॥३६९॥
कञ्चित्कालमिहैव त्वं तिष्ठ लक्ष्मीं कृतार्थयन् ।
पार्थमभ्यर्थयाञ्चक्रे तदेति **त्रिदशेश्वरः** ॥३७०॥
ओमित्युक्त्वा कनीयोभिर्बान्धवैरिव तत्सुतैः ।
सानन्दोऽस्य पुरे **जिष्णु**र्विजहार यदृच्छया ॥३७१॥
स्मरार्ताः पुरकामिन्यः कामयन्ते स्म **फाल्गुनम्** ।
वशी स्वदारसंतुष्टो न तु ताः स कदाचन ॥३७२॥
उपेत्योपेत्य तं प्रेम्णा वृणते स्म पतिंवराः ।
स्मरन् बन्धुवनक्लेशं प्रतीयेष[3] न ताः स तु ॥३७३॥
चित्राङ्गद-विचित्राङ्ग-चित्रसेनादयः शतम् ।
आययुः खेचरास्तत्र **फाल्गुना**लोकनार्थिनः ॥३७४॥

---

१. उर्ध्वीकृतध्वजाम् । २. सूर्यसदृशकान्तिः । ३. ऐच्छत् ।

इन्दोः [१]सवर्णानाकर्ण्य गुणान्प्रेक्ष्य च ते स्वयम् ।
धनुर्वेदादिशिक्षासु गुरुं चक्रुः **किरीटिनम्** ॥३७५॥
लज्जयामास न **द्रोणं** शिक्षादानक्रमेण सः ।
गुरुवैनयिकोत्कर्षे न च ते **सव्यसाचिनम्** ॥३७६॥
अचिरेणैव पारीणाः कलानां तेऽथ जज्ञिरे ।
विद्याब्धिकर्णधारो हि योगः सद्गुरुशिष्ययोः ॥३७७॥
ददुः सर्वस्वमप्येते बलाज्जिष्णुर्न्यवारयत् ।
इत्यभूत्कलहस्तेषां गुरुणा दक्षिणाकृते ॥३७८॥
निषिद्धाः **पाण्डुपुत्रेण** समयापेक्षिणस्ततः ।
कृतज्ञाः कल्पयामासुः प्राणांस्ते गुरुदक्षिणाम् ॥३७९॥
ते च विद्याधराधीशाः सर्वे च्छायावदन्वहम् ।
तस्थुः प्रतस्थिरे चापि सहैव **कपिकेतुना** ॥३८०॥
चित्राङ्गदस्तु गन्धर्वो गीतेन वरिवस्यति ।
ततोऽस्मिन्नधिकां प्रीतिं प्रथयामास **पाण्डुसूः** ॥३८१॥
इन्द्रवात्सल्यतः **पार्थः** शिष्याणां चोपचारतः ।
भूयांसं गमयामास कालमेकाहलीलया ॥३८२॥
कदाचिद्बान्धवोत्कण्ठाविवशीकृतमानसः ।
इन्द्रमामन्त्रयामास गमनाय **धनंजयः** ॥३८३॥
रथं दिव्यं विमानं च **चन्द्रचूडं** च सारथिम् ।
इन्द्रः समर्प्य बाष्पाम्बुप्लुताक्षो विससर्ज ताम् ॥३८४॥
मनोवेगविमानस्थै**श्चित्राङ्गद**पुरःसरैः ।
विद्याधरैरनुगतः प्रतस्थेऽथ **कपिध्वजः** ॥३८५॥
स साश्रुनयनाम्भोजः पर्यश्रुमनुगामिनम् ।
आविष्कृतबहुस्नेहं बला**दिन्द्रं** न्यवर्तयत् ॥३८६॥
प्रथयन्तौ कथास्तास्ता**श्चित्राङ्गद-किरीटिनौ** ।
एकं विमानमारुह्य वियन्मार्गेण जग्मतुः ॥३८७॥

---

१. सदृशान् ।

संमेतादिषु शैलेषु पावनेष्वर्हतां पदैः ।
सर्वविद्याधरोपेतः **पार्थस्ती**र्थान्यवन्दत ॥३८८॥
चारणश्रमणांश्चैष नमस्यन् व्योम्नि सम्मुखान् ।
आगाल्लवङ्गलवलीसुगन्धं **गन्धमादनम्** ॥३८९॥
पुरोगखेचराख्यातां वीक्ष्य व्योम्नि सुतश्रियम् ।
निजामुवाच रोमाञ्चद्वारेणैव मुदं **पृथा** ॥३९०॥
पश्यन्नपि सुधाबन्धुबन्धुलक्ष्मीं **युधिष्ठिरः** ।
सानुजः कलयामास तत्कालमनिमेषताम् ॥३९१॥
तदानीं विकसन्नेत्र-नीरजा[1] द्रुपदात्मजा ।
इयेष मनसोत्प्लुत्य पत्युरुत्सङ्गसंगमम् ॥३९२॥
उन्मुखेषु मुदा तेषु वेगादागत्य **फाल्गुनः** ।
खेचरैः सहितो मातुरपतत्पादपङ्कजे ॥३९३॥
मुहुर्मुहुः स्पृशन्त्याऽङ्गं सुधाशीतेन पाणिना ।
तयाऽपि स्नपयाञ्चक्रे प्रमोदाश्रुभिरात्मजः ॥३९४॥
उभाभ्यामपि पाणिभ्यां तमुत्थाप्य **पृथा** बलात् ।
आजिघ्रन्मुदिता मूर्ध्नि प्रश्रवक्लिन्नवल्कला ॥३९५॥
अग्रजावनमत्**पार्थ**स्तं चोपेत्यानुजौ **यमौ** ।
पार्थेनावेदिता नेमुः खेचरा**स्तपसःसुतम्** ॥३९६॥
त्रपासीमान्तमुल्लङ्घ्य प्लवमानैरितस्ततः ।
प्रेम प्रकाशयामास **कृष्णा** भावैः स्वभर्तरि ॥३९७॥
उपस्थातव्यमाहूतैर्युष्माभिः समये पुनः ।
इत्याभाष्य **तपःसूनु**र्विससर्ज नभश्चरान् ॥३९८॥
अथ पप्रच्छ विनयी बान्धवान् **कपिकेतनः** ।
अत्यक्रामदयं कालः कथं वो विरहे मम ? ॥३९९॥
तत्तत्तीर्थनमस्याभिस्त्वत्कथाश्रवणेन च ।
गमितः समयोऽस्माभिरित्याख्यद् धर्मनन्दनः ॥४००॥

---

१. नीरजं - कमलम् ।

स्मरव्यापारनिपुणा वियोगगुणितं प्रियात् ।
आददे **द्रौपदी** स्वैरं [१]करणग्रामजं सुखम् ॥४०१॥
कालेन भूयसा जातु तस्याः क्रीडाजुषः प्रियैः ।
सहस्रपत्रमुत्सङ्गे पपात पवनाहृतम् ॥४०२॥
एकं विदधती तद्भिः पाणिपङ्केरुहग्रहात् ।
विलोकते स्म **पाञ्चाली** प्रतिपत्रं पुनः पुनः ॥४०३॥
प्रियावक्त्रं च तच्चापि वीक्ष्य साक्षादुभे अपि ।
पाण्डवेयास्तयोराद्यं निश्चिक्युर्वसतिं श्रियः ॥४०४॥
द्वयोरपि तयोरस्ति यदप्यनप[२]रागता ।
तथाप्यधिकसौरभ्यं मेनिरे ते प्रियाननम् ॥४०५॥
तेनाकृष्टमनाः **कृष्णा** दृशा **भीम**मयाचत ।
उपानय समानीय नलिनानीदृशानि मे ॥४०६॥
सुमेधास्तदबोधिष्ट प्रियाऽभीष्टं **वृकोदरः** ।
मनोगतं विदन्त्येव नित्यं हृदयवासिनः ॥४०७॥
ज्येष्ठबन्धुमनुज्ञाप्य प्रस्थितस्याथ **मारुतेः** ।
दिदेशानीतराजीवगन्धो गन्ध[३]वहः पथम् ॥४०८॥
लङ्घयामास सोऽध्वानं **सिन्धुभूधरदुस्तरम्** ।
न पुनः क्वापि तत्प्राप सरः सरसिजास्पदम् ॥४०९॥
इतस्**तपःसुतादीना**मदीनमनसामपि ।
भाव्यर्थपिशुनैराशु दुर्निमित्तैर्विजृम्भितम् ॥४१०॥
ततः समादिशद्बन्धूनादृतो **धर्मनन्दनः** ।
सत्वरं गम्यते तत्र यत्रास्ति **पवनात्मजः** ॥४११॥
तस्मिन्सन्निहितेऽस्माकं विपदः स्युर्न दुस्तराः ।
महानद्योऽपि सुप्रापपाराः सत्युडुपे नृणाम् ॥४१२॥
तस्याप्य[४]त्याहितं न स्यात् स्थितेष्वस्मासु सन्निधौ ।
केन वा यूथमध्यस्थः कलभः परिभूयते ? ॥४१३॥

१. इन्द्रियसमूहजनितम् । २. रागसहितत्वम् । ३. वायुः । ४. अहितं ।

इत्यादेशान्नरेशस्य ते सर्वेऽपि प्रतस्थिरे ।
तेषामुपादिशन्मार्गं भग्ना **भीमेन** भूरुहः ॥४१४॥
गिरिभिर्विषमः पन्थास्तैर्ललङ्घे कथञ्चन ।
एकस्यास्तु महानद्यास्तीरे खिन्नोऽवदन्नृपः ॥४१५॥
भीमः स नास्ति यस्यासौ महानद्यपि गोष्पदम् ।
एतामुत्तीर्य **भीमेन** कोऽस्मान्सङ्गमयिष्यति ? ॥४१६॥
अथाऽऽह **पार्थो** मे देव ! विद्याः सन्ति वशंवदाः ।
तासामन्यतमाऽप्येतत् करोत्वीप्सितमादिश ॥४१७॥
ततोऽवादी**दजातारि**र्महासाहायकोचिताः ।
विद्याः स्वल्पे न कार्येऽस्मिन् व्यापारयितुमर्हसि ॥४१८॥
पथि निर्व्यूढसाहाय्या **हिडम्बा** तु पुरापि नः ।
इदानीमपि तामेव स्मर्तुमिच्छति मे मनः ॥४१९॥
इत्युदीर्य स्नुषां सद्यः सस्मार च **युधिष्ठिरः** ।
भीमाभ्यर्णस्थमात्मानं सकुटुम्बं ददर्श च ॥४२०॥
हिडम्बां सह बालेन सोऽपश्यत्प्रणतां पुरः ।
अवादीच्च दृशा सिञ्चन्सुधावीचिवयस्यया ॥४२१॥
कच्चित्कुशलिनी वत्से ! गुर्वादेशैकतत्परे ? ।
अयं च कोऽयमनघो लघु**भीम** इवापरः ? ॥४२२॥
अथ सा कथयामास देव ! स्मरसि यत्पुरा ।
अन्तर्वत्नी विसृष्टा**ऽहमेकचक्रा**वनात्त्वया ॥४२३॥
गताया मे पितुर्गेहे तनयोऽयमजायत ।
विद्याभिः पात्रलाभेन मुदितं यस्य जन्मनि ॥४२४॥
भुजास्थाम्ना निराम्नायान्[१] पितुः शत्रून्करिष्यति ।
असाविति ममाख्यायि मुहुर्मौहूर्तिकैस्तदा ॥४२५॥
अयं मे ज्ञातिचक्रेण चक्रे नाम्ना **घटोत्कचः** ।
कलाश्चाध्यापितः काश्चित् काश्चिदध्येष्यतेऽधुना ॥४२६॥

---

१. सन्ततिरहितान् ।

अथैते तनयस्नेहलहरीहृतचेतसः ।
आश्लिष्यन् रभसाद्बालं तं सर्वे **पाण्डुसूनवः** ॥४२७॥
भक्तिरोमाञ्चिता कामं प्रणामं कृतपूर्विणी ।
सा **कुन्तीयाज्ञसेनी**भ्यां सस्नेहं समभाष्यत ॥४२८॥
अथोज्जृम्भन्नवाम्भोजं हृष्टो दृष्ट्वा सरःपुरः ।
स्नुषां स्वस्थानयानार्थमनुमेने महीपतिः ॥४२९॥
आश्चर्यलहरीहेतोः सेतोरु[१]परि तस्थिवान् ।
बन्धूनां दर्शयामास **मारुतिः** सरसःश्रियम् ॥४३०॥
दिवि दिव्याब्जसौरभ्यलुभ्यद्भृङ्गावलिच्छलात् ।
छत्रं तडागराजस्य राजते मेघडम्बरम् ॥४३१॥
लोलैरेतानि कल्लोलैः शतपत्राणि पश्यत ।
कृष्णावक्त्रजितानीव स्वमन्तर्दधते पुरः ॥४३२॥
इमां **भीम**गिरं श्रुत्वा दक्षिणेऽक्ष्णि स्फुरत्यथ ।
प्रपेदे **द्रौपदी** प्रीतिमप्रीतिं च समं तदा ॥४३३॥
मातुः पादौ स पुंनागः पुंनागस्य तरोरधः ।
स्वोत्सङ्गसङ्गिनौ कुर्वन्नुपासामास **धर्मसूः** ॥४३४॥
वर्द्धिष्णुफलपुष्पर्द्धिरम्यासु वनराजिषु ।
शेषास्तु **पाण्डवाः** स्वैरं रेमिरे सह **कृष्णया** ॥४३५॥
ददुस्तरून्समारुह्य प्रियायै कुसुमानि ते ।
सा तु तेभ्यः प्रती[२]च्छन्ती मुदमूर्ध्वभुजा ददौ ॥४३६॥
कुतूहलात्स्वयं कर्तुं पुष्पावचयमिच्छती ।
सा प्रियैः स्कन्धमारोप्य चक्रे पूर्णमनोरथा ॥४३७॥
मनोहारीणि निर्माय कुसुमाभरणानि ते ।
परिधाप्य प्रियां प्रेम्णा परां मुदमलम्भयन् ॥४३८॥
केतकीदलदीर्घेण कटाक्षेण **वृकोदरम्** ।
प्रियाऽथ प्रेरयामास कमलाऽऽहरणाय सा ॥४३९॥

---

१. पाले । २. गृह्णन्ती ।

तरीतुमतिनिष्णातस्तीरे त्यक्त्वा गदां मुदा ।
स जगाहे तडागं तं पाथोधिमिव मन्दर: ॥४४०॥
विचक्षण: क्षणान्मज्जन्नुन्मज्जंश्च क्षणादपि ।
बन्धूनां दर्शयामास स्वसंतरणकौशलम् ॥४४१॥
संविष्टो वा निविष्टो वा क्वचिदूर्ध्वंदमोऽथवा ।
बहुधा बन्धुहर्षाय जलकेलिमसौ व्यधात् ॥४४२॥
नलिनानि सनालानि बहिरुच्चित्य[१] सोऽक्षिपत् ।
अग्रहीन्नीरतीरस्था **द्रौपदी** मुदितानना ॥४४३॥
उच्चित्योच्चित्य पद्मानि क्षिपन्नेवं **वृकोदर:** ।
तरन् यात: सरोमध्यं ममज्जान्तर्जलं क्षणात् ॥४४४॥
जले मग्नोऽन्यदाप्येष चिरेणोन्मज्जतीति ते ।
औदासीन्यजुषोऽभूवंस्तदा सर्वेऽपि बान्धवा: ॥४४५॥
प्राणेश ! द्रुतमुन्मज्ज कृतं मज्जनकेलिना ।
इत्याकुलमनास्तारं जगाद **द्रुपदात्मजा** ॥४४६॥
अर्जुनार्जुन ! धावस्व वेगतो **भीम**माकृष ।
कश्चिद्दुष्टाशयो ग्राह: सूनुं मे नूनमग्रहीत् ॥४४७॥
इति **कुन्ती**गिरा **पार्थ:** समर्थ: शत्रुनिग्रहे ।
ददावन्तर्जलं झम्पां दीपे शलभवद् द्रुतम् ॥४४८॥ युग्मम् ।
आसेदिवान्प्रदेशं तं मग्न: **पार्थो**ऽपि पाथसि[२] ।
वृकोदरानुगामित्वान्नोन्ममज्ज चिरादपि ॥४४९॥
उभावपि भुजे धृत्वा जानीताशु समुद्धृतौ ।
इति जल्पन् विवेशासु **नकुल:** प्रणयाकुल: ॥४५०॥
प्रवृत्तिरासीत्तस्यापि प्रत्यावृत्तिस्तु नाभवत् ।
व्यवसायोऽन्यथा पुंसां विधातु: पुनरन्यथा ॥४५१॥
चिरयन्ति कथं मग्ना बन्धवोऽमी ? इति ब्रुवन् ।
सहसा **सहदेवो**ऽपि वेगादेत्य जलेऽपतत् ॥४५२॥

---

१. त्रोटयित्वा । २. जले ।

सत्यं सोऽपि जवाद्गत्वा बन्धूनां मिलितस्तदा ।
येनोन्मज्जनवार्ताऽऽसीन्न तस्यापि कथञ्चन ॥४५३॥
हाहा ! किमेतदारब्धं विधिनेति विचिन्तयन् ।
नरेन्द्रोऽथ समं **कुन्त्या कृष्णा**न्तिकमुपागमत् ॥४५४॥
अजल्पन्नृपतिः **कुन्तीं** किमेतन्मातरुत्थितम् ? ।
अकस्मादेव येनामी निर्ममज्जुर्ममानुजाः ॥४५५॥
शक्तास्तरीतुमेते हि बाहुभ्यामपि सागरम् ।
क्रूराणां सम्भवो जातु नास्मिन्नम्भसि यादसाम् ॥४५६॥
मन्ये मन्युमता योद्धुं रुद्धाः केनापि वैरिणा ।
तं निगृह्य प्रसह्याशु गत्वाऽहं मोचयाम्यमून् ॥४५७॥
किन्तु त्वां त्वद्वधूं चैतां नो शून्ये मोक्तुमुत्सहे ।
तत् किंकर्तव्यतामूढः सङ्कटे पतितोऽस्म्यहम् ॥४५८॥
अथाऽऽह जननी वत्स ! गच्छ बन्धून् विमोचय ।
आवयोः सन्निधौ पञ्च तिष्ठन्ति परमेष्ठिनः ॥४५९॥
सिंहा इव श्रयन्तेऽमी यन्मनःकंदरोदरम् ।
विपद् द्विपघटास्तेषां विघटन्ते दिशो दिशि ॥४६०॥
तवापि हृदयान्मा स्म क्षणमप्यपयान्त्वमी ।
उदर्कः **कुरुवंशा**र्कश्चिरायोज्जृम्भतां शुभः ॥४६१॥
रवेरस्तमनादर्वाक्पुनः सन्निधिमावयोः ।
सबन्धुरेत्य विजयी सनाथीकर्तुमर्हसि ॥४६२॥
नभो नभोमणिः स्वैरं यावदुद्द्योतयत्ययम् ।
प्राणेभ्यः प्रभविष्यावस्तावदेव त्वया विना ॥४६३॥
दक्षः शिक्षामिमां मातुः स प्रह्वो बह्वमन्यत ।
नैसर्गिकी हि महतां गुर्वादेशैकतानता ॥४६४॥
ततः पञ्चनमस्कारपुरःसरमसौ सरः ।
निर्विलम्बं प्रणम्याम्बां प्राविशद् **धर्मनन्दनः** ॥४६५॥
दत्तसार्द्रदृशोरेव सोऽपि मातृकलत्रयोः ।
तडागान्तर्निमग्नानां चतुर्णां पञ्चमोऽभवत् ॥४६६॥

चिरादपि ततस्तेषामनागमनविक्लवाम् ।
कुन्तीं वीक्ष्येव संजज्ञे दिवसोऽपि भृशं कृशः ॥४६७॥
तदा सरसि निर्मग्नांस्तानिवालोक्य दुःखितः ।
चचाल पश्चिमाम्भोधौ पतिष्यन्निव भास्करः ॥४६८॥
ग्रहाणां ग्रामणीः सोऽपि मज्जयित्वा महार्णवे ।
क्वाप्यनीयत कालेन **कालो हि दुरतिक्रमः** ॥४६९॥
क्रान्तमुत्तिष्ठमानेन तिमिरेण दिशां मुखम् ।
कुन्तीद्रुपदनन्दिन्योः शोकेन च विसर्पता ॥४७०॥
सञ्चुकोच विना भानोः सरस्यम्भोजकाननम् ।
ऋते च पाण्डवेयेभ्यो मुखं मातृकलत्रयोः ॥४७१॥
वाचामगोचरं प्राप्य कष्टमिष्टवियोगतः ।
मूर्च्छामगच्छतामाशु ते सहैव दिनश्रिया ॥४७२॥
मूर्च्छाव्यपगमे **कुन्ती** नितान्तं पर्यदेवत ।
हा ! वत्सास्त्रिजगत्प्राणत्राणसोत्साहबाहवः ! ॥४७३॥
जलान्तःस्वैरसञ्चारचातुरीचञ्चवोऽपि किम् ।
एतामपुनरावृत्तिदुःस्थां प्राप्ताः स्थ दुर्दशाम् ? ॥४७४॥ युग्मम् ।
कृष्णाऽपि विललापैवं क्व ते पञ्चापि मे प्रियाः ? ।
तैर्विनाऽसौ कथं वामा त्रियामा मम यास्यति ? ॥४७५॥
न म्लायते तदद्यापि तैर्दत्तं पुष्पदाम मे ।
ते तु तामीदृशीं प्राप्ता ह हा दैववशाद्दशाम् ॥४७६॥
पालिद्रुमालिनीडानां युगपत्पक्षिणां रवैः ।
तद्दुःखेनैव सन्ध्यापि स्निग्धरागा स्म रोदिति ॥४७७॥
अथोवाच स्नुषां **कुन्ती** संस्थाप्यात्मानमात्मना ।
वत्से ! मा स्म रुदस्तारं शोकः स्तोको विधीयताम् ॥४७८॥
मुखन्यक्कृतराजीवे ! जीवन्त्येव तव प्रियाः ।
यतो राज्यं पुनस्तेषामाख्यातं मुनिपुङ्गवैः ॥४७९॥
कुतश्चित्केवलं काञ्चिदापदं ते प्रपेदिरे ।
ततस्तस्याः परित्राणकर्मणे प्रयतावहे ॥४८०॥

विपत्कन्दच्छिदाछेकं धर्ममेकं[1] त्रिदुर्बुधाः ।
धर्म्यमावां तत कर्म निर्मायं निर्मिमीवहे ॥४८१॥
भवे[2]दाप्तत्वनिर्वाहस्तथा सत्यावयोरपि ।
अभिधाय स्नुषामेवं विरराम **पृथा** तदा ॥४८२॥
अथोवोचत **पाञ्चाली** सत्यं मातस्त्वयोदितम् ।
मदुपज्ञा विपत्तेषामित्येतद् बाधतेतमाम् ॥४८३॥
अनेनानुशयेनात्मा मुहुर्दन्दह्यते मम ।
अकार्षं यत्तदाऽलीकं कमलाहरणाग्रहम् ॥४८४॥
कुन्ती कृष्णामथोवाच न ते दोषोऽस्ति कश्चन ।
अवश्यंभाविनो भावा निवार्यन्ते न केनचित् ॥४८५॥
तदानीमेत्य चन्द्रोऽपि चन्द्रातपपटाञ्चलैः ।
सौजन्यादिव पर्यश्रु तदाननममाजर्यत् ॥४८६॥
तयोः शोके निमीलद्भिः कमलैः सुजनायितम् ।
सहसा कृतहासैस्तु कुमुदैर्दुर्जनायितम् ॥४८७॥
ममार्हन्नेव देवश्चेद्गुरवश्च सुसाधवः ।
घ्नन्तु विघ्नं सुतानां मे ततः सम्यग्दृशः सुराः ॥४८८॥
उक्त्वेति **कुन्ती** स्मृत्वा च पञ्चापि परमेष्ठिनः ।
प्रलम्बितभुजावल्लिः कायोत्सर्गमसूत्रयत् ॥४८९॥ युग्मम् ।
अवादीद् **द्रौपदी** हंहो ! सुरकिन्नरखेचराः ! ।
शेषं विमुच्य व्यापारमेकं मे श्रूयतां वचः ॥४९०॥
सुधांशुधवलं शीलं शश्वज्जानीथ चेन्मम ।
[3]सन्निधत्त प्रियाणां मे क्वचिदापज्जुषां ततः ॥४९१॥
इति व्याहृत्य साऽप्यन्तर्मनसं बिभ्रती जिनान् ।
ग्रावोत्कीर्णेव निष्कम्पा कायोत्सर्गे व्यवस्थिता ॥४९२॥
तयोरभीष्टमाधातुं ध्यायन्त इव देवताम् ।
पादपा अपि निःस्पन्दाः प्राणायामं दधुस्तदा ॥४९३॥

---

१. मायारहितं शुद्धमित्यर्थः । २. दारब्धनिर्वा प्रत्यन्तरे० । ३. सान्निध्यं कुरुत ।

विस्मृत्य पयसः पानं मुक्त्वा वैरं परस्परम् ।
अतिष्ठन्मण्डलीभूय तत्पार्श्वे श्वापदा अपि ॥४९४॥
तयोः पश्यत माहात्म्यं क्रूरै रात्रिचरैरपि ।
सञ्जातं यत्तदा जन्तुसंहारपरिहारिभिः ॥४९५॥
तयोर्व्यसनसाक्षिण्या वहन्त्या महतीं शुचम् ।
[1]वयोविरावैः क्रन्दन्त्या क्षपयाऽक्षीयत ध्रुवम् ॥४९६॥
तयोर्दुष्कर्मभिर्नष्टं तिमिरच्छद्मना तदा ।
पुण्योद्द्योतः प्रभाव्याजात्प्रादुरासीच्च सर्वतः ॥४९७॥
तदानीं तद्वियोगार्तिम्लानमूर्ती विलोक्य ते ।
ययौ क्वापि तुषारांशुरन्वेष्टुमिव **पाण्डवान्** ॥४९८॥
प्रातर्वातोच्छलद्वीचिच्छलतो [2]मन्तुमात्मनः ।
प्रमार्ष्टुमिव पादेषु लगति स्म सरस्तयोः ॥४९९॥
मुनीन्द्रैरपि दुःसाध्यां ध्याननिश्चलतां तयोः ।
रविर्द्रष्टुमिवारोहत्तदा पूर्वाद्रिचूलिकाम् ॥५००॥
अथ व्योम्नि क्रमाज्जाते याममात्रे त्रयी[3]तनौ ।
तथैव सावधानेषु श्वापदेष्वखिलेष्वपि ॥५०१॥
स्वच्छाम्भसः सरोगर्भाज्ज्योतिः समुदजृम्भत ।
अनणुः किङ्किणीक्वाणः शुश्रुवे च श्रुतिप्रियः ॥५०२॥
ततः स्वर्णमयस्तम्भं नानारत्नाङ्कवेदिकम् ।
विमानं निरगादेकं [4]नाकस्येव निदर्शनम् ॥५०३॥
निर्निमेषाम्बुजव्याजात्कृत्वा नेत्राणि कोटिशः ।
नूनं सरोऽप्यनूनश्रि तदालोकतकौतुकात् ॥५०४॥
तीरे ततः समुत्तीर्य निस्तीर्णविपदर्णवाः ।
पादपङ्केरुहं **कुन्त्याः** प्रणमन्ति स्म **पाण्डवाः** ॥५०५॥
दिव्यमूर्तिधरः कश्चिन्नरस्तैः सममागतः ।
स्फीतप्रीतिः पुरोभूय **कुन्तीं** प्राञ्जलिरभ्यधात् ॥५०६॥

---

१. पक्षिशब्दैः । २. अपराधम् । ३. सूर्ये । ४. स्वर्गस्य ।

दिष्ट्या ते फलितो धर्मः **कुन्ति** ! पारय पारय ।
एते लुठन्ति विनयात्तनयास्तव पादयोः ॥५०७॥
कायोत्सर्ग विसृज्याथ प्रमोदभरमेदुरा ।
पाणिना मृदु पस्पर्श **कुन्ती** प्रत्यङ्गमङ्गजान् ॥५०८॥
द्रौपदीं च करे धृत्वा सा समाधिममोचयत् ।
पायं पायं पयः सर्वैः प्रतस्थे श्वापदैरपि ॥५०९॥
कुन्ती वहन्ती विजिताम्भोजकाननमाननम् ।
गत्वाऽथ केसरस्याधो न्यसीदत्सपरिच्छदा ॥५१०॥
ततः पप्रच्छ तं [1]दिव्यमात्मजानां कथां **पृथा** ।
सोऽपि सानन्दमुन्मीलच्चमत्कारमचीकथत् ॥५११॥
महर्षेः कस्यचित् संप्रत्युदपद्यत केवलम् ।
इन्द्रस्तत्रोत्सवं कर्तुमगच्छदमुनाऽध्वना ॥५१२॥
वृत्रारेरेनमाकाशप्रदेशमुपसेदुषः ।
विमानस्य क्षणादासीदकाण्डे गतिखण्डनम् ॥५१३॥
विमानं मम को मूर्खो मुमूर्षुः स्खलयत्यदः ? ।
असौ भिनत्तु दम्भोलिस्तस्य मौलिमनाकुलः ॥५१४॥
इति जल्पन्क्रुधा वज्रं **वज्रपाणिः** करेऽदधत् ।
मुहुर्व्यापारयामास क्रूराः प्रतिदिशं दृशः ॥५१५॥ युग्मम् ।
निरुपाधिसमाधिस्थे प्रेक्ष्य साक्षाद्युवां ततः ।
मां फुल्लाक्षः **सहस्राक्षो** बभाषेऽभ्यर्णवर्तिनम् ॥५१६॥
पुत्रभर्तृवियोगार्ते सत्यौ श्वश्रू-स्नुषे इमे ।
[2]समाहिते स्तस्तदयं विमानो याति नाग्रतः ॥५१७॥
नैगमेषिन्निमे विद्धि मान्ये सुमनसामपि ।
मातैका **पाण्डवेया**नामपरा च सधर्मिणी ॥५१८॥
माता **कुन्ती** ति विख्याता यस्य देदीप्यतेऽधिकम् ।
विपत्पङ्केऽपि सम्यक्त्वरत्नमत्यन्तभासुरम् ॥५१९॥

---

१. देवम् प्रतौ । २. समाधिमत्यौ ।

मानसं तीर्थमेवास्याः सर्वपापतमोपहम् ।
यदध्यासितमर्हद्भिर्युगपन्निखिलैरपि ॥५२०॥
पत्नी तु **द्रौपदी** नाम्ना यां महिम्नाऽतिशायिनीम् ।
पतिव्रतामयं ज्योतिरामनन्ति मनीषिणः ॥५२१॥
तत्पाण्डवान् विपत्पङ्कादुद्गत्वा सत्वरमुद्धर ।
एतयोः स्युर्महासत्योर्यथा पूर्णा मनोरथाः ॥५२२॥
इदं हि नागराजस्य सरः सागरसोदरम् ।
स चास्य सहते नैव विमर्दमपरैः कृतम् ॥५२३॥
द्रौपद्या प्रार्थितो **भीमः** कमलानि कुतूहलात् ।
इहाक्रष्टुं प्रविष्टश्चाकृष्टश्चाधो भुजङ्गमैः ॥५२४॥
हा ! ममज्ज जले **भीम** इत्याकुलतया क्रमात् ।
ददुर्झम्पां झगित्यत्र चत्वारो बान्धवा अपि ॥५२५॥
प्रसह्य समगृह्यन्त तेऽपि नागैर्दुराशयैः ।
निन्यिरे नागपाशैश्च बद्ध्वा नागपतेः पुरः ॥५२६॥
तद् व्रज ध्वजिनीनाथ ! द्रुतं मोचय **पाण्डवान्** ।
सो[1]ऽपि **पाण्डुसु**तानेतान् विदित्वाऽनुशयिष्यते ॥५२७॥
ततोऽहमिममादेशमुपादाय दिवस्पतेः ।
प्रीतिप्र[2]ह्वीकृतो वेगान्नागराजमुपागमम् ॥५२८॥
तस्यास्थाने दृढं बद्धाँल्लज्जयाऽधोमुखांस्तदाः ।
कृशाञ्शोकाश्रुपूर्णाक्षानद्राक्षं **कुन्ति** ते सुतान् ॥५२९॥
तदा तेषु सुसत्त्वेषु गतार्तिषु सुमूर्तिषु ।
निपेतुर्नागराजस्य भूरिभावस्पृशो दृशः ॥५३०॥
व्यज्ञाप्यत ततः प्रह्वैस्तैर्द्विजिह्वैरहीश्वरः ।
एते देव ! नराः केचित्सरोवरविमर्दिनः ॥५३१॥
अमीभिः सैरिभप्रायैर्जलं चक्रे रजस्[3]वलम् ।
लूनानि नलिनीनां च शिरांसि कमलच्छलात् ॥५३२॥

---

१. नागपतिः । २. प्रीत्या नम्रीकृतः । ३. धूलिमयं-मलिनमित्यर्थः ।

तैर्विज्ञप्तोऽपि नागेन्द्रः **पाण्डवा**र्पितलोचनः ।
तस्थौ तथैव निष्कम्पं चिन्तयन्निव किञ्चन ॥५३३॥
मयाऽथ वक्तुमारेभे कृतं भोगीन्द्र चिन्तया ।
अमी ते **पाण्डवा** येषां ख्यातं नाम जगत्त्रये ॥५३४॥
एषां राभसिको मा स्म कार्षीत् कश्चिदतिक्रमम् ।
भवानिति सुरेन्द्रेण प्रहितोऽस्मि त्वदन्तिके ॥५३५॥
सदा जलचरैर्ग्राहैरिव तावकपत्तिभिः ।
छलेन जलकेलिस्था रुद्धा ह्येते निरायुधाः ॥५३६॥
अतः परं यदौचित्यं स्वयमेतेषु वेत्सि तत् ।
पर्वसञ्जातयोगं हि चन्द्रं सत्कुरुते रविः ॥५३७॥
श्रुत्वेति मामिकां वाचं प्रीतस्त्वत्तनुजन्मनाम् ।
नागेन्द्रः स्वयमुत्थाय नागपाशानपास्थत ॥५३८॥
निजासनसमानेषु सन्निवेश्यासनेष्वमून् ।
द्वारं निवारयामास तेषां त्वत्तनयद्विषाम् ॥५३९॥
सर्वानिकैकशो ज्ञात्वा नामतः क्रमतस्ततः ।
परिष्वज्य महीपालं पातालप्रभुरभ्यधात् ॥५४०॥
एवं भृत्यापराधान्मे क्ष्मापाल ! क्षन्तुमर्हसि ।
अवज्ञा पामरोपज्ञं[१] न क्रोधाय महात्मनाम् ॥५४१॥
सर्वमेषा विषं हन्ति जङ्गमस्थावरात्मकम् ।
एवमादिश्य तेनास्मै मणिमालेयमर्पिता ॥५४२॥
नयनोपान्तवास्तव्यं **पाञ्चाल्याः** कर्णभूषणम् ।
एतदस्त्विति सोऽस्य स्वं लीलाकमलमार्पयत् ॥५४३॥
पञ्चानामपि भर्तॄणामिदं क्षेमे भविष्यति ।
भृशं विकस्वराकारमक्षेमे त्वविकस्वरम् ॥५४४॥
किञ्च **धर्मात्मज** ! श्लाघ्यस्त्वमेवासि जगत्त्रये ।
यस्य ते बान्धवावेतौ ख्यातौ **भीमकिरीटिनौ** ॥५४५॥

---

१. पामरजनैः प्रथमं कृता इत्यर्थः, अत्र ''उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्'' (पाणिनि० २-४-२१) इति सूत्रेण समासः, परंतु नपुंसकेन भाव्यम् [तत्तु क्रियाविशेषणत्वेन] ।

अनयोर्नागनारीभिर्दोलाकेलिषु गीयते ।
किर्मीरादिवधप्रायमत्रापि चरिताद्भुतम् ॥५४६॥
तत्सम्प्रति ससोदर्यो वासराणि कियन्त्यपि ।
अवनीपाल ! पातालं पवित्रयितुमर्हसि ॥५४७॥
अथाभाषत ते सूनुस्त्वद्गवीयमहीश्वर ! ।
क्षरत्यस्मासु पीयूषं क्लेशमेनमनाशयत् ॥५४८॥
वर्तते त्वतिदुःखेन स्नुषा च जननी च वः ।
तथा कुरुत जीवन्त्यौ पश्याम्यहमिमे यथा ॥५४९॥
ततः पन्नगनाथोऽपि कथञ्चन सगौरवम् ।
विससर्ज ससत्कारमन्वव्राजीच्च ते सुतान् ॥५५०॥
नम्रस्तमनुगच्छन्तमवोचत **तपःसुतः** ।
[1]तडागरक्षानागेभ्यः प्रसीद द्वारसेवया ॥५५१॥
यदानुकूलं कर्तारः **कर्ण**युद्धे **किरीटिनः** ।
मां पुनः सेवितारस्ते **शङ्खचूडादय**स्तदा ॥५५२॥
इति दत्तोत्तरं **धर्मसूनुः** पन्नगपुङ्गवम् ।
प्रणम्य पादयोः सास्त्रं बलादेव न्यवर्तयत् ॥५५३॥ युग्मम् ।
तत् **कुन्ति** ! त्वत्तपःप्रह्वपुरुहूतनिदेशतः ।
अमी मया समानीय सुताः पञ्चापि तेऽर्पिताः ॥५५४॥
इन्द्रादिष्टमिदं चक्रे मम भक्तिस्त्वतः परम् ।
नयामि वो विमानेन यथेदानीं तथाऽऽदिश ॥५५५॥
अथाजल्पत् **पृथा** सौम्य ! त्वन्माहात्म्यं किमुच्यते ।
पुनर्वेगेन तत्रास्मान्नय **द्वैतवने** वने ॥५५६॥
तथा कृत्वा वचः **कुन्त्या**स्तानापृच्छ्य समुत्सुकः ।
तन्नेत्रैरनुयातोऽगान्नैगमेषी यथागतम् ॥५५७॥
पञ्चवर्षीमतीत्यैवमन्यान्यवनभूमिषु ।
पुन**र्द्वैतवनो**त्सङ्गमधितस्थौ **युधिष्ठिरः** ॥५५८॥

---

१. तडागारक्षना० प्रतिद्वयपाठः ।

स्वयं मणिमयं दाम पर्यधत्त **तपःसुतः** ।
आरोपयच्च **पाञ्चाल्याः** कर्णोत्तंसे तदम्बुजम् ॥५५९॥
मातुः पत्न्याश्च तैस्तत्र समाधिस्थैर्यदद्भुतम् ।
अत्यद्भुतं प्रभावं च स्मारं स्मारममुद्यत ॥५६०॥
प्रीतिं कदाचिदिन्द्रस्य नागेन्द्रस्य कदाचन ।
वर्णयन्तः सुखेन स्म समयं गमयन्ति ते ॥५६१॥
कदाचिज्जैनेन्द्रस्तवननवगुम्फव्यतिकरैः
कदाचिन्मार्गस्थश्रमणचरणोपास्तिविधिना ।
कदाचिन्निर्णीतस्वसमयविचारोपनिषदा[1]
दिनानि स्वान्येते किमपि चरितार्थान्यरचयन् ॥५६२॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये किरातार्जुनीय-तलतालवध-कमलाहरणवर्णनो नामाष्टमः सर्गः ॥८॥

● ● ●

१. उपनिषद्-रहस्येन ।

नवमः सर्गः ॥

तत्राथ **पाण्डुपुत्राणां** सुकृतान्येव चिन्वताम् ।
उपागादन्यदा **भानुमती दुर्योधन**प्रिया ॥१॥
दूरात् **पाञ्चालसुतया** कृतप्रत्युद्गमक्रिया ।
साऽतिम्लानमुखी **कुन्तीं धर्मात्मज**मथानमत् ॥२॥
भीमादिभिः कृतौचित्या **द्रौपद्या** दत्तमासनम् ।
साऽध्यास्य धारयामास राज्ञोऽग्रे चीवराञ्चलम् ॥३॥
अधोमुखी मषीश्यामवक्त्रा यत्नं दधत्यपि ।
रुद्धकण्ठी(ण्ठा) तदा बाष्पैर्वक्तुं नालम्बभूव सा ॥४॥
निष्पर्यायं तु निर्यद्भिर्मुक्तामणिकणोपमैः ।
अस्रैस्तं पूरयामास सा प्रसारितमञ्चलम् ॥५॥
वत्से ! जातं किमत्यन्तमेतदत्याहितं तव ।
इति **धर्मसुतेनो**क्ता मुक्तकण्ठं रुरोद सा ॥६॥
स्वयमाश्वासिता **कुन्त्या** समुत्थाय सबाष्पया ।
रोदसीपूरमाक्रन्दं मन्दं चक्रे क्रमेण सा ॥७॥
प्रमृष्टान्यपि **पाञ्चाल्या** वल्कलेनाधिकाधिकम् ।
तस्याः प्रसस्रुरश्रूणि नेत्रपुष्करिणीमुखात् ॥८॥
एष वत्से कथंकारं पृथुलः प्रार्थनाञ्चलः ।
पुरो ममेति सौत्सुक्यं पृष्टा ज्येष्ठेन साऽब्रवीत् ॥९॥
देवातिदीनया केनाप्यसूत्रित[1]परित्रया ।
मयाऽयं भर्तृभिक्षायै धारितस्त्वत्पुरोऽञ्चलः ॥१०॥

---

१. अकृतरक्षणया ।

दुर्योधनस्य मद्बन्धोः किं कोऽपि व्यसनोदयः ? ।
अनुयुक्तेति भूपेन धैर्यमालम्ब्य साऽभ्यधात् ॥११॥
देव ! कुर्वन्कृतार्थानि गोकुलानि विलोकनात् ।
इहाजगाम बन्धुर्वः स्वैरं **द्वैतवना**वनौ ॥१२॥
ततः स दातुमावासान् क्वचिदासन्नकानने ।
आदेशिनः समादिक्षत् ते व्यावृत्त्य व्यजिज्ञपन् ॥१३॥
देव ! देववनस्पर्द्धि वनमस्ति मनोरमम् ।
अस्ति सौधं च तस्यान्तर्यन्नास्ति द्युसदामपि ॥१४॥
रक्षकेभ्यः परं तत्र प्रवेशोऽपि न लभ्यते ।
इति विज्ञापितः क्रुद्धो युष्मद्बन्धुरथादिशत् ॥१५॥
सन्नद्धसारशौण्डीरां चमूमादाय गच्छतः ।
यो भवेद्वो निषेधाय स वध्यो भवतामपि ॥१६॥
ततो हठान्निदेश्यैस्तैर्निगृह्य वनरक्षकान् ।
प्रगुणीकृतमध्यास्त तत्सौधं बान्धवः स वः ॥१७॥
चतुर्दिशं तदभ्यर्णे **कर्णदुःशासनादयः** ।
दत्त्वाऽऽवासान्सुखं तस्थुरुपचन्द्रं ग्रहा इव ॥१८॥
भ्राताऽथ वस्तरुश्रेणिसश्रीके तत्र कानने ।
चिक्रीड नन्दनोद्याने पतिर्दिविषदामिव ॥१९॥
लीलाशिलोच्चये जातु वनान्तर्जातु वोऽनुजः ।
जातु क्रीडातडागेषु विजहार यदृच्छया ॥२०॥
उच्छृङ्खलश्चमूलोकः काननं तदमर्दयत् ।
म्लानिं मत्तं नयत्येव हास्तिकं[१] नलिनीवनम् ॥२१॥
विमानैर्व्यानशे व्योम सङ्ख्यातीतैः परेद्यवि ।
विविधायुधभीमाभिः सङ्कटैर्भटकोटिभिः ॥२२॥
अन्यायवर्तनी[२]पान्थः क्व रे सोऽस्ति **सुयोधनः** ।
वनस्यास्य प्रभुः सैष गवेषयति यत्नतः ॥२३॥

---

१. हस्तिसमूहः । २. मार्गः ।

इत्थं वदन्तीं तां वीक्ष्य विद्याधरवरूथिनीम् ।
कटकं विकटक्षोभससंरम्भमभूत्तदा ॥२४॥ युग्मम् ।
अपनीयापणश्रेणिं भीताः पटकुटीमयीम् ।
भाण्डानि वणिजो मङ्क्षु वाहनेषु निचिक्षिपुः ॥२५॥
आदाय तनयान्बालानाकुला दुर्गतस्त्रियः ।
बद्ध्वा परिकरं सज्जीभवन्ति स्म पलायितुम् ॥२६॥
तनुत्राणं तनुत्राणं तूणं तूणं धनुर्धनुः ।
इत्थमास्माकपत्तीनामुच्चैः शुश्रुविरे गिरः ॥२७॥
राजन्यानां निवासेषु मदादूर्जितगर्जिताः ।
अग्राह्यन्तातिकृच्छ्रेण सन्नाहं हस्तिनस्तदा ॥२८॥
केचिद्वानायुजाः[१] केचित्काम्बोजाः केऽपि सैन्धवाः ।
वाहाः केचिच्च वाह्लीकाश्चक्रिरे प्रक्षरान्विताः ॥२९॥
उन्मुखीभूय नः शौर्यत्रुटत्सन्नाहसंधयः ।
विद्याधरचमूमूचुरग्रानीकभटास्ततः ॥३०॥
अरे ! विद्याधराः ! क्रीडन्स्वच्छन्दं प्रभुरस्ति नः ।
अस्यालं केलिभङ्गेन वयं कण्डूहरा हि वः ॥३१॥
इत्यालप्य निशाताग्रैः शरैरूर्ध्वमुखैः समम् ।
भटास्ते प्रथयामासुरातिथ्यं परिपन्थिनाम् ॥३२॥
तदन्तिकमगत्वैव तैस्तदीयैः पतत्त्रिभिः ।
व्यावृत्तमफलैरेव सममस्मन्मनोरथैः ॥३३॥
[२]शरासारैस्ततस्तेषां घनानां व्योमचारिणाम् ।
नामाप्यस्मदनीकस्य पङ्कस्येवानशत्तदा ॥३४॥
सोमदत्त-कलिङ्गेश-भगदत्त-जयद्रथाः
विशल्य-भूरिश्रवसौ-चित्रसेन-बृहद्बलौ ॥३५॥
सुशर्मा कृतवर्मा च राजानोऽन्येऽपि भूरिशः ।
ततो डुढौकिरे योद्धुं स्वयं सह नभश्चरैः ॥३६॥ युग्मम् ।

---

१. वानायुः-अरबस्तानदेशः तत्र जाताः । २. मेघपक्षे जलवृष्टिभिः ।

आयुधैः शक्तिनाराचशल्यशूलशरादिभिः ।
प्रजहुः पाणिमुक्तैश्च यन्त्रमुक्तैश्च ते समम् ॥३७॥
अथ तेषां विमानास्ते भिन्ना अपि तदाशुगैः ।
सरोमाञ्चा इव बभुर्जयलक्ष्मीकटाक्षिताः ॥३८॥
नैतन्न्याय्यमहो युद्धं भूमिस्थ–गगनस्थयोः ।
व्योमचारिचमूनाथः स्वान्भटानित्यवोचत ॥३९॥
संहृत्याथ विमानानि सेनया चतुरङ्गया ।
बभूव सोऽभ्यमित्रीणः[१] पुरंदर इवावनौ ॥४०॥
सम्मोहं मोहनास्त्रेण लम्भयामास नो नृपान् ।
अबुध्यन्त न तेऽस्त्राणि पाणिभ्यः पतितान्यपि ॥४१॥
अभूत् **कर्णः** समाकर्ण्य राजन्यानां पराजयम् ।
दर्पोन्मदिष्णुदोर्दण्डः सानीकः समरोन्मुखः ॥४२॥
अथाभ्यधत्त **राधेयं** मुदा विद्याधरेश्वरः ।
अद्य त्वयि कृतोद्योगे पूर्णं मे **कर्ण** ! कौतुकम् ॥४३॥
चण्डगाण्डीवधन्वानं स्पर्धसे यस्त**मर्जुनम्** ।
इदानीं तस्य ते **कर्ण** ! दिष्ट्या द्रष्टास्मि विक्रमम् ॥४४॥
इत्युक्तस्तेन **राधेयः** सुविधेयधनुःक्रमः ।
मदीयं विक्रमं पश्येत्युक्त्वा चिक्षेप सायकान् ॥४५॥
तस्याक्षामभुजस्थाम्नस्तादृशीं लघुहस्तताम् ।
सोऽपि विद्याधराधीशः स्मेरचक्षुरवैक्षत ॥४६॥
निजमादानसंधानाकृष्टिविच्छेदगोचरम् ।
अनघं लाघवं सोऽपि **राधासूनो**रदर्शयत् ॥४७॥
तयोर्बभूव सुभटस्पृहणीयो महारणः ।
तस्थौ माध्यस्थमास्थाय जयश्रीरुभयोरपि ॥४८॥
अथ विद्याधरेन्द्रेण बाणैर्मर्मणि ताडितः ।
पलायनकलां नव्यां **राधेयो**ऽध्यपितस्तदा ॥४९॥

---

१. शत्रुसम्मुखगामी–वीर इत्यर्थः ।

कर्णे नष्टे भवन्ति स्म खेचरा जितकाशिनः ।
सर्वोऽपि सुमनायेत निर्जिते दुर्जये ह्यरौ ॥५०॥
अथ क्रुद्धो भवद्बन्धुर्बन्धुभिर्निखिलैः सह ।
वीरंमन्यमरिं योद्धुमढौकत समातुलः ॥५१॥
विलोक्य [१]मूलसंनाहसहितं तं हसन्मुखः ।
अखर्वगर्वगरिमाऽवादीद्विद्याधरेश्वरः ॥५२॥
सुयोधन ! तवायं किं दोर्मदः ? श्रीमदोऽथवा ? ।
यदस्मदीयमुद्यानं सौधं चापि विलुप्यते ॥५३॥
असौ [२]मदगदः कोऽपि [३]निर्निदानोऽस्ति यस्तव ।
तच्चिकित्सां विधास्यामि निजायुधमहौषधैः ॥५४॥
अथाभ्यधाद्भवद्बन्धुरहो विद्याधरब्रुव ! ।
उपालम्भैरलं यस्य शक्तिस्तस्य जगत्त्रयी ॥५५॥
आत्तैः सौधादिभिर्बाह्यैः किमेभिर्वस्तुभिर्मम ।
जीवितव्यमपि क्षिप्रं तवाऽऽदास्ये सह श्रिया ॥५६॥
इति जल्पन्नसौ शत्रुमाजघान शितैः शरैः ।
प्रतिपक्षो हि नोपेक्ष्य इत्येषा वः कुलस्थितिः ॥५७॥
सर्वैः सर्वात्मना शस्त्रैः सोऽप्यरातिरयुध्यत ।
द्विषा विक्रमिणाऽऽक्रान्तः किन्नु कोऽपि प्रमाद्यति ? ॥५८॥
शराघातैर्भवद्बन्धोरन्धंभावुकविक्रमाः ।
सममेवारिवर्गीणाः पलायाञ्चक्रिरे क्षणात् ॥५९॥
अथाभ्यूह्य सुखग्राह्यमेकाकिनमरिं पुरः ।
अधावत भवद्बन्धुः सबन्धुर्विधृतायुधः ॥६०॥
[४]काण्डीरः सोऽतिशौण्डीरः क्रुद्धक्रो[५]ड इव श्वभिः ।
कृत्वा [६]कुण्डलनां रुद्धः सर्वैर्व्यावृत्त्य खेचरैः ॥६१॥
युध्यमानः स भूयोभिस्तैः सम्भूय नभश्चरैः ।
खेदयित्वा क्रमाद् बद्ध्वा गृहीतः सहितोऽनुजैः ॥६२॥

---

१. मुख्यम् । २. गर्वव्याधिः । ३. कारणरहितः । ४. काण्डीरो बाणवान् । ५. क्रोडः शूकरः । ६. वेष्टनम् ।

निबिडैर्निगडैः पूर्वं दृढं संयम्य पादयोः ।
एकैव खेचरैस्तेषां चिक्षिपे शृङ्खला गले ॥६३॥
पुरस्कृत्य पदातीन्वः शतमप्यनुजन्मनः ।
तदुपेत्य निजं सौधमध्यष्ठात्खेचरेश्वरः ॥६४॥
सर्वां च श्रियमादत्त राजवर्गस्य पश्यतः ।
युष्मद्बन्धूंश्च धत्ते स्म दुःसहे तपनातपे ॥६५॥
पत्युश्च देवराणां च दृष्ट्वाऽहं तादृशीं दशाम् ।
ततोऽत्युच्चैः कृताक्रन्दा रणक्षेत्रमुपागमम् ॥६६॥
निरौजस्कान्निजांस्तत्र मेदिनीशानवादिषम् ।
जयद्रथ ! रथः कुत्र ? **बृहद्बल** ! बलं क्व ते ? ॥६७॥
दृष्ट्वा कला **कलिङ्गेश** ! लज्जालेशोऽपि नास्ति वः ।
यद्बद्ध्वा नीयते स्वामी पुरतः पश्यतामसौ ॥६८॥
इत्युक्तास्तेऽप्यधः कृत्वा वक्त्रं पश्चान्निवृ(वर्)त्य च ।
दूरे जगृहुरावासानाश्रित्य विषमां महीम् ॥६९॥
नित्यं विमानमारोप्य दीनान्निगडितांस्तथा ।
खेचराः कटकस्यास्य दर्शयन्ति तवानुजान् ॥७०॥
अजल्पंश्चैष वः स्वामी धृतोऽस्मत्स्वामिना हठात् ।
अमुं स मोचयत्वाशु सन्ति यस्योर्जिता भुजाः ॥७१॥
तेऽपि वो बान्धवा बाष्पजलार्द्रां चिक्षिपुर्मुहुः ।
स्वराजन्यजने मोक्षप्रार्थनापिशुनां दृशम् ॥७२॥
राजानस्तेऽप्यजायन्त लज्जयाऽवनताननाः ।
विवराऽऽकाङ्क्षिणोऽभीक्ष्णं वीक्ष्यमाणा इव क्षितिम् ॥७३॥
प्रभोर्बन्दिग्रहात्तस्मात्तस्माच्च स्वपराजयात् ।
कर्णो जीवन्मृतावस्थमात्मानं मन्यतेऽधुना ॥७४॥
तमुदन्तमथ ज्ञात्वा **भीष्म-द्रोण-कृपाः** स्वयम् ।
समर्प्य **धृतराष्ट्रस्य** राज्यं वेगादिहाययुः ॥७५॥
दुःखादधोमुखीमुच्चै रुदन्तीं पादयोः पुरः ।
गाङ्गेयो मां बृहत्तातः सगद्गदमभाषत ॥७६॥

वत्से ! मा स्म रुदः सत्यमीदृशी भवितव्यता ।
मया निषिद्धोऽप्यागच्छत्पतिस्तेऽत्र किमन्यथा ? ॥७७॥
इदानीमपि नान्येन पतिस्ते मोचयिष्यते ।
एकं गत्वा प्रपद्यस्व शरणं **तपसःसुतम्** ॥७८॥
स त्वद्भर्तुकृतांश्चित्ते नापकारान्करिष्यति ।
विशेषेणोपकर्तारः साधवो ह्यपकर्तरि ॥७९॥
इदं गुरुवचः कृत्वा हृदि तूर्णमिहागमम् ।
सम्प्रति स्वां पुरीं सोऽपि यियासुः खेचरेश्वरः ॥८०॥
इतो यदुचितं देव ! तद्विधेहि धियांनिधे ! ।
कुलव्योममणे ! नूनं तेजोहानिरियं हि ते ॥८१॥
श्रुत्वा [1]मन्युमयीमेनां **भीमो भानुमती**गिरम् ।
अपवार्य प्रियां मन्दमवादीत्फुल्ललोचनः ॥८२॥
देवि ! दिष्ट्याऽधुनैवेदं त्वत्केशग्रहसम्भवम् ।
नि. [2].तियितुमारेभे वैरं दैवेन पश्य नः ॥८३॥
सुयोधनवधौत्सुक्यमार्येणात्माज्ञया पुरा ।
विनिवारितमस्माकमार्यादेशो हि मूर्धनि ॥८४॥
आर्योऽधुनाऽप्युदास्ते चेत्तत्र शत्रौ विपद्गते ।
किं ततः स्यान्न नः श्रेयो न ह्येवं तु करिष्यति ॥८५॥
येन स्नेहातिरेकेण वनेऽस्मिन्नयमाययौ ।
नार्येण स्मर्यते सोऽपि **प्रियंवद**निवेदितः ॥८६॥
अथ **भानुमती**माह स्नेहार्द्र**स्तपसःसुतः** ।
मद्बन्धोरपि हा वत्से ! कीदृग् व्यसनमाययौ ? ॥८७॥
तमहं मोचयिष्यामि भ्रातरं नात्र संशयः ।
बद्धस्तु यन्मदीयोऽपि बान्धवस्तदुनोति माम् ॥८८॥
इत्याश्वास्य स्नुषां स्नेहाद्गत्वैकान्ते महीपतिः ।
भीमस्य याज्ञसेन्याश्च पश्यतोः **पार्थ**मभ्यधात् ॥८९॥

---

१. शोकमयीम् । २. प्रतिकर्तुम् ।

बद्ध्वा केनापि पापेन गृहीतं व्योमचारिणा ।
गच्छ वत्स ! जवाद्वत्सं विमोचय **सुयोधनम्** ॥९०॥
अथ **भीमो**ऽभ्यधादार्य ! किं न पश्यति विप्रियम् ? ।
दैवेनापि कृतं येन सहसेनास्मदीप्सितम् ॥९१॥
गरदान–जलक्षेप–द्यूत–केशग्रहादयः ।
अपकारा रिपोरस्य कथमार्यस्य विस्मृताः ? ॥९२॥
ऊचे **धर्मसुतो** वत्स बान्धवस्य कनीयसः ।
तस्याप्यापत्प्रतीकारो मय्येवायततेतमाम् ॥९३॥
निजमापद्गतं सन्तो नोपेक्षन्ते कदाचन ।
भानुमान् विपदं हन्ति पङ्कजानां प्रगे प्रगे ॥९४॥
गोत्रं त्रातुमहोरात्रं कुलीनानामुपक्रमः ।
आम्नातो मुनिभिः पूर्वैरकुलीनो हि गोत्रहा ॥९५॥
अपि दुर्वृत्तमात्मीयं त्रायन्ते भुवनोन्नताः ।
अप्युष्णं न हि पुष्णन्ति पयोदाः किमिरंमदम्[1] ॥९६॥
यद्यप्यालोकयत्यस्तं पूर्णोऽसौ प्रतिपूर्णिमम् ।
तथाप्युपकरोत्येव चन्द्रं दर्शगतं[2] रविः ॥९७॥
एते शतं वयं पञ्च यावद्वैरं परस्परम् ।
परैस्तु परिभूता हि वयं पञ्चोत्तरं शतम् ॥९८॥
तद्गच्छत्व**र्जुनो** बन्धुं विमोचयतु बन्धनात् ।
ईदृग्बन्धूपकाराय भूयोऽप्यवसरः कुतः ? ॥९९॥
आदेशमेनमासाद्य ज्यायसस्तस्थिवान् रहः ।
ततो विद्यामुखेनेन्द्रं **पार्थः** प्रार्थितवांश्चमूम् ॥१००॥
इन्द्रेण प्रहितस्तूर्णं शौण्डीरभटसङ्कटाम् ।
दधद्वैमानिकीं सेनामाययौ **चन्द्रशेखरः** ॥१०१॥
ऐन्द्रं विमानमारूढः खेचरेन्द्रैरनुद्रुतः ।
आराध्यवर्गमानम्य प्रतस्थेः **कपिकेतनः** ॥१०२॥

---

१. इरंमदं-वडवानलम् । २. अमावास्यास्थितम् ।

अलङ्कृतानि सन्नद्धैर्भटैर्गच्छन्ति दूरतः ।
पुरो विमानवृन्दानि ददृशुः **पार्थ**सैनिकाः ॥१०३॥
तन्मध्ये सानुजं बद्धं संवर्मितचमूवृतम् ।
दृष्ट्वा **दुर्योधनं जिष्णु**र्वेगात् तानन्वधावत ॥१०४॥
ते **पार्था**ग्रेसरैरुक्ता रे रे ! तिष्ठत तष्ठत ।
बन्धु**र्दुर्योधन**स्यायमागादनुपदी हि वः ॥१०५॥
खेचराणामभूत्तेषां वचनं तद्विषोपमम् ।
नव्यपीयूषगण्डूषतुल्यं **दुर्योधनस्य** तु ॥१०६॥
ततः **फाल्गुन**वर्गीणाः पश्यन्तो लोप्त्र[1]मात्मनः ।
समं तैः खेचरैर्योद्धुमारभन्त खरैः शरैः ॥१०७॥
स्वामिनः कीर्तिसर्वस्वं परिवृत्य **सुयोधनम्** ।
शौण्डीरमानिनस्तेऽपि प्रत्ययुध्यन्त खेचराः ॥१०८॥
लग्नेऽत्र सैन्ययोर्युद्धे **कपिकेतु**रुदायुधः ।
अभ्यर्णमभ्य[2]मित्रीणः प्रेक्षांचक्रे **सुयोधनम्** ॥१०९॥
सोऽपि **फाल्गुन**मालोक्य दध्यौ ध्याम[3]लिताननः ।
मृत्युमेवाधुना धातः ! क्रुद्धः किं न करोषि मे ॥११०॥
यन्मे बन्दिग्रहादस्मा**दर्जुनेन** विमोचनम् ।
हृन्मर्मभेदकृन्नित्यं मृत्योरप्यधिकं हि तत् ॥१११॥
इति चिन्तापरे तस्मिन्क्रोधाद्विद्याधरेश्वरः ।
तस्यैवाभ्यर्णमभ्येत्य स्थितोऽद्राक्षीत्पुरो**ऽर्जुनम्** ॥११२॥
विनिवार्य ततो युद्धं **धार्तराष्ट्रस्य** पश्यतः ।
स गत्वा भूमिलुठनैरपतत् **पार्थ**पादयोः ॥११३॥
उत्थाप्यालिङ्गितः स्नेहान्निबिडं **पाण्डुसूनुना** ।
सोऽत्यन्तविनयी नीचैर्निविष्टो विष्टरे पुनः ॥११४॥
चित्राङ्गद ! कथा केयमिति पृष्टः **किरीटिना** ।
कथयामास सोऽप्युच्चै**र्धार्तराष्ट्रस्य** शृण्वतः ॥११५॥

---

१. चौर्यधनम् । २. शत्रुसंम्मुखगन्ता । ३. श्याममुखः ।

कुमार ! त्वद्विसृष्टोऽहं स्वां गच्छन्नगरीं पुरा ।
मार्गे **नारद**मद्राक्षं मूर्ध्नाऽस्प्राक्षं च तत्क्रमौ ॥११६॥
सोऽथ मां मुदितोऽवादी**च्चित्राङ्गद** ! कथं चिरात् ।
दृष्टोऽस्यतीव सोत्कण्ठं मनो मे सङ्गमाय ते ॥११७॥
अजल्पिषमृषीन्द्रं तमिन्द्र**कील**शिलोच्चये ।
आदिनाथनमस्यार्थं गतोऽस्मि भगवन् पुरा ॥११८॥
कीर्तिकोलाहलं तत्र किरातविजयोर्जितम् ।
पार्थस्याकर्ण्य यातोऽस्मि तं द्रष्टुं **रथनूपुरम्** ॥११९॥
दृष्टे तस्मिन्निजान्बन्धून् व्यस्मार्षमतिविस्मितः ।
स मे तत्र गुरुर्भूत्वा धनुःपारायणं जगौ ॥१२०॥
खेचराः शतमन्येऽपि प्रययुस्तस्य शिष्यताम् ।
तस्याहमेव शिष्येषु प्रियोऽस्मि निखिलेष्वपि ॥१२१॥
इदानीं तु बहोः कालाद्बन्धूनां मीलितो**ऽर्जुनः** ।
निजामहमयं यामि तद्विसृष्टश्चिरात्पुरीम् ॥१२२॥
जगाद **नारदः** स्मृत्वा[१] **चित्राङ्गद ! सुयोधनः** ।
त्वद्गुरुं बन्धुभिः सार्धं हन्त हन्तुमुपेत्यसौ ॥१२३॥
पश्चादपि गुरुप्रीत्या विधातासि शुचं यदि ।
अधुनैव प्रतीकारस्त**च्चित्राङ्गद** ! चिन्त्यताम् ॥१२४॥
मुनावेवं वदत्येव खेचरानुचरो मम ।
आगत्य कथयामास क्रोधाग्निसमिधं[२] कथाम् ॥१२५॥
अस्ति क्रीडावनं देव ! यत्ते **द्वैतवना**न्तिके ।
तदेत्योपाद्रवद्दूरं विरोधीव **सुयोधनः** ॥१२६॥
प्रियाभिरपि ते देव ! लूना यस्य न पल्लवाः ।
आकन्दं[३] तेन माकन्दखण्डश्चक्रे स खण्डशः ॥१२७॥
यदीयकुसुमामोदं वेद[४] मूर्द्धैव तावकः ।
विलूनप्रसवाः प्रापुश्चम्पकास्तेऽनुकम्प्यताम् ॥१२८॥

---

१. स्मित्वा इत्यपि पाठः । २. क्रोधाग्नौ काष्टसमाम् । ३. मूलपर्यन्तम् । ४. वेत्ति ।

सेचं सेचं त्वया शश्वल्लालितं यदपत्यवत् ।
तदभूत्सम्प्रति प्राप्तलवनं कदलीवनम् ॥१२९॥
भास्वन्मरकतस्तम्भं स्फटिकोपलभित्तिकम् ।
स सौधं तत्तवाध्यास्ते बलाद् व्यापाद्य रक्षकान् ॥१३०॥
अहं तूत्प्लुत्य नभसा तवेहाख्यातुमागतः ।
इतो यदुचितं देव ! त्वं तदाधातुमर्हसि ॥१३१॥
निशम्यामूदृशीं वाचं **नारद**स्य च तस्य च ।
क्रोधाद् **दुर्योधनं** हन्तुमुत्सुकोऽहमधाविषम् ॥१३२॥
यदार्ये **तपसः पुत्रे**ऽप्यमुना दुर्मनायितम् ।
असौ तेनांहसा बद्धः कोऽहमस्य पुरः पुनः ॥१३३॥
अथोवाच **पृथा**सूनुश्**चित्राङ्गद** ! मुखेन मे ।
जवात्तवादिशत्यार्यो **दुर्योधन**विमोचनम् ॥१३४॥
भानुमत्यधुना येन भर्तृभिक्षाञ्चलं पुरः ।
उदश्रुर्धृतवत्यस्ति तेनार्यः खिद्यतेतमाम् ॥१३५॥
तयोरेतां गिरं श्रुत्वा **धार्तराष्ट्रो** व्यचिन्तयत् ।
क्षते प्रक्षिपति क्षारं हा ! धिग्वेधाः पुनः पुनः ॥१३६॥
तत**श्चित्राङ्गदो**ऽवादीत्कुमार ! स्फारसौरभः ।
आदेशो मे नरेशस्य शिरोमाल्यमनारतम् ॥१३७॥
भ्रातरं प्राभृतीकृत्य **धर्मसूनो**रिमं पुनः ।
मुखेन्दुमुच्छलज्ज्योत्स्नं करिष्याम्यधुना ध्रुवम् ॥१३८॥
विमोच्य बन्धनाद्बन्धुमानम्य च **धनंजयः** ।
चित्राङ्गदसमेतोऽथ ज्येष्ठान्तिकमुपागमत् ॥१३९॥
विमानकिङ्किणीक्वाणश्रवणेनोन्मुखीकृतैः ।
नभस्यदृश्यताऽऽगच्छन् बन्धुभिः स विकस्वरैः ॥१४०॥
नयनैः स्नेहकल्लोलैर्[1]निर्निमेषैरुदैक्ष्यत ।
कुन्त्या च याज्ञसेन्या च स विमानशतान्वितः ॥१४१॥

---

१. कल्लोल-प्रत्यन्तर ।

दृष्ट्वा पार्थं पृथुश्रीकमश्रीकं च पतिं तदा ।
भानुमत्या मनो जज्ञे सङ्कीर्णरससङ्कुलम् ॥१४२॥
समुत्तीर्य विमानेभ्यः सर्वे नेमु**र्युधिष्ठिरम्** ।
दुर्योधनस्तथैवासीदप्रणन्तुमनाः[1] पुनः ॥१४३॥
आपादमौलि तस्यासीन्न्यस्ता सत्यं कुशीलता ।
यदस्य नम्रता नाभूद् **धर्मजे**ऽपि महात्मनि ॥१४४॥
असौ द्राघीयसो बन्धादचङ्क्रमण इत्यतः ।
उत्पाट्य खेचरैर्नीतो नृपाभ्यर्णे **सुयोधनः** ॥१४५॥
वेगादागत्य **कुन्ती** तु नीवाराक्षततण्डुलैः ।
आशीःपरम्परापूर्वं तं तदानीमवर्धयत् ॥१४६॥
राज्ञाऽऽश्लिष्यत स प्रीत्या मत्सरादनमन्नपि ।
न ह्यौचित्यविधौ सन्तः परौचित्यव्यपेक्षिणः ॥१४७॥
अजल्पत्तं नृपो वत्स ! किमु तेजस्विनोरपि ।
राहुबन्दिग्रहो नैव सूर्याचन्द्रमसोर्भवेत् ? ॥१४८॥
नाभविष्यत्तवावश्यमसावपि पराजयः ।
यदि **द्वैतवना**दस्मान्नायास्यामः पुरः पुरा ॥१४९॥
अनाथाः **कुरवो** वत्स ! बाढं सीदन्ति सम्प्रति ।
तत्तानवार्यदोर्वीर्य ! गत्वा नय सनाथताम् ॥१५०॥
एवमाभाष्य सत्कृत्य भूपतिर्वन्यवस्तुभिः ।
पर्यश्रुः सानुजन्मानं विससर्ज **सुयोधनम्** ॥१५१॥
सोऽपि कृष्णमुखस्तूष्णीमेवास्थाय ययौ ततः ।
दुरात्मन्युपकारोऽपि नश्येन्नीरं मराविव ॥१५२॥
चित्राङ्गदं विसृज्याथ **चन्द्रशेखर**मप्यनु ।
तस्थौ तास्ताः कथाः कुर्वन्नुर्वीशः सह **जिष्णुना** ॥१५३॥
सानुकम्पा नृपस्यासीत्तत्र दौर्योधनी कथा ।
अपरेषां तु बन्धूनामुपहासपुरःसरा ॥१५४॥

---

१. अनमनचित्तः ।

सुखेन तस्थुषां तेषां गते भूयस्यनेहसि[१] ।
प्रातः प्रसृमरं व्योम्नि रजो दृष्टिपथं ययौ ॥१५५॥
सायुधव्रातपादात[२]मुदात्ताश्वीयहास्तिकम् ।
गच्छद्द्वैतवनान्तेन तैरनीकमदृश्यत ॥१५६॥
परिणेतुं पुरो गच्छन्नभ्येत्य सपरिच्छदः ।
जयद्रथोऽनमत् **कुन्तीं** **दुःशल्यायाः** पतिस्तदा ॥१५७॥
आनन्द्याशीर्भिरर्थ्याभिर्जामातेति सगौरवम् ।
कियन्तमपि कालं सा तं तत्रास्थापयन्मुदा ॥१५८॥
दिव्यया रसवत्याऽथ **जिष्णु**र्विद्योपहूतया ।
आतिथ्यं प्रथयाञ्चक्रे तस्य मातुर्निदेशतः ॥१५९॥
जातु क्रीडाविहारेण पाण्डवेषु गतेषु सः ।
छलाज्जहार **पाञ्चालीं** जानकीमिव रावणः ॥१६०॥
द्रुह्यन्ति हि दुरात्मानः सुतरां सत्कृता अपि ।
दन्दशूको दशत्येव पीयूषमपि पायितः ॥१६१॥
पञ्चानामपि भर्तृणां प्रत्येकं नाम गृह्णती ।
ह्रियमाणा च **पाञ्चाली** चक्रन्दोच्चैःस्वरं तदा ॥१६२॥
उपश्रुत्य तमाक्रन्दं प्रेयस्या दुःश्रवं ततः ।
अभ्यर्णवर्तिनौ **भीमार्जुनौ** क्रोधादधावताम् ॥१६३॥
आदिशत् तौ तदा **कुन्ती** वत्सावेतस्य जीवितम् ।
रक्षतं यत्नतो मा स्म **दुःशल्या** विधवा भवेत् ॥१६४॥
सांयुगीनभुजौ वीक्ष्य तावायान्तौ **जयद्रथः** ।
संवर्मितचमू रौद्रो रणायाभिमुखोऽभवत् ॥१६५॥
भीमसेनो गदास्तम्भं दम्भोलि[३]मिव दोलयन् ।
दन्तिनः पातयामास सर्वतः पर्वतानिव ॥१६६॥
वृकोदरो दरोद्रेका[४]त्कांदिशीके द्विषद्बले ।
शेषं वटमिवारामे दग्धेऽद्राक्षीज्ज**यद्रथम्** ॥१६७॥

---

१. काले । २. पदातीनां समूहः पादातम् । ३. वज्रम् । ४. भयाधिक्यात् ।

अङ्गमाविश्य **पार्थेन** तदैकाकी **जयद्रथः** ।
उत्तरीयेण तस्यैव दस्युबन्धमबध्यत ॥१६८॥
भल्लीं **किरीटिन**स्तूणात्तूर्णमादाय **मारुतिः** ।
मुण्डयित्वा व्यधात्क्रोधात्तस्य पञ्चशिखं शिरः ॥१६९॥
आदाय **द्रौपदीं** बाहौ तमुवाच **वृकोदरः** ।
मातुरादेशतः **कुन्त्या** जीवन्मुक्तोऽसि याहि रे ॥१७०॥
पाञ्चाल्याः पुरतस्तेन लम्भितस्तां विडम्बनाम् ।
लज्जानम्रमुखोऽवादीद् **भीमसेनं जयद्रथः** ॥१७१॥
अरे ! शौण्डीरतागर्वपीनोदर ! **वृकोदर** ! ।
निर्विवेक ! ममाप्येकमिदमाकर्ण्यतां वचः ॥१७२॥
पञ्चानामपि युष्माकं नियतं मृत्युहेतवः ।
पञ्चाप्येते शिखाबन्धा ज्ञायन्तां धूमकेतवः ॥१७३॥
तस्याततायिनो[1] वाक्यमपकर्ण्यैव[2] निर्भयौ ।
आगत्य मिलितौ ज्येष्ठबन्धो**र्भीमधनंजयौ** ॥१७४॥
जयद्रथस्य वृत्तान्तः सैष तेषां परस्परम् ।
चिरं सहस्ततालस्य हास्यस्य स्यान्निबन्धनम् ॥१७५॥
अन्यदा **नारद**स्तेषामेकत्रैव निषेदुषाम् ।
स्वैरमाजग्मिवांस्तैश्च सप्रश्रयमुपास्यत ॥१७६॥
मुनीन्द्र ! कथयास्माकं सम्प्रत्यागम्यते कुतः ? ।
इति **मारुतिना** पृष्टः सोऽथ प्रमुदितोऽब्रवीत् ॥१७७॥
इति युष्मद्विसृष्टस्य दुष्टवृत्तेः कुतूहलात् ।
दुर्योधनस्य वृत्तान्तं विदित्वाऽहमिहाऽऽगमम् ॥१७८॥
हसन्नाह पुन**र्भीमः** कथ्यतां मुनिपुङ्गव ! ।
इतस्तदा कथं यातः ? कथं चास्ते **सुयोधनः** ? ॥१७९॥
पुनर्मुनिरभाषिष्ट विषण्णो वः स बान्धवः ।
दत्त्वा **दुःशासन**स्कन्धे बाहुं प्रस्थितवानितः ॥१८०॥

---

१. मिमारयिषोः । २. अनाकर्ण्य ।

विषमैः शृङ्खलाबन्धैर्भग्नचङ्क्रमणः क्रमान् ।
पश्यन्निजानुजान्मार्गे सोऽन्तर्मन्युमयोऽभवत् ॥१८१॥
अथार्धपथ एवायमधः शाल्मलिभूरुहः ।
दुःशासनेन शनकैः समानीयोपवेशितः ॥१८२॥
कर्णोऽपि ज्ञातवृत्तान्तः स्कन्धावारनिवेशितः ।
एत्य तूर्णं तदभ्यर्णे सान्त्वयामास तं शनैः ॥१८३॥
यस्त्वं दुस्तरया देव ! **चित्राङ्गद**महापदा ।
विमुक्तोऽसि तदस्माकं नास्ति न्यूनं हिं किञ्चन ॥१८४॥
धार्तराष्ट्रोऽप्यभाषिष्ट साक्षेपं शोकसङ्कुलः ।
सूतात्मज तव क्षुण्णं[१] जीवतो नास्ति किञ्चन ॥१८५॥
अलब्धपूर्वी न्यक्कारमहं त्वस्मि **सुयोधनः** ।
ततः प्राणैः किमेभिर्मे पराभवमलीमसैः ॥१८६॥
चित्राङ्गदेन बद्धोऽस्मि तदेकमपि दुःसहम् ।
यन्मोचनं तु **पार्थेन** सा हि तस्यापि चूलिका ॥१८७॥
[२]प्रायोपवेशनं तस्मात् ममास्तु स्वस्ति वोऽधुना ।
गत्वा कुरुत सर्वेऽपि सनाथं **हस्तिनापुरम्** ॥१८८॥
अथाभ्यधत्त **राधेयः** खेदं देव ! दधासि किम् ? ।
रणे हि बहुशः शूरा जीयन्ते च जयन्ति च ॥१८९॥
भूमिवासपणक्रीतं तव **पार्थेन** मोचनम् ।
पाण्डवेया यदेतेऽपि वसन्ति भवतः क्षितौ ॥१९०॥
भूमिवासाधमर्णा हि कुलीनाः कुलवेदिनः ।
राजन्याः शत्रुसंरुद्धं नेतारमुपकुर्वते ॥१९१॥
न बन्धो न च मोक्षोऽयं स्मरणीयस्त्वया प्रभो ! ।
विपदः स्मर्यमाणा हि कुर्युर्दुःखं पदे पदे ॥१९२॥
अथ **कर्णे** वदत्येवं सर्वे शिबिरपार्थिवाः ।
एतं सम्बोध्य चात्यन्तं पुरीं निन्युः **सुयोधनम्** ॥१९३॥

---

१. पराभूतं-नष्टमित्यर्थः । २. अनशनम् ।

गतस्तत्र न चिक्रीड सव्रीडः किंत्वधोमुखः ।
शयानः शयनीयेऽसौ निनाय दिवसान्बहून् ॥१९४॥
अथ जागरितोत्साहः सचिवैः स्वैर्वचस्विभिः ।
पटहं दापयामास **हस्तिनापुर**वीथिषु ॥१९५॥
यः कश्चिदस्त्रैः शस्त्रैश्च मन्त्रैस्तन्त्रैश्च शक्तिमान् !
निहन्ति सप्तरात्रेण **पाण्डवान्** परिपन्थिनः ॥१९६॥
तुष्टो **दुर्योधन**स्तस्मै स्तम्बेरममनोरमम् ।
विश्राणयति राज्यार्धमिति सोऽस्मिन्नघोषयत् ॥१९७॥ युग्मम् ।
सादरः सोदरोऽभ्येत्य **पुरोचन**पुरोधसः ।
डिण्डिमं वारयामास क्रूरचेताः **सुरोचनः** ॥१९८॥
ततः पाटहिकैर्नीतः स **दुर्योधन**सन्निधौ ।
[1]उद्धतः कथयामास शक्तिव्यतिकरं निजम् ॥१९९॥
आराधिता मया पूर्वमस्ति **कृत्येति** राक्षसी ।
क्रुद्धाऽसौ ग्रसते क्षौणीं षट्खण्डीं किमु **पाण्डवान्** ॥२००॥
विधास्यामि तवाभीष्टमह्नि तद्देव ! सप्तमे ।
ममापि पाण्डवेया हि **पुरोचन**वधाद्द्विषः ॥२०१॥
वाचं **सुरोचनस्यैता**मवधार्य **सुयोधनः** ।
मुदं [2]प्रसाददानेन लम्भयामास तं तदा ॥२०२॥
तेन तेनोपचारेण तैस्तैश्च जपकर्मभिः ।
कृत्याऽऽराधनमाधातुं सोऽपि गेहमुपाययौ ॥२०३॥
अहं चेहागमं **भीम** ! युष्माकमतिपीडया ।
आजन्माभ्यस्तदुष्कृत्या **कृत्या** साऽत्यन्तदुर्जया ॥२०४॥
अतिरौद्रमनोवृत्तेरन्यरक्षोविलक्षणम् ।
तस्या भीष्मत्वमद्वैतं विख्यातं भुवनत्रये ॥२०५॥
सोऽप्युपासितदुर्विद्यादीप्रो विप्रः **सुरोचनः** ।
अतिक्रूरमनाः कामं दक्षः क्षुद्रेषु कर्मसु ॥२०६॥

---

१. उद्यतः इत्यपि पाठः । २. प्रसादयामास प्रतौ ।

ततः **कृत्या**प्रणतो वः प्राणसंदेहकृद् ध्रुवम् ।
दुरात्मनो द्विजादस्मादागतोऽसावुपद्रवः ॥२०७॥
तदस्या विपदः सौम्याः ! प्रतीकाराय धावत ।
महात्मस्वपि निस्त्रिंशं पिशुनानां हि मानसम् ॥२०८॥
इत्युदीर्य मुनौ तस्मिन्स्वस्थानमुपजग्मुषि[2] ।
सौष्ठवाज्ज्येष्ठमगदद् गदापाणि**र्वृकोदरः** ॥२०९॥
एतु **कृत्या** द्रुतं द्रष्टुमहमस्मि समुत्सुकः ।
चूर्णयिष्यामि कणशस्तां क्षुद्रां गदयाऽनया ॥२१०॥
ज्येष्ठोऽथ तमभाषिष्ट सत्यमेव वचस्तव ।
सा चेत्ते दृक्पथं यायाद् व्यापाद्येत तदा त्वया ॥२११॥
रक्षोजातिस्त्वतिक्षुद्रा नानाकूटपटीयसी ।
अदृश्या वैरिणी हन्तुं शक्या नोर्जस्वलैरपि[3] ॥२१२॥
कुरु कर्णे ममोपायं सर्वापायनिवारणम् ।
आयान्ति विपदः कर्मदूताहूता हि देहिनाम् ॥२१३॥
तच्च कर्म निराकर्तुमलङ्कर्मीणविक्रमः ।
एक एव परं धर्मो वत्स ! चेतसि धार्यताम् ॥२१४॥
निःशेषदुःखमूलानि यः कर्माणि निकृन्तति ।
धर्मोऽस्माकं स एवैकः स चेतुमुचितोऽधुना ॥२१५॥
एतां **धर्मसुतस्या**ज्ञां कृत्वा मौलिशिखामणिम् ।
सर्वे सुकृतचर्यासु चक्रुरुज्जागरं मनः ॥२१६॥
अशनं स्वादिमं सर्वं खाद्यं त्रिविधमप्यमुम् ।
परितत्यजुराहारं ते सर्वे सप्तवासरीम् ॥२१७॥
एकतानाः स्मरन्तस्ते पञ्चानां परमेष्ठिनाम् ।
उटजं परितो भेजुर्निर्जनां पृथिवीं पृथक् ॥२१८॥
प्रलम्बितभुजास्तत्र नासानिहितलोचनाः ।
तस्थुः प्रतिमया जातु देहेनोर्ध्वंदमेन ते ॥२१९॥

---

१. निर्दयम् । २. गतेसति । ३. अतिबलवद्भिः ।

वशीकृतेन्द्रियग्रामा विधायोत्कटिकासनम् ।
आत्मारामं मनः कृत्वा कदाचित्तेऽवतस्थिरे ॥२२०॥
कदाचनापि चक्रुस्ते स्थिता गोदोहिकासने ।
अर्हत्तत्त्वैकलीनान्तःकरणाः कर्मणां क्षयम् ॥२२१॥
कायक्लेशनिसृष्टाङ्गाः शुचयो ब्रह्मचारिणः ।
एवं निर्गमयामासुर्वासराणि क्रमेण षट् ॥२२२॥
किरीटी त्वेकपादेन प्रतिमामास्थितस्तदा ।
मन्त्रराजैकतानात्मा निन्ये षड्दिवसीमपि ॥२२३॥
अधिष्ठायोटजक्रोडं दिनान् षडपि सादरम् ।
निष्ठाप्राप्तमनुष्ठानं **कुन्ती कृष्णा** च चक्रतुः ॥२२४॥
कृत्योपसर्गसोत्कण्ठाः सप्तमे त्वह्नि **पाण्डवाः** ।
सर्वे धर्मं व्यधुर्ध्यानं निधायास्त्राणि[1] सन्निधौ ॥२२५॥
उज्झितः शान्तचेतोभिस्तैस्तदा चिरसंस्तुतः ।
अस्त्रव्याजाद्रसो वीरस्तदुपास्तिमिवाकरोत् ॥२२६॥
अथ **पाण्डुसुतैः** पांसुपूरो दूरप्रसृत्वरः ।
अभितः **करभी**कण्ठरोमधूम्रो व्यलोक्यत ॥२२७॥
अतिजङ्घालमुत्तालफालग्रस्तनभस्तलम् ।
[2]तैरश्वीयमनल्पीयः प्रेक्षाञ्चक्रे समन्ततः ॥२२८॥
जितोद्दामतडिद्दामवर्षद्वर्षा[3]स्विवाम्बुदाः ।
सिन्दूरिण स्रवद्गण्डास्तैरदृश्यन्त दन्तिनः ॥२२९॥
अथ वेणुलतां पाणौ बिभ्राणाः क्रूरमूर्तयः ।
केचन द्वाःस्थवर्गीणास्तानागत्य बभाषिरे ॥२३०॥
अरे वनचराः शीघ्रं स्थानमेतद्विमुञ्चत ।
राज्ञो **धर्मावतंसस्य** निवासोऽत्र भविष्यति ॥२३१॥
तेषां दुर्वचसा तेन समुत्सार्य शमं बलात् ।
भीमान्तःकरणे क्रोधः समर्थोऽस्थाप्यत क्षणात् ॥२३२॥

---

१. विधाय प्रतित्रये० । २. अश्वानां समूहः । ३. वर्षासु जाम्बु प्रतिद्वये० ।

आकस्मिकतिरस्कारै रौद्राकारो **वृकोदरः** ।
साटोपं कोपकम्प्रेण पाणिनोपाददे गदाम् ॥२३३॥
अभाषिष्ट च रे दुष्टाः ! कः कालेन कटाक्षितः ? ।
बलान्मौलिमणिं हन्त [1]वासुकेः को जिघृक्षति ? ॥२३४॥
कः केसरिकिशोरस्य कर्षति स्कन्धकेसरान् ? ।
तिष्ठतोऽत्र सुखेनास्मान्को नु निर्वासयिष्यति ॥२३५॥
वयं निर्वासयिष्यामो युष्मानिति विवक्षवः ।
ते **भीमेन** तथा क्रोधाद् गले धृत्वाऽप[2]हस्तिताः ॥२३६॥
उच्चैःकारं कृताक्रोशाः क्रोशमात्रां भुवं यथा ।
उत्पतन्तः पतन्तश्च जग्मुः कन्दुकलीलया ॥२३७॥
उल्लण्ठैर्वैत्रि[3]वण्ठैस्तैर्गत्वा संवर्मितां चमूम् ।
समानीय निमेषार्धात्सर्वेऽरुध्यन्त **पाण्डवाः** ॥२३८॥
ऊर्जस्वलतपस्तेजोनिस्तुषीकृतकान्तयः ।
सावज्ञमनसस्तेऽपि जगृहुः स्वं स्वमायुधम् ॥२३९॥
तैः सङ्ग्रामकृतोद्योगैरुद्यतास्त्रैः पुरस्कृताः ।
अनेशत्पञ्चभिः सिंहैरेण[4]श्रेणीव सा चमूः ॥२४०॥
सेनानुगमशौण्डेषु पाण्डवेष्वेत्य **पृष्ठतः** ।
नृपलक्ष्मा पुमानेकस्तेषामुटजमाविशत् ॥२४१॥
षड्दिनोपोषिते **कुन्तीकृष्णे** धर्मैकतत्परे ।
परं पुरुषमालोक्य परमं क्षोभमीयतुः ॥२४२॥
पाण्डवेषु दवीयस्सु ते उभे भयकातरे ।
निमील्य केवलं नेत्रे हृदि सस्मरतुर्जिनम् ॥२४३॥
बलाद्बाहौ स जग्राह नरेन्द्रो **द्रुपदात्मजाम्** ।
हयमारोहयच्चोच्चैरुदीर्णरुदितध्वनिम् ॥२४४॥
तुरङ्गान्तरमारुह्य स प्रसह्य जहार ताम् ।
द्रौपद्याश्च तमाक्रन्दं शुश्रुवुः **पाण्डवाः** समम् ॥२४५॥

---

१. तक्षकात् प्रतिद्वये० । २. निरस्ताः । ३. वण्ठशब्दो भृत्यवाची । ४. एणो-मृगः ।

त्यक्त्वा चमूं तां क्रुद्धास्तेऽभ्येयुः कान्तापहारिणम् ।
जविना वाजिना सोऽपि [1]ध्वजिनीमध्यमध्यगात् ॥२४६॥
एकतस्तन्नृपानीकमन्यतः पञ्च पाण्डवाः ।
तथापि बलिनां तेषां न क्षोभस्य लवोऽप्यभूत् ॥२४७॥
क्व रे यासि क्व रे यासि प्रेयसीमपहृत्य नः ? ।
इति व्याहृत्य **पार्थेन** तमनु प्रेषिताः शराः ॥२४८॥
उद्यतैर्युगपत्पातुं सेनां सप्तार्णवीमिव ।
चक्रे तपःकृशीयोभिस्तैरगस्तीयितुं स्पृहा ॥२४९॥
यदा ते सन्निदधते दधते च पराक्रमम् ।
तदा स नृपतिः **कृष्णां** कशाघातैरताडयत् ॥२५०॥
तेन न्यक्कारतापेन शिरःस्थेनांशुमालिना ।
तपसा चाभवत्तेषामु[2]दन्या तालुशोषिणी ॥२५१॥
तेन तर्षप्रकर्षेण क्लान्तोऽतीव **तपःसुतः** ।
बभाषे बान्धवान्वत्साः ! तृष्णा मां बाधतेऽधिकम् ॥२५२॥
सुशाद्वलदलश्रेणिव्याख्यातजलसन्निधेः ।
असौ पश्यत वामेन दृश्यते निकटो वटः ॥२५३॥
इन्द्रनीलशिलानीलैः पत्रैर्नेत्रप्रियङ्करैः ।
दृष्टोऽपि बन्धुवद्दूरं न्यग्रोधो मां धिनोत्ययम् ॥२५४॥
पथिकाश्वासनाहेतुः सेतुरेतस्य वामतः ।
शंसत्यसौ पिपासार्तवितीर्णावसरं सरः ॥२५५॥
अमी वञ्जुल-हारीत-जीवंजीव-कपिञ्जलाः ।
एतस्योपरि कूजन्ति जलवैभवबन्दिनः ॥२५६॥
एतानि मृगयूथानि निर्यान्ति प्रविशन्ति च ।
ध्रुवमेतस्य निर्दोषं स्वाद्यं चाचक्षते पयः ॥२५७॥
एषोऽपि द्रौपदीदस्युर्विलोक्यास्मानवस्थितान् ।
यावद्विलम्बमानोऽस्ति तावदानीयतां पयः ॥२५८॥

---

१. सेनामध्यम् । २. तृषा ।

द्विषं प्रोषिततृष्णस्[1]तु दोष्णोर्बलभरादहम् ।
कीनाशवेश्म नेष्यामि प्रत्यानेष्यामि च प्रियाम् ॥२५९॥
इत्युदीर्य **तपःसूनु**स्तस्मिन्सरसि रंहसा ।
नकुलं सहदेवं च प्रेषयामास वारिणे ॥२६०॥
तावथ त्वरितं गत्वा यथेष्टं पपतुः पयः ।
कृत्वा च पद्मिनीपत्रे चेलतुः पञ्च-षान्क्रमान् ॥२६१॥
ततस्तावुच्छलन्मूर्छानिःसहौ पेततुर्भुवि ।
जन्तवो हि विडम्ब्यन्ते कर्मभिर्भिन्नमर्मभिः ॥२६२॥
विलम्बमम्बुनः पश्यन् **पार्थ**मूचे **युधिष्ठिरः** ।
जलाय प्रहितौ वत्स ! वत्सौ चिरयतः कथम् ? ॥२६३॥
जवात्तद्गच्छ वृत्तान्तं जानीहि च कनीयसोः ।
तूर्णमानीय पानीयं मुषाण च तृषां मम ॥२६४॥
तडागमथ जङ्घालो[2] जगाम च **धनंजयः** ।
स्वांसाविव कनीयांसौ पेतिवांसौ[3] ददर्श च ॥२६५॥
तावालोक्य तथाऽवस्थौ **पार्थः** पृथुलपूत्कृतः ।
पर्यदेवत हा ! वत्सौ ! केनेमां गमितौ दशाम् ? ॥२६६॥
द्रुतमुत्तिष्ठतं वत्सौ ! नन्वार्यः खिद्यतेतमाम् ।
तस्मै तृष्णातुरायैतदुपढौकयतं पयः ॥२६७॥
एतां तूष्णीकतां वत्सौ ! मुक्त्वा कथयतं मम ।
कृतमत्याहितं केन निगृह्णाम्येष येन तम् ॥२६८॥
यद्वा पिपासामार्यस्य पूर्वं व्यपनयाम्यहम् ।
ततो विपदमेतां वा प्रतिकर्तास्मि यत्नतः ॥२६९॥
इत्युदीर्या**र्जुनः** साश्रुकणे[4]हत्य पयः पपौ ।
बन्धुहेतोर्गृहीत्वा च प्रतस्थे कियतीं भुवम् ॥२७०॥
अश्रुमिश्रं वहन्नीरं कनिष्ठान्तिकमागतः ।
तार्तीयिकस्तयोरासीत्सोऽपि मूर्च्छाविसंस्थुलः ॥२७१॥

---

१. नष्टतृष्णः । २. शीघ्रगतिः । ३. पतितौ । ४. तृप्तिपर्यन्तम् ।

अभ्यधाद् **धर्मजो भीमं** बान्धवान्वेषणाकृते ।
प्रहितस्या**र्जुनस्या**पि कालो भूयानभूत्कथम् ? ॥२७२॥
कनिष्ठबन्धुवर्गस्य निसर्गप्रीतिशालिनः ।
गत्वा जानीहि वृत्तान्तमपतृष्णं च मां कुरु ॥२७३॥
इति ज्येष्ठगिरा **भीमः** सरस्तीरमुपेयिवान् ।
अपश्यद्बान्धवान्प्राप्तान्मृत्योर्नेदीयसीं[१] दशाम् ॥२७४॥
विललाप च हा वत्साः ! किमिदानीमुपस्थितम् ? ।
इदं वोऽस्त्येकतो दौस्थ्यमन्यतः क्लिश्यते गुरुः ॥२७५॥
इतश्च ह्रियते **कृष्णा** केनाप्यस्मद्विरोधिना ।
इतश्चैकाकिनी माता दुःखं तिष्ठति पृष्ठतः ॥२७६॥
न जाने सममस्माभिर्हतकस्य[२] विधेरहो ।
कौतस्कुतमिदं वैरमेवं द्रुह्यति येन नः ॥२७७॥
परं पिपासामार्यस्य प्रतिकृत्याम्बुनाऽमुना ।
अहं वत्साः ! प्रतीकारं विधास्यामि विधेरपि ॥२७८॥
शुचं कृत्वैवमापीय पयस्तृष्णाप्रवासकृत् ।
गृहीत्वा च व्रजन्नासीत्तुल्यावस्थः स बन्धुभिः ॥२७९॥
स्थित्वाऽतिमहतीं वेलां ततो दध्यौ **तपःसुतः** ।
विलम्बते स्म **भीमो**ऽपि कथङ्कारमनादरः ? ॥२८०॥
तद्गत्वा निखिलाचारचतुरांश्चतुरोऽपि तान् ।
शौण्डीररिमकलासिन्धून् बन्धूनन्वेषयाम्यहम् ॥२८१॥
इत्यालोच्य शुचाऽऽचान्तचेताः **कुन्ती**सुताग्रजः ।
गतस्तत्रानुजान्प्राप्तानद्राक्षीत्तादृशीं दशाम् ॥२८२॥
विलप्य तुमुलं चोच्चैरुवाचात्यन्तविह्वलः ।
वत्सा ! युष्माभिरेकाकी कथं त्यक्तोऽस्मि कानने ? ॥२८३॥
चतुर्भिरपि युष्माभिर्वैरिभूधरभेदिभिः ।
दन्तैस्त्रिदशदन्तीव सदैवाहं विजित्वरः ॥२८४॥

---

१. समीपस्थाम् । २. अधमस्य ।

बभूवाहमनुल्लङ्घ्यो युष्माभिः पार्श्ववर्तिभिः ।
धराभोगःसमर्यादैश्चतुर्भिः सागरैरिव ॥२८५॥
हा ! वत्स ! **भीम** ! मां त्यक्त्वा किं शेषे निद्रयाऽनया ? ।
साम्प्रतं साम्प्रतं[1] किं ते सदुःखं मामुपेक्षितुम् ॥२८६॥
दुर्योधनस्य गदया नोरुभङ्गस्त्वया कृतः ।
न च **दौःशासनं** वक्षः क्षुण्णं तन्मां किमत्यजः ? ॥२८७॥
हिडम्ब-बक-किर्मीराः कृतान्तातिथयस्त्वया ।
महाबाहो ! कृता येन तच्छौण्डीर्यं क्व ते गतम् ? ॥२८८॥
सिंहेनेव त्वया मुक्तो वनोद्देश इवाधुना ।
अभूवमहमाक्रम्यो हा ! मृगैरिव वैरिभिः ॥२८९॥
हा वत्स **पार्थ** पार्थक्यं[2] प्राणैरपि न ते मम ।
इयं कथमवस्था ते जीवत्यपि **युधिष्ठिरे** ? ॥२९०॥
किं पूरयसि वत्स ! त्वं पिशुनानां मनोरथान् ? ।
दृढचण्डिम**गाण्डीवं** यद्दूरं तत्यजे त्वया ॥२९१॥
येन मृत्युपरीरम्भं लम्भिता**स्तलतालवः** ।
अकाण्ड एव **गाण्डीवे** तत्रानास्था कथं तव ? ॥२९२॥
नाद्यापि विहितं **कृष्णा**पराभवनिशुम्भनम्[3] ।
त्वमेवं किमु निद्रासि विस्मृतारातिविक्रमः ? ॥२९३॥
इदानीमपि केनापि ह्रियमाणा सधर्मिणी ।
मोचनीया त्वयैवेयं तत्किं स्वपिषि निर्भरम् ? ॥२९४॥
अभवत्पूर्णदेशीया[4] वत्स ! द्वादशवत्सरी ।
प्राप्तोऽस्यम्बुधिमुत्तीर्य गोष्पदे मज्जनापदम् ॥२९५॥
राधासुतस्य सफलैः सञ्जातमुपयाचितैः ।
यातोऽसि दैवयोगेन यत्त्वमेतादृशीं दशाम् ॥२९६॥
वत्सौ ! **यमौ** ! युवां दृष्ट्वा हृदयं मे विदीर्यते ।
अक्षतोऽहं गतो मातु**र्माद्र्या** वक्ष्यामि किं पुरः ? ॥२९७॥

---

१. उचितम् । २. पृथक्त्वम् । ३. निशुम्भनं नाशः । ४. प्रायः पूर्णा ।

एवं विक्लव[1]मुर्वीशं कश्चिदूचे पुलिन्दकः ।
भोः ! कापुरुष ! केनापि प्रेयसी ते विलुप्यते ॥२९८॥
उत्तरीयमपाकृत्य कशाभिस्ताड्यते भृशम् ।
आर्यपुत्रार्यपुत्रेति करुणं साऽपि रोदिति ॥२९९॥
हेतोः कुतश्चिदेते तु मूर्च्छितास्तव बान्धवाः ।
सरःसमीरणस्पर्शादुत्थास्यन्ति स्वयं क्रमात् ॥३००॥
ततः प्रियतमामाशु शत्रोस्त्रायस्व साम्प्रतम् ।
कलङ्को हि महान्पुंसां दाराणामप्यरक्षणम् ॥३०१॥
अनेन वचसा तस्य **धर्मसूनुः** क्रुधा ज्वलन् ।
पयः पीत्वा जवाद्धावन्बन्धूनां सविधेऽपतत् ॥३०२॥
तदा तेषामुपागच्छन्मूर्च्छा काऽप्यतिशायिनी ।
पञ्चत्वमेव निश्चिक्ये यथा व्योमचरैरपि ॥३०३॥
तस्मिन्मूर्च्छाक्षणे तेषामारण्याः पशवोऽपि हि ।
तृणग्रासादिकं सर्वं सर्वेऽपि मुमुचुः शुचा ॥३०४॥
समं समस्तभूतानां प्रमोदनवकन्दलैः ।
किञ्चित्क्षणान्तरे तेऽथ नयनान्युदमीलयन् ॥३०५॥
कृत्वाऽम्बु नलिनीपत्रे रत्नमालापवित्रितम् ।
प्रत्येकं तेऽभिषिञ्चन्तीं **द्रौपदीं** ददृशुः पुरः ॥३०६॥
स्ववासःपल्लवाग्रेण वीजयन्तीं मुहुर्मुहुः ।
सिञ्चन्तीं चाश्रुभिः **कुन्तीं** ते वीक्षांचक्रिरेऽग्रतः ॥३०७॥
बाष्पप्लावितपक्ष्मान्तैर्नभश्चरवनेचरैः ।
ते पश्यन्ति स्म रोदस्यौ सङ्कीर्णे स्वजनैरिव ॥३०८॥
निविष्टान्ते पटान्तेन प्रमृष्टरजसोऽम्बया ।
प्रियामप्राक्षुराक्षेपात्प्रत्याशप्रहितेक्षणाः ॥३०९॥
तवापहर्ता पापीयान्स निस्त्रिंशशिरोमणिः ।
क्व ययौ ? यदिहायासीः सुमनोमालभारिणी ॥३१०॥
प्रक्षिप्तरत्नमालेन किं नो नीरेण सिञ्चसि ? ।
वृत्तान्तमेनमस्माकं द्रुतमावेदय प्रिये ! ॥३११॥

१. व्याकुलम् ।

समक्षमेव सर्वेषामाचाख्यौ साऽथ भूभुजे ।
त्वय्यायाते पयः पातुं तं नाद्राक्षं च तां चमूम् ॥३१२॥
किंत्वेकाकिनमात्मानमपश्यमटवीगतम् ।
व्यालानां शृण्वती नादानभूवं च भयातुरा ॥३१३॥
त्वमार्यपुत्र ! कुत्रासि ! रक्ष मामिति वादिनी ।
इतश्चेतश्च पर्याटमटवीपदवीष्वहम् ॥३१४॥
पञ्चषान् विशिखान्पाणौ दधद्धन्व च जर्जरम् ।
उपेत्य शबरः कश्चिन्मामवादीद्दयान्वितः ॥३१५॥
परिभ्रमसि शून्येषु कथं कान्तारवर्त्मसु ? ।
भद्रे ! भद्रंकराकाराः सन्तीह तव वल्लभाः ॥३१६॥
स युष्मान्दर्शयित्वा मे **कुन्तीं** चार्यामिहानयत् ।
अपश्याव मृतप्रायानावां वः साश्रुलोचने ॥३१७॥
यावदावामतीवार्ते प्रवृत्ते परिदेवितुम् ।
आकर्णयावः सहसा तावत् किलकिलारवम् ॥३१८॥
ततो व्यात्तमुखप्रेङ्खद्दंष्ट्राङ्कुरभयङ्कराम् ।
पिङ्गाक्षीं पिङ्गचिकुरां [1]गवलश्यामलाकृतिम् ॥३१९॥
आलोकयावः फेत्कारैः कर्णज्वरकरीं भृशम् ।
काञ्चित्त्वरितमायान्तीमन्तरिक्षेण राक्षसीम् ॥३२०॥ युग्मम् ।
दूरादालोक्य तस्यास्तमाकारमतिभैरवम् ।
आवाभ्यामतिभीताभ्यां सेयं **कृत्येति** निश्चितम् ॥३२१॥
विभाव्याथ तथोद्भ्रान्ते स पुलिन्दः पितेव नौ ।
अन्तर्धाय स्वदेहेन तस्थौ स्नेहार्द्रमानसः ॥३२२॥
साऽप्यागत्य मृतान् युष्मान् वीक्ष्य वैलक्ष्यमागता ।
अभ्यर्णस्थामभाषिष्ट राक्षसीं राक्षसेश्वरी ॥३२३॥
पिङ्गले **पाण्डवा**नेतान्मृतानेव निशुम्भितुम्[2] ।
प्रहिताऽहमहो तेन ब्राह्मणेन दुरात्मना ॥३२४॥

---

१. गवलं-महिषशृङ्गम् । २. मारयितुम् ।

एतेषां किंनु निश्छद्मा मृत्युश्छद्मकृतोऽथवा ? ।
इत्यासन्नतरीभूय सम्यग्जानीहि **पिङ्गले** ! ॥३२५॥
तामिमां स्वामिनीवाचं प्रमाणीकृत्य **पिङ्गला** ।
युष्मान्पर्यस्य पश्यन्ती पुलिन्देन न्यगद्यत ॥३२६॥
त्वादृशां मृतकस्पर्शः **पिङ्गले** ! नन्वमङ्गलम् ।
सरस्यमी विषं पीत्वा मृता एव न संशयः ॥३२७॥
यद्यल्पमपि जीवेयुरेते ते चण्डि ! **पाण्डवाः** ।
विपक्षक्षयमाधातुं प्रभवेयुस्ततो ध्रुवम् ॥३२८॥
विक्रामन्ति मृतेष्वेव शृगालासरभादयः[१] ।
जीवत्स्वेव महेभेषु सिंही संरभते पुनः ॥३२९॥
गत्वा हन्तु तमेवासौ तद्विप्रं विप्रतारकम् ।
दुष्प्रयुक्तः प्रयोक्तारमभिचारो[२] हि लुम्पति ॥३३०॥
पिङ्गलाव्यपदेशेन तां गिरं शबरोदिताम् ।
निशम्य गगनेनैव ययौ व्यावृत्य राक्षसी ॥३३१॥
युष्माकमन्तिकेऽभ्येत्य भूयोऽपि सममार्यया ।
विलापान्कुर्वती तांस्तांस्तारतारमरोदिषम् ॥३३२॥
स्मृत्वाऽथ नागराजस्य गिरं स्वं कर्णपङ्कजम् ।
वीक्ष्य चासंदिहानाऽहमार्यां **कुन्ती**मवादिषम् ॥३३३॥
देवि ! कर्णावतंसाब्जमद्याप्येतद्विकस्वरम् ।
तन्नामी नियतं प्राणैर्विमुच्यन्ते सुतास्तव ॥३३४॥
केवलं दधते दूरं परीपाकमुपेयुषा ।
केनाप्यापद्विवर्तेन ध्रुवं मूर्च्छालताममी ॥३३५॥
तत्तस्यैव प्रतीकारः कश्चिदन्तर्विचिन्त्यताम् ।
एवं वदन्तीं मामेत्य कृपालुः शबरोऽब्रवीत् ॥३३६॥
कृतं ते चिन्तया भद्रे ! नृपकण्ठविलम्बिनीम् ।
रत्नमालां निधायान्तः कान्तान् सिञ्च सरोऽम्भसा ॥३३७॥

---

१. सरभा-शुनी । २. मन्त्रप्रयोगः ।

कृत्वा चेतसि तद्वाचं निषिञ्चामि जलेन वः ।
युष्मच्चैतन्यलाभाच्च फलितं मे मनोरथैः ॥३३८॥
निष्कारणोपकारी मे स कुत्र शबरोऽधुना ? ।
इति कन्दलितानन्दः पप्रच्छ नृपतिः प्रियाम् ॥३३९॥
कृती साम्प्रतमत्रैव सोऽभूदिति तयोदिते ।
दृशौ व्यापारयामास सर्वास्वाशासु पार्थिवः ॥३४०॥
स दूरे शबरस्तावन्न सरस्तन्न तं वटम् ।
तं भू-नभश्चरं लोकं न चाद्राक्षीन्नरेश्वरः ॥३४१॥
तपस्यासु व्यवस्यन्तमात्मानमुटजान्तिके ।
मुदितः सानुजन्मानमालोकत स केवलम् ॥३४२॥
पुरुषं च पुरः कञ्चित्काञ्चनद्युतिविग्रहम् ।
चलन्माणिक्यताटङ्कं सोऽपश्यद्दिव्यमूर्तिकम् ॥३४३॥
अथासौ विस्मयत्रस्यदितिकर्तव्यताजडम् ।
जगाद मेदिनीनाथं प्रसादविशदाननः ॥३४४॥
शृणु विश्वम्भराधीश ! तदेकमनसा त्वया ।
योऽयमाराधितो धर्मस्तस्येयं स्फूर्तिवर्णिका ॥३४५॥
यतः सौधर्मवास्तव्यः सुरो वासववल्लभः ।
अहं **धर्मावतंसाख्यो** धुर्यो धार्मिकपालने ॥३४६॥
ज्ञात्वाऽहमवधिज्ञानात्तपोनियमशालिनाम् ।
कृत्योपसर्गमुच्छेत्तुं रभसादागतोऽस्मि वः ॥३४७॥
उत्पाद्य कृत्रिमां सेनामेनां हत्वा च वः प्रियाम् ।
अपूजयं कशाघातमिषान्मन्दारदामभिः ॥३४८॥
सरोऽपि च तदन्येषु पीयूषप्रतिमोदकम् ।
युष्मास्वहं विषीचक्रे पुलिन्दश्चाभवं ततः ॥३४९॥
साम्प्रतं मुक्तभूयिष्ठं भवतामपि दुष्कृतम् ।
नि[१]काचितेष्वपि तपः प्रभवत्येव कर्मसु ॥३५०॥

१. काचितः शिक्ये स्थापित इति कोषः । उन्नत इत्यर्थः । नितरां संचितेषु-तीव्राध्यवसायेन बद्धेषु इत्यर्थः संगतः ।

इदानीमनुजानीहि पुनः स्वर्गमनाय माम् ।
ज्ञेयः सहायसंख्यायामहमप्यात्मनस्त्वया ॥३५१॥
इत्युदीर्य गते देवे ययौ सूर्योऽप्यदृश्यताम् ।
सतां कृतोपकारं तं हर्षादन्वीयिवानिव ॥३५२॥
स्थापिते च नभःस्थाले नक्षत्राक्षतसम्भृते ।
आययौ किल तानिन्दुदध्ना वर्धयितुं निशा ॥३५३॥
मत्सरं **कुरुराजस्य** क्रूरतां च द्विजन्मनः ।
तीक्ष्णत्वं यच्च (चैव) **कृत्यायाः** सौजन्यं च दिवौकसः ॥३५४॥
मुहुश्चिन्तयतां नानाभावचित्रेण चेतसा ।
सा तेषामतिचक्राम क्षणेनैव निशीथिनी ॥३५५॥ युग्मम् ।
अम्लानांस्तानिव द्रष्टुं सप्तरात्रमुपोषितान् ।
पौरस्त्यादर्णवात्तूर्णमर्यमाऽथ विनिर्ययौ ॥३५६॥
पारणाविधये तेषां कुर्वन्नभ्यर्थनामिव ।
पाणिपादे सहस्रांशुर्लगति स्म मुहुः करैः ॥३५७॥
अथ वन्यैः फलैर्धान्यैः शाकैश्च हृदयङ्गमैः ।
कृष्णा निष्पादयामास नवां रसवतीं जवात् ॥३५८॥
स्वस्वासनोपविष्टानां जनन्या परिवेषिते ।
वस्तुजाते समस्तेऽपि चिन्ता तेषामभूदियम् ॥३५९॥
कुतोऽपि समयेऽमुष्मिन् किंचित्पात्रं तपोमयम् ।
यद्युपैति तदा विद्मो भाग्यानामनुकूलताम् ॥३६०॥
धन्यास्ते पुण्यकर्माणस्तेषां चासन्नभव्यता ।
येषाममूदृशे काले सत्पात्रमुपतिष्ठते ॥३६१॥
अवतारो मनुष्येषु तेषामेव फलेग्रहिः ।
सुक्षेत्र इव यैः पात्रे न्यायात्तं वित्तमुप्यते ॥३६२॥
इति चिन्तापरेष्वेषु सार्थे क्वचन तस्थुषः ।
सूरेः **सुचरिताख्यस्य** मुनिः कोऽप्यतिसंयमी ॥३६३॥

वपुष्मदिव चारित्रं मूर्तं तप इवानघम् ।
एत्य तेषां पुरस्तस्थौ मासक्षपणपारणे ॥३६४॥ युग्मम् ।
तं तपोधनमालोक्य लोकोत्तरगुणोदयम् ।
पुनः पल्लवितानन्दास्तेऽन्तःस्वान्तमचिन्तयन् ॥३६५॥
एषणीयमिदं वस्तु पात्रमेतत्तपोमयम् ।
तदयं सुकृतप्राप्यः कौमुदीन्दुसमागमः ॥३६६॥
क्व कुरङ्गारि[१]सञ्चारघोरकान्तारभूरियम् ? ।
पुण्यैरप्यतिदुर्लम्भः क्व चैष मुनिकुञ्जरः ? ॥३६७॥
ततो रूक्षरटद्ध्वाङ्क्षशमीमात्रतरौ मरौ ।
अकस्मादयमस्माकं ध्रुवं कल्पद्रुसङ्गमः ॥३६८॥
इत्युद्दामपरीणामशुद्धिनिर्धौतचेतसः ।
आदाय भाजनान्येते मुनिमेत्य बभाषिरे ॥३६९॥
प्रभो ! सुप्रातरद्यैव पुण्यैरद्यैव पुष्पितम् ।
निजैर्यत्पावितं पादैस्त्वयेदमुटजाङ्गणम् ॥३७०॥
तदिमं शुद्धमाहारं गृहाणानुगृहाण नः ।
लभ्यतां दैवयोगेन निर्धनैरपि शेवधिः[२] ॥३७१॥
द्रव्यादिशुद्धमाहारं विज्ञायात्यन्तनिस्पृहः ।
मुनिरप्याददे तादृग्न विराध्यति संयमम् ॥३७२॥
तदानीं ताडयामासुर्द्युसदो दिवि दुन्दुभिम् ।
उद्यत्प्रमोदकल्लोलाश्चेलोत्क्षेपं च चक्रिरे ॥३७३॥
विहितार्थिजनाधारा वसुधारा दिवोऽपतत् ।
पुष्पगन्धाम्बुवृष्टी च पेततुर्वासितक्षिती ॥३७४॥
अवादीद्देवता काचित्प्रसन्ना तान्नभःस्थिता ।
दानस्यास्य प्रभावाद्वः समीपे सम्पदोऽखिलाः ॥३७५॥
विराटनगरे किन्तु वर्षमेतत्त्रयोदशम् ।
नवाभ्यां वेषकर्मभ्यां प्रच्छन्नाः स्थातुमर्हथ ॥३७६॥

---

१. सिंहः । २. निधानम् ।

एवमावेद्य सा तेभ्यः क्षणेनैव तिरोदधे ।
मुनिश्च स्वर्गिणश्चैव ययुः सर्वे यथागतम् ॥३७७॥

पारणं **पाण्डुतनयास्तेनुः** पुण्यमयं पुरा ।
पश्चादन्नमयं चक्रुः शरीरस्थितिहेतवे ॥३७८॥

अर्थिनः प्रीणयामासुस्ते तया वसुधारया ।
सतां च तोयदानां च [1]सार्वजन्या हि सम्पदः ॥३७९॥

सौरभ्यसारघनसारकणा[2]वदातैर्लोकंपृणैर्मुनिपतेर्विमलैर्गुणौघैः ।
तत्रैव ते विदधतो वदनाधिवासं द्वित्राण्यहानि मुदिता गमयाम्बभूवुः ॥३८०॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये दुर्योधनमोचन-कृत्योपद्रवनिवर्तनवर्णनो नाम नवमः सर्गः ॥

● ● ●

१. सर्वजनहिताः । २. कणः-सूक्ष्मः, अवदातः-शुद्धः ।

दशमः सर्गः ॥

अथ **द्वैतवनात्पाण्डु**सूनवो देवतागिरा ।
प्रतस्थिरे गुप्ततमा **विराट**नगरं प्रति ॥१॥
ते मातरं पुरस्कृत्य मूर्तां नीतिमिवाध्वनि ।
व्रजन्तोऽनुगता रेजुः साक्षाल्लक्ष्म्येव कान्तया ॥२॥
नगेन्द्र–नगर–ग्राम–निम्नगाऽऽ–रामसङ्कुलाम् ।
भूयसीं भीमसञ्चारामतिक्रम्य क्रमान्महीम् ॥३॥
नीलदुद्यानकल्लोलिसरःश्रेणिमनोरमे ।
ते **विराटम**हीभर्तुः पुरीपरिसरे ययुः ॥४॥ युग्मम् ।
रामणीयकमारामसरःपुष्करिणीगतम् ।
पश्यतां **पाण्डुपुत्राणां** तत्रोच्चैर्मुमुदे मनः ॥५॥
क्वचित्सरसि निर्निद्रनलिनीमालभारिणि ।
पयःपानादिना तेऽध्वश्रमव्यपगमं व्यधुः ॥६॥
तत्तीरे सहकारस्य नवपल्लवशालिनः ।
छायायामतिसान्द्रायां तेऽनुज्येष्ठमुपाविशन् ॥७॥
अथारातिपराभूतिस्मरणार्द्रीकृतेक्षणः ।
सदैन्यमवदद्बन्धून् **धर्मसू**र्गद्गदाक्षरम् ॥८॥
वत्साः ! साम्राज्यसौरभ्यसम्भोगसुभगोदयाः ! ।
युधिष्ठिरेण नीताः स्थ ह हा ! धिक्कामिमां दशाम् ॥९॥
वस्तव्यमस्ति तत्रापि वर्षमेतत्त्रयोदशम् ।
प्रच्छन्नैर्जनवन्मत्स्यभर्तुः सेवापरायणैः ॥१०॥
ततो निसर्गविज्ञातसर्वसेवाक्रमानपि ।
स्नेहाद्ब्रवीमि वः किञ्चित्सागरे घनवृष्टिवत् ॥११॥

[1]परं मान्यत्वमाप्यापि विश्वास्यात् क्षितिपेषु न ।
विधावैवधिकेभ्योऽपि जातु रुष्यन्ति दन्तिनः ॥१२॥
कुर्वन्ननुल्बणं वेषं श्रयन्नुचितमासनम् ।
अजल्पितोऽप्रजल्पंश्च राज्ञो भवति वल्लभः ॥१३॥
नान्तःपुरपुरंध्रीभिर्न चान्तःपुरचारिभिः ।
न च द्वेष्यैर्महीशस्य सङ्गच्छेत विशारदः ॥१४॥
यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः ।
न तस्य मनसाऽपीच्छेद्विप्रियं प्राज्ञसम्मतः ॥१५॥
असूयन्ति हि राजानो जनायानृतवादिने ।
क्षणादप्यवमन्यन्ते तथा पण्डितमानिनम् ॥१६॥
अम्लानो बलवान् शूरश्छायेवानुगतः सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः क्ष्मापतेः प्रियतां व्रजेत् ॥१७॥
सर्वं मनसि कृत्वैतद्यः सम्यक् कर्म वेत्ति यत् ।
स तदेव पुरस्कृत्य श्रयतु क्षितिवल्लभम् ॥१८॥
जयो जयन्तो विजयो जयसेनो जयद्बलः ।
आतुरे क्वचिदाह्वाननामानीति भवन्तु नः ॥१९॥
इति ज्येष्ठानुशिष्टिं तामोमिति प्रतिपद्य ते ।
विश्वधानुष्कधौरेयं **सव्यसाचिनमू**चिरे ॥२०॥
विलोक्य सायुधानस्मान् लोकः पार्थ ! व्यथिष्यते ।
आयुधानि निधातुं तत्क्वचिदेतानि साम्प्रतम् ॥२१॥
जगाद **विजयो** येयमुपप्रेतवनं पुरः ।
निरूप्यते शमी जीर्णा फणिफूत्कारिकोटरा ॥२२॥
लूताजालकरालायामतुच्छच्छदसम्पदि ।
निहितान्यायुधान्यस्यां कोऽप्यवेक्षिष्यते नहि ॥२३॥
इत्युक्त्वा सर्वतेजांसि धारयन्तीव मूर्तताम् ।
आयुधानि न्यधात्तत्र शमीशाखिनि फाल्गुनः ॥२४॥

---

१. विधा गजाशनम् । वैवधिको वणिक् । पक्षे विधा-वेतनम् वैवधिको-धृततैलान्नादि-व्यापारी ।

मध्येऽद्रिकन्दरं तेऽथ पञ्च पञ्चानना इव ।
विराटस्य विशांभर्तुरन्तर्नगरमाविशन् ॥२५॥
तिलकान्द्वादशाङ्गेषु करे कुशपवित्रिकाम् ।
कलयन्नुपवीताङ्कतनुधौतसितांशुकः ॥२६॥
गत्वा राजकुलं कश्चिद्ब्राह्मणस्त्वां दिदृक्षते ।
इत्यात्मानं **तपःसूनुर्**वेत्रिणाऽज्ञापयन्नृपम् ॥२७॥ युग्मम् ।
तथा विज्ञापितो वेत्रिपुङ्गवेन विशांपतिः ।
तं सभामर्घदानादिपुरःसरमवीविशत् ॥२८॥
विलोकयंस्तमायान्तमिति चान्तरचिन्तयत् ।
किं स्वयं धर्म एवायं महीतलमवातरत् ? ॥२९॥
न हि ब्राह्मणमात्रस्य क्वचिद् दृष्टेयमाकृतिः ।
समुद्ररसनामेष[१] महीं शासितुमर्हति ॥३०॥
अभिवाद्य नमन्मौलिस्तं वितीर्णाशिषं पुरः ।
प्रीत्या परमया पीठे विशामीशो न्यवीविशत् ॥३१॥
जगाद च कुतो ब्रह्मन्नजिह्मब्रह्मवार्धिना ।
आगम्यते त्वया ? को वा भवान्भुवनपावनः ? ॥३२॥
अथावोचद**जातारिः कङ्को** नाम द्विजोऽस्म्यहम् ।
भूमिभर्तु**स्तपःसूनोः** प्रियमित्रं पुरोहितः ॥३३॥
अक्षैश्च दीव्यतस्तस्य सभास्तारो[२]ऽस्मि सर्वदा ।
मदन्यो हि न दक्षोऽभूदक्षद्यूतेऽस्य संसदि ॥३४॥
मयि ग्रामान्तरे याते समानीय निजं पुरम् ।
कुरुभिः कैतवागारैर्हारितः सोऽखिलां महीम् ॥३५॥
पाण्डवेयास्तदारभ्य बभूवुर्वनवासिनः ।
राज्यप्रत्याशया तेषामनैषमियतीः समाः[३] ॥३६॥
मायावीति मया राजन् ! श्रितो **दुर्योधनो** नहि ।
पाण्डवानामिदानीं तु किंवदन्त्यपि न क्वचित् ॥३७॥

---

१. समुद्रः रसना-कटिमेखला यस्याः ताम् । २. सभासद् । ३. वर्षान् ।

धर्म-न्याय-सदाचार-विवेक-विनयादिभिः ।
गुणैराकीर्णमेषोऽहं तद्भवन्तमुपस्थितः ॥३८॥
अजल्पन्नृपतिः **कङ्क** ! निःशङ्कोऽत्रापि पूर्ववत् ।
सुखेन तिष्ठ मत्पार्श्वे क्वाऽऽप्यते त्वादृशः सुहृत् ? ॥३९॥
धन्यः स राजा **कौन्तेयो** यस्य मित्रं भवादृशम् ।
सुलभा खलु राज्यश्रीर्दुर्लभं मित्रमद्भुतम् ॥४०॥
इत्युदीर्य समभ्यर्च्य काञ्चनैरचिताञ्जलिः ।
विराटभूपतिश्चक्रे सभास्तारं **युधिष्ठिरम्** ॥४१॥
ज्वलन्निव वपुर्लक्ष्म्या [१]खजं दर्वीं च धारयन् ।
करवालकरोऽत्युच्चैः सानुमानिव जङ्गमः ॥४२॥
राजपाट्यामुपेताय मध्येनगरमन्यदा ।
विराटभूभुजे तस्थौ गुरुस्थामा **मरुत्सुतः** ॥४३॥ युग्मम् ।
दूरादुर्वीपति**र्भीमं** वीक्ष्य मांसलमंसलम् ।
मुदा नैदंयुगीनाङ्गं वेत्रिणाऽऽह्वाययत्क्षणात् ॥४४॥
सोऽनुयुक्तस्ततो राज्ञा स्वां कथामित्यचीकथत् ।
वल्लवः सूपकारोऽस्मि भूपते**र्धर्मजन्मनः** ॥४५॥
न केवलमलङ्कारः [२]पौरोगव्यकलैव मे ।
ममैव मल्लसंदोहज्येष्ठताऽप्यस्य भूभुजः ॥४६॥
किं तु राज्यपरिभ्रंशात्तस्य भ्राम्यन्नितस्ततः ।
राजन्कलाविशेषज्ञमिदानीं त्वामुपागमम् ॥४७॥
नृपोऽप्यूचे न सूदत्वमस्यामुचितमाकृतौ ।
कुर्वीत को हि गन्धेभे [३]कक्षभाराधिरोपणम् ॥४८॥
ऊर्जस्विनौ हि ते बाहू पृथिवीरक्षणक्षमौ ।
तथाऽपीच्छसि यत्कर्तुं तदेव कुरु वल्लव ! ॥४९॥
इत्याभाष्य नृपो **भीम**मानन्द्य कनकोत्करैः ।
[४]पौरोगवानां सर्वेषामसूत्रयदधीश्वरम् ॥५०॥

---

१. खजं-भाषायां चमचा । २. पाकशालाध्यक्षत्वकला । ३. कक्षः-तृणम् । ४. पाक-शालाऽध्यक्षाणाम् ।

आमुच्य कञ्चुकं चित्रमाबध्य कबरीं वराम् ।
कर्णयोः कुण्डले न्यस्य नेत्रयोरञ्जनं वहन् ॥५१॥
निर्मायान्यदपि स्त्रैणमाकल्पं नृपवेश्मनि ।
विवेश विस्मयस्मेरैर्लोकैरलोकितोऽ**र्जुनः** ॥५२॥ युग्मम् ।
भूपतिर्वलभौ कुर्वन्केलिचङ्क्रमणक्रमम् ।
उदीक्ष्य मुदितो वेत्रपाणिना तमजूहवत् ॥५३॥
ऊचे च भद्रे ! स्त्री चेत्त्वं वक्षस्तल्लक्षणं न किम् ।
यदि वाऽसि पुमानेव कुतः स्त्रीवेषधारिता ? ॥५४॥
आकृतिस्ते पुनः सेयं स्त्रीपुंसव्यतिवर्तिनी ।
इहागत्य च किं स्थानं विहितं विरहातुरम् ? ॥५५॥
कपिकेतुरभाषिष्ट नास्मि नारी न वा पुमान् ।
अहं **बृहन्नटो** नाम किन्तु षण्ढोऽस्मि भूपते ॥५६॥
योषिद्वेषं वहन्नेवमवन्यां विहराम्यहम् ।
नाट्याचार्य**स्तपःसूनो**रभूवं राज्यभूषणम् ॥५७॥
तूर्यत्रयरहस्यानामहं वा खलु कोविदः ।
देवी विश्वत्रयाराध्या सा वा वाचामधीश्वरी ॥५८॥
हेमस्तोमैस्ततस्तैस्तैरभिनन्द्य **बृहन्नटम्** ।
भूमीन्दु**रुत्तरां** पुत्रीमध्यापयितुमार्पयत् ॥५९॥
ततस्तूर्यत्रयाभ्यासहेतोः पुत्र्याः क्षितीश्वरः ।
उत्तरेण निजं वेश्म नाट्यशालामचीकरत् ॥६०॥
हरिदश्वरथाश्वाभमन्येद्युरवनीभुजः ।
हयं कारयतश्चित्रं वाह्याल्यं चङ्क्रमक्रमम् ॥६१॥
मांसलांसस्थलो बद्धमौलिः प्रावारवाससा ।
निर्लोमाङ्घ्रिः कशापाणिर्दृढं परिकरं वहन् ॥६२॥
नकुलः कुलशैलाभमूर्तिरागाद्दशोः पथि ।
वेत्रिणाचाह्वयत्स्मेरविस्मयस्तं महीपतिः ॥६३॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
सोऽभ्यधाद्भूभुजा पृष्ट**स्तपःसूनोर्म**हीभुजः ।
सर्वाश्वसाधनाधीश**स्तन्त्रिपाला**भिधोऽस्म्यहम् ॥६४॥

अश्वानां लक्षणं वेद्मि वेद्मि सर्वं चिकित्सितम् ।
देशं वेद्मि वयो वेद्मि वेद्मि वाहनिकाक्रमम् ॥६५॥
राजाऽब्रवीत्तव ज्ञानमाकृत्याऽपि निवेद्यते ।
आर्द्रता हि वदत्यम्भ कुम्भस्य परिपूर्णताम् ॥६६॥
इत्युदीर्याश्वमारोप्य परीक्ष्य किल तत्क्षणात् ।
नेतारं **नकुलं** चक्रे निजाश्वीयस्य भूपतिः ॥६७॥
परिधानपटार्धेन बद्धकक्षं स्थवीयसीम् ।
बिभ्राणं वैणवीं यष्टिं वृषस्कन्धं महाभुजम् ॥६८॥
गोव्रजेषु व्रजन्नूर्ध्वीभूतं भूपः परेद्यवि ।
सहदेवमुदैक्षिष्ट व्रततीबद्धमूर्धजम् ॥६९॥ युग्मम् ।
धरित्रीपतिरामन्त्र्य विस्मयेन तमभ्यधात् ।
भद्र ? कोऽसि ? कुतश्चासि स्थानादागतवानिह ? ॥७०॥
जगाद **सहदेवो**ऽथ **पाण्डवेय**स्य भूभुजः ।
गणशो गोकुलान्यासन्प्रत्येकं लक्षसङ्ख्यया ॥७१॥
स तेषां **ग्रन्थिकं** नाम सङ्ख्याकारं न्ययुङ्क्त माम् ।
सर्वेषां वल्लवानां[1] च राजन्नेतारमातनोत् ॥७२॥
गर्भाधाने गवां कालमुपाचमपि वेद्म्यहम् ।
शरीरलक्षणव्याधिचिकित्सासु तु का कथा ? ॥७३॥
इत्याकर्ण्य गिरं माद्यत्प्रमोदविवशाशयः ।
सहदेवं महीदेवो गोकुलाधिपतिं व्यधात् ॥७४॥
अथ वैदेशिकौचित्यकल्पिताकल्पशालिनी ।
रूपलावण्यसौभाग्यैर्विस्मारितरतिस्मया ॥७५॥
महादेव्याः **सुदेष्णायाः** सद्माभ्यर्णे कदाचन ।
विहरन्ती भुजिष्याभिर्[2]ददृशे **द्रुपदात्मजा** ॥७६॥
दृष्ट्वा सविस्मयास्ताश्च **सुदेष्णायै** न्यवेदयन् ।
कुतूहलवती साऽपि तामेताभिरजूहवत् ॥७७॥

---

१. गोपानाम् । २. दासीभिः ।

उपवेश्य परप्रीत्या तां महत्यासने क्वचित् ।
नरेन्द्रपत्नी ताम्बूलदानपूर्वमभाषत ॥७८॥
शुभे ! तवायमाकारो न क्ष्मावस्थानमर्हति ।
किं पुनः पादचारेण विदेशगमनं क्वचित् ? ॥७९॥
ततः कथय कासि त्वं **पत्नी** कस्यापि भूभुजः ? ।
कुतश्चेयमवस्था ते विषयान्तरदर्शनी ? ॥८०॥
स्नुषाऽथ **पाण्डुराजस्य** स्मितपूर्वमभाषत ।
मालिनी नाम सैरंध्री[१] दास्यस्मि न नृपप्रिया ॥८१॥
मयि प्रमाणमत्युच्चैर्**द्रौपदी** धृतपूर्विणी ।
[२]मुकुन्दमहिषी दध्रे **सत्यभामा**ऽपि सम्मदम् ॥८२॥
प्रिया **विराटभू**भर्तुः **पाञ्चालीं** पुनरब्रवीत् ।
हन्ताहमपि सैरंध्रि ! ब्रूषे यत्तत्करोमि ते ॥८३॥
किन्तु त्वां यदि वीक्षेत कदाचित्क्षितिवासवः ।
प्रियामपि तदानीं मां मनसा नहि संस्पृशेत् ॥८४॥
भूयोऽप्युवाच **पाञ्चाली** कृतं ते शङ्कयाऽनया ।
प्रच्छन्नाः सन्ति यत्पञ्च गन्धर्वाः पतयो मम ॥८५॥
विरूपया विलोकेत यः कश्चन दृशाऽपि माम् ।
नैव ते तस्य मृष्यन्ति[३] तत्क्षणादेव जीवितम् ॥८६॥
विद्यातिरोहितात्मानः सर्वतः सञ्चरन्ति ते ।
न च दन्तीव सिंहानां तेषां राजाऽपि किञ्चन ॥८७॥
ततोऽभ्यधत्त भूपालवल्लभा तर्हि **मालिनि** ! ।
मम लक्ष्मीस्तवैवेयं यथेच्छमुपभुज्यताम् ॥८८॥
इत्यालप्य दुकूलानि काञ्चनाभरणानि च ।
परिधाप्यात्मनः पार्श्वे **सुदेष्णा** तामतिष्ठिपत् ॥८९॥
मुखवासं वितन्वाना कुर्वती पत्रवल्लरीः ।
[४]धम्मिल्लं विविधैः पुष्पैर्ग्रथ्नती ललिताः स्रजः ॥९०॥

---

१. परगृहनिवासिनी कलावती स्त्री । २. कृष्णपट्टराज्ञी । ३. सहन्ते । ४. 'धम्मिल्लविधये पुष्पैर्ग्रथ्नती ललिताः स्रजः' । इति गद्यपाण्डवचरितधृतः पाठः उचितः ।

तैस्तैः सुगन्धिभिर्द्रव्यैरङ्गरागं च पिं[1]षती ।
नरेन्द्रपत्न्याः सैरंध्री नीरन्ध्रां मुदमातनोत् ॥९१॥ युग्मम् ।
तेऽपि कर्माणि कुर्वाणाः स्वानि स्वानि प्रतिक्षणम् ।
प्रीतिं ताण्डवयामासुः **पाण्डवाः** पृथिवीपतेः ॥९२॥
केनाप्यविदिताः शश्वद्गत्वा सर्वेऽपि ते निशि ।
कुन्त्याः पादानवन्दन्त स्थापितायाः क्वचिद्गृहे ॥९३॥
अवाप्तैरव[2]दानेषु भूपतेः पारितोषिकैः ।
ते प्रीत्या परया नित्यमभ्यनन्दन्परस्परम् ॥९४॥
तेषां सर्वप्रकारेण तत्रान्योऽन्योपकारिणाम् ।
सेवादुःखमपि प्रायो न मनस्तापमातनोत् ॥९५॥
इति संवसतां तेषां **विराट**नृपतेः पुरे ।
त्रयोदशस्य वर्षस्य मासा एकादशात्यगुः ॥९६॥
अथ निध्याय सैरंध्रीं कदाचिदपि **कीचकः** ।
सहोदरः **सुदेष्णा**याः कंदर्पवशगोऽभवत् ॥९७॥
दध्यौ च किं रतिर्भूमौ स्वर्गलोकादवातरत् ? ।
प्राणेशदेहदाहार्त्त्या तस्या वा क्वेदृशं वपुः ? ॥९८॥
इमां रसायनैर्मन्ये तरुणी[3]भूय निर्ममे ।
रूपेऽस्मिन्न प्रगल्भेत जराकम्प्रोऽन्यथा विधिः ॥९९॥
न चेदस्यास्तनुस्पर्शैः प्रीणितं शिशिरात्मभिः ।
वपुरेतत्तदानीं मे हविर्भूतं स्मरानले ॥१००॥
ममात्मनो रसस्येव तप्तस्य मदनाग्निना ।
जायेत यद्यवस्थानमस्या धातोरिवाशया ॥१०१॥
इति सञ्चिन्त्य दीर्णाङ्गः **कीचकः** स्मरसायकैः ।
प्रगल्भवदानां काञ्चिद्दूतीं प्रैषीत्तदन्तिके ॥१०२॥
क्षणादभ्येत्य सा तस्याः पुरः [4]कृपणमभ्यधात् ।
पतिव्रताव्रतं जाने भवत्या विश्वविश्रुतम् ॥१०३॥

---

१. 'कुर्वती' इति पाठान्तरम् । २. पराक्रमेषु । ३. युवा भूत्वा । ४. मन्दं दीनं वा ।

तत एवास्मि सैरंध्रि ! त्वदभ्यर्णमुपागता ।
जानासि **कीचकं** देव्याः **सुदेष्णायाः** सहोदरम् ॥१०४॥
तस्य प्रकाममस्वस्थं वपुरद्य कुतश्चन ।
न केनापि प्रकारेण स्मेराक्षि ! स्वास्थ्यमश्नुते ॥१०५॥
यदि नाम भवत्पाणिस्पर्शैः शाम्यति तद्यथा ।
अनुभावः सतीनां हि सर्वदोषद्विषंतपः ॥१०६॥
वेगात्तदेत्य कल्याणि निजस्पर्शसुधारसैः ।
प्रसीद रतये तस्य त्वादृश्यो हि कृपालवः ॥१०७॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्याः कमनीयाक्षरं बहिः ।
व्यञ्जयत्तु दुराकूतमन्तर्जज्वाल **मालिनी** ॥१०८॥
कोपादूचे च रे दूति ! तावकं सविषान्नवत् ।
मुखे मधुरमादत्ते शीलप्राणानिदं वचः ॥१०९॥
मृत्यवे **कीचको** नूनं मत्पाणिस्पर्शमिच्छति ।
सिंहीकरावमर्शेन गोमायुः किमु जीवति ? ॥११०॥
यदि स्वरूपमप्येतज्जानीयुः पतयो मम ।
तदा न ते न तस्यापि जीवितव्यकथा क्वचित् ॥१११॥
इत्याक्रुश्य भृशं दूती **मालिन्या** गलहस्तिता[१] ।
गत्वा म्लानमुखी सर्वं **कीचकस्य** न्यवेदयत् ॥११२॥
उपायैर्विविधैरन्यैरपि दानादिभिर्यदा ।
प्रयुक्तैरीहते रन्तुं **पाञ्चाली** न कथञ्चन ॥११३॥
तदाऽन्येद्युर्बलाद्बाहौ रहः क्वचन **कीचकः** ।
करेण धारयामास तां मृणालीमिव द्विपः ॥११४॥
तत्करस्पर्शमासाद्य ज्वलदङ्गारसोदरम् ।
तदैव ताम्रतां भेजे दारुवन्**मालिनीमुखम्** ॥११५॥
तस्यावधीर्य सैरंध्री चाटूक्तिं विषवृष्टिवत् ।
हठादाकृष्य दोर्वल्लिमाक्रोशमुखरा ययौ ॥११६॥

---

१. निष्कासिता ।

विलक्षमनसा तेन **कीचकेन** दुरात्मना ।
गच्छन्ती सा पदा पृष्ठे ततः कोपादहन्यत ॥११७॥
दीनवक्त्रा भुवि न्यस्तदृष्टिरस्रा[१]विलेक्षणा ।
संसद्युपेत्य भूभर्तुरिति चक्रन्द सा भृशम् ॥११८॥
राजन्नन्याय[२]दुर्वारपावकप्रावृडम्बुद:(द) ।
त्वमेव भुवनेऽमुष्मिन्सर्वदुर्वृत्तशासिता ॥११९॥
पूत्करोमि पुरः कस्य ? बभूव शरणाद्भयम् ।
धराधीश ! यदन्यायं त्वदीया एव कुर्वते ॥१२०॥
स्वप्रतिज्ञातनिर्वाहकोविदाः सत्यवादिनः ।
परोपकारैकधना भुवि प्रच्छन्नचारिणः ॥१२१॥
ऊर्जस्वलभुजोर्जित्या धर्मधामान्यमर्षणाः ।
गन्धर्वाः पतयो यस्याः पञ्च पञ्चाननोपमाः ॥१२२॥
व्यलीकरहितां तां मामनाथामिव दुर्मदः ।
पतिव्रतां पदा पृष्ठे पापीयान् **कीचको**ऽवधीत् ॥१२३॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
नियतं तेऽपि कुत्रापि न सन्त्येव मम प्रियाः ।
भवेयुश्चेन्निहन्येत स्पृशन्नेवैष मां प(त)दा ॥१२४॥
भ्रुकुटीभङ्गीमास्यो दृशा **धर्मात्मजन्म**ना ।
मारुतिस्तं क्रुधा हन्तुमुत्थास्यन्विनिवारितः ॥१२५॥
ततो ज्ञातेयदाक्षिण्यात् किंकर्तव्यत्वमोहिते ।
किञ्चिदप्रतिपेदाने राज्ञि तूष्णीकताजुषि ॥१२६॥
असंस्तुत इवोत्थाय मध्येसंसद् **युधिष्ठिरः** ।
औदासीन्यजुषा वाचा सैरंध्रीमित्यभाषत ॥१२७॥ युग्मम् ।
तादृशास्तव चेत्सन्ति प्रिया वदसि यादृशान् ।
ते न नाम सहिष्यन्ते त्वां प्रत्यविनयं द्विषः ॥१२८॥
तद्गच्छ गच्छ सैरंध्रि ! स्वस्थानं किं नु रोदिषि ? ।
विद्धि **कीचक**मन्यायदावपावक[३]कीचकम् ॥१२९॥

१. अश्रुव्याप्तनेत्रा । २. दुर्दावपाव० प्रतिद्वय । ३. कीचको वंशः ।

उदासीनवदित्युक्ता **द्रौपदी धर्मसूनुना** ।
संवृत्य शोकसंरम्भमन्तःपुरमगात्पुनः ॥१३०॥
कीचकस्यानये तस्मिन्निर्माय गजमीलिकाम् ।
पृथिवीपतिरास्थानादुत्थायाभ्यन्तरं ययौ ॥१३१॥
तस्यामेव निशीथिन्यामविज्ञाताऽथ केनचित् ।
जगाम **द्रौपदी** मन्दपादपातं महानसे ॥१३२॥
चरणाङ्गुष्ठमानम्य **याज्ञसेनी** शनैः शनैः ।
तत्र जागरयामास सुखसुप्तं **वृकोदरम्** ॥१३३॥
सोऽब्रवीत्प्रेयसीं देवि ! किमश्रूणि विमुञ्चसि ? ।
दीर्घदीर्घांश्च निश्वासान्भाषसे चातिगद्गदम् ? ॥१३४॥
साऽप्यूचे पृच्छसि स्वामिन् ! किं नामासंविदानवत्[1] ? ।
किं न हन्त त्वमद्राक्षीः **कीचका**विनयं मयि ॥१३५॥
भवन्तोऽद्यापि जीवन्तमात्मानं मन्वते किमु ? ।
प्रेयसी पश्यतां येषामपरैः परिभूयते ॥१३६॥
शौर्यं सत्त्वमहङ्कारश्चण्डिमा भुजदण्डयोः ।
जगाम सर्वमप्येतन्मन्ये लक्ष्म्या सहैव वः ॥१३७॥
पक्षिणोऽपि प्रियां वीक्ष्य संपन्नान्यपराभवाम् ।
न ह्यलंभूष्णवः सोढुं किं पुनर्मानशालिनः ? ॥१३८॥
इत्यादिभिः प्रियावाक्यैर्भर्त्सितो **मरुतः सुतः** ।
ज्वलन्नपत्रपाऽऽनम्रमौलिर्नीचैरवोचत ॥१३९॥
कथं दुरात्मनो देवि ! तस्यैतावदहं सहे ? ।
भ्रुवः संज्ञा तदाऽऽर्यस्य प्रत्यूहाय च चेद्भवेत् ॥१४०॥
प्रातस्तु यदि कीनाशदासतां लम्भये न तम् ।
कदापि गणयेद्देवि ! मा स्म तत् पुरुषेषु माम् ॥१४१॥
परं कामातुरः स त्वां प्रातर्भूयोऽपि योक्ष्यते ।
नारीषु सिद्धये काममवैलक्ष्यं[2] हि कामिनाम् ॥१४२॥

---

१. अज्ञानवत् । २. लज्जाराहित्यम् ।

स च त्वयाऽभियुञ्जानो माननीयो **मनस्विनि** ! ।
निहन्तुमनसा मीनमामिषं हि निधीयते ॥१४३॥
ततः **किरीटिनो** नाट्यशालायां शीलशालिनि ! ।
गृह्णीयास्तेन सङ्केतं निशीथसमये निशि ॥१४४॥
त्वदीयेनैव वेषेण तत्राहं पुरतो गतः ।
तज्जीवितं हरिष्यामि निबिडालिङ्गनाच्छलात् ॥१४५॥
इत्यालोच्य रहः कान्तां विससर्ज **वृकोदरः** ।
निर्ययौ निभृतन्यस्तपदं साऽपि महानसात् ॥१४६॥
अप्सरोजित्वराकल्प[१]शिल्पेनाधिकशालिनी ।
आकृषन्ती विशेषेण कामिनीनामपीक्षणे ॥१४७॥
द्रावयन्ती मनः कामं **कृष्णा** लीलावलोकितैः ।
कीचकाय प्रगे तस्थे राजवेश्मप्रवेशने ॥१४८॥ युग्मम् ।
तां प्रेक्ष्य पदमप्येकं जातस्तम्भः स नाचलत् ।
तत्पृष्ठचरणाघातपातकेनेव यन्त्रितः ॥१४९॥
स्वेदोदबिन्दुसंदोहैस्तस्य दन्तुरितं वपुः ।
द्रौपदीस्पर्शपापेन जातस्फोटमिवाभवत् ॥१५०॥
तद्वपुर्बद्धरोमाञ्चं [२]नरकक्रोडभाविभिः ।
सर्वं विद्धमिहैवाभूदयःसूचीचयैरिव ॥१५१॥
कृष्णाऽपि तं तथैक्षिष्ट स्निग्धस्निग्धैर्विक्षणैः ।
स प्रकामं यथा मेने तामात्मन्यनुरागिणीम् ॥१५२॥
शनैः शनैः समभ्येत्य दीनैर्दीनैर्वचःक्रमैः ।
सोऽथ तामर्थयाञ्चक्रे तद्गिरं साऽप्यमन्यत ॥१५३॥
तमभ्यधत्त सैरंध्री निशीथे नाट्यवेश्मनि ।
स्थास्याम्यहमुपागम्य तत्रागच्छेद्भवानपि ॥१५४॥
इति सङ्केतमादाय **द्रौपद्य**न्तःपुरं ययौ ।
कीचकोऽप्युल्लसत्प्रीतिरन्तिकं नृपतेरगात् ॥१५५॥

---

१. आकल्पः-नेपथ्यम् । २. नरकमध्ये भाविभिः ।

देवताराधनैस्तैस्तैः **कीचक**स्याभिलष्यतः ।
प्रियः सुहृदिवागच्छत् कथंचिद्दिवसात्ययः ॥१५६॥
भाविनीमापदं पश्यन्**सुदेष्णा**सोदरस्य ताम् ।
शङ्के पङ्कजिनीनाथस्तद्दुःखादस्तमाययौ ॥१५७॥
यथा यथाऽतिपीवानो[1] बभूवुस्तिमिरोर्मयः ।
पीवतामाप हर्षोऽपि **कीचकस्य** तथा तथा ॥१५८॥
अथ बिभ्रत्यहङ्कारमन्धकारे **वृकोदरः** ।
निर्माय **मालिनी**वेषमविशन्नाट्यवेश्मनि ॥१५९॥
कीचकोऽपि तमस्काण्डताण्डवाडम्बरोल्वणे[2] ।
वासयन्नङ्गसौरभ्यैर्दिशस्तस्मिन्नुपागमत् ॥१६०॥
स नखाघातसङ्केतं द्वारि तिष्ठन्नसूत्रयत् ।
भीमोऽप्यन्तः स्थितस्तूर्णं हुङ्कारमकरोच्छनैः ॥१६१॥
प्रविश्य नृपतेः श्यालस्तरङ्गितमनोभवः ।
जगाद मुदितो **भीमं** सैरंध्रीवेषधारिणम् ॥१६२॥
एह्येहि देवि ! सैरंध्रि ! दोर्मृणालैर्हिमोपमैः ।
अङ्गं निर्वापयालिङ्ग्य मन्मथज्वलितं मम ॥१६३॥
इत्यालपन्तमायान्तं तमभ्येत्य **वृकोदरः** ।
सप्रेमेव तथाऽऽलिङ्गद्यथासोऽगात्परासुताम् ॥१६४॥
नाट्यौकसो बहिस्तस्मान्**मारुतिः कीचकं** भुवि ।
मांसपिण्डीभवद्देहं गवाक्षेण ततोऽक्षिपत् ॥१६५॥
मरुत्सुतः कृतात्मीयवैरनिर्यातनस्ततः ।
मेदुरानन्दमागत्य स्वपिति स्म महानसे ॥१६६॥
तथाभूतं च लोकेभ्यः प्रातर्विज्ञाय **कीचकम्** ।
शतं शोकोर्मिविवशास्तस्याधावन्त बान्धवाः ॥१६७॥
तं तथाविधमालोक्य महीतलविलोठिनम् ।
ते सर्वे तारपूत्कारमरुदन् शोकविक्लवाः ॥१६८॥

---

१. अतिपुष्टाः । २. रोल्वणः प्रत्यन्तरे० ।

तेषां नेत्रतडागेषु स्वबन्धोर्वधकारिणि ।
अमर्षग्रीष्मघर्मांशुरश्रुवारीण्यशोषयत् ॥१६९॥
यदा विलोकयन्तोऽपि भ्रातुर्नाज्ञासिषुर्द्विषम् ।
तदा सर्वेऽपि सम्भूय ते पर्यालोचयन्मिथः ॥१७०॥
पूर्वमप्यस्य जानीमो मालिन्यामनुरागिताम् ।
भ्रातुर्नः सैव तन्नूनमभवन्मृत्युहेतवे ॥१७१॥
तदीयदयितैरेव बन्धुर्नो नियतं हतः ।
कथञ्चिन्नोपलभ्यन्ते ते च प्रच्छन्नचारिणः ॥१७२॥
तदेतामेव सैरंध्रीं सहानेन स्वबन्धुना ।
चितावैश्वानरे क्षिप्त्वा क्रोधं विध्यापयामहे ॥१७३॥
इत्यालोच्य चितावह्नौ निजेन सह बन्धुना ।
प्रक्षेप्तुमनसोऽभ्येत्य **मालिनी**माकृषन्भुजे ॥१७४॥
बलादाकृष्यमाणा तैरिति पूत्कुरुते स्म सा ।
जयो जयन्तो विजयो जयसेनो जयद्बलः ॥१७५॥
यूयं चेत् क्वापि वर्तध्वे तन्मां रक्षत रक्षत ।
एतैश्चितानले क्षेप्तुं नीयमानां दुरात्मभिः ॥१७६॥
इत्यस्याः कृपणां वाणीमाकर्ण्य **पवनात्मजः** ।
क्रोधाद्दूरोच्छलत्फालं धावति स्म महानसात् ॥१७७॥
सोऽब्रवीत् तान् किमेतां भो ! बलादाकृषथ स्त्रियम् ।
अस्याः कुत्रापि किं नाम कश्चिदस्त्येव न प्रभुः ? ॥१७८॥
तेऽप्यूचुर्वल्लवैतस्य मृत्यवे सोदरस्य नः ।
इयमेवाभवत्कोऽपि हन्ता तु ज्ञायते नहि ॥१७९॥
यं निहत्य बलाद्वैरमात्मनः शमयामहे ।
चितामध्ये निधास्यामस्तदिमामेव पुंश्चलीम् ॥१८०॥
भीमोऽभ्यधाद् व्यधादेवमन्यायं वः सहोदरः ।
रिंसुः परवामाक्षीं तत्फलं चाप्यवाप्तवान् ॥१८१॥
किं नामाबिभ्यतो यूयं स्त्रीहत्यापातकादपि ? ।
द्वैतीयीकं कुरुध्वेऽदो लप्स्यध्वेऽस्य न किं फलम् ? ॥१८२॥

ज्ञातेययन्त्रितो वश्चेन्नृपोऽन्यायं सहिष्यते ।
नोदेष्यति शिरःशूलं किमन्यस्यापि कस्यचित् ॥१८३॥
तेऽथाभ्यधुः क्रुधा शक्तिर्यस्यास्ति भुजदण्डयोः ।
इमामवतु सोऽस्माभिः क्षिप्यमाणां चितानले ॥१८४॥
ततस्तान्निकटं **भीमः** कमप्युत्पाट्य शाखिनम् ।
कीचकस्यावधीद्बन्धूञ्छतमप्येकहेलया ॥१८५॥
वल्लवेन हताः पेतुः **सुदेष्णा**बन्धवो भुवि ।
जघ्निरे साधु दुर्वृत्ता इत्युदस्थात्तु लोकवाक् ॥१८६॥
स्वस्थानं **मालिनीं** प्रेष्य हतारातिमतङ्गजः ।
गुहामिव हरि**र्भीमो** ययौ निर्भीर्महानसम् ॥१८७॥
ततो बन्धुवधक्रोधस्फुरदोष्ठभयङ्करा ।
सुदेष्णा भूपमभ्येत्य बभाषे साश्रुलोचना ॥१८८॥
आर्यपुत्र ! तवायं मे प्रसादोऽपि विडम्बना ।
हन्यन्ते बान्धवा यस्याः पश्य कर्मकरैरपि ॥१८९॥
तदेकः **कीचका**रातिस्तावन्न ज्ञायते क्वचित् ।
वल्लवस्त्वयमस्त्येव पापस्तद्बन्धुघातकः ॥१९०॥
सैन्यैः समस्तैरप्यद्य न चेदेनं हनिष्यसि ।
नूनमात्मानमुद्बध्य ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥१९१॥
राजाऽथ सान्त्वयन्वाक्यैः कोमलैः कोमलैः प्रियाम् ।
पाणिनोदश्रुणी नेत्रे पुंसयन्[1]निदमभ्यधात् ॥१९२॥
देवि ! दुर्नयमप्युच्चैस्त्वद्दाक्षिण्यादहं सहे ।
बन्धूनां ते न खल्वन्ये सहन्ते भुजशालिनः ॥१९३॥
ब्रूषे तथाऽपि यत्किंचित्तन्मृगाक्षि ! करोम्यहम् ।
वल्लवोऽयं परं सर्वं सैन्यं हन्यात् खलीकृतः ॥१९४॥
तस्यान्यस्तु वधोपायः संप्रत्यस्त्येव भामिनि ।
बुद्ध्यैव हि निहन्यन्ते दुर्जयाः परिपन्थिनः ॥१९५॥

---

१. प्रोञ्छयन् ।

आगतो **धार्तराष्ट्रस्य** राज्ञो [१]मल्लमतल्लिका ।
वृषकर्परनामास्ति पुरेऽस्मिन्**हस्तिनापुरात्** ॥१९६॥
जितानेकाहवः सर्वान्स च मल्लानधिक्षिपन् ।
नाखर्वभुजगर्वेण वल्लवेन सहिष्यते ॥१९७॥
ततः शश्वत्कृताभ्यासः कदाचिदकृतश्रमम् ।
स एवामुं दुरात्मानं निहनिष्यति वल्लवम् ॥१९८॥
इति पृथ्वीपतिः प्रेम्णा मृदुभिर्मृदुभिः पदैः ।
सान्त्वयित्वा शनैः प्रैषीदन्तरन्तःपुरः प्रियाम् ॥१९९॥
मल्लवर्गतिरस्कारकारिणं **वृषकर्परम्** ।
वल्लवोऽन्येद्युराह्वास्त नियोद्धुं नृपतेः पुरः ॥२००॥
ततोऽक्ष[२]वाटमृक्षे[३]शवलक्षसिकताचितम् ।
भूपतिः कारयाञ्चक्रे तन्नियुद्धकुतूहली ॥२०१॥
इमं च परितो मञ्चान्सुरेन्द्रसदनोपमान् ।
धराधीशोऽधिरोहाय राजन्यानामकारयत् ॥२०२॥
दिव्येऽन्यस्मिंस्ततो मञ्चे रत्नमण्डपिकातले ।
मणिसिंहासनेऽभ्येत्य भूमीपतिरुपाविशत् ॥२०३॥
ततो निदेशमासाद्य **विराट**वसुधाभुजः ।
सर्वेऽप्यारुरुहुर्मञ्चान्सामन्ताः सपरिच्छदाः ॥२०४॥
यद्यप्यरिजयं **भीमे** न ते [४]संशेरते क्वचित् ।
आययुस्तदपि त्रस्तमनसो **धर्मजा**दयः ॥२०५॥
[५]स्थेयांसौ बिभ्रतावंसौ कस्तूरीस्तबकाङ्कितौ ।
चन्दनालिप्तसर्वाङ्गौ [६]चण्डचण्डातकांशुकौ ॥२०६॥
सह्य-विन्ध्याविवाध्यक्षौ मल्लश्रेणिशिरोमणी ।
तौ ततोऽविशतां रङ्गं **वृषकर्पर-वल्लवौ** ॥२०७॥ युग्मम् ।
असौ कृतश्रमो मल्लो वल्लवस्त्वकृतश्रमः ।
नियुद्धमनयोर्युक्तं नादधे वसुधाधिपः ॥२०८॥

---

१. श्रेष्ठमल्लः । २. मल्लयुद्धस्थानम् । ३. ऋक्षेशश्चन्द्रः तद्वत् वलक्षा-उज्ज्वलाः सिकताः ताभिः चितं-व्याप्तम् । ४. संशयं चक्रुः । ५. अतिस्थिरौ । ६. चण्डातकं-वस्त्रविशेषः ।

परं श्यालारिरस्यायं हन्तव्योऽस्ति यथा तथा ।
निनिन्द मेदिनीनाथमिति सर्वस्तदा जनः ॥२०९॥ युग्मम् ।
कन्दरादारिणोऽद्रीणां भुजास्फोटरवास्तयोः ।
तदा चक्रुर्जगत्सर्वं विद्राणश्रवणेन्द्रियम् ॥२१०॥
कम्पयन्तौ भुवं पादैर्ददानौ तलहस्तकान् ।
ततस्तौ विविधैर्भङ्गैर्बद्धमुष्टी प्रसर्पतुः ॥२११॥
आश्वेव हन्तुमीशोऽपि वल्लवो **वृषकर्परम्** ।
नेत्रोत्सवाय लोकानां कञ्चित्कालं व्यलम्बत ॥२१२॥
अभूतां शतशस्तत्र तयोर्जयपराजयौ ।
विन्ध्यधात्रीधराटव्यां मत्तमातङ्गयोरिव ॥२१३॥
वल्लवेनाथ कस्मिंश्चिदानीय निजबन्धने ।
प्राणप्रयाणदीनास्यो बभञ्जे **वृषकर्परः** ॥२१४॥
वल्लवस्य जये हृष्यल्लोककोलाहलो महान् ।
उदस्थादवनीभर्तुः सहैव पुलकाङ्कुरैः ॥२१५॥
सहायो विधुरे[१] देवि ! नेदृशः क्वापि लभ्यते ।
प्रसीदास्मिंस्तदित्येवं भूपः कान्तामसान्त्वयत् ॥२१६॥
हतं पौरोगवेनाथ **विराटस्य** महीशितुः ।
वृषकर्परमाकर्ण्य चरेभ्यो **धृतराष्ट्रभूः** ॥२१७॥
कर्ण-दुःशासन-द्रोण-गाङ्गेय-सुबलात्मजान् ।
प्रद्विष्टमतिरेकत्र मीलयित्वेत्य मन्त्रयत् ॥२१८॥ युग्मम् ।
कृत्योपायः पुरा चक्रे हन्तुं यः **पाण्डुनन्दनान्** ।
सोऽयं **सुरोचनस्यै**व प्रत्युत प्राभवत्क्षणात् ॥२१९॥
छन्नं च वसतः क्वापि समाम[२]मेतां त्रयोदशीम् ।
पाण्डवान्संप्रति ज्ञातुं प्राहैषं **वृषकर्परम्** ॥२२०॥
शतकोटिकठोराङ्गं सर्वस्मिन्नवनीतले ।
विना **भीम**मलंभूष्णुर्जेतुमेनं न कश्चन ॥२२१॥

---

१. कष्टे । २. वर्षम् ।

कुत्रापि यदि गुप्तोऽपि भवेद**निलनन्दनः** ।
नूनं तन्न सहेतास्य भुजाहङ्कारडिण्डिमम् ॥२२२॥
युध्यमानोऽमुना **भीम**श्चेन्निहन्येत तन्मम ।
हतः स्याद[१]हितो हन्यात्स वाऽमुं विदितो भवेत् ॥२२३॥
इत्याकूतवता मल्लग्रामणीः प्रहितो मया ।
स मेदिनीं क्रमात्क्रामन् **विराटनगरं** ययौ ॥२२४॥
तस्मिंश्च तस्य भूभर्तुः सूपकृद् **वृषकर्परम्** ।
जघानेति श्रुतिर्जाने तन्नूनं स **वृकोदरः** ॥२२५॥
स यत्रास्ति ध्रुवं भाव्यं तत्रान्यैरपि **पाण्डवैः** ।
राजयक्ष्मा हि न श्वासकासश्लेष्मादिभिर्विना ॥२२६॥
परं ते चेदभिव्यक्तिमानीयन्ते कथञ्चन ।
तत्तानुच्छेत्तुमु[२]त्सेको मदीयः सफलो भवेत् ॥२२७॥
विराटपुरसंरोधप्रष्ठैरौपयिकैरपि ।
न ते व्यक्तिमुपेष्यन्ति तैरमीषां हि का व्यथा ? ॥२२८॥
किं तूभयोर्दिशोस्तत्र कृते जीवधनग्रहे ।
भजेयुः प्रकटीभावं ते दयामयचेतसः ॥२२९॥
अस्माभिस्तद्ग्रहे पूर्वमेकस्यां विहिते दिशि ।
धाविष्यते धराधीशः स्वसैन्यैरखिलैरपि ॥२३०॥
अन्यस्यां तु कृते तस्मिञ्शून्यतां नगरे गते ।
निर्यास्यन्ति स्थिताः पश्चात् **पाण्डवा** एव केवलम् ॥२३१॥
तदेवं **पाण्डवेयेषु** गतेषु स्फुटतां भृशम् ।
सं[३]रप्स्येऽहं तदुच्छेदहेतवे पृतनोर्मिभिः ॥२३२॥
इत्यालोच्य बलैः कैश्चित्सारैर्दन्तुरयन् दिशः ।
विराटपुरमभ्येतुं प्रतस्थे **धृतराष्ट्रभूः** ॥२३३॥
तदश्वीयखुरोत्खातरजःस्थगितमण्डलः ।
तस्यान्यायमिवाद्रष्टुं रविरागाददृश्यताम् ॥२३४॥

---

१. शत्रुः । २. गर्वः । ३. यतिष्ये ।

मूर्तिमद्भिरिवाधर्मैस्तस्याश्वबलपांसुभिः ।
पतद्भिरखिलाः शोषमनीयन्त समुद्रगाः[१] ॥२३५॥
कुरुगोत्रप्रदीपस्य साम्प्रतं[२] ते न दस्युता ।
इत्याख्यातुमिवैतस्य मारुतोऽभिमुखं ववौ ॥२३६॥
युक्तं न तव कर्मैतत्कर्मसाक्षिणि पश्यति ।
इत्याख्यात्य इव शिवाः सूर्यस्याधो[३] ववासिरे ॥२३७॥
अथाविदित एवायं प्रयाणैरविलम्बितैः ।
विराटनगराभ्यासमाससाद **सुयोधनः** ॥२३८॥
ततोऽभ्यर्णे तमायातं **द्रोणकर्णादिभिः** सह ।
भीत्या चराः स्खलद्वाचो **विराटस्या**चचक्षिरे ॥२३९॥
ततः स्वसैन्यसम्भारभारभङ्गुरितक्षितिः ।
गान्धारेयमभिक्षोणिपतिर्यावत्प्रतिष्ठते ॥२४०॥
तावद्व्रणितनिःशेषवर्ष्माणो बाणपङ्क्तिभिः ।
आगत्य मन्दिरद्वारि पूत्कुर्वन्ति स्म वल्लवाः[४] ॥२४१॥
भूरिभिर्बलसम्भारैरागत्य प्रणिहत्य नः ।
कुरुभूपालगृह्येण नरेन्द्रेण **सुशर्मणा** ॥२४२॥
दक्षिणस्या दिशः सर्वे नीयन्ते सुरभीगणाः ।
क्षात्रं धर्मं पुरस्कृत्य ततो धावत धावत ॥२४३॥ युग्मम् ।
इत्युपश्रि(श्रु)त्य गोपानां गिरः करुणपीवराः ।
भूपतिर्गोगणत्राणमैच्छत्प्राणैरपि क्षणात् ॥२४४॥
गो–मुनि–ब्राह्मण–भ्रूण–स्त्रैणत्राणे हि साधवः ।
प्राणानपि तृणीयन्ति यशो हि किल तत्प्रियम् ॥२४५॥
सङ्ग्रामरसवाचालैर्बलैस्तुमुलयन् दिशः ।
ततः सर्वाभिसारेण प्रतस्थे पृथिवीपतिः ॥२४६॥ युग्मम् ।
रणकौतूहली तत्र कृत**गाण्डीव**ताण्डवः ।
विमुक्तवनितावेषः सैष द्राग्भविता स्फुटः ॥२४७॥

---

१. नद्यः । २. योग्या । ३. अर्कवृक्षस्याधः । ४. गोपाः ।

इत्यालोच्य व्यवस्थाप्य कथञ्चन **किरीटिनम्** ।
विराटेन समं सर्वे पाण्डवेयाः प्रतस्थिरे ॥२४८॥ युग्मम् ।
आयुधानि समानीय **सहदेवः** शमीतरोः ।
यथात्मीयसमग्राणामग्रजानां तदार्पयत् ॥२४९॥
विराटभूभुजो वाजिसैन्यैर्धावद्भिरुद्धतम् ।
क्षुण्णा क्ष्मा शरणं रेणुव्याजाद्वि[१]ष्णुपदं ययौ ॥२५०॥
यमप्रतिममालोक्य नृपमेनममूः स्त्रियः ।
कम्पिष्यन्तेऽधुनेतीव पांसवः पिदधुर्दिशः ॥२५१॥
मा गाश्चौरेतिशंसन्त इव कामं **सुशर्मणः** ।
कर्णजाहमगाहन्त तस्य निस्वाननिस्वनाः ॥२५२॥
कानप्यधिकवाचालान्प्रेष्य वैतालिकोत्तमान् ।
त्वरमाणं **सुशर्माणं** स्थापयामास पार्थिवः ॥२५३॥
जातशर्मा **सुशर्मा**ऽपि **विराटाय** महीभुजे ।
निधाय धैनुकं पृष्ठे सर्वैः सैन्यैरतिष्ठत ॥२५४॥
उभयोरपि [२]नासीरशौण्डीराणां शराशरि ।
रणः क्षणमभूत्पीतपतङ्गकरपञ्जरः ॥२५५॥
अलभन्त रणोत्सङ्गबद्धोत्सेका गुणस्पृशः ।
धानुष्केभ्यस्तदा लक्ष्यमुभयेऽपि हि मार्गणाः ॥२५६॥
परस्परस्य विशिखैः खण्डिता शरमण्डली ।
अधोमुखी सखेदेव भूपल्यङ्कतलेऽपतत् ॥२५७॥
सैन्ययोरुभयोर्बाणैर्विलूनावयवावलिः ।
दुर्धरो रुधिरोद्गारिव्रणः प्रववृते रणः ॥२५८॥
कच्छपायितमूर्द्धानो मीनायितकराङ्घ्रयः ।
पङ्कजायितपाण्योघाः प्रसस्रुरसृगापगाः ॥२५९॥
चक्रिरेऽथ **विराटस्य** भटैः सैन्याः **सुशर्मणः** ।
पाश्चात्यगामिनोऽम्भोधितरङ्गैर्निम्नगोर्मिवत् ॥२६०॥

---

१. आकाशम् । २. अग्रसैन्यम् ।

अथोत्तस्थे बलैः कैश्चित्सारैः स्फारैः सुशर्मणः ।
दवाग्निनेव निःशेषं वैरि[1]कक्षं दिधक्षुणा ॥२६१॥
कृतस्वैरस्वरास्तीव्रशस्त्रज्वालाकरालिताः ।
विहङ्गमा इवानश्यन् **विराटस्या**पि सैनिकाः ॥२६२॥
एकाङ्गवीरयोः कामं सङ्गरो[2]ऽभूदभङ्गुरः ।
द्वयोरपि तयोरन्तर्वणं पोत्रीन्द्रयोरिव ॥२६३॥
जयलक्ष्मीः शरासारवर्षदुद्धर्षतेजसोः ।
एकमप्यनयोरात्ममृत्युभीत्येव नाश्रयत् ॥२६४॥
एकस्मिन्नतिविक्रान्ते स्वर्गिणां पुष्पवृष्टयः ।
पतन्त्योऽन्यशरैर्मार्गच्छेदच्छेकैर्न सेहिरे ॥२६५॥
समाप्तिमागते शस्त्रप्राग्भारे तावुभावपि ।
रथादुत्तीर्य दोर्युद्धमतिक्रुद्धौ वितेनतुः ॥२६६॥
विराटं विकटाभोगैर्भुजदम्भोलिकेलिभिः ।
सुशर्मा हतमर्माणमाबध्य स्वे रथेऽक्षिपत् ॥२६७॥
अथालोक्य तथा [3]**कङ्कः** सातङ्कमवनीपतिम् ।
भीममाहूय दाक्षिण्यक्षीराम्भोनिधिरभ्यधात् ॥२६८॥
वत्स ! संवत्सरः सोऽयमस्माभिर्गमितोऽखिलः ।
एतत्साहायकेनैव तदेनं किमुपेक्षसे ? ॥२६९॥
निहत्य क्रूरकर्माणं **सुशर्माणं** क्षणादमुम् ।
विराटपृथिवीनाथं विमोचयितुमर्हसि ॥२७०॥
उद्धर्तव्यः सतामापन्निमग्नोऽनुपकार्यपि ।
किं पुनः कृतसर्वस्वोपकारोऽयं महामनाः ? ॥२७१॥
इत्यादेशगिरा ज्येष्ठबन्धोः **पवननन्दनः** ।
हन्तुकामः **सुशर्माण**मधावत सबान्धवः ॥२७२॥
विभाव्य **भीम**मायान्तं दोःशृङ्गस्थगदाद्रुमम् ।
भ्रातृभिर्गण्डशैलाभैर्गिरीन्द्रमिव जङ्गमम् ॥२७३॥

---

१. शत्रुतृणम् । २. श्रेष्ठकिर्योः । ३. ब्राह्मणवेषधारी युधिष्ठिरः ।

पुनः काका इवोपेताः संविभक्तुं जयामिषम् ।
दिशो दिशि पलायन्त **सुशर्म**पृतनाचराः ॥२७४॥ युग्मम् ।

पर्वतं कुलिशेनेव देवो गोत्रनिषूदनः ।
सुशर्मणो **मरुत्सूनु**र्बिभेद गदया रथम् ॥२७५॥

भीमस्तुतीरिव क्रष्टुमनिर्यान्तीररिं प्रति ।
क्षिपन्तमङ्गुलीर्वक्त्रे तं जीवन्तममुञ्चत ॥२७६॥

विराटभूपतिं **भीमो** विधाय गतबन्धनम् ।
आबध्य पुनरात्मीयैर्गुणैरारोपयद्रथम् ॥२७७॥

पाण्डवानामुदात्तं तद्विभाव्य चरिताद्भुतम् ।
प्रीतिप्रह्वीभवच्चेताश्चिन्तयामास पार्थिवः ॥२७८॥

कौतुकात्केऽप्यमी देवाः किं धरित्रीमवातरन् ? ।
विस्मृत्य युगमेतद्वा धात्रा विदधिरे नराः ? ॥२७९॥

किं वा कृतयुगस्यैव नराः कतिचिदुध्धृताः ? ।
स्फुरत्यैदंयुगीनं हि नामीषां पुरुषव्रतम् ॥२८०॥

न भवेयुः सहायाताश्चेदमी समरे मया ।
क्रूरैस्तन्मे समाप्येत कथाऽपि परिपन्थिभिः ॥२८१॥

सुशर्माम्भोधरारब्धो मद्यशश्चन्द्रविद्रवः ।
वल्लवेनानिलेनेव रक्षितः सोऽयमक्षतः ॥२८२॥

विचिन्त्येति महीपालः प्रीतिपर्यश्रुलोचनः ।
निमीलितकराम्भोजकुड्मलस्तानभाषत ॥२८३॥

कङ्कश्रीकेलिपल्यङ्क ! वल्लव ! प्रीतिपल्लव ! ।
तन्तिपाल ! द्विषत्काल ! **ग्रन्थिका**प्रतिपन्थिक ! ॥२८४॥

एषा लक्ष्मीरिदं राज्यमदश्च मम जीवितम् ।
अद्यप्रभृति युष्माकमेवैतत् किमतः परम् ॥२८५॥

यौष्माकीणभुजौर्जित्यफलकेनैव सम्प्रति ।
सत्कीर्तयो ममोत्तेरुः **सुशर्म**विपदर्णवम् ॥२८६॥

इत्युच्चैः स्तुतिवाचाले भूपाले पुलकाङ्किते ।
त्रपावनतमूर्द्धानः **पाण्डवेया** बभाषिरे ॥२८७॥

अनुभावस्तवैवायं जयामो यदरीन्वयम् ।
महोभिर्मिहिर[1]स्यैव हन्ति ध्वान्तं यतोऽरुणः ॥२८८॥
इत्युदीर्य भटान्वाक्यैः सम्भाव्यापत्र[2]पाहरैः ।
गाः समस्ताः पुरस्कृत्य भूत्वा भूमिपतेः पुरः ॥२८९॥
नेत्रनीलाब्जमालाभिरर्चिताः पृतनाचरैः ।
विश्वं विस्मापयन्तस्ते चलन्ति स्म पुरं प्रति ॥२९०॥ युग्मम् ।
किंभविष्यत्तया मूकमागत्य नृपतिः पुरम् ।
चिन्ताचान्तपरीवारं राजमन्दिरमाविशत् ॥२९१॥
बहिः संस्थाप्य **कङ्कादीन्** सशङ्कोऽन्तःपुरं ययौ ।
वीक्ष्य मे[3]दस्विखेदां च **सुदेष्णा**मवदन्नृपः ॥२९२॥
विच्छायं ते मुखं देवि ! किं प्रगे मृ[4]गलक्ष्मवत् ।
मत्कीर्तिवल्लरीक[5]च्छः क्व वत्सोऽगच्छद**ुत्तरः** ? ॥२९३॥
साऽब्रवीद्देव ! युष्मासु धावितेष्वनुगोग्रहम् ।
एत्य मध्यंदिने कश्चित्पूत्करोति स्म वल्लवः ॥२९४॥
तमूचे विक्रमाधारः कुमारः खेदकारणम् ।
कृच्छ्रात्तदाचचक्षेऽसौ दक्षिणेर्मवपुः शरैः ॥२९५॥
उत्तरस्यां दिशि **द्रोण-भीष्म-कर्णा**दिभिः सह ।
स्वयं **दुर्योधनो**ऽभ्येत्य सौरभेयीरचालयत् ॥२९६॥
ततः सर्वेऽपि सम्भूय वल्लवास्तमयोधयन् ।
तव प्राणपरित्यागाद् गवामानृण्यमाययुः ॥२९७॥
किंवदन्तीहरस्तेषामेक एवास्मि जीवितः ।
सन्ति चाद्यापि गावस्तान्पतितान्परितः स्थिताः ॥२९८॥
इत्याख्यातं मया ताव**द्विराटतनयस्य** ते ।
कुमार ! स्फारदोःसार ! तद्यथोचितमाचर ॥२९९॥
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वत्सः स्फुरितमत्सरः ।
शौण्डीरिमसरोमाञ्चः सखेदमिदमभ्यधात् ॥३००॥

---

१. सूर्यस्य । २. लज्जाहरैः । ३. प्रभूतखेदाम् । ४. चन्द्रवत् । ५. कच्छः-सजलप्रदेशः ।

सहापि **द्रोणकर्णाद्यैः** को नु **दुर्योधनो** मम ।
पपौ **बलिमुकुन्दाद्यैः** सहैव मुनिर्[1]र्णवम् ॥३०१॥
जयः किन्तु न विज्ञेन रणे सारथिना विना ।
विश्वदाहक्षमोऽप्यग्निर्न ज्वलत्यनिलादृते ॥३०२॥
तमभ्यधान्मदा(द)भ्यर्णवर्तिनी **मालिनी** ततः ।
योऽयं तूर्यत्रयाचार्यो भगिन्यास्ते **बृहन्नटः** ॥३०३॥
जानीहि तममुं सर्वसारथीनां शिरोमणिम् ।
कोटिशोऽयं मया दृष्टः प्रेरयन् रथवाजिनः ॥३०४॥
ततः क्लीबोऽयमित्युच्चैर्विचिकित्सापरोऽपि सन् ।
त्वत्तनूजः समाहूय वितेने सारथिं रथे ॥३०५॥
गृहीतास्त्रेण तेनाथ प्रयुक्ताश्वमतल्लिकः ।
सुतोऽभूदभ्यमित्रीणस्तवैकाङ्गभटाग्रणीः ॥३०६॥
तां निशम्य गिरं तस्या भूपतिः सुतवत्सलः ।
गतमेकाकिनं सूनुमित्यशोचन्मुहुर्मुहुः ॥३०७॥
ह हा बाहुसहायोऽयं क्षीरकण्ठः क्व मे सुतः ? ।
क्व चेयं वैरिकासारगाहिनी कुरु[2]वाहिनी ॥३०८॥
तदनीके हि योधानामेकैकस्य पराक्रमैः ।
हरेर्मनसि वास्तव्या भीतयश्चक्रिरे चिरम् ॥३०९॥
तद्दोर्वीर्यानले कीर्तेरायुष्टो[3]माय जाग्रति ।
हा भविष्यति तन्नूनं सूनुर्मे प्रथमाहुतिः ॥३१०॥
इत्यभीक्ष्णं पतिः क्षोणेः शोचन्नूचे ससौष्ठवम् ।
मालिन्येति न भीः काचित्सहायश्चेद् **बृहन्नटः** ॥३११॥
भीतिर्नहि भुजङ्गेन्द्रादभ्यर्णस्थे गरुत्मति ।
न तमस्काण्डभीः क्वापि भास्करे करवर्तिनि ॥३१२॥
इमां **बृहन्नट**स्तोत्रकोविदां **मालिनी**गिरम् ।
आकर्ण्य कुपितो यावन्नृपः किमपि जल्पति ॥३१३॥

---

१. अगस्त्यः । २. वाहिनी–सेना, पक्षे नदी । ३. आयुष्टोमः–यज्ञविशेषः ।

तावद्धावद्भिरभ्येत्य राजमन्दिरचारिभिः ।
आगच्छत्युत्तरो(रे) दिष्ट्या वर्धितो भूमिवल्लभः ॥३१४॥ युग्मम् ।
सुतागमश्रुतिसुधाविभागमिव याचितुम् ।
क्ष्माभृतश्चक्षुषी हर्षादीयतुः श्रवणान्तिकम् ॥३१५॥
अद्भिर्नेत्रघटीयन्त्रमुक्ताभिः प्लाविते मुदा ।
क्षणात्क्षोणीभृतः क्षेत्रे[१] जज्ञिरे पुलकाङ्कुराः ॥३१६॥
प्रीत्या पृथ्वीपतिर्यावत्तं प्रत्युद्गन्तुमिच्छति ।
कुमारस्तावदभ्येत्य पपात पादयोः पितुः ॥३१७॥
ततस्तनयमुत्थाप्य गाढमालिङ्ग्य भूपतिः ।
रणाङ्गणजयोदन्तं पृच्छति स्म समन्ततः ॥३१८॥
आसीनेषु यथास्थानं सर्वेष्वथ कृताञ्जलिः ।
कृतज्ञमौलिमाणिक्यं कुमारस्तमचीकथत् ॥३१९॥
यस्मिन् क्लृप्ताङ्गनाकल्पकपटोऽयं **बृहन्नटः** ।
जयः किमिति दुर्लम्भस्तत्र सम्भाव्यते रणे ? ॥३२०॥
तादृशा बाहवोऽस्यैव यादृशैर्वैरिनिर्जयः ।
करा मृगपतेरेव देव ! दन्तावलद्रुहः[२] ॥३२१॥
इत्यु**त्तरस्य** भारत्या विस्मेरितमना भृशम् ।
अपृच्छन्नृपतिर्मूलात्तमुदन्तं विशेषतः ॥३२२॥
अभ्यध**त्तोत्तरः** स्वामिन्नभावादन्यसारथेः ।
सारथिं षण्ढमप्येनमाधाय समरेऽगमम् ॥३२३॥
अनेकरथचीत्कारवाचालवियदञ्चलम् ।
गन्धसिन्धुरसिन्दूरैर्लोहितायितपुष्करम्[३] ॥३२४॥
तुरङ्गमखुरोद्धूतधूलीकन्दलिताम्बुदम् ।
शौर्यावदातपादातक्ष्वेडाक्षोभितकातरम् ॥३२५॥
प्लावयत् परितो धात्रीं कल्पान्तजलराशिवत् ।
तत्रानीकं **कुरूणां** तदपश्यमविशेषतः ॥३२६॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।

१. शरीरे । २. दन्तावलः-हस्ती । ३. आकाशम् ।

गाङ्गेयोऽयमयं द्रोणः कर्णोऽसावेष सौबलः ।
सैष **दुर्योधन**श्चेति विशेषमविदं ततः ॥३२७॥
गतं निःसत्त्वतां सत्त्वं विक्रमोऽभूदविक्रमः ।
जातमोजोऽप्यनोजस्वि गर्वोऽप्यागादगर्वताम् ॥३२८॥
क्षणादत्यजदभ्यासं[१] शस्त्राभ्यासः सभीरिव ।
अतिष्ठत्कुललज्जाऽपि तदानीं पृष्ठतो मम ॥३२९॥ युग्मम् ।
केवलं नौरिवाभ्येत्य भयोदन्वति मज्जतः ।
पलायनमतिर्मेऽभूद्दैवादभ्यर्णवर्तिनी ॥३३०॥
विस्तीर्णवेपथुर्भीत्या ततोऽवोचं **बृहन्नटम्** ।
पुरः पश्यसि पाथोधिप्रतिमां वैरिवाहिनीम् ॥३३१॥
भूयोभिरपि मे शुष्येन्न बाणकलशैरसौ ।
करैर्हि परिमीयेत किं नाम गगनाङ्गणम् ? ॥३३२॥
पलायिष्ये तदाश्वेव कातरं मा स्म मां वद[२]ः ।
दावानलोऽपि को नाम वर्षति प्रावृडम्बुदे ? ॥३३३॥
इत्युदीर्य प्रणश्यन्तं स्वामिन्नादाय मां करे ।
बृहन्नटः ससंरम्भः सावष्टम्भमभाषत ॥३३४॥
कुमार ! युज्यते नैत**द्विराट**तनयस्य ते ।
शूरस्यायशसे दृष्टे परानीके पलायनम् ॥३३५॥
पश्चादपि प्रयास्यन्ति प्राणा न स्थास्नव[३]स्तव ।
यशस्तद्गत्वरैरेभिरर्जनीयमगत्वरम् ॥३३६॥
उत्तरेण रणे नष्टमित्यकीर्तिरवस्तव ।
कीर्तिकोलाहलैस्तैस्तैः पितुर्नो तिरयिष्यते ॥३३७॥
प्रकामं यदि नामासि सङ्ग्रामोत्सवभङ्गुरः ।
तथापि मा पलायिष्ठास्तिष्ठत्येवान्तिके मयि ॥३३८॥
जयन्नि(न्ने)व रिपूंश्चेन्मे विभाति भुजविक्रमः ।
तदानीमवतिष्ठेथाः पलायेथास्त्वमन्यथा ॥३३९॥

---

१. समीपम् । २. 'वद' प्रतित्रय० । ३. तिष्ठन्तीत्येवं शीलाः स्थास्नवः ।

किं पुनः सारथीभावं भजस्व मम सम्प्रति ।
निहन्मि द्विषतो यावद् गोग्रहग्रहिलौजसः ॥३४०॥
इत्थमेतस्य भारत्या भिया तरलतारकः ।
स्थितोऽहमुल्लसल्लज्जाभारः सारथ्यमाचरन् ॥३४१॥
लज्जयाऽऽरम्भनिर्वाहो मृत्युर्युद्धेषु लज्जया ।
लज्जयैव नये वृत्तिर्लज्जा सर्वस्य कारणम् ॥३४२॥
ततः स्त्रीवेषमुन्मुच्य कलयन्कार्मुकं करे ।
बृहन्नटः स्फुटानन्दनिस्यन्दं ददृशे न कैः ॥३४३॥
विभाव्य दिव्यमूर्तिं च तं तदाहमचिन्तयम् ।
कोऽप्ययं खेचरः क्रीडातिरोहितवपुः किमु ? ॥३४४॥
धनुर्वेदः किमध्यक्षः साक्षाद्वीरो रसो नु किम् ।
किं वा निःशेषशौण्डीरशौण्डीर्यं पिण्डतां गतम् ? ॥३४५॥
इत्याद्यालोचयन्नास्यखेलदुच्छृङ्खलेक्षणः ।
चिरमाप्तोऽस्मि नो तृप्तिमीक्षमाणो **बृहन्नटम्** ॥३४६॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
तेनाथ शिखरोन्माथपटीयः पृथिवीभृताम् ।
चक्रे विपक्षवक्षोऽश्मटङ्कष्टंकारि कार्मुकम् ॥३४७॥
प्रत्यनीकभटै**र्भीष्मभारद्वाजा**दिभिस्ततः ।
वितेने विगतानन्दस्पन्दैः सांराविणं[२] क्षणम् ॥३४८॥
ऊचेऽन्योन्यं पुरः सोऽय**मर्जुनः** सोऽय**मर्जुनः** ।
वर्षतो विशिखानस्य विलोकयत कौतुकम् ॥३४९॥
परं कस्यापि पश्यामो नेदृशीं सत्त्वसम्पदम् ।
अवस्थाय भुजस्थाम क्षणं वीक्षिष्यतेऽस्य यः ॥३५०॥
ततोऽमी किं द्विषो युद्धं किमेतन्मृत्युरत्र किम् ।
विस्मृत्य सर्वमप्येतदानन्दैकमयोऽभवम् ॥३५१॥
अथान्तःस्वान्तमासीन्मे किमयं **पाण्डवोऽर्जुनः** ? ।
अन्वेनं खलु योद्धारः श्रूयन्ते साम्प्रतं भुवि ॥३५२॥

---

१. तिष्ठन्तीत्येव शीलाः स्थास्नवः । २. कोलाहलः ।

सोऽयं मन्ये नटीभूय [1]दुरनेहसमत्यगात् ।
प्रविश्य जलधिं रात्रिं देवोऽप्यत्येति भानुमान् ॥३५३॥
तत्सम्प्रत्यस्य सारथ्ये प्रत्यर्थिभ्यो भयं न मे ।
नारुणोऽर्के हि पृष्ठस्थे तमोभिरभिभूयते ॥३५४॥
विस्मृतातङ्कनिःशङ्कस्ततोऽहं समराजिरे ।
यथामनसमेतस्य प्रेरयामासिवान्हयान् ॥३५५॥
रथो दीप इवैतस्य धावति स्म यतो यतः ।
तमांसीवारिशौण्डीरा नालोक्यन्त ततस्ततः ॥३५६॥
एकतो दोःसहायोऽयमन्यतः कोटिशोऽरयः ।
नोत्थितः किन्तु तैः सेहे [2]पतङ्ग इव तारकैः ॥३५७॥
एकमेवास्य संधानमपश्यं निकटेऽप्यहम् ।
विस्पष्टं मुष्टिमप्येकं [3]कैशिकन्यायवर्तिनम् ॥३५८॥
निर्वाणप्राणसौहार्दाः क्ष्मातले पतयालवः ।
लक्षशः प्रतिपक्षास्तु निरीक्षाञ्चक्रिरे मया ॥३५९॥
अन्यतेजोऽसहस्यास्य पिधातुं घर्मदीधितिम् ।
कृपयेव शराश्चक्रुरस्तम्भं दिवि मण्डपम् ॥३६०॥
द्विषां **गाण्डीव**निर्मुक्तैः काण्डैरेतस्य खण्डिताः ।
ह्रियैव मार्गणाः क्षोणिरेणुष्वास्यमनीनशन् ॥३६१॥
प्रक्रीडति प्रतापेऽस्य प्रक्षरत्[4]क्षतजा द्विषः ।
रणधारागृहे धारायन्त्रपुत्रकतां ययुः ॥३६२॥
यावन्तो वैरिवाहिन्यां भटाः प्रत्येकमेव तैः ।
आत्मनैव समं **जिष्णु**र्युध्यमानो व्यभाव्यत ॥३६३॥
क्रीडत्तत्कीर्तिसीमन्त[5]घुसृणौघैरिवारुणाः ।
जज्ञिरे रुधिराम्भोभिः सरितः [6]कूलमुद्रुजाः ॥३६४॥
रणे चकार [7]कीलालकूलिनीनामुपर्यसौ ।
सञ्चाराय चिरं कीर्तेरिव सेतुं शरोत्करैः ॥३६५॥

---

१. दुःसमयम् । २. सूर्य । ३. कैशिकं केशसमूहः । ४. क्षतजं-रुधिरम् । ५. घुसृणं-कुङ्कुमम् । ६. तीरभेदकाः । ७. रुधिरम् ।

पार्थनिर्लूनमौलीनां सुरस्त्रीसङ्गमीयुषाम् ।
कबन्धैर्वैरिवीराणां मुदेव ननृते चिरम् ॥३६६॥
ततः किमपि **बीभत्सु**शरैराकुलतां गतौ ।
द्वावपि **द्रोणगाङ्गेयौ** रणाग्रादपसस्रतुः ॥३६७॥
तन्मनःक्षोभविक्षिप्त[1]मन्दाक्षैरपरैरपि ।
रथा महारथैर्दूरं निन्यिरे समरोदरात् ॥३६८॥
नीतां वरूथिनीं **पार्थ**शरौघैर्विशरारुताम् ।
विलोक्य चकितः **कर्णं** नियुज्यैतस्य सङ्गरे ॥३६९॥
सौरभेयीः पुरस्कृत्य **धृतराष्ट्रतनूरुहः** ।
लुण्टाक इव साशङ्कः प्रतस्थे स्वपुरीं प्रति ॥३७०॥ युग्मम् ।
स बभूव रणारम्भस्ततः **कर्णकिरीटिनोः** ।
यन्नैकोऽपि जयन्नीषे जयलक्ष्म्यापि न[2] द्रुतम् ॥३७१॥
विलोकितुमिवाश्चर्यात्तयोः समरलाघवम् ।
उभयोरपि शौण्डीर्यादुत्तस्थुर्मौलिकुन्तलाः ॥३७२॥
तावुभावपि सङ्ग्रामरसरोमाञ्चितं वपुः ।
पुरेव दधतुः कीर्णमन्योन्यविशिखैरिव ॥३७३॥
वीरयोरुभयोर्बाणैः परस्परपराहतैः ।
पतद्भिरन्तरालेऽपि राशितामुच्चकैर्गतम् ॥३७४॥
गच्छन्सोत्सेकमेकस्य प्रतिवीरशरैरितः ।
उच्चकैरुच्छलन्बाणो गीर्वाणान् दिव्यनीनशत् ॥३७५॥
सङ्ग्रामसाम्यमालोक्य मुञ्चता मार्गणानथ ।
सहैव क्रोधयोधेन द्विगुणः **फाल्गुनो**ऽभवत् ॥३७६॥
अथ सारथिरालोक्य **फाल्गुने**षुकरालितम् ।
राधेयमभ्यधान्मूर्ध्नि निधाय प्रणयाञ्जलिम् ॥३७७॥
गतः **सुयोधन**स्तावद्दूरमादाय धैनुकम् ।
ततः स्वामिन् किमात्मानमिदानीं खेदयिष्यसि ॥३७८॥

---

१. लज्जा । २. नाद्भुतात् प्रतित्रये० ।

सन्ति भूयांसि कार्याणि कार्याणि सुहृदस्त्वया ।
तदात्मानमकाण्डेऽपि किं मुधा गमयिष्यसि ॥३७९॥
इत्युदीर्य सशौण्डीर्यरसोत्कर्षादनिच्छतः ।
रथं **कर्णस्य** सङ्ग्रामादपवाहितवान्बलात् ॥३८०॥
अप्रणाशव्रतं वीक्ष्य **कर्ण**मप्यवकीर्णिनम्[१] ।
मामुत्साह्य ततस्तैस्तैरथवेगाय चाटुभिः ॥३८१॥
मत्पुरस्ताद्दुरात्मायं गच्छत्यादाय गा इति ।
अनु**दुर्योधनं** क्रुद्धो धावति स्म **धनंजयः** ॥३८२॥ युग्मम् ।
आगच्छत्य**र्जुने** दूरा**द्धृतराष्ट्राङ्गजन्मनः** ।
तुषैरिव महावायौ सैनिकैरपचक्रमे ॥३८३॥
ततः प्रक्षिप्य गाः पृष्ठे सुभटैकधुरन्धरः ।
बभूव सित[२]युग्येन सांयुगीनः **सुयोधनः** ॥३८४॥
क्षुरप्रानक्षिपत्तस्मिन् भ्रातेति सदयोऽ**र्जुनः** ।
सर्व[३]प्राणं स बाणांस्तु मुमुचे **सव्यसाचिनि** ॥३८५॥
तथापि नात्यरिच्यन्त **पार्थे**षुभ्यस्तदाशुगाः ।
गजेन्द्रगर्जयः किं नु विजयन्ते घनध्वनीन् ? ॥३८६॥
ततो दौर्योधनं शौर्यमिव साक्षात् **कपिध्वजः** ।
चिच्छेद सायकै[४]श्छेकः केतुदण्डं पताकिनः ॥३८७॥
तथापि **कौरवे** दर्पसर्पदष्टान्तरात्मनि ।
चैतन्यविकले काममात्मनीनमजानति ॥३८८॥
मनाग् विद्यामनुस्मृत्य **जिष्णु**रप्राणहारिणम् ।
कृपालुहृदयोऽमुञ्चद्द्रागवस्वापनं शरम् ॥३८९॥ युग्मम् ।
दुर्योधनयशश्चन्द्रलक्ष्मीलीलामुषस्ततः ।
क्षणादाक्रान्तदिक्चक्राः प्रसस्रुस्तिमिरोर्मयः ॥३९०॥
उच्चरच्चण्ड**गाण्डीव**प्रतापोल्काभयादिव ।
निखिलानीकनेत्राणि निमीलन्ति स्म निद्रया ॥३९१॥

---

१. भग्नव्रतम् । २. अर्जुनेन । ३. सर्वे प्राणा यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा सर्वात्मबल-पूर्वकमित्यर्थः । ४. 'छेको विदग्धः' इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।

सरसैन्यस्यापि सञ्जातलज्जानीव भुवस्तले ।
आयुधानि पतन्ति स्म करात् **कुरुनरेशितुः** ॥३९२॥
केचिद्धनुरवष्टभ्य रथमाश्लिष्य केचन ।
सूतमालम्ब्य केचिच्च तस्थुर्योधास्तदाऽखिलाः ॥३९३॥
तस्थुषः केतुमाश्रित्य सानीकस्य **कुरुप्रभोः** ।
ततस्तात ! मया **जिष्णु**रुत्तरीयाण्यहारयत् ॥३९४॥
क्षणं नानुबभूवासौ मयाऽपहृतचीवरः ।
महीयःप्रसरन्मोहसज्जो लज्जारसज्ञताम् ॥३९५॥
अस्त्रे कारुण्यतस्तत्र संहृते **सव्यसाचिना** ।
रिपुसैन्येऽथ चैतन्यमाविरासीत्त्रपाकरम् ॥३९६॥
अथोच्चैश्चकितस्वान्तः सौरभेयीखुरोद्धतैः ।
संवीताङ्गो रजःपूरैरनेशद् **धृतराष्ट्रभूः** ॥३९७॥
प्रक्षरन्तीस्ततः क्षीरमुत्सुकाः प्रतिवत्सकान् ।
आदाय ववले स्वामिन्नर्जुनीर्[1]**अर्जुनो**ऽखिलाः ॥३९८॥
सितांशुरुचिसध्रीचीर्मूर्ताः कीर्तिरिवात्मनः ।
नागरेभ्यः स्तुतीर्गृह्णन्नार्पयद् गाः **कपिध्वजः** ॥३९९॥
शपथैर्देवपादानामहं तेनास्मि वारितः ।
यदाख्येयो न देवाय व्यापृतोऽहमिहाहवे ॥४००॥
सर्वथाप्येतदेव त्वमाचक्षीथाः क्षितीशितुः ।
यदानीता मया गावो निर्जित्य **कुरुवाहिनीम्** ॥४०१॥
किं तु मे नैव जिह्वेयमेतदाख्यातुमिश्वरी ।
स्वशक्तेरतिरिक्तं हि ब्रुवाणोऽप्युपहस्यते ॥४०२॥
यन्मृगेण मृगारीणां श्रद्धत्ते कः पराभवम् ।
मन्यते कुडवस्थाल्यां प्रस्थपाकं न कश्चन ॥४०३॥
पुनः स्त्रीवेषमादाय स्वयं तु **विजयो**ऽधुना ।
नाट्यशालामगाद्देवपादाभ्यर्णे प्रहित्य माम् ॥४०४॥

---

१. धेनूः ।

इत्युत्तरगिरं श्रोत्रसुधाकादम्बिनीं[१] नृपः ।
आसाद्याऽऽसीन्नवोन्मीलन्मेदुरानन्दकन्दलः ॥४०५॥

स प्रेष्य नाट्यशालायां धरित्रीशोऽथ वेत्रिणम् ।
पराक्रममिवाध्यक्षं **धनंजय**मजूहवत् ॥४०६॥

तमानन्दाश्रुभिः सार्धं सहैव पुलकाङ्कुरैः ।
आयान्तं मुदितः प्रत्युज्जगाम जगतीपतिः ॥४०७॥

हृदयेन नरेन्द्रस्तमालिङ्ग्य निबिडं भुजैः ।
कामिनीवेषमुन्मोच्य परिहासपुरःसरम् ॥४०८॥

दुकूलानि समं रत्नभूषणैः परिधाप्य च ।
महीयसि समश्रेण्यामासने **जिष्णु**मासयत् ॥४०९॥ युग्मम् ।

जगाद तं महीनाथः **पार्थ**मीषत्कृतस्मितः ।
वासरोऽयं समग्राणां वासराणां विशेषकः ॥४१०॥

तस्मिन्नपि मुहूर्तोऽयममृतैकमयः खलु ।
वीरावतंस ! यत्र त्वं **किरीटी**ति निरीक्ष्यसे ॥४११॥ युग्मम् ।

विश्वेऽस्मिन्नहमेवैकः स्थेयसो[२] यशसः पदम् ।
आत्मागमामृतैर्यस्य त्वं गृहानभिषिञ्चसि ॥४१२॥

राष्ट्रमेतद् **विराटा**ख्यमद्याभूदपशात्रवम् ।
स्पृष्टं यद्वीरधौरेय ! त्वदीयपदपांसुभिः ॥४१३॥

अनुत्तरगुणैवेयम**उत्तरा** तनया मम ।
त्वमध्यापयिता यस्याः कलानां कुलदेवता ॥४१४॥

ममासि तनयस्यास्य प्राणत्राणेन सम्प्रति ।
धनुर्धरधुरीण ! त्वं जीवितस्यापि जीवितम् ॥४१५॥

कङ्क-वल्लवयोस्तन्तिपालस्य ग्रन्थिकस्य च ।
अमीषामपि चानृण्यं न मे प्राणैरपि क्वचित् ॥४१६॥

सम्प्रत्येव रिपुक्षोददक्षैर्दक्षिणगोग्रहे ।
यशश्च जीवितव्यं च यैर्मदीयमरक्ष्यत ॥४१७॥

---

१. कादम्बिनी-मेघघटा । २. अतिस्थिरस्य ।

किञ्चिद्विहस्य सोत्साहमथाह **कपिकेतनः** ।
कोऽपि स्वभाव एवायमखण्डः **पाण्डुतेजसाम्** ॥४१८॥
किं किमात्थेति विस्सेरमनसा मेदिनीभृता ।
पृष्टोऽथ स्पष्टरोमाञ्चं व्याजहार **महेन्द्रसूः** ॥४१९॥
कङ्कोऽरिजनितातङ्कः सोऽयं देवो **युधिष्ठिरः** ।
वल्लवश्च द्विषद्वल्लिवह्निरार्यो **वृकोदरः** ॥४२०॥
तन्तिपालो विलूनारिकुलश्च **नकुलः** खलु ।
ग्रन्थिकश्च कृतासेवः **सहदेवो** विरोधिभिः ॥४२१॥
किं च देव्याः **सुदेष्णायास्तां** तामापुष्णती मुदम् ।
सैरंध्री **मालिनी** नाम सेयं **द्रुपदनन्दिनी** ॥४२२॥
इति **बीभत्सु**भारत्यां गतायां कर्णपूरताम् ।
विराटेन्द्रः प्रमोदश्रीसुभगंभावुको[1]ऽभवत् ॥४२३॥
अथाभ्येत्य स **पार्थो**ऽपि **युधिष्ठिर**पदाम्बुजम् ।
आनन्दाश्रुकणैर्मुक्ताफलैरर्चन्निवानमत् ॥४२४॥
कौशेयवसनैस्तैस्तैर्भूषणैश्च हिरण्मयैः ।
तान् विभूष्याखिलानात्मभद्रपीठे **युधिष्ठिरम्** ॥४२५॥
निवेश्य स्वयमासीनः पुरः कन्दलिताञ्जलिः ।
व्यज्ञापयद् **विराटेन्द्रः** सान्द्रहर्षोर्मिगद्गदम् ॥४२६॥ युग्मम् ।
यत्प्रति त्वां कदाप्युक्तमवज्ञावचनं भवेत् ।
देव तत्किञ्चन प्राच्यं व्यलीकं हृदि मा कृथाः ॥४२७॥
अद्य माद्यन्ति नाधर्मविषाणि विषये मम ।
यत्र ते पुण्यपीयूषप्रावृषः पादपांसवः ॥४२८॥
वीक्षणैर्धार्मिकंमन्यमनसां जातपाप्मनोः ।
प्रायश्चित्तमिवासीन्मे नेत्रयोस्तव दर्शनम् ॥४२९॥
पुरेऽस्मिन्नद्य कल्याणभूरुहः[2] **कोरको**ल्वणाः ।
यत्र स्वयं गुणश्रेणिसुरभिस्त्वमुपागमः ॥४३०॥

---

१. आत्मानं सुभगं भावयतीति सुभगभावुकः । २. वसन्तः ।

त्वत्प्रसादामृतैः सिक्तास्त्वत्प्रतापार्कतापिताः ।
मम श्रीवल्लयो देव ! पल्लवैरुल्लसन्त्यमूः ॥४३१॥
मत्कीर्तिवीरुधो यन्न देहिरेऽरिदवानलैः ।
नूतनाम्भोभृतः सोऽयं खड्गस्य महिमा तव ॥४३२॥
अवेदं गोग्रहेऽप्येतत् किञ्चित्तत्वान्तरं खलु ।
प्राकृतानां न नामेदमीक्ष्यते भुजवैभवम् ॥४३३॥
किमात्मानं निगूह्यैवं नामवेषविपर्ययैः ।
स्थितं युष्माभिरागत्य निज एव निकेतने ॥४३४॥
जातसंविदि निर्गूढं मयि भक्ति वितन्वति ।
युष्मान्को नाम जानीयाद्वसतोऽत्र स्ववेश्मनि ? ॥४३५॥
परं किं नाम भाग्यानि तादृशान्येव सन्ति मे ? ।
सेवां वः पादयोः कालमियन्तं तादृशैर्लभे ॥४३६॥
इदानीमपि तद्देव स्वप्रतापार्जिता इमाः ।
श्रियः सहोदरैः सार्धं परिभोगैः कृतार्थय ॥४३७॥
भ्रातृभिः पुरुहूताभैः पत्तिना च मया तव ।
न ता अपि दवीयस्यो[१] **हस्तिनापुरसम्पदः** ॥४३८॥
[२]ऊर्जितं वो ध्रुवं राज्यादिदानीमतिदुःसहम् ।
वह्निः प्रदीपावस्थायामधिकं हि प्रदीप्यते ॥४३९॥
राज्यं च जीवितव्यं च दत्तमेतत्त्वयैव मे ।
तत् किमन्यदिदानीं ते करोमि यदुपायनम् ? ॥४४०॥
अर्जुनो मे सुतां कन्या**मुत्तरा**मध्यजीगपत् ।
तामस्यैवोपदां कुर्वे चेत्प्रसीदस्यनुज्ञया ॥४४१॥
पश्यत्यास्यं ततो ज्येष्ठबन्धौ **बीभत्सु**रभ्यधात् ।
उत्तरा देव मे शिष्या सुतातुल्यैव तन्मम ॥४४२॥
विराटः कुरुवंश्यैस्तु यदि स्वाजन्यकाम्यति ।
सौभद्रेयो**ऽभिमन्यु**स्तां तदुद्वहतु मे सुतः ॥४४३॥

---

१. अतिदूरस्थाः । २. बलम् ।

इति प्रणयगर्भां तां भारतीं **सितवाजिनः** ।
प्रीतिकल्लोललोलाक्षो **विराटः** प्रत्यपद्यत ॥४४४॥
सुभद्राममभिमन्युं च **कृष्णं** चाह्वातुमुत्सुकः ।
कश्चिद्दूतम**जातारिः** प्राहिणोद् **द्वारकां** प्रति ॥४४५॥
पञ्चभिः सह **पाञ्चालै**रात्मजै**र्द्रुपदं** नृपम् ।
आनेतुमपरं दूतं **काम्पिल्ये** प्रजिघाय सः ॥४४६॥
तौ दूतवचनात्**पाण्डुसुता**नाकर्ण्य नन्दिनः ।
भेजतुर्भृशमानन्दं **कृष्ण-द्रुपद**भूपती ॥४४७॥
भूयस्तैर्वितन्वानौ सैन्यैरेकार्णवां महीम् ।
तौ ततः सपरीवारौ **विराट**पुरमीयतुः ॥४४८॥
सानीकेन **विराटेन** समं सर्वैश्च बन्धुभिः ।
ततः प्रत्युदगच्छत्तौ प्रीतचेता**स्तपःसुतः** ॥४४९॥
विराटस्य श्रियो रेजु-**र्युधिष्ठिरम**धिष्ठिताः ।
स्वदन्ते हि पयोराशेरापः प्राप्ताः पयोमुचम् ॥४५०॥
विराटस्य गिरा **कृष्णद्रुपदौ** फुल्लभूरुहि ।
अथावासमगृह्णीतां पुरस्योपवने क्वचित् ॥४५१॥
सुभद्रा च स्नुषा नप्ताऽ**भिमन्यु**र्भक्तिमन्दिरम् ।
नप्तारः पञ्च **पाञ्चाला** अपि **कुन्तीं** ववन्दिरे ॥४५२॥
कृष्णां मातरमानम्य **पाञ्चालैः** पञ्चभिः सुतैः ।
प्रीतिप्रह्वैरनुज्येष्ठं **पाण्डवेयाः** प्रणेमिरे ॥४५३॥
चिरसङ्गतयोः प्रीत्या राकाऽश्विन्योरिवाभवत् ।
मनोज्ञप्रणयाश्लेषो **याज्ञसेनीसुभद्रयोः** ॥४५४॥
इलातलमिलन्मौलि प्रणम्य **द्रुपदात्मजाम्** ।
पाण्डवाः क्रमशः सर्वे नम्यन्तेऽस्माऽ**भिमन्यु**ना ॥४५५॥
अर्चितः सकुटुम्बोऽपि देवतेव कृतादरम् ।
आवासे **केशवस्यै**व प्रीत्याऽतिष्ठद् **युधिष्ठिरः** ॥४५६॥
चिराय मिलिता **विष्णोर**पुष्णन् **पाण्डवा** मुदम् ।
स्मरस्येव वसन्तेन्दुपिकाम्रमलयानिलाः ॥४५७॥

पाण्डवाश्च विराटश्च योग्यस्वाजन्यहर्षुलाः ।
उपचक्रमिरे सर्वे कर्म वैवाहिकं ततः ॥४५८॥
तत्तत्कर्म दधानानां यादवीनामितस्ततः ।
आह्लादिमनसामुच्चैरुच्चेरूर्मङ्गलारवाः ॥४५९॥
कर्मण्यौद्वाहिके सक्ता **विराट**हरिणीदृशः ।
जानन्ति स्म श्रमं किञ्चिन्न प्रमोदतरङ्गिताः ॥४६०॥
मन्मथागारशृङ्गारैरप्सरोविसरै[१]रिव ।
[२]उलूलुचटुलैः प्रीत्यानुयातो यादवीगणैः ॥४६१॥
नवीनकल्पिताकल्पैः सुरकल्पैरनेकशः ।
विविधं यानमारूढैरन्वितः पृतनाचरैः ॥४६२॥
दिक्कुञ्ज क्रोडविश्रान्तप्रतिश्रुतिभिरुच्चकैः ।
सोत्साहपटहश्रेणिध्वानैर्बधिरिताम्बरः ॥४६३॥
राकाशशाङ्कदेशीयविधृतातपवारणः ।
[३]**सुप्रतीक**प्रतीकाशमारूढो गन्धसिन्धुरम् ॥४६४॥
सह **द्रुपदकृष्णा**भ्यां **पाण्डवैः** परिवारितः ।
अभिमन्युः प्रतस्थेऽथ पाणिपीडनपर्वणि ॥४६५॥ पञ्चभिः कुलकम् ।
दिशो हि दर्शनानर्हाश्चमूरेणुरजस्वलाः ।
इतीव चक्रे नीरङ्गी[४] तदानीम**भिमन्युना** ॥४६६॥
विहाराय बहिः स्वैरं कुमारयशसामिव ।
निस्वाननिस्वनारोदः[५] स्फोटयन्त इवोदगुः ॥४६७॥
कुङ्कुमाम्भश्छटाच्छोटैरघण्टापथ[६]रेणुकम् ।
तत्कालमभितः कीर्णपुष्पप्रकरदन्तुरम् ॥४६८॥
नवोत्क्षिप्तैः पताकौघैराचान्तार्कमरीचिकम् ।
मञ्चन्यञ्चितगीर्वाणगेहाहङ्कारहुङ्कृति ॥४६९॥

---

१. समूहैः । २. उलूलुरुत्सवकाले स्त्रीभिः क्रियमाणः शब्दविशेषः । ३. ईशानविदिग्गजः सुप्रतीकः, तत्सदृशम् । ४. प्राकृतोऽयं शब्दोऽवगुण्ठनवाचकः ।'अंगुट्ठीइ-णिरङ्गीणीरङ्गीउ' इति देशीनाममाला (सेहरो इति भाषायाम्) । ५. आकाशम् । ६. राजमार्गः ।

मिलत्पौरचकोराक्षीलोचनाञ्जलिभिर्भृशम् ।
पीतलावण्यसम्भारः कुमारः पुरमाविशत् ॥४७०॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।

दत्ताश्मगर्भकाऽऽकूतचूतपल्लवतोरणम् ।
रम्भास्तम्भदलैर्वीज्यमानासन्नचरज्जनम् ॥४७१॥

मौक्तिकस्वस्तिकोदारद्वारगोमयगो[1]मुखम् ।
धावद्वाराङ्गनावारवीक्ष[2]णाक्षिप्तकार्मुकम् ॥४७२॥

प्रमोदमेदुरश्वश्रूविहितार्घादिमङ्गलः ।
विशति स्म विशांपत्यु**रभिमन्यु**र्निकेतनम् ॥४७३॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।

कुमारीकरमादत्त मातृगेहे करेण सः ।
तस्यै ददिवाजन्म प्रेमदक्षिणहस्तकम् ॥४७४॥

कुमारः कौतुकोद्गारपरीहासविकस्वरः ।
प्रसृत्वरत्रपातारं तारामेलकमन्वभूत् ॥४७५॥

सर्वतेजस्वि तेजांसि परिक्षिप्य स्वतेजसा ।
जगल्लक्ष्मीं ग्रहीष्येऽहमित्येवं कथयन्निव ॥४७६॥

विराटकन्यया सार्धम**भिमन्यु**करात्त[3]या ।
प्रदक्षिणीकरोति स्म ज्वलन्तं जातवेदसम् ॥४७७॥ युग्मम् ।

दत्ते स्म हास्तिकाश्वीयस्वर्णरत्नादिकं बहु ।
कुमाराय **विराटेन्दुः** पाणिमोचनपर्वणि ॥४७८॥

परं परस्परावासगमनागमनोद्यताः ।
यादव्यश्च विराट्यश्च पौराणां ददिरे मुदम् ॥४७९॥

आनन्दैकमयाः सुधारसमयाः कल्याणसम्पन्मया
लक्ष्मीकेलिमया महोत्सवमयाः कौतूहलश्रीमयाः ।
एतेषां कतिचिद् **विराटनगरे** तस्मिन्ययुस्तस्थुषा-
मन्योऽन्यप्रणयेन पुण्यदिवसेष्वग्रेसरा वासराः ॥४८०॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये विराटावस्थाने गोग्रहवर्णनो नाम दशमः सर्गः ॥

---

१. लेपः । २. वीक्षणं-नेत्रम् । ३. हस्ते गृहीतया ।

एकादशः सर्गः ॥

अथ प्रीतिपरो **विष्णु**र्गौरवेण गरीयसा ।
सबान्धवं सराजन्यं निन्ये स्वपुरि **धर्मजम्** ॥१॥
निर्विष्टयोर्मिथः स्नेहादेकत्रैव रथे पथि ।
समपद्यत संवादो **द्रौपदीसत्यभामयोः** ॥२॥
सत्यभामा विहस्योच्चैर्जगाद **द्रुपदात्मजाम्** ।
ममास्ति महदाश्चर्यं ततः [१]पर्यनुयुज्यसे ॥३॥
अस्मादृशीनामेकोऽपि दुराराधः प्रियः सखि ! ।
प्रियाणां त्वं तु पञ्चानां कथं चेतोऽनुर्वतसे ? ॥४॥
बभाषे महिषी **पाण्डुतनयानां** नयोज्ज्वला ।
सखि ! प्रियवशीकारमन्त्रपारायणं शृणु ॥५॥
वपुर्वाङ्मनसानां मे प्रियेष्वेव लयोऽन्वहम् ।
यदेव रोचते तेभ्यस्तदेव च करोम्यहम् ॥६॥
अहं प्रत्यहमश्नामि भुक्तपूर्वेषु भर्तृषु ।
तेषु स्वपिमि सुप्तेषु प्रतिबुध्ये च पूर्वतः ॥७॥
अभ्युत्थानं च पञ्चानामप्यमीषामुपेयुषाम् ।
करोमि विनयानम्रं मौलिं चालापकारिणाम् ॥८॥
एतेषामङ्गशुश्रूषां स्वयं विरचयाम्यहम् ।
करोम्यपत्यवात्सल्यं निजं परिजनं प्रति ॥९॥
अविशेषेण वर्ते च पञ्चस्वपि पतिष्वहम् ।
तन्मां पञ्चापि मन्यन्ते नित्यं प्राणप्रियां प्रियाः ॥१०॥

---

१. पृच्छ्यते ।

वार्तयन्त्योस्तयोरेवमतिक्रम्य भुवं क्रमात् ।
आवासान्दापयामास **द्वारकाद्वारि धर्मजः** ॥११॥
दशाप्येत्य दाशार्हाः श्री**समुद्रविजया**दयः ।
प्रणेमुः प्रणयात्तत्र **कुन्तीं** सोत्कण्ठचेतसः ॥१२॥
मातुलानतुलस्नेहविक्लवान् विस्मृतक्लमाः ।
प्रीतिपर्यश्रुनेत्रास्तान्नमस्यन्ति स्म **पाण्डवाः** ॥१३॥
अथाभ्यधुर्दशार्हास्तान्पुराऽस्माभिः **किरीटिने** ।
ईयुषे तीर्थयात्रातः **सुभद्रा** प्रतिपादिता ॥१४॥
इदानीं सन्तु युष्माकं शेषाणामप्युपायनम् ।
लक्ष्मीवती-वेगवती-विजया-रतयः सुताः ॥१५॥
इत्युदीर्य प्रहृष्टैस्तैः प्रारब्धमधुरोत्सवम् ।
स्वकन्यास्ताश्चतस्रोऽपि पर्यणाय्यन्त **पाण्डवैः** ॥१६॥
सानुजस्य **तपःसूनो**र्विधाय स्वागतक्रियाम् ।
दर्शयामास **कंसारिः** स्वयं **द्वारवती**श्रियम् ॥१७॥
प्रद्युम्नाद्यैः पुरोद्यानादिषु **पाण्डवसूनवः** ।
पाञ्चालप्रमुखाः **कृष्ण**कुमारैः सह रेमिरे ॥१८॥
आगांसि तानि भूयांसि **दुर्योधन**कृतान्यथ ।
कृष्णा भीमश्च कृष्णस्य साश्रुनेत्रौ शशंसतुः ॥१९॥
कृष्णोऽपि वाग्मिनामिन्द्रं **द्रुपदेश**पुरोहितम् ।
दूत्याय प्रेषयामास क्रोधाद् **दुर्योधना**न्तिकम् ॥२०॥
गुणैः श्रितः स वाग्मित्व-चण्डिमम्रदिमादिभिः ।
दूत्योचितपरीवारो **हस्तिनापुर**मभ्यगात् ॥२१॥
सेवागतानां भूपानां नानामणिविभूषणैः ।
तुङ्गत्तुरङ्गमातङ्गशकटैः सङ्कटाङ्गणम् ॥२२॥
सञ्चरद्वारनारीणां मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितैः ।
उज्जागरूकमदनं स राजसदनं ययौ ॥२३॥ युग्मम् ।
द्रोणेन द्रोणपुत्रेण जाह्नवीतनुजन्मना ।
शल्येन सिन्धुराजेन कृपेण कृतवर्मणा ॥२४॥

भगदत्तेन कर्णेन विकर्णेन सुशर्मणा ।
गान्धारपतिना भूरिश्रवसा चेदिभूभुजा ॥२५॥
भ्रातृभिश्चण्डदोर्दण्डैर्**दुःशासन**पुरःसरैः ।
नन्दनैर्**लक्ष्मणा**द्यैश्च परितः परिवारितम् ॥२६॥
गीयमानगुणं रक्तकण्ठैर्गान्धर्वगर्वितैः ।
स्तूयमानं स्तुतिप्रह्वजिह्वैर्वैतालिकोत्तमैः ॥२७॥
वीक्ष्यमाणमुखाम्भोजं सेवकैरौपजानुकैः ।
नम्रमौलिभिरादीयमानाऽऽदेशं निदेशिभिः ॥२८॥
श्राव्यमाणं सुधासेकच्छेकाः सूक्तीः कवीश्वरैः ।
कथ्यमानकथं पूर्वभूभृतां वृत्तवेदिभिः ॥२९॥
स्मृतिवेदिभिरावेद्यमानधर्मव्यवस्थितिम् ।
उद्ग्राह्यमाणषाड्गुण्यरहस्यं नीतिकोविदैः ॥३०॥
अध्यासीनं सुधर्मायाः श्रीविलासोपहासिनीम् ।
निर्मितां **मणिचूडेन** सभामा**जातशात्रवीम्**[१] ॥३१॥
भूषणाङ्कितमाणिक्यज्योतिर्मञ्जरिताकृतिम् ।
वसुन्धरातलोत्तीर्णं साक्षादिव दिवस्पतिम् ॥३२॥
धृतराष्ट्राङ्गजन्मानं विशामीशं विशारदः ।
सान्धिविग्रहिकाख्यातपूर्वस्तत्र ददर्श सः ॥३३॥ दशभिः कुलकम् ।
स करौ कुड्मलीकृत्य पुरस्तादुपविश्य च ।
उवाच वाग्मिषु प्राप्तगौरवः **कौरवप्रभुम्** ॥३४॥
राजन्देवो **मुराराति**रशतिकरिकेसरी ।
तवान्तिकमतिस्नेहादाख्यातुं प्रजिघाय माम् ॥३५॥
उररीकृतनिर्वाहहेतवे सह बान्धवैः ।
विराटपुरि दुष्कर्मगुप्तोऽतिष्ठद् **युधिष्ठिरः** ॥३६॥
त्रयोदश्याः समायास्तु प्रान्ते पूर्णे च वोऽवधौ ।
जगाम गोग्रहोद्घाते व्यक्ततां स विविक्तधीः ॥३७॥

---

१. युधिष्ठिरसंबन्धिनीम् ।

विराटो दैवतं किञ्चिदिवाऽऽनन्दाद्दिवानिशम् ।
किंकुर्वाण इव प्राणैरप्याराधयति स्म तम् ॥३८॥
आगत्य **द्रुपदाद्यैश्च** सोऽवनीशैरनेकशः ।
रसाल इव रोलम्बैः[1] शिश्रिये श्रितवत्सलः ॥३९॥
अभिमन्यूत्तरापाणिपीडनप्रक्रमे तदा ।
पुरे तत्राहमप्युच्चैरेतदुत्कण्ठितोऽव्रजम् ॥४०॥
पाञ्चालप्रमुखास्तस्य सर्वे तत्रामिलन्सुताः ।
समगंसत भूयांसस्तदन्येऽपि सुहृद्गणाः ॥४१॥
तथापि वदनाम्भोजमपश्यन् सानुजस्य ते ।
कदाचिदपि **कौन्तेयः** सुप्रातं नाभिमन्यते ॥४२॥
त्वदीयविरहे नित्यं स ताम्यत्येव केवलम् ।
बन्धुस्नेहोऽप्यहो काममनर्थः पृथुचेतसाम् ॥४३॥
उत्कण्ठातरलोऽप्युच्चैर्विलङ्घ्य समयावधिम् ।
मा स्म भूद्वैमनस्यं ते किञ्चिदित्यागमन्न सः ॥४४॥
नास्मिन्काचिदभक्तिस्ते नाप्यसौ त्वय्यवत्सलः ।
तदप्येतदहो ! जातं धिग् विधेर्दुर्विलङ्घ्यताम् ॥४५॥
पूर्णेऽपि समये सोऽयमनाहूतस्त्वया खलु ।
हास्तिनं[2] नैच्छदभ्येतुं महात्मानोऽभिमानिनः ॥४६॥
हर्षादुत्तोरणाशेषद्वारां **द्वारवतीं** ततः ।
उपरुध्य मया कामं निन्ये **धर्मनन्दनः** ॥४७॥
अधुनाऽपि तदात्मीयं बन्धुमाह्वातुमर्हसि ।
द्वयोर्बान्धवयोर्मा स्म विरोधो भून्मुधैव वाम् ॥४८॥
विरोधेनाप्युपार्ज्यन्ते बन्धुहेतोः खलु श्रियः ।
उदात्तचेतसः क्वापि नोदरम्भरिचेष्टता ॥४९॥
तेभ्यः सुखं निषण्णेभ्यः श्रियः स्वयमुपायनम् ।
प्रणयेन क्रियन्ते चेत्तन्महत्पुरुषव्रतम् ॥५०॥

---

१. भ्रमरैः । २. हस्तिनापुरम् ।

हेतोः कुतश्चन त्वं चेदेनं नाह्वाययिष्यसि ।
भ्रातृभिस्त्रिजगत्येकवीरैरानेष्यते बलात् ॥५१॥
न चैवमागतास्तुभ्यमेते कल्याणहेतवः ।
सर्वां कदाचिदुत्सेकादाच्छिन्दीरन् महीमपि ॥५२॥
भवताऽपि तदाऽवश्यं मर्तव्यं वा रणाङ्गणे ।
कर्तव्यं वा श्रियं हित्वा तैरिवारण्यगाहनम् ॥५३॥
प्रच्युतप्रभुशक्तेरप्युत्साहे मतिशालिनः ।
कामं धर्मः सुखस्यैव जयस्य प्रतिभूर्नयः ॥५४॥
भूयांसश्चापि मादृक्षास्तादृशां सहचारिणः ।
श्रियं बृहत्सहायश्च कलयत्यमहानपि ॥५५॥
नातिदुर्लम्भमम्भो हि वारिदे वशवर्तिनि ।
न च मौक्तिकदुर्भिक्षमम्भोराशौ निदेशिनि ॥५६॥
वर्धयिष्यसि पैशुन्यं त्वं तु केवलमात्मनः ।
उलूक इव वैरायमाणः किरणमालिनः ॥५७॥
तां निशम्य गिरं तस्य कम्पमानाधरः क्रुधा ।
कामं ताम्रीभवच्चक्षुरभ्यधत्त **सुयोधनः** ॥५८॥
ब्रह्मन्नजिह्मवाग्ब्रह्मन्वचस्ते प्रतिभासते ।
कर्कन्धूफलवत्पूर्वं कोमलं कठिनं ततः ॥५९॥
को भुवं मद्भुजस्तम्भन्यस्तामुत्तारयिष्यति ? ।
प्रक्षिप्य कवलं कुम्भिमुखात्क इव कर्षति ॥६०॥
को नाम **केशवः** के च **पाण्डवाः** पुरतो मम ? ।
को नाम चन्द्रमाः के वा तारकास्तरणेः पुरः ? ॥६१॥
हरिर्मत्कार्मुकोन्मुक्तमार्गणव्रणितो रणे ।
द्वेधापि वेदनाविष्टः क्रोष्टेव स भविष्यति ॥६२॥
[1]**खगाधीशध्वजो**ऽप्येष मामकीनैः [2]खगोत्करैः ।
बलीकरिष्यतेऽवश्यं खगानां समराङ्गणे ॥६३॥

१. गरुडध्वजः-कृष्णः । २. बाणसमूहैः ।

इत्युपश्रुत्य तद्वाचमुदञ्चितमवाञ्चयन् ।
बलादमर्षणो रोषम[1]ग्रजन्माग्रणीर्जगौ ॥६४॥
[2]**लक्ष्मीभुजा** भुजोत्कर्षसंहर्षः क इवैष ते ? ।
आकाशमणिना कीटमणेः स्पर्द्धाकणोऽपि कः ? ॥६५॥
अरिष्टकेशिचाणूरानाहुतीकृत्य यः पुरा ।
कंसं पूर्णाहुतिं चक्रे स्वतेजोजातवेदसि ॥६६॥
आस्तां तावत् स निःशेषद्विषद्दावाग्निवारिदः ।
सोढारः केन वोढारश्चण्डतां युधि **पाण्डवाः** ? ॥६७॥
तपःसुतशमाम्भोदादुत्थितः कोपपावकः ।
दुर्निवापो रिपुस्त्रैणबाष्पपूरशतैरपि ॥६८॥
भीमः शमित**किर्मीर-हिडम्ब-बक-कीचकः** ।
न कस्य समरारम्भपर्वसर्वंकषो भुवि ? ॥६९॥
सुशर्मा यस्य दोःकर्म वीक्ष्य दक्षिणगोग्रहे ।
तदानीं भवतः किं न प्राभृतीकृतवान् भियम् ? ॥७०॥
निहत्य हेलया येन सदर्पं **वृषकर्परम्** ।
मनश्च तव मृत्युश्च संकथां कारितौ मिथः ॥७१॥
विधाय **कीचक**ध्वान्तविध्वंसं येन भास्वता ।
निर्ममे पिच्छिलच्छायः **सुदेष्णा**मुखचन्द्रमाः ॥७२॥
विद्विषामर्जुन[3]च्छाय**मर्जुनस्य** शिलीमुखाः ।
मलीमसं वितन्वन्ति कीर्तिकैरविणीवनम् ॥७३॥
अस्तमस्तमहीध्रेण प्रत्यूष इव [4]पूषणम् ।
क्षिप्तमिन्द्रं विपक्षेण यः पदे स्वे न्यवीविशत् ॥७४॥
भानुमत्यां रुदत्यां यो ज्येष्ठबन्धोर्निदेशतः ।
त्वां मृगेन्द्रादिव मृगं गन्धर्वेन्द्रादमोचयत् ॥७५॥
ह्यस्तने गोग्रहे येन त्वं नगा एव केवलम् ।
मोचयाञ्चक्रिरेऽस्त्राणि वस्त्राणि च शरोत्करैः ॥७६॥

---

१. ब्राह्मणाग्रणीः । २. कृष्णेन । ३. श्वेतच्छायम् । ४. सूर्यम् ।

किमाचक्षे रिपुक्षोदविलक्षनियमौ यमौ ।
गृह्णीतस्तुनताराति जीवितं सुनयौ न यौ ॥७७॥
ज्येष्ठभ्रातुः सरस्वन्त[१] इवाज्ञावेलया धृताः ।
ते चत्वारोऽप्यहङ्कारद्वीपं न प्लावयन्ति ते ॥७८॥
अर्पयिष्यसि तन्नूनं काश्यपीं शिरसा समम् ।
लोभोऽयं लम्भयेत्प्राणसंशयं हि गुरूनपि ॥७९॥
इत्युक्तवान्स वाग्ब्रह्मप्रौढिमाढ्यंभविष्णुधीः ।
स क्रुधा **धार्तराष्ट्रेण** संरम्भादभ्यधीयत ॥८०॥
दूतत्वाच्च द्विजत्वाच्च त्वमवध्योऽसि भूभुजाम् ।
तेन यद्रोचते तुभ्यं ब्रूहि तद्ब्राह्मणब्रुव ! ॥८१॥
वैरिणां तु पुरः कोऽपि यदि स्यात्तस्य तद् ध्रुवम् ।
एवं जल्पत एव द्राक् छिन्नैव रसना भवेत् ॥८२॥
किं तु[२] चेत्ते विशिष्टत्वमस्ति किञ्चित्ततो मम ।
सवै**कुण्ठान्कुरुक्षेत्रे** दर्शयेथा **पृथा**सुतान् ॥८३॥
इति व्याहृत्य विस्फूर्जत्कोपाटोपारुणेक्षणः ।
व्यस्राक्षीत्तं पतिः क्षोणेर्ग्राहयित्वा गले बलात् ॥८४॥
विदुराद्यैस्तदा वीक्ष्य तं तथा गलहस्तितम् ।
समीरजन्मनो मेने सन्धा[३] निर्वाहशालिनी ॥८५॥
वैरिभूधवसम्बाधवारकां **द्वारकां** ततः ।
सोऽभ्येत्य **पाण्डवोपेतं पुण्डरी**काक्षमैक्षत ॥८६॥
स्वस्तिगर्भमुखाब्जेन निविश्याग्रे **गदाग्रजम्** ।
अभ्यधीयत **गान्धारीसुतो**दन्तः पुरोधसा ॥८७॥
देव ! दोर्गर्विते तस्मिन्साम निर्नाम नश्यति ।
अम्भःकुम्भ इव क्षिप्तो दीप्ते दवहुताशने ॥८८॥
दीपयेत्प्रत्युत प्रायः साम शौण्डीरिमोद्धतान् ।
अलं ज्वलति सप्तार्चिः सर्पिषा तर्पितः खलु ॥८९॥

---

१. समुद्राः । २. कृष्णसहितान् । ३. प्रतिज्ञा ।

सैष निःशेषभूपालमौलिलालितशासनः ।
तृणाय न श्रियं शातमन्यवीमपि[१] मन्यते ॥९०॥
राजानस्तेन सम्मानदानैरानन्दितास्तथा ।
चक्रुर्यथोपकुर्वाणाः प्राणानपि न किञ्चन ॥९१॥
ह्रियन्ते स्म तथा तेन **भीष्माद्या** अपि भक्तितः ।
यथा तुल्येऽपि वात्सल्ये तस्यैव जयकाङ्क्षिणः ॥९२॥
चतुरङ्गचमूक्रान्तविश्वविश्वंभरातलः ।
नाकनायकमप्येष करदीकर्तुमिच्छति ॥९३॥
चतुर्भिरपि तन्नायमुपायैर्बत साध्यते ।
दम्यते क्वापि केनापि किं केसरिकिशोरकः ? ॥९४॥
गजेन्द्रसज्जनं वाहवाहनं पत्तिवीक्षणम् ।
रथनिर्माणमित्युच्चैस्तत्पुरे समरोद्यमः ॥९५॥
मया **विष्णुर्**मया **जिष्णुर्**मया **भीमो** मया **यमौ** ।
तपःसूनुर्मयेत्येवं व्रियन्ते तद्भटैर्भटाः ॥९६॥
कृच्छ्रेणैव ततो नैदंयुगीनभुजताण्डवैः ।
पाण्डवैर्दैवपादैश्च यद्यादीयते मेदिनी ॥९७॥
इत्याख्याय स्थिते तस्मिन्नग्रण्यामग्रजन्मनाम् ।
विकूणितमुखाम्भोजः **कैटभारि**रभाषत ॥९८॥
पुराऽपि ज्ञातमेवैतत्कार्यं दण्डैकगोचरम् ।
दूतस्तु प्रहितोऽस्माभिर्लोकनिर्वादभीरुभिः ॥९९॥
तस्य धीरधुरीणस्य न नाम तदसाम्प्रतम् ।
वीक्षितुं समरोत्सङ्ग रङ्गमुद्यच्छते स यत् ॥१००॥
आत्मनश्च रिपूणां च यदहष्टैव दोर्बलम् ।
अर्थ्यते पृथिवी सा हि शूराणां महती त्रपा ॥१०१॥
तत्प्रदत्तां महीमेतामस्माकमपि गृह्णताम् ।
कामं हसिष्यते राजगोष्ठीषु भुजसौष्ठवम् ॥१०२॥

---

१. इन्द्रसंबन्धिनीम् ।

न नाम निर्जितामन्यैर्लक्ष्मीं काङ्क्षन्ति दोर्भृतः ।
स्वयं हि निहतैर्नागैराहारं कुरुते हरिः ॥१०३॥
भीमोऽभ्यधाद्ध्रुवस्तेन रमणीयमनर्पणम् ।
अन्यथा हि कथं मे स्यात्सङ्गरोऽयमभङ्गुरः ? ॥१०४॥
शिरःसरोरुहाकीर्णैर्विरोधिरुधिरासवैः ।
हरिष्याम्यद्य मेदिन्याः स्वभारवहनक्लमम् ॥१०५॥
पार्थोऽपि प्रथमानाङ्गवेपथुः कोपतोऽब्रवीत् ।
क्षोणेरनर्पणे नूनं भाग्यैर्जागरितं मम ॥१०६॥
निवाप्येत [1]रणश्राद्धः **कौरवै**रेव मे भुजः ।
न सरःकृतसौहित्यस्तृप्यतीभः कराम्भसा ॥१०७॥
आदीयते स्म तैः साकं कृष्णाकेशांशुकैः क्षितिः ।
गृह्णन्तः केवलामेव वयं लज्जामहे न किम् ॥१०८॥
तत्तां प्रत्याहरिष्यामो जीवितैः सह विद्विषाम् ।
तत्कीर्तीः सुचिरोपात्ताः कलान्तरपदे पुनः ॥१०९॥
यमावप्यूचतुः कालद्विजिह्वरसनोपमौ ।
संहर्तुं ताम्यतः कामं शात्रवानावयोर्भुजौ ॥११०॥
धर्मजोऽथाब्रवीद्बन्धुवधाय किमु धावति ।
मनो मे ? किन्तु कार्येऽस्मिन्दैवदृष्टे करोमि किम् ? ॥१११॥
सर्वैः सज्जीक्रियन्तां तत्पताकिन्यः क्षितीश्वरैः ।
धर्मभूः पश्यतु भ्रातृवधपातकमप्यसौ ॥११२॥
इत्यादेशात् **तपःसूनो**र्देवस्य च **मुरद्विषः** ।
प्रस्थानाय नृपैः सेनाः सज्जीकर्तुं प्रचक्रमे ॥११३॥
अन्येद्यु**र्धृतराष्ट्रस्य** सारथिः **संजया**भिधः ।
प्रतीतः प्रतिदौत्याय **तपःसुत**मुपागमत् ॥११४॥
सोऽथ सान्त्वमयैर्वाक्यैरभाषत **युधिष्ठिरम्** ।
देवो **वैचित्रवीर्य**स्त्वां भाषते भूप ! मद्गिरा ॥११५॥

---

१. युद्धश्रद्धालुः ।

त्वं विवेकस्य धर्मस्य नयस्य विनयस्य च ।
एक एवाकरः शङ्खमुक्तादीनामिवार्णवः ॥११६॥

तत्करौ कुड्मलीकृत्य वत्स ! किञ्चित् त्वमुच्यसे ।
कन्या इव **नियुज्यन्ते पात्रे हि गुरुभिर्गिरः** ॥११७॥

वाचो मेऽस्मिन्पुनः सर्वा ग्रावणीव शिलीमुखाः ।
कुण्ठीबभूवुरुल्लुण्ठे शाठ्यधाम्नि **सुयोधने** ॥११८॥

स्वयमासन्न एवास्य पातः पातकिनस्ततः ।
पित्तज्वरी चिरं हारहूरा[१]दिद्विद् किमेधते ? ॥११९॥

वंशस्येव खलु प्रांशोरप्यनम्रत्वशालिनः ।
बहिःसारस्य दुर्वार एव भङ्गः पदे पदे ॥१२०॥

अकीर्तिपटहं विश्वे दास्यसे तत् किमात्मनः ? ।
महात्मानो हि मुञ्चन्ति प्राणानप्ययशस्करान् ॥१२१॥

दीप्रस्यापि विवेकस्य तमःसम्पर्कशालिनः ।
महिमा मिहिर[२]स्येव बंहीयानपि हीयते ॥१२२॥

विरोधयति लोभेन धर्ममेकोऽपरः पुनः ।
लोभं त्यजति धर्मार्थमन्तरं तदसत्सतोः ॥१२३॥

वरं वनं वरं भिक्षा क्षुद् वरं मरणं वरम् ।
न तु श्रीर्बन्धुसङ्घातघातपातकपङ्किला ॥१२४॥

द्वेष्टि बन्धून्धनस्यार्थे बन्धुद्वेषे धनक्षयः ।
तस्माद्बन्धुविरुद्धानां न धनं न च बान्धवाः ॥१२५॥

रणस्य च गतिर्दैवी कस्तत्र जयनिश्चयः ? ।
जीयन्ते जातुदोर्वीर्यस्फूर्तिमन्तोऽपि दुर्बलैः ॥१२६॥

शाश्वतिक्यः श्रियः पिक्य इव नावेक्षिताः क्वचित् ।
अकीर्तयः पुनः काक्य इवाव[३]स्थास्नवश्चिरम् ॥१२७॥

तद्विवेकमनुस्मृत्य कृत्यं मनसिकृत्य च ।
ह्रातुमर्हसि धात्रीश ! विरोधं सह बन्धुभिः ॥१२८॥

---

१. हारहूरा द्राक्षा । २. सूर्यस्य । ३. स्थिराः ।

इति श्रुत्वा रिपुश्रेणिदुर्जयः **संजयोदितम्** ।
धर्मभूरभिधत्ते स्म स्मितस्तबकिताधरः ॥१२९॥
आर्य **संजय** ! जीवातुर्धर्मस्य यशसोऽपि च ।
तातेन न्यायनिर्णिक्तमुक्तमायाति[1] पेशलम् ॥१३०॥
शौण्डीराणां तु धर्मोऽयं न खलु क्वापि गीयते ।
भुज्यते भूः पुरस्तेषां बान्धवैरपि यद्बलात् ॥१३१॥
अकीर्तिर्भुजविस्फूर्तिमतां बन्धुवधोद्यमः ।
भूभोगस्तु प्रसह्यायमकीर्तेरपि मञ्जरी ॥१३२॥
शमः प्रसाधनं पुंसां यावन्नारिपराभवः ।
पराभूतौ पुनः क्रान्तवैरिचक्रपराभवः ॥१३३॥
तन्न मे बान्धवान्हन्तुं काममुत्कण्ठते मनः ।
राज्यमप्यात्मनस्त्यक्तुमेवमेव च नेच्छति ॥१३४॥
त्यजामि चेत्प्रशान्तत्वात्कथञ्चन महीमहम् ।
अमी त्ववार्यशौण्डीर्यमन्दिरं न सहोदराः ॥१३५॥
तद्विचिन्त्य तदादेश्यं यदेवं सति युज्यते ।
इति मे वृद्धतातस्य नतिपूर्वं निवेदयेः ॥१३६॥
जगाद नन्दनस्तारनिस्वनो **मातरिश्वनः** ।
क्षोणिप्रत्यर्पणेनापि न तैः संधिं विदध्महे ॥१३७॥
पश्यतां चिरमस्माकमायातोऽयं रणोत्सवः ।
अत्र वीक्षिष्यते वैरिकबन्धशतताण्डवम् ॥१३८॥
ऊरुं दौर्योधनीं भित्त्वा छित्त्वा दौःशासनीं भुजाम् ।
भविष्यामि ध्रुवं पारंगमः सङ्गरसागरे ॥१३९॥
जिष्णुरप्युज्जगावेतत्त्यजामः समरं न हि ।
तृप्यन्त्यन्यत्र नानासृक्पानश्रद्धाः खगाः[2] क्व मे ? ॥१४०॥
जल्पतः स्म **यमौ** संधिर्यदिस्यात्तत्कथं द्विषाम् ।
भित्त्वा वक्षःस्थलीं वीक्षामहे कौटिल्यपाटवम् ? ॥१४१॥

१. परिणामसुन्दरम् । २. शराः ।

एवमुद्गीर्य सङ्ग्रामरङ्गशौण्डैः स **पाण्डवैः** ।
विसृष्टः **संजयः** स्पष्टखेदोऽगान्**नागसाह्वयम्**[1] ॥१४२॥
तत्र **वैचित्रवीर्यस्य** क्रमावानम्य सारथिः ।
दुर्योधनाद्युपेतस्य व्याजहार गिरं रहः ॥१४३॥
विना विश्वम्भरादानं संधानं वः किलेप्सितम् ।
अर्पणेनापि मेदिन्याः संधित्सन्ते न ते पुनः ॥१४४॥
पाञ्चालीचिकुराकृष्टिप्रतीकारकरालिताः ।
यौष्माकीणैः सह प्राणैरादित्सन्ते हि ते महीम् ॥१४५॥
एते नितान्तकान्तारवासनिर्वासित[2]ौजसः ।
इत्यमून्माऽवमंस्थास्त्वं **कुरुभूपाल ! पाण्डवान्** ॥१४६॥
सम्प्रत्यस्ति यदेतेषां पूर्वस्मादधिकं महः ।
कामं घनापदुत्तीर्णः पतिस्तपति रोचिषाम् ॥१४७॥
नात्यनीषज्जयो[3] ज्यायानजय्यावनुजौ पुनः ।
नात्यनीषत्सहो दन्ती हन्त दन्तौ तु दुःसहौ ॥१४८॥
तेजस्विनस्तिरस्कृत्य दुष्करं खलु जीवितम् ।
प्राणन्ति दन्तिनः कण्ठीरवोल्लुण्ठनया[4] कियत् ? ॥१४९॥
शूरं प्रत्यात्तधारालवैराणां[5] तमसामिव ।
कन्दराः शरणायन्ते केवलं काश्यपीभृताम्[6] ॥१५०॥
इयत्यपि गते तेभ्यस्तद्ध्रुवं दातुमर्हथ ।
सर्वस्य चेत्कुटुम्बस्य कल्याणमभिलष्यथ ॥१५१॥
अथामर्षरसोत्कर्षवर्षदश्रूदबिन्दुना ।
बभाषे **धार्तराष्ट्रेण** भारभङ्गुरितभ्रुवा ॥१५२॥
नूनमेष द्विषद्गृह्यः **संजयः** समजायत ।
यदेवं पौरुषोत्कर्षाद् द्विषां भीषयतेऽद्य नः ॥१५३॥
जिघत्सोः शत्रुसैन्यानि मत्कौक्षेयकरक्षसः ।
भवन्ति प्रथमग्रास एव पञ्चापि **पाण्डवाः** ॥१५४॥

---

१. हस्तिनापुरम् । २. निर्वासितं-नष्टम् । ३. अतिसुजयः इति भावः । ४. सिंहस्य तिरस्कारेण । ५. धारालं-तीव्रम् । ६. नृपाणाम् पक्षे पर्वतानाम् ।

क्षोणिराक्षिप्यते केन मद्बाहुकुलिशोदरात् ? ।
मांसमाकृष्यते केन सिंहदंष्ट्राङ्कुरान्तरात् ? ॥१५५॥
क्वाहं भ्रूभङ्गसङ्गीतनर्तितानेकराजकः ।
मत्स्य-द्रुपद-गोपालमात्रगुप्ताः क्व च द्विषः ॥१५६॥
रणारण्ये ज्वलत्युच्चैर्मत्प्रतापदवानले ।
भटित्रीभवितारस्ते वानेया इव जन्तवः ॥१५७॥
निन्दन्नेवं तु नः साक्षात् **संजयोऽयं धनंजयः** ।
छिद्यते तात दाक्षिण्यान्नास्य जिह्वा दुरात्मनः ॥१५८॥
गिरं तामन्वगुस्तस्य **कर्णदुःशासनादयः** ।
ध्वान्तध्वाङ्क्षविपक्षाद्याः प्रदोषस्यानुगामिनः ॥१५९॥
ययौ **दुर्योधनः** क्रोधादित्यवज्ञाय **संजयम्** ।
द्विषन्ति श्लेष्मवन्तो हि पथ्यायाप्युष्णपाथसे ॥१६०॥
गते तस्मिन्नपस्मारमेदुरे **विदुरा**दिभिः ।
शङ्कातङ्काकुलैर्मेने नेदीयान्कुलविप्लवः ॥१६१॥
अथाक्षमी **कुरुक्षेत्रं** प्रतिप्रस्थानहेतवे ।
महौजाः सज्जयामास **गान्धारेयो** वरूथिनीम् ॥१६२॥
हस्तिनापुरवास्तव्यः समस्तोऽपि जनस्तदा ।
समग्र**कुरु**संहारशङ्काशोकमयोऽभवत् ॥१६३॥
अन्येद्युरुद्यदा[१]नन्दमाहूय **विदुरं** रहः ।
पप्रच्छ कुलकल्याणं **धृतराष्ट्रो** धराधवः ॥१६४॥
अवादीद् **विदुरो** राजन्प्रतिभामयचक्षुषा ।
दृष्टः प्रागेव विस्पष्टः सर्वोऽप्यर्थो भवत्यसौ ॥१६५॥
भवानेवाभवन्मूलमस्य वैरमहीरुहः ।
जातमेव दुरात्मानं नात्यजद् यः **सुयोधनम्** ॥१६६॥
मद्वाचः स्वादवोऽप्यासंस्तदानीं विरसास्त्वयि ।
स्रोतोवार इवावारपारे वैरस्यधामनि ॥१६७॥

---

१. 'दातङ्क-मा०' प्रतित्रये० ।

छिनत्ति नाङ्गनप्रान्तप्ररूढं यो विषद्रुमम् ।
स एव भाविनं हन्त कुलक्षयमुपेक्षते ॥१६८॥
झगित्यम्भोभिरुत्तिष्ठन्नेवानिर्वापितोऽनलः ।
केन नाम निरुध्येत निःशेषं सदनं दहन् ? ॥१६९॥
नोद्वेगहेतवे कस्य [१]दुष्टाविष्टो महानपि ? ।
भयङ्करः पयोदोऽपि ज्वलन्तमशनिं वहन् ॥१७०॥
आत्मीयेष्वप्यपन्यायप्रवृत्तिं येऽधिकुर्वते ।
तेष्वेव स कुटुम्बेषु जायन्ते न सुखाय ते ॥१७१॥
पातयन्तस्तटीस्तुङ्गास्तरङ्गा हि तरङ्गिणीः ।
[२]कुशेशयकुलैः साकं पङ्किलीकुर्वतेतराम् ॥१७२॥
अङ्गीकुर्वन् कदाचारं न्यायमुल्लुम्पति क्रमात् ।
शमीद्रुम इवाभ्यर्णं चूत[३]मूरीकृतानलः ॥१७३॥
अपाकृतनयं मोहान्नधर्मोऽभ्येति भूपतिम् ।
न हंसः श्रयते हन्त [४]वीताम्भोज-वनं वनम् ॥१७४॥
दुर्नयध्वस्तधर्मस्य श्रियो भङ्गुरसङ्गमाः ।
व्योम्नि पाथोदपीतेन्दौ कौमुदी कियदीक्ष्यते ? ॥१७५॥
भोग्याः श्रियो न साधूनामधर्मशबलीकृताः ।
सेव्याः किं नाम हंसानामापः प्रावृड्मलाविलाः ? ॥१७६॥
श्रियोऽप्यधर्मसंपृक्ताः कस्य नाम न मृत्यवे ? ।
हारहूरापि किम्पाकसम्पर्कान्न हिनस्ति किम् ? ॥१७७॥
नित्यमारब्धधर्मस्य नेदीय[५]स्यस्तु सम्पदः ।
करारोपितदीपस्य न प्रभा हि दवीयसी ॥१७८॥
धर्मकर्मान्तिकीभूय सततं यस्य सिञ्चति ।
तस्यावश्यं भवेल्लक्ष्मीवल्लिरुल्लासिपल्लवा ॥१७९॥
[६]नासीरे यस्य धर्मोऽयं संवर्मयति सङ्गरे ।
तस्यार्पयति केशेषु समाकृष्य जयश्रियम् ॥१८०॥

---

१. दुष्टेन सहितः । २. कमलसमूहैः । ३. अङ्गीकृतोऽग्निर्येन सः । ४. कमलजलाभ्यां रहितम् । ५. अतिसमीपस्थाः । ६. अग्रसैन्ये ।

धर्मकल्पद्रुमस्यैते पल्लवाः क्षितिपश्रियः ।
पुष्पाणि वैरिविजयः फलानि सुखसम्पदः ॥१८१॥
तदा वैरिपराभूतियामिनी क्षयगामिनी ।
जायतेऽसौ यदा धर्मघर्मद्युतिरुदित्वरः ॥१८२॥
अन्तिके यस्य जागर्ति धर्मोऽयं नित्ययामिकः ।
प्रभवेयुः कुतः क्रूरास्तस्य व्यसनदस्यवः ॥१८३॥
यस्य धर्मोऽस्ति सत्कर्मसंधिकृत्पारिपार्श्विकः ।
स निर्वहणमभ्येति विरोधिवधनाटके ॥१८४॥
स च धर्मो न लुब्धानां सेर्ष्याणामिव सौहृदम् ।
महान्सहानवस्थानविरोधो धर्मलोभयोः ॥१८५॥
नैव लोभपरीरम्भशालिनो धर्मसङ्गमः ।
कुतस्त्यः शौचसम्पर्कः सरभासुतसङ्गिनः[1] ॥१८६॥
न्यायशैलपविर्लोभो लोभो धर्मार्कदुर्दिनम् ।
श्रीवल्लिपरशुर्लोभो लोभः कीर्त्यब्जिनीविधुः ॥१८७॥
लोभेन भ्रश्यति न्यायादन्यायी धर्ममुज्झति ।
मुक्तधर्मा गतश्रीः स्यादश्रीकस्य न कीर्तयः ॥१८८॥
मुञ्चेन्महान्वृथा लोभमलुब्धो नयमन्दिरम् ।
धर्ममन्विष्यति न्यायी धार्मिकं वृणुते जयः ॥१८९॥
राजंस्तल्लोभमुन्मुच्य धर्ममालोच्य जित्वरम् ।
कीर्तिवल्लिसुधासेकं विवेकमवलम्ब्य च ॥१९०॥
आत्मजन्मानमेतस्मान्निवर्तय कदाग्रहात् ।
ग्रासीभूयं भजन्मृत्योस्त्रायस्व सकलं कुलम् ॥१९१॥ युग्मम् ।
शुद्धधी**र्धृतराष्ट्रो**ऽथ जगाद **विदुरं** प्रति ।
त्वां विना वक्ति को नाम तथ्यवाक्पथ्यमीदृशम् ? ॥१९२॥
इयमापाततिक्ताऽपि गीस्तवाऽऽयतिसुन्दरा ।
मुखद्वेष्याऽपि किं नैव गुडूची सन्निपातभित् ? ॥१९३॥

१. श्वान सङ्गिनः ।

यो बन्धूनामुपेक्षेत कुव्यापारदवानलम् ।
पश्य तस्यापि किं न स्यात्तद्दोषप्लोषवैशसम् ? ॥१९४॥
मृत्युमूलं ह्यनुच्छिन्दन् कालकूटस्य पाटवम् ।
कलङ्कपङ्किलः शङ्के सुधाधामाऽप्यजायत ॥१९५॥
परं मया दुरात्माऽयं बोधितोऽपि सहस्रधा ।
पिशाचकीव दुर्दैवाद् बुध्यते न कथञ्चन ॥१९६॥
द्वावप्यावां तमभ्येत्य बोधयावः पुनस्ततः ।
कथञ्चिद्यदि नामास्मादपस्मारान्निवर्तते ॥१९७॥
इत्यालोच्याथ तौ गत्वा बद्धप्रणयमूचतुः ।
दुर्निरोधस्फुरत्क्रोधसुदुर्बोधं **सुयोधनम्** ॥१९८॥
वत्स ! वात्सल्यसौत्सुक्यमस्मदीयमिदं मनः ।
त्वां प्रति प्रसभं वक्तुं नियुंक्ते नौ पुनः पुनः ॥१९९॥
निष्टां वचःप्रतिष्ठैव प्रापयेत्पुरुषव्रतम् ।
क्षमेव गुणसंभारं राकेव मृगलाञ्छनम् ॥२००॥
वाचि भ्रष्टप्रतिष्ठस्तु हीयते पुरुषव्रतात् ।
पुरुषव्रतशून्याऽऽत्मा श्वसन्नपि शवायते[१] ॥२०१॥
शवायमानः क्रमशस्त्यज्यते स्वजनैरपि ।
जायते क्षुद्रजन्तूनामास्पदं स ततः परम् ॥२०२॥
मा कृथास्तद्वचोलोपं पुरुषव्रतहारिणम् ।
असत्यवचसः सत्यं स्थास्नवो न श्रियोऽपि ते ॥२०३॥
यान्त्यस्ताश्चोत्पथायाताः सपुत्रपशुबान्धवम् ।
भवन्तमपि नेष्यन्ते तटग्राममिवापगाः ॥२०४॥
सत्यपूतं तु **कौन्तेय**मेष्यन्ति नियतं श्रियः ।
मरालानामिव श्रेण्यः सरःसरसिजोज्ज्वलम् ॥२०५॥
सत्यमेव तदीयं ते पुराऽपि हि महीमदात् ।
को नामापरथा तस्मादिमामाच्छेत्तुमीश्वरः ? ॥२०६॥

---

१. मृतकमिवाचरति ।

दोर्दण्डान्पाण्डवेयानां सन्निधायाधिमानसम्[1] ।
आत्मनः सत्यमत्यन्तमुत्तम्भयितुमर्हसि ॥२०७॥
यद्वा **राधेयगाङ्गेयद्रोणा**दीनां धनुष्मताम् ।
भुजानालोक्य निर्भीको भुवं नार्पयसि ध्रुवम् ॥२०८॥
अमीषामपि गन्धर्व-राज-गोग्रहविग्रहे ।
प्रत्यक्षीकृतमेवास्ति भुजयोरूर्जितं त्वया ॥२०९॥
निदेशाद्यद्य**जातारे**र्नागमिष्यद् **धनंजयः** ।
त्वां गन्धर्वेन्द्रपारीन्द्रात्[2]कस्ततोऽमोचयिष्यत ? ॥२१०॥
गोग्रहे स्मरसि प्राणनिग्रहे सघृणो**ऽर्जुनः** ।
सानीकस्यापि ते वस्त्रमूर्त्या[3] कीर्तिं हरिष्यति ॥२११॥
प्रेयस्यः सर्वदा यस्य धर्ममर्माविधः क्रियाः ।
धर्माभिसारिणीयाभिर्लक्ष्मीभिर्नास्य सङ्गमः ॥२१२॥
यस्य धर्मोऽयमेकोऽपि सैन्ये सन्नह्यते मुदा ।
कक्षवत्[4]प्रतिपक्षौघं तस्य संहरतेऽग्निवत् ॥२१३॥
वत्स ! मत्सरमुत्सृज्य तदर्पय महीमिमाम् ।
धर्म-जीवित-कीर्तीनां मा स्म भूः क्षयवासरः ॥२१४॥
इत्याकर्ण्य तयोर्वाचमुच्चैरुत्प्रासपांसुरः[5] ।
दोर्दर्पदर्शितावज्ञमभ्यधाद् **धृतराष्ट्र**भूः ॥२१५॥
तातौ ! धर्ममपि क्षात्रं न जानीथः कथं युवाम् ? ।
काश्यपीं करमारूढां क्षत्रियः क इवार्पयेत् ? ॥२१६॥
प्रत्युतार्पयतः कामं दोःकीर्तिः कलुषीभवेत् ।
कराक्रान्तकरित्यागे कुण्ठं कण्ठीरवोर्जितम्[6] ॥२१७॥
[7]न्यायोऽपि स खलु न्यायो यस्तेजस्विभिरादृतः ।
अङ्गीकृतः प्रदीपौघैर्दर्शोऽपि हि महोत्सवः ॥२१८॥

---

१. मनसि । २. पारीन्द्रः-सिंह । ३. वस्त्रमिषेणेत्यर्थः । ४. तृणवत् । ५. उपहाससहितः । ६. सिंहशौर्यम् । ७. 'अन्यायो० प्रतौ पाठः ।

किं च यज्जीयते जातु कातरैरप्यकातरः ।
तद्दैववैभवं किञ्चिन्न नाम भटिमव्ययः[१] ॥२१९॥
तन्मा भैष्टमदीपिष्ट विष्टपग्रासलालसः ।
मद्विक्रमकृशानुश्चेत्तद्दग्धा एव **पाण्डवाः** ॥२२०॥
एतैर्जराप्रलापैस्तु मा मा मां भयविक्लवैः ।
पुनः पुनर्मनःक्लान्तिहेतुभिर्व्यथयिष्यथः ॥२२१॥
तस्येत्युक्तिमुपश्रुत्य श्रुतिविश्राणितज्वराम् ।
खेदादुत्थाय **वैचित्रवीर्यौ** स्वस्थानमीयतुः ॥२२२॥
अथदायादसंदोहक्षयाशङ्काविरक्तधीः ।
संसारसुखसम्भारभङ्गुरो **विदुरो**ऽभवत् ॥२२३॥
स वैराग्यभराचान्तस्वान्तवृत्तिरचिन्तयत् ।
धिक्संपदः प्रभुत्वं धिक् धिक् वैषयिकं सुखम् ॥२२४॥
यत्कृते पितरं पुत्रः पिता पुत्रमपि क्वचित् ।
सुहृच्च सुहृदं बन्धुर्बान्धवं च जिघांसति ॥२२५॥
धिक्पापप्रभवा पापप्रसविन्यः श्रियोऽसताम् ।
जाता हि यादृशस्तादृक्फलं प्रसुवते लताः ॥२२६॥
श्रीमातङ्गीपरीरम्भलम्भिताद्भुतकल्मषाः ।
न धर्ममग्रजन्मानं स्प्रष्टुमप्यधिकारिणः ॥२२७॥
कथं नु विषयासङ्गपङ्कपङ्किलमूर्तयः ।
सुभगंभावुकीभूय भजेयुर्मुक्तियोषितम्[२] ॥२२८॥
एतानधर्मचाण्डालसंश्लेषमलिनान् कुरून् ।
न खलु द्रष्टुमीशिष्ये म्रियमाणान् रणाङ्गणे ॥२२९॥
तत्तदीयमदृष्ट्वैव संहारं समराजिरे ।
मम प्रव्रजितुं सम्प्रत्युत्कर्षं दधते धियः ॥२३०॥
एवमालोचयन्सोऽयमश्रौषीत्कस्यचिन्मुखात् ।
यदुद्याने मुनिर्ज्ञानी **विश्वकीर्तिरु**पागमत् ॥२३१॥

---

१. भटत्वस्य शौर्यस्य व्ययः । २. योषितः एक प्रतिपाठः ।

तत्रोपेत्य ततो हर्षादुन्मिषत्पुलकाङ्कुरः ।
स तं मुनीन्द्रमानम्य तत्पुरस्तादुपाविशत् ॥२३२॥
अथ संसारसन्तापनिर्वापणसुधोपमाम् ।
आरेभे भगवान् दत्त[1]शर्माणं धर्मदेशनाम् ॥२३३॥
मनःक्षेत्रे गुरोर्वाक्यजलैरप्लावितात्मनि ।
पुण्यबीजानि किं नाम देहिनां दधतेऽङ्कुरम् ? ॥२३४॥
कषायदृग् विषाहीन्द्रविषविक्लविते हृदि ।
गुरुवागमृतस्यापि [2]नालङ्कर्मीणता क्वचित् ॥२३५॥
कषायघनवर्षेण विवेककमलोत्करे ।
नाशितेऽस्यां मनोवाप्यां धर्महंसः कियद्वसेत् ? ॥२३६॥
कषायमदिरास्वादविपर्यासितचेतसः ।
हहा ! देहभृतो हन्तुमीहन्ते बान्धवानपि ॥२३७॥
कषायनिम्नगापूरः कषित्वा भाग्यभूरुहम् ।
जन्तून्प्लुतनयद्वीपः प्रक्षिपेद्विपदार्णवे ॥२३८॥
भवेत्पाणिं[3]धमः कामं सनातनपुरीपथः ।
स्वतन्त्रास्तत्र चेन्न स्युः कषायाः परिमोषिणः ॥२३९॥
त एवास्माद्विमुच्यन्ते कषायदवपावकात् ।
ये श्रयन्ति नराः पुण्यपीयूषसरसोऽन्तरम् ॥२४०॥
कषायविषकुल्याभिः सिक्तान् संसारकानने ।
प्राणापहान्हहा जीवाः सेवन्ते विषयद्रुमान् ॥२४१॥
तत्त्वयाऽप्यद्य दायादकषायग्रीष्मतापितः ।
महात्मन् ! शमपीयूषैरात्मा निर्वाप्यतामयम् ॥२४२॥
मनस्तव परिज्ञाय ज्ञानात्संसारकातरम् ।
आयातोऽस्मि पथो दूरात्तद्विधेहि स्वमीहितम् ॥२४३॥
सर्वसंहारसाक्षेपा राक्षसी भवितव्यता ।
न निवर्तिष्यते सेयमकृत्वा ते कुलक्षयम् ॥२४४॥

---

१. दत्तसुखाम् । २. न समर्थता । ३. (अन्धकाराद्यावृत मार्गः) पाणिं धमतीति पाणिंधमः सप्रकाश इत्यर्थः संभवति ।

उत्थाय **विदुरो**ऽवादीत्ततः कुड्मलिताञ्जलिः ।
स्वामिंस्त्वमेव संसारपारावारान्तरीप[१]भूः ॥२४५॥
त्वां वीक्ष्य विश्वजीवातुं जीमूतमिव नूतनम् ।
त्यक्तदुःखौघघर्मर्तुसंतापं मे मनोऽभवत् ॥२४६॥
विमुक्तिपथपाथेयकल्पमस्वल्पसौख्यदम् ।
तत्स्वपाणिसरोजेन व्रतं मे दातुमर्हसि ॥२४७॥
मा कृथाः प्रतिबन्धं त्वमित्युक्ते मुनिना ततः ।
प्रणम्य प्रीतिपर्यश्रु**र्विदुरः** पुरमागमत् ॥२४८॥
ज्येष्ठं बान्धवमामन्त्र्य मध्यमं तु विशुद्धधीः ।
निधाय **माद्रीं** तद्वाचा स तं मुनिमगात्पुनः ॥२४९॥
चकार सर्वसावद्यनिवृत्तिं च तदन्तिके ।
महीमप्रतिबद्धश्च विजहार समीरवत् ॥२५०॥
अन्येद्युर्मितसामन्तपरिच्छदविराजितः ।
देवः स **कंसविध्वंसी**[२] स्वयं **हास्तिन**माययौ ॥२५१॥
मृगाङ्कमिव राकायां स्तोकतारकभूषितम् ।
प्रत्युद्ययौ तमत्यल्पपरिवारं **कुरूद्वहः** ॥२५२॥
मितैरपि **हरेः** सैन्यैः **कुरुसेना** महत्यभूत् ।
भृशं वर्द्धयतेऽम्भोधेस्तरङ्गोऽपि तरङ्गिणीम् ॥२५३॥
अथोत्क्षिप्तपताकौघं प्रसूनप्रकराङ्कितम् ।
पुरं सम्भ्रान्तरम्भोरु[३] **कैटभारातिर**विशत् ॥२५४॥
ततः सौधे समानीय सूत्रितस्वागतक्रियम् ।
तस्यां संसदि दिव्यायां न्यवीविशदमुं नृपः ॥२५५॥
रत्नसिंहासनज्योतिर्जटालिततनुद्युतिः ।
बभार **कैटभारातिः** सेन्द्रायुध[४]घनश्रियम् ॥२५६॥
भीष्म-दुर्योधन-द्रोण-कर्ण-दुःशासनादिभिः ।
वृतः **सधृतराष्ट्रैः** स व्यभादिन्दुरिवोडुभिः ॥२५७॥

---

१. अन्तरीपः-द्वीपः । २. कृष्णः । ३. संभ्रान्तनारि । ४. इन्द्रायुधं-विधुत् ।

अथो जगाद सानन्दं **मुकुन्दं** कुन्दसुन्दरैः ।
वैचित्रवीर्यः [1]स्नपयन्नुदश्रु दशनांशुभिः ॥२५८॥
धन्यंमन्यं गृहं मेऽभूत्त्वत्संभावनयाऽनया ।
इदानीं तु गिरा श्रोत्रे पवित्रयितुमर्हसि ॥२५९॥
संसदुद्द्योतनिस्तन्द्रस्मितचन्द्रातपोज्ज्वलम् ।
वदनेन्दुं वहन्नुच्चैर्व्याजहार **हरिस्ततः** ॥२६०॥
वैचित्रवीर्य ! धात्रीश ! वचोवैचित्र्यजन्मभूः ।
भवद्भिः प्रहितोऽगच्छद् **द्वारकां संजयः** पुरा ॥२६१॥
स तदानीमतिस्नेहात् कुलप्रलयकातरः ।
संधानविषयं किञ्चित् **तपःसुतमवो**चत ॥२६२॥
संधित्सत्यपि **कौन्तेये** भूपाले बल[2]शालिभिः ।
भ्रातृभि**र्भीमबीभत्सु**प्रमुखैर्नैव संदधे ॥२६३॥
ततोऽस्माकमनावेद्य विग्रहे जातनिश्चयः ।
द्वारवत्याः समेयाय **संजयो गजसाह्वयम्** ॥२६४॥
तं समस्तमुदन्तं मे **धर्मसूनु**रचीकथत् ।
हृदयस्य हि सर्वेषामनाख्येयं न किञ्चन ॥२६५॥
ततोऽहं **कुरुभूपाल** कुलकल्पान्तभीरुकः ।
अनालोच्यैव **कौन्तेयान्** दूत्याय स्वयमागमम् ॥२६६॥
यूयं किञ्चित्तदाप्तत्वं सम्भावयथ चेन्मयि ।
तन्ममेदं मनाग्वाक्यं मनस्याधातुमर्हथ ॥२६७॥
आप्तवाचोऽपि हि प्रायो दर्पाध्माते जडात्मनि ।
हन्त मज्जन्ति [3]निर्नाम पर्वता इव सागरे ॥२६८॥
प्रत्युत प्रज्वलत्याप्तोपदेशै दोर्मदोद्धतः ।
दीप्यते नितरामग्निस्तैलभूरनलोऽम्बुभिः[4] ॥२६९॥
अन्धत्वं नेत्रसद्भावे बाधिर्यं श्रुतिपाटवे ।
मूकत्वं वाक्प्रवृत्तौ च श्रीरियं महतामपि ॥२७०॥

---

१. 'स्नपयन् प्रांशुभिर्दश०' प्रतिद्वय । २. शमशालिभिः इत्यपि पाठः ३. नाम रहितं यथा स्यात्तथा । ४. 'अनिलाम्बुभिः' इति भवेत् ।

दुर्गेहिनी व पुंसः श्रीर्वेश्मनीव न मानसे ।
दत्ते हितोपदेशानां स्वजनानामिवाश्रयम् ॥२७१॥
लक्ष्मीश्च भुजदर्पश्च द्वयमेतद्दुरत्ययम् ।
ग्रीष्मश्रीश्च दवाग्निश्च दुःसहौ खलु संहतौ ॥२७२॥
सुजनोक्तिः कथंकारमहंकारमयं मनः ।
विशेत्कुलीनकन्येव निवासं विटसङ्कटम् ? ॥२७३॥
संवृत्त्य तद्भुजागर्वं लक्ष्मीमदमुदस्य च ।
शृणोति चेत्तदेतर्हि किञ्चिद्वच्मि **सुयोधनम्** ॥२७४॥
स्वच्छन्दं वद **गोविन्दे**त्युक्ते **कुरु**महीभुजा ।
प्रतीतस्तं प्रति प्राह **विहङ्गेश्वरवाहनः** ॥२७५॥
पाण्डवेभ्यो भुवः खण्डमपि त्वं नैव दित्ससि ।
एतां ते तु जिघृक्षन्ति तव प्राणैः सहाखिलाम् ॥२७६॥
[1]पार्थानुन्मथ्य साम्राज्यं त्वमेवाथ करिष्यसि ।
तथापि न खलु श्रेयः **काः श्रियः स्वजनैर्विना** ॥२७७॥
रणाङ्गणे च ते नूनं विपत्स्यन्ते न केवलाः ।
तवापि गात्रमात्रेण यदि स्यादवशेषता ॥२७८॥
तदारब्धकुलोच्छेदः कोऽयं शौण्डीरिमा तव ? ।
किमेतच्च [2]कुलाक्षिप्तप्रभावं बुद्धिवैभवम् ? ॥२७९॥
यतो द्वेधाऽप्यसौ वेधा **धर्मभू**र्धर्मकर्मणि ।
आतङ्ककृद्गदोऽरीणां द्वेधाऽपि **पवनोद्भवः** ॥२८०॥
बीभत्सुरतिबीभत्सकर्मकृद्वैरिदारणे ।
यमौ दोर्बलदुःप्रेक्ष्यविपक्षपटली[3]यमौ ॥२८१॥
श्रेयस्करस्तदेतैस्तै संधिरेव **पृथासुतैः** ।
ईदृशा हि क्व लभ्यन्ते सहायाः स्वस्य बान्धवाः ? ॥२८२॥
विस्मार्य तदपस्मारं वितर्क्योदर्कमात्मनः ।
पञ्चग्रामानिमान्**पाण्डुसुतेभ्यो** दातुमर्हसि ॥२८३॥

---

१. कुन्तीपुत्रान् । २. 'तुलाक्षिप्त-प्रभावं' इतिप्रत्य० । ३. पटली-समूहः तस्यां यमराज-सदृशौ ।

कुशस्थलं वृषस्थलं माकन्दीं **वारणावतम्** ।
चतुरोऽवरजेभ्योऽमून् किञ्चित्त्वाद्याय पञ्चमम् ॥२८४॥ युग्मम् ।
इयताऽपि त्वया संधिं ते विधास्यन्ति मद्गिरा ।
सन्तोऽल्पेनापि तुष्यन्ति वीक्षमाणाः कुलक्षयम् ॥२८५॥
अन्यथा नीरराशीनामिव प्लावयतां जगत् ।
त्वद्बले क इवास्ते यस्तेषां सेतुर्भविष्यति ? ॥२८६॥
व्याहृत्येति **हृषीकेशे** स्थिते **दुःशासना**ग्रजः ।
ऊचे चम्पाधिपालोकसाचिसञ्चारिलोचनः ॥२८७॥
एतावदपि **गोविन्द** ! मन्यसे नैव किं बहु ? ।
यदद्याप्येष मुञ्चामि प्राणतः **पाण्डुनन्दनान्** ॥२८८॥
इदानीमपि यद्येते वार्तां ग्रामस्य दोर्मदात् ।
एकस्यापि करिष्यन्ति न भविष्यन्ति तद् ध्रुवम् ॥२८९॥
स्वभुजौर्जित्यपर्यन्तं तेऽथ काङ्क्षन्ति वीक्षितुम् ।
तदाऽऽयान्तु **कुरुक्षेत्रे** क्षिप्रं साकमपि त्वया ॥२९०॥
इत्युक्त्वा सह **कर्णेन** निर्गत्य सदनाद्बहिः ।
स निश्चित्य **हरेर्बन्धमे**त्य भूयोऽप्युपाविशत् ॥२९१॥
तं कथञ्चित्परिज्ञाय **सात्यकिर्म**न्त्रमेतयोः ।
संज्ञया ज्ञापयामास **कंसविध्वंसकारिणः** ॥२९२॥
ततस्ताम्रीभवद्भालकपोलनयनोत्पलः ।
सस्वेदपुलकः क्रोधाज्जगादेति **गदाग्रजः**[१] ॥२९३॥
उपकारिणमप्युच्चैरपकुर्वन्ति दुर्धियः ।
दन्दहीति न होतारं किं हुतोऽपि हुताशनः ॥२९४॥
एतज्जीवातवेऽप्युच्चैर्बहुधा मम धावतः ।
बन्धमिच्छति दुर्मेधास्तत्कोऽयं कुपिते मयि ॥२९५॥
मन्दोऽपि न मृगारातिः शृगालैः परिभूयते ।
ग्रस्यते न ग्रहोद्द्योतैः क्षीणस्यापि विधोर्महः ॥२९६॥

---

१. कृष्णः ।

कृपयैव तु नेदानीमेव व्यापादयाम्यमुम्[1] ।
भवन्तु **पाण्डवेया**नां सावकाशाः क्रुधोऽपि च ॥२९७॥
कुरुक्षेत्रे त्वसौ क्षत्रलक्षगुप्तोऽपि ढौकताम् ।
सर्वेषामपि तत्रैव ज्ञास्यते भुजवैभवम् ॥२९८॥
एते तु वयमायाता एव सम्प्रति सत्वरम् ।
ऊर्जस्विभुजवीर्याणामाहवोऽपि महोत्सवः ॥२९९॥
इत्युक्त्वा सहसोत्थाय क्रोधात्ताम्रतनुद्युतिः ।
ज्वलन्निव बृहद्भानुर्निर्ययौ सहसा **हरिः** ॥३००॥
तत्प्रकोपाऽऽकुलीभूतस्वान्ताः सान्त्वयितुं ततः ।
गाङ्गेय-धृतराष्ट्राद्याः पारिषद्यास्तमन्वयुः ॥३०१॥
ततः करे समालम्ब्य गौरवोत्तरया गिरा ।
ते कामं चकितात्मानो **मञ्जुकेशिन**[2]मूचिरे ॥३०२॥
महात्मानो न कुप्यन्ति खेदिता अपि दुर्मदैः ।
तुषारतरधारो हि तडित्तप्तोऽपि तोयदः ॥३०३॥
न ताम्यन्ति महीयांसो दुर्वचोभिर्लघीयसाम् ।
वहते न हरिः खेदं फेरण्डरवताण्डवैः ॥३०४॥
सन्तो विकृतिमेष्यन्ति चेत्परैः परितापिताः ।
काञ्चनं दहनक्लिष्टं तद्गमिष्यति रीतिताम्[3] ॥३०५॥
तन्मनागपि मा **कृष्ण** ! क्रोधं **दुर्योधने** व्यधाः ।
आपद्यपि[4] भवेयुः किं हिमांशोरग्निवृष्टयः ? ॥३०६॥
आसतां **पाण्डवा**स्तावत्त्वयाऽप्येकाकिना रणे ।
अभियुक्ताः क्व नामैते सन्ति **दुर्योधनादयः** ॥३०७॥
पुरः केसरिणः के हि दुर्धरा अपि सिन्धुराः ।
भास्कराय कियत्कालं तिष्ठन्ते तिमिरोर्मयः ? ॥३०८॥
त्वया पाणौ कृता पूर्वं जयश्रीः परिभोगभाक् ।
कथं **गोविन्द** ! निर्व्रीडैः **पाण्डवैः** परिणेष्यते ॥३०९॥

---

१. °म्यहम् इति प्रतित्रय । २. सुन्दरकेशवन्तं-कृष्णम् । ३. रीतिः-पित्तलनामकधातुः इत्यर्थः । ४. 'आः कदापि' प्रतिद्वय ।

विनाऽपि त्वां विजेष्यन्ति **कौन्तेयाः** समिति[1] द्विषः ।
येषां तौ सहयोद्धारौ धर्मन्यायौ तरस्विनौ ॥३१०॥
पापीयांसस्तु लप्स्यन्ते **गान्धारे**याः क्षयं स्वयम् ।
जीवितव्यं कियन्नाम गुर्वादेशविलङ्घिनाम् ? ॥३११॥
त्वं तु स्वजनदायादघातपातकसम्भवाम् ।
अकीर्तिं मा ग्रहीरेतां **महतां हि यशः प्रियम्** ॥३१२॥
तदाहूतोऽपि **कौन्ते**यैरायासीर्मा स्म संयति ।
त एव हन्त युध्यन्तां येषां वैरं परस्परम् ॥३१३॥
वयं मान्याश्च कार्येऽस्मिन्वर्षीयांस इति त्वया ।
सुकृतात्मनि वृद्धानां प्रणयो हि फलेग्रहिः ॥३१४॥
इत्येषां विनयार्द्राभिर्भारतीभिर्मृदूकृतः ।
कोपप्रशान्तिकान्तश्रीर्जगाद **गरुडध्वजः** ॥३१५॥
वर्षीयांसो भृशं यूयं माननीयगिरो मया ।
मां वीक्ष्य विग्रहः किन्तु प्रस्तुतः **पाण्डवै**रपि ॥३१६॥
तदेषां सांयुगीनानां संयुगोत्सङ्गसङ्गिनाम् ।
भाव्यमेव मया **सद्भिः प्रतिपन्नं हि नान्यथा** ॥३१७॥
किन्तु सङ्ग्राममुत्तीर्णो न ग्रहीष्ये धनुः स्वयम् ।
सारथ्येनैव **पार्थस्य** सहायो भवितास्म्यहम् ॥३१८॥
एतावताऽस्तु यौष्माकवचसामनतिक्रमः ।
अमेयमहिमानो हि मान्या एव भवादृशाः ॥३१९॥
इत्युक्त्वा स मिलत्पाणिकुड्मलस्तान्न्यवर्तयत् ।
राधेयं[2] च करे धृत्वा रथमारोपयन्निजम् ॥३२०॥
पाण्डुमालोकितुं गच्छन्**हरि**र्**विदुर**वेश्मनि ।
कर्णमभ्यर्णमासीनमभ्यधादिदमादरात् ॥३२१॥
कर्ण ! निर्नाम निर्मज्जत् त्वया वीरव्रतं धृतम् ।
प्रकाशेन प्रदीपस्य नेत्रकर्मेव रात्रिषु ॥३२२॥

---

१. युद्धे । २. स्वकरे प्रतौ० ।

त्वया **दुर्योधनो** दुर्यो-धन इत्यभिधीयते ।
दम्भोलिनैव देवेन्द्रो देवेन्द्र इति गीयते ॥३२३॥
दधत्यासीदकर्णैव[1] पुनर्वीराननीदृशः ।
बिभ्रती त्वां तु भूः कर्ण ! सकर्णेयं[2] द्विधाऽप्यभूत् ॥३२४॥
त्वय्येवौदार्यगाम्भीर्यशौर्यधैर्यादयो गुणाः ।
वारिधाविव रत्नानि व्योमाङ्गण इव ग्रहाः ॥३२५॥
सन्त्येव वीराः किं त्वन्यद्वीर ! वीरव्रतं तव ।
गिरयो गुरवः कामं मेरोस्तु गरिमाऽपरः ॥३२६॥
किं तु **दुर्योधने** दुष्टे दुनोति तव संश्रयः ।
माणिक्यस्येव जात्यस्य भूषणे रीतिनिर्मिते[3] ॥३२७॥
मित्रं करोति को नाम क्रूरकर्माणमीदृशम् ? ।
वयस्यीयति विश्रम्भघातिनं को हि पन्नगम् ? ॥३२८॥
कामं कृतोपकारेऽपि विश्वस्यान्न जडात्मनि ।
किं न सायान्त्रिकं[4] जातु **निमज्जयति नीरधिः ?** ॥३२९॥
पुमांसमनयक्रान्तं विजहत्यात्मजा अपि ।
राहुग्रस्तं विवस्वन्तं मुञ्चन्ति हि मरीचयः ॥३३०॥
अवश्यं निपतन्त्येव पतयालुषु संश्रिताः ।
पतत्येव तरुः कूलंकषाकूले निपातिनि ॥३३१॥
वर्द्धन्ते तु विवर्द्धिष्णुश्रिय(या)माश्रयतः श्रियः ।
लक्ष्मीर्वलक्ष[5]पक्षेन्दुमरीचीनामुदित्वरी ॥३३२॥
पावयत्यन्तरात्मानं प्रणयः पुण्यशालिभिः ।
तरङ्गयति सौरभ्यं कर्पूरद्रुमसङ्गमः ॥३३३॥
विक्रमोऽपि स्फुरत्युच्चैः पुरतः पुण्यतेजसः ।
भास्वतः पुरतः कामं दीप्यते दर्पणद्युतिः ॥३३४॥
सार्वजन्येन सौजन्यं कीर्तिमावहते पराम् ।
प्राच्येन मरुता मैत्री श्लाघनीया घनस्य यत् ॥३३५॥

---

१. पक्षे बधिरा । २. पक्षे श्रवणयुक्ता । ३. पित्तलेन निर्मिते । ४. सांयन्त्रिको, प्रतौ० । ५. वलक्षपः- शुक्लपक्षः ।

तत्तवार्हति **धर्मात्मजन्मना** सह सङ्गमः ।
न पुन**र्धार्तराष्ट्रेण** मतिमन् ! पापजन्मना ॥३३६॥
किं च त्वमपि कौन्तेयः[1] प्रकारेणासि केनचित् ।
ममात्रैष्यत एवासौ रहः **कुन्त्या** निवेदितः ॥३३७॥
त्यक्तलब्धस्तु **राधायाः कर्ण** ! त्वमसि नन्दनः ।
नहि निर्याति वैडूर्यं बालवायभुवं विना ॥३३८॥
तद्भवान्सुभटोत्तंस ! कौन्तेयानां सहोदरः ।
बन्धूनेव ततोऽभ्येतुं साम्प्रतं तव साम्प्रतम्[2] ॥३३९॥
कृते तेजस्विधौरेय ! सङ्गते **धर्मसूनुना** ।
तदीयबन्धुतामुक्तालतायां नायकायसे ॥३४०॥
इत्युदीर्य स्थिते प्रीतिनिर्भरं **कैटभद्विषि**[3] ।
कर्णः कीर्णस्मितज्योत्स्नावदातवदनोऽवदत् ॥३४१॥
सत्यं नतिलताकन्द ! **गोविन्द** ! त्वं यदभ्यधाः ।
मैत्री काममयुक्तैव सार्थं **दुर्योधनेन** मे ॥३४२॥
आलिङ्गति कदाचित् किं हेमन्तं मलयानिलः ? ।
भजते विभवः किं वा दारिद्र्येण समागमम् ? ॥३४३॥
परं **दुर्योधने**नैव सूतत्वमविचित्य मे ।
भूपतित्वं सितच्छत्रपवित्रमभिसूत्रितम्[4] ॥३४४॥
मयाऽप्यमायिना तस्मिन्नाजन्मेदमुरीकृतम् ।
यत्तवैव मम प्राणा नेतव्या यत्र ते रुचिः ॥३४५॥
मित्रोपकृतिभिर्नित्यमात्मा नीतोऽयमार्द्रताम् ।
तद् द्विषद्योग[5]धूलीभिः पङ्किलीक्रियते कथम् ? ॥३४६॥
गान्धारेयं परित्यज्य **पाण्डवेयं** श्रयत्यपि ।
विश्रम्भो हन्त सौहार्दे मयि तस्यापि कीदृशः ? ॥३४७॥
अकीर्तयस्तु काकोलकोलकोकिलकश्मलाः ।
विश्वेऽपि मयि कर्तारः शाश्वतीं दर्शशर्वरीम् ॥३४८॥

---

१. कुन्तीपुत्रः । २. योग्यम् । ३. कृष्णे । ४. कृतम् । ५. शत्रुसंयोगरुपधूलीभिः ।

तन्न्यायविकलस्यापि **गान्धारी**तनुजन्मनः ।
कार्ये नूनममून्प्राणान्मोक्ष्यामि समराङ्गणे ॥३४९॥
त्वया कक्षीकृतः[1] **कृष्ण** ! **धर्मभू**र्भोक्ष्यते भुवम् ।
वातेनानुगृहीतो हि पुष्पामोदोऽश्नुते दिशः ॥३५०॥
भविता तु मया त्यक्तो निराशः कौरवो भृशम् ।
वह्नेः कियानवष्टम्भो विमुक्तस्य नभस्वता ? ॥३५१॥
अङ्गैर्भूभारभूतैः किं ? न येषामस्थिसञ्चयः ।
दधाति युधि मित्रार्थे सैन्यसम्मर्दपांसुताम् ॥३५२॥
मित्रस्नेहेन दग्धोऽयं रूषितो रणरेणुभिः ।
खड्गधाराजलैः स्नातो धन्यस्यात्मा विशुध्यति ॥३५३॥
तन्न किंचन वाच्योऽहं **धर्मभू**मैत्रकर्मणि ।
महात्मानो हि सर्वेषां हृदयाकूतकोविदाः ॥३५४॥
किं तु मे नतिमा[2]ख्याय मातुः **कुन्त्या** निवेदयेः ।
जीवितं न हरिष्यामि चतुर्णां त्वत्तनूरुहाम् ॥३५५॥
फाल्गुनं पुनराबाल्यादपि केनापि हेतुना ।
मन्मनो विजयाकाङ्क्षि संपराये जिघांसति ॥३५६॥
तन्मातस्ते भविष्यन्ति पञ्चैव नियतं सुताः ।
सार्जुना वा हते **कर्णे सकर्णा** वा हते**ऽर्जुने** ॥३५७॥
इत्युक्तवन्तमालिङ्ग्य तमभङ्गुरसङ्गरम् ।
उल्लसद्विस्मयः **कर्णं कंसाराति**र्न्यवीवृतत् ॥३५८॥
मन्दिरे **विदुर**स्याथ मग्नं शमसुधाम्बुधौ ।
अद्राक्षीत् **पुण्डरीकाक्षः पाण्डुं** ताण्डवितोत्सवम् ॥३५९॥
पञ्चग्रामार्थनापूर्वं विग्रहान्तमसौ ततः ।
निजागमनवृत्तान्तं पुरः **पाण्डो**र्न्यवेदयत् ॥३६०॥
प्रकोपं शमपीयूषवार्धेर्वौर्वानलोपमम् ।
तत्कालं कलयन् **पाण्डु**र्बभाषे **कैटभद्विषम्** ॥३६१॥

---

१. अङ्गीकृतः । २. नमस्कारम् ।

मत्कोपप्रलयाम्भोधेर्दूरं **कौरव**भूधरान् ।
निमज्जयिष्यतः सेतुः शस्त्रसंन्याससङ्गरः ॥३६२॥
अतस्तानेव मद्वाचमाचक्षीथाः **पृथासुतान्** ।
युष्माकं चेन्मया जन्म मा स्म तद्भूत कातराः ॥३६३॥
मा भूच्च वः समीकेषु[1] बान्धवस्नेहविप्लवः ।
कार्यं बन्धुष्वपि प्रेम न सर्वस्वविलोपिषु ॥३६४॥
[2]सनाभीनपि निर्भिन्द्यात्स्वपदाक्रान्तिकारिणः ।
निर्नाशयति तिग्मांशुर्यद् व्योमव्यापिनो ग्रहान् ॥३६५॥
प्राणान्परैर्हृतक्षोणिः क्षत्रियः क्षत्रियः किमु ? ।
विलूनकेसरो जीवन्केसरी किमु केसरी ? ॥३६६॥
जीवतो यस्य जीवन्ति परिभूयाप्यरातयः ।
तस्मात्पुंसो परं पांसुर्योऽस्ति चेद् ग्रसते जलम् ॥३६७॥
स ग्रावापि वरं योऽर्कपादाक्रान्तो ज्वलत्यलम् ।
न पुनः स पुमान्वैरिपरिभूतोऽपि यः क्षमी ॥३६८॥
तद्वत्साः ! शममुत्सृज्य स्वमूरीकृत्य तन्महः ।
महीं कीर्त्या समं प्रत्याहरेत रिपुभिर्हृताम् ॥३६९॥
किं चान्यत् **कृष्ण** ! निष्णाते[3] वैरिखण्डनकर्मसु ।
सहाये त्वयि सङ्ग्रामः **कौन्तेयैर्ना**तिदुर्जयः ॥३७०॥
इत्युक्ते **पाण्डुना** चण्डकोपारुणितचक्षुषा ।
मन्यमानस्तृणं शत्रून् ! **कैटभाराति**रभ्यधात् ॥३७१॥
विरोधिनां जये राजन्संशयस्तव मा स्म भूत् ।
इयत्कालमगोपायत् त्वत्तनूजक्षमैव तान् ॥३७२॥
दावानले ज्वलत्युच्चैर्महान्तोऽपि महीरुहः ।
भवन्ति भस्मसात्तूर्णमिषीकाणां[4] तु का कथा ? ॥३७३॥
किन्तु राजन् ! मया सार्धं त्वमप्यागतुमर्हसि ।
त्वद्वियोगातुराः कामं दुःखं तिष्ठन्ति ते सुताः ॥३७४॥

---

१. युद्धेषु । २. पितृव्यान् । ३. कुशले । ४. तृणानाम् ।

इत्युक्तेऽम्भोजनाभेन भूयः पाण्डुरदोऽवदत् ।
सति त्वयि सुतानां मे न दूरे विजयो हरे ! ॥३७५॥
तद्विध्वस्तरिपुव्रातानुदूढविजयश्रियः ।
भूयः प्राप्तस्वराज्यांस्तान्द्रष्टुमिच्छामि नान्यथा ॥३७६॥
तद्गच्छ त्वं जवादेत्य निर्जित्य समिति द्विषः ।
स्वबन्धुभ्यः पुनर्देहि निजां साम्राज्यसम्पदम् ॥३७७॥
इत्युक्तवन्तं **वैचित्रवीर्यमा**पृच्छ्य तत्क्षणात् ।
जगाम त्वरितं कोपाद् **द्वारकां द्वारकापतिः** ॥३७८॥
तत्रोपेत्य: रहः सर्वं हास्तिनीयां **जनार्दनः** ।
तां कथां कथयामास सबन्धोर्**धर्मजन्मनः** ॥३७९॥
पाण्डवेयास्ततः सर्वेऽप्यानन्दमतुलं दधुः ।
नेदीयानिद्धबाहूनामाहवो हि महामहः ॥३८०॥
मुरारेः पुनरादेशात्सज्जी[1]कर्तुमनीकिनीः ।
सैनिकैर्विकसद्बाहुविक्रमैरुपचक्रमे ॥३८१॥
दन्ताघातकराघातगात्राघातपुरःसरम् ।
कर्म साङ्ग्रामिकं तत्तदध्याप्यन्ते स्म सिन्धुराः ॥३८२॥
रचयन्ति स्म सञ्चार्य सर्वसान्नाह्यवीथिषु ।
तुरङ्गान्सङ्गरोत्सङ्गयोग्यानश्वंदमोत्तमाः ॥३८३॥
केषुचिद् धूर्वरू[2]थाक्षयुगचक्रध्वजादिकम् ।
कांश्चिच्च स्यन्दनान्नव्यान्सूत्रयन्ति स्म सूत्रिणः ॥३८४॥
पित्राख्याजात्यभिज्ञानवृत्त्यस्त्रप्रश्नपूर्वकम् ।
प्रस्तूयन्ते स्म पत्तिभ्यो दानानि कनकोत्करैः ॥३८५॥
सामन्तेभ्यः समस्तेभ्यस्त्वरागमनहेतवे ।
राजदौवारिकैराप्तै राजादेशा विनिर्ययुः ॥३८६॥
करीरपिचुमन्दाऽऽदिपल्लवाऽऽस्वादमेदुरम् ।
स्वं स्वमौष्ट्रिकमानायि राजकैर्जाङ्ग[3]लस्थलात् ॥३८७॥

---

१. सेनाः । २. वरुथः-रथस्य लोहादिमयं वर्म । ३. वनात् ।

[१]गुडप्रक्षरपर्याणोपकार्या[२] कवचादयः ।
राजवेश्मनि निमातुमारभ्यन्ते स्म कारुभिः ॥३८८॥
भाराऽऽरोपकृते कैश्चिद्दर्पा इव शरीरिणः ।
दम्यन्तेस्म ककुद्मन्तो रेणुगोणिभिरुल्वणाः ॥३८९॥
पण्यसङ्ग्राहिणः केऽपि केऽप्यन्[३]क्रयकारिणः ।
वणिक्पुत्रभृतः केऽपि संवहन्ते स्म नैगमाः ॥३९०॥
सौधोपरि सपल्यङ्कदत्तगुप्यद्गुरूत्कराः ।
सज्जन्ति स्म प्रयाणाय [४]वारसारङ्गचक्षुषः ॥३९१॥
इति सर्वतः पुरनिवासिजनः कटकप्रयाणरभसाऽऽकुलितः ।
निजकर्म तत्तदचिरं रचयन्नभवद्भृशं प्रमदपल्लवितः ॥३९२॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये द्रुपदपुरोहितसंजयविष्णुदूत्यवर्णनो नामैकादशः सर्गः ॥११॥

● ● ●

---

१. गुडः-गजपीठास्तरणम् । २. उपकार्या-वस्त्रगृहम्, तंबु इति भाषायाम् । ३. प्यनः क्रयकारिणः इति लिखितप्रतित्रयपाठोऽपि साधुः तत्र "क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्" इत्यमर कोशः । ४. वाराङ्गना ।

द्वादशः सर्गः ॥

अथान्येद्युर्**जरासन्ध**दूतः **सोमक**संज्ञकः ।
आगमद्विक्रमद्वीपिधारको **द्वारकां** पुरीम् ॥१॥
स [1]शालस्खलितालोलतुङ्गकल्लोलशालिनि ।
विश्रान्तचक्षुरश्रान्तं सागरे परिखायिते ॥२॥
ऊर्म्यानीतस्फुटच्छुक्तिमुक्तमुक्ताङ्कवेदिके ।
प्राकारे काञ्चनेऽत्युच्चैर्लोचने चरितार्थयन् ॥३॥
वेलावननभस्वद्भिरसौ वीतपथश्रमः ।
उल्लसद्विस्मयावेशविवशः प्राविशत्पुरीम् ॥४॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
तां विलोक्य स निःशेषहिरण्मयनिकेतनाम् ।
तृणाय मतिमान्मेने पुरीं पौरन्दरीमपि ॥५॥
शुशोच विपणौ वीक्ष्य रत्नकूटान्स कोटिशः ।
मुष्टः कष्टमसौ दुष्टैरिति रत्नाकरं मुहुः ॥६॥
अथ भ्रातृभि**रक्षोभ्य**प्रमुखैः परिवारितम् ।
पुत्रैर्नेमिमहानेमिसीरिशौरिमुखैरपि ॥७॥
नमद्भूपालमौलिस्रग्[2]मरन्दसुरभिक्रमम् ।
वारनारीकराम्भोजचारुचालितचामरम् ॥८॥
रत्नसिंहासनासीनं [3]सुनासीरमिवापरम् ।
सोऽन्तःसदसमद्राक्षीत् **समुद्रविजयं** नृपम् ॥९॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
जरासन्धस्य भूभानोः प्रताप इव मूर्तिमान् ।
पर्वेव गर्वशीतांशोः सोऽग्रेनृपमुपाविशत् ॥१०॥

---

१. शालः प्राकारः । २. मरन्दः=मकरन्दः । ३. इन्द्रम् ।

वाचालमौलिमाणिक्यमुदञ्चितविलोचनः ।
स राजानं जगादेति यादवान्वयकौस्तुभम् ॥११॥
राजंस्त्वामाह माहात्म्यखर्वितामरपर्वतः ।
कीर्तिकृत् त्रिदशाधीशमागधो मगधाधिपः ॥१२॥
दारकौ तव गोक्षीरपानपीनांसकुट्टिमौ ।
अस्मज्जामातरं **कंसं** जघ्नतुर्निर्घ्न[१]चेतसौ ॥१३॥
तदागःपवमानेन प्रेङ्खि[२]तेऽस्मिन्मनोवने ।
यदुवंशैकसंहारकारी कोपाग्निरज्ज्वलत् ॥१४॥
सुताया **जीवयशसः** पतिमृत्यूच्छलच्छुचः ।
लोचनाश्रुपयःपूरैस्तस्मिन्नाज्यघटायितम् ॥१५॥
ततः **कालकुमारो**ऽस्मान्कृतोद्योगान्व्यजिज्ञपत् ।
संरम्भस्तातपादानां किं सुते सति मय्यपि ॥१६॥
हुंकारेऽपि सति प्राणनिग्रहग्र[३]हिलौजसि ।
स्वयं संरभते हन्तुं हरिः किं हरिणव्रजान् ॥१७॥
ततः प्राप्यास्मदादेशमावेशविवशः क्रुधः ।
स युष्मान्प्रत्यधाविष्ट सिन्धुरानिव केसरी ॥१८॥
ततोऽस्मिन्नभ्यमित्रीणे भिया यूयमनश्यत ।
उन्मीलिते वसन्ते हि कीदृशाः शिशिरानिलाः ॥१९॥
क्रोधान्धंभावुकोऽधावत्तदप्यनुपदी स वः ।
व्यज्ञप्यत चरैरेत्य ततः कैश्चिद्दिनैरदः ॥२०॥
यत्कुमारः पुरो गच्छन् क्वचित्परिसरे गिरेः ।
शून्यानेकस्थलं शून्यरथेभाश्वीयसंकुलम् ॥२१॥
निर्मानुषपरीवारं स्कन्धावारमुदैक्षत ।
भीषणाभ्रंलिहज्वालाजटिलांश्च चिताचयान् ॥२२॥ युग्मम् ।
नामग्राहं **यदूनां** च क्रन्दन्तीं परितोऽपि तान् ।
काञ्चिद्वर्षी[४]यसीमेकां सोऽद्राक्षीदतिदुःखिताम् ॥२३॥

१. हतचित्तौ । २. 'प्रेङ्खितो०' प्रतित्रये । ३. ग्रहिलं-आग्रहवत् । ४. वृद्धाम् ।

सोऽथ पप्रच्छ तां भद्रे किमेतदसमञ्जसम् ।
साऽऽचचक्षे सबाष्पाक्षी महाभाग ! निशम्यताम् ॥२४॥
समुद्रविजयोऽमुष्यामस्यामान**कदुन्दुभिः**[१] ।
रामदामोदरावस्यामेतास्वन्येऽपि यादवाः ॥२५॥
चितासु विविशुः **कालकुमार**भयभङ्गुराः ।
एतस्यां त्वहमप्यस्मि विविक्षुः कृष्णसोदरा ॥२६॥ युग्मम् ।
कुमारोऽथाब्रवीत्प्रत्यज्ञासिषं पुरतः पितुः ।
विशन्तु यत्र कुत्रापि दुष्टान्क्रष्टास्मि तांस्ततः ॥२७॥
तत्कर्षामि द्विषो नूनमपि वैश्वानरोदरात् ।
इति क्रोधेन मूढात्मा स्वमृत्युमविचिन्त्य सः ॥२८॥
देव ! मा मेति सैन्यानामुच्चैर्वारयतामपि ।
झम्पां कृपाणी दत्ते स्म चितायां **रामकृष्णयोः** ॥२९॥ युग्मम् ।
क्षणाच्च भस्मसादासीत्ततस्तच्छोकविक्लवैः ।
भीतैश्च देवपादेभ्यः सैनिकैरपि तत्कृतम् ॥३०॥
तदाकर्ण्य क्षणान्नोऽभूदुदूर्मिः शोकसागरः ।
क्रमेण च ययौ शान्तिं शत्रवोऽपि मृता इति ॥३१॥
दत्त्वा पत्युश्च बन्धोश्च युष्माकं च जलाञ्जलिम् ।
सुता **जीवयशा** लेभे वैरनिर्यातनासुखम्[२] ॥३२॥
चिराय केचिदादाय रत्नकम्बलकास्ततः[३] ।
वस्तुजातमथाजग्मुर्नैगमा नगरं मम ॥३३॥
तै**र्जीवयशसो**ऽभ्येत्य रत्नकम्बलकास्ततः ।
दर्शयाञ्चक्रिरे चक्रे मूल्यं तेषां च भूरिशः[४] ॥३४॥
तेनाथ तैरसंतुष्टैः खेदादिदमुदीर्यत ।
राजपुत्रि ! पुरा ह्येते **द्वारका**वासिभिर्जनैः ॥३५॥
इतोऽष्टगुणमूल्येन याचिता रचिताग्रहम् ।
परमानिन्यिरेऽस्माभिरत्र भूयस्तैरेच्छया ॥३६॥

---

१. वसुदेवः । २. निर्यातना-प्रतिकारः । ३. रत्नकम्बलकादिकम् प्रतौ । ४. 'भूरि सा' इत्येक प्रतिपाठः सम्यक् प्रतिभाति ।

तन्महीपतिमात्रस्य सैव **द्वारवती** वरम् ।
नत्वर्धचक्रिणोऽश्रीकमिदं **राजगृहं** पुरम् ॥३७॥
तैरित्यावेदितेऽपृच्छद्विस्मयात्तनयाऽपि नः ।
काऽसौ **द्वारवती** नाम येयमित्थं विकथ्यते ॥३८॥
तेऽप्यूचुः श्रूयतां देवि ! तीरे लवणनीरधेः ।
अस्ति **द्वारवती** नाम पुरी सुरविनिर्मिता ॥३९॥
ऊर्मिषु स्खलनादुच्चैरुच्छलत्सु [१]बलाहकाः ।
वप्रासीनाः सुखं यस्यां गृह्णन्ते [२]सैन्धवीरपः ॥४०॥
यस्यामुत्तुङ्गसौवर्णनिकेतवलभीगतः ।
प्रत्युत द्योतते विद्युदुत्सङ्गस्थ इवाम्बुदः ॥४१॥
यस्यां हिमकरो हैमवेश्मकान्तिकरम्बितः ।
सत्यमेवेक्ष्यते वह्निमयो रात्रौ वियोगिभिः ॥४२॥
यस्यां **यदु**कुमाराणां खुरलीखेदविप्रुषः ।
पिबन्ति मरुतोऽम्भोधिवेलावनविहारिणः ॥४३॥
रत्नराशिमुपादातुमिवाद्भुततरं चिरम् ।
शङ्के रत्नाकरो यस्याः सेवाहेवाकवानभूत् ॥४४॥
समुद्रविजयस्तस्यां यदुवंशैकमौक्तिकम् ।
खर्वीकृतसुपर्वेशस्फीतगर्वोऽस्ति भूपतिः ॥४५॥
तस्यास्त्यवरजो दिव्यमूर्तिर**ानकदुन्दुभिः** ।
यद्गुणाः खेचरीवर्गजागरा [३]पर्वशर्वरी ॥४६॥
तस्यानेकतनूजस्याप्यासाते तनयावुभौ ।
गोत्रस्य मण्डनं व्योम्नः सूर्याचन्द्रमसाविव ॥४७॥
तयोराद्यो जगत्येकबली **बल** इति श्रुतः ।
नित्यशल्यायितं यस्य दोर्दण्डैर्हृदि विद्विषाम् ॥४८॥
द्वैतीयीकः पुनर्वीरभोगीणभुजवैभवः ।
कृष्ण इत्युष्णधाम्नोऽपि यन्महो महिमापदम् ॥४९॥

---

१. मेघाः । २. समुद्रस्य जलानि । ३. यद्गुणाः पूर्णिमारात्रिरुपाः सन्ति ।

यस्य गोपाङ्गनावारपरीवारविराजिनः ।
कालिन्दीतीरवानीरशाखिनः केलिसाक्षिणः ॥५०॥
तथा केश्यादिकक्षोदरसैर्यद्विक्रमानलः ।
पटुश्चक्रे यथा तत्तद्वीरग्रासैर्न तृप्यति ॥५१॥
अंसयोर्यस्य **चाणूरं** हन्तुं प्रस्थानकाम्यतः ।
स्थासकाश्चक्रिरे गोप्यः कटाक्षमृगनाभिभिः ॥५२॥
कम्पिताशेषभूमीभृन्[1]नृत्यच्छक्तिप्रियङ्करः ।
कंसकल्पान्तमातेने भैरवो यस्य विक्रमः ॥५३॥
कर्तुं निश्चिन्तमात्मानं **समुद्रविजयो** नृपः ।
यं चकार चिरं **द्वारवती**राज्याधिदैवतम् ॥५४॥
त एते **यादवा** यस्यां [2]श्रियं निर्जित्य वज्रिणः ।
विक्रमन्ते न किं साऽपि श्रुता **द्वारवती** त्वया ? ॥५५॥
इति **जीवयशा**स्तेषां वचः श्रुत्वाऽतिदुःश्रवम् ।
कष्टमद्यापि पापास्ते जीवन्त्येवेत्यखिद्यत ॥५६॥
रुदन्ती सा ततस्तारमागत्योन्मुक्तकुन्तला ।
आस्थानीमास्थितानां न स्तं वृत्तान्तमचीकथत् ॥५७॥
जगाद [3]सा पितः ! क्रूरान्न चेत्तान्संहरिष्यसि ।
तदाऽहं नियतं तात ! प्रवेक्ष्याम्या[4]शुशुक्षणिम् ॥५८॥
इत्येतस्मिञ्श्रुते मन्योर्जागर्यामङ्गलध्वनौ ।
सौखशायनिकी चास्य चिन्ताऽस्माकमभूदियम् ॥५९॥
धिक् चरैर्नस्तदाऽऽख्यायि निर्दग्धाः कुकुरा इति ।
अद्यापि ते तु जीवन्ति तत्किं नामेदमद्भुतम् ? ॥६०॥
यद्वा वर्षीयसी मन्ये तद्गृह्या देवतैव सा ।
सञ्जहार कुमारं नो विप्रलभ्य चिताऽऽनलैः ॥६१॥
यद्वा किं तेन तेऽद्यापि दवीयांसो न यादवाः ।
बद्धक्रोधे निदाघे हि कियत्खेलन्ति पल्वलाः ? ॥६२॥

---

१. नृत्यन् शक्ति – प्रत्यन्तरे । २. 'श्रीविनिर्जितवज्रिणः' प्रतित्रये । ३. 'च यदि' प्रतिद्वये । ४. अग्निम् ।

परमद्यापि जामातृद्विषौ चेदर्पयिष्यथ ।
तदुदेष्यन्ति कल्याणवल्लयो वः कुले चिरम् ॥६३॥
आख्यातुमिति वो राजन् ! स्वामिना प्रहितोऽस्म्यहम् ।
तदर्पय कुलक्षेमकृते गोपालबालकौ ॥६४॥
त्यजन्ति कृतिनः काममल्पीयो बहुहेतवे ।
मुनयो विषयाऽऽनन्दं महाऽऽनन्दकृते यथा ॥६५॥
भास्वानपि समाक्रान्तो हेमन्तेन बलीयसा ।
निजं तेजः परित्यज्य गमयेत्किं न वासरान् ॥६६॥
एकं क्रमेलकं[१] त्यक्त्वा पामरं[२] पामरैरपि ।
औष्ट्रकस्य समग्रस्य किं न शान्तिर्वितन्यते ॥६७॥
दूतवाक्यमिति श्रुत्वा स्वप्रभुप्राभवोर्जितम् ।
ईषत्कोपकरालास्यः काश्यपीपतिरब्रवीत् ॥६८॥
रमणीयतमैवेयं वाचोयुक्तिस्तव प्रभोः ।
त्वमप्यहितमस्माकमूचिवान्नैव किञ्चन ॥६९॥
क्षत्रगोत्रप्रसूतानां नैतदञ्चत्यनौचितीम् ।
गृह्यन्ते मित्रवर्गेऽपि यद्दूरमपराधिनः ॥७०॥
परं स यदि सौहार्दाद्याचतेऽस्मानमूनपि ।
दद्म एव तदा सर्वं मादृशानां हि मित्रसात् ॥७१॥
यत्तु स्वाजन्यमुत्सृज्य बलाद् **बलजनार्दनौ** ।
याचते भवतः स्वामी तदत्यन्तमसाम्प्रतम् ॥७२॥
किं च पापात्मनां कार्यं शासनं भूमिशासनैः ।
भ्रूणघ्नस्तच्च **कंसस्य** चक्रे चेत् **सबलो हरिः** ॥७३॥
तत्किं न ते प्रभोरेव रमणीयमभूदिदम् ? ।
अरुणेन तमोध्वंसः श्रेयसे किं न भास्वतः ॥७४॥
प्रत्युताधिक्षिपन् गोपदारकाविति ताविमौ ।
जिघांसति च ते नाथो दोर्दण्डबलदुर्मदी ॥७५॥

---

१. उष्ट्रम् । २. पामावन्तम् ।

तन्नावैति स किं यादृग्विधौ गोपालबालकौ ।
वेत्ति वा शक्ति**मग्नेः किं भस्मतामगतस्तरुः** ॥७६॥
स स्वयं दास्यते नूनं जीवितस्य जलाञ्जलिम् ।
ददुरेण हि दुर्जीवं खलीकृत्य भुजङ्गमम् ॥७७॥
जातौ **कंसश्च कालश्च** कालस्य भवनातिथी ।
अध्वना येन सोऽद्यापि खिलो[1]ऽस्ति न खलु क्वचित् ॥७८॥
सावष्टम्भे भुवः पत्यावित्यादाय वचः स्थिते ।
दूतः स कोपनिष्ठ्यूतवाग्विषः पुनरब्रवीत् ॥७९॥
राजन्नाजन्म देवस्य जरासन्धस्य शासनम् ।
मूर्ध्नि त्वयैव किं नाम न [2]शेषाकुसुमीकृतम् ? ॥८०॥
तत्तवाद्यतनः कोऽयमहंकारनवाङ्कुरः ? ।
पक्षौ पर्यन्त[3]काले वा कलयन्ति पिपीलिकाः ॥८१॥
एतयोर्बत मा दृप्य गोपबालकयोर्बलात् ।
तमिस्त्रबलमाश्रित्य कियन्माद्यन्ति कौशिकाः ? ॥८२॥
भिया **कालकुमारस्य** विमुच्य **मथुरां** पुरीम् ।
नश्यतां वस्तदा नासीदिदं गोपद्वयं किमु ? ॥८३॥
तज्जरासन्धदेवस्य कश्च त्वं ? कौ च तौ शिशू ? ।
के चामी यादवाः सर्वे सपौत्रसुतबान्धवाः ? ॥८४॥
वनवह्निर्वनोत्सङ्गे दहन्नखिलभूरुहः ।
किंनु कण्टकिनां दाहकृते संरभतेऽधिकम् ॥८५॥
अक्षोहिणीभिरासन्नदशाभिरुपजग्मिवान् ।
कौरवेन्द्रोऽपि तं सम्प्रत्यहितोच्छेदवाञ्छया ॥८६॥
सम्प्रत्येष विशेषेण तदिन्द्रेणापि दुःसहः ।
दुस्तरः सर्वदाऽम्भोधिः किमुत ग्रीष्मसङ्गमी ? ॥८७॥
किं चाङ्गीकृत्य मित्रस्य शात्रवा**न्पाण्डवा**नमून् ।
मत्प्रभोर्बत युष्माभिर्व्यली[4]कान्तरमादधे ॥८८॥

---

१. शून्यः । २. शेषापुष्पसदशं कृतम् । ३. मरणसमये । ४. अन्यापराधः ।

तद्वो यावन्न सोऽद्यापि व्यलीकं कलयत्यदः ।
गोपद्वयार्पणात्तावद्युज्येतास्य प्रसादनम् ॥८९॥
तदद्यापि हि बुध्यस्व हितमालोचयात्मनः ।
कुकुराणां कुलं मा स्म लम्भयः स्मृतिशेषताम् ॥९०॥
विमुञ्च सत्वरं दुष्टौ राजद्विष्टकृताविमौ ।
चिराय मेदुरामोदां मुदं पुष्णन्तु **वृष्णयः** ॥९१॥
वाचालपुरुहूतस्य श्रुत्वा दूतस्य तां गिरम् ।
उवाच **केशवः** कोपरागश्यामारुणेक्षणः ॥९२॥
रे दूत ! नूतनं किञ्चित्तवाप्तत्वमिदं खलु ।
वक्तुं को नाम जानाति त्वां विना पथ्यमीदृशम् ? ॥९३॥
गोपो गोप इति ब्रूते प्रभुस्ते सत्यमेव माम् ।
खलेभ्यो यत्खलु क्षोणेरहं पाताऽस्मि सम्प्रति ॥९४॥
किं चार्धभरतेशोऽपि क एष पुरतो मम ? ।
कः कक्षतुङ्गकूटोऽपि पुरो देवहविर्भुजः ? ॥९५॥
सारता [१]जयजीवातुर्न पुनर्बहुसैन्यता ।
उन्मूलयति [२]वातूलस्तूलराशीन्महीयसः ॥९६॥
किं नाम दृष्टदंष्ट्रो दारयेन्न गरीयसीः ? ।
न छिनत्ति कुठारः किं भूरुहोऽभ्रंलिहानपि ? ॥९७॥ युग्मम् ।
पक्षपातेन **कंसस्य** भ्रूणध्वंसविधायिनः ।
सोऽपि हन्तव्यपक्षेऽभूदस्माकं दुष्टशासिनाम् ॥९८॥
कुरूनन्यायिनः पुष्यन्नन्यायी नायकोऽपि ते ।
अन्यायं च सहे नाहं ततोऽप्यस्य न जीवितम् ॥९९॥
प्लावयत्यस्त्रकल्लोलैर्मयि कल्पान्ततोयधौ ।
परित्राणक्षमास्तस्य नोच्चकैरपि भूभृतः ॥१००॥
निहन्तुं प्रस्थिता एव **कुरू**न्वर्तामहे वयम् ।
सोऽप्येतु समरे तस्मिन्भवत्वस्मत्समीहितम् ॥१०१॥

---

१. जयस्य जीवनम् । २. वायुसमूहः ।

अहितानां तु बाहुल्यं मुदे शौण्डीर्यशालिनाम् ।
आधिक्यमेधसां[1] काममुत्सवाय हविर्भुजः ॥१०२॥
मध्यागते तु सङ्ग्रामव्योमन्युत्पातवातवत् ।
प्रभुः स भवतो मा गान्मेघवद्विशरारुताम् ॥१०३॥
तद्गच्छ कथयेस्तस्य सन्ति चेत्तव बाहवः ।
पुत्रजामातृकल्पान्तकोपश्च स्फुरति स्फुटः ॥१०४॥
सांयुगीनो झगित्येव तद्भवेः सह सेनया ।
चिरादुपोषितस्यास्तु मत्कृपाणस्य पारणा ॥१०५॥ युग्मम् ।
एवमुद्गीर्य तं दूतं विससर्ज **गदाग्रजः** ।
आहूय तमुदन्तं च **कौन्तेया**नामचीकथत् ॥१०६॥
तेनाख्यातेऽथ वृत्तान्ते **पाण्डवै**र्मुमुदेतराम् ।
तत्कार्यमपि शौण्डीर्यात्स्वयमेव चिकीर्षुभिः ॥१०७॥
अथ प्रस्थानिके लग्ने सर्वग्रहबलोज्ज्वले ।
प्रणीतमङ्गलाः **कुन्त्या पाण्डवेयाः** प्रतस्थिरे ॥१०८॥
अपरेऽप्यवनीपाला **विराटद्रुपदादयः** ।
तानन्वगुर्महोत्साहाः संस्कारा इव धीगुणान् ॥१०९॥
ते समुच्छलदुत्साहलहरीपीवरश्रियः ।
समं सेनाभिरभ्येत्य राजद्वारेऽवतस्थिरे ॥११०॥
देवोऽपि **कंसविध्वंसी देवकी**कृतमङ्गलः ।
प्रतस्थे सज्जितानेकराजकानीकराजितः[2] ॥१११॥
बान्धवैश्च तनूजैश्च **वसुदेवबलादिभिः** ।
युतस्तमनुवव्राज **समुद्रविजयो** नृपः ॥११२॥
तत्कालकलितौद्धत्यः कार्मुकादिपरिग्रहात् ।
वहन्नुच्चै रसं शान्तं बिभ्राणं वीरभूमिकाम् ॥११३॥
सवयोभिः स्मराऽऽकारैः कुमारैः परिवारितः ।
दधद्दिव्यानलङ्कारान् मायूरातपवारणः ॥११४॥

१. काष्ठानाम् । २. राज्ञां समूहो राजकम् ।

बालाभिरङ्गसौभाग्यविशेषवलितेक्षणम् ।
वीक्षितोऽनुक्षणं **नेमिः** प्रतस्थे स्यन्दनस्थितः ॥११५॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
दध्वने मधुरध्वानैरानकैरभयानकम् ।
अवामाः शिशिरास्त्यक्तपांसवो वायवो ववुः ॥११६॥
नूतनाम्भोदगम्भीरं गर्जन्ति स्म मतङ्गजाः ।
उत्तरङ्गास्तुरङ्गाश्च बद्धहर्षं जिहेषिरे ॥११७॥
अनीकानि **तपःसूनोर्**देवकीनन्दनस्य च ।
मुदितानि मनांसीव तदानीमेकतां ययुः ॥११८॥
यादवी-पाण्डवीया च **जाह्नवी-यमुने** इव ।
सम्भूय चेलतुः सेने गन्तुं सङ्गरसागरम् ॥११९॥
एकैकाऽपि चमूः काम्या किन्तु संवलिते[1] उभे ।
शौण्डीरता च नीतिश्च यथा सञ्जातसङ्गमे ॥१२०॥
उत्खातहेमभूपांशुमांसलीकृतकान्तयः ।
प्रयाणपटहाऽऽहूता धावन्ति स्म पुराङ्गनाः ॥१२१॥
गवाक्ष[2]लक्ष्यवामाक्षीमुखैः कनकवेश्मभिः ।
चकाशेऽनेकशीतांशुफलैः कल्पद्रुमैरिव ॥१२२॥
जनैरेकमुखैः सर्वैः प्रति प्रस्थानवर्तिनीम्[3] ।
बभूवे सरितामोघैरिव प्रति महानदीम् ॥१२३॥
दृष्ट्वाऽमून्मा स्म भूद् भानोरवज्ञा निजवाजिषु ।
इतीव सप्तयः[4] क्लृप्तविताना: पांशुभिर्ययुः ॥१२४॥
अजैषीत्कुञ्जरश्रेणिमदकल्लोलपङ्किला ।
सिक्तं जम्भूरसैर्जाम्बूनदाद्रिं काञ्चनावनिः ॥१२५॥
यावक[5]च्छविकौशेयकिरीटविकटद्युति ।
उग्रग्रैवेयकक्वाणनिर्वाणानेकनिक्वणम् ॥१२६॥
सुवर्णच्छविना साक्षात्तेजसेव निजप्रभोः ।
चीनांशुकेन संशोभिपृष्ठं प्रातिष्ठतौष्ट्रकम् ॥१२७॥ युग्मम् ।

---

१. मिलिते । २. लक्ष प्रत्यन्तरे । ३. प्रयाणमार्गम् । ४. अश्वाः । ५. यावकः-अलक्तकः ।

जयमङ्गलतूर्यस्य गम्भीरैर्ध्वनिभिश्चिरात् ।
स्मार्यते स्म **मुकुन्दस्य** सिन्धुनिर्मथनध्वनिः ॥१२८॥
केतुकन्दलितै रत्नपीवितार्कमरीचिभिः ।
रथैः प्रास्थीयतोत्तीर्णैर्विमानैरिव मेदिनीम् ॥१२९॥
अङ्गमात्रेक्षणाकाङ्क्षैः कामिभिर्मुहुरीक्षिताः ।
याप्ययानैः पटच्छन्ना राजदाराः प्रतस्थिरे ॥१३०॥
काषायैः केचिदुष्णीषैः कौसुम्भैरपि केचन ।
कुर्वन्तः सर्वतः सन्ध्यां नूतनां सादिनो ययुः ॥१३१॥
वारस्त्रियोऽप्सरोरूपवैहासिकतनुश्रियः ।
अश्वैर्यान्ति स्म दृक्पातपीतकामुकचेतसः ॥१३२॥
विलोलपल्लवाश्चेलुरनिलैरानुकूलिकैः ।
जयश्रीकर्षणप्रेङ्खत्कराग्रा इव केतवः ॥१३३॥
वातोद्धूतेभसिन्दूरपूरपिञ्जरिता दिशः ।
रेजुर्मङ्गलमाधातुं सकौसुम्भांशुका इव ॥१३४॥
गुप्तं [1]खिङ्गास्तुदन्ति स्म [2]वेसरं ताव[3]दारया ।
यावदुत्प्लुत्य शुद्धान्तदासीमयमपातयत् ॥१३५॥
प्रयाणमीक्षितुं पादप्रान्तस्थैरट्टमूर्द्धनि ।
पतद्भिरुपरि स्त्रैणैरुदगुः कामिनां मुदः ॥१३६॥
अथ चेलाञ्चलोत्क्षेपपूर्वं पौराङ्गनाजनैः ।
कीर्यमाणौ मुहुर्लाजैर्मूर्तैः प्रीतिकणैरिव ॥१३७॥
स्थाने स्थाने प्रतीच्छन्तौ पौरमाङ्गलिकान्युभौ ।
अजातारिर्मुरारिश्च जग्मतुः पुरगोपुरम् ॥१३८॥ युग्मम् ।
बलौघः स तदा तत्र विशन्सङ्कटतामगात् ।
पयोधिरिव राकायामुत्कल्लोलः सरिन्मुखे ॥१३९॥
मणीनामनणीयोभिः प्रभापुञ्जैः प्रतोल्यपि ।
बलौघस्यास्य कुर्वाणा रेजे नीराजनामिव ॥१४०॥

---

१. कामुकाः । २. अश्वतरम् । ३. चर्मप्रभेदिन्या ।

सङ्क्रान्तमभितोऽनीकं गोपुरे रत्नभित्तिषु ।
बभार त्रिगुणीभावं प्रभावात्प्राभवादिव[१] ॥१४१॥
गोपुरे वारनारीणां प्रतिबिम्बैः करम्बिताः[२] ।
विभान्ति स्म मणिस्तम्भा जीवत्पाञ्चालिका इव ॥१४२॥
शनैः शनैः पुरोद्वारान्निष्पपात पताकिनी ।
कवेर्वदनराजीवकुहरादिव भारती ॥१४३॥
उत्तरद्धास्तिकं हस्तिनखाद्[३]दूरमधोमुखम् ।
सस्मार **नर्मदा**तीर्थपथानां विन्ध्यकानने ॥१४४॥
निर्यद्भिः शुशुभे **शौरि**र्बालसौहार्दसङ्गतैः ।
कालिन्द्या इव कल्लोलैश्छत्रैर्मायूरपत्रकैः ॥१४५॥
प्रग्रहाकर्षणादूर्ध्वं भग्नग्रीवैस्तुरङ्गमैः ।
स्वस्थान स्थयुगैरेव निन्यिरे स्यन्दनाः क्षितिम् ॥१४६॥
हयाद्[४]उत्तरतो वेगादधःस्कन्धं निपेतुषी ।
ययौ स्रस्तांशुका काचिद्दासी सैन्यस्य हास्यताम् ॥१४७॥
लवलीपूगपुंनागनागवल्लीवनोल्वणम् ।
केतकीकदलीतालीनालिकेरीकरालितम् ॥१४८॥
कल्लोलोत्कुलितानेकरत्नराजिविराजितम् ।
तयाऽध्यूषे पताकिन्या तीरं लवणनीरधेः ॥१४९॥ युग्मम् ।
मायूरैरातपत्रौघैर्नूतनाम्भोदकान्तिभिः ।
वेलाविपिनपङ्क्तीनां पौनरुक्त्यमसूत्र्यत ॥१५०॥
तुहिनद्युतिसन्तान इवाम्भोधिं पितामहम् ।
आगतः शुशुभे राज्ञां सितच्छत्रावलिच्छलात् ॥१५१॥
राशीकृताः स्फुटन्तीभिः पारेऽकूपारभूर्मिभिः ।
प्रैक्ष्यन्त सैनिकैः फेनकल्पा मौक्तिकपङ्क्तयः ॥१५२॥
प्रतिद्विपधिया क्रुद्धानीषादन्तान्[५]निषादिनः ।
धावन्तो रुरुधुः सिन्धुकल्लोलेभ्यः कथञ्चन ॥१५३॥

---

१. प्रभुतायाः । २. मिलिताः । ३. 'हस्तिनखः परिकूटम्' इति हलायुधः । पुरद्वारावतरणार्थं कृतः क्रमनिम्नो मृत्कूट इत्यर्थः । ४. वृषादु० प्रत्यन्तरपाठ साधुः । ५. दीर्घदन्तगजान् ।

ताम्बूलीनां दलैः कांश्चिन्नालिकेरासवैः परान् ।
कक्कोलैलाफलैरन्यानब्धिकूलमुपाकरोत् ॥१५४॥
उल्लसत्पल्लवेऽप्यास्यं लवङ्गलवलीवने ।
दीयते स्म न दासेरैः[१] करीरस्पृहयालुभिः ॥१५५॥
सांयात्रिकैः कृतं तत्र नानादेश्यमुपायनम् ।
सर्वमप्युपदीचक्रे चक्रभृद् **धर्मसूनवे** ॥१५६॥
केतकामोदमेदस्वी वीचिसञ्चारमन्थरः ।
मध्याह्नार्कव्यलीकानि लुम्पति स्मार्णवानिलः ॥१५७॥
धावद्भिरूर्मिभिर्वारिवारणाश्वविराजिभिः ।
साहायकाय सानीकश्चचालेवोर्मिमानपि ॥१५८॥
वारिराशितटारामरमणीयकलम्पटान् ।
आचकर्ष पुरो वीरान् युद्धश्राद्धं मनोबलात् ॥१५९॥
सैन्यैरैक्षि पुरः श्यामः शूरश्रान्तिच्छिदे रणे ।
सहागन्तुं स्थितोऽम्भोद इव **रैवतकाचलः** ॥१६०॥
झरन्निर्झरझात्कारमुखरोदारकन्दरैः ।
उल्लसन्मल्लिकाशोकचम्पकाम्रकरम्बितैः ॥१६१॥
उपत्यकावनैस्तस्य भृङ्गीसङ्गीतसङ्गिभिः ।
विस्मार्यन्ते स्म सैन्यानां वार्धिवेलावनश्रियः ॥१६२॥ युग्मम् ।
क्षणात्कन्दलितानेकलोककामेऽत्र भूभृति ।
रन्तुं निःसङ्गतामेव **नेमिनश्च**कमे मनः ॥१६३॥
गण्डशैलातिगैर्नागैः केतुभिः काननातिगैः ।
उत्तरङ्गैस्तरङ्गैश्च कुरङ्गनिकरातिगैः ॥१६४॥
रेणुभिश्चाम्बरोत्सङ्गसङ्गिभिः शिखरातिगैः ।
धराधरो[२] वरूथिन्या सक्रमादतिचक्रमे ॥१६५॥ युग्मम् ।
परक्षेत्राण्यभिक्षुन्दन् लुण्टयन्सरसां श्रियम् ।
उद्धतः स बलव्यूहो दूरं मार्गमलङ्घयत् ॥१६६॥

---

१. उष्ट्रैः । २. नृपः पक्षे पर्वतः ।

क्रमाद्वरूथिनी साऽथ व्यतीत्य महतीं महीम् ।
दशार्णान् प्रवितीर्णारिक्लेशावेशा समाविशत् ॥१६७॥
धर्मसूनोश्च **विष्णोश्च** दीयन्ते स्म निदेशिभिः ।
स्थलानि पृथुलाभोगसुभगानि पृथक् पृथक् ॥१६८॥
सौविद[1]श्रेणिसंरुद्धाः प्रतिसीरा[2]परिष्कृताः ।
एतानि परितोऽभूवन् शुद्धान्तपटमण्डपाः ॥१६९॥
यथास्थानं भुजस्थामनामिताशेषविद्विषाम् ।
सामन्तानामजायन्त निवासाः सुन्दरश्रियः ॥१७०॥
अपराह्णेऽथ पल्यङ्कविश्रान्तिगलितश्रमः ।
एष विज्ञापयाञ्चक्रे वेत्रिणा **तपसःसुतः** ॥१७१॥
मातुः सहोदरो **माद्र्या** मद्रमण्डलचन्द्रमाः ।
शल्यः कल्याणविक्रान्तिर्द्वारि ते देव वर्तते ॥१७२॥
जवात्प्रवेशयेत्युक्त्वा प्रतीहारं महीपतिः ।
सानुजः सम्भ्रमाद्भूमिमभ्यगात्कियतीमपि ॥१७३॥
आयान्तमग्रतो वेत्रिदत्तहस्तावलम्बनम् ।
आश्लिष्यति स्म भूमीन्द्रस्तं **मद्राणाम**धीश्वरम् ॥१७४॥
यथौचित्यं-गतौद्धत्यमनोहारिप्रवृत्तयः ।
रचयाञ्चक्रुराचारमपरेऽपि नृपानुजाः ॥१७५॥
प्रीतिपल्लवितानन्दकन्दलो मेदिनीपतिः ।
निजासनसमानेऽथ तं न्यवेशयदासने ॥१७६॥
सकुटुम्बस्य तस्याथ नाम गृह्णन् पृथक् पृथक् ।
पप्रच्छ कुशलोदन्तमुदञ्चत्प्रमदो नृपः ॥१७७॥
ऊचे **मद्रपति**र्भद्रं[3] तस्य राजन् ! सनातनम् ।
स्वस्रीयो[4] यस्य विश्वैकमद्रकारो भवादृशः ॥१७८॥
भगिन्यौ विश्वपाविन्यौ **कुन्ती माद्री** च यस्य मे ।
ययोः सङ्गेन गङ्गाऽपि प्रत्युत स्वं पुपूषति[5] ॥१७९॥

---

१. सौविदः अन्तपुररक्षकः । २. प्रतिसीरा जवनिका । ३. मङ्गलम् । ४. भागिनेयः । ५. पवित्रं कर्तुमिच्छति ।

परं किमपि वक्तव्यमस्ति रुन्द्धे त्रपा तु माम् ।
वच्मि किञ्चित्तथापि त्वां नैव चेदुर्मनायसे ॥१८०॥
स्वाजन्यप्रणयेन त्वमात्मीयमवगम्य माम् ।
प्रेषयाञ्चकृषे दूतं समित्यामन्त्रणाय मे ॥१८१॥
किन्तु दूतागमात्पूर्वमुर्वीचन्द्रः **सुयोधनः** ।
तैस्तैर्भक्तिक्रियारम्भैरुपरोधं मम व्यधात् ॥१८२॥
उपस्थानं समीकेषु[१] तन्मयाऽऽस्मै प्रतिश्रुतम् ।
प्रभवाम्यन्यथा कर्तुं न चाहं वाचमात्मनः ॥१८३॥
किं सोऽपि पुरुषो ? यस्य न गीर्निर्वाहशालिनी ।
किं नाम स मणिर्यस्य नैव शाश्वतिकी प्रभा ॥१८४॥
विमुच्य तदहं राजन् ! वाहिनीमदवीयसीम् ।
इत्याख्यातुमिहायातस्त्वं प्रमाणमतः परम् ॥१८५॥
अथाजल्पद**जातारिः** किं नामेदमसाम्प्रतम् ? ।
गान्धारेयोऽपि जामेय एव ते ननु मातुल ! ॥१८६॥
तत्त्वया न त्रपा काऽपि कर्तव्या व्रज सत्वरम् ।
समराय भवद्दत्तसौष्ठवः स प्रतिष्ठताम् ॥१८७॥
इत्युदीर्य तमौदात्त्य[२]दर्शितस्वागतक्रियः ।
अजातशात्रवो देवः प्रयाणायान्वमन्यत ॥१८८॥
सपादोपग्रहं **कुन्ती**मानम्य चलितं ततः ।
यमौ तमनुगच्छन्तौ स्वच्छन्दमिदमूचतुः ॥१८९॥
मातुला ! ऽत्यन्तमौचित्यच्युतमाचरितं त्वया ।
कर्हिचिन्मुह्यति प्रायो विदुषामपि शेमुषी ॥१९०॥
माद्री माताऽपि लोकेषु किंवदन्त्याऽनया तव ।
शिरस्त्रपाभराभुग्नं कथमुन्नमयिष्यति ? ॥१९१॥
भीमोद्धतैरमीभिस्ते दुर्यशोभिर्मलीमसम् ।
आवामप्यास्यमार्यस्य दर्शयिष्यावहे कथम् ? ॥१९२॥

---

१. युद्धेषु । २. उदात्तमेव औदात्यम् अत्यन्तमित्यर्थः ।

शल्योऽप्याह स्म हे वत्सौ ! ब्रूतं यद्युवयोर्मतम् ।
निर्वाहं स्वगिरां कुर्वन् करिष्यामि तदप्यहम् ॥१९३॥
जजल्पतु**र्यमौ** तर्हि कर्तुमर्हसि मातुल ! ।
पदे पदे त्वमुत्साहभङ्गं **कर्ण**स्य सङ्गरे ॥१९४॥
गिरं तामुररीकृत्य कृत्यविद्भागिनेययोः ।
स्फुरितामन्दमन्दाक्षो[१] **मद्रक्षोणिपति**र्ययौ ॥१९५॥
प्रतस्थेऽथ प्रगे प्रेङ्खत्पटीयःपटहारवा ।
कुरुक्षेत्रं प्रति क्षत्रव्रातरौद्री वरूथिनी ॥१९६॥
क्रमादुप**कुरुक्षेत्रं** क्षोणिरेणूत्करैर्दिशः ।
क्षिपन्तीव पिबन्तीव पुञ्जयन्तीव साऽगमत् ॥१९७॥
प्रसाररुचिरोद्देशे तस्मिन्ननु **सरस्वति** ।
निवासानाददाते स्म **पुण्डरीकाक्ष-पाण्डवौ** ॥१९८॥
भारोत्तारकृतेऽप्युष्ट्रपालकैरुपवेशितम् ।
चुको(क्रो)श परितः क्षिप्तलोलौष्ठमुखमौष्ट्रकम् ॥१९९॥
क्रमयांचक्रिरे स्वैरमश्ववारैः कुतूहलात् ।
विरञ्चिदुहितुः[२] सान्द्रसिकते सैकते हयाः ॥२००॥
निरीक्ष्य **मुरजित्केतुं** शकुन्तेश्वरमुच्चकैः[३] ।
निजावासभुवः सर्वैः सैनिकैरधिजग्मिरे ॥२०१॥
अन्यस्या वासभूभागमन्ये प्रागागता अपि ।
शाड्वलानोकहव्यूहपरीतमपि नाश्रयन् ॥२०२॥
अहंपूर्विकया सर्वैः सर्वतः पृतनाचरैः ।
श्रिताः **सरस्वती**तीरभूरुहः शिशिरश्रियः ॥२०३॥
केचिदालोक्य सम्प्राप्तमनोज्ञवसतीन्परान् ।
यानभङ्गादपव्यस्ताः सैनिकाः शुशुचुश्चिरम् ॥२०४॥
भूरिलाभस्फुरल्लोभैरहंप्रथमिकागतैः ।
तेनिरे विपणौ वेगान्नैगमैः पटमण्डपाः ॥२०५॥

---

१. मन्दाक्षम्-लज्जा । २. सरस्वत्याः । ३. गरुडम् ।

[१]द्रौहिणीलहरिव्यूहविहारशिशिरीकृतैः ।
पीयमानश्रमस्वेदवारयो [२]मातरिश्वभिः ॥२०६॥

द्रुमच्छायासु निद्राणा विसंस्थुलितवाससः ।
ईश्वराणामपि स्वैरं जनैरैक्ष्यन्त योषितः ॥२०७॥ युग्मम् ।

पीतैरत्यन्तमश्रान्तं रोममार्गविनिर्गतैः ।
यशःक्षीरैरिवारीणां फेनवारिभिरङ्किताः ॥२०८॥

कौमुदीविशदे ब्रह्म[३]नन्दिनीपुलिनोदरे ।
वेल्लयाञ्चक्रिरे वाहाः स्वैरं वल्लभपालकैः ॥२०९॥ युग्मम् ।

विरेजुः कुञ्जराः काममुत्तीर्णकुथकेतनाः ।
समूलोन्मूलिताशेषपादपा इव पर्वताः ॥२१०॥

रुष्यन्नासन्नचारिभ्यः सादिभ्यो विस्मृतश्रमः ।
महामात्रेण मत्तेभः कथञ्चि[४]त्प्रत्यषिध्यत ॥२११॥

काममध्वक्लमोत्तप्तं नवमुक्ताफलोज्ज्वलैः ।
सिञ्चति स्म वपुः कश्चित्करेणुः करशीकरैः ॥२१२॥

निन्यिरे दूरमुद्भिन्नकटान्ताः कटकाद्गजाः ।
कुर्वीत कोविदः को वा नेदीयांसं मदोद्धतम् ॥२१३॥

[५]उपबाह्या न बाह्यत्वं प्रभिन्ना [६]अपि लेभिरे ।
कलङ्कयति निःशङ्कं मदो हि न महीयसः ॥२१४॥

चलन्प्रत्यन्यमातङ्गं कोपतोऽवमताङ्कुशः ।
सिन्धुरेन्द्रो धुनोति स्म निषिध्यन्तं निषादिनम् ॥२१५॥

हसन्त इव हेषाभिर्हरि[७]दश्वहरीन्हयाः ।
नदीवारिविहारार्थमवतेरुः **सरस्वतीम्** ॥२१६॥

विस्मृत्य पयसः पानमनारोहादखेदवान् ।
सहेषमनुदुद्राव द्रुतमश्वां हयेश्वरः ॥२१७॥

---

१. द्रौहिणी [द्रुहिणः ब्रह्मणा (अभि० २११) तस्य अपत्यं स्त्री]सरस्वती । २. वायुभिः । ३. ब्रह्मनन्दिनी–सरस्वती । ४. 'प्रत्यरुध्यत' प्रति–पाठः । ५. राजवाहकहस्तिनो मत्ता अपि बाह्यत्वं न लेभिरे इत्यर्थः । ६. अभि प्रतिपाठः । ७. सूर्याश्वान् ।

[1]दन्तक्षोदैः पदाघातैस्तारहेषारवोल्वणाः ।
बलादकलहायन्त नीरतीरे तुरङ्गमाः ॥२१८॥
वारिबिन्दूत्करैर्मुक्तामण्डितास्तरणा इव ।
तुरङ्गपतयः सद्यस्तटोत्तीर्णा[2] विरेजिरे ॥२१९॥
दूरीकृतजनैर्नागा हस्त्यारोहैरमर्षिणः ।
तीर्थे पृथक्पृथग्दूरं निन्यिरे जलकेलये ॥२२०॥
मदाम्बुनिर्झरोद्गारी करीन्द्रो ह्रदिनीह्रदम् ।
कामं विलोडयामास पयोधिमिव मन्दरः ॥२२१॥
हठाकृष्टमुखाम्भोजः क्षिपन्करमितस्ततः ।
चकार सरितः क्षोभमभीकः करिपुङ्गवः ॥२२२॥
श्वासोद्धूतैरिव स्थूलमौलिमण्डलमौक्तिकैः ।
सिञ्चति स्म तनुं हस्ती हस्तोदस्ताम्बुशीकरैः ॥२२३॥
तदूर्मिसौहृदायाताः पयोराशेरिवोर्मयः ।
विराजन्ते स्म मज्जन्तः सरिद्वारिणि वारणाः ॥२२४॥
चित्रिता इव भूयोऽपि निर्यान्तः सरितोऽन्तरात् ।
सरोजिनीरजःपुञ्जपिञ्जराः कुञ्जरा बभुः ॥२२५॥
समुद्र इव शीतार्ति[3]निर्गतान्तर्धराधरः ।
गजैस्तीर्त्वा तटोत्तीर्णै राजते स्म नदीह्रदः ॥२२६॥
बभौ [4]स्वायंभुवी सिन्धुर्दन्तावलमदाविला ।
स्वं मालिन्यमपाकर्तुं **कालिन्द्येव** निषेविता ॥२२७॥
क्रीडदुन्मत्तवानेय दन्तिदानाम्बुपङ्किले ।
कोपतः सरितः कूले पर्यणंसीद्[5] गजाग्रणीः ॥२२८॥
पेतुर्षीं सिन्धुरत्रासादवनीश्वरवल्लभाम् ।
कश्चिदालिङ्गनं सार्धं साधुवादेन लब्धवान् ॥२२९॥

---

१. दन्तखादैः इति प्रत्यन्तरपाठः साधुः । २. स्नानोत्तीर्णा इति प्र० । ३. शीतपीडया निर्गताः अन्तःस्थितपर्वताः यस्मात् सः । ४. सरस्वती नदी । ५. तिर्यग्दन्त-प्रहारमकरोत् ।

श्रेणीबद्धैस्तुरङ्गेन्द्रैर्लोलवा[१]लधिशालिभिः ।
वीजयद्भिरिवाराजिचामरैः स्वप्रभुश्रियम् ॥२३०॥
प्रेङ्खत्खुरैः स्फुरत्प्रोथैस्तारग्रैवेयकस्वनैः ।
राशीकृताः पुरोवाहैः स्वादयाञ्चक्रिरे यवाः ॥२३१॥
वैरिविक्रान्तिसन्तापं सप्ताङ्ग्याः [२]स्वाङ्गसम्पदः ।
समुच्छेत्तमिवातुच्छं क्षरन्तः सप्तधा मदम् ॥२३२॥
निवासान्परितः **पाण्डुतनूज**-वन**मालिनोः** ।
इभाः शाड्वलसान्द्रेषु द्रुमेष्वालानिता बभुः ॥२३३॥ युग्मम् ।
आलानपादपः पुष्पैरङ्गवल्गनपातिभिः ।
व्यभादिभेश्वरे हर्षात्पुष्पवर्षं किरन्निव ॥२३४॥
आनीय कुम्भयोः कर्णतालयोर्लोलयन्मुहुः ।
प्रस्फोटयन्कटे दन्तकोशान्तः स्थापयन्क्षणम् ॥२३५॥
तैस्तैर्हस्तिपकोद्गीर्णैर्नोदनावचनक्रमैः ।
मन्दादरः करीन्द्रः स्म [३]तृणुते तृणपूलकम् ॥२३६॥ युग्मम् ।
[४]अनीहैरिव नागेन्द्रैर्वि[५]घापिण्डोऽप्युपाददे ।
अमेयमहिमानो हि निःस्पृहा एव सर्वतः ॥२३७॥
स्नातपीताः ककुद्मन्तः पर्यटन्तः सरित्तटे ।
शशाङ्कविशदा रेजुः फेनकूटा इव स्थिराः ॥२३८॥
महीयः शुशुभे शुभ्रैः कूलिनीकूलशाड्वलम् ।
चरद्भिः शाङ्करस्तोमैर्व्योमेव शतचन्द्रितम् ॥२३९॥
अन्यापि वाहिनी नामेत्यसूयाकलुषैरिव ।
जातं कल्लोलिनीकूलमुद्रुजैर्वाहिनीवृषैः ॥२४०॥
रिरंसुमनसामेकां गामनुद्रवतां जवात् ।
नाभून्नेत्रोत्सवः कस्य महोक्षाणां रणः क्षणम् ॥२४१॥
करीरादितरुस्तोमकमनीयमनीयत ।
पीताम्भाः करभश्रेणिर्विशालं जङ्गमस्थलम् ॥२४२॥

---

१. वालधिः-पुच्छम् । २. स्वामीसम्पदः प्र० । ३. [तृणूयी अदने हैमधातु १५०४] खादति । ४. अनीहयैव प्रत्य० । ५. हस्तिभक्ष्यान्नपिण्डः ।

करीश्वरकराक्रान्तं दन्तात्तश्रवणाञ्चलः ।
करभोऽरक्षदात्मानं **विक्रमो हि फलेग्रहिः** ॥२४३॥
मार्गश्रमच्छिदे स्मेरदब्जिनीखण्डमण्डितम् ।
स्वैरं तरङ्गिणीवारि गाहन्ते स्म चमूचराः ॥२४४॥
सुभ्रुवां नाभयः पायं पायं सारस्वतं पयः ।
पाथोधिक्षिप्तमन्थाद्रिदरीकार्यमपूरयन् ॥२४५॥
तापोच्छित्तिकृते केऽपि सरिद्वारि जगाहिरे ।
कामप्यालोक्य मज्जन्तीं पुनस्तापं दधुस्तमाम् ॥२४६॥
केचिदुच्छृङ्खलप्रेमरथाङ्गमिथुनं मिथः ।[1]
वीक्षमाणाश्चिरं तस्थुः श्रमं विस्मृत्य सैकते ॥२४७॥
मरालीं काचिदालोक्य प्रेयसश्चाटुकारिणीम् ।
स्त्रीत्वं सासूयमेतस्या निन्दति स्म मुहुर्मुहुः ॥२४८॥
इतो भृङ्गाङ्गनागीतैः सारसीरसितैरितः ।
आकृष्टश्रुतयस्तत्र तस्थुर्व्यग्रं मृगीदृशः ॥२४९॥
काश्चिदच्छपयःपानैर्मृणालवलयैः पराः ।
कर्णोत्तंसोत्पलैरन्या धिनोति स्म वधूर्धुनी ॥२५०॥
काश्चित्तात्कालिकस्नानकमनीयतमश्रियः ।
वानीरवेश्मसु प्रेयःप्रार्थनामकृतार्थयन् ॥२५१॥
प्रियाचङ्क्रमणे[2] हंसीप्रयाते चाधिसैकतम् ।
वेत्तुं नाभूदलं कश्चिदुपमानोपमेयताम् ॥२५२॥
फलैः पुष्पैरपि **ब्रह्मतनया**तीरभूरुहाम् ।
सैनिकाः **पुण्डरीकाक्षं पाण्डवं** चोपतस्थिरे ॥२५३॥
खर्जूरनागरङ्गाम्रजम्बूजम्बीरमण्डिते ।
सप्तलामालतीमल्लीचम्पकाशोकशालिनि ॥२५४॥
दत्तोन्मादपिकीनादे हारिहारितनिक्वणे ।
कलकादम्बनिह्रादे पुष्यत्पुष्पंधय[3]ध्वनौ ॥२५५॥

---

१. काश्चिदु० प्रत्य० । २. प्रियाया गमने । ३. पुष्पंधयः-भ्रमरः ।

दिनान्ते **हरिकौन्तेयौ** रोधसि **ब्राह्मसैन्धवे** ।
आकल्पकमनीयाल्पप्रायप्रेयःपरिच्छदौ ॥२५६॥
न्यञ्चितोच्चैःश्रवःकीर्तिमुच्चामारुह्य वाजिनम् ।
करम्बितकरौ तैस्तैः फलपुष्पैर्विजह्रतुः ॥२५७॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
तथार्हत्प्रतिमार्चादिक्रियां प्राथमरात्रिकीम् ।
निर्माय निर्मितानन्दौ दिव्यसङ्गीतभङ्गिभिः ॥२५८॥
नमत्सम्भ्रान्तसामन्तकिरीटमणिजन्मभिः ।
अंशुभिर्मांसलीभूतपादाम्बुजनखत्विषौ ॥२५९॥
चामीकरमयानेकभूषणाद्भुतकान्तिभिः ।
यादवैः पाण्डवेयैश्च सेवितावौपजानुकैः ॥२६०॥
[१]वारसङ्गतगाक्यमाणिक्यकिरणोत्करैः ।
दूरान्नीराजितात्मानौ सेवायातैरिवाग्निभिः ॥२६१॥
उज्जृम्भितप्रभाजालभासुरैर्मणिभूषणैः ।
निपीतदीपकादीप्तिमण्डलैः परिमण्डितौ ॥२६२॥
इदं रम्यमथो वारनारीवक्त्रमिति स्फुटम् ।
आत्तब्रह्मसुतासूतकेलिपङ्केरुहौ करे ॥२६३॥
मनोज्ञमेकमासीनौ वैडूर्यमयमासनम् ।
प्रणयात्तत्तदुद्दिश्य मिथः सां(सं)कथितौ मुहुः ॥२६४॥
कौन्तेयश्च **[२]शकुन्तेन्द्र**ध्वजश्चाध्वस्तसौहृदौ ।
समं सायंतनास्थानस्थलमातिष्ठतामुभौ ॥२६५॥ अष्टभिः कुलकम् ।
क्षणादभ्येत्य कक्षायां वेत्रं निक्षिप्य दक्षिणः ।
नत्वा कुड्मलयन्पाणी वेत्रपाणिरभाषत ॥२६६॥
त्वरितक्रममायातो देव ! **राजगृहात्**पुरात् ।
चरः **शेखरको** नाम देवपादान् दिदृक्षते ॥२६७॥
मुरारातेरथादेशाद्वेत्रभृत्तमवीविशत् ।
सोऽप्यानम्य मिलत्पाणिरुपविश्य व्यजिज्ञपत् ॥२६८॥

---

१. वारः-अवसरः गणिकानां समूह=गाणिक्य । २. गरुडध्वजः-कृष्णः ।

देव ! दूतो **जरासन्ध**भूभुजः **सोमका**भिधः ।
द्वारकातस्तदा वेगादगाद्**राजगृहं** पुरम् ॥२६९॥
भवद्भिर्विहितात्यन्तधर्षणः सोऽत्यमर्षणः ।
तत्र व्यज्ञापयत्क्रोधभास्वरं **मगधेश्वरम्** ॥२७०॥
देव ! **द्वारवतीं** गत्वा **समुद्रविजयं** नृपम् ।
देवादेशेन गोपालबालकौ तावयाचिषम् ॥२७१॥
वर्षीयान्[1]प्यवर्षीयोबुद्धिरुद्धरकन्धरः ।
प्रभो ! ताभ्यां तु गोपाभ्यां स माति न जगत्यपि ॥२७२॥
ब्रूते च स्वामिनस्ते[2]ऽहमीहकः किङ्करोऽथवा ।
यदाक्रम्य कुमारौ मे दुर्मतिर्याचते बलात् ॥२७३॥
अहीश्वरशिरोरत्नं नूनमादातुमीहते ।
[3]नरकेसरिणोऽप्येष दंष्ट्रामाक्रष्टुमिच्छति ॥२७४॥
तौ तु गोपालकौ देव ! नवतारुण्यपीवरौ ।
अहङ्कारविवोत्साहविवामर्षविवाङ्गिनौ ॥२७५॥
ज्यायानेकोऽपि तत्रोद्यद्दोर्विलासः पिपासति ।
कुम्भोद्भव इवाम्भोधीन्सर्वान्युधि विरोधिनः ॥२७६॥
कनीयांस्तु भुजस्तम्भन्यस्तनिस्तुलधामभिः ।
चरित्रैश्चित्रिताशेषलोकैर्लोकोत्तरः परः ॥२७७॥
असौ शक्ति तृणायापि **शतमन्योर्न** मन्यते ।
मानुषीमलकीटानां **पार्थिवानां** तु का कथा ? ॥२७८॥
कश्चित्क्वचि**ज्जरासन्धो**ऽप्यस्तीत्येवं न वेत्ति सः ।
भानुं जानाति न ध्वान्तश्चक्रवालगिरेः परः ॥२७९॥
निहत्य तं तथा **कंस**मुत्तंसं वीरसंहतेः ।
सोऽभवद्दूरमुल्लण्ठः कण्ठीरव इव द्विपम् ॥२८०॥
तदूष्मकलितोष्माणोऽभूवन्नन्येऽपि यादवाः ।
किं न तिग्मांशु[4]वर्गीणा ग्रावाणोऽप्यग्निवर्षिणः ? ॥२८१॥

---

१. अतिवृद्धः । २. हमाह कः० प्रतौ० । ३. 'नरः' इत्युचितं प्रतिभाति० ननु प्रतौ० ।
४. सूर्यकान्ताः ।

मारुतैरिव दावाग्निः पाण्डवैर्दत्तचण्डिमा ।
साम्प्रतं सैष निःशेषद्वेषिकक्षं दिधक्षति ॥२८२॥
अवोचच्च स मां किञ्चिद्यदि दूतत्वमस्ति ते ।
जरासंध तदाबद्धनिर्बन्धं युधि दर्शयेः ॥२८३॥
महानपि स मे कामं न किञ्चिदिव सङ्गरे ।
स्थवीयानपि दम्भोलेर्भूधरः किल कीदृशः ॥२८४॥
वह्निरिन्धनकूटेषु तपनस्तिमिरोर्मिषु ।
वीरश्च वैरवारेषु स्वाधिकेष्वपि शक्तिमान् ॥२८५॥
जरासंधशिरःस्कन्धाच्छिन्नमुच्छलितं दिवि ।
मम तस्य च दोष्कर्म [१]रुद्रेण द्रक्ष्यते क्षणम् ॥२८६॥
उन्नम्य समरव्योमन्यसिर्धाराधरो मम ।
निर्वापयिष्यति क्षोणिं **जरासंध**भुजोष्मलाम् ॥२८७॥
दूरेऽहम**र्जुन**स्यापि शराणां तं जिघत्सताम् ।
तैर्भविष्यत्य[२]पोशानमेव कौरवशोणितैः ॥२८८॥
सङ्ख्या न विषयातीतैर्बलौघैर्यदुभूभुजाम् ।
अमूभिः पाण्डवेयस्याक्षौहिणीभिश्च सप्तभिः ॥२८९॥
अयमायात एवास्मि **कुरुक्षेत्र**क्षितौ क्षणात् ।
तत्राभ्येतु त्वदीशोऽपि यद्यस्ति भुजवैभवम् ॥२९०॥ युग्मम् ।
इत्याकर्ण्योभयाकर्णिकीर्णज्वरभरां गिरम् ।
जरासंधोऽतिजज्वाल कालानल इवाङ्गवान् ॥२९१॥
ततोऽभ्यधायि **गान्धारीपुत्रै**रासन्नवर्तिभिः ।
राजन् कोऽयमिभारातेः संरम्भो मृगधूर्तके ॥२९२॥
वयमेनं हनिष्यामः पृष्ठाधिष्ठायिनि त्वयि ।
पृष्ठस्थे किमु घर्मांशौ न घ्नन्ति [३]घृणयस्तमः ॥२९३॥
पाण्डुनन्दनकल्पान्तनाट्यं नाटयतां हि नः ।
[४]वधोऽमुष्य भवन्नेत्रानन्दी नान्दी भविष्यति ॥२९४॥

---

१. 'भद्रेण द्रक्ष्यति' प्रतिद्वये । २. भोजनादौ यज्जलेनाचमनं क्रियते तत् । ३. किरणाः ।
४. वधो मुररिपोर्नेत्रा प्रतित्रय० ।

खण्डयन्**पाण्डवान्** नैनं भुजो नः शोषयिष्यति ।
मेरुमुज्झति किं शैलान्मज्जयन्प्रलयार्णवः ॥२९५॥
वारितोऽपि ततस्तैस्तैर्दुर्निमित्तैः क्षुतादिभिः ।
आदिदेश **जरासंधः** प्रस्थानाय वरूथिनीम् ॥२९६॥
भरं वोढुमसम्भाव्यंमन्ये सैन्यस्य तावतः ।
देव ! तन्नगरोत्सङ्गे चकम्पे काश्यपी मुहुः ॥२९७॥
प्रभोर्भावि विभाव्येव विपदर्णवमज्जनम् ।
दिशः श्याममुखाः कामं जज्ञिरे मलिनाम्बराः ॥२९८॥
सैन्यरेणुभिरश्रान्तं वारयिष्यामहेतमाम् ।
भियेवेति दिवो भानि झम्पामुल्काच्छलाद्ददुः ॥२९९॥
प्रसर्पत्त्वत्प्रतापाग्निज्वालाजालैरिवाभितः ।
अदृश्यन्त दिशां दाहाः पुरे तस्य दिवानिशम् ॥३००॥
प्रस्थास्नोस्त्वदरिव्रातं संहर्तुं [१]समवर्तिनः ।
सैन्यैरुत्तम्भितः शङ्के दिवि केतुर्व्यजृम्भत ॥३०१॥
प्रस्थितोऽमीभिरुत्पातैर्नैत्यसाविति शङ्कया ।
निर्घाताः परितः क्षोणिवक्षोघाता इवाभवन् ॥३०२॥
क्रोधावेशादनादृत्य दुर्निमित्तान्यमून्यपि ।
प्रयाणं **कुरुभिः** सार्धं विदधे **मगधेश्वरः** ॥३०३॥
हरिरित्यभिधायास्ते देव ! त्रस्त इवात्यजत् ।
आरुरुक्षोः क्षणात्तस्य कुञ्जरग्रामणीर्मदम् ॥३०४॥
तस्य प्रस्थास्यमानस्य वाहिनीवाजिकुञ्जरम् ।
पुरीषप्रस्रवौ चक्रे त्वत्प्रचक्रभयादिव ॥३०५॥
ज्ञाततद्विपदो राज्यलक्ष्म्या वक्ष इव क्षणात् ।
ताडनारम्भ एवोच्चैरस्फुटज्जयदुन्दुभिः ॥३०६॥
भीष्मद्रोणकृपादीनां कुरुसैन्यमहीयसाम् ।
तदाऽऽसन् जातखेदानां परस्परमिमा गिरः ॥३०७॥

---

१. यमस्य ।

एतैर्दुष्टैः स्फुटं रिष्टैः सङ्गरोत्सङ्गमीयुषाम् ।
शौण्डीराणामपि प्रायः प्रत्यावृत्तिर्न जायते ॥३०८॥
परं **द्वैमातुरो**[1] राजा सोऽयमौद्धत्यमन्दिरम् ।
अप्यायत्येकपथ्यानामाप्तवाचामगोचरः ॥३०९॥
गान्धारेयस्तु धौरेय एव दुर्मेघसामसौ ।
न खल्वर्हति वृद्धानामुपदेशं मनागपि ॥३१०॥
एकस्ताव**ज्जरासंधो** दुर्धी**र्दुर्योधनो**ऽपरः ।
सैष ग्रीष्मर्तुसन्तापकालकूटसमागमः ॥३११॥
दावपावकवत्सर्वं निर्दह्य कुलकाननम् ।
नूनमेतौ दुरात्मानौ निर्नाम क्षयमेष्यतः ॥३१२॥
अथासौ कौरवानीकैरैन्दवैरिव रश्मिभिः ।
चचाल मांसलीभूतो **जरासंध**बलोदधिः ॥३१३॥
प्रागभ्यासा इवात्मानमुदवाहा इवार्णवे ।
भूभुजः कटकं तस्य विशन्ति स्म सहस्रशः ॥३१४॥
तद्बलाक्रान्तभूभारोद्धारसाहायकार्थिना ।
फणिनोऽन्ये फणीन्द्रेण प्रार्थयाञ्चक्रिरे ध्रुवम् ॥३१५॥
तत्तुरङ्गखुराघातैर्विव्यथे पृथिवी तथा ।
रजोव्याजेन संजज्ञे यथा गगनगामिनी ॥३१६॥
तदा सत्यापयामास स्वां महाबलतां मरुत् ।
अभूद्वीरावतंसस्य यदस्य प्रातिलोमिकः ॥३१७॥
गच्छन्तं मृत्यवे मित्र ! त्वमप्येनमुपेक्षसे ।
इतीवादित्यमभ्येत्य शिवाः कामं ववाशिरे ॥३१८॥
अनीयुषीणां तत्सैन्यशोषिताशेषपाथसाम् ।
वार्धिः शङ्केऽद्य कान्तानां[2] बिभर्ति विरहव्यथाम् ॥३१९॥
किमेते भूभृतो हन्त पृथक्कटकशालिनः ।
इति क्रोधादिवानीकैराचक्राम स भूधरान् ॥३२०॥

---

१. जरासंधः । २. नदीनाम् इति भावार्थः ।

[1]अनुपाञ्जाङ्गलीकुर्वञ्जङ्गलानप्यनूपयन् ।
उर्वीमनुर्वीकुर्वाणः सूत्रयन्[2]ननगान्नगान् ॥३२१॥
व्यक्तशक्तिर्**जरासंधः** सोऽयमन्यः प्रजापतिः ।
समं **कुरु**बलैरागान्निकटे कोटरावणे ॥३२२॥ युग्मम् ।
प्रातरेव **कुरुक्षेत्र**मयमायास्यति ध्रुवम् ।
वीरा हि प्रियसङ्ग्रामा न नाम चिरकारिणः ॥३२३॥
इत्याकर्ण्य चरोद्गीर्णां तां कथा प्रतिपन्थिनः ।
हृष्यति स्म **हृषीकेशः** पैतृस्वस्त्रैः सहाखिलैः ॥३२४॥
प्रियाणां च रिपूणां च सविधे हि समागमे ।
सारङ्गाक्ष्यश्च शूराश्च बिभ्रते परमां मुदम् ॥३२५॥
दापयामास चाराय मुरारिः पारितोषिकम् ।
नियोज्येषु प्रभोः प्रीतिर्न भवत्यफलेग्रहिः ॥३२६॥
उद्यन्तोऽथ दिशि प्राच्यां सूर्यसारथिना समम् ।
अश्रूयन्त जनैरूर्जस्विनो निस्वाननिस्वनाः ॥३२७॥
[3]श्यामाऽऽयुष्टोमयज्वानो ध्वान्तमेदस्करोदयाः ।
निपीतप्रसरद्भास्वदंशवः पांसवोऽस्फुरन् ॥३२८॥
जितोच्चैर्मन्दर[4]क्षुब्धक्षुभिताम्भोनिधिध्वनिः ।
आकर्ण्यतोल्लसत्कर्णैः सैन्यकोलाहलो जनैः ॥३२९॥
अवतेरुस्ततः सार्धं करैः किरण[5]मालिनः ।
दामोदरचमूलोकलोचनाध्वनिकेतवः ॥३३०॥
रोधस्येव **सरस्वत्या**स्ततः सान्द्रतरुद्रुमे ।
दवीयस्येव **गोविन्द**स्कन्धावारस्य भूतले ॥३३१॥
अगृह्यन्त जरासंधसैनिकैर्वीतभीतिभिः ।
निवासा वासवागारगर्वसर्वस्वहारिणः ॥३३२॥ युग्मम् ।
निवासो **मगधेशस्य** तैः[6] शशाङ्कसितः सितैः ।
रोचते स्म तुषाराद्रिरिव प्रत्यन्तपर्वतैः ॥३३३॥

---

१. जलमयदेशान् । २. वृक्षरहितान् पर्वतान् । ३. श्यामा-रात्रिः । ४. क्षुब्धः-मन्थनदण्डः । ५. सूर्यस्य । ६. निवासैः ।

कर्णादीनां प्रवीराणां **शल्या**दीनां महीभृताम् ।
जाह्नवीतनयादीनां स्कन्धावारगरीयसाम् ॥३३४॥
समभूवन् यथास्थानं स्वस्वकेतनशालिनः ।
आवासा हास्तिकाश्वीय[१]रथ्यापादातशोभिनः ॥३३५॥
रेजे **दुर्योधना**वासोऽप्युज्ज्वलैस्तैः परिष्कृतः ।
मालतीमुकुलश्वेतैः श्वेतभानुरिव ग्रहैः ॥३३६॥
हास्तिकाश्वमयी **रथ्या**मयी पौरुनमयी तथा ।
आसीद् द्वयैरनीकैस्तैः **कुरु**क्षेत्रोपकण्ठभूः ॥३३७॥
अथ सायंतनाऽऽस्थानमास्थितो **मगधेश्वरः** ।
आददे गिरमध्यक्षं सर्वक्षोणीभृतामपि ॥३३८॥
मम चक्रस्य गोपालं कवलीकुर्वतो रणे ।
उपदंशपदे नूनं ते भविष्यन्ति **पाण्डवाः** ॥३३९॥
राजता राजते चन्द्राद्विपरीतैव भूभृताम् ।
प्रणयादाश्रितं यत्ते मित्रमेवोपकुर्वते ॥३४०॥
यस्तु तादृग्विधो नैव स कथं राजशब्दभाक् ? ।
लभतां च कथंकारं गणनां पुरुषेष्वपि ? ॥३४१॥
तद्विधाय ध्रुवं प्रातर्महीखण्डम**पाण्डवम्** ।
नेष्यामि **कुरु**राजस्य राज्यं [२]द्वैराज्यशून्यताम् ॥३४२॥
अथोच्चैः कुड्मलीकृत्य करौ **दुर्योधनो**ऽभ्यधात् ।
श्रोतुमर्हसि राजेन्द्र ! भारतीं मामिकामिमाम् ॥३४३॥
त्वयि शौण्डीर्यमाणिक्ये संगराङ्गणसङ्गिनि ।
आस्तामन्यः स्फुटं सोऽपि वराकः पाकशासनः ॥३४४॥
शत्रुमात्रेषु ते स्वैरं तेऽप्यलम्भूष्णुविक्रमाः ।
ये तावकीनमाहात्म्यदेवतापात्रतां ययुः ॥३४५॥
तदस्य यशसः **पाण्डुसूनु**संहारजन्मनः ।
वीरोत्तंस ! न मे गन्तुं त्वमर्हस्यंशहारिताम् ॥३४६॥

---

१. रथानां समूहो रथ्या । २. राजद्वयाभावताम् ।

तमप्येतैः समं युद्धे हनिष्यामि **हरिं** यदि ।
तन्निदेश्यकृतत्वेन विशेषयशसे तव ॥३४७॥
तद्यावद्देव कौन्तेय-कौरवीयोऽयमाहवः ।
सभ्य एव भवेस्तावन्मयि भूयादनुग्रहः ॥३४८॥
ओमिति प्रतिपेदाने तां गिरं **मगधेश्वरे** ।
स्वावासान्सपरीवारो जगाम **धृतराष्ट्रभूः** ॥३४९॥
सङ्गमय्य तदैवायं निजानीकमहीयसः ।
गाङ्गेय-द्रोण-कर्णादीन्सुभटानित्यभाषत ॥३५०॥
समागच्छदगाधोऽयं प्रातः सङ्गरसागरः ।
उत्तरीतुमिमं युष्मद्दोर्दण्डा एव सेतवः ॥३५१॥
अनीषत्करमप्युच्चैः कार्यमीषत्करं भवेत् ।
यत्रैकहृदयोत्साहधारिणः सहकारिणः ॥३५२॥
कृतसाहायकश्चन्द्रवसन्तमलयानिलैः ।
मुनीनामपि चेतांसि किं न मथ्नाति मन्मथः ? ॥३५३॥
भवद्दोर्विक्रमैः कामं विजेष्येऽहं विरोधिनः ।
पक्षराजोऽपि यत्पक्षैस्तरत्यम्बरसागरम् ॥३५४॥
वैरिखड्गाम्बुदुर्वारैर्योष्माकीर्णैर्भुजोष्मभिः ।
मदीया सततोल्लासमल्लिका कीर्तिमल्लिका ॥३५५॥
जरासंधोऽधुनाभ्यर्णं[१] प्रार्थितः प्रथमाहवम् ।
स्वयं **पाण्डुतनूजा**नां वधश्रद्धालुना मया ॥३५६॥
तदनुग्रहमाधाय निवेदयितुमर्हथ ।
स्वरूपं मे समग्राणामात्मानीकधनुष्मताम् ॥३५७॥
कियन्तोऽतिरथाः सम्यक् कियन्तश्च महारथाः ।
कति चार्धरथाः सैन्ये सेनान्यं च करोमि कि(क)म् ॥३५८॥
अथाभाषत **भीष्मस्तं** राजन् किमिदमुच्यते ।
स्वयं वेत्स्येव यत्सत्यं रहस्यं सर्वधन्विनाम् ॥३५९॥

१. समीपस्थम् ।

राधेयस्तु प्रमादी च कृपालुश्च रणाङ्गणे ।
तेनार्धरथ एवायमिति मे प्रतिभासते ॥३६०॥
वचस्तदिदमाकर्ण्य कर्णयोर्विषसोदरम् ।
अभिधत्ते स्म **राधेयः** कोपकम्प्रोष्ठपल्लवः ॥३६१॥
गाङ्गेयस्य रणे यावदातिरथ्यं प्रथिष्यते ।
न पाण्डवैः समं तावद्धारयिष्ये धनुर्युधि ॥३६२॥
इत्युदीर्य भुजावीर्यैर्मन्यमानस्तृणं जगत् ।
कर्णः क्रोधान्धलोऽगच्छदुत्थायास्थानमण्डपात् ॥३६३॥
गतेऽस्मिन्नसुखायन्तं **भीष्मो**ऽभाषिष्ट भूपतिम् ।
राजन्कोऽयमकाण्डेऽपि मुखे कष्मलिमा तव ? ॥३६४॥
[1]प्रधने धृतधन्वाऽहं यदि **कर्णेन** किं तदा ? ।
न चेदुपात्तचापोऽस्मि **राधेयेन** तदाऽपि किम् ॥३६५॥
अथाभ्यधायि **गान्धारीतनयेन** पितामहः ।
चेत्प्रसीदसि मे तात ! किञ्चिद्विज्ञापयाम्यहम् ॥३६६॥
तातमेवेयमध्यास्तां रणभारधुरीणता ।
धराऽभ्युद्धारधौरेयः को नामान्यः फणीश्वरात् ? ॥३६७॥
तां गिरं कौरवेन्द्रस्य प्रत्यश्रौषीत्पितामहः ।
सेनानीत्वे तदैवायमभ्यषिच्यत चामुना ॥३६८॥
अथ प्रस्थापितो राज्ञा **गान्धारीतनुजन्मना** ।
सुमेधा **मागधो**ऽभ्येत्य **पाण्डुनन्दन**मभ्यधात् ॥३६९॥
राजन्दुर्वारदोर्वीर्यनिर्जितारातिमण्डलः ।
जल्पति त्वामिदं वीरो मद्गिरा **कौरवाग्रणीः** ॥३७०॥
त्वद्वर्यान्तभुवः कीर्तेः संविभाग[2]मितंपचः ।
अहमाद्यं रणारम्भं **जरासंध**मयाचिषम् ॥३७१॥
तत्प्रातस्तात **गाङ्गेय**माहवोत्सवदीक्षितम् ।
पुरस्कृत्यावतीर्णं मां द्रक्ष्यसि त्वं रणक्षितौ ॥३७२॥

---

१. युद्धे । २. मितं पचतीति मितंपचः-लोभवान् ।

तदन्तर्मनसं कोऽपि सत्त्वोत्कर्षोऽस्ति चेत्तव ।
विश्वविश्वम्भराभोगवैभवे च यदि स्पृहा ॥३७३॥
यदि दोर्विक्रमोऽप्यस्ति तव कोऽपि पचेलिमः ।
बन्धवोऽपि रणोपास्तिसौवस्तिकभुजा[१] यदि ॥३७४॥
तदाऽऽत्मीयबलैः सार्धं सर्वैरपि **हरे**र्बलैः ।
तिष्ठेथाः पुरतः प्रातराहवे मम बाहवे ॥३७५॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
तद्वन्दिनो वचः श्रुत्वा शत्रुशौण्डीरिमोर्जितम् ।
दूरमङ्कुरितप्रीतिरभ्यधत्त **युधिष्ठिरः** ॥३७६॥
तस्यापि स्वप्रभोरेवं बन्दिराज ! निवेदयेः ।
त्वमप्येतद्वचः कार्षीर्मा विपर्यासपांसुरम् ॥३७७॥
अहं तु यदि नाभ्येमि त्वत्प्रागेव रणाङ्गणम् ।
सूनृतव्रतिनस्तन्मे सम्पूर्णैवावकीर्णता[२] ॥३७८॥
व्याहृत्येति हिरण्यौघैरमुं सत्कृत्य मागधम् ।
विसृज्य च **तपःसूनु**र्ययौ **कंसान्तका**न्तिकम् ॥३७९॥
निवेद्य बन्दिनोद्गीर्णां कौरवीयां कथामिमाम् ।
स्वयं प्रथमसङ्ग्राम**मच्युतं सो**ऽप्ययाचत ॥३८०॥
अरिष्टारिरभाषिष्ट **पाण्डवे**यं ततो हसन् ।
मामत्रैकतुलाद्यूते भागिनं न करिष्यसि ॥३८१॥
नहि साहायकापेक्षी नूनं तस्मिन् रणे जयः ।
महः पाण्डुमहीभर्तुर्यत्र देदीप्यतेतमाम् ॥३८२॥
तथापि सारथीभूय दर्शं दर्शं नवां नवाम् ।
कपिध्वजधनुष्मत्तां प्रीणयिष्ये दृशौ मम ॥३८३॥
धर्मसूतिः प्रतिश्रुत्य तां गिरं **मुरविद्विषः** ।
गत्वा च स्वचमूर्युद्धसंवाहाय समादिशत् ॥३८४॥
मतिमान्सर्वसम्मत्या **द्रुपदो**र्वीशनन्दनम् ।
पताकिनीपतिं चक्रे **धृष्टद्युम्नं युधिष्ठिरः** ॥३८५॥

---

१. युद्धसेवायां कल्याणकारिणौ भुजौ येषां ते । २. व्रतभङ्गः ।

नानावर्णास्तदैवान्तःक्रोधार्चिष्मच्छिखा इव ।
स्कन्धावारप्रवीराणां नेत्रपट्टा विनिर्ययुः ॥३८६॥
रणारम्भोत्सवे वीरकवलाय भटावलेः ।
करम्भाः करकाभासो निरपाद्यन्त दाधिका[१]ः ॥३८७॥
द्रक्ष्यामो भटकण्ठस्था युद्धोत्सवमिति ध्रुवम् ।
विकाससुभगाभोगाः सृज्यन्ते स्म नवाः स्रजः ॥३८८॥
घृष्यते स्म प्रवीराणामङ्गरागाय चन्दनम् ।
पिष्यन्ते स्म ललामेभ्यो[२] भूयस्यो मृगनाभयः ॥३८९॥
बलिपुष्पोपहारादिवस्तुभिर्भटवेश्मसु ।
पुरस्तादस्त्रदेवीनां प्रावर्तन्त महोत्सवाः ॥३९०॥
उपयाचितलक्षाणि देवतानां पृथक्पृथक् ।
प्रतिशुश्रुविरे[३] वीरदारैर्भर्तृजयैषिभिः ॥३९१॥
तत्पूर्वसङ्गमप्रेमकल्लोलिन्य इवोच्चकैः ।
प्रेयसो रहसि स्वैरमालिलिङ्गुर्भटाङ्गनाः ॥३९२॥
वीरसूतिरहं वीरस्नुषा च जगति श्रुता ।
अखण्डं वीरपत्नीत्वमिदानीं तु मम क्रियाः ॥३९३॥
भीताश्च सप्रमोदाश्च त्वय्येव रणरङ्गिणि ।
विश्राम्यन्तु दृशः कामं वैरिणां च प्रभोश्च ते ॥३९४॥
निजकौक्षेयक[४]क्षुण्णकुम्भिकुम्भस्थलोद्भवैः ।
विदध्यामौक्तिकैर्मां च स्वामिकीर्तिं च हारिणीम् ॥३९५॥
कुर्वीथास्त्वं तथा नाथ ! यथा त्वां पश्यतो रणे ।
भटीजनस्य सर्वस्य स्पृशामि स्पृहणीयताम् ॥३९६॥
निर्जित्यारीनुपेतस्य प्रथयिष्यामि नाथ ! ते ।
निबिडालिङ्गनैरेव प्रहारव्रणशोधनम् ॥३९७॥
इत्यालिङ्ग्य रहः काश्चिदुच्चरत्पुलकाङ्कुराः ।
उपस्थितरणान्प्रातः प्राणनाथान् बभाषिरे ॥३९८॥ षड्भिः कुलकम् ।

१. दधिविकाराः । २. भूषणेभ्यः । ३. उपशुश्रुविरे० इति प्र० । ४. कौक्षेयकः-खड्गः ।

वीरश्रिया पुरस्कृत्य प्रीत्या दृष्टोऽप्सरोगणैः ।
जयलक्ष्म्या समाश्लिष्टो नैव वीक्षिष्यसेऽपि नः ॥३९९॥
इत्युच्चैः कृतकासूया निर्भरं वल्लभाजनैः ।
रणैषिणः स्मरस्मेरकपोलैः केचिदूचिरे ॥४००॥
मया युधि हताः स्वर्गं यास्यन्ति रिपवः स्फुटम् ।
मद्वैरात्त[1]त्र योद्धारस्ततः क्षुण्णाः क्व गामिनः ॥४०१॥
आत्तासिजर्जरान्[2]स्वर्गभूमिकां ग्राहयन्नरीन् ।
रणरङ्गे[3]ऽभिनेष्यामि स्वामिलक्ष्मीस्वयंवरम् ॥४०२॥
मत्कृपाणप्रहारोत्थैर्मौक्तिकैरिभसम्भवैः ।
द्विषो द्रक्ष्यन्ति सत्रासं दिवा तारकितां दिवम् ॥४०३॥
उन्नतः समरव्योम्नि ममासिर्नूतनोऽम्बुभृत् ।
सूत्रयिष्यति सन्तापं केषां नाम न वैरिणाम् ? ॥४०४॥
कीर्तिप्रा[4]वारमुन्मुच्य बहिर्बाहूष्मतापिताः ।
कृपाणाम्भसि मङ्क्षन्ति मम के नाम नारयः ? ॥४०५॥
एकस्मिन्नेव निक्षिप्ता मदीयशरपञ्जरे ।
द्विषः सर्वेऽपि लप्स्यन्ते केलिपारापतोपमाम् ॥४०६॥
पास्यन्ति मे पिपासार्ता इव वेगेन गामिनः ।
विद्वेषिदन्तिनां दानवारिधारां शिलीमुखाः ॥४०७॥
आदास्यन्ति ममारातिदन्तिदानानि मार्गणाः ।
कीर्तिं तु मत्प्रभोरेव करिष्यन्ति जगत्त्रये ॥४०८॥
इत्यादयस्तदाऽनेकाः समीको[5]त्साहशालिनाम् ।
भटानामभवन् भूयो भूय एव मिथः कथाः ॥४०९॥ नवभिः कुलकम् ।
अथोन्निद्रजपाजैत्रं तन्यमानो रविर्महः ।
उल्ललास दिशि प्राच्यामानन्दैः सह दोष्मताम् ॥४१०॥
सर्वाञ्जागरयन्सैन्यराजन्यान्सह विक्रमैः ।
[6]वारिजन्मा निदध्वान द्राक्संनाहनिकस्ततः ॥४११॥

---

१. तात ! प्रतिद्वये । २. स्वर्गि० प्रतिद्वये । ३. अभिनयं करिष्यामि । ४. कीर्तिवस्त्रम् । ५. युद्धम् । ६. शङ्खः ।

श्रोत्रेणान्तःप्रविष्टैस्तन्नादैरुद्वेलिता इव ।
निर्ययुः पुलकव्याजान्महीशानां बहिर्मुदः ॥४१२॥
रणराभसिकाः पत्तिस्यन्दनाश्वेभसज्जने ।
राजानोऽधिकृतानुच्चैस्तरभाजोऽप्यतत्वरन् ॥४१३॥
मदाम्बुपङ्किलीभूताः क्वणत्कनकशृङ्खलाः ।
काश्यपीशयनादुच्चैरुदस्थाप्यन्त दन्तिनः ॥४१४॥
सादिभिर्द्रुतमभ्येत्य रणत्काञ्चनभूषणाः ।
सर्वतोऽप्युदमोच्यन्त वल्लितोऽश्वमतल्लिकाः ॥४१५॥
मा स्म कातरता काचिद्वन्धुलोकस्य भूदिति ।
दृढशौण्डीर्यवर्माणोऽप्युर्वीशाः समवर्मयन् ॥४१६॥
हृदि यस्यैकदेशेऽपि वरूथिन्यो ममुर्द्विषाम् ।
युक्तमेव भटस्याङ्गं ममौ वर्मणि [1]यत्नतः ॥४१७॥
सहिष्यतेऽरिनाराचान् किमेतदिति केचन ।
परीक्षितुमिवाविध्यन् वर्म रोमाञ्च[2]तोमरैः ॥४१८॥
अनालोक्य मुखं संयत्याह्वास्यन्ते द्विषो न नः ।
इति केचिच्छिरस्त्राणं नात्मनः शिरसि न्यधुः ॥४१९॥
क्षणमात्रान्महामात्रैरिभाः संवर्मिता बभुः ।
सानुमन्तो नितम्बान्तलम्बमानाम्बुदा इव ॥४२०॥
वार्धिकल्लोलतत्कालनिर्यदुच्चैःश्रवःश्रियम् ।
बिभ्रत्यः प्रक्षरोपेता रेजिरे वाजिराजयः ॥४२१॥
रथैर्[3]वरूथिभिर्दिव्यैर्युक्तवाह्लीकवाजिभिः ।
कामं रेजेऽवमन्वानैः पतङ्गस्य पताकि[4]नम् ॥४२२॥
अरिष्टाय द्विषां **धर्मजन्मापि** सह बान्धवैः ।
दंशि[5]ताङ्गो दुरीक्ष्योऽभूत्परिवेषीव भानुमान् ॥४२३॥
पञ्चापि **पाण्डवा** रेजुर्धृतनानायुधास्तदा ।
कल्पान्त इव पाथोदाः स्फुरितानल्पविद्युतः ॥४२४॥

---

१. यन्न तत्, प्रत्य० । २. तोमरम्-आयुधम् । ३. कवचवद्भिः । ४. रथम् । ५. कवचिताङ्गः ।

पाथेयैरिव साम्भोभिर्निचित्य विविधायुधैः ।
सङ्गरार्णवनौकल्पानारोहन्ते स्म ते रथान् ॥४२५॥
आरूढकल्पितानेकरथानेकपवाजिनः ।
भूभुजः परितो भेजुस्तानिन्द्रानिव नाकिनः ॥४२६॥
करश्रेणिभिराग्नेयान्मार्गणानिव धारयन् ।
रौचनिक्या रुचा हैमं वारवाणं[१] वहन्निव ॥४२७॥
तदानीं विनता[२]सूनुनोदिताश्वः पतिर्द्युताम् ।
तेषां साहायकायेव दृश्यतामगमत्पुरः ॥४२८॥ युग्मम् ।
खेलदुच्छृङ्ख[३]लोद्योतां चण्डरोचिःसहस्रिणीम् ।
वीक्षामासुस्तदा सर्वे कौबेरीमपि ते दिशम् ॥४२९॥
तां दिशं यावदैक्षन्त विस्मयस्मेरचक्षुषः ।
दिव्यानि ददृशुस्तावत्ते विमानानि भूरिशः ॥४३०॥
तेभ्योऽवतीर्य दोर्वीर्यपर्यस्तारिभुजौजसः ।
मणिचूड-सहस्राक्ष-चन्द्रापीड-महाबलाः ॥४३१॥
चित्राङ्गदादयोऽन्येऽपि खेचरानीकिनीवृताः ।
विद्याधरेश्वराः सर्वे प्रणेमु**र्धर्मनन्दनम्** ॥४३२॥ युग्मम् ।
ऊचिरे च पुरा देव ! त्वया तव सहोदरैः ।
जीवितं सुकृतैस्तैस्तैः कामं क्रीतमिदं हि नः ॥४३३॥
अद्य विद्याधरेभ्यस्तत्**कौरवैः** सह सङ्गरम् ।
विदित्वा भवतो वेगादिहागच्छाम शाधि नः ॥४३४॥
अथ कोऽयं रणारम्भसंरम्भो भवतः स्वयम् ।
इयद्भिः सद्भिरस्माभिः पत्तिभिर्निर्विपत्तिभिः ? ॥४३५॥
इत्युदीर्य यथौचित्यं **भीमा**दीनभिवाद्य च ।
तुष्टात्मन**स्तपःसूनो**र्निदेशात्तेऽप्यदंशयन् ॥४३६॥
हैडम्बेयोऽपि विज्ञाय विद्यया समरोद्यमम् ।
आययौ मनसा सर्वान्द्विषो गण्डूषयिष्यता ॥४३७॥

---

१. कवचम् । २. गरुडोऽरुगश्च । ३. लद्योतां प्रत्यन्तर ।

आनम्य **धर्मजं** नत्वा क्रमात् पितृपितृव्यकान् ।
आदिष्टस्तैः प्रहृष्टास्यैः सोऽपि सन्नाहमग्रहीत् ॥४३८॥
सहर्षो हयहेषाभिरूर्जितो गजगर्जितैः ।
[1]क्षीबः प्रवीरक्ष्वेडाभिरञ्चितो रथचीत्कृतैः ॥४३९॥
लुम्पल्लोकश्रुतिश्रेणीर्दारयन् गिरिकन्दराः ।
उद्वेलयन्महाम्भोधीन्कम्पयन्काश्यपीतलम् ॥४४०॥
शब्दाद्वैतमयीं रोदःसम्पुटीं घटयन्निव ।
महानादोऽथ दध्वानः दुन्दुभिः साम्परायिकः ॥४४१॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
अर्कवन्[2]मकरं **धर्मसूति**रास्थितवान् रथम् ।
प्रतस्थेऽरिहिमोच्छित्त्यै रणक्षोणिमनुत्तराम् ॥४४२॥
स प्रातिपन्थिकस्तस्य प्लावयिष्यन्निवावनिम् ।
धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य चचाल बलनीरधिः ॥४४३॥
रथाङ्गपाणिः सारथ्यमाचरन् **सव्यसाचिनः** ।
ददृशे विस्मयाल्लोकैररुणस्येव भानुमान् ॥४४४॥
ममोत्पत्तिभुवो व्योम्नः शल्यान्येतान्यतो ध्रुवम् ।
निस्वाननिस्वन[3]स्तस्य शैलशृङ्गाण्यपातयत् ॥४४५॥
तस्मिन्सैन्यौघसंमर्दे निरुच्छ्वासं महीरजः ।
व्यश्नुते स्म चिरेण द्यामप्युद्धूतमनेकधा ॥४४६॥
केतवः पवनैः काममनुकूलैस्तरङ्गिताः ।
इतो जय इतो लक्ष्मीरित्याख्यान्त इवाबभुः ॥४४७॥
रेणुरा[4]न्वीपिकैर्गन्धवाहैरुद्वाहितः पुरः ।
नासीरस्यापि [5]नासीरे द्विषो जेतुमिवाचलत् ॥४४८॥
भटाः शत्रून्न पश्येयुरेभिरन्धंभविष्णवः ।
इतीवाशमयन् दानैः क्षोणिरेणून्करेणवः ॥४४९॥
शूरस्यापि परस्योच्चैःकरक्षेपासहैरिव ।
कामं वीरायुधैर्भास्वत्कराश्लेषात्प्रजज्वले ॥४५०॥

---

१. मत्तः । २. सूर्यः मकरराशिमिव । ३. तार प्रतिद्वये । ४. अनुकूलैः । ५. नासीर० द्वि प्रत्यन्तरे ।

विमानैरनुकामीनैः खेचराणां मणीमयैः ।
चकाशे दूरमाकाशे कुर्वद्भिः कमलाकरम् ॥४५१॥
निवासेषु पदव्यां[1] च रणक्षोणौ च सा चमूः ।
साकल्येनैव सर्वत्र महावृष्टिरिवाबभौ ॥४५२॥
अथोपेत्य समिद्भूमौ पाण्डवेयस्य शासनात् ।
आरचय्य महद्व्यूहं भूनेतारोऽवतस्थिरे ॥४५३॥
यदैव च **तपःसूनो**रनीकं समनह्यत ।
तदैव कौरवस्यापि शङ्खः सांनाहिकोऽध्वनत् ॥४५४॥
किं नामास्मिन् रणारम्भे भवितेति धिया समम् ।
अथ प्रजागराश्चक्रुर्भूभुजो भुजशालिनः ॥४५५॥
वल्लभादोर्लताश्लेषसुखनिर्मग्नचेतसः ।
केचित्तल्पं चिरादौज्झञ्श्रुतशङ्खस्वना अपि ॥४५६॥
तदानीं विदितात्यन्तविप्रयोगागमा इव ।
स्वच्छन्दं दयितां केचिदालिलिङ्गुः पुनः पुनः ॥४५७॥
उत्सुकोऽसि खलु स्वर्गे स्त्रीभोगेष्विति भाषिणी ।
प्रेयसी कञ्चिदुत्थास्नुमाश्लिष्य रुरुधे चिरम् ॥४५८॥
ताभिस्ताभिः कृतोत्साहै राजदौवारिकोक्तिभिः ।
संवर्मयितुमारेभे ततो विश्वम्भराधवैः ॥४५९॥
नवोढदयिताऽऽस्येन्दौ केचित् स्तिमितदृष्टयः[2] ।
उदस्तवर्मणोऽप्यग्रे नापश्यन्ननुजीविनः ॥४६०॥
किं भविष्यत्यसौ जाते मम दैवादमङ्गले ।
शोचन्निति प्रियां कश्चिन्न संवर्मणमस्मरत् ॥४६१॥
कश्चिदव्यक्तजल्पाकबाललालनलालसः ।
दंशना[3]ऽऽनयनादेशमप्यदान्न निदेशिनाम् ॥४६२॥
श्रीशुद्धान्तगजाश्वादिचिन्तयाऽऽचान्तचेतसः ।
आरोप्यमाणमप्यङ्गे न वर्म विविदुः परे ॥४६३॥

---

१. मार्गे । २. निर्मितदृष्ट्यः प्रत्य० । ३. दंशनं कवचम् ।

राजानो रेजिरे नद्धहाटकोत्कटकङ्कटाः ।
वैश्वानरा इवोदग्रज्वालाजालजटालिताः ॥४६४॥
कश्चित्संहननोत्तालबलकोलाहलाकुलः ।
आलानद्रुममुन्मूल्य जगाहे शिबिरं करी ॥४६५॥
सेनाकलकलोद्भ्रान्तचेतसां सामजन्मनाम्[१] ।
विशुष्यन्ति स्म केषाञ्चिन्मदस्रोतांसि तत्क्षणात् ॥४६६॥
कथञ्चिद्ग्राहयाञ्चक्रे श्रुतसाङ्ग्रामिकानकः ।
उन्मीलितकटः[२] सद्यः कङ्कटः[३] कोऽपि कुञ्जरः ॥४६७॥
आदाय सिन्धुरः सादिमात्तैकगुड[४]पक्षकः ।
कश्चिदाकस्मिकक्षोभक्षुण्णचेताः पलायत ॥४६८॥
आजये सज्जिताः कामं रेजिरे कुञ्जरेश्वराः ।
पत्रलाः परितो नम्रशाखान्ता इव शाखिनः ॥४६९॥
विनीता अपि तत्कालं कलिताविनयक्रमाः ।
ग्राह्यन्ते स्म बलात्केचित्खलीनमपि वाजिनः ॥४७०॥
कल्पयन्तं तथा पद्भ्यां सादिनं कोऽप्यहन्हयः ।
यथा सोऽभूदलम्भूष्णुः सांयुगीने न कर्मणि ॥४७१॥
संसूत्रिततनुत्राणास्तुरङ्गेन्द्राश्चकासिरे ।
कल्लोला इव कूलिन्याः परीताः पद्मिनीदलैः ॥४७२॥
सम्प्रत्यमङ्गलं बाष्पनिपातो मास्म भूदिति ।
ऊद्ध्र्वपक्ष्मपुटप्रान्तं वितन्वत्याः पदक्रमम् ॥४७३॥
करिष्यति प्रिये सिद्धिसरकं[५] स्खलनात्पदः ।
पपात पाणेः कस्याश्चिद्बलात्कनकभाजनम् ॥४७४॥ युग्मम् ।
कस्यापि कुर्वतो वीरकवलं[६] गृहकुक्कुरः ।
कृतं करे करम्भस्य भ्रंशयामास भाजनम् ॥४७५॥
दूर्वादिमङ्गलेषिण्याश्चलन्त्याश्चटुलक्रमम् ।
हारस्तुत्रोट कस्याश्चित्पत्यौ सङ्ग्रामगामिनि ॥४७६॥

---

१. गजानाम् । २. कटः-गण्डस्थलम् । ३. कवचम् । ४. गुडः-आस्तरणम्, स एव सहायो येन । ५. मद्यपात्रम् । ६. वीरं-करम्भः तस्य कवलम् ।

उन्मीलति क्षुते नासां विधर्तुं धावतो जवात् ।
प्रिये चलति कस्याश्चित् सस्रंसे वलयं करात् ॥४७७॥
प्रक्षेप्तुमनसः प्रीत्या दूर्वादि पतिमूर्द्धनि ।
अस्त्रलुप्तदृशोऽन्यस्याः पतति स्म तदन्यतः ॥४७८॥
परस्याः कुशली युद्धादागच्छेरिति भारती ।
आपृच्छ्यमाने कान्तेऽश्रुपूरैर्निन्ये वृथार्थताम् ॥४७९॥
आपृच्छ्य गच्छतः प्राणनाथस्य वलिताननम् ।
कस्याश्चित्कृपणैर्दृष्टिनिपातैर्निगडायितम् ॥४८०॥
धृतधारालवैरत्वाद्युद्धश्रद्धावशादपि ।
दर्पाच्च दुर्निमित्तानि तानि तान्यवहेलयन् ॥४८१॥
तुलामिव रविर्जेतुं जीमूतानिव पाण्डवान् ।
अथारोहन्महाबाहुः स्यन्दनं **कुरुनन्दनः** ॥४८२॥ युग्मम् ।
सज्जितस्वस्वयानाधिरोहिणः कवचाञ्चिताः ।
मूर्तिमन्त इवोत्साहाश्चापवेदा इवाङ्गिनः ॥४८३॥
द्रोणाचार्यकृपाचार्यप्रमुखाः सामवायिका[१]ः ।
कनीयांसश्च दग्धारिवना **दुःशासना**दयः ॥४८४॥
शल्यप्राग्ज्योतिषाधीशजयद्रथपुरःसराः ।
भूमीभुजश्च तं मुक्तपर्यायं पर्यवीवरन् ॥४८५॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
ग्रहैरिव ग्रहाधीशः स्वयूथैरिव यूथपः ।
पुण्डरीक इवाम्भोजैः शोभते स्म स तैर्नृपः[२] ॥४८६॥
कातरान् विमनीकुर्वञ्शूरान्कण्टकयंस्ततः ।
जजृम्भे दुन्दुभिध्वानो दिग्निकुञ्जोदरंभरिः ॥४८७॥
आधाय पुरतो भीष्मं भीष्ममिष्वासकर्मणा ।
कौरवीयाऽचलत्सर्वपथीना सा वरूथिनी ॥४८८॥
केतनानि [३]पराञ्चन्ति पवनैः प्रातिलोमिकैः ।
कौन्तेयानीकिनीभीत्या नश्यन्तीव चकासिरे ॥४८९॥

---

१. धीसखः सामवायिकः [अभि० ७१९] मन्त्रणाकारिणः- अमात्याः । २. वृतः प्रतिद्वये । ३. पश्चाच्चलन्ति ।

अस्मद्विरोधिनोऽम्भोदान् बिभर्तीदमिति[१] ध्रुवम् ।
पांशुभिर्नभसो लक्ष्मीरक्षुद्यत बलोद्धतैः ॥४९०॥
कस्याप्यौद्धत्यमन्यस्य वयं न हि सहामहे ।
इतीव दन्तिभिर्दानैर्नीयते स्म शमं रजः ॥४९१॥
आयुधान्यायुधीयानां पतङ्गकरसङ्गमात् ।
साक्षान्निरीक्ष्यमाणाग्निदैवतानीव रेजिरे ॥४९२॥
क्षयार्णव इवोद्वेलः क्षणात्कुक्षिभरिर्दिशाम् ।
बलौघः सोऽपि सङ्ग्रामभूमिसीमानमागमत् ॥४९३॥
बलैरलम्बुस(ष)प्रष्ठ खेचराणामलङ्कृता ।
पाण्डवानीकमभ्यस्थात्कृतव्यूहा चमूरसौ ॥४९४॥
तैस्तैरन्योऽन्यविच्छेदपूरणप्रवणारवैः ।
विरामरहितोद्दामप्रवृत्तनिनदैरिव ॥४९५॥
मिथः पीतप्रतिध्वानैरन्तर्मग्नान्यनिस्वनैः ।
प्रणेदेऽथ रणातोद्यैः सैन्ययोरुभयोरपि ॥४९६॥ युग्मम् ।
तर्जयन्त इव क्रोधान्मरुत्प्रेङ्खोलनैर्मिथः ।
अनीकद्वितयस्यापि विराजन्ते स्म केतवः ॥४९७॥
स्वामिवैरेण वैरायमाणा इव परस्परम् ।
द्वयोरपि वरूथिन्योरम्बरे रेणवोऽमिलन् ॥४९८॥
पूर्वशौण्डीरदोर्दण्डचण्डिमस्तवपूर्वकम् ।
जनकस्यावदाना[२]ङ्कनामोद्गारपुरःसरम् ॥४९९॥
शश्वत्प्राप्ताद्भुतस्वामिप्रसादस्मरणोत्तरम् ।
प्रस्तुतस्तुतिकर्मभ्यः सङ्गरोत्साहहेतवे ॥५००॥
उभयोरप्यनीकिन्योः सुभटैः समरोद्यतैः ।
प्रदीयन्ते स्म बन्दिभ्यो भूषणानि यथोचितम् ॥५०१॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।

---

१. नभः । २. अवदानं-वराक्रमः ।

द्वयेऽपि भर्तुरादेशात्कथञ्चिद्वेत्रपाणिभिः ।
ध्रियन्ते स्म धनुष्मन्तः प्रथमप्र[1]धनेच्छवः ॥५०२॥

पीयूषांशुमयं मुखैः कुवलयश्रेणीमयं लोचनै-
र्नानारत्नमयैर्विमाननिवहैः सन्ध्याम्बुदालीमयम् ।
कुर्वद्भिः **कुरु-पाण्डवेय**समरव्यालोकनव्याकुलै-
र्गान्धर्वामरखेचरैर्वियदलङ्चक्रे तदानीं क्षणात् ॥५०३॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये दूतसोमकागमनप्रयाणवर्णनो नाम द्वादशमः सर्गः ॥१२॥

● ● ●

१. प्रधनं-युद्धम् ।

त्रयोदशः सर्गः ॥

अथैवं समयश्चक्रे सैनिकैरुभयैरपि ।
[1]नावहारे प्रहर्तव्यं नापशस्त्रे न च स्त्रियाम् ॥१॥
ततः प्रौढरथारूढौ **वृकोदरकिरीटिनौ** ।
धृष्टद्युम्नस्य सेनान्यश्चक्रतुश्चक्ररक्षिताम् ॥२॥
अथ प्रतिपताकिन्या भटानेकैकशः पुरः ।
सूतं पप्रच्छ **पक्षीन्द्रकेतनं कपिकेतनः ॥३॥**
ततः प्रत्येकमालोक्य प्रतिपन्थिवरूथिनीम् ।
अभ्यधा**न्माधवो वाजिकेतु**कीर्तनपूर्वकम् ॥४॥
एष **तालध्वजः कालः** साक्षादिव रणक्षितौ ।
[2]सेरहतुरगो **गङ्गासूनुः** सर्वंकषो द्विषाम् ॥५॥
द्रोणः सोऽयमविद्राणकीर्तिः कलशकेतनः ।
शोण[3]सप्तिः समित्सर्वधुरीणधनुरूर्जितः ॥६॥
इतश्चायं **कृपा**चार्यो ध्वजीकृतकमण्डलुः ।
धनुर्विद्यालताकन्दश्चन्दनाभतुरङ्गमः ॥७॥
सैष **दुर्योधनो** धन्वी नीलाश्वो नागकेतनः ।
भुञ्जानस्य भुवं यस्य शल्यन्ति त्वद्भुजाः परम् ॥८॥
दुःशासनोऽयमानायकेतुः पीततुरङ्गमः ।
स्थितं यद्भयतो लीनैर्दीनैर्मीनैरिवारिभिः ॥९॥
[4]वोल्लाहैश्च हयैः सोऽयं **सौबलो** गवल[5]ध्वजः ।
भुवनेऽप्युत्तमर्णत्वमस्यैव क्रूरिमश्रियाम् ॥१०॥

---

१. युद्धभूमेरन्यत्र शिबिरस्थाने । २. पीयूषवर्णाश्वः । ३. रक्ताश्वः ४. वोल्लाहः पाण्डुकेशर-बालधिरश्वविशेषः । ५. महिषध्वज ।

अश्वत्थामायमस्थानं[१] वैरिवारभुवां भियाम् ।
द्रोणसूनुः कियाहाश्वः सिंहलाङ्गूलकेतनः ॥११॥
शल्यः सैष मनःशल्यमिव निःशेषविद्विषाम् ।
[२]सीताकेतुर्द्विषत्केतुरश्वैर्बन्धूकबन्धुरैः ॥१२॥
विद्विषद्वारदुर्वाररथः सोऽयं **जयद्रथः** ।
लोहिताश्वो हताऽरातिचेतनः कोलकेतनः ॥१३॥
असौ **भूरिश्रवाः** श्रव्यकीर्तिकोलाहलः पुरः ।
पञ्च[३]भद्रहरिः कामानुरूपो यूपकेतनः ॥१४॥
भगदत्तोऽयमात्तारिकीर्तिरारोहकाग्रणीः ।
सुप्रतीकगजारूढः प्रौढस्तम्बेरमध्वजः ॥१५॥
एतेऽन्येऽपि **सुशर्मा**द्या भूभुजो भुजभूषणाः ।
तैस्तैः केतुभिरश्वैश्च निरीक्ष्यन्तेऽभिलक्षिताः ॥१६॥
एतावन्तो जयद्वीपं यास्यतो **धर्मजन्मनः** ।
अन्तरम्भोधयः सन्ति पोतस्तु धनुरेव ते ॥१७॥
इमामम्**भोजनाभस्य** निशम्य [४]विमलां गिरम् ।
न्यषीददुज्झितेष्वासो रथक्रोडे **कपिध्वजः** ॥१८॥
निजगाद च **गोविन्दं** गुरुसम्बन्धिबान्धवान् ।
हन्तुमुत्सहते नैतान्मनागपि मनो मम ॥१९॥
तत्किं राज्यं ? श्रियस्ताः काः ? किं च तत्पौरुषं मम ? ।
बीजानि यानि दायादगुरुबन्धुवधैनसाम् ॥२०॥
मत्तनूवीरुधोऽमुष्याः शश्वदावालतामगात् ।
यस्याङ्कः किं शरास्तस्मिन् पतेयुर्मे पितामहे ? ॥२१॥
अश्वत्थाम्नोऽपि नाऽऽम्नायं तथा चापस्य यो ददौ ।
वात्सल्यान्मे यथाऽदत्तं तं गुरुं हन्मि किं रणे ॥२२॥
बान्धवा बान्धवा एव बाढमप्यपकारिणः ।
एतेष्वपि मदिष्वासः संदधत् त्रपते शरान् ॥२३॥

---

१. रक्तवर्णाश्वः । २. हलध्वजः । ३. मुखादिषु पञ्चसु स्थानेषु भ्रमरचिह्नवान् पञ्चभद्रः ।
४. 'विमना' प्रत्यन्तरे ।

अथोज्जगार **कंसारि**र्ननु वीरावतंस ! ते ।
कृपानवाङ्कुरः कोऽयं क्षत्रधर्मविलक्षणः ? ॥२४॥
गुरौ पितरि पुत्रे वा बान्धवे वा धृतायुधे ।
वीतशङ्कं प्रहर्तव्यमिति हि क्षत्रियव्रतम् ॥२५॥
बान्धवा बान्धवास्तावद्यावत्परिभवन्ति न ।
पराभवकृतस्तूच्चैः शीर्षच्छेद्या भुजावताम् ॥२६॥
वैश्वानरः करस्पर्शं मृगेन्द्रः श्वापदस्वनम् ।
क्षत्रियाश्च रिपुक्षेपं न क्षमन्ते कदाचन ॥२७॥
दायादा अपि हन्तव्या वहन्तो वैरि[१]गृह्यताम् ।
तमोगृह्यान्निगृह्णाति ग्रहान् किं न ग्रहाग्रणीः ॥२८॥
भ्रातुर्विश्वैकधानुष्के सत्यपि त्वयि बान्धवे ।
यत्कृषन्ति द्विषो लक्ष्मीं साऽपि ते महती त्रपा ॥२९॥
तत्कृपां शिथिलीकृत्य चापमादाय पाणिना ।
आधिपत्यं भुवो भूयः स्वभ्रातुर्दातुमर्हसि ॥३०॥
किं चामीषामुपेतोऽयमन्तः स्वैरेव कर्मभिः ।
त्वं तु केवलमेतस्मिन्हेतुमात्रं भविष्यसि ॥३१॥
[२]अवश्यमव्यलीकस्य वधः पापाय जायते ।
धनुष्मन्तो जिघांसन्ति जिघांसन्तं पुनः परम् ॥३२॥
तद् गृहाण करे बाणान् चापमारोपय द्रुतम् ।
घानिष्यन्तेऽरिभिः पश्य पश्यतस्तव बान्धवाः ॥३३॥
इत्यादिष्टामुपश्रुत्य **विष्टरश्रवसो** गिरम् ।
समुत्तस्थौ शनैः **पार्थः** कार्मुकं कलयन् करे ॥३४॥
उभयोरपि **कौन्तेयकौरवानी**कयोस्ततः ।
धनूंषि धन्विनो घोरनिर्घोषाण्यध्यरोपयन् ॥३५॥
उत्तरङ्गयशोराशिक्षीरनीरनिधिध्वनीन् ।
ते विडम्बयतो दध्मुर्जल[३]जांश्च निजान्निजान् ॥३६॥

---

१. शत्रुपक्षम् । २. अनपराधिनः । ३. शङ्खान् ।

तन्नादेन तदाचान्त इवास्तमिव लम्भितः ।
प्राप्तवानिव विश्रान्तिं रणतूर्यरवोऽभवत् ॥३७॥
अथोत्तीर्य रथात्पद्भ्यामुपेत्य **तपसः सुतः** ।
भीष्मं कृपं च **द्रोणं** च कल्याणीभक्तिरानमत् ॥३८॥
ततो वैजयिकीं तां तामुच्चार्य मुहुराशिषम् ।
तेऽतिप्रह्वमभाषन्त तं लज्जाजिह्मिताननाः ॥३९॥
वत्स ! त्वयि न वात्सल्यमस्माकं परिहीयते ।
तथैव भवतोऽद्यापि भक्तिरप्यधिभूयसी ॥४०॥
परं किं कुर्महे वीर ! कौरवैर्भूरिभक्तिभिः ।
गृहीताः स्मस्तथा नैतान्यथा [१]हातुं सहामहे ॥४१॥
अस्माभिर्जनताहास्यैर्धनेन [२]निधनप्रदः ।
कृतः सुकृतहृद् [३]दैन्यनिकायः कायविक्रयः ॥४२॥
युधि युष्माकमेवायं जयस्तु नहि संशयः ।
यन्नासीरे महावीरौ न्यायधर्मौ विसर्पतः ॥४३॥
साक्षाद्विजयमूर्तिं तामादाय गुरुभारतीम् ।
आगत्य पुनरारोहत्स्वं रथं स महारथः ॥४४॥
[४]समीके मनसा साकं विपक्षे सह चक्षुषा ।
इषूनैष्वासिकाश्चण्डान् कोदण्डेष्वथ संदधुः ॥४५॥
दिक्कूलंकषनिर्घोषनिर्भराशेषरोदसः ।
ततश्चकृषुरिष्वासानुभयेऽपि धनुर्भृतः ॥४६॥
नवविस्फूर्तिदोःकीर्तिपटहोऽथ **किरीटिनः** ।
निपीतेतरविस्फारः स्फारितश्रुतिवैशसः ॥४७॥
उल्ललास प्रतिस्वानैः कामं तुमुलयन् दिशः ।
गाण्डीवकर्षणक्वाणः प्राणप्रावासिको द्विषाम् ॥४८॥ युग्मम् ।
व्योम्नि व्योमचरस्त्रैणैर्वीक्षितश्चकितेक्षणम् ।
जृम्भते स्म ततो वीरदोःप्रियंकरणो रणः ॥४९॥

---

१. हन्तुं प्र० । २. मरणप्रद । ३. दैन्यनिवासः । ४. युद्धे ।

पुञ्जयन्त इवाऽऽशान्तान्[१] संवृण्वन्त इवाम्बरम् ।
चेरुर्नासीरवीरासृग्मात्रभोजनिकाः शराः ॥५०॥
पतिणां पत्रनिर्ह्रादैः शिञ्जिनीनां[२] च शिञ्जितैः ।
क्ष्वेडाभिर्दोर्भृतां चाभूत्सम्भ्रमक्षुभितं जगत् ॥५१॥
निशातविशिखव्याजाद्भूयस्यो रसना इव ।
समं सर्वान्भटानत्तुं प्रेतभर्तुर्जजृम्भिरे ॥५२॥
अन्योन्यास्फालनोद्भूतस्फुलिङ्गैर्मार्गणा अपि ।
कोपादस्त्रमिवाग्नेयमातेनुरितरेतरम् ॥५३॥
खेचरैः खेचराः खड्गपाणिभिः खड्गपाणयः ।
सादिभिः सादिनश्चाधोरणैराधोरणा अपि ॥५४॥
रथारूढै रथारूढा अप्युच्चैः समगंसत ।
द्वन्द्वयुद्धमिति स्वैरं शौण्डीराणामवर्तत ॥५५॥ युग्मम् ।
मा स्म रश्मीषवोऽस्यापि पतन्योधेष्विति ध्रुवम् ।
रेणवोऽतिरयन्भानुं रथप्रधिभिरुत्थिताः ॥५६॥
बंहीयसि तदा पांशौ रणोत्सवमिवेक्षितुम् ।
ललम्बेऽम्बरमभ्यर्णीबभूवुः ककुभोऽखिलाः ॥५७॥
शराशरिपरित्रासादिव व्योम्नि पलायिताः ।
विद्याधरविमानान्तराविशन् रणरेणवः ॥५८॥
निर्माय नूतनां सिद्धकामुका इव यामिनीम् ।
पांसवो दिक्पुरंध्रीणामाकृषन्नम्बराञ्चलम् ॥५९॥
[३]घनानौपम्यबन्धून्नः पङ्क्यन्तितमाममी ।
इतीव शमयामासुः पांसून्मदजलैर्गजाः ॥६०॥
कर्णतालच्छलात्तालवृन्तैरिव मतङ्गजाः ।
रजः पराजयाञ्चक्रुः सम्परायन्तरायकृत् ॥६१॥
दन्तिनामनिलोद्धूता रेजुः सिन्दूररेणवः ।
अन्तःकोपहुताशस्य ज्वाला बहिरिवोत्थिताः ॥६२॥

---

१. दिगन्तान् । २. प्रत्यञ्चानाम् । ३. "घन्नान्नः पश्यतां बन्धून्," घनानौ पश्य बन्धून्नः इति प्रतिद्वयपाठौ, मूल पाठश्च प्रतिद्वयेऽस्ति ।

धावन्तः सिन्धुराः कामं प्रतिस्तम्बेरमान्प्रति ।
उत्पातपवनोत्क्षिप्ताः शैला इव चकासिरे ॥६३॥
वाजिनोऽप्याजिधौरेया नव[१]धोरितबन्धुराः ।
मनांसीवाश्ववाराणामश्वरूपेण रेजिरे ॥६४॥
रथानां पङ्क्तयः केतुदुकूलैरनिलाकुलैः ।
चेरुराह्वयमानानामिव प्रतिचमूरथान् ॥६५॥
[२]ऊर्ध्वजमूर्द्धजाः शौर्यात्कोपारुणितचक्षुषः ।
वल्गन्ति स्म मुहुः कालकिङ्करा इव पत्तयः ॥६६॥
बले **द्रौपदि**रेकस्मिन्नन्यस्मिञ्जा**ह्नवीसुतः** ।
सुरान्कुमारवद्योधान् योधयामास वैरिभिः ॥६७॥
ततः शौर्यप्रवालानि वीरव्रतनवाङ्कुराः ।
उत्साहकन्दलोद्भेदाः क्षत्रधर्माग्रसूचयः ॥६८॥
उत्तरश्चाभिमन्युश्च पाञ्चालाश्च रणाङ्गणम् ।
मुहुर्जगाहिरेऽन्येऽपि कुमारा नवबाहवः ॥६९॥ युग्मम् ।
पराञ्चश्चक्रिरे वीरशौण्डीरास्तच्छिलीमुखैः ।
श्वापदा इव शार्दूलवायुभिर्नासिकंधमैः ॥७०॥
मद्रराजस्य शल्यस्य वैराटेरुत्तरस्य च ।
जज्ञेऽथ समरो घोरः स्यन्दनस्थगजस्थयोः ॥७१॥
श्रुतिनिर्भेदिनिर्ह्रादानभिद्योतयतो दिवम् ।
अश[३]नीनिव जीमूतौ तौ महेषूनमुञ्चताम् ॥७२॥
अम्बरेऽप्यमरस्त्रीणां कुतूहलितयोर्दृशोः ।
मानसस्य च भीतस्य तदाऽभूत्कलहो महान् ॥७३॥
उत्तरेणातिदुर्वारं शरासारं वितन्वता ।
तिरश्चक्रे क्षणं **शल्य**स्तोयदेनेव भानुमान् ॥७४॥
जितानेकाहवः शल्यो ह्रादिन्ये[४]व गिरिं हरिः ।
वैराटिं नवसंस्फोटसक्तं शक्त्या न्यपातयत् ॥७५॥

---

१. धोरितं–गतिविशेषोऽश्वस्य । २. 'ऊद्धूतमूर्द्धजाः' इति युक्तं प्रतिभाति । ३. विद्युतः ।
४. वज्रेण ।

मन्थानगिरिनिर्मथ्यमानार्णवरवोपमः ।
आसीत् **कौन्तेय**सैन्येषु हाकारतुमुलो रवः ॥७६॥
अथ प्रथितकर्माणो **धर्मसूनु**धनुर्धराः ।
शरैः सेनानिभोगीनैः कामं **भीष्म**मयोधयन् ॥७७॥
देवव्रत[1]शरव्राताः शत्रुसांतापिकास्ततः ।
दिशः सर्वाः क्षयाम्भोदधारासारा इवास्तृणन् ॥७८॥
अथ केषाञ्चिदक्षस्य भङ्गो मानैः सहाभवत् ।
परेषामपतन् बाहुसौष्ठवैः सह केतवः ॥७९॥
समं सत्त्वेन केषाञ्चिद् ध्वंसन्ते स्म धनुर्लताः ।
शिञ्जिन्यो जन्य[2]काङ्क्षाभिः साकं केषाञ्चिदत्रुटन् ॥८०॥
प्राणैः सार्धं पलायन्त युग्याः केषाञ्चन द्रुतम् ।
विक्रमैः सह चक्राणि परेषां खण्डशोऽभवन् ॥८१॥
छिद्यन्ते स्म सहान्येषां वर्माणि रणकर्मणा ।
सार्धं रोषेण केषाञ्चिदधःसारथयोऽगमन् ॥८२॥
समं महिम्ना केषाञ्चिदातपत्राणि दुद्रुवुः ।
सहान्येषामहङ्कारैः [3]कूबराः कणशोऽभवन् ॥८३॥
पार्श्वानि जज्ञिरेऽन्येषां शून्यानि मनसा समम् ।
ओजसा सह केषाञ्चित्सस्रंसे कार्मुकं करात् ॥८४॥
वल्गन्ति स्म समं कीर्त्या केषामप्यसृगूर्मयः ।
भेजे भुजैः सहान्येषां रथोत्सङ्गेऽस्त्ररिक्तताम् ॥८५॥
इत्थमुत्थापितानन्यसामान्यशरकर्मणाम् ।
पाण्डवानां चमूश्चक्रे **गाङ्गेयेना**कुलाकुला ॥८६॥
धृष्टद्युम्नोऽपि दोर्[4]द्युम्ननिम्नितारातिविक्रमः ।
कौरवीये बले भूपान्संजहार सहस्रशः ॥८७॥
शैवलिन्यः कचै रक्तोत्पलिन्यः सुभटाननैः ।
रथस्तोमैस्तरीमत्यो मीनवत्यः कराङ्घ्रिभिः ॥८८॥

---

१. भीष्मशरसमूहाः । २. युद्धकाङ्क्षाभिः । ३. कूबरः-सारथिनिषदनस्थानम् । ४. द्युम्नं-बलम् ।

सितच्छत्रैः कुमुद्वत्यो वेतस्वत्यश्च केतुभिः ।
प्रावर्तन्त ततः कूलंकषाः शोणितसिन्धवः ॥८९॥ युग्मम् ।
उच्छृङ्खलं [1]चतन्तीनामसृग्जलधियोषिताम् ।
प्रहारपतिता मार्गे शैलायन्ते स्म दन्तिनः ॥९०॥
केतुदण्डमयी क्वापि चापदण्डमयी क्वचित् ।
[2]तोत्रदण्डमयी क्वापि छत्रदण्डमयी क्वचित् ॥९१॥
तुरङ्गाङ्गमयी क्वापि क्वचिद् द्विपवपुर्मयी ।
वीरवर्ष्ममयी क्वापि रणक्षितिरवैक्षत ॥९२॥ युग्मम् ।
प्रहारपाटवात्कामं नभोऽङ्कनभिधावितैः ।
रक्तैः सक्तैरिवाताम्रो भास्वानस्तमुपाययौ ॥९३॥
त्यजन्ननायुधं षण्ढं योषितं पूर्वपोषितम् ।
वित्रस्तं कातरं दीनं [3]पराञ्चमभयार्थिनम् ॥९४॥
व्योमान्तव्यापिभिस्तैस्तैः शरासारैररुंतुदैः ।
भीष्मः परःशतान्भूपानादिनान्तादपातयत् ॥९५॥ युग्मम् ।
ततः स कृपया चापशिञ्जिनीमवरोपयन् ।
सैन्यद्वयेऽपि तत्कालम[4]वहारमकारयत् ॥९६॥
अथोत्तरवधात्खेदमेदुराः **पाण्डुसूनवः** ।
धार्तराष्ट्रास्तु सानन्दाः स्वं स्वं शिबिरमन्वगुः ॥९७॥
विराटदयितां रात्रौ पुत्रशोकार्तिविक्लवाम् ।
सुदेष्णां निर्यदुष्णाश्रुं **धर्मभू**रित्यसान्त्वयत् ॥९८॥
कल्याणि ! वीरकान्ताऽसि शुचा कस्तव संस्तवः ? ।
ननु वत्सेन तेनाद्य वीरसूरसि निर्मिता ॥९९॥
तस्य पापीयसो **मद्रभूभर्**तुरुदरादहम् ।
[5]पृषत्कैश्छेन्न कर्षामि तवाङ्गरुह**मुत्तरम्** ॥१००॥
तदाऽयं समरारम्भो मा स्म भून्मे फलेग्रहिः ।
कदाचिदपि मन्येथा मा च मां सत्यसङ्गरम् ॥१०१॥ युग्मम् ।

---

१. चाचमानानाम् (चलन्तीनाम् प्र०) । २. तोत्रं–वंशयष्टिः । ३. मृतप्रायम् । ४. युद्ध-स्थानादन्यस्थाने नयनम् । ५. बाणैः ।

एवमाश्वासिता **धर्मसूनुना** साऽमुचच्छुचम् ।
उदात्तप्रकृतीनां तु शोकः स्तोकतरस्थितिः ॥१०२॥
तथैव विशिखव्रातैर्नृपा[१]नीकान्यनेकशः ।
भीष्मो निघ्नन् घृणानिघ्नः सप्ताहान्यत्यवाहयत् ॥१०३॥
उदारधीः सदाराय **धृतराष्ट्राय संजयः** ।
नित्यमावेदयाञ्चक्रे निशि साङ्ग्रामिकीः कथाः ॥१०४॥
धर्मात्मजोऽधिवात्सल्यान्निजानां दक्षिणेर्मणाम् ।
निर्ममे स्वोर्मिकावार्भिः प्रत्यहं व्रणरोहणम् ॥१०५॥
अष्टमेऽपि तथैवाह्नि युध्यमाने **पितामहे** ।
भृशमारेभिरे योद्धुं पाण्डवानीकभूभुजः ॥१०६॥
निषङ्गे योऽगमत्पाणिस्तत्रैव तमकीलयन् ।
यश्चक्रे शरसंधानं चिच्छिदुस्तस्य चाङ्गुलीः ॥१०७॥
ज्यां करो योऽकृषत्तं तु समं **कर्णे**न विव्यधुः ।
चक्षुरैक्षत यल्लक्ष्यमाकर्षंस्तस्य तारकाम् ॥१०८॥
स्थैर्यगर्वं च मूर्च्छाया मनागपि न सेहिरे ।
किं पुनर्ब्रूमहे छेदे कार्मुकस्य गुणस्य च ॥१०९॥
एवं कुरुवरूथिन्या [२]धानुर्दण्डिकमण्डलीम् ।
कुर्वते स्म निरुच्छ्वासां **कौन्तेय**बलधन्विनः ॥११०॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
दोर्भृतः सर्वतः केचिदाचिताङ्गाः शिलीमुखैः ।
शल्याकुलशरीरस्य [३]श्वाविधो दधिरे तुलाम् ॥१११॥
मज्जत्तलिननाराचमण्डलव्याप्तमौलयः ।
बभुर्युद्धरसोत्तब्धकुन्तला इव केचन ॥११२॥
बाणव्रणितसर्वाङ्गं **कुरूणां** तद्बलं बभौ ।
उद्बुद्धमिव बन्धूकवनं जङ्गमतां गतम् ॥११३॥
तदानीं धन्विनां स्वैरमुच्छलद्भिः शरोत्करैः ।
क्षुण्णः प्रेक्षकवन् मन्ये वासरोऽप्यन्तमासदत् ॥११४॥

---

१. निर्दयः । २. धनुर्दण्डैक प्रतौ० । ३. श्वावित् भाषायां 'शाहुडी' ।

हतवत्यपि **गाङ्गेये** महीपालान्सहस्रशः ।
हताभ्यधिकभूपालाः सानन्दाः **पाण्डुनन्दनाः** ॥११५॥

कौरवाः पुनरुद्वेलवैमनस्यमहार्णवाः ।
अवहारे कृते जग्मुः स्कन्धावारं निजं निजम् ॥११६॥ युग्मम् ।

धार्तराष्ट्रस्ततो रात्रौ **गाङ्गायनि**मुपागमत् ।
प्रणिपत्योपविश्याग्रे सोपालम्भमदोऽवदत् ॥११७॥

तात ! स्पष्टमवष्टम्भात्तव कार्मुककर्मणाम् ।
सर्वः **पार्थ**विघातार्थमारम्भोऽयं ममाभवत् ॥११८॥

को नाम हिममुच्छेत्तुं सूरोऽपि [1]सुरभिं विना ? ।
कीदृशः काननं दग्धुमग्निरप्यनिलाहृते ? ॥११९॥

त्वं तु **कौन्तेय**दाक्षिण्यात्सङ्गरे तद्धनुर्धरैः ।
नित्यमास्माकवर्गीणान्हन्यमानानुपेक्षसे ॥१२०॥

तेभ्योऽस्मदहितेभ्यश्चेद् दातुं राज्यं तवेप्सितम् ।
तद्व्यापादय मां तात ! सद्यः स्वेनैव पाणिना ॥१२१॥

इत्यार्तभाषिणं **भीष्मः कौरवाधीश**मभ्यधात् ।
वत्स ! तुच्छोचितः कोऽयमुद्गारोऽद्य गिरां तव ॥१२२॥

[2]ज्ञातेयान्मे यदप्येतच्चेतस्तेष्वपि वत्सलम् ।
तथापि त्वयि विक्रीतं जीवितव्यमिदं मया ॥१२३॥

त्वत्प्रयोजन एवेदं व्ययनीयमसंशयम् ।
योद्धव्यम[3]नुरोधं च विमुच्य सह **पाण्डवैः** ॥१२४॥

परं **कपिध्वजो** यत्र करे धारयते धनुः ।
जयः सांशयिकस्तस्मिन्नवश्यं समराङ्गणे ॥१२५॥

तथाप्याजन्मतोऽभ्यस्तनिस्तुषैश्चापकर्मभिः ।
तात ! प्रातः करिष्यामि निःशौण्डीरां वसुन्धराम् ॥१२६॥

एवमुन्मीलितप्रीति**र्जाह्नवीतनुजन्मना** ।
जगाम निजमावासमुत्थाय **कुरुपुङ्गवः** ॥१२७॥

---

१. वसन्तम् । २. ज्ञातिसंबन्धात् । ३. अनुसरणम् ।

नवमेऽह्नि ततः कोपात् **कौन्तेया**निकिनीभटान् ।
मथ्नाति स्म शरै**र्भीष्मः** करैर्ध्वान्तानिवांशुमान् ॥१२८॥
करेऽथ कार्मुकं कर्तुमपि केचिन्न सेहिरे ।
शिञ्जिनीम[1]टनिप्रान्तमानेतुं तु कथैव का ? ॥१२९॥
केचन ध्वजदण्डस्य लीयन्ते स्मान्तरे मुहुः ।
विशन्ति स्म व[2]रूथान्तर्नीचकैर्भूय केचन ॥१३०॥
पान्ति स्म केचिदात्मानमन्तराकृत्य सारथिम् ।
अकीर्तिमुररीकृत्य मुमुचुः केचिदाहवम् ॥१३१॥
पश्यन्ति स्म तदा पश्चाद्भागानेव पितामहः ।
वैरिणां च शराणां च नैव केषाञ्चिदाननम् ॥१३२॥
पार्थीयपार्थिवान् **भीष्मो** हन्ति स्मैकोऽप्यनकेशः ।
नादेयानिव कल्लोलान् कल्लोलः सलिलेशितुः ॥१३३॥
बाणवर्षिणि **गाङ्गेये** पाण्डवीया धनुर्भृतः ।
[3]निर्जीवैर्धन्वभिः सार्धं निर्जीवा एव जज्ञिरे ॥१३४॥
अथाताम्राम्बुदव्याजाच्छोणितो[4]दकिलां दिवम् ।
कुर्व[5]न्नवनिसंहर्षादिवाभूद्दिवसात्ययः ॥१३५॥
विकाशश्रीस्तदा लेभे **कौरवैः** कैरवैरिव ।
प्राप्यते स्म च सङ्कोचः **पाण्डवैः** पङ्कजैरिव ॥१३६॥
उभे अपि पताकिन्यौ वेत्रिवारितसङ्गरे ।
सायंकाले ततः स्वस्वनिवासानुपजग्मतुः ॥१३७॥
समाहृत्य **हृषीकेश**मुखान्सांसदिकांस्ततः ।
इदमालोचयामास क्षपायां **तपसः सुतः** ॥१३८॥
जाह्नवीतनयो यावद्धुनोति प्रधने धनुः ।
दूरेऽस्तु विजयस्तावज्जीविताशाऽपि नश्वरी ॥१३९॥
संवर्मयति हि [5]ध्वान्तध्वजिन्यां नवनीरदे ।
कः प्रकाशस्तुषारांशोरस्तित्वेऽपि हि संशयः ॥१४०॥

---

१. अटनिः धनुरग्रभागः । २. रथास्तरणान्तः । ३. प्रत्यञ्चारहितैः । ४. उदकिलं-सजलम् । ५. नेवातिसं० प्रत्य० । ५. अन्धकाररूपसेनायाम् ।

तदैदंकालिकं किञ्चित्कर्तव्यमुपदिश्यताम् ।
संशय्य तिष्ठते यस्माद्युष्मास्वेव मनो मम ॥१४१॥
ततः **कंसान्तको**ऽवोचन्ननु **मन्दाकिनीसुतम्** ।
सङ्ग्रामेऽद्यतने कामं संहरन्तं धराधवान् ॥१४२॥
स्वयमेव क्रुधा हन्तुं बाहुरुत्सहते **स्म मे** ।
किं पुनः शपथैस्तैस्तै रुरोध **प्लवगध्वजः** ॥१४३॥ युग्मम् ।
इदानीमपि निःशङ्कमनुजानीथ मां यदि ।
करोमि तदिदं प्रातर्नि**र्गाङ्गेय**मिलातलम् ॥१४४॥
व्याजहाराथ भूनाथो **हरे** ! चापकरे त्वयि ।
रणतन्द्रालुरिन्द्रोऽपि **गङ्गासूनो**स्तु का कथा ? ॥१४५॥
कीर्तयः किन्तु **गान्धारीसुत**वर्गवधोद्भवाः ।
प्रीतेन भवताऽस्मभ्यं दक्षिणीचक्रिरे पुरा ॥१४६॥
गाङ्गेयस्याङ्कपल्यङ्कलालितौ बालकालतः ।
वधं विधित्सतः साक्षात्कथं **भीमकिरीटिनौ** ? ॥१४७॥
तदावेदय **गोविन्द** ! किञ्चिदौपयिकान्तरम् ।
येन जीयेत विश्वैकरथी **भागीरथीसुतः** ॥१४८॥
अथाह स्म **हरि**स्तर्हि ममेदं श्रूयतां वचः ।
इदमाबालगोपालं तावदस्त्येव विश्रुतम् ॥१४९॥
स्त्रियां पूर्वस्त्रियां दीने भीते षण्ढे निरायुधे ।
यद् **भीष्मस्य** समीकेषु न पतन्ति पतत्रिणः ॥१५०॥
तत्प्रात**र्द्रुपदो**र्वीशसुतं षण्ढं **शिखण्डिनम्** ।
पुरस्कृत्योपतिष्ठध्वं समराङ्गणसीमनि ॥१५१॥
ततस्तस्मिन्नमुञ्चन्तं नाराचनिचयान् रणे ।
स हन्यान्निशितैर्बाणैरौपकर्णिककर्षणैः ॥१५२॥
इत्युपायं परिज्ञाय देशितं **केशिवैरिणा** ।
सर्वे निजं निजं स्थानं ययुरुत्थाय हर्षुलाः ॥१५३॥
अथ प्रातः पुरोधाय तेऽपि चण्डं **शिखण्डिनम्** ।
सङ्ग्रामाग्रमुपागच्छन् **गाङ्गेय**वधवाञ्छया ॥१५४॥

बभौ **भीमकिरीटिभ्यां** गताभ्यां चक्ररक्षिताम् ।
शिखण्डी चण्डरश्मीन्दुमध्ये बुध इव स्थितः ॥१५५॥
मिथः सायकसम्पातखाट्कारमुखराम्बरम् ।
आत्यन्तिकमभूद्युद्धमुभयोरप्यनीकयोः ॥१५६॥
द्विपानामपनीतास्यावरणानामपि क्षणात् ।
पांसवः स्यन्दनोद्धूता मुखप्रच्छदतां ययुः ॥१५७॥
अन्योऽन्यरदनाघातजातैः कार्शानिवैः[१] कणैः ।
अयुध्यन्तान्तरं तेजो वमन्त इव दन्तिनः ॥१५८॥
दन्तिनो दन्तदम्भोलिसङ्घट्टघटितैर्मिथः ।
प्लुष्येते स्म शिखिज्वालाकलापैरास्यकङ्कटौ[२] ॥१५९॥
केनापि करिणोत्क्षिप्ते रथाग्रे पृथिवीं ययौ ।
रथी ससारथी रथ्या योक्त्रबद्धाललम्बिरे ॥१६०॥
कुन्तैरूर्द्धमुदस्ताङ्गाः सादिभिः प्रतिसादिनः ।
वंशाग्रगतशैलूषकेलिमाकलयन्मुहुः ॥१६१॥
न वर्मिणैर्न रथ्याभिर्नाश्वीयैर्न च हास्तिकैः ।
रेवापूर इव क्वापि कोऽपि सादी न चस्खले ॥१६२॥
एकैव विविदे मुष्टिः कर्णजाहविगाहिनी ।
भटैः पतद्भिः केषाञ्चिदिषुमोक्षस्तु लक्षशः ॥१६३॥
कस्यापि रथिनः क्रोधाद्धावतोऽनुविरोधिनम् ।
आसीदुरुत्तरारक्तनिमग्नैवान्तरार्गला ॥१६४॥
काञ्चिज्जर्जरयन्काञ्चित्समरादपसारयन् ।
काञ्चित् पिषन्निषुव्रातैर्युध्यते स्म **पितामहः** ॥१६५॥
न तस्य भेजिरे वैरिश्रेणयः सम्मुखीनताम् ।
तरूणामापराह्णिक्यश्छाया इव विवस्वतः ॥१६६॥
केचिद्द्विषंतपै**र्भीष्म**सायकैराकुलीकृताः ।
क्षिपन्ति स्म परासूनां दन्तिनामन्तरे रथान् ॥१६७॥

---

१. अग्निसंबन्धिभिः । २. कवचः ।

अनीकप्रत्यनीकानां कामं विमुखतां गते ।
भीष्मस्य समरेऽतिष्ठदव्यापारः करश्चिरम् ॥१६८॥
राकेन्दुमण्डलं भानुबिम्बस्येवाम्बरे ततः ।
शिखण्डिस्यन्दनो **भीष्म**रथस्याभूत्पुरो रणे ॥१६९॥
शिखण्डिनमनूद्दण्डं धावन्तो धन्विनः परे ।
वृकोदरकिरीटिभ्यां नाराचैः प्रतिचक्रिरे ॥१७०॥
पुरोऽवलोक्य कोदण्डचण्डपाणिं **शिखण्डिनम्** ।
बभूव रणसंरम्भमन्दो **मन्दाकिनीसुतः** ॥१७१॥
कोटिशो भटसम्भारसंहारविहितश्रमम् ।
धनुर्विश्रमयाञ्चक्रे कृपयेव **पितामहः** ॥१७२॥
हैमन्तिक इवादित्यो मन्त्रस्तब्ध इवानलः ।
जरीव हरिणाराति**र्गाङ्गेयो** ददृशे तदा ॥१७३॥
ततः **शिखण्डि**ना काण्डै **भीष्मः** स्वैरमताड्यत ।
गजो गम्भीरवेदीव न किञ्चित्तु विवेद सः ॥१७४॥
एतस्मिन्नन्तरे दृष्ट्वा **धृष्टद्युम्ना**दयोऽपि तम् ।
सर्वे सर्वाभिसारेण शरासारैरताडयन् ॥१७५॥
[१]प्रहारदारुणानेतान्वीक्ष्य **गङ्गासुत**स्ततः ।
कोपकम्प्राधरश्चापे रोपमारोपयत्पुनः[२] ॥१७६॥
तच्चक्ररक्षिणौ **दुर्योधनदुःशासना**वपि ।
समं ववृषतुर्वेगाद्बाणैः प्राणैकभिक्षुभिः ॥१७७॥
न दिशो विदिशो नापि नाकाशं न च काश्यपी ।
आलोकि केवलं लोकैः शराद्वैतमयं जगत् ॥१७८॥
ससंभ्रममथाजल्पत् **कपिकेतुं वृषाकपिः** ।
कथं वृथा पृथासूनो ! सैन्यक्षयमुपेक्षसे ? ॥१७९॥
शिखण्डिना तिरोधानान्मानयित्वा त्रपामपि ।
तत्कुरु श्रीलतामूलं **भीष्म**मुन्मूलय स्वयम् ॥१८०॥

---

१. प्रहारान् दारु० प्रतिद्वय । २. बाणम् ।

कथञ्चिदमुमादृत्य निदेशं **मञ्जुकेशिनः** ।
शिखण्डिरथमारोहत्ततः **प्लवगकेतनः** ॥१८१॥
शिखण्डिवपुषा गुप्तमूर्तिनाऽथ **किरीटिना** ।
इष्वासश्चकृषे कर्णप्रान्तविश्रान्तमुष्टिना ॥१८२॥
अनिमेषा अपि दृशः समुन्मेषयतां भृशम् ।
बभूव रभसोत्तालो देवानां तुमुलस्तदा ॥१८३॥
मार्तण्डमण्डलं पूर्वं वार्षिका इव वारिदाः ।
तिरयन्तोऽन्तरा **भीष्म**रथं **दुर्योधनादयः** ॥१८४॥
वातूलैरिव दिङ्मूलकेलिकारपराक्रमैः ।
भीमप्रभृतिभिः सद्यो निन्यिरे विशरारुताम् ॥१८५॥ युग्मम् ।
पताकापल्लवैर्वायुवेल्लितैः **सव्यसाचिनम्** ।
नोदयन्निव नाराचमुक्तयेऽभात्तदा रथः ॥१८६॥
सहैव त्रपया भक्त्या स्नेहेन च **पितामहे** ।
गाण्डीवधन्वना काण्डमण्डली मुमुचे ततः ॥१८७॥
शिखण्डिरचितान्तर्धिमपश्यन् **कपिकेतनम्** ।
गाङ्गेयो दक्षिणेर्माङ्गस्तदासूतमवोचत ॥१८८॥
कामं मर्माविधो वर्मच्छेदकर्मणि कर्मठाः ।
वेगादच्छिन्नसन्तानपातिनः सरलक्रियाः ॥१८९॥
अलक्ष्यगतयो लक्ष्यभेदमेदुरितौजसः ।
कुर्वन्तो विद्युदुद्द्योतलेखां पुङ्खैर्हिरण्मयैः ॥१९०॥
सुरा इव सुपर्वाणः सत्फलाः शुभकर्मवत् ।
अवश्य**मर्जुन**स्यैते विशिखा न **शिखण्डिनः** ॥१९१॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
वत्सस्यास्य धनुर्विद्यामद्यानुभवतः स्वयम् ।
जीवतीवान्तरात्माऽयं मृत्युकोटिगतोऽपि मे ॥१९२॥
अत्रान्तरेऽन्तरिक्षान्तरुल्ललास सरस्वती ।
मा स्म विस्मर **गाङ्गेय** ! गिरं गुरुसमीरिताम् ॥१९३॥

---

१. विशीर्णताम् ।

अथ **दुर्योधनो**ऽभ्येत्य **भीष्मं** पप्रच्छ विस्मितः ।
कामेते खेचरास्तात ! स्मरयन्ति गुरोर्गिरम् ? ॥१९४॥
अथ **गाङ्गायनिः** प्राह मातामहगृहे वसन् ।
चारणश्रमणान्बाल्ये मात्रा सममनंसिषम् ॥१९५॥
विशुद्धं साधुधर्मं च श्राद्धधर्मं च मे पुरः ।
व्याकुर्वन् **कुरुराजेन्द्र** ! मुनीन्द्रास्ते कृपालवः ॥१९६॥
धर्मस्योपनिषत्तेभ्यो बभूव हृदयङ्गमा ।
तथा मम यथाकामं कामोऽभून्नार्थकामयोः ॥१९७॥
ततः प्रभृति पश्यामि भूतसङ्घातमात्मवत् ।
वाचं वाचंयम इव ब्रुवे सत्यपवित्रिताम् ॥१९८॥
परवित्तेषु मे चित्तं सर्वथाऽभूत्पराङ्मुखम् ।
अजिह्मब्रह्ममनसः सर्वं स्त्रैणं तृणं मम ॥१९९॥
अकार्षं प्रियसन्तोषःपरिग्रहविनिग्रहम् ।
किं नाम दुष्करं जैनधर्मवासितचेतसाम् ॥२००॥
इत्थंकारमनाचारविमुखो धर्मसम्मुखः ।
व्यरंसिषमशेषेभ्योऽप्याश्रवेभ्यः श्रुतैकधीः ॥२०१॥
अर्हत्पूजा गुरूपास्ति तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
दानेन च त्रुटत्कर्मा षट्कर्माऽस्म्यहमन्वहम् ॥२०२॥
सर्वसङ्गपरित्यागमङ्गीकर्तुमना अपि ।
कलाः **पवनवेगे**न मातुलेनास्मि शिक्षितः ॥२०३॥
एकदा तु त्रिकालज्ञं **मुनिचन्द्रा**भिधं मुनिम् ।
मातामहेन सहितो गतवानस्मि वन्दितुम् ॥२०४॥
आसाद्यावसरं सद्यः कलयन्पुलकाङ्कुरान् ।
सर्वप्रत्यक्षमप्राक्षं तं गुरुं रचिताञ्जलिः ॥२०५॥
मुनीन्द्र ! परमानन्दमूलकन्द ! कदा मम ।
मोहान्धकारसविता भविता सर्वसंयमः ? ॥२०६॥
सोऽप्याख्यद्भद्र ! या माता नवचन्द्रोज्ज्वला गुणैः ।
सती **सत्यवती** नाम भविष्यति यवीयसी ॥२०७॥

तदात्मजानुरोधेन स्थातासि सुचिरं गृहे ।
परार्थ एव हि स्वार्थः प्रथते पृथुचेतसाम् ॥२०८॥
पितुः प्रीत्यर्थमाकालं कलयन्ब्रह्मचारिताम् ।
देवव्रत इति ख्यातिं गृहिधर्मेऽपि लप्स्यसे ॥२०९॥
बंहीयो[1]महिमा भूत्वा क्रमाद् गोत्रपितामहः ।
[2]आर्तस्य **धार्तराष्ट्रस्य** रणेनानृण्यमीयिवान् ॥२१०॥
ममान्तेवासिनो **भद्रगुप्ताचार्य**स्य सन्निधौ ।
अथ श्रद्धालुरुद्धृत्य भावशल्यानि सर्वतः ॥२११॥
तां दशां द्रव्यशल्योत्थां सहमानोऽतिदुःसहाम् ।
वर्षमात्रावशेषायुः प्रयतः प्रव्रजिष्यसि ॥२१२॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
विधायाऽऽराधनां सम्यक्साम्यनिर्मग्नमानसः ।
उपगन्तासि वर्षान्ते सुखी स्वर्लोक**मच्युतम्** ॥२१३॥
इत्याख्याय यथाख्यातचरित्रोऽन्यत्र सोऽगमत् ।
अहमप्यन्वभूवं तत्प्रतिपादितमादितः ॥२१४॥
ततोऽमी खेचरा वत्स ! धर्मसब्रह्मचारिणः ।
दक्षाः सवयसो दीक्षासमयं स्मारयन्ति मे ॥२१५॥
एवमावेदयन्नेव [3]पार्थीयैः परिपूरितः ।
प्रतिरोमशरस्तोमै रोमाञ्चनिचयैरिव ॥२१६॥
कराद् गलितकोदण्डः सम्मीलितविलोचनः ।
निष्पपात रथक्रोडे मूर्च्छाल**स्तालकेतनः** ॥२१७॥ युग्मम् ।
अवस्थादौस्थ्यमेतस्य मन्ये वीक्षितुमक्षमः ।
विमुक्तवसुसर्वस्वः प्रापद् द्वीपान्तरं रविः ॥२१८॥
तमस्तोमनिरस्ताशौ नक्षत्रोदयशालिनौ ।
कौरव्यश्च प्रदोषश्च द्वावप्यभवतां तदा ॥२१९॥
अवहारस्ततस्तात ! तातेति परिदेविभिः ।
शोकान्धकारविधुरैश्चक्रे **कौरवपाण्डवैः** ॥२२०॥

---

१. महामहिमा । २. विनाशिनः । ३. पृथापुत्रसंबन्धिभिः ।

उत्पाट्य पुरतो **भद्रगुप्ता**चार्यैरलंकृतम् ।
भीष्मो निन्ये विनीतैस्तैरासन्नगिरिकन्दरम् ॥२२१॥
तं वृत्तान्तमुपश्रुत्य **धृतराष्ट्रो**ऽपि **संजयात्** ।
तद्दत्तबाहुरुद्वाष्पो **भीष्मा**न्तिकमुपाययौ ॥२२२॥
कौरवैः पाण्डवेयैश्च साश्रुनेत्रैः **पितामहः** ।
तेन तेनोपचारेण पुनः प्राप्यत चेतनाम् ॥२२३॥
सुधारसमयीमेष दृशं नप्तृमुखेषु च ।
न्यवीविशत्तुषारांशुः कौमुदीं कुमुदेष्विव ॥२२४॥
तेषामुत्फुल्लनेत्राणि तदानीं वदनानि च ।
भेजुरुद्भ्रान्तभृङ्गाणि विकाशं कैरवाणि च ॥२२५॥
मन्दं मन्दध्वनिर्नप्तृनथ प्राह **पितामहः** ।
वत्सा ! मे बाधते बाढं निराधारा शिरोधरा ॥२२६॥
ततः सुखनिधानानि हंसतूलमयानि ते ।
उपादायोपधानानि विनयादुपतस्थिरे ॥२२७॥
निषिध्य मूर्द्धकम्पेन तानह्वाय पितामहः ।
अर्जुनाम्[१] **अर्जुने** दृष्टिं न्यस्यति स्म स्मिताननः ॥२२८॥
विज्ञाततदभिप्रायश्चापमारोप्य **फाल्गुनः** ।
कङ्कपत्रत्रयीं[२] तस्य न्यधादधिशिरोधरम् ॥२२९॥
अदृष्टे वैरिभिः पृष्ठे साधु साध्वित्युदीरयन् ।
ज्याकृष्टिकृष्टिना[३] सोऽथ **पार्थः** पस्पर्श पाणिना ॥२३०॥
पितामहं प्रणम्याथ जजल्प **तपसःसुतः** ।
शल्यान्येतानि ते तात ! मनो दुन्वन्ति नो भृशम् ॥२३१॥
तदादिश यथेमानि नीरन्ध्राण्युद्धराम्यहम् ।
करोमि चोर्मिकावार्भिः सर्वाङ्गव्रणरोहणम् ॥२३२॥
ऊर्मिकायाः पुरो ह्यस्याः स्फूर्तिस्तातेन **पाण्डुना** ।
कीर्तिता मे मयाऽपीयमीक्षाञ्चक्रे च लक्षशः ॥२३३॥

---

१. उज्ज्वलाम् । २. बाणत्रयम् । ३. प्रत्यञ्चाकर्षणपण्डितेन ।

किं चाकृत्यकरैरेभिः पुत्रैरिव पतत्त्रिभिः ।
धत्ते **पार्थः** स्वनामाङ्कैस्त्रपावामनमाननम् ॥२३४॥
ततः प्रसीद सीदन्तं धिनु तात ! **धनंजयम्** ।
अनुज्ञामधुना देहि शल्योद्धारविधौ मम ॥२३५॥
अथ **धर्मात्मजं भीष्मः** सप्रसादमभाषत ।
नैतानि वत्स ! शल्यानि व्यथयन्ति मनागपि ॥२३६॥
अरुंतुदानि मे सन्ति भावशल्यानि यानि तु ।
सुखमेवोद्धरिष्यन्ति तान्येते गुरवोऽधुना ॥२३७॥
देहमेवेदमात्मेति मतिर्येषां व्यवस्थिता ।
तेषामेव भवेद्देहेद्रव्यशल्यैरुपद्रवः ॥२३८॥
ममामूनि पुनर्वत्स ! भिन्दानानि बहिर्वपुः ।
दुष्कर्ममर्मनिर्भेदे भजन्ते [१]सहकारिताम् ॥२३९॥
विलम्ब्याथ क्षणं **भीष्मः** पश्यतः **कंसविद्विषः** ।
श्लिष्यन्निव दृशाऽवादीत्पुरः **कौरव-पाण्डवान्** ॥२४०॥
मामप्यन्यमिवोदन्या वत्साः ! [२]क्लमयतेऽधिकम् ।
ततः पानीयमानीय ममैतां हर्तुमर्हथ ॥२४१॥
इत्याकर्ण्य सकर्णास्ते स्वच्छं सुरभि शीतलम् ।
नीरमानाययामासुर्मूर्तं मन इवात्मनः ॥२४२॥
कृत्वा स्वर्णमये पात्रे पुरस्तैरुपढौकितम् ।
दूरान्निवार्य तद्वारि पुनरूचे **पितामहः** ॥२४३॥
यत्तिर्यग्भिरनुच्छिष्टमस्पृष्टं च रवेः करैः ।
मच्चेतस्तत्पयः पातुं वहति स्पृहयालुताम् ॥२४४॥
ततस्ते चिन्तयामासुरीदृगम्भोऽतिदुर्लभम् ।
यतस्तन्मानसा[३]च्छोदप्रभृतिष्वप्यसम्भवि ॥२४५॥
इति किङ्कार्यतामूढान्बाढमालोक्य तांस्तदा ।
भीष्मोऽक्षिपद् दृशं **पार्थ**मुखे पीयूषवर्षिणीम् ॥२४६॥

---

१. सहायताम् । २. पीडयति । ३. अच्छोदं-सरोविशेषः ।

विज्ञाय तदभिप्रायं सोऽपि शस्त्रास्त्रकोविदः ।
मण्डलीकृत्य कोदण्डं संदधे वारुणं शरम् ॥२४७॥
उद्यदानन्द**गोविन्द**दृष्टिपातपवित्रितः ।
यदै[1]वापातयत्**पार्थ**स्तद्विच्छेदमधोमुखम् ॥२४८॥
स्वच्छां तदैव तत्कीर्ति**त्रिस्रोतः[2]स्रोतसः** सखीम् ।
सर्वेऽप्यैक्षन्त निर्यान्तीं वारिधारां धरातलात् ॥२४९॥ युग्मम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च दृष्टिपातैः सितासितैः ।
जाह्नवी-यमुनासङ्गभङ्गिमङ्गीचकार सा ॥२५०॥
ततस्तत्तोयमादाय **किरीटी भीष्म**मभ्यगात् ।
सोऽपि नेत्रपुटैः पीत्वा प्रीतः **पार्थ**मभाषत ॥२५१॥
वारीदमानयन्नेव तृष्णां त्वं वत्स ! मेऽच्छिदः ।
रोचिरुल्लासयन्नेव कोकस्येव शुचं रविः ॥२५२॥
तन्निषीद सुखं वत्स ! ज्यायसो भ्रातुरन्तिके ।
एभिश्च विजयीभूयाः स्वगुणैर्भुवनातिगैः ॥२५३॥
दुर्योधनमथोवाच हितां वाचं **पितामहः** ।
पार्थाव[3]दानतस्तस्य म्लानमुन्नमयन्मुखम् ॥२५४॥
अस्मिन्**कुरुकुले** जन्म वत्स ! पुण्यैरवाप्यते ।
अनुत्तरेषु सम्भूतिर्न सम्यग्दर्शनं विना ॥२५५॥
एतत्कुलोचिता एव विस्फुरन्ति गुणास्त्वयि ।
सुरसिन्धुसरोजानां व्यभिचारि न सौरभम् ॥२५६॥
तथापि वत्स ! वात्सल्यादिदानं किञ्चिदुच्यसे ।
विनयं च नयं चापि गुणावेतौ पुरस्कुरु ॥२५७॥
विनयो विनयार्हेषु कीर्तिमावहते पराम् ।
रामे नम्रस्य सौमित्रेः पश्याद्यापि कियद्यशः ? ॥२५८॥
क्रमानतिक्रमः कस्य न स्यादुदयहेतवे ? ।
क्रमेण क्रामतां पश्य ज्योतिषामुदयो ध्रुवः ॥२५९॥

---

१. वाप्रथयत् प्रत्यन्तर० । २. गङ्गाप्रवाहस्य । ३. अर्जुन पराक्रमात् ।

तत्तवार्पयितुं न्याय्यं राज्यं ज्येष्ठे**युधिष्ठिरे** ।
स्वयं पूर्वमिव स्थातुमि**न्द्रप्रस्थे** तु युज्यते ॥२६०॥
उत्सार्य परतः किञ्चिज्जनमासन्नवर्तिनम् ।
कौरवेश्वरमेकान्ते **गाङ्गेयः** पुनरभ्यधात् ॥२६१॥
वत्स ! षाड्गुण्यचिन्तायामपि संधिस्तवोचितः ।
विग्रहं हि निषिध्यन्ति बुधाः सार्धं बलाधिकैः ॥२६२॥
तेषु तेषु समीकेषु शैशवात्प्रभृति त्वया ।
बहुकृत्वः समालोकि बलं **भीमकिरीटिनोः** ॥२६३॥
नीतिमान्नतिमानेव सञ्जायेत बलीयसि ।
धावमाने धुनीपूरे नमन्नन्दति वेतसः ॥२६४॥
व्याजेन दर्शितेदानीं **पार्थ**चापकला तव ।
ममोपधानपानेच्छा त्यक्तदेहस्य का पुनः ? ॥२६५॥
तदद्यापि **तपःसूनोः** श्रियं प्रत्यर्पय स्वयम् ।
रक्ष रक्ष विशेषज्ञ ! शेषराजन्यकक्षयम् ॥२६६॥
इत्युक्तस्त्यक्तमर्यादः सुदुर्बोधः **सुयोधनः** ।
वर्धमानमनःसादः समादत्त शनैर्वचः ॥२६७॥
अन्तरेण रणं तात ! **पाण्डवेभ्यो** ध्रुवं मम ।
मनो नखशिखामात्रामपि धात्रीं न दित्सति ॥२६८॥
उच्छलन्मत्सरोत्सेकपिच्छलामिति भारतीम् ।
श्रुत्वा दौर्योधनीं दूरं दूयते स्म **पितामहः** ॥२६९॥
अथासौ निश्वसन्नुच्चैर्विभाव्य भवितव्यताम् ।
संभाष्य **धृतराष्ट्रा**दिज्ञातिवर्गं पृथक्पृथक् ॥२७०॥
भरतार्धपतिर्भूत्वा हरे ! शासनमार्हतम् ।
प्रभावयेः प्रकारैस्तैस्तैरित्याशास्य **केशवम्** ॥२७१॥
आलोच्य पापकर्माणि स्वादयन्समतामृतम् ।
श्रीभद्रगुप्तसूरीणामन्तिके व्रतमाददे ॥२७२॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
ज्ञानचक्रेण मिथ्यात्वदण्डनाथमथोन्मथन् ।
भिन्दानः समताशक्त्या रागद्वेषमतङ्गजौ ॥२७३॥

ध्यानकुन्तेन दुर्दान्तानिन्द्रियाश्वानुपद्रवन् ।
क्रोधादियोधसङ्घातं निघ्नन्बाणैः श(क्ष)मादिभिः ॥२७४॥
श्रद्धासंनद्धसर्वाङ्गो **गाङ्गायनि**मुनिस्ततः ।
सङ्ग्रामयितुमारेभे मोहराजेन निर्भयः ॥२७५॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
मुनिमेकैकशो नत्वा तत्त्वैक[१]मनसं ततः ।
सास्राः सर्वे निजावासाञ्जग्मुः पाण्डवकौरवाः ॥२७६॥
प्रम्लानवदनं किञ्चिच्चिन्तामुकुलितेक्षणम् ।
भारद्वाजस्तदाभ्येत्य **कौरवेश्वर**मभ्यधात् ॥२७७॥
राजन् ! का नाम ते सत्त्वनिषण्णस्य विषण्णता ? ।
चिन्ता च केयमाचान्तस्वान्तशौण्डीर्यडम्बरा ? ॥२७८॥
शोच्यं किमिव तस्यास्ति **शान्तनो**स्तनुजन्मनः ? ।
येनैवमदवीयांसो वीरलोका वितेनिरे ॥२७९॥
न नाम वीरधौरेयमन्यं मन्ये **पितामहात्** ।
बाह्येष्विवान्तरङ्गेषु विक्रान्तं येन वैरिषु ॥२८०॥
रणे तु दक्षिणे सत्यप्यस्मिन्वामधुरीणता ।
ममैवासीत्तदन्तः किं चिन्तया परितप्यसे ? ॥२८१॥
प्लवङ्गकेतुना राजन्ननध्यासितसन्निधिम् ।
बद्ध्वा **धर्मात्मजं** नूनमर्पयिष्यामि ते युधि ॥२८२॥
इति **द्रोण**गिरा चिन्तामुल्लूय मनसः क्षणात् ।
धार्तराष्ट्रोऽवपत्तस्मिन्सद्यः पल्लविनीर्मुदः ॥२८३॥
तदैव सूत्रयामास स **द्रोणं** पृतनापतिम् ।
दन्तीन्द्रस्यैव दन्तीन्द्रव्यापारेऽलंभविष्णुता ॥२८४॥
प्रातस्तद्विहितव्यूहरचनारञ्जिताशयः ।
[२]आयोधनधुरां **दुर्योधनः** स्वैरमवातरत् ॥२८५॥
कौन्तेया अपि **गाङ्गेय**दुर्दशादुर्मनायिताः ।
जयाशासप्रमोदाश्च समीकमुपतस्थिरे ॥२८६॥

---

१. मनसः प्रतिद्वये० । २. रणधुराम् ।

अथ व्यावल्गदाश्वीयः सैन्ययोरुभयोरपि ।
उज्जजृम्भे ससंरम्भसिन्धुराधोरणो रणः ॥२८७॥
नीरन्ध्रैरम्बरे पत्रैः सूत्रयन्तोऽब्दडम्बरम् ।
मिथः सङ्घट्टसम्भूतैस्तन्वन्तस्तडितोऽग्निभिः ॥२८८॥
अशीतकिरणस्यापि प्रतापमसहिष्णवः ।
द्वयानामपि वीराणां प्रेङ्खन्ति स्म शिलीमुखाः ॥२८९॥ युग्मम् ।
शरैः शिरसि लूनेऽपि कयोरप्येकहेलया ।
कबन्धावप्ययुध्येतां तथैव कुपितौ मिथः ॥२९०॥
समं निस्त्रिंशनिस्त्रिंशघातोच्छलितसङ्गते ।
कयोश्चिच्छिरसी व्योम्नि दन्तादन्ति वितेनतुः ॥२९१॥
कश्चिन्मौलौ विलूनेऽपि वैरिणा तरवारिणा ।
सकृपाणे पुनः पाणौ पातिते व्यरमद्रणात् ॥२९२॥
हते प्रसभमात्मीयकबन्धेन विरोधिनि ।
कस्याप्यहसदुत्फुल्लनेत्रमाल्हादतः शिरः ॥२९३॥
केषाञ्चिद्दूरमुद्धूतैः[1] पतितेभनिपातिभिः ।
बभूवे मौलिभिः सभ्यैः[2] क्रीडतामसिवर्मभिः[3] ॥२९४॥
प्रेङ्खिताभिः शरैर्व्योम्नि पतन्तीभिरिभैः पुनः ।
प्रेङ्खयद्भिः करैर्मूर्ध्नि(र्ध)[4] भस्त्रिकाभिरदीव्यत ॥२९५॥
पर्यणंसीत्करी कश्चित्कस्मिन्नप्युद्भटे भटे ।
अन्येषामीषदारोहोऽभवद्वैरिवधैषिणाम् ॥२९६॥
आत्माधिकां गुरुः पश्यन् **धनंजय**धनुष्कलाम् ।
आचार्यान्तरसंस्कारं भृशं तस्मिन्नशङ्कत ॥२९७॥
अर्जुनोऽपि गुरोर्वीक्ष्य चापविद्याऽनवद्यताम् ।
कलारोपमसाकल्यात्क्षा(का)ममात्मन्यमन्यत ॥२९८॥
शोणितारुणितैः शस्त्रव्रणौघैरनुचक्रतुः ।
उभे अपि बले बाढं फुल्लं कङ्केल्लिकाननम् ॥२९९॥

---

१. 'मुद्धूतैः' प्रत्यन्तरे । २. कृतज्ञैः । ३. चर्मभिः प्रतिद्वय । ४. प्रेखन्तीभिः शरैर्व्योम्नः प्रतौ० ।

अथ सन्ध्या व्यतीतेऽह्नि कौसुम्भाम्बरधारिणी ।
रिंरसुस्तत्र जेतारं जयलक्ष्मीरिवागमत् ॥३००॥
अवहारं विधायाथ वरूथिन्यावुभे अपि ।
जग्मतुः शिबिरं स्वंस्वममन्दितमदे मिथः ॥३०१॥
अथ **धर्मज**गोप्तारं निशि कौरव्यशासनात् ।
संसप्तकाख्यास्त्रै[१]गर्ता भूभुजोऽभ्येयुर**र्जुनम्** ॥३०२॥
व्याहरन्ति स्म ते स्मेरभुजाहंकारकोरकाः ।
त्वमेवं युध्यसे **पार्थ** ! किमु सामूहिकोऽन्यवत् ? ॥३०३॥
न खल्वपरशौण्डीरडम्बरोड्डामरे रणे ।
तव त्रिजगदुल्लङ्घि व्यज्यते भुजवैभवम् ॥३०४॥
तमःसर्वंकषोन्मेषप्रदीपशतसङ्कुले ।
जृम्भते कौस्तुभस्यापि किमहो महिमा क्वचित् ? ॥३०५॥
तत्प्रभाते पृथग्भूय **कुरुक्षेत्र**रणक्षितेः ।
युध्यस्व क्षणमस्माभिर**र्जुनः** कोऽपि यद्यसि ॥३०६॥
अथाभाषिष्ट **बीभत्सु**र्नैतत्किञ्चिदसाम्प्रतम् ।
मा भूवन् वः पुनर्वाचो रम्भास्तम्भस्य सन्निभाः ॥३०७॥
मद्बाणाः सुभटप्राणानास्वाद्यातिपिपासिताः ।
कुरूनत्तुं क्षमिष्यन्ते पीत्वा वः शोणितासवम् ॥३०८॥
एकाक्येव तदेतस्मात्क्षेत्रादेष्याम्यहं बहिः ।
सर्वे सम्भूय यूयं तु द्रुतमागच्छत प्रगे ॥३०९॥
इत्य**र्जुन**वचःस्फूर्जत्प्रमोदभरमेदुराः ।
आगच्छन्निजमावासं ते **संसप्तक**भूभृतः ॥३१०॥
द्रोणप्रतिश्रुतज्येष्ठबन्धुबन्धनकातरः ।
धृष्टद्युम्नं च **भीमं** च **नकुलादीं**श्च दोर्भृतः ॥३११॥
तस्य गोपायने कामं नियुज्य स्फुरदूर्जितान् ।
जिष्णुः संसप्तकाञ्जेतुं द्वादशेऽथ दिने ययौ ॥३१२॥ युग्मम् ।

---

१. त्रिगर्तो नाम देशः तस्य संबन्धिनः ।

तदैव कौरवीया च पाण्डवीया च वाहिनी ।
[1]प्रभिन्नगजताभीमे समीकमवतेरतुः ॥३१३॥
सद्यः प्रीणयितुं वीरप्रियामिव जयश्रियम् ।
अहंपूर्विकया सर्वे युध्यन्ते स्म भुजाभृतः ॥३१४॥
धृष्टद्युम्नादिवीराणां निराकृत्य शरोत्करान् ।
करान् हिमकरादीनामहस्करकरा इव ॥३१५॥
दिग्मण्डलीमिवानेकदिव्यानेकपमण्डिताम् ।
द्रोणबाणास्तृ[2]णन्ति स्म पाण्डवेयपताकिनीम् ॥३१६॥ युग्मम् ।
कौन्तेयवाहिनीं हेतिव्रातरौद्रो गुरुस्ततः ।
कान्तारीयां तरुश्रेणिं दवानल इवाविशत् ॥३१७॥
सुप्रतीकद्विपारूढो **भगदत्त**क्षितीश्वरः ।
तमन्वविशदादित्यमिवोद्द्योतो बलार्णवे ॥३१८॥
सेनान्तर्दिद्युते मुञ्चन् विष्वद्रीचः शरान् गुरुः ।
विवस्वानिव मध्याह्ने तन्वन्मध्येऽम्बरं करान् ॥३१९॥
[3]करेणाथ हठात्क्रान्ता **भगदत्त**स्य दन्तिना ।
वाहिनी सा नवोढेव काममाकुलतामगात् ॥३२०॥
जीवतोऽप्सरसां दातुमिवाभिगगनाङ्गणम् ।
कानप्यभिमुखान्वीरान्स करेणोदलालयत् ॥३२१॥
नानाभटशवाकीर्णे तस्य सञ्चरतो रणे ।
कीकसौघकडत्काराः [4]कक्षानादान्निरासिरे ॥३२२॥
सर्पत्सर्पारिपक्षान्तवातोद्धूतद्रुमोपमाः ।
गर्जितैः परितो नेशुर्धावन्तस्तस्य सैन्धवाः ॥३२३॥
भञ्जति प्रसभं तस्मिन्भयादिव पलायितैः ।
उड्डीनै रथ[5]कट्यानां यातं दूरे ध्वजांशुकैः ॥३२४॥
तस्मिन्नीरधरध्वानधीरबृंहितशालिनि ।
केषाञ्चित्करिणां चित्रमशुष्यन् मदनिर्झराः ॥३२५॥

---

१. प्रभिन्नो-मदोन्मत्तः । २. आच्छादयन्ति । ३. वरेणा० प्रति० । ४. कक्षा-हस्तिबन्धन-रज्जुः (शृङ्खला) तस्य नादान् । ५. रथानां समूहो रथकट्या ।

तेनाहतास्तथा केचिच्चीत्कुर्वन्ति स्म दन्तिनः ।
जग्मुस्त्रासाद्ध्रुवं दूरां यथाऽन्येऽवमताङ्कुशाः ॥३२६॥
तेन केचन दन्ताग्रप्रोतोत्क्षिप्ताः करेणवः ।
रेजुरद्रीन्द्रशृङ्गस्थास्तोयदा इव नूतनाः ॥३२७॥
द्विषत्कीर्तिश्रवन्तीनामादिशैला इवामुना ।
पातयाञ्चक्रिरे केचित्प्रहृत्य द्विरदा रदैः ॥३२८॥
एवं **पाण्डव**सैन्यानां तेन दुर्दान्तदन्तिना ।
शुश्राव मृद्यमानानां दूरादाक्रन्द**मर्जुनः** ॥३२९॥
हतशेषान्परित्यज्य ततः **संस**प्तकान् युधि ।
अन्धंभूष्णुः क्रुधा कामं दधावे **वानरध्वजः** ॥३३०॥
तं ततो निशितैर्बाणैः समातङ्गमतल्लिकाम् ।
साग्रहः प्रतिजग्राह **जिष्णुः प्राग्ज्योतिषेश्वरम्** ॥३३१॥
नवोन्मीलन्मदासारपानैकस्पृहयालवः ।
तं महेभमनूच्चेलुः **फाल्गुनस्य** शिलीमुखाः ॥३३२॥
निष्पुण्यक इवोत्तुङ्गमर्थं प्रति मनोरथम् ।
भगदत्तोऽपि तं नागमन्व**र्जुन**मनोदयत् ॥३३३॥
महातिमिरिवाम्भोधिं महोर्मिमतिभैरवम् ।
तमायान्तमिभं **पार्थः** क्षुरप्रैर्विदधे द्विधा ॥३३४॥
दर्शयन् **भगदत्तो**ऽथ महामात्रकलां निजाम् ।
ऊरुभ्यां गाढमाक्रम्य क्रमयामास तं बलात् ॥३३५॥
तथैव प्रथयन्सैन्यसंमर्दमतिदुर्दमः ।
किरीटिनमनुक्रोधात्ततोऽधावत् स सिन्धुरः ॥३३६॥
तदा तेनावदानेन[1] सानन्दमनसोऽमुचन् ।
दिवौकसो दिवः पुष्पवर्षं **प्राग्ज्योतिषेश्वरे** ॥३३७॥
तत्तस्मिन्नपतत्पश्चाद् **भगदत्ते** महीपतौ ।
पूर्वमेवेषुवर्षं तु पतति स्म **किरीटिनः** ॥३३८॥

---

१. पराक्रमेण ।

ह्रियन्ते स्म क्षणात्प्राणास्तेन **प्राग्ज्योतिषेशितुः** ।
वारिवर्षेण कासारस्येव राजीवराजयः ॥३३९॥
हते सकुञ्जरे तस्मिञ्जि**ष्णुना** राजकुञ्जरे ।
कौरवीयबले राज्ञां शृङ्गभङ्ग इवाभवत् ॥३४०॥
दयालव इव प्राणिकदम्बकदने तदा ।
दिक्पुरंध्र्यः प्रणुद्योच्चैर्निन्युरस्तगिरौ रविम् ॥३४१॥
द्रोणोऽथ **पाण्डवानीका**द्व्यावृत्य स्वबलं ययौ ।
सरित्प्रवाहतो वेलाजलौघ इव सागरम् ॥३४२॥
प्रतिषिद्धे ततो युद्धसंरम्भे वेत्रपाणिभिः ।
वरूथिन्यावुभे स्वं स्वं स्कन्धावारमुपेयतुः ॥३४३॥
मध्यरात्रे ततः **पाण्डु-पुत्राणां** गूढपुरुषाः ।
अभ्येत्य कौरवानीक-किंवदन्तीमचीकथन् ॥३४४॥
भगदत्तवधक्रुद्धो **भारद्वाजो** गुरुः प्रगे ।
चक्रव्यूहं **तपःसूनु**मादातुं रचयिष्यति ॥३४५॥
चरवाचमिति श्रुत्वा चक्रव्यूहभिदाविधिम् ।
सर्वैरालोचयांचक्रुः पार्षदैः सह **पाण्डवाः** ॥३४६॥
अभिमन्युरथावादीदार्जुनिर्महिमोर्जितः ।
द्वारकायां पुरा तिष्ठन्प्रवासे वः पुरान्निजात् ॥३४७॥
मुखात्कस्यचिदश्रौषमहं **गोविन्दसंसदि** ।
प्रवेशं केवलं चक्रव्यूहस्य न तु निर्गमम् ॥३४८॥ युग्मम् ।
भाषते स्म ततो **भीम**स्तत्कृतं शङ्कयाऽधुना ।
त्रैगर्तविजये प्रातर्गतेऽपि **प्लवगध्वजे** ॥३४९॥
चत्वारोऽपि वयं सर्वान्निर्भिद्य प्रसभं भटान् ।
मार्गमासूत्रयिष्यामो निर्गमाय बलादपि ॥३५०॥ युग्मम् ।
इत्यालोच्य ततः सर्वे **पाण्डवाः** सपरिच्छदाः ।
विश्रमाय रणश्रान्ताः स्थानं जग्मुर्निजं निजम् ॥३५१॥
प्रातर्**जिष्णुस्तपःसूनुमभिमन्युं** च रक्षितुम् ।
नियुज्य कामं **भीमादीन् संसप्तक**जये ययौ ॥३५२॥

एत्य **द्रोणो** रणक्षेत्रं **धर्मसूते**र्जिघृक्षया ।
चक्रे संसारचक्राभं चक्रव्यूहं दुरुत्तरम् ॥३५३॥
पाण्डवा अपि निःशेषै**रभिमन्यु**पुरःसरैः ।
सार्धं धनुर्धरैर्युद्धधरित्रीमध्यशेरत ॥३५४॥
रक्तपाटलविस्फूर्जच्छिलीमुखकुलाकुलः ।
प्रवीरजीवन[1]ग्रीष्मः समरः सैन्ययोरभूत् ॥३५५॥
अभिमन्युं पुरोधाय चत्वारोऽप्यथ पाण्डवाः ।
सौष्ठवेनोदतिष्ठन्त कल्पान्तमिव सागराः ॥३५६॥
ते यमा[2] इव पञ्चापि **द्रोणं** निर्जित्य कर्मवत् ।
दुर्भेदं विभिदुश्चक्रव्यूहं संसारचक्रवत् ॥३५७॥
क्षान्त्यादिभिः फलोदग्रैः कषायानिव संयमी ।
पाण्डवांश्चतुरोऽरौत्सीत् कङ्कपत्रै**र्जयद्रथः** ॥३५८॥
समन्युरभिमन्युस्तु निस्तुषोत्साहसाहसः ।
तं व्यूहमविशद्भीष्मं पातालविवरोपमम् ॥३५९॥
निहन्ति स्म स एकोऽपि कोटिशः सुभटान् रणे ।
उद्वेलो हि महाम्भोधिः सर्वान् प्लावयते गिरीन् ॥३६०॥
तस्यैकधन्विनो भूपाः शरैर्विव्यथिरेऽधिकम् ।
अकालजलवाहस्य सलिलैरिव शालयः ॥३६१॥
शल्य-कर्ण-कृप-द्रौणि-कृतवर्म-सुयोधनैः ।
स नासह्यत सस्यौघैस्तीव्रताप इवानलः[3] ॥३६२॥
तान् विक्षिप्य क्षिणोति स्म लक्ष्मणप्रभृतीनसौ ।
बहून्कुमारान्दुष्कर्ममहिमेव मनोरथान् ॥३६३॥
अथैनं दुर्जयं ज्ञात्वा कौरवानीकनायकाः ।
तुल्यमावारिषुः सर्वे कोलं[4] कौलेयका इव ॥३६४॥
तमेकमपि तेऽभूवञ्जेतुं विश्वेऽपि नेश्वराः ।
शृगाला इव शार्दूलं तरणिं तारका इव ॥३६५॥

---

१. जीवनं-प्राणः, पक्षे जलम् । २. यमाः प्राणातिपातविरत्यादयः । ३. इवानिलः एकप्रतिपाठः साधुः । ४. वराहम् ।

तस्यादलयदिष्वासमङ्गेशः सारथिं **कृपः** ।
कृतवर्मा रथं सोऽथ युयुधे खड्गचर्मभृत् ॥३६६॥
तस्य **द्रौणिः** क्षणात्कोपहव्यवाहस्य दीव्यतः ।
धूमदण्डनिभं काण्डैर्मण्डलाग्रमखण्डयत् ॥३६७॥
स्वकीर्तिकलमक्षेत्रतृणस्तम्बोपमांस्ततः ।
चक्रेण राजचक्रस्य मौलीनभ्युद्दधार सः ॥३६८॥
इत्यनेकायुधैर्युद्धं कुर्वन्कोपात् पिपेष सः ।
गदादम्भोलिना शैलनिभं [१]दौःशासने रथम् ॥३६९॥
युध्यमानस्ततस्तेन **दुःशासन**सुतेन सः ।
प्रजह्रे ह्रियमुत्सृज्य समं सर्वैर्महारथैः ॥३७०॥
इति नानास्त्रसंपातजर्जरीकृतविग्रहः ।
पपात स भुवः पृष्ठे छिन्नमूल इव द्रुमः ॥३७१॥
मृतमारणदौरात्म्यात्स्वकीर्तिलतया समम् ।
ततो **दौःशासनि**स्तस्य निस्त्रिंशेनाच्छिनच्छिरः ॥३७२॥
तत्तदानीं द्वयोः कर्म पश्यतां नाकिनामभूत् ।
मुखेषु साधुवादस्य हानादस्य च सङ्करः ॥३७३॥
तदानीं **चार्जुनेः** शौर्यसन्तुष्टः पुष्पवृष्टये ।
पुष्पाणि रविरुच्चेतुमिवास्ताद्रिवनं ययौ ॥३७४॥
अवहारे प्रतीहारपूरुषैर्विहिते ततः ।
ते उभे अप्यनीकिन्यौ स्वं स्वं शिबिरमीयतुः ॥३७५॥
त्रैगर्तान्स्वभुजावर्ते कीर्तिशेषान**थार्जुनः** ।
निर्माय यावदागच्छच्छिबिरं तनयोत्सुकः ॥३७६॥
तावदैक्षिष्ट तत्सर्वं निमग्नं शोकसागरे ।
मनःकदनमाक्रन्दध्वनिं चान्तःपुरेऽशृणोत् ॥३७७॥
न चापि क्वचिदश्रौषीद्वीराणां रणसंकथाः ।
भटानां विकटाटोपां वाचमाकर्णयन्न च ॥३७८॥

---

१. दुःशासनपुत्रस्य ।

न चाश्वानां पुरः कीर्णं ददर्श यवसोत्करम् ।
सिन्धुराणां [1]विधापिण्डप्रदानादि न चैक्षत ॥३७९॥
शून्यारण्यनिभां लोकसङ्कुलामपि तां चमूम् ।
वीक्ष्यात्मजन्मनो मृत्युमाशशङ्के **कपिध्वजः** ॥३८०॥
बलादानन्दमुच्छेद्य **संसप्तक**वधोद्भवम् ।
तस्यास्तोकः पदं शोकः सूत्रयामास मानसे ॥३८१॥
प्रविश्य स नृपावासं ततोऽपृच्छत् **तपःसुतम्** ।
सोऽप्येतस्मै यथावृत्तं युद्धोदन्तं न्यवेदयत् ॥३८२॥
तत शुद्धान्तमाविश्य शोकवीचिमलिम्लुचैः ।
सुभद्रां वचनैस्तैस्तैः सान्त्वयित्वा **धनंजयः** ॥३८३॥
अवोचदन्तर्वत्नीय**मुत्तरा**ऽस्ति स्नुषा तव ।
तत्सुतो भवितेदानीमावयोर्नयनोत्सवः ॥३८४॥ युग्मम् ।
प्रत्यश्रौषीच्च चेत्प्रातरदिनान्ता**ज्जयद्रथम्** ।
त्वत्पुत्रमृत्युहेतुं नो हन्मि वह्निं विशामि तत् ॥३८५॥
अथौर्ध्वदेहिकं सूनोस्ते समाप्य विशश्रमुः ।
शोच्याः किं नाम वीराणां रणार्जितसुरश्रियः ॥३८६॥
प्रात**र्द्रोणो**ऽथ विज्ञाय तां प्रतिज्ञां **किरीटिनः** ।
विकीर्णहृदयस्तूर्णमागत्य समरावनौ ॥३८७॥
प्राणत्राणकृतेऽनेकराजन्यकतिरोहिते ।
[2]**सैन्धवं** शकटव्यूहसूचीपाशे न्यवेशयत् ॥३८८॥ युग्मम् ।
पाण्डवा अपि कोदण्डटंकारध्वनिडम्बरैः ।
क्षोभयन्तो विपक्षौघं रणक्षोणिमुपागमन् ॥३८९॥
अन्योन्यस्खलनाद्दूरमुच्छलन्तो नभस्तले ।
उभयेऽपि शराश्चेलुः प्राक्प्रत्यञ्च इवानिलाः ॥३९०॥
अथ **द्रोणस्य जिष्णोश्च** विजेतुमनसोरपि ।
व्याप्रियेतां करौ स्नेहान्न बाणेष्वितरेतरम् ॥३९१॥

---

१. विधा हस्तिभक्ष्यान्नम् । २. जयद्रथम् ।

द्रोणं प्रदक्षिणीकृत्य ततो व्यूहं विवेश तम् ।
जिष्णुर्विन्ध्याद्रिकान्तारमारण्यक इव द्विपः ॥३९२॥
सर्वेऽप्युर्वीभृतस्तस्य सायकासारवर्षिणः ।
रयं न सेहिरे कामं वातूल[१]स्येव शाखिनः ॥३९३॥
सुतशोकाग्निसंतापशमायेव **किरीटिनः** ।
वैरिणां प्राणवारीणि भृशमाददिरे शरैः ॥३९४॥
दध्मौ **तत्रार्जुनः** शङ्खं **देवदत्तं** यथा यथा ।
जयाशा **धर्मजा**दीनां जागर्ति स्म तथा तथा ॥३९५॥
अथ स्वबलमालोक्य **पार्थ**बाणैः कदर्थितम् ।
उत्तस्थे **कुरुराजेन्दु**रुत्पात इव मूर्तिमान् ॥३९६॥
द्विपयूथाधिपेनेव विपिने गन्धहस्तिनः ।
तेन सार्धं चिरं घोरः सङ्गरोऽभूत् **किरीटिनः** ॥३९७॥
तं विलङ्घ्य **प्लवङ्गेन्द्रकेतुः** सेतुविडम्बिनम् ।
नदीरय इव स्वैरं प्रतस्थे पुरतो रणे ॥३९८॥
चक्षुषा कोपदीप्रेण दिधक्षन्निव तत्क्षणात् ।
कंसारिसारथिर्दूरादन्वियेष **जयद्रथम्** ॥३९९॥
तं मोहमिव कामादीन्भृशमावृत्य तिष्ठतः ।
तांस्तानात्मेव तेजस्वी **पार्थो**ऽमथ्नान्महारथान् ॥४००॥
इतोऽपि रणवैयग्र्याद्[२]**देवदत्त**ध्वनौ स्थिते ।
किरीटिनि गते दूरं शङ्कितोऽभू**त्तपःसुतः** ॥४०१॥
तत्प्रवृत्तिमथ ज्ञातुं **सात्यकिं** सत्यविक्रमम् ।
द्वैतीयीकमिवात्मानं प्रजिघाय **युधिष्ठिरः** ॥४०२॥
सोऽथ **द्रोणं** प्रणामेन वञ्चयन्नधिकत्वरः ।
तद्व्यूहमविशत्पोत इव स्रोतस्विनीपतिम् ॥४०३॥
तटद्रुमानिव स्वैरमीरयन्स महीभुजः ।
निम्नगापूरवत्सेतुं **भूरिश्रवस**मासदत् ॥४०४॥

---

१. वायुसमूहस्य रयम् । २. देवदत्तः-अर्जुनस्य शङ्खः ।

वीरधौरेययोः कामं वनशूकरयोरिव ।
अजृम्भत रणारम्भस्तयोर्विश्वभयङ्करः ॥४०५॥
तावन्योन्यमथो ध्वस्तरथौ मथितसारथी ।
छिन्नेष्वासावयुध्येतां खड्गखेटकधारिणौ ॥४०६॥
आचार्योऽपि बहिर्व्यूहाद्दीर्घिकामिव सेवधिम्[1] ।
तपस्तनयमादातुमशुशोषयिषच्चमूम् ॥४०७॥
मन्थत्यमुष्मिन्वीरौघमम्भोधिमिव मन्दरे ।
कल्लोलानामिवोत्तस्थौ लोकानां तुमुलो महान् ॥४०८॥
इतश्चाक्रम्य केशेषु गृहीत्वा **सात्यकेः** शिरः ।
खड्गेनाच्छेत्तुमुद्यच्छमाने **भूरिश्रवो**भुजे ॥४०९॥
कैटभारिरभाषिष्ट **धनंजय ! धनंजय !** ।
म्रियते म्रियते हन्त पश्यतस्तव **सात्यकिः** ॥४१०॥
छिन्धि छिन्धि शरैरेनं तद् **भूरिश्रवसो** भुजम् ।
वीरमानिभिरात्मीयस्त्रातव्यो हि यथा तथा ॥४११॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
तदानीमंशुमन्तं च नमन्तं ददृशुः समम् ।
पार्थकौरवयोः कोककौशिका इव सैनिकाः ॥४१२॥
तस्मिंश्च समये **सव्यसाची** साचीकृताननः[2] ।
समं समापतत्कृत्यव्यग्रत्वादित्यचिन्तयत् ॥४१३॥
इतो राजान्तिके यानमितः **सिन्धुपते**र्वधः ।
इतोऽपि **सात्यकेस्त्रा**णमितश्चास्तोत्सुको रविः ॥४१४॥
इति चिन्तातुरो भूयः प्रणुन्नः **शौरिणाऽर्जुनः** ।
चिच्छेद **भूरिश्रवसः** सकृपाणं शरैः करम् ॥४१५॥
अक्षत्रात्[3]द्दक्षिणे छिन्ने करतामरसे ततः ।
स कोपैर्वचनैस्तैस्तैरुपालभ्य **कपिध्वजम्** ॥४१६॥
निष्क्रामयन्तमभ्यासाद्ब्रह्मद्वारेण मारुतम्[4] ।
भूरिश्रवसमुत्थाय स्वैरं हन्ति स्म **सात्यकिः** ॥४१७॥ युग्मम् ।

---

१. निधिम् । २. साचि-वक्रम् । ३. अन्यायात् । ४. प्राणवायुम् ।

कर्णजाहमनारोहत्य**र्जुने** जलजध्वनौ ।
धर्मजन्मा पुन**र्भीमं** प्राहिणोत् तत्प्रवृत्तये ॥४१८॥
विद्राणवाजिनं **द्रोणर**थमुत्क्षिप्य तत्क्षणात् ।
विवेश **मारुति**र्व्यूहं समूहन् भटमण्डलीम् ॥४१९॥
नवाम्बुवाहमायान्तं प्रतिकूल इवानिलः ।
कर्णः कर्णान्तिकानीतनाराचस्तमचिस्खलत् ॥४२०॥
कुर्वाणौ रणमुत्सर्पिमत्सरौ रेजतुस्तदा ।
सह्य-विन्ध्याविवोत्तुङ्गा**वङ्गेशपवनाङ्गजौ** ॥४२१॥
पौरुषं पुरुषस्येव दुर्बुद्ध्या विमुखो विधिः[1] ।
कर्णस्य गदया **भीमो** निर्ममन्थ वरूथिनम् ॥४२२॥
तदैव द्रुतमास्थाय रथम**ङ्गेश्वरो**ऽपरम् ।
भुजौजोभिः सहाभाङ्क्षीद् **भीम**स्यापि पताकिनम्[2] ॥४२३॥
पतद्भिस्तच्छरासारैरारासारसहोदरैः ।
निर्मीयते स्म दन्तीव निरुच्छ्वासो **वृकोदरः** ॥४२४॥
कपिध्वजो मया वध्यः **कुन्तीपुत्रेषु** नापरः ।
इत्यात्मीयामनुस्मृत्य प्रतिज्ञां प्राग्विनिर्मिताम् ॥४२५॥
जहार जीवितं नैव **कर्णः पवनजन्मनः** ।
विपर्येति प्रतिज्ञा तु कर्हिचिन्न महात्मनाम् ॥४२६॥ युग्मम् ।
इतश्च स्वप्रतिज्ञाब्धिपारभूमीरुहं पुरः ।
कपिकेतुर्दिनस्यान्ते पश्यति स्म **जयद्रथम्** ॥४२७॥
तमालोक्य बभौ **जिष्णोः** कोपकण्टकितं वपुः ।
सुतशोकाब्धिशैवालाङ्कुरैरिव करम्बितम् ॥४२८॥
ताम्राक्षिपुष्पस्तबकं वेपमानौष्ठपल्लवम् ।
सशोकमप्यशोकत्वं निन्येऽमर्षस्तदा**ऽर्जुनम्** ॥४२९॥
विश्वतेजस्विनामीशे **सैन्धवो**ऽपि **कपिध्वजे** ।
आदर्श इव चण्डांशौ दिदीपेऽभिमुखस्थिते ॥४३०॥

---

१. रथम् । २. रथम् ।

सद्योमुकुलिताशान्तं पलायितनभश्चरम् ।
वीरावतंसयोरासीच्छराशरि तयोः क्षणम् ॥४३१॥

तथाऽतिनिचितं तेने **किरीटी** शरदुर्दिनम् ।
सैन्धवस्य यथा तस्मिञ्शराश्चेरुर्भियेव न ॥४३२॥

भृशमोजायमानस्याप्यायुधैर्विविधैर्युधि ।
धात्रीशैस्त्रायमाणस्याप्युच्चैर्**दुर्योधना**दिभिः ॥४३३॥

[1]गदग्रन्थिं प्रतिज्ञायाः स्तम्बं शौर्यव[2]रूथिनः ।
कीर्तिसिन्धोः स्थलं **पार्थ**श्चिच्छेदास्य शरैः शिरः ॥४३४॥ युग्मम् ।

गाण्डीवधन्वनः सार्धं हर्षरोमाञ्चकोरकैः ।
जयद्रथशिरः कृत्तं दूरमुच्छलति स्म तत् ॥४३५॥

गृहीतं नखरैर्गृध्रश्रेणिभिर्लुलितालकम् ।
तदभूद् भ्रमदभ्येष्यत्तमःसैन्यचरोपमम् ॥४३६॥

सैन्धवस्य कबन्धोऽपि शोणितः शोणितद्रवैः ।
भूमावभ्यधिकोन्मीलत्कोपताम्र इवापतत् ॥४३७॥

हन्ति हन्तायमद्यापि **बीभत्सु**र्भूयसो भटान् ।
इतीव करुणाबन्धुः [3]सन्ध्याऽथ त्वरितं ययौ ॥४३८॥

चतुर्दश दिनान्येवं तन्वाना युद्धमुद्धतम् ।
कौरवाक्षौहिणीः सप्त क्षपयन्ति स्म **पाण्डवाः** ॥४३९॥

चतुर्दशे दिनेऽथास्मिन्मथिते सिन्धुपार्थिवे ।
आचार्यस्त्रपया रात्रियुद्धाय बलमादिशत् ॥४४०॥

पीवरेन्दुकपालाङ्का तारास्थिस्रग्विणी ततः ।
क्षयाय क्ष्माभृतां रात्रिः काली साक्षादिवागमत् ॥४४१॥

समीकाङ्कहतानेकवीरासृक्पानलोलुपैः ।
नक्तंचरैरलिश्यामैस्तमोभिर्व्यानशेऽवनिः ॥४४२॥

अथान्योऽन्यास्त्रसङ्घट्टलब्धोल्लासैः कृशानुभिः ।
ववृतेऽस्ततमःस्तोमो वीराणां दारुणो रणः ॥४४३॥

---

१. रोगग्रन्थिम् । २. शौर्यरथस्य । ३. सन्ध्यावत्त्वरितं प्रत्य० ।

अवीक्ष्य लक्ष्यमुच्चण्डाकृष्टमुक्तो धनुर्धरैः ।
सूत्काख्यञ्जितापातो निपपात शरोत्करः ॥४४४॥
दन्तेषु खड्गखाट्कारनादेनैव निषादिभिः ।
आगता अप्यलक्ष्यन्त द्वीपानां पुरतो भटाः ॥४४५॥
मिथो निजनिजस्वामिनामभिः कीर्तितैर्मुहुः ।
विदाञ्चक्रुः परात्मीयविभागं सुभटास्तदा ॥४४६॥
रथश्चक्रस्य चीत्कारैर्घण्टानादैर्मतङ्गजः ।
भटोऽभिमुखमागच्छन् क्ष्वेडाभिश्चाभ्यलक्ष्यत ॥४४७॥
लोलकल्लोल[1]कीलालकूलिनीमेत्य पत्तिभिः ।
लेभे मरणमज्ञातपातैर्निर्मज्य कैश्चन ॥४४८॥
धावन्तः शवगात्रेषु स्खलनात्पतयालवः ।
स्वैरेव विषमीभूतैः कृपाणैः केऽपि जघ्निरे ॥४४९॥
अर्धरात्रेऽथ मिथ्याशां कुर्वन् **कुरुवरूथि**नीम् ।
ज्वलज्ज्वलनपाषाणपादपादिभिरायुधैः ॥४५०॥
प्रदीपकलिकाताम्रतारकाभीषणेक्षणः ।
दीपयन्वदनोल्काभिरभितः सङ्गराङ्गणम् ॥४५१॥
हिडम्बाकुक्षिमाणिक्यं **मरुत्तनय**नन्दनः ।
रक्षसां पतिरुत्तस्थे घोरकर्मा **घटोत्कचः** ॥४५२॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
तन्वानस्य भृशं तस्य मायायुद्धमनेकधा ।
तमोभिरिव दीपस्य पुरस्ताद्विद्रुतं भटैः ॥४५३॥
रथान् पिपेष पाषाणैर्जघान तरुभिर्गजान् ।
स वेगापातवातेन भटकोटीरपातयत् ॥४५४॥
एकेनैव तदा तेन सर्वाऽपि **कुरुवाहिनी** ।
तिरश्चक्रेतरां प्रावृड्घनेनेव ग्रहावलिः ॥४५५॥
मु(मो)द**स्तपःसुतादी**नां द्विषां जीवितसंशयः ।
कौतुकं प्रेक्षकाणां च तस्मिन् युद्धोद्यतेऽभवत् ॥४५६॥

---

१. कीलालं-रुधिरम् ।

[१]वानेयमिव मातङ्गं कौरवारण्यमाथिनम् ।
[२]वारि गर्त इवोदीर्णः **कर्ण**स्तमरुणत्क्षणात् ॥४५७॥
युध्येते स्म ततः क्रोधबोधितोद्दामविक्रमौ ।
संपरायरसोदञ्चत्कचौ **कर्ण-घटोत्कचौ** ॥४५८॥
अश्मभिर्भैमिनिर्मुक्तैः **कर्ण**सायकचूर्णितैः ।
दिशोऽभूवन्नसृक्शान्तरजसोऽपि रजस्वलाः ॥४५९॥
रक्षःक्षिप्तद्रुमच्छेदेऽप्य**ङ्गेशस्य** शिलीमुखैः ।
न पर्याप्यत [३]तत्पुष्पोड्डीनैस्त्वानशिरे दिशः ॥४६०॥
मोहयन्वाहिनीं सर्वां स्फुरन्दिवि रथे भुवि ।
क्रीडयैव **हिडम्बा**भूरारेभे योद्धुमाशुगैः ॥४६१॥
राधेयीयास्तदीयाश्च मिथःसंवलिताः पथि ।
पत्रिणोऽपि रणक्रीडामिवाघातैर्वितेनिरे ॥४६२॥
समं दोर्दण्डशौण्डीर्यसौष्ठवैरतिनिष्ठुराः ।
कर्णस्य मार्गणान्मार्गे चिच्छिदुस्तस्य सायकाः ॥४६३॥
यावन्तः [४]**कालपृष्ठेन** निष्ठ्यूताः पत्रिणोऽभ्यगुः ।
तत्सहस्रगुणानेव सुषुवे तस्य कार्मुकम् ॥४६४॥
कोदण्डे केतुदण्डे च सारथौ च हयेषु च ।
निर्वर्ण्यन्ते स्म **कर्णेन** पतन्तस्तच्छराः समम् ॥४६५॥
इत्याकुलीकृतस्तेन दत्तां देवतया पुरा ।
देहिनीमिव विक्रान्तिं मूर्तामिव जयश्रियम् ॥४६६॥
वधाय मध्यमस्यैव पाण्डवेयस्य सम्भृताम् ।
एकवीरवधे शक्तां शक्तिम**ङ्गेश्वरो**ऽग्रहीत् ॥४६७॥ युग्मम् ।
स क्रुधेव तया कामं स्फुरद्वह्निस्फुलिङ्गया ।
समं पार्थ(र्थाऽ)प्रमोदेन संजघान **घटोत्कचम्** ॥४६८॥
खेलति स्म तदा शोकः **पाण्डवानां** बले मनाक् ।
पुनरुज्जीवितेवाभूत्**कौरवीया** तु वाहिनी ॥४६९॥

---

१. वनसंबन्धिनम् । २. हस्तिबन्धनस्थानम् । ३. वृक्षपुष्पाणामुड्डयनैः । ४. कर्णधनुर्नाम ।

तमस्यगणितात्मीयपरकीयभटे ततः ।
बद्धक्रोधमयुध्येतामनीकिन्यावुभे अपि ॥४७०॥
भटोपरि भटाः पेतुस्तुरगास्तुरगोपरि ।
मातङ्गोपरि मातङ्गाः स्यन्दनाः स्यन्दनोपरि ॥४७१॥
वीरशोणितमैरेयै[१]र्बद्धपानोत्सवेऽन्तके ।
उच्चतालायितं तस्मिन्समरेऽस्थिच्छिदारवैः ॥४७२॥
निरीक्ष्य चतुरो यामान्निशाऽप्येनं रणोत्सवम् ।
श्रान्तेव शान्तिमायासीद्युध्यमानास्तु नो भटाः ॥४७३॥
सहानू[२]रुप्रकाशेन विकसन् **द्रोण**विक्रमः ।
द्रुतमद्रावयत्तांस्तान्कौशिकानिव शात्रवान् ॥४७४॥
विश्वोपकारिणौ शश्वत्सतां वल्लभतां गतौ ।
कीर्तिमल्लीनवामोदमोदिताशेषविष्टपौ ॥४७५॥
तावुच्चापक्रियारौद्रौ **विराटद्रुपदौ** गुरुः ।
धर्मार्थाविव कंदर्पो विहन्ति स्मैकहेलया ॥४७६॥ युग्मम् ।
रात्रिमुल्लुप्य पूर्वस्यां पतिर्भासामथोदगात् ।
उत्साहः श्रान्तिमुच्छिद्य सेनयोश्च द्वयोरपि ॥४७७॥
उभयोरप्यनीकिन्योः कङ्कपत्रपरम्पराः ।
अर्कस्य च करश्रेण्यः प्रसस्रुर्गगनाङ्गणे ॥४७८॥
अन्वगुर्वीरचक्राङ्काः **कुरुक्षेत्रा**सृगापगाः ।
नदीरन्याः प्रफुल्लाब्जाः प्रत्यग्रातपलोहिनीः ॥४७९॥
त्यज्यते स्म तदा चापैरार्जवं सगुणैरपि ।
ध्रुवं तद्भङ्गुरा तेषामभूत्पर्वपरम्परा ॥४८०॥
वितेने मण्डपः कैश्चिदकाण्डे काण्डमण्डलैः ।
दीर्घनिद्रां सुखेनान्ये तच्छायायां समासदन् ॥४८१॥
दत्तेऽपि धन्विभिर्लक्ष्ये मार्गणत्वं न तेऽत्यजन् ।
मन्ये तेनैव नारोहन्पत्रिणस्तं गुणं पुनः ॥४८२॥

---

१. मैरेयं–मद्यम् । २. अनूरुः अरुणः ।

केषाञ्चित्पतिताः श्वेतखेटकेष्वसियष्टयः ।
रेजिरे हरिणाङ्केषु [1]स्वर्भानुरसना इव ॥४८३॥
दन्तारूढोऽवलम्ब्यान्यः कर्णं कृष्टासिधेनुकः ।
आदातुं मौक्तिकानीव [2]न्यशुम्भत्कुम्भयोरिभम् ॥४८४॥
यद्यप्याश्वेव केषाञ्चिन्मार्गणा गुणमत्यजन् ।
तथापि न क्वचित्प्रापुः सपक्षत्वाद्विलक्षताम् ॥४८५॥
अन्येषां यदभूद्भूम्ना करो निस्त्रिं[3]शसङ्गमी ।
जघान ललनाः कीर्तीः शङ्के तेनैव विद्विषाम् ॥४८६॥
उदस्थिताथ **पार्था**नामनीकिन्येकहेलया ।
पिपासुर्गुरु[4]रब्धीनामम्भांसीव घटो[5]द्भवः ॥४८७॥
नूतनाम्भोदवत्तस्मिञ्शरासारं विमुञ्चति ।
[6]हंसैस्तत्यजिरे सर्वशौंडीरतनुदीर्घिकाः ॥४८८॥
तस्यौपकर्णिकाः कर्णेजपा इव पतत्रिणः ।
केषां नाम रणेऽभूवन्न वीराणामरुंतुदाः ॥४८९॥
अभिचारकमन्त्राभं दधानस्तत्तदायुधम् ।
बद्धमूर्ति[7]रथर्वेव दिदीपे सोऽधिकं तदा ॥४९०॥
तस्मिन्वीरान् शरव्रातजातवेदसि जुह्वति ।
स्फारैरि[8]ष्वासविस्फारैरभिचाराक्षरायितम् ॥४९१॥
क्ष्माभुजो वीक्ष्य कोदण्डदण्डधारिणमाहवे ।
सैन्यसंहारिणं विप्रमूर्त्या तं मेनिरेऽन्तकम् ॥४९२॥
कल्पान्ताम्भोधिरुद्वेल इव विश्वम्भरातलम् ।
प्लावयन् **पाण्डवानीकं** निजनाराचवीचिभिः ॥४९३॥
व्योमाङ्कचुम्बिभिस्तैस्तैः सायकश्रेणिसेतुभिः ।
आचार्यः स्खलयाञ्चक्रे **धृष्टद्युम्नेन** तत्क्षणात् ॥४९४॥ युग्मम् ।
तयोरथ मिथःक्षिप्तगा[9]र्ध्रपक्षसहस्रयोः ।
तरङ्गिताप्सरोरङ्गः सङ्गरः समभूच्चिरम् ॥४९५॥

---

१. राहुजिह्वाः । २. अच्छिनत् । ३. खड्गसंगमवान् । ४. द्रोणाचार्यः । ५. अगस्तिमुनिः ।
६. पक्षे-प्राणैः । ७. अथर्ववेदः । ८. धनुष्टङ्कारैः । ९. गृध्रपक्षनिर्मिताः बाणाः गार्ध्रं पक्षाः ।

द्रोणबाणान् विलुप्यापि **धृष्टद्युम्न**शरावलिः ।
क्षणं रेमे तपस्यान्ते मिहिकेव[१] रवेः करान् ॥४९६॥
ततः क्रमाद्विवर्धिष्णुराचार्यीय शरोत्करः ।
आतपोऽपरनैदाघ इवाभूदतिदुःसहः ॥४९७॥
तदा**श्वत्त्थाम**नामैव मालवेश्वरकुञ्जरः ।
कालवद्बलसंहारमावहन्नाहवे हतः ॥४९८॥
अश्वत्थामा हतः सोऽयमभीक्ष्णमिति वादिनाम् ।
सैनिकानां समुत्तस्थौ तदा कोलाहलो महान् ॥४९९॥
लोकवाक्ये गुरुस्तस्मिन्कर्णमूलमुपेयुषि ।
अश्वत्थाम्नि निजे सूनौ मृत्युशङ्कामधारयत् ॥५००॥
अनर्जुनैस्ततो **भीमकैटभारि**पुरःसरैः ।
लम्भितो वचनैस्तैस्तैर्दाक्षिण्यमतिदुःसहम् ॥५०१॥
नीचैः कथञ्चिदव्यक्तं व्याजहार **युधिष्ठिरः** ।
अश्वत्थामा हतो हन्त ! हतो हन्तेति भारतीम् ॥५०२॥ युग्मम् ।
तामाकर्ण्य स्फुटत्कर्णं गिरमा[२]जातशात्रवीम् ।
तस्यामव्यभिचारित्वप्रत्ययैकनिषण्णधीः ॥५०३॥
उन्मीलत्सुतशोकोर्मिपरिप्लावितमानसः ।
संन्यस्यति स्म तत्कालमाचार्यः सर्वमायुधम् ॥५०४॥ युग्मम् ।
तदैव **मुरजि**द्वाचा रथात्खगमिव द्रुमात् ।
द्विषन्नैष्पेषिकैर्बाणै**र्द्रौपदि**स्तमपातयत् ॥५०५॥
हतोऽश्वत्थामनामायं गजो न तु तवात्मजः ।
नृपेण पुनरित्युक्ते कुपितो गुरुरब्रवीत् ॥५०६॥
त्वया राजन्निदं सत्यव्रतमाजन्म धारितम् ।
ब्राह्मणस्यास्य वृद्धस्य केवलं मृत्यवे गुरोः ॥५०७॥
इत्याद्यन्यदपि क्रोधाद् **भारद्वाजे**ऽभिधातरि ।
उन्मीलति स्म वाग्व्योम्नि तत्कालमशरीरिणी ॥५०८॥

---

१. हिमम् । २. युधिष्ठिरसंबन्धिनीम् ।

ब्रह्मन् ! मुञ्च रुषं स्नाहि शमामृतसरस्वति ।
अनैदंकालिकं रौद्रध्यानमेतत्परित्यज ॥५०९॥
धर्म्यं तद्ध्यानमाधेहि धीमन् ! साम्प्रतकालिकम् ।
आयुषः क्षय एवायमद्य मृत्युस्तवागमत् ॥५१०॥
यत्पुरस्कृत्य निःशेषमवतारणमङ्गलम् ।
तवाध्वानं विलोकन्ते ब्रह्मलोकसुखश्रियः ॥५११॥
इत्याकर्ण्य भवारण्यभीषणत्वं विभावयन् ।
न्यक्कुर्वन् रचितातङ्कान् रोषादीन्परिमोषिणः ॥५१२॥
स्मरन्पञ्चनमस्कारमन्त्रं दुरितघातिनम् ।
विश्वैकबान्धवानर्हन्मुखाञ्शरणमाश्रितः ॥५१३॥
परमात्मलयारामप्रवेशपरिनिर्वृतः ।
ब्रह्मद्वारविमुक्तात्मा ब्रह्मलोकं गुरुर्ययौ ॥५१४॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
केशेष्वाकृष्य नालेषु शालिस्तम्बमिव क्षणात् ।
कृन्तति स्म कृपाणेन **धृष्टद्युम्नो**ऽथ तच्छिरः ॥५१५॥
हतेऽस्मिन्**कौरवानी**कलोकाक्रन्दप्रतिस्वनैः ।
चक्रन्दुरिव कोदण्डविद्या अपि तिरोहिताः ॥५१६॥
मध्याह्नेऽपि तदाशोकतिमिरोर्मिकरम्बिते ।
कौरवीयबले बाढं निशीथ इव पप्रथे ॥५१७॥
व्योमेव पुष्पदन्ताभ्यां[१] लोचनाभ्यामिवाननम् ।
विमुक्तं न व्यभाद् **भीष्मद्रोणा**भ्यां कौरवं बलम् ॥५१८॥
मध्यंदिनेऽपि **कौन्तेय** पताकिन्यास्तु सर्वतः ।
नितान्तमुत्तरङ्गोऽभूदानन्दक्षीरनीरधिः ॥५१९॥
द्रोणे शल्य इवोत्खाते **पाण्डवानां** स विग्रहः ।
अरातिश्रियमादातुमत्यन्तप्रगुणोऽभवत् ॥५२०॥
निर्मन्थन्नथ **पार्था**नां मुदं कुमुदिनीमिव ।
द्रौणिः पितृवधक्रोधादधावदरुणद्युतिः ॥५२१॥

---

१. 'पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ' । इति हैमः (१२४) । अदन्तोऽप्ययं शब्दः । 'प्राक्प्रत्यग्धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्' । इत्याश्चर्यमञ्जर्यामदन्तत्वदर्शनादिति मुकुटोल्लेखात् ।

अथ [१]पास्यन्निवाकाशं भ्रंशयिष्यन्निवामरान् ।
क्षोदयिष्यन्निव क्षोणिं चालयिष्यन्निवाचलान् ॥५२२॥
शोषयिष्यन्निवाम्भोधीन् गिलिष्यन्निव भास्करान् ।
पेक्ष्यन्निव [२]वलक्षांशुं निग्रहिष्यन्निव ग्रहान् ॥५२३॥
लम्भयिष्यन्निवाशेषमपि गण्डूषतां रुषा ।
पाण्डवानामनीकं तज्जगाद **गुरुनन्दनः** ॥५२४॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
ये चक्रुः कारयाञ्चक्रुर्ये च ये चान्वमन्यत ।
ये चालुलोकिरे ये चाश्रौषुर्मृत्युं पितुर्मम ॥५२५॥
सर्वान्पश्यत तान्हुत्वा क्रोधधूमध्वजे मम ।
पूर्णाहुतिममी बाणाः प्रथयन्ति **पृथासुतैः** ॥५२६॥
इत्याक्षिप्य भटान्सर्वान्दान्तदिग्दन्तिमण्डलैः ।
द्रोणाय निस्तनोति स्म शरैरेकार्णवं नभः ॥५२७॥
सायकान्संदधत्येव तस्मिन्वीरेऽधिकार्मुकम् ।
त्रस्तैरिव प्रहारेभ्यः प्राणैर्मुमुचिरे द्विषः ॥५२८॥
कोऽभूत्सोढुमलम्भूष्णुरा-**श्वत्थामं** शरोत्करम् ।
शैला अपि न सोढारः कल्पान्तजलदाशनिम् ॥५२९॥
तत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः शराः सर्वारिभूभुजाम् ।
हृदयेषु विशन्ति स्म सत्त्वसारमिवेक्षितुम् ॥५३०॥
शोषयन्सैन्यवारीणि नैदाघ इव भानुमान् ।
रुरुधेऽम्भोधरेणेव स **कपीश्वरकेतुना** ॥५३१॥
छिद्रितध्वजमुत्कृत्त[३]वरूथं छिन्नसारथि ।
सम्भ्रान्ततुरगं बाणैः क्षणं युद्धमभूत्तयोः ॥५३२॥
शराः **पार्थस्य** निःस्थामा**माश्वत्थामा**मिषुक्रियाम् ।
क्रमाच्चक्रु[४]रपाचीनां हिमानीमिव वायवः ॥५३३॥
क्रोधेनाथ ज्वलन्सद्यो दत्ताहुतिरिवानलः ।
नारायणीयमातेने **द्रोण**भूरस्त्रमुद्भटम् ॥५३४॥

१. 'पां पाने' इति हे०धा० (२) धातुः । २. चन्द्रम् । ३. वरुथो-रथः । ४. दक्षिणदिशा-संबन्धिनीम् ।

उन्मिमीलाथ [१]तन्मीलत्सर्वशौण्डीरडम्बरम् ।
अम्बरं च दिगन्तांश्च माद्यदग्नीनसूत्रयत् ॥५३५॥
कालाग्निरुद्रः पातालात् किं भित्त्वा भुवमुद्ययौ ? ।
किमुच्छोष्योदगात् सिन्धुजलानि वडवानलः ? ॥५३६॥
माद्यत्यद्यैव किं वायं स कल्पान्तहुताशनः ? ।
जज्ञिरेऽर्ककराः किं वा ज्वालास्थूलंभविष्णवः ? ॥५३७॥
समं ज्वलितुमारेभे सर्वैर्वा भुवनाग्निभिः ? ।
इत्याद्यनेकशस्तर्काः सैनिकैस्तेनिरे तदा ॥५३८॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
तैस्तैर्ज्वालावृत्तिव्रातैर्ग्रामीणमिव धेनुकम् ।
तस्मिन्नस्त्रे **पृथासूनु**-सैन्यमाविवरीषति ॥५३९॥
लोकानां नश्यतां पादपांशुभिः पिहितोऽशुमान् ।
बंहीयोभिस्तदुद्धूतै[२]र्ध्यामो धूमैरिवाभवत् ॥५४०॥ युग्मम् ।
ऊर्ध्वबाहुस्ततोऽवादीत्सैन्यानुच्चैस्तरां **हरिः** ।
उज्झतोज्झत शस्त्राणि रथान्मुञ्चत मुञ्चत ॥५४१॥
भक्तिनम्रीभवन्मौलि नमस्यत नमस्यत ।
अस्त्रमेतद्यथा [३]विश्वघस्मरं शाम्यति क्षणात् ॥५४२॥ युग्मम् ।
इति **शौरे**र्गिरा वेगादायुधानि धनुर्धराः ।
सङ्गराभिनिवेशेन समं सर्वेऽपि तत्यजुः ॥५४३॥
किं चापत्रपया सार्धमुज्झांचक्रुर्वरूथिनः ।
नमन्ति स्म च तन्मौलिचूलचुम्बितभूतलाः ॥५४४॥
अहङ्कारकुलागारमा**त्मजो मरुतः** पुनः ।
शस्त्रत्यागादि तत्किञ्चिन्न चकार कथञ्चन ॥५४५॥
जगाद च जगत्सर्वं यस्यैतत्तृणमेव मे ।
सूर्याचन्द्रमसावेतौ यस्य ग्रासार्धमेव मे ॥५४६॥
अगाधोऽप्ययमम्भोधिर्यस्य मे गोष्पदायते ।
कुलभूमीभृतोऽप्येते [४]वामलूरन्ति यस्य मे ॥५४७॥

१. अस्त्रम् । २. सुगन्धि तृणम् । ३. विश्वनाशकम् । ४. वल्मिकवदाचरन्ति ।

योऽहमुद्धर्तुमिच्छामि काश्यपीं लेष्टुलीलया ।
तक्षकस्य जिघृक्षामि क्षणाद्योऽहं फणामणिम् ॥५४८॥
केलिकन्दुकतां यान्ति यस्य मे दिग्गजा अपि ।
यस्य मे पांसुदेशीयं वासवीयं तदायुधम् ॥५४९॥
तस्य मे विश्वविश्वैकमाहात्म्यपरिमोषिणः ।
वितीर्णजनवित्रासेऽप्यस्त्रेऽस्मिन् गणनैव का ? ॥५५०॥ पञ्चभिः कुलकम् ।
इत्याद्युदीरयन्नेव शेषानुत्सृज्य सैनिकान् ।
तेनास्त्रेण **बकाराति**रावरीतुं प्रचक्रमे ॥५५१॥
तूर्णमेवाथ धावित्वा **तार्क्ष्यध्वज-कपिध्वजौ** ।
अवातीतरतां **भीम**माकृष्य प्रसभं रथात् ॥५५२॥
आयुधानि च सर्वाणि मोचयाञ्चक्रतुर्बलात् ।
प्रमोदमखिलं सैन्यं ग्राहयामासतुः पुनः ॥५५३॥
जगत्यस्खलितः कालप्रताप इव मूर्तिमान् ।
तदस्त्रं सैनिकातङ्कैः साकं प्रशममागमत् ॥५५४॥
द्रोणपुत्रस्तु कोपेन दिदीपे नितरां तदा ।
प्रज्वलन्तितरां वैरिहतारम्भा हि दोर्भृतः ॥५५५॥
नेत्राभ्यां रोषताम्राभ्यां दत्तनासीरवैभवम् ।
सस्मयोऽथास्मरद् **द्रौणि**रस्त्रं कार्शानवं[१] नवम् ॥५५६॥
भान्ति स्म ककुभो वह्निज्वालापिञ्जरितास्ततः ।
दिग्दन्तावलसिन्दूररजोभिरिव रूषिताः ॥५५७॥
प्रज्वलज्ज्वलनाः काममश्वेभटकङ्कटाः ।
निरीक्षांचक्रिरे चञ्चत्काञ्चनैरिव निर्मिताः ॥५५८॥
दीप्तसप्तार्चिषः स्तम्बेरमाः शुशुभिरेतराम् ।
ज्वलद्दावनलालीढाः सर्वतः पर्वता इव ॥५५९॥
लग्नोऽप्यग्निः सदा लोले हयौघे हैमवर्मणि ।
चिरेण विविदे दाहादुच्चकैरुच्छलत्यपि ॥५६०॥

---

१. (कृशानोः इदं=) आग्नेयम् ।

पताकिनीपताकासु वेल्लितासु नभस्वता ।
कामं नृत्यन्निव प्रीत्या लक्ष्यते स्माशुशुक्षणिः ॥५६१॥
समन्तादन्तयन्नानाहेतिभिः सुभटान् रणे ।
[1]धनंजय इव स्वैरं वल्गति स्म **धनंजयः** ॥५६२॥
इति प्लोषच्चमूमस्त्रं [2]ब्राह्मेणाऽस्त्रेण तज्जवात् ।
ध्यानेनेव मुनिः कर्म शमं निन्ये **कपिध्वजः** ॥५६३॥
तेजसीवान्तरे साक्षादुत्साह इव देहिनिः ।
अङ्गिनीव जये तस्मिन्नप्यस्त्रे क्षयमीयुषि ॥५६४॥
ग्रहग्रस्त इवोपात्तसर्वस्व इव दस्युभिः ।
अश्वत्थामा चिरं तस्थौ खेदमेदस्विमानसः ॥५६५॥ युग्मम् ।
वीक्ष्य विस्फूर्तिलुण्टाकौ **कैटभारिकिरीटिनौ** ।
ताम्यति स्माधिकं **द्रौणिः** फणीवागदमान्त्रिकैः ॥५६६॥
ततः क्रोधेन धूमायमानमानसमाकुलम् ।
देवता काचिदाकाशे तमवोचत्तिरोहिता ॥५६७॥
किमेवं खिद्यसे क्रोधादन्धंभूष्णुर्द्विजोत्तम ! ।
देवा अपि तयो**र्जिष्णु-कृष्णा**योर्न प्रभूष्णवः ॥५६८॥
प्राचि जन्मन्यमूभ्यां हि तेपे किमपि तत्तपः ।
येनाभूतामिमौ लोकविजित्वरभुजोर्जितौ ॥५६९॥
देवतायास्तया वाचा **द्रोणसूनु**रजायत ।
फालभ्रष्टो यथा द्वीपी यथा कृत्तकरः करी ॥५७०॥
अथ **द्रौणायने**रेनामभिलक्ष्य विलक्ष्यताम् ।
देवो भासा[3]मधीशानः खेदेनेव तिरोदधे ॥५७१॥
ततो द्वादशयामेन रणेनोच्चैः कृतश्रमे ।
उभे अपि बले स्वं स्वं स्कन्धावारमुपेयतुः ॥५७२॥
अथ **द्रोणे** हते कर्णमाशावल्लिमहीरुहम् ।
आधिपत्ये पताकिन्याः **कौरवेन्द्रोऽभ्य**षिञ्चत ॥५७३॥

---

१. अग्निः । २. वारुणास्त्रेण प्रत्यन्तर० । ३. सूर्यः ।

तथा स्नेहमयश्चक्रेऽभिषेकः **कुरुभूभुजा** ।
[१]शौण्डीरिमानलस्तस्य यथाऽभ्यधिकमज्वलत् ॥५७४॥
तेन वीरकिरीटेन सङ्गराय गमिष्यता ।
प्रवर्त्यन्ते स्म दानानि याचकेभ्यो यथारुचि ॥५७५॥
कामं प्रवर्षत्येतस्मिञ्जीमूत इव नूतने ।
आश्चर्यमभवन्नर्थितडागाः कमलाकुलाः ॥५७६॥
शौण्डीरकुञ्जरे तस्मिंस्तदानीं दानशालिनि ।
मदं सपदि के नाम नात्यजन् परवारणाः ? ॥५७७॥
बन्दिनश्च द्विजेन्द्राश्च वर्णप्राधान्यशालिनः ।
तस्मिन्दातरि यान्ति स्म द्राक्स्ववर्णप्रधानताम् ॥५७८॥
माहेन्द्रीव [२]महासेनमेनमग्रे विधाय सा ।
कौरवीया चमूः प्रातः सङ्गरोत्सङ्गमागमत् ॥५७९॥
सरित्पूर इवाम्भोधौ कर्णवैतालिकध्वनौ ।
निलीनात्मा रणातोद्यनादः सन्नप्यसन्नभूत् ॥५८०॥
वीरोत्तंसं पुरोधाय तमेव **द्रुपदात्मजम्** ।
पाण्डवा अपि सानीकाः समीकमुपतस्थिरे ॥५८१॥
युद्धान्तरं दिगन्तेषु सूत्रयन्ति प्रतिस्वनैः ।
रणतूर्याण्यताड्यन्त पताकिन्योर्द्वयोरपि ॥५८२॥
पूर्वापरमरुन्नुन्नास्तरङ्गा इव नीरधेः ।
उभयेऽपि भटाः स्वैरं मिलन्ति स्म परस्परम् ॥५८३॥
भान्ति स्म खड्गाः केषाञ्चिद्विरोधिरुधिराङ्किताः ।
लाञ्छिता इव वीरश्रीपादालक्तकबिन्दुभिः ॥५८४॥
कस्मिंश्चित्सुमनोवृष्टिरप्सरोभिरमुच्यत ।
पपात पुनरन्यस्मिन्समीरणसमीरिता ॥५८५॥
दन्तिदन्तप्रहारोत्थस्फुलिङ्गपटलच्छलात् ।
द्विट्प्रतापं भृशं पीतं केषाञ्चिदसयोऽमुचन् ॥५८६॥

---

१. पराक्रमाग्निः । २. कार्तिकस्वामिनम् ।

रक्तकुट्टिमितां भूमिं दन्तिनां दन्तमौक्तिकैः ।
केचिदानिन्यिरे तारासारसन्ध्यावरश्रियम् ॥५८७॥
कश्चिदायातमु[1]ल्लूय करीश्वरकरं रणे ।
कौतुकात्करवालस्य कोशतामनयत्क्षणम् ॥५८८॥
खड्गाघातोच्छलद्दन्तिमौक्तिकग्रहणाकुलाः ।
चकार सुचिरं कश्चिद्व्योम्नि व्योमचरस्त्रियः ॥५८९॥
भूरिशो वीरसंहारं सूत्रयन्पत्रिणां गणैः ।
राधेयो युद्धमाधत्त धनुर्वेद इवाङ्गवान् ॥५९०॥
दिवि **कर्णस्य** काण्डानां मण्डले [2]मण्डपत्यपि ।
चित्रं विच्छायता वैरिवीरेषु ददृशे भृशम् ॥५९१॥
कार्मुकस्य गुणो जज्ञे कर्णकर्णान्तसङ्गमी ।
लभन्ते स्म पुनः प्रौढपक्षा लक्षाणि मार्गणाः ॥५९२॥
संहर्तुमुद्यतेऽप्येवं तस्मिन् विश्वं द्विषद्बलम् ।
दुःशासनोऽन्यतोऽधावद् वज्रवत्प्रलयाम्बुदे ॥५९३॥
सर्वतः सत्त्वसर्वस्वं क्षुन्दानः स मदोद्धतः ।
जगाहे पाण्डवानीकं नाकदन्तीव मानसम् ॥५९४॥
खण्डितास्तस्य काण्डौघैः शूरा अपि शरा अपि ।
सङ्गरे चक्रिरे भूयो न शरासनसङ्गमम् ॥५९५॥
चित्रं तस्य द्विषद्वर्गशायकैरपि सायकैः ।
द्विषां जागरयाञ्चक्रे भयोद्रेकः परो रणे ॥५९६॥
सैन्यं सर्वाङ्गमाक्रामन् विषवेग इव क्षणात् ।
सैष जाङ्गलिकेनेव रुद्धः **किर्मीरवैरिणा**[3] ॥५९७॥
धनुःक्रेंकारनिर्मग्नध्वजिनीतुमुलध्वनिः ।
तयोरासीज्जगद्दत्तडमरः समरो महान् ॥५९८॥
कङ्कपत्रास्तयोश्चित्रमपतन्नितरेतरम् ।
धर्मजं कौरवेन्द्रं च किन्तु विव्यथिरेतराम् ॥५९९॥

१. छित्त्वा । २. मण्डपवदाचरति सति । ३. भीमेण ।

कृष्णाकेशांशुकाकृष्टिस्मृतिघर्मर्तुनर्तनैः ।
कामं कल्लोलयाञ्चक्रे **भीम**क्रोधमहाम्बुधिः ॥६००॥
ऊर्जितेन[1] समं **भीमः** शरैरुन्मथ्य सारथिम् ।
दौःशासनमथाभाङ्क्षीद्रथं सह मनोरथैः ॥६०१॥
उत्तीर्याथ रथाद् भीमः प्रेषितासिं रुषा पुरः ।
दुःशासनं समाक्रम्य भुजाभ्यां भूमिमानयत् ॥६०२॥
अवोचत च रे कर्मचण्डाल ! मलिनाशय ! ।
दुरात्मन् **कुरुभूपाल**गोत्रहालाहलद्रुमः ! ॥६०३॥
अधर्मैकमय ! क्षत्रजातिपूर्णेन्दुलाञ्छन ! ।
अकीर्तिकन्दलीमूलकन्द ! दुर्नयशेवधे ! ॥६०४॥
द्रौपदीप्रसभाकृष्टिपांसुवृष्टिरजस्वलः ! ।
स त्वदीयो भुजः कोऽयं ननु सम्प्रति दर्शय ॥६०५॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
इत्युदीर्य भुजेनाद्यं वैरप्रसवशाखिनम् ।
दौःशासनं भुजं **भीमः** समूलमुदमूलयत् ॥६०६॥
तन्मूलोत्थैरसृग्बिन्दुसंदोहैरङ्गसङ्गिभिः ।
निर्ववौ नितरां **भीमो** जितलोहितचन्दनैः ॥६०७॥
रोषभीममुखे **भीमे दुःशासन**मरुन्तुदम् ।
खण्डीकुर्वति दत्तारं प्रतिकारमिव द्विपे ॥६०८॥
सर्वस्मिन् विद्रुते त्रासात्सैन्ये तत्पांशुवाससा ।
भियेव द्यौरपि छन्नदिनेशवदनाऽभवत् ॥६०९॥ युग्मम् ।
दिदीपे नितरां भीमस्तीर्णसङ्गरसागरः ।
क्लेशाकूपारपारीण इव योगीन्द्रपुङ्गवः ॥६१०॥
शङ्के नाकिविमानानां मिलितानां कुतूहलात् ।
प्रेरितः पौनरुक्त्येन ययौ व्योमान्तमंशुमान् ॥६११॥
निषिद्धे रणसंरम्भे ततोऽधिकृतपूरुषैः ।
वरूथिन्यावुभे स्वं स्वं सन्निवेशमगच्छताम् ॥६१२॥

---

१. पराक्रमेण ।

दुःशासनवधाधानसुभगम्भावुकागमम् ।
नेत्राभ्यां **द्रौपदी भीमं** दुरादायान्तमापपौ ॥६१३॥

भीमोऽप्यभ्येत्य **पाञ्चाली**मालिङ्ग्य कबरीं स्पृशन् ।
दुःशासनवधोदन्तमानन्देन न्यवेदयत् ॥६१४॥

साऽपि विज्ञातनिःशेषवृत्तान्ताऽपि परिच्छदात् ।
शृण्वती वल्लभाद्भूयः कामप्यागाद्दशां पराम् ॥६१५॥

राधेयोऽपि विभावर्यां स्कन्धावारमुपेयिवान् ।
धार्तराष्ट्रमभाषिष्ट कनिष्ठवधदुःखितम् ॥६१६॥

राजन्न**र्जुन** एवास्ति **पाण्डवीये** बले शिरः ।
छिन्ने तस्मिन्नशेषं तल्लप्स्यते शवकल्पताम् ॥६१७॥

प्रथमैवाहुतिः सोऽपि मामके बाणपावके ।
किं पुनः ? समरे सूतमुखमालोकते जयः ॥६१८॥

पार्थस्य सर्वकर्मीणः स सारथिरुदारधीः ।
वर्तते मे पुनः कश्चित्सारथिर्न तथाविधः ॥६१९॥

तन्मे मातलिना तुल्यं **शल्य**मर्पय सारथिम् ।
हत्वा**ऽर्जुनं** यथा बन्धुशोकमुन्मूलयामि ते ॥६२०॥

ततो **मद्रेन्द्र**माहूय गौरवात् **कौरवाधिपः** ।
सारथ्यमर्थयाञ्चक्रे **चम्पेशस्य** कृताञ्जलिः ॥६२१॥

शल्योऽवोचत् किमौचित्यवन्ध्यमित्यभिधीयते ? ।
क्व राजन्यकुलीनोऽहं सूतसूति[१]रसौ क्व च ? ॥६२२॥

किं नाम न त्रपे काममस्याहं सारथीभवन् ? ।
काकोले कलहंसस्य दास्यं हास्यं न किं भवेत् ? ॥६२३॥

कौरवेन्द्रस्ततोऽवादीदिदं **मद्रेश** मा वद ।
आतुरे हि सुहृद्वाचामौचिती न विचार्यते ॥६२४॥

धीराः कार्ये हि मित्राणामकृत्यमपि कुर्वते ।
मित्रकार्यं विचारश्च नैकत्र खलु खेलतः ॥६२५॥

---

१. सारथिपुत्रः ।

तत्त्वमिच्छसि यद्यस्मिन्संपराये जयं मम ।
तदूरीकुरु **कर्णस्य** सारथ्यं समराजिरे ॥६२६॥
इति दाक्षिण्यमत्यन्तमानीतः **कुरुभूभुजा** ।
स्मृतपूर्वौ च **माद्रेयौ**[१] प्रत्यूरीकृतमात्मनः ॥६२७॥
शल्योऽब्रवीत्करिष्येऽहमेतत्तर्हि भवद्वचः ।
किन्तु **कर्णेन** सोढव्यः स्वैरजल्पो रणे मम ॥६२८॥ युग्मम् ।
गिराऽथ **कुरुनाथस्य** वचस्तन्**मद्रभूपतेः** ।
अङ्गीचक्रे**ऽङ्गभूपालः कालज्ञा हि मनीषिणः** ॥६२९॥
प्रतिजज्ञे च चेत्प्रातः काश्यपीम**कपिध्वजाम्** ।
न करोमि तदा नूनं हव्यवाहं विशाम्यहम् ॥६३०॥
अथोदगात्प्रगे भानुस्तिमिरानीकमन्तयन् ।
तत्प्रहारव्रणोद्गीर्णैः शोणितैरिव शोणितः ॥६३१॥
पुरो विधाय **राधेयं** ततस्ते **शल्य**सारथिम् ।
आययुः सज्जितक्रूरवारणं **कौरवा** रणम् ॥६३२॥
राजहंसकृतोत्तंसा पुण्डरीकौघमण्डिता ।
समित्सीमां समागच्छत् **पाण्डवीया**ऽपि वाहिनी ॥६३३॥
गम्भीरवीरसंरम्भसम्भ्रान्तभुवनत्रयः ।
वल्गति स्म ततो बाणधोरणीभीषणो रणः ॥६३४॥
निष्क्रामन्ति स्म केषाञ्चिदिषवश्च शरासनात् ।
प्राणाश्च प्रतिवीराणां स्पर्धयेव शरीरतः ॥६३५॥
वितेरुः [२]फलमस्मभ्यं कर्मण्यविहितेऽप्यमी ।
इति प्रीता इवान्येषां शराः किं किं न तेनिरे ॥६३६॥
दन्तान्दन्तावलेन्द्राणामसिना कश्चिदच्छिनत् ।
[३]असावपि ततश्छिन्ने निन्ये तानेव शस्त्रताम् ॥६३७॥
वीरप्रहारमूर्च्छालचेतसः पतिता अपि ।
हुंचक्रिरे चिरं [४]शून्यक्षिप्तकौक्षेयकाः परे ॥६३८॥

---

१. नकुलसहदेवौ । २. शराग्रभागम् । ३. खड्गे । ४. शून्यप्रदेशे क्षिप्तखड्गाः ।

क्व रे **पार्थ** ? क्व रे **पार्थ** ? इति जल्पन्तमुच्चकैः ।
सधैर्यमथ **राधेय**मभ्यधान्**मद्रभूपतिः** ॥६३९॥
मूर्ध्नि **कर्ण** ! न कर्णौ ते हृदये न विवेकिता ।
नान्तरात्मनि चैतन्यमिति मे मन्यते मतिः ॥६४०॥
यत्प्रतिज्ञामकार्षीस्त्वमा[1]त्मनीनेतरामिमाम् ।
यथा दोर्विक्रमैर्माद्यन्नद्य वध्यो मया**ऽर्जुनः** ॥६४१॥
किं नाम सोऽपि कोऽप्यस्ति ? येन जीयते सो**ऽर्जुनः** ।
नरकण्ठीरवे कुण्ठीभवन्ति भुवनान्यपि ॥६४२॥
यत्त्वमप्याचरः क्रान्तः शरैरेतस्य **गोग्रहे** ।
अनीषत्करमत्यन्तं तद्वक्तुमपि मादृशैः ॥६४३॥
त्वां विधूय युधि क्रोधाद् **गान्धारेयं** बबन्ध यः ।
सोऽप्यस्मिन् विनयाद्धत्ते गन्धर्वेन्द्रो[2]ऽतिखर्वताम् ॥६४४॥
तमद्याह्वयमानस्त्व**मर्जुनं** किं न लज्जसे ? ।
विपर्यस्यन्ति [3]नेदीयोमृत्यूनां मतयोऽथवा ॥६४५॥
अथ प्रादुर्भवत्कोपकम्प**श्चम्पेश्वरो**ऽब्रवीत् ।
मद्राणां म्लेच्छवृत्तीनामनुरूपमिदं वचः ॥६४६॥
परमेतर्हि ते किञ्चिदन्तरं दर्शयिष्यते ।
चेत्कुण्डलितकोदण्डः पुरो वीक्षिष्यते**ऽर्जुनः** ॥६४७॥
शल्येनाभिदधे शीर्षच्छेदादर्वाक् किरीटिनम् ।
सम्यङ् न ज्ञास्यसे **कर्ण** ! पश्य पश्य पुरस्ततः ॥६४८॥
पार्थः सोऽयं रथारूढः **कृष्णसूतः कपिध्वजः** ।
अभ्येति निघ्नन्सैन्यानां ध्यानवह्निरिवैनसाम् ॥६४९॥
इत्याकर्ण्य गिरं **कर्णः** कीर्तितां **मद्रभूभुजा** ।
क्रोधधूमायितस्वान्तः क्षणं तूष्णीकतामधात् ॥६५०॥
शरैर्वर्षन्दधावेऽथ **राधेयो**ऽनु **धनंजयम्** ।
[4]विरोकैरनु भूर्लोकं कल्पान्तद्युतिमानिव ॥६५१॥

---

१. आत्मनोऽहिताम् । २. अतिनम्रताम् । ३. समीपस्थमृत्युनाम् । ४. किरणैः ।

मार्गे स मार्गणैर्वीरान्संजहार सहस्रशः ।
तरङ्गैर्नूतनः प्रावृड्नदीरय इव द्रुमान् ॥६५२॥
[१]प्रत्यैच्छदुरुमात्सर्यं तमायान्तं **तपःसुतः** ।
सरिदोघमिवोद्वीचिरापतन्तं महाह्रदः ॥६५३॥
निर्भरासृग्भरोद्गारकातरीकृतखेचरः ।
आसीत्तयोः शरासारव्याप्तव्योमाङ्गणो रणः ॥६५४॥
मा स्मान्योऽन्यमिमौ क्रुद्धौ निरीक्षेतामिति ध्रुवम् ।
शराः शैलीभवन्ति स्म छिन्नास्ताभ्यां मिथोऽन्तरे ॥६५५॥
मुष्टिरन्योऽन्यनिर्मुक्तैः सायकैरिव कीलितः ।
एक एव तयोर्वीक्षाञ्चक्रे कर्णान्तमागतः ॥६५६॥
पत्रिभिस्त्वभितोऽप्यस्त्रविद्ययेव विनिर्मितैः ।
गगनं च दिगन्ताश्च तिरयाञ्चक्रिरेतराम् ॥६५७॥
तयोर्बाणव्रणोद्गीर्णो रेजे रुधिरनिर्भरः ।
निर्यन्नङ्गेष्वपर्याप्तः कोपजन्मेव शोणिमा ॥६५८॥ युग्मम् ।
[२]युगान्ताशनिदेशीयैः क्रमात्**कर्ण**शिलीमुखैः ।
कामं लोक इवाकारि **तपसःसूनु**राकुलः ॥६५९॥
तूणादात्तं न संधातुमाक्रष्टुं च न संहतम् ।
न चाकृष्टं शरं मोक्तुमीश्वरोऽभूद् **युधिष्ठिरः** ॥६६०॥
केवलं **कर्ण**निर्मुक्तमार्गणव्रणशोणितैः ।
भीमाग्रजो बभाराङ्गं जितपुष्पितकिंशुकम् ॥६६१॥
तं **कर्णेन** तथा मथ्यमानमालोक्य **केशवः** ।
स्पष्टाक्षेपैरभाषिष्ट वचोभिः **कपिकेतनम्** ॥६६२॥
धिक् ते कोदण्डपाण्डित्यं धिक् च दोर्दण्डचण्डताम् ।
धिग् धिक् शौण्डीरमानित्वं धिग् धिक् ते पुरुषव्रतम् ॥६६३॥
अखण्डभुजदण्डस्य पश्यतो यस्य वैरिभिः ।
ज्येष्ठबन्धुः किमप्येवं प्राप्यते प्राणसंशयम् ॥६६४॥

---

१. अरुधत् । २. प्रलयाग्निसदृशैः ।

न्यस्तपूर्वी धनुर्विद्यामात्मनोऽप्यधिकां त्वयि ।
अद्येन्द्रसदसि **द्रोणो** गुरुर्लज्जिष्यते ध्रुवम् ॥६६५॥
भृशं पञ्चोत्तरे पौत्रशतेऽपि त्वयि वत्सलः ।
अद्य **भीष्म**स्त्रपामुच्चैर्मुमुक्षुरपि वक्ष्यति ॥६६६॥
लोकेन समरालोकविलीनहृदयस्य ते ।
सारथ्यं प्रथयन् **पार्थ** ! हसिष्येऽहमपि स्फुटम् ॥६६७॥
त्वत्पदे हन्त **कुन्ती** चेत्कन्यां काञ्चिदसोष्यत ।
ततस्तस्याः पतिर्नूनमरक्षिष्यत् **तपःसुतम्** ॥६६८॥
इत्याद्य**म्भोजनाभेन** तर्जितो मुहु**रर्जुनः** ।
धावति स्मानु**राधेय**ममर्ष इव मूर्तिमान् ॥६६९॥
स धावन् **वृषसेनेन राधेय**तनुजन्मना ।
क्षणं मार्गद्रुमेणेव सिन्धुरः प्रत्यरुध्यत ॥६७०॥
अभिमन्युवधस्मृत्या तरङ्गितरयो**ऽर्जुनः** ।
तूलशैलमिवाकृच्छ्रात्तं ममन्थ महाबलः ॥६७१॥
तदीयवधनिर्भिन्नचेतास्त्यक्त्वा **तपःसुतम्** ।
राधासूनुरधाविष्ट स्पष्टकोपोऽनु **फाल्गुनम्** ॥६७२॥
तस्मिन् विस्मापिताशेषविश्वे दोःस्तम्भजृम्भितैः ।
आगच्छति जवाच्छौरिरवोचत् **सव्यसाचिनम्** ॥६७३॥
पार्थ ! नन्वेति **राधेयः श्वेताश्वः शल्य**सारथिः ।
नागकक्षा[1]ध्वजः साक्षादिव वीरो रसः पुरः ॥६७४॥
आजन्मकार्मुकाभ्यासतारतम्यं द्वयोरपि ।
इदानीं युवयोर्जन्यदक्षयो[2]र्लक्षयिष्यते ॥६७५॥
मा पुनः सिंहिकासूनुक्रान्तस्येव विवस्वतः ।
कर्णरुद्धस्य तेजस्ते समस्तमपि गात् क्वचित् ॥६७६॥
इत्युदीर्य **मुकुन्देन** वचसा **सव्यसाचिनः** ।
नोदिताश्वो रथः **कर्ण**रथं प्रत्यचलज्जवात् ॥६७७॥

---

१. कक्षा-वस्त्रम् । २. युद्धदक्षयोः ।

सम्मुखीनौ तदाऽन्योऽन्यं धन्विनौ तौ रुषाऽरुणौ ।
वासरादौ तुषारांशुभास्कराविव रेजतुः ॥६७८॥
किङ्किणीजालवाचालौ विलोलध्वजपल्लवौ ।
आह्वासातामिवान्योऽन्यं रथावपि तयोस्तदा ॥६७९॥
तावुभावनुरूपारिलाभलम्भितसम्मदौ ।
अभूतामुच्चरोमाञ्चत्रुटत्कञ्चुकबन्धनौ ॥६८०॥
सम्परायरसोद्रेकादुल्लसन्मौलिकुन्तलः ।
राधेयोऽथाभ्यधात्क्रोधपाटलाक्षः **किरीटिनम्** ॥६८१॥
अर्जुन ! द्रुतमेह्येहि मा स्म मन्थरतां गमः ।
ओजस्वी खलु वीराणां कवीनां च पदक्रमः ॥६८२॥
प्रवीरानपरान्नित्यं निघ्नतां ते पतत्रिणाम् ।
अभ्यासोऽभूदियत्कालं तत्फलैस्त्वद्य भाविता ॥६८३॥
त्वामहत्वा जगत्येकवीरंमन्यमनारतम् ।
कषितानेकवीरोऽपि न प्रीयेऽहं निजौजसा ॥६८४॥
निर्दग्धनिखिलक्षोणीरुहपक्षोऽपि लक्षशः ।
को नाम दहनो हन्त महीधरमनिर्दहन् ॥६८५॥
तदस्ति तव चेत्किञ्चिदूर्जितं भुजदण्डयोः ।
तत्कुण्डलय कोदण्डं नन्वेष न भविष्यसि ॥६८६॥
भारद्वाजं गुरुं किन्तु मा स्म तं हन्त लज्जय ।
न्यासीचक्रे मुदा येन कार्मुकोपनिषत्त्वयि ॥६८७॥
भग्नोर्वीशद्रुमौघस्य वीरकुञ्जरमानिनः ।
शौण्डीर्यदन्तभङ्गाय भवतोऽद्यास्मि भूमिभृत् ॥६८८॥
मत्प्रतापयुगान्तार्कस्त्वद्बाहुमहिमार्णवम् ।
निपीयाद्य कुलं **पाण्डो**र्विश्वं निर्दग्धुमीहते ॥६८९॥
महीतलमिदं **पाण्डुसुता**नुत्पाट्य कण्टकान् ।
अद्य **कौरव**कीर्तीनां सुसञ्चारं करोम्यहम् ॥६९०॥
इत्यहङ्कारझङ्कारिगिरम**ङ्गावनीश्वरम्** ।
सौष्ठवोत्तिष्ठदुद्दामरोमाञ्चोऽवोच**दर्जुनः** ॥६९१॥

राधेय ! वीरधौरेयः को विना त्वां जगत्यपि ।
ऋते मिहिरम्[१]न्योऽस्ति यदि वा न दिवाकरः ॥६९२॥
किन्तु नात्मगुणः सद्भिरात्मनैव प्रकाश्यते ।
क्रियैव खलु कर्तव्या गुणवैतालिकी[२] जनैः ॥६९३॥
विषप्रमोष[३] एवोच्चैर्वक्ति गारुत्मतं मणिम् ।
निगदत्युदयं ध्वान्तध्वंस एव विवस्वतः ॥६९४॥
तत्त्वया मद्विधायैव जन्मप्रभृति सम्भृतम् ।
यज्जगत्त्रितयामोदि कार्मुकाभ्यासपाटवम् ॥६९५॥
द्रुतमिष्वासमाकृष्य तदद्य प्रकटीकुरु ।
शौण्डीराणां हि शौण्डीर्यं दोष्णोर्वसति नो गिरि ॥६९६॥ युग्मम् ।
किन्त्ववश्यं वचस्येव पर्याप्तत्वात्पराक्रमः ।
भुजस्तम्भेषु[४] वीराणां स्वल्प एव विजृम्भते ॥६९७॥
इत्युदीरयति श्रेष्ठं सौष्ठवं **सव्यसाचिनि** ।
कालपृष्ठे भटप्रष्ठो **राधेयः** संदधे शरम् ॥६९८॥
जृम्भमाणगुणः शश्वद्विश्वकर्णान्तसीमनि ।
कृष्ट्वा चापगुणं **कर्णः** स्वकर्णाभ्यर्णमानयत् ॥६९९॥
तदाकर्षभवत्क्रूरक्रेंकारकपटादभूत् ।
साट्टहास इवेष्वासः सङ्गरोत्सवहर्षुलः ॥७००॥
कलयामास **कर्णस्य** मुष्टिः कर्णान्तसङ्गतः ।
विकासविकलोत्तंस[५]सरसीरुहविभ्रमम् ॥७०१॥
नीरादिवोर्मयः सिन्धोर्बिम्बादिव रवेः कराः ।
कार्मुकादथ **कर्णस्य** क्रामन्ति स्म शिलीमुखाः ॥७०२॥
अश्रान्तसंहिताशेषसङ्ग्रामजयवासने ।
शरासने शनैः **पार्थोऽ**प्यवन्ध्यं संदधे शरम् ॥७०३॥
जीवितव्याशया सार्धं **समग्रकुरुभूभुजाम्** ।
आचकर्ष जगज्जिष्णु**र्जिष्णु**रिष्वासशिञ्जिनीम् ॥७०४॥

---

१. सूर्यम् । २. गुणप्रशंसाकारी । ३. विषनाश । ४. वीरा प्रतित्रयपाठः । ५. विकलं-व्यासम् ।

सम्मुखस्याप्यसौ युद्धे जग्राह गुणमेव मे ।
पृथासूनोः सुवंशोत्थमितीव धनुरानमत् ॥७०५॥
एतैतत्रिजगल्लोकाः ! पश्यतार्**जुन**दोःकलाम् ।
इत्युवाचेव **गाण्डीवं** स्फारविस्फारकैतवात् ॥७०६॥
कर्णोत्तंसीभवत्पाणिपाणि[१]जद्युतिकन्दलैः ।
कोदण्डमण्डनं प्रापदिषुरेकोऽप्यनेकताम् ॥७०७॥
जिष्णोरुन्मुच्य नाराचमूर्ध्वीभूताङ्गुलिः करः ।
विश्वविश्वैकधन्वित्वकीर्तिहस्त इवाबभौ ॥७०८॥
क्वापि स्थेमानमन्यस्य न व्यलोकि त्वया विना ।
इतीवास्फालयत्प्रीता प्रकोष्ठं तस्य शिञ्जिनी ॥७०९॥
स्थेयसीमिव तौ मुष्टिं बिभ्रताव[२]परामपि ।
अलक्ष्याग्रसंधानौ चित्रस्थाविव रेजतुः ॥७१०॥
भुवनाद्वैतधन्वित्वकीर्तिकोलाहलैरिव ।
आक्रम्यते स्म दिक्चक्रं शिञ्जिनीशिञ्जितैस्तयोः ॥७११॥
विभाव्य रणसंरम्भं मा स्म मूर्च्छन्निमाः स्त्रियः ।
इतीव तच्छरव्रातैः परितस्तिरिरे दिशः ॥७१२॥
कुर्वन्तः प्रतिपक्षेण कृतस्य द्विगुणं क्षणात् ।
प्रथन्ते स्म मिथः स्पर्द्धागाथका इव तच्छराः ॥७१३॥
[३]अवदानेषु तन्मूर्ध्नि विमुक्ताः स्वर्वधूगणैः ।
अन्योऽन्यस्य स्रजः काण्डमण्डपेन न सेहिरे ॥७१४॥
तावुभावप्यशोभेतां शोणिताभ्यक्तविग्रहौ ।
स्फुटानुरागैर्वीरश्रीकटाक्षैश्छुरिता विव ॥७१५॥
भूयिष्ठभूज[४]संभारदुःसहप्रसरास्ततः ।
तूर्णमौर्णविषुः कर्णमार्गणश्रेणयोऽम्बरम् ॥७१६॥
न रथ्या न रथो नापि सारथिर्न च केतनः ।
न देहमपि **पार्थ**स्य ददृशे तत्तिरोहितम् ॥७१७॥

---

१. पाणिजः नखः । २. परावपि-प्रतिद्वये । ३. पराक्रमेषु । ४. संभारः-पराक्रमः ।

राधेयस्याथ तां बाणधोरणीं धूमरीमिव ।
शराः करा इवोष्णांशोर्मुष्णन्ति स्म **किरीटिनः** ॥७१८॥
फाल्गुने वल्गति स्वैरं पत्रिपत्रौघशालिनि ।
बभूव च्छिदुरच्छायः कामं **कर्ण**महीरुहः ॥७१९॥
मन्दीभूतेऽथ **कर्ण**स्य शरशैशिरमारुते ।
बाणदक्षिणवाते च स्फूर्जत्यधिकमार्जुने ॥७२०॥
कौरवाः परितः कुन्दा इवासुमनसोऽभवन् ।
विकाशं चागमन्नुच्चैश्चम्पका इव **पाण्डवाः** ॥७२१॥ युग्मम् ।
अन्धीभूष्णुरथो **जिष्णु**मार्गणैरङ्ग**भूपतिः** ।
अत्रस्नुरस्त्रमाहेयं[1] महीयः समजूहवत् ॥७२२॥
प्यधीयन्त तडिद्दण्डमण्डिताब्दविडम्बिभिः ।
विषज्वालाकरालास्यैर्दन्दशूकैर्दिशस्ततः ॥७२३॥
बभुर्व्यालच्छलात्सप्तसप्ति[2]सौप्तिकहेतवे ।
सम्भूयेवागताः सर्वशर्वरीतिमिरोर्मयः ॥७२४॥ युग्मम् ।
भुजङ्गजलदैः सद्यः पीते तपनतेजसि ।
तत्फणामणयो ज्योतिरिङ्गणा[3] इव रेजिरे ॥७२५॥
सर्पसन्तमसे तस्मिन्द्यावाभूमिपिधायिनि ।
सुभद्राभर्तुरास्येन्दुः शुशुभेऽभिनवोदयः ॥७२६॥
[4]काद्रवेयैरुपद्रोतुमनोभिरभितोऽ**र्जुनम्** ।
सम्भ्रमादभ्रमि स्वैरं साक्षादापद्भटैरिव[5] ॥७२७॥
तान्**मुराराति**रालोक्य त्रैलोक्यैकभयङ्करान् ।
गाण्डीवधन्विनो बन्धशङ्कातङ्काकुलोऽभवत् ॥७२८॥
अथाहेयास्त्रसंहारहेतवे तार्क्ष्यदैवतम् ।
कार्मुकेसायकं सद्यः संदधे च **धनंजयः** ॥७२९॥
जग्मुश्च क्वापि निर्नाम ते भुजङ्गमपुङ्गवाः ।
दुर्नीतिहतवृत्तीनामसाधूनामिवोदयाः ॥७३०॥

---

१. सार्पम् । २. सूर्येण सह रात्रियुद्धनिमित्तम् । ३. खद्योताः । ४. खद्योताः । ५. आपद एव भटास्तैः ।

राधेयस्य ततश्चेतः प्रविष्ट इव विष्टपम् ।
उज्झामास तमस्तोमः **पाण्डवांश्च** भयोदयः ॥७३१॥
साक्षादिव जये तस्मिन्नस्त्रे विलयमीयुषि ।
घटोत्कचवधादाप्तवत्यां शक्तौ च रिक्तताम् ॥७३२॥
निश्चिकायात्मनः कायव्ययं **कर्णः कपिध्वजात्** ।
राज्यभङ्गं **कुरूणां** च **पाण्डवानां** च सम्पदम् ॥७३३॥ (युग्मम्)
अथ सर्वाभिसारेण शराणामनणूर्जितः ।
मृत्युमेवोररीकृत्य स योद्धुमुपचक्रमे ॥७३४॥
एकाश्रयमसंदेहजयलक्ष्मीनिरीक्षितः ।
बभूव भीमः समरस्ततः **कर्णकिरीटिनोः** ॥७३५॥
व्योम्नि वैमानिकैर्दिक्षु दिग्गजैर्भुवि भूचरैः ।
उच्छलत्तच्छरव्रातभीत्या दूरेण दुद्रुवे ॥७३६॥
कल्पान्तचलितोदन्वन्नीरनिर्घोषभीषणः ।
भयसम्भ्रान्तयोरासीद्वाहिन्योस्तुमुलो महान् ॥७३७॥
[१]वाह्लीकैः क्वचिदास्फाल्य कोलाहलपलायितैः ।
बभञ्जिरे रथाः साकं रथिकानां मनोरथैः ॥७३८॥
नीचैर्मार्गद्रुशाखाभिः पर्यस्तकुथकेतनाः ।
इभाः प्रणेशुर्झम्पाभिर्नश्यदाधोरणा रणात् ॥७३९॥
कर्ण–फाल्गुनयोरश्वान्पुन**र्मद्रेश–केशवौ** ।
धारयाञ्चक्रतुः सम्यक्सारथ्यकलया बलात् ॥७४०॥
सर्वस्मिन्नप्यनीकेऽथ विद्रुते वीरकुञ्जरौ ।
रेजतुस्तौरणासक्तावटव्यामिव कुञ्जरौ ॥७४१॥
अथैवं रणसंरम्भे **कर्ण**स्या[२]चक्रनाभितः ।
मङ्क्षु धर्म इवानीतौ निर्ममज्ज रथः क्षितौ ॥७४२॥
कलाकल्पेन **शल्येन** प्रेरिता अपि वाजिनः ।
नेशते स्म तमुद्धर्तुं विवेकमिव दुर्धियः ॥७४३॥

---

१. वाह्लीकदेशजैरश्वैः । २. चक्रनाभिपर्यन्तम् ।

श्यामलिम्नाऽधिवक्त्रेन्दु वैलक्ष्येणाधिमानसम् ।
[१]मन्दिम्ना चाधिदोर्दण्डं **कर्ण**स्याक्रियतास्पदम् ॥७४४॥
सोऽथ स्वयमवातारिरुद्दिधीर्षुर्वरूथिनम् ।
उच्चैरुत्साहमारोहत्तदानी**मर्जुनः** पुनः ॥७४५॥
ततः पल्लवितप्राणं बाणधोरणिवर्षिणम् ।
कर्णोऽभ्यधत्त **बीभत्सु**मीषद्दैन्यकिरा गिरा ॥७४६॥
[२]क्षत्रियक्षिप्तमक्षत्रमिद**मर्जुन** ! मा कृथाः ।
न खल्वयुध्यमानेषु प्रहारः [३]सत्यशालिनाम् ॥७४७॥
क्षात्रं धर्ममिमं वीर ! यदि त्वमपि लुम्पसि ।
तदानीमपरित्राणः कुत्रायमवतिष्ठताम् ? ॥७४८॥
तन्मुहूर्तं प्रतीक्षस्व मा मुचः सुतरां शरान् ।
उद्धरामि धरामग्नमहं यावदिमं रथम् ॥७४९॥
तमेवं कृपणालापमलपन् **मद्रभूपतिः** ।
राधेय ! न भवान्सूतकुलं ह्रियमलम्भयत् ॥७५०॥
क्षत्रियः क इव प्राणसंदेहेऽपि महीयसि ।
वचस्त्वमिव शत्रूणां पुरो दीनमुदीरयेत् ॥७५१॥
दुर्धी**र्दुर्योधनो** नूनं येन भीरुशिरोमणौ ।
कृता गो[४]मायुदेशीये सिंहसम्भावना त्वयि ॥७५२॥
न कौरव्यः स ते मित्रं मन्ये मानैकमन्दिरम् ।
वदस्येवं गिरं दीनां यत्पुरः परिपन्थिनः ॥७५३॥
इति **शल्य**गिरा शल्यतुल्यया गलितौजसम् ।
स्मितधौताधरोद्देशः **केशवः कर्ण**मब्रवीत् ॥७५४॥
राधेय ! धर्मसर्वस्वं त्वां विना बत वेत्ति कः ? ।
शङ्के स्मृतिरहस्यानि स्फायन्ते त्वयि सम्प्रति ॥७५५॥
अभिमन्युवधे किन्तु विस्मृतान्येव तानि ते ।
सर्वैः सम्भूय युष्माभिर्यदेकः स तदा हतः ॥७५६॥

---

१. मन्दत्वेन । २. क्षत्रियेणानङ्गीकृतम् । ३. सत्त्व० प्रत्यन्तरे० । ४. मृगसदृशे ।

यदि वात्मविपद्युच्चैर्द्धर्मतत्त्वविदः खलाः ।
परापदि तु धर्मस्य विसृजन्ति जलाञ्जलिम् ॥७५७॥
[१]सोत्प्रासमित्युपालभ्य **राधेयं गरुडध्वजः ।**
तद्गिरा मन्थरीभूतभुज**मर्जुन**मभ्यधात् ॥७५८॥
अर्जुनार्जुन ! किं नाम नाराचान्न विमुञ्चसि ? ।
कृपा कौतुस्कुतीयं ते द्विषत्यस्मिन्सुतद्रुहि ? ॥७५९॥
भूयो हि रथमारूढः सोऽयमत्यन्तदुर्जयः ।
जीयते केसरी केन कन्दरान्तरसञ्चरः ? ॥७६०॥
न चाक्षत्रमिदं किञ्चित्तव धर्मव्यतिक्रमः ।
विरोधी बलवान्रन्ध्रे हन्तव्यो हि जयैषिभिः ॥७६१॥
इति **विष्णु**गिरा **जिष्णुः** पुनरप्यात्तधन्वनः ।
क्षिप्रमेव क्षुरप्रेण **राधेय**स्याहरच्छिरः ॥७६२॥
उन्मीलत्कुण्डलज्योतिर्जटालं तत्समुच्छलत् ।
बभौ **चम्पापते**स्तेजः पिण्डीभूतमिवान्तरम् ॥७६३॥
शिरोऽदीयत मित्राय बन्धुभ्यश्च धरा मया ।
इति **कर्ण**कबन्धेन प्रीत्येव ननृते तदा ॥७६४॥
उदेति स्माभि**कौन्तेय**बलमानन्दचन्द्रमाः ।
मीलति स्म च तत्कालं **कौरवा**म्भोजकाननम् ॥७६५॥
पिण्डितैः **पाण्डवा**नीकहर्षकोलाहलोर्मिभिः ।
निपीयन्ते स्म **कौरव्य**सैनिकाक्रन्दकन्दलाः ॥७६६॥
वियत्युत्पतितं वीक्ष्य त**च्चम्पाधिपतेः** शिरः ।
राहुत्रस्त इवास्ताद्रिकाननेऽविशदंशुमान् ॥७६७॥
कर्णस्य शिरसः कर्णकुण्डले भुवि [२]पेतुषः ।
आदत्त **मारुति**र्बिम्बे भास्वतो भूगते इव ॥७६८॥
पूष्णि चास्तं गते **कर्णे** नितरामन्धकारिताः ।
कौरवाः शिबिरं जग्मुर्मन्दमन्दपदक्रमम् ॥७६९॥

---

१. सोपहासम् । २. पतितस्य ।

पाण्डवाः पुनरत्यन्तमुद्द्योतिवदनेन्दवः ।
स्कन्धावारं ययुः स्वैरं सञ्चारचतुराङ्घ्रयः ॥७७०॥
कुण्डलाभ्यां तथैताभ्यामभ्यर्च्य चरणद्वयीम् ।
ते **राधेय**वधप्रीताः प्रणेमुस्तत्र मातरम् ॥७७१॥
ते निःसंदेहमात्मीये प्रत्यभिज्ञाय कुण्डले ।
अकस्मान्मुहुरुष्णोष्णाः सा ववर्षाश्रुविप्रुषः ॥७७२॥
तामवादीद**जातारिः** कष्टमानन्दपर्वणि ।
मातः केयमकाण्डेऽपि शोकसङ्कुलता तव ? ॥७७३॥
नन्वद्य **फाल्गु**नागस्त्यग्रस्ते **कर्ण**महार्णवे ।
जयद्वीपमभूद्देवि ! त्वत्सुतैरीषदासदम्[१] ॥७७४॥
तत्त्वयाऽऽकस्मिकीभिः किं कष्टाभिर्बाष्पवृष्टिभिः ।
मुखाम्भोजविकाशश्रीरास्माकीयं विलुप्यते ? ॥७७५॥
अथोवाच सुतान् **कुन्ती** मन्युना[२] गद्गदाक्षरम् ।
वत्साः किं नाम वोऽद्याहं मन्दभाग्या निवेदये ? ॥७७६॥
कर्णो हि **पाण्डु**देवस्य तेजसामाद्यकन्दलः ।
सोदरो भवतां बन्धुः सिन्धुरौर्जित्यवारिणः ॥७७७॥
किन्तु हेतोः कुतोऽप्याशु जातमात्रोऽप्यसौ मया ।
कुण्डलाभ्यां किलैताभ्यां सनाथीकृत्य तत्यजे ॥७७८॥
हेतुर्मातः स को नाम ? सुतं येनैनमत्यजः ।
इति विस्मेरचेतोभिः **पाण्डुजन्म**भिरीरिते ॥७७९॥
स्त्रीस्वभावभुवा **कुन्त्यां** ह्रिया तूष्णीकताजुषि ।
वृत्तान्तमखिलं कर्णे कथयामास **केशवः** ॥७८०॥ युग्मम् ।
बन्धूच्छेदस्मरत्खेदाः **पाण्डवाः** पुनरभ्यधुः ।
आः कृष्ण ! न त्वमप्येवमियत्कालमचीकथः ॥७८१॥
कारिताः किं वयं हन्त भ्रातृहत्यामिमां त्वया ? ।
क्व नाम पातकस्यास्य विशुद्धिर्भविताऽद्य नः ? ॥७८२॥

---

१. सौकर्येण प्राप्तम् । २. शोकेन ।

इत्यार्तहृदयान्बन्धुहत्यया **पाण्डुनन्दनान्** ।
सभ्रूभङ्गमभाषिष्ट विस्पष्टं **विष्टरश्रवाः** ॥७८३॥
वृथा ताम्यथ किं नाम कार्येऽमुष्मिन्नकल्मषे ? ।
जिघांसन्तं जिघांसीयादिति धर्मो हि दोष्मताम् ॥७८४॥
किं च यातेन दूत्याय तदानीं हास्तिने मया ।
किञ्चिदावेद्य वृत्तान्तमेवं **कर्णो**ऽभ्यधीयत ॥७८५॥
ततः **कर्ण** ! तवेदानीं युक्ता सोदर्यसङ्गतिः ।
सेवितुं न तु युज्यन्ते **कुरवस्तद्विरोधिनः** ॥७८६॥
सोऽप्यूचे तं **हरे** ! नाहं मोक्तुमर्हामि **कौरवम्** ।
कर्णः कर्ण इति ख्यातिं येन नीतोऽस्मि सर्वतः ॥७८७॥
पुरुषेषु न रेखाऽपि साधुभिस्तस्य दीयते ।
यः स्निग्धमदवीयस्यां[१] मित्रमापदि मुञ्चति ॥७८८॥
पश्य मित्रं मरीचीनामुपरागे विमुञ्चताम् ।
गीयते खलु विद्वद्भिः पुंस्त्वमेव न केवलम् ॥७८९॥
कौरव्यस्य ततः कार्ये त्याज्याः खलु मयाऽसवः ।
किं पुनः **फाल्गुनादन्यं** हनिष्यामि न बन्धुषु ॥७९०॥
इति वैरायमाणं तं विनिश्चित्या**र्जुने** मया ।
वक्तुमिष्टोऽपि युष्मभ्यं नोदन्तोऽयमकथ्यत ॥७९१॥
ज्ञातेऽस्मि**न्नर्जुनो** बन्धुस्नेहविक्लवतां गतः ।
यदि **कर्णेन** हन्येत तद्भवेत् किं हि मङ्गलम् ? ॥७९२॥
इत्याकर्ण्य गिरं **शाङ्र्गपाणे**र्बाष्पायितेक्षणाः ।
पाण्डवाश्चक्रिरे सर्वं **राधेय**स्यौर्ध्वदेहिकम् ॥७९३॥
यावत्तिष्ठन्ति ते स्तोकशान्तशोकभरास्तदा ।
तावत्प्रौढप्रभाजालक्षालितक्षणदामलान् ॥७९४॥
आतपत्रायितस्फारस्फटामण्डलमण्डितान् ।
काञ्चिदालोकयाञ्चक्रुर्दिव्यमूर्तिधरान्पुरः ॥७९५॥ युग्मम् ।

---

१. समीपस्थायाम् ।

पञ्चाङ्गचुम्बितक्षोणितलैरानम्य तैस्ततः ।
विज्ञापित**स्तपःसूनुः** कुड्मलीकृतपाणिभिः ॥७९६॥
देव ! दिव्ये पुरा तस्मिन्पन्नगेन्द्रसरोवरे ।
विप्रियं यैर्वितेने वस्ते वयं पवनाशनाः[1] ॥७९७॥
तदा सहायकं याव**त्कर्ण**युद्धे **किरीटिनः** ।
रुषा वारितवान्द्वारमस्माकमुरगप्रभुः ॥७९८॥
तदद्य कृतमस्माभिः साहाय्यं **सितवाजिनः** ।
मज्जयद्भिः क्षितौ चक्रद्वयं **कर्ण**वरूथिनः ॥७९९॥
हत्वा च सपरीवारं **कौरवेन्द्र**मसंशयम् ।
यूयं भविष्यथ प्रातः पारीणाः प्रधनाम्बुधेः[2] ॥८००॥
तदादिश यथैनं वो जयोदन्तसुधारसम् ।
उपायनमुपादाय पश्यामः **पन्नगेश्वरम्** ॥८०१॥
धर्मजोऽपि यथौचित्यं रचितस्वागतक्रियः ।
भीमाद्यैरादराद् दृष्टानाभाष्य विससर्ज तान् ॥८०२॥
इतश्च **कौरवः कर्णं** कर्णधारं रणार्णवे ।
शोचञ्शिबिरमागत्य पल्यङ्केऽवाङ्मुखोऽपतत् ॥८०३॥
विलीन इव मूर्च्छाल इव व्यसुरिवाथ सः ।
न ददर्श न शुश्राव न विवेद च किञ्चन ॥८०४॥
तस्मिञ्शोकनिपीतेऽभूत्कामं शोकमयी चमूः ।
तमःकवलिते ह्यर्के किं मही न तमोमयी ? ॥८०५॥
मुमूर्च्छ क्षणमुच्छ्वासविकलो मुकुलेक्षणः ।
सोरस्ताडं क्षणं मुक्तकण्ठमुच्चै रुरोद च ॥८०६॥
नामग्राहं च हा **कर्ण** ! **कर्णे**ति व्यलपत्क्षणम् ।
क्षणं तस्थौ च तूष्णीकस्तदा **दुर्योधनः** शुचा ॥८०७॥ युग्मम् ।
इत्थं नवनवोत्थास्नुशोकोर्मिविवशीकृतम् ।
वेगादागत्य साक्षेपां **द्रौणिर्वाणीं** तमब्रवीत् ॥८०८॥

---

१. सर्पाः । २. युद्धसमुद्रस्य ।

महाराज ! स निर्व्याजशौण्डीरिमगुणः क्व ते ? ।
क्व ते सत्त्वं च तद्वीर ! वज्रविस्फूर्तिजित्वरम् ? ॥८०९॥
सोऽवधीरितधात्रीन्ध्र[1]गरिमा गरिमा क्व ते ? ।
क्व ते गाम्भीर्यमम्भोधिगर्वसर्वंकषं च तत् ? ॥८१०॥
यदेवमबलेव त्वमुच्चकैरचितः[2] शुचा ।
मुहुर्मूर्च्छस्यतिक्रन्दस्यत्यन्तं परिदेवसे ॥८११॥
त्वादृशानपि शोकोऽयमाक्रमिष्यति चेद्बलात् ।
चलयिष्यति शैलेन्द्रं बालस्तन्मलयानिलः ॥८१२॥
महानथ सहायो मे **कर्णो**ऽभूदिति शोचसि ।
तव त्रैलोक्यमल्लस्य तदप्येतत्त्रपाकरम् ॥८१३॥
यच्चापकर्षणे वामं सहायीकुरुते करम् ।
तेनापि त्रपते कामं शूराणां दक्षिणः करः ॥८१४॥
अद्यापि त्वयि सङ्ग्रामसीमानमधितस्थुषि ।
रवौ दिवमिव ध्वान्ताः **पाण्डवेया** न दुर्जयाः ॥८१५॥
आस्तां तावद्भवान् **शल्यो**ऽप्यतुल्यभुजवैभवः ।
खण्डने **पाण्डुपुत्राणां** जन्य[3]मूर्द्धन्यलंतमाम् ॥८१६॥
प्रक्षाल्य परितः शोकातङ्कपङ्कमिमं ततः ।
राजन् ! **मन्द्रेन्द्र**मेवैनं सेनान्यं कर्तुमर्हसि ॥८१७॥
इति **द्रौणे**र्गिरा सद्यो रुचेव रविसारथेः ।
मुमोच स शुचं किञ्चिज्जीवलोक इव क्षपाम् ॥८१८॥
तं च सेनान्यमातेने **मद्रचन्द्रं** जयेच्छया ।
आशा हि दूरं दूर्वेव विलूनाऽपि प्ररोहति ॥८१९॥
कृतवर्मकृपद्रौणिसौबलादिबलान्वितः ।
अग्रे कृत्वा प्रगे **शल्यं** कौरवो रणमागमत् ॥८२०॥
उन्मूल्य **शल्य**मुल्लाघमाधातुं जयमात्मनः ।
क्षेत्रक्षोणिमुपागच्छद् **धर्मजो**ऽपि महाभुजः ॥८२१॥

---

१. धात्रीध्रा-राजानः । २. व्याप्तः । ३. रणमूर्धनि ।

त्रुटत्सुभटकण्ठास्थिष्ठात्कारमुरजध्वनिः ।
कबन्धताण्डवोच्चण्डस्ततोऽभूत्सङ्गरोत्सवः ॥८२२॥
प्राणोपदंशमापीय रिपूणां शोणितासवम् ।
क्षीबा इव लुठन्ति स्म क्षितौ तत्र पतत्त्रिणः ॥८२३॥
गत्वरैरसुभिः क्रीतं कल्पस्थास्नु मया यशः ।
इति प्रीत्येव कस्यापि कबन्धोऽनृत्यदद्भुतम् ॥८२४॥
उज्जृम्भमाणपुंनागसन्तानरसपायिनः ।
उल्लसत्पक्षसूत्काराः खेलन्ति स्म शिलीमुखाः ॥८२५॥
नूतनातपसंपृक्तनिर्झराम्बुविडम्बिभिः ।
दुर्वारै रुधिरोद्गारैः केऽपि भान्ति स्म भूभृतः ॥८२६॥
निरस्तनिखिलारातिकुलोऽथ **नकुलो** रणे ।
तत्कालं कवलीचक्रे वैरिनागाननेकशः ॥८२७॥
विशन्तो हृदयं सद्यो **नकुलस्य** शिलीमुखाः ।
विद्विषां मुखपद्मानि मुकुलीचक्रिरेऽद्भुतम् ॥८२८॥
नकुलस्य शराः कामं सेहिरे न विरोधिभिः ।
[1]सारङ्गवैरिणः [2]पाणिजन्मान इव कुञ्जरैः ॥८२९॥
तीव्रपातैरिषुव्रातैर्नाकुलैराकुलीकृताम् ।
चमूमालोक्य **मद्रेशः** क्रोधावेशादधावत ॥८३०॥
अत्युद्धुरैः शरैस्तस्य तरङ्गैरिव नीरधेः ।
निम्नगेव चमूश्चक्रे **पाण्डवीया** पराङ्मुखी ॥८३१॥
क्षुन्दति क्षत्रियव्यूहं ततस्तस्मिन्निरङ्कुशे ।
भ्रुकुटीभङ्गभीमास्यो **हरिरूचे तपःसुतम्** ॥८३२॥
युधिष्ठिर ! समीचीनमुच्यसे त्वं **युधिष्ठिरः** ।
यदेवं रिपुणा सैन्यं हन्यमानमुपेक्षसे ॥८३३॥
पुंसः [3]स्थेमा हि सौस्थित्ये गुणत्वमवलम्बते ।
प्रत्यर्थिन्युत्थिते किं तु गुणश्चापाय चापलम् ॥८३४॥

---

१. सिंहस्य । २. नखाः । ३. स्थिरता ।

सिन्धुरेन्द्राः परे यूथं यूथपस्येव पश्यतः ।
पिंषन्ति यद्द्विषः सैन्यं नन्वियं ते त्रपा परा ॥८३५॥
क्रुष्टास्मि ते सुतं **शल्यो**दरादिति गिरं निजाम् ।
एवं तिष्ठन् **सुदेष्णाग्रे** कथं सत्यां करिष्यसि ? ॥८३६॥
वधोत्सुकोऽपि **बीभत्सु**स्त्वत्सङ्गरमनुस्मरन् ।
क्षुन्दानेऽपि चमूं **शल्ये** बाणश्रेणीं न मुञ्चति ॥८३७॥
तत् झगित्युत्सृज स्थैर्यमौर्जित्यमुररीकुरु ।
लम्भय प्रसभं **शल्य**मेनं कीनाशदासताम् ॥८३८॥
इत्य**च्युत**वचष्टङ्कोल्लिखितात्मा **तपःसुतः** ।
प्रतिज्ञां **मद्रभू**भर्तुरामध्याह्नाद्वधे व्यधात् ॥८३९॥
उत्कल्लोलं ततः **शल्यं धर्मभूर्भुज**वैभवात् ।
नर्मदायाः परीवाहं **कार्तवीर्य** इवारुधत् ॥८४०॥
उच्छलद्बाणनिर्वाण[1]गीर्वाणनयनस्ततः ।
अभूत्कृतजगड्डिम्ब[2]डम्बरः समरस्तयोः ॥८४१॥
विश्वसंहारिभिः कालीकटाक्षैरिव तत्क्षणात् ।
व्यानशे निशितैर्व्योम तत्कलम्ब[3]-कदम्बकैः ॥८४२॥
स्तृणोति स्म क्षणं बाणैर्लाघवोल्लाघ[4]मुक्तिभिः ।
सरथ्यं सरथं **धर्मनन्दनं मद्रभूपतिः** ॥८४३॥
[5]मुमूर्च्छाथ क्रमाच्छिन्द**ञ्शल्य**बाणमयं तमः ।
प्रगेतन इवोद्द्योतो **युधिष्ठिर**शरोत्करः ॥८४४॥
शल्यत्राणकृते दूराद्धावन्तोऽन्यधराधवाः ।
भाग्यैरिव [6]विपत्पूगाः **फाल्गुना**द्यैर्ममन्थिरे ॥८४५॥
मध्यंदिनदिनाधीशः पश्यंस्तत्समरोत्सवम् ।
लक्ष्यते स्म तथा व्योम्नि मन्दमन्दमिवोच्चलन् ॥८४६॥
युध्यमानं ततो यत्नादगतं बाणैरजेयताम् ।
निहन्ति स्म **तपःसूनुः** शक्त्या **शल्य**ममोघया ॥८४७॥

---

१. निर्वाणं निमीलितं निश्चलं वा । २. डिम्बः–कलकलध्वनि । ३. कलम्बः–बाणः । ४. लाघवेन शुद्धं मोचनं येषां तैः । ५. ववृधे । ६. आपत्समूहाः ।

व्यालदन्तावलेनेव क्रोधादन्धम्भविष्णुना ।
मरुद्धुवाप्यभिद्यन्त भूयांसो युधि **कौरवाः** ॥८४८॥
उद्यत्**पार्थ**प्रतापाख्यबालार्केणेव शोणिताः ।
प्रावर्तन्ताभितः कुम्भिद्वयस्यो[१] रुधिरापगाः ॥८४९॥
क्वचित्करैः क्वचित्पादैः क्वचिदङ्गैः क्वचिन्मुखैः ।
आकीर्णाङ्गा[२] विधेः कर्मशालेव रणभूरभूत् ॥८५०॥
शङ्के तस्यां विशन् रौद्यां सोऽप्यभैषीत्तदान्तकः ।
श्वसन्ति स्म चिरं केचिद्यदरातिहता अपि ॥८५१॥
शस्त्राघातोच्छलन्मूर्च्छानभिषिच्याभितोऽम्बुभिः ।
भूयोऽपि प्रगुणीकुर्वन्काञ्श्चित्समरकेलये ॥८५२॥
पाययंश्च पयः काञ्श्चिच्छुष्कतालून् पिपासया ।
इक्षुद्राक्षादिभिस्त्यक्ततापान्काञ्श्चिच्च सूत्रयन् ॥८५३॥
निर्भर्त्स्याभिमुखीकुर्वन्काञ्श्चिद्भीत्या पराङ्मुखान् ।
तत्र बभ्राम निर्भीकः सर्वतः सुभटीजनः ॥८५४॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
अथाशेषैर्नृपैः सार्धं सबलैः **सौबलादिभिः** ।
उत्तस्थे मांसलस्थामा **कौरवाणामधीश्वरः** ॥८५५॥
पाण्डवीयाः क्षणं प्रौढकटका अपि भूभृतः ।
संहारमारुतस्येव तस्य वेगं न सेहिरे ॥८५६॥
आसन्नान्तस्तदा सोऽभूत्**पाण्डवै**रपि दुःसहः ।
तापो ह्यपरनैदाघः सोढुं कैर्नाम शक्यते ? ॥८५७॥
तन्वन्नकालकल्पान्तभ्रान्तिं त्रिजगदङ्गिनाम् ।
सङ्गरोऽभून्महाघोरः सैन्ययोरुभयोस्ततः ॥८५८॥
शकुनिः कुरुभूभर्तुः कूटनाटकसूत्रभृत् ।
सहदेवमथारौत्सीन्महेभः कलभं यथा ॥८५९॥
द्युतीशद्युतिसङ्क्रान्त्या तापितानिव वह्निना ।
माद्रेयमभितो रौद्रान्स ववर्ष शिलीमुखान् ॥८६०॥

---

१. गजप्रमाणाः । २. व्यासमध्यभागा ।

एधोभिरिव तैरेतैः सायकैः स्वैरपातिभिः ।
दिदीपे **सहदेवस्य** नितरामूर्जितानलः ॥८६१॥
माद्रेयस्तस्य नाराचैः काण्डश्रेणीरखण्डयत् ।
अम्भोधर इवाम्भोधिर्ज्वाला दव[१]हविर्भुजः ॥८६२॥
समं दोःस्तम्भसंरम्भैः साकं कपटपाटवैः ।
क्षयमीयुः क्षणाद्वाणा गान्**धाराणामधीशितुः** ॥८६३॥
दीव्यन्तं समरद्यूते ततः प्राणैः पणीकृतैः ।
माद्रेयोऽक्षैरिव क्षिप्रं क्षुरप्रैर्जयति स्म तम् ॥८६४॥
क्षुण्णेऽथ **शकुनौ** साक्षाच्चेतसीव **कुरुप्रभुः** ।
उच्छ्वसन्नपि भस्त्रेव चैतन्यविकलोऽभवत् ॥८६५॥
वीक्ष्यानीकमथात्मीयमेयिव[२]द्विशरारुताम् ।
गान्धारेयो गतस्थामा जगामाकुलतां ततः ॥८६६॥
अथ सैन्यरथोद्धूतैः सोऽन्धकारपटोपमैः ।
तिरोहितवपुः पांशुपूरैः स्वैरमपासरत् ॥८६७॥
न नाम शुशुभे शेषद्वित्रशौण्डीरमौक्तिकम् ।
तदा मौक्तिकदामेव तदनीकमनायकम् ॥८६८॥
कृपश्च कृतवर्मा च **द्रोणभूश्च** त्रयोऽप्यमी ।
धार्तराष्ट्रमपश्यन्तः कोका इव दिवाकरम् ॥८६९॥
बिभ्रतः कान्दिशीकत्वं विच्छायवदनश्रियः ।
कामं गवेषयामासुर्विषण्णास्तमितस्ततः ॥८७०॥ युग्मम् ।
भ्राम्यन्तो ददृशुस्तेऽथ **गान्धारेय**पदावलीम् ।
सरो **व्याससरो** नाम ययुस्तदनुसारतः ॥८७१॥
अम्भः संस्तभ्य संविष्टं तत्र निश्चित्य **कौरवम्** ।
भर्तृभक्त्या क्षणं तस्थुस्तस्य ते सरसस्तटे ॥८७२॥
अथावलोक्य धूलीभिस्तैः कदम्बितमम्बरम् ।
कौरवानुपदी **पार्थ**बलराशिरशङ्क्यत ॥८७३॥

---

१. दावानलस्य । २. प्राप्तम् ।

दृष्ट्वा नोऽत्र स्थितं **पार्था**ऽज्ञासिषुर्मा स्म **कौरवम्** ।
इत्यालोच्य तिरोऽभूवन्क्वापि ते तरुगह्वरे ॥८७४॥
तस्मिन्सरसि विज्ञाय वनेचरगिरा ततः ।
प्रविष्टं **कौरवाधीश**मन्वगुः **पाण्डुसूनवः** ॥८७५॥
तदैकाक्षौहिणीशेषबलसम्भारभासुराः ।
तिष्ठन्ति स्म सुताः **पाण्डोश्चि**रमावृत्य तत् सरः ॥८७६॥
तन्नीरस्य ततस्तीरमधिष्ठाय **युधिष्ठिरः** ।
स्पष्टमामृष्टमर्माणं वाणीमिति समाददे ॥८७७॥
दुर्योधन ! मुधा वीरं त्वां स्म मन्यावहे वयम् ।
मृगेन्द्रमतिरस्माकं [1]फेरवे स्फुटमस्फुरत् ॥८७८॥
निष्कलङ्के कलङ्कोऽभूस्त्वमेवास्मत्कुलेऽखिले ।
त्वयैव कलुषं तात **धृतराष्ट्रमहः** कृतम् ॥८७९॥
घातयित्वा समित्येवं सुहृत्सम्बन्धिबान्धवान् ।
यदिदानीं निजप्राणत्राणायाम्भसि मज्जसि ॥८८०॥
मग्नस्यापि जले किन्तु जीवितव्यं न ते क्वचित् ।
मुहूर्तोऽपि गमी नैतत् सरः शोषयतां हि नः ॥८८१॥
क्वाद्य ते स भुजादर्पस्तृणीकृतजगत्त्रयः ? ।
येनावमत्य नः सर्वांस्त्वं महीं भोक्तुमैहथाः ॥८८२॥
यद्येतावदनात्मज्ञ ! त्वमासीर्मृत्युकातरः ।
तत्[2]सन्धित्सून्पुरा किं न गोत्रवृद्धानमानयः ॥८८३॥
संधिमादधतं किं च पञ्चग्राम्यापि **शार्ङ्गिणम्** ।
निराकृत्य तदा किं त्वमात्मनीनमसूत्रयः ? ॥८८४॥
तत्तेऽद्य स्फुटमायात एव मृत्युर्यथा तथा ।
जीवितं ह्यतिदुर्लम्भमाप्तवाक्यविलङ्घिनाम् ॥८८५॥
अत्यन्तानुचितां क्षत्रव्रतस्य च कुलस्य च ।
कृष्णाकेशाम्बराकृष्टिं तदा कारयतस्तव ॥८८६॥

१. शृगाले । २. संधिकर्तुमिच्छून् ।

बंहीयो [१]यदभूदंहस्तस्यास्माभिर्बलादपि ।
अद्य प्राणप्रहारेण प्रायश्चित्तं विधास्यते ॥८८७॥ युग्मम् ।

तन्निर्गत्याम्भसो भूत्वा शौण्डीरश्चेद्विपद्यसे ।
तदात्मभुजयोर्लज्जां कुलस्य च विलुम्पसि ॥८८८॥

निर्यास्यसि न चेत्तर्हि संहितः **सव्यसाचिना** ।
क्षणादाग्नेयबाणोऽसौ शोषयिष्यत्यदः सरः ॥८८९॥

अथैको निखिलैर्नास्मद्योद्धृभिर्योद्धुमीशिषे ।
तद्येन रोचते तुभ्यं तेन युद्धं विधीयताम् ॥८९०॥

एकस्मिन्नप्यहो तस्मिञ्जितेऽधि[२]प्रधनं त्वया ।
जिता एव वयं सर्वे भुञ्जीथाः पृथिवीमिमाम् ॥८९१॥

श्रुत्वेति श्रवणक्रोडविषवृष्टिसहोदराम् ।
भारतीं **तपसः सूनो**रमर्षक्वथिताशयः ॥८९२॥

गदायुद्धं विनिर्णीय समं **पवनजन्मना** ।
कौरवो निरगान्नीरादभ्रादिव दिवाकरः ॥८९३॥ युग्मम् ।

ततः परिसरं मत्तमातङ्गेन्द्रमिवारिकाः ।
पाण्डवेयास्तमावृत्य रणक्षेत्रमुपानयन् ॥८९४॥

भीम-कौरव्ययोस्तत्र [३]चरणायुधयोरिव ।
धर्मजाद्या दधुर्योद्धुकामयोः पारिषद्यताम् ॥८९५॥

इन्द्रनीलामलं व्योम व्याप्तं गीर्वाणखेचरैः ।
भाति स्म भूमिलल्लोकप्रतिबिम्बैरिवाङ्कितम् ॥८९६॥

द्वैमातुरीयसैन्यस्य यादवीयबलस्य च ।
द्राग् दिदृक्षारसाक्षिप्ताः सङ्गच्छन्ते स्म सैनिकाः ॥८९७॥

गदायुद्धरहस्यैकभाष्यकारभुजोर्जितः ।
बलभद्रोऽपि तत्रागाद्विलोकनकुतूहली ॥८९८॥

रणरङ्गाङ्गणे लोकैः परितः परिवेष्टितौ ।
[४]अङ्ककाराविवास्थातां **गान्धारेय-वृकोदरौ** ॥८९९॥

---

१. पापम् । २. युद्धे । ३. कुर्कुटयोः । ४. अङ्क शब्दोऽत्रापराधार्थः ।

केऽपि प्राणाधिको **धार्तराष्ट्रो** न तु **वृकोदरः** ।
केचिच्च बलवान् **भीमो** न नाम **धृतराष्ट्रभूः** ॥९००॥
अन्ये तु मांसलाभ्यासी **मारुतिर्न कुरूद्वहः** ।
अपरे पुनरभ्यासी **कौरवो** नैव पावनिः ॥९०१॥
केचित्तु मन्महे नान्यं मानिनं **कौरवं** विना ।
इयत्यपि गते यस्य सर्वान्वा हन्मि विद्विषः ॥९०२॥
मृत्युना सह सङ्ग्रामे केलिलीलाः करोमि वा ।
रिपुभ्यो न पुनर्दीनं वचो वच्मीति गीःक्रमः ॥९०३॥
अन्ये तु धिग् धियं धिक् च मानितां धिक् च मत्सरम् ।
यदुपज्ञमसौ जज्ञे **कौरवस्य** कुलक्षयः ॥९०४॥
इत्येतान्बहुशो जल्पाञ्जल्पयन्तः[१] परस्परम् ।
युद्धकौतुकिनस्तस्थुः सुरखेचरमानवाः ॥९०५॥ षड्भिः कुलकम् ।
कौरव्य-मारुती वेगाद् दृश्यमानां सहस्रधा ।
अथाभ्रमयतां भीमामात्मानं परितो गदाम् ॥९०६॥
सानुमन्ताविवोत्क्षिप्तौ कल्पान्ते मण्डलानिलैः ।
गदाङ्घ्रिपं दधानौ तौ चेरतुश्चित्रमण्डलम् ॥९०७॥
राजति स्म तयो रङ्गं शौर्यरोमाञ्चकोरकैः ।
अन्तर्ज्वलितकोपाग्निनिर्यद्धूमलवैरिव ॥९०८॥
कदाचित्तौ विनिर्मुक्तक्ष्वेडारावौ प्रसस्रतुः ।
पादमाकृष्य च स्वैरं कदाचिदपसस्रतुः ॥९०९॥
भुजशौण्डीरिमोद्रेकाद्धावमानोऽतिदुःसहम् ।
अत्याजयत्कदाप्यन्यः स्वां महीमितरं बलात् ॥९१०॥
त्रिजगत्कौतुकास्थानं स्थानमाविश्य तौ ततः ।
प्रहारोदस्तहस्ताग्रावत्यासन्नीबभूवतुः ॥९११॥
प्रक्षिप्य पुरतः पादमेकस्मिन्नभिहन्तरि ।
कृष्टाङ्घ्रिमङ्गनाशेन प्रहारमपरोऽत्यजत् ॥९१२॥

---

१. जल्पान्, कल्प प्रतिद्वयपाठः ।

कदाचिच्च्चेलतुः[1] प्रेङ्खत् करावभ्यासपाटवात् ।
तावन्योऽन्यगदाघातं गदयैव ररक्षतुः ॥९१३॥
तदीयगदयोर्नादैरन्योन्यास्फालनोद्भवैः ।
शङ्कन्ते स्म जगत्कोशस्फोटमाकालिकं जनाः ॥९१४॥
तयोरित्थमतिक्रोधादुद्धतं युध्यमानयोः ।
जयश्रीः सुचिरं तस्थावात्तया वरमालया ॥९१५॥
कौरवोऽथ चिराद् दृष्टिं वञ्चयित्वा कथञ्चन ।
निबिडं ताडयामास मौलिदेशे **मरुत्सुतम्** ॥९१६॥
तत्प्रहारव्यथाभारनिर्भरभ्रमितेक्षणः ।
मारुतिः क्षोणिमद्राक्षीद्भ्रमदद्रिवनद्रुमाम् ॥९१७॥
सत्त्वोत्कर्षादथात्मानं संस्थाप्य स कथञ्चन ।
क्रोधप्रगुणितप्राणः प्रजह्रे हृदि **कौरवम्** ॥९१८॥
तेन दुःखासिकामात्रमनुभूय **सुयोधनः** ।
निहन्ति स्म पुनर्मूर्ध्नि कोपाटोपाद् **वृकोदरम्** ॥९१९॥
तत्पीडाभिरभूदन्धंभविष्णुनयनद्वयः ।
निकामं निःसहीभूतसर्वाङ्गं **पवनाङ्गजः** ॥९२०॥
तथाभूतं तमालोक्य मलीमसमुखद्युतिः ।
ससंभ्रममभाषिष्ट **किरीटी कैटभद्विषम्** ॥९२१॥
हन्त **गोविन्द** ! **गोविन्द** ! किमस्माकमुपस्थितम् ? ।
उत्तीर्य पाथसां नाथमिदं गोष्पदमज्जनम् ॥९२२॥
जिते **भीष्मे** जिते **द्रोणे** सूदिते **सूतनन्दने** ।
शल्ये निर्मूलिते **सिन्धु**राजादिषु हतेषु च ॥९२३॥
पश्यतामेव नः सोऽयं सर्वेषामपि जीवितम् ।
धृष्टेन **धार्तराष्ट्रेण मारुति**र्यन्निहन्यते ॥९२४॥ युग्मम् ।
इत्य**र्जुनोक्त**माकर्ण्य **कंसविध्वंसनो**ऽवदत् ।
पार्थ ! **भीमेन कौरव्यः** सत्यमेवाऽस्ति दुर्जयः ॥९२५॥

---

१. कदाचिच्च्य लघुप्रेङ्ख प्रतिद्वयपाठः ।

अयं हि खुरलीरङ्गे कुर्वाणो गदया श्रमम् ।
नित्यं लोहमयं **भीमं** भस्मसादकरोत्पुरा ॥९२६॥
तदेतस्य पुरो वैरिकुले कालानलन्नपि[१] ।
शङ्के न खलु बंहीयान् **भीमो**ऽपि भुजसम्पदा ॥९२७॥
किन्तु चेत्प्रहरत्येनमूरुदेशे **वृकोदरः** ।
तदानीं नातिदुर्लम्भं जयं सम्भावयामि वः ॥९२८॥
भारतीमित्युपश्रुत्य **फाल्गुनो वनमालिनः** ।
कौरव्योरुप्रहाराय **मारुतिं** समकेतयत् ॥९२९॥
तं सङ्केतं विदामास कोविदः **कौरवाग्रणीः** ।
रणसंरम्भसम्भ्राम्यदम्बको[२] न **बकान्तकः** ॥९३०॥
कुरूणामग्रणीरूरुघातं वञ्चयितुं ततः ।
मनागुच्छलति स्मोर्ध्वं मण्डूक इव भूतलात् ॥९३१॥
पूर्वाङ्ग इव निर्मुक्तः प्रहारस्तु **बकारिणा** ।
तस्याभाङ्क्षीदुभावूरू **न धीर्दैवाद्बलीयसी** ॥९३२॥
उत्फालः शैलशृङ्गान्तात्कण्ठीरव इवावनौ ।
भग्नोरुः क्रोधधूमायमानो **दुर्योधनो**ऽपतत् ॥९३३॥
असावथ व्यथापूरपूरितोऽपि क्रुधा मुहुः ।
फणीन्द्रवत्फटाघातान् गदाघातानमुञ्चत ॥९३४॥
तदवस्थेऽप्यनिर्वाणरणारम्भे च **कौरवे** ।
भीमे च जयिनि प्रीताः पुष्पाणि ववृषुः सुराः ॥९३५॥
कौरव्यग्रामणीः पीडानिमीलितविलोचनः ।
क्षेपं क्षेपं गदां शून्यं क्रमान्निःसहतामगात् ॥९३६॥
अथाभ्येत्य मुहु**र्भीमः** पविसब्रह्मचारिणा[३] ।
पादेन दलयाञ्चक्रे कोटीरं **कुरुभूपतेः** ॥९३७॥
बलभद्रस्तदालोक्य पदा मुकुटपेषणम् ।
रोषोन्मेषारुणीभूतसर्वाङ्गद्युतिरभ्यधात् ॥९३८॥

---

१. कालाग्निसदृशोऽपि । २. अम्बकं-नेत्रम् । ३. वज्रसदृशेन ।

धिग् धिग् बतेदमक्षत्रं न म्लेच्छेष्वपि वर्तते ।
रिपोरपि किरीटो यत्पेतुषः पिष्यते पदा ॥९३९॥
कदाचिदपि कस्यापि नैवान्यायमहं सहे ।
मादृग्विधा हि सर्वेषामनाचारचिकित्सकाः ॥९४०॥
ममैतन्मुसलं कोपादन्यायस्यास्य यत्फलम् ।
पञ्चानां **पाण्डुपुत्राणां** तत्सद्योऽदर्शयिष्यत ॥९४१॥
नाभविष्यदिदं हन्त यदि ज्ञातेय[१]मन्तरा ।
तथापि मुखमीक्षिष्ये नाहमेषामतः परम् ॥९४२॥ युग्मम् ।
इति सङ्कर्षणो रोषकलुषः परुषाक्षरम् ।
उदीर्य निजमावासं त्वरितं त्वरितं ययौ ॥९४३॥
रौहिणेयानुवृत्त्येव कर्मसाक्ष्यपि तत्क्षणात् ।
रोषावेशवशात्ताम्रः क्वापि द्वीपान्तरेऽगमत् ॥९४४॥
तथैव पतिते कामं वेदनाविमनीकृते ।
कोपादुज्झति **कौरव्ये** निश्वासान्नासिकंधमान् ॥९४५॥
मुरारातिरथाकृष्य साकूतः **पाण्डुनन्दनान्** ।
ज्यायांसं भ्रातरं मान्यमनुनेतुमचालयत् ॥९४६॥ युग्मम् ।
दक्षौ शिबिररक्षायै **धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ** ।
आदिश्य सह **कृष्णेन पाण्डवेयाः** प्रतस्थिरे ॥९४७॥
[२]आयोधनाध्वजङ्घालैः पाञ्चालैः समलङ्कृतम् ।
आदाय सैन्यमावासाज्जग्मतु**र्द्रुपदात्मजौ** ॥९४८॥
ततो दिङ्मुखकस्तूरीपत्रभङ्ग्य इवोदगुः ।
कौरवेश्वरनिश्वासधूमसान्द्रास्तमश्छटाः ॥९४९॥
सहस्रगुणितध्वान्ता मूर्च्छाभिः **कौरवैशितुः** ।
साकं तैस्तैर्मनोदुःखैः प्रससार तमस्विनी ॥९५०॥
अथाभ्येत्य तथासंस्थमूचिरे मन्युगद्गदम् ।
कृतवर्मकृपद्रोणसूनवः कुरुपुङ्गवम् ॥९५१॥

---

१. ज्ञातिसंबंधः । २. युद्धमार्गपथिकैः ।

महाराज ! त्वमेवासि मानिनामधिदैवतम् ।
ईदृशेऽपि स्थिते येन दैन्यं चक्रे न वैरिषु ॥९५२॥
वयं तु कर्मचाण्डालाः कृतघ्नैकधुरंधराः ।
शत्रुभिः पश्यतां येषां लम्भितोऽसि दशामिमाम् ॥९५३॥
किं त्विदानीमधोऽस्माभिः स्थितैर्न्यग्रोधभूरुहः ।
वनेऽस्मिन्महती दृष्टा युक्तिः प्रत्यर्थिमन्थने ॥९५४॥
तत्र हि क्षणदादक्षचक्षुषाऽभ्येत्य तत्क्षणात् ।
काकानीकमुलूकेन सर्वं सुप्तमहन्यत ॥९५५॥
तद् दृष्ट्वा तुष्टचेतोभिरित्यस्माभिरचिन्त्यत ।
यदेकोऽप्यखिलान्हन्ति कालमालम्ब्य शात्रवान् ॥९५६॥
अस्माभिरपि तन्नूनमिदानीं निशि **पाण्डवाः** ।
रणोत्तीर्णतया स्वैरस्वपना[१] नातिदुर्जयाः ॥९५७॥
इत्यालोच्य वयं रात्रिसङ्गरे कृतसङ्गराः[२] ।
भवदादेशमादातुमिहागच्छाम सम्प्रति ॥९५८॥
जीवतस्ते बलाच्छित्त्वा **पाण्डुपुत्रशिरांसि** चेत् ।
दर्शयेमहि तत्किञ्चिदानृण्यं त्वयि नो भवेत् ॥९५९॥
इत्येतैर्वचनैस्तेषां पीयूषरसवर्षिभिः ।
विस्मृत्य वेदनावेगमाकृष्याश्लिष्यति स्म तान् ॥९६०॥
वक्ति स्म च महावीरा ! जल्पतेदं पुनः पुनः ।
तच्छिरांसि द्विषां छित्त्वा दर्शयिष्यामहे तव ॥९६१॥
न तत्किमपि युष्मासु यन्न सम्भाव्यते खलु ।
किञ्चिन्नास्त्येव यच्चिन्तारत्नस्यापि दवीयसि ॥९६२॥
तज्जवाद्गच्छत छित्त्वा मौलीन्दर्शयत द्विषाम् ।
मदीयैर्न खलु प्राणैः स्थातुमीशिष्यते चिरम् ॥९६३॥
अश्वत्थामन् ! गुरोस्तस्य तनयोऽसि त्वमौरसः ।
मानसोऽहं पुनस्तेन महज्ज्ञातेयमावयोः ॥९६४॥

---

१. सुखसुप्ताः । २. कृतप्रतिज्ञाः ।

तद्विधृत्य मयि प्रीतिमाविःकृत्याप्यनुग्रहम् ।
मूर्ध्नः **पाण्डुभुवां** कृत्तान् यदि दर्शयसि क्षणात् ॥९६५॥
प्रस्थितस्य तदेदानीं वर्तनीं[१] पारलौकिकीम् ।
ममानन्दमयं दत्तं पाथेयं भवता भवेत् ॥९६६॥ युग्मम् ।
अजेयोऽसि त्वमेकोऽपि शात्रवाणां शतैरपि ।
कृतवर्मकृपाचार्यसङ्गतस्तु किमुच्यते ? ॥९६७॥
इत्यादि **द्रौणि**माभाष्य **कृतवर्मकृपा**न्वितम् ।
वधाय **पाण्डुपुत्राणां** प्राहिणोद् **धृतराष्ट्रभूः** ॥९६८॥
ते त्रयोऽपि ततोऽनेकभटश्रेणिविसङ्कटम् ।
अह्नाय **पाण्डवेयानां** स्कन्धावारमुपागमन् ॥९६९॥
रे **कौन्तेय**चमूसैन्याः ! सत्वरं कुरुतायुधम् ।
क्रुद्धो युष्मासु नन्व**श्वत्थाम**नामा यमोऽधुना ॥९७०॥
इति **द्रौणि**गिरं श्रुत्वा स्फूर्जथु[२]स्फूर्जितापहम् ।
चापारोपनिनादं च त्रयाणामपि दोर्भृताम् ॥९७१॥
द्रवन्निद्रासुखं काममुच्छलत्तुमुलारवम् ।
क्षुभ्यति स्म क्षणात्सर्वं शिबिरं **पाण्डुजन्मनाम्** ॥९७२॥
त्रयाणामपि निःशेषं तेषां विशिखपङ्क्तिभिः ।
कल्पान्ताशनिकल्पाभिः **पाण्डवा**नीकमानशे ॥९७३॥
कोदण्डमधिमौर्वीकं कुर्वाणौ रभसात्ततः ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च धावतः स्म महाभुजौ ॥९७४॥
ततस्ताभ्यां भृशं दुष्टग्रहाभ्यामिव सर्वतः ।
क्रियते स्म **कृपा**दीनां बाणवृष्टेरवग्रहः ॥९७५॥
पराक्रममयीं काञ्चिदिष्टिमिष्ट्वा भटाहुतिम् ।
तौ क्षणाल्लम्भितौ शान्ति**मश्वत्थामा**दिभिस्ततः ॥९७६॥
मूर्द्धानौ तैर्निकृन्तद्भि**र्धृष्टद्युम्नशिखण्डि**नोः ।
वैरिनिर्यातनं काममकारि **द्रोणभीष्म**योः ॥९७७॥

---

१. मार्गम् । २. वज्रध्वनिनाशकरीम् ।

तयोर्निहतयोर्द्वेषरागयोरिव तैः क्षणात् ।
कर्मानीकमिवानेशत्**पार्थीय**मखिलं बलम् ॥९७८॥
पञ्चानां **पाण्डवेया**नां द्वितीया इव मूर्तयः ।
पाञ्चालीकुक्षिकासारपुण्डरीकास्ततो जवात् ॥९७९॥
विशिखा इव पञ्चेषोर्जगद्भिरपि दुर्जयाः ।
क्रुद्धाः पञ्चापि **पाञ्चाला** भजन्ते स्माभ्यमित्रताम् ॥९८०॥ युग्मम् ।
पाण्डवेयभ्रमाद्रात्रौ **द्रौणि**प्रभृतयोऽपि ते ।
धावन्ति स्माधिकक्रोधगरिष्ठभुजसौष्ठवाः ॥९८१॥
अथाभूदुभयेषामप्यमीषामितरेतरम् ।
विमुक्तैः पत्रिभिः प्राणप्रयाणप्रवणो रणः ॥९८२॥
प्रतिपक्षोदयाः सम्यग् मन्त्राङ्गैरिव पञ्चभिः ।
कार्ष्णेयैर्न्यक्क्रियन्ते स्म **द्रौणिमु**ख्यास्त्रयोऽपि ते ॥९८३॥
तैरथोज्जागरूकाभिर्लज्जाभिरतितर्जितैः ।
सारसर्वाभिसारेण प्रहर्तुमुपचक्रमे ॥९८४॥
पाञ्चालविशिखान्बाणश्रेणि**र्द्रौणे**रशोषयत् ।
नैदाघस्य रवेरुस्र[१]मण्डलीव जलाशयान् ॥९८५॥
पञ्चताशालिनीं शश्वद्विभ्र[२]तामभिधामपि ।
कार्ष्णेयानां ततश्चक्रे पञ्चतैव तदाशुगैः ॥९८६॥
तच्छिरांसि क्षणाच्छित्त्वा **पाण्डवेय**धियैव तैः ।
अश्वत्थामादिभिः प्रीतैर्निन्यिरे **कौरवान्ति**कम् ॥९८७॥
वेदनातिशयान्मूर्च्छन्मूर्च्छामुकुलितेक्षणः ।
तत्र तैर्ददृशे श्वासमात्रशेषः **सुयोधनः** ॥९८८॥
सरःसलिलसेकेन प्रत्याहृत्याथ चेतनाम् ।
सानन्दस्य पुरस्तस्य मुञ्चन्ति स्म शिरांसि ते ॥९८९॥
क्षणाच्चारणिकाष्ठानि ते निर्मथ्य पृथूर्जिताः ।
रचयाञ्चक्रुरुद्योतं द्योतिताखिलभूतलम् ॥९९०॥

---

१. किरणसमूहः । २. 'भ्रतां नवतामपि' प्रतिद्वयपाठः तत्र नवतां यौवनम् ।

अभ्यधुश्च धराधीश ! छिन्नान्पञ्चाप्यमून्पुरः ।
पाण्डवानां क्षणं मौलीनालोक्य भव निर्वृतः ॥९९१॥
इत्येतया गिरा तेषां मनागुन्मथितव्यथः ।
पूर्वाङ्गत्यक्तभूमि[1]स्तान्सम्यग्मौलीन्व्यलोकयत् ॥९९२॥
तानुद्वीक्ष्य स वैलक्ष्यश्यामीकृतमुखद्युतिः ।
दीर्घं निश्वस्य भूयोऽपि पपात सहसा भुवि ॥९९३॥
जल्पति स्म च धिग्मूर्खा ! कोऽयं युष्मत्पराक्रमः ? ।
पाञ्चालाः खलु युष्माभिर्जघ्निरेऽमी स्तनंधयाः ॥९९४॥
सन्ति दुष्टास्तु ते स्पष्टमखण्डा एव **पाण्डवाः** ।
क्व वा भाग्यानि मे तानि ? यैः पश्येयं हतानमून् ॥९९५॥
इति मन्दं वदन्नेवातुच्छमूर्च्छाभराकुलः ।
क्रौर्यत्रस्तैरिव प्राणैस्त्यज्यते स्म **सुयोधनः** ॥९९६॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
तेऽथ किङ्कार्यतामूढबुद्धयो बद्धभीतयः ।
परित्यज्य तथासंस्थमेव **कौरवपुङ्गवम्** ॥९९७॥
अश्वत्थामादयः काममन्योऽन्यस्यापि लज्जिताः ।
विषण्णमनसो जग्मुः क्वापि क्वापि पृथक्पृथक् ॥९९८॥ युग्मम् ।
समस्तमथ वृत्तान्तमेनं विज्ञाय कोविदः ।
उपेत्याख्यत्सदारस्य **धृतराष्टस्य संजयः** ॥९९९॥
तन्निशम्य श्रुतिक्रोडपविपातविडम्बनम् ।
गान्धारी धृतराष्ट्रश्च सहसैव मुमूर्च्छतुः ॥१०००॥
शोकाग्निदह्यमानास्थित्रटत्कार इवोच्चकैः ।
तत्परीवारलोकानामाक्रन्दध्वनिरुद्ययौ ॥१००१॥
तौ मरुद्भिर्निशाशीतैश्चिरादासाद्य चेतनाम् ।
एवं परिदिदेवाते बद्धबाष्पाम्बुपल्वलौ ॥१००२॥
हा ! वत्स ! धीरधौरेय ! हा मानैकनिकेतन ! ।
हा ! गुणोर्वीरुहाराम ! हा ! यशःक्षीरनीरधे ! ॥१००३॥

---

१. भूमेः किञ्चिदुत्थायेत्यर्थः ।

हा ! **कौरव**कुलोत्तंस ! हा ! गुरुष्वेकवत्सल ! ।
हा ! निःसामान्यसौजन्य ! हा ! दुराक्रमविक्रम ! ॥१००४॥
हा ! कृपाणपयःपूरप्लावितारातिमण्डल ! ।
हा ! नताखिलभूपालमौलिमालाञ्चितक्रम ! ॥१००५॥
हा ! **दुर्योधन** कुत्रावां विहाय गतवानसि ? ।
किं नामाभूद्विरोधिभ्यस्तवापीदममङ्गलम् ? ॥१००६॥
बभूव पुरतो यस्य वासवोऽपि कृपाऽऽस्पदम् ।
दैवादहह ! तस्यापि का तवेयं दशाऽभवत् ? ॥१००७॥
भवन्तं हरता वीर ! मृत्युनाऽद्य दुरात्मना ।
आकृष्टा यष्टिरेवेयमन्धयोरावयोः करात् ॥१००८॥
वीर ! यातेऽद्य विश्वानामेकचन्द्रमसि त्वयि ।
को धिनोतु निराधाराननुजीविचकोरकान् ? ॥१००९॥
त्वां विना जगदप्येतदद्य शून्यं बभूव नौ ।
शोकान्धयोर्ध्रुवं चेयं शाश्वती भविता तमी[१] ॥१०१०॥
इत्थं विलपतोस्तारं क्रन्दतोर्बहुमूर्च्छतोः ।
निर्घृणं निघ्नतोर्वक्षः क्ष्मापृष्ठे लुठतोर्मुहुः ॥१०११॥
हालाहलमयं वह्निमयं मृत्युमयं जगत् ।
तदाऽभूत्सुतशोकेन **गान्धारीधृतराष्ट्रयोः** ॥१०१२॥ युग्मम् ।
इतश्च **पाण्डवाः** क्रुद्धं प्रसाद्य शितिवाससम् ।
यावदुच्चेलुरात्मीयां प्रमोदात् पृतनां प्रति ॥१०१३॥
तावदुद्वेपथुर्भीत्या वेगादागत्य **सात्यकिः** ।
पाञ्चालादिवधोदन्तमादितस्समचीकथत् ॥१०१४॥
तूर्णमाकर्ण्य तं कर्णक्रोडक्रकचकर्कशम् ।
शोचतः **पाण्डवान्**कामं **मुराराति**रवोचत ॥१०१५॥
वीराः ! किमिव युष्माकमप्यदः स्फुरितं शुचाम् ? ।
काञ्चनस्याप्यसौ किञ्चिन्मन्ये मालिन्यसम्भवः ॥१०१६॥

१. रात्रिः ।

ज्ञातसंसारतत्त्वाश्चेद्यूयमप्यास्पदं शुचः ।
भविष्यति ततो नूनमादित्योऽपि तमःपदम् ॥१०१७॥
सम्भाव्य **द्रौणि**मुख्यानामिदमापातिसौप्तिकम्[1] ।
[2]स्वानीकमानयं युष्मान्बलानुनयहेतवे ॥१०१८॥
पितृस्वामिवधक्रोधादयं हि **द्रोणनन्दनः** ।
श्रान्तसुप्तान्ध्रुवं हन्याद्युष्मानेव चमूस्थितान् ॥१०१९॥
तदेतावान् समस्तोऽयमारम्भो विफलीभवेत् ।
पुत्रास्तु सत्सु युष्मासु नातिदुर्लम्भसम्भवाः ॥१०२०॥
तद्विमुच्य शुचं वेगात्प्रतिष्ठध्वं चमूं प्रति ।
सान्त्वयामो यथा **कृष्णां** पुत्रभ्रातृवधार्दिताम् ॥१०२१॥
इत्य**च्युत**गिरा शोकं शिथिलीकृत्य **पाण्डवाः** ।
स्थानस्थानोद्यदाक्रन्दं निजं शिबिरमागमन् ॥१०२२॥
तत्र भूलुठनव्यग्रामग्रतो लुलितालकाम् ।
क्रन्दन्तीं तारतारं ते ददृशु**र्द्रुपदात्मजाम्** ॥१०२३॥
हा ! वत्सा ! हा ! महावीरा हा जनन्येकचेतसः ! ।
क्व नाम यूयं याताः स्थ मन्दभाग्यां विमुच्य माम् ? ॥१०२४॥
इत्याद्यनेकधा बद्धपरिदेवनविक्लवाम् ।
सान्त्वयामास **कंसा**रिरिति **द्रुपदनन्दिनीम्** ॥१०२५॥
कल्याणि ! वीरपत्नीनां न खल्वेष विधिः क्वचित् ।
शोकेन परिभूयन्ते ह्यल्पीयस्यः पुरंध्रयः ॥१०२६॥
प्रनष्टैरात्मजैराजौ लज्जन्ते वीरयोषितः ।
मोदन्ते तु श्रितैर्मृत्युमूर्ध्वीभूतैर्विजित्य वा ॥१०२७॥
बान्धवौ तव तौ धन्यौ धन्यास्ते च तनूद्भवाः ।
कुलैकतिलकैः प्राणान्यैस्त्यजद्भिर्निजान् रणे ॥१०२८॥
दीयते स्म चिरं तुभ्यमवैधव्यमखण्डितम् ।
चक्रे च कीर्तिरात्मीया लोकालोकावलोकिनी ॥१०२९॥ युग्मम् ।

---

१. रात्रियुद्धम् । २. 'स्वानीकं प्रति संचेलुः सुप्रसन्नमुखश्रियः' इति भवेदिति गद्यपाण्डवचरिताज्ज्ञायते ।

रक्षिता अपि हि प्राणा यास्यन्त्येव कदाऽप्यमी ।
ते तु कस्मिंश्चिदप्यर्थे यान्ति चेत्तत्फलं महत् ॥१०३०॥
बान्धवा अपि हन्यन्तां म्रियन्तां तनया अपि ।
नन्दन्ति दयितानां तु कुशलेन पतिव्रताः ॥१०३१॥
तन्मुञ्च शुचमात्मानं संस्थापय विसंस्थुलम् ।
द्रुपदस्य तनूजाऽसि **श्रीपाण्डोश्च** वधूरसि ॥१०३२॥
इत्याद्यैर्मुरजिद्वाक्यैः पाण्डवेयानुमोदितैः ।
मुञ्चति स्म शनैः शोकश्यामिकां **द्रुपदात्मजा** ॥१०३३॥
अथ प्रभातकल्पायां क्षपायां **शौरि**-पाण्डवाः ।
धृतराष्ट्रं सपत्नीकमपशोकयितुं ययुः ॥१०३४॥
तत्राभ्येत्य भृशं मग्नौ शोकनाम्नि महार्णवे ।
गान्धारीं धृतराष्ट्रं च नमस्यन्ति स्म **पाण्डवाः** ॥१०३५॥
भक्तिप्रह्वतरं तेषु नमस्कुर्वत्सु रोषणौ ।
पुनः पीनोच्छलच्छोकौ तौ पराञ्चौ बभूवतुः ॥१०३६॥
पाण्डवेष्वथ तत्पादतले लुलितमौलिषु ।
वाग्मिनामग्रणीरेवं गदति स्म **गदाग्रजः** ॥१०३७॥
राजन्नमी न किं **पाण्डुसूनव**स्तव सूनवः ? ।
न क्वचिद्भक्तिरप्येषां **पाण्डुत**स्त्वयि हीयते ॥१०३८॥
पूज्यां हृदि **पृथातो**ऽपि **गान्धारीं** धारयन्त्यमी ।
कुरवोऽपि **तपःसूनोर्भीमा**दिभ्योऽपि वल्लभाः ॥१०३९॥
यत्तु दूरमनाख्येयमभूदेतदमङ्गलम् ।
तत्र मन्ये दुरात्माऽयं विधिरेवापराध्यति ॥१०४०॥
पञ्चग्राम्याऽप्यमी **पाण्डुसुताः** संधित्सवस्तदा[१] ।
कौरवेण निरस्ता यद्दैवदौरात्म्यमेव तत् ॥१०४१॥
यन्निराचक्रिरे तेन गिरो युष्मादृशामपि ।
हेतुस्तत्रापि जागर्ति केवलं भवितव्यता ॥१०४२॥

---

१. संधिं कर्तुमिच्छवः ।

किं च बन्धुभिरप्यात्तां **पाण्डवेया** यथा तथा ।
त्यजेयुर्यदि धात्रीं तल्लज्जयेयुर्न ते कुलम् ? ॥१०४३॥
कुर्वता पुनरन्यायम[१]यौष्माककुलोचितम् ।
यदि जानासि तत्कामं **कौरवेणा**सि लज्जितः ॥१०४४॥
सुता अपि सतां द्वेष्याः शत्रुवत्कलितानयाः ।
न्यायिनस्तु परेऽप्युच्चैर्वल्लभा एव पुत्रवत् ॥१०४५॥
अमी तु **पाण्डवाः** स्फीतनयाश्च तनयाश्च ते ।
तदेतेषु विशेषेण प्रसत्तिं गन्तुमर्हसि ॥१०४६॥
क्रमावनतमूर्द्धानो **गान्धार्यां** त्वयि चान्वहम् ।
भक्तिं चैते करिष्यन्ति **कौरवेभ्यो**ऽधिकां ध्रुवम् ॥१०४७॥
तत्प्रसन्नं मनः कृत्वा विस्मृत्य च रुषं मनाक् ।
उभावपि युवां दत्तं पृष्ठेऽमीषां करं मुदा ॥१०४८॥
सर्वथाऽप्यस्य विश्वस्य [२]कलय त्वमनित्यताम् ।
पीडयेत्पुत्रशोकोऽपि कं हि नाम विवेकिनम् ? ॥१०४९॥
इति मन्दीकृतामर्षौ गिरा **दामोदरी**यया ।
तौ पृष्ठे **पाण्डवेया**नां कृच्छ्रेण ददतुः करम् ॥१०५०॥
दैवस्यैवापराधोऽयं न वो नास्मत्तनूरुहाम् ।
इत्युत्थाप्य क्रमानम्रानमूनालिङ्गतः स्म तौ ॥१०५१॥
व्याजहाराथ **गान्धारी** वत्सा ! मद्बालकाः स्थ चेत् ।
तन्मां सङ्ग्रामसीमानमिदानीं नयत द्रुतम् ॥१०५२॥
यथा विप्रोषितासूनां सर्वेषामात्मजन्मनाम् ।
करोमि मन्दभाग्याऽहमन्त्यमाननदर्शनम् ॥१०५३॥
ततस्तिग्मद्युतौ पूर्वशैलशृङ्गान्तरङ्गिणि ।
समवस्थाप्य तत्रैव **धृतराष्ट्रं** कथञ्चन ॥१०५४॥
पाण्डवेयाः स्वयं भक्त्या दत्तहस्तावलम्बनाम् ।
उदश्रुनयनां निन्युर्**गान्धारीं** समराजिरम् ॥१०५५॥

---

१. युष्माकं कुलस्यानुचितम् । २. कलयतमनि० प्रतिद्वयपाठः ।

देवरीभिः समं सर्वराजन्यानां च यौवतैः[१] ।
श्वश्रूमन्वचलद् **भानुमती** दुर्योधनप्रिया ॥१०५६॥
तामनेकमहावीरकरङ्क[२]निकराङ्किताम् ।
वीक्ष्य युद्धक्षितिं तासां हृदयानि विदुद्रुवुः ॥१०५७॥
तासां युगपदाक्रन्दप्रतिध्वनिभिरुद्धतैः ।
क्रन्दन्त्य इव भान्ति स्म दिशस्तच्छोकविक्लवाः ॥१०५८॥
गदाप्रहारभग्नोरुं परिच्छदनिवेदितम् ।
गान्धारी स्नुषया सार्धं **कौरवेश्वरम**भ्यगात् ॥१०५९॥
शोणितोक्षितसर्वाङ्गानन्या अपि मृगीदृशः ।
उपलक्ष्योपलक्ष्य स्वान्वल्लभानभिशिश्रियुः ॥१०६०॥
पृथक्पृथक्परिभ्रष्टानस्राविलविलोचना ।
शरीरावयवान्पत्युः काऽपि कृच्छ्रादमीलयत् ॥१०६१॥
वक्षःपीठेऽन्तिमाश्लेषसक्तैः स्वस्तनकुङ्कुमैः ।
काऽप्युपालक्षयत् पत्युः कबन्धं न पुनः शिरः ॥१०६२॥
अन्त्यचुम्बनसङ्क्रान्तात्कस्तूरीतिलकान्निजात् ।
प्रत्यभ्यजानात्कान्तस्य काऽप्यास्यं न पुनर्वपुः ॥१०६३॥
काऽप्यन्त्यचुम्बनव्याजादभिज्ञानं प्रियानने ।
निजौष्ठयावकैः क्लृप्तं नापश्यद्रुधिरैस्तदा ॥१०६४॥
स्वकान्तवदने मौग्ध्यादन्यस्याङ्गे नियोजिते ।
चिरं भर्तृविवादोऽभूत्कस्याश्चित्तस्य कान्तया ॥१०६५॥
काऽपि सर्वाङ्गसंसक्तै रक्तैरव्यक्ततां गतम् ।
स्वप्राणेशभ्रमादन्यमप्यालिङ्गत्पुनः पुनः ॥१०६६॥
मानात्काऽप्यन्तिमाश्लेषे निराकृत्य प्रियं पुरा ।
मृतं तु सस्वजे स्वागः शोचन्ती तत्पुनस्तमाम् ॥१०६७॥
भर्तुरादाय मूर्द्धानं करे कायगवेषिणी ।
कापि क्षेत्रक्षितिं सर्वां काली साक्षादिवाभ्रमत् ॥१०६८॥

---

१. युवतिसमूहैः । २. करङ्क-शीर्षम् ।.

सापत्न्यार्ता पुरा पत्युः पञ्चतामप्यचिन्तयत् ।
तदानीं तु मृते तस्मिन्नशोचत्काचिदुच्चकैः ॥१०६९॥
कान्तमङ्के गतप्राणं चिकीर्षन्त्योर्निजे निजे ।
तदानीमप्यभूदुच्चैः सपत्न्योः कलहो महान् ॥१०७०॥
प्राप्य पत्युर्मुखं काचिच्चुम्बति स्म पुनः पुनः ।
अपरा वपुरासाद्य परिरेभे मुहुर्मुहुः ॥१०७१॥
अन्यासक्तं पतिं काचित्प्राग[1]प्राप्तोपगूहना ।
तदानीं तु गतस्पन्दं स्वच्छन्दं परिषस्वजे ॥१०७२॥
अङ्कमारोप्य **गान्धारी** ततो **दुर्योधनं** सुतम् ।
चक्रन्द तारपूत्कारं सदैन्यमिति भाषिणी ॥१०७३॥
हा ! वत्स ! हा ! महोत्साह ! हा शौण्डीरशिरोमणे ! ।
हा ! वीररसकासार ! हा कुलाम्बरभास्कर ! ॥१०७४॥
मदेकहृदयो भूत्वा पूर्वमुर्वीपुरंदर ! ।
असंस्तुत इवेदानीं नेक्षसे किं दृशाऽपि माम् ? ॥१०७५॥
पूर्वमाज्ञाप्य भूपालान्तत्तत्कृत्येष्वनारतम् ।
कामं किमसि तूष्णीको वाचंयम इवाधुना ? ॥१०७६॥
क्षित्यवेक्षणमाकाङ्क्षन्प्राङ्निद्रां न कदाऽप्यगाः ।
किमेकहेलयेदानीं दीर्घनिद्रां निषेवसे ? ॥१०७७॥
वत्सलस्यैव ते वत्स ! कोपः क इव मातरि ? ।
क्रन्दन्त्यामपि येनोच्चैर्नोत्तरं मयि दीयते ॥१०७८॥
विलपन्त्यामिति स्वैरं **गान्धार्यां भानुमत्यपि** ।
प्रियाङ्घ्री शिरसि न्यस्य रुदन्तीत्यवदन्मुहुः ॥१०७९॥
हा ! नाथ ! हा ! रिपून्माथ ! हा मानैकनिकेतन ! ।
हा ! सौभाग्यामृताम्भोधे ! हा रूपग्लपितस्मर ! ॥१०८०॥
हा ! कल्पपादपौदार्य ! हा ! सुधामयवाङ्मय ! ।
हा विश्वकमलादित्य ! हा ! नेत्रतुहिनद्युते ॥१०८१॥

---

१. अप्राप्तमालिङ्गनं यथा सा ।

मांसलेऽपि व्यलीके प्राग् नासंभाषं मयि व्यधाः ।
निर्व्यलीकामपीदानीं मां न सम्भाषसे कथम् ? ॥१०८२॥
मदीयं यदि वा किञ्चिद्व्यलीकमपि मन्यसे ।
तदाविष्कुरु येन त्वां सद्यः प्रत्याययाम्यहम् ॥१०८३॥
चेत्प्रसन्नमना एव वर्तसे यदि वा मयि ।
तन्निजैर्मां निषिञ्चस्व विलोकनसुधारसैः ॥१०८४॥
मां विहाय पुरा नाथ ! नैव लीलावनेऽप्यगाः ।
किमद्य परलोकाय प्रस्थितोऽसि मया विना ? ॥१०८५॥
स्वामिन् ! विश्वस्य विश्वस्य नित्यमास्थाय नाथताम् ।
प्रयातास्म्यहमप्यद्य त्वां विना नन्वनाथताम् ॥१०८६॥
ममाभूत्त्वद्विमुक्तायाः पूषाऽप्येष तमोमयः ।
जाताश्चैते दवप्रायाः स्वामिन् ! प्राभातिकानिलाः ॥१०८७॥
पतत्रिण इव ध्वस्ते [१]कुलायजगतीरुहे ।
किं विपन्ने त्वयीदानीं श्रयेयुरनुजीविनः ? ॥१०८८॥
भानुमत्यामिति स्फारं क्रन्दन्त्यां करुणैः स्वरैः ।
दुःशल्याऽप्यथ **गान्धारीधृतराष्ट्र**तनूद्भवा ॥१०८९॥
दुर्योधनस्वसा प्राणप्रियं समरशायिनम् ।
आसाद्य **सिन्धुभूपालं** रुदती पर्यदेवत ॥१०९०॥ युग्मम् ।
हाऽभिराम गुणग्राममरालकुलमानस ! ।
हा ! सिन्धुवनितानेत्रकैरवाकरचन्द्रमः ! ॥१०९१॥
न नामास्ति ममानृण्यं प्राणेश ! प्रणयेऽपि ते ।
मद्बन्धोर्यत्पुनः प्राणान्स्वानदास्तत्र किं ब्रुवे ? ॥१०९२॥
हा ! ममास्तमिते तुल्यं पितृश्वशुरयोः कुले ।
मण्डले दर्शयामिन्यां सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥१०९३॥
यैर्नाज्ञायि पुरा काचित्कथाऽपि परिपन्थिनाम् ।
त्वां विना ते महावीर ! किं भविष्यन्ति सिन्धवः ? ॥१०९४॥

---

१. नीडवृक्षे ।

मित्रकृत्यमयप्राणे स्वामिन्नस्तं गते त्वयि ।
स्वच्छन्दमद्य मोदन्तां त्वन्मित्राणामरातयः ॥१०९५॥
इतोऽप्याप्यकरं पत्युरङ्गुलीयोपलक्षितम् ।
इति भूरिश्रवःपत्न्यस्तारं परिदिदेविरे ॥१०९६॥
सैष नः स्तनकार्कश्यसुहृज्जघनबान्धवः ।
नाभीदुर्ललितो नीवीमोक्षकेलिकरः करः ॥१०९७॥
सैष ज्याकर्षणाक्लाम्यदङ्गुलीवलयोज्ज्वलः ।
कृष्टदुष्टारिवामाक्षीशिरःकेशोत्तकरः करः ॥१०९८॥
सैष नम्रारिभूपालपृष्ठविश्रामनैष्ठिकः ।
समस्तार्थिचमूदत्तहिरण्यनिकरः करः ॥१०९९॥
एकच्छत्रामिमां धात्रीं यस्य स्वैरं वितन्वतः ।
कुर्वन्ति स्म शराः पूर्वं वंशच्छेदं[1] महीभृताम् ॥११००॥
हा ! नाथ ! मथितानेकवीरकिर्मीरिते[2] रणे ।
सोऽपि त्वमधुना पाणिमात्रगात्रो विलोक्यसे ॥११०१॥ युग्मम् ।
त्वामद्य हरता वीर ! वेधसा मन्दमेधसा ।
शृङ्गारश्च विलासश्च रतिश्च ह्रियते स्म नः ॥११०२॥
इत्याद्यन्या अपि प्राप्य प्राणनाथं निजं निजम् ।
विलापतुमुलाः कामं क्रन्दतीर्मृगचक्षुषः ॥११०३॥
संसारभङ्गुरीभावभावितैरमृतोपमैः ।
तैस्तैः सम्बोधयाञ्चक्रे वचोभिस्तपसः सुतः ॥११०४॥ युग्मम् ।
अथादेशादजातारेर्भूभुजां प्लवगध्वजः ।
आग्नेयास्त्रेण सर्वेषामग्निसंस्कारमादधे ॥११०५॥
स्कन्धावारं ततोऽभ्येत्य भ्रातृणामौर्ध्वदेहिकम् ।
सहैव धृतराष्ट्रेण पाण्डवेया वितेनिरे ॥११०६॥
ताभिस्ताभिः क्रियाभिश्च शोकमाक्षिप्य तत्क्षणात् ।
वितीर्णविनयादेशं सहायीकृत्य सात्यकिम् ॥११०७॥

---

१. पुरंदरपुरीदरम् प्रतिद्वय । २. किर्मीरितं-विचित्रम् ।

धृतराष्ट्रं समं ताभिः समस्ताभिः पुरंध्रिभिः ।
प्रेषयामास नगरं **धर्मभूर्नागसाह्वय**म् ॥११०८॥ युग्मम् ।

अवेक्षणीयाः स्वयमेव तावत्प्रजाः प्रतीक्षैः प्रयतैरजस्रम् ।
याव**ज्जरासंध**वधं विधाय **हरे**र्निदेशादहमभ्युपैमि ॥११०९॥

विज्ञप्तिमेवं चरणप्रणामपूर्वं जयोदन्तपुरःसरं च ।
प्रयास्यता **सात्यकि**ना तदानीं **तपःसुतः** कारयति स्म **पाण्डोः** ॥१११०॥ युग्मम् ।

इत्थं क्रोधाद्विधाय प्रधनभुवि रिपुव्रातकल्पान्तमन्तः
प्रीतिं तां तां वहन्तः पुनरवनिपरीभोगलाभप्रसूताम् ।
तुष्टिं पुष्टामरिष्टद्विषति रचयितुं **मागधक्षोणिभर्तुः**
संहारेणाथ तस्थुः किसलयितमहस्ताण्डवाः **पाण्डवेयाः** ॥११११॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये
पाण्डवकौरवयुद्धवर्णने नाम त्रयोदशः सर्गः ॥१३॥

• • •

चतुर्दशः सर्गः ॥

दुर्योधनवधक्रुद्ध**मगधेश**निदेशतः ।
दूतः समेत्य वाक्पूतः **कंसाराति**मथाभ्यधात् ॥१॥
समाप्य **कौरवान्** दृप्यः **कृष्ण** ! मा स्म मनागपि ।
त्रिखण्डाखण्डलो यावद्विजयी **मगधेश्वरः** ॥२॥
प्रियं जामातरं **कंसं** सुहृदं च **सुयोधनम्** ।
अत्युत्सुकोऽयमाक्रष्टुं द्वावप्येतौ तवोदरात् ॥३॥
किन्तु त्वां व्याहरत्येष[1] पिच्छिला शोणितोर्मिभिः ।
अनेकाक्षौहिणीरुण्डैर्भूरियं [2]स्थपुटापि च ॥४॥
ततस्त्यक्त्वा **कुरुक्षेत्रं** सम्परायक्षमक्षमे ।
सनपल्याह्वये ग्रामे सङ्ग्रामोऽस्त्वावयोरयम् ॥५॥
विस्फुरच्छफरीनेत्रा तत्रापि रणसाक्षिणी ।
अस्ति ज्योत्स्नासपत्नाम्बुरियमेव **सरस्वती** ॥६॥
इत्युक्त्वा विरते दूते सावज्ञं **केशवो**ऽब्रवीत् ।
बुभुक्षितानामस्माकमामन्त्रणमिदं [3]वचः ॥७॥
जज्ञे नाद्यापि मद्बाहोः सौहि[4]त्यं **कंस-कौरवैः** ।
विधास्यति जरासंधः पुनस्तदधुना ध्रुवम् ॥८॥
तत्रैते वयमायाता एव सोऽप्येतु सत्वरम् ।
एवमाख्याय तं दूतं विससर्ज **जनार्दनः** ॥९॥
दूतोऽभ्येत्य **जरासंधं** धराधीशं व्यजिज्ञपत् ।
सर्वो देव ! तवादेशः **केशवाय** निवेदितः ॥१०॥

---

१. जरासंधः । २. विषमापि अस्तीत्यर्थः । ३. 'तव' प्रतिद्वय । ४. तृप्तिः ।

ततोभ्यधत्त भूपालः किञ्चित्**सोमक** ! पृच्छ्यसे ।
ब्रूहि गोपः स किंरूपः ? किंबलः ? किन्नयोऽपि वा ? ॥११॥
वक्तुं प्रचक्रमे सोऽथ यथादृष्टं निगद्यते ।
विदध्यान्मयि देवश्चेन्नाप्रसादस्पृशो दृशः ॥१२॥
वपुष्मदिव शौण्डीर्यमुत्साहो देहवानिव ।
[1]सङ्गताङ्ग इवानङ्गः स गोपो देव ! रूपतः ॥१३॥
तद्दर्शनादरीणां च नारीणां च पदे पदे ।
आत्मविस्मारकः कोऽपि वेपथुः प्रथतेतमाम् ॥१४॥
न देवस्य समः कश्चित्सेनया चतुरङ्गया ।
किन्तु शूराः सगोत्राश्च सर्वेऽत्यल्पेऽपि तद्बले ॥१५॥
योऽस्य बन्धुः कनिष्ठोऽस्ति **समुद्रविजया**त्मजः ।
अरिष्टनेमिर्भगवान् सोऽरिष्टं द्विष्टभूभुजाम् ॥१६॥
किं ब्रूमो विक्रमं तस्य स्वकीये लीलयैव यः ।
दोर्दण्डशिखरे धात्रीं छत्रीकर्तुमपि क्षमः ॥१७॥
यस्तु ज्यायांस्तयोर्बन्धु**र्बलदेव** इति श्रुतः ।
[2]अपूर्वः पूर्वनष्टानां वैरिणां शरणं रणे ॥१८॥
ततो वैरिवरूथिन्यामेतेऽतिरथयस्त्रयः ।
तदीयतनुजन्मानः कोटिशस्तु महारथाः ॥१९॥
कृतज्ञास्तनयाः **पाण्डो**रुड्डामरतरौजसः ।
प्राणैरपि प्रियं कर्तुं समीहन्तेऽधुना **हरेः** ॥२०॥
तारकैरिव नः सैन्यैः सूर्याचन्द्रमसाविव ।
तेजस्विनौ सहिष्येते कथं **भीमार्जुनौ** युधि ? ॥२१॥
उत्पातपवनेनेव रणे [3]**कीचकवैरिणा** ।
क्षिप्ताः पांशुचयक्षेपं प्रेक्षिताः कैर्न कौरवाः ? ॥२२॥
आस्माकीनध्वजिन्यां तु त्वमेकोऽतिरथिः परम् ।
येऽप्यन्ये सन्ति राजन्यास्तेऽपि नैव निजास्तव ॥२३॥

---

१. प्राप्तशरीरः । २. 'अपूर्वपूर्व'० प्रतित्रय । ३. भीमेन ।

सहोदयव्ययाः पत्त्रपुष्पप्रायास्तरोर्निजाः ।
भृङ्गास्तु बहिरायाताः स्वलोभेनैव सेवकाः ॥२४॥
विष्णोः षाड्गुण्यनैपुण्यं [1]देवो वेद स्वयं पुरा ।
पलायामास यत् **कंसं** हत्वा जामातरं तव ॥२५॥
तदा हि वाहिनीसिन्धोर्देवस्याभिमुखोऽभवत् ।
विष्णुर्निर्नाम निर्मज्जन्केन रक्ष्येत संयुगे ? ॥२६॥
त्वां विज्ञाय बलीयांसमात्मानमबलं पुनः ।
विष्णुरात्मपरित्राणं पलायनममन्यत ॥२७॥
पारावारोपकण्ठे च नव्यां **द्वारवतीं** पुरीम् ।
प्राप्य देवकृतां दैवमज्ञासीदानुकूलिकम् ॥२८॥
इदानीं तु समासाद्य कोटिशः सुभटान् सुतान् ।
बान्धवं **नेमिनाथं** च सोऽप्यागात्सांयुगीनताम् ॥२९॥
तदस्याधिक्यमस्मत्तो बलेन च नयेन च ।
[2]**भरतार्ध**शुभोदर्कस्तस्मान्नायमुपक्रमः ॥३०॥
स्वामिन्नस्माद्दुरारम्भाद्विमृश्याऽऽशु विरम्यताम् ।
मा भूदभूतपूर्वस्ते चिरादाजौ पराजयः ॥३१॥
निशम्य **सोमक**स्यैनां गिरं गीतारिविक्रमाम् ।
अभ्यधान्**मगधाधीशः** क्रोधारुणविलोचनः ॥३२॥
आः **सोमक** ! त्वमप्येवं जिह्वां नालोच्य जल्पसि ।
भरतार्धपतिः क्वाहं ? क्व च गोपोऽब्धिकच्छपः ? ॥३३॥
किं लज्जितोऽसि नोत्कर्षन्मृगेन्द्रान्मृगधूर्तकम् ? ।
अयमुन्मूल्य गोपालं कुर्वे निष्कण्टकां महीम् ॥३४॥
इत्याक्षिप्य तमुत्तालः कालः प्रत्यवनीभुजाम् ।
आदिदेश विशामीशः प्रयाणाय पताकिनीम् ॥३५॥
अथानीतद्विषद्दैन्यात्सैन्यान्**मगध**भूपतेः ।
एत्यासचेतसश्चाराः शशंसुः **कंसविद्विषम्** ॥३६॥

---

१. भवान् । २. भारतार्क० प्रतिप्रय० ।

देव ! दर्पात् तवारातिः स्फीतबाहुबलैर्बलैः ।
सनपल्लीसमीपस्थामुपतस्थे **सरस्वतीम्** ॥३७॥
किन्तु धातुर्विपर्यास इव तस्यावसीयते ।
प्रतीप[१]: साम्प्रतं येन मान्यानप्यवमन्यते ॥३८॥
हितमप्यहितं मित्रमप्यमित्र(त्रँ)स्तव द्विषः ।
भागधेयविपर्यासात्सम्प्रति प्रतिभासते ॥३९॥
सनपल्लीं ततो गत्वा देव ! गृह्णातु कार्मुकम् ।
मगधानामधीशोऽयं यातु जामातुरन्तिकम् ॥४०॥
तदाकर्ण्य **मुकुन्दो**ऽपि कुन्दोज्ज्वलमुखाम्बुजः ।
प्रतिष्ठते स्म **देवक्या** कृतप्रस्थानमङ्गलः ॥४१॥
जरासंधेन योद्धव्यमिदानीं **कृष्ण**वैरिणा ।
इति प्रसृमरोत्साहाः प्रचेलुः **पाण्डुसूनवः** ॥४२॥
औदासीन्यादसंपूर्णकौतुकाः **कौरवाहवे** ।
पुरो बभूवुरौत्सुक्यात्कुमारा **मुरविद्विषः** ॥४३॥
उपाजगाम सङ्ग्राममहोत्सवसमुत्सुका ।
सनपल्लीवनान्तेषु **जनार्दन**पताकिनी ॥४४॥
आकर्ण्य **मगधेशेन** चक्रव्यूहं प्रकल्पितम् ।
निबिडं **गरुडव्यूहं** कारयामास **केशवः** ॥४५॥
ये पुरा **वसुदेवेन वैताढ्ये** सञ्चरिष्णुना ।
सहस्रैरुपकाराणां मित्रतामुपनिन्यिरे ॥४६॥
तेऽथ साहाय्यमाधातुमाहवक्षमबाहवः ।
समुद्रविजयं भूपमुपाजग्मुर्नभश्चराः ॥४७॥ युग्मम् ।
ते प्रणम्य सुखासीना **यदुराजं** व्यजिज्ञपन् ।
सन्ति विद्याधराः केचिद्देव ! त्वदरिपाक्षिकाः ॥४८॥
सम्प्रत्यप्रतिमल्लास्ते समस्तध्वजिनीयुताः ।
जरासंधमुपस्थातुं निजस्थानात्प्रतस्थिरे ॥४९॥

---

१. प्रतिकूलः सन् ।

दन्तावलघटाभीष्मैर्भविता **मगधेश्वरः** ।
मिलितैस्तैस्तमःस्तोमस्तोयदैरिव दुर्जयः ॥५०॥
तद्देव ! **वसुदेव**स्तान्प्रेष्यतां रोद्धुमुद्धतान् ।
पक्षच्छेदो विपक्षस्य नीते[१]रुपनिषत्परा ॥५१॥
धृत्वा विज्ञापनामेनां हृदि **यादव**वासवः ।
वैताढ्ये विक्रमेणाढ्यं प्रैषी**दानकदुन्दुभिम्** ॥५२॥
सुतौ **प्रद्युम्नसाम्बौ** च समस्तांस्तांश्च खेचरान् ।
प्रस्थितेन समं तेन जयाय विससर्ज सः ॥५३॥
या नितान्तमरातीनामायुधौघविघातिनी ।
मेरौ जन्ममहे बाहौ बद्धपूर्वा सुपर्वभिः ॥५४॥
सा भुजे **वसुदेवस्य** प्रस्थितस्य महौषधी ।
अबध्यत स्वहस्तेन हृष्टेना**रिष्टनेमिना** ॥५५॥ युग्मम् ।
याते विजययात्रायां वेगा**दानकदुन्दुभौ** ।
महेन्द्रसारथि**र्नेमि**मेत्य **मातलि**रब्रवीत् ॥५६॥
स्वामिन्नूचेऽहमाहूय **मघोना** जातु मातले ! ।
बान्धवार्थेऽस्ति युद्धार्थी **नेमि**र्द्वाविंशतीर्थकृत् ॥५७॥
दिव्यशस्त्रौघसम्पूर्णं भग्नवैरिमनोरथम् ।
रथं सवज्रसंनाहं गृहीत्वा त्वं व्रज द्रुतम् ॥५८॥
तदारोहत्विमं स्वामी गुणमाणिक्यरोहणः ।
इति विज्ञापनां तस्य कृतार्थीकृतवान्प्रभुः ॥५९॥
सभुजास्फोटसुभटौ गर्जदूर्जस्विकुञ्जरौ ।
उद्धतौ योद्धुमन्योन्यं व्यूहौ तावथ चेलतुः ॥६०॥
पीवरा हयहेषाभिरूर्जिता गजगर्जितैः ।
नभो बधिरयाञ्चक्रुश्चमूनिश्वासनिस्वनाः ॥६१॥
रणतूर्यनिनादेन द्विगुणोत्साहसम्पदाम् ।
शूराणां वज्रसन्नाहसंधयः शतधा ययुः ॥६२॥

---

१. ब्रह्मविद्या ।

पाञ्चजन्यो मुकुन्देन देवदत्तः किरीटिना ।
कीर्तिवैतालिकौ शङ्खौ दध्माते मधुरध्वनी ॥६३॥
उभयव्यूहवर्तिन्योरन्योन्यं स्पर्धमानयोः ।
सङ्ग्रामोऽग्रपताकिन्योः प्रावर्तत भयङ्करः ॥६४॥
सर्वतः परिपीतार्कव्यूहयोरुभयोरपि ।
शरैः प्रसृमरैर्विश्वमेकच्छत्रमजायत ॥६५॥
मगधेश्वरशौण्डीरैर्**गोविन्द**स्याग्रसैनिकाः ।
ऊर्जस्विभिरभज्यन्त गजैः प्रतिगजा इव ॥६६॥
ते पलाय्य स्फुरल्लज्जाः **केशवं** शरणं ययुः ।
तान्सोऽप्याश्वासयामास **त्रिपताकेन**[1] पाणिना ॥६७॥
अथोच्चै **रोहिणीसूनु**र्निजगाद **गदाग्रजम्** ।
इतरैरेष दुर्भेदश्चक्रव्यूहश्चिरादपि ॥६८॥
ततो दक्षिणतो **नेमि**र्वामतः **कपिकेतनः** ।
मुखे पुनर**नाधृष्टि**र्भिन्दन्त्वेनं[2] महौजसः ॥६९॥
एवमुक्तेन **कृष्णेन** न्ययुज्यन्त त्रयोऽपि ते ।
प्रावर्तन्त तथा कर्तुमेतेऽपि तपनद्युतः[3] ॥७०॥
अरसन्धिषु नेमौ च सर्वं निर्जित्य राजकम् ।
चक्रव्यूहं द्विधा चक्रुः समं तेऽरिमनोरथैः ॥७१॥
तेषामनुपदं तत्र सैन्यानि विविशुः क्षणात् ।
पृष्ठतो यूथनाथानां यूथानीव वनान्तरे ॥७२॥
ऊर्जस्वलभुजौर्जित्यैस्तैर्**मागधमहीपतेः** ।
बलं विलोडयाञ्चक्रे गजैरिव महासरः ॥७३॥
समं **नेमि**जिनेन्द्रेण गजेन्द्रेणेव कुक्कुरः ।
कुरङ्ग इव सिंहेन **रुक्मी** योद्धुमढौकत ॥७४॥
विक्रमोपक्रमस्तस्य जिने विफलतां ययौ ।
खद्योतस्येव मार्तण्डमण्डले द्युतिडम्बरः ॥७५॥

---

१. सरलाङ्गुलित्रयेण । २. चक्रव्यूहम् । ३. सूर्यसदृशतेजसः ।

गुरुः कोदण्डटङ्कारः सलीलं **नेमि**निर्मितः ।
रुक्मिणः कर्णमभ्येत्य पलायनमुपादिशत् ॥७६॥
अपरेऽपि परोलक्षाः क्षोणिपाला बलोद्धताः ।
सममेवोदतिष्ठन्त जिनं योधयितुं मदात् ॥७७॥
अविधित्सुर्वधं तेषां देवः कारुण्यसागरः ।
दिव्यमापूरयामास शङ्खं विख्यातविक्रमः ॥७८॥
तेन शङ्खनिनादेन कर्णजाहोपगूहिना[१] ।
द्विषां पाणितलात्पेतुरायुधान्यखिलान्यपि ॥७९॥
ते समुच्चितशौण्डीर्यव्यापाराः पुरतः प्रभोः ।
निर्निमेषदृशस्तस्थुरालेख्यलिखिता इव ॥८०॥
हिरण्यनाभमुख्यानां पेष्टुं विद्विष्टभूभुजाम् ।
अनाधृष्टिरधाविष्ट करिणामिव केसरी ॥८१॥
तदा युयुधिरे तेऽपि सर्वे सर्वात्मना तथा ।
भाले **रामानुजस्या**पि[२] स्वेदः प्रादुरभूद्यथा ॥८२॥
अश्वीयसङ्कटे तस्मिन् मिहिरो[३]ऽपि महाहवे ।
शरप्रहारभीत्येव पांशुवर्मावृतोऽभवत् ॥८३॥
छिन्नप्रोच्छलितैर्दूरं चामीकरमयैर्ध्वजैः ।
अजायत तदानीं द्यौरुल्काभिरिव सङ्कुला ॥८४॥
रुधिरासवसौहित्यमार्गणाः **पार्थ**मार्गणाः ।
कृपणै रिपुभिर्नष्टैर्न नीताः कृतकृत्यताम् ॥८५॥
पार्थस्य खुरली[४]मात्रमभवत्**कौरवाहवः** ।
बाह्वोरिष्टमपूरिष्ट **जरासंधरणः** पुनः ॥८६॥
संधानाकृष्टिविच्छेदविषये तस्य लाघवम् ।
दृष्ट्वा सुमनसो[५] व्योम्नि सत्यं सुमनसो[६]ऽभवन् ॥८७॥
असह्यस्तावदेकोऽपि रिपुभिः **कपिकेतनः** ।
पौरुषोष्मलदोर्दण्डैः किं पुनर्बन्धुभिर्युतः ? ॥८८॥

१. कर्णमूलप्राप्तेन । २. अनाधृष्टेः । ३. सूर्यः । ४. खुरली-धनुर्विद्याऽभ्यासः । ५. देवाः । ६. संतुष्टाः ।

गदया दलयामास **भीमः** प्रत्यर्थिपार्थिवान् ।
पक्षोन्निद्रबलानिन्द्रः पविना पर्वतानिव ॥८९॥

अथोत्थिते रणव्योमद्युमणौ **धर्मनन्दने** ।
परैर्ध्वान्तायितं कैश्चित्कैश्चित्तारागणायितम् ॥९०॥

जरासंधस्य राजन्याञ्जन्ये हिंसन्नहीनिव ।
प्रशस्यदर्शनश्चक्रे **नकुलः** स्वकुलोचितम् ॥९१॥

दिदेव **सहदेवो**ऽपि सङ्ग्रामफलके तदा ।
रुन्धन् शारानिवारातीन्वश्यै रक्षैरिवेषुभिः ॥९२॥ [१]

इत्थं पाण्डुसुतैश्चण्डभुजदण्डपराक्रमैः ।
लम्भिताः शत्रवः केचिदाशु कीनाशदासताम् ॥९३॥

केचिच्च निशितैर्बाणैर्गमिता दक्षिणेर्मताम् ।
अवनीशयनीयेषु शोणितार्द्रेषु शायिताः ॥९४॥ युग्मम् ।

शेषास्तु मुषितोत्साहाः प्रापिताः प्राणसंशयम् ।
हिरण्यनाभं शरणं सेनान्यं समुपाययुः ॥९५॥

तानवस्थाप्य दुर्वारशौण्डीर्यः स्थैर्यमन्दरः ।
सोऽथ यादवयादांसि ममर्द समराम्बुधौ ॥९६॥

यदुसेनापरिवृढैः [२] सोढः प्रौढबलैरपि ।
न तस्य समरारम्भः सिंहस्येव मतङ्गजैः ॥९७॥

केचिन्ने**मि**जिनाधीशं केऽप्य**नाधृष्टि**मञ्जसा ।
हिरण्यनाभतो भीताः शरणाय रणाद्ययुः ॥९८॥

यादवेन्द्रचमूं वीक्ष्य प्रतिपक्षभयाकुलाम् ।
हिरण्यनाभमभ्येत्य धीरं **भीमो**ऽभ्यधाद्वचः ॥९९॥

जरासंधचमूनाथ किं मन्थासि वृथा बलम् ? ।
मामेहि येन दोर्दण्डकण्डूमपनयामि ते ॥१००॥

इत्याहूतः स **भीमेन** मैनाक इव वेगतः ।
प्राविशत्पक्षरक्षार्थी वेगात्सङ्गरसागरम् ॥१०१॥

---

१. शारीः इति स्यात् । २. यदुसेनाप्रभुभिः ।

प्रावर्तत तयोः पूर्वं महाबाह्वोः शराशरि ।
निष्ठितायुधयोरासीन्मुष्टामुष्टि ततः परम् ॥१०२॥
जरासंधस्य सेनान्यं **भीम**स्तामनयद्दशाम् ।
लम्भितौ **हरिरामा**भ्यां यां प्राक् **चाणूर-मौष्टिकौ** ॥१०३॥
पुरा **दुःशासने**नापि न ह्यसह्यन्त हन्त याः ।
कथं **हिरण्यना**भोर्णनाभो मुष्टीः सहते ताः ॥१०४॥
मागधक्ष्मापतेस्तस्मिन्पतिते पृतनापतौ ।
अनीककाननं दग्धं **यादवै**स्तद्दवैरिव ॥१०५॥
यादवध्वजिनीशानां स्वदोर्दर्पस्पृशामपि ।
पौरुषोत्कर्षसानन्दाः पेतु**र्भीमे** दृशस्तदा ॥१०६॥
किमस्ति क्वचिदन्योऽपि कोऽपि भीमोपमो भटः ? ।
इतीवालोकितुं भानुः प्रापद् द्वीपान्तरं तदा ॥१०७॥
विहाय समरारम्भमुभयोरप्यनीकयोः ।
स्वाम्यादेशेन भूपालाः प्रदोषे शिबिरं ययुः ॥१०८॥
एकच्छत्रं मुदामासीत्स्कन्धावारे **मुरद्विषः** ।
जरासंधस्य तु शुचामहो विलसितं विधेः ॥१०९॥
अनाधृष्टिसमाख्यातबाहुपौरुषसम्पदः ।
प्रीतेनाभिसभं राज्ञा समालिङ्ग्यन्त **पाण्डवाः** ॥११०॥
हते **हिरण्यनाभे**ऽथ प्रभ्रश्यद्धैर्यवैभवः ।
शुशोच **मगधाधीशः सहायाः खलु दुर्लभाः** ॥१११॥
ततः प्रातः पुनः प्राप्तधीरिमा **मगधेश्वरः** ।
शिशुपालमहीपालं सेनानीत्वेऽभ्यषिञ्चत ॥११२॥
स्वयमेवात्तसंन्नाहः संयुगोत्साहदुःसहः ।
उदूढशस्त्रमारूढः स्यन्दनं साम्परायिकम् ॥११३॥
अद्य स्याद**जरासंधमकृष्णं** वा महीतलम् ।
इत्थं संधाऽनुसंधानग्रहिलीकृतमानसः ॥११४॥
कीनाशाऽऽवाससंवासप्रतिभूमिः पदे पदे ।
यमदूतैरिवोल्लुण्ठैर्दुर्निमित्तैरुरीकृतः ॥११५॥

क्व रे **कृष्णः** ? क्व रे **कृष्ण** ? इत्युच्चैर्व्याहरन्मुहुः ।
उद्धतो **मगधस्वामी** वेगात्संयुगमाययौ ॥११६॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
विरचय्य पुनश्चक्रव्यूहमव्याहतोर्जितः ।
बभञ्ज **यादवो**द्यानं मदान्ध**श्चेदिप**द्विप ॥११७॥
ततो **यादव**सेनानीर्मृन्दं**श्चेदिपते**श्चमूम् ।
विदधद्धनुराकृष्टि**मनाधृष्टिर**धावत ॥११८॥
नृपा दशसहस्राणि ये **चेदि**पसमीपगाः ।
रुरोध तान**नाधृष्टिः** कुञ्जरानिव केसरी ॥११९॥
तद्वधव्यग्रमालोक्य **यदुराज**चमूपतिम् ।
उत्तालः **शिशुपाल**स्तु तत्रागाद्यत्र **केशवः** ॥१२०॥
अभ्यधाच्च तमित्युच्चैः **कृष्ण** ! निष्णोऽसि संयुगे ।
तत्किञ्चिदायुधं धत्स्व यत्ते त्राणाय जायते ॥१२१॥
हसन्नुवाच **गोविन्दो** [१]**माद्रीमा**तस्तवेदृशीः ।
दुःसहा अपि सोढास्मि कामं वाग्विषविप्रुषः ॥१२२॥
अपराधशतेनापि न क्रोधं देवि ! ते सुते ।
कर्तास्मीति मया यस्मात्प्रतिपन्नं पितृस्वसुः ॥१२३॥
परःशतापराधं त्वामिदानीं तु समापयन् ।
मनागपि भविष्यामि नोपालभ्यः पितृस्वसुः ॥१२४॥
इति **कृष्णो** वदत्येवं निस्त्र**पश्चेदिप**स्तदा ।
विततार शरैरेव प्रत्युत्तरमनुत्तरैः ॥१२५॥
तस्य बाणावलीं छित्त्वा बिसच्छेदं **जनार्दनः** ।
चिच्छेद धनुषो जीवां जीवातुमिव तेजसाम् ॥१२६॥
उपादाय परं चापमसौ यावदयुध्यत ।
तावत्**कृष्णो**ऽस्य राज्यश्रीनिकेतं केतुमच्छिदत् ॥१२७॥
ममन्थ सारथिं रथ्यान् रथं चैतस्य **केशवः** ।
बलिना स्पर्धमानस्य न्यक्कारो हि पदे पदे ॥१२८॥

---

१. माद्री माता यस्य तत्संबोधनम् ।

असिखेटकहस्तेन भूयस्तेनोत्थितं रणे ।
कंसविध्वंसनोऽप्येनं **नन्दके**[1]**ना**भ्यपद्यत ॥१२९॥
अभूत्कुतूहलोत्थास्नुदिविषत्परिषत्तयोः ।
परस्परदृढाघातभग्नप्रहरणो रणः ॥१३०॥
हरिं जघान निःशङ्कमानसो **दमघोषजः** ।
तं पुनर्ज्ञातिसम्बन्धबद्धापेक्ष**मधोक्षजः** ॥१३१॥
तम**थारिष्टमथनो** निष्पिष्टमुकुटं व्यधात् ।
आचकाङ्क्ष शिरश्छेत्तुं तस्य **चेदिपतिः** पुनः ॥१३२॥
शिर्षच्छेद्योऽयमित्यात्तनिश्चय**श्चैद्यमच्युतः** ।
खड्गदूतमुखाच्चक्रे **कंसस्य** परिचारकम् ॥१३३॥
शिशुपालवधालोककल्लोलितरुषा ततः ।
अगस्तीयितुमारेभे युद्धाब्धौ **प्रतिविष्णुना** ॥१३४॥
सन्नद्धः सम्मुखीभूय भूयः क्षितिपसङ्कुलाम् ।
दृष्ट्वा यदुचमूं सोऽथ दूतं पप्रच्छ **सोमकम्** ॥१३५॥
दूत्येन गतवानेतानुर्वीशान्दृष्टपूर्व्यसि ।
नामग्राहममूंस्तन्मे सर्वानाख्यातुमर्हसि ॥१३६॥
अथाख्यत् **सोमकः** स्वामिन्सैन्यनाभौ नृपः पुरः ।
समुद्रविजयः स्वर्णवर्णाश्वोऽयं हरिध्वजः ॥१३७॥
अस्य सूनुर्जगन्मान्यो निःसीमभुजविक्रमः ।
अयं तु शुकवर्णाश्वो**ऽरिष्टनेमि**र्वृषध्वजः ॥१३८॥
सेनाऽग्रे धवलैरश्वैः **कृष्णो**ऽयं गरुडध्वजः ।
नवीन इव जीमूतो बलाकाभिरलंकृतः ॥१३९॥
अस्य दक्षिणपक्षस्थोऽरिष्टवर्णैस्तुरङ्गमैः ।
रामस्तालध्वजः सोऽयं हिमवानिव जङ्गमः ॥१४०॥
नीलाश्वेन रथेनैष पाण्डुसूनु**र्युधिष्ठिरः** ।
धनंजयः पुनरयं रथेन श्वेतवाजिना ॥१४१॥

---

१. तन्नाम्ना खड्गेन ।

नीलोत्पलदलाभाश्वरथस्त्वेष **वृकोदरः** ।
कृष्णाश्वेन रथेनायम**नाधृष्टि**र्गजध्वजः ॥१४२॥
अयं च शबलैरश्वै**रक्रूरः** कदलीध्वजः ।
महानेमिकुमारोऽयं कुमुदाभैस्तुरङ्गमैः ॥१४३॥
उग्रसेनः पुनरयं शुकतुण्डप्रभैर्हयैः ।
एष तित्तिरकल्माषैः **सात्यकिस्तु** तुरङ्गमैः ॥१४४॥
जराकुमारः कनकपृष्ठाश्वोऽयं मृगध्वजः ।
मेरुः कपिलरक्ताश्वः शिशुमारध्वजस्त्वसौ ॥१४५॥
काम्बोजैर्वाजिभिश्चायं **सिंहलः** श्लक्ष्णरोमसूः ।
पद्माभैर्वाजिभिश्चैव राजा **पद्मरथः** पुरः ॥१४६॥
पञ्चपुण्ड्रैर्हयैरेष कुम्भकेतु**र्विदूरथः** ।
पारापतप्रभाश्वोऽयं **सारणः** पुष्करध्वजः ॥१४७॥
बहवो यादवोऽन्येऽपि नानारथहयध्वजाः ।
सन्त्येते न तु शक्यन्ते सर्वेऽप्याख्यातुमाख्यया ॥१४८॥
तदाकर्ण्य **जरासंधः** प्रवृद्धोत्साहसाहसः ।
मन्यमानस्तृणायैतानमृदनाद् **यादवीं** चमूम् ॥१४९॥
बभार **भारतार्धे**शक्लेशितं **यादवं** बलम् ।
मत्तमातङ्गनिर्लूननलिनीवनविभ्रमम् ॥१५०॥
हतस्तम्बेरमस्तोममस्तंनीततुरङ्गमम् ।
भग्नस्यन्दनसंदोहदुरासदपदक्रमम् ॥१५१॥
प्रहारप्रोषितप्राणसुभटस्थपुट[१]क्षिति ।
नव्यनिर्यदसृक्कुल्यासिक्त**मागध**सम्मदम् ॥१५२॥
पराजयनितान्तार्त**कुशार्त**वसुधाधिपम् ।
मानमर्दनसम्पन्नसमरावेश**केशवम्** ॥१५३॥
नृत्यत्कबन्धनिध्यान[२]तद्ध्यानत्रिदशाङ्गनम् ।
अरिष्टनेमिरैक्षिष्ट स्वसैन्यं सान्द्रया दृशा ॥१५४॥ चतुर्भि कलापकम् ॥

---

१. स्थपुटं-विषमम् । २. निध्यानं-दर्शनम् ।

व्याजहार कुमारं तं प्राञ्जलिर्मातलिस्ततः ।
पश्य देव ! त्वमेवासि संयुगेऽस्मिन्नगञ्जितः ॥१५५॥
इदं निर्मथितं नाथ ! सैन्यं ते परिपन्थिना ।
तदेवं देव ! किं युक्तं निजं पक्षमुपेक्षितुम् ? ॥१५६॥
भवेद्यद्यपि सावद्यं कर्मेदं निर्ममस्य ते ।
रथं तथापि **वृत्रारेः** किञ्चिदेनं कृतार्थय ॥१५७॥
इति **मातलि**विज्ञप्तः कुमारोऽप्यकुतोभयः ।
आखण्डलकराकल्पमधिज्यं धन्व निर्ममे ॥१५८॥
कृष्टद्विषदहङ्कारष्टङ्कारस्तस्य धन्वनः ।
व्यानशे रोदसी कालमहिषध्वनिभीषणः ॥१५९॥
शङ्खं चापूरयन्**नेमि**र्दिक्कुक्षिंभरिनिस्वनम् ।
यच्छन्मूर्छालतां सोऽभूद्दैत्यानामपि दुःसहः ॥१६०॥
लक्षं विपक्षक्षितिपा योद्धारस्तत्र येऽभवन् ।
स्तम्भितास्तेऽभितस्तेन ध्वनिना धन्वशङ्खयोः ॥१६१॥
अथाह **मातलिर्नेमिं** विस्मितः सस्मितस्तदा ।
लीलयैव त्वया देव ! जिग्ये वैरिचमूरियम् ॥१६२॥
एनं पुन**र्जरासंधं** मदान्धं स्वभुजौजसा ।
यादवक्षोदनिक्षोभंक्षमोऽपि किमुपेक्षसे ? ॥१६३॥
ततो बिभेद वाङ्मुद्रां **समुद्रविजयाङ्गजः** ।
असौ राजन्यरोधोऽपि नोचितः सूत ! मादृशाम् ॥१६४॥
किन्तु बन्धूपरोधेन नीतोऽस्मि रणधुर्यताम् ।
किं नामैता न बाधन्ते दुर्धरा मोहवीचयः ? ॥१६५॥
किं चायं शाश्वतो भावः सदा सर्वत्र निश्चितः ।
संयुगे यन्निहन्तव्या **विष्णुभिः प्रतिविष्णवः** ॥१६६॥
अचिरेणैव सोऽप्यर्थो भविता पश्यतस्तव ।
इति **नेमि**र्ब्रुवन्नेवं स्वां संस्थापितवांश्चमूम् ॥१६७॥
ततस्तथेरयाञ्चक्रे **शक्र**सारथिना रथः ।
यथा सोऽरिवरूथिन्यां पुरः सर्वैरवैक्ष्यत ॥१६८॥

अथालोक्य **जरासंधो यवना**दिसुतक्षयम् ।
विकटभ्रुकुटीबन्धः **कैटभाराति**मभ्यगात् ॥१६९॥
दृप्तैरेकोनसप्तत्या **जरासंध**सुतैरथ ।
पितुरग्रेसरैर्भूत्वा रुध्यते स्म **जनार्दनः** ॥१७०॥
शोणदृष्टिपुटैरष्टाविंशत्या तु **हलायुधः** ।
सङ्ग्रामयितुमारेभे शरभः[१] सिंहकैरिव ॥१७१॥
सावहेलमुदस्तेन हलेन मुसलेन च ।
अमून्मशकनिष्पेषं निष्पिपेषाग्रजो **हरेः** ॥१७२॥
तद्वधोच्छलितक्रोधप्रबोधो **मगधेश्वरः** ।
निर्दयो गदया **रामं** ताडयामास वक्षसि ॥१७३॥
तत्प्रहारव्यथादौस्थ्यादसृक्कल्लोलमाकुलः ।
भृशं ववाम **रामो**ऽपि हाहारावं च वाहिनी ॥१७४॥
प्रजिहीर्षु पुना **रामे** निस्त्रिंशं **मागधं** नृपम् ।
चण्ड**गाण्डीव**पाण्डित्यात् खलयामास **फाल्गुनः** ॥१७५॥
अर्जुनस्य शितैर्बाणैर्बाधितो **मागध**स्तदा ।
तदेकोपज्ञमज्ञासीत् **कौरवा**ऽऽरामसंक्षयम् ॥१७६॥
गदाप्रहारवैधुर्यं पश्यन् **रामस्य केशवः** ।
सर्वांस्तानन्तयाञ्चक्रे तनूजान् **मगधेशितुः** ॥१७७॥
तन्निशुम्भन[२]सम्भूतप्रभूताक्षेपदुःसहम् ।
माधवं मगधाधीशः समेत्य सविधेऽभ्यधात् ॥१७८॥
रे **गोपाल** ! ध्रुवं कालः कृतक्रोधोदयोऽधुना ।
आकर्षति **जरासंधः कंस**मुख्यांस्तवोदरात् ॥१७९॥
समादत्स्व किमप्यस्त्रमात्मत्राणैककारणम् ।
अनायुधमसंनाहं नाहमाहन्मि जातुचित् ॥१८०॥
दृष्टभर्तृवधा दृष्ट्वा वधं तद्वधकस्य ते ।
सुता **जीवयशा** मेऽस्तु प्रतिज्ञापारदृश्वरी ॥१८१॥

---

१. अष्टापदः । २. निशुम्भनं-वधः ।

विब्रुवन्तमिति क्रोधा[१]द्विरोधिनमनेकधा ।
मनागप्यकृतक्षोभस्तं जगाद **जनार्दनः** ॥१८२॥
राजन् ! यदात्थ तत्तथ्यं सत्यैव दुहितुस्तव ।
प्रतिज्ञा भविता किन्तु ज्वलद्वह्निप्रवेशनात् ॥१८३॥
इति तं व्याहरन्नेव प्रेरितः शकुनैः शुभैः ।
हरिः सरभसोऽभ्येत्य प्रतिजग्राह मार्गणैः ॥१८४॥
[२]**जरासंधो** धनुर्दण्डादथ प्रसृमरैः शरैः ।
भयं यदूनां विदधे पिदधे चार्कमण्डलम् ॥१८५॥
चित्रांस्तान्पत्रिणः शत्रोर्मूर्तानिव मनोरथान् ।
निरुद्धरोदसीरन्ध्रान्खण्डयामास **केशवः** ॥१८६॥
रामरावणसङ्ग्रामदृश्वनां स्वर्निवासिनाम् ।
अजायत तयोर्युद्धे तादृगेव रसः पुनः ॥१८७॥
शस्त्रं यद्यज्**जरासंधो** मोक्तुमैक्षद**धोक्षजे** ।
मार्गणैस्तत्तदप्राप्तमोक्षं चिच्छेद स क्षणात् ॥१८८॥
अपूर्वसंयुगालोककौतुकाकुलमानसैः ।
खेचरै रचयाञ्चक्रे कलः कलकलो दिवि ॥१८९॥
मुरारेः प्रतिपक्षास्त्रैरस्त्राणि **मगधेशितुः** ।
विधीयन्ते स्म वन्ध्यानि ध्वान्तानीव रवेः करैः ॥१९०॥
केतुच्छेदशरच्छेदजीवच्छेदैर्विलक्ष्यताम् ।
नीतः पीतद्विषच्चक्रं चक्रं सस्मार **मागधः** ॥१९१॥
देवताऽधिष्ठितं तस्य क्रोधारुणदृशस्तदा ।
कराम्भोजमलञ्चक्रे तदप्यागत्य वेगतः ॥१९२॥
रे ! **गोप** ! न भवस्येष इति जल्पन्मुहुर्मुहुः ।
चक्रं चिक्षेप साक्षेपमानसो **मगधाधिपः** ॥१९३॥
तच्च स्वच्छन्दमागच्छत् **समुद्रविजयादिभिः** ।
यादवैर्ददृशे व्योम्नि हाहारवपुरःसरम् ॥१९४॥

---

१. क्रोधः इति प्रतिद्वय । २. 'जरासंधधनु०' प्रतित्रय० ।

इतस्ततः परिभ्रेमुः सम्भ्रमेण नभश्चराः ।
स्वर्गौकसोऽपि तन्मार्गाद्विमानान्यपनिन्यिरे ॥१९५॥
तदस्त्रैस्ताडयामास चक्रमर्धपथे **हरिः** ।
मुहुर्मुसलसीराभ्यां **सीरपाणिश्च** निश्चलः ॥१९६॥
रुष्टोऽत्यन्तम**नाधृष्टिः** परिघेण जघान तम् ।
शस्त्रैः समस्तैर्निस्तन्द्रः **समुद्रविजयः** पुनः ॥१९७॥
शक्तिं च तत्प्रहाणाय प्राहिणोद् **धर्मनन्दनः** ।
गदां पुनर्जगज्जैत्रीमादरेण **वृकोदरः** ॥१९८॥
रुरोध **कौरव**जयोर्जस्वलैर**र्जुनः** शरैः ।
कुन्तेनारिकृतान्तेन प्रयत्ला**न्नकुल** पुनः ॥१९९॥
संरोद्धुं **सहदेवो**ऽस्त्रैस्तच्चक्रमुपचक्रमे ।
सर्वात्मनाऽपि विक्रान्तं पञ्चभिस्तत्र **पाण्डवैः** ॥२००॥
अन्येऽपि **यादवाः** सर्वे विविधैरायुधैर्निजैः ।
युगपत्तदपाचक्रुश्चक्रमुद्दामविक्रमाः ॥२०१॥
केनाप्यस्खलितं भूरि स्फुलिङ्गोद्गारि तत्तदा ।
मार्तण्डमण्डलनिभं नभस्यायाति वेगतः ॥२०२॥
ततो मनसि मन्वाना जातं विश्वम**केशवम्** ।
यादवाः समजायन्त सबाष्पश्यामलाऽऽननाः ॥२०३॥
जरासंधपताकिन्यां किञ्चित्सानन्दचेतसि ।
अहो ! किमद्य भावीति सोत्प्रेक्षे प्रेक्षके जने ॥२०४॥
समुद्रविजयादीनां दीनान्तःकरणस्पृशाम् ।
पश्यतामेव तुम्बेन जवादाहत्य वक्षसि ॥२०५॥
उपसर्गेऽपि तादृक्षे निःशोभमनसो **हरेः** ।
अन्तेवासी व पादान्तं तच्चक्रं समशिश्रियत् ॥२०६॥ **त्रिभिर्विशेषकम्** ।
सानन्दे **यादवा**नीके प्रत्यनीके विषादिनि ।
हेलयैव **हरिः** किञ्चिन्नीचैर्भूय तदाददे ॥२०७॥
दम्भोलिनेव **जम्भारिः** प्रभामण्डलशालिना ।
पाणिप्रणयिना तेन **केशवः** शुशुभेतमाम् ॥२०८॥

अम्भोजमिव तच्चक्रमुपादाय प्रतोलयन् ।
निगर्वः **कंसविध्वंसी मगधाधि**पमभ्यधात् ॥२०९॥
भो ! भूपालशिरोरत्न ! न यत्नः संयुगाय ते ।
साम्प्रतं साम्प्रतं येन दैवं नैवानुकूलिकम् ॥२१०॥
आत्मीयमप्यनात्मीयं शस्त्रं स्यात्कथमन्यथा ।
तद्गच्छ **मागधान्**स्वेच्छं विलसस्व(त्वं) ममाज्ञया ॥२११॥
नष्टं न किञ्चिदद्यापि मेदिनीश ! विमृश्यताम् ।
श्रुतं किं न त्वया ? **जीवन्नरो भद्राणि पश्यति ॥२१२॥**
इत्युक्तः सोऽपि साटोपं **कैटभारि**मभाषत ।
अरे ! **गोपाल** ! वाचालः सुतरामसि सम्प्रति ॥२१३॥
सम्प्राप्तेनामुना मन्ये लोहखण्डेन माद्यसि ।
अमेयः सारमेयस्य गर्वोऽस्थिशकलादपि ॥२१४॥
इति संतक्ष्य तीक्ष्णेन वचसा सहसा **हरिम्** ।
स शरैस्ताडयामास व्योमेवाब्दैस्तपात्यये ॥२१५॥
स्वचक्रेणैव नेतव्याः प्राणान्तं प्रति**विष्णवः** ।
इत्यागमरहस्यानि नान्यथेति विचिन्तयन् ॥२१६॥
शिर्षच्छेद्यस्य तस्याशु शिरश्चिच्छेद **केशवः** ।
प्रसृत्वरप्रभाचक्रं चक्रं चिक्षेप लीलया ॥२१७॥ युग्मम् ।
तेन ज्वालाजटालेन सकिरीटं सकुण्डलम् ।
एत्य प्रसभमम्भोजच्छेदमच्छेदि तच्छिरः ॥२१८॥
निर्व्यूढस्वामिकार्यत्वादाढ्यंभावुकतेजसा ।
चक्रेण तेनालञ्चक्रे पुनरेव **हरेः** करः ॥२१९॥
जगच्चेतश्चमत्कारि**कंसारि**बलदृश्वनाम् ।
आनन्दनिर्यदश्रूणां प्रसस्रुः स्वर्गिणां गिरः ॥२२०॥
नवमोऽनवमस्फूर्ति[१]विस्फुरत्कीर्तिसौरभः ।
स एष द्विषदुच्छेदच्छेकोऽजनि **जनार्दनः** ॥२२१॥

---

१. श्रेष्ठस्फूर्ति ।

कंसध्वंसः पुरीन्यासो **जरासंध**वधोऽप्ययम् ।
जन्मतोऽपि किमेतस्य चरित्रं ? यन्न चित्रकृत् ॥२२२॥
इत्यन्योन्यकृतालापास्त्रिविष्टपसदस्तदा ।
गोविन्दे निजमानन्दं विवव्रुः पुष्पवर्षतः ॥२२३॥
भूर्भुवःस्वस्त्रयीलोके शंसद्भिः **केशवो**दयम् ।
ते मुदा दुन्दुभिध्वानैः शब्दाद्वैतं वितेनिरे ॥२२४॥
अथ लक्षमपि क्षोणेरधिपाः स्वावरोधतः ।
अरिष्टनेमिना मुक्ताः सिंहेन हरिणा इव ॥२२५॥
ते तदोत्सादितोत्साहमुच्छन्नास्त्रपरिग्रहम् ।
आत्मानं वीक्ष्य दधिरे त्रपामलिनमाननम् ॥२२६॥
जरासंधवधं ज्ञात्वा नृपाः प्राञ्जलयस्तदा ।
विज्ञा विज्ञापयामासुः **समुद्रविजया**त्मजम् ॥२२७॥
वैकुण्ठे कुण्ठशौण्डीर्या मा भूवन् रिपवः कथम् ? ।
विपक्षकक्षदावाग्निर्यस्य त्वमसि बान्धवः ॥२२८॥
राजन्यमृत्यौ जन्येऽस्मिन्न जीविष्याम किं वयम् ? ।
कृपया त्रिजगत्त्रातरेवमत्रास्यथा न चेत् ॥२२९॥
किन्तु श्रीभ्रमरीकुन्दान्**मुकुन्दात्** त्रातुमर्हसि ।
अन्यथा कुपिते तस्मिन्नस्माकं क्व नु जीवितम् ? ॥२३०॥
तथेत्येषां प्रतिश्रुत्य प्रार्थनां पृथिवीभुजाम् ।
उपतस्थे समेतस्तैर्**नेमिः** **कंसनिषूदनम्** ॥२३१॥
सम्मुखं प्रसरन्तीव श्लिष्यन्तीव मुहुस्तदा ।
सम्भाष्यन्त इवान्योन्यमेतयोर्मिलिता दृशः ॥२३२॥
स्यातां राका–मृगाङ्कौ चेत्सम्मुखीनावुभौ दिवि ।
तदा तदास्ययोर्नूनमुपमासम्भवो भवेत् ॥२३३॥
उभौ तापिच्छगुच्छाभौ श्रीवत्साङ्कावुभावपि ।
तावन्योन्यं कृताश्लेषौ सत्यमेकत्वमापतुः ॥२३४॥
प्रावर्तन्त ततः स्वैरमवार्यभुजवीर्ययोः ।
सङ्ग्रामसङ्कथास्तास्तास्तयोः शात्रवजैत्रयोः ॥२३५॥

आसाद्यावसरं तेषां लक्षस्यापि क्षमाभृताम् ।
नेमिः प्रसाद्य **गोविन्दं** पृष्ठे हस्तमदापयत् ॥२३६॥
अत्रान्तरे महामात्या **जरासंध**तनूद्भवम् ।
सहदेवं नये निष्णाः **कृष्णस्याङ्के** निचिक्षिपुः ॥२३७॥
माधवस्तं विधत्ते स्म **मगधेषु** पुनर्नृपम् ।
प्रणिपातावसानो हि कोपो विपुलचेतसाम् ॥२३८॥
तेन तेनोग्रसङ्ग्रामकर्मणा दक्षिणेर्मणाम् ।
सुभटाना**मनाधृष्टि**श्चक्रे व्रणचिकित्सितम् ॥२३९॥
सम्पराये परासूनां **समुद्रविजया**ज्ञया ।
स करोति स्म संस्कारमाग्नेयास्त्रेण ***कालवित्*** *॥२४०॥*
विसृज्य **सहदेवा**द्यान् पार्थिवानथ **केशवः** ।
कुलवृद्धाभिरारब्धशिवं शिबिरमभ्यगात् ॥२४१॥
समुद्रविजयः पुत्रैः पौत्रैश्च रिपुजित्वरैः[1] ।
अनुयातः पथि प्राप कामप्यनुपमां श्रियम् ॥२४२॥
अमन्यत गरीयोभिर्लघीयोभिश्च **यादवैः** ।
प्रभुत्वोत्कर्षविश्रान्ति**र्बलकेशवनेमि**षु ॥२४३॥
यथास्वं मातरस्तेषां मङ्गलानि वितेनिरे ।
द्विषज्जयोऽवदानं[2] हि क्षत्रियाणामनुत्तरम् ॥२४४॥
ययौ **नेमि**मनुज्ञाप्य मुदितो **मातलि**र्दिवम् ।
आख्यच्च तच्चरित्राणि शक्राय पुलकं वहन् ॥२४५॥
आस्थानीमास्थितेऽन्येद्युः **समुद्रविजये** नृपे ।
उच्चैस्तूर्यरवं सर्वे शुश्रुवुर्दिवि **यादवाः** ॥२४६॥
परोलक्षाणि चाद्राक्षुरुत्पक्ष्माणः क्षणेन ते ।
स्थगितार्कविमानानि विमानानि नभोऽङ्गणे ॥२४७॥
समं **प्रद्युम्नसाम्बा**भ्यामथोत्तीर्य विमानतः ।
वसुदेवः प्रणौति स्म **समुद्रविजय**क्रमौ ॥२४८॥

---

१. 'परिवारितः' एकप्रतिपाठः । २. पराक्रमः ।

बलदेवादयः सर्वे **वसुदेव**मनंसिषुः ।
वृद्धान् **प्रद्युम्नसाम्बौ** च ववन्दाते यथाक्रमम् ॥२४९॥
यथास्थानं यथानाम **प्रद्युम्नेन** निवेदिताः ।
समुद्रविजयं नत्वा प्रणेमुः खेचरा **हरिम्** ॥२५०॥
व्यजिज्ञपंश्च ते पित्रा शौर्यरूपादिभिर्गुणैः ।
जिग्ये जगत्त्रयं येन पुरस्तात्तस्य के वयम् ? ॥२५१॥
तवाऽऽज्ञास्रग्विणो मूर्ध्नि विद्धि नस्तदतः परम् ।
नवमोऽसि **हृषीकेश**स्तन्नः शाधि यदृच्छया ॥२५२॥
इत्युदित्वा नवादित्यप्रभं ते **कैटभद्विषम्** ।
अपास्तकौस्तुभमदै रत्नपुञ्जैरपूजयन् ॥२५३॥
सोऽपि सम्मानयाञ्चक्रे वचसा क्रिययाऽपि तान् ।
उदात्तचेतसां क्वापि न ह्यौचित्यव्यतिक्रमः ॥२५४॥
[१]सम्परायप्रमीतानां स्ववीराणां **नरायणः** ।
क्रियाऽभिज्ञः क्रियास्तास्ता विदधावौर्ध्वदेहिकीः ॥२५५॥
नि[२]वापं **सहदेवो**ऽपि व्यधत्त विधिवत् पितुः ।
अन्येऽपि प्रेतकार्याणि स्वस्वसम्बन्धिनां व्यधुः ॥२५६॥
साऽपि **जीवयशाः** साक्षाद्वीक्ष्याखिलकुलक्षयम् ।
पितुः पत्युश्च युगपन्निर्लज्जाऽदाज्जलाञ्जलिम् ॥२५७॥
कूर्दित्वा **यादवै**स्तत्र स्वानन्दो यत्प्रदर्शितः ।
कृष्णोपज्ञं ततोऽन्वर्थ**मानन्दपुर**मित्यभूत् ॥२५८॥
भारतस्य हरिस्त्रीणि खण्डान्याखण्डलोपमः ।
प्रतस्थेऽथ वशीकर्तुं **केशवानां** क्रमो ह्ययम् ॥२५९॥
काञ्श्चिदुत्थापयन्काञ्शिदुत्खातप्रतिरोपितान् ।
कुर्वन्नुर्वीपतीनुर्वीं साधयामास **माधवः** ॥२६०॥
हरिः प्राप प्रदेशं तं वसुधासाधनक्रमात् ।
शिला कोटिशिलानाम यत्रास्ति गिरिसोदरा ॥२६१॥

---

१. युद्धे मृतानाम् । २. पितृतर्पणादिक्रियाम् ।

उच्चत्वविस्तरायामैर्विदुर्यामेकयोजनाम् ।
यया च **वासुदेवस्य** बलं बाह्वोः परीक्ष्यते ॥२६२॥ युग्मम् ।
पश्यतां सर्वभूपानां भूतलाच्चतुरङ्गुलीम् ।
मुकुन्दः कन्दुकोत्क्षेपमुच्चिक्षेप क्षणेन ताम् ॥२६३॥
ततो जयजयध्वानपूर्वं गीर्वाणखेचराः ।
प्रहृष्टाः सुमनोवृष्टिं **कृष्णो**परि निचिक्षिपुः ॥२६४॥
अखण्डितो[१]दयं षड्भिर्मासैरासूत्र्य दिग्जयम् ।
अखिलैः सह भूपालैर्वलति स्म **बलानुजः** ॥२६५॥
अथ क्रमेण वर्धिष्णु**भरता**र्धमहर्द्धिभिः ।
सोऽविशद् **द्वारकां** द्वारद्वारप्रारब्धमङ्गलाम् ॥२६६॥
ततो राज्याभिषेकाय **विष्णो**रुष्णांशुतेजसः ।
तीर्थानां **मागधा**दीनां जलान्यानिन्यिरे सुरैः ॥२६७॥
समुद्रविजयो राजा स्वयमान**कदुन्दुभिः** ।
बलभद्रस्तपःसूनुर्भीमसेनार्जुनौ यमौ ॥२६८॥
अनाधृष्टिमुखाश्चान्ये कुमाराः स्वजना अपि ।
राजानोऽपि सहाऽऽयातास्ते सहस्राणि षोडश ॥२६९॥
अर्ध**भारत**वास्तव्यास्त्रिविष्टपसदस्तथा ।
सर्वे व्योमचरास्ते च **वसुदेव**वशंवदाः ॥२७०॥
हिरण्मयै रत्नमयैस्तीर्थाम्भःपूरितोदरैः ।
कलशैर्मुखविन्यस्तोदारमन्दारपल्लवैः ॥२७१॥
आनन्दाश्रुसमारब्धवारिधाराद्विरुक्तयः ।
वैकुण्ठमुच्चपीठस्थमभ्यषिञ्चन्नमी क्रमात् ॥२७२॥ पञ्चभिः कुलकम् ।
मातरोऽस्य **शिवा**देवी **रोहिणीदेव**कीमुखाः ।
सुवासिन्यश्च **कुन्त्याद्या** मङ्गलानि मुहुर्जगुः ॥२७३॥
हयाः कैश्चिद्गजाः कैश्चित्कैश्चिन्माणिक्यराशयः ।
कन्याः कैश्चित्तदा भूपैरुपदीचक्रिरे **हरेः** ॥२७४॥

---

१. 'तोदयः' प्रतिद्वये० ।

वृते प्रतिपुरं तस्मिन्नभिषेकमहोत्सवे ।
सत्कृत्य व्यसृजद् **विष्णु**र्नृपान्भूचरखेचरान् ॥२७५॥
युधिष्ठिरप्रतिष्ठार्थं नृपैः कतिपयैर्वृतः ।
अन्येद्युः सोऽचलत्साश्वहास्तिको **हस्तिनापुरम्** ॥२७६॥
रामो नेमिरनाधृष्टिः पाण्डवेयानुरोधतः ।
प्रद्युम्नाद्याः कुमाराश्च सह तेन प्रतस्थिरे ॥२७७॥
मैत्रीं मञ्जरयद्भिश्च मित्रै**श्चित्राङ्गदा**दिभिः ।
चेले व्योमचरैः कैश्चित्तदा साकं **किरीटिना** ॥२७८॥
कुन्त्या सह **शिवादेवी रोहिणी देवकी** तथा ।
सौजन्यमनुरुन्धत्यश्चेलुः सस्नेहचेतसः ॥२७९॥
यास्यामः कथमानृण्यं **विष्णो**र्वयमहो इति ।
सङ्कथाः **पाण्डवेयानां** पथि पप्रथिरे मिथः ॥२८०॥
प्रागेत्य **केशवा**देशात्पुत्रोत्कण्ठाक्रशीयसः ।
पाण्डवागमनं **पाण्डो**रावेद्यत नभश्चरैः ॥२८१॥
प्रत्युद्ययौ तदाकर्ण्य सपौरः **पाण्डुरात्मजान्** ।
तेषामालोक्य च स्फीतिं पुपोष पुलकोत्करम् ॥२८२॥
उपेयुषी समं पत्या सुतानुद्वीक्ष्य तत्क्षणात् ।
माद्री हर्षाश्रुवर्षेण प्रावृषं नूतनां व्यधात् ॥२८३॥
विहाय वाहनान्याशु विकासिवदनाम्बुजाः ।
व्यक्तानन्दमवन्दन्त पितरौ **पाण्डवा** अपि ॥२८४॥
उन्निद्रप्रणाय **माद्री** गाढाश्लेषपुरःसरम् ।
पद्मोत्फुल्लदृशः **कुन्त्याः** पाणिभ्यामग्रहीत्क्रमौ ॥२८५॥
सरोमाञ्चा च **पाञ्चाली** पञ्चाङ्गीचुम्बितावनिः ।
क्रमात् **पाण्डोश्च माद्र्याश्च** प्राणमच्चरणाम्बुजम् [१] ॥२८६॥
अन्यैरपि यथौचित्यप्रणीते प्रणतिक्रमे ।
पीयूषमयमानन्दमयं तेषामभूज्जगत् ॥२८७॥
आमुक्तमौक्तिकोच्चूलाः स्वर्विमानजितस्ततः ।
जगत्या इव रोमाञ्चा मञ्चा निर्ममिरे पुरे ॥२८८॥

---

१. प्रणेमे च० प्रतौ ।

प्रतिवेश्म व्यरच्यन्त चेलोत्क्षेपपुरःसरम् ।
साक्षादिव मुदो मुक्ताः स्वस्तिकास्तोरणानि च ॥२८९॥
प्रतिरथ्यमदीयन्त पिष्टातकपरागिणः ।
मूर्ता इव मनोरङ्गा विकटाः कुङ्कुमच्छटाः ॥२९०॥
असूत्र्यत भ्रमद्भृङ्गीसङ्गीतसुभगोदयः ।
कुसुमप्रकरो जानुदघ्नो घण्टापथक्षितौ ॥२९१॥
[१]सबन्धोर**ण्यजातारेः** प्रवेशाय प्रसाधनम् ।
पाण्डुः प्रमोदनीरन्ध्रः सैरंध्रीभिरकारयत् ॥२९२॥
यशःसम्भारसौरभ्यसुरभेर्**धर्मजन्मनः** ।
चन्दनाद्यङ्गरागोऽङ्गे पुपोष पुनरुक्तताम् ॥२९३॥
सदैवापरदुष्प्रापगुणलङ्कारधारिणः ।
तस्याभूवन्नलङ्काराः पित्रोर्नेत्रोत्सवः परम् ॥२९४॥
गङ्गोर्मिनिर्मले तस्य वसानस्याच्छवाससी ।
लवणोत्तारणं चक्रे रोमाङ्कुरपृथुः **पृथा** ॥२९५॥
सोऽथ तत्कालमुन्मीलद्दानमैरावणोपमम् ।
महेन्द्र इव गर्जन्तमारोहज्जयकुञ्जरम् ॥२९६॥
तेन साकं पुरः **पाण्डुः** पार्श्वतः **केशवादयः** ।
भीमाद्या बान्धवाः पृष्ठे गजारूढाः प्रतस्थिरे ॥२९७॥
श्वेतच्छत्रापदेशेन सेव्यमानो नृपश्रिया ।
चारुवाराङ्गनावर्गैः सलीलोद्धूतचामरः ॥२९८॥
चिरायोपचितोत्कण्ठाः श्लिष्यन्निव वदन्निव ।
दृशा पीयूषवर्षिण्यानुगृह्णन्नभितः प्रजाः ॥२९९॥
उद्गच्छदुच्चरोमाञ्चमञ्चलोत्तारणोत्तरम् ।
प्रजानां लाजनिक्षेपं प्रतिगृह्णन् समन्ततः ॥३००॥
प्रमोदोत्फुल्लनेत्राणां नागराणां पदे पदे ।
अनुरागगिरस्तास्ताः शृण्वन्नाशीःपुरःसराः ॥३०१॥

---

१. संबन्धोर० प्रतित्रयपाठो न सम्यक् ।

परित्यक्तान्यकृत्याभिः प्रेङ्खोलत्प्रीतिवीचिभिः ।
गवाक्षप्रहिताक्षीभिर्मृगाक्षीभिर्निरीक्षितः ॥३०२॥
चत्वरे चत्वरे सोऽथ मञ्चे मञ्चे गृहे गृहे ।
गृह्णन्माङ्गलिकान्युच्चैः प्राविशन्**नागसाह्वयम्** ॥३०३॥ षड्भिः कुलकम् ।
तस्याध्यासितसौधस्य दधिदूर्वाक्षतादिभिः ।
प्रसृतोल्लोलकल्लोलं **कुन्ती** मङ्गलमादधे ॥३०४॥
श्रिया नूतनया राजन् राजसिंहासने पुनः ।
स तदा स्थापयाञ्चक्रे **पाण्डुना विष्णुनाऽपि** च ॥३०५॥
उपदायामुपेतानामिभानां बृंहितैर्मुहुः ।
तदा मङ्गलतूर्याणां निनादो मेदुरीकृतः ॥३०६॥
कुङ्कुमस्थासकै रत्नाकल्पैश्चाश्वीयसङ्कटे ।
उपदा वाजिनस्तस्याजिरे व्यानञ्जिरे तदा ॥३०७॥
महीपालकिरीटोऽसौ किरीटं **कैटभारिणा** ।
पारावारार्पितै रत्नैः पर्युप्तं पर्यधाप्यत ॥३०८॥
अजातारिस्ततो जाते क्षितिपानामुपायने ।
अतिप्रीतिपराः पौरा मङ्गलानि वितेनिरे ॥३०९॥
उपेत्योपेत्य वृन्देन पौरपण्याङ्गनागणः ।
सङ्गीतं सूत्रयामास तूर्यत्रिकविचक्षणः ॥३१०॥
जाते स्वामि**न्यजातारौ** प्रजाः पूर्णोपयाचिताः ।
पुरमुज्जागरं चक्रुर्देवेभ्यस्तूर्यजागरैः ॥३११॥
वीक्ष्य **धर्मात्मजे** गाढं नागराननुरागिणः ।
अश्लाघत **पृथां** तादृक्पुत्रप्रसविनीं **हरिः** ॥३१२॥
व्यधत्त **धर्म**सूर्नित्यं **कुन्त्याः पाण्डोश्च** यादृशीम् ।
वितेने तादृशीं भक्तिं **गान्धारीधृतराष्ट्रयोः** ॥३१३॥
पञ्चमूर्तिकमात्मानं स पश्यन्नतिवत्सलः ।
चक्रेऽर्धचक्रिणोऽध्यक्षं बन्धून्सर्वाधिकारिणः ॥३१४॥
आपृच्छ्यमानमन्येद्युर्गमनाय **जनार्दनम्** ।
सभायामञ्जलिं बद्ध्वा **धर्मजन्मा** व्यजिज्ञपत् ॥३१५॥

दामोदर ! तवैवेदमनुभावविजृम्भितम् ।
भूयोऽभूवन् यदेता मे **हस्तिना**पुरसम्पदः ॥३१६॥
स्मरस्येतद् **विराटेषु** गूढवासकदर्थितान् ।
आदराद् द्वारकां नीत्वा तथाऽस्मान्सत्करिष्यसि ॥३१७॥
किं चास्मिंश्चण्डशौण्डीरे किं जयेयं रणाजिरे ? ।
सुमेधाः सहयुद्धा चेन्न त्वमेकमना भवेः ॥३१८॥
राज्यलक्ष्मीस्तवैवेयमिमे प्राणास्तवैव च ।
किमन्यदस्ति ? येन त्वां विष्णो ! सत्कुर्महे वयम् ॥३१९॥
तथापि पृथुचित्तेन निर्निमित्तोपकारिणा ।
पदातिलवसंख्यायामयं चिन्त्यो जनस्त्वया ॥३२०॥
इति विज्ञेन विज्ञाप्य **विष्णवे पाण्डुजन्मना** ।
स्वर्णरत्नगजाश्वादिसर्वस्वमुपदीकृतम् ॥३२१॥
त्वयेदानीं ममैवेदं सर्वं वस्तु समर्पितम् ।
निर्बन्धं तदलंकृत्वा विजयेथाश्चिरं भुवि ॥३२२॥
इति सम्बोध्य **कौन्तेयं** तेनार्चितपरिच्छदः ।
वैकुण्ठोऽचलदुत्कण्ठावर्ती **द्वारवतीं** प्रति ॥३२३॥ युग्मम् ।
धर्मजस्तमनुव्रज्य पुरं कृच्छ्रान्न्यवर्तत ।
पृथासूनुकथानिष्णः **कृष्णो**ऽपि स्वपुरीं ययौ ॥३२४॥
समभ्यर्च्य यथौचित्यं तेऽपि **चित्राङ्गदादयः** ।
प्रीतैः **पाण्डुसुतैः** सर्वे विसृज्यन्ते स्म खेचराः ॥३२५॥
कौन्तेयोऽथ पुरे सर्वव्यसनानि न्यवारयत् ।
एकस्याप्यपराधे हि ज्ञातिरुच्छिद्यते ध्रुवम् ॥३२६॥
अमारिपटहैश्चापि धर्ममुन्निद्रमादधे ।
कृपा हि सर्वजीवेषु परं धर्मस्य जीवितम् ॥३२७॥
स भोजनाय दीनानाम[१]नादीनवमानसः ।
नानाभोज्यविचित्राणि सत्रागाराण्यकारयत् ॥३२८॥

---

१. न आदीनवो-दोषो यस्मिंस्तदनादीनवम् ।

यात्रां स सूत्रयामास समस्तजिनवेश्मसु ।
सर्वद्वारमुदारा हि यतन्ते सुकृतार्जने ॥३२९॥
तत्रस्थ एव **नाशिक्ये** स **श्रीचन्द्रप्रभप्रभोः** ।
अचीकरत्सदाचारपूतः पूजामहोत्सवम् ॥३३०॥
इति सुचरितैस्तैः स्तैः सिक्त्वा सुधा इव बान्धवैः
परमुपचयं **पाण्डोः सूनु**र्निनाय नयद्रुमम् ।
स च निरुपमानन्दस्यन्दि क्षणात्सुषुवेतमा-
मखिलनृपतिश्लाघ्यं पुण्यं यशश्च फलद्वयम् ॥३३१॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये जरासंधवधवर्णनो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥

पञ्चदशः सर्गः ॥

दीक्षाप्रपन्नमन्येद्युरुद्यद्भक्ति **पितामहम्** ।
नन्तुं यियासुरादिक्षत् सपौरान्बान्धवान्नृपः ॥१॥
ते तदैव समारूढाः प्रौढेषु तुरगादिषु ।
[१]क्लृप्ताकल्पा नृपद्वारमभ्युपेत्यावतस्थिरे ॥२॥
अगण्यदेव[२]मण्यादिवरेण्यावर्तवा[३]जिनम् ।
वाजिनं पञ्चकल्याणमारुरोह महीपतिः ॥३॥
मुनिर्यत्रास्ति **गाङ्गेयः** प्रतस्थे तत्र **पार्थिवः** ।
ऋक्षेशमिव ऋक्षाणां गणो लोकस्तमन्वगात् ॥४॥
मुनिवन्दारुगीर्वाणविमानैः स्थगिते रवौ ।
राजन्यानां पथि व्यर्थैर्जातमातपवारणैः ॥५॥
सपौरस्तं भुवो भर्ता देशमादेशवान्क्रमात् ।
भीष्मालंकृतशैलान्ते स्वसैन्यं स न्यवेशयत् ॥६॥
ततश्चरणचारेण **गच्छन्**नरपतिः पुरः ।
शयानं शरशय्यायामात्मध्यानपरायणम् ॥७॥
गीतार्थैं मुनिभिर्ग्लानपरिचर्याविचक्षणैः ।
संवाह्यमानसर्वाङ्गं करैः कमलकोमलैः ॥८॥
आचार्य**भद्रगुप्तेन** दीयमानानुशासनम् ।
देहतो देहिनो भेदनिश्चयैकाग्रचेतसम् ॥९॥
देहदक्षिणभागस्थं भवभङ्गैकमुद्गरम् ।
धारयन्तं मनोहारि रजोहरणमन्तिके ॥१०॥

---

१. रचिताभरणाः । २. देवमणिः अश्वगलस्थलोमावर्तविशेष । ३. वाजी-वेगवान् ।

अहंपूर्विकयोपेतैरमरैरथ खेचरैः ।
वर्द्धमानाधिकश्रद्धैराबद्धपरिमण्डलम् ॥११॥
नराणां खेचराणां च स्त्रीभिः स्वर्वासिनामपि ।
प्रारब्धरासकोत्तालतालवाचालसन्निधिम् ॥१२॥
आनन्दमग्नं नासाग्रन्यस्तनिश्चललोचनम् ।
गाङ्गेयमुनिमद्राक्षीच्चारित्रमिव मूर्तिमत् ॥१३॥ सप्तभिः कुलकम् ।
पितामहं तथा प्रेक्ष्य **पाण्डवानां** दृशस्तदा ।
आसन्नानन्दशोकाभ्यां शीतलोष्णजलाविलाः ॥१४॥
किरीटं पादुके छत्रं कृपाणं चामराणि च ।
दूरादुर्वीपतिर्मुञ्चन्पञ्चधाऽभिगमं व्यधात् ॥१५॥
अष्टमीन्दुनिभे कुर्वल्ललाटे करकुड्मलम् ।
ययौ नैषेधिकीपूर्वमुर्वीशस्तदवग्रहम् ॥१६॥
तत्र कृत्वोत्तरासङ्गं निःसङ्गैकशिरोमणेः ।
स त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य पादयोरपतन्मुनेः ॥१७॥
प्रत्येकं तस्य वात्सल्यं स्मरन्तस्तत्तद्भुतम् ।
नप्तारोऽन्येऽपि चत्वारश्चरणौ मूर्द्धनि न्यधुः ॥१८॥
तेऽजस्रमश्रुधाराभिः क्रमावस्नपयन्मुनेः ।
भेजिरे विरजीभावं भक्तिप्रह्वाः स्वयं पुनः ॥१९॥
धर्मलाभमयीस्तेषामाशिषोऽदान्मुनिः शनैः ।
तेऽप्युपेत्य प्रमोदेन न्यषीदंस्तन्मुखाग्रतः ॥२०॥
मुनिराकृष्य नासाग्रात्तेषु चिक्षेप चक्षुषी ।
महान्तो हि परार्थाय स्वार्थेषु शिथिलादराः ॥२१॥
आजन्मचापसम्पर्ककर्कशं मुनिपुंगवः ।
पाणिं व्यापारयामास तेषां पृष्ठे पुनः पुनः ॥२२॥
सुधासब्रह्मचारिण्या **गाङ्गायनि**मुनेर्दृशा ।
सिक्तस्त्यक्तमनस्तापः **पार्थिव**स्तं व्यजिज्ञपत् ॥२३॥
प्रभो ! प्रभूतसम्भूतपापपङ्केन पङ्किलः ।
निर्मलोऽस्तु ममाऽऽत्माऽयं त्वदुपास्तिसुधाऽम्बुधौ ॥२४॥

विवेकाऽऽख्यं निधिं तात ! तृष्णाऽमुष्णान्ममाखिलम् ।
राज्याय बान्धवध्वंसमकार्षं कथमन्यथा ? ॥२५॥
ज्ञाति[1]संज्ञापनोपज्ञकल्मषैकमलीमसाः ।
[2]व्याकोशकोशहस्त्यश्वबन्धुरा अपि धिक् श्रियः ॥२६॥
इन्दुकुन्दद्युतिं कीर्तिं धर्मं च द्वयमप्यदः ।
दुःखाकृत्योदयन्ते याः सम्पदस्ता न सम्पदः ॥२७॥
अहह ! ज्येष्ठयोः पित्रो**र्गान्धारीधृतराष्ट्रयोः** ।
अदायि यन्मया दुःखं तत्तु वाचामगोचरः ॥२८॥
तत्पथप्रस्थितस्तात ! साम्प्रतं पारलौकिके ।
प्रसीदान्त्योपदेशेन केनाप्यनुगृहाण माम् ॥२९॥
येनास्मान्नरकक्रोडवासप्रतिभुवोऽधुना ।
मुच्येयं बान्धवध्वंसनिदानात्खलु पाप्मनः ॥३०॥
पुराऽप्यदायि यो मह्यं राजधर्मोचितस्त्वया ।
उपदेशः स हृद्यस्ति वास्तव्योऽद्यापि तद्यथा ॥३१॥
सर्वैर्नृपगुणैर्युक्ताः सुवृत्ताः प्राज्यवंशजाः ।
भूमेर्भूषणतां यान्ति हारा इव नरेश्वराः ॥३२॥
पार्थिवानामलङ्कारः प्रजानामेव पालनम् ।
किरीटकटकोष्णीषैर्भूष्यन्ते केवलं नटाः ॥३३॥
विशेषज्ञः कृतज्ञश्च गुरौ देवे च भक्तिमान् ।
अप्रतार्यश्च धूर्तानां भुवं भुङ्क्तेऽब्धिमेखलाम् ॥३४॥
सेवागुरौ तदादिष्टे ग्रहः पुरुषसङ्ग्रहः ।
शौर्यं धर्मश्च पञ्चामी राज्यलक्ष्मीलताम्बुदाः ॥३५॥
आपन्नस्यार्तिहरणं शरणागतरक्षणम् ।
[3]त्यागः प्रजानुरागश्च श्रीतरीनांगरा अमी ॥३६॥
दानेन क्षमया शक्त्या गणं राजाऽनुपालयेत् ।
गणकोपः क्षयो राज्ञां विजयो गणसङ्ग्रहः ॥३७॥

---

१. संज्ञापनं-मारणम् । २. प्रफुल्लम् । ३. तथ्यं-प्रत्यन्तर० ।

शपन्ते कृपणाऽऽक्रन्दच्छद्मना क्षितिपं श्रियः ।
आददीत ततो लोकपीडयाऽर्थं न पार्थिवः ॥३८॥

आशां न विफलां कुर्यान्नृपः कल्पद्रुमोऽर्थिनाम् ।
आशापाशसमं नास्ति हृदयाऽऽकर्षणं नृणाम् ॥३९॥

भोगान्न च न च त्यागान्न चाधेर्न च रोगतः ।
प्रजासंतापशापात्तु क्षीयन्ते क्षितिपश्रियः ॥४०॥

क्ष्माभुजां क्षिप्यते लक्ष्मीर्धूर्तैर्मधुरवादिभिः ।
अतिप्रवर्धितैर्भृत्यैर्वल्लभैश्च निरङ्कुशैः ॥४१॥

समग्रविषयग्रामसर्वस्वस्वादलालसैः ।
इन्द्रियैरिव कायस्थैः कायस्थैः[१] क्षपिता नृपाः ॥४२॥

चण्डदण्डमगोप्तारं क्षितिपं नेच्छति क्षितिः ।
निष्कलं कलहक्रूरं लुब्धं पतिमिवाङ्गनाः ॥४३॥

प्रागित्युपादिशः सम्यग्यथा मे हृदयङ्गमम् ।
अधुनाऽपि प्रभो ! पथ्यं तथोपदिश किञ्चन ॥४४॥

इति विज्ञापनां राज्ञो निशम्य मुनिपुङ्गवः ।
दृशौ व्यापारयंस्तस्मिन्सानन्दे मन्दमभ्यधात् ॥४५॥

पुरा राज्योचितं तेऽर्थं पुरुषार्थमचीकथम् ।
पुष्टोऽर्थः पार्थिवानां हि सर्वोपक्रमसिद्धये ॥४६॥

ऋषीणां त्विदमाख्यातुं राजन्नञ्चति नौचितीम् ।
ततो धर्मं च मोक्षं च समाचक्षे तवाधुना ॥४७॥

दानं शीलं तपो भावश्चेति धर्मश्चतुर्विधः ।
चतुर्णामपि वर्णानां जायते यः शिवङ्करः ॥४८॥

स्वर्गापवर्गयोर्बीजं तत्र दानं भवेत्त्रिधा ।
गृहस्थैरपि मार्गस्थैर्भवाब्धिर्येन तीर्यते ॥४९॥

प्राणिनां प्रीणनं मृत्योर्भीतानामभयेन यत् ।
कर्मनिर्मूलनं सर्वज्येष्ठं दानं तदादिमम् ॥५०॥

---

१. राज्याधिकारिविशेषैः ।

जन्तुं धिनोति नोदात्तैर्दत्ता रत्नावलिस्तथा ।
सर्वतोऽप्यभयं तुभ्यमिति वर्णावलिर्यथा ॥५१॥
आगमादिसमीचीनग्रन्थतत्त्वार्थसिद्धिषु ।
कुर्वतां साधुसाहाय्यं ज्ञानदानमुदाहृतम् ॥५२॥
धन्यैर्ज्ञानप्रदीपेन निस्तुषज्योतिषाधिकम् ।
अन्तरङ्गं तमस्काण्डमशेषमपि खण्ड्यते ॥५३॥
वस्तुना येन दत्तेन साधोः सिध्यति संयमः ।
तृतीयं तदुपष्टम्भदानमाम्नातमर्हता ॥५४॥
प्रीत्युदञ्चितरोमाञ्चः कर्मक्षयकृते क्षमी ।
वस्तुकल्प्यं सुपात्राय ददीत विगतस्पृहः ॥५५॥
काले दानं सुपात्रेभ्यः सद्गुरूणां समागमः ।
भवाब्धौ बोधिलाभश्च भाग्यलभ्यमिदं त्रयम् ॥५६॥
चित्तं वित्तं च पात्रं च त्रयमेकत्र सङ्गतम् ।
दुर्लभं लभ्यते येन जन्म तस्य फलेग्रहि ॥५७॥
लक्ष्मीः सौभाग्यमारोग्यमाज्ञैश्वर्यं गुणोन्नतिः ।
आदेयता च कौन्तेय ! दानकल्पद्रुपल्लवाः ॥५८॥
देशतः सर्वतो वाऽपि विरतिः शीलमुच्यते ।
यतः संसारपारीणाः स्त्रियोऽप्यासन्ननेकशः ॥५९॥
दानमातन्यते पापपीवरैरपि पामरैः ।
न तु पालयितुं शीलं शक्यते येन केनचित् ॥६०॥
बाह्यमुक्तं तपः षोढा षोढा चाभ्यन्तरं बुधैः ।
कर्ममर्मच्छिदा कर्मच्छेकमेकं यदुच्यते ॥६१॥
इहापि स्यान्महीयस्यै तपोऽभीष्टार्थसिद्धये ।
स्वयमेव त्वया दृष्टो दृष्टान्तोऽत्र जयद्रथः ॥६२॥
द्रौपदीहरणे ह्येष तदा प्राप्य पराभवम् ।
दुष्टः कष्टं तपस्तेपे युष्मद्वधविधित्सया ॥६३॥

तुष्टा च तपसा तेन काचिदभ्येत्य देवता ।
वरं वत्स ! वृणीष्वेति निजगाद **जयद्रथम्** ॥६४॥
सोऽथ मे दुस्तपस्यास्य यद्यस्ति तपसः फलम् ।
ततो वधाय **पाण्डूनां** स्यामित्येतामयाचत ॥६५॥
साऽप्यवोचदवाच्यैव वाचोयुक्तिरियं त्वया ।
संविधातुं वधं वत्स ! नैषामाखण्डलोऽप्यलम् ॥६६॥
आयुश्चरमदेहानामेषां हि निरुपक्रमम् ।
यदेते व्रतमादाय तीर्थे सेत्स्यन्ति **नेमिनः** ॥६७॥
तदेतेषां वधे मा स्म कृथा मिथ्यामनोरथान् ।
केवलं दुष्करस्यैतद्भावि ते तपसः फलम् ॥६८॥
यद्भवान् **पाण्डवा**नेतान्**कुरु**व्यूहे विविक्षतः ।
दिनमेकं रणच्छेको लीलया स्खलयिष्यति ॥६९॥
इति तस्मै समाख्याय देवता सा तिरोदधे ।
कृतं युष्मासु तेनापि यत्किञ्चिद्वित्थ तत्स्वयम् ॥७०॥
तदेतत्तव **कौन्तेय** ! तपोमाहात्म्यमीरितम् ।
भावोऽधुना सर्वधर्मधुर्यस्तुर्यो निशम्यताम् ॥७१॥
सर्वदैवातिदुर्लम्भो भावः सिद्धरसोपमः ।
दानादयोऽपि जायन्ते येन कल्याणमूर्तयः ॥७२॥
एतस्मादेव कौन्तेय ! सच्चारित्रपचेलिमान् ।
मोक्षोऽपि कर्मनिर्मोक्षलक्षणस्तत्क्षणाद्भवेत् ॥७३॥
चारित्रावाप्तिसम्पन्नतत्त्वज्ञानेन ते मया ।
पुमर्थावुत्तमावेतौ धर्ममोक्षावुदाहृतौ ॥७४॥
कौन्तेय ! विधिवन्नित्यमुपासीथास्त्वमप्यमू ।
समग्रसमरारम्भपाप्मनो येन मुच्यसे ॥७५॥
एवामाकर्ण्य पर्जन्यगर्जिवन्मुनिदेशनाम् ।
शिखण्डीव कृतानन्दताण्डवोऽभूद् **युधिष्ठिरः** ॥७६॥
अभ्यधाच्च प्रभो ! साधु साधु सम्बोधितोऽस्म्यहम् ।
तवामुना प्रसादेन नीतश्च कृतकृत्यताम् ॥७७॥

आचार्य**भद्रगुप्तो**ऽथ मुनिं **भीष्ममभाषत** ।
प्रत्यासन्नो महाभाग ! पर्यन्तसमयस्तव ॥७८॥
अनुतिष्ठ **कुरु**श्रेष्ठ ! भूयोऽप्याराधनां ततः ।
योगो निरन्तराभ्यासात्सौरभ्यं लभतेऽधिकम् ॥७९॥
एवं गुरुभिरादिष्टस्तुष्टुवे तान्मुनीश्वरः ।
पुनर्विधिवदाधत्त मूलादाराधनामिति ॥८०॥
ज्ञानाचारेऽष्टभेदेऽभूद्योऽतीचारः कथञ्चन ।
समस्तमपि निन्दामि तं त्रेधा, शुद्धमानसः ॥८१॥
अष्टधा दर्शनाचारे जातं निःशङ्कितादिमे ।
जन्मतोऽहमतीचारं सर्वं गर्हे समाहितः ॥८२॥
ख्याताः समितयः पञ्च तिस्रस्तु किल गुप्तयः ।
अष्टावेताः समेता याः प्रोक्ताः शासनमातरः ॥८३॥
तदेकात्मनि चारित्राचारेऽतीचारमागतम् ।
अन्तिमाराधनां सम्यग्विधित्सुर्व्युत्सृजाम्यहम् ॥८४॥ युग्मम् ।
षोढा बाह्यं तपः षोढा वदन्त्याभ्यन्तरं तथा ।
तत्रातीचारमायातं निन्दामि प्रयतोऽधुना ॥८५॥
स्वानुष्ठानेषु यद्भ्रश्यद्वै(द्धै)र्यो वीर्यमगोपयम् ।
तत्त्रिधा त्रिविधेनाहं गर्हे दौरात्म्यमात्मनः ॥८६॥
सूक्ष्मबादरभेदेषु स्थावरेषु त्रसेषु च ।
प्राणातिपातमाजन्मकृतं निन्दाम्यहं त्रिधा ॥८७॥
हास्यलोभभयक्रोधैः पीडाकारि परस्य यत् ।
अजल्पिषं मृषा किञ्चित्तत्सर्वं व्युत्सृजाम्यहम् ॥८८॥
अल्पमल्पेतरं वा यत्परकीयं मया क्वचित् ।
अदत्तमात्तमाबाल्यात्तं निन्दामि पुनः पुनः ॥८९॥
तैरश्चं मानुषं दिव्यं यदब्रह्मनिषेवितम् ।
त्रिविधेन त्रिधा तत्र मिथ्या दुष्कृतमस्तु मे ॥९०॥
समस्तवास्तुधान्यादौ द्विपदेऽथ चतुष्पदे ।
यदकार्षमहं मूर्च्छां तन्निन्दामि मुहुर्मुहुः ॥९१॥

समृद्धिगार्धिना पूर्वमाहारश्च चतुर्विधः ।
अभुज्यत मया नक्तं विविक्तस्तं त्यजाम्यहम् ॥९२॥
महाव्रतानि चत्वारि सूत्रतोऽप्यर्थतोऽपि च ।
परावर्त्य तदेकाग्रः पुनरुज्ज्वलतां नये ॥९३॥
दुर्वाक्यादपकाराद्वा यद्वा द्रव्यापहारतः ।
यो मया लम्भितः पीडां स मे क्षाम्यतु सम्प्रति ॥९४॥
देवत्वे ये मया देवा नारकत्वे च नारकाः ।
तिर्यक्त्वेऽपि च तिर्यञ्चो मानुषत्वे च मानुषाः ॥९५॥
स्थापयाञ्चक्रिरे दुःखे सर्वे क्षाम्यन्तु ते मयि ।
उपेतः समतां सर्वं तेषामहमपि क्षमे ॥९६॥ युग्मम् ।
लक्ष्मी रूपं प्रियैर्योगो जीवितं यौवनं बलम् ।
वातोद्धूताब्धिकल्लोलचञ्चलं सकलं खलु ॥९७॥
रोगमृत्युजराजन्मदुःस्थानामिह देहिनाम् ।
धर्ममेकं विना जैनं न कोऽपि शरणं भवेत् ॥९८॥
जन्तवः स्वजनाः सर्वे जाताः परजनाश्च ये ।
विवेकी तेषु कुर्वीत को ममत्वं मनागपि ? ॥९९॥
एकस्यैव भवे जन्म स्यादेकस्यैव पञ्चता ।
एकस्यैवाङ्गभाजः स्युर्दुःखानि च सुखानि च ॥१००॥
वपुरन्यदिदं जीवादन्यद्धान्यधनादिकम् ।
जीवोऽन्यः पुनरेतेभ्यः कथं मुह्यन्ति बालिशाः ॥१०१॥
वसाशोणितविण्मूत्रयकृन्मांसास्थिसम्भृते ।
अशुचिप्रचिते देहे को हि मुह्यति कोविदः ? ॥१०२॥
अवक्रयकुटीतुल्यं यत्नाल्लालितपालितम् ।
अचिरादपि मोक्तव्यं विनश्वरमिदं वपुः ॥१०३॥
धीरस्य कातरस्यापि मृत्युरेत्येव देहिनः ।
तन्म्रियेत तथा धीमान्न म्रियेत यथा पुनः ॥१०४॥
अर्हन्तो निखिलाः सिद्धाः साधवः स्वगुणोन्नताः ।
अर्हद्धर्मश्च शरणं भवन्त्वशरणस्य मे ॥१०५॥

साधवो बान्धवाः सर्वे धर्मः स्वामी गुरुः पिता ।
नात्मीयं मे परं किञ्चित्कर्मबन्धनिबन्धनम् ॥१०६॥
सद्भ्योऽथ भूतभाविभ्यस्तरण्डेभ्यो भवार्णवे ।
शाश्वतेभ्यश्च मे शश्वदर्हद्भ्योऽस्तु नमो नमः ॥१०७॥
कर्मकक्षेक्षणाद्येषां ध्यानेन दहनायितम् ।
तेभ्यो भवतु सिद्धेभ्यस्त्रिविधेन नमो नमः ॥१०८॥
पञ्चधाऽऽचारधारिभ्यो भानुभ्यः शासनेऽर्हताम् ।
कृतभव्याब्जबोधेभ्य आचार्येभ्यो नमो नमः ॥१०९॥
एत्यान्तेवासिनो नित्यं येभ्यः सूत्रमधीयते ।
उपाध्यायपदस्थेभ्यस्तेभ्यो मेऽस्तु नमो नमः ॥११०॥
असहायसहायेभ्यः साधुभ्योऽस्तु नमो नमः ।
चारित्रयानपात्रे ये दधते कर्णधारताम् ॥१११॥
बाह्याभ्यन्तरमुपधिं धर्मस्यानुपकारकम् ।
सावद्ययोगविरतस्त्रिविधं व्युत्सृजाम्यहम् ॥११२॥
चतुःप्रकारमाहारं प्रत्याख्यामि समाधिना ।
चरमोच्छ्वासवेलायां तनूमेतां त्यजाम्यहम् [मि च] ॥११३॥
एवमाराधनां कृत्वा मुनिः **शान्तनवस्तदा** ।
स्वगुरून्क्षमयामास साधून्साध्वीश्च तत्परः ॥११४॥
पाण्डवा निष्पतद्बाष्पमुच्छ्रायविनयादथ ।
निपत्य पादयो**र्भीष्मं** मुनिराजं व्यजिज्ञपन् ॥११५॥
तात ! त्वया वयं बालरसाला इव लालिताः ।
वृद्धिमेतावतीमन्यदुर्लभामलभामहि ॥११६॥
कृत्वा **द्रोण**मविद्राण[१]गरिमाणं गुरुं पुरा ।
कलाकलापमखिलं त्वयैवाध्यापिता वयम् ॥११७॥
शश्वत्ते पुनरस्माभिर्व्यलीका[२]न्येव तेनिरे ।
अयं तु रणसंरम्भो व्यलीकस्यापि चूलिका ॥११८॥

---

१. अविनश्वरगौरवम् । २. अप्रियाणि ।

ततः किं बहुना ? तात ! सर्वं नः क्षन्तुमर्हसि ।
गुरूणां नैव कोपाय डिम्भानां दुर्नयोऽपि हि ॥११९॥
क्षमयित्वेति **गाङ्गेयं** स्थितेष्वपरबन्धुषु ।
एको भूयोऽपि निर्व्याजं व्याजहार **धनंजयः** ॥१२०॥
एते त्वदङ्गसंसक्ता मन्नामाङ्काः पतत्त्रिणः ।
दुष्कर्मतर्जनीकल्पास्तात ! मां तर्जयन्त्यलम् ॥१२१॥
समरं संस्मरन्नेवं तात ! खिद्ये पदे पदे ।
सम्प्रत्येतां ततोऽवज्ञामविज्ञस्य क्षमस्व मे ॥१२२॥
एवं विज्ञापितः सर्वैः **पाण्डवैर्मु**निपुङ्गवः ।
[1]प्रसादपिशुनं तेषां पृष्ठेऽदात्करपल्लवम् ॥१२३॥
शुक्लं ध्यायन्नथ ध्यानं सुसमाहितमानसः ।
सद्यो विदन्निवाऽऽत्मानं संसारार्णवपारगम् ॥१२४॥
आनयन्नात्मतादात्म्यं पञ्चापि परमेष्ठिनः ।
मासिकानशनो मृत्वा **गाङ्गेयः** प्रापद**च्युतम्** ॥१२५॥
सुरैर्नभश्चरैः **पाण्डुनन्दनै**रपि साश्रुभिः ।
अकारि देहसंस्कारस्तस्य गोशीर्षचन्दनैः ॥१२६॥
पाण्डवानथ सम्बोध्य **श्रीभद्रगुप्तसूरयः** ।
अन्यत्र [2]सूत्रयामासुर्विहारं [3]हारिसंयमाः ॥१२७॥
गायन्तश्च सरोमाञ्चं मुनेस्तस्य गुणान्मुदा ।
खेचरामरगन्धर्वा ययुः सर्वे यथागतम् ॥१२८॥
तद्ब्रह्मव्रतमद्भुतं निरुपमां तां प्राणिवर्गे कृपां
तच्छौण्डीर्यमनन्यतुल्यमतुलां सर्वत्र तामाप्तताम् ।
गाङ्गेयस्य मुनेः परैरसुलभां तां चापि निःसङ्गतां
[4]व्याख्यान्तः पथि **पाण्डवा** अपि ततो जग्मुः पुरं **हास्तिनम्** ॥१२९॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये
गाङ्गेयमुनिस्वर्गमनवर्णनो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

---

१. प्रसादसूचकम् । २. चक्रुः । ३. मनोहरसंयमाः शुद्धचारित्रवन्त इत्यर्थ । ४. कथयन्तः ।

षोडशः सर्गः ॥

गोविन्दराजकल्पद्रुकोरकः **कोरको**ऽन्यदा ।
अध्यूषिवांसमास्थानमुपतस्थे **युधिष्ठिरम्** ॥१॥
प्रणम्यासन्नमासीनमुर्वीशः पूर्वसंस्तुतम् ।
तमभ्यागमने हेतुमन्वयुङ्क्त प्रियोक्तिभिः ॥२॥
सोऽप्यूचे प्राप्य वः पूजां तदानीमीयिवानितः ।
अलका-स्वःपुरीजिष्णुं**विष्णुः** स्वामविशत्पुरीम् ॥३॥
कंसध्वंसी **जरासंध**दण्डभृत्**पाण्डव**प्रियः ।
इत्यादिबिरुदालीभिर्बन्दिवृन्दैः स गीयते ॥४॥
दलितारातिना तेन राजन्वत्यां **मुरद्विषा** ।
द्वारवत्यां निरातङ्का स्वैरं क्रीडन्ति **यादवाः** ॥५॥
विचेरुः केचिदुद्याने वापीषु व्यलसन्परे ।
क्रीडाद्रौ केऽपि चिक्रीडुर्नवोढदयिताऽन्विताः ॥६॥
श्रीमन्**नेमि**कुमारस्तु गुणैर्विश्वविलक्षणः ।
शान्तचेताः क्वचिन्नैव रमतेऽन्यकुमारवत् ॥७॥
अलौकिकं तमालोक्य विषयेभ्यः पराङ्मुखम् ।
खेदादूचे **शिवादेवी समुद्रविजयं** ततः ॥८॥
धन्यास्ता मातरः सार्धं वधूभिः खेलतः सुतान् ।
पश्यन्त्यो याः सुधामैत्रीं सूत्रयन्ति स्वनेत्रयोः ॥९॥
एकैवाहमधन्यास्मि जगत्यद्यापि हन्त या ।
न पश्यामि स्वपुत्रस्य वधूटीवदनाम्बुजम् ॥१०॥
तदार्यपुत्र ! सम्बोध्य तनूजः परिणाय्यताम् ।
स्यां नृत्यन्ती महे तत्र यथा पूर्णमनोरथा ॥११॥

ततोऽन्वितः **शिवादेव्या समुद्रविजयः** स्वयम् ।
आहूय रहसि प्रीत्या जगाद निजनन्दनम् ॥१२॥
वत्स ! त्वमेव सर्वस्वमावयोस्त्वं च जीवितम् ।
भाग्यसौभाग्यरूपैश्च त्वं त्रिलोकीविलक्षणः ॥१३॥
त्वं पुराऽप्युत्सवायासि नेत्रयोरधुना पुनः ।
विधेहि नौ नवोढः सन्नुत्सवादुत्सवान्तरम् ॥१४॥
कुमारोऽपि हसन्नाह नाहमुद्वाहभङ्गुरः ।
किं त्वद्याप्यनुरूपाऽस्ति न काऽपि वनिता क्वचित् ॥१५॥
ततोऽवादी**च्छिवादेवी** वत्स ! ते किमिदं वचः ।
नन्विहैवास्ति वास्तव्या रूपनिर्लोडिताप्सराः ॥१६॥
कन्या **राजीमतीत्युग्रसेन**भूपालनन्दिनी ।
गुणैरप्यनुरूपैव सा तेऽतस्तां विवाहय ॥१७॥ युग्मम् ।
नेमिरूचे न रोचन्ते मायाचतुरचेतसः ।
दुःखैकखानयस्तुच्छाश्छेकेभ्यस्तादृशः स्त्रियः ॥१८॥
यास्तु निस्तुषसौहार्दाः सर्वकामनिकेतनम् ।
सदानन्दसुधानद्यः सन्ति मे हृदयङ्गमाः ॥१९॥
परिणेष्ये समस्तास्ताः समये युष्मदाज्ञया ।
कियानप्युचितः कालस्तत्प्रतीक्ष्यैः प्रतीक्ष्यताम् ॥२०॥
गम्भीरं पितरावेवमावर्ज्य स्फूर्जदार्जवौ ।
सतामाचरणैः कञ्चित्कालं **नेमि**रजीगमत् ॥२१॥
अन्यदा राजकाकीर्णामास्थानीमास्थिते **हरौ** ।
उज्जिहीते स्म निःशेषध्वनिपिण्ड इव ध्वनिः ॥२२॥
प्रासादशिखरश्रेणिस्रंसनस्वनमूर्च्छितः ।
हाकारैर्बृंहित सोऽभूद् द्यावाभूम्युदरंभरिः ॥२३॥
लीलयाऽऽलानमुन्मील्य महेभाः परिबभ्रमुः ।
मन्दुरान्तस्तुराङ्गाश्च त्रेसुस्त्रोटितबन्धनाः ॥२४॥
कम्प्रं **द्वारवती**वप्रं चिरमैत्र्यादिवाम्बुधिः ।
आलिलिङ्ग भृशं क्षोभलोलैः कल्लोलबाहुभिः ॥२५॥

पश्यत्येवातिसम्भ्रान्ते **रामे रामानु**जेऽपि च ।
निखिलोऽप्युच्छलन्मूर्च्छः पपात परिषज्जनः ॥२६॥
क्षोभाच्च विस्मयाच्चाथ चिन्तयामास **केशवः** ।
किमसौ स्फूर्जथुः ? किं वा प्रलयाम्भोधरध्वनिः ? ॥२७॥
किञ्चासौ **पाञ्चजन्य**स्य जन्यव्योमविधो ध्वनिः ।
तदयुक्तं यतो नायम**गोविन्देन** वाद्यते ॥२८॥
इत्यूहव्याकुले **कृष्णे चारुकृष्णा**भिधः क्षणात् ।
एत्याऽऽयुधगृहारक्षस्तं प्रणम्य व्यजिज्ञपत् ॥२९॥
देव ! **नेमिः** कुमाराणां गणेन परिवारितः ।
त्वदीये त्वमिवेदानीं विवेशाऽऽयुधवेश्मनि ॥३०॥
दृशं **सुदर्शने शार्ङ्गे गदायामथ नन्दके** ।
स व्यापार्य निचिक्षेप **पाञ्चजन्ये** पुनः पुनः ॥३१॥
तत्पूरणे कृताऽऽकूतो जिघृक्षुः सोऽक्षिपत्करम् ।
अहं च हस्तमुद्यम्य तमेत्यावोचमुच्चकैः ॥३२॥
किं कुमार ! प्रयासेन निष्फलेन तवामुना ? ।
जायते यो न हासाय स एवोदस्यते भरः ॥३३॥
आदातुमप्यलम्भूष्णु**र्विष्णु**रेनं हि नापरः ।
मुखमारुतपूरेण दूरे पूरयितुं पुनः ॥३४॥
मयैवं वार्यमाणोऽपि तं करेण करेणुवत् ।
नेमिर्भुजोष्मणा चण्डः पुण्डरीकमिवाग्रहीत् ॥३५॥
नेमिना स्थापितः सोऽथ बन्धूकमधुरेऽधरे ।
रक्तोत्पलदले खेलत्कलहंस इवाबभौ ॥३६॥
हेलोत्फुल्लकपोलेन तेनासौ पूरितस्तथा ।
यथा मूर्च्छामगच्छाम वयं सर्वेऽपि यामिकाः ॥३७॥
क्रमादथाप्तचैतन्यस्त्वदन्तिकमुपागमम् ।
इत्याख्याय गते तस्मिन्मुदा **हरि**रचिन्तयत् ॥३८॥
नेमिरस्मत्कुले रम्ये चक्रवर्त्युदपद्यत ।
पाञ्चजन्ये मयाऽऽध्माते नादो नेदृक्कदाऽप्यभूत् ॥३९॥

उत्तंसः सर्ववंशानां **हरिवंशः** परं भुवि ।
यस्तेजस्विभिरीदृक्षैर्नररत्नैरलंकृतः ॥४०॥
इत्यालोचयति प्रीत्या **हरौ** विश्वमनोहरः ।
अनुत्सुको निरुत्सेकः सभामेयाय **नेम्य**पि ॥४१॥
सर्वमज्ञातपूर्वी च प्रकृत्या प्रियबान्धवः ।
कुमारमनुयुङ्क्ते स्म प्रश्रयेण **नरायणः** ॥४२॥
भ्रातर्विश्वम्भराभोगसम्भ्रमभ्रमिकारणम् ।
किंस्विदूर्जस्विनिर्घोषः शङ्खोऽयं पूरितस्त्वया ? ॥४३॥
तं शिरःकम्पनेनैव दत्तप्रत्युत्तरं **हरिः** ।
प्रत्यङ्गमुत्थितस्थूलपुलकः पुनरब्रवीत् ॥४४॥
दूरेऽन्यभूभुजो भ्रातः ! शङ्खे ध्माते त्वयाऽधुना ।
असंस्तुतचरः क्षोभो **रामस्या**पि मनस्यभूत् ॥४५॥
तदस्मि तव दोःस्थामविलोकनकुतूहली ।
मुहूर्तमावयोरेव नियुद्धं जायतां ततः ॥४६॥
तथेति निर्विकारेण कुमारेण प्रतिश्रुते ।
तं प्रहृष्टो **हरि**र्बाहौ गृहीत्वा खुरलीं ययौ ॥४७॥
उभयाभिमते **रामे** सभाभर्तरि तस्थुषि ।
चाणूरचूरणो मल्लयुद्धाय समनह्यत ॥४८॥
दृष्ट्वा तथाऽध्यवस्यन्तमन्तकं **केशिकंसयोः** ।
अस्ताघ**बल**दोःस्तम्भो **नेमि**र्गम्भीरमभ्यधात् ॥४९॥
भरतार्धपते ! युद्धमेतन्नीचजनोचितम् ।
किं वृथा पृथिवीपांशुपांशुराक्रियते तनुः ॥५०॥
तन्मुरारे ! भुजस्तम्भवालनेनैव केवलम् ।
अन्योऽन्यमावयोरस्तु सारसर्वस्ववीक्षणम् ॥५१॥
इत्यूरीकृत्य **गोविन्दः** श्रीवशाऽऽलानमञ्जुलम् ।
त्रिखण्डरक्षापरिघं भुजं तिर्यगधारयत् ॥५२॥
तं **नेमि**र्बालनलिनीतन्तुचालमचालयत् ।
स्वं च प्रसारयाञ्चक्रे भूधरेन्द्रनिभं भुजम् ॥५३॥

पूर्वं करेण सावज्ञं करीन्द्र इव **केशवः** ।
स्थानाच्चालयितुं **नेमे**रारेभे भुजवल्लरीम् ॥५४॥
आकुञ्च्य चरणौ पश्चात्सारसर्वाभिसारतः ।
ललम्बे **नेमि**दोःस्तम्भे **कृष्णः** कपिरिव द्रुमे ॥५५॥
न च **नेमि**भुजस्तम्भः सूत्रमात्रमपि क्वचित् ।
स्थानाच्चचाल, **किं मेरोश्चूला चलति वात्यया ?** ॥५६॥
गुणगृह्यो मुदा भ्रातुरोजोऽतिशयजन्मना ।
विमुच्य दोर्लतां **नेमि**मालिलिङ्ग **हरि**र्मुहुः ॥५७॥
अवदच्च लसच्चेताः श्लाघ्यं बन्धो ! कुलं हि नः ।
पवित्रे यत्र जातोऽसि त्वमसामान्यविक्रमः ॥५८॥
मामकीनेन दोःस्थाम्ना यथा **रामः** प्रमोदते ।
तथाऽहं तावकीनेन त्रैलोक्योपरिवर्तिना ॥५९॥
श्लाघामित्यावहन्**नेमिं** विसृज्याऽऽलयमीयिवान् ।
मनसो विश्रमारामं **रामं** पप्रच्छ **केशवः** ॥६०॥
दृष्टमार्य ! त्वयाऽऽश्चर्यं **नेमिनो** मेऽनुजन्मनः ? ।
योऽमुष्य विक्रमः सोऽस्ति न शक्रस्य न चक्रिणः ॥६१॥
तदसौ निजशौर्येण विश्वविश्वातिशायिना ।
कथं न साधयत्येतां षट्खण्डामपि मेदिनीम् ? ॥६२॥
सीरपाणिरथाभाणीन्**मुरारे** मे स्मरत्यदः ।
यदा देव्याः **शिवादेव्या** गर्भे **नेमि**रवातरत् ॥६३॥
चतुर्दश तदास्वप्नास्तदा ददृशिरे तया ।
एतैर्नैमित्तिकैः सर्वैरित्थं च व्याचचक्षिरे ॥६४॥
शुभैरेभिर्महास्वप्नैर्जेता बाह्यान्तरद्विषाम् ।
चक्री वा धर्मचक्री वा सुतो देव्या भविष्यति ॥६५॥
एतयोदात्तया मूर्त्या निर्विकारतया तया ।
कृपालुत्वेन चानेन मन्ये तत्सैष तीर्थकृत् ॥६६॥
अत्रान्तरेऽजनि व्योम्नि श्राव्यवर्णा सरस्वती ।
कृतमेतैरनल्पैर्वा विकल्पै **रामकेशवौ** ! ॥६७॥

नमिः पूर्वं जिनो ह्येव संसदि प्रत्यपीपदत् ।
नेमिस्तीर्थंकरो भावी द्वाविंशोऽत्रैव **भारते** ॥६८॥
समस्तमपि स स्त्रैणं तृणवच्चिन्तयिष्यति ।
राज्यं प्राज्यभुजोष्माऽपि निरीहो न ग्रहीष्यति ॥६९॥
एतज्जिनोक्तमाख्याय तस्यामुपरमस्पृशि ।
तं तं **नेमे**र्गुणग्राममश्लाघत **हरि**र्मुदा ॥७०॥
क्षणेन **राम**मापृच्छ्य सोऽन्तःपुरमुपेयिवान् ।
नेमेश्चरित्रमाचख्यौ शुद्धान्तसुदृशां पुरः ॥७१॥
तत्रोत्कमानसो **नेमिं हरिः** स्नेहादजूहवत् ।
ततो रत्नासनासीनः स्नाति स्म सह **नेमिना** ॥७२॥
शुद्धया गन्धकाषाय्या समुन्मृज्य वपुस्तयोः ।
कर्पूरागुरुमिश्रेण चन्दनेन व्यलिप्यत ॥७३॥
तैस्तैः स्वादुरसैर्भोज्यैरभुञ्जातामुभावपि ।
मध्याह्नं चात्यवर्तेतां सङ्कथामन्थरौ मिथः ॥७४॥
लीलावनेषु वापीषु क्रीडाद्रौ सरसीषु च ।
समं **नेमि**कुमारेण रेमे सान्तःपुरो **हरिः** ॥७५॥
इति प्रतिदिनं खेलंस्तैस्तैः केलिभि**रच्युतः** ।
न विना **नेमिना** चक्रे चक्रभृत् कामपि क्रियाम् ॥७६॥
एकदा सौविदल्लांश्च द्वारपालांश्च सर्वतः ।
निखिलानङ्गरक्षांश्च समादिक्षद**धोक्षजः** ॥७७॥
हंहो ! **नेमिकु**मारो मे प्राणेभ्योऽप्यतिवल्लभः ।
न कदापि न कुत्रापि स्खलनीयस्ततो ह्ययम् ॥७८॥
प्रियाश्च **सत्यभामा**ऽऽद्याः **कैटभाराति**रादिशत् ।
युष्माभिर्देवरो **नेमिः** खेलनीयोऽपशङ्कितम् ॥७९॥
हरेरन्तःपुरे **नेमि**रेकाक्यपि ययौ ततः ।
धीरा विकारहेतौ हि व्याप्रियन्ते विशेषतः ॥८०॥
नर्मणः प्रतिनर्माणि निर्विकारेण कुर्वता ।
नित्यं सर्वाः प्रजावत्यः पर्यतोष्यन्त **नेमि**ना ॥८१॥

अथ **दामोदरो नेमे**र्दारस्वीकारहेतवे ।
अनोद्यत **शिवादेवी-समुद्रविजया**दिभिः ॥८२॥
सोऽप्यभाणीद्भृशं **भामारुक्मिणीप्र**मुखाः प्रियाः ।
कार्ये प्रायः प्रगल्भन्ते तादृशे हि मृगीदृशः ॥८३॥
ततस्ताः प्रार्थयामासुरुपयामाय **नेमिनम्** ।
सोऽपि प्रतारयामास च्छेकैः प्रत्युत्तरैरिमाः ॥८४॥
तासां **नेमि**र्वचोलक्षैर्विलक्षमनसामथ ।
साहायकमिवाधातुं वसन्तर्तुरवातरत् ॥८५॥
ततश्चूतालिमत्तालिवाग्मिनो दक्षिणानिलाः ।
आश्लिष्यन्**नेमि**मारब्धविवाहप्रार्थना इव ॥८६॥
दिनैः सार्धमवर्धन्त वनपादपसम्पदः ।
सहैव च हिमानीभिः क्षीयन्ते स्म क्षपास्तदा ॥८७॥
ततः पौरान्वितः सार्धमवरोधेन **माधवः** ।
रन्तुं **रैवत**कोद्यानमगमन्**नेमिना** समम् ॥८८॥
परिपीताऽऽसवाः स्वैरं चिक्रीडुस्तत्र **यादवाः** ।
नव्यैः केचिदलञ्चक्रुः कुसुमाभरणैः प्रियाः ॥८९॥
प्रेयसीनां प्रियं चक्रुः केऽपि पल्लवहस्तकैः ।
चेतश्चालोभयन्केचिन्नवैः कुसुमकन्दुकैः ॥९०॥
रेवती-सत्यभामाद्याः पुनरिद्धप्रसाधनाः ।
रामकेशवयो रामा रेमिरे **नेमिना** सह ॥९१॥
तत्र काचिन्निजाश्लेषभवैः कुरबकैर्नवैः ।
पृष्ठन्यस्तस्तनी **नेमे**श्चक्रे धम्मिल्लबन्धनम् ॥९२॥
काऽपि स्वमुखगण्डूषपुष्यत्केसरसौरभात् ।
दूराभ्यधिकसौरभ्यं **नेमेः** श्वासानिलं पपौ ॥९३॥
काऽपि स्वाङ्घ्रिप्रहारोत्थैः कङ्केल्लिकुसुमैः कृताम् ।
अक्षिपन्**नेमिनः** कण्ठे श्लथनीविर्नवस्रजम् ॥९४॥
आविर्भावितदोर्मूला काचिदुच्चपयोधरा ।
स्वकटाक्षोद्भवैर्**नेमे**रुत्तंसं तिलकैर्व्यधात् ॥९५॥

प्रजावतीनां नाभञ्जि यदृच्छा काऽपि **नेमिना** ।
वशिनामिन्द्रियार्था हि प्रभवन्ति न किञ्चन ॥९६॥
इति श्री**नेमि**ना सार्धं पौरैरन्तःपुरेण च ।
चिक्रीड प्रत्यहं क्रीडावने **विष्णु**र्नवे नवे ॥९७॥
नेमेर्विकारमाधातुमनीश्वरतयाऽऽत्मनः ।
लज्जयेवातिचक्राम वसन्तर्तुरतिद्रुतम् ॥९८॥
शिरीषमिषतः शस्त्रं शस्त्राध्यक्ष इवार्पयन् ।
कामस्य जेतुकामस्य **नेमिं** ग्रीष्मस्ततोऽभ्यगात् ॥९९॥
कोपादिव निदाघेन पाटलाक्षेण वीक्षिताः ।
व्यलीकमूलमप्याशु मानिन्यो मानमत्यजन् ॥१००॥
ग्रीष्मे भीष्मरुचिर्भानुरभूद् द्विष्टप्रतापकृत् ।
यद्वा **कालवशान्मित्रेऽप्यमित्रत्वमुदञ्चति** ॥१०१॥
मर्माविद्धर्मसन्तप्तै**र्विष्णु**रन्तःपुरैर्युतः ।
ययौ **रैवतको**द्यानवापीषु जलकेलये ॥१०२॥
भ्रातुर्जायाभिराकृष्य समं **नेम्य**प्यनीयत ।
स्वकृत्यस्यावरोधेन सन्तः सर्वानुरोधिनः ॥१०३॥
वेगादुपागते प्रीत्या तीरं **द्वारवती**पतौ ।
दीर्घिकाऽर्घमिव प्रादादम्भोजाञ्चितवीचिभिः ॥१०४॥
अम्भोरुहवनभ्राम्यन्मधुव्रतरुतच्छलात् ।
वापी स्वागतिकीवाभूद् **रुक्मिणीरमणं** प्रति ॥१०५॥
गोविन्दायोपदीचक्रुः समेत्यारामिकाः पुरः ।
फुल्लन्मल्लीमयांस्तांस्तान्पुष्पाकल्पाननेकशः ॥१०६॥
तेषु काम्यतमं पूर्वं **रुक्मिण्या**द्याः प्रिया **हरेः** ।
देवरं देवरम्याङ्गं **नेमिनं** पर्यधापयन् ॥१०७॥
गन्धलुब्धभ्रमद्भृङ्गभयव्याकुलदोर्लताः ।
प्रदत्तांस्तानु**पेन्द्रेण** ततस्ताः पर्यधुः स्वयम् ॥१०८॥
महिषीभिः समं ताभि**र्नेमिनं** धारयन्करे ।
केशवोऽवातरद्वाप्यां लीलया कलहंसवत् ॥१०९॥

स्मरभोगिफणाकल्परत्नशृङ्गकपाणयः ।
वीतक्री(व्री)डा जलक्रीडां तेनिरे ते परस्परम् ॥११०॥
शार्ङ्गिणा शृङ्गिकाम्भोभि**र्भामा** भृशमताड्यत ।
अपरासां तु सर्वासां व्यथाऽभवदरुंतुदा ॥१११॥
आहन्यत स्तनोत्सङ्गे **रुक्मिणी** चक्रपाणिना ।
अपराभिः कृताक्षैपैर्दृष्टिक्षेपैरयं पुनः ॥११२॥
सुपर्णकेतुसङ्केतात् ताः समं **नेमिनं** प्रति ।
उदस्य जलशृङ्गाणि सशृङ्गारं डुढौकिरे ॥११३॥
जितमारः कुमारोऽपि प्रत्यैच्छत्तं जलप्लवम् ।
दक्षाणामपि दुर्लक्षास्तादृशानां प्रवृत्तयः ॥११४॥
नीव्यां **नेमि**जलाघातशिथिलायामपि क्षणम् ।
सखीभिरिव **भामायाः** क्षौममद्भिरधार्यत ॥११५॥
नेमिनीराहतिक्षोभत्रुटत्कञ्चुकबन्धना ।
लज्जमाना ययौ वापीतीरदेशाय **रुक्मिणी** ॥११६॥
कपोतफलके काचित्काचिद्वक्षोजकुट्टिमे ।
आरोह[१]पुलिने काचि**न्नेमिना** सिषिचे जलैः ॥११७॥
जलकेलिभरे तत्र तास्तांस्तानथ विभ्रमान् ।
प्रादुश्चक्रुः कुमारस्य स्मरजागरहेतवे ॥११८॥
यान्त्येव जलसंसर्गाद् गुणिनोऽपि विपर्ययम् ।
मन्ये निवसनैस्तासां तेन सार्थोऽप्यमुच्यत ॥११९॥
तथाऽपि मदनो **नेमे**र्नोन्मिमील मनागपि ।
सर्वथाभाविनं तस्मादात्मोच्छेदं विदन्निव ॥१२०॥
मुदा **जाम्बवती**दत्तकरालम्बः शनैः शनैः ।
उत्ततार कुमारोऽथ पुष्करिण्यास्तटीभुवि ॥१२१॥
तस्यानुपदमुत्ते**रुर्दामोदर**कृशोदराः ।
वमन्त्य इव लावण्यं चेलश्च्योत[२]ज्जलच्छलात् ॥१२२॥

---

१. आरोहः-नितम्बः । २. वस्त्रात् क्षरतो जलस्य मिषात् ।

निर्मितानि तुषारांशुकिरणौघैरिव क्षणात् ।
उपानैषीद्दुकूलानि **नेमे**रन्यानि **रुक्मिणी** ॥१२३॥
भद्रासने निवेश्याथ **नेमेः** काचित्प्रजावती ।
केशा[१]नुत्थाप्य कुसुमैर्बबन्ध कबरीं नवाम् ॥१२४॥
काऽपि स्वर्णसवर्णाङ्गी स्फुरद्घर्मोदबिन्दुकम् ।
निर्व्याजं वीजयामास कुमारं सिचयाञ्चलैः ॥१२५॥
अथ **नेमेः** क्रमाम्भोजसंवाहनपुरःसरम् ।
सत्यभामामुखेनैता वक्तुमारेभिरे पुरः ॥१२६॥
अयं कुमार ! संसारः सारवान् दारसङ्ग्रहात् ।
श्रीमानपि पुमान् रेणुरन्तरेण सधर्मिणीम् ॥१२७॥
महेन्द्रचन्द्रमुख्यानामि**न्द्राणीरोहिणी**मुखाः ।
पत्न्यः सन्ति जगत्ख्याता कोऽस्ति यो गृहिणीं विना ॥१२८॥
तवेदमीदृक्सौभाग्यमिदं रूपमिदं वयः ।
गुणोदारान् विना दारान्सर्वं जानीहि निष्फलम् ॥१२९॥
धर्मश्चार्थश्च कामश्च पुरुषार्थास्त्रयोऽप्यमी ।
पुंसां सधर्मचारिण्यामेव देव ! व्यवस्थिताः ॥१३०॥
पुण्यैकपात्रं पुत्रोऽपि कलत्रादेव जायते ।
यः पितुस्त्वमिव ख्यातिं त्रिलोक्यां तनुतेतमाम् ॥१३१॥
विषया अपि शब्दाद्याः प्रकामं हृदयङ्गमाः ।
भवन्ति स्त्रीजनेनैव लवणेन रसा इव ॥१३२॥
किं च पाणिग्रहे लाभस्तवायमधिको भवेत् ।
पितरौ भ्रातरश्चैते यद्दधत्यमितां मुदम् ॥१३३॥
विवाहोत्साहविषये तद्देवर ! वरोऽस्तु नः ।
ध्वजारोपः **शिवादेव्या** मनोरथरथेऽस्तु च ॥१३४॥
इति प्रार्थयमानासु तासु **नेमिं जनार्दनः** ।
द्रुतमेत्याभ्यधाद्बन्धो ! कुरु प्रीताः प्रजावतीः ॥१३५॥

---

१. 'नुद्वाप्य' प्रतिद्वय० ।

अथ तीर्थंकरोऽस्मीति **नेमे** ! ऽस्मानवमन्यसे ।
नाभेयाद्यैर्न किं पूर्वं बभूवे गृहमेधिभिः ? ॥१३६॥
इति तद्वचसा नीते कुमारे सुकुमारताम् ।
आजग्मतुः **शिवादेवीसमुद्रविजयौ** जवात् ॥१३७॥
अवादीच्च **शिवादेवी** बलिर्नयनयोस्तव ।
म्रियेऽहं तव रूपस्य जीव कल्पशतानि च ॥१३८॥
सकलाभिः कलाभिश्च ज्ञानेन च नयेन च ।
मत्सुतस्य समो नास्ति कोऽपि क्वापि भुवस्तले ॥१३९॥
तात ! मातरमात्मीयां प्रार्थनाभङ्गदुर्मुखीम् ।
मा कृथाः सर्वथाऽर्थेऽस्मिंस्तद्धृतोऽसिभुजेऽधुना ॥१४०॥
इत्युक्त्वा लम्बिते बाह्रौ तया **नेमि**रचिन्तयत् ।
पश्याहो सङ्कटं कीदृग् जातमस्मादृशामपि ? ॥१४१॥
एकतः कुरुते माता मम पाणिग्रहाग्रहम् ।
तीर्थप्रवर्तनं कार्यमनूढेन मयाऽन्यतः ॥१४२॥
यो वा केवलिभिर्दृष्टः सोऽर्थोऽवश्यं भविष्यति ।
अनतिक्रमणीया तु मातुराज्ञा मनस्विनाम् ॥१४३॥
इत्यालोच्य वचो मातु**र्नेमिश्च** प्रत्यपद्यत ।
सानन्दः सपरीवारः **केशव**श्चाविशत्पुरीम् ॥१४४॥
योग्यां **राजीमतीं नेमेः** सोऽथ सर्वाभिसम्मताम् ।
प्रहित्य चतुरामात्य**मुग्रसेन**मयाचत ॥१४५॥
प्राचीनजन्मसम्बन्धाद् गुणौघश्रवणादपि ।
दर्शनाच्च **क्वचिन्नेमेः** पूर्वमप्यनुरागिणी ॥१४६॥
ददौ सोऽपि कुमाराय कुमारीं तां प्रहर्षुलः ।
अमूदृशाय जामात्रे सचेताः स्पृहयेन्न कः ॥१४७॥ युग्मम् ।
अथ **कंसारिणा** लग्नं पृष्टः क्रोष्टुकिरभ्यधात् ।
उत्तालजलदः कालः प्रवृत्तो देव ! सम्प्रति ॥१४८॥
कुशलैरत्र कार्याणि न कार्याण्यपराण्यपि ।
किं पुनः पुण्यपात्राणां पाणिग्रहमहोत्सवः ? ॥१४९॥

तन्मरालचमूकालः प्रावृट्कालो विलम्ब्यताम् ।
इत्युक्ते तेन सौत्सुक्यं **समुद्रविजयो**ऽवदत् ॥१५०॥
समर्थो न ह्यसावर्थः कालक्षेपे विचक्षणः ! ।
नेमिः कथञ्चिदुद्वाहस्वीकारं कारितोऽस्ति यत् ॥१५१॥
इत्यालोक्य तदौत्सुक्यं ध्यात्वा **क्रोष्टुकि**रब्रवीत् ।
श्रावणस्य सिता षष्ठी तर्हि तिष्ठत्यगर्हिता ॥१५२॥
तेनेति दत्तमासन्नं दिनं विज्ञाय तज्जवात् ।
आमन्त्रणाय मां **विष्णुः** प्राहिणोद्युष्मदन्तिके ॥१५३॥
इत्युक्त्वा मृगनाभ्यङ्कां **कोरकः** कुङ्कुमाक्षराम् ।
आर्पय**त्तपसः सूनोः** करे कुङ्कुमपत्रिकाम् ॥१५४॥
घनसाररसाकीर्णां स्नेहचूर्णाङ्कितामिव ।
तामुद्वेष्ट्य प्रहृष्टात्मा सभायां सोऽप्यवाचयत् ॥१५५॥
स्वस्ति **द्वारवती**पुर्याः **केशवो नागसाह्वये** ।
धर्मनन्दनमालिङ्ग्य वार्ताभिरभिनन्दति ॥१५६॥
मत्वा कुशलमस्माकं विधेयं धृतिमन्मनः ।
वयमानन्दनीयाश्च निजाभ्युदयवार्तया ॥१५७॥
कार्यं चेदमिहास्माभिर्मुमुक्षुर्विजितेन्द्रियः ।
विवाहाय बला**न्नेमि**रङ्गीकारमकार्यत ॥१५८॥
तदसामान्यसौजन्यैः सदारैः सानुजन्मभिः ।
लग्नस्योपरि युष्माभिरुपस्थातव्यमञ्जसा ॥१५९॥
किं चान्यद् भ्रातृजोद्वाहकार्याणामधिकारिणीम् ।
सममेवात्मना देवीं **कुन्ती**मानेतुमर्हथ ॥१६०॥
शीतांशुशीतलात्तस्मा**न्नारायण**निमन्त्रणात् ।
सदैव विशदैस्तेषां मनोभिः कुमुदायितम् ॥१६१॥
राज्यभारं समर्प्याथ पितुः सत्कृत्य **कोरकम्** ।
आबद्धतोरणश्रेणीं मञ्चाञ्चितचतुष्पथाम् ॥१६२॥
हृषीकेशसमाहूतमहीपतिशताकुलाम् ।
उत्तुङ्गकदलीस्तम्भपरिवारितगोपुराम् ॥१६३॥

प्रतिमन्दिरमारब्धवधूवरगुणस्तुतिम् ।
हरेः पुरीमुपेयाय सकुटुम्बो **युधिष्ठिरः** ॥१६४॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
विष्वक्सेनः ससेनोऽथ प्रत्युद्याय सगौरवम् ।
वैवाहिकक्रियारम्भसंरम्भिरमणीजनम् ॥१६५॥
उद्दामधवलध्वानवाचालाखिलभूमिकम् ।
नवीनामुक्तनिर्णिक्तमुक्तोच्चूलजटालितम् ॥१६६॥
शिवादेवीसमादेशसमुत्सुकपरिच्छदम् ।
रम्भास्तम्भादिमाङ्गल्यमण्डितोद्वाहमण्डपम् ॥१६७॥
वेगाटनत्रुटच्चेटीहारतारकितोदरम् ।
प्रौढप्रेमा निजं सौधमानैषीद् **धर्मनन्दनम्** ॥१६८॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
वृत्तेऽन्येषां यथौचित्यमन्योऽन्यप्रणतिक्रमे ।
पादोपगूढमानम्य **शिवा कुन्ती**मभाषत ॥१६९॥
असौ देवि ! त्वदीयाशीर्वादपादपपल्लवः ।
यदीदृशस्य पुत्रस्य मातृशब्दं वहाम्यहम् ॥१७०॥
निजभ्रातृतनूजस्य वृद्धिर्येयं तवैव सा ।
कुरु सर्वाण्यतः कृत्यान्युचितानि पितृस्वसुः ॥१७१॥
वचनेनामुना तस्याः पीयूषेणेव वल्लरी ।
जननी **पाण्डवेयानां** विशेषोच्छ्वसिताऽभवत् ॥१७२॥
नेदीयसि ततो लग्ने प्रीत्यालिङ्गितचेतसाम् ।
समुद्रविजयादीनां दशार्हाणां निदेशतः ॥१७३॥
देवी **कुन्ती शिवादेवी देवकी रोहिणी** तथा ।
कृतमाङ्गल्यवेषाश्च समेताः सर्वमातरः ॥१७४॥
रेवतीरुक्मिणीभामाप्रमुखाः प्रहसन्मुखाः ।
प्राणेशपुत्रवत्यश्च प्रजावत्योऽखिला अपि ॥१७५॥
विवाहदीक्षाविधये संस्थाप्य प्राङ्मुखं वरम् ।
मङ्गलोद्गारमुखराः स्नपयामासुरादरात् ॥१७६॥ चतुर्भिः कलापकम् ।

---

१. निर्णिक्तं शोधितम् ।

पाणावर्पितनाराचं बद्धप्रतिसरं वरम् ।
शिवायाः प्रेक्षमाणायास्तृप्तिरासीन्न नेत्रयोः ॥१७७॥
वध्वाः प्रसाधनकृते **शिवाकुन्त्या**दयस्ततः ।
बहलोलूलकल्लोल**मुग्रसेन**गृहं ययुः ॥१७८॥
तत्र साभ्यङ्गनेपथ्यां तां करोपात्तसायकाम् ।
वृद्धाः सिद्धार्थमूर्द्धानं स्त्रियः कन्यामसिस्नपन् ॥१७९॥
धवलक्षौमवसनां बद्धाश्यामशिरोरुहाम् ।
प्रसाधनाय सैरंध्र्यस्तां चतुष्के न्यवेशयन् ॥१८०॥
नैसर्गिकवधूरूपपानैकरसमानसा ।
प्रसाधनविलम्बाय सस्पृहाऽभूत्क्षणं **शिवा** ॥१८१॥
कुन्त्याश्च दर्शयामास वध्वाः स्वाभाविकीं श्रियम् ।
देवि ! पश्यालिकालिम्ना स्पर्द्धतेऽस्याः कचोच्चयः ॥१८२॥
अष्टमीशशिनः शोभा भालेन परिभूयते ।
कर्णान्तेवासिनी नेत्रे विभ्रमाभ्यासशालिनी ॥१८३॥
दृक्सुधादीर्घिकातीरवल्लीलीलाभृतौ भ्रुवौ ।
जगद्दृष्टिमृगीपाशौ कर्णपाशौ न संशयः ॥१८४॥
नयनोत्पलनालश्रीर्नासावंशो विलोक्यताम् ।
कपोलफलकावेतौ [१]स्फारकाविव मान्मथौ ॥१८५॥
ग्रीवा रतिपतेर्जैत्रयात्राकम्बुविडम्बिनी ।
मृणालकन्दलीलक्ष्मीलुण्टाकललितौ भुजौ ॥१८६॥
[२]वक्षोऽवनेस्तु किं नाम जगत्यौपम्यमञ्चति ।
मुष्टिरप्यस्य मध्यस्य माने मन्येऽतिभूयसी ॥१८७॥
दत्ता तद्भङ्गभीत्येव रोमाली लोहपट्टिका ।
कीर्तिस्तम्भोपमावुरू मद्वधूरत्नशिल्पिनः ॥१८८॥
जङ्घे लङ्घयतः सर्वमुपमागोचरीकृतम् ।
पादौ च हसतः पद्मवासां लक्ष्मीं नखांशुभिः ॥१८९॥

---

१. सुवर्णबुद्बुदौ । २. 'वक्षोवनेऽस्तु'-प्रत्यन्तरे ।

न विश्वसिमि भाग्यानामियत्यपि गते परम् ।
वधूरेतादृशी गेहं यन्ममालंकरिष्यति ॥१९०॥
साऽथ स्त्रीभिः **शिवा**देशादलंकर्तुं विभूषणैः ।
समारभ्यत वर्षाभिः कुसुमैरिव मालती ॥१९१॥
सर्वाङ्गालङ्कृता कामं रेजे **राजीमती** तदा ।
सरसीव नवोत्फुल्लकैरवाराममण्डिता ॥१९२॥
आकल्पैः पीवरश्रीकं सा मुहुर्वीक्ष्य दर्पणे ।
रोचिष्यमाणमात्मानं **नेमये** समभावयत् ॥१९३॥
ततोऽन्तर्मातृकागारमवस्थाप्य वधूं मुदा ।
शिवादयः प्रमोदेन वरान्तिकमुपाययुः ॥१९४॥
ततश्चन्दनलिप्ताङ्गो मुक्ताभरणभूषितः ।
वरः प्रीणितनेत्राणि पारिणेत्राणि[1] पर्यधात् ॥१९५॥
मौलौ धृतसितच्छत्रो वारस्त्रीधृतचामरः ।
परिणेतुं प्रतस्थेऽथ स्थितो रथवरे वरः ॥१९६॥
केऽपि स्तम्बेरमान्केऽपि रथान्केऽपि तुरङ्गमान् ।
आरूढाः प्रौढलक्ष्मीकाः कुमाराः पुरतोऽचलन् ॥१९७॥
अन्ये प्रचेलुराकल्पपराजितविडौजसः ।
आरुह्यैरावणनिभानिभानुभयतो नृपाः ॥१९८॥
रामकृष्णौ दशार्हाश्च वर्षीयांसस्तथाऽपरे ।
आरुह्य कुञ्जरप्रष्ठान्पृष्ठतस्तु प्रतस्थिरे ॥१९९॥
प्रास्थायि स्वैरमास्थाय शिबिकाः स्यूतमौक्तिकाः ।
कुन्तीशिवादिभिस्तेषां पश्चाद्वैवाहिनीजनैः ॥२००॥
इभबृंहितमश्वीयहेषा तूर्यरवा अपि ।
समन्ततोऽप्यधीयन्त तासां मङ्गलगीतिभिः ॥२०१॥
तानि तान्यवदानानि[2] गुणैर्जितसितद्युतेः ।
पेठुर्**नेमि**कुमारस्य प्रीता वैतालिकाः पुरः ॥२०२॥

---

१. परिणेतृसंबन्धीनि अलंकारादीनि । २. पराक्रमान् ।

नेत्राम्भोजैश्च लाजैश्च कीर्यमाणः पदे पदे ।
श्लाघ्यमानचरित्रश्च दूरं पौराङ्गनाजनैः ॥२०३॥
स्फारं प्रत्यापणद्वारं प्रतीच्छन्मङ्गलं मुहुः ।
उग्रसेनगृहाभ्यर्णभूमिमभ्याययौ वरः ॥२०४॥ युग्मम् ।
तदभ्यागमसम्भृतैस्तैस्तैः कलकलैः कलैः ।
मुदं **राजीमती** प्राप केकिनीवाब्दशब्दितैः ॥२०५॥
सूत्र्यतां चिररात्राय नेत्रयोः सखि ! पारणम् ।
इत्यालप्य वयस्यास्तां मार्गवातायनेऽनयन् ॥२०६॥
तमष्टभवभर्तारं कुमारं वीक्ष्य सस्पृहा ।
सा तदापदनिर्वाच्यामानन्दास्यन्दनीं दशाम् ॥२०७॥
सस्तम्भं सहरोमाञ्चं सस्वेदं सहवेपथु ।
नव्यनव्योल्लसद्भावं बिभरामास सा वपुः ॥२०८॥
क्षणादथ वितीर्णौष्ठवैवर्ण्याः क्लमितस्रजः ।
प्रसरन्ति स्म निःश्वासा **राजीमत्या** मुखाम्बुजात् ॥२०९॥
तमाकस्मिकमुत्पातं विलोक्यात्यन्तमाकुलाः ।
श्यामीभवन्मुखाः सख्यः पप्रच्छुस्तां समुत्सुकाः ॥२१०॥
हहा ! सखि ! किमेतत्ते दुर्निमित्तमुपस्थितम् ? ।
निषसाद विषादोऽयं यदानन्दपदे तव ॥२११॥
सा जल्पति स्म सख्यः ! किं निर्भाग्या कथयामि वः ? ।
स्पन्दते दक्षिणं चक्षूरूरुः स्फुरति दक्षिणः ॥२१२॥
सख्योऽवोचन्वचस्ते धिक् सखि ! शान्तममङ्गलम् ।
सर्वतोऽपि करिष्यन्ति कुशलं कुलदेवताः ॥२१३॥
मुञ्चान्यदभिषिञ्च स्वं स्वभर्तुर्दर्शनामृतैः ।
सन्तापस्य तवास्य स्तादिदमेव महौषधम् ॥२१४॥
इति प्रह्वीकृता यावत्सखीभिः सा विलोकते ।
लोकारब्धस्तवस्तावद्वरो दृङ्मार्गमभ्यगात् ॥२१५॥
स च गच्छन्पुरोऽश्रौषीद्विक्लवं तुमुलस्वरम् ।
इत्थमार्तध्वनिः कोऽयमित्यप्राक्षीच्च सारथिम् ॥२१६॥

जानतोऽपि कुमारस्य सूतस्तथ्यमचीकथत् ।
नन्वेते सर्वजातीया जन्तवः सन्त्युपाहृताः ॥२१७॥
एते हि तव वीवाहे **यादवानामनेकशः** ।
मांस्पाकगौरवं कर्तुं भोजेनानिन्यिरे मुदा ॥२१८॥
अथाऽऽह स्म वहन् **नेमिः** कृपाकण्टकितं वपुः ।
हहा ! धिगेष संसारः सागरः[१] सर्वपाप्मनाम् ॥२१९॥
तदेते यत्र तत्रायं नीयतां सारथे ! रथः ।
स्वच्छन्दचारिता भूयोऽप्यमीभिरनुभूयताम् ॥२२०॥
ततः सपदि सूतेन तदादेशात्तथा कृते ।
चिक्षेप चक्षुषी **नेमिस्तमभि** प्राणिवाटकम् ॥२२१॥
तत्र कांश्चिद्गले बद्धान् पदे बद्धांश्च कांश्चन ।
कांश्चिच्च पञ्जरे क्षिप्तान्दीनवक्त्रान्ददर्श सः ॥२२२॥
नेमिमालोक्य ते विश्वप्रियंभावुकदर्शनम् ।
पाहि पाहीति पूच्चक्रुः सर्वेऽपि स्वस्वभाषया ॥२२३॥
जीवांस्तान्मोचयामास **नेमिः** कारुणिकाग्रणीः ।
न्यवर्तयच्च निर्वेदात्स्यन्दनं सदनं प्रति ॥२२४॥
समुद्रविजयः कृष्णः सीरपाणिः परेऽपि च ।
शिवाद्याश्च स्त्रियस्त्यक्तयानास्तत्पुरतोऽभवन् ॥२२५॥
ततः समं **शिवादेव्या समुद्रविजयोऽ**वदत् ।
कस्मादकस्मादेवास्माद्विमुखोऽभूस्त्वमुत्सवात् ॥२२६॥
नेमिर्जगाद तातामून्प्राणिनो भटवेष्टितान् ।
दृष्ट्वाऽद्राक्षं विपक्षौघैरात्मानमपि वेष्टितम् ॥२२७॥
स्वमुद्वेष्टयितुं तेभ्यो यतिष्ये तदतः परम् ।
विपक्षाक्रान्तमात्मानं सुधीर्ननु सहेत कः ? ॥२२८॥
क्व नु ते रिपवस्तात ! प्रलप्यालमिदं ततः ।
एवमाभाषितस्ताभ्यां **नेमिः** पुनरभाषत ॥२२९॥

---

१. 'कारणं' प्रतिद्वये ।

अस्मि वैरिभिरष्टाभिर्वेष्टितः कर्मनामभिः ।
येषां जितान्यशौण्डीरः शौण्डीरोऽपि न किञ्चन ॥२३०॥
गुप्तिपालैरिवामीभिः पुरा नरकचारके ।
क्षिप्त्वाऽहं छेदभेदाद्या लम्भितो भूयसीर्व्यथाः ॥२३१॥
[१]बन्दिकारैरिवामीभिर्नीत्वा तिर्यग्भवाटवीम् ।
शीतातपादिभिः क्लेशैर्योजितोऽस्मि सहस्रशः ॥२३२॥
अहमेभिर्मनुष्यः सन्नृपद्वारि विडम्बितः ।
मज्जितश्च पयोराशौ मुषितश्च स्थलाध्वनि ॥२३३॥
क्रूरैरेतैरपत्यानि हतानि मम पश्यतः ।
सर्वदाऽप्यहितैरेभिः किं किं नापकृतं मम ? ॥२३४॥
एतैर्दत्वा कुदेवत्वं पारवश्यभवानि मे ।
पराभवसहस्राणि व्यश्राण्यन्त दुरात्मभिः ॥२३५॥
इत्यनेकां स्मरंस्तेषामपकारपरम्पराम् ।
एष संवर्मयिष्यामि मूलोच्छेदाय वैरिणाम् ॥२३६॥
आरुह्य समितिश्लाघ्यमुच्चैः संयमवाजिनम् ।
तपःशस्त्रेण तीक्ष्णेन क्षपयिष्याम्यरीनमून् ॥२३७॥
इत्यूर्जस्विनि वाग्वज्रे कर्णकोटरखेलिनि ।
[२]**शिवासमुद्रविजया**वातुरौ द्वौ मुमूर्च्छतुः ॥२३८॥
तौ समाश्वास **कंसारिर्नेमिं** व्याहरदादरात् ।
दयालुर्हृदयालुश्च कुमार ! त्वत्परोऽस्ति कः ? ॥२३९॥
अमी दुःखादमोच्यन्त जन्तवः कृपया त्वया ।
दुःखोदन्वति पात्येते सुतरां पितरौ कथम् ? ॥२४०॥
पितरौ दुष्प्रतीकाराविति सर्वविदो विदुः ।
तत्रापि विमुखश्चेत्त्वं तत्कः पान्थोऽस्तु सत्पथे ? ॥२४१॥
यस्मिन्नस्माकमानन्दो यत्र पित्रोर्मुदः पराः ।
वधू **राजीमती** यत्र तत् स्वीकुरु तमुत्सवम् ॥२४२॥

---

१. बन्दकारै प्रतिद्वय । २. "आतुरो पितरौ नेमे-र्मूर्च्छत्खेदौ मुमूर्च्छतुः० प्रतित्रयपाठः ।

हसन्नेमिकुमारोऽथ निजगाद **जनार्दनम्** ।
किमानन्दपदे पित्रोः शोकशङ्कुमुदाहरः ? ॥२४३॥
यमजिह्वोपमस्फूर्जज्ज्वालाजालात् प्रदीपनात् ।
निर्गच्छति सुते पित्रोः किमानन्दो न जायते ? ॥२४४॥
निर्यन्नपारसंसारप्रज्वलज्ज्वलनोदरात् ।
ततोऽहं किमु न प्रीत्यै पित्रोर्मत्सुखकाङ्क्षिणोः ? ॥२४५॥
यदि भागहरौ स्यातां पितरौ मम कर्मणाम् ।
ध्रुवं तदा तदादेशात्स्वीकुर्यां कार्यमीदृशम् ॥२४६॥
परं न कोऽपि कस्यापि भागहृत्कर्मणां भवेत् ।
आ रङ्कशक्रतः सर्वैः कर्म स्वं स्वं तु भुज्यते ॥२४७॥
कषायविषयाहूतैरेतैर्हन्मर्मभेदिभिः ।
ढौक्यन्ते यानि दुःखानि तेभ्यो बिभ्यत्तपः श्रये ॥२४८॥
निःशेषसदनुष्ठानज्यायसस्तपसः खलु ।
तिमिरारेस्तमांसीव नश्यन्त्येतानि दूरतः ॥२४९॥
अथ माता **शिवादेवी** पर्यश्रुर्नेमिमभ्यधात् ।
सुकुमारः कथं वत्स ! सोढासि क्लेशमीदृशम् ॥२५०॥
आतपोऽनातपत्रस्य वपुर्बाधिष्यते तव ।
हहा ! शीतं च हेमन्ते तादृगावरणं विना ॥२५१॥
काननेष्वनगारेण प्रत्यूहो देहवानिव ।
सहनीयस्त्वया वत्स ! वर्षावारिभरः कथम् ? ॥२५२॥
याञ्चानाराचदुष्प्रेक्षां परीषहमहाचमूम् ।
कथं त्वमभिधावन्तीमसहायः सहिष्यसे ? ॥२५३॥
केशहस्तं मया हस्तैर्निजैः संवर्धितं स्वयम् ।
कथं भ्रमरसंकाशमेनमुत्पाटयिष्यसि ? ॥२५४॥
अथोचे जननीं **नेमिर्मातः** ! सत्यमसन्त्यपि ।
दुःखानि पुत्रभाण्डानां प्रीतिर्वो दर्शयत्यसौ ॥२५५॥
जीवोऽयं यां पराधीनः सहते दुःखसंहतिम् ।
तामेतामात्मतन्त्रश्चेत्किं न मुच्येत बन्धनात् ? ॥२५६॥

संतोषायत्तचित्तानां यत्तु संयमिनां सुखम् ।
लोभलम्पटयोस्तन्न मानवेन्द्रसुरेन्द्रयोः ॥२५७॥
चिन्ताज्वालाद्विनिर्याय गृहवासदवानलात् ।
करोत्यसङ्गतावाप्यामात्मनिर्वापणं सुधीः ॥२५८॥
समतानिम्नगापूरे दूरमुल्लसिते सति ।
अभितो विषयग्रामः समग्रोऽपि विनश्यति ॥२५९॥
प्रेयसी समता यस्य शश्वदेवानुकूलिकी ।
विरमेत्परमानन्दस्तस्य नैव कदाचन ॥२६०॥
उपक्रंस्ये प्रियां कर्तुं मातस्तामेव तद्ध्रुवम् ।
आनन्दैकमयीं ग्रीष्मे चन्द्रिकां को न सेवते ॥२६१॥
इति सर्वेऽप्युपश्रुत्य वाचोयुक्तिमनुत्तराम् ।
नेमेर्निःसङ्गतागृह्यं चेतो निश्चिक्यिरेतराम् ॥२६२॥
ततो मुक्त्वा पुरे मार्गं शोकावेशविसंस्थुलाः ।
मूर्च्छन्ति स्म रुदन्ति स्म खिद्यन्ते स्म च ते भृशम् ॥२६३॥
सारथिप्रेरितरथो मन्थन्मोहवरूथिनीम् ।
भटश्चारित्रराजस्य **नेमि**रागान्निकेतनम् ॥२६४॥
ततः **सारस्वता**दित्यप्रमुखास्त्रिदिवौकसः ।
समयाख्याननिष्णाताः कुमारान्तिकमाययुः ॥२६५॥
कल्पोऽयमिति ते **नेमे**र्जानतोऽपि व्यजिज्ञपन् ।
सर्वजगज्जीवहितं प्रभो ! तीर्थं प्रवर्तय ॥२६६॥
सांवत्सरिकदानाय स्वामिनोऽथ नरामरैः ।
स्वर्णोत्करा व्यधीयन्त **द्वारका**त्रिकचत्वरे ॥२६७॥
प्रावर्तत ततो दानं यावदिच्छमहर्दिवम् ।
अहो ! लोकोत्तरः कश्चित्पन्थास्तीर्थकृतामयम् ॥२६८॥
कुन्ती दृष्ट्वा **शिवा**दुःखं निनिन्दागमनं निजम् ।
राजीमतीमभाग्येति शुशोच **द्रौपदी** पुनः ॥२६९॥

---

१. निःसङ्गतैव वापी तस्याम् । २. आरप्स्ये ।

नानासांसारिकक्लेशसाक्षात्कारकदर्थिताः ।
गृहत्यागोन्मुखं **नेमिं** पाण्डवास्तुष्टुवुर्मुहुः ॥२७०॥
प्रत्यावृत्ते वरे तस्मिन्सानुरागे तपःश्रियाम् ।
लतेव परशुच्छिन्ना **राजीमत्य**पतद्भुवि ॥२७१॥
सखीशीतोपचारेण सा पुनः प्राप्य चेतनाम् ।
विलापांस्तुमुलांश्चक्रे कृतं हा दैव ! किं त्वया ? ॥२७२॥
भोगेभ्यो विमुखी मन्ये दातुं दुःखमिदं त्वया ।
दर्शयित्वा वरं **नेमिं** कृताऽहं भोगसम्मुखी ॥२७३॥
प्रागप्येतन्मया ज्ञातं नायं मे भविता वरः ।
आरोहति कटुस्तुम्बी किमु कल्पमहीरुहम् ? ॥२७४॥
आत्मैकशरणं स्वामिन् ! मामादृत्या त्यजः कथम् ? ।
जहाति जातु नाङ्कस्थं शशमप्यादृतं शशी ॥२७५॥
भूर्भुवः स्वस्त्रयेऽप्येकस्त्वमासीत् कल्पपादपः ।
मां तु प्रत्यन्यथाकारं कथङ्कारमभूः प्रभो ! ? ॥२७६॥
अरण्यमालतीपुष्पत्पुष्पसब्रह्मचारिभिः ।
नाथ ! त्वया विमुक्तायाः किमेभिर्मम भूषणैः ? ॥२७७॥
स्वामिन् ! मनोहरेणापि हारेण किमनेन मे ।
कन्दर्पकलहे येन कण्ठे पाशायितं न ते ॥२७८॥
इमे रत्नमये स्वामिन् ! कुण्डले मे विडम्बना ।
न ये रहसि सोल्लुण्ठे लुलिते त्वत्कपोलयोः ॥२७९॥
एषा सम्प्रति दुःखाय मेखला मे खला खलु ।
नैव या रहसि स्पृष्टा पाणिना प्रणयात्त्वया ॥२८०॥
एतौ बहुद्युती बाह्वोर्मम रत्नाङ्गदौ गदौ[१] ।
निर्ममज्जतुराश्लेषे न यौ ते कण्ठकन्दले ॥२८१॥
इति **नेमिं** प्रति प्रेम्णा व्याहरन्ती मुहुर्मुहुः ।
तत्याज सर्वमाकल्पजातं[२] **राजीमती** तदा ॥२८२॥

---

१. रोगौ । २. अलङ्कारसमूहम् ।

मुहुर्लुलोठ भूपीठे वक्षोऽभीक्ष्णमताडयत् ।
चक्रन्द पुनरुक्तं च साऽथ **नेमि**वियोगिनी ॥२८३॥
इत्थं विसंस्थुलास्तास्ताः प्राणेशविरहोचिताः ।
सर्वतः कुर्वतीं चेष्टाः सख्यस्तामेवमभ्यधुः ॥२८४॥
सखि ! प्रक्षीणदाक्षिण्ये नीरसेऽस्मिन्नलौकिके ।
प्रदत्तदेहसंदेहः स्नेहः कोऽयं वरे तव ? ॥२८५॥
अन्येऽपि सन्ति रूपेण विक्रमेण क्रमेण च ।
ख्याताः क्षत्रकुलोत्तंसाः कुमारास्तदनेन किम् ? ॥२८६॥
कुरु तत्सखि ! मा खेदमनुरूपेण केनचित् ।
वरेण योजयिष्यामस्त्वां चन्द्रेणेव रोहिणीम् ॥२८७॥
अन्येन वृतपूर्वाऽपि कन्याऽर्हति वरान्तरम् ।
केनापि हेतुना यावत्तस्याः पाणिर्न पीड्यते ॥२८८॥
अथ **भोजात्मजा** बद्धभीमभ्रकुटिरभ्यधात् ।
सख्यः ! सम्प्रति वः केयमविमृश्य वचस्विता ॥२८९॥
दैवतेभ्यः प्रियं **नेमि**मनारतमयाचिषम् ।
सोऽपि पित्रनुरोधेन मामुद्वोढुं प्रपन्नवान् ॥२९०॥
सकृच्च कन्या दीयन्ते ततः कुलकलङ्किनीम् ।
नेमेरन्यो वरस्तेऽस्तु वाचमेवं न वः क्षमे ॥२९१॥
नाभूत्तावत्स्मराचार्यो **नेमिः** सख्यः ! करोमि किम् ? ।
भूयोभिः सुकृतैर्भूयाद् व्रताचार्यः स एव मे ॥२९२॥
भूयोऽप्यनल्पजल्पाकीः प्रतिषिध्य सखीः क्रुधा ।
प्रतीक्षामास सा दीक्षाकालमुत्तालमानसा ॥२९३॥
दत्त्वा **नेमि**कुमारोऽपि दानं वार्षिकमद्भुतम् ।
भवाब्धियानपात्राय चारित्रायोत्सुकोऽभवत् ॥२९४॥
एत्य दीक्षाभिषेकादि विधाय विधिवत्सुराः ।
शिबिकामुत्तरकुरुं नाम्नाऽध्यारोपयन् जिनम् ॥२९५॥
शक्रेशानौ जिनेशाग्रे दधतुस्तत्र चामरे ।
छत्रं **सनत्कुमारो**ऽपि **माहेन्द्रः** खड्गमद्भुतम् ॥२९६॥

ब्रह्मेन्द्रो दर्पणं पूर्णकलशं **लान्तकेश्वरः** ।
शुक्रेशः स्वस्तिकं रम्यं **सहस्त्रारः** शरासनम् ॥२९७॥
श्रीवत्सं **प्राणताधी**शो नन्द्यावर्तं तथा**ऽच्युतः** ।
शस्त्राण्यधारयन्नाशु शेषेन्द्राश्च**मरादयः** ॥२९८॥
समुद्रविजयेनाथ रामकेशवपाण्डवैः ।
देवक्या शिवया कुन्त्या चानुयातोऽचलज्जिनः ॥२९९॥
परमङ्गलगीतानि **शिवाद्याः** साश्रुलोचनाः ।
विवाहवज्जगुर्नाहो ! **मोहस्याज्ञा महीयसी** ॥३००॥
गृहाभ्यर्णमुपेतस्य **नेमि**नाथस्य दर्शनात् ।
राजीमत्यास्तदा बाढं पुनर्जागरिताः शुचः ॥३०१॥
त**द्भोजदुहितु**र्दुःखं ज्ञानादपि जनादपि ।
जानन्नपि जिनो रागवैरिणा नाभ्यभूयत ॥३०२॥
ततो **रैवतकोत्तंसे सहस्राम्रवणे** प्रभुः ।
नरामरेन्द्रवाह्यायाः शिबिकाया अवातरत् ॥३०३॥
प्रतीक्ष्य भूषणश्रेणिं प्रभोस्तत्र विमुञ्चतः ।
अदादिन्द्रो **मुकुन्दाय** योजितोभयपाणये ॥३०४॥
अथ वर्षत्रिशत्यायुः पूर्वाह्णे [१]त्वाष्ट्रगे विधौ ।
सितायां [२]नभसः षष्ठ्यां कृतषष्ठः **शिवात्मजः** ॥३०५॥
स्वयमुत्पाटयामास मुष्टिभिः पञ्चभिः कचान् ।
[३]प्रतीयेष हरिस्तांश्च दूष्यं चांसे प्रभोर्न्यधात् ॥३०६॥ युग्मम् ।
केशान्क्षीराम्बुधौ क्षिप्त्वा क्षिप्रं **शक्रः** समेत्य च ।
न्यषेधत्तुमुलंतस्थौ स्वामी सामायिके ततः ॥३०७॥
मनःपर्ययसंज्ञं च ज्ञानं प्रादुरभूत्प्रभोः ।
सुखमप्राप्तपूर्वं च नारकाणामपि क्षणम् ॥३०८॥
अनुप्राव्राजिषु**र्नेमिं** सहस्रं वसुधाधिपाः ।
नत्वा **नेमिं** ययुर्धाम **शक्र-गोविन्द-पाण्डवाः** ॥३०९॥

---

१. चित्रानक्षत्रगते चन्द्रे । २. श्रावणस्य । ३. जग्राह ।

द्वितीयेऽथ दिने नाथः सम्पदां धाम्नि गोकुले ।
वरदत्तगृहे चक्रे परमान्नेन पारणम् ॥३१०॥
पुष्पगन्धाम्बुरत्नानां वर्षं दुन्दुभिताडनम् ।
चेलोत्क्षेपं च विदधुस्त्रिदशास्तस्य वेश्मनि ॥३११॥
ततो विश्वप्रभुर्घातं निर्मातुं घातिकर्मणाम् ।
विजहार महीहारः पुरग्रामाकुलामिलाम् ॥३१२॥
द्वारवत्यामथाऽऽयाताः **पाण्डवाः** सह **शार्ङ्गिणा** ।
गतं नाज्ञासिषुः कालमानन्दैकवशंवदाः ॥३१३॥
विहृत्य **नेमिनाथो**ऽपि चतुष्पञ्चाशतं दिनान् ।
उपाजगाम तत्रैव **सहस्राम्रवणे** पुनः ॥३१४॥
तत्राष्टमतपःस्थस्य **वेतसद्रुतले** प्रभोः ।
आश्विने दर्शपूर्वाह्ने चित्रास्वजनि **केवलम्** ॥३१५॥
सद्यः सुरेश्वरास्तस्मिन्नुपेत्याऽऽसनकम्पतः ।
चक्रुः समवसरणं वप्रैस्त्रिभिरलंकृतम् ॥३१६॥
प्राग्द्वारेण प्रविश्याथ विंशधन्वशतोच्छ्रयम् ।
तत्र प्रदक्षिणीकृत्य विधिवच्चैत्यपादपम् ॥३१७॥
तीर्थंकरः सोऽथ नमस्तीर्थायेत्युक्तिपूर्वकम् ।
प्राचि सिंहासने प्राचीसम्मुखः समुपाविशत् ॥३१८॥ युग्मम् ।
त्रिषु सिंहासनेष्वन्येष्वन्यत्रापि दिशां त्रये ।
अमरा व्यन्तरानेतु[१] प्रतिरूपाणि चक्रिरे ॥३१९॥
ततश्चतुर्विधा देवा देव्यश्च स्वामिसम्मुखाः ।
उपाविशन्यथाभूमि कुड्मलीकृतपाणयः ॥३२०॥
तदा **रैवतको**द्यानपालका**श्चक्रपाणये** ।
प्रभोर्ज्ञानोत्सवोदन्तं वेगादेत्य न्यवेदयन् ॥३२१॥
कोटीर्द्वादश रूप्यस्य सार्धास्तेभ्यो ददौ **हरिः** ।
[२]उपवाह्येभमारुह्य भक्त्युत्तालश्चचाल च ॥३२२॥

---

१. तीर्थंकरस्य । २. पट्टगजम् ।

समं पित्रा पितृव्यैश्च मातृभ्रातृसुतैस्तथा ।
पृथक्स्तम्बेरमारूढैरन्वितः **पाण्डवै**रपि ॥३२३॥
समग्रेणावरोधेन पौरलोकैश्च संयुतः ।
द्वारवत्याः पतिः प्राप ज्ञानोत्सवभुवं विभोः ॥३२४॥
वन्दारुः प्रभुपादाब्जं **राजीमत्य**पि तां महीम् ।
श्रद्धालुर्मालतीगन्धं भृङ्गीवागात्समुत्सुका ॥३२५॥
गजादुत्तीर्य साम्राज्यलक्षणानि विमुच्य च ।
प्रविवेशोत्तरद्वारा **हरिः** प्रभुसभां मुदा ॥३२६॥
स त्रिः प्रदक्षिणापूर्वं नम्रो नाथमवन्दत ।
अनु**शक्रं** न्यषीदच्च यथास्थानं परेऽपि च ॥३२७॥
अथोद्धर्तुमना जन्तून्भवकूपोदरात्प्रभुः ।
देशनां रज्जुदेशीयामाततान कृपार्णवः ॥३२८॥
आयुर्वायुचलाम्भोजपत्र[1]मित्राम्बुसोदरम् ।
शैलशैवलिनीवेगगर्वसर्वंकषाः श्रियः ॥३२९॥
यौवनं सर्वसत्त्वानां धृतसंध्याभ्रविभ्रमम् ।
वितीर्णदुस्तरक्लेशोपगमाः प्रियसङ्गमाः ॥३३०॥
वपुर्वपुष्मतां प्रायो विपदेकनिकेतनम् ।
पुत्रमित्रकलत्राद्याः प्रदत्तविविधाधयः ॥३३१॥
संसारस्तदसौ सारवस्तुशून्यो न संशयः ।
सारं तु ज्ञानसम्यक्त्वचारित्राण्येव केवलम् ॥३३२॥
जीवाजीवादितत्त्वानां सम्यग्ज्ञानाद्विचक्षणः ।
हित्वा हेयमुपादेयमुपादाय विमुच्यते ॥३३३॥
सुलभाः प्राणिनां प्रायस्त्रिदशाधिपसम्पदः ।
[2]सेवधिः सिद्धिसौख्यानां सम्यक्त्वं त्वतिदुर्लभम् ॥३३४॥
भूयिष्ठे कर्मणि क्षीणे कैश्चिच्चारित्रमाप्यते ।
सुखैकहेतोर्यस्याग्रे चिन्तारत्नं न किञ्चन ॥३३५॥

१. मित्रम् - स्नेहलम् । २. निधिः ।

भवदावानलज्वालानिर्वापणनवाम्बुदः ।
विवेकिनो मनःकेकिमुदे स्यात्सर्वसंयमः ॥३३६॥
निशम्य देशनामेनामेनोध्नीं स्वामिनो मुखात् ।
उत्थाय प्रार्थयांञ्चक्रे **वरदत्तनृपो** व्रतम् ॥३३७॥
अथ तं दीक्षयामास करुणाम्भोनिधिः प्रभुः ।
अनुप्रव्रजितास्तं च द्वे सहस्रे नरेश्वराः ॥३३८॥
वरदत्तादिकांस्तेषु महोत्सवपुरःसरम् ।
अस्थापयत्प्रभुः प्राज्ञानेकादश गणेश्वरान् ॥३३९॥
जिनेन्द्रात् त्रिपदीं श्रुत्वा ध्रौव्योत्पादव्ययात्मिकाम् ।
तेऽतिप्रसृमरप्रज्ञा द्वादशाङ्गान्यसूत्रयन् ॥३४०॥
भूरिकन्यान्वितां राजपुत्रीं प्रव्राज्य **यक्षिणीम्** ।
न्यधत्त विधिवद्धर्मचक्रवर्ती प्रवर्तिनीम् ॥३४१॥
स्वाम्येकदत्तनयनां व्रतबद्धमनोरथाम्
वीक्ष्य **राजीमतीं** दक्षः प्रभुं पप्रच्छ **केशवः** ॥३४२॥
प्रभो ! प्रीतिरतिस्फीता कस्य जागर्ति न त्वयि ? ।
राजीमत्यास्तु काऽप्येषा किन्तु वाङ्मनसातिगा ॥३४३॥
आत्मन्यनन्यसामान्यं **राजीमत्यास्ततो**ऽखिलम् ।
भवाष्टकभवं प्रेम व्याजहार जिनेश्वरः ॥३४४॥
तस्याः प्रभुर्ददद्दीक्षामकरोत्प्रेमनिष्क्रयम् ।
महात्मस्वनुरागोऽपि भवत्येव शुभायतिः ॥३४५॥
दशार्हैरु**ग्रसेनाद्यै**र्नरेशैः **केशवेन** च ।
प्रद्युम्नाद्यैः कुमारैश्च श्राद्धधर्मोऽभ्यपद्यत ॥३४६॥
रोहिणी-देवकी-भामा-रुक्मिणीप्रमुखाः स्त्रियः ।
श्रावकत्वं विवेकिन्यः प्रभोः पार्श्वे प्रपेदिरे ॥३४७॥
एवं सभायामाद्यायां सङ्घः श्लाघ्यः प्रभोरभूत् ।
चतुर्विधश्चतसृणां प्रतिरोधक्षमो दिशाम् ॥३४८॥
नत्वा नाथं जगामाथ दिवं दिविषदां पतिः ।
हरिश्च **पाण्डवैः** सार्धं सबन्धु **द्वारिकां** पुरीम् ॥३४९॥

प्रावृषं शरदं चापि व्यतीत्य भगवानपि ।
भव्याब्जखण्डमार्तण्डो विजहार वसुन्धराम् ॥३५०॥

अथ कथमपि तेऽपि प्रीतमापृच्छ्य **कृष्णं**
त्रिभुवनगुरुवाचां सौरभं भावयन्तः ।
त्वरिततरमवापुश्चारुक्लृप्तोपचारां
मुदितमुदितपौराः स्वां पुरीं **पाण्डवेयाः** ॥३५१॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये श्रीनेमिविवाहोपक्रम-व्रत-केवलज्ञानवर्णनो नाम षोडशः सर्गः ॥१६॥

● ● ●

सप्तदशः सर्गः ॥

हस्तिनापुरसाम्राज्यसरोजवनखेलिनः ।
दिनानि निन्युर्भूयांसि राजहंसाः **पृथासुताः** ॥१॥
सम्यगाराधितन्यायचिन्तारत्नोपनीतयोः ।
नैवार्थकामयोरर्थे प्रयत्नस्तैर्व्यधीयत ॥२॥
धर्मे च बहुधा कल्पपादपादिविजित्वरे ।
ते स्मरन्तः प्रभोर्वाचमयतन्त निरन्तरम् ॥३॥
तथा नित्यं नयाम्भोभिस्तेऽसिञ्चन्धर्मशाखिनम् ।
यथैतदभवत्सर्वं सच्छायमवनीतलम् ॥४॥
ते तैस्तैर्विधिभिर्धर्मशालिक्षेत्रमवर्धयन् ।
कामार्थाभ्यां पुनस्तस्मिन्नन्तस्तामरसायितम् ॥५॥
अन्वहं ते वितन्वन्तो नव्या नव्याः प्रभावनाः ।
सर्वतोऽप्यार्हतं धर्ममेकच्छत्रमसूत्रयन् ॥६॥
समीहांचक्रिरे ते च जगदानन्दिनः प्रभोः ।
नेमेरागमनं प्रीताः पयोदस्येव केकिनः ॥७॥
विज्ञाय तन्मनोवृत्तिमन्येद्युर्भगवानपि ।
क्रमेण विहरन्सर्वामुर्वीं तत्पुरमागमत् ॥८॥
बाह्योद्यानभुवं वायुकुमाराः प्रीतचेतसः ।
तदानीमात्मना सार्धममृजन्नेक[१]योजनम् ॥९॥
पुण्यानि पुण्यबीजानि वप्तुकामा इवात्मनि ।
तां मुदा सिषिचुर्मेघकुमारा गन्धवारिभिः ॥१०॥

---

१. योजनाम्० प्रतिद्वये ।

क्षिपन्तः कर्मणां बन्धमात्मनो **व्यन्तरा**मराः ।
बबन्धुरखिलं रत्नशिलाभिस्तन्महीतलम् ॥११॥
तस्मिंश्चतुर्दिशं रत्नद्युतिविद्योतिताम्बराम् ।
ते चतुस्तोरणीं चक्रुर्ध्वजच्छत्रैरलंकृताम् ॥१२॥
प्रांशुज्योतिःशिखाकीर्ण कपिशीर्षककैतवात् ।
तस्मिन्नभ्यन्तरे रत्नवप्रं **वैमानिका** व्यधुः ॥१३॥
मध्यमं मधुरं नानामाणिक्यकपिशीर्षकैः ।
प्राकारं **ज्योतिषामीशा**स्तन्वते स्म हिरण्मयम् ॥१४॥
पिण्डिताभिरिव ज्योत्स्नावीचिभिः परिनिर्मितम् ।
कालधौतं बहिःशालं वितेनु**र्भुवनाधिपाः** ॥१५॥
माणिक्यशालभञ्जीभिर्भूषितानि समन्ततः ।
चत्वारि गोपुराण्यासन्प्रतिप्राकारमुच्चकैः ॥१६॥
बहिर्वप्रचतुर्द्वारी पुरस्ताद्विकचाम्बुजाः ।
चतस्रो दीर्घिकाः काम्या विचक्रु**र्व्यन्तरामराः** ॥१७॥
मध्यवप्रान्तरे पूर्वोत्तरस्यां दिशि सुन्दरम् ।
देवच्छन्दं वितेनुस्ते विश्रामाय जिनेशितुः ॥१८॥
मध्ये माणिक्यवप्रं ते **चैत्यद्रुम**विराजितम् ।
रत्नसिंहासनं रत्नपीठे प्राङ्मुखमादधुः ॥१९॥
त एव स्वामिनो विश्वत्रयसाम्राज्यबन्दिनीम् ।
तस्योपरिष्टादातेनुरातपत्रत्रयीं सिताम् ॥२०॥
समण्डलमिवायातं रविमात्मपुपूषया ।
तत्पुरस्ताद्विचक्रुस्ते धर्मचक्रमधिद्युति ॥२१॥
जगदद्वैततां नेतुराख्यातुमिव सर्वतः ।
ते माणिक्यमयं तस्य पुरो धर्मध्वजं व्यधुः ॥२२॥
देशनोर्व्यां ततस्तस्यामधोनिक्षिप्तबन्धनाम् ।
पुष्पवृष्टिं किरन्ति स्म जानुदघ्नीं दिवौकसः ॥२३॥

पदानि नवसु न्यस्यन्सुवर्णजलजन्मसु[१] ।
एत्य प्रदक्षिणीकृत्य चैत्यधात्रीरुहं च तम् ॥२४॥
तीर्थाय नम इत्युच्चैरुच्चार्य भुवनप्रभुः ।
तस्मिन् सिंहासने दिव्ये श्रीमान्**नेमि**रुपाविशत् ॥२५॥ युग्मम् ।
मार्तण्डमण्डलज्योतिस्-तिरस्कारोद्यतद्युति ।
अनुमौलि क्षणादाविरासीद्भामण्डलं विभोः ॥२६॥
अन्तर्नगरमभ्येत्य झगित्युद्यानपालकः ।
प्रभोरागमनं **धर्मसूनवे**ऽथ व्यजिज्ञपत् ॥२७॥
तस्मै च सपदि प्रीतमानस**स्तपसः सुतः** ।
द्वादशार्धयुता लक्षाः कलधौतस्य दत्तवान् ॥२८॥
[२]गजस्थैरथ **भीमा**द्यैर्बान्धवैः परिवारितः ।
सेवामिलितसामन्तबलव्रातैरलंकृतः ॥२९॥
सैन्धवोद्धूतधूलीभिर्ध्यामलीकृतभास्करः ।
प्रेङ्खद्भिः करिसिन्धूरैर्दत्तसन्ध्याभ्रविभ्रमः ॥३०॥
पितृवर्गं पुरस्कृत्य दिव्यमारुह्य कुञ्जरम् ।
नमस्कर्तुं जगन्नाथं तत्कालमचलन्नृपः ॥३१॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
अनेकामन्त्रितैः पौरलोकैरालोकितो मुदा ।
स्वामिनो देशनावेश्म मेदिनीपतिरासदत् ॥३२॥
चामरादीनि संत्यज्य राज्यचिह्नानि दूरतः ।
विस्मयस्मेरितस्तस्मिन्नाविवेश विशांपतिः ॥३३॥
सुरासुरनरव्रातचातकश्रेणिसेवितम् ।
निःशेषमुपकुर्वाणं भुवनं देशनामृतैः ॥३४॥
भवघर्मर्तुसन्तापनिर्वापणसुधाम्बुदम् ।
पश्यति स्म **तपःसूनुः** स्वामिनं मुदितं पुरः ॥३५॥ [युग्मम्]
त्रिश्च प्रदक्षिणीकृत्य प्रीतिपर्यश्रुलोचनः ।
मीलिताञ्जलिरारेभे स्तोतुमेवं महीपतिः ॥३६॥

---

१. सुवर्णकमलेषु । २. 'समस्तै०' प्रतिद्वये० ।

जय दुस्तरसंसारप्रान्तर[१]प्रान्तपादपे ! ।
जयान्तरतमःस्तोमनिस्तक्षणनभोमणे ! ॥३७॥
समस्तत्रिजगत्संपत्संपादनपटीयसी ।
नृणां त्वच्चरणाम्भोजभक्तिः कल्पलतायते ॥३८॥
त्वत्पादपादपच्छायां क्लान्तिच्छिदमुपेयुषाम् ।
आधिव्याधिभवस्तापः प्रलयं याति जन्मिनाम् ॥३९॥
भवदावानलज्वालाप्रतप्तस्य मम प्रभो ! ।
भवन्मूर्तिः सुधावर्ति[२]र्दिष्ट्या दृष्टिपथं गता ॥४०॥
त्वन्नाममन्त्रमश्रान्तं स्मरेयुर्जन्मिनो यदि ।
सम्भोगः सम्पदां सद्यः स्वादुः प्रादुर्भवेत्ततः ॥४१॥
त्वत्पदाम्भोरुहद्वन्द्वसेवाहेवाकशालिनीम् ।
जगन्नाथ ! मनोवृत्तिं नित्यमीहे निजामहम् ॥४२॥
त्वन्मूर्तिर्यदि जागर्ति रोगार्तिहरणक्षमा ।
मम चित्ते जगन्नाथ ! प्रार्थये किमतः परम् ॥४३॥
कार्यं मे प्रभुभिर्लब्धे त्वयि नेतरि नेतरैः ।
कल्पाङ्घ्रिपं परित्यज्य कः करीरं समाश्रयेत् ? ॥४४॥
तव क्रमरजोराजिर्येषां भालमभूषयत् ।
नरेन्द्राहीन्द्रदेवेन्द्रश्रियस्तेषां वशंवदाः ॥४५॥
एवं नाम निरीहत्वमुरीचक्रे त्वया विभो ।
यथा पराञ्चितं चेतः **शिवा**नुसरणेऽपि ते ॥४६॥
युक्तं यन्नाभवत्किञ्चित्**समुद्रविजयो**ऽपि ते ।
गाम्भीर्यमुन्नतत्वं च यस्य विश्वातिवर्तिनी(हि) ॥४७॥
स्वामिन् ! **राजीमती**त्यागाज्ज्ञात्वाऽपि स्त्रीपराङ्मुखम् ।
यत्त्वां काङ्क्षति मोक्षश्रीस्तत्ते सौभाग्यसौरभम् ॥४८॥
यद्वाऽहं तव को नाम सामस्त्येन गुणस्तुतौ ।
विश्वातिक्रान्त एवासि ब्रवीमि किमतः परम् ? ॥४९॥

---

१. प्रान्तरम् - अरण्यम् । २. सुधाञ्जनम् ।

भवारण्यभ्रमिक्लान्तविश्वविश्रामपादपाः ।
सन्तु मे भवतः पादाः कल्याणफलदायिनः ॥५०॥
इत्यभिष्टुत्य साष्टाङ्गमानन्दाश्रुकणान् किरन् ।
श्रीमन्**नेमि**जिनाधीशं नमति स्म **युधिष्ठिरः** ॥५१॥
कदम्बमुकुलस्थूलरोमाञ्चकलितस्ततः ।
पितृबन्धुजनैः सार्धं सोऽनु**शक्र**मुपाविशत् ॥५२॥
अथ संसारसंतापनवकादम्बिनीं विभुः ।
आरेभे त्रिजगद्दत्तशर्माणं धर्मदेशनाम् ॥५३॥
अहो किमप्यपारेयं संसाराख्या महाटवी ।
अनन्तेनापि कालेन लङ्घ्यन्ते यां न जन्तवः ॥५४॥
पूर्णायामपसिद्धान्तक्षारनीरैरनेकशः ।
एक एव सुधाकूपस्तस्यामस्ति सदागमः ॥५५॥
कथञ्चन कणेहत्य तस्मिन् पिबति यः पयः ।
स एव यदि नामास्याः पारे शिवपुरं व्रजेत् ॥५६॥
स तु सम्यक्त्वसंज्ञस्य गिरेरतिदवीयसः ।
वर्तते क्वापि दुष्प्रापे गह्वरे वासनाह्वये ॥५७॥
प्रमादालस्यमान्द्यादिवल्लिव्यूहतिरोहितः ।
वीक्ष्यते न महाकूपो मन्दभाग्यैः कदाऽप्यसौ ॥५८॥
केचिदाप्तोपदेशेन प्राप्य तं पुण्यशालिनः ।
तदीयरसमाकण्ठं स्वादयन्ति सुधोपमम् ॥५९॥
तन्निर्गतेन सद्ध्याननाम्ना सरलवर्त्मना ।
कालेनाल्पीयसा मुक्तिपुरीमासादयन्ति ते ॥६०॥
किं चाज्ञानादिवृत्तान्तं तत्राटव्यां विसङ्कटम् ।
अतिनेदीय एवास्ति मिथ्यात्वाख्यं महासरः ॥६१॥
ककुप्कूलङ्कषैस्तैस्तैरज्ञानसलिलोर्मिभिः ।
ह्रियन्ते सर्वदा तेन केषां नाम न दृष्टयः ? ॥६२॥

१. सुधाञ्जनम् ।

तत्पर्यन्तेषु सच्छायं विषयद्रुमकाननम् ।
अशेषजगदाकर्षि तत्किमप्यस्ति दुस्त्यजम् ॥६३॥
मूढबुद्धिर्यदासाद्य सर्वेन्द्रियमनोरमम् ।
मुक्तिपूःपथपान्थोऽपि न पुरो गन्तुमीहते ॥६४॥
विकस्वरतरं तत्र कामिनीनलिनीवनम् ।
यत्पुनर्वर्तते तस्य किं नाम ब्रूमहे वयम् ? ॥६५॥
ये ते कामादयस्तत्र खेलन्ति जलपत्रिणः ।
ते हरन्ति झगित्येव कस्य नाम न मानसम् ? ॥६६॥
ततोऽस्मिन्सरसि स्नात्वा निपीय च भृशं पयः ।
मूढास्तान् विषयाख्यान्ये श्रयन्ते तीरभूरुहः ॥६७॥
तेष्वसाध्यतमः सर्वमान्त्रिकैर्निरवग्रहः ।
प्रेमनामा महाभूतस्तानाविशति तत्क्षणात् ॥६८॥
तेनाविष्टास्ततस्तेऽमी विमुञ्चन्ति त्रपांशुम् ।
विद्विषन्ति हितेभ्योऽपि गुरूनप्यवमन्वते ॥६९॥
असंबद्धानि जल्पन्ति दीनतां परिचिन्वते ।
तस्यामटव्यां सर्वस्यां भ्रमन्ति च निरन्तरम् ॥७०॥
भ्राम्यतां च सदा तेषां कषायपरिमोषिणः ।
हरन्ति धर्मसर्वस्वं निःशङ्कं प्रहरन्ति च ॥७१॥
रागकेसरिणा द्वेषकरिणा च पदे पदे ।
कदर्थ्यन्ते तथा किञ्चिद्यथा वाचामगोचरः ॥७२॥
एवमस्यां महाटव्यां सञ्चरन्तो निरङ्कुशम् ।
सा काचिदापन्नास्त्येव यां लभन्ते न तेऽङ्गिनः ॥७३॥
ततः संत्यज्य दूरेण तन्मिथ्यात्वमहासरः ।
तत्सदागमकूपस्य पयः पिबत हे जनाः ॥७४॥
येन गच्छत निर्बाधसौख्यसम्भारभासुराम् ।
शश्वदुज्जागरज्योतिर्मयीं **शिवपुरीं** जवात् ॥७५॥
इत्याकर्ण्य सुधासिन्धुं भगवद्देशनागिरम् ।
प्रत्यबुध्यन्त के नाम न प्रत्यासन्नमुक्तयः ? ॥७६॥

स्त्रियो बभूवुर्याः काश्चित्समरे मृतभर्तृकाः ।
ताः सर्वाः प्रभुपादान्ते व्रतमाददिरे मुदा ॥७७॥
गान्धारीधृतराष्ट्रौ तु स्वामिवाग्ब्रह्मभावितौ ।
ससम्यक्त्वामगृह्णीतां श्रावकद्वादशव्रतीम् ॥७८॥
अन्येऽपि देशविरतिं केचिज्जगृहिरे क्षणात् ।
केचिच्च सर्वविरतिं स्वामिनश्चरणान्तिके ॥७९॥
व्यस्राक्षीद्देशनास्थानीं समयेऽथ जगत्पतिः ।
शक्रधर्मसुताद्याश्च स्वं स्वं स्थानं ययुर्जनाः ॥८०॥
जगदम्भोजखण्डैकचण्डरश्मिस्ततो विभुः ।
व्यहार्षीदन्यतो हर्षात्स्वर्गिवर्गैरनुद्रुतः ॥८१॥
प्रभोर्वचनपीयूषरसनिर्यासवर्षिणः ।
आनन्दैकमयान्निन्युर्वासरान् **पाण्डु**सूनवः ॥८२॥
सम्पदामादिकन्दं च धर्मं नित्यमसूत्रयत् ।
तस्यापि बीजभूतं च न्यायमश्रान्तमाश्रयन् ॥८३॥
ते धर्मार्थाविरोधेन मिथः प्रणयिचेतसः (सा) ।
पाञ्चालसुतया सार्धं काममप्यकृतार्थयन् ॥८४॥
अन्येद्युर्जगदालोककौतुकी **नारदो** मुनिः ।
द्रौपदीमन्दिरेऽभ्यागादकस्मात्पवनाध्वना ॥८५॥
तया चाविरतस्यास्य न चक्रे काचिदर्हणा ।
तेनास्यामयमत्यन्तममर्षादित्यचिन्तयत् ॥८६॥
क्षेप्तव्येयं मयाऽवश्यं गम्भीरे दुःखसागरे ।
चिन्तयित्वेति पक्षीव तत्क्षणादुत्पपात सः ॥८७॥
प्रासादवलभौ सार्धमन्यदा **धर्मसूनुना** ।
सुखनिद्रायितां कश्चिज्जहार **द्रुपदात्म**जाम् ॥८८॥
प्रातरालोक्य पल्यङ्कं **पाञ्चाली**शून्यमात्मनः ।
सम्भ्रान्तो भूपतिः साकं सर्वैरप्यनुजन्मभिः ॥८९॥
आप्तैर्गवेषयामास वल्लभां तामितस्ततः ।
न पुनः क्वचिदद्राक्षुर्भूतले तेऽखिलेऽपि ताम् ॥९०॥

ततस्तत्कालमुन्मीलद्दुःखसम्भारनिर्भराः ।
पाण्डवाः प्रेषयन्ति स्म **कुन्तीं कंसद्विषो**ऽन्तिकम् ॥९१॥
गत्वा च **द्वारकां कुन्त्या** तत्रोदन्ते निवेदिते ।
कञ्चित्कालं **हरि**स्तस्थौ किङ्कर्तव्यविमूढधीः ॥९२॥
नारदोऽन्येद्युरायातः सत्कृत्य **मुरविद्विषा** ।
पृष्टः प्रवृत्तिमित्याख्यत्**पाञ्चालतनुजन्मनः** ॥९३॥
द्वीपेऽस्ति **धातकी**खण्डे[१]ऽ**मरकङ्केति** पूर्वरा ।
तत्पतिः **पद्मनाभो**ऽस्ति वासपद्म इव श्रियः ॥९४॥
तदीयसदने **शौरे** ! **पाञ्चाली**सदृशाकृतिम् ।
मृगाक्षीं काञ्चिदद्राक्षमित्याख्यायोत्पपात **सः** ॥९५॥
नूनं कर्मेदमस्यैव सापि **द्रुपदभू**र्ध्रुवम् ।
इति निश्चित्य **कंसारिः** पितृष्वस्रे न्यवेदयत् ॥९६॥
संदिदेश तथा **पाण्डुसूनु**भ्यश्च यथा जवात् ।
युष्माभिरभ्युपेतव्यं तीरे प्राग्ल**वणोदधेः** ॥९७॥
इत्युदीर्य विसृष्टेयं **विष्णुना हास्तिनं** ययौ ।
समस्तं **पाण्डवेभ्यश्च** तं वृत्तान्तमचीकथत् ॥९८॥
तेऽथ प्रियावियोगार्ताः पौरस्त्योदधिरोधसि ।
प्राग्गृहीतनिवासेन सङ्गच्छन्ते स्म **शौरिणा** ॥९९॥
अथ सुस्थितमाराद्धुमधीशं **लवणोदधेः** ।
प्रयतात्मा तपोऽकार्षीद**रिष्टारातिरष्टमम्** ॥१००॥
ततोऽभ्येत्याभ्यधा**द्विष्णुं सुस्थितो** रचिताञ्जलिः ।
कर्तव्याय **मुरारे** ! मां किंकुर्वाणमिवादिश ॥१०१॥
व्याजहार **हरि**र्भद्र ! केनचिद् द्रौपदी हृता ।
तदीया **धातकीखण्डे** किंवदन्तीव(च) विद्यते ॥१०२॥
तत्तथा किञ्चिदाधेहि सा प्रत्याह्रियते यथा ।
इत्याकर्ण्य **हरे**र्वाचमुवाच **लवणाधिपः** ॥१०३॥

---

१. अपरकङ्का प्रत्यन्तरे० ।

सानीकमहितं हत्वा क्षिप्त्वा च मकराकरे ।
तां देव ! धातकीखण्डादुपानीय तवार्पये ॥१०४॥
मम स्वप्रेष्यदेशस्य यद्यादेशं प्रयच्छसि ।
स्वयं तु कोऽयमारम्भः कार्येऽमुष्मिन् लघीयसि ? ॥१०५॥ युग्मम् ।
ततोऽब्रवीन् **मुरारातिः** सर्वं त्वय्युपपद्यते ।
किं त्वेवं विहितं कार्यमस्माकमयशस्करम् ॥१०६॥
ततो नः सरितां नाथमतिक्रम्य यथा रथाः ।
[१]यान्ति षड् धातकीखण्डे तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥१०७॥
तथैवेति कृते तेन पञ्च **पाण्डुतनूरुहाम्** ।
षष्ठश्च स्यन्दनः **सौरेरु**त्तेरुर्लवणार्णवम् ॥१०८॥
ततस्ते **धातकीखण्डेऽमरकङ्कापुरीं** ययुः ।
बाह्योद्याने च सर्वर्तुकेलिवेश्मन्यवातरन् ॥१०९॥
तत्र कोपभरात्तत्तदनुशिष्य **मुरारिणा** ।
दारुकः प्रेषयाञ्चक्रे **पद्मनाभ**नृपान्तिकम् ॥११०॥
तस्यास्थानस्थितस्यैत्य **दारुको** दारुणाकृतिः ।
पादपीठं पदाऽऽक्रम्य ददौ कुन्तेन पत्रकम् ॥१११॥
अवादीच्च मदाचान्तस्वान्त ! भूपालपांसन ! ।
ब्रूते त्वां **मुरजिज्जम्बूद्वीपस्य भरतार्ध**भुक् ॥११२॥
रे ! त्वया **पाण्डवेया**नां मद्बन्धूनां प्रियां पुरा ।
द्रौपदीं हरता किं न चिन्तितं मे भुजोर्जितम् ? ॥११३॥
तत्तवाद्य ध्रुवं दैवमभवत्प्रातिलोमिकम् ।
दोर्मदस्तव यद्यस्ति कोऽपि तत्सम्मुखीभव ॥११४॥
अहं तु त्वत्पुरीबाह्यकानने सह **पाण्डवैः** ।
षड्भिरेव रथैरेत्य स्थितोऽस्मि रणकेलये ॥११५॥
दारुकस्येति गां श्रुत्वा पाटयित्वा जवेन तत् ।
पद्मः सद्म प्रकोपस्य दूरं चिक्षेप पत्रकम् ॥११६॥

---

१. प्रयान्ति धातकी० प्रत्यन्तरे ।

ऊचे च रे **मुकुन्दो**ऽसौ **जम्बूद्वीपे** भयङ्करः ।
इह तूर्जस्विनः कीदृग् सानीकोऽपि पुरो मम ? ॥११७॥
तद् व्रजाऽऽयात एवाहमेषोऽनुपदमेव ते ।
सज्जीकुरु [१]समीकाय तं जवात्सह **पाण्डवैः** ॥११८॥
परं यदि रणे नैतान्सर्वानप्येकहेलया ।
ग्रासीकुर्वे तदा दूत ! **पद्मनाभो**ऽसि न ध्रुवम् ॥११९॥
इत्यस्य गिरमागत्य **दारुको मुरविद्विषः** ।
आख्याति स्म ततः सोऽपि **सपार्थः** समवर्मयत् ॥१२०॥
पद्मनाभोऽथ ककुभः पूरयन्पृतनोर्मिभिः ।
नगर्या निरगाद्योद्धुकामः **केशवपाण्डवैः** ॥१२१॥
पाण्डवान् पुण्डरीकाक्षस्तस्मिन्नभ्यागतेऽभ्यधात् ।
योत्स्यध्वे यूयमेतेन युध्येऽहं वा विरोधिना ? ॥१२२॥
अथोचुः **पाण्डवाः** कोऽयमस्मिन्नपि तवोद्यमः ।
[२]वडवाहव्यवाहस्य कः संरम्भो हि पल्वले ? ॥१२३॥
तद् **विष्णो** वयमेवैनं योधयिष्यामहे बलात् ।
अयं वा भवितेदानीं वयं वा जयभाजनम् ॥१२४॥
इत्युदीर्य सुताः **पाण्डो**रभ्यमित्रीणतां दधुः ।
तथैवास्थान्**मुरारिस्तु** सङ्गरालोककौतुकी ॥१२५॥
पद्मनाभपताकिन्या साकं **कुन्ती**तनूरुहाम् ।
अथाभूद्भुवनाभोग[३]डामरः समरश्चिरम् ॥१२६॥
ततः [४]पराञ्चिते किञ्चिदनीके **पाण्डुजन्मभिः** ।
भूपतिः स्वयमुत्तस्थे भूरिस्थामा महाभटैः ॥१२७॥
पाण्डवेयास्ततस्तेन तथा बाणैर्बभञ्जिरे ।
यथा समरमुत्सृज्य **मुरारिं** शरणं ययुः ॥१२८॥
व्याहरंश्च **हरे** ! नैनं विजेतुं वयमीश्महे ।
त्वमेव नूनमेतस्मै स्थास्यसे समराङ्गणे ॥१२९॥

---

१. युद्धाय । २. वडवानलस्य । ३. डामरः-आश्चर्यकृत् । ४. पराजिते ।

ऊचेऽथ सस्मितः **शौरि**र्द्विषा यूयं जितास्तदा ।
यदाऽयं वा वयं वाऽथ जेतारोऽद्येत्यवोचत ॥१३०॥
इदानीं तु विलोकध्वं मदीयं रणकौतुकम् ।
जेष्याम्येनं रणे जेष्ये नानेन कथमप्यहम् ॥१३१॥
इत्युदित्वा **मुराराति**रुच्चण्डैर्ध्वनिडम्बरैः ।
क्षोभितानेकराजन्यं **पाञ्चजन्य**मपूरयत् ॥१३२॥
बलत्रिभागः **पद्मस्य** तदीयध्वनिनाऽनशत् ।
पञ्चाहेनासितेनेन्दोर्बिम्बाभोगत्रिभागवत्[1] ॥१३३॥
शार्ङ्गी शार्ङ्गमथारोप्य कोपादास्फालयद् दृढम् ।
तन्नादेनापि तत्सैन्यत्रिभागस्तद्वदत्रुटत् ॥१३४॥
प्रणश्याथ पुरीं **पद्मः** शेषसैन्यावृतोऽविशत् ।
दृढलोहार्गलाः सर्वाः प्रतोलीश्चाप्यधापयत् ॥१३५॥
उत्तीर्याथ रथाद् **विष्णु**र्व्योमान्तव्यापि भैरवम् ।
व्यात्ताननं हसद्दंष्ट्रं **नारसिंहं** वपुर्व्यधात् ॥१३६॥
अथोन्मर्यादयन्नब्धीन्कम्पयन्काश्यपीमपि ।
चालयन्नचलान् **विष्णु**र्वितेने पाददर्दुरान्[2] ॥१३७॥
प्राकाराग्राणि तैः पेतुर्दुद्रुवुर्गोपुराणि च ।
ध्वंसन्ते स्म च वेश्मानि सस्रंसे चाट्टमण्डली ॥१३८॥
निम्नेषु केऽप्यलीयन्त निपेतुः केऽपि मूर्च्छिताः ।
आलिलिङ्गुस्तरून्केऽपि जनाः केऽप्यप्सु चाविशन् ॥१३९॥
क्षम्यतामिदमागो मे देवि ! दौरात्म्यवेश्मनः ।
मूर्तकीनाशदेशीयान्मां रक्षास्माद**धोक्षजात्** ॥१४०॥
इत्याद्युदीरयन्दीनं भिया तरलतारकः ।
पद्मनाभोऽथ **पाञ्चाली**पादपङ्करुहेऽपतत् ॥१४१॥ युग्मम् ।
साऽप्यूचे चेद्वधूवेषमाधायाग्रे विधाय माम् ।
शार्ङ्गिणं शरणं यासि तदा जीवसि नान्यथा ॥१४२॥

---

१. पञ्चदिनेन कृष्णपक्षेन । २. दर्दरः-पर्वतविशेष आघातो वा ।

तयेत्युक्तस्तथा चक्रे **पद्मनाभो** भयातुरः ।
प्राणत्राणाय जीवा हि नास्ति तद्यन्न कुर्वते ॥१४३॥
नृसिंहवपुरुत्सृज्य प्रसन्नस्तं **जनार्दनः** ।
मा भैषीरिति सम्भाष्य पप्रच्छ प्राक्तनीं कथाम् ॥१४४॥
पद्मनाभोऽब्रवीद्देव ! **नारदो मुनि**पुङ्गवः ।
सहसैव कदाचिन्मामागादन्तःपुरःस्थितम् ॥१४५॥
तथाऽभ्यर्च्य यथौचित्यमप्रच्छि स मुनिर्मया ।
यदीदृश्यः क्वचिद् दृष्टाः स्त्रियो मत्प्रेयसीसमाः ? ॥१४६॥
मामथोचे स किं कूपमण्डूक इव भाषसे ? ।
पाञ्चाल्याः पुरतो राजन् कीदृश्यस्तव वल्लभाः ? ॥१४७॥
भूयोऽपि विस्मयस्मेरमानसोऽहं तमभ्यधाम् ।
पाञ्चाली भगवन् ! केयं ? यत्त्वयैवं प्रशस्यते ॥१४८॥
अथाह स मुनि**र्जम्बूद्वीपभारतभूषणम्** ।
हस्तिनापुरमिप्यस्ति पुरं स्वर्गपुरोपमम् ॥१४९॥
पाण्डवाश्चण्डदोर्दण्डास्तद्भिन्वन्ति यशोधनाः ।
आदिकन्दो **मुकुन्दो**ऽभूद्यत्साम्राज्यमहीरुहः ॥१५०॥
गङ्गा[१] हिरण्यगर्भस्य रूपलावण्यसम्पदाम् ।
पाञ्चाली नाम पञ्चानां तेषामेकैव वल्लभा ॥१५१॥
व्याहृत्येति क्षणादन्तरिक्षमुत्पतिते मुनौ ।
पाञ्चालीगुणटंकारैरहमुज्जागरस्मरः[२] ॥१५२॥
पूर्वसङ्गतिकं मित्रं देवं भवनवासिनम् ।
संस्मृत्य प्रार्थयामास **कृष्णा**ऽऽहरणहेतवे ॥१५३॥ युग्मम् ।
सोऽब्रवीदथ **पाञ्चालीं** सतीसीमन्तमौक्तिकम् ।
कथञ्चिदीहते नान्यं वचः कुर्वे तथापि ते ॥१५४॥
इत्युक्त्वा मेऽनुरोधेन मन्दिरोपरिशायिनीम् ।
दत्त्वा ऽवस्वापिनीं विद्यां **द्रौपदीं** सोऽहरत्सुरः ॥१५५॥

---

१. खानिः । २. कामातुर ।

तेनाऽऽनीयार्पिता मह्यं **पाञ्चाली** बुबुधे ततः ।
अपश्यन्ती निजं वेश्म सम्भ्रमं चाभजत्परम् ॥१५६॥
ततोऽहं तां तथाभूतामभ्यधां मा स्म सुन्दरि ! ।
किञ्चित्कार्षीर्मनःक्षोभं किंकरोऽस्मि पुरस्तव ॥१५७॥
द्वीपेऽस्मिन् **धातकीखण्डे जम्बूद्वीपाद**हारयम् ।
नृपः **पद्माभिधो**ऽहं त्वां तन्मां मन्यस्व वल्लभम् ॥१५८॥
ततः किञ्चिद्विचिन्त्येयमूचे मां चेन्न मामकः ।
कश्चिदेष्यति मासान्तः करिष्ये ते वचस्तदा ॥१५९॥
सागरान्तरिताज्**जम्बूद्वीपतः** क इहैष्यति ? ।
इत्यालोच्य मयाऽप्यस्या वचस्तदुरीकृतम् ॥१६०॥
भवन्तो भ(भु)वनातीतमहिमैकास्पदं पुनः ।
व्यतीत्यार्णवमप्येनं पृष्ठतोऽस्याः समागमन् ॥१६१॥
इत्याख्याय कथां **कृष्ण**विसृष्टः सोऽविशत्पुरीम् ।
कृष्णोऽपि ववले **कृष्णां** कृत्वा **कौन्तेय**सात्ततः ॥१६२॥
तदा च तत्र चम्पायामारामे **पूर्णभद्रके** ।
मुनिसुव्रततीर्थेशः समेत्य समवासरत् ॥१६३॥
रणारम्भभवं **कृष्ण**पाञ्चजन्यस्य निःस्वनम् ।
श्रुत्वाऽपृच्छत्सभासीनस्तं हरिः **कपिला**भिधः ॥१६४॥
भगवन् ! भुवनाभोगभिदारम्भयङ्करः ।
मत्समानस्य कस्यैष शङ्खनादो विजृम्भितः ? ॥१६५॥
तीर्थकृत्**कपिलेने**ति पृष्टे विस्पष्टविस्मयम् ।
पद्मनाभमहीपालकथां सर्वामचीकथत् ॥१६६॥
अत्रायातस्य **कृष्णस्य** स्वागतं कर्तुमिच्छति ।
मनो मे **कपिलेने**ति प्रोक्ते भूयो विभुर्जगौ ॥१६७॥
कदापि न भवत्येतद्भविष्यति बभूव वा ।
सङ्गच्छेते जिनौ चक्रभृतौ शौरी च यन्मिथः ॥१६८॥
वीक्षिष्यसे तथाप्यस्य त्वं पताकां पताकिनः ।
इत्याकर्ण्य विभोर्वाचं सोऽनु**कृष्णम**धावत ॥१६९॥

आससाद क्षणादेव लवणोदन्वतस्ततम् ।
अपश्यच्च स **कृष्णस्य** स्यन्दनप्रधि[1]:पद्धतिम् ॥१७०॥
पञ्चवर्णरुचीन्सन्ध्यारागैरिव विनिर्मितान् ।
मध्येजलधि चैक्षिष्ट तदीयरथकेतनान् ॥१७१॥
ततो मदीयमादाय स्वागतं गन्तुमर्हसि ।
इति व्यक्ताक्षरं दध्मौ **कपिलो** वारिजं[2] निजम् ॥१७२॥
स्वागतं लब्धमस्माभिः प्रणयेनामुना तव ।
इति विस्पष्टवर्णं स्वं शङ्खं **कृष्णो**ऽप्यपूरयत् ॥१७३॥
तन्निनादमुपश्रुत्य **कपिलो**ऽथ न्यवर्तत ।
जगामा**मरकङ्कां** च दत्तातङ्कां[3] **मुरारिणा** ॥१७४॥
कुर्वाणेनैनमन्यायं प्रतापस्य मम त्वया ।
चक्रे म्लानिरियं दुष्ट ! तिष्ठ मा तत्पुरो मम ॥१७५॥
इत्युक्त्वा **पद्म**भूपालं कोपेन निरवासयत् ।
कपिलः स्थापयामास तत्पदे च तदात्मजम् ॥१७६॥
गच्छन्नन्तःसमुद्रं च रथोत्सङ्गे निषेदुषीम् ।
प्रेयसीमिति सप्रेम व्याजहार **युधिष्ठिरः** ॥१७७॥
प्रणीतप्रार्थने देवि ! तस्मिन्भूपालपांसने ।
किं विचिन्त्य तदा मासोऽवधित्वेन त्वयाऽर्थितः ? ॥१७८॥
साऽभ्यधाद् देव ! चेन्मासमध्ये नैष्यन्ति मत्प्रियाः ।
तदाऽनशनमादाय मरिष्यामीत्यचिन्तयम् ॥१७९॥
कृष्णोऽथाभ्यागमत्पारेपारावारं यथागतम् ।
वल्लभालाभकल्लोलिचेतोभिः सह **पाण्डवैः** ॥१८०॥
सुस्थितं लवणाधीशं यावदामन्त्रये क्षणम् ।
तावन्**मन्दाकिनीं** यूयमेतामुत्तरताग्रतः ॥१८१॥
इत्यादेशेन **कंसारे**र्नावमासाद्य काञ्चन ।
उत्तेरुः **पाण्डवा गङ्गां** पृथुं द्वाषष्टियोजिनीम् ॥१८२॥ युग्मम् ।

---

१. प्रधिः–चक्रनाभिः । २. शङ्खम् । ३. दत्तभयाम् ।

बलानुजन्मनो बाहुबलं वीक्षिष्यतेऽधुना ।
इत्यालोच्य न ते नावं प्राहिण्वन् **वनमालिने** ॥१८३॥
ततः **सुस्थित**मापृच्छ्य न्यस्य वामे भुजे रथम् ।
दोष्णाऽन्येन **हरिर्गङ्गां** तरीतुमुपचक्रमे ॥१८४॥
कृच्छ्रादगच्छन्प्रवाहान्तः श्रान्तः **शौरि**रचिन्तयत् ।
श्लाघ्यास्ते खलु **कौन्तेया**स्तीर्णेयं यैः सुरापगा ॥१८५॥
अथास्मिन्नतिखिन्नेऽन्तर्विचक्रे देवतास्थलम् ।
मुहूर्तं तत्र विश्रम्य पारेगङ्गं ययौ **हरिः** ॥१८६
तत्रापृच्छत् **सुतान्पाण्डोः केशवो** ननु **जाह्नवीम्** ।
भवन्तः कथमुत्तीर्णास्तेऽपि नावेत्यचीकथन् ॥१८७॥
किं नौर्न प्रेषिता मह्यमित्युक्तेऽथ **मुरारिणा** ।
वीक्षितुं तव दोःसारमित्याख्यान्ति स्म **पाण्डवाः** ॥१८८॥
ततः कोपारुणीभूतचक्षु**र्दामोदरो**ऽभ्यधात् ।
कंस-केशि-जरासंधचाणूरादिवधे पुरा ॥१८९॥
सम्प्रत्येव जये **पद्मनाभस्य** च महीभुजः ।
नेक्षितं मम दोःसारं ? दिदृक्षध्वेऽधुनैव यत् ? ॥१९०॥
इत्युदीर्य **मुराराति**र्लोहदण्डेन कोपतः ।
स्यन्दनान् **पाण्डवेयानां** लोष्टचूरमचूरयत् ॥१९१॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
जगाद च यदि क्षोणीं मदीयामधिवत्स्यथ ।
सपुत्रबान्धवानीकास्तदानीं न भविष्यथ ॥१९२॥
सक्रोधमभिधायेति **कंसारिर्द्वारकां** ययौ ।
श्यामीभूतमुखाम्भोजाः **पाण्डवा** अपि **हास्तिनम्** ॥१९३॥
ते तत्राभ्येत्य तां वार्तां मातापित्रोर्न्यवेदयन् ।
सुखदुःखैकविश्रामः पितरौ हि तनूरुहाम् ॥१९४॥
अथ **पाण्डु**र्विमृश्यान्तरनुरोधविधित्सया ।
द्वारकायां पुरि प्रैषीत् **कुन्तीं कंसान्तकान्ति**कम् ॥११९५॥
ततः **कुन्ती** गजारूढा **द्वारको**द्यानमीयुषी ।
प्रभोः समवसरणं वीक्ष्य पद्भ्यां तदाविशत् ॥१९६॥

नत्वा नाथं निषेदुष्यामेतस्यां **देवकी** तदा ।
अप्राक्षीदाययुर्ये ह्यः प्रभो ! मद्धाम्नि साधवः ॥१९७॥
अन्योऽन्यमतिसारूप्यादभेदभ्रमकारिणः ।
मम प्रीतिकराः के ते ? कथं च सदृशा **हरेः** ? ॥१९८॥ युग्मम् ।
आख्याति स्म ततः स्वामी पुरे भद्रेऽस्ति [१]भद्रिले ।
सुलसाऽनलसा धर्मे **नागस्य** श्रेष्ठिनः प्रिया ॥१९९॥
तस्यै प्रददिरे भक्तितोषिणा नैगमैषिणा ।
कृष्णाग्रजाः षडप्येते पुत्रास्त्वत्कुक्षिकौस्तुभाः ॥२००॥
तस्या मृतान्यपत्यानि तेनार्प्यन्त पुनस्तव ।
गत्वा तत्र मयाऽप्येते दीक्षिता मोक्षगामिनः ॥२०१॥
अतोऽमी सदृशा **विष्णो**स्त्वदृदृशोरमृताञ्जनम् ।
आनन्दकन्दलीहेतुरीदृशं ह्यौरसं महः ॥२०२॥
श्रुत्वेति **देवकी** स्नेहलहरीप्रस्नुतस्तनी ।
ववन्दे सह **कृष्णा**द्यैस्तान्प्रीतिपुलकाङ्कितैः ॥२०३॥
स्वामिनाऽथ विसृष्टायां देशनायां **जनार्दनः** ।
कुन्तीं पितृष्वसारं स्वां मुदितः स्वगृहेऽनयत् ॥२०४॥
परेद्यवि समं **कुन्त्या** पुनरासेदिवान्सदः ।
स्वां लक्ष्मीं वीक्ष्य तादृक्षामन्वयुङ्क्त प्रभुं **हरिः** ॥२०५॥
अस्याः स्फीतश्रियः पुर्याः क्षयो भावी किमन्यतः ? ।
ममापि मृत्युरन्यस्मात्किं स्वामिन्निति कथ्यताम् ॥२०६॥
आमेति प्रभुणा प्रोक्ते कस्मादिति जगौ **हरिः** ।
अथाचख्यौ जिनः पुर्यां मुने**र्द्वीपायना**त् क्षयः ॥२०७॥
अस्माज्**जरा**कुमाराच्च स्निग्धाद्बन्धोर्वधस्तव ।
यदुवंशक्षये विद्धि मद्यमाद्यं च(हि) कारणम् ॥२०८॥
इत्याकर्ण्य विभोर्वाचमा[२]चान्तहृदयो भिया ।
सर्वपर्षज्जनो जज्ञे वैमनस्यमलीमसः ॥२०९॥

---

१. 'भद्दिले' प्रत्यन्तरे । २. व्यासचित्तः ।

धिगेनं यदसौ पात्रं भावी बन्धुवधैनसाम् ।
इत्येककालमालोकि तदालोकै**र्जरात्मजः** ॥२१०॥
भ्रातुर्घाताय मा भूवमित्यसौ धन्व सेषुधि ।
बिभ्रद्ययावरण्यानीं **द्वारकां** च **हरिः** पुनः ॥२११॥
तत्रैव **यादव**स्नेहात्पारिव्राज्य व्रती वसन् ।
द्वीपायनोऽपि शुश्राव जनेभ्यस्तद्वचः प्रभोः ॥२१२॥
ततः षष्ठतपः कुर्वन्ब्रह्मचारी शुचिः शमी ।
पूर्दाहपातकाद्भीतः कान्तारं सोऽप्यशिश्रियत् ॥२१३॥
पुरीदाहकुलोन्छेदनिदानमथ **केशवः** ।
नवीनं सीधुसंधानं प्रत्यषेधज्जनप्रियः ॥२१४॥
प्राक्तनं तु कदम्बाद्रेः कदम्बाह्वे वने **हरिः** ।
कादम्बरीगुहाभ्यर्णे मद्यमत्याजयज्जनैः ॥२१५॥
भूरिभूमीरुहाकीर्णे तत्र तैस्त्यक्तया तया[1] ।
आकर्णान्तमपूर्यन्त शिलाकुण्डानि शुण्डया ॥२१६॥
तदानीं चाभ्यधाद्बन्धुः **सिद्धार्थः** सारथि**र्बलम्** ।
अनुज्ञातस्त्वया दीक्षां जिघृक्षामि जिनान्तिके ॥२१७॥
बलोप्यूचे सहायं त्वां विस्रष्टुं नाहमुत्सहे ।
एतेन पणबन्धेन विदधे तु तवेप्सितम् ॥२१८॥
यदि देव प्रदत्तापत्प्रौढिव्यामूढमानसम् ।
दिवं यातः कदाऽप्येत्य स्नेहान्मां बोधयिष्यसि ॥२१९॥
तथेत्युक्त्वा व्यधात्स्वार्थं **सिद्धार्थ**स्तदनुज्ञया ।
चरंश्चारित्रमन्यत्र ययौ च स्वामिना समम् ॥२२०॥
चिरादवसरं प्राप्य **कुन्ती कृष्ण**मथावदत् ।
पाण्डवाः क्वाऽऽसतां वत्स ! त्वया निर्विषयीकृताः ? ॥२२१॥
तवैवेयमशेषाऽपि **भरता**र्धवसुन्धरा ।
तत्प्रसीद स्वबन्धूनां किमपि स्थानमादिश ॥२२२॥

---

१. मदिरया ।

केशवोऽप्यब्रवीन्नव्यां दक्षिणाम्भोधिरोधसि ।
निर्माय **पाण्डुमथुरां** तत्र तिष्ठन्तु **पाण्डवाः** ॥२२३॥
अथैत्य **हास्तिनं कुन्ती** सुतानां तदचीकथत् ।
आगत्य **पाण्डुविषये** तत्तथा तेऽपि चक्रिरे ॥२२४॥
अभिमन्यूत्तरापुत्रं **सुभद्रा**पौत्र**मच्युतः** ।
हस्तिनापुरभूपालं **परीक्षित**मतिष्ठिपत् ॥२२५॥
अथ तां **द्वारका**वार्ता परावर्तयतां[१] हृदि ।
पार्थानां पाण्डुमथुराराज्येष्वासीन्न निर्वृतिः ॥२२६॥
ध्यायन्तः सर्ववस्तूनां ते केवलमनित्यताम् ।
दीनोद्धारदयादीनि धर्मकर्माणि चक्रिरे ॥२२७॥
पाण्डुः कुन्ती च संसारमसारं दधतौ हृदि ।
तदा सस्मरतुः कामं भगवन्तं व्रतार्थिनौ ॥२२८॥
नाथोऽपि समवासार्षीत्तत्रैत्य ज्ञाततन्मनाः ।
भगवांश्च विवस्वांश्च परोपकृतिकर्मठौ ॥२२९॥
धर्मजन्माऽथ सोत्कण्ठं मातापितृपुरःसरः ।
गत्वाऽनमज्जगन्नाथमाहितोन्माथमापदाम् ॥२३०॥
प्रभोः सुधामुचं श्रुत्वा वाचं संविग्नमानसौ ।
प्रणम्य **पाण्डुः कुन्ती** च परिव्रज्यामयाचताम् ॥२३१॥
स(त)दैव समयज्ञानामात्मजानामनुज्ञया ।
तयोरिष्टमपूरिष्ट समीपेऽ**रिष्टनेमिनः** ॥२३२॥
तावथासादितस्वामिप्रसादमुदिताशयौ ।
व्रताचारमधीयानौ समं तेन विजहृतुः ॥२३३॥
प्रभोः पित्रोश्च विरहे **पाण्डवै**रुन्मनायितम् ।
नक्तंदिवं तदादिष्टे धर्मे तु सुमनायितम् ॥२३४॥
निर्माप्य तत्र तैश्चैत्यं स्वाम्युत्कण्ठा व्यनोद्यत ।
मातापित्रोर्वियोगस्तु क्लमयामास तन्मनः ॥२३५॥

---

१. स्मरताम् ।

कृष्णा विज्ञा विशेषेण शुश्रूषामास तांस्तदा ।
प्रीतिपात्रं कलत्रं हि सर्वक्लेशापहं नृणाम् ॥२३६॥
ते पञ्चेषुजिगीषायां विस्फुरत्पौरुषा अपि ।
ततस्तदेकविषयान् विषयाननुमेनिरे ॥२३७॥
पर्यायेणाथ भुञ्जाना सह तैर्दयितैः सुखम् ।
गर्भं बभार **पाञ्चाली** निधानमिव मेदिनी ॥२३८॥
अन्यतेजस्विमाहात्म्यग्रासोज्जागरतेजसम् ।
प्रातः प्राचीव मार्तण्डं सा क्रमात्सुषुवे सुतम् ॥२३९॥
जगदानन्दने तस्मिन्नन्दने **धर्मनन्दनः** ।
जाते दानं ददौ किं च शोधयामास चारकान् ॥२४०॥
नामास्य पाण्डवैः **पाण्डुसेन** इत्युज्ज्वलौजसः ।
दीनानाथजनोद्धारपुरःसरमसूत्र्यत ॥२४१॥
पाण्डुसेनोऽथ सेनानी[1]रिव बाल्येऽपि विक्रमी ।
विज्ञः प्रज्ञावतामग्र्यो जग्राह सकलाः कलाः ॥२४२॥
जगच्चेतश्चमत्कारिगुणगृह्यैः स **पाण्डवैः** ।
अद्भुत[2]प्राभवप्राज्ये यौवराज्ये न्ययुज्यत ॥२४३॥
सर्वतः कुर्वतां तेषां तां तामर्हत्प्रभावनाम् ।
कल्याणोदर्कराज्यानां ययौ कालः कियानपि ॥२४४॥
मषीश्याममुखो जातु कराग्रोपात्त**कौस्तुभः** ।
युधिष्ठिरं जरासूनुरुपतस्थे सदःस्थितम् ॥२४५॥
कृतसंमान[3]मासीनं वीक्ष्य हस्तेऽस्य **कौस्तुभम्** ।
अदभ्रं सम्भ्रमं बिभ्रत्तं पप्रच्छ **तपःसुतः** ॥२४६॥
एतदत्याहितं किं नु ? भ्रातरावेदय द्रुतम् ।
प्रभोश्चिरंतनीं वाचं स्मरन्नस्मि भियाऽऽतुरः ॥२४७॥
सत्यैव स्वामिनो वाणीत्युक्तेऽनेन विषादवान् ।
पुनः **कुन्तीसुतो**ऽवादीद्यथावृत्तं [4]तदादिश ॥२४८॥

---

१. कार्तिकस्वामी । २. प्रभोर्भावः प्राभवं-प्रभुता । ३. आसीनं तम् इत्यन्वयः । ४. 'वदादितः' प्रतिद्वये० ।

सोऽप्युवाच शृणु भ्रातर्यातोऽरण्यमहं तदा ।
व्याधवृत्तिश्चिरं स्थित्वा जातु बाणं मृगेऽक्षिपम् ॥२४९॥
अथादित्सुः शरं गच्छन्नहमन्तरितो द्रुमैः ।
अहो ! कोऽयमनागस्कं सुखसुप्तमनालपन् ॥२५०॥
बाणेनाङ्घ्रितले बाढं निर्घृणो निजघान माम् ? ।
मया तु जातु नाज्ञातनामगोत्रो हतः परः ॥२५१॥
वेगादेष तदाख्यातु नामगोत्रे निजे मम ।
येनाहमपि नाराचं तं प्रति प्रतिसंदधे ॥२५२॥
श्रुत्वेति कस्यचिद्वाचं धीरोदात्तां महात्मनः ।
[१]नैणोऽयमिति निश्चिन्वन्खेदमासादयं परम् ॥२५३॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
दशमस्य दशार्हस्य सूनुरानकदुन्दुभेः ।
नाम्ना **जराकुमारो**ऽस्मि **जरादेव्या**स्तनूद्भवः ॥२५४॥
निर्मानुषे वसाम्यत्र वने केनापि हेतुना ।
कोऽसि त्वं पुनरित्युच्चैर्दूरस्थस्तमवादिषम् ॥२५५॥
ततः सोऽवददेह्येहि ज्यायोभ्रातरहं **हरिः** ।
स एवास्ति प्रयत्नस्ते विफलः सकलोऽभवत् ॥२५६॥
[२]तं दृष्ट्वा वाणिजेनेव दत्तं शुल्कमिदं त्वया ।
इति शृण्वन्वचस्तस्य समीपं प्रापमाकुलः ॥२५७॥
कृष्णामालोक्य चामूर्च्छमपृच्छं चाप्तचेतनः ।
[३]कथमेतदभूद्भ्रा ! ते तदा **द्वैपायने** वनम् ॥२५८॥
अचीकथत्ततः **कृष्णः** प्रभुवाक्यादनन्तरम् ।
पौरैः समुज्झिते मद्ये षण्मासाः प्रययुः सुखम् ॥२५९॥
आयाते मासि वैशाखे **कदम्ब**वनपालकः ।
सभायामायतिप्रेक्षी मामुपेत्य व्यजिज्ञपत् ॥२६०॥
तत्र त्यक्तं तदा देव ! द्रुमपुष्पाधिवासितम् ।
उपागतेन सुस्वादु मद्यं तत्पीतपूर्विणा ॥२६१॥

---

१. न एणः=मृगः । २. मां प्रतिद्वये । ३. ''कथमेतदभूद्याते, तदा द्वैपायनं वनम्'' प्रतिद्वये ।

केनापि सुहृदा **साम्बः** प्राभृतीकृत्य पायितः ।
कुमारैः सह दुर्दान्तैर्गृध्नुस्तद्वनमाययौ ॥२६२॥ युग्मम् ।
ते तत्रापानमाबध्य तां सुरां स्वैरमापपुः ।
क्षणेन क्षीबतां प्राप्य विचेलुश्च यदृच्छया ॥२६३॥
तत्रैकान्ते तपस्यन्तमन्तकं पापकर्मणाम् ।
द्वैपायनपरिव्राजं ते निध्याय[1] दधुः क्रुधम् ॥२६४॥
हन्यतामधुनैवायं दुरात्मा मुनिपांसनः ।
व्यापादितः कथं नाम दग्धुमीशिष्यते पुरीम् ? ॥२६५॥
इति **साम्बगिरा** लेष्टुचपेटायष्टिमुष्टिभिः ।
हत्वा हत्वा मृतप्रायं तं व्यधुर्भवदात्मजाः ॥२६६॥
मृतोऽयमिति मूर्च्छालं तं त्यक्त्वा गृहमाययुः ।
मूर्च्छाविरामे सामर्षं तं च वीक्ष्याहमागमम् ॥२६७॥
इत्याख्याय स्थिते तस्मिन्ननर्थो मा स्म भूदितः ।
इत्यगच्छं **सरामो**ऽहं सान्त्वनाय मुनेर्वनम् ॥२६८॥
कोपाटोपकडाराक्षमद्राक्षं तत्र तं मुनिम् ।
करौ च कुड्मलीकृत्य सप्रश्रमवादिषम् ॥२६९॥
दुस्तपं ते तपः क्वेदं ? मुने ! कोपः क्व चेदृशः ? ।
कथमेकत्र संवासस्तेजस्तिमिरयोरयम् ? ॥२७०॥
मुहुः सिक्तं शमाम्भोभिः फलिष्यन् मुक्तिसम्पदा ।
तपोबीजमखण्डं ते क्रोधवह्निर्दहत्ययम् ॥२७१॥
अज्ञानैर्मद्यपानान्धैर्डिम्भरूपैर्महामुने ! ।
अपराद्धमिदं यत्ते तदद्य क्षन्तुमर्हसि ॥२७२॥
अथावादीन्मुनि**र्विष्णो** ! पर्याप्तं तव सान्त्वनैः ।
अधुनैव क्रुधाऽन्धेन निदानं विदधे मया ॥२७३॥
द्वारकाया यदूनां च क्षयाय स्यामतो **हरे** ! ।
सर्वस्य प्रलयो भावी लोकस्यास्य युवां विना ॥२७४॥

---

१. दृष्ट्वा ।

पुनः प्रसादनायास्य साभिलाषं विलोक्य माम् ।
न्यषेधल्लाङ्गली **विष्णो** ! कृतमेतस्य सान्त्वनैः ॥२७५॥
वक्राङ्घ्रिनासिकाहस्ताः स्थूलोष्ठोदरनासिकाः[१] ।
हीनाङ्गविषमाङ्गाश्च[२] **शान्तिं यान्ति न जातुचित्** ॥२७६॥
ततः प्रेङ्खन्मनःखेदे मयि हर्म्यमुपेयुषि ।
द्वैपायननिदानार्थः सर्वोऽपि पुरि पप्रथे ॥२७७॥
स्वभावतो ममादेशादुपदेशादपि प्रभोः ।
बभूव धर्मकर्मैकसज्जो **द्वारवती**जनः ॥२७८॥
तदा कृपालुः कालज्ञः समेत्य भगवानपि ।
पितरौ स्वौ कुमारांश्च **प्रद्युम्नादी**नदीक्षयत् ॥२७९॥
रुक्मिणीप्रमुखाः स्वामी मदीया महिषीरपि ।
प्राव्राजयदनेकं च **द्वारका**लोकमाकुलम् ॥२८०॥
वत्सरे द्वादशेऽवश्यंभाविनं **द्वारका**क्षयम् ।
पृष्टः पुनर्ममादिश्य विजह्रे प्रभुरन्यतः ॥२८१॥
शश्वच्चतुर्थषष्ठादितपोनिष्ठैकचेतसः ।
जनस्यैकादशाब्दानि निर्विघ्नं व्यतिचक्रमुः ॥२८२॥
ततश्च द्वादशे वर्षे व्यतीयुषि कियत्यपि ।
जितोऽस्मत्तपसा नष्टो **द्वैपायन**मुनिर्ध्रुवम् ॥२८३॥
एवं निश्चित्य पूर्लोकः प्रमादं मदिरादिकम् ।
निस्तन्द्रः पुनराददे **दुर्लङ्घ्या भवितव्यता** ॥२८४॥ युग्मम् ।
अथोत्पातमहीकम्पनिर्घातोल्कादयोऽभवन् ।
ग्रहेभ्यो निर्ययौ धूमः कृशानुश्च विवस्वतः ॥२८५॥
ननृतुश्चित्ररूपाणि जहसुः शालभञ्जिकाः ।
अकाले राहुणा ग्रासः सूर्याचन्द्रमसोरभूत् ॥२८६॥
अकल्याणफलाः स्वप्ना जनैर्ददृशिरे निशि ।
अनेशन् क्वापि रत्नानि चक्रादीनि ममापि च ॥२८७॥

---

१. नाभिकाः प्रत्यन्तरे० । २. विषमाक्षाश्च प्रतिद्वये ।

ततः संवर्तको वातः प्रावर्तत समन्ततः ।
स निचिक्षेप पुर्यन्तदूरादुन्मूल्य पादपान् ॥२८८॥
अन्तर्द्वासप्ततिः षष्टिर्बहिश्च कुलकोटयः ।
अपिण्ड्यन्त भयान्नष्टा अप्युपानीय केनचित् ॥२८९॥
मयि पश्यति **रामे** च वह्निमह्नाय कश्चन ।
दारुणो दारुपूर्णायां **द्वारकाया**मदीपयत् ॥२९०॥
अहं शोकान्धकारेण धूमस्तोमेन चाम्बरम् ।
युगपत्परितः प्राप्तव्यासेन व्यानशेतमाम् ॥२९१॥
अभ्रंलिहाभिर्ज्वालाभिर्धूमोऽथ निरधूयत ।
मम शोकान्धकारस्तु कामं वृद्धिमनीयत ॥२९२॥
अथाहं **वसुदेवं** च **देवकीं** चाथ **रोहिणीम्** ।
आरोप्य रथमाक्रष्टुं प्रवृत्तः सह **शीरिणा** ॥२९३॥
नाश्वैर्न वृषभैः किञ्चिद्रथं कष्टुमशक्यत ।
आवां युगार्पितस्कन्धौ ततोऽभूव धुरंधरौ ॥२९४॥
अभञ्जि द्रुतमक्षाभ्यां सद्योऽभाजि युगेन च ।
रथः कथञ्चिदावाभ्यां निन्ये तदपि गोपुरम् ॥२९५॥
अथ क्षणाददीयेतां कपाटौ तत्र केनचित् ।
रामेणाङ्घ्रिप्रहारेण व्यघट्येतां च वेगतः ॥२९६॥
महीमग्नो रथः किञ्चिदस्मत्कृष्टोऽपि नाचलत् ।
क्लीबः पित्रोरपि त्राणे व्यषीदं पौरुषे ततः ॥२९७॥
विषादिनं तदानीं मां देवः कश्चिद्दिवि स्थितः ।
उच्चैरुवाच भोः **कृष्ण** ! कृतं तव परिश्रमैः ॥२९८॥
यस्मादस्मि स एवाहं **द्वीपायनवरः** सुरः ।
उत्पन्नोऽग्निकुमारेषु स्मृत्वा वैरं करोम्यदः ॥२९९॥
किंत्वेकादशवर्षाणि परमोत्कर्षचञ्चुना ।
जनानामप्रमादेन नावकाशो ममाभवत् ॥३००॥
तदहो दहनेनैव मन्निदानभुवाऽमुना ।
असावानेष्यते मृत्युं मातापितृजनस्तव ॥३०१॥

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।
तद्गच्छत(तं) पुराऽख्यातं माऽस्म विस्मरतं मम ॥३०२॥
इति श्रुत्वाऽपि तद्वाचमाकर्षन्तौ रथं पुनः ।
भृशमावामभाषन्त पितरः स्नेहकातराः ॥३०३॥
वत्सौ ! वात्सल्यमस्मासु स्वोचितं चक्रथुर्युवाम् ।
अवश्यं भाविनो भावाः किंतु स्युर्महतामपि ॥३०४॥
ततोऽस्तु वां शिवः पन्था विजयेथां चिरं युवाम् ।
अस्माभिः पुनरत्रैव **नेमिः** शरणमाश्रितः ॥३०५॥
यद्बद्धं मनसाऽस्माभिर्वचसा यच्च भाषितम् ।
कृतं यच्चापि कायेन तन्नो मिथ्याऽस्तु दुष्कृतम् ॥३०६॥
क्षमयामोऽखिलान् जीवान्सर्वे क्षाम्यन्तु तेऽपि नः ।
मैत्री सर्वेषु भूतेषु वैरमस्ति न केनचित् ॥३०७॥
अशनादिकमाहारं प्रत्याख्यामश्चतुर्विधम् ।
अर्हदादींश्च पञ्चापि स्मरामः परमेष्ठिनः ॥३०८॥
वयं कस्यापि नेदानीमस्मदीयो न कश्चन ।
इत्युन्मदिष्णुनिर्वेदमात्मानमनुशास्महे ॥३०९॥
इत्याहारपरीहारतत्परैः पितृभिः पुनः ।
विसृष्टौ वलितग्रीवौ व्रजावः स्म कथञ्चन ॥३१०॥
तदैव देवा[१]पसदस्तानधाक्षीत्क्षणेन सः ।
तेऽपि त्रिदिवमासेदुर्ध्रुवं तद्ध्यानढौकितम् ॥३११॥
जरासंधवधाख्यानसदुपाध्याय ! पश्यति ।
नाथे त्वय्यप्यसह्येन हहा ! दह्यामहेऽग्निना ॥३१२॥
इत्थमुत्थास्नुभिर्दीनैः प्रलापैः पुरवासिनाम् ।
दीर्णकर्णः **सरामो**ऽहं जीर्णाराममुपागमम् ॥३१३॥ युग्मम् ।
भवन्तीं भस्मसाद्वीक्ष्य **द्वारकां** रङ्कवत्पुरः ।
तत्र स्थितं विषण्णात्मा **संकर्षण**मवादिषम् ॥३१४॥

---

१. अधमदेवः ।

आर्य ! पुर्याः क्व सा लक्ष्मीः ? क्व च दाहो महानयम् ? ।
क्व शौण्डीर्यमवार्यं तत् ? क्व चेयं क्लीबता मम ? ॥३१५॥

आर्य ! किङ्कार्यतामूढः प्रौढापत्पतितस्ततः ।
किं करोमि ? क्व गच्छामि राजचक्रे विरोधिनि ? ॥३१६॥

सीरपाणिरथाभाणीत्**कृष्ण** मा खेदमातथाः ।
प्रभुव्याख्यातमश्रौषीः किं न संसारनाटकम् ? ॥३१७॥

अत्र कर्मपरीणामः सूत्रधारो निरर्गलः ।
प्राणिनो नाट्यपात्राणि नानानेपथ्यधारिणः ॥३१८॥

स खलूच्छृङ्खलोत्साहः स्वमतार्पितभूमिकः ।
हर्षशोकादिभिर्भावविवर्तैर्नर्तयत्यमून् ॥३१९॥

भवनाट्ये ततोऽनेन सूत्रधारेण सूत्रिता ।
संस्था सर्वाऽपि पात्राणां **तद्विष्णो** ! मा स्म खिद्यथाः ॥३२०॥

गन्तव्यं पुनरावाभ्यां **पाण्डवेया**न्तिकेऽधुना ।
ते स्मरन्त्युपकारं नो नापकारं तु जातुचित् ॥३२१॥

अपकारेऽपि सौजन्यं सुजनो नैवमुञ्चति ।
जहाति दह्यमानोऽपि घनसारो न सौरभम् ॥३२२॥

ततः प्रचलितावावां **पाण्डवानां** पुरीं प्रति ।
हस्तकल्पपुरोद्यानमागमाव श्रमार्दितौ ॥३२३॥

क्षुत्क्षामं वीक्ष्य मां **रामो** भोजनानयनेच्छया ।
वेगात्तस्य पुरस्यान्तः प्रस्थितोऽभिदधे मया ॥३२४॥

अच्छदन्ताभिधानोऽत्र **धृतराष्ट्रात्मजो** नृपः ।
स च **पाण्डव**गृह्येण मया वैरायते भृशम् ॥३२५॥

अनार्योऽयं किमप्यार्य ! चेद्वैरोचितमाचरेत् ।
विदधीथास्ततः क्ष्वेडामापतेयमहं यथा ॥३२६॥

तत्प्रतिश्रुत्य **रामे**ऽथ पुरीमध्यमुपेयुषि ।
मम क्षणान्तरे क्ष्वेडा कर्णमूलमुपागमत् ॥३२७॥

ततः क्रोधकरालोऽहमत्युत्तालमधाविषम् ।
पिहितां च पदाऽऽहत्य प्रतोलीमुदघाटयम् ॥३२८॥

भिन्दन्त**मच्छदन्तस्य** चतुरङ्गां वरूथिनीम् ।
अद्राक्षं कुञ्जरालानस्तम्भपाणिं व **सीरिणम्** ॥३२९॥
पुरीपरिघमादाय **धार्तराष्ट्र**मवादिषम् ।
दुरात्मन्नागमं सोऽहं **कौरवान्तकरो हरिः** ॥३३०॥
ततः परिघमालोक्य प्रणतो मृत्युकातरः ।
बद्धाञ्जलिरजल्पन्मां स **सुयोधनबान्धवः** ॥३३१॥
किमाक्रम्यः कुरङ्गाणां दुःस्थावस्थोऽपि केसरी ? ।
देव ! स्वसेवकस्यास्य तदागः क्षम्यतामिदम् ॥३३२॥
तं मुक्त्वाऽथ प्रसादेन पुनस्तद्वनमागमम् ।
नानामनोहराहारपाणिना **सीरिणा** समम् ॥३३३॥
रामस्तत्र मयाऽप्रच्छि लब्धं भोज्यमिदं कथम् ? ।
आयातोऽसि कथं चास्य दृक्पथे परिपन्थिनः ? ॥३३४॥
रामेणाख्यायि गोविन्द ! कन्दुकाद्भोज्यमद्भुतम् ।
सुवर्णकटकक्रीतमानयन्तमिदं पथि ॥३३५॥
कथञ्चिद् ज्ञातवृत्तान्तः कृतान्त इव भीषणः ।
सैन्योदन्वानरौत्सीन्मा**मच्छदन्तो**ऽभ्यधादपि ॥३३६॥ युग्मम् ।
कुत्राहो ! **रोहिणी**सूनो ! यासि **पाण्डवबान्धव** ! ? ।
गृहाणायुधमाधेहि पुनरायोधने मनः ॥३३७॥
विमुच्य भोज्यपात्राणि ततः क्ष्वेडायितोद्धतः ।
स्तम्भेन दलयन्वैरिबलं दृष्टस्त्वयाऽप्यहम् ॥३३८॥
अथावां विहिताहारौ ततः प्रचलितौ क्रमात् ।
उपागावदुरापाम्बु **कौशाम्बं** नाम काननम् ॥३३९॥
पुंनागपादपस्यास्य छायामायातवानहम् ।
तृषार्दितः पयःपानं श्रान्तो **राम**मयाचिषम् ॥३४०॥
सोपद्रवे वनेऽमुष्मिन् **कृष्ण** ! मा भूः प्रमद्वरः ।
आगतो द्रुतमेषोऽहमिति व्याहृत्य मां मुहुः ॥३४१॥
विनियुज्य च साहाय्ये ममेह वनदेवताः ।
इतो जगाम **रामो**ऽम्बु निर्विलम्बमवेक्षितुम् ॥३४२॥ युग्मम् ।

अहं तु प्रावृतं क्षौमेणाङ्घ्रिमारोप्य जानुनि ।
अस्वपं श्रमसुप्रापनिद्रोऽत्रैव तरोस्तले ॥३४३॥
ततो विद्धोऽस्मि कस्माच्चिद्भ्रमात्पादतले त्वया ।
इयं तव **जरासूनो** ! कथिता मूलतः कथा ॥३४४॥
श्रुत्वा **विष्णु**मुखादेवं **द्वारका**दाहवैशसम् ।
इत्यशोचं चिरं दुःखाद्दैवोपालम्भपूर्वकम् ॥३४५॥
रे ! दुर्विधेय ! वैधेय ! विधे ! विविधकौतुकाम् ।
एवंविधां विधायैतामधाक्षीरधुना कथम् ? ॥३४६॥
दग्धौ हन्त हुताशेन हा ! मातापितरौ मम ।
मामकीनाः क्व ते नाम बन्धवः स्नेहबन्धुराः ? ॥३४७॥
जितवासवसाम्राज्यं राज्यं हारि **हरेः** क्व तत् ? ।
क्व चास्येत्थमवस्थानं तले सिकतिले तरोः ? ॥३४८॥
हा ! तत्राप्यस्य कुत्रेदं मया बाणेन ताडनम् ? ।
धिङ् मां हन्त ! सुखसुप्तभ्रातृहत्यामलीमसम् ॥३४९॥
शोचन्तमिति मामूचे वात्सल्यादुत्सुको **हरिः** ।
अलमेभिर्विलापैस्ते भव कार्यकरोऽधुना ॥३५०॥
इत ऊर्ध्वं मुहूर्तेन मृत्युर्भावी मम ध्रुवम् ।
तदिदानीं स्मरिष्यामि **श्रीनेमि**पदपङ्कजम् ॥३५१॥
तत्त्वं **कौस्तुभ**मादाय जवेन व्रज **पाण्डवान्** ।
अन्यथा मथिताऽवश्यमायातस्त्वां **बलो** बली ॥३५२॥
कियन्तमपि पन्थानं यायाः पश्चान्मुखैः पदैः ।
यथा **सङ्कर्षणो** रोषान्न स्यादनुपदी तव ॥३५३॥
मर्माविधमथोद्धृत्य **हरे**रङ्घ्रितलाच्छरम् ।
कौस्तुभं च करे कृत्वा **धर्मजन्म**न्निहागमम् ॥३५४॥
इत्याकर्ण्य **जरासूनो**र्मुखाद् **द्वारवती**कथाम् ।
प्रापुः परमसौजन्याः शुचं पञ्चापि **पाण्डवाः** ॥३५५॥
चित्तवृत्तिकृतावासं सम्यग्दर्शनमन्त्रिणा ।
यति श्रावकधर्माभ्यामात्मजाभ्यां च राजितम् ॥३५६॥

चारित्रराजमासन्नासीनसन्तोषसेवकम् ।
हत्वा शोकं विवेकोऽथ **पाण्डवा**नामदर्शयत् ॥३५७॥
तत्र वीक्षितमात्रेऽपि तेऽन्वभूवन्परं सुखम् ।
विदांचक्रुश्च परमं तमेवात्मोपकारिणम् ॥३५८॥
अकालं सत्कृतास्तेषामत्यन्तमपकारिणः ।
प्रत्येकं प्रत्यभासन्त **मोहराजा**दयस्तदा ॥३५९॥
निर्वेदाख्यः सखाऽभ्येत्य **सद्बोध**सहितस्ततः ।
मोहादीनां पृथ**क्पार्थान्**दोषजातमजिज्ञपत् ॥३६०॥
अथ ते **पाण्डुजन्मान**श्चेतसोऽन्तरचिन्तयन् ।
अहितोऽपि हितो नूनं मोहो नः प्रत्यभादयम् ॥३६१॥
एतस्य ज्येष्ठपुत्रेण **रागकेसरि**णा श्रियः ।
असारा अपि नः साररूपत्वेन प्रदर्शिताः ॥३६२॥
नाम्ना **द्वेषगजेन्द्रे**ण सुतेनास्य कनीयसा ।
बन्धुष्वपि वधारम्भमकार्यं कारिता वयम् ॥३६३॥
अन्योऽप्येतस्य सन्तानस्तानवाय[१] सुखश्रियाम् ।
सर्वदाऽभवदस्माकं **कषायविषयादिकः** ॥३६४॥
तस्मादेनं तिरस्कृत्य कुर्मो नेतारमात्मनः ।
तं **चारित्र**क्षमाधीशं साक्षीकृत्य जगत्प्रभुम् ॥३६५॥
किन्तु न ज्ञायते देशो यं पुनीतेऽधुना प्रभुः ।
यद्वा जानन्मुमुक्षून्नः स्वयं सोऽनुग्रहीष्यति ॥३६६॥
[२]साधीयोऽध्यवसायसन्ततिमयीमारूढवन्तो दृढं
निश्रेणिं स्पृहणीयबोधपटिमस्पष्टीभवद् दृष्टयः ।
तैस्तै[३]रुत्कलिकाशतैः [४]कवचितं चेतो वहन्तस्तदा
पन्थानं किल **पाण्डवा** जिनपतेरालोकयाञ्चक्रिरे ॥३६७॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये द्रौपदीप्रत्याहरण-द्वारकादाह-कृष्णावसानवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

---

१. लघुत्वाय । २. साधीयान्-अतिप्रशस्यः । ३. उत्कण्ठाशतैः । ४. कवलित (व्याप्तं) प्रतिद्वये० ।

अष्टादशः सर्गः ॥

अथ **नेमिजिना**देशाद्देशनाक्षीरसागरः ।
धर्मघोषमुनिः पाण्डुमथुरोद्यानमाययौ ॥१॥
समागमं मुनेस्तस्य विदित्वोद्यानपालकात् ।
सहानुजैर**जातारि**र्मुदितो वन्दितुं ययौ ॥२॥
अथाध्यासीनमुन्मीलदानन्दाश्रूदबिन्दुभिः ।
सुरासुरनराधीशमण्डलैर्मण्डितं सदः ॥३॥
निविष्टममरैः सृष्टे विकचे काञ्चनाम्बुजे ।
कर्तुं विश्वत्रयीं धर्ममयीमन्यं प्रजापतिम् ॥४॥
पञ्चशत्या महामात्य[1]मुनीनां परिवारितम् ।
धर्मं साक्षादिवोदग्रैस्तपोदानादिभिर्वृतम् ॥५॥
रूपस्य तपसोऽप्येकमाश्रयं श्रेयसां निधिम् ।
अद्राक्षीत्प्रीतिफुल्लाक्षस्तं मुनिं मेदिनीपतिः ॥६॥ चतुर्भिः कलापकम् ।
भक्तिनिर्भरमानम्य तं ततो मुनिपुङ्गवम् ।
जराङ्गजन्मना सार्धं न्यविक्षत पतिः क्षितेः ॥७॥
मुनीन्द्रः सोऽथ पीयूषस्यन्दसोदरया गिरा ।
वैराग्यैकमयीं धर्मदेशनामुपचक्रमे ॥८॥
हा ! धिक्साक्षादसारत्वं संसारस्य विदन्नपि ।
मद्यान्मद्यपवत्तस्मान्नायं निर्विद्यते जनः ॥९॥
सुखाद्वैतमयाः कामं येऽप्यनुत्तरनाकिनः ।
तेषामपि यतो हन्त पर्यन्तविरसाः श्रियः ॥१०॥

---

१. 'महामत्या' प्रतिद्वय ।

कर्मस्तोमभुजिष्याणां[१] मनुष्याणां तु का कथा ? ।
येषामायुः श्रियः सौख्यं योषिद्भ्रूभङ्गभङ्गुरम् ॥११॥
सम्पद्भिर्दोर्विलासैश्च येऽप्यहङ्कारिणोऽधिकम् ।
तेऽपि ह्यन्यस्य दृश्यन्ते भ्रूलतायत्तवृत्तयः ॥१२॥
येऽपि दोर्विक्रमाक्रान्तभूचक्राश्चक्रवर्तिनः ।
जातुचित्तेऽपि वीक्ष्यन्ते हन्त दीनां दशां गताः ॥१३॥
दुःखैकान्तमयं संपत्तारतम्यमयं च तत् ।
धीराः संत्यज्य संसारमुत्तिष्ठन्ते विमुक्तये ॥१४॥
इति संवेगिनीं वाचमुच्चार्य विरते मुनौ ।
पाणि**कुड्मल**मामील्य जगाद जगतीपतिः ॥१५॥
भवानेव प्रभो ! वेद कामं संसारमीदृशम् ।
गिरः प्रक्रमते वक्तुमीदृशीर्नह्यनीदृशः ॥१६॥
निश्चित्यानुभवैस्तैस्तैर्भवस्यानभिरामताम् ।
अस्माभिरपि वैराग्यात्प्रविव्रजिषुमानसैः ॥१७॥
श्रीनेमिस्वामिनो ध्यातश्चिरादागमनोत्सवः ।
नूनं तेनापि विज्ञाय प्रेषितोऽसीह नः कृते ॥१८॥ युग्मम् ।
तद्भवानपि नः साक्षात्तस्य मूर्तिर्जगत्पतेः ।
संसारसागरादस्मादुद्धराऽस्मांस्ततः प्रभो ! ॥१९॥
किंत्वर्थोऽतीन्द्रियज्ञानशेवधीनां भवादृशाम् ।
न कोऽपि क्षेत्रकालाभ्यां दवीयानप्यगोचरः ॥२०॥
तद्वनेऽभूद्यथा मृत्युः शयालोर्**वनमालिनः** ।
जराङ्गजन्मनाऽनेन तथा नः कथितः स्वयम् ॥२१॥
तत्कृते जलमाहर्तुं गतोऽभूत्तु **हली** तदा ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामः स्वामिनाख्यातुमर्हसि ॥२२॥
अथेत्यव्याहतज्ञानो व्याजहार मुनीश्वरः ।
बलः सलिलमादाय**केशवा**न्तिकमाययौ ॥२३॥

---

१. भुजिष्यः-दासः ।

जल्पति स्म च तं भ्रातरुत्तिष्ठोत्तिष्ठ सत्वरम् ।
स्फीतमस्तीदमानीतमम्भः सुरभि शीतलम् ॥२४॥
तत्प्रक्षाल्य क्षणादास्यं कणेहत्य निपीय च ।
दूरकान्तारसञ्चारसूतिः श्रान्तिर्विनीयताम् ॥२५॥
अव्याहरति **कंसारौ सीरभृ**त्पुनरब्रवीत् ।
किमु रुष्टोऽ**स्यरिष्टारे** ! [१]कालक्षेपान्मनागपि ॥२६॥
एष तेऽसाम्प्रतं रोषः साम्प्रतं तु प्रसीद मे ।
देशे दवीयसि प्राप्तिर्वारिणोऽत्रापराध्यति ॥२७॥
तथाप्यस्मिन्नजल्पाके **सीरपाणि**रचिन्तयत् ।
शयानोऽस्ति पथि श्रान्तः शेतां नामैष तन्मनाक् ॥२८॥
इत्यालोच्य स्थितः **कृष्णं** परितः कृष्णमक्षिकाः ।
भ्रमन्तीर्वीक्ष्य सम्भ्रान्तः सोऽपि(प) निन्येऽवगुण्ठनम् ॥२९॥
ततोऽपश्यदपेतासुं **कंसविध्वंसनं हली** ।
शोणितैश्चोल्बणं भल्लिव्रणं चरणपल्लवे ॥३०॥
कोपाटोपात्ततः **सिंहनाद**मुच्चैश्चकार सः ।
येनारण्यमृगास्त्रेसुः कम्पते स्म च काश्यपी ॥३१॥
जगाद च मदाध्मातः पातकी ननु कोऽस्ति भोः ? ।
निद्राणमतुलप्राणं योऽवधीन्मम बान्धवम् ॥३२॥
सुप्तमत्तप्रमत्तेषु बालस्त्रीमुनिगोष्वपि ।
क्रूरकर्मैकचाण्डालोऽप्यभिज्ञः प्रहरेत कः ? ॥३३॥
दोर्दर्पोऽप्यस्ति चेत्कश्चित्तत्स्वमाविःकरोतु सः ।
भुजोष्मज्वरिणां बाहुः सर्वेषामेष भेषजम् ॥३४॥
इत्याद्यनेकशः कोपाद् गिरमुद्गीर्य **लाङ्गली** ।
तारं पूत्कारमुन्मुच्य मूर्छितः क्ष्मातलेऽपतत् ॥३५॥
क्षणाच्चैतन्यमासाद्य शीतैः कान्तारमारुतैः ।
रोदयञ्श्वापदान्काममाक्रन्दैर्विललाप सः ॥३६॥

---

१. 'क्षेपागमान्मयि' 'क्षेपान्मनाग्मयि' प्रत्यन्तरपाठौ ।

हा ! विश्वेष्वेकशौण्डीर ! हा ! रिपुष्वेकरोषण ! ।
हा ! गुणिष्वेकधौरेय ! हा ! गुरुष्वेकवत्सल ! ॥३७॥
हा ! **कंसध्वंस** घोरांस ! हा ! **काला**नलनीरद ! ।
हा ! निःसन्धजरासंध ! हा ! रणक्रूरविक्रम ॥३८॥
हा ! लक्ष्मीकेलिपल्यङ्क हा ! निःशङ्कशिरोमणे ! ।
हा ! यशःकैरवाराम ! हा ! **राम**नयनोत्सव ! ॥३९॥
शस्त्राघातैर्द्विषां तैस्तैः श्रमोऽप्यासीन्न ते पुरा ।
सम्प्रत्यङ्घ्रिव्रणादस्मान्मृत्युः श्रद्धीयतां कथम् ? ॥४०॥
तदुत्तिष्ठ द्रुतं भानुरारोहत्यन्तरम्बरम् ।
न खल्वत्यातपेऽल्पीयोऽप्यग्रतो गन्तुमीश्वहे ॥४१॥
चरणव्रणपीडाभिर्न चेच्चलितुमीशिषे ।
तदाऽऽरोह मम स्कन्धं बन्धो ! किमसि मोहितः ? ॥४२॥
किमिति क्रन्दतोऽप्येवं वितरस्युत्तरं न मे ? ।
इमे हि श्रवसी पातुमुत्सुके ते वचोऽमृतम् ॥४३॥
रोषं मयि पुराऽकार्षीः साऽऽगस्यपि न जातुचित् ।
इदानीं तु विनाऽप्यागः केयं ते दीर्घरोषिता ? ॥४४॥
हा ! दैव ! यद्ययं नेतुं चिन्तितोऽभूद् दशामिमाम् ।
तत्त्वया किं कृतो विश्वमौलिलालितशासनः ? ॥४५॥
यद्वा ज्ञातं नितान्तं यं विडम्बयितुमीहसे ।
तस्य कन्दलयस्येवमतीव महतीः श्रियः ॥४६॥
एतैर्वा किमुपालम्भैर्भ्रातर्यावः पुरः क्वचित् ।
दैवाय प्रभविष्यावस्तत्रामुष्मै दुरात्मने ॥४७॥
निद्रासुखासिकालोभाद् गन्तुमुत्सहसे न चेत् ।
भ्रातस्तदद्य तिष्ठावः सच्छायेऽत्रैव कानने ॥४८॥
इत्यादि प्रलपन्नुच्चावचेन वचसा मुहुः ।
सीरभृत् तं दिनं तां च यामिनीमत्यवाहयत् ॥४९॥
प्रगे च वचनैस्तैस्तैरनुतिष्ठन्त**मच्युतम्** ।
जीवद्बुध्या निजस्कन्धमध्यारोप्य **बलो**ऽचलत् ॥५०॥

स्कन्धन्यस्तहरिर्बन्धुस्नेहव्यामोहितो **हली** ।
भ्राम्यति स्म सरिच्छैलकाननानि दिवानिशम् ॥५१॥
पुष्पैर्वन्यद्रुमाणां च नित्यमानर्च **शार्ङ्गिणम्** ।
एवं **रामो**ऽतिचक्राम षण्मासान्पर्यटन् वने ॥५२॥
प्राप प्रावृडथाऽऽशान्तान्[1] नीलयन्ती बलाहकैः[2] ।
नूतनैरङ्कुरोद्गारैर्मेदिनीमण्डलं पुनः ॥५३॥
अथ ग्रावमयं शैलादुत्तीर्णं हेलया **हली** ।
स्यन्दनं कञ्चिदद्राक्षीत्समभूभागभङ्गुरम् ॥५४॥
सञ्जयंतं जजल्पेऽथ सारथिः **सीरपाणिना** ।
रथेऽस्मिन्कणशो भग्ने कस्ते मूढ ! मुधा श्रमः ? ॥५५॥
सारथिस्तमथोवाच सङ्गरेषु सहस्रशः ।
निर्व्यूढोऽप्यधुना पादप्रहारेणापि यो मृतः ॥५६॥
सोऽयं चेद्विश्वजीवातु र्जीविता तव बान्धवः ।
खण्डशस्तद्गतोऽप्येष प्रगुणीभविता रथः ॥५७॥
क्व मे बन्धुर्मृतोऽस्तीति कामं सासूयमानसः ।
तं मुहुः कुटिलं पश्यन्नचालील्**लाङ्गली** पुरः ॥५८॥
रोपयन्तं निरूप्याथ शिलायां नलिनीं क्वचित् ।
सारम्भमभ्यधात्कञ्चिदुच्चैः शब्दं हसन् **हली** ॥५९॥
व्यामूढात्मन् ! किमेतस्मिन्नत्यन्तकठिनेऽश्मनि ।
सहस्रैरपि यत्नानां प्ररोहति सरोजिनी ? ॥६०॥
सोऽप्यवादीत्तवायं चेत्प्राणिष्यति सहोदरः ।
पाषाणे तत्खरेऽप्यस्मिन्प्ररोक्ष्यत्यरविन्दिनी ॥६१॥
इत्येतस्यापि भारत्यामवज्ञाविवशाशयः ।
व्यक्तोत्प्रास[3]स्मितस्मेरश्चचाल **मुसली** पुरः ॥६२॥
ततो दावाग्निनिर्दग्धं सिञ्चन्तमवनीरुहम् ।
कञ्चिदारामिकं **रामः** पश्यति स्म व्रजन्पुरः ॥६३॥

---

१. दिगन्तान् । २. मेघैः । ३. उत्प्रासः–उपहासः ।

तं चाभ्यधाद् धिगेतां ते हन्त [1]दुर्व्यवसायिताम् ।
मुञ्चन्ति जातुचिद्दग्धभूरुहोऽपि किमङ्कुरान् ? ॥६४॥
स जगाद यदि स्कन्धशवो वार्तयिता त्वया ।
शाड्वलीभविता भूयस्तदाऽयमपि पादपः ॥६५॥
तामश्रुत्वेव तद्वाचमुच्चचाल **हली** पुरः ।
दूर्वाश्च गोशवास्येषु क्षिपन्तं कञ्चिदैक्षत ॥६६॥
तमप्यभिदधे गावः कथमेताः परासवः ।
दूर्वाः कवलयिष्यन्ति गताः [2]कङ्कालशेषताम् ? ॥६७॥
तेनाप्यूचे **बलः** पद्भ्यां गन्ता चेदेष [3]संस्थितः ।
चरितारस्तदा गावोऽप्यमूर्दूर्वाङ्कुरानिमान् ॥६८॥
रामोऽथाचिन्तयत्सत्यं किं मृतोऽयं ममानुजः ? ।
वदन्ति यदमी सर्वेऽप्येकरूपमिदं वचः ॥६९॥
यावदित्याप्तचैतन्यः किञ्चिच्चलति **लाङ्गली** ।
तावदुद्योतिताऽऽशान्तः कश्चिदस्थात् पुरः सुरः ॥७०॥
सोऽब्रवीत् **सीरिणं** सोऽहं **सिद्धार्थः** सारथिस्तव ।
प्रभावात्तपसस्तस्य देवभूयमुपागमम् ॥७१॥
स्मरस्येतत्परिव्रज्याकाले मामर्थयिष्यसे ।
यन्मामभ्युद्धरेर्जातु[4] पतन्तं व्यसनार्णवे ॥७२॥
तत्त्वामिदानीमालोक्य मोहनिद्राविसंस्थुलम् ।
प्रबोधयितुमभ्यागां तां तवाभ्यर्थनां स्मरन् ॥७३॥
श्री**नेमिना** पुरा मृत्युर्**मुरारातेर्जरासुतात्** ।
यदूचे तत्तथैवाभूदन्यथा नार्हतां गिरः ॥७४॥
एतान्यश्मरथादीनि वैकृतानि कियन्त्यपि ।
भ्रातर्मोहव्यपोहाय दर्शितानि मयैव ते ॥७५॥
विमुच्य तमिमं मोहं संदोहं दुःखसम्पदाम् ।
आत्मनीनं महत्किञ्चित्कर्म निर्मीयतां त्वया ॥७६॥

---

१. दुर्व्यवसायतम् प्रतौ । २. कङ्कालः-अस्थिपिञ्जरम् । ३. मृतः । ४. भ्रांतः ! प्रतिद्वय० ।

बन्धवः खल्ववाप्यन्ते जीवैर्जन्मनि जन्मनि ।
किं तु ते मोहसैन्यैककेतवो भवहेतवः ॥७७॥
जीवाः सर्वे हहा ! बन्धुसंहतिस्नेहमोहिताः ।
दुःखप्लोषक्षमे कर्मण्युत्सहन्ते न जातुचित् ॥७८॥
बन्धुस्नेहोऽत(न्त)रम्भोधिरेष्यतीनां सुखश्रियाम् ।
दुःखश्रेण्याश्च विश्रामधाम तद्विधुनीहि तम् ॥७९॥
इति **सिद्धार्थ**देवोक्तां गिरमाकर्ण्य **लाङ्गली** ।
जल्पति स्म त्वया बन्धो ! साधु साध्वस्मि बोधितः ॥८०॥
किं तु मे कथय भ्रातर्भ्रातुरस्य **मुरद्विषः** ।
मृत्युनाऽत्यन्तदुःखार्तः प्रवर्ते क्वात्मनो हिते ? ॥८१॥
देवोऽभ्यधान्ननु भ्रातस्त्रिलोकीकल्पपादपः ।
अस्त्येव भगवान्**नेमि**र्दुःखार्तानामरुंतुदः ॥८२॥
श्रेयःपीयूषवर्षैकप्रावृषं तत्पदान्तिके ।
दीक्षामादाय शाश्वत्यामुद्यच्छस्व सुखश्रिय(या)म् ॥८३॥
तथेति प्रतिपेदानस्तद्गिरं **सीरभृत्** ततः ।
तत्समेतो **मुरारातेर**ग्निकर्मादि निर्ममे ॥८४॥
ततोऽसौ यावदत्यन्तं संयमोत्सुमानसः ।
लाङ्गली तावदद्राक्षीद्विद्याधरमृषिं पुरः ॥८५॥
प्रत्युद्गम्य प्रणम्याथ **रोहिणीतनयः** क्षणात् ।
पप्रच्छ स्वागतं हर्षबद्धोत्कर्षमनामुनिम् ॥८६॥
मुनिरप्यभ्यधाद्भद्र ! विश्वभद्रंकरः प्रभुः ।
श्रीमन्**नेमि**र्द्रुतं ज्ञातत्वन्मनाः प्रजिघाय माम् ॥८७॥
तत्कुरुष्व मनोऽभीष्टं पुष्टये पुण्यसम्पदाम् ।
कालोऽयमेव दुष्कर्मश्रेणिमर्मच्छिदे तव ॥८८॥
इत्युत्साहाग्रमानीतो नभश्चरमुनेर्गिरा ।
प्रपेदे सर्वसावद्यविरतिं **सीरभृत्** क्षणात् ॥८९॥

जवाद्यतिरहस्यानां जज्ञे विज्ञश्च तत्क्षणात्[१] ।
भूयान्न खलु संस्कारो जात्यरत्नैरपेक्ष्यते ॥९०॥
साम्प्रतं च तपःकर्म कुर्वन्षष्ठाष्टमादिकम् ।
तुल्यान्तःकरणाकारो लोष्टेऽप्यष्टापदे[२]ऽपि वा ॥९१॥
शमाद्वैतसुधाकुण्डस्नानशौण्डमनाः सदा ।
तानप्यति हि मन्वानो नाकिनः क्लेशपाकिनः ॥९२॥
वैरङ्गिकः शरीरेऽपि जीवितव्येऽप्यरागवान् ।
अरिष्वपि निरातङ्को निःशङ्को विपिनेष्वपि ॥९३॥
धर्मामृतमयैः शान्तैस्तैस्तैर्वचनवीचिभिः ।
तत्र तत्र जनांस्तांस्तानुपकुर्वन्नखर्वधीः ॥९४॥
अरण्यनगरग्रामकर्बटेषु समीरवत् ।
स्वैरमप्रतिबद्धात्मा विहरत्येक**कुण्डलः**[३] ॥९५॥ पञ्चभिः कुलकम् ।
तत्सपर्याभिरश्रान्तं कृतार्थंमन्यमानसः ।
सिद्धार्थदेवश्छायेव तस्याभ्यर्णचरोऽभवत् ॥९६॥
एकतो भगवान्**नेमि**रन्यतश्च स धीरधीः ।
मेदिनीमुपकुर्वाते सूर्याचन्द्रमसाविव ॥९७॥
तत्तयोर्बन्धवो मार्गमाश्रित्याशु तदाश्रितम् ।
निरीहमनसो यूयमप्येवं कर्तुमर्हथ ॥९८॥
एकैव सन्मणीनां हि लोकालङ्करणं गतिः ।
ध्वान्तध्वंसादृते कृत्यं प्रदीपानां च नापरम् ॥९९॥
द्विषः क्षिप्ताः कृतं राज्यं भुक्तमप्रतिमं सुखम् ।
किञ्चिद्वस्तन्न संसारे यदद्याप्यवशिष्यते ॥१००॥
केवलं तत्सुखाद्वैतं मुक्तेर्भोक्तव्यमस्ति वः ।
तद्दातरि व्रते तस्मात्कालक्षेपो नहि क्षमः ॥१०१॥
इत्युच्चैर्विहितोत्साहा **धर्मघोष**गुरोर्गिरा ।
संसारं झगिति त्यक्तुमैषिषुः **पाण्डुसूनवः** ॥१०२॥

---

१. 'तन्मुखात्' प्रतिद्वये । २. सुवर्णे । ३. बलरामः ।

ते ततः सहसोत्थाय तमानम्य मुनीश्वरम् ।
उत्तरङ्गितसंवेगाः प्राविशन्नगरीं पुनः ॥१०३॥
ते मुहूर्ते शुभे **कृष्णा**प्रीतेरानृण्यमिच्छवः ।
चक्रु**र्जराङ्गजन्मानं** स्वराज्यस्याधिदैवतम् ॥१०४॥
ते रुद्धान्यवरोद्धव्यैः कारागाराण्यशोधयन् ।
आत्मानं पुनराकीर्णं दुष्कर्मपरमाणुभिः ॥१०५॥
दीनानां ते हिरण्यौघैर्दौर्गत्यमुदमूलयन् ।
आत्मनस्तु बृहन्मूलं संसारविषशाखिनम् ॥१०६॥
जीर्णभ्रष्टानि ते विश्वे चैत्यान्युद्दध्रुरर्हताम् ।
गम्भीरात्पुनरात्मानं दुर्गत्याख्यान्धकूपतः ॥१०७॥
अमेयानि वपन्ति स्म सप्तक्षेत्र्यां धनानि ते ।
मुक्तिर्येषामशेषाणामेकमेवाभवत्फलम् ॥१०८॥
किमन्यत्ते तथाऽवर्षन्सर्वतः कनकोत्करैः ।
लुम्पन्ति स्म यथा नामाप्युत्तमर्णाधमर्णयोः ॥१०९॥
कुञ्जरेन्द्रानथारूढाः सुरसिन्धुरबान्धवान् ।
तदात्वोचितमाणिक्यमौक्तिकाकल्पशालिनः ॥११०॥
उद्धूतचामरैः साक्षादप्सरोनिकरैरिव ।
वृताः शृङ्गाररसम्भारसारैर्वाराङ्गनागणैः ॥१११॥
सपौरैः सपरीवारैः सामन्तामात्यमन्त्रिभिः ।
अन्वीयमानाः ससुरैरिव सामानिकामरैः ॥११२॥
लोकपाला इवाध्यक्षाः पञ्चाप्युद्दामदीप्तयः ।
कराग्रप्रेङ्खितै रत्नैः प्रीणयन्तोऽर्थिमण्डलम् ॥११३॥
तन्मार्गानुगमप्रौढतृष्णया **कृष्ण**याऽन्विताः ।
ऊरीकर्तुं परिव्रज्यां प्रचेलुः **पाण्डुसूनवः** ॥११४॥ पञ्चभिः कुलकम् ।
स नेत्राश्रुकणान् लाजकणान्पौरमृगीदृशाम् ।
पाण्डवेयाः प्रतीच्छन्तो बाह्योद्यानमुपाययुः ॥११५॥
तत्रोत्तीर्यगजेन्द्रेभ्यो राजचिन्हान्यपास्य ते ।
सपत्नीकाः प्रभुं **धर्मघोषाख्य**मुपतस्थिरे ॥११६॥

विज्ञा व्यज्ञापयन्नेनं ते निपत्य पदाम्बुजे ।
शिरो नः पावय स्वामिन् ! दीक्षादानात्स्वपाणिना ॥११७॥
भूत्वा भगवतो **नेमे**स्ततः स प्रति[1]हस्तकः ।
दक्षिणो दीक्षयामास मुनिः सप्रेयसीनमून् ॥११८॥
तदङ्गेषु तदा हर्षान्निर्गच्छत्पुलकच्छलात् ।
दृश्यन्ते स्म प्रणस्यन्ति कल्मषाणीव सर्वतः ॥११९॥
तेषां भावारघट्टोऽन्तर्वहति स्म तदा तथा ।
सिक्ताः पुण्यद्रुमाः कामं यथाऽऽनन्दाश्रुकुल्यया ॥१२०॥
द्रौपद्यात्तव्रता तेषां पञ्चानामनुगा बभौ ।
महाव्रतानां मूर्तानामिव मूर्तिमती क्रिया ॥१२१॥
तान्प्रणम्य ततः सर्वः पौरामात्यादिकोजनः ।
मन्दं मन्दं प्रयाति स्म श्रेयःसम्भारनिर्भरः ॥१२२॥
तेऽप्यभ्यासे[2] गुरोस्तं तमभ्यस्यन्तः क्रियाक्रमम् ।
निरीहाः स्वशरीरेऽपि व्यहरन्नन्यतोऽन्यतः ॥१२३॥
अथोन्मीलन्मनोभावपरिचारकलालिताः ।
नित्यं प्रशमपीयूषपान[3]पीयूषशालिनः ॥१२४॥
वाचमिन्द्रियखिङ्गानामशृण्वन्तो मनागपि ।
त्यजन्तो दूरतः काममालस्यादीनसूयकान् ॥१२५॥
आननेन्दुमपश्यन्तो जातु निद्रामृगीदृशः ।
क्रमेण द्वादशाङ्ग्यां ते समभूवन्नधीतिनः ॥१२६॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
इत्याप्तश्रुतसंस्कारा दधुर्गीतार्थताममी ।
रसेन्द्रसंस्कृता लोहधातवो हेमतामिव ॥१२७॥
याज्ञसेन्यप्युपासीना प्रवर्तिन्याः पदाम्बुजम् ।
तपोज्ञानविवेकानां परां कोटिमशिश्रियत् ॥१२८॥
ततः कदाऽप्यनुज्ञाप्य **धर्मघोष**मुनीश्वरम् ।
ते पृथग् विहरन्ति स्म हरन्तो विश्वकल्मषम् ॥१२९॥

---

१. प्रतिनिधिः । २. समीपे । ३. 'पानसौहित्यशा०' प्रतिद्वये ।

तप्यन्ते स्म तपस्तेऽभिग्रहोदग्रं पृथक्पृथक् ।
येन स्वं पवितुं शङ्के साऽप्यैच्छन्मुक्तिकामिनी ॥१३०॥
सम्भाव्य सुभटं शत्रुजित्वरं निजमात्मजम् ।
मोहदुर्विषहोत्साहः श्रीमान्धर्मः किमप्यभूत् ॥१३१॥
धर्मसूतेः सदा शान्तिहिमानीमहिमोदयः ।
जगत्यपि महामोहग्रीष्मारम्भं वृथाऽकरोत् ॥१३२॥
धावन्तो विद्विषः स्वान्तःपुरमादातुमन्तरा ।
के नामज्जंस्**तपःसूनोः** प्रशान्तिपरिखाम्भसि ? ॥१३३॥
भीमस्याभूद्यथा सत्त्वं दुर्लङ्घ्यमरिभिः पुरा ।
सम्प्रत्यपि तथैवासीदान्तरैः परिपन्थिभिः ॥१३४॥
यथा यथाऽरिषड्वर्गनिग्रहेऽभूदरुंतुदः ।
तथा तथा दधौ चित्रं **भीमः** [१]कायमभीषणम् ॥१३५॥
भीमोऽन्तर्विद्विषः क्षान्तिगदयाऽदलयत्तथा ।
यथा नामापि नाश्रौषीदेष तेषां पुनः क्वचित् ॥१३६॥
अर्जुनस्य मुनेर्जीयात्तपो गाण्डवीताण्डवम् ।
येन जैनगवीवर्गः सूत्रितो निरुपद्रवः ॥१३७॥
विधाय [२]समताराधावेधं प्रशमपत्रिणा ।
पार्थः पाणौ करोति स्म परमानन्दसम्पदम् ॥१३८॥
ध्यानवैश्वानरः **पार्थ**मुनेरजनि कोऽप्यसौ ।
यस्य क्रोधाग्निरेवाभूदिन्धनं प्रज्वलिष्यतः ॥१३९॥
नकुलस्य तपोऽम्भोधेर्निर्गतं यच्छमामृतम् ।
प्रीयन्ते स्म सुरास्तेन तत्किं नामात्र कौतुकम् ॥१४०॥
मन्ये मुनिषु सर्वेषु **सहदेवो**ऽधिदैवतम् ।
तपस्तरणिना यस्य ज्ञानेन्दुरुपजीवितः ॥१४१॥
जीयते स्म पुरा **पाण्डुसूनु**भिर्द्विषतां शतम् ।
तत्तदा जेतुमीषेऽष्टाचत्वारिंशं तु कर्मणाम् ॥१४२॥

---

१. काममभीमताम् प्रतिद्वय । २. 'ममता-प्रतिद्वय०' ।

ततो **भीम**मुनिर्भीममित्यभिग्रहमग्रहीत् ।
कुन्ताग्रदत्तमेवोञ्छमादास्ये नान्यथा पुनः ॥१४३॥
तस्य पुण्यात्मनः सोऽपि मासैः षड्भिरपूर्यत ।
न किञ्चिदतिदुर्लम्भं सत्त्वनिर्णिक्तचेतसाम् ॥१४४॥
प्रतिस्थानं प्रतिग्रामं प्रत्यध्व प्रतिकाननम् ।
जनं धर्ममयैस्तैस्तैर्वचोभिरुपकुर्वताम् ॥१४५॥
एवं तेषां तपस्तत्तन्महाभिग्रहदुस्तरम् ।
कुर्वतां खर्वतां नित्यं नयतां कर्मसंहतिम् ॥१४६॥
स्वदेहेऽपि निरीहाणामविरामविहारिणाम् ।
हायनान्यतिभूयांसि व्यतीयुः **पाण्डुजन्मनाम्** ॥१४७॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
अथ नित्यविहारेण विहरन्तोऽवनीतले ।
कदाचिदपि ते जग्मुस्तुङ्गी[१]शैलान्तिकक्षितिम् ॥१४८॥
धर्मघोषगुरुं तस्य शैलस्योपत्यकावने ।
ते जनादागतं श्रुत्वा वन्दितुं मुदिता ययुः ॥१४९॥
अद्राक्षुश्च गुरुं द्राक्षापाकपेशलया गिरा ।
दिशन्तं विशदं धर्मं तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ॥१५०॥
दूरादालोक्य तान्सोऽपि गुरुः प्रीतितरङ्गितः ।
प्रत्युद्याति स्म विस्मेरः सम्भ्रमादुज्झितासनः ॥१५१॥
आनन्दाश्रुकणाकीर्णपक्ष्माणो रोमहर्षिणः ।
ते पदाम्भोरुहक्षिप्तमौलयस्तं ववन्दिरे ॥१५२॥
तानुत्थाप्य करे धृत्वा प्रीतिगद्गदया गिरा ।
विकस्वरकपोलाक्षः पप्रच्छ स्वागतं गुरुः ॥१५३॥
पुनरासनमासीने गुरौ तेऽभ्यर्णभूतले ।
वन्दिताः परिषद्देवनृतिर्यग्भिरुपाविशन् ॥१५४॥
पुण्यार्जनकृते सर्वसदस्यानां विशेषतः ।
तत्तपःप्रौढिमुद्दिश्य वितेने देशनां विभुः ॥१५५॥

१. स्तुङ्गी° प्रत्यन्तरे० ।

देशनान्तेऽखिलश्रेयःसम्भारात्मंभरिर्जनः ।
प्रणम्य तं विभुं तांश्च ययौ स्थानं निजं निजम् ॥१५६॥
विस्मेरमनसोऽत्यन्तमथैते गुरुमभ्यधुः ।
करिष्यन्तेऽपराः सर्वाः वार्ताः पश्चादपि प्रभो ! ॥१५७॥
कथ्यतां तावदेतन्नो यदारण्याः शरीरिणः ।
क्रूरा अप्यत्र दृश्यन्ते शमसंवेगशालिनः ॥१५८॥
तद्यौष्माकागमस्यैवानुभावोऽयं किमद्भुतः ? ।
किं वाऽत्र किञ्चिदप्यस्य जृम्भते कारणान्तरम् ? ॥१५९॥
ततोऽभाषिष्ट भगवान्पुरग्रामादिषु क्रमात् ।
विहरन्नभ्यगात्पूर्वं शैलेऽस्मिन् **मुशली** मुनिः ॥१६०॥
उपास्यमानः **सिद्धार्थ**देवेनाद्भुतभक्तिना ।
मासक्षपणमातेने [१]सानुन्यस्य स धीरधीः ॥१६१॥
पर्यन्ते तपसोऽमुष्य स पारणकहेतवे ।
पुरे कस्मिंश्चिदासन्ने विवेश वशितेन्द्रियः ॥१६२॥
विशन्स्वरूपलावण्यपुण्यमूर्तिः कयाऽप्यसौ ।
कूपकण्ठस्थया दृष्टः समीपस्थार्पि(पि)तार्भया ॥१६३॥
रूपाऽऽक्षिप्ता गले बद्ध्वा रज्जुं कुम्भधियाऽथ सा ।
कूपे प्रक्षेप्तुमारेभे तं बालं वलितानना ॥१६४॥
तद्विलोक्य मुनिर्वेगादागत्य प्रतिबोध्य ताम् ।
निन्दन्व्यामोहिनीं रूपसम्पदं स्वां न्यवर्तत ॥१६५॥
जग्राहाभिग्रहं चेति वने काष्ठादिहारिभिः ।
दत्तेनान्नादिनाऽवश्यं पारयिष्यामि नान्यथा ॥१६६॥
ततः प्रभृति तेनैव विधिना कृतपारणः ।
तप्यमानस्तपोऽत्युग्रं सोस्थादत्रैव कानने ॥१६७॥
तमनैदंयुगीनाङ्गाभोगमुद्दामतेजसम् ।
ते विलोक्य तपस्यन्तं तृणकाष्ठादिहारिणः ॥१६८॥

---

१. शिखरे ।

गत्वा स्वस्वनरेन्द्रेभ्य: शशंसुरतिविस्मिता: ।
अधृष्यश्रीर्वने कश्चित्तपस्यति पुमानिति ॥१६९॥ युग्मम् ।
भीतान्त:करणास्तेऽपि भूभुजस्तुच्छचेतस: ।
स्वतुल्यकलिताशेषजगतोऽन्तरचिन्तयन् ॥१७०॥
नूनमन्यूनमाहात्म्यतप:पल्लवितोर्जित: ।
कोऽप्यसावस्मदीयानि राज्यान्याच्छेतुमिच्छति ॥१७१॥
तत्सम्प्रत्येव तं हन्म इत्यालोच्य महीभुज: ।
सर्वे सर्वाभिसारेण तं झगित्यभ्यषेणयन् ॥१७२॥
तत: पादातिकाश्वीयरथ्यहास्तिकशालिन: ।
अभ्येत्यास्मिन्वने यावत्ते **रामं** परित: स्थिता: ॥१७३॥
तावत् **सिद्धार्थ**देवेन नित्यं **रामो**पसेविना ।
सिंहा: फलाक्रियोत्ताला विकीर्यन्ते स्म कोटिश: ॥१७४॥
तैश्च वित्रासिताशेषसैनिकास्तेऽवनीभुज: ।
तत्क्षणक्षुभितस्वान्ता न्यवर्तन्त प्रणम्य तम् ॥१७५॥
तदा प्रभृति नि:सीमशमैकनिरतेरपि ।
रामस्य भुवने नाम **नृसिंह** इव पप्रथे ॥१७६॥
पश्यतोऽथ शमं तस्य शीतांशुपरिभाविनम् ।
लक्षयन्तोऽपरिक्षामां [१]भूतग्रामे दयार्द्रताम् ॥१७७॥
विन्दाना: [२]समपिण्याक-हिरण्यां च निरीहताम् ।
शृण्वानाश्च गिरं धर्ममयीममृतजित्वरीम् ॥१७८॥
क्रूरा अप्युज्झितक्रौर्या: शमैकमयचेतस: ।
सर्वेऽप्यत्र वने वन्या: प्रत्यबुध्यन्त जन्तव: ॥१७९॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
सम्यक्त्वं जगृहु: केचित्ते देशविरतिं परे ।
अन्ये च भद्रकीभूय पापकर्माणि तत्यजु: ॥१८०॥
चक्रिरेऽनशनं केचित्कायोत्सर्गं व्यधु परे ।
शिष्या इवान्ये **रामर्षे**रासन्नासन्नसेविन: ॥१८१॥

---

१. प्राणिसमूहे । २. पिण्याक:-तिलखल: ।

कश्चित्तु प्राग्भवप्रीतिभावाज्जातिस्मरो मृगः ।
कल्याणभक्तिरश्रान्तमुपासामास तं मुनिम् ॥१८२॥
भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा च सोऽजस्रं सार्थमावासितं वने ।
गृहीतान्नांश्च काष्ठादिहारकानगवेषयत् ॥१८३॥
यदा चैक्षिष्ट तान् क्वापि तदैवागत्य सत्वरम् ।
सङ्केतैः प्रणिपाताद्यैः स **रामर्षिम**जिज्ञपत् ॥१८४॥
पारयित्वा ततो ध्यानं **राम**स्तस्यानुरोधतः ।
तद्दर्शितपथो भैक्ष्यं सार्थादिभ्योऽग्रहीत्तदा ॥१८५॥
हर्म्याद्यर्हाणि साराणि काष्ठान्याहर्तुमन्यदा ।
रथकारास्तदाऽभ्येयुर्भूयांसः काननोदरम् ॥१८६॥
भ्राम्यन्नेणः स तान्वीक्ष्य मासक्षपणपारणम् ।
विधातुमनसे राममुनयेऽज्ञापयद् द्रुतम् ॥१८७॥
तेनाग्रगामिना सोऽपि निराकाङ्क्षमना मुनिः ।
ईर्याचतुरचक्षुस्तानुत्ससर्प वनच्छिदः ॥१८८॥
छेदं छेदं तरुन् सारान् तेऽपि मध्यंदिने तदा ।
नानारसवतीपाकाः समगच्छन्त भुक्तये ॥१८९॥
धर्मं साक्षादिवायान्तं दूरादालोक्य तं मुनिम् ।
सानन्दो रथकाराणामग्रणीरित्यचिन्तयत् ॥१९०॥
धवादिशाखिनामेव स्थानेऽस्मिन् विपिने कथम् ।
कल्पद्रवोऽपि दृश्यन्ते ? भाग्यं नस्तदहो महत् ॥१९१॥
ऐहिकश्रीफलाः कामं तेऽपि कल्पद्रवोऽथवा ।
एते तु मुनयः स्वर्गापवर्गकमलाफलाः ॥१९२॥
तदद्य खलु धन्योऽस्मि स्तुत्यमद्यैव जन्म मे ।
जातं सफलमद्यैव वनागमनमप्यदः ॥१९३॥
इत्यादि चिन्तयन्नन्तरुन्मीलत्पुलकाङ्कुरः ।
अभ्युत्थाय स भून्यस्तमौलिस्तं मुनिमानमत् ॥१९४॥
प्रासुकैरेषणीयैश्च तैस्तैरानन्दितेन्द्रियैः ।
पीनप्रीतिः सपानान्नैरुपतस्थे **बलं** मुनिम् ॥१९५॥

तन्मनोवृत्तिमालोक्य श्रद्धातिशयबन्धुराम् ।
रौहिणेयमुनिश्चित्ते चिन्तयामासिवानिति ॥१९६॥
अहो ! महात्मनोऽमुष्य भावः कोऽप्येष निस्तुषः ।
एवमानन्दवैक्लव्यमिदानीं यद्दधात्यसौ ॥१९७॥
तनोति कृतिनां भाग्यं भावस्तात्कालिकोऽपि यत् ।
मूलादुन्मूल्यते तेषां तेनैव भवभूरुहः ॥१९८॥
तन्महात्मायमारूढस्तस्मिन्भावेऽस्ति सम्प्रति ।
यस्मिन्करप्रचेयानि मन्ये मुक्तिसुखान्यपि ॥१९९॥
ततोऽङ्गाधारमात्राय प्रान्ताहारेच्छुरप्यहम् ।
न भावस्खलनं किञ्चित्करिष्येऽस्य विवेकिनः ॥२००॥
ततो **राममुनि**र्भैक्ष्यमादातुमुपचक्रमे ।
दातुं च रथकृद्वर्गग्रामणीर्मुदिताशयः ॥२०१॥
तावुभावपि संवीक्ष्य दातृपात्रशिरोमणी ।
स कुरङ्गोऽपि संवेगभावनामित्यभावयत् ॥२०२॥
अहो धन्योऽयमेवाद्य ग्रामणीर्विपिनच्छिदाम् ।
यस्य प्रादुरभूत्पुण्यप्राग्भारोऽयमचिन्तितः ॥२०३॥
मुनिभ्यो दत्तमीदृग्भ्योऽन्यदाऽपि शिवसम्पदे ।
किं पुनस्तद्यदेतस्मिन्मासक्षपणपारणे ॥२०४॥
अहं तु न तपः किञ्चित्कर्तुमल्पमपि क्षमः ।
छिद्यन्ते कर्मणां मर्मग्रन्थयो येन तत्क्षणात् ॥२०५॥
न चैतादृग्विधं किञ्चिद्दानं दातुमपीश्वरः ।
हा ! हतोऽहमिदं जन्म धिङ् मे तिर्यक्त्वपांसुरम् ॥२०६॥
इत्यमीषां परां कोटिमीयुषां भावसम्पदः ।
उपरिष्टात्पपातार्द्धच्छिन्नो वात्याहतस्तरुः ॥२०७॥
तन्निपाताभिघातेन ते त्रयोऽपि गतासवः ।
कल्पे **ब्रह्माभिधे**ऽभूवन्नमरास्तुल्यसम्पदः ॥२०८॥
तिर्यङ्नरामरानित्थं प्रतिस्थानं प्रबोधयन् ।
बभार व्रतपर्यायं **सीरभृद्** वत्सरान् शतम् ॥२०९॥

तत्प्रभृत्यनुभावेन मुनेर्लाङ्गललक्ष्मणः ।
इदं शान्ताखिलक्रूरश्वापदं समभूद्वनम् ॥२१०॥
इत्याकर्ण्य कथां तस्य **धर्मघोष**मुनेर्मुखात् ।
विषादकलुषात्मानः **पाण्डवेया** बभाषिरे ॥२११॥
ईदृगद्वैतचारित्रपवित्रात्मा **बलो** मुनिः ।
हा ! धिगस्माभिरत्यन्तं भाग्यवन्ध्यैर्न वन्दितः ॥२१२॥
श्रोत्रपात्रीकृता यस्य वार्ताऽपीयमनुत्तरा ।
निषिञ्चत्यन्तरात्मानमश्रान्तममृतैरिव ॥२१३॥
विश्वभद्रङ्करः स स्याद्यदि साक्षादवेक्षितः ।
श्रेयःसंवलितानन्दमयं नस्तज्जगद्भवेत् ॥२१४॥ युग्मम् ।
तन्नैवाभूदभाग्यैर्नस्तावत्सम्प्रति तु प्रभोः ! ।
श्रीनेमिस्वामिपादारविन्दं वन्दामहे यदि ॥२१५॥
तद्भवत्येव नः सर्वपाप्मभ्यः सलिलाञ्जलिः ।
बिभर्ति कृतकृत्यत्वं व्रतग्रहणमप्यदः ॥२१६॥ युग्मम् ।
किन्तु त्रिजगदम्भोजस्मेरणद्युमणिः प्रभुः ।
क्वाधुना विहरत्येवं विद्मः किमपि नो वयम् ॥२१७॥
इत्युक्ते सूनुभिः **पाण्डोर्धर्मघोष**मुनीश्वरः ।
ज्ञानालोकमयेनाक्ष्णा साक्षात्कृतजगज्जगौ ॥२१८॥
आर्यानार्येषु देशेषु मध्यदेशादिषु क्रमात् ।
विहृत्य ह्रीमदाद्येषु भूधरेष्वप्यनेकशः ॥२१९॥
मार्तण्ड इव राजीवखण्डान्निशि निमीलितान् ।
मोहव्यामोहितांस्तांस्तान्प्राणिनः प्रतिबोध्य च ॥२२०॥
ज्ञात्वा नेदीयसीमात्मनिर्वृतिं भुवनप्रभुः ।
गिरिं **रैवतकं** नाम नन्वलंकुरुतेऽधुना ॥२२१॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
इत्यस्य गिरमाकर्ण्य विक्लवोत्सुकचेतसः ।
स्वामिसङ्गमसोत्कण्ठा जजल्पुः **पाण्डुसूनवः** ॥२२२॥
ननु त्वरितमद्यैव तर्हि प्रस्थीयतां प्रभो ।
दर्श्यतां नः पुरोभूय पादास्तस्य जगत्पतेः ॥२२३॥

मा स्म निर्भाग्यधौरेयाः पुरस्तादेव तं विभुम् ।
निर्वाणपदवीं प्राप्तं न वन्दिष्यामहे वयम् ॥२२४॥
पुरस्कृत्येति तं वेगान्मुनिं **रैवतकं** प्रति ।
श्रीमन्नेमिजिनं नन्तुं **पाण्डवेयाः** प्रतस्थिरे ॥२२५॥
अविश्रान्तं व्रजन्तस्ते दर्शनोत्कण्ठिताः प्रभोः ।
हस्तिकल्पं पुरं जग्मुर्मासक्षपणपारणे ॥२२६॥
नगरेऽस्मिन् विशन्तस्ते **धर्मघोष**मुनीश्वरम् ।
व्यज्ञापयन्निति प्रीत्या निपत्याङ्घ्रिसरोरुहे ॥२२७॥
प्रभो ! **रैवतको**ऽमुष्मात्पुराद्द्वादशयोजनीम् ।
प्रगेतनप्रयाणेन तत्र प्रायो गमिष्यते ॥२२८॥
तद्दृष्टे विट(ष्ट)पाधीशे पारणाविधिरस्तु नः ।
इत्यभिग्रहमातेनुस्ते तरङ्गितसम्मदाः ॥२२९॥
प्रविश्याथ पुरे तस्मिन्नु**ज्जयन्तगिरेः** पथा ।
जनानागच्छतो वीक्ष्य श्यामीभूतास्यपङ्कजान् ॥२३०॥
क्षणं यावदमी तस्थुः किञ्चिच्चकितचेतसः ।
चारणः श्रमणः कश्चित्तावदागाद्विहायसा ॥२३१॥
परिम्लानमुखो **धर्मघोषाय** विहितानतिः ।
प्रणम्य **पाण्डवैः** पृष्टः स व्याचष्टेति शिष्टधीः ॥२३२॥
सन्नकर्मारिरासन्नं ज्ञात्वा निर्वाणमात्मनः ।
भगवान्समवासार्षीदेत्य **रैवतकाचले** ॥२३३॥
रूप्यकाञ्चनमाणिक्यमय वप्रत्रयाङ्कितम् ।
नानामणिप्रभाजालकेलिभिर्लुप्तगोपुरम् ॥२३४॥
सर्वतो रत्नभित्त्यन्तःसङ्क्रान्तप्रतिमाच्छलात् ।
एकाशोकमपि व्याप्तमशोकविपिनैरिव ॥२३५॥
आनन्दानामुपादानं निदानं पुण्यसम्पदाम् ।
सुरा विरयचाञ्चक्रुर्देशनागारमन्तिमम् ॥२३६॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
विकुर्वन्ति स्म गीर्वाणाः ककुप्सु चतसृष्वपि ।
तस्यान्तर्भूरिमाणिक्यभासुरां चतुरासनीम् ॥२३७॥

ततोऽस्मिन्नुल्लसद्धर्मध्वजमञ्जरिताङ्गणे ।
राकाहिमकराकारजैत्रच्छत्रत्रयोल्बणे ॥२३८॥
यथास्थानं समासीन(ने)सुरासुरनरेश्वरे ।
सिंहासनमलंकृत्य कृत्यवित्पूर्वदिङ्मुखम् ॥२३९॥
मोक्षं प्रति प्रतिष्ठासुर्विश्वानुग्रहकाम्यया ।
चिरं चकार भगवानन्तिमां धर्मदेशनाम् ॥२४०॥
प्रतिबुद्धास्तया केचिद्व्रतमाददिरे क्षणात् ।
श्रावकत्वं परे भेजुरन्ये भद्रकतां पुनः ॥२४१॥
ततः परीतः साधूनां षट्त्रिंशैः पञ्चभिः शतैः ।
पादपोपगमं चक्रे मासिकानशनं विभुः ॥२४२॥
ततः शुचिसिताष्टम्यां चित्रायां चित्रिताशयैः ।
सङ्गतः परितः शक्रप्रमुखैस्त्रिजगज्जनैः ॥२४३॥
साधुभिः सहितः शुद्धशैलेशीध्यानबन्धुरः ।
आशु लम्भितवान्सर्वं कर्मजातं निरंशताम् ॥२४४॥
साग्रमब्दसहस्रायुर्जगदेकदिवाकरः ।
निर्व्याबाधसुखं स्वामी निर्वाणपदवीं ययौ ॥२४५॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
ततः कुमाराः **प्रद्युम्नसाम्बा**द्याः सत्त्वशालिनः ।
रथनेम्यादयः स्वामिभ्रातरश्च तरस्विनः ॥२४६॥
कृष्णस्याष्टौ महिष्यश्च तथैव मुनयोऽपरे ।
साध्व्यश्च **राजीमत्या**द्या भूयस्यः शिवमासदन् ॥२४७॥
प्रभोर्माता **शिवादेवी समुद्रविजयः** पिता ।
सहैव सर्वै**र्दाशार्है**र्देवभूयमुपा(पे)यतुः ॥२४८॥ युग्मम् ।
कुबेरः शिबिकां शक्रशासनाद् व्यकरोत्क्षणात् ।
हरिर्विधिवदभ्यर्च्य न्यधात्तस्यां वपुः प्रभोः ॥२४९॥
गोशीर्षचन्दनाद्यैश्च काष्ठै रत्नशिलातले ।
वितेनुर्दिशि नैर्ऋत्यां त्रिविष्टपसदश्चिताम् ॥२५०॥
उत्पाट्य शिबिकां तत्र नीत्वा तस्यां विभोर्वपुः ।
स्वयं तस्याग्निसंस्कारं वासवोऽकारयत्सुरैः ॥२५१॥

निर्वापिते चिताग्नौ च मेघैः क्षीरोदवारिभिः ।
देवैर्भूपैर्जनैश्चान्यैरस्थ्यादि जगृहे प्रभोः ॥२५२॥
तस्मिंश्च वह्निसंस्कारपूतेरत्नशिलातले ।
सूत्रामा सूत्रयामास **श्रीनेमि**जिनमन्दिरम् ॥२५३॥
आनम्यानम्य तत्रस्थां स्वामिनः प्रतिमां ततः ।
साश्रुः सुरनरेशादिः स्वं स्वं स्थानं ययौ जनः ॥२५४॥
विद्याधरमुनेर्वाचमित्युपश्रुत्यः दुःश्रवाम् ।
दशां दुःखमयीं काञ्चित् **पाण्डवेयाः** प्रपेदिरे ॥२५५॥
जल्पन्ति स्म च भाग्यं नः सर्वथा प्रतिलोमिकम् ।
यन्न **सीरभृता** नापि स्वामिना सङ्गमोऽभवत् ॥२५६॥
त एव जगति स्तुत्यास्ते त्रिलोकीविशेषकाः ।
धन्या माता तदीयैव तज्जन्मैव फलेग्रहि ॥२५७॥
येषां दीक्षोत्सवः स्वामिपाणिना पावितोऽभवत् ।
अविश्रान्तं पिबन्ति स्म स्वामिवागमृतं च ये ॥२५८॥ युग्मम् ।
धन्येष्वपि हि धन्यास्ते ते च श्लाघ्यतमाः सताम् ।
स्वामिनैव समं येषां निर्वाणमहिमाऽप्यभूत् ॥२५९॥
इयताऽपि कृतार्थत्वं यद्व्रतं समपादि नः ।
चेत्तु प्रभुरपीक्ष्येत तत्स्यात्तस्यापि मञ्जरी ॥२६०॥
प्रभोर्वागमृतैश्चेन्नः सिच्येतायं तपस्तरुः ।
ततो वाङ्मनसातीतं किमप्येष फलेद् ध्रुवम् ॥२६१॥
किं पुनर्भाग्यशून्यानां फलन्ति न मनोरथाः ।
न जातु स्याद्दरिद्रस्य कल्पद्रुमसमागमः ॥२६२॥
तत्तावज्जगृहेऽस्माभिर्[1]दुस्तरोऽयमभिग्रहः ।
यद्व्रयं पारयिष्यामो दृष्टे स्वामिनि नान्यथा ॥२६३॥
तत्तमेव पुरस्कृत्य प्रत्यासन्ने नगोत्तमे ।
आरुह्य **विमलाख्ये**ऽस्मिन्कुर्महे निजमीप्सितम् ॥२६४॥

---

१. स्वामिन् प्रतित्रये० ।

अत्र हि क्षीणनि:शेषकर्मसन्ततय: पुरा ।
मुनय: **पुण्डरीका**द्या: कोटिश: प्रययु: शिवम् ॥२६५॥
तदयं सर्वतीर्थेषु महत्तीर्थं गिरीश्वर: ।
अस्माकमप्यभीष्टार्थसिद्धये भविताऽधुना ॥२६६॥
इत्यालोच्य तमद्रीन्द्रमारोहन् **पाण्डवा:** क्षणात् ।
दु:साधेऽपि न साध्येऽर्थे मन्दायन्ते महाशया: ॥२६७॥
गिरे: शिरसि ते तस्य विधायाराधनाविधिम् ।
धर्मघोषगुरो: पार्श्वे चक्रिरेऽनशनक्रियाम् ॥२६८॥
अथेक्षमाणा भृशमात्मतुल्यान् जगत्यशेषानपि देहभाज: ।
साम्यामृताम्भोधिनिमज्जनैकप्रशान्तमन्त:करणं वहन्त: ॥२६९॥
मतिं सितध्यानसमाधिबन्धप्रबन्धमैत्रीमधुरां दधाना: ।
निश्रेणिकल्पां शिवमन्दिरस्य श्रेणिं श्रयन्त: क्षपकाभिधानाम् ॥२७०॥
सर्वक्रियाकौशलशालिचेतसो निर्याम्यमाणा गुरुणैव तेन ते ।
आसादयामासुरसादितौजस: क्रमात्त्रिलोकीकृतकेलिकेवलम् ॥२७१॥
धर्मं विशुद्धमुपदिश्य तत: सदैव
मर्त्यासुरे सदसि योगजुषो मुहूर्तम् ।
पाण्डो: सुता: क्षणमयोगिगुणास्पदे ते
विश्रम्य मुक्तिपदमक्षयसौख्यमीयु: ॥२७२॥
तत्पथानुगमनकाम्यविक्रमा निर्मलानशनकर्मपावनी ।
नन्दिनी **द्रुपदभूभुजो**ऽपि सा **ब्रह्मलोक**मतुलश्रियं ययौ ॥२७३॥
हुताशै: संस्कारं त्रिदशतरुदारुप्रणयिभि-
स्तदङ्गानां तत्तद्विधिमधुरमाधाय विबुधा: ।
जगत्काम्ये तस्मिन् गिरिशिरसि निर्वाणमहिमा-
महं चक्रुर्नृत्यत्सुरयुवतिसङ्गीतकमयम् ॥२७४॥
इत्येतत्किल **पाण्डवेय**चरितं पर्याप्तमेतस्य तु(नु)
ब्रूम: किं महिमानमन्वहमपि व्यातन्महेऽस्मै नम: ।
यस्यैकक्रमलङ्घितान्यचरितारण्यापि विद्वद्गवी
श्राम्यन्तीव पदे पदे बत परां सीमानमालम्बते ॥२७५॥

एतस्य स्तुतये कुतूहलितया जिह्वान्तयोगासना-
न्यध्यास्ते कविमण्डलस्य नियतं देवी गिरामीश्वरी ।
कुण्ठीयन्ति कनीयसोऽपि कवितुं येऽन्ये प्रबन्धान्मुहुः
तेऽप्यस्मिन् किमपि प्रगल्भवचसो वाचस्पतीयन्ति यत् ॥२७६॥
एतस्मिन् व्यवहारकौशलमिह व्युत्पत्तयः प्रश्रय-
प्रायेषु प्रसभं गुणेषु दधते वैदग्ध्यमस्मद्गिरः ।
अस्मिन् संवननप्रपञ्चपटिमा कीर्तेरुदात्तक्रम-
स्त्रैलोक्याभयदानपीनमहिमा धर्मोऽप्यमुष्मिन् परः ॥२७७॥
एकस्यापि महात्मनोऽस्ति चरितं यस्मिंस्तदप्यास्पदं
कल्याणस्य न कस्य यत्पुनरलंचक्रुस्त एतेऽद्भुताः ।
श्रीनेमिर्मुशली हरिप्रतिहरी पाण्डोः सुताः **कौरवा**
भीष्मः कर्णकृपादयश्च बहवस्तस्यास्य किं ब्रूमहे ॥२७८॥
किंत्वस्मिन्नियमस्ति दोषकणिका वक्ता यदस्मादृशः।
सन्तः सच्चरितामृतैकरसिकास्तस्यामनास्थापराः ।
सौरभ्यस्पृहयावतंसपदवीं पङ्केरुहं लम्भयन्
पङ्कोत्पत्तिकलङ्कमस्य मतिमान् को नाम मीमांसते ? ॥२७९॥
षष्ठाङ्गोपनिषत्त्रिषष्टिचरिताद्यालोक्य कौतूहला-
देतत्कन्दलयाञ्चकार चरितं **पाण्डोः** सुतानामहम् ।
तत्राज्ञानतमस्तिरस्कृतिवशादुत्सूत्रमासूत्रयं
यत्किञ्चिन्ननु मय्यनुग्रहधिया शोध्यं तदेतद् बुधैः ॥२८०॥
यावत्संसारतापव्यतिकरभिदुरा वाग् जिनानां मुनीन्द्र-
प्रज्ञाकान्तावगाढा विधुरयति सुधादीर्घिकादर्पमुद्राम् ।
तावन्निर्निद्रकार्तस्वरकमलकलां पुष्पदश्रान्तमस्यां
विश्वं विद्वद्द्विरेफार्पितमहिममहाकाव्यमेतद्धिनोतु ॥२८१॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये
बलदेवस्वर्गगमन-श्रीनेमिनाथ-पाण्डवनिर्वाण-वर्णनो नामाष्टादशः सर्गः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

● ● ●

प्रशस्तिः ॥

श्रीकोटिकाख्यगणभूमिरुहस्य शाखा, या मध्यमेति विदिता विटपोपमाऽस्याः[1] ।
श्रीप्रश्नवाहनकुले सुमनोऽभिरामः, ख्यातोऽस्ति गुच्छ इव **हर्षपुरीयगच्छः** ॥१॥
तत्राजनि श्रुतसुधाम्बुधिरिन्दुरोचिः-स्पर्धिष्णुकीर्तिविभवोऽ**भयदेव**सूरिः ।
शान्तात्मनोऽप्यहह ! निःस्पृहचेतसोऽपि, यस्य क्रियाऽखिलजगज्जयिनी बभूव ॥२॥
बद्धक्रीड इवावतीर्य परमज्योतिर्विवर्तः क्षितौ, तत्पट्टाम्बरचन्द्रमाः समजनि **श्रीहेमसूरिः प्रभुः** ।
चित्रं यद्वचनामृतानि नृपतिः **श्रीसिद्धराजः** पपौ, विश्वेषामपि लेभिरे तनुभृतामायूंषि वृद्धिं पुनः ॥३॥
तस्य पदे मदनादि-द्वेषिजयी **विजयसिंह**सूरिरभूत् ।
यद्वपुषि[2] स्पर्धाऽभूत् लावण्यामृत-शमामृतयोः ॥४॥
श्रीचन्द्रसूरिरभवत्, तदीयपदभूषणं गुणैकनिधिः ।
विद्यायाश्च मदस्य च, येन वितेने चिरवियोगः ॥५॥
धर्म-ज्ञान-विवेक-संयम-तपःसंकेतकेलीगृहं,
स श्रीमान् **मुनिचन्द्र**सूरिरभवत् तत्पट्टभूषामणिः ।
ब्रूमस्तत्करपुष्करस्य महिमां किं नाम यत्सौरभै-
र्गण्यन्ते बत मादृशा अपि जनैः संख्यासु संख्यावताम् ॥६॥
श्रीदेवभद्रसूरि-र्बभूव तच्चरणकमलरोलम्बः ।
येन कलैः कीर्तिरवै-रभितो मुखरीकृतं भुवनम् ॥७॥
मुनिचन्द्रसूरिपट्टे, **श्रीदेवानन्द**सूरयोऽभूवन् ।
स्तोत्राय यद्गुणानां, ध्रुवं न वेधा अपि सुमेधाः ॥८॥
तेषां कल्पतरु-त्रिविष्टपगवी-चिन्ताश्म-वैहासिका[3]-दादेशात् कविमार्गवल्गनकलानैपुण्यशून्यैरपि ।
श्रीदेवप्रभसूरिभिस्तनुभुवां पाण्डोश्चरित्रं किम-प्येतत्तद्विबुधादिशिष्यहृदयोल्लासार्थमग्रथ्यत ॥९॥
श्रीयशोभद्रसूरीणां, तथाऽत्र व्यापृता दृशः ।
यथैतदगमत् सर्वं, विद्वल्लोकावलोक्यताम् ॥१०॥
ज्ञानैकमयमूर्त्तीना-मास्मिन्नवरसान्विते ।
श्रीनरचन्द्रसूरीणां, प्रज्ञया कतकायितम्[4] ॥११॥
प्रीत्याऽवलोकनेनैव, कर्णक्रोडनवातिथेः ।
कर्तुमातिथ्यमर्हन्ति, ग्रन्थस्यास्य मनीषिणः ॥१२॥

॥ इति प्रशस्तिः ॥

● ● ●

---

१. 'पमेऽस्याः' प्रत्यन्तरे । २. 'पुषः' प्रत्य० । ३. वैहासिकः-हास्यकारकः । ४. 'च प्रकाशितम्' प्रत्यन्तरे ।

परिशिष्टः

[१]

पाण्डवचरित्रमहाकाव्यगतपद्यानामकाराद्यनुक्रमः ॥

पद्यांश:	सर्ग:/श्लोक:
[अ]	
अंसयोर्यस्य	१२/५२
अकल्याणफला:	१७/२८७
अकार्ष प्रिय-	१३/२००
अकालं सत्कृता-	१७/३५९
अकिञ्चित्करतां	३/३४०
अकीर्तयस्तु	११/३४८
अकीर्तिपटहं	११/१२१
अकीर्तिर्भुज-	११/१३२
अकृत्रिमत्र-	७/६३१
अक्षत्राद्दक्षिणे	१३/४१६
अक्षैश्च दीव्यतस्तस्य	१०/३४
अक्षोहिणीभिरासन्न-	१२/८६
अखण्डभुजदण्डस्य	१३/६६४
अखण्डितोदयं	१४/२६५
अखर्वमौर्वीटङ्कार:	८/२३७
अगण्यदेवमण्या-	१५/३
अगस्ते: पिबतो	२/२२४
अगाधजल-	३/३३९
अगाधोऽप्य-	१३/५४७
अगृह्यन्त	१२/३३२
अग्रज: सर्वपुत्राणां	८/३६९
अग्रजावनमत्पार्थस्तं	८/३९६
अङ्ग ! त्वमङ्ग-	३/४६१
अङ्गमात्रेक्षणा-	१२/१३०
अङ्गमारोप्य	१३/१०७३

पद्यांश:	सर्ग:/श्लोक:
अङ्गमाविश्य	९/१६८
अङ्गराज्यभिषेका-	३/४५७
अङ्गारीयति हारोऽयं	४/१२९
अङ्गीकुर्वन्	११/१७३
अङ्गुलीयकमाहा-	१/५४३
अङ्गुलीयमिदं वत्स	८/२८९
अङ्गेष्वनल्पसङ्कल्प-	४/१२५
अङ्गैर्भूभारभूतै:	११/३५२
अचिन्तयच्च	६/५१४
अचिन्तयच्च	७/३३५
अचिन्तयच्च	७/५३४
अचिरेणैव	१४/१६७
अचिरेणैव	७/१९८
अचिरेणैव पारीणा:	८/३७७
अचीकथं	८/७८
अचीकथत्तत:	१७/२५९
अच्छदन्ताभिधानोऽत्र	१७/३२५
अजल्पंश्च पपातेदं	३/२३
अजल्पंश्चैष व:	९/७१
अजल्पत्तं नृपो	९/१४८
अजल्पन्नृपति:	१०/३९
अजल्पन्नृपति:	८/४५५
अजल्पिषमृषीन्द्रं	९/११८
अजातारेस्ततो	१४/३०९
अजायत सुतस्त-	२/२७
अजूहवच्च	२/३२०

पद्यांश:	सर्ग:/श्लोक:
अजेयोऽसि	१३/९६७
अजैषीत्कुञ्जर-	१२/१२५
अज्ञानमनृतं	७/७२
अज्ञानैर्मद्यपाना-	१७/२७२
अञ्चलोत्तारणै-	२/२८४
अत: परं	७/६४२
अत: परं	८/५३७
अत:प्रभृति	३/३२०
अत:प्रभृति जन्मान्तं	६/२८१
अतस्तानेव	११/३६३
अतिक्रान्तेष्व-	१/२१
अतिजङ्गालमुत्ता-	९/२२८
अतिरौद्रमनोवृत्ते-	९/२०५
अतिश्रमात्स्वयं	८/१३
अतिस्तुतिपदं	७/१४१
अतीत्य तीर्थ-	५/२२५
अतीयतु:	६/३७१
अतुलैर्मातुलानी-	१/१२८
अतुल्ययो: प्रतो-	२/३५७
अतोऽमी	१७/२०२
अत्यद्भुतोऽय-	२/७६
अत्यन्तानुचितां	१३/८८६
अत्युद्धुरै:	१३/८३१
अत्र कर्मपरीणाम:	१७/३१८
अत्र चागच्छत	८/२९०
अत्र हि क्षीणनि:	१८/२६५

अत्रान्तरे महा-	१४/२३७
अत्रान्तरे ददत्	७/२१०
अत्रान्तरे कृता-	२/४२६
अत्रान्तरे जिगन्तेषु	३/१३४
अत्रान्तरेऽजनि	१६/६७
अत्रान्तरेऽन्त-	१३/१९३
अत्रान्तरेऽन्तरिक्षा-	१/२३०
अत्रापि धर्मपुत्रो	७/३४९
अत्रायातस्य	१७/१६७
अत्रैवास्ति कृपो	३/२१७
अत्रैवाऽऽनीयतां	६/९५२
अथ कंसस्य	२/४४८
अथ कंसाज्ञया	२/३२१
अथ कंसारिणा	१६/१४८
अथ कथमपि	१६/३५१
अथ कर्णो	९/१९३
अथ काम्यताम-	४/१४२
अथ कार्य-	७/८९
अथ कुन्ती	७/४७६
अथ कूलेषु	२/२७२
अथ कृष्ण-	७/१८७
अथ कृष्णा	८/४८
अथ केषाञ्चि-	१३/७९
अथ केऽप्यग्रकान्तारे	५/२५३
अथ कोऽयं	१२/४३५
अथ क्रमात्समायाते	४/३२१
अथ क्रमादतिक्रम्य	७/३८३
अथ क्रमेण	१४/२६६
अथ क्रुद्धो	९/५१
अथ क्रोधोदयात्ताम्र-	६/९९४
अथ क्रोष्टुकि-	२/४५५
अथ क्वचन	६/८९४
अथ क्षणाद-	१७/२९६
अथ क्षमापाल-	१/११०
अथ गाङ्गायनिः	१३/१९५
अथ ग्रावमयं	१८/५४
अथ चेदार्य	७/१२९
अथ चेलाञ्चलोत्क्षे-	१२/१३७
अथ जल्पथ	३/४४५
अथ जागरितो-	९/१९५
अथ ज्ञातप्रबन्धा-	३/२२
अथ ज्येष्ठसुते	२/२६
अथ तं	१६/३३८
अथ तस्य पयोराशि-	५/५२७
अथ तस्याः	६/२६३
अथ तां	१७/२२६
अथ तासां पुरो	१/२८०
अथ तीर्थकरो-	१६/१३६
अथ ते धृतराष्ट्रस्य	३/१५०
अथ ते पाण्डु-	१७/३६१
अथ तेषां विमानास्ते	९/३८
अथ तेषु कुरोर्वंश	१/३५६
अथ तेऽपि	१/३१२
अथ तौ नित्य-	३/३६९
अथ दामोदरो	१६/८२
अथ दुर्योधना-	६/९५०
अथ दुर्योधनो-	१३/१९४
अथ देवमनु-	२/१६१
अथ द्रोणस्य	१३/३११
अथ द्रोणे हते	१३/५७३
अथ द्रौणायनेरे-	१३/५७१
अथ द्विगुणशोकस्य	५/२६३
अथ द्वैतवना-	१०/१
अथ धर्मसुतः	७/१
अथ धर्मात्मजं	१३/२३६
अथ नित्य-	१८/१४८
अथ निध्याय	१०/९७
अथ नेमिजिना-	१८/१
अथ नेमेः	१६/१२६
अथ पप्रच्छ	७/६४८
अथ पप्रच्छ	८/३११
अथ पाण्डुर्वि-	१७/१९५
अथ पाण्डुर्विमुक्त-	६/१
अथ पाण्डुसुतैः	९/२२७
अथ पार्थः	७/६१३
अथ पार्थ व्यवस्थाप्य	३/३३४
अथ पार्थो यथा	३/४२०
अथ पालयतः	१/५६७
अथ पास्यन्नि-	१३/५२२
अथ पुण्यपरी	१/१२४
अथ पुत्रकल-	१/७५
अथ पृथ्वीपतिः	२/१०६
अथ पृष्ठो	८/१३०
अथ प्रतस्थे	४/३४
अथ प्रतस्थे	७/१०९
अथ प्रतस्थे दैवज्ञ-	६/८४१
अथ प्रतिपाति-	१३/३
अथ प्रत्यर्थि-	२/१३८
अथ प्रत्यालयोन्मील-	४/४२६
अथ प्रथितकर्माणो	१३/७७
अथ प्रभात-	१३/१०३४
अथ प्रववृते	६/५४१
अथ प्रस्थानिके	१२/१०८
अथ प्रस्थापितो	१२/३६९
अथ प्रातः	१३/१५४
अथ प्रादुर्भव-	१३/६४६
अथ प्रियंवदो-	८/५८
अथ प्रीतिपरो	११/१
अथ बन्धुपुरं-	४/१७१
अथ बन्धुवधो-	२/३४१
अथ बिभ्रत्यहङ्कार-	१०/१५९
अथ भानुमती-	९/८७
अथ भीमः	६/२५
अथ भीमोऽभ्य	९/९१
अथ भोजात्मजा	१६/२८९

अथ भ्रातृभिर- १२/७
अथ माता १६/२५०
अथ मुक्त्वा पुरीं ८/२६७
अथ मौहूर्तिकादिष्टे ४/११८
अथ राज्यं १/२६३
अथ लक्ष्मपि १४/२२५
अथ वन्यैः ९/३५८
अथ वर्षत्रिशत्यायुः १६/३०५
अथ विद्याधरेन्द्रेण ९/४९
अथ वेणुलतां ९/२३०
अथ वैदेशिकौ- १०/७५
अथ वैवाहिकं ४/३८९
अथ व्यापारित- ७/६०७
अथ व्यावल्ग- १३/२८७
अथ व्योम्नि ८/३३८
अथ व्योम्नि ८/५०१
अथ शोकेन ७/५६१
अथ शौण्डीर- १/३०१
अथ शौर्यपुरे १/४५४
अथ श्लाघ्यतम- ३/११२
अथ संदेहसंदोह- ३/१४०
अथ संसारसंतापन- १७/५३
अथ संसारसन्ता- ११/२३३
अथ सत्यव्रतं ८/११४
अथ सन्ध्या १३/३००
अथ सम्पूर्ण- ३/३९
अथ सम्भूय ७/५४६
अथ सर्वाभि- १३/७३४
अथ सा कथयामास ८/४२३
अथ सायंतना- १२/३३८
अथ सारथिरालोक्य १०/३७७
अथ साश्रुमुखः ७/१०१
अथ साऽकथय- ३/२५
अथ सिंहरथो- २/९४
अथ सुस्थितमारा- १७/१००
अथ सैन्यरथो १३/८६७
अथ स्फुटमवष्टभ्य ५/५२
अथ स्फूर्जद- ७/६०८
अथ स्वबला- १३/३१६
अथ स्वबाहु- ७/६६७
अथ स्वयंवरागार- ४/१५३
अथदायादसंदोह- ११/२२३
अथलग्नदिने ६/९५
अथवा ७/५७६
अथाकथयदुर्वीशः १/४९१
अथाकरपुर- ६/९२४
अथाकस्मान्- ७/४३५
अथाक्षमी कुरुक्षेत्रं ११/१६२
अथाख्यत्केवली ६/६१०
अथाख्यत्सोमकः १४/१३७
अथाख्यदधृतराष्ट्राय ६/२०६
अथागत्य विनीतां- ३/३२६
अथागमाम ८/१३१
अथाङ्गीकृत्य ७/४०८
अथाचक्राम ७/३५८
अथाजल्पत्पृथा ८/५५६
अथाजल्पदजातारिः १२/१८६
अथाताम्राम्बुद १३/१३५
अथातिरंहसा ३/८१
अथातिरथिराह ३/४६५
अथादित्सुः १७/२५०
अथादिष्टा तयो- ४/३६१
अथादिष्टो विशां १/४६१
अथादेशाद- १३/११०५
अथाद्भुता सभा ६/२२५
अथाधमर्ण- ७/३६१
अथाध्यासीन- १८/३
अथानम्य क्रमा- ५/५७
अथानीतद्विष- १४/३६
अथानीय निजं २/८६
अथानुजग्मुषां ५/१
अथान्तः स्वान्त- १०/३५२
अथान्तःक्षिप्तकर्पूर- ४/३९७
अथान्तश्चिन्तया- १/५१४
अथान्तस्तैलकुण्डस्य ४/२९५
अथान्यदा ६/३११
अथान्यदाऽव- ४/१
अथान्यमनसं ७/१६
अथान्येद्युर्जा- १२/१
अथान्योऽन्या- १३/४४३
अथापृच्छि रहो १/५५५
अथाप्तपुरुषै- ६/३३७
अथाभाग्यभरै- ६/३८०
अथाभाषत १२/३५१
अथाभाषत १/३०७
अथाभाषत २/१८३
अथाभाषत ७/६१
अथाभाषत ते ८/५४८
अथाभाषिष्ट १३/३०७
अथाभाषिष्ट ७/२७८
अथाभाष्यत २/३७७
अथाभूदुभयेषा- १३/९८२
अथाभ्यधत्त २/३६७
अथाभ्यधत्त ६/११८
अथाभ्यधत्त ८/९४
अथाभ्यधत्त ९/१८९
अथाभ्यधत्त ९/४३
अथाभ्यधत्त राधेयः ६/९८२
अथाभ्यधात्पृथा ७/५१८
अथाभ्यधाद्भव- ९/५५
अथाभ्यधायि १२/३६६
अथाभ्यधुर्दशार्हा- ११/१४
अथाभ्युत्तिष्ठतो ४/२०६
अथाभ्यूह्य सुख- ९/६०
अथाभ्येत्य १३/१३७

अथाभ्येत्य	१३/९५१
अथाभ्येत्य तथा-	८/९२
अथाभ्येत्य स	१०/४२४
अथामर्षरसोत्कर्ष-	११/१५२
अथारतिपराभूति-	१०/८
अथारोप्य जयस्त-	६/२९
अथार्धपथ	९/१८२
अथालोक्य	१४/१६९
अथालोक्य तथा	१०/२६८
अथालोक्य नृपा-	२/३२४
अथालोच्यायतिं	४/४३२
अथाल्पीयो	१/२५५
अथावलोक्य	१३/८७३
अथावसरमासाद्य	४/३२४
अथावसरमासाद्य	६/७४७
अथावसरमासाद्य	८/२५०
अथावां विहिताहारौ	१७/३३९
अथावादीन्मुनि-	१७/२७३
अथाविदित एवायं	१०/२३८
अथावेद्य	७/५१३
अथावोचत चाणूरः	२/३८६
अथावोचत पाञ्चाली	६/९७७
अथावोचदजातारिः	१०/३३
अथाशेषैर्नृपैः	१३/८५५
अथाश्रूयत	७/५९१
अथासावग्रतो	३/२८२
अथासि त्वममुं	८/२२३
अथासौ	१२/३१३
अथासौ	७/४२५
अथासौ निश्वस-	१३/२७०
अथासौ विस्मयत्र-	९/३४४
अथास्मिन्नति-	१७/१८६
अथास्मै कथयामास	५/३१२
अथास्या भीम-	८/१७५
अथास्यामिति	४/२४४
अथाह कौरवस्तर्हि	६/१५२
अथाह जननी	१/११३
अथाह भीमभूर्नाहं	६/६५२
अथाह मातलिर्नेमिं	१४/१६२
अथाह स	१७/१४९
अथाह स्म	१३/१४९
अथाहं वसुदेवं	१७/२९३
अथाहवं	७/३१९
अथाहूय मही-	२/७७
अथाहेयास्त्र-	१३/७२९
अथाऽन्येद्यु-	२/१
अथाऽऽगादुदय-	६/८०९
अथाऽऽपदाप-	७/३९०
अथाऽऽह	६/७७५
अथाऽऽह जननी	८/४५९
अथाऽऽह पार्थः	८/३००
अथाऽऽह पार्थो	८/४१७
अथाऽऽह पृथिवी-	१/६८
अथाऽऽह शबरस्वामी	८/२३४
अथाऽऽह स्म	१६/२११
अथेक्षमाणा	१८/२६९
अथेत्यव्याहतज्ञानो	१८/२३
अथेन्द्रजालिकेनेव	७/४५५
अथैकवाससोऽमुष्या	६/९८३
अथैको निखिलै-	१३/८९०
अथैते तनय-	८/४२७
अथैत्य स जवा-	६/७२३
अथैत्य हास्तिनं	१७/२२४
अथैनं दुर्जयं	१३/३६४
अथैनां द्रौपदी-	८/१७१
अथैवं पथि	७/२३८
अथैवं रणसंरम्भे	१३/७४२
अथैवं समयश्चक्रे	१३/१
अथो कुमुद्वती	१/५६४
अथो जगाद	११/२५८
अथो निशीथि-	७/३२९
अथोग्रमहसां	१/२०
अथोचुः पाण्डवाः	१७/१२३
अथोचे	१६/२५५
अथोचे	६/५६४
अथोचे नृपति-	१/४६
अथोचे पृथिवी-	१/४८४
अथोचे विजयं	७/२३५
अथोचे विदुर-	६/२३१
अथोच्चै	१४/६८
अथोच्चैः	१२/३४३
अथोच्चैश्चकित-	१०/३९७
अथोज्जगार	१३/२४
अथोज्जगार गाण्डीवी	५/१२१
अथोज्जृम्भन्नवाम्भोजं	८/४२९
अथोत्क्षिप्तपताकौघं	११/२५४
अथोत्क्षिप्य भुजं	३/४९०
अथोत्तरवधा-	१३/९७
अथोत्तस्थे बलैः	१०/२६१
अथोत्तीर्य	१३/३८
अथोत्तीर्य विमानेभ्यः	८/३६०
अथोत्थाप्य	१/१५०
अथोत्थाय	७/३१२
अथोत्थाय ततो	५/५१३
अथोत्थिते	१४/९०
अथोत्पातमहीकम्प-	१७/२८५
अथोत्पाद्य नवं	१/४५०
अथोत्फुल्लमुखा-	६/१६०
अथोदगात्प्रगे	१३/६३१
अथोद्धर्तुमना	१६/३२८
अथोद्यत्किङ्किणी-	५/१५७
अथोन्नमय्य	३/२८९
अथोन्निद्रजपाजैत्रं	१२/४१०
अथोन्मर्यादयन्नब्धी-	१७/१३७
अथोन्मीलन्मनो-	१८/१२४

अथोन्मीलित- २/४०९
अथोन्मील्य दृशौ ५/१४८
अथोपतस्थे ३/३६३
अथोपेतः ७/५३३
अथोपेत्य १२/४५३
अथोर्जस्वि- २/१८८
अथोवाच १३/७७६
अथोवाच ७/३७२
अथोवाच ७/५६४
अथोवाच ९/१३४
अथोवाच स्नुषां ८/४७८
अथोवोचत ८/४८३
अथौर्ध्वदेहिकं १३/३८६
अदभ्रसम्भ्रमैः ४/२९९
अदस्त्रसेवावसरं ८/४०
अदीपिष्ट तदादिष्टं १/३४९
अदुःशासनमद्रोण- ६/१००६
अदृश्यन्त ७/४१०
अदृष्टे वैरिभिः १३/२३०
अद्रिर्नेत्रघटीय- १०/३१६
अद्य प्रातर्मया ६/८१२
अद्य माद्यन्ति १०/४२८
अद्य विद्याधरे- १२/४३४
अद्य स्यादजरा- १४/११४
अद्यापि त्वयि १३/८१५
अद्यैवाप्तं मया १/२००
अद्राक्षुश्च गुरुं १८/१५०
अध धर्मजगोप्तारं १३/३०२
अधः पतन्ती- १/५२०
अधःस्तम्भस्य ४/११७
अधर्मद्रुमसन्तान- ५/५०२
अधर्मैकमय १३/६०४
अधस्ताद्धीमत- ७/१७९
अधावन्नभितो ६/३७५
अधिगम्याऽर्हतं ६/३०८
अधिष्ठायोटजक्रोडं ९/२२४
अधुना मानुषो ७/२६९
अधुनाऽपि ११/४८
अधुनाऽपि निराधि- ३/१६
अधुनैव ६/४४६
अधोमुखी ९/४
अधोऽधः पतत- ३/७१
अध्यगीषत ते ३/२२०
अध्यगीष्ट १/१३२
अध्यशेत ७/५८७
अध्यासामास ५/४६०
अध्यासितुं मदश्वो ४/४०९
अध्यासीनं ११/३१
अध्यास्यन्ते स्म ५/८१
अध्वश्रमाविलं ३/२४४
अनध्यायदिने ३/२७९
अनमस्यत् कृपा- ३/२५३
अनयोर्नागनारी- ८/५४६
अनर्जुनैस्ततो १३/५०१
अनवद्यै- ७/६२८
अनहंयुतयाऽत्यन्तं १/२६६
अनाकर्ण्य च ४/३७८
अनाथाः कुरवो ९/१५०
अनाधृष्टिमुखा- १४/२६९
अनाधृष्टिसमाख्यात- १४/११०
अनाधृष्यः कुण्ड- ३/१२८
अनार्योऽयं १७/३२६
अनालोक्य १२/४१९
अनिमेषा १३/१८३
अनिषिद्धं ह्यनुमतमिति ४/३५७
अनीकप्रत्यनीकानां १३/१६८
अनीकानि १२/११८
अनीयुषीणां १२/३१९
अनीशाऽपि ५/४५४
अनीषत्करमप्युच्चैः १२/३५२
अनीहैरिव १२/२३७
अनुकूलानिलोद्धूताः ४/४४
अनुगच्छन्तमाक्रम्य ४/४२५
अनुगामुकतां २/१०५
अनुतिष्ठ १५/७९
अनुत्तरगुणैवेय- १०/४१४
अनुद्धातं सुखेनाशु ८/२९३
अनुपाङ्गाङ्गली- १२/३२१
अनुप्राव्राजिषुर्नेमिं १६/३०९
अनुभावस्तवैवायं १०/२८८
अनुभावात्कुमारा- १/३६२
अनुभूय प्रिया- १/२८६
अनुमन्यामहे ७/२८३
अनुयातः स ४/४५
अनुयातः सहाया- ४/४२९
अनुरागो नले ६/२९०
अनुरूपगुण- १/३९६
अनुरूपो वरः ६/२४४
अनुव्रजन्तीं ५/६८
अनुव्रजन्मनस्तेषां ७/१३५
अनुशिष्टिमिति १/३४८
अनेकप्रहतातो- ५/१६४
अनेकरथचीत्कार- १०/३२४
अनेकविरहि- ६/२७३
अनेकामन्त्रितैः १७/३२
अनेन वचसा ९/३०२
अनेनानुशयेनात्मा ८/४८४
अन्तरेण रणं १३/२६८
अन्तर्गनगमभ्येत्य १७/२७
अन्तर्द्वासप्ततिः १७/२८९
अन्तर्वत्नी विशां २/२१
अन्तर्विचिन्त्य ४/१३३
अन्तिके यस्य ११/१८३
अन्ते तामन्यया- ३/२३९
अन्तेऽनशनमाधाय ६/८६३

अन्त्यचुम्बन-	१३/१०६३
अन्धकवृष्णि-	१/४११
अन्धत्वं नेत्रसद्भावे	११/२७०
अन्धवन्मनत्र-	६/९०१
अन्धसा कंसरूपेण	४/२५२
अन्धीभूष्णुरथो	१३/७२२
अन्यतेजस्विमाहा-	१७/२३१
अन्यतेजोऽसहस्यास्य	१०/३६०
अन्यत्किमपि	६/१७२
अन्यथा नीरराशी-	११/२८६
अन्यदा	६/५१२
अन्यदा	६/६३३
अन्यदा	७/१४१
अन्यदा	७/४२२
अन्यदा तु	७/३३२
अन्यदा दधिपर्णस्य	६/७५८
अन्यदा नारद-	९/१७६
अन्यदा निबिड-	१/५५
अन्यदा यमुना-	१/१५८
अन्यदा राज-	१६/२२
अन्यदा वसुदेवस्य	२/५०
अन्यदा स्वर्ण-	३/३३६
अन्यदाऽङ्कस्थिता-	१/३६
अन्यदाऽन्तस्तरुश्रेणि	८/४१
अन्यस्य करमा-	४/१८१
अन्यस्या	१२/२०२
अन्यस्यां तु कृते	१०/२३१
अन्यापि	१२/२४०
अन्यायकन्द-	१/२२
अन्यायवर्तनीपान्थः	९/२३
अन्यासक्तं	१३/१०७२
अन्ये तु	१३/९०१
अन्ये तु	१३/९०४
अन्ये प्रचेलुरा-	१६/११८
अन्ये विमान-	७/१११
अन्येद्यु· कश्चिद-	६/८४२
अन्येद्युः सागरं	२/१७
अन्येद्युरभ्रमूका-	७/४४
अन्येद्युरुद्यदान-	११/१६४
अन्येद्युरुन्मदो-	६/३७३
अन्येद्युर्जगदालोक-	१७/८५
अन्येद्युर्धृतराष्ट्रस्य	११/११४
अन्येद्युर्मितसामन्त-	११/२५१
अन्येद्युस्तु	६/३२७
अन्येन वृत-	१६/२८८
अन्येषां	१३/४८६
अन्येषामपि बन्धूनां	५/५३३
अन्येऽपि	१४/२०१
अन्येऽपि देशविरतिं	१७/७९
अन्येऽपि धृतराष्ट्रस्य	४/२६४
अन्योन्यं कलहायन्ते	८/१२१
अन्योन्यजङ्घा-	४/५१
अन्योन्यस्खलना-	१३/३९०
अन्योन्यास्फाल-	१३/५३
अन्योऽन्यनिबिडा-	६/३७२
अन्योऽन्यमति-	१७/११८
अन्योऽन्यरदना-	१३/१५८
अन्योऽप्येतस्य	१७/३६४
अन्वगुर्वीरचक्राङ्काः	१३/४७१
अन्वहं ते	१७/६
अपकारेऽपि	१७/३२२
अपत्यमन-	१/२२८
अपनीयापणश्रेणिं	९/२५
अपरं च यदा	६/६१८
अपरं जनमु-	२/३६६
अपराधशतेनापि	१४/१२३
अपराह्णेऽथ	१२/१७१
अपरेद्युर्महाबाहुः	७/३५
अपरेऽपि	१४/७७
अपरेऽप्यवनीपाला	१२/१०१
अपरोऽपि महीपाल-	५/२८०
अपरोऽप्य परो-	१/१२१
अपशल्यां समां	३/३४८
अपश्यंश्च पुरः	५/२३४
अपश्यत्तत्र तूणी-	३/२८०
अपाकृतनयं	११/१७४
अपाथेयो	७/३०
अपावृतादपि	६/१२४
अपि दुर्वृत्तमात्मीयं	९/१६
अपि देवेन्द्रदेशी-	५/१२२
अपि पुण्यजना-	६/७०
अपूर्वं निर्वृति-	१/४०४
अपूर्वमिति	४/३३६
अपूर्वसंयुगालोक-	१४/१८१
अप्रणाशव्रतं	१०/३८१
अप्रसन्नः प्रसन्नो	१/१८६
अप्रार्थ्यप्रार्थनः	१/१७०
अप्सरोजित्वरा-	१०/१४७
अबलं स्वबलं	२/१४०
अबलाभिश्च	७/४३०
अब्रवीच्च	६/४०१
अब्रवीच्च कुतो	३/३००
अब्रवीच्च	७/६०
अभङ्गि द्रुत-	१७/२९५
अभणच्च	७/४१२
अभवत्पर्णदेशीया	९/२९५
अभविष्यन्नि-	७/४१
अभाषिष्ट च रे	९/२३४
अभाषिष्ट निविष्टं	१/१६४
अभिचारकमन्त्राभं	१३/४९०
अभिद्यात मुनेरद्य	५/३०
अभिधायेति	१/५१७
अभिनन्द्य गुरुं	३/३४७
अभिनन्द्यत-	७/८८
अभिमन्युं	१३/३५६

अभिमन्युरथा-	१३/३४७
अभिमन्युवध-	१३/६७१
अभिमन्युवधे	१३/७५६
अभिमन्यूत्तरा-	११/४०
अभिमन्यूत्तरापुत्रं	१७/२२५
अभिरामगुण-	४/५०
अभिरूपेण	२/२२६
अभिवाद्य	१०/३१
अभिषिक्तोऽय-	३/४८५
अभिषिञ्च	६/३३५
अभूच्च भूधवा-	६/७७१
अभूतां शतश-	१०/२१३
अभूत्कर्णः	९/४२
अभूत्कर्मेदमे-	४/२८९
अभूत्कश्चित्स	१/२५९
अभूत्कुतूहलां-	१४/१३०
अभूत्तस्य मनस्येवं	३/२८१
अभूवन्कर्णतः	३/४३४
अभ्यधत्त च तं	१/१११
अभ्यधत्तोत्तरः	१०/३२३
अभ्यधाच्च	१४/१२१
अभ्यधाच्च	१५/७७
अभ्यधाच्च	७/६७८
अभ्यधात्सवि-	६/४८४
अभ्यधाद्धर्मजो	९/२७२
अभ्यधुश्च	१३/९९१
अभ्यस्तमस्य	८/३२५
अभ्यापतन्तो	१/३१३
अभ्युत्थानं च	११/८
अभ्युत्थाय	१/३१
अभ्युपेत्य तदा-	१/३७१
अभ्येत्य देवकी	२/४४१
अभ्येत्य भूमिन्य-	४/१६
अभ्रंलिहाभि-	१७/२९२
अभ्रमूवल्लभारूढं	३/९९
अमङ्गल्याधिया	५/५८
अमन्दामन्दर-	३/४१४
अमन्यत	१४/२४३
अमानुषप्रचारे-	७/३१७
अमारिं	७/६७५
अमारिपटहैश्चापि	१४/३२७
अमी कुमाराः	३/११५
अमी तु	१३/१०४६
अमी दुःखाद-	१६/२४०
अमी दुर्वारदोर्वीर्या	८/२७४
अमी वञ्जुलहारीत-	९/२५६
अमी वर्महराः	३/२१४
अमीभिः सैरिभ-	८/५३२
अमीभिस्तु पुन-	६/१०१६
अमीषामपि	११/२०९
अमुक्ते यन्त्रमुक्ते	३/३६२
अमुच्यन्त नवा-	१/८३
अमुञ्चदङ्कुरान्कुन्ती	४/२८७
अमुना रङ्गरन्ते	८/२२२
अमून भीमद्रुहः	३/७९
अमेयानि	१८/१०८
अम्बरेऽप्यमर-	१३/७३
अम्बालिकाम्बि-	२/३०
अम्बालिकाऽपि	१/३५४
अम्बिकासूनुना	१/३९४
अम्बिकाऽम्बालिका-	१/२७०
अम्भः संस्तभ्य	१३/८७२
अम्भोजमिव	१४/२०९
अम्भोदगम्भीरः	४/६०
अम्भोरुहवन-	१६/१०५
अम्लानांस्तानिव	९/३५६
अम्लानो बलवान्	१०/१७
अयं कुमार !	१६/१२७
अयं च निर्ममे	५/२२०
अयं च वसुदेवा-	२/३७१
अयं च सबलै-	१४/१४३
अयं तव	७/१७५
अयं पन्थाः	८/२९८
अयं महाबलो	७/६५२
अयं मे ज्ञातिचक्रेण	८/४२६
अयं मे हन्त	२/१८७
अयं वामः पुनः	८/२९९
अयं हि	१३/९२६
अयमायात	१२/२९०
अयमूर्जस्वलो	३/१३७
अयोबाहुर्महाबाहुः	३/१२२
अरण्यपथपान्थानां	८/७
अरण्यपान्थै-	७/२६०
अरण्यबद्ध-	१/६४
अरण्यमालती-	१६/२७७
अरसन्धिषु	१४/७१
अरातिकीर्ति-	४/४
अरालनीलभ्रूव-	४/१५७
अरिकीर्तीः क्षिपंस्तास	४/२३६
अरिज्ञातकृतासेव	४/२५
अरिषड्वर्गसंसर्गः	७/७१
अरिष्टकेशिचाणूरा-	११/६६
अरिष्टाय	१२/४२३
अरिष्टारिरभाषिष्ट	१२/३८१
अरिष्टारिरभाषिष्ट	२/३८९
अरुंतुदानि मे	१३/२३७
अरे ! वराकाः	७/४४४
अरे ! विद्याधराः	९/३१
अरे ! शौण्डीरता-	९/१७२
अरे ! स्मरसि	२/४२१
अरे वनचराः	९/२३१
अर्कवन्मकरं	१२/४४२
अर्धमत्क्षिप्य	५/२७८
अर्चामभ्यर्चयामास	७/१८५
अर्चितः सकुटुम्बो-	१०/४५६

अर्जुन ! द्रुतमे-	१३/६८२
अर्जुनः	८/३०५
अर्जुनस्य	१४/१७६
अर्जुनस्य पुनर्बाणाः	४/२७४
अर्जुनस्य मुने-	१८/१३७
अर्जुनात्तरुनाम्नो-	८/१५०
अर्जुनाद्याः	७/३२५
अर्जुनार्जुन !	८/४४७
अर्जुनार्जुन	१३/७५९
अर्जुनेन प्रजाकार्ये	५/२१
अर्जुनो मे सुतां	१०/४४१
अर्जुनोऽपि	१३/२९८
अर्जुनोऽप्य-	७/१६१
अर्जुनोऽप्यर्जुन-	६/३०
अर्थिनः प्रीणया-	९/३७९
अर्थिनां प्रार्थनाभङ्गं	८/२२४
अर्थिभ्यः स ददौ	५/५००
अर्धभारतवास्त-	१४/२७०
अर्धराज्यहरो	३/१९०
अर्धरात्रेऽथ	१३/४५०
अर्पयिष्यसि	११/७९
अर्हत्पूजा	१३/२०२
अर्हन्तो निखिलाः	१५/१०५
अलं विकल्पै-	१/५२८
अलक्तकरसस्तस्याः	४/१५४
अलक्ष्यगतयो	१३/१९०
अलङ्कारान्दु-	६/४८३
अलङ्कृतानि	९/१०३
अलब्धपूर्वी	९/१८६
अलभन्त	१०/२५६
अलमम्ब !	१/२४०
अलौकिकं	१६/८
अल्पमल्पेतरं	१५/८९
अवक्रयकुटीतुल्यं	१५/१०३
अवतारो मनुष्येषु	९/३६२
अवतीर्यः	७/६५०
अवतेरुस्ततः	१२/३३०
अवदच्च	१६/५८
अवदन्नृपति-	१/४८९
अवदन्नौपतिः	१/१८२
अवदानेषु	१३/७१४
अवधीस्त्वं	७/५७१
अवरोधवधू-	३/३५०
अवश्यं निपतन्त्येव	११/३३१
अवश्यमव्य-	१३/३२
अवश्यमेक एवात्मा	५/३
अवसादः	२/३
अवसाने च	२/४४७
अवस्था पर्यव-	८/३४९
अवस्थादौस्थ्य-	१३/२१८
अवहारं	१३/३०१
अवहारस्ततस्तात	१३/२२०
अवहारे	१३/३७५
अवादीच्च	१६/१३८
अवादीच्च	१७/११२
अवादीद्देवकी	२/१८०
अवादीद्देवता	९/३७५
अवादीद्द्रौपदी	८/४९०
अवादीद्विदुरो	११/१६५
अवाप्तजन्मनस्तत्र	६/७६
अवाप्तैरवदानेषु	१०/९४
अविधित्सुर्वधं	१४/७८
अविन्दन्नर-	१/४७८
अवियोगा-	७/९८
अविशेषकृतोपास्तिः	५/४
अविशेषेण वर्ते	११/१०
अविश्रान्तं	१८/२२६
अविश्वासाः	७/१८०
अवीक्ष्य	१३/४४४
अवेक्षणीयाः	१३/११०९
अवेदं गोग्रहेऽ-	१०/४३३
अवैधव्याध्वरे	५/१२३
अवोचच्च	१२/२८३
अवोचत च	१३/६०३
अवोचदेकदा-	३/२७६
अवोचदर्वली-	१३/३८४
अव्यक्तवर्णरमणीय-	२/४८५
अव्याहरति	१८/२६
अशनं स्वादिमं	९/२१७
अशनादिकमाहारं	१७/३०८
अशिक्षेतां गदायुद्धं	३/३२७
अशीतकिरणस्यापि	१३/२८९
अश्मभिर्भैमि-	१३/४५९
अश्रान्तसंहिता-	१३/७०३
अश्रुमिश्रं वहन्नीरं	९/२७१
अश्वत्थामन्	१३/९६४
अश्वत्थामा हतः	१३/४९९
अश्वत्थामादयः	१३/९९८
अश्वत्थामान्विताः	३/४१३
अश्वत्थामायम-	१३/११
अश्वत्थाम्नोऽपि	१३/२२
अश्वानां लक्षणं	१०/६५
अश्वीयसङ्कटे	१४/८३
अश्वैरुत्थापितं	१/५५९
अष्टधा दर्शनाचारे	१५/८२
अष्टमीन्दुनिभे	१५/१६
अष्टमीशशिनः	१६/१८३
अष्टमेऽपि	१३/१०६
अष्टादश सहस्रा-	६/८०६
असंबद्धानि	१७/७०
असंस्तुत इवोत्थाय	१०/१२७
असङ्गभृङ्ग-	४/७७
असङ्गभृङ्गसङ्गीत-	५/७५
असहायसहायेभ्यः	१५/१११
असह्यास्तावदे-	१४/८८

असाधुसाधुपुत्राभ्यां	८/१९५
असावचिन्त्य-	३/३६५
असावथ	१३/१३४
असावनुपमन्याय	३/३६६
असावपुष्णाद्वर्धि-	२/८७
असिखेटकहस्तेन	१४/१२९
असूत दिवसे	३/४०
असूत्रयत	१४/२९१
असौ कुन्त्या च	४/४६
असौ कृतश्रमो	१०/२०८
असौ तदानीं	७/५००
असौ तव विनाक्लेशं-	१/४९३
असौ ते त्रिंशतं	३/३६
असौ ते बन्धु-	२/३६९
असौ त्रयाणाम-	१/३८५
असौ देवि !	१६/१७०
असौ द्रघीयसीं	८/६६
असौ द्राघीयसो	९/१४५
असौ धर्मसुतो	८/६३
असौ नगर-	७/७०२
असौ प्रत्युत मे	१/११६
असौ बुभुक्षा-	७/५३५
असौ भग्नरिपु-	६/२६६
असौ भूरिश्रवाः	१३/१४
असौ मदगदः	९/५४
असौ मद्वंश-	३/४७८
असौ मन्मृत्युमत्य-	५/११९
असौ राजकुले	३/४७७
असौ रूपेण	१/४४४
असौ लोकविरुद्धेन	१/५५२
असौ लोलेक्षणे	४/२५७
असौ विशद-	४/१६१
असौ वैरिमनः	४/२१९
असौ शक्ति	१२/२७८
असौ शिथिल-	२/१६५
असौ संहार-	७/४३७
असौ सत्यवतां	२/३२
असौ सद्ममयं	७/१५९
असौ साधारणः	३/२७५
असौ हहा !	८/३५२
अस्तं नीत्वा	७/२००
अस्तमस्तमहीध्रेण	११/७४
अस्ति क्रीडावनं	९/१२६
अस्ति चात्र	२/५२
अस्ति चेत्तव	३/१७८
अस्ति दोर्विक्रमा-	४/२२४
अस्ति निर्व्याज-	२/५४
अस्ति युष्माकमे-	७/४५०
अस्ति रत्नपुरं	४/४४०
अस्तु त्रस्तवि-	१/२१५
अस्तु राजन्वती	५/४७२
अस्त्यमात्य !	२/२८७
अस्त्रमाह्लत्किरातोऽपि	८/२४४
अस्त्रे कारुण्य-	१०/३९६
अस्त्रैः शस्त्रैश्च	८/३१०
अस्त्वेषां कः	३/२१६
अस्पृशं समतामन्यैः	८/७४
अस्मत्कुटुम्ब-	७/६३४
अस्मत्कुटुम्बजीवा-	७/३४३
अस्मद्विरोधिनो-	१२/४९०
अस्माकं	७/३०७
अस्माज्जराकुमाराच्च	१७/२०८
अस्मादृशीनामे-	११/४
अस्माभिरपि	१३/१५७
अस्माभिर्जनता-	१३/४२
अस्माभिस्तद्ग्रहे	१०/२३०
अस्मार्षीदस्त्रमाग्ने-	८/२४३
अस्मि त्यक्त-	६/४०२
अस्मि वैरिभिरुग्रा-	१६/२३०
अस्मिन् रङ्ग	२/४१७
अस्मिन्कुरुकुले	१३/२५५
अस्मिन्कृता-	७/५९७
अस्मिन्नपि	६/६०६
अस्य चाहम-	७/२६७
अस्य दक्षिणपक्ष-	१४/१४०
अस्य मानुष्य-	६/६०१
अस्य सूनुर्जग-	१४/१३८
अस्याः करण्डि	६/४५०
अस्याः सुकेश्याः	१/४०७
अस्याः स्फीतश्रियः	१७/२०६
अस्यां स्वच्छन्द-	१/४३६
अस्याममूदृशा-	५/३४१
अस्यायमवदातस्य	२/११
अहं चेहागमं	९/२०४
अहं तु	१७/११५
अहं तु	७/५२७
अहं तु गन्तुमिच्छामि	५/३६६
अहं तु देव-	६/२४६
अहं तु न	१८/२०५
अहं तु प्रावृतं-	१७/३४३
अहं तु यदि	१२/३७८
अहं तु हन्तु-	१/१९९
अहं तूत्प्लुत्य	९/१३१
अहं प्रत्यहमश्नामि	११/७
अहं महीपतेः	३/२६
अहं शोकान्धकारेण	१७/२११
अहंपूर्विकया	१२/२०३
अहंपूर्विकयो-	१५/११
अहंप्रथमिकाः	७/६३३
अहङ्कारकुलागार-	१३/५४५
अहमेकधुरीणस्ते	६/१५१.
अहमेभिर्मनुष्यैः	१६/२३३
अहमेव	७/४८२
अहमेवाभवं	७/५९०
अहह ! ज्येष्ठयोः	१५/२८

अहारयत्क्रमा- ६/९१४
अहिंसा ब्रह्मचर्यं १/२२१
अहितानां तु १२/१०२
अहीश्वरशिरोरत्नं १२/२७४
अहो ! अमीषां ८/१२६
अहो ! किमपि ६/६३९
अहो ! पाणि- ७/२१३
अहो ! महात्मनो- १८/११७
अहो ! मे दत्तता- ३/१४
अहो कश्चित्पु- ६/७९९
अहो किमप्यपारेयं १७/५४
अहो धन्योऽय- १८/२०३
अहो नलस्य ६/४२०
अहो सुबाहव: ८/१६२
अहोरात्रेण तत्रेन्द्र- २/४६९

[आ]

आ: ! तारुण्य- २/१६७
आ: ! पाप ! ६/९६३
आ: ! पापकर्म ६/१०११
आ: पाप ! चापलं ५/३२१
आ: पापे ७/२९२
आ: शठोऽसि ६/८३१
आ: सोमक ! १४/३३
आ लोचनपथात्पार्थं ५/६९
आकर्णितभव- ८/१४७
आकर्ण्य १४/४५
आकर्ण्य ६/४९१
आकर्ण्य कर्णपीयूषं ४/४३५
आकर्ण्य लोकहाकार ६/३३१
आकर्ण्यैतां ६/५७८
आकलय्य कुमारां- ३/३४४
आकल्पै: १६/१९३
आकस्मिकतिरस्कारै ९/२३३
आकाशपतितेवासौ ६/६६०
आकुञ्च्य १६/५५
आकृतिस्ते पुन: १०/५५
आकृष्य प्रीति- ४/२६०
आक्रान्तस्यापि ७/६८१
आक्षिप्तचक्षुरा- ४/१९
आख्याति स्म १७/१९९
आख्यातुमिति १२/६४
आगच्छत्यर्जुने १०/३८३
आगत: शूकराभ्यर्णे ८/२१२
आगता: स्म ६/६५५
आगतो देवकीं २/२५०
आगतो धार्त- १०/११६
आगत्य द्रुपदाद्यैश्च ११/३९
आगत्य प्रणयप्रह्व: ६/२२९
आगन्तूनाम- ७/७०१
आगमादिसमी- १५/५२
आगस्विनां च १/३११
आगांसि तानि ११/१९
आग्रहात्प्रतिजग्राह ५/४५१
आचार इति ४/३९९
आचार्यभद्र- १५/७८
आचार्यभद्रगुप्तेन १५/९
आचार्योऽपि १३/४०७
आच्छिद्य कन्या- १/२८२
आच्छिन्नश्रीर्बला- ६/८७१
आजन्म विद्विषो ८/९८
आजन्मकार्मुका- १३/६७५
आजन्मचाप- १५/२२
आजन्मविहिता- २/३९०
आजन्मानाप्त- २/२४५
आजये सज्जिता: १२/४६९
आज्ञा युधिष्ठिरस्येव ८/२८७
आतपत्रायितस्फार- १३/७९५
आतपोऽनात- १६/२५१
आत्तासिजर्जरा- १२/४०२
आत्तेऽपि विद्या- ३/२२९
आत्तै: सौधादि- ९/५६
आत्मजन्मानमेत- ११/१९१
आत्मनश्च रिपूणां ११/१०१
आत्मना यस्तु १/२४५
आत्मनैकधुरीणे- ४/२३०
आत्मन्यनन्य- १६/३४४
आत्माधिकां १३/२९७
आत्मानं मन्यते ८/१४१
आत्मानुयायिनीं ७/९१
आत्मीयमपि ते ६/२३
आत्मीयमप्यनात्मीयं १४/२११
आत्मीयेष्वप्य- ११/१७१
आत्मैकशरणं १६/२७५
आदातुमप्यलम्भूष्णु- १६/३४
आदाय तनया- ९/२६
आदाय तामथो- २/७९
आदाय द्रौपदीं ९/१७०
आदाय विजय- ५/२३
आदाय सत्कै- ६/१३३
आदाय सिन्धुर: १२/४६८
आदास्यन्ति १२/४०८
आदित्यकेतुर्बह्वाशी ३/१२६
आदिमस्त्वं ७/१२२
आदिशत् तौ ९/१६४
आदिश्य ८/१३९
आदिश्य पुरि ५/४१७
आदीयते स्म ११/१०८
आदेशमेनमासाद्य ९/१००
आदेशस्तु ७/४७१
आधाय पुरतो १२/४८८
आनद्धोभयतूणीर: ३/३८६
आननेन्दुमपश्यन्तो १८/१२६
आनन्दमग्नं १५/१३
आनन्दानामुपा- १८/२३६
आनन्दाश्रुकणा- १८/१५२

आनन्दाश्रुसमार- १४/२७२
आनन्दैकमयं ४/३०८
आनन्दैकमयाः १०/४८०
आनन्द्याशीर्भिर- ९/१५८
आनम्य धर्मजं १२/४३८
आनम्यानम्य १८/२५४
आनयन्नात्मतादात्म्यं १५/१२५
आनीय कुम्भयोः १२/२३५
आपदं श्वापदान्ये १/६६
आपन्नस्यार्तिहरणं १५/३६
आपन्नार्तिच्छिदा- ७/२०२
आपादमौलि तस्या- ९/१४४
आपृच्छ्या १२/४८०
आपृच्छ्या ७/२४६
आपृच्छ्यमान- १४/३१५
आप्तवाचोऽपि हि ११/२६८
आप्तैर्गवेषयामास १७/९०
आबद्धपाणि- ७/११८
आबभाराम्बिका १/३५१
आभ्यां वृषतुरङ्गा- २/२७४
आमुक्तमौक्ति- १४/२८८
आमुच्य कञ्चुकं १०/५१
आमृशद्भिर्मुहु- ७/१९०
आमेति प्रभुणा १७/२०७
आम्नातिनो धनुर्वेदे ४/२८
आम्बिकेयस्त- ३/१४४
आयातश्च ततश्चा- २/२९२
आयाते मासि १७/२६०
आयान्तमग्रतो १२/१७४
आयान्तमेकल- ३/२९८
आयुधानि १०/२४९
आयुधानि च १३/५५३
आयुधान्यायु- १२/४९२
आयुधैः शक्तिनाराच- ९/३७
आयुर्वायुचला- १६/३२९
आयुश्चरमदेहा- १५/६७
आयोधनाध्वजङ्घालैः १३/९४८
आरभ्य तद्दिना- २/१९
आराधिता मया ९/२००
आराध्यमप्यनाराध्यं २/३१५
आरुह्य समिति- १६/२३७
आरूढकल्पिता- १२/४२६
आरूढस्य परां ४/४३७
आरोहति परां ४/२२०
आर्य ! ७/१११
आर्य ! किङ्करता- १७/३१६
आर्य ! पुर्याः १७/३१५
आर्य ! शौर्यपुरे- १/४४५
आर्य संजय ११/१३०
आर्यपुत्र ! १०/१८९
आर्यपुत्र ! तपः ८/१६३
आर्यपुत्रस्य ७/६१६
आर्यपुत्रार्यपुत्राहं ५/२५८
आर्यपुत्रार्यपुत्रेति ५/२३२
आर्यस्य ७/१३२
आर्यानार्येषु १८/२११
आर्यास्ताः सा ४/३७६
आर्येक्षाञ्चक्रिरे- ३/२४१
आर्योऽधुना- ९/८५
आलानपादपः १२/२३४
आलिङ्गति ११/३४३
आलिङ्गति स्म ३/४५८
आलिङ्गनोपदा- ८/१४
आलोकयावः ९/३२०
आलोकशब्द- ७/२०८
आलोच्य पाप- १३/२७२
आवव्रे पञ्चभिर्द्रोणः ३/४१२
आविर्बभूव शौर्यं १/५४६
आविर्भावितदोर्मूला १६/९५
आश्चर्यं ! पश्चिमा २/४७६
आश्चर्यकृत्तयोर्जज्ञे ४/३५८
आश्चर्यलहरीहेतोः ८/४३०
आश्रितानेकवर्णाढ्या- ५/५२१
आश्वासयन्कनीयांसौ ७/३३०
आश्वेव हन्तु- १०/२१२
आसक्तिर्जिन- २/२३
आसतां पाण्डवा- ११/३०७
आसतां शतमे- ३/१४३
आसनाद्रभसोत्ताल- ४/२९२
आसन्नान्तस्तदा १३/८५७
आसन्युधिष्ठिरादीनां ४/२८८
आससाद १७/१७०
आससाद ७/२२८
आससाद विषादस्य १/१०९
आसाद्यावसरं १३/२०५
आसाद्यावसरं १४/२३६
आसीज्जयस्त- ६/१०७
आसीदन्धक- १/४२५
आसीद्दोर्दण्ड- २/४२२
आसीनेषु १०/३११
आसीन्निः १/१
आसेदिवान्प्रदेशं ८/४४१
आस्तां तावत्स ११/६७
आस्तां तावद्भवान् १३/८१६
आस्तां वरस्तावदयं ८/२५६
आस्थानीपीठमास्थाय ५/४४८
आस्थानीमा- १४/२४६
आस्थानीमास्थिते ४/२२७
आस्माकीन- १४/२३
आह स्माहि- ६/४३१
आहतो हृदये २/४०५
आहन्यत १६/११२
आहारं मधुरं ३/२०२
आहुतीकृत्य ४/२२५
आहूतस्तपसातेन २/४६५

आहूय तेन ४/३६८
आहूयन्तां च २/२८९

[इ]

इत ऊर्ध्वं मुहूर्तेन १७/३५१
इतः कर्षति १/१७४
इतः किलकिला- २/४३५
इतः क्रीडातडागानि ६/३१२
इतः परीतः २/४४४
इतः साकं ७/५४७
इतरे ढौकया- ६/१०७
इतरेतरसन्धवी- ३/४९४
इतश्च केलि- २/१०९
इतश्च कौरवः १३/८०३
इतश्च गर्भदौरा- ३/१२
इतश्च पाण्डवाः १३/१०१३
इतश्च श्रीशिवा- २/२३५
इतश्च स्वप्रतिज्ञा १३/४२७
इतश्च ह्रियते ९/२७६
इतश्चाक्रम्य १३/४०९
इतश्चान्येऽपि २/३७२
इतश्चायं कृपा- १३/७
इतस्ततः परिभ्रेमुः १४/१९५
इतस्तपःसुतादीना- ८/४१०
इति कंसभटो- २/३०९
इति कंसे वदत्येवं २/३७९
इति कर्णोक्तिमाकर्ण्य ६/९८६
इति किङ्कार्यता- १३/२४६
इति कुन्ति ७/४७०
इति कुन्तीगिरा ८/४४८
इति कुन्तीवचः ७/४८०
इति कृष्णे १४/१२५
इति क्रामन् ५/७६
इति क्रोधादधि- ७/२९८
इति खेदपरं ७/२२०
इति चिच्छेद ६/४००
इति चिन्तातुरे ७/३३८
इति चिन्तातुरो १३/४१५
इति चिन्तातुरो ४/३२०
इति चिन्तापर- ३/१७
इति चिन्तापरे ९/११२
इति चिन्तापरेष्वेषु ९/३६३
इति चिन्तामषी- ३/२८८
इति जल्पत २/७४
इति जल्पत ७/६०६
इति जल्पन्क्रुधा ८/५१५
इति जल्पन्त- ३/३१२
इति जल्पन्नसौ ९/५७
इति जितपुरुहूतः ५/५३५
इति जीवयशा- १२/५६
इति ज्येष्ठगिरा ९/२७४
इति ज्येष्ठात्म- १/४४१
इति ज्येष्ठानुशिष्टिं १०/२०
इति तं १४/१८४
इति तद्वचसा १६/१३७
इति तस्मिन्व- ७/५६७
इति तस्मै १५/७०
इति तस्या ६/६४५
इति त्वां मित्रकार्यार्थं ८/२८१
इति दत्तोत्तरं ८/५५३
इति दाक्षिण्य- १३/६२७
इति दुःशासनो ६/९८९
इति देवी- ७/६१४
इति द्रुपदकन्याङ्ग- ४/१३२
इति द्रोणगिरा १३/२८३
इति द्रौणिगिरं १३/९७१
इति द्रौणेर्गिरा १३/८१८
इति द्विजन्मनो ७/४८३
इति धर्मसुतं ७/१००
इति धर्मसुतः ८/१५७
इति नानास्त्र- १३/३७१
इति निर्बन्ध- १/३८७
इति निश्चित्य ७/३६५
इति नेर्मि १६/२८२
इति नैमित्तिका- ३/१३८
इति पत्न्या कृता- २/१८६
इति पत्रार्थतो २/८५
इति पर्यनुक्तोऽथ ३/३२३
इति पृथ्वीपतिः १०/१९९
इति पृथ्वीपतेः ४/२४८
इति पृष्टो यथादृष्टं ८/१४३
इति प्रणयगर्भां १०/४४४
इति प्रतिज्ञा- २/४५१
इति प्रतिदिनं १६/७६
इति प्रत्यक्षतो ८/७३
इति प्रभावतीं ५/३२०
इति प्रमुदित- ७/५३६
इति प्रश्नपरे ७/५३०
इति प्रसाधिता ४/१७०
इति प्रस्तुवत- १/२१६
इति प्रह्वीकृता १६/२१५
इति प्राक्सुकृता- ३/२९३
इति प्रार्थय- १६/१३५
इति प्रीतस्य २/४७७
इति प्रीत्या तमा- ३/३२१
इति प्लोषच्चमू- १३/५६३
इति बीभत्सुभारत्यां १०/४२३
इति ब्रुवाणां ५/६७
इति भाषिणि ६/२१६
इति भूमीन्दुसन्दोहे ६/१०८
इति भ्रातुर्गिरा ६/१०१०
इति मन्दं १३/९९६
इति मन्दीकृतामर्षौ १३/१०५०
इति वर्धयतो ३/८३
इति वादिनि १/५३१
इति वार्तासुधा- ३/८६

इति विज्ञापनां	१५/४५	इति सम्बोध्य	१४/३२३	इत्थं वदन्तीं	९/२४
इति विज्ञापितं	७/१३३	इति सर्वतः	११/३९२	इत्थं वहन्ती	७/६२५
इति विज्ञाप्य	८/२०७	इति सर्वेऽप्युपश्रुत्य	१६/२६२	इत्थं विकल्पै-	१/१७५
इति विज्ञेन	१४/३२१	इति सस्नेहमापृच्छ्या	५/५६	इत्थं विलपतो-	१३/१०११
इति विप्रे	७/४७२	इति सा	७/२८६	इत्थं विलाप-	७/३११
इति विश्वेऽपि किं	६/२१४	इति साम्बगिरा	१७/२६६	इत्थं विलाप-	७/५७७
इति विष्णुगिरा	१३/७६२	इति सिद्धार्थ-	१८/८०	इत्थं विलापैर-	३/७६
इति वृत्तान्त-	७/३६७	इति सुचरितैस्तैः	१४/३३१	इत्थं विसंस्थुलं	७/५८३
इति वृद्धिं स्वबन्धूनां	२/४८०	इतीयमम्बिकासूनो	६/८६४	इत्थं विसंस्थुला-	१६/२८४
इति वैरायमाणं	१३/७९१	इतो भृङ्गाङ्ग-	१२/२४९	इत्थं सा विलप-	१/३६९
इति व्याहरति	३/४६२	इतो यदुचितं	९/८१	इत्थं हरौ	७/५९
इति व्याहरति	६/२१०	इतो राजान्तिके	१३/४१४	इत्थं हसित्वा	२/२०३
इति व्याहृत्य	११/८४	इतोऽपि ज्ञाति-	२/३७०	इत्थंकारमनाचार-	१३/२०१
इति व्याहृत्य	२/४१८	इतोऽपि रणवैय-	१३/४०१	इत्थमत्याहितं	७/३६६
इति व्याहृत्य	५/३७६	इतोऽप्याप्यकरं	१३/१०९६	इत्थमभ्यर्थित-	१/३९५
इति व्याहृत्य	७/४५४	इतोऽभूत्तत्र	३/२२२	इत्थमस्थास्नुमेतेषु	६/२६८
इति व्याहृत्य	७/५१७	इतोऽष्टगुणमूल्येन	१२/३६	इत्थमाकर्षतस्तस्य	६/९९३
इति व्याहृत्य	७/६८३	इतोऽस्ति पुरमभ्यर्णे	८/२५७	इत्थमाभाष्य	२/४८३
इति व्याहृत्य	८/२२६	इत्थं कुटुम्ब-	७/१४५	इत्थमाश्वास्य-	१/५१२
इति व्याहृत्य	८/४९२	इत्थं कुटुम्बसंहारः	४/४६२	इत्थमुत्तेजित-	७/६५९
इति व्रजति	६/३५९	इत्थं क्रोधाद्विधाय	१३/१११९	इत्थमुत्थापिता-	१३/८६
इति शल्यगिरा	१३/७५४	इत्थं गर्भप्रभावो-	३/१०५	इत्थमुत्थास्नुभिर्दीनैः	१७/३१३
इति शौरिगिरा	१३/५४३	इत्थं तदा विदित्वा	२/१५०	इत्थमेतस्य	१०/३४१
इति श्रीनेमिना	१६/९७	इत्थं ताः	१/३१९	इत्यच्युतगिरा	१३/१०२२
इति श्रुत्वा	१०/१०८	इत्थं तेनार्थितो	१/४४९	इत्यच्युतवचष्ट-	१३/८३९
इति श्रुत्वा	११/१२९	इत्थं नवनवो-	१३/८०८	इत्यनेकां	१६/२३६
इति श्रुत्वाऽपि	१७/३०३	इत्थं नानाऽऽधि-	१/२०८	इत्यनेकायुधैर्युद्धं	१३/३६९
इति संतक्ष्य	१४/२१५	इत्थं निश्चित्य	८/६७	इत्यन्तर्विस्मितो	६/४७९
इति संवसतां	१०/९६	इत्थं पाण्डुसुतै-	१४/९३	इत्यन्तस्तर्कयन्तौ	६/३०२
इति संवेगिनीं	१८/१५	इत्थं पृथ्वीभुजां	४/१३५	इत्यन्योन्यकृताला-	१४/२२३
इति सङ्कर्षणो	१३/९४३	इत्थं प्रगल्भ-	१/३१६	इत्यन्योऽन्यकृता-	६/१६६
इति सङ्केतमादाय	१०/१५५	इत्थं मनसि	७/६३८	इत्यभिष्टुत्य	१७/५१
इति सञ्चिन्त्य	१०/१०२	इत्थं मयि कृताशायां	३/२७	इत्यभिष्टुत्य	५/९२
इति समयनिरुद्ध-	४/४७१	इत्थं यदा निषिद्धो-	१/९७	इत्यभीक्ष्यं पतिः	१०/३११
इति सम्प्रेष्य तं	५/३९७	इत्थं लोककृतां	३/३६७	इत्यमीषां परां	१८/२०७

इत्यर्जुनवः	१३/३१०
इत्यर्जुनोक्त-	१३/९२५
इत्यवज्ञागिरं	२/४५३
इत्यवष्टम्भसंरम्भं	५/३५६
इत्यसौ विदुर-	६/८७६
इत्यस्मिंश्चिन्त-	७/२१६
इत्यस्य गिरमा-	१८/२२२
इत्यस्य गिरमागत्य	१७/१२०
इत्यस्याः कृपणां	१०/१७७
इत्यस्यां वेत्र-	४/२८०
इत्यहङ्कारझङ्का-	१३/६९१
इत्याकर्ण्य	१०/३००
इत्याकर्ण्य	११/२१५
इत्याकर्ण्य	१२/३२४
इत्याकर्ण्य	१३/२४२
इत्याकर्ण्य	१३/५१२
इत्याकर्ण्य	१३/६५०
इत्याकर्ण्य	१७/२०९
इत्याकर्ण्य	१७/३५५
इत्याकर्ण्य	१७/७६
इत्याकर्ण्य	१८/२११
इत्याकर्ण्य	७/३९५
इत्याकर्ण्य गिरं	१०/७४
इत्याकर्ण्य गिरं	१३/७९३
इत्याकर्ण्य गिरं	५/२२२
इत्याकर्ण्य गिरः	६/९२८
इत्याकर्ण्य तपः	६/८८४
इत्याकर्ण्य तपः	८/१५३
इत्याकर्ण्य दधौ	३/८
इत्याकर्ण्य वचस्तेषां-	१/३४
इत्याकुलमना-	६/६४१
इत्याकुलीकृतस्तेन	१३/४६६
इत्याकूतवतो	१०/२२४
इत्याकृष्य	६/३११
इत्याकृष्य	६/३१७
इत्याक्रुश्य भृशं	१०/११२
इत्याक्षिप्तः स	२/२८२
इत्याक्षिप्तः स	३/१७९
इत्याक्षिप्तस्तया	७/३५६
इत्याक्षिप्तो हरिः	२/३८४
इत्याक्षिप्य	१३/५२७
इत्याक्षिप्य	१४/३५
इत्याक्षिप्य	१/१००
इत्याक्षिप्य	७/२३
इत्याक्षेपगिरा	५/३५०
इत्याक्षेपवचः	२/३९६
इत्याख्यातं मया	१०/२९९
इत्याख्यातवतस्तस्य	८/२७८
इत्याख्याते	७/३७७
इत्याख्याते शुभे	३/४७३
इत्याख्याय	१३/२१४
इत्याख्याय	१७/२६८
इत्याख्याय	१/४९७
इत्याख्याय	३/२५७
इत्याख्याय	७/१३४
इत्याख्याय	७/१७६
इत्याख्याय	७/५०१
इत्याख्याय कथां	१७/१६२
इत्याख्याय गते	६/७८७
इत्याख्याय स्थिते	११/९८
इत्याख्यायि	७/१५७
इत्यात्मजन्मनो	५/४७८
इत्यादयस्तदाऽनेकाः	१२/४०९
इत्यादाय दिशां	६/५६
इत्यादि	६/४३९
इत्यादि चिन्तयन्-	१८/११४
इत्यादि तत्त-	६/३१३
इत्यादि द्रौणि-	१३/९६८
इत्यादि प्रलप-	१८/४१
इत्यादिभिः	१०/१३९
इत्यादिभिर्वचोभिस्तं	५/३३०
इत्यादियुक्ति-	१/१५३
इत्यादिष्टः	७/५९५
इत्यादिष्टामुप-	१३/३४
इत्यादीन्कोटि-	४/१८७
इत्यादेशगिरा	१०/२७२
इत्यादेशात्तपः	११/११३
इत्यादेशान्नरेशस्य	८/४१४
इत्यादेशेनं	१७/१८२
इत्याद्यनेकधा-	१३/१०२५
इत्याद्यनेकशः	१८/३५
इत्याद्यन्यदपि	१३/५०८
इत्याद्यन्या	१३/११०३
इत्याद्यम्भोजनाभेन	१३/६६९
इत्याद्यालोचयन्ना-	१०/३४६
इत्याद्युदीरयन्दीनं	१७/१४१
इत्याद्युदीरयन्नेव	१३/५५१
इत्याद्युपद्रवैस्तैस्तैः	५/१४४
इत्याद्यैः पाण्डवेया-	६/१२५
इत्याद्यैर्मुरजि-	१३/१०३३
इत्याद्यैर्वचनैः	६/५२०
इत्यानन्द-	७/३८८
इत्यानन्दाज्जनैरुक्ताः	३/३९०
इत्यापृच्छ्य	७/७
इत्यापृच्छ्य	८/११८
इत्याप्तश्रुत-	१८/१२७
इत्याभाष्य	७/७६
इत्याभाष्य नृपो	१०/५०
इत्यार्तभाषिणं	१३/१२२
इत्यार्तहृदया-	१३/७८३
इत्यालपन्तमायान्तं	१०/१६४
इत्यालप्य	१०/८९
इत्यालप्य	१/२३१
इत्यालप्य निशाताग्रैः	९/३२
इत्यालिङ्ग्य	१२/३१८

इत्यालोक्य १६/१५२
इत्यालोचय- ६/३८३
इत्यालोचयति १६/४१
इत्यालोच्य १०/१७४
इत्यालोच्य १०/२४८
इत्यालोच्य १६/१४४
इत्यालोच्य १८/२६७
इत्यालोच्य १८/२९
इत्यालोच्य ६/४१९
इत्यालोच्य ६/५२४
इत्यालोच्य ६/५३३
इत्यालोच्य ६/७८३
इत्यालोच्य ७/६०२
इत्यालोच्य ९/२८२
इत्यालोच्य ततः १३/३५१
इत्यालोच्य निजः १/५५८
इत्यालोच्य प्रहर्तुं ८/३११
इत्यालोच्य बलैः १०/२३३
इत्यालोच्य रहः १०/१४६
इत्यालोच्य वयं १३/९५८
इत्यालोच्य विनिर्गत्य ४/३८४
इत्यालोच्याथ ११/१९८
इत्याविर्भूतभावेषु ४/११७
इत्याश्वास्य स्नुषां ९/८९
इत्यासां वचनै- ६/६६७
इत्यासूत्रितमन्त्रं २/२९३
इत्याहारपरीहारतत्परैः १७/३१०
इत्याहूतः स १४/१०१
इत्युक्त सोऽव- ७/३१४
इत्युक्तः ६/४७०
इत्युक्तः ६/४९७
इत्युक्तः सोऽथ ८/३२९
इत्युक्तः सोऽपि १४/२१३
इत्युक्तः सोऽविशद्वास- ४/३७०
इत्युक्तवति ६/४६६
इत्युक्तवन्तं ११/३७८
इत्युक्तवन्तं तं १/२०९
इत्युक्तवन्तम- ८/१४१
इत्युक्तवन्तामालि- ११/३५८
इत्युक्तवान्स ११/८०
इत्युक्तस्तेन ९/४५
इत्युक्तस्तै- ६/३४९
इत्युक्तस्त्यक्त- १३/२६७
इत्युक्तस्त्यक्त- ७/६१६
इत्युक्ता ११/३००
इत्युक्ता ७/४०
इत्युक्ता सह ११/२११
इत्युक्ता सा १/५३३
इत्युक्ता साऽपि ३/४७०
इत्युक्तास्तेऽप्यधः ९/६९
इत्युक्ताऽङ्घ्रि- २/४२३
इत्युक्ते ७/१७४
इत्युक्ते तेन ६/१४२
इत्युक्ते धर्म- ७/३०६
इत्युक्ते पाण्डुना ११/३७१
इत्युक्ते सूनिभिः १८/२१८
इत्युक्तेऽपि तया ६/६८१
इत्युक्तेऽम्भोजनाभेन ११/३७५
इत्युक्तैः ७/५०४
इत्युक्तैर्मण्डलीभूय ३/२४७
इत्युक्तो गुरु- ३/३१६
इत्युक्तो नगरी- २/४६८
इत्युक्त्वा १४/७
इत्युक्त्वा १७/१५५
इत्युक्त्वा १७/१७६
इत्युक्त्वा ६/४०६
इत्युक्त्वा ६/४५१
इत्युक्त्वा ६/६२०
इत्युक्त्वा ७/५५
इत्युक्त्वा तपनीयस्य ६/८४६
इत्युक्त्वा ताम- १/७०
इत्युक्त्वा विरतं ८/२१२
इत्युक्त्वा विरते ८/२८६
इत्युक्त्वा स ११/३२०
इत्युक्त्वा स २/३१२
इत्युक्त्वा स ६/६१०
इत्युक्त्वा सर्व- १०/२४
इत्युक्त्वा सह २/१०
इत्युक्त्वाऽन्तर्हिते ७/५३२
इत्युच्चैः १०/२८७
इत्युच्चैः १२/४००
इत्युच्चैर्विलप- ७/२६१
इत्युच्चैर्विहितो- १८/१०२
इत्युत्तरगिरं १०/४०५
इत्युत्तरस्य भारत्या १०/३२२
इत्युत्थाय ६/५१८
इत्युत्साहाग्रमानीतो १८/८९
इत्युदित्वा १४/२५३
इत्युदित्वा १७/१३२
इत्युदीरयति १३/६१८
इत्युदीरयति ५/३४७
इत्युदीरितवत्युच्चै- ६/१०००
इत्युदीर्णमनः ८/१००
इत्युदीर्य १०/२८९
इत्युदीर्य १०/३८०
इत्युदीर्य १०/४१
इत्युदीर्य १२/१८८
इत्युदीर्य १२/३६३
इत्युदीर्य १२/४३६
इत्युदीर्य १३/६०६
इत्युदीर्य १३/६७७
इत्युदीर्य १७/१११
इत्युदीर्य १७/९८
इत्युदीर्य ६/४१६
इत्युदीर्य ६/६३५

इत्युदीर्य ७/१०५
इत्युदीर्य ७/६८०
इत्युदीर्य ७/८३
इत्युदीर्य कृपा- ३/४४६
इत्युदीर्य गते ९/३५२
इत्युदीर्य तपः ९/२६०
इत्युदीर्य द्विज- ६/७७०
इत्युदीर्य प्रजा- १/१४६
इत्युदीर्य प्रणस्यन्तं १०/३३४
इत्युदीर्य प्रयातायां १/५३८
इत्युदीर्य प्रहृष्टैस्तैः ११/१६
इत्युदीर्य मुनौ ९/२०९
इत्युदीर्य स ५/१७८
इत्युदीर्य स ६/९६२
इत्युदीर्य समुत्तीर्य २/४०४
इत्युदीर्य सुताः १७/१२५
इत्युदीर्य स्थिते ११/३४१
इत्युदीर्य स्नुषां सद्यः ८/४२०
इत्युदीर्यार्जुनः ९/२७०
इत्युदीर्याश्वमारोप्य १०/६७
इत्युद्दामपरीणाम- ९/३६९
इत्युपश्रि(श्रु)त्य १०/२४४
इत्युपश्रुत्य ११/६४
इत्युपश्रुत्य २/४६०
इत्युपश्रुत्य ५/३९५
इत्युपश्रुत्य ६/५०४
इत्युपार्य १३/१५३
इत्यूचिवांसं २/६३
इत्यूचिवांसमाह ६/२०४
इत्यूरीकृत्य १६/५२
इत्यूर्जस्विनि १६/२३८
इत्यूहव्याकुले १६/२९
इत्येतत्किल १८/२७५
इत्येतया १३/९९२
इत्येतया ६/६०७
इत्येतस्मिञ्श्रुते १२/५९
इत्येतस्यापि १८/६२
इत्येतां गिरमुद्गीर्य ४/३८७
इत्येतां न गिरं ६/९२१
इत्येतान्बहुशो १३/९०५
इत्येतैर्वचनैस्तेषां १३/९६०
इत्येवं चिन्त्य- १/४०८
इत्येषां विनयार्द्रा- ११/३१५
इत्येषामप्यनादृत्य ६/३३९
इदं गुरुवचः ९/८०
इदं च जगदाधाय ५/२२१
इदं च यत्तवोद्दीप्त- ८/२८२
इदं चाघोष्यतां २/२९०
इदं तातस्य को ५/४७५
इदं निर्मथितं १४/१५६
इदं मे वेश्म ७/४१३
इदं रम्यमथो १२/२६३
इदं राज्यमिमे ३/४२४
इदं विद्या- ७/४४७
इदं विश्वजनीने ७/५६२
इदं वोऽस्तु ७/४५३
इदं सागरदत्तोऽपि ४/३६५
इदं हि नागराजस्य ८/५२३
इदं हिरण्यहर्म्याकं ८/३५४
इदमन्तरमासाद्य ३/२०३
इदमस्थानस्नुकल्पा- ४/२७६
इदमस्मत्कुलोत्तंसं ४/२०४
इदमस्याख्यया ७/२६५
इदानीं तु १४/२९
इदानीं तु १७/१३१
इदानीं तु ७/६४१
इदानीं तु बहोः ९/१२२
इदानीं तु सुत- ३/३७
इदानीं सन्तु ११/१५
इदानीमनुजानीहि ९/३५१
इदानीमपि ११/२८९
इदानीमपि १३/१४४
इदानीमपि ७/३८
इदानीमपि ७/६७६
इदानीमपि केनापि ९/२९४
इदानीमपि तद्देव १०/४३७
इदानीमपि नान्येन ९/७८
इदानीमप्यमुं ७/५१
इदानीमप्यहं ६/१४०
इदानीमप्युपागत्य ६/९७६
इन्दुकुन्दद्युतिं १५/२७
इन्दुषेम इतीन्दु- ४/४४४
इन्दोः सवर्णाना- ८/३७५
इन्द्रः सोपद्रवं ८/२७३
इन्द्रजालमिदं ८/२५२
इन्द्रनीलक्षिति- ५/५११
इन्द्रनीलमयद्वार- ६/७१
इन्द्रनीलशिलानीलैः ९/२५४
इन्द्रनीलाङ्कितद्वारं ५/८४
इन्द्रनीलामलं १३/८९६
इन्द्रप्रस्थं ततः ६/८८३
इन्द्रवात्सल्यतः ८/३८२
इन्द्रादिष्टमधिष्ठाय ८/३०४
इन्द्रादिष्टमिदं ८/५५५
इन्द्रेण प्रहितस्तूर्णं ९/१०१
इन्द्रेण सर्वथा ८/२६३
इन्द्रो न नाम ८/२६२
इभबृंहितमश्व इमं २/३६८
इमं किर्मीर- ७/२५
इमं च परितो १०/२०२
इमां च दक्षिण- ८/२९७
इमां निशम्य ७/४०२
इमां बृहन्नटस्तोत्र- १०/३१३
इमां भीमगिरं श्रुत्वा ८/४३३
इमां रतिशची- ६/२५८

इमां रसायनैर्मन्ये	१०/९९
इमामम्भोजना-	१३/१८
इमामाकर्ण्य	३/४७९
इमामुदाहरिष्यामि	७/६४९
इमामुद्वीक्षितुं	६/१४१
इमे ते	७/६९७
इमे रत्नमये	१६/२७९
इमे हि मध्यमा	६/८०२
इमौ तु	७/५०
इयं कुन्ती	८/६५
इयं च सम्प्रति	८/३
इयं तु मे प्रिया	५/११८
इयं निद्रायते	७/२५९
इयं वो मधुरा	३/२३४
इयं संक्रामतु	१/४९६
इयं हि	६/६०४
इयताऽपि	११/२८५
इयताऽपि	१८/२६०
इयतीं भुवमायातः	५/२४२
इयत्यपि गते	११/१५१
इयन्तं समयं	२/३७६
इयमापाततिक्ताऽपि	११/१९३
इयमापृच्छ्यसे	६/४०४
इलातलमिलन्मौलि	१०/४५५
इषून्पञ्चापि	१/३२९
इह केन समाहूता-	२/३९५
इह सन्निहिताः	१/५१६
इहानुजीविभि-	७/५११
इहापि स्यान्महीयस्यै	१५/६२
इत्यानन्दपरः	८/३३७
[ई]	
ईक्षाम्बभूव	४/७३
ईदृक्तस्यास्ति	९/१४७
ईदृगद्वैतचारित्र-	१८/२१२
ईदृशानि न लभ्यन्ते	३/१४५
ईदृशि त्वादृशां	२/३३७
[उ]	
उक्त्वेति कुन्ती	८/४८९
उग्ररथो भीमरथः	३/१२७
उग्रसेनः पुनरयं	१४/१४४
उग्रसेननृप-	२/९३
उग्रसेनसधर्मिण्या	२/८१
उग्रसेनस्य	२/८०
उग्रेण विग्रहे-	२/७
उच्चचार ततस्तारा	४/३१४
उच्चत्वविस्तराया-	१४/२६२
उच्चमञ्चस्थिता-	२/३००
उच्चरच्चण्डगाण्डी-	१०/३९१
उच्चरत्प्रौढरोमा-	६/२७२
उच्चित्य शिखि-	२/२२९
उच्चित्योच्चित्य	८/४४४
उच्चैरुरिति	१/२१७
उच्चैः कारं कृता-	९/२३७
उच्चैरवोचदेतच्च	२/४४९
उच्छर्त्सिह-	७/३०५
उच्छलद्घ्राणनिर्वाण-	१३/८४१
उच्छलन्मत्सरो-	१३/२६९
उच्छृङ्खलं	१३/९०
उच्छृङ्खलश्चमूलोकः	९/२१
उच्छेदाय	७/७४
उज्जगार गुरुर्वत्स	३/२९५
उज्जृम्भमाण-	१३/८२५
उज्जृम्भितप्रभा-	१२/२६२
उज्जृम्भितैर्भ्रम-	१/५८४
उज्जृम्भिदुन्दुभि-	६/६३
उज्झितः शान्त-	९/२२६
उत्कण्ठातरलोऽप्यु-	११/४४
उत्कल्लोलं ततः	१३/८४०
उत्खातहेम-	१२/१२१
उत्खाय दन्त-	२/३६०
उत्तंसः	७/१२०
उत्तंसः सर्ववंशानां	१६/४०
उत्तरङ्गयशोराशि-	१३/३६
उत्तरद्धास्तिकं	१२/१४४
उत्तरश्चाभिमन्युश्च	१३/६९
उत्तरस्यां	१०/२९६
उत्तरीयमपाकृत्य	९/२९९
उत्तरेण रणे	१०/३३७
उत्तरेणातिदुर्वारं	१३/७४
उत्तिष्ठ निष्ठुरं	७/२९७
उत्तिष्ठत्येष वामाक्षि	४/२१०
उत्तीर्याथ	१३/६०२
उत्तीर्याथ	१७/१३६
उत्तोरणां रणत्तूर्यां	८/३६४
उत्थाप्य रभसात्ता-	५/४२४
उत्थाप्यालिङ्गितः	९/११४
उत्थाय विदुरो-	११/२४५
उत्थितायां सभायां	१/४६५
उत्पतन्तः	६/५९३
उत्पाटयामि शैलेन्द्र-	३/९
उत्पाट्य	१८/२५१
उत्पाट्य पुरतो	१३/२२१
उत्पाट्य योषितो	४/४०१
उत्पातपवनेनेव	१४/२२
उत्पाद्य कृत्रिमां	९/३४८
उत्फालः	१३/९३३
उत्फुल्लपुण्डरी-	१/४५६
उत्फुल्लमल्ली-	१/५७७
उत्सर्पदुत्सवमयं	५/५३४
उत्सवैकमयं	५/३७७
उत्सार्य परतः	१३/२६१
उत्सुकोऽसि	१२/४५८
उदयाद्रिशिरश्चुम्बि-	५/५१०
उदरं बिभ्रती	३/१३
उदस्तकलशाः	६/१००

उदस्थिताथ	१३/४८७
उदात्तामिति	१/२०१
उदारदु:खसम्भार-	६/८७८
उदारधी:	१३/१०४
उदारमञ्जरी-	४/७५
उदासीनवदित्युक्ता	१०/१३०
उदेति न	६/४२३
उदेति स्माभि-	१३/७६५
उद्गच्छदुच्च-	१४/३००
उद्गिरन्ती बहि:	४/३११
उद्दामधवल-	१६/१६६
उद्दामबहुधामानो	२/३३६
उद्दिश्य पाण्डु-	३/४२
उद्धर्तव्य:	१०/२७१
उद्धूतचामरै:	१८/१११
उद्बुद्धप्रबलक्रोधो	२/१३७
उद्बुद्धसाध्वसै:	४/३००
उद्यतैर्युगपत्पातुं	९/२४९
उद्यत्पार्थप्रतापा-	१३/८४९
उद्यदानन्द-	१३/२४८
उद्यन्तोऽथ	१२/३२७
उन्नत: समर-	१२/४०४
उन्नमय्य मुखं	६/२२३
उन्नम्य	१२/२८७
उन्निद्रप्रणाय	१४/२८५
उन्मीलत्कुण्डल-	१३/७६३
उन्मीलत्यभितो	४/१७२
उन्मीलत्सुतशोको-	१३/५०४
उन्मीलितमहौ-	२/२
उन्मुखीभूय न:	९/३०
उन्मुखेषु मुदा	८/३९३
उन्मूल्य शल्य-	१३/८२१
उपकारिणामप्युच्चैर-	११/२९४
उपकुर्वन्ति	७/३७४
उपक्रंस्ये प्रियां	१६/२६१
उपचर्याशतै	७/१४०
उपचित्रो विचित्रश्च	३/१२०
उपजग्मुषि	३/३९७
उपत्यकावने	४/२१३
उपत्यकावनैस्तस्य	१२/१६२
उपदायामुपेता-	१४/३०६
उपदिष्टं धनुर्वेदं	३/२६८
उपनीतानि	७/२३७
उपनीय हयानुच्चै-	६/५०
उपनीरं स वानी-	२/३३०
उपन्यस्तस्त्वया	७/२८४
उपबाह्या	१२/२१४
उपयाचितलक्षाणि	१२/३९१
उपलभ्योप-	७/४११
उपवेश्य परप्रीत्या	१०/७८
उपश्रुत्य तमाक्रन्दं	९/१६३
उपसर्गेऽपि	१४/२०६
उपस्थातव्यमाहूतै-	८/३९८
उपस्थानं	१२/१८३
उपाजगाम	१४/४४
उपादाय परं	१४/१२७
उपायं चिन्तयि-	१/५११
उपायनमुपादाय	२/४१
उपायनमुपादाय	६/७००
उपायैर्विविधैरन्यैरपि	१०/११३
उपास्यमान:	१८/१६१
उपास्यमान: स	२/२४८
उपेत्य प्रीणय-	१/३२५
उपेत्य मथुरां	२/२९९
उपेत्यान्ये-	७/११७
उपेत्योपेत्य	१४/३१०
उपेत्योपेत्य	८/३७३
उपेयवानुपादाय	७/२४८
उपेयुषी समं	१४/२८३
उपोषितानां	७/८२
उभयव्यूहवर्ति-	१४/६४
उभयाभिमते	१६/४८
उभयोरपि	१०/२५५
उभयोरपि	१३/३५
उभयोरप्यनीकिन्यो:	१२/५०१
उभयोरप्यनीकिन्यो:	१३/४७८
उभाकर्णीदमाकर्ण्य	५/४७४
उभाभ्यामपि	८/३९५
उभावपि	७/२२२
उभावपि ततस्तेन	३/३८३
उभावपि भुजे	८/४५०
उभे अपि	१३/१३७
उभौ तापिच्छ-	१४/२३४
उरीकृतनिर्वाहहेतवे	११/३६
उरीकृत्य	७/४८९
उरोलोलन्मनोहारि-	१/२७८
उल्लङ्घ्य भूभृत:	६/२७८
उल्लण्ठैर्वेत्रिवण्ठै-	९/२३८
उल्लास प्रतिस्वानै:	१३/४८
उल्लसत्पल्लवे-	१२/१५५
उल्लसद्धान्यमालिन्यां	६/९७१
उल्लसद्दैवत-	४/२२२
उवाच भूपतिर्वाचं	६/१७३
उवाच राज्ञी	३/७८
उवाच श्रीसमुद्रो-	२/७२
उशन्ति सत्य-	३/२९
उष्णालुभिरपच्छत्रै:	७/२१८
[ऊ]	
ऊचिरे च पुरा	१२/४३३
ऊचु: केचिदपि	५/१४३
ऊचे च दिष्ट्या	६/७२२
ऊचे च पृथिवी-	६/७५५
ऊचे च फाल्गुनं	५/३४३
ऊचे च भद्रे	१०/५४
ऊचे च रे	१७/११७

ऊचे चन्द्रावतंसोऽथ ८/३०२
ऊचे चाहं ६/५८१
ऊचे तुभ्यं मया ४/३६९
ऊचे धर्मसुतो ९/९३
ऊचे न ७/५४१
ऊचे नृपतिराहूय ६/२२०
ऊचे नृपश्चले- १/९४
ऊचे मद्रपतिर्मद्रं १२/१७८
ऊचेऽथ भीम- ६/७०४
ऊचेऽथ सस्मितः १७/१३०
ऊचेऽन्योन्यं १०/३४९
ऊच्चैरूचे ६/५८५
ऊरुं दौर्योधनीं ११/१३९
ऊर्जस्वलतपस्ते- ९/२३९
ऊर्जस्वलभुजोर्जित्या १०/१२२
ऊर्जस्वलभुजौ- १४/७३
ऊर्जस्विनौ हि १०/४९
ऊर्जितं वो ध्रुवं १०/४३९
ऊर्जितेन समं १३/६०१
ऊर्णनाभः सुनाभश्च ३/१२१
ऊर्ध्वजमूर्द्धजाः १३/६६
ऊर्ध्वबाहुस्ततो- १३/५४१
ऊर्ध्वमूर्ध्वं लसद्बाहुं ३/९०
ऊर्ध्वीकृत्य भुजं ४/२०१
ऊर्मिकायाः १३/२३३
ऊर्मिषु स्खलना- १२/४०
ऊर्म्यानीतस्फुट- १२/३

[ऋ]

ऋतुपर्णनृपं ६/८४०
ऋतुपर्णो ६/६६१
ऋद्धा गुणैरियं ७/२८०
ऋषीणां त्विदमा- १५/४७

[ए]

एक एव ७/३११
एक एव पतिर्लोके ६/९८४
एकं क्रमेलकं १२/६७
एकं विदधती ८/४०३
एकचक्रानरेन्द्रेण ७/७०३
एकचक्रास्थितैर्देव ८/१२१
एकच्छत्रं मुदा- १४/१०९
एकच्छत्रामिमां १३/११००
एकतः कुरुते १६/१४२
एकतस्तन्नृपानीक- ९/२४७
एकतानाः स्मरन्तस्ते ९/२१८
एकतानेन ७/६८७
एकतो दोःसहायो- १०/३५७
एकतो भगवान्- १८/९७
एकत्र पिण्डितान् ८/३२२
एकदा क्वापि ७/३४५
एकदा तु १३/२०४
एकदा तु कृशां ८/१
एकदा सौविदल्लांश्च १६/७७
एकमेवास्य १०/३५८
एकयाऽपि ७/२८२
एकलव्यं च ३/३०५
एकलव्यस्तदा- ३/३१४
एकस्ततः ७/४५८
एकस्तावज्जरा- १२/३११
एकस्मादप्य- ८/३३२
एकस्मिन्नेव १२/४०६
एकस्यापि १८/२७८
एकस्यैव भवे १५/१००
एकां लक्ष्ये निचिक्षेप ३/३६४
एकां शृणु १/११८
एकाकिनैव ७/६४
एकाकिन्यपि ६/५७३
एकाक्येव १३/३०९
एकाङ्गवीरयोः १०/२६३
एकातपत्रां १/१५६
एकान्ते तं नरं १/४७१
एकाश्रयमसंदेह- १३/७३५
एकेनैव तदा १३/४५५
एकैकमवदानं ५/३८६
एकैकाऽपि १२/१२०
एकैव विविदे १३/१६३
एकैव सन्मणीनां १८/९१
एकैवाहमधन्यास्मि १६/१०
एतच्च वेद्मि यत्पूर्वं ८/२८८
एतज्जिनोक्त- १६/७०
एतज्जीवातवेऽप्यु- ११/२१५
एतत्कथितम- ३/८५
एतत्कुलोचिता १३/२५६
एतत्तस्या वचः १/१११
एतत्तु कथ्यतां ७/६४४
एतत्तु तव ३/२४
एतदत्याहितं किं १७/२४७
एतदादेशतः ६/६११
एतदुत्पश्यतः ६/१३८
एतद्गृह्याश्च २/४१५
एतयोदात्तया १६/६६
एतयोर्बत मा १२/८२
एतस्मादेव १५/७३
एतस्मिन् व्यवहार- १८/२७७
एतस्मिन्नन्तरे १३/१७५
एतस्य ज्येष्ठपुत्रेण १७/३६२
एतस्य पितुरा- २/३२६
एतस्य स्तुतये १८/२७६
एतस्याः कोमला- १/४००
एतस्याः सरला- १/४०५
एतस्या मम १/४३७
एतस्यामाकृतौ ५/९९
एताः श्रिये इमे ६/८३५
एतां तूष्णीकतां ९/२६८
एतां धर्मसुतस्याज्ञां ९/२१६
एतानधर्मचाण्डाल- ११/२२१

एतानि दुर्निमित्तानि	३/१३६
एतानि मृगयूथानि	९/२५७
एतान्यश्मरथा-	१८/७५
एतार्जराप्रलापैस्तु	११/२२१
एतावताऽस्तु	११/३१९
एतावतो जनस्यास्य	५/२९०
एतावत्यन्तरे	७/५५३
एतावदपि	११/२८८
एतावद्भिर्दिनैरेते	३/२६२
एतावन्तो	१३/१७
एतावपि महाबाहू	७/३३९
एतावस्मद्भि-	७/९४
एतावानीय	२/२५७
एतास्तेषां गिरः	८/१७६
एतु कृत्या	९/२१०
एते तु	११/२९९
एते तु भगदत्ता-	४/२६५
एते त्वदङ्गसंसक्ता	१५/१२१
एते नितान्तकान्ता-	११/१४६
एते शतं वयं	९/१८
एते हि तव	१६/२१८
एतेनालमलं	१/५११
एतेषां किंनु	९/३२५
एतेषामङ्ग	११/९
एतेऽन्येऽपि	१३/१६
एतैतत्रिजगल्लोकाः	१३/७०६
एतैर्दत्वा कुदेवत्वं	१६/२३५
एतैर्दुष्टैः	१२/३०८
एतैर्वा किमुपाल-	१८/४७
एतौ च पुरतो-	६/२७०
एतौ तव	७/४९३
एतौ बहुद्युती	१६/२८१
एतौ सदापि	७/२५६
एत्य तत्प्रेमपीयूषै-	६/६६६
एत्य तास्तत्र	६/६६५
एत्य दीक्षाभिषेकादि	१६/२९५
एत्य द्रोणो	१३/३५३
एत्यान्तेवासिनो	१५/११०
एधोभिरिव	१३/८६१
एनं पुनर्जरासन्धं	१४/१६३
एनमादृत्य	७/९७
एभिः प्रसभमारब्धाः	६/२०
एव सभायामाद्यायां	१६/३४८
एवं कुरुवरूथिन्या	१३/११०
एवं गुरुभिरादिष्ट-	१५/८०
एवं तद्गिर-	२/१२६
एवं तेषां	१८/१४६
एवं नाम	१७/४६
एवं निश्चित्य	१७/२८४
एवं पाण्डव-	१३/३२९
एवं भृत्यापराधान्मे	८/५४१
एवं वनेचरान-	८/१६०
एवं वर्षाणि	२/१२४
एवं वाङ्मन्य-	२/१६९
एवं विकल्प-	३/४८४
एवं विक्लवमुर्वीशं	९/२९८
एवं विज्ञापितः	१५/१२३
एवं विभाव्य	८/११८
एवं विमृश्य	१/२७६
एवं विलाप-	१/३७६
एवंरूपं च वीक्ष्य	६/७६४
एवंवादिनामा-	३/२९६
एवमस्मिन्व-	७/६११
एवमस्यां	१७/७३
एवमह्वाय गृह्णामि	८/२३२
एवमाकर्ण्य	२/३९४
एवमाक्षिप्य	७/२९४
एवमादेश-	७/५२३
एवमापृच्छ्या	२/१५५
एवमाबद्धनिर्बन्धं	२/५९
एवमाभाष्य	९/१५१
एवमाराधनां	१५/११४
एवमालोचय-	५/३०१
एवमालोचयन्सो-	११/२३१
एवमावेदयन्नेव	१३/२१६
एवमावेद्य सा	९/३७७
एवमाश्वासिता	१३/१०२
एवमुक्तस्तया	७/४३
एवमुक्तेन	१४/७०
एवमुक्तो विनीतात्मा	३/३०३
एवमुच्चैस्त-	७/४४१
एवमुद्गीर्य	११/१४२
एवमुद्गीर्य	१२/१०६
एवमुन्मीलित-	१३/१२७
एवमुल्लाप्यमानस्य	३/६३
एवामाकर्ण्य	१५/७६
एष तालध्वजः	१३/५
एष तेऽसाम्प्रतं	१८/२७
एष वत्से कथंकारं	९/९
एष विद्विषतां	६/२६५
एषा लक्ष्मीरिदं	१०/२८५
एषा शिरीष-	७/२८१
एषा सम्प्रति	१६/२८०
एषां राभसिको	८/५३५
एषामस्माभिरासूत्रि	३/४८८
एषाऽप्युवाच	१/३७
एषोऽपि कोरका-	१/५२३
एषोऽपि द्रौपदी-	९/२५८
एषोऽप्यमून्य-	२/१७४
एषोऽस्मि क्षत्रियो-	२/३८५
एहि देवर	२/१६६
एह्येहि त्वरितं	६/५११
एह्येहि देवि !	१०/१६३

[ऐ]

ऐक्ष्वाक !	६/४२८

ऐन्द्रं विमानमारूढः ९/१०२
ऐहिकश्रीफलाः १८/१९२

[ओ]

ओजायितानि भीमस्य ३/१७२
ओमिति १२/३४९
ओमिति प्रति- ८/६
ओमित्युक्ते तया ६/६७६
ओमित्युक्तेऽथ ६/९००
ओमित्युक्त्वा ८/३७१

[औ]

औचित्यरचिता- ४/१४५
औदासीन्यादसं- १४/४३
औपवाह्यानथारुह्य ४/४०३

[क]

क इवैतादृशो ६/९३६
कंदरां तां ६/५७५
कंदरायाः ६/६३८
कंदर्पेण ७/३२७
कंसःक्षेत्रेषु ४/२५३
कंसध्वंसः १४/२२२
कंसध्वंसी १६/४
कंसध्वंसी ७/४६
कंसपत्नी जीव- २/१६४
कंसबन्धुर्वि- २/१६३
कंसस्य वदना- २/४१२
कंसान्तक ७/५६
कंसे च ज्ञाति- २/३७३
कंसेन कृष्ण- २/४३१
कः केसरिकिशोरस्य ९/२३५
ककुप्कूलङ्कषैस्तै- १७/६२
कक्षान्तरगवाक्ष- ५/४४४
कङ्कपत्रास्तयो- १३/५९१
कङ्कवल्लवयो- १०/४१६
कङ्कश्रीकेलिपल्यङ्क १०/२८४
कङ्केलिपाद- ७/२४५
कङ्कोऽरिजनितातङ्कः १०/४२०
कच्चित्कुशलिनी ८/४२२
कच्चित्पूर्णाभिलाषो- ८/५६
कच्छपायित- १०/२५९
कश्चित्कालमिहैव ८/३७०
कश्चिदव्यक्तजल्पा- १२/४६२
कटाक्षकोटिभिः ४/२६८
कटाक्षैः सह ४/२९७
कटुतुम्बीफलं ४/३३०
कण्ठीरव इवो- २/३६१
कथ कान्तार- ९/१२६
कथं च ७/१०२
कथं च वयमत्रस्था ८/५७
कथं चान्तः- १/५५६
कथं दुरात्मनो १०/१४०
कथं नु विषया- ११/२२८
कथं शिक्षा ८/८०
कथं सहिष्यते ७/२५८
कथञ्चन कणेहत्य १७/५६
कथञ्चनापि २/९८
कथञ्चित्पूरिते २/८२
कथञ्चित्सर्वथा ४/३६६
कथञ्चिदथ यः ४/४६६
कथञ्चिदपि ६/६२६
कथञ्चिदमुमाहत्य १३/१८१
कथञ्चिद् ज्ञात- १७/३३६
कथञ्चिद्ग्राहया- १२/४६७
कथञ्चिद्दैव- ७/२६६
कथमस्य वपुः- १/५२४
कथ्यतां ताव- १८/१५८
कदम्बजम्बू- ४/७६
कदम्बमुकुल- १७/५२
कदर्थ्यन्ते कथं ३/१७३
कदा कुन्तीमुखा- १/४५२
कदाचनापि ९/२२१
कदाचिच्च स ३/४९
कदाचिज्जैनेन्द्र- ८/५६२
कदाचित्तौ १३/९०९
कदाचिदपि १३/९४०
कदाचिद्बान्धवो- ८/३८३
कदाचिन्मदना- १/५७१
कदाच्चिचेलतुः १३/९१३
कदापि न १७/१६८
कदाऽप्यागत्य ५/१४१
कनिष्ठं धृतराष्ट्रस्तं १/३८२
कनिष्ठबन्धुवर्गस्य ९/२७३
कनीयांस्तु १२/२७७
कनीयान्कूबरो ६/६११
कन्दरादारिणोऽद्रीणां १०/२१०
कन्दरादिव २/६६
कन्दर्पकामिनी- १/३११
कन्दर्पस्य सरूपेण २/१०४
कन्या राजीमती- १६/१७
कन्यामवज्ञया २/२०४
कपिकेतुः ८/३१६
कपिकेतुरभाषिष्ट १०/५६
कपिध्वजप्रभाव- ५/३६९
कपिध्वजो १३/४२५
कपोतफलके १६/११७
कपोलदर्पणे ४/६
कम्पयन्तौ भुवं १०/२११
कम्पिताशेषभूमी- १२/५३
कम्प्रं द्वारवतीवप्रं १६/२५
कयाचिद्योषिता ५/९६
करश्रेणिभिरागने- १२/४२७
करसम्पर्कमासाद्य ४/२१७
कराद्गलितकोदण्डः १३/२१७
करिष्यति प्रिये १२/४७४
करिष्यते तथा ६/७५६
करिष्ये तीर्थयात्रां ५/३१

करीरपिचुमन्दा-	११/३८७
करीरादितरुस्तो-	१२/२४२
करीश्वरकराक्रान्तं	१२/२४३
करेणाथ	१३/३२०
करेऽथ कार्मुकं	१३/१२१
करौ व्यापार-	३/६१
कर्केतनार्कमाणिक्य-	४/१०४
कर्ण ! त्वमेकवीरो-	३/४२२
कर्ण ! निर्नाम	११/३२२
कर्ण ! निर्नाम	३/४२८
कर्णः पितरमालोक्य	३/४५६
कर्णः प्रत्युपकाराय	३/४५१
कर्णजाहं न	८/३२८
कर्णजाहमना-	१३/४१८
कर्णतालच्छला-	१३/६१
कर्णदुःशासन-	१०/२१८
कर्णदुःशासना-	७/१५१
कर्णफाल्गुनयोर-	१३/७४०
कर्णस्ततोऽब्र-	३/४२१
कर्णस्याधः करं	३/४७४
कर्णादीनां	१२/३३४
कर्णादीनां ततः	६/११२
कर्णे नष्टे भवन्ति	१/५०
कर्णो वः सोदरो	३/४८३
कर्णो हि	१३/७७७
कर्णोत्तंसमणि-	४/१६४
कर्णोत्तंसीभव-	१३/७०७
कर्णोऽपि ज्ञातवृत्तान्तः	९/१८३
कर्णोऽप्युवाच	३/४२५
कर्ता वा कलहं	६/८६१
कर्तिकाभिः	५/१३७
कर्तुं निश्चिन्तमात्मानं	१२/५४
कर्म मर्मविद-	१/२३
कर्मकक्षेक्षणाद्येषां	१५/१०८
कर्मण्यौद्वाहिके	१०/४६०
कर्मस्तोम-	१८/११
कलङ्क्यपि	४/१३१
कलयामास	१३/७०१
कलयामि न	८/२३१
कला काऽप्यस्ति	४/१२२
कलाकलापोप-	३/२१५
कलाकल्पेन	१३/७४३
कलाकूपार-	३/२२६
कलिङ्गवङ्ग-	२/३०३
कलितोद्दण्डको-	३/३९५
कल्पद्रुम-	६/३८८
कल्पयन्तं	१२/४७१
कल्पान्तचलितो-	१३/७३७
कल्पान्ताम्भोधि-	१३/४१३
कल्पोऽयमिति	१६/२६६
कल्याणपुषि	१/४३३
कल्याणि !	१३/१०२६
कल्याणि !	१३/११
कल्याणि !	१/३३
कल्लोलोत्कुलिता-	१२/१४१
कश्चासि ?	६/४८५
कश्चित्कुपित-	४/११३
कश्चित्क्वचिज्ज-	१२/२७१
कश्चित्तु प्राग्भव-	१८/१८२
कश्चित्संहननो-	१२/४६५
कश्चिदप्यन्यदा	५/३११
कश्चिदभ्येत्य	५/२७
कश्चिदस्मत्प्रियः	८/५४
कश्चिदायातमुल्लूय	१३/५८८
कश्चिदैक्षिष्ट	४/१११
कश्चिन्नागर-	४/११४
कश्चिन्मौलौ-	१३/२१२
कषायघनवर्षेण	११/२३६
कषायदृग्विषाहीन्द्र-	११/२३५
कषायनिम्नगापूरः	११/२३८
कषायमदिरास्वाद-	११/२३७
कषायविषकुल्याभिः	११/२४१
कषायविषया-	१६/२४८
कष्टं दृष्टं	७/२१२
कस्तूरस्तबक-	१/१२५
कस्तूरीसंस्तुतैः	७/२५२
कस्मिंश्चित्सुमनो-	१३/५८५
कस्यापि	१२/४७५
कस्यापि रथिनः	१३/१६४
कस्यापि विस्मयस्मेराः	४/२८१
कस्याप्यौद्धत्य-	१२/४११
का नाम पामरेणास्तु	८/२३०
काङ्क्षन्ती कीर्ति-	४/२१६
काञ्चिदप्यवनीं	६/२८५
काञ्श्चदुत्थापय-	१४/२६०
काञ्श्चिज्जर्जरय-	१३/१६५
काण्डीरः	९/६१
कातरान्विमनी-	१२/४८७
काद्रवेयैरुपद्रोतु-	१३/७२७
काननेष्वनगारेण	१६/२५२
कानप्यधिक-	१०/२५३
कान्तमङ्के	१३/१०७०
कान्तमन्वेतु-	७/६११
कान्तारसरितं	६/३७६
कान्तारेऽत्र कृता-	१/१४०
कामं कृतोपकारेऽपि	११/३२१
कामं प्रवर्षत्येत-	१३/५७६
कामं मर्माविधो	१३/१८१
कामं हृष्यन्हृषी-	४/४७०
काममध्वक्ल-	१२/२१२
काममाक्रुश्य	४/३४७
काममुत्थातुकामोऽपि	५/१८६
कामासक्तस्य	१/३३३
कामोऽनासक्ति-	१/३३०
काम्पिल्यनाथः	४/१३

काम्पिल्यस्याथ ४/५८
काम्बोजैर्वाजि- १४/१४६
काम्येऽपि ७/५६०
कायक्लेशनिसृष्टाङ्गाः ९/२२२
कायेन मनसा ७/३५५
कायोत्सर्गं ८/५०८
कारिताः किं १३/७८२
कारुण्यादिव १/५२६
कार्मुकं नमय- ४/२३७
कार्मुकस्य १३/५९२
कार्यं चेदमिहा- १६/१५८
कार्यं मे प्रभु- १७/४४
कालाग्निरुद्रः १३/५३६
कालिन्दीकूल- १/२२६
कालिन्दीसोदरं ६/१५७
काले दानं १५/५६
कालेन भूयसा ८/४०२
काशिराजपुरो- १/३०३
काश्चिच्चिकुरसंभारं ८/३५६
काश्चित्तात्कालिक- १२/२५१
काश्चिदच्छपयः १२/२५०
काश्चिदत्युच्च- २/२२८
काश्यपीशो १/१०६
काषायैः १२/१३१
कासश्वासज्वरो- ४/३४८
काऽपि सर्वाङ्ग- १३/१०६६
काऽपि स्वमुख- १६/९३
काऽपि स्वर्ण- १६/१२५
काऽपि स्वाङ्घ्रि- १६/९४
काऽप्यन्त्यचुम्बन- १३/१०६४
किं करोमि ६/६४०
किं कार्यममुना ७/४६२
किं किमात्थेति १०/४१९
किं कुमार ! १६/३३
किं कुलेन पितृभ्यां ३/४४२
किं गण्यते स ६/२०८
किं च काञ्चन- १/४४६
किं च त्वमपि ११/३३७
किं च देव्याः १०/४२२
किं च पाणिग्रहे १६/१३३
किं च पापात्मनां १२/७३
किं च बन्धु- १३/१०४३
किं च मामुल्ल- ५/३८९
किं च यज्जीयते ११/२१९
किं च यातेन १३/७८५
किं च वेत्ति ६/४८८
किं चाकृत्य- १३/२३४
किं चाङ्गीकृत्य १२/८८
किं चान्य- ७/४६१
किं चान्यत्कृष्ण ११/३७०
किं चान्यद्- १६/१६०
किं चापत्रपया १३/५४४
किं चामीषा- १३/३१
किं चायं १४/१६६
किं चार्जुनेन ८/२८०
किं चार्धभरतेशोऽपि १२/९५
किं चास्मि- १४/३१८
किं चेन्द्रप्रस्थमप्यस्य ६/८७२
किं तवोपकरि- ७/३७३
किं तु कान्ते १/६९
किं तु चेत्ते ११/८३
किं तु दुर्योधने ११/३२७
किं तु पार्थस्य ३/४२६
किं तु मे ११/३५५
किं तु मे १८/८१
किं तु मे नैव १०/४०२
किं तु राज्यपरि- १०/४७
किं तु व्योमाङ्गण- ५/१२५
किं तूभयोर्दिशो- १०/२२९
किं त्यक्ताऽसि ६/७२७
किं त्वन्यपुरुषैः ६/५६५
किं त्वसाध्यः ३/११२
किं त्वाशिल्प्य ३/२१२
किं त्विदानीमथो- १३/९५४
किं त्वेतामधुना ७/२८८
किं न द्यूतं ६/३३८
किं न श्रुतं ६/२३३
किं ना सोऽपि ३/४४४
किं नाम जगदु- ६/१०
किं नाम तदकाण्डेऽपि ५/२७०
किं नाम दृष्ट- १२/१७
किं नाम न १३/६२३
किं नाम सोऽपि १३/६४२
किं नामाबिभ्यतो १०/१८२
किं नामास्मि- १२/४५५
किं नु केनापि ६/७८९
किं नौर्न प्रेषिता १७/१८८
किं पुनः १०/३४०
किं पुनर्भाग्य- १८/२६२
किं पूरयसि वत्स ९/२११
किं ब्रूमो १४/१७
किं भविष्यत्यसौ १२/४६१
किं लज्जितोऽसि १४/३४
किं वा कृतयुगस्यैव १०/२८०
किं सारथिमथो ८/३१५
किं सोऽपि १२/१८४
किंचोपकृतम- ५/३६२
किंत्वनेन नियुद्धेन २/३११
किंत्वर्थोऽतीन्द्रि- १८/२०
किंत्वस्मिन्नियमस्ति १८/२७९
किंत्वेकाकिन- ९/३१३
किंत्वेकादश- १७/३००
किंभविष्यत्तया १०/२११
किंवदन्ती प्रभावत्याः ५/२५१
किंवदन्तीहरस्ते- १०/२१८

किंश्रियो यासु	६/१८५
किङ्किणीक्वाण-	४/१७३
किङ्किणीजाल-	१३/६७९
किञ्च किञ्चन	६/९५७
किञ्च ते पुरम-	६/१७६
किञ्च धर्मात्मज	८/५४५
किञ्च रत्नमयीमेतां	७/१०४
किञ्चान्तःस्वान्त-	६/९८१
किञ्चासौ	१६/२८
किञ्चिद्विहस्य	१०/४१८
किन्तु क्रमोऽयम-	५/१५०
किन्तु क्षेत्रं च	२/४५७
किन्तु चेत्प्रहर-	१३/९२८
किन्तु त्रिजगद-	१८/२१७
किन्तु त्वां	१४/४
किन्तु त्वां त्वद्वधूं	८/४५८
किन्तु त्वां यदी	१०/८४
किन्तु दुर्दान्तवृत्तीनां	५/३४८
किन्तु दूतागमात्-	१२/१८२
किन्तु धातु-	१४/३८
किन्तु न ज्ञायते	१७/३६६
किन्तु नात्मगुणः	१३/६९३
किन्तु बन्धूपरोधेन	१४/१६५
किन्तु मामनिशं	६/५५८
किन्तु राजन् !	११/३७४
किन्तु श्रीभ्रमरी-	१४/२३०
किन्तु सङ्ग्राम-	११/३१८
किन्तु स्त्रीव्यसेन-	१/३६३
किन्तु हेतोः	१३/७७८
किन्त्वनन्तरमेत-	३/१३३
किन्त्ववश्यं	१३/६९७
किन्नरीः कान्त-	५/१९७
किन्नरीकेलि-	५/८२
किमन्यत्ते	१८/१०९
किमस्ति	१४/१०७
किमाक्रम्यः	१७/३३२
किमाचक्षे	११/७७
किमात्मानं	१०/४३४
किमिति क्रन्दतो-	१८/४३
किमीदृक्क्रियते	६/१००३
किमेतत्ते मुखं	६/१२९
किमेतदिति	६/४५५
किमेतद्दृश्यते	२/११४
किमेते भूभृतो	१२/३२०
किमेवं किद्यसे	१३/५६८
किमेषपर्षदं	४/२१४
किमेषामपि	४/३१६
कियदेतदिति	६/९१३
कियन्तमपि	१७/३५३
कियन्तोऽतिरथाः	१२/३५८
किरिटं पादुके	१५/१५
किरीटि त्वेक-	९/२२३
कीचकस्यानये	१०/१३१
कीचकोऽपि	१०/१६०
कीनाशाऽऽवास-	१४/११५
कीर्तयः किन्तु	१३/१४६
कीर्तिकोलाहलं	२/२२१
कीर्तिकोलाहलं	९/११९
कीर्तिज्योत्स्ना-	१/३८८
कीर्तिप्रावार-	१२/४०५
कीर्तिर्बकवधोद्भूता	८/८७
कुकर्मकर्मठे-	७/२७
कुङ्कुमस्थासकै	१४/३०७
कुङ्कुमाम्भश्छटा-	१०/४६८
कुञ्जरेन्द्रानथारूढाः	१८/११०
कुटुम्बस्या-	७/४१८
कुण्डलाभ्यां	१३/७७१
कुण्डिनेशनिदेशेन	६/२५२
कुतश्चित्केवलं	८/४८०
कुतूहलात्स्वयं कर्तुं	८/४३७
कुतूहलान्मिलन्तीनां	४/२९३
कुतोऽथ वा	१/५२५
कुतोऽपि समये-	९/३६०
कुत्रापि कुररी-	८/२१
कुत्रापि यदि	१०/२२२
कुत्राहो ! रोहिणी-	१७/३३७
कुन्ति ! देवि !	२/२४४
कुन्ती	७/१८४
कुन्ती कृष्णा	७/४२०
कुन्ती कृष्णा-	८/४८५
कुन्ती तु	७/५९६
कुन्ती तु कुन्त-	३/४३६
कुन्ती दृष्ट्वा	१६/२६९
कुन्ती निजतनूजानां	३/३५३
कुन्ती पुर-	७/३०३
कुन्ती वहन्ती	८/५१०
कुन्ती शोकाकुला	३/७७
कुन्ती सुतस्य	७/३२४
कुन्तीं वरीतुं	१/४६३
कुन्तीकुक्षिसरोहंस	३/४३९
कुन्तीतु चिन्तया-	३/४८०
कुन्तीमाद्र्यादिभि-	६/१७
कुन्तीविरह-	१/४७९
कुन्तैरूदूर्ध्वमुदस्ताङ्गाः	१३/१६१
कुन्त्यपि प्रेक्षितुं	३/५९
कुन्त्या सह	१४/२७९
कुन्त्याश्च	१६/१८२
कुन्त्याश्च	७/१८२
कुन्देन्दुसित-	७/२२९
कुन्देन्दुधवलैरेष	३/२८७
कुबेरः शिबिकां	१८/२४९
कुबेरीकृतनिः-	६/१३४
कुब्जस्ते सूप-	६/८२१
कुब्जावदान-	६/४८०
कुब्जेन प्रेरिता-	६/७९८

कुब्जेनाभिदधे ६/४८६
कुब्जोऽप्यूचे ६/८०१
कुब्जोऽप्यूचे ६/८२८
कुब्जोऽब्रवीदि- ६/८०५
कुब्जोऽभ्यधात्ततो ६/५०८
कुमार ! १०/३३५
कुमार ! चारचक्रेभ्यो ५/३९२
कुमार ! त्वद्वि- ९/११६
कुमार ! मम १/१८७
कुमार ! मेदुरा- २/११०
कुमारः केलिलीलाभिः ५/१०७
कुमारः कौतुकोद्- १०/४७५
कुमारः सहदेवोऽयं ४/२२३
कुमारन्क्रीडतस्तत्र ३/१९९
कुमारयोस्तयोः ४/४४५
कुमारान्मारजै- ४/१४९
कुमारास्त्रपरीक्षायां ३/३५४
कुमारीकरमादत्त १०/४७४
कुमारोऽथाब्रवीत्- १२/२७
कुमारोऽपि १६/१५
कुरङ्गाक्षीषु १/३३९
कुरु कर्णो ९/२१३
कुरु तत्सखि १६/२८७
कुरुक्षेत्रे त्वसौ ११/२९८
कुरुगोत्रप्रदीपस्य १०/२३६
कुरुवंशकुलस्त्रीणां १/३४५
कुरुवंशनवोत्तंस ३/६२
कुरुवंशाङ्कुराणां ४/१३४
कुरुवंशे ध्वजाय- ३/२४३
कुरूणां प्रैच्छया- ४/५३
कुरूणामग्रणीरू- १३/९३१
कुरूनन्यायिनः १२/९९
कुर्वतः सर्वतः ४/१०९
कुर्वता पुनरन्याय- १३/१०४४
कुर्वन्तः प्रतिपक्षेण १३/७१३
कुर्वन्ननुल्वणं १०/१३
कुर्वन्नित्याग्रहं ७/६७
कुर्वन्नुर्वीपते- २/१०८
कुर्वाणेनैनमन्यायं १७/१७५
कुर्वाणौ कलहं ४/४५२
कुर्वाणौ रण- १३/४२१
कुर्वीथाः ७/१०६
कुर्वीथास्त्वं १२/३१६
कुलं लङ्कापते- ७/६७१
कुलं वा गोकुलं २/२१४
कुलक्रमागताः ५/११०
कुलदेव्योपदिष्टाय १/३९३
कुशलैरत्र १६/१४९
कुशस्थलं ११/२८४
कुसुमानि ७/३०९
कुसुमावचयैर्जातु ६/३१८
कूबरः क्रूरचेतास्तु ६/३२५
कूबरेण जिता ६/८६५
कूबरो नल- ६/३४४
कूर्दित्वा १४/२५८
कूले परेद्युर्गङ्गायाः ३/२०१
कृकलासः ८/१५६
कृच्छ्रद्गच्छन्- १७/१८५
कृच्छ्रेणैव ततो ११/९७
कृतं ते चिन्तया ९/३३७
कृतं प्रतीक्ष्य ४/४१६
कृतकर्णस्तुतिः ३/४९३
कृतकोलाहलाः २/१३५
कृतज्ञास्तनयाः १४/२०
कृतवर्मकृप- १३/८२०
कृतसंमानमासीनं १७/२४६
कृतसाहायकश्चन्द्र- १२/३५३
कृतस्तुतिरिति ५/२१२
कृतस्वैरस्वरास्तीव्र १०/२६२
कृतान्तः कुपित- ३/२९०
कृतार्थानर्थिनः ६/७३
कृतार्थितार्थिनं २/१७२
कृती सामप्रत- ९/३४०
कृते किन्तु प्रभावत्याः ५/३८७
कृते तेजस्विधौरेय ११/३४०
कृत्योपसर्ग- ९/२२५
कृत्योपायः पुरो १०/२११
कृत्वा चेतसि ९/३३८
कृत्वा जयोत्सवं २/६१
कृत्वा द्रोण- १५/११७
कृत्वा पलाशैः ८/२८
कृत्वा विवाह- १/५६३
कृत्वा स्वर्णमये १३/२४३
कृत्वाऽम्बु ९/३०६
कृपं दृशा पिबन्- ३/२५०
कृपः सिंहासने ३/२५१
कृपयैव तु ११/२९७
कृपश्च कृतवर्मा १३/८६९
कृपाचार्योपदेशाख्य ३/२२८
कृपाणपाणयः ६/९८
कृशाङ्गि ! शिशु- ४/२३२
कृशोदरि ! चिरादा- ६/९७५
कृष्टद्विषदहकार- १४/१५९
कृष्णं कटाक्षय- २/३८२
कृष्णः पप्रच्छ २/३३९
कृष्णः प्रीत्या २/२२२
कृष्णमन्येद्युरापृच्छ्या ५/४०७
कृष्णमायान्त- २/४३७
कृष्णमालोक्य १७/२५८
कृष्णस्याष्टौ १८/२४७
कृष्णा जिष्णौ ५/४५६
कृष्णा विज्ञा १७/२३६
कृष्णां मातर- १०/४५३
कृष्णाकेशां- १३/६००
कृष्णादिभिर्नृपैराप्तैः ४/४२४

कृष्णादीनवनी- ५/४७९
कृष्णाऽपि तं १०/१५२
कृष्णाऽपि विललापैवं ८/४७५
कृष्णो जयिनि २/२७९
कृष्णोन दृढ- २/३५१
कृष्णोऽपि ११/२०
कृष्णोऽस्य स्वागती- ५/४०३
केचन ध्वज- १३/१३०
केचिच्च १४/९४
केचित्कुन्तकराः २/४२७
केचित्तत्कालमानघ्राः ४/२६१
केचित्तु मन्महे १३/९०२
केचित्तेषु कुमारेषु ३/३५७
केचिदभ्यधुरभ्येत्य ५/१४२
केचिदाप्तोपदेशेन १७/५९
केचिदालोक्य १२/२०४
केचिदुच्छृङ्खल- १२/२४७
केचिदुत्तुङ्गमात- ५/१३८
केचिद्द्विषंत- १३/१६७
केचिद्धनुरवष्टभ्य १०/३९३
केचिद्वानायुजाः ९/२९
केचिन्नेमिजिना- १४/९८
केतकामोदमेदस्वी १२/१५७
केतकीदलदीर्घेण ८/४३९
केतनानि १२/४८९
केतवः पवनैः १२/४४७
केतुकन्दलितै १२/१२९
केतुच्छेदशरच्छेद- १४/१९१
केतुदण्डमयी १३/९१
केनापि करिणो- १३/१६०
केनापि सुहृदा १७/२६२
केनाप्यविदिताः १०/९३
केनाप्यस्खलितं १४/२०२
केयमात्तविमुक्ती- ४/२७८
केरलीकुरलान्- ६/३२
केलिकन्दुकतां १३/५४९
केलिहुंकारिणः ५/७७
केवलं कर्ण- १३/६६१
केवलं तत्सुखा- १८/१०१
केवलं दधते ९/३३५
केवलं नौरिवाभ्येत्य १०/३३०
केवलं सरला- ७/४२
केशवोऽप्यब्रवी- १७/२२३
केशहस्तं १६/२५४
केशाक्षीराम्बुधौ १६/३०७
केशेष्वाकृष्य १३/५१५
केषाञ्चित्पतिताः १३/४८३
केषाञ्चिद्दूरमुद्धूतैः १३/२९४
केषुचिद्धूर्वरूथा- ११/३८४
केसरश्च पुरोभूय ५/३०९
केऽपि कण्ठीरवीभूय ५/१३९
केऽपि प्राणाधिको १३/९००
केऽपि स्तम्बेर- १६/११७
कैटभारिरभाषिष्ट १३/४१०
कैश्चिद्वारिभरा- ५/१६३
को नाम ११/६१
को नाम १३/११९
को भुवं ११/६०
कोटिशः श्रुतमद्वैतं ५/३७४
कोटिशो १३/१७२
कोटीदूर्वादश १६/३२२
कोदण्डं चण्ड- २/३०६
कोदण्डमधि- १३/९७४
कोदण्डमिदमादाय ४/२३१
कोदण्डकेतुदण्डे १३/४६५
कोपप्रसादावस्थाने २/३१६
कोपश्चेत्कोऽपि ५/२६९
कोपाटोपकडारा- १७/२६९
कोपाटोपात्ततः १८/३१
कोपाटोपादधावेतां ३/३८०
कोपादशकुनं ६/६२५
कोपादिव १६/१००
कोपादूचे च रे १०/१०९
कोरकेण नरेन्द्रोक्तं १/४७०
कोरकेण समा- १/५०४
कोशलापतिरप्येकं ६/२५४
कोशलाप्राभवं ६/८१६
कोशलेश्वरभीमाभ्यां ६/२८०
कोऽन्यः स्पर्धेत ३/४८२
कोऽपि रंहस्विनं ७/११०
कोऽभूत्सोद्धमल- १३/५२९
कोऽयं दुर्वार- २/३०७
कोऽयं महात्मा ३/२५४
कोऽयं हेमाङ्गदो ५/३२८
कौङ्कणीकङ्णाम्भ- ६/३८
कौङ्कुमीनामपामाप्य ५/४३४
कौतुकात्केऽप्यमी १०/२७९
कौतुकेन तमादाय २/१४४
कौन्तेय ! १५/७५
कौन्तेयवाहिनीं- १३/३१७
कौन्तेयश्च १२/२६५
कौन्तेया अपि १३/२८६
कौन्तेयोऽथ १४/३२६
कौपीनाम्बरमात्रैक- ४/३६७
कौमुदीविशदे १२/२०९
कौरवाः १३/११६
कौरवाः परितः १३/७२१
कौरवाः पर्यपूर्यन्त ६/९४९
कौरवेन्द्रस्ततो- १३/६२४
कौरवैः पाण्डवेयैश्च १३/२२३
कौरवोऽथ १३/९१६
कौरव्यग्रामणीः १३/९३६
कौरव्यमारुती १३/९०६
कौरव्यस्य ततः १३/७९०
कौशेयवसनैस्तै- १०/४२५

क्रन्दद्भिरनु तां ६/७११
क्रन्दन्तीति गलन्नेत्र- ६/९६६
क्रमयांचक्रिरे १२/२००
क्रमाज्जागरितो ३/२०७
क्रमात्कर्माणि ७/४०१
क्रमात्प्रत्युद्गतः ६/२५०
क्रमादथाप्तचैत- १६/३८
क्रमादुपकुरुक्षेत्रं १२/११७
क्रमाद्धात्री तथा- १/५४५
क्रमाद्ध्रुवमतिक्रम्य ८/१८५
क्रमाद्वरूथिनी १२/१६७
क्रमानतिक्रमः १३/२५१
क्रमान्मदसरस्ती- ४/४४६
क्रमाम्भोजनतान्नीति- ६/१५
क्रमावनतमूर्द्धानो १३/१०४७
क्रमेण रेणुदिग्धा- ८/२०
क्रमेण वारुणी- ७/२४०
क्रमेण विहरन्- ६/७४१
क्रष्टास्मि ते १३/८३६
क्रान्तमुत्तिष्ठमानेन ८/४७०
क्रान्तविश्वस्य ४/७०
क्रीडत्तत्कीर्तिसीमन्त- १०/३६४
क्रीडदुन्मत्तवानेय १२/२२८
क्रीडाजुषां कुमाराणां ३/२३०
क्रीडादिष्वपि न १/३७३
क्रीडाद्रिललितैर्जातु ६/३१७
क्रीडामात्रकमित्यादौ ६/९०४
क्रीडामात्रमिदं ३/२११
क्रीडामात्राय वां ६/९१७
क्रीडारसात्पणी- ६/९१६
क्रीडाशौण्डतया ३/२००
क्रुधाऽसौ ध्रुव- ८/२१०
क्रूरा अप्युज्झित- १८/१७१
क्रूरैरेतैरपत्यानि १६/२३४
क्रोधधूमध्वज- ३/३७८
क्रोधावेशादनादृत्य १२/३०३
क्रोधेनाथ १३/५३४
क्लिश्यन्ते ७/४३८
क्लृप्ताभिषेक- ५/११२
क्व कुरङ्गारिसञ्चार- ९/३६७
क्व नु ७/६२४
क्व नु ते १६/२२१
क्व मे बन्धु- १८/५८
क्व रे कृष्णः १४/११६
क्व रे पार्थः १३/६३१
क्व रे यासि क्व ९/२४८
क्व वृत्तं पाण्डवे- १/७
क्वचिच्च ६/३७०
क्वचिच्चम्पक- ८/२२
क्वचित्कैरैः १३/८५०
क्वचित्कल्याण- ८/५३
क्वचित्कार्तस्वर- ४/१०२
क्वचित्प्राप्तजय- ६/८१५
क्वचित्सरसि १०/६
क्वचिद्वेगानिलो- ६/८००
क्वचिन्नीलमणि- ४/१०३
क्वाद्य ते १३/८८२
क्वापि ते पुण्य- ८/६१
क्वापि श्रमेण ६/३६८
क्वापि स्थेमान- १३/७०१
क्वाप्यन्योन्यरणा- ५/७८
क्वाहं भ्रूभङ्गसङ्गीत- ११/१५६
क्वैते नृपाः १/३१८

[क्ष]

क्षणं तद्भवता- ५/२४१
क्षणं तस्थौ नृपः १/४७६
क्षणं नानुबभूवासौ १०/३९५
क्षणं बाणावलीर्वर्षन् ४/२३५
क्षणं यावदमी १८/२३१
क्षणप्रीतस्य ५/२६१
क्षणमात्रन्महा- १२/४२०
क्षणाच्च १२/३०
क्षणाच्चारणि- १३/११०
क्षणाच्चैतन्य- १८/३६
क्षणात्कन्दलिता- १२/१६३
क्षणात्कूबरतो- ६/८५४
क्षणात्प्रदक्षिणीकृत्य ४/२८२
क्षणात्प्रांशुः ३/४०६
क्षणादत्यजदभ्यासं १०/३२१
क्षणादथ १६/२०१
क्षणादभ्येत्य १२/२६६
क्षणादभ्येत्य सा १०/१०३
क्षणादूर्ध्वं शरः ४/३०४
क्षणादेकान्त- ७/३२६
क्षणादैक्षयन्त ५/४२०
क्षणाद्दशनभीत्येव ३/३७१
क्षणेन राम- १६/७१
क्षणेन व्यानशे ६/४२६
क्षणेनाथ भुजाऽऽ- ६/९४६
क्षत्रगोत्रप्रसूतानां १२/७०
क्षत्रगोत्रोचितै- १/२५४
क्षत्रियः क १३/७५१
क्षत्रियक्षिप्तमक्षत्र- १३/७४७
क्षत्रियाणामगा- ६/२५५
क्षमयामोऽखिलान् १७/३०७
क्षमयित्वेति १५/१२०
क्षम्यतामिदमागो १७/१४०
क्षयः कुलस्य ३/१४६
क्षयार्णव १२/४१३
क्षात्रं धर्ममिमं १३/७४८
क्षान्त्यादिभिः १३/३५८
क्षालिताङ्गस्तदु- ५/८७
क्षित्यवेक्षण- १३/१०७७
क्षिपन्तः कर्मणां १७/११
क्षिपन्ति दूरमश्रूणि ८/३५७

क्षिप्ताः कदाचि- ३/१६३
क्षिप्त्वा तत्र स्वयं १/५५३
क्षीयमाणबलं १/३३४
क्षीयेऽहमसिते ६/१८७
क्षुण्णकुङ्कुमके- ६/५२
क्षुण्णा हरिखुरै- ६/२४
क्षुण्णोऽथ १३/८६५
क्षुत्क्षामं वीक्ष्य १७/३२४
क्षुत्पिपासार्दिता ४/३४९
क्षुद्रेतरैः परिक्षिप्ते ४/८७
क्षुद्रोपद्रवकर्तृणां ८/२९
क्षुधार्तः ७/६७९
क्षुन्दति १३/८३२
क्षुरप्रानक्षिपत्तस्मिन् १०/३८५
क्षेप्तव्येयं मया- १७/८७
क्षेप्तुकाम इवात्य- ५/४५७
क्षोणिराक्षिप्यते ११/१५५
क्षोभाच्च १६/२७
क्ष्माभुजां १५/४१
क्ष्माभुजो वीक्ष्य १३/४१२

[ख]

खगाधीशद्वजोऽप्येष ११/६३
खञ्जिताङ्घ्रेर्वने ६/२०९
खड्गाघातोच्छल- १३/५८९
खड्गेनाम्बुभृता ४/२३३
खण्डयन्पाण्डवा- १२/२९५
खण्डयन् भूरुहां ७/४२८
खण्डितास्तस्य १३/५९५
खन्यते विशिखै- ६/१५६
खर्जूरनागरङ्गाम्र- १२/२५४
खिन्नः सुयोधनो- ६/२२१
खिन्नस्यापि ६/४७४
खेचरं केसरं ५/२२८
खेचरस्तदवष्टम्भ- ८/३०६
खेचराः शतम- ९/१२१
खेचरा अपि ५/५२९
खेचराणामभूत्तेषां ९/१०६
खेचरेन्द्रनरेन्द्राभ्यां ५/४१०
खेचरेषु क्षणान्नीचैः ५/२०८
खेचरैः खेचराः १३/५४
खेचरैर्व्योमगैरेव ८/१९३
खेदिता अपि ३/१६९
खेदोऽभूच्छौरि- २/१७७
खेलति स्म १३/४६९
खेलदुच्छृङ्खलोद्योतां १२/४२९
ख्याताः १५/८३

[ग]

गङ्गा जगाद राजेन्द्र १/१२७
गङ्गामापृच्छ्य १/१५४
गङ्गाम्बु विमला ८/३६२
गङ्गायाः पुलिने ३/१५८
गङ्गाऽपत्यस्य १/६०
गङ्गोर्मिनिर्मले १४/२९५
गच्छतोऽस्य ९/१९९
गच्छन्तं मृत्यवे १२/३१८
गच्छन्तोऽपि ७/१६५
गच्छन्त्याश्च ६/६३७
गच्छन्नच्छिन्न- ६/४२४
गच्छन्नन्तः समुद्रं १७/१७७
गच्छन्नुत्सङ्ग- २/२०९
गच्छन्सोत्सेकमेकस्य १०/३७५
गजस्थैरथ १७/२९
गजादुत्तीर्य १६/३२६
गजेन्द्रसज्जनं ११/९५
गजौ स्तस्ते श्रियः २/२६२
गञ्जा हिरण्यगर्भस्य १७/१५१
गण्डकण्डूमम- ६/३००
गण्डशैलातिगैर्नागैः १२/१६४
गण्डोपर्यपरो १/५०७
गतं निःसत्त्वतां १०/३२८
गतः सुयोधनस्ता- १०/३७८
गताया मे पितुर्गेहे ८/४२४
गतायां दशयोजन्या- ८/२९६
गतायामथ ६/६३०
गतासु तासु ८/२०८
गतिं भवन्तो ७/६१०
गते तस्मिन्नपस्मार- ११/१६१
गतेऽस्मिन्नसुखा- १२/३६४
गत्वैरसुभिः १३/८२४
गत्वा कौतुकिता- ६/६६४
गत्वा च द्वारकां १७/९२
गत्वा राजकुलं १०/२७
गत्वा सान्त्वय ७/६८९
गत्वा स्वस्वनरेन्द्रेभ्यः १८/१६९
गत्वा हन्तु तमेवासौ ९/३३०
गत्वाऽथ ७/४२४
गदग्रन्थि १३/४३४
गदया दलयामास १४/८९
गदाप्रहारभग्नोरुं १३/१०५९
गदाप्रहारवैधुर्यं १४/१७७
गदायुद्धं १३/८९३
गदायुद्धरहस्यैक- १३/८९८
गन्तव्यं पुनरावाभ्यां १७/३२१
गन्तुकामोऽपि ५/५०
गन्धलुब्धभ्रम- १६/१०८
गम्भीरं १६/२१
गम्भीरमधुरै- ५/४९८
गम्भीरवीरसंरम्भ- १३/६३४
गरदान-जलक्षेप ९/९२
गर्जाभिः स्निग्ध- ४/३७
गर्भाधाने गवां १०/७३
गर्भाभिधाने ७/४०६
गर्भावतारपिशु- २/२३६
गर्भाविर्भावित- ३/११
गर्भेणाभ्यधिकं २/४

गर्वं कमपि	६/३४५
गर्वात्कुर्वन्भुजा-	२/३९७
गलद्बहुलकिञ्जल्क-	३/५४
गवलश्यामलो	७/१८
गवाक्षलक्ष्यवामाक्षी-	१२/१२२
गव्यूतिमात्र-	७/२४७
गाङ्गेयधृतराष्ट्र-	४/११
गाङ्गेयधृतराष्ट्राद्या	५/४७१
गाङ्गेयस्तद्वचः	१/२७४
गाङ्गेयस्य	१२/३६२
गाङ्गेयस्याङ्क-	१३/१४७
गाङ्गेयोऽयमयं	१०/३२७
गाढमालिङ्ग्य	२/१४८
गाढविश्रम्भ-	६/३८५
गाण्डीवधन्वनः	१३/४३५
गान्धारस्वामिना	६/९१०
गान्धारीकुक्षिसूगृह्यैः	६/९०८
गान्धारीधृतराष्ट्रौ	१७/७८
गान्धारीप्रमुखाश्चाष्टौ	३/११६
गान्धारीमाद्रिकामु-	५/४८१
गान्धारीसुतगृह्याणा-	६/९४३
गान्धारेयस्तु	१२/३१०
गान्धारेयोऽभ्य-	६/९८७
गान्धारेयं	११/३४७
गापयित्वा निजां	६/४४
गाम्भीर्यादिगुण-	२/१८
गायद्भिः कृष्ण-	२/३५५
गायन्तश्च	१५/१२८
गिरं तामन्वगुस्तस्य	११/१५१
गिरं तामुरीकृत्य	१२/१९५
गिरमाकर्ण्य	३/४२७
गिरमित्यादिका-	६/३३६
गिरमेतां च	५/४७७
गिराऽथ	१३/६२१
गिराऽथ दधि-	६/८२२
गिरिभिर्विषमः	८/४१५
गिरेः शिरसि	१८/२६८
गिरेरधित्यकारा-	५/९३
गीतार्थै मुनि-	१५/८
गीतेनानेन	६/५०५
गीयमानगुणं	११/२७
गीर्वाणगिरिदायादाः	६/६७
गुडप्रक्षरपर्याणो-	११/३८८
गुणगृह्यो मुदा	१६/५७
गुणग्रामैक-	१/२२४
गुणश्रेणिसुधा-	१/३८६
गुणाम्बुनिधि-	१/३५५
गुणैः कुमुदकुन्दे-	२/१३४
गुणैः श्रितः	११/२१
गुणैरस्येन्दुदाया-	५/४७०
गुणैर्लोकोत्तरै-	२/२२०
गुप्तं खिड्गास्तुदन्ति	१२/१३५
गुप्तिपालैरिवा-	१६/२३१
गुरुः कोदण्ड-	१४/७६
गुरुं रक्षन्निजग्राह	३/३४१
गुरुपादाः प्रसादाय	३/३०८
गुरुभक्तिसुधा-	३/२७२
गुरुर्वा त्वं पिता	३/२४२
गुरुस्ताभ्यां गुणा-	४/४४७
गुरूणामनुरोधेन	६/१०१८
गुरौ पितरि	१३/२५
गृहाण दारन्पौराणां	८/२६४
गृहाण रे क्षणा-	५/३४२
गृहाण स्वच्छेय-	६/७९४
गृहाभिमुखमायान्तं	३/२४८
गृहाभ्यर्णमुपेतस्य	१६/३०१
गृहीतं नखरै-	१३/४३६
गृहीतास्त्रेण	१०/३०६
गृहे नीत्वा पुरः	३/४६७
गृहेऽप्येतदरक्षन्तः	६/९७३
गोकुलालोक-	८/१०९
गोग्रहे स्मरसि	११/२११
गोचरेऽपरात्रस्य	५/१७
गोत्रं त्रातुमहोरात्रं	९/९५
गोत्रधात्रीशसंतान-	५/४९१
गोपालतिलकः	२/३६५
गोपुरे वारनारीणां	१२/१४२
गोपेभ्यस्तदुपश्रुत्य	२/२७५
गोपो गोप	१२/९४
गोप्यस्ताः परितः	२/२३१
गोमायुरायुरन्ते-	१/८७
गोमुनिब्राह्मण-	१०/२४५
गोविन्दः	७/११४
गोविन्दराजकल्प-	१६/१
गोविन्दायोपदी-	१६/१०६
गोव्रजेषु	१०/६१
गोशीर्षचन्दन-	५/१६१
गोशीर्षचन्दनाद्यैश्च	१८/२५०
गोष्ठोपकण्ठे	२/२७०
गौरवार्हविशेषेण	२/४२
ग्रहंग्रस्त इवो-	१३/५६५
ग्रहाणां ग्रामणीः	८/४६१
ग्रहैरिव ग्रहाधीशः	१२/४८६
ग्राह्याः प्रतिभुवः	७/६८
ग्रीवा रतिपते-	१६/१८६
ग्रीष्मे भीष्म-	१६/१०१
[घ]	
घट्टितस्य	७/६६६
घनसाररसाकीर्णां	१६/१५५
घनोपरोधनिर्मुक्तो	५/१०
घन्नान्नौ(नौ)	१३/६०
[च]	
चकम्पे	७/५६८
चकार मथुरा-	२/४४२
चकार सर्वसावद्य-	११/२५०

चक्रन्दः	७/५७०
चक्रप्रासगदा-	३/४०५
चक्रवद्भ्रमतो	३/४०३
चक्रवर्त्यतिव-	१/४६०
चक्रवर्त्येक-	७/६३२
चक्रिरेऽथ	१०/२६०
चक्रिरेऽनशनं	१८/१८१
चक्रे धर्मसुतो	८/३१
चक्रे मनसि	७/५९८
चक्षुर्निमज्जदेतस्या	४/१८६
चक्षुषा कोपदीप्रेण	१३/३९१
चचाल पृथिवी-	५/२४१
चण्डगाण्डीवधन्वानं	९/४४
चण्डदण्डमगो-	१५/४३
चण्डौजसा	७/३००
चतसृष्वपि	१/२६५
चतुःप्रकारमाहारं	१५/११३
चतुरङ्गचमूक्रान्त-	११/९३
चतुर्थादि	६/५७२
चतुर्दश	१६/६४
चतुर्दश दिनान्येवं	१३/४३९
चतुर्दशे दिने-	१३/४४०
चतुर्दिशं तदभ्यर्णे	९/१८
चतुर्भिरपि	११/९४
चतुर्भिरपि युष्मा-	९/२८४
चतुर्भिरप्यनीकै-	६/१९
चतुर्विंशतिमुद्दिश्य	६/३०५
चत्वरे चत्वरे	१४/३०३
चत्वारोऽपि	१३/३५०
चन्द्राननामथादाय	५/१६६
चमूरमूदृशी	८/१०७
चम्पकोत्तंसविधिना	१/५७५
चम्पायामथ सा	४/३५२
चरणव्रणपीडा-	१८/४२
चरणाङ्गुष्ठमानम्य	१०/१३३
चरवाचमिति	१३/३४६
चरित्रं पाण्डु-	१/६
चरेयुर्यदि कान्तारे	८/१२८
चलन्तः पार्थमनसा	८/३१८
चलन्प्रत्यन्य-	१२/२१५
चाणूरमुष्टिकौ	२/२६६
चापाचार्यस्त्व-	३/२५१
चामरादीनि	१७/३३
चामीकरमयानेक-	१२/२६०
चारणश्रमण-	१/१३६
चारणश्रमणा-	१/४०
चारणश्रमणांश्चैष	८/३८१
चारणश्रमणैः	१/२१३
चारणेभ्यो भुजस्त-	५/३५१
चारित्रराजमास-	१७/३५७
चारित्रावाप्ति-	१५/७४
चिकीर्षेयं	६/३५६
चिक्षिपुः कुलवा-	४/३१६
चितामध्यं ततो	५/२७१
चितासप्तार्चिषि	५/२८१
चितासु विविशुः	१२/२६
चित्तं वित्तं	१५/५७
चित्तवृत्तिकृतावासं	१७/३५६
चित्रं तस्य	१३/५९६
चित्रं तस्यारिभूमी-	५/४९५
चित्ररूपाऽपि मे	६/१८६
चित्रांस्तान्पत्रिणः	१४/१८६
चित्राङ्गद !	९/११५
चित्राङ्गदं विसृज्याथ	९/१५३
चित्राङ्गदस्तु	८/३८१
चित्राङ्गदादयो-	१२/४३२
चित्राङ्गदेन	९/१८७
चित्राङ्गविचित्रा-	८/३७४
चित्रिता इव	१२/२२५
चित्रैर्विचित्रवीर्य-	१/३६६
चिन्तयन्तीद-	६/२७६
चिन्ता चतुर्णा-	४/३१५
चिन्ताज्वालाद्रि-	१६/२५८
चिरं जयाङ्गराजेति	३/४५०
चिरं नन्दन्तु	८/१२२
चिरग्लानां यतीनां	८/२६१
चिरयन्ति कथं	८/४५२
चिरसङ्गतयोः	१०/४५४
चिराददभ्रं	३/१८५
चिरादपि ततस्तेषा-	८/४६७
चिरादवसरं प्राप्य	१७/२२१
चिराय केचिदादाय	१२/३३
चिराय मिलिता	१०/४५७
चिरायोपचितो-	१४/२९९
चिरावस्थान-	६/५५२
चूर्णीकृत्य	६/३२१
चेतसा प्रथमं	५/४५३
चेतस्त्वं वर्धसे	५/३३६
चेतःप्रसन्नमना	१३/१०८४
चेलान्ततालवृन्तेन	५/३५४
चैत्रस्य शुद्ध-	६/७८६
च्युताऽभवच्च	४/३८६
[छ]	
छद्मना मेदिनीं	८/१५९
छन्नं च वसतः	१०/२२०
छन्नं शौर्यपुरा-	२/२९५
छादितादित्यमत्यच्छं	५/५०८
छिद्यन्ते स्म	१३/८२
छिद्रितध्वजमुत्कृत्त-	१३/५३२
छिनत्ति नाङ्गन-	११/१६८
छिन्धि छिन्धि	१३/४११
छिन्नद्रुपातम-	१/४८२
छिन्नप्रोच्छलितैर्दूरं	१४/८४
छेदं छेदं तरून्	१८/१८९

[ज]

जगच्चेतश्चमत्कारि-	१४/२२०
जगच्चेतश्चमत्कारि-	१७/२४३
जगज्जिगीषोः	३/५३
जगज्जिगीषोः	४/१६५
जगज्जैत्रकलाः	७/६३
जगतीगीतदोः	६/१४८
जगत्यस्खलितः	१३/५५४
जगत्यामेकधानु-	४/३१
जगदम्भोजखण्डै-	१७/८१
जगदानन्दने	१७/२४०
जगद्भयंकरस्मेर-	५/२१८
जगन्नयनपीयूष-	४/१८२
जगर्ज जगतीनाथः	६/३४२
जगाद च	१३/५४६
जगाद च	१७/११२
जगाद च	१८/३२
जगाद च कुतो	१०/३२
जगाद तं महीनाथः	१०/४१०
जगाद नन्दन-	११/१३७
जगाद नारदः	९/१२३
जगाद विजयो	१०/२२
जगाद विदुरो	७/९५
जगाद शान्तनोः	१/१११
जगाद सहदेवोऽथ	१०/७१
जगाद सा	१२/५८
जगाद साऽपि	१/१६०
जगादाथ	६/५१०
जगुर्जगच्चम-	२/२६८
जगुर्जगन्मनोहारि	३/१०९
जग्मुश्च क्वापि	१३/७३०
जग्राहाभिग्रहं	१८/१६६
जजल्पतुर्यमौ	१२/११४
जज्ञे नाद्यापि	१४/८
जज्ञेतमां	७/६५४
जगदद्वैततां	१७/२२
जरासन्धशिरः	१२/२८६
जननीयं	७/४८५
जनन्यामिति	५/४४
जनन्यास्तु	२/१२१
जनन्यो-	७/६४३
जनस्याभून्मुदा	३/३१६
जनानां	७/१५
जनानां	७/५०६
जनानां प्रेषितं	१/४३१
जनेभ्यस्त-	७/५०९
जनेभ्योऽमु-	२/८८
जनैरेकमुखैः	१२/१२३
जन्तवः स्वजनाः	१५/९१
जन्तुं धिनोति	१५/५१
जन्तूनां	६/४२७
जन्मान्तरे तथा	६/३०७
जय दुस्तर-	१७/३७
जय नाभिकुल-	५/९०
जयः किंतु	१०/३०२
जयद्रथस्य वृत्तान्तः	९/१७५
जयन्ति वर्धमानस्य	१/५
जयन्नि(न्ने)व	१०/३३९
जयप्रशस्तिमेतस्य	४/७
जयमङ्गलतूर्यस्य	१२/१२८
जयलक्ष्मीः	१०/२६४
जयश्रीवल्लभंमन्या	८/३३०
जयो जयन्तो	१०/११
जरस्यपि मनः	५/४६६
जराकुमारः	१४/१४५
जरासंधचमूनाथ	१४/१००
जरासंधपताकिन्यां	१४/२०४
जरासंधमहाराज-	२/१२९
जरासंधवधं	१४/२२७
जरासंधवधाख्यान-	१७/३१२
जरासंधस्य	१२/१०
जरासंधस्य	१४/१०३
जरासंधस्य	१४/९१
जरासंधेन	१४/४२
जरासंधेन	२/९५
जरासंधो	१४/१८५
जरासंधो-	१२/३५६
जलकेलिभरे	१६/११८
जलपन्ति स्म च	१८/२५६
जलान्तःस्वैर-	८/४७४
जलार्द्रयाऽनया	१/५०१
जलार्द्राचन्दनं	१/४७७
जले मग्नोऽन्यदाप्ये	८/४४५
जल्पं जल्पमिति-	६/५२८
जल्पत स्म यमौ	११/१४१
जल्पति	६/४४२
जल्पति स्म	१३/११४
जल्पति स्म	१८/२४
जल्पत्येवं तपः	७/३२३
जवात्तद्गच्छ	९/२६४
जवात्प्रवेशयेत्युक्त्वा	१२/१७३
जवाद्यतिरह-	१८/९०
जहार जीवितं	१३/४२६
जाङ्गुलीमिव	६/५३७
जातमात्रं तदादाय	१/११४
जातमात्रानपि	२/१७५
जातमात्रे सुते	२/३१
जातवेदसि को	६/१७०
जातशर्मा सुशर्मा-	१०/२५४
जातसंविदि	१०/४३५
जातसंसारवैराग्यो	६/८६२
जातु क्रीडाविहारेण	९/१६०
जातु नैवं	७/४५२
जातु पुच्छान्त-	६/४७२
जातुचित्सूर्य	६/४९२

जाते स्वामिन्य-	१४/३११
जातौ कंसश्च	१२/७८
जानतोऽपि	१६/२१७
जानन् जलमिव	५/२८६
जानामि भानु-	३/४७१
जानीया-	७/५८८
जानीहि तममुं	१०/३०४
जानीहि हत	५/२४८
जामेयी	६/६६९
जाह्नवीतनयो	१३/१३९
जाह्नवीव तुषारा-	४/५२
जाह्नवेयधृतराष्ट्र-	४/१८
जाह्नवेयादयो वृद्धाः	६/१०२०
जिगूषुनृपसैन्या-	५/१२
जिघत्सोः	११/१५४
जितकाशी भृशं	१/१०७
जितदिग्दन्ति-	६/१७७
जितमारः	१६/११४
जितवासवसाम्राज्यं	१७/३४८
जितश्रीरपि	६/८५६
जितानेकाहवः	१०/१९७
जितानेकाहवः	१३/७५
जितामपि महीमेते	६/८६८
जिते भीष्म	१३/९२३
जितोच्चैर्मन्दर	१२/३२९
जितोद्दामतडिद्दाम-	९/२२९
जिनचार्यकृता-	१/४१
जिनदत्तात्मजस्तत्र	४/३५३
जिनप्रभाव-	७/११६
जिनवेश्मान्तिके-	८/२०४
जिनेन्द्रात्	१६/३४०
जिष्णुरप्युज्जगावेत-	११/१४०
जिष्णुर्मणिमयं	८/२००
जिष्णोरुन्मुच्य	१३/७०८
जीयते स्म	१८/१४२
जीर्णभ्रष्टानि	१८/१०७
जीवग्राहं गृहीत्वा-	२/५५
जीवञ्जगतिं किं	६/१३०
जीवतस्ते	१३/९५९
जीवतो जातु	८/४
जीवतो यस्य	११/३६७
जीवतोऽप्सरसां	१३/३२१
जीवाः सर्वे	१८/७८
जीवांस्तान्मोच-	१६/२२४
जीवाजीवादित-	१६/३३३
जीवितव्याशया	१३/७०४
जीवोऽयं यां	१६/२५६
जृम्भते स्म भृशं	४/३९५
जृम्भमाणगुणः	१३/६९९
[ज्ञ]	
ज्ञाततद्विपदो	१२/३०६
ज्ञातप्रबन्ध-	७/६२९
ज्ञातसंसारतत्त्वा-	१३/१०१७
ज्ञातिसंज्ञापनोप-	१५/२६
ज्ञातेययन्त्रितो	१०/१८३
ज्ञातेयान्मे	१३/१२३
ज्ञातेऽप्यगादिकप्रश्ने	६/२८९
ज्ञातेऽस्मिन्नर्जुनो	१३/७९२
ज्ञात्युपालम्भतो	१/१३५
ज्ञात्वा कथञ्चिल्लोकानां	४/३४६
ज्ञात्वा तादृग्मनो	७/३२
ज्ञात्वा निद्रावत-	२/१९१
ज्ञात्वा नेदीय-	१८/२२१
ज्ञात्वाऽहम-	९/३४७
ज्ञानचक्रेण	१३/२७३
ज्ञानेनालोक्य	८/२७५
ज्यां करो	१३/१०८
ज्याकठोरप्रकोष्ठाङ्कं	३/२९९
ज्यायस्यः	७/८७
ज्यायानेकोऽपि	१२/२७६
ज्येष्ठं बान्धव-	११/२४९
ज्येष्ठतात !	७/८४
ज्येष्ठबन्धुमनुज्ञाप्य	८/४०८
ज्येष्ठभ्रातुः	११/७८
ज्येष्ठोऽथ	९/२११
ज्योतीरसमय-	६/८२
ज्वलत्कनकमाणि-	६/७८
ज्वलन्निव	१०/४२
ज्वलन्माणिक्यतेजो-	५/५१७
[झ]	
झगित्यम्भोभिरु-	११/१६९
झङ्कारमुखरौ	४/१६९
झणज्झणितिमाणि-	५/४२९
झरन्निर्झरझात्कार-	१२/१६१
[त]	
त एते यादवा	१२/५५
त एव जगति	१८/२५७
त एव स्वामिनो	१७/२०
त एवास्माद्विमुच्यन्ते	११/२४०
तं कथञ्चित्परिज्ञाय	११/२९२
तं कर्णेन	१३/६६२
तं कस्मिन्नपि	६/४६४
तं च सेनान्य-	१३/८१९
तं चकार स	३/१११
तं चाभ्यधाद्वि-	१८/६४
तं चाभ्येत्य	६/५१२
तं चेदानेष्यते	६/७८२
तं ततो निशितै-	१३/३३१
तं तथा	७/९२
तं तथाविधमालोक्य	१०/१६८
तं तपोधनामालोक्य	९/३६५
तं तमुत्सव-	२/२१०
तं दूतेन नलो-	६/८५२
तं दृष्ट्वा	१७/२५७
तं दृष्ट्वा दधती	३/४७२

तं दोहदानुभावेन २/८३
तं निशम्य मुने- २/२८६
तं नीत्वा ७/१९६
तं परासुं बहि- ४/३४४
तं पाटहिकम- २/१३६
तं प्रत्युदगम- ६/८८८
तं भीष्मचाप- १/२६४
तं मुक्त्वाऽथ १७/३३३
तं मोहमिव १३/४००
तं विलङ्घ्य १३/३९८
तं वृत्तान्तमुप- १३/२२२
तं शिरःकम्पनेनैव १६/४४
तं श्रुत्वा स ७/५३१
तं सङ्केतं १३/९३०
तं समस्तमुदन्तं ११/२६५
तं सोऽभ्यधाद्बु- ६/४३०
तंनेमिर्बालनलिनीत- १६/५३
तच्च कर्म ९/२१४
तच्च स्वच्छन्द- १४/११४
तच्चक्ररक्षिणौ १३/१७७
तच्चन्द्रचूड ! ८/३०१
तच्चाकर्ण्य विषं ३/१३९
तच्चेदुद्बन्धनं ७/६०५
तच्छिरांसि १३/९८७
तच्छित्वाः सन्तु ३/१४८
तच्छ्रुत्वा विस्मित- ३/९६
तच्छ्रुत्वाऽतीव ७/५५५
तज्जराधसन्धदेवस्य १२/८४
तज्जवाद्गच्छत् १३/९६३
तटद्रुमानिव १३/४०४
तडागमथ जङ्गालो ९/२६५
तत एवास्मि १०/१०४
तत शुद्धान्त- १३/३८३
तत स्वर्णमयस्तम्भं ८/५०३
ततः कंसान्त- १३/१४२
ततः कण्ठवरत्रायां ६/४७६
ततः कथय ६/५०६
ततः कथय कासि १०/८०
ततः कदाऽप्यनु- १८/१२१
ततः कन्दलितानन्दा ६/५१७
ततः कपिध्वजो ५/३५२
ततः करे समालम्ब्य ११/३०२
ततः कर्ण ! १३/७८६
ततः कर्णः कृपा- ३/४१८
ततः कल्लोलित- १/१३७
ततः कारुण्य- १/१३८
ततः कालकलापेन १/२७३
ततः कालकुमारो- १२/१६
ततः किं बहुना १५/१११
ततः किञ्चिद्वि- १७/१५१
ततः किमपि १०/३६७
ततः किरीटिना ५/१५२
ततः किरीटिनो १०/१४४
ततः कुतूहलाद्गत्वा ८/७०
ततः कुतोऽप्य- ५/२३६
ततः कुन्ती १७/११६
ततः कुमार ७/६६३
ततः कुमाराः १८/२४६
ततः कुमारिका- ७/४५६
ततः कुलपतिर्भूयो ६/६०१
ततः कृत्याप्रणतो ९/२०७
ततः कोपारुणो- १७/१८१
ततः क्रमाद्विवर्धि- १३/४१७
ततः क्रोधकरालो- १७/३२८
ततः क्रोधेन १३/५६७
ततः क्लीबो- १०/३०५
ततः क्षितिपतिः ५/२५१
ततः क्षीणतनुः १/३६४
ततः क्षेत्रमिदं २/४५८
ततः क्षौमकृतो- २/३२२
ततः पञ्चनमस्कारपुरः ८/४६५
ततः पताकिनीलोकः ५/२७७
ततः पन्नगनाथोऽपि ८/५५०
ततः पप्रच्छ तं ८/५११
ततः परं ६/५०१
ततः परसह- १/२४६
ततः पराञ्चिते १७/१२७
ततः परिघमालोक्य १७/३३१
ततः परिसरं १३/८१४
ततः परीतः १८/२४२
ततः पल्लवित- १३/७४६
ततः पवनवेगेन १/१३०
ततः पाटहिकैर्नीतः ९/११९
ततः पाण्डुमहाराज- ८/२८३
ततः पादप्रहारेण ३/१६८
ततः पादातिका- १८/१७३
ततः पुरोचनं ७/११५
ततः पौरान्वितः १६/८८
ततः पौरैरुपालब्धः ८/२६५
ततः प्रक्षिप्य गाः १०/३८४
ततः प्रचलितावावां १७/३२३
ततः प्रत्येक १३/४
ततः प्रभृति १३/११८
ततः प्रभृति १८/१६७
ततः प्रवर्धमानेन ६/११२
ततः प्रसीद १३/२३५
ततः प्रातः पुनः १४/११२
ततः प्राप्ताङ्गसाम्राज्यः ३/४५३
ततः प्रियतमां ५/२६५
ततः प्रियतमामाशु ९/३०१
ततः प्रीतिं परां ३/१०१
ततः प्रीत्या ददौ २/९२
ततः प्रेङ्खत्प्रभा- ६/५६६
ततः प्रेङ्खन्मनः १७/२७७
ततः प्रौढरथा- १३/२

ततः फाल्गुनवर्गीणाः ९/१०७
ततः शकुनिरह्नाय ६/१७१
ततः शनैः ६/३८४
ततः शश्वत्कृता- १०/१९८
ततः शिखण्डिना १३/१७४
ततः शुचिसिता- १८/२४३
ततः शौरिः कृतो- २/११७
ततः शौरि- २/१५३
ततः शौर्यप्रवालानि १३/६८
ततः श्रृङ्गाल्लु- ३/७०
ततः षष्ठतपः १७/२१३
ततः स कृपया १३/९६
ततः स खेचरानीक- ५/४०८
ततः स दातु- ९/१३
ततः स भवतीं ६/९५५
ततः स भूपति- ५/५२३
ततः स मञ्चादेक- २/४२९
ततः स रोहिणीं २/१५१
ततः स विप्रः ६/७२०
ततः स सहसा- ५/३१०
ततः संत्यज्य १७/७४
ततः संवर्तको १७/२८८
ततः सगर्वं ३/४१९
ततः सचिवसामन्त- ५/५२५
ततः सतीतिर- ७/५४
ततः सत्यजडो ७/३९
ततः सत्यपि ४/२९
ततः सत्यवतीं १/२४८
ततः सत्यवतीं ३/१५३
ततः सन्ताप- ६/९१५
ततः सपदि १६/२२१
ततः समं १६/२२६
ततः समर्थितप्राये ३/४०८
ततः समादिशद्बन्धू- ८/४११
ततः सर्वप्रकारेण ३/१११
ततः सर्वात्मना १/१७९
ततः सर्वेऽपि १०/२९७
ततः सलील- ६/४८२
ततः सहर्षमुत्थाय ३/४२१
ततः सारस्वता- १६/२६५
ततः सार्थपतिर्भैमी ६/५९५
ततः साऽवोच- ६/६८०
ततः सुखानिधानानि १३/२२७
ततः सुयोधनो ३/२०८
ततः सुस्थितमा- १७/१८४
ततः सोऽवददेह्येहि १७/२५६
ततः सौधे ११/२५५
ततः सौष्ठव- ६/५५६
ततः स्त्रीवेषमुन्मुच्य १०/३४३
ततः स्थेमानमानीय ५/३४९
ततः स्निग्धैश्च १/५२७
ततः स्मेरकपोला- ६/१२१
ततः स्मेरमुखः २/१९५
ततः स्वच्छन्दमा- ८/२२०
ततः स्वयं ७/३७९
ततः स्वविद्या- ७/४४३
ततः स्वसैन्य- १०/२४०
ततःकार्मुकमारोप्य ५/१८३
ततःप्रभृति मे २/४८
ततश्च दग्धा- ७/१७०
ततश्च द्वादशे १७/२८३
ततश्चतुर्विधा १६/३२०
ततश्चन्दलिप्ताङ्गो १६/१९५
ततश्चन्द्रयशोदेव्या ६/७४९
ततश्चरणचारेण १५/७
ततश्चित्राङ्गदो- ९/१३७
ततश्चूतालिमत्ता- १६/८६
ततश्छद्राणि ३/१९७
ततस्तं कंस २/३४०
ततस्तं लुब्धक- १/८१
ततस्तं स्वजनीभूय ६/९४१
ततस्तत्कालमुन्मील- १७/९१
ततस्तत्तोयमादाय १३/२५१
ततस्तथेरयाञ्चक्रे १४/१६८
ततस्तद्गिरमाकर्ण्य ६/६२७
ततस्तद्भक्ति- ५/३९०
ततस्तनयमुत्थाप्य १०/३१८
ततस्तमभिषेकान्ते ५/५०५
ततस्तमाह ५/३९६
ततस्तमाह ७/२९५
ततस्तमूचिरे ६/३४७
ततस्तयोपनीतायां ७/३३
ततस्तस्मिन्न- १३/१५२
ततस्ताः प्रार्थया- १६/८४
ततस्तान्निकटं १०/१८५
ततस्ताभ्यां भृशं १३/१७५
ततस्तामभ्य- १/५१०
ततस्तामभ्यधुर्वृद्धा ३/३०
ततस्ताम्रीभवद्बाल- ११/२९३
ततस्तावुच्छल- ९/२६२
ततस्तिग्मद्युतौ १३/१०५४
ततस्तूर्यत्रयाभ्यासहेतोः १०/६०
ततस्ते चिन्तया- १३/२४५
ततस्ते धातकी- १७/१०९
ततस्त्यक्त्वा १४/५
ततस्त्वमपि ७/४४०
ततस्त्वमपि ८/१३८
ततो गङ्गा १/११८
ततो गजपुरे ८/७६
ततो जगत्रय- २/२३१
ततो जगदिरे ३/२३३
ततो जगाद १/१४८
ततो जगाद २/८९
ततो जयजय- १४/२६४
ततो जागरिता ६/५१३

ततो जानीहि	८/११५
ततो जीवधनं	५/२०
ततो ज्ञातेयदाक्षिण्या-	१०/१२६
ततो दक्षिणतो	१४/६१
ततो दत्तजल-	६/६४६
ततो दधन्ति	४/४१९
ततो दावाग्नि-	१८/६३
ततो दिङ्मुख-	१३/९४१
ततो दुःशासनो	६/९५३
ततो दुर्वार-	१/११
ततो दुहितरं	१/२२३
ततो दौर्योधनं	१०/३८७
ततो द्रोणाभ्य-	३/४३०
ततो द्वादशयामेन	१३/५७२
ततो द्वारवती-	२/४७३
ततो धनुः	५/२२
ततो धर्मविरुद्धेऽत्र	१/९९
ततो धर्मात्मज-	७/६४५
ततो नः	६/५४४
ततो नः सरितां	१७/१०७
ततो निदेशमासाद्य	१०/२०४
ततो निलीयमानानि	६/५९
ततो निसर्गविज्ञात-	१०/११
ततो नैमित्तिका-	२/४६४
ततो बिल्वकरण्डौ	६/७९७
ततो भयार्त-	७/२०
ततो भीममुनि-	१८/१४३
ततो भीमार्जुनावेव	३/११३
ततो भूयोऽपि	६/४१६
ततो मदीयमादाय	१७/१७२
ततो मद्रेन्द्रमाहूय	१३/६२१
ततो मनसि	१४/२०३
ततो मा भैष्ट	६/५८४
ततो मुक्त्वा	१६/२६३
ततो मुदितयो	३/९८
ततो मुशलधाराभिः	६/५५०
ततो मृत्यु-	६/६१६
ततो मेदस्वि-	३/२८
ततो म्लानमुखा-	२/११३
ततो यादव-	१४/११८
ततो राज्याभिषेकाय	१४/२६७
ततो राममुनि-	१८/२०१
ततो रिपुमपाकर्तुं	५/२३५
ततो रूक्षरटद्ध्वा-	९/३६८
ततो रैवतकोत्तंसे	१६/३०३
ततो लोचनयोः	३/३७५
ततो वः कोऽपि	१/२९२
ततो विचित्रवीर्यस्य	१/३३१
ततो विद्धोऽस्मि	१७/३४४
ततो विमानमारुह्य	५/११५
ततो विलोकया-	८/४१
ततो विवेश	३/३८७
ततो विश्वंभराभर्ता	५/३०६
ततो विश्वप्रभुर्घातं	१६/३१२
ततो विषस्व-	२/७१
ततो विसृज्य तं	५/३६७
ततो विस्रस्तधम्मिल्लः	५/२६२
ततो वीक्ष्य	३/३७७
ततो वैजयिकीं	१३/३९
ततो वैरिवरूथि-	१४/१९
ततो व्यज्ञपय-	२/६४
ततो व्यात्तमुख-	९/३११
ततो हठान्निदेश्यै-	९/१७
ततो हृदि स्थिते	३/३७४
ततोविदन्निदं	५/२७५
ततोऽक्षवाटमृक्षे-	१०/२०१
ततोऽङ्गाधार-	१८/२००
ततोऽङ्गान्भक्ति-	६/२७
ततोऽनवद्य	५/१२६
ततोऽनुग्रह-	७/१३१
ततोऽन्तर्मातृका-	१६/११४
ततोऽन्वितः	१६/१२
ततोऽपश्यद-	६/४४१
ततोऽपश्यदपेतासुं	१८/३०
ततोऽपृच्छन्न-	६/२९८
ततोऽप्य(भ्य)धत्त	१४/११
ततोऽब्रवीन्मुरारातिः	१७/१०६
ततोऽभाषिष्ट	१८/१६०
ततोऽभ्यधत्त	१०/८८
ततोऽभ्यधायि	१२/२१२
ततोऽभ्यर्णीभव-	२/३८१
ततोऽभ्यर्णे तमायातं	१०/२३१
ततोऽभ्येत्याभ्य-	१७/१०१
ततोऽमी किं द्विषो	१०/३५१
ततोऽमी खेचरा	१३/२१५
ततोऽम्बां	७/२२१
ततोऽवतीर्य	५/१५१
ततोऽवलेपं कोपं	३/१७६
ततोऽवादीच्छिवा-	१६/१६
ततोऽवादीदजाता-	८/४१८
ततोऽसौ यावद-	१८/८५
ततोऽसौ त्रिस्मय-	१/११२
ततोऽस्तु वां	१७/३०५
ततोऽस्माकमनावेद्य	११/२६४
ततोऽस्माच्छकुने-	८/११७
ततोऽस्मिन्नभ्य-	१२/११
ततोऽस्मिन्नुल्ल-	१८/२३८
ततोऽस्मिन्सरसि	१७/६७
ततोऽस्मै	६/५४६
ततोऽहं कुरुभूपाल-	११/२६६
ततोऽहं तां	१७/१५७
ततोऽहमिममादेश-	८/५२८
ततोऽहमुपहाराय	७/४६३
तत् झगित्युत्सृज	१३/८३८
तत्कथं सर्वसंहार-	६/१००७

तत्कथं सहतां नाम	६/१००५
तत्कथञ्चिदिहानीय	६/७७७
तत्करस्पर्शमासाद्य	१०/११५
तत्करौ कुड्मलीकृत्य	११/११७
तत्कर्षामि	१२/२८
तत्कायस्या-	६/६२१
तत्कार्मुकविनि-	१३/५३०
तत्कालं फाल्गुना-	५/५१५
तत्कालकलितौद्धत्यः	१२/११३
तत्कालोन्मील-	४/३६
तत्किं न ते	१२/७४
तत्किं राज्यं	१३/२०
तत्कुन्ति !	८/५५४
तत्कुरुष्व	१८/८८
तत्कृते जलमा-	१८/२२
तत्कृपां शिथिली-	१३/३०
तत्क्षणाद्दक्षिणैर्माण	५/१८
तत्तत्कर्म	१०/४५१
तत्तत्तीर्थनमस्याभि-	८/४००
तत्तथा किञ्चिदाधेहि	१७/१०३
तत्तथाभूतमालोक्य	७/२४९
तत्तथैवाभवत्तेऽथ	६/५८६
तत्तदानीं द्वयोः	१३/३७३
तत्तदाऽभून्नलः	६/८५७
तत्तदीयमदृष्ट्वा	११/२३०
तत्तमेव पुरस्कृत्य	१८/२६४
तत्तयोर्बन्धवो	१८/९८
तत्तवाद्य ध्रुवं	१७/११४
तत्तवाद्यतनः	१२/८१
तत्तवार्पयितुं	१३/२६०
तत्तवार्हति	११/३३६
तत्तस्मिन्नपत-	१३/३३८
तत्तस्यैव प्रतीकारः	९/३३६
तत्तां प्रत्याहरिष्यामो	११/१०९
तत्तावज्जगृहे	१८/२६३
तत्तिष्ठ सौष्ठवमिदं	८/२३५
तत्तीरे सहकारस्य	१०/७
तत्तुरङ्गखुराघातै-	१२/३१६
तत्तुरङ्गखुरोत्खातैः	६/१९५
तत्तेजोऽग्निस्तनूर्मुषाः	६/७
तत्तेऽद्य स्फुट-	१३/८८५
तत्त्यज व्याध-	१/६७
तत्त्रायस्व	६/४३३
तत्त्वं कौस्तुभ-	१७/३५२
तत्त्वमप्यात्मनो	३/४४०
तत्त्वमिच्छसि	१३/६२६
तत्त्वया न	१२/१८७
तत्त्वया मद्वधायैव	१३/६९५
तत्त्वयाऽप्यद्य	११/२४२
तत्त्वयाऽऽ-	१३/७७५
तत्त्वसत्त्वैकानिः	१/२१९
तत्त्वान्तरं किमप्ये-	३/४६४
तत्त्वामिदानीमा-	१८/७३
तत्पथप्रस्थितस्तात	१५/२९
तत्पथानुगमन-	१८/२७३
तत्पाण्डवान्विपत्	८/५२२
तत्पीडाभिरभूद-	१३/९२०
तत्पूरणे	१६/३२
तत्पूर्वसङ्गमप्रेम-	१२/३९२
तत्प्रकोपाऽऽकुली-	११/३०१
तत्प्रक्षाल्य	१८/२५
तत्प्रतिश्रुत्य	१७/३२७
तत्प्रतीच्छ	१/३०६
तत्प्रदत्तांमहीमेता-	११/१०२
तत्प्रबोध्य तदा	६/७४४
तत्प्रभाते	१३/३०६
तत्प्रभृत्यनुभावेन	१८/२१०
तत्प्रमोदानुमानेन	३/८२
तत्प्रवृत्तिमथ	१३/४०२
तत्प्रसन्नं मनः	१३/१०४८
तत्प्रसीद	७/१२६
तत्प्रसीद	७/३७६
तत्प्रसीद कलत्रा-	१/१६१
तत्प्रहारव्यथा-	१३/११७
तत्प्रहारव्यथा-	१४/१७४
तत्प्रातर्द्रुपदो-	१३/१५१
तत्प्रातस्तात	१२/३७२
तत्प्रेक्ष्य कश्चिज्जा-	६/७६२
तत्याज राजलोकस्य	५/२३८
तत्र कांश्चिद्गले	१६/२२२
तत्र काचिन्नि-	१६/९२
तत्र कृत्रिममुण्डे	७/६७०
तत्र कृत्वोत्तरासङ्गं	१५/१७
तत्र कोपभरात्त-	१७/११०
तत्र ज्ञानसुधा-	७/४०३
तत्र तस्य लवङ्गैलाल-	६/३४
तत्र तां निभृतं	१/४९९
तत्र तौ चक्र-	२/२७३
तत्र त्यक्तं	१७/२६१
तत्र दृष्टिविषः	२/३४६
तत्र धात्रीपतिर्विप्रैः	५/४९१
तत्र निर्मापितां	७/११३
तत्र प्रदक्षिणीकृत्य	५/८९
तत्र प्रविष्ट-	७/२४२
तत्र प्रासाद-	१/३०
तत्र प्रेमानुरूपाणि	१/५४
तत्र भूलुठनव्य-	१३/१०२३
तत्र वीक्षित-	१७/३५८
तत्र वैचित्रवीर्यस्य	११/१४३
तत्र शत्रुमृगाक्षीणां	८/२५८
तत्र श्रीषेण	४/४४१
तत्र साभ्यङ्ग-	१६/१७९
तत्र सिंहासना-	१/२७७
तत्र सिंहासने	५/३८०
तत्र सोऽधिकृतां	६/७२१

तत्र स्फटिक- ६/८०
तत्र हस्त्यन्व- १/१५
तत्र हि क्षण- १३/९५५
तत्रस्थ एव १४/३३०
तत्राङ्गशौचमाधाय ५/७४
तत्राथ ७/६६०
तत्राथ पाण्डुपुत्राणां ९/१
तत्राहूतेन गुरुणा ३/३४९
तत्राध्वचङ्क्रमक्लान्ता ६/६५९
तत्रान्तरे च ६/५८२
तत्राप इति ६/१११
तत्रापत्रासमा- ५/१७०
तत्रापि ७/८०
तत्रापि प्रथमं ३/११४
तत्रापृच्छत् १७/१८७
तत्राभिरामाना- २/४७२
तत्राभ्येत्य १३/१०३५
तत्राम्भोदागमं ६/५७०
तत्रालोक्य ७/५४९
तत्रालोक्य ध्रुवं ६/८४
तत्राष्टमतपः १६/३१५
तत्रास्य पिण्ड- ६/४५
तत्रैकं प्रेम- १/२६
तत्रैकच्छत्र- ५/३१५
तत्रैकान्ते १७/२६४
तत्रैते वयमायाता १४/९
तत्रैव परमं ६/४११
तत्रैव यादव- १७/२१२
तत्रोत्कमानसो १६/७२
तत्रोत्तम्भ्य जयस्तम्भा- ६/३६
तत्रोत्तीर्यगजे- १८/११६
तत्रोत्फलाप्रभा- ५/८६
तत्रोपेत्य ततो ११/२३२
तत्रोपेत्यः ११/३७९
तत्संपातभवैः ६/५१४
तत्सकर्णः समा- १/७३
तत्सतीमानिनीमेना- ६/९८८
तत्सपर्याभिरश्रान्तं १८/१६
तत्समाकर्णनान्न २/३४
तत्समाकर्ण्य ३/२११
तत्सम्प्रति ८/५४७
तत्सम्प्रत्यस्य १०/३५४
तत्सम्प्रत्येव १८/१७२
तत्सर्वैरपि युष्मा- ४/४६४
तत्स्वगोत्रोचिता- १/३४६
तत्स्वादमुदिता ६/८२४
तथा कलाभिस्ते- २/५१
तथा किमपि ५/६४
तथा कुरुत ६/४१५
तथा कृत्वा वचः ८/५५७
तथा केश्यादिक- १२/५१
तथा दुर्योधनस्तस्य ६/८११
तथा नित्यं १७/४
तथा पृथ्वीभुजा ७/१४२
तथा विज्ञापितो १०/२८
तथा स्नेहमय- १३/५७४
तथा हि कोसलेष्वस्ति ६/२३४
तथापि कौरवे १०/३८८
तथापि नात्यरिच्यन्त १०/३८६
तथापि पृथुचित्तेन १४/३२०
तथापि वत्स १३/२५७
तथापि वदनाम्भो- ११/४२
तथापि सारथीभूय १२/३८३
तथाप्यस्मिन्न- १८/२८
तथाप्याजन्मतो- १३/१२६
तथाभूतं १३/९२१
तथाभूतं च लोकेभ्यः १०/१६७
तथाभूतः स ४/२९८
तथार्हत्प्रतिमार्चादि- १२/२५८
तथाऽजनि १/३७८
तथाऽतिनिचितं १३/४३२
तथाऽपि १६/१२०
तथाऽपि ७/३७१
तथाऽपि पथि ६/२९३
तथाऽप्येतस्तय ७/६६४
तथाऽप्येनं ६/७६६
तथाऽभ्यर्च्य १७/१४६
तथाऽस्य सर्वथा ६/१३७
तथेति ७/४१५
तथेति निर्विकारेण १६/४७
तथेति प्रति- १८/८४
तथेत्यङ्गीकृते ३/२६३
तथेत्युक्त्वा १७/२२०
तथेत्येषां प्रतिश्रुत्य १४/२३१
तथैव कुर्वती ४/३७३
तथैव तस्थुर्दोः ४/२६६
तथैव पतिते १३/९४५
तथैव प्रथय- १
तथैवावस्थितं ३/१८६
तथैवेति कृते १७/१०८
तथ्यगीरथदेश्याऽऽस्य ५/५११
तदङ्गेषु तदा १८/१११
तदत्यद्भुतमालोक्य ८/३३५
तदत्रैव ७/९६
तदद्य कृतमस्माभिः १३/७११
तदद्य खलु १८/११३
तदद्यापि तपः १३/२६६
तदद्यापि हि १२/९०
तदनन्तरमाकाशे ३/१०८
तदनीके हि १०/३०९
तदनुग्रहमाधाय १२/३५७
तदन्तर्मनसं १२/३७३
तदन्तिकमगत्त्वैव ९/३३
तदन्ते मे ६/६१५
तदन्यैर्विविधै- ४/३३२

तदभ्यागमसम्भृतै-	१६/२०५
तदयं सर्वतीर्थेषु	१८/२६६
तदरे ! सत्वरं	५/१७७
तदर्पय रथं	६/७९३
तद्दपीयसि	३/२३५
तदवश्यमुद-	७/५४४
तदवस्थेऽप्य-	१३/९३५
तदश्वीयखुरोत्खा-	१०/२३४
तदसामान्य-	१६/१५९
तदसौ निजशौर्येण	१६/६२
तदस्ति तव	१३/६८६
तदस्तु फाल्गुनः	७/३१८
तदस्तु स्वस्ति ते	६/७६७
तदस्त्रैस्ताडया-	१४/१९६
तदस्मत्कृत्यमे-	५/३६
तदस्मि तव	१६/४६
तदस्मिन्युष्मदादेशा-	८/११७
तदस्मै व्रतदानेन	६/७०६
तदस्य यशसः	१२/३४६
तदस्य वपुषा	३/९४
तदस्य स्नपनाम्भोभिः	८/२८५
तदस्या दिव्य-	१/२३७
तदस्या विपदः	९/२०८
तदस्याधिक्यमस्मत्तो	१४/३०
तदहं	७/४८७
तदहं दहन-	७/२७१
तदहो दहनेनैव	१७/३०१
तदा कश्चिद्दिवो-	६/७३९
तदा कुन्ती च	४/४१३
तदा कृपालुः	१७/२७९
तदा क्षुब्धार्ण-	१/२९३
तदा च तत्र	१७/१६३
तदा चाभ्यर्ण-	६/७४२
तदा झगिति	६/८१०
तदा तन्नगरं	१/५९
तदा तयोः समग्रेषु	१/२५२
तदा तस्याः कृता-	१/५४७
तदा तेनावदानेन	१३/३३७
तदा तेषामनीकेषु	८/३१२
तदा तेषामुपागच्छ-	९/३०३
तदा तेषु सुसत्त्वेषु	८/५३०
तदा त्व जातां	१/२२७
तदा धात्री ययौ	१/५१३
तदा नाधिर्न	१/३५९
तदा नियुद्ध-	३/१९६
तदा पत्तीयितं	८/१८
तदा प्रभृति	१८/१७६
तदा प्रमोद-	५/३३५
तदा भीमाद्रणे	८/१७९
तदा भैमीक्रम-	६/३६०
तदा युयुधिरे	१४/८२
तदा रविरलङ्घतुमिव	४/१२०
तदा रैवतकोद्यान-	१६/३२१
तदा विकर्तनः	७/२६
तदा विनयनम्रो-	३/३०७
तदा वैकटिकस्येव	३/२६५
तदा वैरिपराभूति-	११/१८२
तदा व्रतमुरीकृत्य	६/४४३
तदा शकट-	६/५५१
तदा सत्यापयामास	१२/३१७
तदा सरलतेचो-	६/९०१
तदा सरसि	८/४६८
तदा सविधमभ्येत्य	६/१२८
तदा सहायकं	१३/७९८
तदा सुभूमिभागाख्ये	४/३३३
तदा हि वाहिनी-	१४/२६
तदाकर्ण्य	१२/३१
तदाकर्ण्य	१४/१४९
तदाकर्ण्य	१४/४१
तदाकर्ण्य भृशं	२/३१४
तदाकर्षभवत्कूर-	१३/७००
तदागःपवमानेन	१२/१४
तदाग्रहमिति	६/६८८
तदात्मजानुरोधेन	१३/२०८
तदात्मनीन-	६/४४५
तदात्वमङ्गमुद्वर्त्य	५/१६०
तदादिश	१३/२३२
तदादिश यथैनं	१३/८०१
तदाधेहि प्रसादं	७/२७५
तदानन्दपदे	६/२०३
तदानीं	६/५९८
तदानीं चाभ्य-	१७/२१७
तदानीं चार्जुनेः	१३/३७४
तदानीं तत्र	१/२९८
तदानीं तद्वियोगा-	८/४९८
तदानीं ताडया-	९/३७३
तदानीं त्वामव-	५/३१३
तदानीं दिकु-	२/२४३
तदानीं द्रष्टुकामानां	८/२४१
तदानीं धन्विनां	१३/११४
तदानीं भीमसेनस्य	३/१७१
तदानीं युष्मदीयैस्तैः	८/८९
तदानीं विकसन्नेव-	८/३९२
तदानीं विदितात्यन्त-	१२/४५७
तदानीं विनता-	१२/४२८
तदानीमंशुमन्तं	१३/४१२
तदानीमागतो	१/१७६
तदानीमासदन्कान्ति	४/२८६
तदानीमेत्य	८/४८६
तदानुपदिके	७/३४७
तदायुष्मंस्तव	१/३४७
तदारब्धकुलोच्छेदः	११/२७९
तदारोहत्विमं	१४/५९
तदार्य ! सर्वकार्येषु	१/४४८
तदार्यपुत्र !	१६/११

तदावेदय गोविन्द	१३/१४८
तदाश्लेषसुखा-	५/४५८
तदाश्वत्थामनामैव	१३/४९८
तदासन्नदिनाऽऽहूतं	६/७८१
तदाहूतोऽपि	११/३१३
तदाह्वाय	७/३१०
तदाऽन्येद्युर्बलाद्वाहौ	१०/११४
तदाऽयं	१३/१०१
तदाऽऽत्मीयबलैः	१२/३७५
तदाऽऽसीदुद्य-	२/२०६
तदितोऽपेहि	१/९५
तदित्यजय्यदो-	६/१५१
तदित्यालोचय-	६/१८०
तदिदानीं	७/५१६
तदिदान तदिदानीमुपा-	१/२३८
तदिमं शकुनेर्मन्त्रं	८/११६
तदिमं शुद्धमाहारं	९/३७१
तदीयगदयोर्नादै-	१३/११४
तदीयदयितैरेव	१०/१७२
तदीयध्वनिमाकर्ण्य	५/१९
तदीयमदसंसक्तै-	६/३०१
तदीयवधनिर्भिन्न-	१३/६७२
तदीयसदने	१७/९५
तदीयसमरार-	३/४३२
तदीयां श्रियमादाय	६/२६
तदुक्तिश्रवणादद्य	१/४५
तदुत्तिष्ठ द्रुतं	१८/४१
तदुद्योतेन	६/२११
तदुद्वीक्ष्य क्षणान्-	५/२१२
तदुपक्रम्यते	८/५
तदुपश्रुत्य	७/६४६
तदुपश्रुत्य नः	६/७१४
तदुपादाय दीर्घा-	५/३६५
तदूर्मिसौहृदायाताः	१२/२२४
तदूष्मकलितोष्मा-	१२/२८१
तदेकः कीचका-	१०/१९०
तदेकवसनत्वं वा	६/९८५
तदेकात्मनि	१५/८४
तदेतत्तव कौन्तेय	१५/७१
तदेतत्तात ! निःशेषं	६/११७
तदेतत्सर्व-	६/४६१
तदेतस्मिन्-	८१
तदेतस्य पुरो	१३/९२७
तदेतस्यां	६/६४८
तदेतामेव	१०/१७३
तदेतावान्	१३/१०२०
तदेते यत्र	१६/२२०
तदेतेषां वधे	१५/६८
तदेनं	७/४५१
तदेनं कथमप्यस्मान्	६/८७५
तदेनं स्वे	७/५४३
तदेनमेन-	७/४४८
तदेवं कूबरस्येव	६/८६७
तदेवं पाण्डवेयेषु	१०/२३२
तदेवं वाचय-	२/११८
तदेषां सांयुगीनानां	११/३१७
तदेषोऽहमिदानीं	३/२३६
तदेहि सह पुत्रेण	१/१४३
तदैकाक्षौहिणी-	१३/८७६
तदैदंकालिकं	१३/१४१
तदैव कौरवीया	१३/३१३
तदैव दिवि	३/१०६
तदैव देवापसद-	१७/३११
तदैव दैवयोगेन	२/११८
तदैव द्रुतमा-	१३/४२३
तदैव नृपतिः	३/६८
तदैव मुरजिद्वाचा	१३/५०५
तदैव सूत्रयामास	१३/२८४
तदैवाथ जनो-	२/२८०
तदैवाविरभूत्त-	६/२१७
तदैवैतद्गिरा	६/६१८
तदोपेतं पुरद्वारि	६/८११
तद् विष्णो	१७/१२४
तद्गच्छ	१२/१०४
तद्गच्छ	७/५२२
तद्गच्छ गच्छ	१०/१२१
तद्गच्छ त्वं	११/३७७
तद्गच्छत्त्वर्जुनो	९/९१
तद्गत्वा	७/६९३
तद्गत्वा निखिला-	९/२८१
तद्गृहाण करे	१३/३३
तद्दर्शनादरीणां	१४/१४
तद्दृष्टे विट-	१८/२२१
तद्दृष्ट्वा तुष्ट-	१३/१५६
तद्देव ! वसुदेव-	१४/५१
तद्देवि ! त्वत्प्र-	६/६१७
तद्दोर्वीर्यानले	१०/३१०
तद्वन्दिनो	१२/३७६
तद्बलाक्रान्तभूभारो-	१२/३१५
तद्बलादनुमन्य-	५/५५
तद्ब्रह्मव्रतमद्भुतं	१५/१२१
तद्भवत्येव नः	१८/२१६
तद्भवानपि	१८/११
तद्भवान्सुभटोत्तंस	११/३३१
तद्भाग्यमपि	५/२१०
तद्भोजदुहितुर्दुःखं	१६/३०२
तद्याम्येतां	६/३८२
तद्यावद्देव	१२/३४८
तद्याहि ब्रूहि	५/२४७
तद्ग्रीष्माकागम-	१८/१५१
तद्वत्साः !	११/३६१
तद्वधव्यग्रमा-	१४/१२०
तद्वधोच्छलित-	१४/१७३
तद्वनेऽभूद्यथा	१८/२१
तद्वपुर्बद्धरोमाञ्चं-	१०/१५१

तद्वास्तव्यः	७/१३७
तद्विचिन्त्य	११/१३६
तद्विधाय ध्रुवं	१२/३४२
तद्विधायानुरोधं	६/३९४
तद्विधृत्य मयि	१३/९६५
तद्विध्वस्तरिपुव्राता-	११/३७६
तद्विमुच्य	१३/१०२१
तद्विलोक्य	१८/१६५
तद्विवेकमनुस्मृत्य	११/१२८
तद्वेशमन्युपदारत्न-	६/१९६
तद्वो यावन्न	१२/८९
तद्ध्वनेरध्वनि-	१/८९
तद्व्रज ध्वजिनीनाथ	८/५२७
तद्व्रजाऽऽयात	१७/११८
तनयस्य मदीयस्य	४/३५४
तनयामन-	१/२३३
तनयेनापि किं	३/१४२
तनुत्राणं तनुत्राणं	९/२७
तनूजं सान्त्वयि-	६/२२६
तनूजैस्तैस्ततः	७/५७८
तनूरुहपरीवार-	४/१५२
तनोति कृतिनां	१८/११८
तनोति नित्यमद्यापि	६/२४२
तन्त्रिपालो	१०/४२१
तन्न किंचन	११/३५४
तन्न मे बान्ध-	११/१३४
तन्नादेन	१३/३७
तन्नावैति स किं	१२/७६
तन्निक्षिप्य क्षमाभारं	५/४६८
तन्निजाभ्यां	६/२४७
तन्निनादमुपश्रुत्य	१७/१७४
तन्निपाताभि-	१८/२०८
तन्निराशं	७/४६०
तन्निर्गतेन	१७/६०
तन्निर्गत्याम्भसो	१३/८८८
तन्निशम्य	१३/१०००
तन्निशम्य प्रसन्नास्यः	३/३१७
तन्निशम्य वचः	५/१७४
तन्निशुम्भनसम्भूत-	१४/१७८
तन्निषीद सुखं	१३/२५३
तन्नीरस्य	१३/८७७
तन्नैवाभूदभाग्यै-	१८/२१५
तन्न्यग्रोधाध्वना-	६/५३१
तन्न्यायविकलस्यापि	११/३४९
तन्मध्ये सानुजं	९/१०४
तन्मनःक्षोभिविक्षि-	१०/३६८
तन्मनागपि मा	११/३०६
तन्मनोवृत्तिमालो-	१८/११६
तन्मया तनयः	२/१८४
तन्मरालचमूकालः	१६/१५०
तन्महात्मायमा-	१८/१९९
तन्महीपतिमात्रस्य	१२/३७
तन्मा भैष्टमदीपिष्ट	११/२२०
तन्मातस्ते	११/३५७
तन्मानवानवेक्ष्यै-	७/२७०
तन्मामकीनमारण्य-	८/२१८
तन्मामप्यनुजानीहि	७/६६
तन्मार्गानुगम-	१८/११४
तन्मुञ्च शुच-	१३/१०३२
तन्मुरारे !	१६/५१
तन्मुहूर्तं	१३/७४९
तन्मूलोत्थैर-	१३/६०७
तन्मे तीर्थाद्रिकान्ता-	५/३२
तन्मे प्राणेश्वरः	५/२१६
तन्मे भर्तृवधं	७/६०१
तन्मे मातलिना	१३/६२०
तन्मेऽधुना जिन-	१/१४५
तन्मोचयसि	६/६८६
तन्वती देहशौचाद्य-	४/३८२
तन्वन्नकालक-	१३/८५८
तन्वानस्य भृशं	१३/४५३
तपःसुतशमाम्भोदा-	११/६८
तपःसुताभिषेकाय	५/४९०
तपःसूनोरपि ज्ञान-	६/१६८
तपस्याशु(सु)	९/३४२
तपोधर्मैकनिष्ठया:	२/३८
तपोऽथ कुर्वती	४/३७५
तप्यन्ते स्म	१८/१३०
तमः सर्वंकषो-	१३/३०५
तमथारिष्टमथनो	१४/१३२
तमद्याह्वयमान-	१३/६४५
तमनु प्रस्थिता	५/२९५
तमनैदंयुगीनाङ्ग	१८/१६८
तमन्वगाद्विसृष्टाऽपि	५/११५
तमप्यभिदधे	१८/६७
तमप्येतैः	१२/३४७
तमभ्यगच्छदुत्स-	४/५१
तमभ्यधत्त सैरंध्री	१०/१५४
तमभ्यधाच्च भो	१/९१
तमभ्यधान्मदा	१०/३०३
तमभ्युदस्थुः	४/३२२
तमष्टभवभर्तारं	१६/२०७
तमस्तोमनिरस्ताशौ	१३/२११
तमस्यगणिता-	१३/४७०
तमहं मोचयिष्यामि	९/८८
तमाकस्मिकमुत्पातं	१६/२१०
तमानन्दाश्रुभिः	१०/४०७
तमालोक्य कृतालोकं	३/४६९
तमालोक्य बभौ	१३/४२८
तमासयित्वा	४/३२३
तमासाद्याभवद्भैमी	६/५४०
तमुदन्तमथ ज्ञात्वा	९/७५
तमुद्वीक्ष्य तयो-	३/८९
तमुपश्रुत्य सम्भ्रा-	६/६८३
तमूचे विक्रमाधारः	१०/२९५

तमूचेऽथ पृथासूनुरहो	५/३८८
तमेकमपि	१३/३६५
तमेवं कृपणा-	१३/७५०
तमोभिस्तिरयन्विश्वं	६/७३५
तया कुब्जतया-	६/४४०
तया च	६/४९४
तया चाविरतस्यास्य	१७/८६
तया चोपदया	६/७०१
तया निष्कारण-	२/९
तयेत्युक्तस्तथा	१७/१४३
तयेत्युक्ते	७/३५१
तयोः कर्ण	३/२२४
तयोः क्रीडाजुषोः	१/५४१
तयोः पश्यत	८/४९५
तयोः शोके	८/४८७
तयोः संरब्धयोरेवं	४/४५९
तयोः समरसंरम्भ-	३/४३१
तयोरथ मिथः	१३/४९५
तयोरभीष्टमाधातुं	८/४९३
तयोराद्यो जगत्ये-	१२/४८
तयोरानम्रताभाजोः	५/४४९
तयोरित्थमति-	१३/९१५
तयोरुवाच	७/६५१
तयोरेतां गिरं	९/१३६
तयोर्दुष्कर्मभिर्नष्टं	८/४९७
तयोर्द्वयोरपि	३/१८२
तयोर्नवनवो-	२/३९८
तयोर्निःसीमसत्त्व-	५/१६५
तयोर्निहतयो-	१३/९७८
तयोर्बाणव्रणोद्गीर्णो	१३/६५८
तयोर्भाग्यमहो	३/४१
तयोर्विधाय गान्धर्वं	१/५३४
तयोर्व्यसनसाक्षिण्या	८/४९६
तरङ्गपवनोद्धूत-	६/८८६
तरङ्गहस्त-	४/७४
तरणेः किरणश्रेणिं	८/३१३
तरीतुमतिनिष्णात-	८/४४०
तरुणः क्व नु	२/३९३
तर्जयन्त	१२/४९७
तल्लक्ष्मीमखिलां	६/१६४
तव क्रमरजोरा-	१७/४५
तव प्रत्युपकारै-	६/१५०
तव प्रसादन-	५/९७
तव शौर्यपरीक्षार्थं	८/२५३
तव श्रीवेश्मनि	६/१७८
तव सौधं विनि-	६/१७९
तवादेशं वहन्मूर्ध्नि	८/१७२
तवानुजस्य	७/३१५
तवानेन चरित्रेण	१/२२५
तवापहर्ता पापीयान्स	९/३१०
तवापि हृदगयान्मा	८/४६१
तवासौ	७/९९
तवास्मिन्नपि	५/१५१
तवाऽऽज्ञास्त्रग्विणो	१४/२५२
तवेदमीदृक्-	१६/१२१
तवैतस्योत्त-	७/५८०
तवैतस्योपकारस्य	८/३४२
तवैवेयमशेषाऽपि	१७/२२२
तवोपचर्याशून्यं	१/१४९
तवोपश्लोकनावाक्यं	८/३४३
तस्थुषः	१०/३९४
तस्मादसौ महातेजाः	४/२२८
तस्मादुत्पद्य	४/३५०
तस्मादेनं	१७/३६५
तस्मान्निःशेष-	१/१८०
तस्मान्मा स्म	७/२७६
तस्मिंश्च तस्य	१०/२२५
तस्मिंश्च वह्नि-	१८/२५३
तस्मिंश्च समये	१३/४१३
तस्मिंश्चतुर्दिशं	१७/१२
तस्मिंस्ता निस्तर-	१/२८८
तस्मिञ्शिल्पाद्भुते	४/१७६
तस्मिञ्शोकनिपीते-	१३/८०५
तस्मिञ्शौण्डी-	७/४८१
तस्मिन् युधिष्ठिर-	४/९२
तस्मिन्नपि	१०/४११
तस्मिन्नभ्रंलिहज्वाले	८/५९
तस्मिन्नमरि-	५/८८
तस्मिन्नसिद्ध-	५/१११
तस्मिन्नस्तोक-	५/२४३
तस्मिन्नीरधर-	१३/३२५
तस्मिन्नूर्ध्वमधि-	४/२००
तस्मिन्नेव पुरे	४/४४८
तस्मिन्परमया	५/३९८
तस्मिन्पवितु-	५/१९९
तस्मिन्बहूनि	३/४००
तस्मिन्भान्ति स्म	४/१०८
तस्मिन्मनागसम्पूर्ण-	५/१३५
तस्मिन्मुक्तावचूलेषु	४/१०७
तस्मिन्मूर्च्छाक्षणे	९/३०४
तस्मिन्यत्र स्थितः	२/४५९
तस्मिन्राज्ये	६/३२०
तस्मिन्नेव निशाशेषे	६/८११
तस्मिन्विलास-	४/७९
तस्मिन्विस्मापिता-	१३/६७३
तस्मिन्वीरान्	१३/४९१
तस्मिन्सन्निहिते-	८/४१२
तस्मिन्सरसि	१३/८७५
तस्मिन्सैन्यौघसंमर्दे	१२/४४६
तस्मिन्स्वयंवरा-	४/९१
तस्मिन्स्वादुफल-	८/१८८
तस्मिन्हरिन्मणि-	४/१०१
तस्मै च सपदि	१७/२८
तस्य गोपायने	१३/३१२
तस्य जन्मोत्सवे	२/२४६

तस्य तेनाति-	७/६७७
तस्य द्रौणिः	१३/३६७
तस्य धर्मरुचिः	४/३३४
तस्य धीर-	११/१००
तस्य निःसीम-	६/२३९
तस्य नेपाल-	६/५१
तस्य पश्चादजा-	२/३९
तस्य पापीयसो	१३/१००
तस्य पीनोन्नतां-	१/४५८
तस्य पुण्यात्मनः	१८/१४४
तस्य प्रकाममस्वस्थं	१०/१०५
तस्य प्रस्थास्य-	१२/३०५
तस्य बाणावलीं	१४/१२६
तस्य मूर्द्धनि	५/५०७
तस्य मे	१३/५५०
तस्य रत्नवती	१/२३१
तस्य वैनयिकं	७/८६
तस्य शौरिः	१/४१४
तस्य स्तम्बे	१/४८०
तस्य स्वामी	१/४८६
तस्याः किमिह	४/१८८
तस्याः पिष्टात-	४/३९२
तस्याः प्रभुर्दद-	१६/३४५
तस्याः शङ्के दृशौ	४/१५८
तस्याः शिथिल-	५/२४०
तस्याः सनीड-	२/८
तस्याः स्म भासते	४/१५९
तस्याः स्वर्णाभम-	४/१५५
तस्या गर्भा-	२/६
तस्या निषेध-	८/१६
तस्या बिम्बोष्ठो-	४/१५६
तस्या मृतान्य-	१७/२०१
तस्या वाचो-	६/४२९
तस्यां लावण्य-	४/४४९
तस्यां सुखप्रसुप्तायां	४/३६०
तस्यां स्नात्वा गृहीत्वा	८/२०२
तस्यां स्वप्नेऽक्षि-	३/५
तस्याकर्ण्य	७/१५८
तस्याक्षामभुजस्थाम्न	९/४६
तस्याततायिनो	९/१७४
तस्यादलयदि-	१३/३६६
तस्याध्यासित-	१४/३०४
तस्यानुपदमुत्ते-	१६/१२२
तस्यानेकतनूज-	१२/४७
तस्यान्यस्तु	१०/१९५
तस्यापि	१२/३७७
तस्याप्यत्याहितं न	८/४१३
तस्याभिनन्दिते-	४/४४२
तस्याभूतां सूतौ	८/२५९
तस्याभूत्तनयो	६/२३६
तस्यामालानितैस्तस्य	६/३३
तस्यामासीद्य-	६/२३५
तस्यामुद्वीक्ष्य	६/३१५
तस्यामेव	१०/१३२
तस्यावधीर्यसैरंध्री	१०/११६
तस्याश्चकासे	४/१६२
तस्याश्चकासे	४/१६८
तस्याश्चेद्यस्तदा	६/६६२
तस्यासेदे बलैः	६/८८७
तस्यास्त्यवरजो	१२/४६
तस्यास्थानस्थित-	१७/१११
तस्यास्थाने दृढं	८/५२९
तस्याहं	६/६१२
तस्याहं पिङ्गलो	६/६१२
तस्येत्युक्तिमुपश्रुत्य	११/२२२
तस्यै प्रददिरे	१७/२००
तस्यैकधन्विनो	१३/३६१
तस्योरुं गदया तूर्णं	६/९९९
तस्यौपकर्णिकाः	१३/४८९
ताः प्राप्य नृपतिः	१/३२८
ता मातर्मा	७/४६७
ता वीक्ष्यापूर्ण-	४/३८१
तां कर्णभारती-	६/९२१
तां कृपस्य कृपाणा-	३/४४१
तां क्वचिन्मार्गखेदेन	६/३६१
तां गिरं	१२/३६८
तां चालम्ब्य	६/७३२
तां तथा विदुरः	३/४३७
तां दशां	१३/२१२
तां दिशं	१२/४३०
तां दृशामुत्सव-	४/१७८
तां धृत्वाऽथ	६/७३०
तां नन्दपुत्रीं	२/२००
तां निशम्य	१०/३०७
तां निशम्य गिरं	११/५८
तां पश्यन्तोऽति-	४/१७७
तां प्रेक्ष्य पदमप्येकं	१०/१४१
तां भवानीभ्रमान्ने-	४/१७५
तां वाचमुररीचक्रु-	४/४६८
तां विलोक्य	१२/५
तां वीक्ष्य	६/२६२
तां वीक्ष्य	६/६४३
तात ! दस्युर्विपद्योत	६/६८७
तात ! त्वया	१५/११६
तात ! मातर-	१६/१४०
तात ! यत्सत्यमस्त्येव	६/१८२
तात ! स्पष्ट-	१३/११८
तातमेवेयमध्यास्तां	१२/३६७
तातस्तावन्न	१/१७८
ताताज्ञां प्राप्य	१/१६१
तातेन पाण्डुने	८/३४६
तातौ ! धर्ममपि	११/२१६
ताडिताः पञ्च-	२/२२७
तादृशा बाहवो-	१०/३२१
तादृशास्तव चेत्सन्ति	१०/१२८

तादृशे वनवासे-	७/३१
तानथो	७/१४८
तानवस्थाप्य	१४/१६
तानालोक्यात्मनः	४/११२
तानि तान्यवदा-	१६/२०२
तानीदानीं	७/१२४
तानुत्थाप्य करे	१८/१५३
तान्प्रणम्य ततः	१८/१२२
तान्बध्ध्वा बाहुपाशेन	३/१६६
तान्मुरारातिला-	१३/७२८
तान्यनीकानि	६/६०
तान्विक्षिप्य	१३/३६३
तापोच्छित्तिकृते	१२/२४६
ताभिरध्यापितः	२/२३३
ताभिरम्भोदधारा-	६/५८३
ताभिस्ताभिः	१२/४५९
ताभिस्ताभिः	१३/११०७
तामद्य यामिनीशेषे	५/२३१
तामनभ्रसमा-	६/६४७
तामनेकमहावीर-	१३/१०५७
तामरण्ये परित्यज्य	६/७१३
तामर्जुनगिरं श्रुत्वा	३/३३५
तामवज्ञाय	६/५४२
तामवस्थामि-	६/३७४
तामवादीदजातारिः	१३/७७३
तामश्रुत्वेव	१८/६६
तामाकर्ण्य	१३/५०३
तामाकर्ण्य गिरं	३/४८६
तामाकर्ण्य गिरं	५/३३
तामादाय यशोदायाः	२/१९९
तामायान्तीं सुतां	६/७५०
तामारोप्याद्भुते	६/६५८
तामालोक्य तथाभूतां	६/९७२
तामालोक्य मुने-	२/२५१
तामित्यमृतसध्रीचीं	६/३०९
तामित्युक्तवतीं	६/९६०
तामित्युक्त्वा करे	२/३२९
तामिमां स्वामिनी-	९/३२६
तामुपादाय	३/६५
तामूचे च	६/३९५
तामेकवसनाम-	६/९७०
तामेतामतनुप्रेमा	१/२३२
ताम्बूलं वासरो	६/९०६
ताम्बूलीनां	१२/१५४
ताम्राक्षिपुष्प-	१३/४२९
तारकैरिव नः	१४/२१
तारुण्ये तरुणेः	५/७३
तालुन्येकपदे विद्धे	८/२७०
तावत्ते स्वयमुत्सृज्य	६/९५१
तावत्पुरः	६/५३९
तावत्सिद्धार्थ-	१८/१७४
तावथ त्वरितं	९/२६१
तावथासादित-	१७/२३३
तावदागत्य	५/११३
तावदाप्तगिरो	६/८७७
तावदुत्सङ्गमेकस्य	४/३७९
तावदुद्वेपथुर्भीत्या	१३/१०१४
तावदैक्षिष्ट	१३/३७७
तावद्धावद्भिरभ्येत्य	१०/३१४
तावद्व्योम्ना	४/४३३
तावद्व्रणिततनिः-	१०/२४१
तावन्मुहुर्मुहुर्मौलिं	५/९४
तावन्योन्यमथो	१३/४०६
तावप्याकाशभारत्या	३/११३
तावालोक्य	९/२६६
तावुच्चापक्रिया-	१३/४७६
तावुभावनुरूपा-	१३/६८०
तावुभावपि	१०/३७३
तावुभावपि	१८/२०२
तावुभावप्यशोभेतां	१३/७१५
तावुभाविभव-	२/२५८
तासां तातेन	१/२७१
तासां नेमि-	१६/८५
तासां युगपदा-	१३/१०५८
तासां सत्त्वैक-	५/१२७
तास्तस्य भ्रमरश्या-	५/५०६
तिर्यक्प्रवृत्त-	६/४५६
तिर्यङ्नराम-	१८/२७९
तिलकानपुरे	६/१०४
तिलकान्द्वादशाङ्गेषु	१०/२६
तीरप्ररोहसानन्द	५/७२
तीरे ततः समुत्तीर्य	८/५०५
तीर्थंकरः	१६/३१८
तीर्थकृत्कपिलेनेति	१७/१६६
तीर्थतोयाभिषेको-	५/४२५
तीर्थाय नम	१७/२५
तीव्रपातै	१३/८३०
तुङ्गात्तटीविटङ्कात्ते	३/१५९
तुरङ्गमखुरक्षुण्णः	४/६१
तुरङ्गमखुरोद्धूत-	१०/३२५
तुरङ्गाङ्गमयी	१३/९२
तुरङ्गान्तसमारुह्य	९/२४५
तुलामिव	१२/४८२
तुष्टा च तपसा	१५/६४
तुष्टे दुर्योधनस्तस्मै	९/१९७
तुहिनद्युतिसन्तान	१२/१५१
तूणादात्तं न	१३/६६०
तूर्णमाकर्ण्य	१३/१०१५
तूर्णमेवाथ	१३/५५२
तूर्यत्रयरहस्यानामहं	१०/५८
तूर्यप्रणादमेदस्वि-	५/४८९
तृणाय सर्वमप्येतत्किं	६/१८३
तृष्णातिशुष्क-	७/२३९
ते च देवतया	२/२१६
ते च विद्याधराधीशाः	८/३८०

ते झटित्यत्रुटं-	६/६८२
ते ततःसहसो-	१८/१०३
ते तत्रापानमाबध्य	१७/२६३
ते तत्राभ्येत्य	१७/११४
ते तदैव	१५/२
ते तदोत्सादितो-	१४/२२६
ते तैस्तैर्विधिभि-	१७/५
ते त्रयोऽपि	१३/१६९
ते धर्मार्थाविरोधेन	१७/८४
ते नलादेशमासाद्य	६/८४८
ते निःसंदेहमात्मीये	१३/७७२
ते पञ्चेषुजिगीषायां	१७/२३७
ते पलाय्य	१४/६७
ते पार्थाग्रेस-	९/१०५
ते प्रणम्य	१४/४८
ते प्रियाणां तदा	१/५८८
ते मातरं पुरस्कृत्य	१०/२
ते मुहूर्ते शुभे	१८/१०४
ते यमा इव	१३/३५७
ते रुद्धान्यवरोद्धव्यैः	१८/१०५
ते ललाटंतपे	७/२३४
ते वन्येनापि	८/२५
ते वाहिन्यौ तदा-	४/६४
ते समुच्छ्रित-	१४/८०
ते समुच्छलदुत्साहल-	१२/११०
ते ऽथ किङ्कार्य-	१३/११७
तेजः साक्षादिव	२/७५
तेजसामेकधामायमयं	३/३८९
तेजसीवान्तरे	१३/५६४
तेजस्वितिलकः	१/२५०
तेजस्विनस्तिरस्कृत्य	११/१४९
तेजोधाम यदुर्नाम	१/४१२
तेन केचन	१३/३२७
तेन गाढप्रहारेण	५/३५१
तेन चन्द्रातपेनेव	७/५०२
तेन छद्मप्रमीतेन	७/६७२
तेन ज्वालाजटालेन	१४/२१८
तेन तद्वचसा-	३/३३३
तेन तेनोग्र-	१४/२३९
तेन तेनोपचारेण	९/२०३
तेन दुःखासिका-	१३/९११
तेन दुर्मेधसा पत्या	६/९५४
तेन नव्याव-	२/३५४
तेन नैष्यत	१/२६०
तेन न्यक्कारतापेन	९/२५१
तेन प्रावृत्य तं	३/३८
तेन बन्धुबलौघास्ते	६/५८
तेन मन्येऽह-	६/३९३
तेन विक्रमिणा-	१/१०८
तेन वीरकिरीटेन	१३/५७५
तेन शङ्खनिनादेन	१४/७९
तेन साकं	१४/२९७
तेनाकृष्टमनाः	८/४०६
तेनाख्यातेऽथ	१२/१०७
तेनाग्रगामिना	१८/१८८
तेनाङ्कुरितकोपोऽपि	६/१२२
तेनाथ तैरसंतुष्टैः	१२/३५
तेनाथ ध्वनिना-	७/२१
तेनाथ शिखरो-	१०/३४७
तेनानवाप्तपूर्वेण	३/८०
तेनापि प्रहितं	२/१४३
तेनाप्यूचे बलः	१८/६८
तेनाविष्टास्तस्तेऽमी	१७/६९
तेनास्याः शाश्वतं	६/३०६
तेनाहतास्तथा	१३/३२६
तेनाऽऽनीयार्पिता	१७/१५६
तेनेति दत्तमासन्नं	१६/१५३
तेनेत्थं स्पर्धमानेन	३/१७४
तेनेत्युक्ते	६/४३४
तेनोपदेश-	७/४९७
तेभ्यः सुखं	११/५०
तेभ्योऽवतीर्य	१२/४३१
तेभ्योऽस्मदहिते-	१३/१२१
तेषां दुर्वचसा तेन	९/२३२
तेषां नयनपात्रेभ्यो	७/३४१
तेषां नेत्रतडागेषु	१०/१६९
तेषां प्रदीपनोद्योतः	७/१११
तेषां भावारघट्टो-	१८/१२०
तेषां भीमोऽभव-	८/११
तेषां शस्त्रे च	१/३८०
तेषां सम्प्रति	७/३६३
तेषां सर्वप्रकारेण	१०/९५
तेषामद्भुतलक्षाणि	८/१३५
तेषामनीक्षमाणस्य	४/१८०
तेषामनुपदं	१४/७२
तेषामपि विशेषेण	४/१५१
तेषामाबाणसंधाना-	३/३५८
तेषामासन्नमात्तिस्त्रः	४/३२७
तेषामुत्फुल्लनेत्राणि	१३/२२५
तेषामुपरि	९/४२१
तेषामेकैकशो	७/४७५
तेषु काम्यतमं	१६/१०७
तेषु तेषु समीकेषु	१३/२६३
तेषु तेष्व-	७/५८२
तेष्वप्यराति-	६/१४९
तेष्वसाध्यतमः	१७/६८
तेष्वेवं क्लिश्य-	३/२३२
तेऽजस्रमश्रुधाराभिः	१५/११
तेऽथ	७/४४५
तेऽथ प्रियावियोगार्ताः	१७/९९
तेऽथ साहाय्यमा-	१४/४७
तेऽथाभ्यधुः	१०/१८४
तेऽन्तर्मलमपाक-	७/३८६
तेऽपि कर्माणि	१०/१२
तेऽपि तद्गन्ध-	४/३३७

तेऽपि त्वामद्भुतश्रीकं	८/११२	त्यक्तलब्धस्तु	११/३३८	त्वत्पदे हन्त	१३/६६८
तेऽपि वो बान्धवा	९/७२	त्यक्ते कुन्ती सुते	१/५५४	त्वत्प्रसादामृतैः	१०/४३१
तेऽप्यभाषन्त	३/३३२	त्यक्त्वा चमूं	९/२४६	त्वत्प्राणत्राण-	७/४६४
तेऽप्यभ्यासे	१८/१२३	त्यजन्ति कृतिनः	१२/६५	त्वदीयविरहे	११/४३
तेऽप्यूचुः	१२/३९	त्यजन्ननायुधं	१३/९४	त्वदीयेनैव वेषेण	१०/१४५
तेऽप्यूचुरमुना	६/६७९	त्यजामि	११/१३५	त्वद्वचोऽति-	१/४८
तेऽप्यूचुर्यत्र	६/६५४	त्यज्यते स्म	१३/४८०	त्वद्वर्ग्यान्तिभुवः	१२/३७१
तेऽप्यूचुर्वल्ल-	१०/१७९	[त्र]		त्वद्वियोगासहौ	५/४५
तैः सङ्ग्रामकृतो-	९/२४०	त्रपाबन्धिग्रहात्काम-	६/२९१	त्वन्नाममन्त्रमश्रान्तं	१७/४१
तैरथोज्जागरूका-	१३/९८४	त्रपासीमान्तमुल्लङ्घ्य	८/३९७	त्वन्मूर्तिर्यदि	१७/४३
तैरश्रं मानुषं	१५/९०	त्रयाणामपि	१३/९७३	त्वमार्यपुत्र !	९/३१४
तैरित्यावेदिते-	१२/३८	त्रयोदश्याः	११/३७	त्वमेव वैरिदोर्द-	३/४२३
तैर्जीवयशसो-	१२/३४	त्राणाय शत्रुभिर्यस्य	४/२६२	त्वया कक्षीकृतः	११/३५०
तैर्विज्ञप्तोऽपि	८/५३३	त्रिःस्रोतःस्रोतसि	३/४६६	त्वया दुर्योधनो	११/३२३
तैश्च दासेरवत्कर्म	६/९३१	त्रिजगत्कौतुका-	१३/९११	त्वया पाणौ कृता	११/३०९
तैश्च वित्रासिता-	१८/१७५	त्रिजगत्येकवीरो	३/३८८	त्वया पुत्र-	७/४८४
तैस्तैः शिष्यगुणैः	३/३२२	त्रिलोकीं	७/३९८	त्वया राजन्निदं	१३/५०७
तैस्तैः सुगन्धिभि-	१०/९१	त्रिलोकीतिलकी-	१/२३५	त्वया हि मम	३/१७७
तैस्तैः स्वादुर-	१६/७४	त्रिश्च प्रदक्षिणीकृत्य	१७/३६	त्वयि देवेन्द्र	८/१०१
तैस्तैरन्योऽन्य-	१२/४९५	त्रिषु सिंहासनेष्व-	१६/३१९	त्वयि नाथेऽप्य	२/१८१
तैस्तैर्ज्वालावृत्ति-	१३/५३९	त्रु(त्र)टत्कारक-	७/५३९	त्वयि शौण्डीर्य-	१२/३४४
तैस्तैर्हस्तिपको-	१२/२३६	त्रुटत्सुभट-	१३/८२२	त्वयेदानीं	१४/३२२
तैस्तैस्तद्भक्ति-	५/१९३	त्रैगर्तान्स्वभुजावर्ते	१३/३७६	त्वय्येवौदार्य-	११/३२५
तोरणानि जनैः	५/४८४	त्रैलोक्यत्राण-	७/२०४	त्वरितक्रममायातो	१२/२६७
तौ तु गोपालकौ	१२/२७५	त्वं कण्ठ !	३/६६	त्वर्यतां त्वर्यतां	७/३२२
तौ दूतवचना-	१०/४४७	त्वं तु कौन्तेय-	१३/१२०	त्वां वध्यवेष-	७/५५४
तौ प्रजाभिरदृश्येतां	३/४३३	त्वं तु स्वजनदाया-	११/३१२	त्वां विज्ञाय	१४/२७
तौ बाहुवीर्या-	५/१६९	त्वं पुनर्मे	६/१४२	त्वां विधायेन्धनं	७/२१३
तौ मरुद्भिर्निशा-	१३/१००२	त्वं पुराऽप्यु-	१६/१४	त्वां विधूय	१३/६४४
तौ मिथः परिरेभाते	५/४००	त्वं मे मनोरथा-	३/२०	त्वां विना	१३/१०१०
तौ वितत्य भुजौ	४/६६	त्वं यशोदे !	२/२१३	त्वां वीक्ष्य	११/२४६
तौ विस्मयेन	३/३७१	त्वं विवेकस्य	११/११६	त्वां समुत्सृज्य	१/१८८
तौ समाश्वास	१६/२३९	त्वत्क्षुरप्रा द्विषां	८/३५८	त्वादृक्षो	७/४९१
तौर्यिकोऽयमिति	२/१४१	त्वत्तो ये जन्म	१/२०६	त्वादृशा अपि	६/३३३
त्यक्तकुब्जत्व-	६/८३७	त्वत्पदाम्भोरुहद्वन्द्व-	१७/४२	त्वादृशां मृतक-	९/३२७

त्वादृशानपि	१३/८१२
त्वामद्य हरता	१३/११०२
त्वामहत्वा	१३/६८४
[द]	
दंष्ट्राकरालमुत्फाल-	७/३४८
दक्षः शिक्षामिमां	८/४६४
दक्षिणास्या दिशः	१०/२४३
दक्षौ शिबिररक्षायै	१३/९४७
दग्धकर्पूरधूमोत्थन-	५/५०३
दग्धौ हन्त	१७/३४७
दण्डोऽयं पुण्डरी-	१/४९
दत्तं दन्तावल-	१/५६२
दत्तझम्पान्द्रुमा-	६/४६०
दत्तसार्द्रदृशोरेव	८/४६६
दत्तहस्तावलम्बस्तं	४/६९
दत्ता तद्धङ्ग-	१६/१८८
दत्ता प्रभावती	५/१०९
दत्ताश्मगर्भकाकूत-	१०/४७१
दत्ते लक्ष्यमसौ	४/२४३
दत्ते स्म हास्तिका-	१०/४७८
दत्तेऽपि	१३/४८२
दत्तेऽवश्यं न	१/१७३
दत्तोन्मादपिकीनादे	१२/२५५
दत्त्वा नेमिकुमारो-	१६/२९४
दत्त्वा पत्युश्च	१२/३२
दत्त्वा शौरिः	१/४१७
ददर्श दर्शनोन्-	५/२०१
ददुः सर्वस्वमप्येते	८/३७८
ददुस्तरून्समारुह्य	८/४३६
ददौ च हरि-	६/७५७
ददौ सोऽपि	१६/१४७
दधत्यार्तं	७/४३९
दधत्यासीदकर्णैव	११/३२४
दधार रत्नकेयूरे	४/३
दधिपर्णमथाहूय	६/८२७
दधिपर्णोपरोधेन	६/८२३
दधिपर्णोऽपि	६/८३६
दधिरे चामरा-	६/१०६
दधौ सप्तमहा-	२/१७८
दध्मौ तत्रार्जुनः	१३/३९५
दध्यौ च किं	१०/९८
दध्यौ च बद्ध-	४/३४०
दध्यौ नृपोऽभ्य-	१/१७१
दध्वने मधुर-	१२/११६
दध्वान दुन्दुभिर्बाढं	५/४३३
दन्तक्षोदैः	१२/२१८
दन्तघातानिव तदा	८/२४८
दन्ताघातकराघात-	११/३८२
दन्तान्दन्तावले-	१३/६३७
दन्तारूढोऽव-	१३/४८४
दन्तावलघटा-	१४/५०
दन्तिदन्तप्रहारो-	१३/५८६
दन्तिनामनिलोद्धूता	१३/६२
दन्तिनो दन्त-	१३/१५९
दन्तेषु खड्ग-	१३/४४५
दम्पत्योरनयोर्देवि	६/७१०
दम्भोलिनेव	१४/२०८
दया प्राणिषु	७/३९३
दयां मयि तदाधाय	५/१२०
दयालव इव	१३/३४१
दयितादशनौपम्य	१/५९०
दरिद्रपान्थ-	७/३८९
दर्पादिष्वासमादातुं	४/२६३
दर्भसूचिव्य-	६/५३४
दर्शयध्वमुपाध्यायं	३/२४५
दर्शयन्भगदत्तोऽथ	१३/३३५
दलितारातिना	१६/५
दशमस्य दशार्हस्य	१७/२५४
दशाप्येत्य	११/१२
दशार्हा दशादि-	२/३२३
दशार्हैरुग्रसेनाद्यै-	१६/३४६
दस्युनाशादि-	६/६०५
दाधिकैरथ सार्पिष्कैः	५/४१
दानं शीलं	१५/४८
दानमातन्यते	१५/६०
दानमौचित्यविज्ञानं	७/६१
दानेन क्षमया	१५/३७
दापयामास	१२/३२६
दामोदर !	१४/३१६
दायादहृत-	५/११४
दायादा अपि	१३/२८
दारकौ तव	१२/१३
दाराणामनुरूपाणां	१/२६७
दारिद्रस्यैव	१/१४
दारुकस्येति	१७/११६
दावपावकवत्सर्वं	१२/३१२
दावानले	११/३७३
दिक्कुक्षिंभरिभिः	६/५७
दिक्कुञ्जक्रोड-	१०/४६३
दिक्कूलंकष-	१३/४६
दिगन्तसम्पदः	६/१३२
दिगुद्धूतारुणोद्भेदा	४/१३६
दिग्जिगीषाकृतोन्मेषं	६/९
दिग्निकुञ्जेषु	६/२२
दिग्मण्डली-	१३/३१६
दिदीपे नितरां	१३/६१०
दिदृक्षयेव पार्थस्य	३/३९२
दिदेव सहदेवो-	१४/९२
दिनानर्धनचतुर्थांश्च	२/४७१
दिनान्ते हरि-	१२/२५६
दिने गुरुसमादिष्टे	३/३५१
दिनेन्दुदिननाथ-	३/१८३
दिनैः कतिपयैरेव	८/८३
दिनैः सार्धमवर्धन्त	१६/८७
दिवसे तु स	२/२७१

दिवा वा यदि ३/१५६
दिवि कर्णस्य १३/५९१
दिवि दिव्याब्ज- ८/४३१
दिव्यमूर्तिधरः ८/५०६
दिव्यया रसवत्याऽथ ९/१५९
दिव्यशस्त्रौघ- १४/५८
दिव्येऽन्यस्मिंसत्तो १०/२०३
दिव्यैः कौशेयवासो- ६/९२
दिशः काञ्चनकान्ता- ४/३२१
दिशः शरद- ५/१३
दिशां नाथा इव १/४२६
दिशो हि दर्शना- १०/४६६
दिष्टादृष्टं निमित्तेन २/१२५
दिष्ट्या ते फलितो ८/५०७
दिष्ट्या त्वं वर्धसे ५/२५४
दिष्ट्या त्वं वर्धसे ५/२८
दिष्ट्या दृष्टिमितो ८/३३९
दिष्ट्या मे ७/६२३
दिष्ट्याऽद्या- ६/५३०
दीक्षाप्रपन्नमन्ये- १५/१
दीनवक्त्रा भुवि १०/११८
दीनानां ते १८/१०६
दीनानाथ- ७/२०३
दीनानाथकृते ६/६७४
दीपयेत्प्रत्युत ११/८९
दीप्तसप्तार्चिषः १३/५५९
दीप्रस्यापि ११/१२२
दीयते स्म १३/१०२९
दीर्घबाहुर्महावक्षा ३/१२९
दीर्घाध्वपथिकीं ७/२२
दीव्यन्तं १३/८६४
दुः साधव्याध- १/८४
दुःखस्फुटितहृन्म- ६/९३२
दुःखादधोमुखीमुच्चै ९/७६
दुःखादभ्येत्य ६/३६३
दुःखैकान्तमयं १८/१४
दुःशासनवधा- १३/६१३
दुःशासनो- १३/९
दुःसहाः पुष्प- १/३३७
दुकूलकोमलैः ८/२७
दुकूलानि समं १०/४०९
दुकूले कलयामास ४/३८
दुन्दुभिध्वनिभि- ४/७२
दुरात्मन्कि भवत्कर्म ६/९६५
दुर्गेहिनी व ११/२७१
दुर्जनः कालकूटश्च ८/२२८
दुर्जनैकधुरीणाय ६/१४४
दुर्दमं दम्यमानं २/३५०
दुर्धर्षोऽत्यन्त- ३/१०७
दुर्धीर्दुर्योधनो १३/७५२
दुर्नयध्वस्तधर्मस्य ११/१७५
दुर्निमित्तैस्तमीं ७/१९१
दुर्मर्षणः सुगात्रश्च ३/११९
दुर्योधन ! १३/८७८
दुर्योधन इत्याद्यस्य ३/४५
दुर्योधनं पुन- ६/११५
दुर्योधनकवीन्द्रेण ७/४७
दुर्योधननरेन्द्रस्य ७/४८
दुर्योधनमथोवाच १३/२५४
दुर्योधनयशश्चन्द्र- १०/३९०
दुर्योधनव- ७/२४
दुर्योधनवध- १४/१
दुर्योधनस्य ३/१४९
दुर्योधनस्य ७/१३
दुर्योधनस्य ७/५१०
दुर्योधनस्य ९/११
दुर्योधनस्य गदया ९/२८७
दुर्योधनस्वसा १३/१०१०
दुर्योधने च भीमे ३/३७२
दुर्योधनो रहः ३/१८९
दुर्योधनोऽप्यभाषिष्ट ६/८११
दुर्योधनोऽभ्य- ६/१६५
दुर्योधनोऽभ्य- ६/२०७
दुर्वाक्यादपकाराद्वा १५/१४
दुर्विनीत ! २/२८१
दुष्टनिग्रहनिःशूक- १/३९०
दुष्टस्य यस्य ७/६००
दुष्टात्मनांशुके कृष्टे ६/९११
दुष्प्रापं दर्शनं ८/३६१
दुस्तपं ते १७/२७०
दूतत्वाच्च ११/८१
दूतवाक्यमिति १२/६८
दूतोऽपि वाग्निकारं ५/१७९
दूतोऽभ्येत्य १४/१०
दूत्येन गतवानेता- १४/१३६
दूयते किं च १/११७
दूरतो दधिपर्णेन ६/४६३
दूरतो भव रे ५/३३१
दूरन्तयाऽनया १/५००
दूरमुज्जागरौ- ३/१०
दूरात्पाञ्चालसुतया ९/२
दूरात्प्रणमतो ७/६१२
दूरादधिगृह- ७/५४८
दूरादालोक्य १८/१५१
दूरादालोक्य ९/३२१
दूरादुर्वीपतिर्भीमं १०/४४
दूरापास्तकिरीटेषु ६/१७५
दूरीकृतजनैर्नागा १२/२२०
दूरेऽन्यभूभुजो १६/४५
दूरेऽहमर्जुनस्यापि १२/२८८
दूरोन्नतामपि ६/१२३
दूर्वादिमङ्गलेषि- १२/४७६
दृक्सुधादीर्धि- १६/१८४
दृढं कवचितास्ते ८/३०७
दृढं चण्डातकौ २/३८०

दृढं निगड- २/९९
दृढानि दृढमुष्टि- ३/३९९
दृढे जन्मान्तरद्वीप- ६/७५
दृप्तसप्तच्छदामोदा ५/१५
दृप्तैरेकोनसप्तत्या १४/१७०
दृशं सुदर्शने १६/३१
दृशा पीयूष- १/२४३
दृशा पीयूष- ७/३३६
दृशा पीयूषवर्षिण्या ८/५२
दृशो द्रुपदनन्दिन्यां ६/९७४
दृशौ व्यापार- २/१५७
दृष्टप्रतिकृतिं १/४९८
दृष्टभर्तृवधा १४/१८१
दृष्टमार्य ! १६/६१
दृष्टे तस्मिन्निजा- ९/१२०
दृष्टौ कष्टेन ७/२५३
दृष्ट्वा ७/६१४
दृष्ट्वा कला कलिङ्गेश ९/६८
दृष्ट्वा तथा- १६/४९
दृष्ट्वा नोऽत्र १३/८७४
दृष्ट्वा पार्थं ९/१४२
दृष्ट्वा सविस्मयता- १०/७७
दृष्ट्वा हिडम्ब- ७/३२१
दृष्ट्वाऽमून्मा १२/१२४
देव ! कुर्वन्कृतार्थानि ९/१२
देव ! त्वां ७/१५०
देव ! दक्षिणवाते- ६/११
देव ! दर्पात्त- १४/३७
देव ! दिव्ये १३/७९७
देव ! दुःखा- ५/२०९
देव ! दुर्योधनस्तुभ्यं ६/८८१
देव ! दूतो १२/२६९
देव ! दोर्गर्विते ११/८८
देव ! द्वारवतीं १२/२७१
देव ! नेमिः १६/३०
देव ! प्रसादितोऽसि ८/१७३
देव ! मा मेति १२/२९
देव ! यन्नितरामिन्द्रः ८/१९२
देव ! श्रीकाशि- १/२६९
देव ! संसार- ५/९१
देव सेवककल्पद्रो ४/१७
देवकाङ्गभवा २/३३३
देवकीवसुदेवा- २/३३८
देवतायास्तया १३/५७०
देवताराधनैस्तैस्तैः १०/१५६
देवताऽधिष्ठितं १४/१९२
देवत्वे ये १५/९५
देवमुक्तपत- २/१९२
देवरीभिः १३/१०५६
देवव्रतशरव्राताः १३/७८
देवशर्म- ७/४२३
देवशर्मा ७/४८८
देवशर्माऽपि ७/६०३
देवातिदीनया ९/१०
देवि ! कर्णावतं- ९/३३४
देवि ! तत्र ६/४०८
देवि ! तीर्णासि ५/२८७
देवि ! तैस्तैर्गुणैः ६/२६४
देवि ! त्वद्विरहे ५/२८९
देवि ! त्वया ६/७४०
देवि ! दर्पादनुत्था- ४/२३८
देवि ! दिष्ट्या- ९/८३
देवि ! दुर्नय- १०/१९३
देवि ! पञ्चभिरप्येतैः ४/२६९
देवि ! पश्य ६/३११
देवि ! पश्य पुरः ६/२६९
देवि ! बुध्यस्व ५/२६८
देवि ! वन्ध्येव ८/१६१
देवि ! विद्याधरी ५/३१७
देवि ! हित्वा ५/३१९
देवितुं च न ६/१६३
देवी कुन्ती १६/१७४
देवी विशेष- २/२४१
देवीक्रोडस्थितस्यैव ३/८४
देवीसखश्च ६/३८१
देवेन पाण्डुना ८/७७
देवोऽपि १२/१११
देवोऽपि बन्धुभिः २/१२८
देवोऽभ्यधान्नु १८/८२
देशतः सर्वतो १५/५९
देशत्यागं तदा ६/८७४
देशनान्ते ६/६०२
देशनान्तेऽखिल- १८/१५६
देशनोर्व्यां १७/२३
देशानाऽन्ते ७/३९६
देहदक्षिणभागस्थं १५/१०
देहमेवेदमात्मेति १३/२३८
दैवतेभ्यः १६/२९०
दैवस्यैवापराधोऽयं १३/१०५१
दोर्दण्डचण्डिमा- ४/२०२
दोर्दण्डान्पाण्डवेयानां ११/२०७
दोर्दर्पोऽप्यस्ति १८/३४
दोर्भृतः सर्वतः १३/१११
दोर्भृतो यस्य ४/२८४
दौर्मनस्यमथै- १/३९
द्युतिसादृक्ष्यदुर्लक्ष्य- ५/५१८
द्युतीशद्युतिस- १३/८६०
द्यूतं मद्यं ६/४९८
द्यूतक्रीडामहं ६/२१८
द्यूतदावानला- ६/९२०
द्यूताद्यैश्चेद्विजे- ६/९१८
द्यूतासक्तमनी- ६/९२२
द्रक्ष्यामो १२/३८८
द्रवन्निद्रासुखं १३/१७२
द्रव्यादिशुद्धमाहारं १/३७२

द्रावयन्ती मनः १०/१४८
द्रुतमिष्वासमाकृष्य १३/६९६
द्रुतमुत्तिष्ठतं वत्सौ ९/२६७
द्रुपदस्य गिरा- ४/७८
द्रुपदोऽप्युपदीचक्रे ४/४२१
द्रुमच्छायासु १२/२०७
द्रुममेवार्जुनं विद्यः ५/१७५
द्रुमैः कुसुमितै- ५/८३
द्रुह्यन्ति हि ९/१६१
द्रोणं प्रदक्षिणी- १३/३९२
द्रोणः १३/६
द्रोणपुत्रस्तु १३/५५५
द्रोणप्रति- १३/३११
द्रोणबाणान्विलुप्यापि १३/४९६
द्रोणाचार्यकृपा- १२/४८४
द्रोणाचार्यकृपा- ३/३५५
द्रोणाचार्यमथा- ३/२६४
द्रोणाचार्योऽथ ३/३४२
द्रोणाचार्योऽपि ३/३१९
द्रोणे शल्य १३/५२०
द्रोणेन द्रोणपुत्रेण ११/२४
द्रोणो गुरुरमी ७/७९
द्रोणोऽथ १३/३४२
द्रोणोऽवादी- ७/७७
द्रोपद्यात्तव्रता १८/१२१
द्रौपदीं च करे ८/५०९
द्रौपदीपणमाहात्म्या- ६/९४५
द्रौपदीप्रसभा- १३/६०५
द्रौपदीवदनाम्भोज- ४/१२६
द्रौपदीहरणे १५/६३
द्रौपद्या च कलत्रेण ८/३७
द्रौपद्या प्रार्थितो ८/५२४
द्रौहिणीलहरि- १२/२०६
द्वयेऽपि १२/५०२
द्वयोरपि तयोरस्ति ८/४०५
द्वयोरपि वरूथि- ४/६२
द्वारकाया यदूनां १७/२७४
द्वारतो ७/१९३
द्वारवत्यामथा- १६/३१३
द्वावप्यावां ११/१९७
द्वावप्युर्वीपतेः ४/४५१
द्विजन्मानम- ७/४७७
द्वितीयेऽथ १६/३१०
द्विपयूथाधिपेनेव १३/३९७
द्विपानामपनीता- १३/१५७
द्विर्द्विरेवं सिषेवेऽसौ ४/३५१
द्विषं प्रोषिततृष्णास्तु ९/२५९
द्विषः क्षिप्ताः १८/१००
द्विषत्कीर्ति- १३/३२८
द्विषद्यशस्तुषा- ७/२५५
द्विषां गाण्डीवनिर्मुक्तैः १०/३६१
द्वीपान्तरेऽपि ४/१३१
द्वीपेऽस्ति १७/९४
द्वीपेऽस्मिन्धातकी- १७/१५८
द्वेष्टि बन्धून्धन- ११/१२५
द्वैतीयीकः १२/४९
द्वैमातुरीयसैन्यस्य १३/८९७
द्वैराज्यस्य द्विष- ४/२५४
द्वौ द्विकौ द्वौ ६/९०३

[ध]

धनंजयस्य ३/२६९
धनाधृष्टिं पुरस्कृत्य २/३१०
धनुः क्रेंकार- १३/५९८
धनुर्धरैकधौरेये ५/२५२
धनुर्वेदः किमध्यक्षः १०/३४५
धन्यंमन्यं गृहं ११/२५९
धन्यः स राजा १०/४०
धन्या कुन्त्येव ८/१२३
धन्यास्ता १६/९
धन्यास्ते ७/५१९
धन्यास्ते पुण्य- ९/३६१
धन्येष्वपि हि १८/२५९
धन्यैर्ज्ञानप्रदीपेन १५/५३
धम्मिल्लो मल्लिका- ४/१६०
धरणः पूरण- १/४२८
धरमोऽयं यैः श्रियो ५/२१७
धरित्रीपतिरामन्त्र्य १०/७०
धर्मः क्षोणीभृतां ६/६८४
धर्म-न्याय १०/३८
धर्मं विशुद्ध- १८/२७२
धर्मं साक्षादिवायान्तं १८/१९०
धर्मकर्मान्तिकीभूय ११/१७९
धर्मकर्मैकनि- ३/४
धर्मकल्पद्रुम- ३/१
धर्मकल्पद्रुमस्यैते ११/१८१
धर्मघोषगुरुं १८/१४९
धर्मजन्माऽथ १७/२३०
धर्मजस्तमनुव्रज्य १४/३२४
धर्मजोऽथाब्रवी- ११/१११
धर्मजोऽपि १३/८०२
धर्मन्यायसदा- ५/३६१
धर्मपीयूषकूपस्य ५/४६७
धर्मप्रभाव- ३/३२
धर्मबद्धरतिर्भूपः २/३३
धर्मलाभमयीस्तेषा- १५/२०
धर्मश्चार्थश्च १६/१३०
धर्मसूतिः १२/३८४
धर्मसूतेः सदा १८/१३२
धर्मसूनोश्च १२/१६८
धर्मस्थैर्यं त्वमेवासि ६/९६१
धर्मस्योपनिषत्ते- १३/११७
धर्मात्मजोऽधि १३/१०५
धर्मामृतमयैः १८/९४
धर्मार्थावेव न १/३३६
धर्मे च बहुधा १७/३

धर्म्यं तद्ध्यान-	१३/५१०
धवलक्षौमवसनां	१६/१८०
धवादिशाखिनामेव	१८/१९१
धामैकधाम	१/५६
धार्तराष्ट्र ! न	६/१४३
धार्तराष्ट्रस्ततो	१३/११७
धार्तराष्ट्राः कनीयांसः	३/१६७
धार्तराष्ट्राः शतं	३/१५१
धार्तराष्ट्रोऽप्य-	६/९०२
धार्तराष्ट्रोऽप्य-	९/१८५
धार्तराष्ट्रोऽब्रवी-	६/२१९
धाष्ट्यं तद्	८/१५८
धावञ्जातु	६/४७१
धावद्भिरूर्मिभि	१२/१५८
धावन्तः	१३/४४९
धावन्तः खेचराः	५/४१३
धावन्तः सिन्धुराः	१३/६३
धावन्तो विद्विषः	१८/१३३
धावित्वा रभसा-	६/७५१
धिक् चैर्न	१२/६०
धिक् ते	१३/६६३
धिक्कूबरं	६/३५८
धिक्पापप्रभवा	११/२२६
धिगस्मान्मन्द-	१/३१७
धिगेनं यदसौ	१७/२१०
धिग्धातः	६/३८९
धिग्धिग्दुर्योधनं	७/१२
धिग्धिग्बतेदमक्षत्रं	१३/९३९
धिग्विधिं यो	६/३५५
धिङ्निस्त्रिंश !	१/९८
धीमानवस्त	५/२०४
धीरस्य कातर-	१५/१०४
धीराः कार्ये	१३/६२५
धुर्यो मर्माविधामेष	८/९९
धूमस्तोमेन	८/७१
धूमैर्धूमध्वजो	७/१९४
धृतधारालवैर-	१२/४८१
धृतराष्ट्र समं	१३/११०८
धृतराष्ट्रं पुनः	६/२
धृतराष्ट्रः सुखी	८/५५
धृतराष्ट्रकृप-	३/४९२
धृतराष्ट्राङ्गजन्मानं	११/३३
धृतराष्ट्रतनूजस्य	३/३७६
धृतराष्ट्रतनूजास्तु	३/२१२
धृतराष्ट्रमभाषिष्ट	१/३८३
धृतराष्ट्रस्य	३/३९१
धृतराष्ट्राङ्गभूर्यो-	४/२५८
धृतराष्ट्रादिभिः	४/४७
धृतराष्ट्रोऽथ	३/१३१
धृत्वा कदाचित्-	३/१६५
धृत्वा विज्ञाप-	१४/५२
धृष्टद्युम्नादि-	१३/३१५
धृष्टद्युम्नोऽपि	१३/८७
धैर्यं दुर्योधनस्याहो	३/३७३
ध्यानकुन्तेन	१३/२७४
ध्यानवैश्वानरः	१८/१३९
ध्यायन्तः	१७/२२७
ध्यायन्ति हृदये	६/९९१
ध्रुवं भाग्यैरहं	२/२१२
ध्वजारोपोत्सवे	६/१३६
ध्वजैर्विरेजे वल्क-	४/४११
ध्वस्तद्विषदह-	६/५४३
ध्वान्तध्वंसिनि	६/८

[न]

न कश्चिन्नल-	६/८७३
न कृता दक्षिणे-	८/३२१
न केवलं	८/१३३
न केवलमलङ्कारः	१०/४६
न कौरव्यः	१३/७५३
न खल्वपर-	१३/३०४
न गन्तव्यमना-	१/२७५
न गीतं गीत-	२/१२२
न च नेमि-	१६/५६
न च विद्या-	७/१६७
न चाक्षत्रमिदं	१३/७६१
न चान्तरेण	१/१७२
न चापि	१३/३७८
न चाश्वानां	१३/३७९
न चेदस्यास्तनुस्पर्शैः	१०/१००
न चैतादृग्विधं	१८/२०६
न चैवमागतास्तु-	११/५२
न जातु	७/५६५
न जानाति	७/२१५
न जाने समम-	१/२७७
न तत्किमपि	१३/९६२
न तयोः पुनर-	६/७१७
न तस्य भेजिरे	१३/१६६
न ताम्यन्ति	११/३०४
न त्वया	७/५५७
न दिशो विदिशो	१३/१७८
न दृष्टः	६/५२६
न देवस्य	१४/१५
न धर्मो नूतनः	६/३०४
न नरेन्द्रो न देवेन्द्रः	८/२३३
न नाम	६/५५७
न नाम निर्जिता-	११/१०३
न नाम भवति	६/१२५
न नाम वीर-	१३/२८०
न निद्रोपद्रव-	७/२२५
न प्रियाङ्के न	८/११
न बन्धो न च	९/११२
न भवेयुः	१०/२८१
न मातुर्न	७/५१४
न मारिर्न च	८/१२७
न म्लायते	८/४७६

न यत्र निपतन्ति	३/४०२
न रथ्या न	१३/७१७
न वर्मिणैर्न	१३/१६२
न विश्वसिमि	१६/१९०
न वेद्मि क्वचि-	२/२५४
न शक्नोमि	७/१०३
न हि ब्राह्मणमात्रस्य	१०/३०
नकुलं दन्दशूकेन	८/१४०
नकुलः	७/२०९
नकुलः कुलशैला-	१०/६३
नकुलः सहदेवश्च	३/१८८
नकुलस्य तपो-	१८/१४०
नकुलस्य शराः	१३/८२९
नकुले चालय-	८/४५
नक्तमिन्दूपलो-	८/१८६
नगरग्रामखेटादि	६/३२९
नगरेऽस्मिन्वि-	१८/२२७
नगेन्द्र-नगर-	१०/३
नत्वा चोपा-	६/५७६
नत्वा नाथं	१६/३४९
नत्वा नाथं	१७/१९७
नदी मोदयते	६/१८४
ननु त्वरितमद्यैव	१८/२२३
ननृतुश्चित्ररूपाणि	१७/२८६
नन्दनन्दनचाप-	२/२८५
नन्दोऽथ तस्य	२/२०७
नन्वद्य फाल्गुना-	१३/७७४
नन्वात्मनीन	६/२०२
नभःस्फटिकभित्तीनां	५/५१६
नभश्चरेभ्यो	१/२४१
नभश्चरोपनीतेन	२/१३९
नभस्वन्तमपि	६/४५७
नभो नभोमणिः	८/४६३
नभो बीभत्सुना	५/१६७
नभोनिभालनो-	२/१५८

नमत्सम्भ्रान्त-	१२/२५९
नमद्भूपालभालेषु	४/२२६
नमद्भूपालमौलि-	१२/८
नमन्नृपतिकोटी-	६/१९२
नमिः पूर्वं	१६/६८
नमोऽस्तु गुरवे	३/३१०
नमोऽस्तु विधेय	६/२७५
नम्रस्तमनुगच्छन्त-	८/५५१
नम्रीभूतशिरः	५/११
नयनाञ्जलिभिः	५/५३१
नयनैः स्नेह-	९/१४१
नयनोत्पलनाल-	१६/१८५
नयनोपान्तवास्तव्यं	८/५४३
नररत्न ! सपत्नो-	१/१८५
नराणां खेचराणां	१५/१२
नरास्थिभूषणं	६/५५४
नरेन्द्रखेचरेन्द्राभ्यां	५/४२२
नर्मणः प्रति-	१६/८१
नर्मणा वा	६/५१७
नलं भैमी	६/२९५
नलं विलोक्य	६/२५१
नलः क्व दिविषद्देश्यः	६/७६५
नलः क्षोणीतले	६/४३७
नलःकान्तावपुः	६/२८८
नलश्च दमयन्ती	६/८५९
नलस्ततोऽवरोधेन	६/३४०
नलस्तु सह	६/३२६
नलस्य काङ्क्षितो	६/३२८
नलिनानि सनालानि	८/४४३
नलेन दमयन्त्या	६/२९४
नलो नागम-	६/४६८
नलोऽप्युवाच	६/४५२
नवं नलकरस्पर्श-	६/२९२
नवपर्युप्त-	६/२५६
नवमेऽह्नि ततः	१३/१२८

नवमोऽनवमस्फूर्ति-	१४/२२१
नवविस्फूर्तिदोः	१३/४७
नवस्रस्तरमास्तीर्य	४/८२
नवानुरागकल्लोलां	५/४३
नवाभिनव-	१/१०२
नवाम्बुवाहमा-	१३/४२०
नवीनकल्पिताकल्पैः	१०/४६२
नवीनयौवना-	४/३९४
नवे वयसि कोऽयं	५/३५
नवोढदयिताऽऽ-	१२/४६०
नवोत्क्षिप्तैः	१०/४६९
नवोन्मीलन्मदा-	१३/३३२
नश्यति स्म ततो	५/३७०
नष्टं न किञ्चिदद्यापि	१४/२१२
नसौ विद्योपदेशस्ते	३/३०२
नहि साहायका-	१२/३८२
नह्येषा रूपरेखा	१/३९१
नाट्यकसौ	१०/१६५
नाडिका यामकल्पाऽद्य	४/१३०
नातिदुर्लम्भमम्भो	११/५६
नात्यनीषज्जयो	११/१४८
नाथोऽपि	१७/२२९
नाद्यापि ते मुख-	२/३८७
नाद्यापि विहितं	९/२९३
नाद्याप्यसौ	७/६२०
नाध्यारोहदधि-	८/१०
नाना रत्नैरधः	६/७७
नानाग्रामागत-	५/४८७
नानाभटशवाकीर्णे	१३/३२२
नानारत्नप्रभाजाल-	६/१९०
नानारत्नमयं	४/१११
नानारत्नान्तर-	५/५२०
नानावर्णास्तदैवान्तः	१२/३८६
नानावस्तुव्ययो-	४/३३१
नानाविपद-	२/२२

नानाश्चर्यमयद्वीप- ५/३२३
नानाश्चर्यमयात्त- ६/५४
नानासांसारिक- १६/२७०
नानासूक्ती: कवीन्द्रेषु ४/१४
नानोपायैर्जनो १/४७
नान्त:पुरपुरंध्रीभिर्न १०/१४
नान्योऽपि ६/४१२
नाप्यस्ति ७/५२९
नाभविष्यत्तवा- ९/१४९
नाभविष्यदिदं १३/९४२
नाभूत्तावत्स्मरा- १६/२९२
नाभेयदर्शिन: ५/११८
नामग्राहं १२/२३
नामग्राहं च १३/८०७
नामास्य १७/२४१
नामुनाऽप्यध्वना १/१३९
नाम्ना चैनं वसन्त- ६/७०२
नाम्ना द्वेषगजेन्द्रेण १७/३६३
नायमस्मादृशां २/३१३
नारदोऽन्येद्युरायात: १७/९३
नारीमङ्गलसङ्गीत ४/४१२
नारीरूपं पटे १/३९८
नावृष्टिर्नाति- १/३६०
नाश्वैर्न वृषभै: १७/२९४
नासीरे यस्य ११/१८०
नास्मिन्काचिद- ११/४५
नि:प्रत्याशै- ७/५१५
नि:शूकं ७/३५४
नि:शूकं दन्दशूकं २/३४७
नि:शेषदिविष- २/३६
नि:शेषदु:खमूलानि ९/२१५
नि:शेषसदनुष्ठान- १६/२४९
नि:शेषारिवधू- ६/२१
निकारं कुरुवंशोऽपि ८/१६४
निखिलं युष्मदादिष्टं ८/१५४
निखिलव्यसन- १/२४
निखिलस्य कुल- ३/१४१
निगूढानप्यमूं- ६/१०१५
निजं नलेन ७/११
निजकौक्षेयकक्षु- १२/३९५
निजगाद च १३/१९
निजभ्रातृतनूजस्य १६/१७१
निजमादानसंधाना- ९/४७
निजमेनं प्रिया- १/३७५
निजश्रीगर्वितोऽरातिर्न ८/१८१
निजामापद्गतं ९/१४
निजासनसमानेषु ८/५३९
निजैरनुत्सुकै: २/२९१
नितम्बस्थल- १/४०२
नित्यं दुरोदरक्रीडा- ६/१६२
नित्यं युतस्तैर्दो: ८/२७१
नित्यं विमान- ९/७०
नित्यमारब्धधर्मस्य ११/१७८
नित्यमित्यादि- ४/४५८
नित्यमेकधुरीणानि ४/८१
निदेशाद्धृतराष्ट्रस्य ६/१०१७
निदेशाद्यद्यजाता- ११/२१०
निद्राणे मत्प्रिये ५/३२४
निद्रायमाणमन्ये- ३/२०५
निद्रासुखासिकालो- १८/४८
निधीशनिधि- ५/५०४
निध्यायन्त: ५/४३७
निन्दन्ति स्म तप: ६/१३५
निन्दन्नेवं तु ११/१५८
निन्यिरे १२/२१३
निपतन्ति मयि ४/१९०
निपेतु: सत्यभामाया: २/३०२
निबिडैर्निगडै: ९/६३
निबिडोत्कण्ठया- ८/५१
निमेषविमुखा: ७/६४७
निम्नेषु केऽप्यलीयन्त १७/१३९
नियतं तेऽपि १०/१२४
नियुद्धच्छद्मना २/३१७
नियुध्यमानो- ३/१८४
निरस्तनिखिला- १३/८२७
निरालम्बकुटुम्बस्य ७/३०८
निरासमनसां तेषां ७/३४०
निरीक्ष्य १२/२०१
निरीक्ष्य चतुरो १३/४७३
निरुपाधिसमाधिस्थे ८/५१६
निरौजस्कान्निजांस्तत्र ९/६७
निर्गमोऽस्तु ७/१७३
निर्घृणानाम- ६/५०२
निर्जित्यारीनुपेतस्य १२/३९७
निर्दग्धनिखिल- १३/६८५
निर्धनत्वादिपुष्पस्य ४/४५७
निर्निमेषाम्बुजव्या- ८/५०४
निर्बाधमवधिज्ञान- ६/४३२
निर्भरासृग्भरोद्गार- १३/६५४
निर्भर्त्स्याभिमुखी- १३/८५४
निर्मन्तुमपि मां १/५०५
निर्मन्थन्नथ १३/५२१
निर्ममे तैस्तप: ६/२२७
निर्ममे शौरिणा २/२४९
निर्मल: सम्पदे ४/१६३
निर्मानुषपरीवारं १२/२२
निर्मानुषे १७/२५५
निर्माप्य तत्र १७/२३५
निर्माय नूतनां १३/५१
निर्मायान्यदपि १०/५२
निर्मितानि १६/१२३
निर्यद्भि: १२/१४५
निर्यन्नपारसंसार- १६/२४५
निर्यास्यसि १३/८८९
निर्वाणप्राणसौहार्दा: १०/३५१

निर्वापिते चिताग्नौ १८/२५२
निर्विलम्बं ७/१९२
निर्विष्टयोर्मिथः ११/२
निर्वेदाख्यः १७/३६०
निर्व्यूढस्वामि- १४/२११
निलीनमिव ६/४२२
निवर्तस्व ६/४६७
निवातकवचा नाम ८/२६८
निवापं सहदेवोऽपि १४/२५६
निवाप्येत ११/१०७
निवार्य तूर्यनिर्घोषं ३/३८४
निवासन्परितः १२/२३३
निवासाः क्ष्माभुजां ५/४८०
निवासेषु १२/४५२
निवासो मगधेशस्य १२/३३३
निविष्टममरैः १८/४
निविष्टान्ते पटान्तेन ९/३०९
निवेद्य बन्दि- १२/३८०
निवेश्य स्वयमासीनः १०/४२६
निशम्य १६/३३७
निशम्य सोम- १४/३२
निशम्यामूदृशीं ९/१३२
निशम्येति ५/२११
निशम्यैतत् ६/७७९
निशातविशिख- १३/५२
निशावसाने ६/८१८
निशि जातप्रभातायां १/५४२
निशितैः सर्वतो १/३२०
निशीथमारुतः ७/२२४
निश्चिकायात्मनः १३/७३३
निश्चित्यानुभवै- १८/१७
निश्चिन्तोऽसि ८/१६९
निषङ्गे योऽगम- १३/१०७
निषधापतिरादाय ६/२८४
निषादिसादिभीमेन ८/२३८
निषिद्धाः पाण्डुपुत्रेण ८/३७९
निषिद्धे रणसंरम्भे १३/६१२
निषिद्धौ ७/५८
निषिध्य १३/२२८
निष्कलङ्कमृगाङ्काभं ३/४४८
निष्कलङ्के १३/८७९
निष्कारणोप- ७/४०४
निष्कारणोपकारी ९/३३९
निष्क्रामन्ति स्म १३/६३५
निष्क्रामयन्तम- १३/४१७
निष्ठां वचः ११/२००
निष्पर्यायं तु ९/५
निष्पुण्यक १३/३३३
निस्वाननिस्व ४/४३
निहतः स तथा ५/३५३
निहत्य क्रूरकर्माणं १०/२७०
निहत्य तं तथा १२/२८०
निहत्य हेलया ११/७१
निहन्ति यत्प्रतापो- ६/१५४
निहन्ति स्म १३/३६०
निहन्तुं प्रस्थिता १२/१०१
नीचैरूचे च तं ५/३५७
नीचैर्मार्गद्रुशाखाभिः १३/७३९
नीतस्तेन ततः १/१३३
नीतां वरूथिनीं १०/३६९
नीतिमान्नतिमानेव १३/२६४
नीरङ्गीस्थगितं यस्याः ६/९६४
नीरन्ध्रैरम्बरे १३/२८८
नीरादिवोर्मयः १३/७०२
नीरैरनुक्षपं ५/८५
नीलदुद्यानकल्लोलिसरः १०/४
नीलवेदीपरि- ४/१००
नीलाश्मकुट्टिमे ४/९७
नीलाश्मद्वारशाखांशु ४/१०५
नीलाश्वेन १४/१४१
नीलोत्पलदला- १४/१४२
नीव्यां नेमि- १६/११५
नूतनातपसं- १३/८२६
नूतनाम्भोदगम्भीरं १२/११७
नूतनाम्भोदव- १३/४८८
नूतनो मम ७/५३
नूतनोलूलकल्लो- ७/६३७
नूनं कर्मेदमस्यैव १७/९६
नूनमन्यूनमाहा- १८/१७१
नूनमेष ११/१५३
नृत्यत्कबन्धनि- १४/१५४
नृपः स्मृत्वा १/७४
नृपतिश्लोक- ७/६९८
नृपपञ्चाननाः १/३००
नृपश्च ७/४३३
नृपा दशसहस्राणि १४/११९
नृपागारात्पुरस्कृत्य ६/३५०
नृपान्तिकनिषण्णायाः ८/४३
नृपोऽथ सूनवे १/१५५
नृपोऽप्यूचे न १०/४८
नृलोक इव १/३८१
नृसिंहवपुरुत्सृज्य १७/१४४
नेताश्रुसलिलैः ६/९६९
नेत्रकोणेन कौन्तेय ५/१५४
नेत्रनीलाब्जमाला- १०/२९०
नेत्रपीयूषवापीं ६/२४०
नेत्रयोः पात्रतां तत्र ८/६२
नेत्रयोस्तत्र १/४५७
नेत्राभ्यां १३/५५६
नेत्राम्भोजैश्च १६/२०३
नेत्रैः सेन्दीवरा ४/४९
नेत्रोत्सवाय ८/३४४
नेदीयसि ततो १६/१७३
नेमिना स्थापितः १६/३६
नेमिनीराहति- १६/११६

नेमिमालोक्य १६/२२३
नेमिरस्मत्कुले १६/३९
नेमिरूचे न १६/१८
नेमिर्जगाद १६/२२७
नेमेर्विकारमाधातु- १६/९८
नैगमप्रमुखाः ६/५९०
नैगमेषिन्निमे ८/५१८
नैतन्न्याय्यमहो ९/३९
नैतावतैव ७/४४६
नैमित्तिका- ७/४३२
नैव लोभ- ११/१८६
नैवं चेत्तदमुं पापं ६/१००८
नैवास्ति विक्रमो १/३०९
नैष ते यदि ६/५२७
नैसर्गिकवधूरूप- १६/१८१
नो चेदमी पुरस्ताव- ५/१७३
नोद्वेगहेतवे ११/१७०
न्यञ्चितोच्चैः १२/२५७
न्यस्तपूर्वी १३/६६५
न्यायशैलपविर्लोभो ११/१८७
न्यायोऽपि स ११/२१८

[प]

पक्षपातेन कंसस्य १२/९८
पक्षिणोऽपि प्रियां १०/१३८
पङ्कजोत्फुल्लनयना ७/६२२
पङ्कोपमे कुले ३/२२५
पञ्चग्रामार्थनापूर्वं ११/३६०
पञ्चग्राम्याऽप्यमी १३/१०४१
पञ्चताशालिनीं १३/९८६
पञ्चत्वमस्माद- ८/३०९
पञ्चधाऽऽचारधारिभ्यो १५/१०९
पञ्चपुण्डैर्हयैरेष १४/१४७
पञ्चपुत्रपवित्रां ७/१८८
पञ्चभिः सह १०/४४६
पञ्चभिर्लालितौ ३/४७
पञ्चभ्यस्तनयामेकां ४/३१८
पञ्चभ्योऽपि ५/६
पञ्चमूर्तिकमात्मानं १४/३१४
पञ्चवर्णरुचीन्- १७/१७१
पञ्चवर्षीमतीत्यैव- ८/५५८
पञ्चशत्या १८/५
पञ्चषान्विशिखा- ९/३१५
पञ्चाङ्गचुम्बित- १३/७९६
पञ्चानां पाण्डवेयानां १३/९७९
पञ्चानामपि ८/५४४
पञ्चानामपि ९/१६२
पञ्चानामपि ९/१७३
पञ्चापि ७/१८३
पञ्चापि पाण्डवा १२/४२४
पञ्चालपृथिवीपालः ४/११९
पञ्चाशद्योजनी ८/२९५
पटचित्रेऽपि १/५२९
पटप्रान्ते ६/५२९
पठाः शत्रून्न १२/४४९
पणाभावात्पृथासूनु- ६/९४०
पण्डसङ्ग्राहिणः ११/३९०
पतत्रिण इव १३/१०८८
पतद्भिस्तच्छरा- १३/४२४
पतन्तः पयसामो- ५/४९४
पतन्ति पत्रिणो ६/२१७
पताकापल्लवै- १३/१८६
पताकिनीपताकासु १३/५६१
पतिं विना ६/५३२
पतिणां पत्र- १३/५१
पतिव्रता न ५/५
पतिव्रतामयं ५/१०५
पतिव्रतामयं ५/३३२
पतिव्रताव्रतस्यास्य ५/३४०
पत्नी तु द्रौपदी ८/५२१
पत्नीमुवाच १/१४२
पत्नीवृत्तं यथा- १/७२
पत्युः प्रसादा- २/२५
पत्युः शशंस सा २/१७९
पत्युर्विपत्तिशोकेन ४/४६०
पत्युश्च देवराणां ९/६६
पत्ये शशंस सा ३/६
पत्रिभिस्त्वभितो- १३/६५७
पथि निर्व्यूढसाहाय्या ८/४१९
पथिकाश्वासनाहेतुः ९/२५५
पदातौ द्रुपदे ४/६५
पदानि नवसु १७/२४
पद्मनाभपताकिन्या १७/१२६
पद्मनाभोऽथ १७/१२१
पद्मनाभोऽब्रवीद्देव १७/१४५
पद्मोत्तरो हरिं २/३५८
पन्थानस्तीर्थशैलानां ५/६१
पपाठाल्पेन १/१३१
पपात ६/४७५
पयःपानेन पीनत्व- २/३८८
परं कपिध्वजो १३/१२५
परं कामातुरः १०/१४२
परं किं कुर्महे १३/४१
परं किं नाम १०/४३६
परं किमपि १२/१८०
परं कुमार १/२०५
परं ते चेदभि- १०/२२७
परं त्वत्कुलदेवीनां ४/२५०
परं दुर्योधनेनैव ११/३४४
परं द्वैमातुरो १२/३०१
परं धात्रीपते- २/१३१
परं न ७/५४२
परं न कोऽपि १६/२४७
परं निरनुरोधाऽसि ५/२७१
परं पतिंवरा- १/१६६
परं परमसौन्दर्य- १/६३

परं परस्पर-	१/१२३
परं पिपासामार्यस्य	९/२७८
परं पुरा वणिक्पुत्र-	२/७३
परं बद्धरणारम्भसंरम्भे	५/३६०
परं ममानुरोधेन	८/१७७
परं मया दुरात्माऽयं	११/१९६
परं मान्यत्वमाप्यापि	१०/१२
परं यदि रणे	१७/१११
परं विविधकेलीभि	३/११८
परं विश्वैकविश्वा-	५/१०१
परं श्यालारिरस्यायं	१०/२०१
परं स यदि	१२/७१
परःशतापराधं	१४/१२४
परक्षेत्राण्यभिक्षु-	१२/१६६
परप्रमोदसम्भार-	५/३७१
परमङ्गलगीतानि	१६/३००
परमद्यापि	१२/६३
परमात्मलयाराम-	१३/५१४
परमात्मस्वरूपं	६/६७३
परमित्थं मम	३/१७५
परपुर्वी च कन्या	१/३०८
परमेतर्हि ते	१३/६४७
परमेष्ठिस्मृतौ	८/३१
परविसेषु मे	१३/१९१
परस्परस्य	१०/२५७
परस्याः	१२/४७१
परां तज्जन्मनि	२/२८
परां परस्परावास-	१०/४७१
पराक्रममयीं	१३/१७६
पराक्रमेण रूपेण	१/४६७
पराजयनितान्ता-	१४/१५३
पराजितः कुण्ड-	३/१२५
पराङ्गक्षक्रिरे	१३/७०
पराभवसहस्राणां	७/३१७
पराभूताभ्रमातङ्गैः	६/१०
परिचरितपदाब्जः	७/७०५
परिच्छदबहुत्वेऽपि	७/१५२
परिज्ञायावधि-	६/४४४
परिणेतुं पुरो	९/१५७
परिणेष्ये	१६/२०
परितो रत्नकेयूर-	४/१६६
परित्यक्तान्य-	१४/३०२
परिदेवित-	७/२०५
परिधानपटार्धेन	१०/६८
परिधाप्य दुकूले	६/७३१
परिपीताऽऽसवाः	१६/८१
परिभ्रमसि	९/३१६
परिभ्रष्टमिव	४/११६
परिम्लानमुखो	१८/२३२
परिवेत्ता भविष्यामि	४/३१७
परीक्षान्तरमप्यस्ति	६/८२६
परेण विधृतच्छत्रां	४/३८०
परेद्यवि	६/५००
परेद्यवि नृपावासे	६/६१४
परेद्यवि समं	१७/२०५
परोपकारः	२/२४
परोलक्षाणि	१४/२४७
पर्यणंसीत्करी	१३/२१६
पर्यधाच्च समाकृष्य	६/८३३
पर्यन्तशिखरस्याग्रे	३/६१
पर्यन्ते तपसो-	१८/१६२
पर्यायेणाथ	१७/२३८
पर्वतं कुलिशेनेव	१०/२७५
पलायध्वं	६/४५४
पलायनकृते-	१/२९५
पलायिष्ये तदाश्वेव	१०/३३३
पल्यङ्कं	७/२५०
पल्लीन्द्रपुत्र	३/३१३
पवमानोपमानस्ते	३/७
पश्चादपि गुरुप्रीत्या	९/१२४
पश्चादपि प्रयास्यन्ति	१०/३३६
पश्चादुच्चेरुरद्री-	४/४०६
पश्चादेत्य	६/४७७
पश्य मां	८/९५
पश्य मित्रं	१३/७८१
पश्यतां	११/१३८
पश्यतां	१४/२६३
पश्यतां	७/२१४
पश्यतामथ	७/६९५
पश्यतामेव	१३/९२४
पश्यतामेव	३/७३
पश्यतोऽथ शमं	१८/१७७
पश्यत्यास्यं ततो	१०/४४२
पश्यत्येवाति-	१६/२६
पश्यन्तः परितः	५/४३६
पश्यन्ति स्म	१३/१३२
पश्यन्नपि सुधा-	८/३११
पश्यन्स्मेरमुख-	७/५२४
पाञ्चजन्यो	१४/६३
पाञ्चालदुहिता-	६/१५६
पाञ्चालप्रमुखा-	११/४१
पाञ्चालविशिखा-	१३/९८५
पाञ्चाली नयनौ-	४/१२३
पाञ्चालीचिकुरा-	११/१४५
पाञ्चालीलब्ध-	५/७
पाञ्चालीस्पृहयालूनां	४/१२४
पाञ्चाल्याः	९/१७१
पाञ्चाल्या दक्षिणः	४/४१७
पाणावर्पितनाराचं	१६/१७७
पाणिना पाणिमुर्त्पि-	६/११५
पाणिमोक्षविधौ	५/४०५
पाणिमोक्षोत्सवे	१/५३
पाणिसम्पुटमाबध्य	५/१००
पाणौकृत्य	६/६१३
पाण्डवं प्राग्दशा	८/३४१

पाण्डवः सह	६/३५	पाण्डुसेनोऽथ	१७/२४२	पार्थिवस्तां	६/३६७
पाण्डवश्च	७/३२०	पाण्डोः पुत्रांस्तु	४/११८	पार्थिवानामलङ्कारः	१५/३३
पाण्डवा	१५/११५	पाण्डोरन्यस्य ह्य	१/५२२	पार्थीय पार्थिवा-	१३/१३३
पाण्डवाः	१३/७७०	पाण्डोरवनिर्मा-	१/४६६	पार्थेन पोत्रिणः	८/२११
पाण्डवाः क्व	८/१०२	पाण्डोस्तपःसुते	६/४	पार्थोऽथ पश्यतस्तस्य	८/२१४
पाण्डवा अपि	१३/३५४	पातयन्तस्तटीस्तुङ्गा-	११/१७२	पार्थोऽपि	११/१०६
पाण्डवा अपि	१३/३८९	पात्रं कलाकलापस्य	१/४६१	पार्थोऽपि नाति-	५/१८०
पाण्डवा अपि	४/४०२	पाथेयैरिव	१२/४२५	पार्थोऽप्यमनय-	४/२८५
पाण्डवानथ	१५/१२७	पादचारं	७/२१०	पार्थोऽब्रवीद-	५/३८२
पाण्डवानां	१३/२५०	पादपान्तरितो	३/२१७	पार्थोऽवादीदहो	८/३२७
पाण्डवानां	७/४१	पादारविन्दं	२/४३९	पार्श्वनाथः स वः	१/४
पाण्डवानां वधूलाभे	४/३८८	पान्ति स्म	१३/१३१	पार्श्वानि	१३/८४
पाण्डवानामियं	७/२५७	पान्तु श्री शान्ति-	१/२	पालिद्रुमालिनीडानां	८/४७७
पाण्डवानामुदात्तं	१०/२७८	पान्थः पुरस्ता-	१/४१०	पावयत्यन्तरात्मानं	११/३३३
पाण्डवान्पुण्डरी-	१७/१२२	पान्थनिर्मन्थ-	१/५६१	पावितं सुकृतै-	५/६५
पाण्डवाश्च विराटश्च	१०/४५८	पापीयांसस्तु	११/३११	पाशालम्बितमा-	१/५१८
पाण्डवाश्चण्ड-	१७/१५०	पाययंश्च पयः	१३/८५३	पास्यन्ति मे	१२/४०७
पाण्डवेय-	१३/९८१	पारणं पाण्डुतनया-	९/३७८	पिकीपञ्चमनि-	४/४२२
पाण्डवेयसभा-	८/१३४	पारणाविधये	९/३५७	पिङ्गलाव्यपदेशेन	९/३३१
पाण्डवेयस्य	५/१८५	पारदारिक !	५/३२५	पिङ्गले पाण्डवा-	९/३२४
पाण्डवेयाः	१३/१०५५	पारयित्वा ततो	१८/१८५	पिण्डिताभिरिव	१७/१५
पाण्डवेयाः	७/१७१	पारावारोपकण्ठे	१४/२८	पिण्डितैः	१३/७६६
पाण्डवेयास्ततः	११/३८०	पार्थ ! नन्वेति	१३/६७४	पितरीवातिवा-	८/१४४
पाण्डवेयास्ततस्तेन	१७/१२८	पार्थः पृथुलवेदिस्थां	३/३०४	पितरौ दुष्प्रतीकारा-	१६/२४१
पाण्डवेयास्तदारभ्य	१०/३६	पार्थः सोऽयं	१३/६४९	पिता चं वसुदेवो	२/३३४
पाण्डवेयैः	६/२११	पार्थदत्तासना-	७/६३०	पिता भवत्य-	१/२३६
पाण्डवेषु दीवयस्सु	९/२४३	पार्थनिर्लूनमौलीनां	१०/३६६	पिता वाऽस्तु	१/११७
पाण्डवेष्वथ	१३/१०३७	पार्थबाणाङ्किताः	८/२४०	पितामहं	१३/२३१
पाण्डवोऽपि	७/३०१	पार्थमेकमनेकासां	५/४३८	पितामहं तथा	१५/१४
पाण्डुः कुन्ती	१७/२२८	पार्थस्य खुरली-	१४/८६	पिताऽपि भिष्म-	१/२४२
पाण्डुं च धृतराष्ट्रं	४/२१०	पार्थस्य सर्व-	१३/६११	पिताऽप्युत्थाप्य	१/१२२
पाण्डुनन्दनकल्पा-	१२/२१४	पार्थस्येव यशः	५/२६	पितुः प्रीत्यर्थं-	१३/२०९
पाण्डुमालोकितुं	११/३२१	पार्थानुमथ्य	११/२७७	पितुर्गिरमिति श्रुत्वा	६/१०१३
पाण्डुर्द्रोणमभाषिष्ट	३/४८७	पार्थालोकनला-	५/४४१	पितुर्वाचमिमां	५/३९
पाण्डुश्च	७/३	पार्थिवः कथया-	३/९३	पितृतुल्यः पितृ-	१/४६२

पितृधाम्नि	६/५६३
पितृवर्गं पुरस्कृत्य	१७/३१
पितृस्वामिवध-	१३/१०१९
पित्राख्याजात्य-	११/३८५
पित्रोः क्रमात्क्रमा-	५/४२३
पित्रोरुत्कण्ठितो-	५/४०६
पिबन्कीरयशः	६/५५
पिबन्ती लोचनै-	३/६७
पीडोत्पीडकृता-	३/१८
पीतैरत्यन्तमश्रान्तं	१२/२०८
पीनवर्मितसर्वाङ्गा-	१/३३५
पीयमानं तरत्तारैः	५/४०१
पीयूषसगण्डूष-	४/८३
पीयूषांशुमयं	१२/५०३
पीवरा हयहेषा-	१४/६१
पीवरेन्दुकपालाङ्का	१३/४४१
पुंनागपादपस्यास्य	१७/३४०
पुंसः स्थेमा	१३/८३४
पुंसां मतीः	५/५९
पुंसो यस्य गुरू-	२/११६
पुञ्जयन्त	१३/५०
पुण्यपाथेयमादाय	५/११७
पुण्यप्रसूतिः	१/३
पुण्यानि पुण्य-	१७/१०
पुण्यार्जनकृते	१८/१५५
पुण्यैकपात्रं	१६/१३१
पुत्र ! त्वमसहायस्य	१/१५१
पुत्रजन्ममहे-	१/४३२
पुत्रजन्मेति	१/५५०
पुत्रभर्तृवियोगार्ते	८/५१७
पुत्राणां नवनवति-	३/११७
पुत्रीं निजपितृ-	२/१६२
पुत्रोत्पत्तिं	२/४७९
पुनः काका	१०/२७४
पुनः प्रसादनायास्य	१७/२७५
पुनः स्त्रीवेषमादाय	१०/४०४
पुनरासनमासीने	१८/१५४
पुनरूचे विशालाक्षः	१/४९०
पुनरेत्यावधेरन्ते	६/१००९
पुनरेव	७/४००
पुनर्जगात	६/३९८
पुनर्द्वारि समायातं	६/८३४
पुनर्मुनिरभाषिष्ट	९/१८०
पुनर्विमानामारुह्य	८/३६३
पुनर्व्यावृत्य	६/४१०
पुमांसमनयक्रान्तं	११/३३०
पुरः कर्णस्य को	३/४३५
पुरः केसरिणः	११/३०८
पुरः प्रभावती	५/२५६
पुरद्वारा स्थितो	५/२९
पुरन्दरपुरीसख्यां	२/४७४
पुरबाह्यगृह-	७/१७८
पुरमुद्रामरश्रीकं	६/५८८
पुरस्कृत्य	९/६४
पुरस्कृत्येति	१८/२२५
पुरा दुःशासनेनापि	१४/१०४
पुरा बहुमता-	४/३८३
पुरा राज्योचितं	१५/४६
पुरा हि पुरि	४/३२६
पुराऽपि ज्ञात-	११/९९
पुराऽप्यदायि	१५/३१
पुराऽऽरूढो	६/८१४
पुरीदाहकुलो-	१७/२१४
पुरीपरिघमादाय	१७/३३०
पुरीपरिसराराम-	६/३६५
पुरीपरीसरा-	६/३१०
पुरीप्राणहरः	८/१२४
पुरुषं च पुरः	९/३४३
पुरुषार्थाः	८/१४५
पुरुषेषु न	१३/७८८
पुरे पौरवधूनेत्रैः	६/३५४
पुरे रत्नपुरे	१/७१
पुरेऽस्मिन्नद्य	१०/४३०
पुरो गुरूणामानीन	६/१००४
पुरो यान्ती	६/६५०
पुरो विधाय	१३/६३२
पुरोगखेचराख्यातां	८/३९०
पुरोपतल्पं	७/२५१
पुरोपरि	७/४२६
पुरोहितं पुरस्कृत्यं	५/४१२
पुरोहितमथाहूय	३/४४७
पुरोऽवलोक्य	१३/१७१
पुलकोद्भेदमेद-	१/३०२
पुलिन्दप्राभृतैर्हृद्यं	८/३५
पुष्पगान्धाम्बु-	१६/३११
पुष्पदन्ती च सा	६/७४८
पुष्पवर्षं मरुत्प-	४/३०५
पुष्पवृष्टिः सुरै-	३/३१८
पुष्पावचूलरो-	४/१३
पुष्पैर्वन्यद्रुमाणां	१८/५२
पुष्यन्तं च(य)दवीय-	५/४११
पुष्यन्ति स्म	१/३६१
पूज्यां हृदि	१३/१०३९
पूज्योऽसि कथयन्	६/७६९
पूत्करोमि पुरः	१०/१२०
पूत्कारसीकरा-	६/४६१
पूर्णायामपसिद्धान्त-	१७/५५
पूर्णेऽपि समये	११/४६
पूर्वं करेण	१६/५४
पूर्वं भीमो-	७/१६०
पूर्वं व्योम्नि	७/२५४
पूर्वकर्मवशात्तस्याः	४/३५९
पूर्वकायनता	३/७२
पूर्वकायोन्नतैर्मल्ल-	८/२४९
पूर्वमप्यस्य	१०/१७१

पूर्वमाज्ञाप्य	१३/१०७६
पूर्वशौण्डीरदोर्दण्ड-	१२/४९९
पूर्वसङ्गतिकं	१७/१५३
पूर्वाङ्ग इव	१३/९३२
पूर्वापरमरुन्-	१३/५८३
पूर्वोपार्जित-	२/४९
पृष्णि चास्तं	१३/७६९
पृच्छति	६/५४५
पृथक्पृथक्परि-	१३/१०६१
पृथग्जनोचिता	५/५३
पृथा पप्रच्छ	३/९२
पृथातः प्रथमं	२/१२
पृथाऽपि	७/५५९
पृथाऽपि तत्तिर-	२/१३
पृथुकीर्तिः पृथा-	५/२२६
पृष्ट्वा भूमीभुजा	६/७५४
पृष्टोऽन्यदा स	६/६११
पृष्ट्वा सत्यवतीं	१/४५३
पृष्ठे वहन्ती	७/३३१
पेतुर्षी सिन्धु-	१२/२२१
पैत्र्यमेव क्षितेः	६/१४४
पौरामात्यादयः	५/२७४
पौरामात्यादि-	६/३६१
पौरुषं पुरुष-	१३/४२२
प्यधीयन्त	१३/७२३
प्रकामं यदि	१०/३३८
प्रकामकमनीये-	६/२७४
प्रकाशः	७/५८१
प्रकाशमेव	७/१६२
प्रकीर्णकानि	३/४४९
प्रकोपं शम-	११/३६१
प्रक्रीडति	१०/३६२
प्रक्षरन्तीस्ततः	१०/३९८
प्रक्षाल्य परितः	१३/८१७
प्रक्षाल्य मलमुद्वीक्ष्य	६/४२
प्रक्षिप्तरत्नमालेन	९/३११
प्रक्षिप्तशिरसं	६/६७१
प्रक्षिप्य कर्पूरं	२/२८३
प्रक्षिप्य पुरतः	१३/९१२
प्रक्षेप्तुमनसः	१२/४७८
प्रख्यातः सूनु-	३/२५६
प्रगल्भते किमत्रैवं	२/४५२
प्रगल्भबुद्धयो	८/३२३
प्रगे च वचनै-	१८/५०
प्रग्रहाकर्षणादूर्ध्वं	१२/१४६
प्रचण्डः पुण्डरी-	७/३४६
प्रचण्डतरसा-	७/५७४
प्रचेलुर्मङ्क्षतः	४/२६७
प्रच्युतप्रभुशक्तेर-	११/५४
प्रजाप्रियः प्रिय-	१/६२
प्रजावतीनां	१६/९६
प्रजासञ्जनितत्रासं	६/२४९
प्रजिहीर्षु पुना	१४/१७५
प्रज्वलज्ज्वलनाः	१३/५५८
प्रणन्तुं	७/५६३
प्रणम्य धर्म-	७/३६
प्रणम्य वसुदेवो-	२/५७
प्रणम्यासन्न-	१६/२
प्रणस्याथ पुरीं	१७/१३५
प्रणिपत्य कृपा-	३/२२७
प्रणिपत्य यथौचित्यं	५/३८४
प्रणीतप्रार्थने	१७/१७८
प्रणेमे मणिकोटीर-	५/५२४
प्रतस्थेऽथ	१२/१९६
प्रतापदुःसहे	६/६
प्रतापमिव	६/३२२
प्रतापी तनुज	१/४१३
प्रतारितस्तया	५/२९४
प्रतिक्षिपन्तः	१/३१५
प्रतिगृह्य	६/२८७
प्रतिजज्ञो च	१३/६३०
प्रतिज्ञाभङ्गभीतोऽथ	८/१७०
प्रतिद्वारमलिन्देषु	५/४४३
प्रतिद्विपधिया	१२/१५३
प्रतिध्वान इवैतां	५/४९
प्रतिपक्ष इवाक्षोऽयं	६/३३४
प्रतिपक्षोदयाः	१३/९८३
प्रतिपट्टं प्रतिस्तम्भं	६/८९६
प्रतिपत्तिचल-	१/२८९
प्रतिपन्थी	८/१२५
प्रतिपेदे मया	१/२१४
प्रतिबुद्धास्तया	१८/२४१
प्रतिमन्दिर-	१६/१६४
प्रतिमन्दिरमुत्क्षि-	५/४८५
प्रतिमामुपसंहृत्य	६/३०३
प्रतिरथ्यमदीयन्त	१४/२९०
प्रतिवेश्म	१४/२८९
प्रतिषिद्धे ततो	१३/३४३
प्रतिस्थानं	१८/१४५
प्रतिस्थानमथ	५/४४२
प्रतीक्ष्य	१६/३०४
प्रतेकमेषां	७/७३
प्रतोल्यां लम्ब-	२/११५
प्रत्यर्थिप्रार्थित-	६/२६७
प्रत्यनीकभटैर्भीष्म-	१०/३४८
प्रत्यपद्यन्त	८/१८२
प्रत्यरण्यं प्रतिग्रामं	६/७१६
प्रत्यश्रौषीच्च	१३/३८५
प्रत्यावुच सतां	१/११५
प्रत्यावृत्तस्ततः	३/२८६
प्रत्यावृत्ते वरे	१६/२७१
प्रत्याशंप्रसरद्दी-	१/५४८
प्रत्याहर्ता प्रभावत्या	५/३७८
प्रत्युज्जगाम	५/३१९
प्रत्युत प्रज्वलत्याप्तो-	११/२६९

प्रत्युताधिक्षिप-	१२/७५
प्रत्युताभूत्परा	६/८६६
प्रत्युतार्पयतः	११/२१७
प्रत्युतोर्जितमातेने	३/२१०
प्रत्युद्गम्य	१८/८६
प्रत्युद्गम्य	७/४५
प्रत्युद्गम्य ततो	२/१५१
प्रत्युद्ययौ	१४/२८२
प्रत्युद्यायाथ पार्थेन	८/५०
प्रत्येकं	७/४३१
प्रत्येकं तस्य	१५/१८
प्रत्येकं तेऽन्व-	३/३३१
प्रत्येकं विशिखां-	८/३११
प्रत्येकं स्वस्व-	५/२१३
प्रत्येकमात्मनः	१/२७१
प्रत्यैच्छदुरुमात्सर्यं	१३/६५३
प्रथमैवाहुतिः	१३/६१८
प्रथयन्तौ कथास्ता-	८/३८७
प्रदक्षिणीकृते	६/२८३
प्रदत्तत्रिदशानन्दे	३/११०
प्रदत्तया पितृभ्या	३/११४
प्रदत्तोपनिषत्तेन	३/३४३
प्रदीपकलिकाताम्र-	१३/४५१
प्रदीपनेन नानेन	८/६१
प्रदीपा यत्र	३/२
प्रद्युम्नाद्यैः	११/१८
प्रधने धृतधन्वा-	१२/३६५
प्रनष्टैरात्मजैराजौ	१३/१०२७
प्रपातभूमिं भीमस्य	३/१७
प्रबोधसमये	६/४१८
प्रभापल्लवितैः	५/१६८
प्रभावत्याश्च	५/३०४
प्रभावोऽस्ति	५/३३७
प्रभो ! प्रभूत-	१५/२४
प्रभो ! प्रसीद	७/४१८
प्रभो ! प्रीतिरति-	१६/३४३
प्रभो ! रैवतको-	१८/२२८
प्रभो ! सुप्रातरद्यैव	९/३७०
प्रभोः पित्रोश्च	१७/२३४
प्रभोः सुधामुचं	१७/२३१
प्रभोर्बन्दिग्रहात्त-	९/७४
प्रभोर्भावि	१२/२९८
प्रभोर्माता शिवादेवी	१८/२४८
प्रभोर्वचनपीयूष-	१७/८२
प्रभोर्वागमृतैश्चेन्नः	१८/२६१
प्रमादालस्यमान्द्यादि-	१७/५८
प्रमीतप्रायमा-	२/३५२
प्रमृष्टान्यपि	९/८
प्रमोदमेदुरश्च-	१०/४७३
प्रमोदविशदैः	५/४३१
प्रमोदादेवमा-	१/२४७
प्रमोदाविष्टया	५/३०८
प्रमोदोत्फुल्लनेत्राणां	१४/३०१
प्रमोदोत्फुल्लनेत्राभिः	४/३१०
प्रम्लानवदनं	१३/२७७
प्रयाणमीक्षितुं	१२/१३६
प्ररूढप्रणयं	५/९८
प्रलम्बितभुजास्तत्र	९/२११
प्रलोभनाय	४/१८१
प्रवाहः पयसां	५/४९६
प्रविश्य तत्र	५/१९१
प्रविश्य नृपतेः	१०/१६२
प्रविश्य स	१३/३८२
प्रविश्य सहसा	६/१६७
प्रविश्याथ पुरे	१८/२३०
प्रविश्योत्सव-	६/७०३
प्रवीरानपरान्नित्यं	१३/६८३
प्रवृत्तिरासीत्तस्यापि	८/४५१
प्रसन्नमन्यदा	३/२५८
प्रसर्पत्त्वत्प्रतापा-	१२/३००
प्रसह्य गृह्यतामेष	२/३०८
प्रसह्य समगृह्यन्त	८/५२६
प्रसादः स गुरो-	३/२७७
प्रसादपात्रं	२/६८
प्रसादभुक्ति-	३/३
प्रसाध्य विद्याः	८/२५४
प्रसाररुचिरोद्देशे	१२/११८
प्रसिद्धं सिद्धकूटं	८/३४७
प्रसूतमात्र एवायं	६/१००२
प्रस्तौति प्रणयालापं	५/२५७
प्रस्नुतोलूलु-	८/३६६
प्रस्थानमङ्गलं	४/३५
प्रस्थास्नोस्त्व-	१२/३०१
प्रस्थितस्य	१३/९६६
प्रस्थितोऽमी-	१२/३०२
प्रस्विद्यद्वेपमानाङ्गः	२/४२५
प्रहारदारुणानेता-	१३/१७६
प्रहारपाटवात्कामं	१३/९३
प्रहारप्रोषित-	१४/१५२
प्रहित्य नकुलं	६/८७
प्रहृष्टा यावदाचष्टे	२/२३७
प्रह्वीभूतस्तथा	५/४६१
प्रा(क्)कृतोप-	६/८३१
प्रांशुज्योतिः	१७/१३
प्राकारगोपुरा-	६/४५१
प्राकाराग्राणि	१७/१३८
प्राक्तनं तु	१७/२१५
प्रागप्येतन्मया	१६/२७४
प्रागभ्यासा	१२/३१४
प्रागित्युपादिशः	१५/४४
प्रागेत्य केश-	१४/२८१
प्राग्भवे हि	६/६२३
प्राग्वारेण	१६/३१७
प्राचि जन्मन्य-	१३/५६१
प्राचीनजन्म-	१६/१४६

प्राज्यभाग्ये नले ६/८५८
प्राणत्राणकृते- १३/३८८
प्राणत्राणाय सम्भूय ५/१८९
प्राणसत्रं स्वपुत्रस्य १/१४१
प्राणान्यैर्हृतक्षोणिः ११/३६६
प्राणिनां १५/५०
प्राणेश ! द्रुतमुन्मज्ज ८/४४६
प्राणेश्वर्याममुष्यां ५/२६७
प्राणैः सार्धं १३/८१
प्राणैरपि ७/३७८
प्रातरालोक्य १७/८९
प्रातरुच्चण्डमार्त- ६/९५९
प्रातरेव १२/३२३
प्रातर्जिष्णुस्तपः १३/३५२
प्रातर्द्रोणोऽथ १३/३८७
प्रातर्वातोच्छलद्वी- ८/४९९
प्रातस्तद्विहित- १३/२८५
प्रातस्तु यदि १०/१४१
प्रादुरास ततस्तस्याः ६/७२९
प्रादुर्बभूवुर्भूयोऽपि ८/२०५
प्राप प्रावृडथा- १८/५३
प्रापत्प्रसर्पत्कन्दर्पं १/४३५
प्रापयन्नन्तमत्य- ६/४०
प्राप्य पत्युर्मुखं १३/१०७१
प्रायोपवेशनं ९/१८८
प्रार्थितावथ ६/७०७
प्रावर्तत ७/६६९
प्रावर्तत ततो १६/२६८
प्रावर्तत तयोः १४/१०२
प्रावर्तन्त ततः १४/२३५
प्रावर्तयद्द्रया- २/१५
प्रावृट् ७/३९२
प्रावृषं शरदं १६/३५०
प्रावृषि प्रेयसी- १/५८३
प्रासादवलभौ १७/८८
प्रासादशिखर- १६/२३
प्रासुकैरेषणीयैश्च १८/१९५
प्रास्थायि १६/२००
प्रियं जामातरं १४/३
प्रियङ्करा च नो ५/४७६
प्रियया सार्धमासाद्य ३/५८
प्रिया विराटभूभर्तुः १०/८३
प्रियाङ्क्रमणे १२/२५२
प्रियाणां च १२/३२५
प्रियानुव्रज्य ६/३५१
प्रियापरिभवो ७/३३७
प्रियापहारिणं ५/२३९
प्रियाप्रेम्णा- ७/६२७
प्रियाभिरपि ते ९/१२७
प्रियामेकैकशस्तेऽपि ८/३३
प्रियालापमिवा- ४/७१
प्रियावक्त्रं च ८/४०४
प्रियावक्षोजघर्मो- १/५८९
प्रियाश्च सत्य- १६/७९
प्रिये ! द्रौपदि ७/६२१
प्रियेषु ७/१४४
प्रियैरुपासितोपान्ता ८/१८७
प्रियोपस्थायिनं ७/३५३
प्रीणितार्थिजन- १/४५९
प्रीता कुन्तीसुतेनैव ३/४४
प्रीतान्तःकरणः ४/४३४
प्रीतिं कदाचिदिन्द्रस्य ८/५६१
प्रीतिक्रीतनिमा- ५/३८१
प्रीतिपल्लविता- १२/१७६
प्रीतिप्रह्वाः प्रणे- ६/६१
प्रीत्य कुन्त्या कृतं ५/४४६
प्रीत्या पृथ्वी- १०/३१७
प्रीत्या प्रत्याह २/४६७
प्रीत्या भीत्या च २/२०२
प्रीत्युदञ्चितरोमाञ्चः १५/५५
प्रेक्षाकौतूहला- ४/४२८
प्रेङ्खत्खुरैः १२/२३१
प्रेङ्खाप्रेङ्खोलन- १/५७२
प्रेङ्खासुखप्रकर्षस्य १/५७३
प्रेङ्खिताभिः १३/२९५
प्रेङ्खोलयद्भिरत्युष्णनिः- ४/१२७
प्रेमवार्तास्तया ५/४६१
प्रेयसी तस्य ५/२३०
प्रेयसी समता १६/२६०
प्रेयसीनां प्रियं १६/९०
प्रेयसीभिः समं १/५७४
प्रेयसीविप्रयोगार्तः ५/२७६
प्रेयस्यः सर्वदा ११/२१२
प्रेयांसमनुगच्छ- ६/३५३
प्रेयोभिर्विप्रयुक्तायाः ७/३५९
प्रेयोभिस्तैस्तथा ८/३८
प्रेयोविरह- ६/५३६
प्रौढप्रणयमन्यो- ५/३८३
प्रौढभावं बभारा- २/११
प्लवंगमा इवो- ३/७४
प्लवङ्गकेतुना १३/२८२
प्लावयत् परितो १०/३२६
प्लावयत्यस्त्र- १२/१००

[फ]

फलं तु ६/४४८
फलानां भूरुह- ६/८०४
फलैः पुष्पैरपि १२/२५३
फलैः फलार्थिनी २/१४
फाल्गुनं ११/३५६
फाल्गुनाय ५/४०२
फाल्गुने १३/७१९
फुल्लत्कपोलफलका ७/३६१
फुल्लवक्त्रारविन्देन ७/१३८

[ब]

बंहीयसि तदा १३/५७

बंहीयो १३/८८७
बंहीयोमहिमा १३/२१०
बक एव ७/४९४
बकं हत्वा ७/५७२
बकमूर्ति- ७/४५७
बकवःक्ष- ७/६७३
बद्धकायानिव ४/१४८
बद्धपद्मासनो ५/१३४
बद्धाञ्जलिं निविष्टं ६/७०९
बद्धाञ्जलिर- ७/६३९
बद्धानुरागावत्यन्तं ४/४६१
बद्ध्वा केनापि ९/९०
बन्दिकारैरिवामी- १६/२३२
बन्दिनश्च १३/५७८
बन्धवः खल्ववाप्यन्ते १८/७७
बन्धुः पतिर्वा ५/३३३
बन्धुना बलदेवेन २/२३४
बन्धुप्रीत्या गुरूणां ५/५३२
बन्धुभ्यामुद्धृतं ७/१६३
बन्धुवात्सल्य- ६/८८
बन्धुविध्वंस- २/४३४
बन्धुसन्तानवृद्ध २/४५
बन्धुस्नेहो- १८/७९
बन्धूच्छेदस्मर- १३/७८१
बन्धोर्नियुद्धखि- ३/१८७
बभाण मणिचूडोऽथ ५/१२४
बभार भारता- १४/१५०
बभाषे भूपति- ६/७७८
बभाषे महिषी ११/५
बभाषे साऽपि ७/२६४
बभाषे सौबलः ६/१६१
बभुर्व्यालच्छला- १३/७२४
बभूव पुरतो १३/१००७
बभूव भूपतेः ५/२९१
बभूव रभसाच्चेतः ५/४१६
बभूव सर्वकर्मीणः ५/१३३
बभूवाहमनुल्लङ्घ्यो ९/२८५
बभौ भीम- १३/१५५
बभौ स्वायंभुवी १२/२२७
बलं बलादनु- २/२९६
बलत्रिभागः १७/१३३
बलदेवादयः १४/२४९
बलदेवान्तिके- २/२२३
बलभद्रादयः २/१७३
बलादाकृष्यमाणा १०/१७५
बलादातन्वतोर्नेत्र- ५/४५५
बलादानन्दमुच्छेद्य १३/३८१
बलाद्वाहो स ९/२४४
बलानुजन्मनो १७/१८३
बलिपुष्पो- १२/३९०
बलिष्ठ एव १/४०३
बलीयः पुण्यमेवैकं ६/१३९
बले द्रौपदिरे- १३/६७
बलैरलम्बुस(ष) १२/४९४
बलोघः स १२/१३९
बलोप्यूचे १७/२१८
बलौघः पाण्डु- ४/६३
बहवो यदवो- १४/१४८
बहिरुद्यानमायात- ६/८५१
बहिर्धर्मरुचेः ४/३४३
बहिर्विप्रचतुर्द्वारी १७/१७
बहिर्विकीर्णवा- ६/८९०
बहिर्विभाव्यमानाऽपि ४/१९५
बहुस्तबहुमानस्तु १/८
बाणगोचर- १/२९
बाणभिन्नवपुः ८/२०९
बाणवर्षिणि १३/१३४
बाणव्रणित- १३/११३
बाणेनाङ्घ्रितले १७/२५१
बान्धवा १३/२३
बान्धवा १३/२६
बान्धवा अपि १३/१०३१
बान्धवा मम २/४८२
बान्धवैश्च १२/११२
बान्धवौ तव १३/१०२८
बालबान्धवविध्वं- २/४११
बालवायजनीला- ४/६७
बालां को नाम ५/३४५
बालाभिरङ्ग- १२/११५
बालिकां तामुपा- २/२०१
बालेष्वपि कुमारेषु १/३७९
बालो यद् ७/४६८
बाल्यचापल्य- २/३९९
बाल्ये(ल्य) चापल्य- १/३७७
बाष्पप्लावितपक्ष्मा- ९/३०८
बाहुदण्डं न ६/११७
बाह्यमुक्तं तपः १५/६१
बाह्यसाहाय्य- ७/२८५
बाह्याभ्यन्तरमुपधिं १५/११२
बाह्योद्यानभुवं १७/९
बिन्दौ निपतिते ४/३३९
बिभेद कन्दुकं ३/२३८
बिभ्रतः १३/८७०
बिभ्राणं नव- ५/२८२
बिभ्राणो भाविक- २/४६१
बीभत्सुं प्रति ३/४१७
बीभत्सुरतिबीभ- ११/२८१
बीभत्सुरभ्य- ५/१०२
बीभत्सुरेकतो ७/३३३
बृहस्पतिरथो- २/२८८
बोधितः श्रीयशो- ६/६११
ब्रह्मन् ! मुञ्च १३/५०९
ब्रह्मन्जिह्मवाग्ब्रह्म- ११/५९
ब्रह्मेन्द्रो दर्पणं १६/२९७
ब्रातर्धाताय १७/२११

ब्रातृभिश्चण्डदो- ११/२६
ब्रूते च स्वामि- १२/२७३
ब्रूषे तथाऽपि १०/१९४
ब्रूहि तत्कि- ६/५६०
ब्रूहि बन्धो ७/५५०

[भ]

भक्तः सहोदरे ३/४३
भक्तिनम्रीभवन्मौलि १३/५४२
भक्तिनिर्भरमानम्य १८/७
भक्तिप्रह्वतरं १३/१०३६
भक्तिरोमाञ्चिता ८/४२८
भक्त्यानुकूलिता ७/६९१
भगदत्तवध- १३/३४५
भगदत्तेन कर्णन ११/२५
भगदत्तोऽयमा- १३/१५
भगवन् ! भुवना- १७/१६५
भगवानादितीर्थेशो ५/१९६
भगिनीहरणोद्भूतं ५/३८५
भगिन्यौ विश्व- १२/१७९
भग्नमाणिक्यमुकुटः २/३०५
भग्नोर्वीशद्रुमौघस्य १३/६८८
भञ्जति प्रसभं १३/३२४
भटोपरि भटाः १३/४७१
भद्र ! त्वमपि ७/१५३
भद्र ! प्रबुद्ध- १/४०९
भद्र ! भद्र ! ६/६३६
भद्र ! भद्रां ७/१७७
भद्रं तवास्तु ७/५
भद्रासने १६/१२४
भद्रे ! काऽसि ? ६/६५१
भद्रे ! तवोप- ७/३७०
भद्रे ! भद्रंकरा- १/४३
भयेन ७/६१५
भरं वोढुमसम्भा- १२/२९७
भरतार्धधराधीश- ६/८६०
भरतार्धपतिर्भूत्वा १३/२७१
भरतार्धपते १६/५०
भरतार्धाधिराजस्य ६/३२४
भर्तुरादाय १३/१०६८
भल्लीं किरीटिन- ९/१६९
भवघर्मर्तुसन्ताप- १७/३५
भवताऽपि ११/५३
भवत्प्राणपरित्यागा- ५/३६८
भवत्यपेया ८/३५३
भवदावानल- १६/३३६
भवदावानलज्वाला- १७/४०
भवद्दोर्विक्रमैः १२/३५४
भवद्भिर्विहिता- १२/२७०
भवनाट्य ततोऽनेन १७/३२०
भवन्तं हरता १३/१००८
भवन्तमन्तक- ७/४८६
भवन्ति स्म ३/४७६
भवन्ति हि १/९३
भवन्तीं भस्म- १७/३१४
भवन्तो भ(भु) १७/१६१
भवन्तोऽद्यापि १०/१३६
भवन्त्युच्चावचा ७/१२५
भवभ्रान्ति- ७/३८७
भवस्येष ७/६५८
भवानेव प्रभो १८/१६
भवानेवाभवन्- ११/१६६
भवारण्यभ्रमि- १७/५०
भविता तु मया ११/३५१
भवितारस्तरां ७/६०९
भवेत्पार्णिधमः ११/२३९
भवेदाप्तत्वनिर्वाह- ८/४८२
भवेद्यद्यपि १४/१५७
भस्मसात्किं न ६/९७८
भागीरथीतनूजेन १/५६०
भाग्यराशि- ७/२०६
भाग्यान्याविर्भ- १/४६८
भाग्यैकलभ्यं २/१२०
भाग्यैरत्र ६/६१४
भाति स्म रत्न- ४/११६
भानुमत्यधुना ९/१३५
भानुमति १३/१०८९
भान्ति स्म १३/५५७
भान्ति स्म १३/५८४
भारतस्य १४/२५९
भारतीमित्युपश्रुत्य १३/९२९
भारद्वाजं गुरुं १३/६८७
भारावरोहणायान्यैः ४/८६
भाराऽऽरोपकृते ११/३८९
भारोत्तारकृते- १२/१९९
भाविनीमापदं १०/१५७
भाषते स्म ६/५५५
भाषते स्म ततो १३/३४९
भास्वन्मरकतस्तम्भं ९/१३०
भास्वानपि १२/६६
भिदेलिमा हि १/११२
भिद्यन्ते हि ६/८१२
भिन्दन्तमच्छदन्तस्य १७/३२९
भिन्दानोऽद्रित- ४/३०१
भिन्न एवाथवा ५/४७
भिया कालकुमारस्य १२/८३
भीतस्ततो हरिं २/४०१
भीतान्तःकरणा- १८/१७०
भीताश्च १२/३९४
भीतास्ते ७/४३६
भीतिर्नहि १०/३१२
भीमं षण्मास- ३/५५
भीमः ७/२६३
भीमः कदाचिदेते- ३/१६४
भीमः प्राचीं दिशं ६/१८
भीमः शमितकिर्मीर- ११/६९

भीमः स नास्ति	८/४१६	भीष्मः पाण्डुयुतो	१/३९७	भूपालोपायनाया-	६/१९४
भीमकृतिरपि	३/४१६	भीष्मग्रीष्मरवेः	१/३२२	भूभुजे याचिते	६/८०८
भीमकौरव्ययोस्तत्र	१३/८९५	भीष्मदुर्योधन-	११/२५७	भूभृतः किमु	३/४१०
भीमभारभराक्रान्ता	७/५४५	भीष्मद्रोणादयो	६/८९३	भूमिवासपणक्रीतं	९/१९०
भीमभूमीभुजा	६/८४१	भीष्मे च धृतराष्ट्रे	१/३८९	भूमिवासाधमर्णा	९/१९१
भीमवक्षः	७/५३८	भीष्मे च धृतराष्ट्रे	१/५६६	भूमीभृतश्चतुः	६/१०२
भीमसहायाक-	८/१९	भीष्मेण सत्य-	१/३५२	भूयस्तैर्वितन्वानौ	१०/४४८
भीमसेनो गदा-	९/१६६	भीष्मो विचित्र-	१/३४०	भूयांसश्चापि	११/५५
भीमस्तुतीरिव	१०/२७६	भुक्तं मुष्टं	७/४६५	भूयांसस्ते बलीयांसः	८/२६९
भीमस्य	७/५३७	भुजङ्गजलदैः	१३/७२५	भूयिष्ठभूजसंभार-	१३/७१६
भीमस्य	७/५६६	भुजङ्गीतरलां	७/१९	भूयिष्ठे	१६/३३५
भीमस्य	७/५६९	भुजशौण्डीरिमोद्रेका-	१३/९१०	भूयो हि	१३/७६०
भीमस्य निषधस्यापि	६/२७९	भुजास्थाम्ना	८/४२५	भूयोभिरपि मे	१०/३३२
भीमस्यातोऽभवन्नाम	३/४६	भुजास्फोटानुसारेण	३/४१५	भूयोऽपि विस्मय-	१७/१४८
भीमस्याभूद्यथा	१८/१३४	भुजैः सह महीशानां	४/३०३	भूयोऽप्यनल्प-	१६/२९३
भीमस्याभ्यर्ण-	७/२६२	भुजैर्युद्धेष्व-	४/२७१	भूयोऽप्युवाच	१०/८५
भीमादयः	७/२	भुजोत्कर्षाच्च	३/४९१	भूरपि त्रास-	७/२४१
भीमादिभिः	९/३	भुञ्जतो मथुरा-	१/४२४	भूरिकन्यान्वितां	१६/३४१
भीमात्मजानि-	६/३६४	भुवनस्य य	४/१८३	भूरिभिर्बलसम्भारै-	१०/२४२
भीमास्तदन्तरुत्त-	६/४२५	भुवनाद्भुतभूतेन	३/२४०	भूरिभूमीरुहाकीर्णे	१७/२१६
भीमेतिनामसाध-	६/१५५	भुवनाद्भुतसौभाग्य-	४/२०५	भूरिलाभस्फुर-	१२/२०५
भीमो नवमवै-	८/२६	भुवनाद्भुतसौभाग्यै-	६/१४५	भूरिशो वीर-	१३/५९०
भीमोद्धतैरमीभिस्ते	१२/१९२	भुवनाद्वैतधन्वित्व-	१३/७११	भूर्भुवः स्वस्त्रये-	१६/२७६
भीमोपज्ञबक-	८/२	भूतले तृण	६/४३६	भूर्भुवःस्वस्त्रयी-	१४/२२४
भीमोऽन्तर्विद्विषः	१८/१३६	भूत्वा भगवतो	१८/११८	भूषणाङ्कितमाणिक्य-	११/३२
भीमोऽपि	७/२९९	भूत्वा समस्त-	७/६५	भृशं पञ्चोत्तरे	१३/६६६
भीमोऽप्यभ्येत्य	१३/६१४	भूपः सुपर्वधर्म-	६/७१	भृशं रोमाञ्चितौ	१/४७३
भीमोऽप्यूचे	६/८१५	भूपः सोऽभूत्त्व-	६/७८०	भृशमोजायमान-	१३/४३३
भीमोऽभ्यधाद्भु-	११/१०४	भूपतिः किमयं	४/२१८	भेजे विप्रोषित-	५/९
भीमोऽभ्यधाद्य-	१०/१८१	भूपतिप्रमुखं	५/४२८	भैमि ! स्मरसि	६/८४३
भीमोऽभ्येत्य	६/८२०	भूपतिर्दमदन्तोऽयं	४/२०७	भैमीस्मरणसम्भूतं	६/७६८
भीषणेऽपि वने	७/२४४	भूपतिर्वलभौ	१०/५३	भैम्यवोचत्ततस्तात	६/८२९
भीष्मद्रोणकृपा-	१२/३०७	भूपाल दुहितु-	१/४४३	भैम्याः पुरा-	६/३६६
भीष्मं च धृतराष्ट्रं	२/२९	भूपालं मृगया-	१/६१	भैम्याः प्रेमोचितै-	६/८३२
भीष्मं च धृतराष्ट्रं	३/१५२	भूपालमतिवाचाल-	५/२७३	भोगान्न च	१५/४०

भोगेभ्यो १६/२७३
भोग्याः श्रियो ११/१७६
भोजवृष्णेश्च २/४७
भ्रमन्कान्तारमेकाकी ५/६२
भ्रश्यद्धवभ्रमीसादः ५/२१४
भ्रष्टराष्ट्रन्महाराष्ट्रा- ६/३१
भ्रातः ! कुरु- ७/८५
भ्रातरं प्राभृतीकृत्य ९/१३८
भ्रातरः सिन्धुरारोह- ८/१६७
भ्रातर्जानीहि ४/१२८
भ्रातर्विश्वम्भरा- १६/४३
भ्राताऽथ वस्तरु- ९/१९
भ्रातुर्जायाभिरा- १६/१०३
भ्रातुर्विश्वैकधानुष्के १३/२९
भ्रातृभिः पुरुहूताभैः १०/४३८
भ्रातृभिर्यदि ६/१४६
भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा १८/१८३
भ्राम्यतां च १७/७१
भ्राम्यन्ती ६/६४२
भ्राम्यन्तो १३/८७१
भ्राम्यन्तौ तौ ६/८९८
भ्राम्यन्नेणः १८/१८७
भ्रुकुटीभङ्गभीमास्यो १०/१२५
भ्रुकुटीभीषणः ५/२३३

[म]

मगधेश्वरशौण्डी- १४/६६
मग्नस्यापि १३/८८१
मज्जत्तलिननारा- १३/११२
मज्जन्तमन्तःसलिलं ३/३३७
मञ्जुलैर्मङ्गलातो- ४/१४३
मठाट्टालकशा- ६/४५८
मणिकोटीर- ४/९
मणिचूडं पुरस्कृत्य ५/१९०
मणिचूडस्तदालोक्य ५/१५५
मणिचूडतमथा- ५/११४
मणीनामनणीयोभिः १२/१४०
मण्डपान्त- २/३०१
मण्डलीकृतको- १/५३०
मण्डलीकृत्य- ३/३३०
मतमादाय ४/३२
मतिं सितध्यान- १८/२७०
मतिमान्सर्व- १२/३८५
मत्कान्तराज्ये ५/३२२
मत्कीर्तिवीरुधो १०/४३२
मत्कृपाणाप्रहारो- १२/४०३
मत्कोपप्रलया- ११/३६२
मत्तद्विपकपोला ४/३०
मत्तनूवीरुधो- १३/२१
मत्तमातङ्ग- २/१०
मत्पितुः सदने १/१३४
मत्पुरस्ताद्दुरात्मायं १०/३८२
मत्प्रतापयुगान्त- १३/६८९
मत्वा कुशल- १६/१५७
मत्सरं कुरुराजस्य ९/३५४
मथुरां गन्तु- २/३२७
मथुरातः समागम्य २/१६०
मथुरामार्य ! २/३२५
मथुरायामियं २/१७६
मथुरेत्यस्ति १/४११
मदाम्बुनिर्झरोद्गारी १२/२२१
मदाम्बुपङ्क्लिीभूताः १२/४१४
मदीयं यदि १३/१०८३
मदीयपुरनेदीयः ७/४५१
मदीयसुहृदश्चन्द्रा- ५/१७२
मदेकहृदयो १३/१०७५
मदोत्कटभुजा- ८/२४७
मद्दोर्वीर्यानलस्याद्य ५/१७६
मद्बाणाः १३/३०८
मद्रराजस्य १३/७१
मद्वाचः स्वादवो- ११/१६७
मधुरस्निग्धमाहारं ७/१८९
मधोरतिक्रमे १/५८१
मध्यंदिनदिना- १३/८४६
मध्यंदिनेऽपि १३/५१९
मध्यमं मधुरं १७/१४
मध्यरात्रे ततः १३/३४४
मध्यवप्रान्तरे १७/१८
मध्याह्नेऽपि १३/५१७
मध्ये माणिक्यवप्रं १७/१९
मध्येमणितटीक्रोडं ८/११६
मध्येरङ्ग विडम्बयो- २/४३०
मध्येसभमथोत्थाय ६/१००१
मध्येऽद्रिकन्दरं १०/२५
मनःक्षेत्रे गुरोर्वाक्य ११/२३४
मनःपर्ययसंज्ञं १६/३०८
मनसेव न मन्ये- ५/४८
मनस्तव परिज्ञाय ११/२४३
मनाग्विद्यामनुस्मृत्य १०/३८९
मनुष्यपांसनः क्षिप्रमा- ६/९९२
मनुष्यमयमश्वेभमयं ६/९४
मनोज्ञमेकमासीनौ १२/२६४
मनोभिः पञ्च- ५/२
मनोभिः सर्वभूपानां ६/२६०
मनोवेगविमानस्थै- ८/३८५
मनोहरसरः- ४/५७
मनोहारीणि निर्माय ८/४३८
मनोऽभिरुचितः १/४४
मन्त्रपूतैः प्रभावत्या ५/३०२
मन्त्रास्त्राण्यप्य- ३/४०७
मन्त्रिणा प्रौढ- २/२६७
मन्त्रिणाऽनुष्ठिते २/२९४
मन्त्रैर्यथोदितैस्तै- ६/१०५
मन्थत्यमुष्मि- १३/४०८
मन्थानगिरि- १३/७६
मन्दं मन्दध्वनि- १३/२२६

मन्दारघट्टनिर्घोष	५/७०	ममार्हन्नेव	६/६४४	मर्षयेयुस्तदेतस्य	६/९८०
मन्दिरे विदुरस्याथ	११/३५९	ममार्हन्नेव	८/४८८	मलीमसांशुका	६/५३५
मन्दीभूतेऽथ	१३/७२०	ममासि तनयस्यास्य	१०/४१५	मल्लवर्गतिरस्कार-	१०/२००
मन्दोऽपि न	११/२९६	ममैतन्मुसलं	१३/९४१	मल्लस्तेऽप्रति-	२/२६१
मन्मथागारशृङ्गारै-	१०/४६१	ममैवेति तपः	६/२०१	मषीकृष्णवपुः	७/१७
मन्मथाङ्कुर-	२/१३०	ममोत्पत्तिभुवो	१२/४४५	मषीश्याममुखो	१७/२४५
मन्मथेनाथ	१/४७५	मया जिताऽसि	६/३४६	महर्षेः कस्यचित्	८/५१२
मन्मथो मिथुने	१/५३९	मया ते स्खलित-	५/६६	महातिमिरिवाम्भोधि	१३/३३४
मन्ये तस्माद्धनु-	४/३०२	मया पुराऽपि	७/६९०	महात्मन्कौतुका-	७/५२८
मन्ये मन्युमता	८/४५७	मया प्राणेश	७/५८५	महात्मानो न	११/३०३
मन्ये मुनिषु	१८/१४१	मया बद्धोऽञ्जलि-	४/२४७	महादेव्याः सुदेष्णायाः	१०/७६
मन्ये मे	६/४०३	मया युधि	१२/४०१	महाध्वनि	७/२२७
मन्ये विलीय	६/२८२	मया विवेक-	७/१२३	महानथ सहायो	१३/८१३
मन्येऽरीणां	८/३२६	मया विष्णुर्मया	११/९६	महानपि स	१२/२८४
मन्वानास्तृणव-	८/७५	मयाऽथ वस्कुमारेभे	८/५३४	महानीलमयी	४/९६
मम चक्रस्य	१२/३३९	मयाऽप्यमायिना	११/३४५	महाबलस्ततो-	७/६८८
मम चन्द्रयशा	६/६६८	मयाऽभिमन्त्रिता	३/२३७	महाबलेन ते	१/१०३
मम पत्न्या च	१/२३४	मयाऽसौ कुरुचन्द्रस्य	८/२१९	महाभाग !	१/१८१
मम पाणिग्रहे	६/३९६	मयि ग्रामान्तरे	१०/३५	महामहिम्नस्तस्याथ	१/५७
मम प्रियवधे	७/६१७	मयि पश्यति	१७/२९०	महामांसनिषेधं	७/६९२
मम विज्ञापनां	६/४१४	मयि प्रमाणमत्यु-	१०/८२	महाराज !	१३/८०९
मम सत्यवती	१/१९४	मयि सत्यपि को	५/५२८	महाराज !	१३/९५२
मम स्वप्रेष्यदेशस्य	१७/१०५	मयि सहचारिण्या-	७/२७७	महाराज ! कुमारास्ते	३/३४६
ममन्थ सारथिं	१४/१२८	मयूरबन्धं	२/७०	महार्णवसरस्वत्योः	६/४१
ममाङ्गीकृत-	५/५४	मयैवं वार्य-	१६/३५	महाव्रतानि	१५/९३
ममात्मनो रसस्येव	१०/१०१	मयोपवीज्य चैतन्यं	८/७९	महाऽऽपद-	७/५२१
ममाधमर्ण्यमाधाय	७/५५६	मय्यागते तु	१२/१०३	महिषीभिः	१६/१०९
ममान्तेवासिनो	१३/२११	मरालीं काचिदा-	१२/२४८	महीतलमिदं	१३/६९०
ममाप्यत्यद्भु-	२/६७	मरालैः कमलो-	५/१४	महीतलमिल-	२/४३
ममाप्यमीभिः	५/२७२	मरुत्प्रेङ्खोलिता-	६/६२	महीपालकिरीटो-	१४/३०८
ममाफलित	५/२९८	मरुत्सुतः	१०/१६६	महीमग्नो रथः	१७/२९७
ममाभूत्त्वद्वि-	१३/१०८७	मर्त्यकीटेन ते	५/३१६	महीयः सुशुभे	१२/२३९
ममामर्षहुताशे-	५/३४६	मर्मप्रहारनि-	३/१८१	महीयोभिर्महः	५/४२१
ममामूनि पुनर्वत्स	१३/२३९	मर्माविद्धर्मसन्त-	१६/१०२	महेन्द्रचन्द्र-	१६/१२८
ममार्य ! किमु	२/३३५	मर्माविधमथोद्धृत्य	१७/३५४	मा कृथाः	११/२४८

मा कृथास्तद्वचोलोपं	११/२०३	मातुः सहोदरो	१२/१७२	मार्तण्डमण्डलैः	५/४१९
मा गाश्चौरेतिशंसन्त	१०/२५२	मातुरुत्कण्ठिता	७/१४७	मालाकारोप-	१/५७६
मा गास्ततः	५/३८	मातुलात्यन्त-	१२/१९०	मासान्संलेखनामष्टौ	४/३८५
मा पुनः	१३/६७६	मातुलानतुलस्नेह-	११/१३	माहेन्द्रीव	१३/५७१
मा भूच्च वः	११/३६४	मातृणां च पितृणां	३/१५४	माऽमेति दीन-	६/११०
मा भैषीर्वत्स	६/६१७	मातृभ्रातृप्रियोपेतः,	८/१८३	मितैरपि हरेः	११/२५३
मा मेति परिषद्वा-	६/९३८	मातृवद्दयितां	६/३४८	मित्रं करोति	११/३२८
मा रोदीस्ताता	७/४७३	मादृशस्य	७/४९०	मित्रकृत्यमयप्राणे	१३/१०९५
मा स्म कातरता	१२/४१६	माद्यत्पञ्चनदस्त्रै-	६/४७	मित्रस्नेहेन	११/३५३
मा स्म दिक्कुञ्जरेन्द्रेभ्यः	५/५३०	माद्यत्यद्यैव किं	१३/५३७	मित्रामित्र-	७/६२
मा स्म निर्भाग्य-	१८/२२४	माद्री माताऽपि	१२/१९१	मित्रोपकृतिभि-	११/३४६
मा स्म रश्मीष-	१३/५६	माद्रीति मद्रराजस्य	१/५६५	मिथः कलिकरौ	३/५०
मा स्मान्योऽन्य-	१३/६५५	माद्रेयस्तस्य	१३/८६१	मिथः पीतप्रति-	१२/४१६
मां चौरंकारमाक्रोश-	८/२२१	माधवस्तं	१४/२३८	मिथः सायक-	१३/१५६
मां विहाय	१३/१०८५	मानसं तीर्थमेवास्याः	८/५२०	मिथः स्निग्धतया	४/३२८
मांसखण्डा	५/१३६	मानात्काऽप्य-	१३/१०६७	मिथो निजनिज-	१३/४४६
मांसपिण्डोपमं	३/११	मामकीनेन	१६/५१	मिथो विरोधं	३/४८१
मांसलांसस्थलो	१०/६२	मामथोचे स किं	१७/१४७	मिलत्परिमलश्रीषु	१/५८५
मांसलेऽपि	१३/१०८२	मामप्यन्यमि-	१३/२४१	मिलत्पौरचकोरा-	१०/४७०
माकन्दाद्यस्त्व-	६/८१७	मामाहूय ततो	६/७६३	मिलत्स्वजन-	४/४०८
मागधक्ष्मापतेस्त-	१४/१०५	मामिदानीं	७/५७५	मिलन्निखिल-	५/४८८
माणिक्यनिष्कस-	५/५१२	मामुदश्रुमुखीमेवं	५/४०	मु(मो)दस्तपः	१३/४५६
माणिक्यशाल-	१७/१६	मायाकुब्जः	६/४७८	मुक्ता मुक्ता-	१/५०२
मातरं च सहा-	६/७५२	मायावीति मया	१०/३७	मुक्ता यथा तथा	८/३२०
मातरं मूर्च्छितां	७/३३४	मायूरैरातपत्रौघैव	१२/२८२	मुक्ता विधुंतुदेनेव	७/३५२
मातरः सत्यवत्याद्या	८/८५	मार्गणाः सङ्गरे	४/२४१	मुक्ताकणभ्रमादुच्चैः	४/१३८
मातरोऽस्य	१४/२७३	मार्गदत्तदृशे	१/२६८	मुक्ताकलाप-	१/२९६
मातस्तात-	७/१०७	मार्गश्रमच्छिदे	१२/२४४	मुक्ताऽस्ति	५/३६३
माता कुन्ति ति	८/५११	मार्गे स	१३/६५२	मुक्त्वा स्यन्द-	२/१४६
माता मातामह-	१/२१२	मार्गेऽन्यैर्लुण्टि-	६/६९३	मुखं स्नुषाणा-	१/३४२
मातापितृजनः	७/२८	मार्जितं गन्धकाषा-	४/३९८	मुखकूलङ्कषोत्ता-	६/१६८
माताऽपि तदह	२/८४	मार्तण्ड इव	१८/२२०	मुखन्यक्कृतराजीवे	८/४७९
मातुः पत्न्याश्च	८/५६०	मार्तण्डमण्डल-	१७/२६	मुखवासं वितन्वाना	१०/९०
मातुः पादौ स	८/४३४	मार्तण्डमण्डल-	१/५४१	मुखात्कस्यचिद-	१३/३४८
मातुः संवाहय-	७/३४४	मार्तण्डमण्डलं	१३/१८४	मुखेन्दू रचय-	४/१८५

मुञ्च मुञ्च	६/३८६
मुञ्चन्सकृत्यधारा-	५/५०१
मुञ्चान्यदभिषिञ्च	१६/२१४
मुञ्चेन्महान्वृथा	११/१८९
मुदं मेदस्विनीमेतां	७/१७२
मुदा जाम्बवती-	१६/१२१
मुदा लोकस्य	४/३०७
मुदितैर्बन्दि-	५/५१४
मुद्रामाहृत्य	७/४०९
मुनावेवं	९/१२५
मुनिनाथो-	७/४९९
मुनिभिर्वज्रकायस्त्वं	७/५७१
मुनिभ्यो	१८/२०४
मुनिमानम्य तं	५/२२३
मुनिमेकैकशो	१३/२७६
मुनिरप्यभ्यधाद्भद्र	१८/८७
मुनिराकृष्य	१५/२१
मुनिरूचे	६/६०८
मुनिर्ज्ञानी ममा-	६/८२५
मुनिर्यत्रास्ति	१५/४
मुनिवन्दारुगी-	१५/५
मुनीन्द्र !	१३/२०६
मुनीन्द्र !	९/१७७
मुनीन्द्रः सोऽथ	१८/८
मुनीन्द्रैरपि	८/५००
मुनीन्द्रोऽपि यथा-	४/४६९
मुनेर्गिरमिमां	४/४६७
मुनेर्दर्शनमात्रेण	७/३८५
मुमूर्च्छ क्षण-	१३/८०६
मुमूर्च्छाथ	१३/८४४
मुरारातिरथाकृष्य	१३/९४६
मुरारातेरथादेशा-	१२/२६८
मुरारेः पुनरादेशा-	११/३८१
मुरारेः प्रति-	१४/१९०
मुष्टिना	७/६६२
मुष्टिरन्योऽन्यनिर्मुक्तैः	१३/६५६
मुहुः सिक्तं	१७/२७१
मुहुर्मुहुर्ब्रुवन्नेवं	७/४७४
मुहुर्मुहुः स्पृश-	८/३९४
मुहुर्मुहुर्वितन्वत्या	५/९५
मुहुर्लुलोठ	१६/२८३
मुहुर्विज्ञापितो	७/२९
मुहुश्चिन्तयतां	९/३५५
मूढबुद्धिर्यदासाद्य	१७/६४
मूर्तैरिव यशोबीजै-	५/४९७
मूर्च्छान्ते विलपन्तौ	६/७१५
मूर्च्छामेघावली-	२/४१०
मूर्च्छाविरामे	७/३०२
मूर्च्छाव्यपगमे कुन्ती	८/४७३
मूर्छाव्यपगमं	१/३७०
मूर्तं धर्ममिव	५/२१५
मूर्तिमद्भिरिवाथ-	१०/२३५
मूर्द्धानौ	१३/९७७
मूर्ध्नि कर्ण	१३/६४०
मूलादुन्मूलनं	६/५२२
मृगनेत्राः प्रियाः	१/५८७
मृगव्यव्यसनी	१/७७
मृगाङ्कमिव	११/२५२
मृगारिकरजा-	४/८४
मृणालकन्दली-	२/२७७
मृणालवलयै-	१/५०३
मृतमारणदौरा-	१३/३७२
मृते च मयि	६/२२२
मृतोऽयमिति	१७/२६७
मृत्यवे कीचको	१०/११०
मृत्युतो बिभ्य-	२/१७१
मृत्युना सह	१३/९०३
मृत्युभीतिमथा-	६/८५३
मृत्युमूलं	११/१९५
मृत्युमेभिरभिज्ञा-	२/४१३
मृदङ्गपणवादीनि	५/२०७
मेदिनीपतिमा	५/४१८
मेदिनीपतिरन्ये-	५/४६३
मेदिनीशोऽथ	६/२४८
मैत्रीं मञ्जरयद्भिश्च	१४/२७८
मोक्षं प्रति	१८/२४०
मोहयन्वाहिनीं	१३/४६१
मौक्तिकस्वस्तिको-	१०/४७२
मौलिनीलमणि-	४/४०४
मौलौ धृतसित-	१६/११६
म्रियन्ते	७/४१२
[य]	
यं निहत्य	१०/१८०
यः कश्चिदस्त्रैः	९/११६
यः कृष्णो मुष्णाति	२/२७८
यः सर्वकमनी-	१/१८९
यक्षो वा	७/४३४
यच्चापकर्षणे	१३/८१४
यच्चाहं	६/५२३
यच्छन्प्राणान-	१/४८८
यच्छुजन्मलग्न-	१/४३०
यज्जातोऽसि	७/२७४
यत सा रसव-	६/७७६
यतः पञ्चशतान्यस्मिन्	६/५८९
यतः प्रभृति	७/६४०
यतः सौधर्म-	९/३४६
यतो द्वेधाऽप्यसौ	११/२८०
यतोऽमुष्यां	७/४१५
यत्कुमारः	१२/२१
यत्कृते पितरं	११/२२५
यत्खड्गदण्डे	४/२२१
यत्तिर्यग्भिरनु-	१३/२४४
यत्तु दुश्चरित्तं	७/५२
यत्तु दूरमनाख्ये-	१३/१०४०
यत्तु व्याकुरुषे	६/१४७

यत्तु स्वाजन्यमुत्सृज्य १२/७२
यत्ते शिक्षाग्रणी- ३/२९४
यत्त्वमप्याचरः १३/६४३
यत्त्वीदृशं पुरस्तान्मे ३/१५
यत्पुरस्कृत्यः १३/५११
यत्प्रति त्वां १०/४२७
यत्प्रतिज्ञामकार्षी- १३/६४१
यत्र निर्नाम ७/५९९
यत्रातिविस्मृत- १/७९
यत्राभूत्त्रिजग- १/५३५
यथा तस्यां सभायां ६/२०५
यथा न ज्ञायते ६/७८५
यथा नलो महीमक्षैः ६/७१२
यथा यथाऽति- १०/१५८
यथा यथाऽरिष- १८/१३५
यथा विप्रोषिता- १३/१०५३
यथा स प्रतिभा- १/४३९
यथार्थमवदत्पार्थः ३/२११
यथार्थमिदमासाद्य ३/३२५
यथाविधि सुधी- ५/२०६
यथास्थानं १२/१७०
यथास्थानं १४/२५०
यथास्थानं १८/२३९
यथास्थानम- ४/१२
यथास्वं १४/२४४
यथौचित्यंगतौद्धत्य- १२/१७५
यथौचित्यधृता- ६/२५३
यथौचित्यमथासीने ६/५९९
यदभावि न १७/३०२
यदस्या वदनौ- १/४०६
यदहं ६/५११
यदा च ६/४४९
यदा चैक्षिष्ट १८/१८४
यदा ते सन्निदधते ९/२५०
यदा प्रत्यर्थिसैन्ये ८/३०३
यदा यस्य जयस्तस्य ६/९०५
यदा युष्माकमेकस्य ४/४६५
यदा वत्स ! ६/४४७
यदा विरमतो नैतो ३/१८०
यदा विलोकयन्तो- १०/१७०
यदा वीक्षिष्यसे ८/१११
यदा स्वामि- ७/१६९
यदाख्यद्दमयन्तीयं ६/६०३
यदानुकूलं कर्तारः ८/५५२
यदान्विष्य ७/३६२
यदार्ये तपसः ९/१३३
यदि गोत्रगरीयांसः ६/९७९
यदि तुष्टोऽस्मि ६/५६१
यदि देव १७/२११
यदि दोर्विक्रमो- १२/३७४
यदि नाम १०/१०६
यदि नाम ८/१६५
यदि भागहरौ १६/२४६
यदि मां ७/४६९
यदि मे प्राणनाथेन ७/३५०
यदि वा ६/३९०
यदि वा जड ६/४१३
यदि वा नास्ति ६/८५
यदि वात्मविपद्यु- १३/७५७
यदि स्वरूपमप्येत- १०/१११
यदियं मन्मनः ५/६०
यदीच्छावीरुधं ३/३४
यदीयकुसुमामोदं ९/१२८
यदुद्यानेऽत्र १/४२
यदुष्णाकिरणः ७/३५७
यदुसेनापरिवृढैः १४/९७
यदूर्जितभुजेनेदं ८/१०३
यदेवमबलेव १३/८११
यदैव च १२/४५४
यद्देवि ! कुन्ति २/४७८
यद्बद्धं मनसा- १७/३०६
यद्भवान्पाण्डवा- १५/६९
यद्यप्यरिजयं १०/२०५
यद्यप्यालोकयत्यस्तं ९/९७
यद्यप्याश्वेव १३/४८५
यद्यल्पमपि ९/३२८
यद्येतावदनात्मज्ञ १३/८८३
यद्येनमप्यसौ २/१८२
यद्वा किं तेन १२/६२
यद्वा ज्ञातं १८/४६
यद्वा तस्यापि ४/१८४
यद्वा पूर्वं ६/३९२
यद्वा राधेयगाङ्गेय- ११/२०८
यद्वा वर्षीयसी १२/६१
यद्वा सलिल- ६/५१५
यद्वा स्त्रीजाति- ६/३९९
यद्वा हन्या- ६/४३८
यद्वाकान्तरदौरा- ८/७२
यद्वापिपासामार्यस्य ९/२६९
यद्वाऽहं तव १७/४९
यद्विवाहोत्सवे २/१६८
यद्वीक्ष्यते विपक्षाणां ८/११३
यन्निराचक्रिरे १३/१०४२
यन्मृगेण मृगारीणां १०/४०३
यन्मे बन्दिग्रहाद- ९/१११
यमजिह्वोपम- १६/२४४
यमप्रतिममालोक्य १०/२५१
यमावप्यूचतुः ११/११०
यमावप्यूचतुर्भ्रातः ५/५१
यमुनातीरवा- २/३५३
यमुनाया इवासत्तेः ४/२१२
यमुनायामनु- २/७८
ययौ दुर्योधनः ११/१६०
ययौ नेमिमनुज्ञाप्य १४/२४५
ययौ स्वयंवरं ४/१४६

यवनीवदनाम्भोज-	६/४६
यश:कुसुमसौरभ्य-	६/३९
यश:सम्भारसौरभ्य-	१४/२९३
यश्चास्ति भृशम-	२/२५६
यश्चूतो	६/५२१
यस्तु ज्यायां-	१४/१८
यस्तु तादृग्विधो	१२/३४१
यस्ते मुक्तापरापेक्ष-	८/२२५
यस्त्वं दुस्तरया	९/१८४
यस्त्वयाऽऽकृष्य	६/८४५
यस्त्वस्या भविता	१/१९५
यस्मादस्मि स	१७/२९९
यस्मिन् क्लृप्ता-	१०/३२०
यस्मिन्नस्माकमा-	१६/२४२
यस्य कोपो	१०/१५
यस्य गोपाङ्ग-	१२/५०
यस्य निर्झर-	५/८०
यस्य बाणा रणे	४/२७७
यस्य सोऽहं सहायो-	६/७९१
यस्या दर्शो-	१/१३
यस्यां	७/२११
यस्यां यदुकुमाराणां	१२/४३
यस्यां हिमकरो	१२/४२
यस्यांसशैलमालम्ब्य	४/२५१
यस्यामुत्तुङ्गसौव-	१२/४१
या नितान्त-	१४/५४
यां सतीं	६/३५७
याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य	६/१०११
याज्ञसेन्यप्यु-	१८/१२८
याञ्चानाराचदु-	१६/२५३
याति यात्येष	२/३११
यात्ते विजय-	१४/५६
यात्रां स	१४/३२९
यादवध्वजिनीशानां	१४/१०६
यादवी पाण्डवीया	१२/११९
यादवीमङ्गलो-	५/४०४
यादवेन्द्रचमूं	१४/९९
यादवेन्द्रमतिक्रम्य	१/५३७
यान्ती	६/५३८
यान्ती च पुरतो	६/५५३
यान्त्यस्ताश्चोत्पथा-	११/२०४
यान्त्येव	१६/१११
यामाः स्वयंवरा-	६/७९२
यावकच्छविकौशेय-	१२/१२६
यावच्चचाल	६/४५३
यावज्जीवं	७/२८७
यावत्किञ्चिदुपक्रान्तं	५/२६०
यावत्तिष्ठन्ति ते	१३/७९४
यावत्प्रतिभटं	८/२३१
यावत्संसारतापव्यति-	१८/२८१
यावदावामतीवार्ते	९/३१८
यावदित्याप्तचैतन्यः	१८/७०
यावद्विपक्षमक्षेपं	१/३२१
यावन्तः	१३/४६४
यावन्तो वैरिवाहिन्यां	१०/३६३
यासां काऽप्यार्द्रता	४/४५६
यास्तु निस्तुष-	१६/१९
यास्यामः	१४/२८०
युक्तं न तव	१०/२३७
युक्तं यन्नाभव-	१७/४७
युगपच्चलितास्ते	८/३३३
युगपद्ध्वान्तमध्वा	७/२०७
युगान्त-	७/४२७
युगान्ताशनिदेशीयैः	१३/६५१
युद्धान्तरं	१३/५८२
युद्धोपाध्याय	८/३५५
युधि युष्माक-	१३/४३
युधिष्ठिरादयः	४/४०
युधिष्ठिर !	१३/८३३
युधिष्ठिरं तथा	३/३५६
युधिष्ठिरकुमारो-	२/४८४
युधिष्ठिरगुण-	६/३
युधिष्ठिरप्रतिष्ठार्थं	१४/२७६
युधिष्ठिरादपि	३/१४७
युध्यमानं ततो	१३/८४७
युध्यमानः स	९/६२
युध्यमानस्ततस्तेन	१३/३७०
युध्यमानोऽमुना	१०/२२३
युध्येते स्म	१३/४५८
युवाभ्यां	६/६२८
युवाभ्यां जातु	६/६२४
युष्मद्गुणानुरागेण	८/६८
युष्माकमन्तिके-	९/३३२
यूनां तदीयवैदग्ध-	४/४५०
यूयं किञ्चित्तदाप्तत्वं	११/२६७
यूयं चेत् क्वापि	१०/१७६
ये चक्रुः	१३/५२५
ये तूपकारक-	७/५२०
ये ते कामादयस्तत्र	१७/६६
ये पुरा वसुदेवेन	१४/४६
ये यत्र गर्भरक्षा-	२/१९०
येन गच्छत	१७/७५
येन च स्मरकल्लोल-	६/९९८
येन दावानल-	८/९३
येन मृत्युपरीरम्भं	९/२९२
येन स्नेहातिरेकेण	९/८६
येनानीता सभां	६/९९६
येनास्मान्नरक-	१५/३०
येयं जरासन्ध-	२/६२
येषां दीक्षोत्सवः	१८/२५८
येऽपि दोर्विक्र-	१८/१३
यैर्नाज्ञायि पुरा	१३/१०९४
यो बन्धूनामुपेक्षेत	११/१९४
यो मे पुत्रादपि	३/३८५
यो वा केवलि-	१६/१४३

यो हि स्मरण-	३/३११
योग्यां राजीमतीं	१६/१४५
योर्बभूव	९/४८
योषिद्वेषं	१०/५७
योऽत्रास्ति क्षत्रियो-	२/३८३
योऽपि खण्डीकृतो	३/९५
योऽस्य बन्धुः	१४/१६
योऽहमद्धर्तु-	१३/५४८
यौवनं सर्व-	१६/३३०
यौष्माकीण-	१०/२८६
[र]	
रंहःकेलि रजः	३/१६०
रंहस्वितापरीक्षार्थं	३/१५७
रक्तकुट्टिमितां	१३/५८७
रक्तपाटलविस्फूर्ज-	१३/३५५
रक्तवासांसि	६/५६८
रक्षःक्षिप्तद्रुमच्छे-	१३/४६०
रक्षकेभ्य परं तत्र	९/१५
रक्षणान्नल-	६/५४७
रक्षान्मन्त्रादि-	६/९७
रक्षिता अपि	१३/१०३०
रक्षोजातिस्त्वति-	९/२१२
रक्षोपायस्त्व-	२/१८५
रक्षोवंशानुरूपं	७/२९६
रङ्गं विशति	२/३६३
रचयन्ति स्म	११/३८३
रञ्जितं भवता	१/५३६
रणः शौण्डीरिमापेक्षः	३/४४३
रणः श्रान्तः	३/११८
रणकौतूहली तत्र	१०/२४७
रणत्तूर्यनिनादेन	१४/६२
रणरङ्गाङ्गणे	१३/८९१
रणराभसिकाः	१२/४१३
रणास्य च	११/१२६
रणाङ्गणे	११/२७८
रणारण्ये	११/१५७
रणारम्भभवं	१७/१६४
रणारम्भोत्सवे	१२/३८७
रणे चकार	१०/३६५
रणे तु दक्षिणे	१३/२८१
रतिं त्वेतेऽङ्गजन्मानः	४/२४६
रतिपुत्रफला	१/२४९
रतिस्तावत्सुखं	२/२३२
रतेरिव निधानानि	४/३९३
रत्नकुण्डलकेयूर-	४/३३
रत्नराशिमुपादातु-	१२/४४
रत्नशैलाभिधे	७/४४२
रत्नसिंहासनज्योति-	११/२५६
रत्नसिंहासनासीनं	१२/९
रत्नस्तम्भेषु	५/५२२
रथं दिव्यं विमानं	८/३८४
रथं पवनजङ्घा-	४/६८
रथं महारथो	२/२९७
रथं सिंहरथ-	२/६९
रथश्चक्रस्य	१३/४४७
रथस्थ एव	८/३४०
रथाङ्गपाणिः	१२/४४४
रथादुत्तीर्य	६/८०७
रथानां पङ्क्तयः	१३/६५
रथान्पिपेष	१३/४५४
रथारूढै रथारूढा	१२/५५
रथाश्ववेगत-	२/३१२
रथाश्वे-भादिभिः	४/५६
रथी सोऽथ रथारूढः	३/३६८
रथैर्वरूथिभिर्दिव्यै-	१२/४२२
रथो दीप इवैतस्य	१०/३५६
रथोऽभ्येति	८/३०८
रन्तुं विद्याधरी	६/५१६
रभसोत्शासन्नु-	१/२९४
रमणीयतमैवेयं	१२/६९
रम्भोरु ! तिमिरैः	६/२१६
रम्ये वपुषि कृष्णास्य	२/२२५
रवेरस्तमनादर्वाक्पुनः	८/४६२
रसालं फलपुष्पा-	६/८१३
रसालस्निग्ध-	१/५६८
रसो वीरश्च	४/२७०
रङ्गेण रङ्गगगने	३/३७०
राकाशशाङ्कदेशीय-	१०/४६४
राकेन्दुमण्डलं	१३/१६९
राक्षसस्तामवष्टम्भ-	६/५५९
रागकेसरिणा	१७/७२
रागिणी सानु-	१/५६१
राजंस्तल्लोभमुन्मुच्य	११/११०
राजंस्त्वामाह	१२/१२
राजकुञ्जरदर्पो-	३/४६८
राजता राजते	१२/३४०
राजति स्म	१३/९०८
राजते स्म जनै-	५/४८६
राजन् ! का	१३/२७८
राजन् ! यदात्थ	१४/१८३
राजन्दुर्वारदोर्वीर्य-	१२/३७०
राजन्देवो	११/३५
राजन्नन्यायदुर्वार-	१०/११९
राजन्नमी	१३/१०३८
राजन्नर्जुन	१३/६१७
राजन्नाजन्म	१२/८०
राजन्यतनयोपज्ञे	३/३६०
राजन्यमुखराजीव	४/१४१
राजन्यमृत्यौ	१४/२२९
राजन्यानां निवासेषु	९/२८
राजपाट्यमुपेताय	१०/४३
राजपुत्रा हि	१/२०४
राजयक्ष्मपरीवारः	१/३६५
राजलक्ष्मीमिवा-	४/४२३
राजलोकस्य	५/३०३

राजवर्त्मध्वजा ५/४३५
राजहंसकृतोत्तंसा १३/६३३
राजा राजगृहे २/४५४
राजा राज्यच्युतान् ८/११०
राजा विचित्रवीर्यो- १/२८५
राजा स्थगीधर- ६/७९६
राजाज्ञेत्यन्वमन्यन्त ६/१६
राजानस्तेन ११/९१
राजानस्तेऽप्यजायन्त ९/७३
राजानो १२/४६४
राजानो राज- १/२७२
राजाऽथ सान्त्व- १०/१९२
राजाऽपि राज- ३/८७
राजाऽप्युन्मार्जयन्नश्रु ६/७३४
राजाऽब्रवीत्तव १०/६६
राजाऽस्मि निर्वसुः ४/१३७
राजाऽऽदेशात्ततः ६/८३०
राजैकः काशिराजस्तु १/३२३
राज्ञा च राज- ५/३७९
राज्ञां मनोरथैः १/२९०
राज्ञाऽऽश्लिष्यत ९/१४७
राज्ञोऽवज्ञाय २/१३२
राज्ञ्यप्याख्यत् १/५५७
राज्यं च जीवितव्यं १०/४४०
राज्यं च यौवराज्यं १/४१५
राज्यं भूयोऽप्य- ६/८५५
राज्यभारं १६/१६२
राज्यभ्रंशं ७/२१७
राज्यभ्रंशं ७/५८९
राज्यभ्रंशे भुवो ६/३४३
राज्यमाच्छेतु- १/२०७
राज्यलक्ष्मीस्तवै- १४/३१९
रात्रिमुल्लुप्य १३/४७७
रात्रौ किमयमुद्द्योत ६/७३६
राधावेधादिकं ३/४०४
राधावेधे तवै- ४/१९२
राधासुतस्य ९/२९६
राधेय ! १३/६९२
राधेय ! धर्म- १३/७५५
राधेयसौबलादीना- ६/९३४
राधेयस्तु १२/३६०
राधेयस्य १३/७३१
राधेयस्याथ तां १३/७१८
राधेयीयास्तदीयाश्च १३/४६२
राधेयोऽपि १३/६१६
रामकृष्णौ १६/१९९
रामणीयकमाराम- १०/५
रामरावणसङ्ग्राम- १४/१८७
रामलक्ष्मणयोः १/४१६
रामस्तत्र मयाऽप्रच्छि १७/३३४
रामेणाख्यायि १७/३३५
रामो नेमिरना- १४/२७७
रामोऽथाचिन्तय- १८/६९
रामोऽपि युद्ध- २/४२४
राशीकृताः १२/१५२
राष्ट्रमेतद्विराटाख्य- १०/४१३
रिङ्खन्दुर्योधनः ३/४८
रिङ्खन्नस्खलितं २/२१७
रिपुघ्नं युधि ४/२७२
रिपुव्यापादनपणक्रीतं ८/२२१
रिरंसुमनसामेकां १२/२४१
रुक्मिणीप्रमुखाः १७/२८०
रुचिरं पुरमेकं २/५६
रुदन्ती सा १२/५७
रुद्धं कंसभटैः २/४२८
रुद्धस्पर्शः पुरा ५/४२
रुधिरासवसौहित्य- १४/८५
रुरोध कौरव- १४/१९९
रुष्टोऽत्यन्तमनाधृष्टिः १४/१९७
रुष्यन्नासन्नचारिभ्य १२/२११
रूपस्य तपसो- १८/६
रूपाद्विसदृशं २/१४२
रूपाऽऽक्षिप्ता १८/१६४
रूप्यकाञ्चन- १८/२३४
रे ! गोप ! १४/११३
रे ! त्वया १७/११३
रे ! दुर्विधेय १७/३४६
रे ! रे ! गृह्णीत २/४१४
रे ! रे ! दुष्ट २/४०३
रे कौन्तेयचमूसैन्याः १३/९७०
रे गोपाल ! १४/१७९
रे दूत ! नूतनं १२/९३
रे रे ! निस्त्रप ७/६५७
रेणवश्चन्दनायन्ते ८/३५०
रेणुभिश्चाम्बरे- १२/१६५
रेणुरान्वीपिकै- १२/४४८
रेणुर्मङ्गलतूर्याणि ४/४०५
रेवतीरुक्मिणी- १६/१७५
रेवतीसत्यभामाद्याः १६/९१
रोगमृत्युजरा- १५/९८
रोधस्येव १२/३३१
रोपयन्तं १८/५९
रोमहर्षमिषान्न- ४/३१०
रोषं मयि १८/४४
रोषभीममुखे १३/६०८
रोहिणीतनयः २/३३२
रोहिणीदेवकी- १६/३४७
रोहिण्यङ्गरुहो २/३४३
रौहिणेयानुवृत्त्येव १३/९४४

[ल]

लक्षं विपक्षक्षितिपा १४/१६१
लक्षणाख्यात- २/१८९
लक्ष्मेकं ६/४९५
लक्ष्मादिललना- ४/१६७
लक्ष्मीः सौभाग्य- १५/५८

लक्ष्मी रूपं	१५/९७
लक्ष्मीभुजा	११/६५
लक्ष्मीरसंस्तुता-	६/१९९
लक्ष्मीश्च भुजदर्पश्च	११/२७२
लक्ष्मीस्ते हास्तिक-	६/२२४
लक्ष्यते लक्षणै-	३/३५
लक्ष्याभिमुखमालीढं	३/३२९
लक्ष्यीकुर्वन्मद्वक्त्रो	४/२९६
लक्ष्ये चले स्थिरे	३/३९८
लक्ष्ये स्थिरे	३/२७४
लग्नेऽत्र सैन्य-	९/१०९
लग्नोऽप्यग्निः	१३/५६०
लघुसंधानवि-	३/२२१
लङ्घयामास	८/४०९
लज्जयामास न	८/३७६
लज्जयाऽऽरम्भ-	१०/३४२
लतापाशान्बिसच्छेदं	३/२०४
लब्धविक्रमपाकेन	७/६६८
लब्धास्पदं मनो-	३/१७०
लम्भयिष्यन्नि-	१३/५२४
लवलीपूगपुंनाग-	१२/१४८
लावण्यवारिधारा-	४/४००
लावण्यसरसी	५/१०८
लीलयाऽपि	३/५७
लीलयाऽऽलान-	१६/२४
लीलाकमल-	२/३४१
लीलाकुरङ्गक-	६/३५२
लीलायितशतै-	२/३५१
लीलावनेषु	१६/७५
लीलावनेषु	२/४७५
लीलावापीभिर-	५/२००
लीलाशिलोच्चय-	६/११७
लीलाशिलोच्चये	९/२०
लीलाशैलोच्चयो-	४/४३१
लुम्पल्लोकश्रुति-	१२/४४०
लूताजालकराला-	१०/२३
लेभे सर्वत्र	१/३५८
लोकः सोकाकुलः	८/६०
लोकपाला	१८/११३
लोकवाक्ये	१३/५००
लोकाद्भुतैर्भवत्स-	५/१४७
लोकानां नश्यतां	१३/५४०
लोकेन	१३/६६७
लोकेभ्यः करमा-	६/६८५
लोकोऽपि	७/८
लोकोऽप्यजल्प-	७/९०
लोभेन भ्रश्यति	११/१८८
लोलकल्लोलकीला-	१३/४४८
लोलैरेतानि कल्लोलैः	८/४३२
[व]	
वंशस्येव	११/१२०
वक्ति स्म च	१३/९६१
वक्तुं प्रचक्रमे	१४/१२
वक्राङ्घ्रिनासिका-	१७/२७६
वक्षःपीठेऽन्ति-	१३/१०६२
वक्षो वक्षोजकल-	८/१५
वक्षोऽङ्कितं द्विष-	४/२५६
वक्षोऽवनेस्तु	१६/१८७
वचनेनामुना	१६/१७२
वचस्तदिदमाकर्ण्य	१२/३६१
वचो विद्यानवद्यानां	६/२३२
वज्रवैडूर्यमुक्तादि	६/११
वञ्चिताऽस्मि	६/७२६
वत्सला शुशुभे	८/९
वत्स ! त्वमेव	१६/१३
वत्स ! त्वयि	१३/४०
वत्स ! धर्मेण	७/७८
वत्स ! प्रतीक्षितोऽसि	५/४७३
वत्स ! प्रसेदु-	२/३७५
वत्स ! मत्सरमुत्सृज्य	११/२१४
वत्स ! वक्षीस्व-	५/४६४
वत्स ! वत्सौ	३/३८२
वत्स ! वल्गन्ति	६/१६१
वत्स ! वातसल्य-	११/१९९
वत्स ! षाड्गुण्य-	१३/२६२
वत्स ! संवत्सरः	१०/२६१
वत्स ! स्वच्छन्द-	२/१०७
वत्सरे द्वादशे-	१७/२८१
वत्सलस्यैव ते	१३/१०७८
वत्सलोऽपि	३/१६२
वत्सस्यास्य	१३/११२
वत्साः ! किन्त्वेक-	४/४३६
वत्साः ! किमपि	१/२८४
वत्साः ! कुटुम्ब-	४/४३९
वत्साः ! साम्राज्य-	१०/९
वत्साः ! सोऽयं	३/२५५
वत्सास्तद्वो	४/४६३
वत्से ! जातं	९/६
वत्से ! त्वमसि	६/६७२
वत्से ! पाण्डुमहाराज-	१/५३२
वत्से ! मा स्म	९/७७
वत्से मात्सर्य-	३/३१
वत्सौ !	७/१६४
वत्सौ ! किमिद-	४/४५३
वत्सौ ! बान्धव-	७/१०८
वत्सौ ! यमौ !	९/२९७
वत्सौ ! वात्सल्य-	१७/३०४
वदनाम्भोजसौर-	५/४४०
वदोत्सुकोऽपि	१३/८३७
वधः कृतापरा-	१/६५
वधाय मध्यमस्यैव	१३/४६७
वधूनामवरोधत्वं	१/१६८
वधूवरं पुरस्कृत्य	६/३१४
वध्यवेषममुं	७/४७८
वध्वाः प्रसाधन-	१६/१७८

वनमालोडय- १/८८
वनवह्निर्वनोत्सङ्गे १२/८५
वनवासावधौ ८/१७८
वनस्यास्य श्रियं १/४८७
वनायुदेश्यैर्देवा- ४/२०
वने च विहरन्- ३/६४
वने मानव- ७/२७२
वने वृकोदरं ८/१५१
वनेऽस्मिन्क्लिश्यते ८/१६८
वन्दारुः प्रभु- १६/३२५
वपुर्वपुष्मतां १६/३३१
वपुर्वाङ्मनसानां ११/६
वपुर्विसारिसौर- ४/२२
वपुष्मदिव १४/१३
वपुष्मदिव चारित्रं ९/३६४
वपुष्मानिव २/२५५
वयं कस्यापि १७/३०९
वयं तु कर्म- १३/९५३
वयं दवीयोवास्तव्याः ४/१२१
वयं नगर्या- ७/४०५
वयं निर्वासयिष्यामो ९/२३६
वयं मान्याश्च ११/३१४
वयं वेगाद्रिमानस्य ८/३५९
वयमेकपदे १/३७२
वयमेनं १२/२९३
वयो मधुरमल्पीयः ८/३१७
वरं तृणमिव ८/२१६
वरं वनं वरं ११/१२४
वरः कश्चिद्वरेण्य- १/४४२
वरदत्तादिकांस्तेषु १६/३३९
वरमाला च ४/३१९
वरमालां निचिक्षेप ४/३१३
वरमेकस्य मे ४/३४१
वरिवस्यन्स ८/१८४
वरीतुकामा ४/३१२
वर्णा अपि ७/५०३
वर्णावलिं ६/४०९
वर्तते त्वतिदुःखेन ८/५४९
वर्तेथाश्च तथा ७/७५
वर्द्धन्ते तु ११/३३२
वर्द्धिष्णुफलपुष्प- ८/४३५
वर्धयिष्यसि ११/५७
वर्षस्य ६/६२९
वर्षीयांसो ११/३१६
वर्षीयानपि ६/२१३
वर्षीयानप्यवर्षी- १२/२७२
वलक्षमुदये ६/२००
वल्गन्ति स्म १३/८५
वल्गितं फाल्गुनो- ८/२३६
वल्लभादोर्लता- १२/४५६
वल्लवस्य जये १०/२१५
वल्लवेन हताः १०/१८६
वल्लवेनाथ १०/२१४
ववर्ष शरधारा- ५/१८४
ववृधे गोकुले २/२०८
ववौ विचित्र- १/५७०
वशी निविविशे ५/१३२
वशीकृतदिगन्तस्य ७/१६६
वशीकृतेन्द्रियग्रामा ९/२२०
वसन्गेहे ७/४१४
वसन्तदधिपर्ण- ६/८४७
वसन्तेनोपनीतानि ३/५२
वसाशोणित- १५/१०२
वसुदेवः सुने- २/१०२
वसुदेवशुचा २/१२३
वसुदेवोऽथ २/३१८
वस्तव्यमस्ति १०/१०
वस्तु नास्त्येव ५/३७५
वस्तुना येन १५/५४
वहन्हर्षभरोल्लु- ५/४१२
वहिः ! संस्थाप्य १०/२१२
वह्निरिन्धनकूटेषु १२/२८५
वह्नेरुद्दीपनैर्द्रव्यैः ७/१५४
वागुरापाश- १/८२
वाचं जय जयेत्यु- ५/१५३
वाचं सुरोचनस्यै- ९/२०२
वाचमिन्द्रिय- १८/१२५
वाचामगोचरं प्राप्य ८/४७२
वाचाल पुरुहूतस्य १२/९२
वाचालमौलिमाणि- १२/११
वाचि भ्रष्ट- ११/२०१
वाचो मेऽस्मिन्पुनः ११/११८
वाजिनोऽप्याजि १३/६४
वातूलैरिव १३/१८५
वातोद्धूतेभसिन्धूर- १२/१३४
वात्सल्यं वत्सल- १/१५२
वात्सल्यवाहिनी- ५/१०६
वानेयमिव १३/४५७
वाप्यन्तर्वलितग्रीवं ६/६६३
वामतोऽयं ६/४०७
वारणेन्द्रमिदं ६/४६५
वारम्वारमजायन्त ८/२४२
वारसङ्गतगा- १२/२६१
वारसारङ्गनेत्राभिः ६/६५
वारस्त्रियोऽप्सरो- १२/१३२
वारितोऽपि १२/२१६
वारिबिन्दूत्करै- १२/२११
वारिराशितटाराम- १२/१५९
वारीदमानयन्नेव १३/२५२
वार्तयन्त्योस्तयो- ११/११
वार्द्धकार्हाः क्रियाः ५/३९३
वार्धिकल्लोलत- १२/४२१
वासराणि ७/७०४
वास्तव्यो योऽस्ति २/२६३
वाहिनी हास्ति- ४/४२

वाह्लीकैः	१३/७३८
विकल्पजातमित्यन्तः	३/४११
विकल्पानिति	५/२९७
विकस्वरतरं	१७/६५
विकाशश्रीस्तदा	१३/१३६
विकाशिकेशरे	३/५६
विकुर्वन्ति स्म	१८/२३७
विक्रमाक्रान्त-	१/१८
विक्रमेण धने-	१/३१०
विक्रमोपक्रमस्तस्य	१४/७५
विक्रमोऽपि	११/३३४
विक्रामन्ति	९/३२९
विख्यातो दमघोषा-	१/४४७
विगाहते स्म	५/२५
विचक्षणः	८/४४१
विचित्रवीर्य	१/२५१
विचिन्त्ये-	७/५९४
विचिन्त्येति	१०/२८३
विचिन्त्येति	१/५१५
विचेरुः केचि-	१६/६
विच्छायं ते मुखं	१०/२९३
विजातिर्वा सुजातिर्वा	१/२२९
विज्ञप्तिमेवं	१३/१११०
विज्ञा व्यज्ञाप-	१८/११७
विज्ञाततदभि-	१३/२२९
विज्ञापयामि	७/३७५
विज्ञाय तदभि-	१३/२४७
विज्ञाय तन्मनो-	१७/८
विज्ञाय वित्रति-	३/४५९
विज्ञायातीन्द्रिय-	४/३४५
विज्ञायाथ विधिं	५/१३०
विडम्बितसहस्त्रां-	६/७२८
वितनोषि	७/९३
वितेने मण्डपः	१३/४८१
वितेरुः फल-	१३/६३६
विदधुर्विविधो	३/२३१
विदर्भजन्मनस्तत्र	६/६३२
विदर्भेषु भुवः	६/२३८
विदित्वा विदुर-	३/२१३
विदित्वाऽति-	८/२४
विदित्वाऽथ	८/१९१
विदुरस्यानया	८/८४
विदुराद्यैस्तदा	११/८५
विदुरेणेदमाख्याय	८/११९
विदुषा विदुरेणाथ	८/८१
विद्याः प्रसादयन्नद्रा-	८/२७७
विद्यातिरोहितात्मानः	१०/८७
विद्याधरं तमित्यादि	५/३२७
विद्याधरकुमाराणां	१/१२९
विद्याधरपति-	१/३५
विद्याधरमुनेर्वा-	१८/२५५
विद्याधरवधूवर्ग-	५/३४४
विद्याविदित-	७/६८४
विद्युदुद्योतस-	५/१५८
विद्युद्वेगो रणक्षोणेः	५/१८८
विद्युद्वेगोऽथ	५/१८१
विद्राणवाजिनं	१३/४१९
विद्रुमाभः	७/५८६
विद्विषद्वार-	१३/१३
विद्विषामर्जुनच्छाय-	११/७३
विधाय कीचक-	११/७२
विधाय विधिव-	४/१४४
विधाय समता-	१८/१३८
विधायाऽऽराधनां	१३/२१३
विधास्यामि	९/२०१
विधिवद्विदधे	१/२५६
विधोरिवानुराधा-	३/२२३
विधौ षाण्मासिके	५/१४५
विनयं कुर्वता-	३/२७१
विनयाञ्चितमूर्धानो	६/१७४
विनयातिक्रमः	१/१७७
विनयात्तनयानां	८/३६
विनयान्निजबन्धूनां	७/३४
विनयावर्जितो-	१/२८७
विनयो विनयार्हेषु	१३/२५८
विनस्त-	७/६९९
विना विश्वम्भरादानं	११/१४४
विनाऽपि त्वां	११/३१०
विनियुज्य च	१७/३४२
विनिवार्य ततो	९/११३
विनीततनयो-	१/१५७
विनीता अपि	१२/४७०
विन्दानाः समयिण्या-	१८/१७८
विपत्कन्दच्छिदाछेकं	८/४८१
विपत्तिर्दर्शिताऽनेन	५/३००
विपर्येति विपर्य-	१/५०८
विपुलं वालुका-	२/३६२
विपेदे तत्र	६/४९०
विप्रयोगासहिष्णूनां	१/३७४
विप्राचारभृतो	७/४१६
विप्रो वज्रमय-	२/४७०
विब्रुवन्तमिति	१४/१८२
विभवो वा शिरो	३/३१५
विभावय	७/३९९
विभाव्य	१०/२७३
विभाव्य दिव्यमूर्तिं	१०/३४४
विभाव्य रणसंरम्भं	१३/७१२
विभाव्याथ	९/३२२
विमानं मम को	८/५१४
विमानकिङ्किणीक्वाण-	९/१४०
विमानमनुकामीन-	५/४०९
विमानरत्नमारूढो	५/३१४
विमानलक्ष्मीलुण्टा-	६/६४
विमानादथ	४/१९९
विमानैरनुकामीनैः	१२/४५१

विमानैर्व्यानशे व्योम ९/२२
विमारत्नमारुह्य ४/१७४
विमुक्तस्फार- ५/३०५
विमुक्तिपथपाथेय- ११/२४७
विमुच्य चापमुत्तालः ८/२४६
विमुच्य तदहं १२/१८५
विमुच्य तमिमं १८/७६
विमुच्य भोज्य १७/३३८
विमुञ्च सत्वरं १२/९१
विमोच्य बन्धना- ९/१३९
वियत्युत्पतितं १३/७६७
वियोगार्तिमनुप्राप्तः ५/३०७
विरचय्य १४/११७
विरजाश्चेत्यमी ३/१३०
विराटं विकटा- १०/२६७
विराटः कुरु- १०/४४३
विराटकन्यया १०/४७७
विराटदयितां १३/९८
विराटनगरे किन्तु ९/३७६
विराटपुरसंरोध- १०/२२८
विराटभूपतिं १०/२७७
विराटभूभुजो १०/२५०
विराटस्य गिरा १०/४५१
विराटस्य श्रियो १०/४५०
विराटाधिपतिः ४/२१५
विराटो दैवतं ११/३८
विरूपया विलोकेत १०/८६
विरेजुः कुञ्जराः १२/२१०
विरोधयति ११/१२३
विरोधिनां जये ११/३७२
विरोधेनाप्युपार्ज्यन्ते ११/४९
विलक्षमनसा तेन १०/११७
विलपन्त्यामिति १३/१०७९
विलप्य तुमुलं ९/२८३
विलम्बमम्बुनः ९/२६३
विलम्ब्याथ १३/२४०
विललाप च हा १/३६८
विललाप च हा ९/२७५
विलीन इव १३/८०४
विलुप्तसत्त्व- ५/१२८
विलेपनं करा- २/१०९
विलेसुर्दिवि ४/३०६
विलोकन्तेऽन्यमन्यस्य ४/४५५
विलोकयंस्तमाया- १०/२९
विलोकितुमिवा- १०/३७२
विलोक्य ७/२२६
विलोक्य त्वां च ७/२७३
विलोक्य मूल- ९/५२
विलोक्य सायुधान- १०/२१
विलोक्यानर्गल- १/३२
विलोक्यावधिना ६/५६२
विलोलपल्लवाश्चे- १२/१३३
विवक्तपरिवारेण ६/११८
विवाहदीक्षा- १६/१७६
विवाहोत्साह- १६/१३४
विवेकाऽऽख्यं १५/२५
विशन्तो हृदयं १३/८२८
विशन्स्वरूपलावण्य- १८/१६३
विशांपत्युर्यशः ६/६९
विशारदेषु पुरतो ४/१५
विशालाक्षस्य ८/२९१
विशिखा इव १३/९८०
विशुद्धं साधु- १३/१९६
विशुद्धे स्थण्डिले ४/३३८
विशेषज्ञः १५/३४
विश्रामाय ६/३७७
विश्वकर्माऽपि ४/११०
विश्वतेजस्विनामीशे १३/४३०
विश्वभद्रङ्करः १८/२१४
विश्वसंहारिभिः १३/८४२
विश्वस्तं ७/१८६
विश्वाद्भुतश्रिय- ६/८६
विश्वे विश्वम्भरा- ६/६८
विषं पीयूषगण्डूषः ८/९६
विषप्रमोष १३/६९४
विषमैः शृङ्खला- ९/१८१
विषमैव गतिः ३/४३८
विषयाः सहवास्तव्याः ५/४६५
विषया अपि १६/१३२
विषसाद जनः ६/३३०
विषादिनं तदानीं १७/२९८
विष्णुर्विज्ञान- २/४००
विष्णोः १४/२५
विष्वक्सेनः १६/१६५
विष्वक्सेनादय- ६/१५८
विसङ्कटस्फुटाभोगा ५/१४०
विसङ्कटेऽपि ७/१०
विसृज स्वैरचाराय ६/१०१२
विसृज्य दूतमेतेन २/५३
विसृज्य सहदेवाद्यान् १४/२४१
विस्तीर्णविपथुर्भीत्या १०/३३१
विस्फुरच्छफरीनेत्रा १४/६
विस्मयस्मेरनेत्राभिः ५/४३२
विस्मयस्मेरराज- ६/१११
विस्मयोत्फुल्ल- १/२०२
विस्मयोत्फुल्ल- २/३५६
विस्मार्य तदपस्मारं ११/२८३
विस्मितश्च ७/५४०
विस्मृतातङ्कनिः- १०/३५५
विस्मृत्य पयसः १२/२१७
विस्मृत्य पयसः ८/४९४
विस्मेरमनसो- १८/१५७
विस्त्रेण मांसपिण्डेन ३/२१
विहरन्नन्वहं १/४२३
विहरस्य गुरवे- ३/३०१

विहाय कृष्णां ४/४३०
विहाय वाहना- १४/२८४
विहाय समरा- १४/१०८
विहाय हेमकोटीरं ६/१३५
विहाराय बहिः १०/४६७
विहिताद्भुत- ७/६३५
विहितार्थिजनाधारा ९/३७४
विहृत्य नेमि- १६/३१४
वीक्षणैर्धार्मिकं- १०/४२९
वीक्षिष्यसे १७/१६९
वीक्ष्य द्वेधाऽपि १/१०४
वीक्ष्य धर्मात्मजे १४/३१२
वीक्ष्य भस्म- ७/५१२
वीक्ष्य भीष्मं १/२९९
वीक्ष्य विष्णुर्भुज- २/२९८
वीक्ष्य विस्फूर्ति- १३/५६६
वीक्ष्य स्वप्रतिमा- ८/११४
वीक्ष्यमाणमुखाम्भोजं- ११/२८
वीक्ष्यमाणस्य ७/३१६
वीक्ष्यानीकमथा- १३/८६६
वीजितः परिवारेण ५/२६४
वीर ! यातेऽद्य १३/१००९
वीरंमन्यतया १/३१४
वीरथौरेययोः १३/४०५
वीरप्रहारमूर्च्छा- १३/६३८
वीरयोरुभयोर्बाणैः १०/३७४
वीरव्रतविपर्या- ५/१८७
वीरशोणितमैरेयै- १३/४७२
वीरश्रिया १२/३९९
वीरसूतिरहं १२/३९३
वीराः ! १३/१०१६
वीराचारानभिज्ञोऽसि ३/४६३
वीरोत्तंस ! त्वया ५/३७३
वीरोत्तंसं १३/५८९
वृकोदरमुखा- ७/२३०
वृकोदरो दरोद्रेका- ९/१६७
वृक्षमक्षाख्यमुद्वीक्ष्य ६/८०३
वृतेप्रतिपुरं १४/२७५
वृत्तान्तेन ततस्तेन ५/३११
वृत्तेऽन्येषां १६/१६९
वृत्रारेरेनमाकाश- ८/५१३
वृथा ताम्यथ १३/७८४
वृथा मा भूदिदं ४/३३५
वृद्धावचोभिः ४/४१८
वृन्तैरपि ६/३७८
वृष्टिं मेघ इवा- ३/२६७
वृष्टेरुपरमे ६/५८७
वेगाटनत्रुटच्चेटी- १६/१६८
वेगात्तदेत्य कल्याणि १०/१०७
वेगात्प्रक्षिप्य ६/६९५
वेगादागत्य ७/५५२
वेगादागत्य कुन्ती ९/१४६
वेगादुपागते १६/१०४
वेगादेष तदाख्यातु १७/२५२
वेत्रदण्डोपमं ८/४६
वेत्रिणाऽवेदितो- ६/२३७
वेदनातिशया- १३/९८८
वेदिरक्षाकृते ६/९९
वेद्यां वेत्रासनस्थस्य ८/४२
वेपथुस्वेदरो- ७/२९१
वेपमानकराः २/२३०
वेलावननभ- १२/४
वैकुण्ठे कुण्ठ- १४/२२८
वैचित्रवीर्य ११/२६१
वैदर्भि ६/६३४
वैदर्भी ६/६२२
वैदर्भीतिलक- ६/७३७
वैरं पूर्वमथ २/२१५
वैरङ्गिकः १८/९३
वैरिखड्गाम्बु- १२/३५५
वैरिणां तु पुरः ११/८२
वैरिदोर्दण्डकण्डू- ५/१०४
वैरिनारीदृशो ४/२५५
वैरिभूधवसम्बाधवार- ११/८६
वैरिविक्रान्ति- १२/२३२
वैवाहिकी ४/४२०
वैश्वानरः १३/२७
वोल्लाहैश्च १३/१०
व्यक्तं च वक्ति यः ४/२७
व्यक्तशक्ति- १२/३२२
व्यजिज्ञपंश्च १४/२५१
व्यजिज्ञपच्च १/४५५
व्यज्ञाप्यत ततः ८/५३१
व्यधत्त धर्म- १४/३१३
व्यधीयत तवैता- १/३३८
व्यलपच्चाप्त- २/११९
व्यलपत्तुमुलं ७/५८४
व्यलीकरहितां १०/१२३
व्यवस्थयाऽनया- १/३८
व्यवस्थाप्य ७/२२३
व्यसनेऽपि भवे- ६/२८६
व्यसनैः सह ६/९११
व्यस्त्राक्षीद्देशनास्थानीं १७/८०
व्याकुरुष्व ३/२६०
व्याजहार १४/१५५
व्याजहार १७/१०२
व्याजहार हरिः २/४१६
व्याजहाराथ १३/१०५२
व्याजहाराथ १३/१४५
व्याजहाराथ ६/१८१
व्याजेन दर्शितेदानीं १३/२६५
व्यात्तदीनाननं २/४४६
व्यापादिते मया- ३/१९५
व्यापार्याम्भोज- ८/४७
व्यालदन्तावलेनेव १३/८४८

व्यावृत्त- ७/६५३
व्याहरंश्च हरे १७/१२९
व्याहरञ्च हृषी- २/४६६
व्याहरन्ति स्म १३/३०३
व्याहृत्येति ११/२८७
व्याहृत्येति १२/३७९
व्याहृत्येति १७/१५२
व्योमलक्ष्मीविनि- ५/४८२
व्योमाङ्कचुम्बि- १३/४९४
व्योमान्तव्यापि- १३/९५
व्योमेव पुष्प- १३/५१८
व्योम्नि त्रस्तसुरस्त्रैणे ४/२७३
व्योम्नि वैमानि- १३/७३६
व्योम्नि व्योम- १३/४९
व्रजन्तं ७/४६६

[श]

शंस मे भद्र ७/५२५
शकुनिः कुरुभूभर्तुः १३/८५९
शक्तास्तरीतुमेते ८/४५६
शक्तिं च १४/१९८
शक्तेऽस्मिन्नोचितं ७/६८६
शक्रेशानौ १६/२९६
शङ्के तस्यां १३/८५१
शङ्के नाकि- १३/६११
शङ्के परोपकाराय ५/३७२
शङ्के पाण्डु- ७/२३२
शङ्खं चापूरयन्नेमि- १४/१६०
शतकृत्वश्च १/४९५
शतकोटिकठोराङ्गं १०/२२१
शतमासन्सुता- १/१०
शतशः शपमानानां ६/९६७
शत्रवः पाण्डुपुत्राणां ६/९४८
शत्रुञ्जयः शत्रुसहः ३/१२४
शत्रुमात्रेषु ते १२/३४५
शनकैराकृषेर्वत्स ४/२११
शनैः शनैः १०/१५३
शनैः शनैः १२/१४३
शपथैर्देवपादानामहं १०/४००
शपन्ते कृपणा- १५/३८
शब्दाद्वैतमयी १२/४४१
शम: प्रसाधनं ११/१३३
शमाद्वैतसुधा- १८/९२
शरग्रहणसंधान- ३/४०१
शरज्ज्योत्स्नासमु- ५/५०१
शरभः शरभ- १/८६
शराः पार्थस्य १३/५३३
शराघातैर्भवद्वन्धोर- ९/५९
शराशनिहताः ८/३३४
शराशरिपरित्रासादिव १३/५८
शरासारैस्ततस्तेषां ९/३४
शरीरमिदमात्मीय- ६/९३३
शरैः शिरसि १३/२९०
शरैर्यस्यारिनारीणां ४/२७५
शरैर्वर्षन्धावेऽथ १३/६५१
शल्यः सैष १३/१२
शल्यकर्णकृप- १३/३६२
शल्यत्राणकृते १३/८४५
शल्यप्राग्ज्योति- १२/४८५
शल्येनाभिदधे १३/६४८
शल्योऽप्याह १२/१९३
शल्योऽब्रवीत्क- १३/६२८
शल्योऽवोच- १३/६२२
शवदाहमयं २/१४५
शवायमानः ११/२०२
शशंस सोऽपि ७/५०८
शशंस सोऽपि ७/५५१
शशाङ्कोपलसोपानां ८/२०१
शश्वच्चतुर्थषष्ठा- १७/२८२
शश्वत्ते पुनर- १५/११८
शश्वत्प्राप्ताद्भुत- १२/५००
शश्वदभ्रंलिहे ६/८३
शश्वन्मनसि ६/२४३
शस्त्र यद्यज्जरासन्धो १४/१८८
शस्त्रतत्त्वाम्बु- ३/२८५
शस्त्राघातैर्द्विषां १८/४०
शस्त्राघोतोच्छल- १३/८५२
शस्त्रे शास्त्रे च ३/३२४
शस्त्रैरस्त्रैश्च दुर्वार- ८/२४५
शातकुम्भीयकुम्भौ- ६/८१
शान्तिः कुन्थु- १/१७
शान्तेश्चैत्यं ६/६३१
शाङ्गं तु शाङ्गं- २/२६०
शाङ्गं यदस्ति २/२५१
शार्ङ्गिणा १६/१११
शाङ्गी शाङ्ग- १७/१३४
शालिबीजं च ३/२६१
शाश्वतिक्यः ११/१२७
शिक्षां मम ७/६६५
शिक्षामादाय तां १/३५०
शिखण्डिनमन- १३/१७०
शिखण्डिना १३/१८०
शिखण्डिरचिता- १३/१८८
शिखण्डिवपुषा १३/१८२
शिखिपिच्छ- ३/३२८
शिरः शेषोऽपि १/२६२
शिरः सरोरुहाकीर्णै- ११/१०५
शिरस्युवाह ४/५
शिरीषमिषतः १६/९१
शिरीषसुकुमारा- ७/२११
शिरोऽदीयत १३/७६४
शिर्षच्छेद्यस्य १४/२१७
शिर्षच्छेद्योऽय- १४/१३३
शिलाचूर्णमये ३/८८
शिलायां यावदेक- ८/२५१
शिल्पिभिः ४/९५

शिवश्रीदत्तसङ्केतः ५/२२४
शिवादेवी- १६/१६७
शिवाश्चाशिवशंसिन्यो ३/१३५
शिशुपालवधा- १४/१३४
शिशोस्तस्यानु- २/११७
शीतांशुशीतला- १६/१६१
शीर्षच्छेद्यो ७/५९३
शुक्तिरुन्नति- ७/३१४
शुक्लं ध्यान्नथ १५/१२४
शुचं कृत्वैवमापीय ९/२७९
शुचिर्यद्विक्रम- ४/२२९
शुद्धधीर्धृतराष्ट्रोऽथ ११/११२
शुद्धया गन्ध- १६/७३
शुद्धैः सत्कृत्य ६/७०५
शुद्धैरशनपानाद्यैः ४/३७४
शुभे तवायमाकारो १०/७९
शुभैरेभिर्महास्वप्नै- १६/६५
शुशोच विपणौ १२/६
शुश्राव दुःश्रवाः ५/२८३
शुश्रूषाबहुमानाभ्यां ७/३२८
शून्यारण्यनिभां १३/३८०
शूरं प्रत्यात्तधाराल- ११/१५०
शूरस्यापि १२/४५०
शेखरस्त्वं ७/१२१
शेषास्तु मुषितो- १४/९५
शैवलिन्यः कचै १३/८८
शैशवादप्यजायन्त ३/१५५
शोकमानन्दतां ५/४१४
शोकाग्निदह्यमाना- १३/१००१
शोचन्तमिति १७/३५०
शोच्यं किमिव १३/२७९
शोणदृष्टिपुटैरष्टा- १४/१७१
शोणितोक्षित- १३/१०६०
शोषयन्सैन्य- १३/५३१
शोषयिष्यन्नि- १३/५२३
शौडीर्यौदार्य- १/५५१
शौण्डीरकुञ्जरे १३/५७७
शौण्डीरचूडारत्नेन ५/३५८
शौण्डीराणां ११/१३१
शौण्डीर्याहङ्कृतीः ४/२३४
शौण्डीर्यो- ७/४७९
शौरिः सुरैर्धृत- २/११३
शौरि शौर्यकथा- २/१५६
शौरिं जगाद २/१५२
शौरिर्वितीर्य १/४२०
शौरिस्तु निस्तुषा- २/४३८
शौर्यं सत्त्वमहङ्कार- १०/१३७
श्यामायुष्ठोमय- १२/३२८

[श्र]

श्रद्धासंनद्धसर्वाङ्गो १३/२७५
श्रमानुत्तान- ६/४८१
श्रान्ता वनविहारेण १/५७८
श्रावणे श्वेत- २/२४२
श्राव्यमाणं ११/२९
श्रियं विश्वत्रय- १/१
श्रियः स्त्रियो वा १/३०५
श्रिया नूतनया १४/३०५
श्रियो विहितविश्रान्ते- ४/२०८
श्रियोऽप्यधर्मसंपृक्ताः ११/१७७
श्रीनेमिना पुरा १८/७४
श्रीनेमिस्वामिनो १८/१८
श्रीपतिं प्रति- २/४०२
श्रीबुद्धिसागरा- ६/१०९
श्रीमन्नेमिकुमारस्तु १६/७
श्रीमातङ्गीपरीरम्भ- ११/२२७
श्रीरियं ते कृतार्थी- ८/१०८
श्रीवत्सं १६/२९८
श्रीशुद्धान्तगजाश्वा- १२/४६३
श्रुतायुधः सुवीर्यश्च ३/१२३
श्रुतिनिर्भेदिनि- १३/७२
श्रुतीर्मत्तसरिणां तूर्यैः ४/४१४
श्रुत्वा तं ७/५१२
श्रुत्वा मन्युमयी- ९/८२
श्रुत्वा विष्णु- १७/३४५
श्रुत्वेति १३/८१२
श्रुत्वेति १७/२०३
श्रुत्वेति ७/६८५
श्रुत्वेति कस्य- १७/२५३
श्रुत्वेति गिरमा- ६/७१८
श्रुत्वेति नीति- १/१६२
श्रुत्वेति पाण्डवोदन्तं ८/१३६
श्रुत्वेति प्रोल्लस- २/२६४
श्रुत्वेति मामिकां ८/५३८
श्रुत्वेति राजा २/२४०
श्रुत्वैतल्लोकतो ६/७६१
श्रूयतां तु ७/१६८
श्रूयतां देवि २/४६
श्रृङ्गाग्रवद्गिरेराप: ६/१३१
श्रृङ्गाररसपूर्णायां ६/२६१
श्रृणु त्वं व्योम्नि १/२१०
श्रृणु विश्वम्भराधीश ९/३४५
श्रृण्वन्ति १/२४४
श्रृण्वन्स द्वारिकालोक- ६/४३
श्रेणीबद्धैस्तुरङ्गै- १२/२३०
श्रेयःपीयूष- १८/८३
श्रेयस्करस्तदेतैस्तै ११/२८२
श्रोत्रपात्रीकृता १८/२१३
श्रोत्रेणान्तः १२/४१२
श्लाघामित्या- १६/६०
श्वश्रूभिः सकृद- २/४४
श्वश्रूशुश्रूषणप्रीतचेताः ७/४१७
श्वापदैरापदं ७/३६४
श्वासोद्धूतैरिव १२/२२३
श्वेतच्छत्रापदेशेन १४/२९८

[ष]
षड्दिनोपोषिते ९/२४२
षष्ठाङ्गोपनिषत्त्रिषष्टि- १८/२८०
षोढा बाह्यं १५/८५
[स]
स एवं ७/११२
स एष केशिकी- २/३६४
स एष भरतक्षोणेः ८/२९४
स करौ कुड्मलीकृत्य ११/३४
स किं शास्त्यधुना ८/१४२
स क्रमात्तिरय- ६/८५०
स क्रुधेव तया १३/४६८
स क्रोष्टुकिसमादिष्टे २/४६२
स खलूच्छृङ्खलोत्साहः १७/३११
स ग्रावपि ११/३६८
स ग्रीष्मेणेव १/२५८
स च गच्छन्- १६/२१६
स च त्वया- १०/१४३
स च धर्मो ११/१८५
स च सार्थपतिस्ते ६/५११
स चचाल ७/१३६
स चिरात्खेचरास्त्राणि ८/३६८
स जगाद जग- १/४८५
स जगाद न १/३८४
स जगाद यदि १८/६५
स जातु वार्ताप्रस्तावे- ६/७५१
स तं स्वयंवरं १/२८१
स तत्र चित्रशाला- ७/१३९
स तदानीमतिस्नेहात् ११/२६२
स तन्नगरमासाद्य ६/७८४
स तस्याः १/१५९
स तां वीक्ष्या- ६/६७८
स तु सम्यक्त्व- १७/५७
स तेषां ग्रन्थिकं १०/७२
स तेषु वासव- १/४१८
स तैरप्रच्छि ७/५०७
स त्रिः प्रदक्षिणा- १६/३२७
स त्वद्भर्तुकृतांश्चित्ते ९/७९
स दधौ जनुषा- १/३५३
स दस्युस्तत्प- ६/६८९
स दीनवदनाम्भोजः ६/१२७
स दूतः पूत- ४/२३
स दूरे शबर- ९/३४१
स धावन्वृषसेनेन १३/६७०
स नखाघातसङ्केतं १०/१६१
स ननाम क्रमाज्ज्येष्ठ- ५/४२७
स निर्मलकला- १/२६१
स नेत्राशुकणान् १८/११५
स पुमान्मुद्रिका- १/४८३
स प्रज्ञामृतकूल्याभिः ८/१४६
स प्रणम्य यथा- ४/२४
स प्रातिपन्थिक- १२/४४३
स प्राप्य पुनरात्मीयां ५/११२
स प्रीतिस्फारनेत्रा- १/३२६
स प्रेयसीं १/२७
स प्रेयसीनां १/३३२
स प्रेष्य नाट्या- १०/४०६
स बभूव १०/३७१
स भटः सुभटा- १/१०५
स भोगी ६/४३५
स भोजनाय १४/३२८
स मध्येमानसं १/४५१
स यत्रास्ति १०/२२६
स युवोवाच १/९६
स युष्मान्दर्शयित्वा ९/३१७
स वः प्रार्थनया ३/२१८
स वल्लभा- १/२८
स विक्रमकला- ३/३३८
स वितेन रण ७/५५८
स विरेजे ध्वजः ६/११०
स विषण्णतदा- ८/१३७
स वीरः समपदि ५/२२७
स वीरग्रामणीर्बाणै ५/२४
स वेत्ति सूर्य- ६/७६०
स वैराग्यभराचान्त- ११/२२४
स वैवाहिक- १/३२७
स व्याजहार २/४५६
स शालस्खलिता- १२/२
स साश्रुनयनाम्भोजः ८/३८६
स सैन्यैः ६/३२३
स सौधमेत्य २/२५२
स स्थालीरातपे ६/४९३
स स्वयं दास्यते १२/७७
स हि युष्मदुपाध्यायः ३/२४६
स(त)दैव समय- १७/२३२
संजज्ञिरे सुवीरस्य १/४२१
संज्ञामासेदुषी १/५२१
संतताश्रुपयःपूर- ६/१०२१
संतोषायत्त- १६/२५७
संदिदेश तथा १७/९७
संदिशन्हारसंहारि ६/४९
संधानाकृष्टि- १४/८७
संधानाऽऽदानमोक्षेषु ३/२८३
संधित्सत्यपि ११/२६३
संधिमादधतं १३/८८४
संप्रत्यावर्जितास्तेन ८/१४८
संमेतादिषु शैलेषु ८/३८८
संयुगे यस्य ४/२४२
संयोगो गुरुशिष्या- ३/२६६
संरोद्धुं सहदेवो- १४/२००
संवत्सरे समग्रेऽपि ३/२५२
संवर्तपुष्करा- ३/४०९
संवर्मयति हि १३/१४०
संविष्टो वा ८/४४२
संवृत्त्य ११/२७४

संसज्जनोत्थि- ३/३९३
संसदुद्द्योतनिस्तन्द्र- ११/२६०
संसारभङ्गुरी- १३/११०४
संसारस्तदसौ १६/३३२
संसारेऽस्मिन्न- ६/६००
संसूत्रततनुत्राणा- १२/४७२
संस्थाप्येन्द्रं निजे ८/२६०
संहर्तुमुद्यतेऽप्येवं १३/५९३
संहृत्याथ विमानानि ९/४०
सकलाभिः १६/१३९
सकुटुम्बमव- ७/१५५
सकुटुम्बस्य १२/१७७
सकृच्च कन्या १६/२९१
सकोपाः सफणा- ३/२०६
सक्योऽवोचन्वचस्ते १६/२१३
सक्रोधमभिधायेति १७/१९३
सखि ! प्रक्षीण- १६/२८५
सखीमुखेन १/५१
सखीशीतोपचारेण १६/२७२
सखे ! खेदापनोदाय ८/२७९
सख्यं मघ्याः ८/८८
सगुणं धारयन्धन्व ८/२१३
सङ्क्रन्दनस्तदा- ८/२७२
सङ्क्रान्तमभितो- १२/१४१
सङ्गान १२/२८९
सङ्गमव्य १२/३५०
सङ्गीतरङ्गनिः ४/२१
सङ्ग्रामरसवाचालै- १०/२४६
सङ्ग्रामसाम्य- १०/३७६
सज्जितस्वस्वयाना- १२/४८३
सज्जीकृत्य रथं ६/७९५
सञ्चरत्सु यथा- ३/३५९
सञ्चरद्वारनारीणां ११/२३
सञ्चरन्पुरुषा- ५/६३
सञ्कुकोच विना ८/४७१
सञ्जगमाते न ३/३८१
सञ्जयंतंज- १८/५५
सति मय्यपि २/५८
सति राज्यधरे १/१६७
सतीचिन्तामणे- ५/३३४
सतीललाम सूते ४/४४३
सतीव्रतपवित्राया: ६/४०५
सत्कृत्य प्रणयार्द्रेण ६/१२६
सत्कृत्य वस्तुभि- ६/११३
सत्कृत्य विष्ठरे- ३/३४५
सत्कृत्यवित्पुरस्कृत्य ५/४४५
सत्त्वं चेदेकम- १/२२०
सत्त्वोत्कर्षादथा- १३/९१८
सत्यं नतिलताकन्द ११/३४२
सत्यं सोऽपि ८/४५३
सत्यपूतं तु ११/२०५
सत्यभामा ११/३
सत्यमेव तदीयं ११/२०६
सत्यवत्यादयः ७/४
सत्यवाक् तपसः ६/८७०
सत्यसन्धजरा- २/९६
सत्यातिक्रमकौलीनं ७/५७
सत्यैव स्वामिनो १७/२४८
सत्रागारमुपेत्याथ ६/७२४
सत्सु तत्त्रिजगज्जैत्र- ६/१३
सदाचारसमीचीना ८/२१७
सदा जलचरै- ८/५३६
सदा वशंवदैरेतैः ७/७०
सदाऽमुनाऽध्वना ७/१३०
सदाऽवदात- ३/१६१
सदाऽस्तु ७/१२८
सदैवापरद्दुष्प्रा- १४/२९४
सद्गुणैः पाण्डवैः ३/२७८
सद्भ्योऽथ १५/१०७
सद्यः कन्दलिते ५/३१८
सद्यः प्रीणयितुं १३/३१४
सद्यः सुरेश्वरास्त- १६/३१६
सद्यःप्राणहरे ३/२०९
सद्योमुकुलिता- १३/४३१
सनत्कुमार १/१६
सनपर्क्षी ततो १४/४०
सनाभीनपि ११/३६५
सन्तः स्त्रोत- ७/२३६
सन्ति दुष्टास्तु १३/९९५
सन्ति भूयांसि १०/३७९
सन्ति मे व्रणसंरोह- ८/२८४
सन्ति यत्र महा- १/८०
सन्ति ये तव २/४२०
सन्तो विकृति- ११/३०५
सन्त्येते हस्ति- ८/१०५
सन्त्येव वीराः ११/३२६
सन्ध्याम्भोदसनाभीनि ४/१०६
सन्नकर्मारिरासन्नं १८/२३३
सन्नद्ध सम्मुखी- १४/१३५
सन्नद्धसारशौण्डीरां ९/१६
सपत्नीतोऽपि १/१८४
सपरीवार एवायं ५/२०२
सपादोपग्रहं १२/१८९
सपौरस्तं भुवो १५/६
सपौरैः सपरीवारैः १८/११२
सप्तश्रोतः ६/४६२
सप्ताष्टहायनः २/२११
सप्रतापाज्जरासन्धा- २/४५०
सबन्धुर्बन्धुर- ७/७००
सबन्धोरप्यजातारेः १४/२९२
सभुजास्फोट- १४/६०
समं ज्वलितुमारेभे १३/५३८
समं तैः सर्व- ६/९६
समं दोःस्तम्भ- १३/८६३
समं दोर्दण्ड- १३/४६३

समं नलस्य	६/३१६
समं निस्त्रिंशनि-	१३/२९१
समं नेमि-	१४/७४
समं पित्रा	१६/३२३
समं प्रद्युम्नसाम्बा-	१४/२४८
समं महिम्ना	१३/८३
समं सत्त्वेन	१३/८०
समं समस्तभूतानां	९/३०५
समक्षमेव	९/३१२
समग्रविषय-	१५/४२
समग्रेणावरोधेन	१६/३२४
समजाथत वैराय	८/२६६
समण्डलमिवायातं	१७/२१
समतानिम्नगापूरे	१६/२५९
समन्ताध्दन्तयन्ना-	१३/५६२
समन्युरभिमन्युस्तु	१३/३५९
समभूवन्यथा-	१२/३३५
समभ्यर्च्च	१४/३२५
सममश्रुजलोत्पीडैः	५/२८५
समयेऽपि समागत्य	३/१०३
समयोऽपि मुनेरद्य	५/४६
समरं संस्मरन्नेवं	१५/१२२
समरे येन	४/२४०
समर्थो न	१६/१५१
समर्प्यारक्षकाग्रण्यः	६/६९६
समस्तकरण-	४/१७९
समस्तजाह्नवेयादि-	५/४२६
समस्तत्रिजगत्-	१७/३८
समस्तमथ	१३/९९९
समस्तमपि	१६/६९
समस्तवास्तु-	१५/९१
समस्ताभिः	२/४४५
समागच्छदगा-	१२/३५१
समागमं	१८/२
समाजग्मुर्मही-	२/४०
समादत्स्व	१४/१८०
समाधेरच्युतः	६/७४३
समानवयसं	८/३४५
समाप्तिमागते	१०/२६६
समाप्य	१४/२
समाहृत्य हृषी-	१३/१३८
समीकाङ्क्षता-	१३/४४२
समीके मनसा	१३/४५
समीहांचक्रिरे	१७/७
समुच्चार्य	६/३७९
समुत्तीर्य विमानेभ्यः	९/१४३
समुत्पेदे तदाऽन्योऽपि	६/७२
समुद्धुषित-	१/१२०
समुद्यते हरिं	२/४०८
समुद्र इव	१२/२२६
समुद्रविजयः	१४/२४२
समुद्रविजयः	१६/२२५
समुद्रविजयः	१/४२७
समुद्रविजयः	२/१०३
समुद्रविजयः	२/४४०
समुद्रविजयस्तस्यां	१२/४५
समुद्रविजया-	२/३१९
समुद्रविजया-	६/११४
समुद्रविजयादीनां	१४/२०५
समुद्रविजयानी-	२/४३३
समुद्रविजयेनाथ	१६/२९९
समुद्रविजयो	१४/२६८
समुद्रविजयो	२/३७४
समुद्रविजयो-	१२/२५
समुर्द्धन्यमणी-	६/९११
समृद्धिगर्धिना	१५/९२
सम्पत्पुटकिनी-	७/२०१
सम्पदामादिकन्दं	१७/८३
सम्पद्धिर्दो-	१८/१२
सम्पन्नसर्वस-	५/१६
सम्पन्नहृदयाश्वासः	५/२५५
सम्परायप्रमीतानां	१४/२५५
सम्परायरसोद्रे-	१३/६८१
सम्पराये परासूनां	१४/२४०
सम्प्रत्यप्रतिमल्लास्ते	१४/४१
सम्प्रत्यमङ्गलं	१२/४७३
सम्प्रत्यस्ति	११/१४७
सम्प्रत्येव	१०/४१७
सम्प्रत्येव जये	१७/१९०
सम्प्रत्येष	१२/८७
सम्प्राप्तसङ्गमा-	१/५४४
सम्प्राप्तेनामुना	१४/२१४
सम्भाव्य	१३/१०१८
सम्भाव्य भूमिपाल-	१/४६४
सम्भाव्य सुभटं	१८/१३१
सम्भ्रान्तया	६/७११
सम्मुखं प्रसरन्तीव	१४/२३२
सम्मुखं सर्व-	४/१४०
सम्मुखस्याप्यसौ	१३/७०५
सम्मुखीनक्षुतेना-	४/२०९
सम्मुखीनौ	१३/६७८
सम्मोहं मोहना-	९/४१
सम्यक्त्वं जगृहुः	१८/१८०
सम्यगाराधितन्या-	१७/२
सरःसलिलसेकेन	१३/९८१
सरलैकस्वभावोऽयं	५/३३८
सरित्पूर	१३/५८०
सरोजानां रजः	२/२६१
सरोमाञ्चा च	१४/२८६
सरोऽपि च	९/३४१
सर्पत्सर्पारिपक्षा-	१३/३२३
सर्पसन्तमसे	१३/७२६
सर्वं मनसि	१०/१८
सर्वंकषेषु तेज-	४/४०७
सर्वक्रियाकौशल-	१८/२७१

सर्वतः कुर्वतां १७/२४४
सर्वतः खेलदुत्ताल- ५/४४७
सर्वतः परि- १४/६५
सर्वतः सत्त्व- १३/५९४
सर्वतः स्तूयमाने ४/४१५
सर्वतेजस्वि १०/४७६
सर्वतो रत्न- १८/२३५
सर्वतोऽस्मत्प्रतापा- ५/३७
सर्वथा निजसाम्राज्य- ६/९२६
सर्वथाप्येतदेव १०/४०१
सर्वथाऽप्यस्य १३/१०४९
सर्वदैवाति- १५/७२
सर्वमज्ञातपूर्वी १६/४२
सर्वमेषा विषं ८/५४२
सर्वर्तुकमनीयानां ८/१८९
सर्वर्तुरमणीयानि ७/३८०
सर्वर्तुसम्भवैः ८/३४
सर्वव्रतानां १/२२२
सर्वसंहारसाक्षेपा ११/२४४
सर्वसङ्गपरित्याग- १३/२०३
सर्वसन्देह- ६/२२८
सर्वस्तव प्रसादोऽयं ६/७४५
सर्वस्मिन्नप्य- १३/७४१
सर्वस्मिन्विद्रुते १३/६०९
सर्वस्वर्गिगणाकीर्णे ५/२०५
सर्वाः सम्भूय ५/३३९
सर्वाङ्गागरयन्सैन्य- १२/४११
सर्वातिशायिस- ३/२७३
सर्वानाह्वातु- ६/२४५
सर्वानेकैकशो ८/५४०
सर्वान्पश्यत १३/५२६
सर्वासां क्षत्रिय- १/३४४
सर्वे किमधुना ८/८२
सर्वे वन्दारवः ७/४९६
सर्वे श्रृणुत भो १/२११
सर्वेषां पश्यतां २/३४२
सर्वेऽपि ज्ञानिनो १/२१८
सर्वेऽप्युर्वीभृत- १३/३९३
सर्वेऽप्युर्वीभृतः ५/४९३
सर्वैः सज्जीक्रियन्तां ११/११२
सर्वैः सर्वात्मना ९/५८
सर्वैः साकं ७/९
सर्वैरप्यात्मनो ६/२१५
सर्वैर्नृपगुणैर्युक्ताः १५/३२
सर्वोऽप्यनुपदी ५/३६४
सवंश्यैः समरा- ६/२१२
सवयोभिः १२/११४
सवित्री ७/१४३
ससंभ्रममथा- १३/१७९
ससत्वा धृत- २/५
ससैन्यस्यापि १०/३९२
ससौष्ठवं तदा- ५/१०३
सस्तम्भं १६/२०८
सस्यानामिव ७/३४२
सह द्रुपदकृष्णाभ्यां १०/४६५
सह द्रुपदनन्दिन्या ६/८८५
सह प्रस्थास्नवः ६/३६२
सहकारतरोर्मूले ८/१३२
सहदेवे ८/४४
सहदेवोऽपि ६/४८
सहर्षो हयहेषा- १२/४३९
सहसोत्थाय वेषं ४/३७१
सहस्रगुणित- १३/९५०
सहस्रशो मणि- ६/१३१
सहानीकैरजाता- ६/८८९
सहानूरुप्रकाशेन १३/४७४
सहापि द्रोणकर्णाद्यैः १०/३०१
सहायो विधुरे १०/२१६
सहितो धृतराष्ट्रेण ३/३५२
सहिष्यतेऽरि- १२/४१८
सहैव त्रपया १३/१८७
सहोदयव्ययाः १४/२४
सह्यविन्ध्याविवा- १०/२०७
सा कंसस्य तदा- २/१७०
सा गत्वाऽऽख्य- ४/३६१
सा चलन्ती ६/५६१
सा जल्पति स्म १६/२१२
सा तानूर्ध्वभुजा- ६/५४१
सा तेन ७/४२१
सा दीननिवहो- २/१६
सा नु साम्प्रत- १/३४३
सा परं न ७/१५६
सा पाण्डुना ८/९०
सा प्रत्यभिदधे ४/३७७
सा बभूव शिशु- १/४३४
सा भुजे वसुदेवस्य १४/५५
सा मुहूर्ते शुभे १/५८
सा विहस्य पुनः ५/१४९
सा श्रोत्रपुटमाधत्त १/४७४
सा स्वप्नं कथया- ३/१००
सांयात्रिकैः १२/१५६
सांयुगीनभुजौ ९/१६५
सांयुगीनो १२/१०५
सांवत्सरिक- १६/२६७
साकं शकुनिना ६/११६
साकाङ्क्षमथ ४/३०९
साक्षादिव १/९०
साक्षादिव गुरुं ३/३०९
साक्षादिव जये १३/७३२
साक्षादिव धनुर्वेदं ४/१५०
साक्षाद्विजयमूर्तिं १३/४४
साक्षीकृत्य ६/७४६
साक्षीकृत्य वियत्य- ४/२०३
साक्षेपः प्रतिचिक्षेप ५/१८२
सागरान्तरिता- १७/१६०

सागरोऽप्यूचिवानग्नौ ४/३६४
साग्रमब्दसहस्रा- १८/२४५
सादरः सोदरो- ९/१९८
सादिभिर्दुतमभ्येत्य १२/४१५
साधवो बान्धवाः १५/१०६
साधीयोऽध्यवसाय- १७/३६७
साधु कोरक २/४८१
साधु वत्स २/३४४
साधु साधु १/२०३
साधु साधु महा- ८/३३६
साधुभिः सहितः १८/२४४
सानन्दे यादवानीके १४/२०७
सानन्दैः खचरी- ८/३६५
सानीकमहितं १७/१०४
सानीकेन विराटेन १०/४४९
सानुकम्पा नृपस्या- ९/१५४
सानुजस्य तपः ११/१७
सानुमन्ताविवो- १३/१०७
सान्द्रनैकद्रुमच्छा- ५/७१
सान्द्रशीततरच्छाये ४/८९
सापत्यमिति १/११३
सापत्न्यार्ता १३/१०६९
सापदः सुहृदः ८/२५५
सामन्तेभ्यः ११/३८६
साम्परायिक- ८/१०६
साम्प्रतं च तपः १८/९१
साम्प्रतं मुक्त- ९/३५०
साम्राज्यं ७/२४३
साम्राज्यमङ्गदेशा- ३/४५४
सायकान्संदध- १३/५२८
सायुधव्रातपादात- ९/१५६
सारणीशीकरा- ४/८८
सारता जयजीवातुर्न १२/९६
सारथिप्रेरितरथो १६/२६४
सारथिस्तमथोवाच १८/५६
सारिणीवारि- ६/२७१
सार्थेशाय ६/५७९
सार्थेशो धनदेवोऽथ ६/८३८
सार्थेशोऽपि ६/६५७
सार्धं प्रियाभिरभ्य- १/५८०
सार्वजन्ये सौजन्यं ११/३३५
सावधानोऽधुना २/६५
सावलेपास्तपः ८/१०४
सावष्टम्भे भुवः १२/७९
सावहेलमुदस्तेन १४/१७२
सावित्री नाम ७/४११
साहङ्कारस्ततस्तार- ४/२८३
साऽथ तैः सह ६/६५६
साऽथ पृष्टा २/११२
साऽथ स्त्रीभिः १६/१११
साऽपश्यत्क- ६/६७७
साऽपि जीवयशाः १४/२५७
साऽपि विज्ञातनिः १३/६१५
साऽपि विश्वत्रयीं ५/४५१
साऽपीत्यत्सूनवे २/२११
साऽप्यभाषिष्ट १/३४१
साऽप्यवोचद- १५/६६
साऽप्यस्यै ७/३०४
साऽप्यूचे १७/१४२
साऽप्यूचे पृच्छसि १०/१३५
साऽब्रवीद्देव १०/२९४
साऽब्रवीन्नन्वितो ५/१४६
साऽभूत्कूलं- ६/६४१
साऽभ्यधादधुना १/१४४
साऽभ्यधाद् १७/१७१
साऽभ्येत्या- ६/६७०
सिंहकेसरिणः ६/५९६
सिंहा इव श्रयन्तेऽमी ८/४६०
सिंहासने निवेश्याथ ६/६६
सिंहासने स ४/१४७
सिंहेनेव त्वया ९/२८१
सिच्यन्ते धर्म- ५/२११
सिञ्चञ्श्रद्धाजलै- ६/७४
सितच्छत्रैः १३/८१
सितांशुरुचिसध्रीची १०/३११
सिद्धप्रत्यक्षमा- ४/३४२
सिद्धविद्यः स ५/३२६
सिन्धुरेन्द्राः १३/८३५
सीरपाणिरथा- १६/६३
सीरपाणिरथा- १७/३१७
सुंसुमारजना- ६/७७४
सुखं निद्राय- ७/५७३
सुखकृत्त्वं प्रतीपो- ८/३५१
सुखदुःखे समं ७/२३३
सुखाद्वैतमयाः १८/१०
सुखेन तस्थुषां ९/१५५
सुगात्रि ! परमत्रार्थे ७/२७१
सुजनोक्तिः ११/२७३
सुतमालोचयामीति ४/३५६
सुतशोकाग्नि- १३/३९४
सुतसौबलयोः ६/२३०
सुतस्य तस्य २/३७
सुता अपि १३/१०४५
सुतां भूपः पुरं ६/७५३
सुतागमश्रुति- १०/३१५
सुताया १२/१५
सुतावसूत २/४६३
सुताऽस्य द्रौपदी- ४/२६
सुतो बभूव १/११
सुतौ प्रद्युम्नसाम्बौ १४/५३
सुदुःश्रवामुपश्रुत्य ५/२४४
सुदुस्तपतपः ४/११३
सुधांशुधवलं ८/४११
सुधारसमयीमेष १३/२२४
सुधासब्रह्म- १५/२३

सुधास्वादु गुरोः	३/२७०
सुपर्णकेतु-	१६/११३
सुप्तमत्तप्रमत्तेषु	१८/३३
सुप्तामेका-	६/३८७
सुप्तामेकाकिनीं	६/५०३
सुप्तामेकाकिनीमत्र	६/६५३
सुप्रतीकर्द्धि-	१३/३१८
सुबलक्ष्मापतेः	१/३९२
सुभद्रवणिजं	२/१००
सुभद्रा च स्नुषा	१०/४५२
सुभद्रामभिमन्युं	१०/४४५
सुभ्रुवां	१२/२४५
सुमेधास्तदबोधिष्ठ	८/४०७
सुयोधन !	९/५३
सुयोधनवधौत्-	९/८४
सुरा इव	१३/१९१
सुरासुरनरव्रात-	१७/३४
सुरैर्नभश्चरैः	१५/१२६
सुलभाः प्राणिनां	१६/३३४
सुवर्णकमलासीनं	७/३८४
सुवर्णच्छविना	१२/१२७
सुवीरो माथुरं	१/४२२
सुशर्मा कृतवर्मा	९/३६
सुशर्मा यस्य	११/७०
सुशर्माम्भोधरारब्धो	१०/२८२
सुशाद्वलदलश्रेणि-	९/२५३
सुस्थितं	१७/१८१
सुहृद्वपुषि रोमाञ्चः	४/२९४
सूक्ष्मक्षौमोचिता	८/१६६
सूक्ष्मबादरभेदेषु	१५/८७
सूचकश्चरटश्चौरः	१/३५७
सूतसूतिरिति	४/२४५
सूतात्मज ! न	३/४६०
सूत्रिते त्ववधौ	६/९२७
सूत्र्यतां	१६/२०६
सूर्यहासमसिं	७/६५६
सूर्याचन्द्रमसौ	३/१०४
सेकातिरेक-	१/५८२
सेचं सेचं त्वया	९/१२१
सेनाकलकलोद्-	१२/४६६
सेनानुगमशौण्डेषु	९/२४१
सेनान्तर्दिद्युते	१३/३१९
सेनाभिरुग्रसेनो-	२/९७
सेनाऽग्रे धवलैरश्वैः	१४/१३९
सेवागतानां	११/२२
सेवागुरौ	१५/३५
सेवायातैर्दिशा-	५/५२६
सैकते कुसुम-	४/८५
सैकतेषु	७/३८१
सैनिकानां नगोत्तुङ्ग-	४/५४
सैन्धवस्य	१३/४३७
सैन्धवोद्धूत-	४/४८
सैन्धवोद्धूतधूली-	१७/३०
सैन्यं सर्वाङ्ग-	१३/५९७
सैन्ययोरुभयो-	१०/२५८
सैन्यरेणुभिरश्रान्तं	१२/२९९
सैन्यैः समस्तै-	१०/१९१
सैन्यैरैक्षि पुरः	१२/१६०
सैवमाख्याय	७/२८९
सैवेयं यन्मणि-	३/४८९
सैष ज्याकर्षणा-	१३/१०९८
सैष दुर्योधनो	१३/८
सैष नः	१३/१०९७
सैष नम्रारि-	१३/१०९९
सैष निःशेषभूपाल-	११/९०
सोत्कण्ठमानसो	७/१९७
सोत्प्रासमित्यु-	१३/७५८
सोपद्रवे वने-	१७/३४१
सोपरोधमिति	७/४४९
सोमदत्त कलिङ्गेश-	९/३५
सोऽग्रजन्मा-	१/२५३
सोऽतिभीष्मो	२/३४८
सोऽथ चित्राङ्गदं	१/२५७
सोऽथ तं पृथिवी-	६/७९०
सोऽथ तत्काल-	१४/२९६
सोऽथ द्रोणं	१३/४०३
सोऽथ पप्रच्छ	१२/२४
सोऽथ पप्रच्छ	६/५७७
सोऽथ मां मुदितो	९/११७
सोऽथ मे	१५/६५
सोऽथ विप्रो	६/७७२
सोऽथ सर्वाङ्ग-	६/५०१
सोऽथ सान्तमयै-	११/११५
सोऽथ सार्थपतिः	६/५७४
सोऽथ स्वय-	१३/७४५
सोऽधावन्मुष्टिना	७/६६१
सोऽधुना	६/४८९
सोऽनुयुक्तस्ततो	१०/४५
सोऽन्धकूपे	१/१८३
सोऽपि पल्लवित-	१/५२
सोऽपि प्रिया-	५/२५०
सोऽपि फाल्गुन-	९/११०
सोऽपि व्यज्ञाप-	२/१४९
सोऽपि शृङ्गे	२/२७६
सोऽपि शौर्या-	२/६०
सोऽपि सम्मानया-	१४/२५४
सोऽपि स्वरूप-	२/१४७
सोऽप्यभाणीद्धृशं	१६/८३
सोऽप्यभाषत	८/३२४
सोऽप्यभाषिष्ट	१/४३८
सोऽप्यवादीत्तवायं	१८/६१
सोऽप्यस्मै कथया-	३/३०६
सोऽप्याख्यत्कुशला-	६/५०७
सोऽप्याख्यद्भद्र	१३/२०७
सोऽप्याह तनयं	४/३६३

सोऽप्युन्मील- ६/५८०
सोऽप्युपासित- ९/२०६
सोऽप्युवाच १७/२४९
सोऽप्युवाच १/९२
सोऽप्यूचे १६/३
सोऽप्यूचे कंसतः २/१९६
सोऽप्यूचे तं १३/७८७
सोऽप्यूचेऽतिप्रिया ४/३५५
सोऽप्येवं वादया- २/१३३
सोऽप्रीणयत्तथा ४/९४
सोऽब्रवीतान्किमेतां १०/१७८
सोऽब्रवीत्प्रेयसीं १०/१३४
सोऽब्रवीत्सीरिणं १८/७१
सोऽब्रवीदथ १७/१५४
सोऽब्रवीदेतया ४/३२५
सोऽभिधायेति ५/१२९
सोऽभिवन्द्य ५/२१६
सोऽभूत्तथापि २/११८
सोऽभ्यधाद्भूभुजा १०/६४
सोऽभ्यधान्नः ७/६८२
सोऽयं चेद्विश्व- १८/५७
सोऽयं प्राक्कर्मणां ४/३७२
सोऽयं मन्ये १०/३५३
सोऽरिष्टानि २/२४७
सोऽवदद्भद्र ! ३/२८४
सोऽवधीरिति- १३/८१०
सोऽवोचत्कारितः ७/५२६
सोऽवोचन्नृप २/२५३
सोऽशंसद्देव १/४७२
सोऽस्मिन्पदाभ्या- ५/११६
सोऽहं तप्त्वा ६/८४४
सौधमध्ये निरुद्धो- २/१११
सौधे कदाचन १/५९१
सौधोपरि ११/३९१
सौबलोऽप्यभ्य- ६/१५३
सौभ्रात्रं पाण्डु- ५/८
सौम्य ! वीक्षे ८/२१५
सौम्ये च दुःप्रधर्षे ६/५
सौरभेयीः १०/३७०
सौरभोदारमन्दार- ५/४३०
सौरभ्यसारघनसार- ९/३८०
सौविदश्रेणिसंरुद्धाः १२/१६९
सौहार्दं हि कियन्मात्रं ३/४५२
स्कन्धं ८/८
स्कन्धन्यस्तहरि- १८/५१
स्कन्धारोहार्थ- ८/१२
स्कन्धावारं १३/११०६
स्तनयोरपि पीनत्वं २/२०
स्तनोपपीडमा- ७/६२६
स्तम्भमुत्तम्भयामास ४/११४
स्तम्भाः स्वर्ण- ४/९८
स्तम्भिता इव ६/९४७
स्तुत्वा स्तोत्रैर्जिनं ८/२०३
स्तुमो जलधिमेवै- ६/१८९
स्तृणोति स्म १३/८४३
स्तोत्रैश्चित्रैर- ७/११५
स्त्यानीभूयं ४/१०
स्त्रियां पूर्वस्त्रियां १३/१५०
स्त्रियो बभूवुर्याः १७/७७
स्त्रीजातिस्नेह- ५/२३७
स्त्रीस्वभावभुवा १३/७८०
स्थलाब्जिनीधिया ६/१२०
स्थलेभ्योऽभ्यधिकं ४/१०
स्थानस्थानोल्लस- ४/४२७
स्थाने स्थाने १२/१३८
स्थापयाञ्चक्रिरे १५/९६
स्थापिते च ९/३५३
स्थित्वा स्थले ८/३१४
स्थित्वाऽतिमहतीं ९/२८०
स्थिरत्वं सौष्ठवं ३/३६१
स्थिरो भव तवा ७/३१३
स्थेयसीमिव १३/७१०
स्थेयांसौ १०/२०६
स्थैर्यगर्वं च १३/१०९
स्नातपीताः १२/२३८
स्नात्रान्तरेषु ६/१०३
स्नानक्रियां वितन्वानः ५/१३१
स्नानभुक्त्यादिना ६/५४८
स्नानीयानि जल- ६/१०१
स्नुषा वः शतशः २/१५४
स्नुषाऽथ पाण्डुराजस्य १०/८१
स्नेहतो दुहितुः १/१९०
स्नेहादापदमस्मासु ८/१५५
स्फारं प्रत्यापण- १६/२०४
स्फुरदम्भः १/१२
स्मरः प्राप परां १/५४०
स्मरन्ती जिन- ८/३०
स्मरन्पञ्चनमस्कार- १३/५१३
स्मरभोगिफणा- १६/११०
स्मरव्यापारनिपुणा ८/४०१
स्मरसोदर- १/४८१
स्मरस्तस्मिन्नपि १/५०६
स्मरस्येतत्परि- १८/७२
स्मरस्येतद्विराटेषु १४/३१७
स्मरार्ताः ८/३७२
स्मरेन्द्रमुरजि- ६/२५९
स्मृता तु ७/४०७
स्मृताभिः ८/२०६
स्मृतिवेदिभिरावेद्य- ११/३०
स्मृत्वा द्रोणार्पितं ८/३३१
स्मृत्वाऽथ ९/३३३
स्मेरयन्तोऽधिकं ४/९१
स्यन्दने भय- १/२८३
स्यातां सका- १४/२३३
स्यादेवमपि वा ६/७८८

स्वामलिम्ना- १३/७४४
स्वस्तोत्तरीयसिचयः ३/४५५
स्त्रोतस्विनीप्रवा- ४/४३८
स्त्रोतस्विनीर- ७/३६८
स्वकान्तवदने १३/१०६५
स्वकीयैरिव ५/२८४
स्वकीर्तिकलम- १३/३६८
स्वचक्रेणैव १४/२१६
स्वच्छन्दं वद ११/२७५
स्वच्छन्दनिर्यदान- ३/२४९
स्वच्छां तदैव १३/२४९
स्वच्छाम्भसः ८/५०२
स्वजनोर्वीपति- ४/४१०
स्वदेहेऽपि १८/१४७
स्वप्ने भीमार्जुनौ ८/१५२
स्वप्ने रविवितीर्ण- ३/४७५
स्वप्रतिज्ञातनिर्वाह- १०/१२१
स्वबाणग्रहणे ८/२२७
स्वभावतो १७/२७८
स्वभुजोर्जित्यपर्यन्तं ११/२९०
स्वमुद्वेष्टयितुं १६/२२८
स्वयं गलित- ६/५७१
स्वयं दीर्घाक्षि ५/३२१
स्वयं दोष्मन्पदे ७/६७४
स्वयं मणिमयं ८/५५९
स्वयं रसवतीं तां ६/७७३
स्वयं सागर- ३/१०२
स्वयं सिंहासनासीनस्तं ८/३६७
स्वयंवरे तु १/४४०
स्वयंवरेऽथ २/१२७
स्वयमाश्वासिता ९/७
स्वयमासन्न ११/११९
स्वयमुत्पाटयामास १६/३०६
स्वयमेव क्रुधा १३/१४३
स्वयमेव पुरे २/३५
स्वयमेवात्तसंन्नाहः १४/११३
स्वरामणीयकाक्षि- ६/८९७
स्वर्गश्च सोऽप- १/२११
स्वर्गापवर्गयो- १५/४९
स्वर्लोकपथिकीं ५/२८८
स्वल्पाऽप्युज्जृम्भते ४/४५४
स्वल्पैः कल्पद्रुम- ३/३३
स्ववासःपल्लवाग्रेण ९/३०७
स्वस्ति द्वारवती- १६/१५६
स्वस्तिगर्भमुखाब्जेन ११/८७
स्वस्थानं मालिनीं १०/१८७
स्वस्थानं मेदिनी- ५/४५०
स्वस्वदेशप्रसूतानि ६/८९
स्वस्वदेशोद्भवैस्तैस्तैः ६/९३
स्वस्वासनोपविष्टानां ९/३५९
स्वागतं १७/१७३
स्वागतक्रियया- १/१६३
स्वाजन्यप्रणयेन १२/१८१
स्वादं नागरखण्डानां ६/३७
स्वादयिष्यति १/११६
स्वादुभिर्मृदुभि- २/२६५
स्वाधीनपतिका ७/३८२
स्वाध्यायध्वनिवा- ८/२३
स्वानुष्ठानेषु १५/८६
स्वामिनः कीर्ति- ९/१०८
स्वामिनाऽथ १७/२०४
स्वामिन् ! १६/२७८
स्वामिन् ! १७/४८
स्वामिन्कोऽयं ६/३३२
स्वामिन्नस्माद्दुरा- १४/३१
स्वामिन्नूचे- १४/५७
स्वामिन्पुरात- ५/२११
स्वामिन्विश्वस्य १३/१०८६
स्वामिवैरेण १२/४९८
स्वाम्यादेशात्ततः ७/६५५
स्वाम्येकदत्तनयनां १६/३४२
स्वेदमेदस्विनिः ५/३४
स्वेदोदबिन्दुसंदोहै- १०/१५०
स्वैरमस्यां च ५/७९
स्वैरमाराममारामं ३/६०
स्वैरमुज्जृम्भित- ४/३११

[ह]

ह हा बाहुसहायो- १०/३०८
हंहो ! क्षत्रकुलो- १/३०४
हंहो ! नेमिकुमारो १६/७८
हंहो ! बर्हिन्नहो ७/६
हंहो ! विद्याधराधीश ५/३५५
हठाकृष्टमुखाम्भोजः १२/२२२
हतं पौरोगवेनाथ १०/२१७
हतवत्यपि १३/११५
हतशेषान्परित्यज्य १३/३३०
हतस्तम्बेरमस्तो- १४/१५१
हतास्तोयेन १/५७१
हते प्रसभमात्मीय- १३/२१३
हते सकुञ्जरे १३/३४०
हते हिरण्यनाभेऽथ १४/१११
हतेऽस्मिन्कौरवानी- १३/५१६
हतैवाहं ७/६१८
हतोऽश्वत्थामना- १३/५०६
हत्वा च १३/८००
हन्त ! हेमाङ्गदे ५/२६६
हन्त गोविन्द ! १३/९२२
हन्त स्वसा ५/२४६
हन्ति हन्ताय- १३/४३८
हन्तुं कंसस्य २/४३२
हन्तुमोजायमानोऽपि १/१०१
हन्यतामधुनैवायं १७/२६५
हयाः कैश्चिद्गदाः १४/२७४
हयादुत्तरतो १२/१४७
हयौघहेषितै- ४/४१
हरिः प्रत्याह २/३३१
हरिः प्राप १४/२६१
हरिं जघान १४/१३१
हरिं मूर्च्छाल- २/४०६
हरिदश्वरथाश्वाभ- १०/६१
हरिमित्रोऽन्यदा ६/७०८

हरिरित्यभिधा-	१२/३०४
हरिर्मत्कार्मुको-	११/६२
हरे पुनः प्रहाराय	२/४०७
हरेरन्तःपुरे	१६/८०
हर्म्याङ्गणे नृपा-	६/११३
हर्म्याद्यर्हाणि	१८/१८६
हर्षकोलाहलैर्जातु	६/४७३
हर्षसोत्कर्षमाभाष्य	५/४५२
हर्षाकुलचल-	५/४८३
हर्षादिति	१/५०
हर्षादुत्तोरणाशेष-	११/४७
हर्षाश्रुबिन्दुसंदोहः	५/४१५
हर्षोत्फुल्ल-	६/२५७
हल्लीसक-	७/६३६
हसन्त इव	१२/२१६
हसन्नाह पुनर्भीमः	९/१७९
हसन्नुवाच	१४/१२२
हसन्नेमिकुमारोऽथ	१६/२४३
हसित्वा ताननाः-	२/३०४
हस्तिनापुर-	१७/१
हस्तिनापुर-	७/१४६
हस्तिनापुर-	७/३७
हस्तिनापुर-	७/५०५
हस्तिनापुर-	८/१७४
हस्तिनापुरमभ्येत्य	६/८८०
हस्तिनापुरवास्तव्यः	११/१६३
हहा ! सखि !	१६/२११
हा ! कंसध्वंस	१८/३८
हा ! कल्पपाद-	१३/१०८१
हा ! कृपाणपयः	१३/१००५
हा ! कौरव-	१३/१००४
हा ! तत्राप्यस्य	१७/३४१
हा ! दुर्योधन	१३/१००६
हा ! दैव !	१८/४५
हा ! धिक्साक्षाद-	१८/९
हा ! नाथ !	१३/१०८०
हा ! नाथ !	१३/११०१
हा ! नाथ !	६/५२५
हा ! ममज्ज जले	८/५२५
हा ! ममास्तमिते	१३/१०९३
हा ! लक्ष्मीकेलि-	१८/३९
हा ! वत्स !	१३/१००३
हा ! वत्स !	१३/१०७४
हा ! वत्सा !	१३/१०२४
हा ! विश्वेष्वक-	१८/३७
हा ! हा ! धिग्मा-	६/७२५
हा दुरात्मन्नल	६/४२१
हा वत्स पार्थ	९/२१०
हा विधे ! विदधे	५/२९३
हा विधे	६/४११
हायनैः सोऽथ	१/७६
हारकुण्डले-	५/१६२
हारयष्टिमहीपृष्ठे	४/८
हारयामास	६/३४१
हारिताखिलनरेन्द्र-	६/१०२२
हारितायां क्षणादक्ष-	६/९३०
हारिताऽपि न	६/९५८
हारितेभरथाश्वीयः	६/९२३
हारितेषु प्रतीपेन	६/९३७
हालाहलमयं	१३/१०१२
हासयन्नथ	३/५१
हास्तिकाश्वमयी	१२/३३७
हास्यलोभ-	१५/८८
हाहा ! किमेतदारब्धं	८/४५४
हाऽभिराम	१३/१०९१
हिडम्बबककिर्मीर-	८/९७
हिडम्बबककिर्मीराः	९/२८८
हिडम्बां	७/३६०
हिडम्बां सह बालेन	८/४२१
हिडम्बाकुक्षि-	१३/४५२
हितमप्यहितं	१४/३९
हित्वा जलाशयान्हंसाः	६/२४१
हित्वा मनोहरा-	१/५८६
हित्वा हिरण्यकोटी-	४/८०
हिमालयमथारुह्य	६/५३
हिरण्मयमयं	४/२
हिरण्मयै	१४/२७१
हिरण्यनाभमुख्यानां	१४/८१
हिरण्यपुरभूपाल-	५/२४५
हिरण्यपुरमित्यस्ति	५/२२९
हुंकारेण ततः	८/३४८
हुंकारेऽपि सति	१२/१७
हुण्डिकः	६/४८७
हुताशैः संस्कारं	१८/२७४
हृदयेन नरेन्द्र-	१०/४०८
हृदि यस्यैकदेशेऽपि	१२/४१७
हृषीकेशसमाहूत-	१६/१६३
हृष्टो रथमनाधृष्टि-	२/४३६
हृष्यन्मनोभिः	१/३२४
हेतुर्मातः	१३/७७९
हेतोः कुतश्चन	११/५१
हेतोः कुतश्चिदेते	९/३००
हेतोः कुतोऽपि	१/५०९
हेमन्तहिमसम्भारे	६/१८८
हेमस्तोमैस्ततस्तै-	१०/५९
हेमाङ्गदश्च भूपालो	५/४६२
हेमाम्भोजतती-	५/२०३
हेलया चापमारोप्य	४/२४९
हेलोत्फुल्लकपोलेन	१६/३७
हैडम्बेयोऽपि	१२/४३७
हैमन्तिक	१३/१७३
हैयङ्गवीनगो-	४/५५
ह्यस्तने गोग्रहे	११/७६
ह्रियन्ते स्म	११/९२
ह्रियन्ते स्म	१३/३३९

• • •

परिशिष्टः

[२]

पाण्डवचरित्रमहाकाव्यगत सूक्तिरूपपद्यांशानाम् सुभाषितानांश्च क्रमः ॥

पद्यांशः	सर्गः/श्लोकः
योग्यं सुतं वा शिष्यं वा नयन्ति गुरवः श्रियम् ॥	१/१५५
भवेत्कन्या कुलीना हि पित्रादेशवशंवदा ॥	१/१६१
सत्त्वं चेदेकमप्यस्ति किमन्यैर्बहुभिर्गुणैः ।	
तदेव हन्त ! चेन्नास्ति किमन्यैर्बहुभिर्गुणैः ॥	१/२२०
इह च प्रेत्य च प्रीत्यै तादृशा हि सुताः पितुः ॥	१/२५६
न हि विस्मृतिमभ्येति प्रतिपन्नं महात्मनाम् ॥	१/२५७
प्रायेण यौवनान्धानां सुलभो हि विपर्ययः ॥	१/३३०
भवेद्वाङ्मनसातीतः प्रभावो हि महात्मनाम् ॥	१/३६२
रामासु भृशमासक्तिः कारणं राजयक्ष्मणः ॥	१/३६४
विघटन्ते हि कार्याणि प्रतिकूले विधातरि ॥	१/४६८
देवतोपहितानां हि वस्तूनां महिमाऽद्भुतः ॥	१/४९३
तादृशा पुत्ररत्नेन वियुक्तः को न खिद्यते ॥	१/५५४
अन्तर्द्रव्यानुरूपा हि पयस्यामोदसम्पदः ॥	२/६
सुरोपितः फलत्येव सद्यः सुकृतपादपः ॥	२/१९
अरुणे प्रगुणे ध्वान्तं न ह्यपाकुरुते रविः ॥	२/५८
ज्ञात्वा विपन्नं सोदर्यं को हि धैर्यं न मुञ्चति ? ॥	२/११८
न हि क्षुभ्यन्ति शौण्डीराः प्रत्यर्थिषु बहुष्वपि ॥	२/१३७
ग्रहा अपि परक्षेत्रात् श्लाघ्याः स्वं क्षेत्रमागताः ॥	२/१५२
मृत्युदौर्गत्ययोर्वार्ता न स्यात्कस्यार्तिहेतवे ॥	२/१७०
उड्डामरभुजस्थाम्नामनास्था क्षामधामसु ॥	२/२०४
स एव निधनं गच्छेदिच्छेदत्याहितं सताम् ॥	२/२१६

पश्य कस्यापि न द्वेष्यस्तपनोऽतितपन्नपि ॥	२/२१८
जन्मान्तरकृतः स्नेहः प्रह्वयत्येव मानसम् ॥	२/२२२
न मृत्युसदृशं दुःखं न सन्तोषसदृक् सुखम् ॥	२/२५१
मातुर्न्यक्कारमाकर्ण्य सकर्णो हि क्षमेत कः ॥	२/३३१
मरुस्थले हि कल्पद्रुरात्मलाभं लभेत किम् ? ॥	२/३३७
कर्षकेणेव सद्बीजमुप्तं काले फलेद्वचः ॥	२/३४०
भवेदासन्नपातानां मर्यादाया व्यतिक्रमः ॥	२/४०७
चौरस्वीकारकर्ताऽपि शीर्षच्छेद्यो हि चौरवत् ॥	२/४१५
किन्तु क्षेत्रं च कालं च समाश्रित्य शरीरिणाम् । भवन्ति भागधेयानि विविधानि न संशयः ॥	२/४५७
उत्कल्लोलं भवेच्चेतः श्रुतेऽपि तनुजन्मनि ॥	३/८
.... दत्ते क्रुद्धो विधिर्न किम् ? ॥	३/११
उशन्ति सत्यमेवैतद्बुद्धिः कर्मानुसारिणी । कर्माणि हि प्रतिप्राणि पृथक्प्रसवते फलम् ॥	३/३०
प्रातःकालोपलब्धो हि स्वप्नः सद्यःफलप्रदः ॥	३/१०१
अल्पमल्पेतरस्यार्थे त्याज्यमित्थं विदुर्बुधाः ॥	३/१४३
क्षयः कुलस्य चेत्पुत्राद्वृद्धिस्तर्हि कुतो भवेत् । भानोश्चेद् ध्वान्तमाकाशे प्रकाशः स्यात्कुतस्ततः ? ॥	३/१४६
.... गुरवो हि समाशयाः ॥	३/१५४
यस्य यादृक्परो लोकस्तस्य चेष्टा हि तादृशी ॥	३/१५५
वनेषु दन्तिनो दन्तक्रीडाऽपि तरुभञ्जिनी ॥	३/१७५
यद्वा नैवास्ति मर्यादा काऽप्यनालोच्य वादिनाम् ॥	३/१७६
न ह्येरण्डो गजेन्द्रस्य कटकण्डूयने क्षमः ॥	३/१७७
किं लोकाधिकधामानः सहन्ते तेजसो वधम् ? ॥	३/१७९
अर्धराज्यहरो योऽपि सोऽपि वध्यो महौजसाम् । किं पुनर्ब्रूमहे तस्य ? सर्वराज्यहरोहि यः ॥	३/१९०
उदीयमानोऽप्युच्छेद्यो विरोधी व्याधिवद् बुधैः ॥	३/१९१
पुंसां जाग्रत्सु भाग्येषु विपत्तिरपि संपदे ॥	३/२१०
करप्राप्ये फले को हि समारोहति भूरुहम् ? ॥	३/२३५
सुहस्तहस्तमुक्तानि बाणायन्ते तृणान्यपि ॥	३/२३८
शालिबीजं च विद्यां च वप्तुकामैर्मनीषिभिः । सुक्षेत्रं च सुपात्रं च विना पुण्यैर्न लभ्यते ॥	३/२६१

किं केशरिकिशोरोऽपि केनचित्परिभूयते ? ॥ ३/२९१

यो हि स्मरणमात्रेण हन्ति संतमसं भृशम् ।
अवाप्नोतु गुरोस्तस्य तरणिः करणिं कथम् ? ॥ ३/३११

गुरुभक्तिद्वितीयेन कः सत्त्वेन न रज्यते ? ॥ ३/३१८

किं कुलेन पितृभ्यां वा ? गौरवं हि गुणैर्नृणाम् ।
अधिरोहति मूर्धानमरविन्दं किमन्वयम् ॥ ३/४४२

पपात पादयोस्तस्य दैवतं हि परं पिता ॥ ३/४५६

मृगारातिपदे हन्त गोमायुः किमु जायते ॥ ३/४६१

चुलुकाऽऽचान्तसप्ताब्धेः कुलं कुम्भोद्भवस्य किम् ? ॥ ३/४६३

पङ्के पङ्केरुहो वृद्धिः सौरभं तु स्वतोभवम् ॥ ३/४७६

अमृतेनामृताभीशुरेव स्पर्धितुमर्हति ॥ ३/४८२

मत्तद्विपकपोला हि मदपानकुतूहलम् ।
पूरयन्ति द्विरेफस्य नाऽऽलेख्यकरिणां कटाः ॥ ४/३०

विलोकन्तेऽन्यमन्यस्य कण्ठाश्लेषं वितन्वते ।
चित्ते दधति याश्चान्यं तासु वेश्यासु का रतिः ? ॥ ४/४५५

अनर्थबीजं राजीवचक्षुषो हि प्रचक्षते ॥ ४/४६२

भारे महोक्षवाह्ये हि किमु दम्यो नियम्यते ? ॥ ५/३६

नातिक्रान्तगुरूणां हि क्रिया काऽपि फलेग्रहिः ॥ ५/४५

अत्याहिते हि साधूनामतिभूमिर्न दूषिता ॥ ५/४६

मलीमसानि चेतांसि साधुष्वपि हि पाप्मनाम् ॥ ५/६२

प्ररूढप्रणयं सन्तो नान्यमप्यवजानते ॥ ५/९८

वाहिनीनां हि सर्वासामाधारो वारिधिः परम् ॥ ५/१२७

मृगोच्छेदेऽपि किं कामं सिंहः संरम्भते क्वचित् ? ॥ ५/१८०

धर्मोऽयं यैः श्रियो रक्षाकोविदः सौविदः कृतः ।
चिराय ते भजन्त्येतामखण्डितसतीव्रताम् ॥ ५/२१७

जगद्भयंकरस्मेरमुखः संसारकेसरी ।
धर्मद्रुमाधिरूढानां यदि न प्रभवत्यसौ ॥ ५/२१८

सिच्यन्ते धर्मकुल्याभिर्मुक्तिशर्ममहीरुहः ।
तासां तटतृणायन्ते सुरासुरनरश्रियः ॥ ५/२१९

अयं च निर्ममे धर्मस्तथा प्राग्जन्मनि त्वया ।
निःशेषभुवनोर्जस्वी यथेदानीमजायथाः ॥ ५/२२०

इदं च जगदाधाय दोस्तम्भैरकुतोभयम् ।
भविष्यसि भवेऽत्रैव मोक्षलक्ष्मीस्वयंवरः ॥ ५/२२१

तिग्मद्युतेः परित्रस्तस्तमःस्तोमः क्व लीयते ? ॥ ५/२४८

कृतविध्यातदीपस्य तमो हि बहुलायते ॥ ५/२६१

वैरङ्गिको मृगाङ्कोऽपि कौमुदीरेचितः सताम् ॥ ५/२७२

शोषिते हि न पाथोधौ जीवन्ति जलजन्तवः ॥ ५/२९५

मृगारौ जागरूके हि का मृगस्य प्रभूष्णुता ? ॥ ५/३२४

को हि कण्ठीरवाक्रान्तां मृगीमाक्रष्टुमीश्वरः ? ॥ ५/३४५

न द्विपेन्द्रोऽप्यलं स्थातुं का कथा हिरणस्य तु ॥ ५/३६०

शङ्के परोपकाराय सृष्टिर्भुवि भवादृशाम् ।
निर्माणं हि सहस्रांशोर्जगदालोकहेतवे ॥ ५/३७२

प्रीतिक्रीतानिमान्प्राणान्भुजक्रीतिरिमाः श्रियः ।
गुणक्रीतमिदं राज्यं कृतार्थय यथारुचि ॥ ५/३८१

अभीष्टो ह्यतिथिः कामं गृहसर्वस्वमर्हति ॥ ५/४०३

भास्वत्युदीयमाने हि किमु जीवति नाम्बुजम् ? ॥ ५/४१६

जरस्यपि मनः कुर्वन्नरो भोगाभिलाषुकम् ।
प्राकृतैरपि हस्येत किं पुनर्विशदाशयैः ॥ ५/४६६

मधोरभ्युदयः श्रेयान्विना न मलयानिलम् ॥ ५/४७३

कोविदः को हि कुर्वीत मीमांसामागमोक्तिषु ॥ ५/४७५

श्रयन्तीह सुधारश्मिं न मुदे कस्य कौमुदी ॥ ५/४७६

भृशायन्ते हि तेजांसि प्रदीपे जातवेदसः ॥ ६/४

निदेश्यैर्हि जयो राज्ञां कीर्तिमावहते पराम् ॥ ६/१४

मृगेन्द्रः करिणो हन्ति किं मृगैः परिवारितः ? ॥ ६/१६

सन्तो हि स्फुटदानन्दकन्दलाः स्वजनोदये ॥ ६/१४३

नदी मोदयते तावद्यावन्नालोक्यतेऽर्णवः ।
तावदालोककृद्दीपो यावन्नोदेति भानुमान् ॥ ६/१८४

किंश्रियो यासु नोत्कर्षतारतम्यस्य विश्रमः ।
किंशूरः समरे यस्मै तिष्ठतेऽन्योऽपि दोर्मदात् ॥ ६/१८५

वलक्षमुदये भानोः पुण्डरीकं विकस्वरम् ।
मलिनं पश्य सङ्कोचमन्दमिन्दीवरं पुनः ॥ ६/२००

प्रथन्ते मन्मथस्यैव वसन्तस्य हि सम्पदः ? ॥ ६/२०१
किं नाम्भोधिः स्पृशेल्लक्ष्मीमुदये मृगलक्ष्मणः ? ॥ ६/२०२
कोऽयं राकानिशीथिन्यामन्धकारः प्रगल्भते ? ॥ ६/२०३
किं गण्यते स जीवन् ? यः परिक्लिष्टोऽपि जीवति ।
किमिन्दोरुदयः सोऽपि यः पयोदैस्तिरोहितः ? ॥ ६/२०८
खञ्जिताङ्घ्रेर्वने दैवाद्गतविक्रमतेजसः ।
वरं मृत्युर्मृगारातेर्न करिभ्यः पराभवः ॥ ६/२०९
स्वपुरं प्रति लोकानामुत्कण्ठा हि बलीयसी ॥ ६/२९३
दुःखी ध्वान्ते हि लोकोऽयमुलूकः पुनरुन्मदः ॥ ६/३३०
शुष्के हि सरसि ग्रीष्मे कियन्नन्दन्ति दर्दुराः ॥ ६/३३८
विपर्येति भृशं पुंसां बुद्धिः क्रुद्धे हि वेधसि ॥ ६/३३९
दुर्धराः सरितामोघाः प्राप्तौ ह्यम्भोदसम्पदः ॥ ६/३४२
मृत्युमाप्नोति शार्दूल्याः पतीयन् मृगधूर्तकः ॥ ६/३४७
पथि स्वच्छन्दचारस्य प्रत्यूहो हि स्त्रियो महान् ॥ ६/३८१
मार्गसम्पातखिन्नानां निद्रा ह्यभ्यर्णवर्तिनी ॥ ६/३८३
नान्योऽपि स्वयमारोप्य छिनत्ति बदरीमपि ।
फलिताशेषसङ्कल्पां किं पुनः कल्पवल्लरीम् ? ॥ ६/४१२
यदि वा जड एवासि मन्येऽम्भोजनिवासतः ।
तेनेन्दुमपि निर्माय कदर्थयसि राहुणा ॥ ६/४१३
चिरं न खलु नर्मापि शर्मदं भवति क्वचित् ॥ ६/५१९
स्थूले अपि निजे शृङ्गे भाराय वृषभस्य किम् ॥ ६/५२५
नारीणां पतिशून्यानां पितैव हृदयार्तिहृत् ॥ ६/५३१
मृत्योर्हि सम्भृतानेकसुकृतो नाभिशङ्कते ॥ ६/५५७
संसारेऽस्मिन्ननित्यानि जीवितं यौवनं श्रियः ।
सक्तैरेष्वेव हा मूढैर्मानुषं जन्म हार्यते ॥ ६/६००
अस्य मानुष्यकल्पद्रोः फलं मुक्तिसुखं परम् ।
उत्तिष्ठध्वं जनास्तस्मै विमुच्य मृगतृष्णिकाम् ॥ ६/६०१
मा भैषीर्वत्स मा भैषीर्व्रतमादत्स्व सम्प्रति ।
जन्ममृत्युभयं हन्ति कृतमेकाहमप्यदः ॥ ६/६१७
सत्यो हि दुरतिक्रमाः ॥ ६/६४५

तत्त्वेनाविदितेऽप्यर्थे प्रमाणं हि मनः सताम् ॥	६/६७०
माननीया महासत्यो हन्त भूमीभुजामपि ॥	६/६८८
दक्षा हीङ्गितवेदिनः ॥	६/६९५
कादम्बिन्याः कथं नाम जीवलोकोऽनृणी भवेत् ? ॥	६/६९७
मातृस्वसापि मातैव तत्पुरः का खलु त्रपा ? ॥	६/७२६
बली को नाम कर्मणाम् ? ॥	६/७३४
न खल्वात्मप्रियां यान्तीमन्यत्र सहते सुधीः ॥	६/७७९
किं नु केनापि गृह्यन्ते जीवतोऽपि हरेः सटाः ? । तक्षकस्य फणारत्नं कृष्यते श्वसतोऽपि किम् ॥	६/७८९
अद्यापि रत्नगर्भेयं वहते नाम सान्वयम् ॥	६/७९९
प्रभाते हि स्वप्नः सद्यः फलेग्रहिः ॥	६/८१८
पुंसां भाग्येऽनुकूले हि सिध्यन्ति सकलाः क्रियाः ॥	६/८५४
पदादध्यासितात्पातस्त्रपाकारी हि दोष्मताम् ॥	६/८६६
प्रच्युतप्राभवैः स्थातुं न शक्यं संस्तुते जने ॥	६/८७४
द्यूतं हि नाऽऽयतिक्षेमंकरं कस्यापि दृश्यते ॥	६/८७५
तावदाप्तगिरो धर्मकृत्यमायतिचिन्तनम् । गृह्णाति देहिनां मोहो यावन्मनसि न स्थितिम् ॥	६/८७७
दारवीयोऽपि नाराचो भिनत्ति कदलीद्रुमम् ॥	६/८९२
कौशिका हि सहस्रांशुव्यसनस्पृहयालवः ॥	६/९१२
व्यसनैः सह वास्तव्याः किंनाम स्युर्गुणाः क्वचित् ? । दृष्टं क्वाप्येकपात्रस्थं पीयूषं च विषं च किम् ? ॥	६/९१९
सतामपि विधौ क्रुद्धे विपर्यस्यति शेमुषी ॥	६/९२१
त्यजन्ति राजहंसा हि मेघाऽऽलिमलिनं तमः (नभः) ॥	६/९२२
दुर्जनैकधुरीणाय तस्मै द्यूतसृजे नमः । येन काममनीयन्त महान्तोऽपीदृशीं दशाम् ॥	६/९४४
न प्रियागःसहास्तेऽपि पक्षिणः किमु दोर्भृतः ? ॥	६/१००५
केषां न पक्षपातः स्यात्तादृशेषु महात्मसु ? ॥	७/१५
रोहिणीरमणं राहुर्ग्रसते न बुधान्तिके ॥	७/४९
चूडाचन्द्रं महेशोऽपि न जातु त्यजति क्वचित् ॥	७/६६
दानमौचित्यविज्ञानं सत्पात्राणां परिग्रहः । सुकृतं सुप्रभुत्वं च पञ्च प्रतिभुवः श्रियः ॥	७/६९

सदा वशंवदैरेतैः प्रतिभूभिरभून्नृपः ।
एतेभ्यस्त्रिगुणान् वत्स विद्धि राज्यहरान्पुनः ॥ ७/७०
अरिषड्वर्गसंसर्गः प्रकृतौयोग्यकर्मसु ।
नये धर्मे प्रतापे च विमुखत्वमनारतम् ॥ ७/७१
अज्ञानमनृतं लञ्चा निखिलव्यसनं तथा ।
एते राज्यहृतौ वत्स स्युः पञ्चदश दस्यवः ॥ ७/७२
विना चन्द्रं समुद्रस्य दशा जायेत कीदृशी ? ॥ ७/१०२
सन्तः स्रोतस्विनीस्रोतःश्रितानालोक्य वेतसान् ।
दैवमेवानुवर्तन्ते पुनरुन्नतिकाङ्क्षिणः ॥ ७/२३६
क्रुद्धो विधिरुपाधत्ते विपदो हि पदे पदे ॥ ७/२४२
प्राप्य कल्पलतां स्वल्पाः कोऽनुरुध्येत वीरुधः ॥ ७/२८३
कुरुश्रेष्ठा नहि घ्नन्ति निरायुधम् ॥ ७/२९७
पुरो हि पूष्णः पुष्णान्ति न चयं ध्वान्तवीचयः ॥ ७/३१५
प्रमाद्येत्कः सविद्यो हि महीयसि विरोधिनि ? ॥ ७/३२९
अहो ! महानुभावानां प्रभावो दुरतिक्रमः ॥ ७/३५१
वाचस्पतेरपि सतीमहिमा नहि गोचरः ॥ ७/३५६
उपकुर्वीत किं नाम दरिद्रश्चक्रवर्तिनः ? ॥ ७/३७३
उपकुर्वन्ति सन्तस्तु पूर्वानुपकृता अपि ।
केनाप्युपकृता किंनु लोकं प्रीणाति चन्द्रिका ? ॥ ७/३७४
एक एव पुमर्थेषु धर्मश्चूडामणीयते ।
दया च सर्वसत्त्वेषु तस्यापि तिलकायते ॥ ७/३९१
प्रावृट्पाथोदवीथी च करुणा चाप्यकृत्रिमा ।
वनराजीं च राज्यं च नवतां नयतः पुनः ॥ ७/३९२
दया प्राणिषु सर्वेषां गदानामगदः परः ।
अनर्घ्यमायुर्दैर्घ्यस्य कारणं करुणां विदुः ॥ ७/३९३
शुक्तिरुन्नतिमुक्तानां मुक्तिसङ्गमदूतिका ।
दया नियतमेकाऽपि सर्वकल्याणकारणम् ॥ ७/३९४
पात्रे न्यासीकृता सम्पदधिकां वृद्धिमश्नुते ॥ ७/४०६
मनोऽभ्युपेतनिर्वाहे सावधानं महात्मनाम् ॥ ७/४०७

क्लिश्यन्ते हि महात्मानः परोपकृतिकाम्यया । तरणेः कारणं किन्तु ? यद्भ्राम्यति नभोऽङ्गणे ॥	७/४३८
दधत्यार्तं सुखीकर्तुं कुलीनास्तापमात्मना । सुदुःसहं सहन्ते हि तरवस्तपनातपम् ॥	७/४३९
भस्मने भस्मसात्कुर्यात्को हि चन्दनकाननम् ? ॥	७/४४७
मांसैकलुब्धमनसो दैन्यगृह्या न राक्षसाः ॥	७/४४९
बलिनश्च विधातुश्च नियोगः केन लङ्घ्यते ॥	७/४५७
आश्रयद्रुमनाशे हि दीनाः क्रोशन्ति पक्षिणः ॥	७/४६०
भर्तुर्विपदमाच्छेत्तुमतिच्छेकाः कुलस्त्रियः ॥	७/४६४
इन्द्रनीलोपमर्देन कः काचं परिरक्षति ? ॥	७/४८९
स्वल्पः कल्पतरुर्लोके भूयांसोऽन्ये हि भूरुहः ॥	७/४९१
सदाऽप्यगोचरो वाचां महिमा हि महात्मनाम् ॥	७/५००
तमस्काण्डेन चण्डांशुः किं कदाऽपि विलुप्यते ? ॥	७/५६५
दुष्टस्य यस्य निर्व्यूढश्चण्डांशावपि चण्डिमा । ग्रसते स सुधारश्मिं राहुरत्र किमद्भुतम् ॥	७/६००
सन्तो हि नतवत्सलाः ॥	७/६१३
त्यजन्ति मणयस्तेजस्त्रपुणोपहिता हि किम् ? ॥	८/२५
भवेद्धि तादृशी बुद्धिर्यादृशी भवितव्यता ॥	८/७२
मतिर्विपर्येति वेधसि प्रातिकूलिके ॥	८/८०
आपदः संपदो वाऽपि न स्युश्छन्ना महात्मनाम् ॥	८/८३
न हि दावानलज्वालां सहन्ते मालतीलताः ॥	८/८५
विरोधिनि विधौ पुंसां वृथैव स्युर्मनोरथाः ॥	८/९५
कः साम्यं बहु मन्येत खद्योतद्युतिमालिनोः ? ॥	८/१०२
तमोपहा रवेरेव केवलं किरणावलिः ॥	८/१०७
दृष्ट्वा मित्रैरमित्रैश्च संपत् संपन्निगद्यते ॥	८/१०८
अन्याश्रित्रातपापाये स्युर्धान्यस्य मुखे श्रियः ॥	८/१११
व्यथन्ते पार्वणे चन्द्रे दृष्टे दन्ता हि दन्तिनाम् ॥	८/११२
मषीभिः स्नपितः किं नु नीलिभिः किं नु रञ्जितः ? ॥	८/१३६
निर्मर्यादा ह्यकृत्येषु मत्सरच्छुरिताशयाः ॥	८/१६०
तपो हि विहितं तीर्थे भवेदिष्टार्थसिद्धये ॥	८/२०३
लुम्पन्ति हन्त मर्यादां दुर्जनाः सुजनेष्वपि ॥	८/२२७

का नाम पामरेणास्तु सङ्गतिर्मतिशालिनः ? ।
तमस्काण्डेन चण्डांशोः सौहार्दं हन्त कीदृशम् ? ॥ ८/२३०
किमारवैः शृगालानामिभारिः क्षुभ्यति क्वचित् ॥ ८/२३१
फणिनः किं फणाटोपः कुर्यात्खगपतेः पुरः ? ॥ ८/२३४
विषाय किं न पीयूषमपि स्यात्पन्नगेऽर्पितम् ? ॥ ८/२६६
भिनत्ति कुम्भिनां कुम्भानिभारिः किं परिग्रहः ? ॥ ८/३०५
भवत्यपेया पीयूषगर्गरी गरसङ्गिनी ।
सूत्रं तु पुष्पसंसर्गादारोहति शिरः सताम् ॥ ८/३५३
मनोगतं विदन्त्येव नित्यं हृदयवासिनः ॥ ८/४०७
महानद्योऽपि सुप्रापपाराः सत्युडुपे नृणाम् ॥ ८/४१२
केन वा यूथमध्यस्थः कलभः परिभूयते ? ॥ ८/४१३
व्यवसायोऽन्यथा पुंसां विधातुः पुनरन्यथा ॥ ८/४५१
नैसर्गिकी हि महतां गुर्वादेशैकतानता ॥ ८/४६४
अवश्यंभाविनो भावा निवार्यन्ते न केनचित् ॥ ८/४८५
पर्वसञ्जातयोगं हि चन्द्रं सत्कुरुते रविः ॥ ८/५३७
अवज्ञा पामरोपज्ञं न क्रोधाय महात्मनाम् ॥ ८/५४१
द्विषा विक्रमिणाऽऽक्रान्तः किन्नु कोऽपि प्रमाद्यति ? ॥ ९/५८
विशेषेणोपकर्तारः साधवो ह्यपकर्तरि ॥ ९/७९
भानुमान् विपदं हन्ति पङ्कजानां प्रगे प्रगे ॥ ९/९४
अप्युष्णं न हि पुष्णन्ति पयोदाः किमिरंमदम् ॥ ९/९६
यद्यप्यालोकयत्यस्तं पूर्णोऽसौ प्रतिपूर्णिमम् ।
तथाप्युपकरोत्येव चन्द्रं दर्शगतं रविः ॥ ९/९७
क्षते प्रक्षिपति क्षारं हा ! धिग्वेधाः पुनः पुनः ॥ ९/१३६
न ह्यौचित्यविधौ सन्तः परौचित्यव्यपेक्षिणः ॥ ९/१४७
राहुबन्दिग्रहो नैव सूर्याचन्द्रमसोर्भवेत् ? ॥ ९/१४८
दुरात्मन्युपकारोऽपि नश्येन्नीरं मराविव ॥ ९/१५२
द्रुह्यन्ति हि दुरात्मानः सुतरां सत्कृता अपि ।
दन्दशूको दशत्येव पीयूषमपि पायितः ॥ ९/१६१
रणे हि बहुशः शूरा जीयन्ते च जयन्ति च ॥ ९/१८९
विपदः स्मर्यमाणा हि कुर्युर्दुःखं पदे पदे ॥ ९/१९२
महात्मस्वपि निस्त्रिंशं पिशुनानां हि मानसम् ॥ ९/२०८

आयान्ति विपदः कर्मदूताहूता हि देहिनाम् ॥	९/२१३
जन्तवो हि विडम्ब्यन्ते कर्मभिर्भिन्नमर्मभिः ॥	९/२६२
कलङ्को हि महान्पुंसां दाराणामप्यरक्षणम् ॥	९/३०१
दुष्प्रयुक्तः प्रयोक्तारमभिचारो हि लुम्पति ॥	९/३३०
निकाचितेष्वपि तपः प्रभवत्येव कर्मसु ॥	९/३५०
सतां च तोयदानां च सार्वजन्या हि सम्पदः ॥	९/३७९
यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः । न तस्य मनसाऽपीच्छेद्विप्रियं प्राज्ञसम्मतः ॥	१०/१५
सुलभा खलु राज्यश्रीर्दुर्लभं मित्रमद्भुतम् ॥	१०/४०
कुर्वीत को हि गन्धेभे कक्षभाराधिरोपणम् ॥	१०/४८
आर्द्रता हि वदत्यम्भस्कुम्भस्य परिपूर्णताम् ॥	१०/६६
अनुभावः सतीनां हि सर्वदोषद्विषंतपः ॥	१०/१०६
सिंहीकरावमर्शेन गोमायुः किमु जीवति ? ॥	१०/११०
पक्षिणोऽपि प्रियां वीक्ष्य संपन्नान्यपराभवाम् । न ह्यलंभूष्णवः सोढुं किं पुनर्मानशालिनः ? ॥	१०/१३८
बुद्ध्यैव हि निहन्यन्ते दुर्जयाः परिपन्थिनः ॥	१०/१९५
राजयक्ष्मा हि न श्वासकासश्लेष्मादिभिर्विना ॥	१०/२२६
प्राणानपि तृणीयन्ति यशो हि किल तत्प्रियम् ॥	१०/२४५
उद्धर्तव्यः सतामापन्निमग्नोऽनुपकार्यपि । किं पुनः कृतसर्वस्वोपकारोऽयं महामनाः ? ॥	१०/२७१
विश्वदाहक्षमोऽप्यग्निर्न ज्वलत्यनिलादृते ॥	१०/३०१
भीतिर्नहि भुजङ्गेन्द्राद‌भ्यर्णस्थे गरुत्मति । न तमस्काण्डभीः क्वापि भास्करे करवर्तिनि ॥	१०/३१२
करैर्हि परिमीयेत किं नाम गगनाङ्गणम् ? ॥	१०/३३२
दावानलोऽपि को नाम वर्षति प्रावृडम्बुदे ? ॥	१०/३३३
लज्जयाऽऽरम्भनिर्वाहो मृत्युर्युद्धेषु लज्जया । लज्जयैव नये वृत्तिर्लज्जा सर्वस्य कारणम् ॥	१०/३४२
प्रविश्य जलधिं रात्रिं देवोऽप्यत्येति भानुमान् ॥	१०/३५३
नारुणोऽर्के हि पृष्ठस्थे तमोभिरभिभूयते ॥	१०/३५४
स्वशक्तेरतिरिक्तं हि ब्रुवाणोऽप्युपहस्यते ॥	१०/४०२

यन्मृगेण मृगारीणां श्रद्धत्ते कः पराभवम् ।
मन्यते कुडवस्थाल्यां प्रस्थपाकं न कश्चन ॥ १०/४०३
वह्निः प्रदीपावस्थायामधिकं हि प्रदीप्यते ॥ १०/४३९
स्वदन्ते हि पयोराशेरापः प्राप्ताः पयोमुचम् ॥ १०/४५०
बन्धुस्नेहोऽप्यहो काममनर्थः पृथुचेतसाम् ॥ ११/४३
प्रच्युतप्रभुशक्तेरप्युत्साहे मतिशालिनः ।
कामं धर्मः सुखस्यैव जयस्य प्रतिभूर्नयः ॥ ११/५४
नातिदुर्लम्भमम्भो हि वारिदे वशवर्तिनि ।
न च मौक्तिकदुर्भिक्षमम्भोराशौ निदेशिनि ॥ ११/५६
को नाम चन्द्रमाः के वा तारकास्तरणेः पुरः ? ॥ ११/६१
आकाशमणिना कीटमणेः स्पर्द्धाकणोऽपि कः ? ॥ ११/६५
लोभोऽयं लम्भयेत्प्राणसंशयं हि गुरूनपि ॥ ११/७९
दम्यते क्वापि केनापि किं केसरिकिशोरकः ? ॥ ११/९४
स्वयं हि निहतैर्नागैराहारं कुरुते हरिः ॥ ११/१०३
न सरःकृतसौहित्यस्तृप्यतीभः कराम्भसा ॥ ११/१०७
नियुज्यन्ते पात्रे हि गुरुभिर्गिरः ॥ ११/११७
पित्तज्वरी चिरं हारहूरादिद्विट् किमेधते ? ॥ ११/११९
महात्मानो हि मुञ्चन्ति प्राणानप्ययशस्करान् ॥ ११/१२१
वरं वनं वरं भिक्षा क्षुद् वरं मरणं वरम् ।
न तु श्रीर्बन्धुसङ्घातघातपातकपङ्किला ॥ ११/१२४
द्वेष्टि बन्धून्धनस्यार्थे बन्धुद्वेषे धनक्षयः ।
तस्माद्बन्धुविरुद्धानां न धनं न च बान्धवाः ॥ ११/१२५
कामं घनापदुत्तीर्णः पतिस्तपति रोचिषाम् ॥ ११/१४७
प्राणन्ति दन्तिनः कण्ठीरवोल्लुण्ठनया कियत् ? ॥ ११/१४९
मांसमाकृष्यते केन सिंहदंष्ट्राङ्कुरान्तरात् ? ॥ ११/१५५
ध्वान्तध्वाङ्क्षविपक्षाद्याः प्रदोषस्यानुगामिनः ॥ ११/१५९
द्विषन्ति श्लेष्मवन्तो हि पथ्यायाप्युष्णपाथसे ॥ ११/१६०
भयङ्करः पयोदोऽपि ज्वलन्तमशनिं वहन् ॥ ११/१७०
न हंसः श्रयते हन्त वीताम्भोज-वनं वनम् ॥ ११/१७४
व्योम्नि पाथोदपीतेन्दौ कौमुदी कियदीक्ष्यते ? ॥ ११/१७५
सेव्याः किं नाम हंसानामापः प्रावृड्मलाविलाः ? ॥ ११/१७६

हारहूरापि किम्पाकसम्पर्कान्न हिनस्ति किम् ? ॥ ११/१७७
करारोपितदीपस्य न प्रभा हि दवीयसी ॥ ११/१७८
अन्तिके यस्य जागर्ति धर्मोऽयं नित्ययामिकः ।
प्रभवेयुः कुतः क्रूरास्तस्य व्यसनदस्यवः ॥ ११/१८३
यस्य धर्मोऽस्ति सत्कर्मसंधिकृत्पारिपार्श्विकः ।
स निर्वहणमभ्येति विरोधिवधनाटके ॥ ११/१८४
स च धर्मो न लुब्धानां सेर्ष्याणामिव सौहृदम् ।
महान्सहानवस्थानविरोधो धर्मलोभयोः ॥ ११/१८५
नैव लोभपरीरम्भशालिनो धर्मसङ्गमः ।
कुतस्त्यः शौचसम्पर्कः सरभासुतसङ्गिनः ॥ ११/१८६
न्यायशैलपविर्लोभो लोभो धर्मार्कदुर्दिनम् ।
श्रीवल्लिपरशुर्लोभो लोभः कीर्त्यब्जिनीविधुः ॥ ११/१८७
लोभेन भ्रश्यति न्यायादन्यायी धर्ममुज्झति ।
मुक्तधर्मा गतश्रीः स्यादश्रीकस्य न कीर्तयः ॥ ११/१८८
मुञ्चेन्महान्वृथा लोभमलुब्धो नयमन्दिरम् ।
धर्ममन्विष्यति न्यायी धार्मिकं वृणुते जयः ॥ ११/१८९
मुखद्वेष्याऽपि किं नैव गुडूची सन्निपातभित् ? ॥ ११/१९३
मृत्युमूलं ह्यनुच्छिन्दन् कालकूटस्य पाटवम् ।
कलङ्कपङ्किलः शङ्के सुधाधामाऽप्यजायत ॥ ११/१९५
अङ्गीकृतः प्रदीपौघैर्दर्शोऽपि हि महोत्सवः ॥ ११/२१८
मनःक्षेत्रे गुरोर्वाक्यजलैरप्लावितात्मनि ।
पुण्यबीजानि किं नाम देहिनां दधतेऽङ्कुरम् ? ॥ ११/२३४
कषायदृग् विषाहीन्द्रविषविक्लविते हृदि ।
गुरुवागमृतस्यापि नालङ्कर्मीणता क्वचित् ॥ ११/२३५
कषायघनवर्षेण विवेककमलोत्करे ।
नाशितेऽस्यां मनोवाप्यां धर्महंसः कियद्वसेत् ? ॥ ११/२३६
कषायमदिरास्वादविपर्यासितचेतसः ।
हहा ! देहभृतो हन्तुमीहन्ते बान्धवानपि ॥ ११/२३७
त एवास्माद्विमुच्यन्ते कषायदवपावकात् ।
ये श्रयन्ति नराः पुण्यपीयूषसरसोऽन्तरम् ॥ ११/२४०

कषायविषकुल्याभिः सिक्तान् संसारकानने ।
प्राणापहान्हहा जीवाः सेवन्ते विषयद्रुमान् ॥ ११/२४१
भृशं वर्द्धयतेऽम्भोधेस्तरङ्गोऽपि तरङ्गिणीम् ॥ ११/२५३
आप्तवाचोऽपि हि प्रायो दर्पाध्माते जडात्मनि ।
हन्त मज्जन्ति निर्नाम पर्वता इव सागरे ॥ ११/२६८
उपकारिणमप्युच्चैरपकुर्वन्ति दुर्धियः ।
दन्दहीति न होतारं किं हुतोऽपि हुताशनः ॥ ११/२९४
मन्दोऽपि न मृगारातिः शृगालैः परिभूयते ।
ग्रस्यते न ग्रहोद्द्योतैः क्षीणस्यापि विधोर्महः ॥ ११/२९६
महात्मानो न कुप्यन्ति खेदिता अपि दुर्मदैः ।
तुषारतरधारो हि तडित्तप्तोऽपि तोयदः ॥ ११/३०३
न ताम्यन्ति महीयांसो दुर्वचोभिर्लघीयसाम् ।
वहते न हरिः खेदं फेरण्डरवताण्डवैः ॥ ११/३०४
सन्तो विकृतिमेष्यन्ति चेत्परैः परितापिताः ।
काञ्चनं दहनक्लिष्टं तद्गमिष्यति रीतिताम् ॥ ११/३०५
आपद्यपि भवेयुः किं हिमांशोरग्निवृष्टयः ? ॥ ११/३०६
भास्कराय कियत्कालं तिष्ठन्ते तिमिरोर्मयः ? ॥ ११/३०८
महतां हि यशः प्रियम् ॥ ११/३१२
सुकृतात्मनि वृद्धानां प्रणयो हि फलेग्रहिः ॥ ११/३१४
सद्भिः प्रतिपन्ने हि नान्यथा ॥ ११/३१७
गिरयो गुरवाः कामं मेरोस्तु गरिमाऽपरः ॥ ११/३२६
वयस्यीयति विश्रम्भघातिनं को हि पन्नगम् ? ॥ ११/३२८
निमज्जयति नीरधिः ? ॥ ११/३२९
राहुग्रस्तं विवस्वन्तं मुञ्चन्ति हि मरीचयः ॥ ११/३३०
पतत्येव तरुः कूलंकषाकूले निपातिनि ॥ ११/३३१
भास्वतः पुरतः कामं दीप्यते दर्पणद्युतिः ॥ ११/३३४
प्राच्येन मरुता मैत्री श्लाघनीया घनस्य यत् ॥ ११/३३५
नहि निर्याति वैडूर्यं बालवायभुवं विना ॥ ११/३३८
आलिङ्गति कदाचित् किं हेमन्तं मलयानिलः ? ।
भजते विभवः किं वा दारिद्र्येण समागमम् ? ॥ ११/३४३

वातेनानुगृहीतो हि पुष्पामोदोऽश्नुते दिशः ॥	११/३५०
वह्नेः कियानवष्टम्भो विमुक्तस्य नभस्वता ? ॥	११/३५१
महात्मानो हि सर्वेषां हृदयाकूतकोविदाः ॥	११/३५४
कार्यं बन्धुष्वपि प्रेम न सर्वस्वविलोपिषु ॥	११/३६४
निर्नाशयति तिग्मांशुर्यद् व्योमव्यापिनो ग्रहान् ॥	११/३६५
विलूनकेसरो जीवन्केसरी किमु केसरी ? ॥	११/३६६
स ग्रावापि वरं योऽर्कपादाक्रान्तो ज्वलत्यलम् । न पुनः स पुमान्वैरिपरिभूतोऽपि यः क्षमी ॥	११/३६८
स्वयं संरभते हन्तुं हरिः किं हरिणव्रजान् ॥	१२/१७
उन्मीलिते वसन्ते हि कीदृशाः शिशिरानिलाः ॥	१२/१९
बद्धक्रोधे निदाघे हि कियत्खेलन्ति पल्वलाः ? ॥	१२/६२
भास्वानपि समाक्रान्तो हेमन्तेन बलीयसा । निजं तेजः परित्यज्य गमयेत्किं न वासरान् ॥	१२/६६
एकं क्रमेलकं त्यक्त्वा पामरं पामरैरपि । औष्ट्रकस्य समग्रस्य किं न शान्तिर्वितन्यते ॥	१२/६७
अरुणेन तमोध्वंसः श्रेयसे किं न भास्वतः ॥	१२/७४
पक्षौ पर्यन्तकाले वा कलयन्ति पिपीलिकाः ॥	१२/८१
तमिस्रबलमाश्रित्य कियन्माद्यन्ति कौशिकाः ? ॥	१२/८२
वनवह्निर्वनोत्सङ्गे दहन्नखिलभूरुहः । किंनु कण्टकिनां दाहकृते संरभतेऽधिकम् ॥	१२/८५
दुस्तरः सर्वदाऽम्भोधिः किमुत ग्रीष्मसङ्गमी ? ॥	१२/८७
कः कक्षतुङ्गकूटोऽपि पुरो देवहविर्भुजः ? ॥	१२/९५
उन्मूलयति वातूलस्तूलराशीन्महीयसः ॥	१२/९६
न छिनत्ति कुठारः किं भूरुहोऽभ्रंलिहानपि ? ॥	१२/९७
किं सोऽपि पुरुषो ? यस्य न गीर्निर्वाहशालिनी । किं नाम स मणिर्यस्य नैव शाश्वतिकी प्रभा ॥	१२/१८४
कर्हिचिन्मुह्यति प्रायो विदुषामपि शेमुषी ॥	१२/१९०
कुर्वीत कोविदः को वा नेदीयांसं मदोद्धतम् ॥	१२/२१३
कलङ्कयति निःशङ्कं मदो हि न महीयसः ॥	१२/२१४
अमेयमहिमानो हि निःस्पृहा एव सर्वतः ॥	१२/२३७

भानुं जानाति न ध्वान्तश्चक्रवालगिरेः परः ॥ १२/२७९
किं न तिग्मांशुवर्गीणा ग्रावाणोऽप्यग्निवर्षिणः ? ॥ १२/२८१
स्थवीयानपि दम्भोलेर्भूधरः किल कीदृशः ॥ १२/२८४
वह्निरिन्धनकूटेषु तपनस्तिमिरोर्मिषु ।
वीरश्च वैरवारेषु स्वाधिकेष्वपि शक्तिमान् ॥ १२/२८५
पृष्ठस्थे किमु घर्मांशौ न घ्नन्ति घृणयस्तमः ॥ १२/२९३
मेरुमुज्झति किं शैलान्मज्जयन्प्रलयार्णवः ॥ १२/२९५
वीरा हि प्रियसङ्ग्रामा न नाम चिरकारिणः ॥ १२/३२३
प्रियाणां च रिपूणां च सविधे हि समागमे ।
सारङ्गाक्ष्यश्च शूराश्च बिभ्रते परमां मुदम् ॥ १२/३२५
नियोज्येषु प्रभोः प्रीतिर्न भवत्यफलेग्रहिः ॥ १२/३२६
राजता राजते चन्द्राद्विपरीतैव भूभृताम् ।
प्रणयादाश्रितं यत्ते मित्रमेवोपकुर्वते ॥ १२/३४०
कृतसाहायकश्चन्द्रवसन्तमलयानिलैः ।
मुनीनामपि चेतांसि किं न मथ्नाति मन्मथः ? ॥ १२/३५३
धराऽभ्युद्धारधौरेयः को नामान्यः फणीश्वरात् ? ॥ १२/३६७
क्षत्रियाश्च रिपुक्षेपं न क्षमन्ते कदाचन ॥ १३/२७
तमोगृह्यान्निगृह्णाति ग्रहान् किं न ग्रहाग्रणीः ॥ १३/२८
उदात्तप्रकृतीनां तु शोकः स्तोकतरस्थितिः ॥ १३/१०२
परार्थ एव हि स्वार्थः प्रथते पृथुचेतसाम् ॥ १३/२०८
अनुत्तरेषु सम्भूतिर्न सम्यग्दर्शनं विना ॥ १३/२५५
सुरसिन्धुसरोजानां व्यभिचारि न सौरभम् ॥ १३/२५६
विनयो विनयार्हेषु कीर्तिमावहते पराम् ।
रामे नम्रस्य सौमित्रेः पश्याद्यापि कियद्यशः ? ॥ १३/२५८
विग्रहं हि निषिध्यन्ति बुधाः सार्धं बलाधिकैः ॥ १३/२६२
नीतिमान्नतिमानेव सञ्जायेत बलीयसि ।
धावमाने धुनीपूरे नमन्नन्दति वेतसः ॥ १३/२६४
उद्वेलो हि महाम्भोधिः सर्वान् प्लावयते गिरीन् ॥ १३/३६०
शोच्याः किं नाम वीराणां रणार्जितसुरश्रियः ॥ १३/३८६
विपर्येति प्रतिज्ञा तु कर्हिचिन्न महात्मनाम् ॥ १३/४२६

शैला अपि न सोढारः कल्पान्तजलदाशनिम् ॥	१३/५२९
आतुरे हि सुहृद्वाचामौचिती न विचार्यते ॥	१३/६२४
धीराः कार्ये हि मित्राणामकृत्यमपि कुर्वते । मित्रकार्यं विचारश्च नैकत्र खलु खेलतः ॥	१३/६२५
ओजस्वी खलु वीराणां कवीनां च पदक्रमः ॥	१३/६८२
ऋते मिहिरमन्योऽस्ति यदि वा न दिवाकरः ॥	१३/६९२
किन्तु नात्मगुणः सद्भिरात्मनैव प्रकाश्यते । क्रियैव खलु कर्तव्या गुणवैतालिकी जनैः ॥	१३/६९३
विषप्रमोष एवोच्चैर्वक्ति गारुत्मतं मणिम् ॥ निगदत्युदयं ध्वान्तध्वंस एव विवस्वतः ॥	१३/६९४
शौण्डीराणां हि शौण्डीर्यं दोष्णोर्वसति नो गिरि ॥	१३/६९६
यदि वात्मविपद्युच्चैर्द्धर्मतत्त्वविदः खलाः । परापदि तु धर्मस्य विसृजन्ति जलाञ्जलिम् ॥	१३/७५७
जीयते केसरी केन कन्दरान्तरसञ्चरः ? ॥	१३/७६०
विरोधी बलवान्रन्ध्रे हन्तव्यो हि जयैषिभिः ॥	१३/७६१
जिघांसन्तं जिघांसीयादिति धर्मो हि दोष्मताम् ॥	१३/७८४
पुरुषेषु न रेखाऽपि साधुभिस्तस्य दीयते । यः स्निग्धमदवीयस्यां मित्रमापदि मुञ्चति ॥	१३/७८८
तमःकवलिते ह्यर्के किं मही न तमोमयी ? ॥	१३/८०५
यच्चापकर्षणे वामं सहायीकुरुते करम् । तेनापि त्रपते कामं शूराणां दक्षिणः करः ॥	१३/८१४
आशा हि दूरं दूर्वेव विलूनाऽपि प्ररोहति ॥	१३/८१९
प्रत्यर्थिन्युत्थिते किं तु गुणश्चापाय चापलम् ॥	१३/८३४
तापो ह्यपरनैदाघः सोढुं कैर्नाम शक्यते ? ॥	१३/८५७
न धीर्दैवाद्बलीयसी ॥	१३/९३२
सुता अपि सतां द्वेष्याः शत्रुवत्कलितानयाः । न्यायिनस्तु परेऽप्युच्चैर्वल्लभा एव पुत्रवत् ॥	१३/१०४५
पीडयेत्पुत्रशोकोऽपि कं हि नाम विवेकिनम् ? ॥	१३/१०४९
बलिना स्पर्धमानस्य न्यक्कारो हि पदे पदे ॥	१४/१२८
जीवन्नरो भद्राणि पश्यति ॥	१४/२१२

अमेयः सारमेयस्य गर्वोऽस्थिशकलादपि ॥ १४/२१४
प्रणिपातावसानो हि कोपो विपुलचेतसाम् ॥ १४/२३८
उदात्तचेतसां क्वापि न ह्यौचित्यव्यतिक्रमः ॥ १४/२५४
एकस्याप्यपराधे हि ज्ञातिरुच्छिद्यते ध्रुवम् ॥ १४/३२६
कृपा हि सर्वजीवेषु परं धर्मस्य जीवितम् ॥ १४/३२७
सर्वद्वारमुदारा हि यतन्ते सुकृतार्जने ॥ १४/३२९
महान्तो हि परार्थाय स्वार्थेषु शिथिलादराः ॥ १५/२१
विशेषज्ञः कृतज्ञश्च गुरौ देवे च भक्तिमान् ।
अप्रतार्यश्च धूर्तानां भुवं भुङ्क्तेऽब्धिमेखलाम् ॥ १५/३४
सेवागुरौ तदादिष्टे ग्रहः पुरुषसङ्ग्रहः ।
शौर्यं धर्मश्च पञ्चामी राज्यलक्ष्मीलताम्बुदाः ॥ १५/३५
आपन्नस्यार्तिहरणं शरणागतरक्षणम् ।
त्यागः प्रजानुरागश्च श्रीतरीनां गरा अमी ॥ १५/३६
दानेन क्षमया शक्त्या गणं राजाऽनुपालयेत् ।
गणकोपः क्षयो राज्ञां विजयो गणसङ्ग्रहः ॥ १५/३७
आशां न विफलां कुर्यान्नृपः कल्पद्रुमोऽर्थिनाम् ।
आशापाशसमं नास्ति हृदयाऽऽकर्षणं नृणाम् ॥ १५/३९
भोगान्न च न च त्यागान्न चाधेर्न च रोगतः ।
प्रजासंतापशापात्तु क्षीयन्ते क्षितिपश्रियः ॥ १५/४०
क्ष्माभुजां क्षिप्यते लक्ष्मीर्धूर्तैर्मधुरवादिभिः ।
अतिप्रवर्धितैर्भृत्यैर्वल्लभैश्च निरङ्कुशैः ॥ १५/४१
समग्रविषयग्रामसर्वस्वस्वादलालसैः ।
इन्द्रियैरिव कायस्थैः कायस्थैः क्षपिता नृपाः ॥ १५/४२
चण्डदण्डमगोप्तारं क्षितिपं नेच्छति क्षितिः ।
निष्कलं कलहक्रूरं लुब्धं पतिमिवाङ्गनाः ॥ १५/४३
दानं शीलं तपो भावश्चेति धर्मश्चतुर्विधः ।
चतुर्णामपि वर्णानां जायते यः शिवङ्करः ॥ १५/४८
स्वर्गापवर्गयोर्बीजं तत्र दानं भवेत्त्रिधा ।
गृहस्थैरपि मार्गस्थैर्भवाब्धिर्येन तीर्यते ॥ १५/४९

प्राणिनां प्रीणनं मृत्योर्भीतानामभयेन यत् ।
कर्मनिर्मूलनं सर्वज्येष्ठं दानं तदादिमम् ॥ १५/५०

जन्तुं धिनोति नोदात्तैर्दत्ता रत्नावलिस्तथा ।
सर्वतोऽप्यभयं तुभ्यमिति वर्णावलिर्यथा ॥ १५/५१

आगमादिसमीचीनग्रन्थतत्त्वार्थसिद्धिषु ।
कुर्वतां साधुसाहाय्यं ज्ञानदानमुदाहृतम् ॥ १५/५२

धन्यैर्ज्ञानप्रदीपेन निस्तुषज्योतिषाधिकम् ।
अन्तरङ्गं तमस्काण्डमशेषमपि खण्ड्यते ॥ १५/५३

वस्तुना येन दत्तेन साधोः सिध्यति संयमः ।
तृतीयं तदुपष्टम्भदानमाम्नातमर्हता ॥ १५/५४

प्रीत्युदञ्चितरोमाञ्चः कर्मक्षयकृते क्षमी ।
वस्तुकल्प्यं सुपात्राय ददीत विगतस्पृहः ॥ १५/५५

काले दानं सुपात्रेभ्यः सद्गुरूणां समागमः ।
भवाब्धौ बोधिलाभश्च भाग्यलभ्यमिदं त्रयम् ॥ १५/५६

चित्तं वित्तं च पात्रं च त्रयमेकत्र सङ्गतम् ।
दुर्लभं लभ्यते येन जन्म तस्य फलेग्रहि ॥ १५/५७

लक्ष्मीः सौभाग्यमारोग्यमाज्ञैश्वर्यं गुणोन्नतिः ।
आदेयता च कौन्तेय ! दानकल्पद्रुपल्लवाः ॥ १५/५८

देशतः सर्वतो वाऽपि विरतिः शीलमुच्यते ।
यतः संसारपारीणाः स्त्रियोऽप्यासन्ननेकशः ॥ १५/५९

दानमातन्यते पापपीवरैरपि पामरैः ।
न तु पालयितुं शीलं शक्यते येन केनचित् ॥ १५/६०

बाह्यमुक्तं तपः षोढा षोढा चाभ्यन्तरं बुधैः ।
कर्ममर्मच्छिदा कर्मच्छेकमेकं यदुच्यते ॥ १५/६१

सर्वदैवातिदुर्लम्भो भावः सिद्धरसोपमः ।
दानादयोऽपि जायन्ते येन कल्याणमूर्तयः ॥ १५/७२

देवत्वे ये मया देवा नारकत्वे च नारकाः ।
तिर्यक्त्वेऽपि च तिर्यञ्चो मानुषत्वे च मानुषाः ॥ १५/९५

स्थापयाञ्चक्रिरे दुःखे सर्वे क्षाम्यन्तु ते मयि ।
उपेतः समतां सर्वं तेषामहमपि क्षमे ॥ १५/९६

लक्ष्मी रूपं प्रियैर्योगो जीवितं यौवनं बलम् ।
वातोद्भूताब्धिकल्लोलचञ्चलं सकलं खलु ॥ १५/९७

रोगमृत्युजराजन्मदुःस्थानामिह देहिनाम् ।
धर्ममेकं विना जैनं न कोऽपि शरणं भवेत् ॥ १५/९८

जन्तवः स्वजनाः सर्वे जाताः परजनाश्च ये ।
विवेकी तेषु कुर्वीत को ममत्वं मनागपि ? ॥ १५/९९

एकस्यैव भवे जन्म स्यादेकस्यैव पञ्चता ।
एकस्यैवाङ्गभाजः स्युर्दुःखानि च सुखानि च ॥ १५/१००

वपुरन्यदिदं जीवादन्यद्धान्यधनादिकम् ।
जीवोऽन्यः पुनरेतेभ्यः कथं मुह्यन्ति बालिशाः ॥ १५/१०१

वसाशोणितविण्मूत्रयकृन्मांसास्थिसम्भृते ।
अशुचिप्रचिते देहे को हि मुह्यति कोविदः ? ॥ १५/१०२

अवक्रयकुटीतुल्यं यत्नाल्लालितपालितम् ।
अचिरादपि मोक्तव्यं विनश्वरमिदं वपुः ॥ १५/१०३

धीरस्य कातरस्यापि मृत्युरेत्येव देहिनः ।
तन्म्रियेत तथा धीमान्न म्रियेत यथा पुनः ॥ १५/१०४

अर्हन्तो निखिलाः सिद्धाः साधवः स्वगुणोन्नताः ।
अर्हद्धर्मश्च शरणं भवन्त्वशरणस्य मे ॥ १५/१०५

साधवो बान्धवाः सर्वे धर्मः स्वामी गुरुः पिता ।
नात्मीयं मे परं किञ्चित्कर्मबन्धनिबन्धनम् ॥ १५/१०६

सद्भ्योऽथ भूतभाविभ्यस्तरण्डेभ्यो भवार्णवे ।
शाश्वतेभ्यश्च मे शश्वदर्हद्भ्योऽस्तु नमो नमः ॥ १५/१०७

कर्मकक्षेक्षणाद्येषां ध्यानेन दहनायितम् ।
तेभ्यो भवतु सिद्धेभ्यस्त्रिविधेन नमो नमः ॥ १५/१०८

पञ्चधाऽऽचारधारेभ्यो भानुभ्यः शासनेऽर्हताम् ।
कृतभव्याब्जबोधेभ्य आचार्येभ्यो नमोनमः ॥ १५/१०९

एत्यान्तेवासिनो नित्यं येभ्यः सूत्रमधीयते ।
उपाध्यायपदस्थेभ्यस्तेभ्यो मेऽस्तु नमोनमः ॥ १५/११०

असहायसहायेभ्यः साधुभ्योऽस्तु नमोनमः ।
चारित्रयानपात्रे ये दधते कर्णधारताम् ॥ १५/१११

बाह्याभ्यन्तरमुपधिं धर्मस्यानुपकारकम् ।
सावद्ययोगविरतस्त्रिविधं व्युत्सृजाम्यहम् ॥　१५/११२

चतुःप्रकारमाहारं प्रत्याख्यामि समाधिना ।
चरमोच्छ्वासवेलायां तनूमेतां त्यजाम्यहम् [मि च] ॥　१५/११३

गुरूणां नैव कोपाय डिम्भानां दुर्नयोऽपि हि ॥　१५/११९

किं मेरोश्चूला चलति वात्यया ? ॥　१६/५६

धीरा विकारहेतौ हि व्याप्रियन्ते विशेषतः ॥　१६/८०

वशिनामिन्द्रियार्था हि प्रभवन्ति न किञ्चन ॥　१६/९६

कालवशान्मित्रेऽप्यमित्रत्वमुदञ्चति ॥　१६/१०१

दक्षाणामपि दुर्लक्षास्तादृशानां प्रवृत्तयः ॥　१६/११४

अनतिक्रमणीया तु मातुराज्ञा मनस्विनाम् ॥　१६/१४३

पितरौ दुष्प्रतीकाराविति सर्वविदो विदुः ।　१६/२४१

आनन्दैकमयीं ग्रीष्मे चन्द्रिकां को न सेवते ॥　१६/२६१

आरोहति कटुस्तुम्बी किमु कल्पमहीरुहम् ? ॥　१६/२७४

जहाति जातु नाङ्कस्थं शशमप्याहतं शशी ॥　१६/२७५

आयुर्वायुचलाम्भोजपत्रमित्राम्बुसोदरम् ।
शैलशैवलिनीवेगगर्वसर्वंकषाः श्रियः ॥　१६/३२९

यौवनं सर्वसत्त्वानां धृतसंध्याभ्रविभ्रमम् ।
वितीर्णदुस्तरक्लेशोपगमाः प्रियसङ्गमाः ॥　१६/३३०

संसारस्तदसौ सारवस्तुशून्यो न संशयः ।
सारं तु ज्ञानसम्यक्त्वचारित्राण्येव केवलम् ॥　१६/३३२

जीवाजीवादितत्त्वानां सम्यग्ज्ञानाद्विचक्षणः ।
हित्वा हेयमुपादेयमुपादाय विमुच्यते ॥　१६/३३३

सुलभाः प्राणिनां प्रायस्त्रिदशाधिपसम्पदः ।
सेवधिः सिद्धिसौख्यानां सम्यक्त्वं त्वतिदुर्लभम् ॥　१६/३३४

भूयिष्ठे कर्मणि क्षीणे कैश्चिच्चारित्रमाप्यते ।
सुखैकहेतोर्यस्याग्रे चिन्तारत्नं न किञ्चन ॥　१६/३३५

भवदावानलज्वालानिर्वापणनवाम्बुदः ।
विवेकिनो मनःकेकिमुदे स्यात्सर्वसंयमः ॥　१६/३३६

महात्मस्वनुरागोऽपि भवत्येव शुभायतिः ॥　१६/३४५

अहो किमप्यपारेयं संसाराख्या महाटवी ।
अनन्तेनापि कालेन लङ्घन्ते यां न जन्तवः ॥ १७/५४
वडवाहव्यवाहस्य कः संरम्भो हि पल्वले ? ॥ १७/१२३
सुखदुःखैकविश्रामः पितरौ हि तनूरुहाम् ॥ १७/१९४
प्राणत्राणाय जीवा हि नास्ति तद्यन्न कुर्वते ॥ १७/१४३
भगवांश्च विवस्वांश्च परोपकृतिकर्मठौ ॥ १७/२२९
वक्राङ्घ्रिनासिकाहस्ताः स्थूलोष्ठोदरनासिकाः ।
हीनाङ्गाविषमाङ्गाश्च शान्तिं यान्ति न जातुचित् ॥ १७/२७६
अवश्यं भाविनो भावाः किंतु स्युर्महतामपि ॥ १७/३०४
यद्बद्धं मनसाऽस्माभिर्वचसा यच्च भाषितम् ।
कृतं यच्चापि कायेन तन्नो मिथ्यास्तु दुष्कृतम् ॥ १७/३०६
क्षमयामोऽखिलान् जीवान्सर्वे क्षाम्यन्तु तेऽपि नः ।
मैत्री सर्वेषु भूतेषु वैरमस्ति न केनचित् ॥ १७/३०७
अपकारेऽपि सौजन्यं सुजनो नैवमुञ्चति ।
जहाति दह्यमानोऽपि घनसारो न सौरभम् ॥ १७/३२२
एकैव सन्मणीनां हि लोकालङ्करणं गतिः ।
ध्वान्तध्वंसादृते कृत्यं प्रदीपानां च नापरम् ॥ १८/९९
न किञ्चिदतिदुर्लम्भं सत्त्वनिर्णिक्तचेतसाम् ॥ १८/१४४
किं पुनर्भाग्यशून्यानां फलन्ति न मनोरथाः ।
न जातु स्याद्दरिद्रस्य कल्पद्रुमसमागमः ॥ १८/२६२
दुःसाधेऽपि न साध्येऽर्थे मन्दायन्ते महाशयाः ॥ १८/२६७

• • •

परिशिष्टः

[३]

विशेषनाम्नामकाराद्यनुक्रमः ॥

विशेषनाम — पृष्ठाङ्कः

[अ]

अङ्ग [देश] १२२

अजातरिपु [युधिष्ठिर] १४७, २७६, ३०८, ४४७, ४६६, ४९५, ५८०, ६०५, ६२९, ६३०, ६९८

अजातारि [युधिष्ठिर] ५२, ३७१, ४१५, ६३०

अतिरथि [कर्णपिता] १०४, १२२, १२४

अधोक्षज [ ] ६२१, ६८०

अनङ्गसेन [जैनाचार्यः] १६०

अनन्तवीर्यो [ ] ४

अनाधृष्टि [ ] ६१३, ६१५, ६२७

अन्धकवृष्णि [समुद्रविजयस्य पिता] ३५

अभिमन्यु [अर्जुनपुत्रः] २१०, ४४८, ४५३, ५४७, ५४८, ५७२, ५७८

अम्बा [काशिराजपुत्रि] ९८

अम्बालिका [काशिराजपुत्रि] २३, ३०, ५१

अरिष्ट [वृषः] ५८

अरिष्टनेमि [द्वादशतीर्थपति] ६८, ६०८, ६१८, ६२४

अरिष्टारि [कृष्णः] ७८, ५१०

अलपुर [नगरम्] २५५

अर्जुन [कुन्तीपुत्रः] १०७, १०८, १०९, ११२, ११८, १२०, १४७, १४८, १६४, १७६, १८२, १८६, १९२, १९४, १९७, २९६, ३०३, ३०७, ३०८, ३४४, ३५७, ३६२, ३६६, ३७३, ३८६, ३९१, ४३९, ४४६, ४५५, ५३८, ५४३, ५६४, ५४९, ५६८, ५७३, ५७८, ५७९, ५८१, ६२०

अश्वत्थामा [द्रोणपुत्रः] १०६, ११८, ५२२, ५५१, ५६४, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७

[आ]

आनकदुन्दुभिः [कृष्णः] ४८४, ६२७, ६८१

आम्बिकेय [धृतराष्ट्रः] ९८

[इ]

इन्दुषेण [रत्नपुर युवराजः] १६०

इन्द्रकील [पर्वत] ३५३

इन्द्रप्रस्थ [देश] २०४, २०५, २१४, २१८, २७२, ५४१, २७२

इन्द्र [विद्याधर] ३५१

[उ]

उग्रसेन [राजीमती पिता] ३५, ५२, ५५, ५६, ८२, ४४४, ४४६, ५२८, ५५०, ६१८, ६५३, ६५८

उत्तरा [अभिमन्युपत्नी] ४४६

[ऋ]

ऋतुपर्ण [नृपः] २५५, २६१

[ए]

एकचक्रा [नगरम्] ३१५, ३३२, ३३८, ३४१

एकलव्य [भिल्लपुत्रः] १०८. ११०, १११

[क]

कंसः [ ] ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ६१, ६२, ६३, ६४, ६६, ६८, ६९, ७०, ७१, ७३, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, १४५, ४५५, ४८६, ४८७, ४८८, ५०२, ५९१, ६०७, ६१७, ६२३, ६४३
कंसनिषूदन [कृष्णः] ६२४
कंसविद्विष [कृष्णः] ६०९
कंसविध्वंसी [कृष्णः] ४६१, ४७२, ६१७, ६२३, ७००
कंसान्त [कृष्णः] ५३२
कंसान्तक [कृष्णः] २८८, ५१०
कंसाशति [कृष्णः] ४७७, ६०७
कंसारि [कृष्णः] ११४, ४५१, ५२३, ६७७, ६८३
कङ्क [युधिष्ठिरः] ३२३, ४१५, ४३३, ४३४, ४३५, ४४५
कपिकेतू [अर्जुनः] ६१३
कपिकेतन [अर्जुनः] १२०, १३७, १४८, १६५, १८१, १८७, १८८, १८९, १९४, १९५, ३५८, ३६१, ३६३, ३६८, ३६९, ३९०, ३९१, ४१७, ४४५, ५२१, ५३४, ५३५, ५५३, ५७०, ६१२
कपिध्वज [अर्जुनः] १०७, १४७, १५०, १६५, १७४, १८२, १८४, १९०, १९१, १९५, १९८, ३०३, ३६२, ३६८, ४४२, ४४३, ५१०, ५२२, ५३०, ५५०, ५५२, ५५३, ५६४, ५६१, ५७७
कपिल [धातकयां वासुदेवः] ६८२, ६८३
कर्ण [कुन्तीपुत्रः] १०४, १०८, ११७, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १४४, २१६, २७४, २७५, २८०, ३८६, ३८८, ३८७, ३९७, ४३५, ४४१, ४४२, ४७२, ४७४, ४७७, ४९६, ५७०, ५७६, ५७८, ५७९, ५८१, ५०९, ५५३, ५५६, ५६१, ५७०, ५७४, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३
कर्णकिरीटि [कर्णार्जुन] १०४, ४४१, ५७७
कर्णफाल्गुन [कर्णार्जुन] ४३८, ४५२, ५७७
कलिङ्ग [देशः] २२५
काम्पिल्य [नगरम्] १२८, १३०, ४४७
काम्यकं [वनम्] २८६
कालकेतवः [राक्षसः] ३५१
कालि [सर्पः] ७५
कालिन्दी [यमुना] ६९, ७४
काश्मीर (देश) ७२
काशिराज [अम्बापिता] २३, २४, ३६, २७
किरीटि [अर्जुनः] १०४, १०८, ११७, १४७, १४९, १५०, १६५, १६९, १७४, १७६, १८७, १८९, १९०, १९८, ३२१, ३५२, ३५८, ३६३, ३६७, ३६८, ३८१, ३९६, ४००, ४५१, ५३५, ५४०, ५५०, ५५१, ५७३, ५९१, ६२८
किर्मीरवैरि [भीमः] ५६६
किर्मीर [राक्षसः] २८५, २८६, ४५५
कीचक [सुदेष्णाभ्राता] ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२७
कीचकवैरि [भीमः] ६०८
कीर [देशः] ७२
कुण्डिन [देशः] २२३, २२४, २२७, २४३, २५१, २६५
कुण्डिनेशात्मजा [दमयन्ति] २४१
कुन्ती [पाण्डवमाता] ३६, ३७, ३८, ४१, ४३, ४४, ४५, ५२, ६७,

८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९८, ११४, ११७, १२०, १२४, १२९, १४८, १४९, १५०, १५७, १६६, १७४, १९३, १९७, २८४, २९१, २९७, २९८, ३००, ३०३, ३०८, ३०९, ३१२, ३१४, ३१५, ३१६, ३२०, ३२८, ३२९, ३३०, ३३२, ३४१, ३४२, ३४४, ३४८, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३७४, ३७५, ३७६, ३७८, ३७९, ३८१, ३८३, ३९३, ३९४, ३९५, ४००, ४०४, ४०६, ४०७, ४०८, ४२०, ४४७, ४५१, ४८९, ४९४, ४९५, ६२७, ६२८, ६३०, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६६२, ६६५, ६७७, ६७९, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७,

कुबेरः [देवः] ८५, २७०

कुरु [वंश] ३, ९१, ३५१, ३५५, ४३१, ४४६

कुरुक्षेत्र [युद्धक्षेत्रः] ३, २७०, ४७२, ६०७

कुरुनन्दनः [दुर्योधनः] ५१८

कुरुपुङ्गवः [दुर्योधनः] ५३०

कुरुप्रभुः [दुर्योधनः] ५८७

कुरुवंश [वंशः] २२१, २९३

कूबर [नलभ्राता] २२३, २२९, २३०, २३१, २३४, २४२, २५१, २५८, २५९, २६९, २७०,

कृत्या [राक्षसी] ३९८, ३९९, ४०७

कृप [आचार्य] १२०

कृपाचार्य [आचार्य] १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, ११४, ११९, १२०, १२१, ४५१, ५२१, ५२४, ५४९, ५८७

कृष्ण [वासुदेवः] ६४, ६६, ६७, ६९, ७०, ७१, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ८१, ८२, ८४, १४५, १५९, १९४, २९४, २९५, ४४७, ४५१, ४८४, ५१३, ६१२, ६१६, ६१७, ६२५, ६२६, ६२७, ६३१, ६५१, ६८२, ६८३, ६८६, ६८९, ६९४, ६९५, ७०६, ७१६

कृष्णा [द्रौपदी] ६६, ७०, ८०, १४९, १५६, १५८, १६४, १७४, १९४, १९८, २००, २२१, २८१, २८४, २८५, २८८, २९३, २९४, ३००, ३०१, ३१६, ३२९, ३३०, ३३१, ३४०, ३४१, ३४२, ३६१, ३७०, ३७२, ३७५, ३७६, ४००, ४०२, ४०४, ४०५, ४१०, ४२४, ४५१, ५६७, ५८८, ५९९, ६८१, ६८५

केशव [कृष्ण] ७६, ८२, ८४, ३३४, ४४७, ४५४, ५७१, ५७८, ५८०, ६०७, ६१०, ६१६, ६१८, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२८, ६२९, ६४५, ६४७, ६५०, ६५४, ६६८, ६८४, ६८७

केसरः [दूतः] १८०, १८१, १८७

कैटभद्विष [कृष्णः] ४७६, ४७७, ५११, ६२६

कैटभरि [कृष्णः] २०४, ४५७, ४६१, ४७८, ५५२, ५६४, ६२०, ६२३, ६३०, ६४८

कैरजातारि [कृष्णः] २७२

कोरक [दूतः] ५२, ८५, ८६, ६४३, ६५४

कोशला [देशः] २२३, २२७, २२९, २३६, २४२, २४३, २६१

कौन्तेय [युधिष्ठिरादि] १६२, १७५, १७७, १८५, १९५, २७५, २७६, ३०१, ४१६, ४५३, ४७०, ४७४, ४६५, ५०१, ५२३, ५२७, ५२९, ५३१, ५४२, ५४५, ५६०, ५७९, ६३१, ६३८, ६८२

कौरव [दुर्योधनादि] ३१, २१४, २१६, २८२, ४४२, ४७८, ४८७, ५०९, ५२३, ५२७, ५३०, ५३१, ५४१, ५४२, ५६८, ५७९, ५८१, ५८२, ५८६, ५८७, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ६१०, ६२०, ६९५, ७११,
क्रोष्टुकि [नैमित्तिकः] ५३, ५८, ६७, ८३, ८४, ६५४

[ग]

गङ्गा [भीष्मपितामहमाता] ५, ७, ११, १२, १५, ५३०
गङ्गासुत [भीष्मपितामहः] ५३४
गङ्गासूनु [भीष्मपितामहः] ५२१, ५३२
गजपुर [देश] ३४५
गजसाह्वय [देश] ४७०
गदाग्रजः [भीमः] ४८९, ६००
गन्धमादन [पर्वत] ३५२, ३६९
गाङ्गायनिः [भीष्मपितामह] ५३६, ५४२, ६३४
गाङ्गेय [गंगापुत्रः] ७, १२, १४, १५, १८, २४, २५, २८, ३२, ३४, १०३, १०७, १२७, १२८, १९९, २०५, ३८८, ४३८, ४७३, ५०८, ५०९, ५२७, ५३०, ५३१, ५३२, ५३५, ५४१, ५४२, ६३३
गाण्डीवधन्वनः [कृष्णः] ५५४
गान्धार [देशः] २७४, ४७६
गान्धारपति [शकुनि] ४५२
गान्धारी [दुर्योधनमाता] ३३, ८८, ९०, ११७, १४६, १४८, १५७, २००, २१५, २७६, २८०, २८८, ३४६, ४३१, ४६२, ४७४, ४७७, ५०५, ५३२, ५७०, ५८७, ५८९, ५९७, ५९८, ६००, ६०१, ६०३, ६०४, ६३०, ६३५, ६७६
गान्धारीकुक्षिसू [दुर्योधनः] २७४
गान्धारीतनू [दुर्योधनः] २७३, ३४६
गोकुल [ग्रामः] ६३, ६५
गोविन्द [कृष्णः] ७६, ८२, २१२, २१४, ५०६, ६१६, ६२४, ६२५, ६४६, ६५०, ६९५
ग्रन्थिकः [सहदेवः] ४१८, ४४५

[घ]

घटोत्कचः [भीमपुत्रः] ३७१, ५५५, ५५६, ५७७

[च]

चन्द्रचूड [विद्याधरः] ३६२, ३६८
चन्द्रप्रभ [अष्टम तीर्थकरः] ८७, २०८, २९२
चन्द्रयशश्चन्द्रवती २६१
चन्द्रयशा [दमयन्ती मातृस्वसा] २५५, २५६, २५९, २६०, २६१
चन्द्रवती [दमयन्तीभगिनी] २५७
चन्द्रशेखर [रथसारथि] ३५८, ३६१, ३६२, ३६३, ३९०, ३९४
चन्द्रानना [मणिचूडभार्या] १७१, १७२
चम्पक [गजः] ७६
चम्पा [नगरम्] १५१, १५३
चम्पापति [चम्पानगराधिपति] ५७९
चम्पेश [चम्पानगराधिपति] ५६८, ६४६
चाणूर [कृष्णवैरि] ६९, ७८, ७९, ८०, ८१, १४५
चित्राङ्गद [विद्याधरः] २२, २३, ३६७, ३६८, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९७, ५१४

[ज]

जनार्दन [कृष्ण] ७५, ८२, ८३, ८५, १५१, ४७९, ६१६, ६२०, ६२१, ६२३, ६३०, ६५२, ६६१, ६८५
जयद्बल [सहदेवः] ४२६
जयद्रथ [सहदेवः] १८, १४६, २७२,

३८८, ३९५, ३९६, ५२२, ५४८, ५५०, ५५३, ५५४, ६३७, ६३८
जयन्त [भीम] ४२६
जयसैनो [नकुलः] ४२६
जयो [युधिष्ठिरः] ४२६
जराकुमार [जरादेवीपुत्रः] ६८९
जराङ्गजन्मना [जराकुमारः] ६९८, ६९९
जरात्मजः [जराकुमारः] ६८६
जरासंध [प्रतिवासुदेवः] ५३, ५४, ५६, ५८, ५९, ८२, ८३, १४३, ४८१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०८, ५०९, ६०७, ६१०, ६१४, ६१५, ६१८, ६२१, ६१९, ६२०, ६२५, ६४३,
जरासूनु [जराकुमारः] ६८८, ६९६
जह्नु [गाङ्गेय] ५, ६, ७
जाह्नवि [गङ्गा] १२, १९, ११४, १२७, ४५१, ४९०, ५३१,
जिनदत्तः [द्रौपदीपूर्वभवदृष्टान्तेः] १५३
जिष्णुः [अर्जुनः] १५०, १७५, १७७, १७८, १८२, १८६, १९४, १९८, २०६, २१४, २१७, ३५४, ३९४, ३६७, ३९१, ३९५, ४४०, ४४२, ४४३, ४५७, ५४१, ५४४, ५४७, ५५०, ५५३, ५७९
जीवयशा [कंसपत्नी] ६१, ८३, ४८३, ४८२, ४८५, ६२०, ६२६

[त]

तन्तिपालः [नकुलः] ४१७, ४४५
तपःसुत [युधिष्ठिरः] ५२, १५०, १९३, १९९, २००, २०१, २०९, २१७, २१९, २२०, २२२, २७१, २७२, २७४, २७६, २७७, २७८, ३०८, ३२७, ३३२, ३३७, ३४७, ३५०, ३५१, ३६९, ३७०, ३८१, ३८२, ३८९, ३९३, ४०२, ४०४, ४१५, ४१५, ४४७, ४५१, ४५७, ४५८, ४९०, ४९४, ५१०, ५१४, ५१६, ५२४, ५३१, ५३८, ५४१, ५५०, ५५५, ५७१, ५७२, ५८२, ५८४, ५८५, ६००, ६५४, ६७२, ६८८, ७०८
तपस्तनयः [युधिष्ठिरः] २११
तापसपुर [नगर] २६१
तलतालवः [राक्षसः] ३६२, ४०५

[द]

दधिपर्ण [नृपः] २४२, २६२, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८
दमयन्ती [नलपत्नी] २२३, २२७, २५१, २५६, २५९, २७०
दामोदर [कृष्णः] ५०६, ६०१, ६८४
दारुकः [दूतः] ६७८
दाशार्हो [समुद्रविजयादयः] ३६, ४९४
दुःशल्या [दुर्योधनभगिनी] ९८, ३९५, ६०४
दुःशासन [दुर्योधनभ्राता] ९९, १०१, १४६, २७७, २७८, २७९, २८०, ३९६, ३९७, ४७२, ५१८, ५२१, ५६६, ५६७, ५६८, ६१५,
दुर्योधन [कौरवग्रणी] ५७, ६८, ९०, ९६, ९७, ९८, १००, १०१, १०२, ११५, १२२, १२४, १२५, १२९, १४८, २०४, २११, २१४, २१७, २१८, २२१, २७२, २७३, २७५, २७७, २७८, २८०, २८५, २८६, २८७, २९०, २९४, २९५, २९६, २९९, ३४६, ३५२, ३८३, ३८४, ३९१, ३९३, ३९४, ३९६, ३९८, ४०५, ४१५, ४३८, ४४२, ४५१, ४६१, ४६२, ४७३, ४७५, ४७६, ६०३, ५०७, ५२१, ५३४,

५३५, ५३६, ५४०, ५४२, ५५४, ५८२, ५९२, ६०४, ६०७

दृष्टद्युम्नः [द्रोपदीपुत्रः] ५१०

देवकी [कृष्णमाता] ७४, ६२, ६३, ६४, ६८, ७५, ८२, ६१०, ६२८, ६५५, ६६५, ६८५, ६९२

देवशर्म [ब्राह्मणः] ३१५, ३१६, ३२१, ३२६, ३२९, ३३०

द्रुपदनन्दिनी [द्रोपदी] ३०३, ३३०, ३४४, ४४५, ५९९

द्रुपदभूपतिः [द्रुपद] १२८, ५६५, ६७६

द्रुपदात्मजा [द्रोपदी] १६७, २७८, २८६, ३००, ३०९, ३४२, ३५१, ३७३, ४०१, ४१८, ४४७, ४५०, ६००

द्रोण [आचार्यः] १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, ११२, ११३, ११४, ११८, ११९, १२०, १२४, १४७, २८२, २९०, ३३१, ३४३, ३६४, ३६८, ४३१, ४३५, ४३६, ४३८, ४४१, ४५१, ५१८, ५२१, ५२२, ५२४, ५४२, ५४४, ५४५, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५३, ५५७, ५५९, ५६०, ५६४, ५७२, ५८२, ५८७, ५९५, ५९६

द्रौपदी [पाण्डव-भार्या] १२८, १३१, १३५, १४८, १५६, १६१, १६३, २७६, २७७, २८१, २८५, ३१०, ३१२, ३२८, ३४१, ३४२, ३५२, ३७०, ३७३, ३७८, ३७९, ३८३, ३९६, ४०१, ४०६, ४१९, ४२३, ४२४, ४५०, ५५१, ६३७, ६६२, ६७६, ६७८

द्वारका [कृष्णनगरम्] ८४, १६२, १९३, २९५, ४७०, ४७९, ४८१, ४८४, ६४४, ६५४, ६८६, ६९०, ६९१, ६९३, ६९६

द्विराट [नृपः] ४३८, ४४४, ४४५

द्वैतवनं [वनम्] ३४०, ३४७, ३८१, ३८४, ३९२, ३९४

[ध]

धनंजयः [अर्जुनः] १०१, १०७, १०८, ११३, १४९, १६७, १७०, १७३, १७६, १८९, १९०, १९३, १९५, १९७, १९८, ३४१, ३४२, ३५५, ३६३, ३६५, ३६८, ३९३, ४०३, ४४२, ४४४, ५३९, ५५०, ५६४, ५७०, ५७६, ६१७, ६४२

धर्मघोष [जैनाचार्यः] १५१, १५२, ६९८, ७०५, ७०७, ७१४, ७१५, ७१८

धर्मज [युधिष्ठिरः] ९९, २१३, २१५, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २९०, २९२, २९४, २९५, ३२९, ३३३, ३५४, ३७०, ३७४, ४१६, ४२८, ४५०, ४५१, ४५३, ४५८, ४७९, ५१५, ५२२, ५४३, ५४४, ५५३, ५८२, ५८५, ६१४, ६२२, ६२९, ६३०, ६३१, ६५४, ६५५, ६८८, ६९६

धर्मपुत्रः [युधिष्ठिरः] २०१, २८६, २९७, ३०१, ३०७, ३१०, ३२१, ३३९, ४६०, ४७१, ४७७, ५१३, ५२८

धर्मरुचिः [स मुनिः] १५१, २२२, २७३, २७४, २८६, २९१, ३३३, ३२६, ३४२, ३४४, ३५१, ३७२, ३८०, ३८१, ३८३, ३९०, ३९३, ३९९,

४२२, ४२३, ४७०, ४७६, ४९४, ५१५, ५३९, ५४२, ५४८, ६७२, ६७६, ७०८
धर्मावतंस [देव] २१४, ४००, ४०१
धार्तराष्ट्रः [दुर्योधन] ९८, १००, १०२, २१६, २२२, २७३, ३५१, ३९१, ५३०, ३४९, ३९३, ३९७, ४२८, ४५६, ४६१, ५३७, ५४२, ५६८, ५८७, ५११, ५९०, ६१५
धृतराष्ट्र [दुर्योधनपिता] ३०, ३२, ३३, ४६, ४९, ५१, ९०, ९६, ९७, ९८, १०३, ११४, ११५, ११७, ११९, १२१, १२५, १४८, २०५, २१८, २२०, २२१, २२२, २७२, २७४, २७६, २८१, २८२, २८४, २९०, ३४३, ३८८, ४३०, ४४१, ४६२, ४६६, ५०८, ५२१, ५३८, ५८८, ५९०, ५९७, ६००, ६०१, ६०४, ६०५, ६०६, ६३०, ६३५

[न]

नकुलः [माद्रीपुत्रः] ९५, १०१, २०६, २०८, ३००, ३४१, ३४२, ३४९, ३७३, ४०३, ४१७, ४१८, ४४५, ५४४, ५८४, ६१४, ६२२, ७०८
नन्दः [कृष्णपिता] ६३, ६४, ७७ ७०, ७४, ६१७
नन्दनन्दनः [कृष्णः] ६५
नन्दपत्नी [यशोदा] ६५
नमिः [एकविंशती तिर्थकरः] ३५८, ६४८
नर्मदा [नदी] ४९२
नल [दमयन्तिपति] २२३, २२४, २२७, २२९, २३०, २३१, २३१, २३२, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४७, २५०, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६७, २६८, २६९, २७०
नलवल्लभा [दमयन्ति] २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३२, २३५, २३७, २४२, २५४, २५६, २५९, २६०, २६२, २६३, २६४, २६९, २८५
नागश्री [द्रोपदी पूर्वभवः] १५१, १५२
नाभेयः [आदीनाथः] १७८, १७९
नारदो [ऋषि] १५९, ६७६
नारायण [कृष्णः] ६५४
नासिक्य [नगरम्] ८७, २९२
निवातकवच [विद्याधरः] ३५९
निषध [देशः] २२३, २२५, २२६, २२७, २२९, २३९
नीलाङ्गद [विद्याधरः] २३
नृसिंह [कृष्णः] ७११
नेपाल [देशः] २०१, ६५७
नेमिः [द्वाविंश तिर्थकरः] ३, ६८, ८५, ४९०, ४९३, ६०१, ६११, ६१२, ६१३, ६१९, ६२४, ६२५, ६२८, ६३८, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५७, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६७०, ६७२, ६७४, ६९३, ६९६, ६९८, ७०४, ७०५, ७१७, ७०३, ७०७, ७११

[प]

पक्षीन्द्रकेतनः [कृष्णः] ५२१
पद्मनाभ [अपरकंकापति] ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८४

पद्मरथः [नृपः] ६१८
पद्मोत्तरः [कृष्णवैरिः] ६९, ७६
पल्लीन्द्रपुत्र [एकलव्य] १११
पवनजन्मनः [ ] ५५३
पवनजन्मना [ ] ५८१
पवननन्दनः [ ] ४३३
पवनवेगो [ ] १३
पवनात्मजः [ ] ३०१, ३४१, ३७०, ४२६
पवनात्मजात् [ ] २१७
पवनोद्भवः [ ] ४७१
पाञ्चन्य [वासुदेवशङ्खः] ६१२
पाञ्चाल [देशः] १४५, १५०, १५१, १५७, १५८, १६३, १९७, २२१, २८२, २८५, २८६, २८७, २८८, २९५, ३०२, ३२६, ३८३, ३७६, ३८०, ३८२, ३९५, ३९६, ४११, ४४७, ५६८, ६२८, ६७६, ६७७, ६८०, ६८१, ६८२, ६८८
पाण्डवाः [पाण्डुपुत्राः] ३७, ३९, ४६, ९१, १०८, ११४, ११८, १२४, १५८, १५९, १६२, १८९, १९३, २०७, २१४, २१६, २१७, २२१, २७५, २७७, २७९, २८२, २८४, २८७, २९०, २९५, २९७, २९९, ३००, ३०३, ३०७, ३०८, ३११, ३१२, ३१४, ३२२, ३२४, ३३७, ३४२, ३४३, ३४४, ३४१, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५३, ३६५, ३७०, ३७२, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३९७, ४००, ४१५, ४२०, ४२९, ४३०, ४३४, ४४८, ४५१, ४५४, ४५५, ४६७, ४७३, ४७४, ४७९, ४८१, ५००, ५०७, ५३०, ५४७, ५५६, ५६०, ५६१, ५७६, ५८०, ५८१, ५८३, ५८४, ५८९, ५९६, ५९९, ६२८, ६४२, ६६६, ६६८, ६७७, ६७९, ६८४, ६८६, ६८७, ६९४, ६९६, ७१४, ७१५, ७१७, ७१८
पाण्डुः [पाण्डवपिता] ३, ३०, ३२, ३३, ३७, ३८, ३९, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ५१, ५२, ९०, ९१, ९३, ९४, ९५, ९८, १०३, ११३, १२०, १२४, १२५, १२६, १२८, १३१, १३३, १३६, १३७, १४८, १५०, १५६, १५९, १६२, १९७, २०५, २७७, २८०, २८१, २८४, २९१, ३००, ३०१, ३२२, ३४५, ३४६, ३६०, ३६५, ४१२, ५३८, ६२९, ६३०, ६७६, ६७८, ६७९
पाण्डुमथुरा [नगरम्] ३०३, ६८७
पाण्डुसेन [पाण्डवपुत्रः] ३२, ३३, ३८, ४१, ४३, ४६, ५२, १०३, ११५, ११७, १२०, १२५, १३०, १३३, १४१, १४५, १४९, १५०, १५७, १६४, २०५, २०७, २०८, २७३, २७९, २८२, २९१, २९२, २९५, ३२७, ३५१, ३६०, ३६१, ५७३, ६३०, ६८८, ७११
पार्थः [अर्जुनः] १०६, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११६, ११७, ११९, १२०, १२३, १२४, १२५, १४८, १६५, १६८, १७०, १७३, १७५, १७७, १७८, १८०, १८४,

१८७, १९२, १९६, १९७, २१०, २८६, २९०, ३०२, ३२९, ३५५, ३५८, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७१, ३७३, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९६, ३९७, ४०२, ४०३, ४०५, ४४१, ४४४, ४४५, ५४०, ५५४, ४५८, ५६१, ५९१, ६१३, ६७९, ७०८

पार्श्वनाथः [त्रयोविंशस्-तीर्थकरः] ३

पिङ्गलः [चोरः] २५८, २५९, २६१

पुण्डरीकाक्षः [कृष्णः] ४७७

पुरोचनः [दूतः] २७०, २९३, २९४, २९५, २९६, २९८, ३९८

पुष्पदन्ती [दमयन्तीमाता] २५६, २५९, २६२

पूतना [राक्षसी] ६५

पृथा [कुन्ती] ४२, ५०, ५२, ९४, २८६, २९२, २९८, ३११, ३२३, ३२६, ३६९, ३७६, ३७८, ३८१, ३९३, ६२९

प्रद्युम्नः [कृष्णपुत्रः] १८८, ४५१, ६२६, ६२८, ६६८, ६९१

प्रभावती [हेमाङ्गदभार्या] १७१, १८०, १८२, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९१, १९२, १९३, ३६०

प्रियंवद [विदुरदूतः] २९५, ३४२, ३४३, ३४९ ३५०, ३५१, ३४३, ३४५, ३८९

प्लवगकेतनः [अर्जुनः] ५३५

प्लवगध्वजः [अर्जुनः] ५३२, ५४२, ५४७, ५५१, ६०५

[फ]

फाल्गुनः [अर्जुनः] १०७, ११७, ११९, १२१, १४९, १६४, १६८, १८५, १८६, १८८, १८९, ३९१, १९३, १९४, २०२, ३०८, ३५७, ३५८, ३६३, ३६७, ३६९, ४४१, ५३८, ५४६, ५७२, ५८१, ५९२, ६२०

[ब]

बकः [राक्षसः] ३१७, ३१९, ३२०, ३२१, ३२४, ३२५, ३२७, ३२८, ३३३, ३३५, ३३९, ३४८, ५६३, ५९२

बन्धुमती [सिंहकेसरीभार्या] २५२

बलः [बलदेवः] ६२, ६६, ६७, ७१, ७३, ७४, ७५, १४५, ४३६, ४८४, ५८९, ६०८, ६२६, ६२७, ६८६, ६९६, ७०१, ७१४

बिन्दुषेण [इन्दुषेणभ्राता] १६०

बीभत्सु [अर्जुनः] १२५, १६४, १६५, १६७, १६९, १७१, १७३, १७६, १७७, १८७, १८९, १९३, ३५६, ३८८, ४४१, ४४५, ५४४, ५५४, ४७१

बृहन्नटः [अर्जुनः] ४३६, ४३७, ४३८, ४३९

[भ]

भगदत्तः [पाण्डववैरी] १४६, ४५२, ५२२, ५४५, ५४६, ५४७

भद्रगुप्तः [जैनाचार्यः] ५३७, ५३८, ५४१, ६३३, ६३९

भद्रा १५३

भरतादि [चक्रवर्ती] १२७

भागीरथी [गङ्गा] ४५

भागीरथीसुतः [गाङ्गेयः] ५३२

भानुमती [दुर्योधनभार्या] ३८३, ३८९, ३९३, ३९४, ४५५, ६०२, ६०३, ६०४

भामा [कृष्णभार्या] ७२, ६५१

भारद्वाज ५४२

भीमः [पाण्डवः] ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, ११२, ११४, ११५, ११६, १२२, १४७, १५०, २०६, २०७, २२३, २२६, २२७, २३०, २४९, २६२, २६५, २६७, २६८, २६९, २७१, २८१, २८५, २८६, २९७, २८८, २९६, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१३, ३२१, ३२३, ३२५, ३२७, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३९, ३४१, ३४२, ३४४, ३४७, ३५०, ३५२, ३७१, ३७२, ३७९, ३८०, ३८९, ३९०, ३९५, ३९६, ३९८, ४०१, ४०४, ४०५, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३३, ४३४, ४५१, ४५५, ४५७, ४५८, ४७०, ५३२, ५३३, ५४१, ५४४, ५४७, ५५३, ५६३, ५६७, ५६८, ५९०, ५९१, ५९२, ६०८, ६१४, ६१५, ७०८

भीष्मः [गाङ्गेयः] १९, २२, २३, २४, २५, २६, २७, ३०, ३२, ३३, ३७, ४६, ५१, ९७, ९८, १०३, १०७, ११३, १४८, २७३, २७६, २७९, २८२, २८४, २८८, ३५०, ३८८, ४३५, ४३९, ४५७, ४६९, ५०८, ५०९, ५२४, ५२८, ५३०, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३८, ५३९, ५४०, ५७२, ५८२, ५९१, ६३३, ६३९, ६४१, ७११

भूतश्रीर्यक्षश्री [द्रौपदीपूर्वभवः] १५१

भूरिश्रवाः [अर्जुनवैरि] ४५२, ५२२, ५५१, ५५२

भैमी [दमयन्ती] २२७, २२८, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २४४, २४७, २४८, २४९, २५०, २५४, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६७, २६८, २६९, २७०

[म]

मगधस्वामी [जरासंधः] ६१६

मञ्जुकेशिन [कृष्णः] ४७३

मञ्जुकेशिनः [विद्याधरः] १७१, १७२, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १८२, १९२, १९४, १९८, २०२, ४५२, ५३५

मथुरा [नगरः] ३४, ३५, ५२, ५५, ५६, ६१, ६२, ६५, ६८, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७८, ७९, ८१, ८२, ५८३

महानेमि [नेमिभ्राता] ६१८

मातलि [इन्द्रसारथि] १२९, ४६०, ४९४, ६११, ६१९, ६२५ ६२८, ४६९

माद्री [पाण्डूभार्या] ३७, ४६, १५७, ४९४, २९२, ४९५, ६२८

माद्रेयौ [नकुलसहदेवौ] ५८७

माधवः [कृष्णः] ५२१, ६२०, ६२५ ६२६, ६४९

मारुतिः [भीमः] ३७०, ३७२, ३९६, ४२२, ४२५ ५७९, ५९१

मालिनी [द्रोपदी] ३५३, ४११, ४२१, ४२५, ४२६, ४३६, ४४५

मुकुन्दः [कृष्णः] ८४, ८५, १६२, ४७०, ६१०, ६६५, ६८१

मुरजित्केतु [कृष्णः] ४९६
मुरद्विषः [कृष्णः] ४५८, ७०४, ६७९
मुरारातिः [कृष्णः] ५०१, ५९८, ६८०, ६८४, ७०४
मुरारिः [कृष्णः] ४७९, ५०६, ६७८, ६७९, ६८४
मुशली [बलदेवः] ७०२, ७१०

[य]

यदुराजः [कृष्णः] ६१०
यदुसेना [कृष्णसेना] ६१४
यमुना [नदी] ७६
यमौ [नुकलसहदेवौ] ६५, २०८, २१४, ४०५, ४५७, ४७१, ६२७
यशोदा [कृष्णमाता] ६४, ६५ ७४,
यशोभद्रगुरुर्गिरेः [जैनाचार्यः] २५०, २५१, २५२, २५४, २५७
याज्ञसेनी [द्रौपदी] १४२, १९८, २७९, २८२, २९७, ३५४, ३७२, ३८९, ३९३, ४२३, ४४७, ७०७
युधिष्ठिरः [पाण्डवाः] ५१, ८६, ८९, ९८, १००, १०१, ११४, १२९, १३३, १६४, १६६, १९९, २००, २०२, २०५, २१३, २१५, २१७, २७२, २७६, २८५, २९०, २९१, २९३, २९५, २९६, २९८, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३१३, ३२६, ३३०, ३३२, ३३७, ३३८, ३४३, ३४७, ३४९, ३५२, ३६१, ३७१, ३८१, ४०३, ४०५, ४१३, ४१६, ४२२, ४४५, ४४७, ४५२, ४५८, ५१०, ५४१, ५५१, ५५९, ५७१, ५८४, ५८५, ५८८, ६३८, ६४३, ६५५, ६७४, ६८८

[र]

रत्नपुरं [नगरम्] ८, २०, १६०, १७१
रत्नवती [गङ्गामाता] २०
रत्नशैल [पर्वतः] ३१७
रत्नाङ्गदः [विद्याधरः] २०
रथनूपुरम् [नगरम्] ३५८, ३६२, ३६५, ३९२
राजगृहं [नगरम्] ४८४
राजीमती [नेमिभार्या] ६४४, ६५३, ६५७, ६५८, ६६०, ६६२, ६६३, ६६५, ६६७, ६६८, ६७३, ७१६
राधा [कर्णमाता] १०४, ११८, १२३
राधासुत [कर्णः] ४०५
राधासूनु [कर्णः] ३८६, ५७२
राधेयः [कर्णः] १२०, १२१, १४५, २७६, २७९, ३८६, ३९७, ४४१, ४६६, ४७४, ५०९, ५६६, ५६८, ५६९, ५७०, ५७२, ५७३, ५७४, ५७६, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१
रामः [बलदेवः] ३५, ७४, ७६, ७७, ८३, ४८३, ६१३, ६१७, ६२०, ६२१, ६२८, ६४५, ६४७, ६४८, ६६५, ६९२, ६९४, ६९५, ७०२, ७०३, ७११, ७१२, ७१३
रुक्मिणी [कृष्णाभार्याः] १४४, ६१२, ६५०, ६५१, ६५२, ६९१
रोहिणी [बलदेव माता] ३३, ६०, ६२८, ६५५, ६९२
रोहिणीतनयः [बलदेवः] ७०४

[ल]

लक्ष्मीवतीवेगवती [अर्जुनभार्या] ४५१
लाङ्गली [बलदेवः] ७०२, ७०३, ७०४
लाटनायकः [नृपः] २२५

[व]

वङ्ग [देश] ७२

वङ्गभूपतिः [नृपः] २२५
वनमालिनः [वनरक्षकः] ५९२
वरदत्त [गणधरः] ६६६, ६६८
वर्धमानः [चरमतीर्थपति] ३, ३६६
वल्लवः [भीमः] ४१६, ४४५
वसुदेवः [कृष्णः] ३६, ५२, ५४, ५५, ५६, ५७, ६०, ७३, ७४, ७७, ४८९, ६१०, ६११, ६२६, ६१२, ६२५, ६२७
वारणावत [नगरम्] ११२, २१४, २७६, २९४, २९५, ३२२
विचित्रवीर्यः [गङ्गापुत्रः] २२, २३, २४, २५, २८, २९, ४६
विजयः [अर्जुनः] १०१, १६४, ११८, १७७, ४१४, ४२६, ४४३
विदर्भ [देशः] २२४, २५९
विदुरः [अम्बासूतः] ३०, ४६, ५१, ९७, ९८, १०३, ११३, १२०, २२२, २२३, २६३, २८१, २९१, २९५, २९६, ३४५, ३४८, ४५६, ४६२, ४६४
विद्युद्वेगः [विद्याधरः] १७६, १७७, ३५८ ३५९, ३६६
विराटः [नृपः] ४३, १४२, ४११, ४१३, ४१५, ४१६, ४१९, ४२०, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५२, ४५३, ४८९, ५२८, ५५७
विशालाक्षः [विद्याधरः] ४०, ४१, ३५८, ३६०, ३६१
विश्वकीर्तिः [मुनि] ४६७
विष्टरश्रवस् [कृष्णः] ८२, ५२३, ५८१, ६३१
विष्णुः [कृष्णः] ७४, ७६, २८८, ४४७, ४५०, ४५७, ४९४, ६०९, ६१९, ६२७, ६२८, ६५४, ६७७, ६७९, ६८०, ६९६
वृकोदरः [भीमः] ९९, १००, १०१, १०२, ११६, १२२, १४८, २८१, २८५, २९७, ३००, ३०१, ३०३, ३०९, ३१२, ३२४, ३२९, ३३०, ३३२, ३३७, ३३९, ३४०, ३५०, ३७०, ३७२, ३७३, ३९५, ३९६, ४०१, ४२४, ४२३, ४२५, ४३०, ४४५, ५२१, ५३४, ५५३, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ६१८, ६२२
वृषकर्परः [मल्लपुरुषः] ४२८, ४२९, ४५५
वृषभध्वजः [आदिजिनः] १७२
वैचित्रवीर्यः [सत्यवतीपुत्रः] ४५८, ४६१, ४६७, ४७०
वैताढ्यः [पर्वतः] ३६१
वैदर्भी [दमयन्ती] २२५, २२६, २२९, २३२, २५२, २५३, २६१, २६९

[श]

शकुनि [गान्धारपति] ३३, ६५, २१४, २१६, २१८, २२१, २७४, २७७, २८७, ३४६, ३४८, ५०१, ५८६, ५८७
शत्रुंजय [सिद्धाचलः] ११३
शल्यः [कौरव] १४३, ४१४, ४५१, ४९६, ५१८, ५२२, ५२६, ५६८, ५६९, ५७२, ५७७, ५७८, ५८३, ५८५, ५९१
शान्तनु [गाङ्गेयः] ४, ६, ५, ७, ११, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २४, २६, १०३, ५४२, ६४१
शान्ति [षोडशस्-तीर्थपति] ४४, २४८
शार्ङ्गिनृणः [विष्णुः] ५८८, ६६६, ६८०, ७०२

शिखण्डि [अर्जुनः] ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५९५

शिवा [नेमिनाथमाता] ६२७, ६२८, ६४३, ६४४, ६४७, ६४९, ६५२, ६५३, ६५५, ६५६, ६५७, ६५९, ६६१, ६६२, ६६५, ७१६

शेखरको [दूतः] ५०१

शौरि [नगरम्] ३५, ३७, ५६, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६७, ६८, ७१, ७३, ७८

श्रीपति [कृष्णः] ७९

श्रीबुद्धिसागराचार्यः [जैनाचार्यः] २१३

श्रीभद्रगुप्तसूरयः [ ] ६४२

श्रीयशोभद्र [जैनाचार्यः] २५८

श्रीषेण [विद्याधरः] १६०

श्वेतवाहस्य [अर्जुनः] ११८, ३५७

श्वेतसैन्धवः [अर्जुनः] १११

श्वेतहयो [अर्जुनः] १८६

श्वेतहरिः [अर्जुनः] १८८

श्वेताश्वः [अर्जुनः] ५७२

श्वेताश्ववाहनः [अर्जुनः] १७९

[स]

संजय [दूतः] ४५८, ४६०, ४६१, ४६२, ४७०, ५२१, ५३८, ५९७

संमेता [तीर्थः] ३६१

संसप्तक [पाण्डवपुत्रः] ५१, २९०, ४७७, ५४४, ५५०, ६९६

सत्यभामा [कृष्णभार्या] ७१, ७२, ८२, ८४, ४१९, ४५०, ६४८, ६५२

सत्यवती [शान्तनुभार्या] १५, १८, २१, २२, ३१, ३७, ९८

सनत्कुमार [चक्रवर्ति] ४

सनपल्ली [ग्रामम्] ६१०

समुद्रविजयः [नेमिजिन-पिता] ३६, ५२, ५४, ५५, ५६, ५७, ६०, ७३, ७४, ७७, ७९, ८२, ८५, ४५१, ४८१, ४८३, ४८४, ४८५, ४८९, ५०२, ६०८, ६१०, ६१७, ६१९, ६२१, ६२२, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६४३, ६४४, ६५४, ६५५, ६५९, ६६५, ७१६

सव्यसाचिनः [अर्जुनः] ११७, १४८, १४९, १६१, १८६, १९५, १९९, ३५३, ३५७, ३६१, ३६२, ३६४, ३६८, ४१४, ४४२, ४४३, ५१५, ५३५, ५५२, ५७२, ५७४, ५८९

सहदेवः [पाण्डवः] ९५, १०१, १४३, २०८, २०६, २११, ३००, ३४१, ३४२, ३७३, ५८६, ४०३, ४१८, ४३२, ४४५, ६१४, ६२२, ६२५, ७०८

सात्यकि [नृपः] ४७२, ५५१, ५५२, ५९८, ६०५, ६०६, ६१८

सारस्वतादयः [नवलोकान्तिकदेवाः] ६६२

सिंहकेसरिणः [मुनि] २५०

सिंहपुर [नगरम्] ५३, ५४

सिंहरथः [जीवयशापिता] ५३, ५४, ५६

सितवाजिन [अर्जुनः] १०७, १८५, ४४७, ५८२

सितहय [अर्जुनः] ११८

सिद्धकूटः [पर्वतः] ३६५

सिन्धु [नदी] ४५१, ५५२, ५९१

सीरपाणि [बलदेवः] ६४७, ६५९, ६९४, ७००

सीरभृतः [बलदेवः] ७०१, ७०४, ७१७

सीरिण [बलदेवः] ६९५

सुंसुमार [नगरम्] २३९, २६२, २६४

सुकुमारिका [द्रोपदीपूर्वभवः] १५३, १५४

सुचरित [मुनि] ४१०

सुदेष्णा [उत्तरामाता] ४१८, ४१९, ४२०,

४२१, ४२७, ४२७, ४३५, ४४५, ४५५, ५२८, ५८५
सुनासीरः [इन्द्रः] २०३
सुभद्रा [कुन्तीमाता] ३६, ४५, ५२, ५५, ५६, १५३, १५४, १९४, २१५, ४४७, ४५१
सुभद्रा [अर्जुनभार्या] २१०, ४४७
सुयोधनः [दुर्योधनः] ९९, १०२, १०३, १०८, ११७, ११८, १२०, १२१, १२२, २०५, २१४, २१५, २१७, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २७७, २७९, २८२, २८६, २८८, २९३, २९५, २९७, २९९, ३४३, ३४६, ३४८, ३४९, ३५०, ३८४, ३८७, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९४, ३९६, ३९७, ३९८, ४३१, ४४१, ४४२, ४५४, ४५९, ४६२, ४६५, ४७१, ४९५, ५११, ५१६, ५१७, ६०७, ६९५
सुरोचनः [दूतः] ३९८
सुशर्म [ब्राह्मणः] ३८५, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४५२, ४५५, ५२२
सुस्थितं [ ] ८४, ६७७
सोमक [दूतः] ४८१, ५०२, ६०९, ६१७
सोमदेव-सोमभूति-सोमदत्ताः [द्रौपदी-पूर्वभवे] १५१, १५२
सौबलः [शकुनि] २१५, २१७, २२१, २७३, ४३८, ५२१, ५८६,

[ह]

हरिः [कृष्णः] १४६, ४७०, ४७९, ४८६, ५०१, ५०८, ५८४, ५६२, ६१५, ६१७, ६२३, ६२२, ६२६, ६३०, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६५५, ६६६, ६६७, ६६८, ६७७, ६८६, ६८९, ६९०, ६९५, ६९६
हली [बलदेवः] ७००, ७०२, ७०२, ७०२, ७०३
हस्तिकल्पं [हस्तिनापुरः] ४, ६, ७, ८, ११, २५, २८, ३९, ४५, ९८, १८०, १९४, २७२, २८४, २९३, २९४, २९५, ३४२, ३५२, ३५३, ६८१, ६२८, ६८४, ७१५
हास्तिनं [हस्तिनापुरः] २०५, २७२, २९५, ६७७, ६८७
हिडम्ब [राक्षसः] ३०४, ३०६, ३०७, ३०८ ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१४, ३१५, ३४६, ३७१, ४०५, ५५५
हिमालय [पर्वतः] २०९
हिरण्यनाभः ६१५
हिरण्यपुर [देशः] १७१, १८०, १८२
हृषीकेशः [कृष्णः] ८४, १६२, ५०६
हेमकूट [स्थानविशेषः] १८७
हेमपुरः [देशः] ४०
हेमाङ्गद [विद्याधरः] १७१, १८०, १८३, १८२, १८८, १९१, १९४, १९८,
हैडम्बेय [भीमपुत्रः] ५१४

• • •

परिशिष्टः

[४]

पाण्डवचरित्रमहाकाव्यगतविशेषनाम्नाम्समानवाचीशब्दानाम् क्रमः ॥

१. **कृष्णः**
२. जनार्दनः
३. विष्णुः
४. गोविन्दः
५. नन्दनन्दनः
६. केशवः
७. हरि
८. गोपालतिलकः
९. सिन्धुरघातकः
१०. श्रीपति
११. हृषीकेशः
१२. कंसान्तकः
१३. कैटभारि
१४. मञ्जुकेशि
१५. कैटभद्विष्
१६. पुण्डरीकाक्षः
१७. मुरजित्केतु
१८. शकुन्तेन्द्रः
१९. दामोदरः
२०. मुरद्विषः
२१. रामानुजः
२२. मुरारि
२३. नरसिंहः
२४. शार्ङ्गिन्
२५. केशवः
२६. अधोक्षजः
२७. वासुदेवः

१. **नकुलः**
२. माद्रेयः

१. **सहदेवः**
२. माद्रेयः

१. **भीष्मपितामहः**
२. गाङ्गेयः
३. शान्तनवः
४. भागीरथीतनूजः
५. गंगा सूनु
६. गांगायनिमुनि

१. **युधिष्ठिरः**
२. तपःसूनुः
३. धर्म सूनु
४. तपस्तनयः
५. धर्मपुत्रः
६. धर्मजः
७. अजातारि
८. धर्मनन्दनः
९. धर्मजन्मनः

१. **भीम**
२. भीमसेनः
३. वृकोदरः
४. मारुति
५. मरुत्सुतः
६. गदापाणि
७. किर्मीरवैरि
८. कीचकवैरि

१. **कुन्ती**
२. पृथा
३. यादवेश्वरनन्दिनी

१. **कर्णः**
२. राधेयः

१. **बलदेवः**
२. रामः
३. रोहिणीतनयः
४. बलः
५. नृसिंहः
६. सीरपाणि
७. मुशलीन्
८. लागंलक्ष्मणः
९. हलि

१. **अर्जुनः**
२. धनंजयः
३. विजयः
४. किरीटिन्
५. सितवाजिनः
६. फाल्गुनः
७. पार्थः
८. बीभत्सु

९. सव्यसाचिनः
१०. श्वेतवाहः
११. कपिकेतु
१२. कपिकेतनः
१३. प्लवगकेतनः
१४. प्लवगध्वजः
१५. निवातकवचद्रुहः
१६. श्वेतहरि
१७. जिष्णुः
१८. कपिध्वजः

१. दुर्योधनः
२. सुयोधनः
३. धार्तराष्ट्रः
४. धृतराष्ट्रतनुरुहः
५. गान्धारेयः
६. कौरवाग्रनि

१. द्रौपदी
२. द्रुपदात्मजा
३. कृष्णा
४. याज्ञसेनी
५. पाञ्चाली
६. द्रुपदनन्दिनी
७. पाञ्चालदुहितुः

१. पाण्डवाः
२. पाण्डवेयाः
३. कौन्तेयः

१. दमयन्ती
२. भैमी
३. भीमनन्दिनी
४. वैदर्भी
५. भीमात्मजा
६. भीमसूः

• • •

સૂરિમંત્ર સમારાધન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રન્થમાળા
વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ ગ્રન્થમાળા

- गौतमस्पृच्छा सटीक
- रुपसेन चरित्र
- कुर्मापुत्र चरित्रम् सटीक
- अर्हदभिषेक पूजन
- श्रृंगार वैराग्य तरंगिणी
- उत्तराध्ययन कथासंग्रह
- जीवनकल्पसूत्रम् कल्प व्यवहार-निशिथसूत्राणि च
- उपदेश प्रदीप (पद्य)
- नवतत्त्व संवेदन प्रकरण सटिक
- समवसरण साहित्य संग्रह
- रत्नपाल नृपचरित्रम्
- गौतम कुलकम्
- पंचस्तोत्राणि
- सुसढ चरित्रम्
- श्राद्धगुण विवरण - सटीक - भाषांतर
- प्रश्नपद्धति-सानुवाद
- हृदयप्रदिप षट्त्रिंशिका

વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ ગ્રન્થમાળા

૧. ધોધ ધર્મદેશનાનો
૨. પરમગુરુની જીવનસંધ્યા
(ઢળતી સાંજની દ્વિતીયાવૃત્તિ)
૩. બોધદાયક કથાઓ
૪. સાધુવેષનો મહિમા
૫. જગદ્ગુરુ આચાર્ય ભગવાન વિજય હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજ
૬. પરિચય પુસ્તિકા
૭. જૈનરામાયણ : રજોહરણની ખાણ ભાગ-૧
૮. જૈનરામાયણ : રજોહરણની ખાણ ભાગ-૨
૯. જૈનરામાયણ : રજોહરણની ખાણ ભાગ-૩
૧૦. જૈનરામાયણ : રજોહરણની ખાણ ભાગ-૪
૧૧. જૈનરામાયણ : રજોહરણની ખાણ ભાગ-૫
૧૨. જૈનરામાયણ : રજોહરણની ખાણ ભાગ-૬
૧૩. જૈનરામાયણ : રજોહરણની ખાણ ભાગ-૭
૧૪. માનવજીવનનો મુદ્રાલેખ
૧૫. દીક્ષા સાચા સુખનો માર્ગ
૧૬. માનવજીવનની શ્રેષ્ઠતા
૧૭. ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર
૧૮. જૈનશાસનની ચાવી
૧૯. બોધદાયક કથાઓ

શ્રી મુક્તિ-મહોદય ગ્રન્થમાળા

- યોગદષ્ટિ સજ્ઝાય (સાર્થ)
- જીવન જ્યોતના અજવાળા
- સૂરિરામ સજ્ઝાય સરિતા
- સાધના અને સાધક
- સુપાત્રદાન મહિમા વિધિ
- પ્રશ્નપદ્ધતિ
- પાપમુક્તિ અર્થાત્ ભવ આલોચના ૧-૨
- અબ મોહે સમ્યગ્દર્શન દીજીએ...
- પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્ર
- હું તો માગું સમ્યગ્દર્શન
- બાલ રામાયણ
- बाल रामायण (हिन्दी)
- पापमुक्ति अर्थात् भव आलोचना 1-2
- क्युं कर भक्ति करुं ?
- શ્રી વીશસ્થાનક તપપૂજા

મુક્તિકિરણ હિન્દી-ગુજરાતી ગ્રન્થમાળા

૧. ગુણ ગાવે સો પાવે
૨. સાગર કાંઠે છબછબીયા
૩. વાણીવર્ષા
૪. કરીએ પાપ પરિહાર
૫. મનના ઝરુખે
૬. પ્રભુવીર અને ઉપસર્ગો
૭. પંચમાંગ ભગવતીસૂત્રમ્ ભાગ-૧
૮. પ્રભુવીરના દશ શ્રાવકો
૯. નવદર શરણ
૧૦. ભગવાન શ્રી વજસ્વામીજી
૧૧. ગાગરમાં સાગર
૧૨. હું આત્મા

- बाल मन एक झरोखा (हिन्दी)
- प्रभुवीर के दस श्रावक (हिन्दी
- प्रभुवीर एवं उपसर्ग (हिन्दी)
- नवपद ही शरण
- दर्द और दवा
- પ્રતાપી પૂર્વજો
- મનનો ઉકેલ

શ્રી સ્મૃતિમંદિર પ્રકાશન ટ્રસ્ટ-પાલડી-અમદાવાદ

મુખ્ય આધારસ્તંભ
શ્રી દિનેશકુમાર અચલદાસ શાહ-અમદાવાદ
આધારસ્તંભ
શા. ચીમનલાલ પોપટલાલ પીલુચાવાળા
સદૈવ સ્મરણીય સહયોગી
શાહ હસમુખલાલ અમૃતલાલ, લાડોલ
શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રી કેસરીચંદ મોતીચંદ શાહ, દમણ
મોભી :
તપોમય પૂ.મુ. ચારિત્રસુંદર વિજયજી મ. સંયમસ્મૃતિ
શ્રી સમરથમલજી જીવાજી વિનાકીયા પરિવાર-પુના
શ્રી આશાભાઈ સોમાભાઈ પટેલ સુભાનપુરા-વડોદરા
પ્રેમિલાબેન વસંતલાલ સંકલેચા પરિવાર-સેલવાસ
શ્રીમતી શાંતાબેન વાઘજીભાઈ રીખવચંદ પારેખપરીવાર
શ્રી ચન્દ્રકાન્તભાઈ ચીનુભાઈ શાહ-નાસિક
સહાયક
પરમગુરુ સૂરિત્રય સંયમસુવર્ણોત્સવ સ્મૃતિ
પૂ.સા.શ્રી પદ્મકીર્તિશ્રીજી મ.સા. સંયમ સ્મૃતિ નિમિત્તે
 હ. ગુરુભક્તો તરફથી
પૂ.સા.શ્રી હર્ષપૂર્ણાશ્રીજી મ. સ્મૃતિ. હ. કૈલાસબેન શાહ
પૂ.સા.શ્રી મુક્તિપૂર્ણાશ્રીજી મ. વર્ધમાન તપ સ્મૃતિ
પૂ.સા.શ્રી ચારિત્રરત્નાશ્રીજી મ. વર્ધમાન તપ સ્મૃતિ
પૂ.સા.શ્રી વિરાગદર્શનાશ્રીજી મ. ઉપકાર સ્મૃતિ
શ્રીમતી ઉષાબેન કિરીટકુમાર ગાંધી-મલાડ, મુંબઈ
શ્રીમતી શોભનાબેન ચંપકલાલ કોઠારી-સુરત
શેઠ શ્રી જેસીંગલાલ ચોથાલાલ મેપાણી-મુંબઈ
શ્રીમતી વિમળાબેન રતિલાલ વોરા-મુંબઈ
શેઠશ્રી પ્રવિણકુમાર વાલચંદ શેઠ-નાસિક
શેઠશ્રી બાબુલાલ મંગળજી ઉંબરીવાળા-મુંબઈ
શ્રીમતી ગુલાબબેન નવિનચંદ્ર શાહ-મુંબઈ
શેઠશ્રી પન્નાલાલ ઝૂમખરામ -મુંબઈ
શેઠશ્રી ગેનમલજી ચુનીલાલજી બાફના-કોલ્હાપુર
શ્રી સંભવવાચના સમિતી - મુંબઈ
શેઠશ્રી તરુણભાઈ પોપટલાલ (લાડોલવાળા)
મીનાક્ષીબેન સાકેરચંદ હ. કુંજેશ-મુંબઈ
શ્રી જૈનશ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘ-આણંદ
નૈનાબેન રમેશચંદ્ર કાન્તીલાલ ચોક્સી-ડીસા
શ્રી હીરાલાલ મિશ્રિમલજી ગણેશમલજી-સાંચોર
શ્રી મહેન્દ્રભાઈ મગનલાલ શાહ-અમદાવાદ
માતુશ્રી લક્ષ્મીબેન કેશવજી છેડા-મુંબઈ ગામ ભચાઉ
શ્રીમતી રુક્ષ્મણીબેન પ્રાણલાલ છગનલાલ શેઠ-મલાડ
શ્રીમતી કલાવતીબેન કીર્તિકુમાર શાહ-લોદ્રા
પૂ.સા.શ્રી પિયુષવર્ષાશ્રીજી સંયમસ્મૃતિ/
રંજનબેન પરીખ/લીલાવતીબેન ઝોટા પરિવાર
શ્રીમતી કમળાબેન ગુલાબચંદ જેસાજી રાઠોડ
પરિવાર-કોલ્હાપુર
શ્રી વર્ષિલભાઈ અશોકભાઈ છેડાના આત્મશ્રેયાર્થ
હ. મનન એ. છેડા-મુંબઈ

આત્મજાગરણનો ઉજાસ અને મુક્તિપથ પર
પ્રકાશ પાથરતું...
મુક્તિકિરણ
હિન્દી માસિક/ગુજરાતી પાક્ષિક
આજીવન લવાજમ ૭૫૦/-

પ્રકાશક
શ્રી સ્મૃતિમંદિર પ્રકાશન ટ્રસ્ટ,
પાલડી, અમદાવાદ

श्री सूरिरामचन्द्र दीक्षाशताब्दी

सूरिमंत्रसमाराधन ग्रंथमाला

15

श्री स्मृतिमंदिर प्रकाशन